

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/146081>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

DE G

**DE GESTEMPELDE ZUIDGALLISCHE
TERRA SIGILLATA UIT VECHTEN**

MARINUS POLAK

DE GESTEMPELDE ZUIDGALLISCHE TERRA SIGILLATA

UIT VECHTEN

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op dinsdag 7 november 1995
des namiddags te 1.30 uur precies

door

Marinus Polak

geboren op 5 mei 1962 te Gouda

Nijmegen 1995

Promotor: Prof.dr. J.E. Bogaers

© M. Polak 1995

Omslagontwerp: R.P. Reijnen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de schrijver

ISBN 90-90-08755-9

*It is a capital mistake to theorize before one has data.
Insensibly one begins to twist facts to suit theories,
instead of theories to suit facts.*

(Arthur Conan Doyle, A Scandal in Bohemia)

VOORWOORD

Het schrijven van een dissertatie is uit de aard der zaak meestal een solistische onderneming. Dat geldt zeker ook voor de totstandkoming van dit proefschrift, waarop van tijd tot tijd de kwalificatie 'solitair' misschien wel meer van toepassing is geweest. Dit neemt niet weg dat velen er een bijdrage aan hebben geleverd. Het is mij een aangename taak daar op deze plaats mijn erkentelijkheid voor te uiten.

Mijn dank gaat allereerst uit naar mijn leermeesters: dr. P. Stuart, die mij met een aanstekelijk enthousiasme de grondbeginselen van de provinciaal-Romeinse archeologie heeft bijgebracht, dr. J.K. Haalebos, die zijn brede kennis van de terra sigillata met mij heeft gedeeld, en prof.dr. J.E. Bogaers, die met een bewonderenswaardige hardnekkigheid heeft getracht mij te leren mijn gedachten helder onder woorden te brengen. Dat het onderzoek waarvan de resultaten hier worden gepresenteerd, van de grond is gekomen en uiteindelijk ook is voltooid, is voor een belangrijk deel hun verdienste.

Dankbaar ben ik ook de conservatoren van de verzamelingen waarin de meeste Vechtense vondsten zijn opgenomen, drs. M. Brouwer en prof.dr. C. Isings. Zij hebben het mogelijk gemaakt dat ik de sigillata uit Vechten jarenlang onder handbereik had, wat de voortgang van het onderzoek sterk bevordert heeft. Dat geldt eveneens voor de bijdrage van drs. W.W.L. Kroon, drs. H.J. Putker en drs. C.H.L. Westerveld, die er mede voor gezorgd hebben dat de duizenden stukken uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in korte tijd gewassen, verpakt, geordend en beschreven waren.

De catalogus van de Vechtense sigillata heeft veel aan waarde gewonnen door de zeer bereidwillige medewerking van B.R. Hartley, die het archief van de Leeds Index of Potters' Stamps zonder enige terughoudendheid voor mij heeft opengesteld, en van A. Vernhet, die mij vrije toegang heeft gegeven tot de stukken die zijn opgegraven in La Graufesenque. In de perioden dat ik bij hen gastvrij onderdak heb genoten, hebben zij bovendien veel tijd vrijgemaakt om tal van problemen met mij te bespreken. Dat de catalogus niet meer dan 102 ongedetermineerde fragmenten van naamstempels bevat, is voor een aanzienlijk deel te danken aan het fenomenale geheugen van B.M. Dickinson.

Dr. O.W.A. Boonstra, prof.dr. H. Kars en dr. P. van de Velde ben ik dankbaar voor hun waardevolle adviezen, D. Allgaier, G.B. Dannell, dr. Ch. Ebnöther, G. Fages, drs. A. Koster en J.-L. Tilhard voor de ongepubliceerde gegevens die ze mij ter beschikking hebben gesteld, en C. de Casas, J. Fernandes, dr. J. Gunneweg, dr. B. Hoffmann, drs. R.P.J. Hoogenboom, Th.M.J. Janssen, C.A. Kalee, Ph. Lievens, Th. Martin, drs. C.G.A. Morren, dr. B. Pferdehirt, drs. R.W. Reijnen, drs. W.J. van Tent en P.V. Webster voor de raad en daad waarmee zij mij hebben bijgestaan.

P.J. Bomhof, A. de Kemp en P. Bersch hebben met veel geduld het leeuwedeel van de stempels gefotografeerd. De tekeningen zijn gemaakt door H.J.M. Burgers, E.J. Ponten en vooral R.P. Reijnen; van hem heb ik, evenals van E. van As en H.M.C. de Kort, veel geleerd over de vormgeving van teksten en afbeeldingen.

Een bijzonder woord van dank is op zijn plaats voor drs. S.L. Wynia, die met veel geestdrift de Vechtense opgravingen mede heeft gereconstrueerd en nog tal van andere bijdragen aan de totstandkoming van dit boek heeft geleverd, en voor drs. T. Hazenberg, die een belangrijk aandeel heeft gehad in de reproductie van de afbeeldingen. Dieper nog in het krijt sta ik bij dr. A.W. Mees, die mij wegwijs heeft gemaakt in de wondere wereld van de versierde sigillata, ten aanzien van de inhoud van dit proefschrift vol overgave de rol van advocaat des duivels heeft gespeeld, en met zijn haast spreekwoordelijke vasthoudendheid de meest curieuze publikaties voor mij heeft weten te bemachtigen.

De laatste alinea van dit voorwoord is gewijd aan hen die mij het dierbaarst zijn: aan Katja, die mij heeft opgebeurd en afgeremd wanneer het nodig was, en mij regelmatig de betrekkelijkheid van mijn werk heeft voorgehouden, aan Tineke, die mij daar dagelijks nadrukkelijk aan herinnert, en ten slotte aan mijn ouders, die mij altijd hebben aangemoedigd om de kansen te benutten die voor hen niet waren weggelegd, en mij op alle mogelijke manieren hebben gesteund. Dat ik dit boek aan hen opdraag, is maar een schamele uiting van mijn dankbaarheid.

INHOUD

Inleiding	1
Voorgeschiedenis van het onderzoek	1
De gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten	2
1 De Romeinse nederzetting bij Vechten	3
1.1 Vechten en de Rijn	3
1.2 Zes Romeinse versterkingen	4
1.3 Chronologie	5
1.4 De betekenis van de Romeinse nederzetting te Vechten	6
1.5 Overige bewoningssporen	7
2 De Zuidgallische productiecentra van terra sigillata	8
2.1 Sigillata en proto-sigillata	8
2.2 Bram en Narbonne	9
Bram	9
Narbonne	9
2.3 Montans, Crambade, Valéry en Saint-Sauveur	10
Montans	10
Crambade	11
Valéry	11
Saint-Sauveur	11
2.4 La Graufesenque, Aspiran, Jonquières/Saint-Saturnin, Le Rozier en Banassac	12
La Graufesenque	12
Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin	13
Le Rozier	14
Banassac	14
2.5 Carrade en Espalion	16
Carrade	16
Espalion	16
2.6 Opkomst en ondergang van de productie in Zuid-Gallië	17
Lyon-La Muette	17
Opkomst	18
Ondergang	20
De kleinere productiecentra	21

3	Stempels, patrijzen en afdrukken	23
3.1	Patrijzen en afdrukken	23
3.2	Inhoud en betekenis van de stempels	24
	Officina	24
	Fecit	24
	Manus	24
	Figulus	24
	Nominativus	25
	Genitivus	25
	Afgekorte naamstempels	25
4	De datering van stempels op Zuidgallische terra sigillata	27
4.1	Levensduur	27
4.2	Gedateerde vindplaatsen	27
4.3	Gesloten vondsten	28
4.4	Overige gegevens	29
4.5	Consequenties	31
4.6	Begin en einde van de export uit La Graufesenque naar het noordwesten van het Romeinse rijk	31
5	Herkomst en datering van de terra sigillata uit Vechten	34
5.1	De terra sigillata uit Italië en Lyon	34
	Productiecentra	35
	Pottenbakkers	35
	Datering	35
5.2	De Zuidgallische terra sigillata	36
	Productiecentra	36
	Pottenbakkers	37
	Datering	38
5.3	De Midden- en Oostgallische terra sigillata	41
	Productiecentra	41
	Pottenbakkers	42
	Datering	43
5.4	Vechten een stapelplaats voor terra sigillata?	43
6	De in Vechten aangetroffen sigillatavormen en hun ontwikkeling	45
6.1	Grondbeginselen van de typologie van de Zuidgallische terra sigillata	45
6.2	De in Vechten aangetroffen sigillatavormen	48
	Aandeel van de vier grondvormen in het totaal	48
	Aandeel van de afzonderlijke typen in het totaal	49
	'Evolutieve' serviezen	50
	Slotopmerking	51

6.3 De ontwikkeling van de gestempelde sigillatavormen	51
Borden	51
Veranderingen in de afmetingen	52
Veranderingen in het profiel	53
Halt. 1a	54
Ritt. 1	55
Drag. 15/17	55
Drag. 16	56
Drag. 17a	57
Drag. 17b en 17c	58
Drag. 18	58
Servies E2	59
Schotels	59
Veranderingen in de afmetingen	60
Veranderingen in het profiel	61
Drag. 15/17R	61
Drag. 17aR	62
Drag. 18R	62
Bakjes	63
Veranderingen in de afmetingen	64
Veranderingen in het profiel	66
Ritt. 5	66
Ritt. 8	66
Ritt. 9	67
Drag. 24, 24g en 25	68
Drag. 27 en 27g	69
Drag. 33 en 33a	70
Drag. 33b	71
Kommen	71
Drag. 29	71
6.4 Standaardisering	74
 7 De organisatie van de productie	 79
7.1 De in La Graufesenque gevonden borderellen	79
Classificatie en datering	79
Inhoudelijke aspecten	81
Conclusies	83
7.2 Grote en kleine bedrijven	84
Samenhang van stempeltekst en produktiviteit	84
Chronologische ontwikkeling	86
Conclusies	86
7.3 Specialisering	87
Specialisering binnen het productiecentrum	87
Pottenbakkers en vormschotelmakers	88
Specialisering binnen de afzonderlijke bedrijven	90

8	Catalogus	91
8.1	Gedetermineerde stempels	91
8.2	Niet-gedetermineerde stempels	311
8.3	Stempels die wellicht niet uit Zuid-Gallië afkomstig zijn	348
 Bijlagen		
A	Chemische analyses	349
1	Instrumentele neutronenactiveringsanalyse (Jan Gunneweg)	349
2	Röntgenfluorescentieanalyse	353
B	Toelichting op de uitgevoerde berekeningen	355
C	Betekenis van de vondst- en inventarisnummers	357
D	Lijst van gedateerde vondstcomplexen	361
 Samenvatting		
		369
 Zusammenfassung		
		377
 Literatuur		
		385
 Afkorting		
		398
 Verantwoording van de afbeeldingen		
		399
 Curriculum vitae		
		401

Vechten geniet onder beoefenaren van de provinciaal-Romeinse archeologie een bekendheid die in schril contrast staat met de omvang van dit gehucht, dat behoort tot de gemeente Bunnik (prov. Utrecht). Die bekendheid is vooral te danken aan de omstandigheid dat hier al in de tijd van Augustus een versterking heeft gelegen, die een niet onbelangrijke rol moet hebben gespeeld in de Romeinse veroveringsplannen. Ook toen het Nederrijngebied van uitvalsbasis in grensland was veranderd, behield Vechten een aanzienlijke betekenis. In de 2de en 3de eeuw was het een van de grootste garnizoensplaatsen voor hulptroepen in de provincie Neder-Germanië (afb. 1).

Vechten is echter ook bekend als gevolg van militaire belangen van veel recenter datum. De Romeinse nederzetting was gebouwd op de oeverwal van een nu verlande Rijnbedding, en daardoor betrekkelijk hoog gelegen. Dit maakte het terrein tot een zwakke schakel in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die in de 19de eeuw werd aangelegd om het economisch hart van Nederland tegen aanvallen uit het oosten te beschermen. Om te voorkomen dat de vijand hier de waterlinie zou kunnen passeren, werd in 1867-1870 ten zuidoosten van Vechten een fort gebouwd¹. Tot de voorwerpen die bij de zonder archeologisch toezicht uitgevoerde werkzaamheden werden gevonden, behoorden duizenden stukken terra sigillata. Alleen de fragmenten met reliëfversiering, stempels en ingekraste tekens zijn bewaard gebleven. Door de publikatie van een belangrijk deel van dit materiaal in het *Corpus Inscriptionum Latinarum* is Vechten in de beginjaren van deze eeuw bekend geworden als een van de rijkste vindplaatsen van terra sigillata binnen de grenzen van het voormalige Romeinse rijk².

VOORGESCHIEDENIS VAN HET ONDERZOEK

De overweldigende hoeveelheid vondsten die bij de bouw van Fort Vechten zijn gedaan, heeft de publikatie sterk bemoeilijkt. Van de eerste lading voorwerpen die vanuit Vechten naar het Leidse Rijksmuseum van Oudheden was gestuurd, heeft de toenmalige conservator L.J.F. Janssen nog een summier overzicht opgesteld³; van de latere zendingen zijn alleen enkele inscripties direct gepubliceerd, door C. Leemans, de directeur van het RMO⁴. Janssens opvolger W. Pleyte heeft bij de inventarisatie van het materiaal een lijst vervaardigd van de stempels en graffiti op terra sigillata, die door Leemans is gecorrigeerd⁵ (afb. 2), maar deze is nooit uitgegeven.

Ook van de sigillata die in de loop van de 19de eeuw in de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is opgenomen, is nooit een volledig overzicht verschenen. Enkele van de oudste stukken zijn gepubliceerd door Janssen⁶, de andere zijn slechts summier vermeld in de catalogi van de verzameling van het Genootschap⁷. Alleen van de sigillatastempels die in 1892-1894 bij opgravingen zijn aangetroffen, is een afzonderlijke lijst opgenomen in het verslag van de werkzaamheden⁸.

Zo werd het CIL de eerste publikatie waaruit men zich althans enigszins een beeld kon vormen van de sigillata die in de 19de eeuw in Vechten aan het licht was gekomen. Vooral de hoeveelheid terra sigillata uit Italië en uit La Graufesenque (Millau, dep. Aveyron, F) trok daarbij de aandacht⁹. Na de verschijning van het overzichtswerk van Knorr over de met reliëf versierde sigillata uit de 1ste eeuw na Chr., waarin tientallen stukken uit Vechten zijn afgebeeld, werd ook een deel van deze categorie vondsten in brede kring bekend¹⁰.

Aan deze twee basispublicaties is nadien weinig meer toegevoegd. In de corpora van sigillatastempels die door F. Oswald en A. Oxé zijn samengesteld¹¹, worden de Vechtense stukken weliswaar uitvoeriger beschreven dan in het CIL, maar niet op een wijze die de toets van de hedendaagse kritiek kan doorstaan. Bovendien zijn de vondsten die bij de sinds 1914 verrichte opgravingen zijn gedaan, niet in deze overzichten opgenomen; van dit materiaal is slechts een gering deel afzonderlijk gepubliceerd¹².

In 1963 is door B.R. Hartley een begin gemaakt met de vervaardiging van een nieuwe catalogus van sigillatastempels van Zuid-, Midden- en Oostgallische fabrikanten. Ook de stempels uit Vechten zijn hierin opgenomen. Dit corpus, dat

-
1. Brand/Brand 1988; Koppert 1987; Koen 1990; Leegwater 1992.
  2. CIL XIII 10009-10010.
  3. Janssen 1869; vgl. Kramer-Clobus 1978, 515, fig. 13.
  4. Leemans 1869a; Leemans 1869b.
  5. Vgl. Pleyte 1880, 143.
  6. Janssen 1846, 27-31 en Taf. I.
  7. Vermeulen 1868; Pleyte/Roest 1883; Hulsebos 1890.
  8. Muller 1895, 163-167.
  9. Déchelette 1904, 93 v. en 107; Ritterling 1906, 179.
  10. Knorr 1919.
  11. Oswald 1931; Oxé/Comfort 1968.
  12. Braat 1940; Mees 1990.

nog steeds niet is verschenen, heeft echter hetzelfde nadeel als zijn voorgangers, namelijk dat het door de opzet van het werk praktisch onmogelijk zal zijn om een goed beeld te verkrijgen van de samenstelling en de betekenis van de verzameling stempels uit Vechten. Een afzonderlijke publikatie van dit materiaal is daarom zeker niet overbodig.

Een eerste stap in deze richting is gezet in 1984, toen de Vechtense stempels uit de verzameling van het RMO opnieuw zijn geordend¹, waarbij de geregistreerde gegevens voor het eerst met behulp van een computer zijn verwerkt. Daarbij is gebleken dat ongeveer driekwart van de ruim vijfduizend Vechtense stempels in de collectie van het RMO uit Zuid-Gallië afkomstig is, en wel voor het merendeel uit La Graufesenque. Dit deel van de verzameling is daardoor veel homogener van samenstelling dan het resterende kwart, dat afkomstig is uit een groot aantal verschillende produktiecentra, waarover bovendien verhoudingsgewijs weinig bekend is. Op grond hiervan is besloten in eerste instantie alleen de gestempelde Zuidgallische sigillata uit Vechten nader te bewerken. Behalve de stukken uit de collectie van het RMO zijn daarbij de veel minder talrijke exemplaren uit de verzameling van het PUG betrokken, evenals die van de door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1970 te Vechten verrichte opgravingen.

DE GESTEMPELDE ZUIDGALLISCHE TERRA SIGILLATA UIT VECHTEN

Het hier gepresenteerde verslag van het onderzoek van de gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten valt in drie delen uiteen. Het eerste omvat vier hoofdstukken en heeft een inleidend karakter. Allereerst wordt een beknopt overzicht geboden van de ligging van de Romeinse nederzetting te Vechten en van de aangetroffen bewoningssporen². Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de verschillende Zuidgallische produktiecentra. Daarna worden enkele problemen toegelicht die verbonden zijn met de bestudering van sigillatastempels. In het vierde hoofdstuk ten slotte komen de uitgangspunten voor de datering van de stempels aan de orde.

Het tweede deel van het verslag is analytisch van aard, en bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste, hoofdstuk vijf, behelst een samenvatting van de belangrijkste gegevens die de Vechtense sigillata oplevert, en wel niet alleen de Zuidgallische, maar ook de Italische en de Midden- en Oostgallische produkten. De sigillatavormen komen in dit hoofdstuk echter niet aan de orde. Deze zijn het onderwerp van het zesde hoofdstuk, dat voor een belangrijk deel gewijd is aan hun ontwikkeling. Door haar omvang en samenstelling biedt de Vechtense verzameling een uitstekende basis voor een onderzoek van de evolutie van de gestempelde Zuidgallische sigillatavormen, die tot dusver slechts summier is beschreven³. In het zevende hoofdstuk wordt de organisatie van de sigillataproduktie in La Graufesenque vanuit verschillende invalshoeken belicht.

Het derde deel van het verslag, tevens het achtste en laatste hoofdstuk, wordt gevormd door de catalogus van de gestempelde Zuidgallische sigillata uit Vechten. Op grond van de in de voorgaande hoofdstukken behandelde uitgangspunten worden hier de herkomst en de datering van de stempels besproken.

1. Dit werk is verricht door W.W.L. Kroon, M. Polak, H.J. Putker, C.H.L. Westerveld en K. Zee, onder supervisie van P. Stuart en M. Brouwer. De Italische stempels zijn daarbij buiten beschouwing gelaten; deze waren reeds bestudeerd door J.D. van der Waals, en zullen binnen afzienbare tijd worden gepubliceerd door S.L. Wynia.

2. Zie voor een uitgebreidere bespreking Polak/Wynia 1991.

3. Oswald/Pryce 1920.

Van oudsher is al bekend dat een hooggelegen terrein ten zuidwesten van Vechten de resten bevat van een Romeinse versterking. Toponiemen zoals Wiltenburg, de Burg(t) en de Voorburg gaan wellicht uiteindelijk terug tot de tijd dat de muren van het in de 3de eeuw door de Romeinen verlaten castellum nog niet geheel geslecht waren. In een oorkonde uit het jaar 723 wordt Vechten vermeld als "villam vel castrum nuncupante Fethna"¹, waaruit misschien mag worden opgemaakt dat de ruïnes toen nog niet overdekt waren². Eeuwen later liet de aanwezigheid van een Romeinse nederzetting zich alleen nog maar afleiden uit de talrijke voorwerpen die bij het ploegen aan de oppervlakte kwamen. Deze rijke oogst trok al in de 16de eeuw de aandacht van verzamelaars, zoals de bronnen uitwijzen³.

In het tweede kwart van de 19de eeuw is voor het eerst geprobeerd om de ligging van de Romeinse versterking door middel van opgravingen te bepalen. Het initiatief hiertoe werd genomen door een in 1828 door de Utrechtse gouverneur ingestelde provinciale oudheidkundige commissie⁴. De rapporten die de commissie over haar werkzaamheden in 1829, 1830 en 1834 heeft uitgebracht, zijn voor het grootste deel zoek geraakt. Ook van de opgravingen die in 1834 vanuit het Rijksmuseum van Oudheden zijn ondernomen, is nauwelijks iets bekend⁵. Beter gedocumenteerd zijn de onderzoeken die vanaf 1892 zijn uitgevoerd door achtereenvolgens het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1892-1894), het Rijksmuseum van Oudheden (1914-1939), het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen (1946-1947) en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1970-1995)⁶.

In de ruim 160 jaar die sinds het eerste onderzoek zijn verstreken, is duidelijk geworden dat bij Vechten een reeks van zes opeenvolgende versterkingen heeft gelegen (afb. 1.1). Alleen van de laatste twee zijn de ligging en grootte precies bekend. Van de oudere kampen is nog maar een klein gedeelte aangesneden. Hetzelfde geldt voor de bebouwing die de verdedigingswerken heeft omgeven.

1.1 VECHTEN EN DE RIJN⁷

Vechten is gelegen in een gebied waar de Rijn zich in de loop van de tijd voortdurend heeft verplaatst in de uit gemakkelijk erodeerbaar dekzand bestaande ondergrond. In de directe omgeving zijn de sporen waarneembaar van drie opeenvolgende stroomsystemen: het Werkhovense, het Hou-

tense en het Kromme-Rijnsysteem (afb. 1.2, a-c). Voor de Romeinse tijd is alleen het laatste van belang, het systeem waarvan de huidige Kromme Rijn de jongste fase is; oudere fasen worden gevormd door een aantal grote meanders, waarvan de Master, de Oudwulverbroeker en de Zeister restgeul de overblijfselen vormen (afb. 1.2, d-f).

Uit de geomorfogenetische kaart wordt duidelijk dat de Romeinse nederzetting bij Vechten is aangelegd op de afzettingen van de Master meander, in de buitenbocht van de onder Augustus nog actieve Oudwulverbroeker meander, die de voortzetting vormde van de Zeister meander (afb. 1.2, d-f). De ligging aan de buitenzijde van een meanderbocht heeft zowel voor- als nadelen. Doordat de stroming in een buitenbocht sterker is dan in een binnenbocht, is de bedding er dieper. Schepen kunnen daardoor gemakkelijk de oever bereiken. Anderzijds leidt de sterke stroming in een buitenbocht tot een voortdurende erosie van de oever, die op langere termijn een bedreiging kan vormen voor een op de oeverwal gebouwde nederzetting.

De keuze van Vechten als vestigingsplaats voor een basis van het Romeinse leger is ongetwijfeld ingegeven door de nabijheid van de plaats waar de Vecht in noordelijke richting aftakte van de Rijn. De Vecht gaf toegang tot het Westfries gebied, dat in de tijd van Augustus in aanmerking kwam om geannexeerd te worden. De splitsing van Rijn en Vecht lag destijds waarschijnlijk in de directe omgeving van de Romeinse nederzetting, want de antieke naam van Vechten, *Fectio*⁸, is afgeleid van de naam van de Vecht⁹.

De bereikbaarheid van Vechten via de Rijn moet al vrij snel na de komst van de Romeinse troepen zijn verslechterd. De

1. Gysseling/Koch 1950, 304-306, 173.

2. Vgl. Van Tent 1970, 13.

3. Bijv. Buchelius 1643. Zie verder Byvanck 1947, 126 v.; Kalee 1991.

4. Jongkees 1963.

5. De weinige bekende gegevens zijn voor het eerst gepubliceerd in Polak/Wynia 1991, 126-128.

6. Polak/Wynia 1991, 127-134 en de daar vermelde literatuur.

7. Berendsen 1982; Polak/Wynia 1991, 134-139; De Vries/Van Zijverden 1991; Berendsen/Wynia 1993.

8. De naam *Fectio* komt voor op een in 1869 gevonden wijltaar met de tekst [DE]AE / [VIR]ADECDI / [CIV]ES TVNGRI / [ET] NAVTAE / [QV]I FECTIONE / CONSISTVNT / V(otum) S(olverunt) L(ibentes) M(erito) (CIL XIII 8815). Deze plaats komt op de Tabula Peutingeriana voor als FLETIONE, een verschrijving van FECTIONE, en in de Cosmographia van de Anonymus Ravennas als FICTIONE.

9. Künzel e.a. 1988, 364.

Oudwulverbroeker meanderbocht lijkt al in de loop van de 1ste eeuw te zijn afgesneden door de huidige Kromme Rijn¹. Daarna begon de meander te verlanden - een proces dat gepaard is gegaan met een geleidelijke kunstmatige uitbouw van de zuidelijke oever. Om de langzaam slinkende bedding bereikbaar te houden, werden parallel aan de zuidoever houten constructies aangebracht, die werden opgevuld met grond, afval en rijshout (afb. 1.3).

De snelheid waarmee het verlandingsproces zich heeft voltrokken, valt moeilijk te schatten. Zeker is alleen dat de bedding van de Oudwulverbroeker meander wordt afgedekt door een bijna horizontale puinlaag die onder meer aardewerk uit het begin van de 3de eeuw bevat. Dit zou erop kunnen wijzen dat de bedding rond 200 na Chr. al geheel was opgevuld. Aan de andere kant lijkt uit een drietal inscripties geconcludeerd te mogen worden dat er bij Vechten na het midden van de 2de eeuw nog een haven was². Maar het is natuurlijk niet zeker dat deze haven aan de Oudwulverbroeker restgeul was gelegen.

De Master meander was bij de komst van de Romeinen misschien nog niet helemaal verland. In 1867-1870 zouden bij de bouw van Fort Vechten in de bedding visgerei, bootshaken en dreggen zijn aangetroffen³. Dit wijst erop dat de restgeul omstreeks het begin van de jaartelling nog water bevatte. Dezelfde conclusie lijkt te mogen worden getrokken uit de resultaten van recente grondboringen, waarbij in de restgeul op hetzelfde niveau zowel Romeinse scherven als schelpjes werden gevonden. Anderzijds zijn hogerop in de vulling van de bedding resten van stenen funderingen aangetroffen, zodat mag worden aangenomen dat de bedding vóór het vertrek van de Romeinen volledig verland was. De houten constructies die bij de bouw van Fort Vechten in de geul zijn waargenomen, kunnen gediend hebben om de drassige vulling van de bedding te verstevigen. Destijds zijn ze geïnterpreteerd als de resten van een brug "bestaande uit 2 landhoofden van ingeheidde palen met eene gording verbonden en beschoeiingsplanken; in het rivierbed waren hier en daar nog enkele palen blijven staan, die blijkbaar tot de jukken hebben behoord"⁴. De beschrijving doet echter sterk denken aan de houten bekistingen die in de vulling van de Oudwulverbroeker meander zijn gevonden, en die zeker niet als brug hebben gediend.

1.2 ZES ROMEINSE VERSTERKINGEN

Van het oudste tot dusver bekende legerkamp (periode Ia) is alleen nog maar een gedeelte van het oostfront opgegraven (afb. 1.4, a). Dit bestond uit een met hout bekiste aarden wal die aan de buitenzijde werd geflankeerd door een enkele gracht. Op één plaats zijn de resten gevonden van een houten waltoren, die sporen van een verbouwing vertoonde. Tot deze versterking hebben misschien een langwerpig gebouw met binnenplaats en een graanpakhuis behoord; deze hebben ongeveer dezelfde oriëntatie als de wal en de gracht uit periode Ia.

Van de drie versterkingen die bij de huidige stand van zaken als de opvolgers van het oudste kamp kunnen worden beschouwd (periode Ib-d), is telkens alleen het noordfront aangesneden (afb. 1.4, b-d). Ook deze versterkingen bestonden uit een met hout bekiste aarden wal, vergezeld van een enkele gracht (afb. 1.5). De chronologie is nog onzeker, maar als de ligging van de wallen en grachten ten opzichte van het maaiveld als maatstaf wordt genomen, dan is de meest zuidelijke versterking de oudste van de drie, en de meest noordelijke de jongste (afb. 1.5, b-d). Samenhangende sporen van de binnenbebouwing uit periode Ib-d zijn niet bekend.

Hoewel het noordfront van het oudste kamp nog niet is aangetroffen, is het duidelijk dat de verdedigingswerken van periode Ib-d veel zuidelijker zijn aangelegd. Tot dusver is steeds verondersteld dat het kamp van periode Ia aan de noordzijde niet door een wal of gracht beschermd was⁵. Een aannemelijker hypothese is dat het noordelijke deel van het oudste legerkamp aan erosie door de Rijn ten prooi is gevallen. Dit zou de verplaatsing naar het zuiden in periode Ib-d verklaren. De opschuiving naar het noorden in periode II zou verband kunnen houden met de geleidelijke verlanding van de Oudwulverbroeker meander vanaf de tweede helft van de 1ste eeuw.

Van het castellum van periode II zijn nauwelijks sporen gevonden, omdat het grotendeels is opgeruimd bij de bouw van het laatste kamp (periode III), op nagenoeg dezelfde plaats. Aan de oostzijde zijn de funderingsgreppels van een houten walbekisting waargenomen, tussen de stenen muur en de gracht van periode III (afb. 1.4). Aan de noordzijde is alleen de gracht bewaard gebleven, tussen de muur en de gracht van het jongste castellum (afb. 1.6). Op het binnenterrein zijn sporen aangetroffen van tal van houten gebouwen, maar het is onmogelijk gebleken om hieruit plattegronden te reconstrueren.

Van het laatste castellum dat de Romeinen in Vechten hebben gebouwd (periode III), is verhoudingsgewijs veel bekend. Het was omgeven met een stenen muur, die op verschillende plaatsen op palen was gefundeerd. De ommuring was versterkt met eveneens uit steen opgetrokken hoektorens en tussentorens. Het kamp was omsloten door een

1. De C14-datering van een monster uit de onderkant van het veenpakket in de restgeul luidt 1915 ± 50 BP (Berendsen 1982, 166, GrN 7960).

2. CIL XIII 8810, 8811 en 8815 (zie p. 3, noot 8), alle daterend van na het midden van de 2de eeuw.

3. Brief van de genie-officier G.Z.P. Marcella aan de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, C. Leemans, van 30 mei 1870 (RMO, register van ontvangen brieven 1870, 37).

4. Zie vorige noot.

5. Alleen C.M. Wells (1972, 103) heeft vraagtekens gezet bij deze opvatting.

enkele gracht. Van de vier toegangspoorten zijn er drie met zekerheid gelokaliseerd¹. Van de vierde, de noordpoort, is mogelijk de paalfundering teruggevonden. Het hoofdkwartier van periode III was van steen gebouwd, evenals het gebouw dat er aan de westzijde aan grenst. De overige gebouwen waren vermoedelijk uit hout opgetrokken, maar hiervan zijn slechts weinig samenhangende sporen gevonden.

1.3 CHRONOLOGIE

Hoewel de volgorde waarin de tot nu toe aangesneden versterkingen zijn gebouwd, betrekkelijk zeker lijkt, is de absolute chronologie nog uitermate onduidelijk. De belangrijkste reden is dat slechts zelden dateerbare vondsten in verband gebracht kunnen worden met de aangetroffen sporen. Bij de opgravingen vóór de Tweede Wereldoorlog is het materiaal gewoonlijk per sleuf verzameld in plaats van per spoor. Veel zal daarom moeten worden opgehelderd door de uitwerking van de in 1946-1947 verrichte opgravingen, die nog in een zeer pril stadium verkeert, maar zonder twijfel het inzicht in de datering van de verschillende verdedigingswerken sterk zal vergroten.

Zolang er geen sporen van een oudere versterking worden gevonden, lijkt het gerechtvaardigd de bouwdatum van het kamp van periode Ia af te leiden uit het oudste materiaal dat in Vechten is aangetroffen. De vroegste terra sigillata bestaat uit scherven van de Italische serviezen Ib en Ic. Servies Ia, dat als karakteristiek wordt beschouwd voor legerkampen die zijn aangelegd in verband met de expedities van Drusus in 12-9 voor Chr., ontbreekt tot nu toe²; ook andere vondstgroepen die kenmerkend zijn voor versterkingen die in deze tijd zijn gebouwd, zoals Keltische munten, Nemausus-assen en Aco-bekers, zijn afwezig of uiterst zeldzaam. De Italische terra sigillata en de munten wijzen op een aanleg in het eerste decennium van onze jaartelling³.

De einddatum van periode Ia is moeilijk met zekerheid te bepalen. De gracht en de walbekisting van het eerste kamp worden doorsneden door een waterput die op zijn vroegst aan het einde van de 1ste eeuw is ingegraven, zoals kan worden afgeleid uit de reliëfversiering van een sigillatascherf die in de insteek is aangetroffen (afb. 1.7). Uit de vulling van de gracht is een nagenoeg complete Drag. 15/17 afkomstig, die gedateerd kan worden tussen ca. 30 en 50 na Chr. (afb. 6.24, b). De gaafheid van dit bord wijst erop dat het niet gaat om een stuk afval dat pas na lange omzwervingen in de gracht terecht is gekomen. Het heeft er daarom alle schijn van dat het oudste kamp uiterlijk rond 50 na Chr. is vervangen.

Het einde van periode Ia kan in beginsel natuurlijk ook worden afgeleid uit de begindatum van periode Ib. De datering van periode Ib-d is echter nog onzeker. Uit de documentatie van de in 1946-1947 verrichte opgravingen kan worden opgemaakt dat de desbetreffende grachten bijna

uitsluitend voor-Flavisch materiaal bevatten, maar in de middelste gracht zou een Oostgallisch sigillatabord zijn gevonden, dat op zijn vroegst uit de beginjaren van de 2de eeuw stamt⁴ (vgl. p. 29).

Op grond van de laatstgenoemde vondst is het allerminst zeker dat het castellum van periode II kort na de Bataafse opstand van 69/70 na Chr. is aangelegd, zoals de gangbare opvatting luidt⁵. De opgravingsdocumentatie geeft nog een tweede argument om deze theorie in twijfel te trekken. In de funderingsgreppels van de walbekisting uit periode II zijn namelijk verscheidene stukken sigillata van Midden- of Oostgallische makelij aangetroffen⁶. Onder de sporen van de wal uit periode II is een waterput aangetroffen die eveneens Midden- of Oostgallische sigillata bevatte. Het castellum van periode II zou dus op zijn vroegst in het begin van de 2de eeuw kunnen zijn gebouwd.

De einddatum van periode II en de begindatum van periode III zijn aanvankelijk afgeleid uit de aanwezigheid van dakpannen met stempels van de legio I Minervia Antoniniana tussen de resten van het hoofdkwartier van het jongste castellum. Er is echter geen garantie dat deze dakpannen zijn gebruikt bij de bouw van het kamp; ze kunnen ook van een latere verbouwing afkomstig zijn. Het gebruik van steen voor de ommuring en de belangrijkste gebouwen wijst echter op een begindatum in het laatste kwart van de 2de eeuw⁷.

Het einde van de Romeinse bewoning kan alleen maar bij benadering worden bepaald. Er zijn tot nu toe geen aanwijzingen dat het stenen castellum veel eerder of later is opgegeven dan kort na het midden van de 3de eeuw, toen

1. De westpoort is in 1927 opgegraven, en daarom niet aangegeven op de kaart van afb. 1.6, die betrekking heeft op de jaren 1920-1926. Zie Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12, sleuf 1927/3.
2. Wells (1972, 111) maakt gewag van verscheidene sigillatavondsten uit de tijd van Drusus "noted by Ritterling and others", zonder nadere bronvermelding. Uit zijn proefschrift valt op te maken dat hij doelt op Ritterling 1906, 179 v., en op Kropatscheck 1909, 7 (Wells 1965, 111, noot 24). Ritterling schrijft echter alleen in tamelijk vage bewoordingen over de ouderdom van de Vechtense sigillata, en geeft geen concrete voorbeelden. Kropatscheck zegt dat in Vechten evenals in Oberaden een stempel met de tekst LSG is gevonden, maar het is niet duidelijk op welke bron hij zich daarbij baseert. In CIL XIII 10009 wordt er geen uit Vechten vermeld, en noch in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden, noch in die van het Provinciaal Utrechts Genootschap komt een LSG-stempel voor.
3. Van der Waals 1964, stelling VII, Haalebos 1976, 200-202.
4. PUG 1947-378. Over de herkomst van het bord bestaat geen twijfel, maar de samenstelling van het vondstnummer correspondeert niet met de beschrijving daarvan in het tijdens de opgraving bijgehouden vondstenboekje.
5. Zie o.a. Bogaers/Ruger 1974, 62, en Schonberger 1985, 448, C8, vermoedelijk in navolging van Braat 1939, 62, of Van Giffen 1944-1948, 33.
6. PUG 1947-127, 1947-245, 1947-248 en 1947-258.
7. Vgl. Haalebos 1977, 288-290.

alle versterkingen langs de benedenloop van de Rijn werden ontruimd.

1.4 DE BETEKENIS VAN DE ROMEINSE NEDERZETTING TE VECHTEN

Op grond van verschillende overwegingen is lange tijd aangenomen dat het oudste kamp bij Vechten is aangelegd als vlootbasis, in het kader van de verovering van Germanië. Het belangrijkste argument was de vondst van houten constructies langs de Romeinse Rijnsoever. Deze kistwerken werden beschouwd als de resten van de haven die als uitvalsbasis zou hebben gediend voor de Germaanse expedities van Drusus of Germanicus¹. Recente opgravingen hebben echter onder meer bij de nabijgelegen castella van Zwammerdam en Woerden soortgelijke constructies aan het licht gebracht², zodat duidelijk is geworden dat de versteviging van de rivieroever een normale voorziening was, en dat deze geen bewijs vormt voor de aanwezigheid van een belangrijke militaire haven.

In de vorige eeuw zijn op twee plaatsen in de Oudwulverbroeker meanderbocht resten van schepen aan het licht

gekomen. Van de eerste vondst is niet meer bekend dan dat het "gedeelten van een gezonken schip" betrof³. Het tweede schip kon slechts gedeeltelijk worden blootgelegd⁴. De tekeningen en foto's van het vaartuig zijn niet geheel betrouwbaar, omdat ze pas zijn gemaakt nadat het schip was vernield door een instorting van de werkput, en vervolgens zo goed mogelijk weer in elkaar was gezet⁵. Desalniettemin meent O. Hockmann er een troepentransportschip in te kunnen herkennen, dat op grond van de vondstomstandigheden uit de tijd van de Germaanse expedities onder Augustus of Tiberius zou moeten stammen⁶. Deze interpretatie lijkt enige steun te verlenen aan de opvatting dat het oudste Vechtense kamp een vlootbasis was. Hockmanns datering is echter gebaseerd op een misvatting⁷. De beste aanwijzing voor de ouderdom van het schip is de gelijkenis met twee schepen uit Oberstimm, die zijn gebouwd van hout dat rond het einde van de 1ste eeuw is gekapt⁸.

Ten slotte zijn er nog twee kleinere vondsten die een rol hebben gespeeld bij het ontstaan van de theorie dat Vechten de uitvalsbasis was voor de Romeinse vloot tijdens de Germaanse expedities van Drusus of Germanicus. De eerste is een fragment van een Zuidgallisch sigillatabord, dat aan de onderzijde versierd is met de tekening van een oorlogsbodem (afb. 1.8). Omdat het stempel niet meer aanwezig is, kan de ouderdom van het bord niet nauwkeurig worden bepaald, maar het profiel pleit voor een datering in het tweede kwart van de 1ste eeuw, dus geruime tijd na de grote veroveringstochten. Verder bewijst dit graffito natuurlijk niet dat Vechten een vlootbasis is geweest.

De tweede vondst die regelmatig terugkeert in de discussie, is een altaar voor Iuppiter, dat gewijd is door de trierarchus C. Iulius Bio⁹ (afb. 1.9). Tot dusver zijn er geen goede aanknopingspunten gevonden voor de datering van dit wijgeschenk, zodat de bewijskracht gering is. Ook als Vechten de thuisbasis is geweest van het schip waarover Bio het commando voerde, dan is daarmee nog niet gezegd dat het tevens de basis was van de vloot die deelnam aan de Germaanse expedities.

Dit alles neemt niet weg dat Vechten klaarblijkelijk een belangrijke rol heeft gespeeld in de Romeinse militaire strategie. Vechten was een van de eerste steunpunten van het Romeinse leger in onze streken. Op grond van de ligging dicht bij de aftakking van de Vecht, die toegang bood tot het te veroveren Germaanse gebied, en van de datering van de oudste vondsten is het verleidelijk om de aanleg van het eerste kamp in verband te brengen met de Germaanse expedities onder leiding van Tiberius, in 4/5 na Chr. Omdat de omvang zelfs niet bij benadering kan worden aangegeven, is het niet goed mogelijk de betekenis van het oudste kamp te bepalen.

Ook nadat in 47 na Chr. de pogingen om geheel Germanië te veroveren, definitief waren opgegeven, is Vechten een belangrijke rol blijven spelen in de militaire strategie. De

1 Zie vooral Braat 1939, 62

2 Haalebos 1977, 41-46, Haalebos 1986

3 Nahuys 1869, 150 Het bericht is naar alle waarschijnlijkheid gebaseerd op het officiële verslag van de opgravingen die in 1834 zijn uitgevoerd Dit rapport is op 19 oktober 1835 aan de Utrechtse gouverneur gezonden, maar het is nu onvindbaar

4 Muller 1895, 133-135, met pl IV

5 Muller 1895, 134 v

6 Hockmann 1989, 345

7 "Da das Schiff mehrere Meter tiefer lag als ein hölzerner Kanal und ein mit Tuff gepflasterter Weg, von denen es überschritten wurde, und zudem die Hafenbauten am einstigen Flussufer mit der Frühzeit von Kastell I verbunden werden, kann die frühromische Zeitstellung des Schiffes als sicher gelten" (Hockmann 1989, 327, noot 10) De tufstenen weg hoeft niet noodzakelijkerwijs uit de Romeinse tijd te dateren Dicht bij de in 1893 gevonden weg is in 1969 andermaal een tufstenen weg aangetroffen (Kalee/Van Tent 1969), die diende om de door een na-Romeinse doorbraakgeul in de Oudwulverbroeker meander achtergelaten depressie te overbruggen (Van Tent 1970, 13) De houten goot lag schuin in de grond, op een diepte van 2,5 tot 4 m onder het maaiveld (Muller 1895, 132), het schip lag op 6,5 m diepte (idem, 133), dus minder diep dan Hockmanns "mehrere Meter tiefer" doet vermoeden Omdat de houten goot evenmin gedateerd is als het schip, kan het niveauverschil tussen de beide voorwerpen niet gebruikt worden als garantie voor de ouderdom van het schip De voor-Flavische datering van de "Hafenbauten" waar Hockmann op doelt, moet inmiddels worden verworpen. De bekistingen zijn in elk geval grotendeels van later datum, want ze bevatten een aanzienlijke hoeveelheid materiaal uit de Flavische tijd en uit de 2de eeuw

8 Dateringen op basis van dendrochronologisch onderzoek. resp. 90 ± 10 na Chr. en 102 ± 10 na Chr. (Hockmann 1989, 336)

9 CIL XIII 12086a.

castella van periode II en III zijn met hun oppervlakte van ruim 2,5 ha de grootste tussen Nijmegen en de Noordzee, groot genoeg om een cohors milliaria equitata, twee cohortes quingenariae of een ala quingenaria te huisvesten. Op grond van de daar aangetroffen dakpanstempels zou Vechten de garnizoensplaats kunnen zijn geweest van de cohors II Brittonum (of Britannorum) milliaria equitata en de cohors I Flavia Hispanorum equitata. Op een grafsteen wordt verder nog de ala I Thracum vermeld¹.

De betekenis van Vechten in de 2de en 3de eeuw kan verder nog worden afgeleid uit de vondst van votiefaltaren die zijn opgericht door de commandant van de legio XXX Ulpia victrix, de commandant van de legio I Minervia Antoniniana en de gouverneur van de provincie Neder-Germanië².

pels, kuilen en waterputten. Omdat er tot dusver geen grote, aaneengesloten opgravingsvlakken konden worden aangelegd, is het nog niet gelukt om een duidelijke structuur in deze sporen te ontdekken. Over het algemeen wordt eenvoudigweg aangenomen dat het om de resten van een kampdorp gaat.

Graven zijn tot nu toe bijna alleen aangetroffen in 1867-1870, bij de bouw van Fort Vechten, dat grotendeels ten oosten van de Romeinse legerkampen is gelegen. Daar zouden toen een honderdtal menselijke skeletten en ontelbare crematieresten voor de dag zijn gekomen³, die praktisch allemaal verloren zijn gegaan. Tot de vondsten uit die jaren behoren echter ook grafstenen⁴ en tientallen gave stukken aardewerk, zodat aan de juistheid van de waarnemingen niet getwijfeld hoeft te worden.

1.5 OVERIGE BEWONINGSSPOREN

Zowel ten westen als ten oosten van het terrein waar zich de resten van de versterkingen bevinden, zijn volop sporen van bewoning aangetroffen, voornamelijk in de vorm van grep-

---

1. Zie voor een uitgebreidere bespreking Polak/Wynia 1991, 145 v.

2. CIL XIII 8810-8812.

3. Zie p. 4, noot 3.

4. CIL XIII 8821; Byvanck 1935, 177, 301.

2 DE ZUIDGALLISCHE PRODUKTIECENTRA VAN TERRA SIGILLATA

De Zuidgallische produktiecentra van terra sigillata (afb. 2.1) vormen een tamelijk heterogeen geheel. Vanuit sommige is tientallen jaren lang over grote afstanden sigillata geëxporteerd, maar andere hebben slechts een kortstondige en regionale betekenis gehad. Toch hebben de Zuidgallische pottenbakkerijen meer met elkaar gemeen dan uitsluitend hun geografische positie. Verscheidene centra hebben een min of meer parallelle ontwikkeling doorgemaakt. In enkele gevallen zijn de onderlinge betrekkingen zo nauw geweest, dat men kan spreken van moeder- en dochterbedrijven.

In dit hoofdstuk wordt eerst kort aandacht besteed aan enkele technologische kwesties die van belang zijn voor een goed begrip van de opkomst van de Zuidgallische sigillata-productie. Daarna wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van de afzonderlijke produktiecentra. Op grond van hun onderlinge relaties zijn ze ingedeeld in vier groepen, die tevens regionale eenheden vormen. De zuidelijke groep bestaat uit Bram en Narbonne, centra die beide maar kort in gebruik zijn geweest en slechts een geringe economische betekenis hebben gehad. Montans vormt de kern van de westelijke groep, die verder Crambade, Valéry en Saint-Sauveur omvat. De oostelijke groep is samengesteld uit La Graufesenque, Le Rozier, Banassac en de kleinere centra van Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin. De noordelijke groep ten slotte bestaat uit Carrade en Espalion, die beide met zowel de westelijke als de oostelijke groep overeenkomsten vertonen. Na de bespreking van de verschillende pottenbakkerijen en hun onderlinge betrekkingen wordt in een afsluitende paragraaf getracht de opkomst en ondergang van de sigillata-productie in Zuid-Gallië in een ruimer kader te plaatsen.

2.1 SIGILLATA EN PROTO-SIGILLATA¹

Terra sigillata kan het beste worden gedefinieerd als een in essentie rode aardewerksoort met een gesinterde deklaag. Sintering is een proces van beginnende verglazing, dat de aanvankelijk poreuze deklaag glanzend en ondoordringbaar maakt². De klei waarvan de deklaag is gevormd, verschilt op een aantal punten van de klei waaruit de drager - bord, bakje of kom - is samengesteld. Allereerst is er een duidelijk onderscheid in partikelgrootte. De klei van de deklaag bestaat uit veel kleinere partikels dan die van de drager - het resultaat van een bezinkingsproces. Verder bezit de deklaag een hoger gehalte aan kalium (K_2O) en natrium (Na_2O_3) dan de drager. Als gevolg van de genoemde verschillen smelt de klei van de deklaag eerder dan die van de drager. Daardoor is het mogelijk een gesinterde deklaag te verkrijgen zonder dat men het risico loopt dat de drager vervormt. Het laatste belangrijke onderscheid tussen beide kleisoorten is gelegen in het calciumgehalte (CaO). De deklaag is kalkarm³, terwijl de drager kalkrijk is⁴. Het is waarschijnlijk vooral aan dit verschil te danken dat de deklaag doorgaans goed aan de drager hecht⁵.

De overheersend rode kleur van de deklaag is in de eerste plaats het gevolg van het hoge ijzergehalte (Fe_2O_3) van de gebruikte klei. Het effect hiervan wordt versterkt door de combinatie van een hoog aluminiumgehalte (Al_2O_3) met een laag calciumgehalte. De klei van de drager bevat eveneens veel ijzer, maar omdat deze in verhouding tot het aluminiumgehalte veel meer kalk bevat, is de kleur van de drager gewoonlijk minder uitgesproken dan die van de deklaag.

Niet alleen de samenstelling van de klei maar ook de toegepaste baktechniek is van essentieel belang voor de kleur van het eindprodukt. Al naar gelang de constructie van de oven en de werkwijze van de pottenbakker kan het aardewerk een rode of zwarte kleur krijgen.

In een gewone tweekameroven (afb. 2.2, a) staan bak- en stookruimte direct met elkaar in verbinding. De verbranding van het hout in de stookruimte onttrekt zuurstof aan de bakruimte, zodat daar een reducerende atmosfeer ontstaat. In dergelijke omstandigheden wordt Fe_2O_3 omgezet in zwartkleurend Fe_3O_4 . Wanneer het stoken wordt gestaakt, is het aardewerk zwart van kleur. Als dan alle openingen in de oven worden afgesloten, blijft de reducerende atmosfeer ook tijdens de afkoelingsfase gehandhaafd, en behoudt het aardewerk zijn zwarte kleur. Maar als de oven aan het einde van de stookfase niet wordt afgesloten, verandert de reducerende atmosfeer bijna meteen in een oxyderende. Het

1. Zie voor een uitvoerige behandeling van dit onderwerp Picon 1973, 11-83.
2. Michel e.a. 1987 en de daar vermelde literatuur.
3. De bewering van G. Schneider en B. Hoffmann dat de deklaag idealiter 15-20% CaO bevat (Entlinger e.a. 1990, 34, met noot 44), moet op een vergissing berusten, want zij is gebaseerd op het in de vorige noot vermelde artikel, waarin juist gewezen wordt op het lage gehalte aan CaO , nl. minder dan 5% (Michel e.a. 1987, 71).
4. In sommige Oostgallische produktiecentra is voor de drager eveneens kalkarme klei gebruikt. De rol van de kalk is dan overgenomen door een hoog gehalte aan kalium en natrium (Picon 1973, 101). Ook in Carrade is de drager gemaakt van kalkarme klei (Pauc 1973, 13; Bémont/Jacob 1986, 85).
5. Een slechte hechting kan ook zijn ontstaan doordat de drager reeds te ver gedroogd was op het moment dat de deklaag werd aangebracht (mededeling C. de Casas).

gevolg van die verandering hangt af van de temperatuur die tijdens het stoken is bereikt. Als de temperatuur hoog genoeg is geworden om de deklaag te doen sinteren¹, verandert er niets meer en blijft het aardewerk dus zwart. Maar als de deklaag niet gesinterd is, wordt het Fe_2O_4 dat tijdens het reducerende bakproces is ontstaan, onder invloed van de zuurstof die tijdens de afkoelingsfase in de oven doordringt, weer omgezet in Fe_2O_3 , zodat het eindprodukt rood is.

In een moffeloven (afb. 2.2, b) zijn bak- en stookruimte gescheiden. De vlammen en rookgassen worden via buizen door de bakruimte geleid en staan hun warmte af zonder direct met het aardewerk in contact te kunnen komen. In de bakruimte heerst daardoor een oxyderende atmosfeer. Het aardewerk kleurt dus al tijdens het stoken rood en behoudt die kleur tijdens de afkoelingsfase. Om de deklaag te laten sinteren moet een moffeloven heter gestookt worden dan een gewone tweekameroven. De bakruimte wordt immers alleen indirect verwarmd, zodat het rendement geringer is. Bovendien is in een oxyderende atmosfeer een hogere temperatuur nodig om sintering tot stand te brengen dan in een reducerende atmosfeer.

Uit het voorafgaande blijkt duidelijk dat voor de productie van echte terra sigillata een moffeloven nodig is. Met een gewone tweekameroven (afb. 2.2, a) kan alleen aardewerk worden gemaakt dat op een of meer punten afwijkt van de definitie van terra sigillata die aan het begin van deze paragraaf is gegeven. Als het een gesinterde deklaag bezit, is het zwart van kleur, en als het rood van kleur is, kan het alleen maar een poreuze deklaag hebben². In verscheidene pottenbakkerijen, waaronder die van Lyon, La Graufesenque en Lezoux, is de productie van echte sigillata voorafgegaan door een fase waarin gepoogd is sigillata te bakken in gewone tweekamerovens. De produkten uit deze beginfase komen in vorm overeen met echte sigillata, maar wijken daarvan in technisch opzicht af. Deze experimentele produkten worden gewoonlijk aangeduid als proto-sigillata.

Aardewerk dat wat de vormen betreft op sigillata lijkt, maar daarvan in technisch opzicht verschilt, is echter ook gemaakt in pottenbakkerijen waar de productie van echte terra sigillata nooit van de grond is gekomen. In zulke gevallen kan dus eigenlijk niet van proto-sigillata worden gesproken. Sigillata-imitatie of imitatie-sigillata zijn in dit verband misschien betere termen.

2.2 BRAM EN NARBONNE

Als de in de vorige paragraaf gegeven definitie van terra sigillata wordt gehanteerd, kunnen Bram en Narbonne niet tot de productiecentra van Zuidgallische sigillata worden gerekend. Het aardewerk dat in deze beide pottenbakkerijen is gemaakt, is namelijk niet voorzien van een gesinterde deklaag. Ook zijn er tot dusver geen aanwijzingen gevonden

voor het gebruik van moffelovens. Strikt genomen moet het aardewerk uit Bram en Narbonne worden aangemerkt als imitatie-sigillata. Omdat de beide pottenbakkerijen desondanks gewoonlijk tot de productiecentra van terra sigillata worden gerekend, worden ze hier toch summier besproken.

Bram (Aude)³

De pottenbakkerijen van Bram waren gelegen aan de rand van de vicus Eburomagus, een regionaal economisch centrum dat zijn betekenis ontleende aan zijn ligging aan een kruispunt van wegen. De aanwezigheid van goede transportroutes en van een markt van enige omvang is vermoedelijk de belangrijkste drijfveer geweest voor de poging om in Bram naast andere aardewerksoorten ook sigillata te gaan maken. Het experiment is echter maar van korte duur geweest. Klaarblijkelijk schoot de ter plaatse aanwezige technische kennis te kort, want het is daar nooit gelukt echte sigillata te produceren. Omdat geschikte klei en voldoende brandhout niet in de directe omgeving voorhanden waren, was elke poging om op deze plaats een massale productie van de grond te krijgen, tot mislukken gedoemd.

Op grond van de sigillatavormen die in Bram zijn nageemaakt, kan de productie worden gedateerd in het laatste kwart van de 1ste eeuw voor Chr., waarschijnlijk voornamelijk in het tweede decennium. De verspreiding van de produkten uit Bram is beperkt gebleven tot de nabije omgeving, en was vooral geconcentreerd langs de weg tussen Narbonne en Toulouse.

Narbonne (Aude)⁴

Onder het aardewerk dat in en om Narbonne aan het licht is gekomen, bevindt zich een groep sigillata-imitaties met een zeer homogene samenstelling. De stempels die op enkele stukken voorkomen, zijn niet van elders bekend. Daarom wordt aangenomen dat in of nabij Narbonne pottenbakkerijen

1. Strikt genomen is niet alleen de maximumtemperatuur van belang, maar ook de duur van de periode waarin deze gehandhaafd is.

2. Vergelijk echter de bevindingen van J. Weiss (1978/1979), die met voorzichtig stoken in een kleine oven met een slechts gedeeltelijk van de stookruimte gescheiden bakruimte een oxyderende atmosfeer weet te handhaven. Het is echter niet bewezen dat met een dergelijke techniek massaproductie mogelijk is. Omdat in verscheidene pottenbakkerijen buizen uit moffelovens tussen het sigillata-afval zijn aangetroffen, hoeft aan het gebruik van dergelijke ovens in de Romeinse tijd niet te worden getwijfeld (Picon 1973, 91; Vernhet 1981).

3. Bémont/Jacob 1986, 48-51; Passelac 1992.

4. Bémont/Jacob 1986, 52-55; Passelac 1992.

hebben gelegen waarin men tevergeefs geprobeerd heeft sigillata te maken. De precieze ligging van het productiecentrum is nog niet bekend.

Als hoofdstad van de provincie Gallia Narbonensis bood Narbo(nne) ongetwijfeld een aantrekkelijke markt voor terra sigillata. Het is daarom niet verwonderlijk dat juist hier pogingen in het werk zijn gesteld om sigillata te produceren¹. Maar hoewel de omstandigheden iets gunstiger waren dan in Bram, heeft dit initiatief ook in Narbonne geen succes gehad. De mislukking zal misschien vooral te wijten zijn aan de ontoereikende kwaliteit van de lokale kleisoorten.

De datering van de productie van imitatie-sigillata in of bij Narbonne moet worden afgeleid uit de vormen die er zijn gemaakt. Behalve stukken die vergelijkbaar zijn met die uit Bram, zijn er nabootsingenvonden van de sigillatavormen Halt. 2 en 8, waarvan wordt aangenomen dat ze iets later zijn ontwikkeld. Er is echter weinig reden om te veronderstellen dat in Narbonne nog na het begin van de jaartelling imitatie-sigillata is vervaardigd². De Narbonner waar is alleen in de regio afgezet, en wel voornamelijk in zuidelijke richting. Westwaarts overlapt het verspreidingsgebied gedeeltelijk dat van de producten uit Bram.

2.3 MONTANS, CRAMBADE, VALÉRY EN SAINT-SAUVEUR

Van de vier productiecentra van de westelijke groep is Montans het meest succesvol geweest. Crambade en Valéry zijn te beschouwen als filialen van Montans, zoals blijkt uit de stijl van de met reliëf versierde waar en uit de namen van de pottenbakkers die er hebben gewerkt. De positie van Saint-Sauveur is nog niet geheel duidelijk. De producten uit de vier westelijke centra zijn vooral afgezet in Aquitanië, en

in mindere mate in Tarraconensis en Brittannië.

Montans (Tarn)³

In tegenstelling tot wat nog onlangs algemeen werd aangenomen, is de sigillataproductie in de meeste pottenbakkerscentra niet voortgekomen uit een lange inheemse traditie van aardewerkvervaardiging⁴. Montans is een van de uitzonderingen op deze regel, zoals vooral de opgravingen van de laatste tien jaar hebben aangetoond. Al vanaf het begin van de 1ste eeuw voor Chr. was er in Montans een bloeiende aardewerkproductie. Rond het begin van de jaartelling heeft men daar voor het eerst geprobeerd ook sigillata te maken, in de gewone tweekamervormen die op dat moment in gebruik waren. Het aardewerk dat het resultaat was van dit experiment, moet gerangschikt worden onder de proto-sigillata. Het is weliswaar rood van kleur, maar de deklaag is niet gesinterd.

De vervaardiging van echte sigillata is al snel na het begin van deze proefnemingen op gang gekomen, naar het schijnt al in het eerste decennium van de 1ste eeuw na Chr. De oudste echte sigillataproducten sluiten direct aan bij de Italische traditie. Behalve in de geproduceerde vormen komt dit tot uiting in de reliëfversiering die op een deel van de sigillata is aangebracht. Verder worden op de oudste onversierde producten regelmatig stempels aangetroffen waarin de naam van de fabrikant omgeven is door een bladerkrans (afb. 2.3, a-c). Dergelijke stempels 'in corona' zijn voornamelijk bekend van sigillata uit Puteoli (afb. 2.3, d-f). Daarom ligt het voor de hand te veronderstellen dat de productie in Montans aanvankelijk vooral vanuit Puteoli is beïnvloed.

In het tweede kwart van de 1ste eeuw hebben de sigillataproducten uit Montans zich geleidelijk losgemaakt van de Italische traditie. De talrijke stempels 'in tabula ansata' (afb. 2.3, g-i) uit de tijd van Claudius en Nero illustreren het eigen gezicht dat de sigillata uit Montans langzaam aan ontwikkeld heeft. Ook stempels in de vorm van rozetten en blaadjes zijn in deze periode nergens zo populair geweest als in Montans. De regeringsperiode van Claudius en Nero kan waarschijnlijk worden aangemerkt als de meest voorspoedige fase in het bestaan van dit productiecentrum.

Vanaf het einde van de tijd van Nero lijkt Montans in toenemende mate impulsen te hebben ontvangen vanuit La Graufesenque. In het laatstgenoemde centrum zijn rond deze tijd zes nieuwe serviezen ontworpen, waarvan de pottenbakkers in Montans er slechts enkele hebben overgenomen (afb. 2.4, A, C en F). Ook op het gebied van de versierde waar heeft geleidelijk een beïnvloeding vanuit La Graufesenque plaatsgevonden. In de Flavische tijd zijn in Montans zelfs vormschotels gebruikt die uit La Graufesenque afkomstig waren, onder meer uit de werkplaats van T. Flavius Secundus (afb. 2.5)⁵. Andere fabrikanten die een schakel vormen tus-

1. Vgl. Jacob 1984, 350: "il semble bien que dans la majorité des cas, les «industries» établies à proximité des villes n'ont eu, comme unique ambition, que la satisfaction des besoins de la population locale."

2. Ook de vormen Halt. 2 en 8 (Consp. 18 en 22) zijn al voor het begin van de jaartelling geproduceerd (Ettlinger e.a. 1990, 82 en 90). Het enige argument dat pleit voor een continuering van de productie in Narbonne in de 1ste eeuw na Chr., is de vondst van een vormschotel voor de vervaardiging van veldflessen, waarvan de decoratie enigszins lijkt op die van stukken uit La Graufesenque (Bémont/Jacob 1986, 54).

3. Déchelette 1904, 129-137; Oxé 1914; Durand-Lefebvre 1946; Durand-Lefebvre 1954; Meunier 1965-1966; Martin 1972b; Martin 1974; Labrousse 1975; Simpson 1976; Martin 1977; Martin 1978; Martin 1979a; Martin 1979b; Martin 1981; Bémont/Jacob 1986, 58-71; Martin 1986.

4. Jacob 1984, 349, met noot 2.

5. De decoratie van de vormschotel uit Montans is in spiegelbeeld getekend.

sen La Graufesenque en Montans, zijn Acutus en Logirius¹. Verder kunnen nog ongeveer veertig namen worden opgesomd die uit beide centra bekend zijn. In de meeste gevallen gaat het echter om populaire namen zoals Amandus, Felix, Modestus en Tertius, zodat het wel verschillende personen kunnen zijn die tegelijkertijd in een van deze plaatsen hebben gewerkt.

Hoewel de pottenbakkers uit Montans zich in het laatste kwart van de 1ste eeuw duidelijk geconformeerd hebben aan de in La Graufesenque ontwikkelde mode, hebben hun producten toch altijd een eigen gezicht behouden. Ter illustratie kan worden gewezen op de vorm van de standing van de Drag. 37. In Montans is altijd vastgehouden aan de voor de Drag. 29 gebruikte techniek, waarbij de standing werd gedraaid uit een massieve voet die in de vormschotel tot stand was gekomen. In La Graufesenque daarentegen zijn de pottenbakkers al snel na de introductie van de Drag. 37 overgegaan op het aanzetten van een afzonderlijk gevormde standing².

Vanaf het einde van de 1ste eeuw lijkt het met de afzet van de sigillata uit Montans bergafwaarts te zijn gegaan. Weliswaar zijn er uit Brittannië stukken bekend die daar rond het midden van de 2de eeuw moeten zijn gearriveerd³, maar het heeft er alle schijn van dat die slechts een korte opleving van de export markeren. Rond 175 na Chr. is de productie van sigillata in Montans definitief beëindigd. De vervaardiging van andere aardewerksoorten voor de regionale markt is nog tot het einde van de 3de eeuw voortgezet.

Crambade (Montans, Tarn)⁴

Het pottenbakkerscentrum van Crambade ligt slechts 4 km ten zuiden van Montans, en beslaat een oppervlakte van hoogstens 1 ha. De sigillata die hier is gemaakt, onderscheidt zich in geen enkel opzicht van gelijktijdige producten uit Montans. De tot nu toe aangetroffen sigillatastempels zijn afkomstig van vier pottenbakkers: Felix, Lupus, Rufus en Votornus. Al deze namen zijn ook bekend uit Montans. Daarom is het aannemelijk dat het productiecentrum van Crambade is opgericht als een dochteronderneming van Montans.

De pottenbakkersbedrijven in Crambade zijn in het tweede decennium van de 1ste eeuw actief geweest. Dit blijkt uit de stijl van de met reliëf versierde waar en uit de sortering onversierde vormen, die onder meer de Halt. 1a, de Drag. 17a en de Ritt. 5 omvat. Naar de motieven voor de vestiging en sluiting van dit productiecentrum kan alleen nog maar worden gegist. Water, hout en geschikte klei waren volop voorhanden, zodat aan de overlevingskansen van de onderneming op langere termijn niet hoeft te worden getwijfeld.

Valéry (Busque, Tarn)⁵

Gezien de gunstige vestigingsomstandigheden in Crambade is het op het eerste gezicht merkwaardig dat ongeveer twintig jaar na de beëindiging van de productie in dit filiaal een pottenbakkerij werd ingericht in Valéry, dat ruim 10 km verder van Montans verwijderd is en ongunstiger ligt ten opzichte van de belangrijkste transportroutes. Omdat het productiecentrum van Valéry is aangelegd op het terrein van een Romeinse villa, bestaat het vermoeden dat de eigenaar daarvan het initiatief tot de oprichting heeft genomen.

Net als de sigillata uit Crambade valt ook die uit Valéry praktisch niet te onderscheiden van die uit Montans. Uit de aardewerkvormen en de reliëfversieringen kan worden afgeleid dat de productie in Valéry beperkt is gebleven tot de periode van ca. 40-60 na Chr. Van de veertien pottenbakkersnamen die uit dit centrum bekend zijn, komen er dertien ook voor op stukken uit Montans. In veel gevallen gaat het zelfs om identieke stempels, zodat Valéry zonder meer als een filiaal van Montans kan worden beschouwd.

De pottenbakkerijen in Valéry zijn uitsluitend in gebruik geweest in de tijd waarin de productie in het moederbedrijf op haar hoogtepunt was. Ze hebben hun bestaansrecht daarom vermoedelijk ontleend aan het te kort schieten van de productiecapaciteit in Montans, wat daarvan ook de oorzaak mag zijn geweest.

Saint-Sauveur (Gaillac, Tarn)⁶

Het productiecentrum van Saint-Sauveur is alleen bekend dank zij een opgraving die al in 1868 is uitgevoerd. Bij die gelegenheid zijn op de rechteroever van de Tarn tegenover Montans de resten aangetroffen van een oven die met misbaksels was gevuld. Een aanzienlijk deel van het ovenafval was voorzien van stempels met de tekst LOGIRIUM. Deze kwamen voor op bakjes Drag. 27 en op vormschotels voor kommen Drag. 29 en 37. Identieke stempels zijn aangetroffen op vormschotels voor Drag. 37 uit Montans (afb. 2.6) en op onversierde waar uit Montans en La Graufesenque⁷.

In La Graufesenque was Logirius al onder Nero actief, getuige de vondst van enkele van zijn producten in Colches-

1. Acutus: Oxé 1914; Simpson 1976, 253; Hartley 1977, 252; Martin 1978, 255 v. Logirius: zie onder Saint-Sauveur (p. 11).
2. Zie voor een uitzondering op deze regel Nieto e.a. 1989, 179, fig. 133.
3. Hartley 1972a, 42-45; Simpson 1987.
4. Martin 1983; Bémont/Jacob 1986, 72-77.
5. Martin 1972a; Martin 1976; Bémont/Jacob 1986, 78-84.
6. Bémont/Jacob 1986, 98.
7. Vgl. catalogus nr. L23.

ter Pottery Shop II¹, in het Keramiklager te Oberwinterthur en in voor-Flavische vondstcomplexen te Valkenburg² en Zwammerdam³. De sigillataproductie in Saint-Sauveur zou eveneens tijdens de regering van Nero zijn begonnen en hoogstens tien jaar hebben geduurd. De werkzaamheden van Logimus in Montans zouden uit later tijd dateren.

Over de bestaansreden van de pottenbakkerij in Saint-Sauveur kan bij gebrek aan verdere gegevens alleen maar gespeculeerd worden. Misschien was het een filiaal van Logimus' vestiging in Montans, al lijkt de chronologie daarmee in tegenspraak. Een andere mogelijkheid is dat Logimus vanuit La Graufesenque een vestiging heeft opgezet in Saint-Sauveur om zich toegang te verschaffen tot de markt die door de fabrikanten uit Montans werd bediend, en dat hij daartoe vormschotels heeft gemaakt waarvan de versiering duidelijke verschillen vertoonde met die van gelijktijdige stukken uit La Graufesenque, maar aansloot bij die uit Montans. Het tijdstip was in dat geval wel ongelukkig gekozen, omdat de productie in Montans naar het schijnt rond 60 na Chr. al over haar hoogtepunt heen was. Misschien verklaart dat het kortstondig bestaan van de vestiging in Saint-Sauveur.

2.4 LA GRAUFESSENQUE, ASPIRAN, JONQUIÈRES/ SAINT-SATURNIN, LE ROZIER EN BANASSAC

La Graufesenque vormt het middelpunt van de oostelijke groep Zuidgallische productiecentra. Het is het oudste in deze regio, en heeft verreweg het meeste succes gehad. De kleine pottenbakkerijen van Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin

hebben maar kortstondig bestaan en kunnen wegens hun ligging en betekenis als marginaal worden aangemerkt. De positie van Le Rozier is het beste vergelijkbaar met die van Valéry binnen de westelijke groep, namelijk die van een filiaal dat alleen gefunctioneerd heeft tijdens de bloeiperiode van het moederbedrijf. Banassac is waarschijnlijk net als Le Rozier opgezet vanuit La Graufesenque, maar heeft zich al snel ontwikkeld tot een onafhankelijk productiecentrum met een eigen afzetgebied. Het heeft zich zelfs langer op de verre markten weten te handhaven dan het oorspronkelijke moederbedrijf.

La Graufesenque (Millau, Aveyron)⁴

La Graufesenque is een kleine vlakte op de linkeroever van de Tarn, tegenover het tegenwoordige Millau. Opgravingen die sinds de tweede helft van de vorige eeuw zijn uitgevoerd, hebben aangetoond dat op deze plaats een centrum voor sigillataproductie heeft gelegen met een oppervlakte van minstens 10 ha (afb. 2.7). De geschiedenis van de pottenbakkerijen in La Graufesenque gaat terug tot de laatste twee decennia voor het begin van de jaartelling, toen op deze plaats proto-sigillata en andere aardewerksoorten werden gemaakt voor de regionale markt⁵. De vervaardiging van echte sigillata is begonnen in het eerste decennium na Chr. en heeft die van andere categorieën aardewerk snel naar de achtergrond gedrongen.

De eerste echte sigillataproducten uit La Graufesenque zijn vaak nauwelijks te onderscheiden van hun Italische voorbeelden. De met reliëf versierde waar vertoont een sterke gelijkenis met die uit Arezzo⁶, en de onversierde vormen zijn getrouwe kopieën van de meest gangbare Italische typen. Ook in de vorm van de pottenbakkersstempels zijn tal van overeenkomsten met de Arretijnse te vinden. Evenals in Italië zijn in La Graufesenque aanvankelijk tweeregelige stempels gebruikt, en ook stempels waarvan de tekst omgeven is met een bladerkrans of een lijst (afb. 2.8).

In het tweede kwart van de 1ste eeuw hebben de pottenbakkers in La Graufesenque zich net als hun collega's in Montans geleidelijk losgemaakt van de Italische traditie. De met reliëf versierde waar heeft in die tijd een herkenbaar, geheel eigen gezicht gekregen. De belangrijkste rol was daarbij niet langer weggelegd voor de kelken, zoals in Italië, maar voor de Drag. 29. Ook in de sortering onversierde vormen hebben zich in deze periode veranderingen voorgedaan. De Halt. 1a, Drag. 17 en Ritt. 5 werden uit de productie genomen, en de Drag. 18 en Ritt. 12 werden aan het assortiment toegevoegd. Andere nieuwe modellen hebben nooit massaal ingang gevonden (afb. 2.9). De breuk met de Italische traditie spreekt het sterkst bij de stempels. In La Graufesenque werden aan de naam van de fabrikant veelvuldig de termen officina, fecit en manus toegevoegd. Deze

1. Millett 1987, 114.

2. Glasbergen 1940-1944b, 228, 63.

3. Haalebos 1977, Taf. 23, 140.

4. Malzac 1862-1864; Cérès 1881-1886; Cérès 1887-1893a; Violettes 1894-1899, 5-27; Déchelette 1904, 64-116; Artières 1906-1911; Hermet 1923; Oxé 1925; Hermet 1934; Oxé 1936; Balsan 1950; Albenque 1951; Albenque/Balsan 1951; Balsan 1953; Balsan 1963; Balsan 1965; Balsan 1966; Balsan 1967; Balsan 1969; Balsan 1970; Balsan/Vernhet 1971; Vernhet 1971; Vernhet 1972; Hedan/Vernhet 1974; Vernhet/Balsan 1975; Vernhet 1976; Vernhet/Vertet 1976; Lauxerois/Vernhet 1977; Vernhet 1977; Lafon 1978; Haalebos 1979; Vernhet 1979; Middleton 1980; Labrousse 1981; Vernhet 1981; Bémont 1982; Bémont/Jacob 1986, 96-103; Bémont 1987; Bémont e.a. 1987; Vernhet 1987/1988; Marichal 1988; Bémont/Vernhet 1989; Hoffmann e.a. 1989; Dausse 1990; Hoffmann/Vernhet 1990; Bémont 1990-1991; Dannell e.a. 1990-1991a; Dannell e.a. 1990-1991b; Dieulafait/Dieulafait 1990-1991; Hoffmann/Picon 1990-1991; Picon 1990-1991; Vernhet 1990-1991; Vernhet/Bémont 1990-1991; Vernhet 1991; Flobert 1992; Hoffmann/Vernhet 1992; Vernhet/Bémont 1992-1993.

5. Vernhet 1971; Hoffmann e.a. 1989; Picon 1990-1991; Hoffmann/Vernhet 1992.

6. Hoffmann/Vernhet 1990; Hoffmann/Vernhet 1992.

zijn niet of nauwelijks bekend uit de Italische pottenbakkerijen.

Het derde kwart van de 1ste eeuw is voor La Graufesenque een tijdvak van grote veranderingen geweest. Rond 60 na Chr. heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden in het gedeelte van het productiecentrum dat in 1973-1981 is onderzocht¹ (afb. 2.10). Woonhuizen hebben daarbij plaatsgemaakt voor werkplaatsen. Deze reconstructie zou het gevolg kunnen zijn geweest van een sterke stijging van de vraag naar terra sigillata. Omstreeks dezelfde tijd is namelijk ook een filiaal opgericht in Le Rozier, en het begin van de activiteiten van Logirinus in Saint-Sauveur wordt eveneens in deze tijd gedateerd.

De veranderingen in deze periode komen ook tot uiting in de geproduceerde sigillatavormen. In een betrekkelijk korte tijd zijn de typen Drag. 16, Ritt. 1, Drag. 24/25 en Ritt. 8 en 9 uit het assortiment verdwenen. De keuze werd vervolgens uitgebreid met zes nieuwe serviezen, die echter niet veel meer waren dan variaties op een thema (afb. 2.4). Bij de met reliëf versierde waar verdween de Drag. 11 en werd de Drag. 37 geïntroduceerd, later gevolgd door de veel minder populaire typen Déch. 67 en Knorr 78.

Wat de kwaliteit van de sigillata betreft vormt het derde kwart van de 1ste eeuw een overgangperiode. In het begin van de regering van Nero is in technisch opzicht het hoogtepunt bereikt. De deklaag van de sigillata uit die tijd bezit vaak een spiegelende glans. Een strenge keuring voorkwam dat inferieure producten La Graufesenque verlieten. Dat is althans de indruk die wordt gewekt door de inhoud van een in 1978 opgegraven afvalput. Deze zogenaamde Fosse de Gallicanus (afb. 2.10, c) bevatte duizenden stukken sigillata die gedurende één stookseizoen omstreeks 55/60 na Chr. vanwege kleine schoonheidsfoutjes waren afgekeurd.

De strikte normen die werden gehanteerd in de tijd dat de Fosse de Gallicanus tot stand kwam, lijken al snel te zijn losgelaten. Al voor het einde van de tijd van Nero zijn stukken van tweederangs kwaliteit op de markt verschenen (afb. 2.11). Deze ontwikkeling heeft zich in het laatste kwart van de 1ste eeuw voortgezet. Op de met reliëf versierde waar uit deze periode zijn steeds minder details zichtbaar. De oorzaak daarvan is niet gelegen in de kwaliteit van de vormschotels of van de gebruikte figuurstempels, want die tonen net zoveel details als de oudere exemplaren. De deklaag van de sigillata heeft in deze tijd veel van haar glans verloren. De wanddikte is toegenomen, en de vormen zijn steeds plomper geworden. De pottenbakkers besteedden waarschijnlijk steeds minder tijd aan hun producten. De met reliëf versierde waar werd haastiger afgevormd, zodat de voorstellingen aan duidelijkheid verloren, en de stukken werden korter of helemaal niet meer gepolijst alvorens de deklaag werd aangebracht, waardoor de glans sterk afnam. De grotere wanddikte houdt vermoedelijk eveneens verband met het hogere werktempo; de vervaardiging van dunwandige stukken kost namelijk meer

tijd dan die van dikwandige, omdat de middelpuntvliedende kracht van de draaischijf gemakkelijk tot vervorming leidt.

Aan de verre export vanuit La Graufesenque is tussen 100 en 120 na Chr. vrij snel een einde gekomen². Vanaf de tijd van Hadrianus is daar nog wel enige decennia lang sigillata geproduceerd voor de Zuidgallische markt. De vervaardiging van andere aardewerksoorten is er voortgezet tot omstreeks het midden van de 3de eeuw.

Het verspreidingsgebied van de sigillata uit La Graufesenque omvat praktisch het gehele Romeinse rijk. De grootste afzet is bereikt in Gallië - met uitzondering van Aquitanië, waar Montans de markt beheerste -, in de Germaanse provincies en in Brittannië. Tussen ca. 30 en 100 na Chr. had La Graufesenque daar nauwelijks concurrentie te duchten.

Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin (Hérault)³

De productiecentra van Aspiran en Jonquières/ Saint-Saturnin liggen op ongeveer 10 km afstand van elkaar, halverwege La Graufesenque en de Middellandse Zee. Beide centra zijn gelegen in de onmiddellijke nabijheid van een Romeinse villa, dicht bij de weg die La Graufesenque verbond met de Via Domitia, de hoofdweg langs de Middellandse-Zee kust. Zowel in Aspiran als in Jonquières/Saint-Saturnin is maar kortstondig en op beperkte schaal sigillata geproduceerd, tussen ongeveer 20 en 45 na Chr. De met reliëf versierde waar vertoont gelijkenis met die uit La Graufesenque, maar de tot dusver uitgevoerde chemische analyses wijzen erop dat de gebruikte vormschotels ter plaatse zijn gemaakt.

Behalve door hun gemeenschappelijke geschiedenis worden Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin verbonden door de producten van de pottenbakker Laetus, die blijkens de vondsten in beide centra heeft gewerkt. In Aspiran heeft Laetus niet alleen sigillata gemaakt, maar ook amforen (afb. 2.12).

Uit de vorm van de aangetroffen sigillatastempels kan worden afgeleid dat de twee pottenbakkerscentra niet alleen onder invloed hebben gestaan van La Graufesenque, maar ook - wellicht in eerste instantie - van de Italische pottenbakkerijen. Zowel in Aspiran als in Jonquières/Saint-Saturnin zijn stempels gevonden in de vorm van een driepas en 'in planta pedis' - typen die niet bekend zijn uit La Graufesenque, maar die onder Tiberius in Italië in de mode zijn geraakt.

1. Mededeling A. Vernhet.

2. Zie paragraaf 4.6.

3. Albagnac/Rouquette 1971; Genty 1974-1975; Genty/Fiches 1978; Bémont/Jacob 1986, 113-120.

Net als in Valéry zou het initiatief tot de vervaardiging van sigillata in Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin kunnen zijn uitgegaan van de eigenaren van de dicht bij de pottenbakkerijen gelegen villa's. Merkwaardig genoeg is de sigillata uit deze centra alleen in de regio verspreid, hoewel ze beide gelegen waren aan een van de belangrijkste transportroutes van de terra sigillata uit La Graufesenque.

Le Rozier (Lozère)¹

Het pottenbakkerscentrum van Le Rozier is gelegen op de plaats waar de Jonte uitmondt in de Tarn, hemelsbreed ongeveer 15 km ten noordoosten van La Graufesenque. Een systematische veldverkenning heeft uitgewezen dat de pottenbakkersbedrijven een terrein beslaan van bijna 2 ha.

Tot de vormen die in Le Rozier zijn geproduceerd, behoren naast de Drag. 24 en Ritt. 8 en 9 ook de Drag. 35, 36 en 37.

- 1 Hermet 1934, 285-288, Peyre 1971, Thuault 1978, Bémont/Jacob 1986, 110-113
- 2 Het enige waarneembare verschil wordt gevormd door het mangaangehalte (Mn) (Asaro e a 1975). Een extra complicatie is dat dit gehalte onder de invloed van bodemvorming sterk kan veranderen (Ettlinger e.a. 1990, 29, met noot 5, Van der Plas 1990, 8). Van een in Vechten gevonden scherf met een stempel dat zowel uit Le Rozier als uit La Graufesenque bekend is, zal dus maar zelden kunnen worden vastgesteld uit welk van beide centra ze afkomstig is.
- 3 Roqueplo 1868-1870, André 1869, de Mortillet 1879, Cérès 1887-1893b, Vialettes 1894-1899, 28 v., Déchelette 1904, 117-128, Barbot 1906, Morel 1938, Morel 1950-1954, Morel 1956, Cavaroc 1961, Vigané e a. 1961, Cavaroc 1964, Hofmann 1965, Michou 1965, Pinon 1965; Hofmann 1966; Morel 1968, Morel/Peyre 1968, Rogers 1969-1970, Hofmann 1970, Morel/Peyre 1975, Peyre 1975, Hofmann 1977, Bémont/Jacob 1986, 103-110, Hofmann 1988.
- 4 Een summier overzicht is te vinden in Hofmann 1988, 7-15.
- 5 Hofmann 1965, Bémont/Jacob 1986, 104, Hofmann 1988, 15. Von Schnurbein (1982, 126 en 128) meent zelfs dat de produktie al veel eerder is aangevangen, want hij noemt Banassac als een van de opvolgers van het produktiecentrum in Lyon-La Muette.
- 6 Dit blijkt uit tal van afbeeldingen in Peyre 1975 en Hofmann 1988.
- 7 Zie voor de chemische compositie van de in Banassac gebruikte klei Picon/Hofmann 1974, Asaro e.a. 1975, Picon e.a. 1975, Widemann e a 1976. Vergelijk ook bijlage A, 1, tabel 3.
- 8 Dit geldt voor de collecties Roqueplo, Cérès (beide in Musée Fenaille, Rodez) en Morel (Centre de Documentation Archéologique Ch Morel, La Canourgue). De verzameling Roqueplo bevat zeer veel stukken uit La Graufesenque, die wellicht voor een groot deel afkomstig zijn van diens opgravingen in de thermen van La Pravive, ten zuiden van Banassac (Hofmann 1988, 9). Ook de collectie Cérès bevatte vondsten uit La Graufesenque. Na de dood van de eigenaar is de verzameling grotendeels in wanorde geraakt (Vialettes 1894-1899, 1 "plusieurs caisses de poteries avaient été malheureusement jetées sur le chemin public, avant que j'ai pu m'en saisir", vgl. Déchelette 1904, 117 en Hofmann 1988, 9). Ch Morel heeft voor de Tweede Wereldoorlog niet alleen in Banassac opgegraven, maar ook in La Graufesenque (mededeling A Vernhet), zijn verzameling is tijdens de oorlog door elkaar geraakt (Hofmann 1988, 11).

Daarom moeten de hier gevestigde pottenbakkerijen zeker al onder Nero, en minstens tot in de tijd van Vespasianus in bedrijf zijn geweest. Op grond van de met reliëf versierde waar kan vermoed worden dat de produktie beperkt is gebleven tot de periode van ca. 55/60 tot 75/80 na Chr.

De ruim twintig pottenbakkers van wie stempels in Le Rozier zijn aangetroffen, zijn bijna zonder uitzondering ook uit La Graufesenque bekend. In beide centra zijn zelfs tal van identieke stempels gevonden. Men mag daarom aannemen dat Le Rozier een filiaal is geweest van La Graufesenque. De economische betekenis van dit centrum is nog niet te bepalen, omdat de sigillata uit Le Rozier praktisch niet te onderscheiden is van die uit het moederbedrijf. In beide centra heeft men klei uit dezelfde geologische formaties gebruikt (afb. 2.13), waardoor de daar vervaardigde stukken nagenoeg dezelfde chemische samenstelling hebben².

Het begin van de sigillataproduktie in Le Rozier valt samen met een ingrijpende verbouwing in La Graufesenque. Eerder is al de veronderstelling geuit dat beide gebeurtenissen zijn voortgekomen uit een sterke toename van de vraag naar terra sigillata (p. 13). Of de sluiting van de pottenbakkerijen in Le Rozier verband houdt met een verslechtering van de afzetmogelijkheden, is veel minder zeker.

Banassac (Lozère)³

De pottenbakkerijen van Banassac liggen aan weerszijden van de Urugne, slechts enkele honderden meters van de plaats waar deze uitmondt in de Lot. Het produktiecentrum strekt zich uit over een terrein van hoogstens 10 ha, waarvan slechts een gering deel is onderzocht. De meeste opgravingen hebben voor de Tweede Wereldoorlog plaatsgevonden, en zijn zeer slecht gedocumenteerd. Ook van de recentere onderzoeken, uitgevoerd in 1953 en 1960-1964, is maar weinig bekend⁴.

Tot dusver is over het algemeen aangenomen dat de sigillataproduktie in Banassac begonnen is tijdens de regering van Nero of Vespasianus⁵. Deze opvatting is echter onjuist. In het verleden is onvoldoende onderscheid gemaakt tussen de sigillata die in Banassac zelf is geproduceerd, en de sigillata die vóór de oprichting van het pottenbakkerscentrum is aangevoerd vanuit La Graufesenque⁶. Dit is op zichzelf niet verwonderlijk, omdat de oudste stukken die in Banassac zijn gemaakt, veel gemeen hebben met de sigillata uit La Graufesenque, en deels door dezelfde fabrikanten zijn vervaardigd. Aangezien in beide centra nauw verwante kleisoorten zijn gebruikt, lijken beide groepen sigillata ook wat betreft de kleur en de aard van het baksel vaak sterk op elkaar⁷. Bovendien moet worden bedacht dat verscheidene collecties van opgravingsvondsten uit Banassac 'vervuild' zijn geraakt met vondsten van elders - onder meer uit La Graufesenque⁸. De combinatie van al deze factoren heeft ertoe

geleid dat in de loop van de tijd een verkeerd beeld is ontstaan van de beginfase van de sigillataproductie in Banassac.

Een betrouwbare indruk van de sigillata die in Banassac is vervaardigd, kan worden verkregen door slechts de produkten te selecteren van de pottenbakkers van wie bij meer dan een opgraving ter plaatse stempels zijn aangetroffen (afb. 2.14)¹. Deze verzameling kan worden uitgebreid met de werkstukken van enkele fabrikanten die alleen uit Banassac bekend zijn: de pottenbakkers G.D.P. en Iulianus (afb. 2.15), en de vormschotelmakers Lentinus en Marinus². Ten slotte kan de lijst nog worden aangevuld met de naam van de vormschotelmaker Germanus. Door chemische analyse van in Banassac gevonden fragmenten van met reliëf versierde kommen is uitgewezen dat daar door Germanus vervaardigde vormschotels zijn gebruikt³; het is echter nog onbekend of deze in Banassac zijn gemaakt of dat ze zijn aangevoerd uit La Graufesenque, waar Germanus lange tijd actief is geweest.

In de aldus samengestelde 'basiscollectie Banassac' zijn behalve Germanus nog enkele pottenbakkers vertegenwoordigd die ook in La Graufesenque hebben gewerkt: Iulius Aemilius, T. Iulius Aplastus, Claudius Gemma en Flavius Germanus. Of de Biragillus die in Banassac onversierde waar gemaakt heeft, dezelfde persoon is als de fabrikant wiens vormschotels in La Graufesenque zijn gevonden, is nog onduidelijk⁴. De zojuist genoemde pottenbakkers zijn in La Graufesenque zeker tot het einde van de 1ste eeuw actief geweest⁵. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat de productie te Banassac pas in het begin van de 2de eeuw is gestart. Deze hypothese wordt gesteund door de datering van de nederzettingen waar de produkten van de pottenbakkers uit de 'basiscollectie' zijn aangetroffen. Daartoe behoren onder meer Bad Cannstatt, Munningen en Pfünz⁶, waar de bewoning op zijn vroegst rond 90 na Chr. is aangevangen⁷.

Dat de vervaardiging van sigillata voor ca. 120 na Chr. moet zijn begonnen, kan uit het vondstmateriaal van Oberstimm worden afgeleid. Bij recente opgravingen zijn in de binnenste gracht uit de voorlaatste fase (periode 2) van het hier gelegen castellum fragmenten van sigillata uit Banassac aangetroffen samen met een in goede staat verkerende sestertius van Traianus uit 103-111 na Chr. Deze gracht is dichtgeworpen ten behoeve van de uitbreiding van het castellum in de laatste fase (bouwfase 2a), die getuige de vondst van een sestertius uit 119-121 na Chr. in de bijbehorende gracht tot in de eerste regeringsjaren van Hadrianus heeft geduurd⁸. De binnenste gracht van periode 2 moet dus na het jaar 103 en enige tijd voor het einde van bouwfase 2a zijn gedicht.

Aan de verre export van sigillata uit Banassac lijkt rond het midden van de 2de eeuw een einde te zijn gekomen. In de castella die deel hebben uitgemaakt van de linie tussen Main en Donau - de 'vordere Limes', die omstreeks 155 na Chr.

is aangelegd⁹ - schijnt tot dusver geen sigillata uit Banassac te zijn gevonden¹⁰. Anderzijds zijn in Rheinzabern graven aangetroffen waarin produkten van Suarad- vergezeld waren van lokaal vervaardigde sigillata¹¹; de sigillataproductie in Rheinzabern is waarschijnlijk pas rond 150 na Chr. op gang gekomen¹². Behalve deze vondsten zijn nog twee argumenten aan te voeren ter ondersteuning van de stelling dat de export vanuit Banassac tot ca. 150 na Chr. kan hebben voortgeduurd. In een tumulusgraf in het Belgische Riemst zijn produkten van Iulius Aemilius en Coccillus aangetroffen samen met sigillata uit Lezoux die uit de jaren 135-170 na Chr. moet dateren¹³. Verder kan in sommige met reliëf versierde stukken uit Banassac duidelijk de invloed worden herkend van de vormschotelmaker Cinnamus uit Lezoux, wiens activiteiten tegenwoordig eveneens omstreeks 135-170 na Chr. worden gedateerd¹⁴.

Omdat zo lang een verkeerd beeld heeft bestaan van de in Banassac gemaakte sigillata, is het moeilijk op grond van publikaties het verspreidingsgebied te reconstrueren; veel toe-

1. Vgl. André 1869, 28: OF.JVLIAEM, DOMITVSM, OF.COP [sc. OF.GDP], SVARAD.M, VARA en BIRA; de Mortillet 1879, 35 v.: o.a. FIVLIAEM, BIRACI, COCCIL.M, DOMITVSF, DOMITVS, FMAE [sc. GEMAE], FEAGE "dans un cartouche orné à chaque extrémité d'un triangle renversé avec point central" [sc. OFFLGER], NIGRI, SVARAD.M, SVARAD en VARA.
2. Mees 1995, Taf. 234-235 en 237, 1-2.
3. Widemann e.a. 1976.
4. In tegenstelling tot wat Peyre en Hofmann hebben beweerd, is er geen enkele aanwijzing dat Biragillus in Banassac vormschotels heeft gemaakt. De door Peyre (1975, 27, 14) afgebeelde signatuur van Biragillus is die van een kom uit Mainz (Mees 1995, Taf. 11, 2). Chemische analyses hebben uitgewezen dat in La Graufesenque vormschotels van Biragillus zijn gebruikt (Widemann/Widemann-Laubenheimer 1980; vgl. Mees 1995, Taf. 14, 2).
5. Catalogus nr. A20, G13 en G41. Zie voor Aplastus Dickinson/Hartley 1988a, 224, 66.
6. Bad Cannstatt: Knorr 1921, Taf. X 143 (NATALI) en 201 (SVARAD); wellicht ook idem, Taf. III 18 en IX 35 (OF.CAILV-; vgl. catalogus nr. C25*), en III 83 (RVIINVS; twee identieke stempels in de collectie Morel). Munningen: ORL B68a, Taf. V 31 (SVAR[AD]). Pfünz: ORL B73, Taf. VIII A 50 (OF.GDP); wellicht ook idem, Taf. VIII A 24 (OF.CAILVII; vgl. catalogus nr. C25*), 60 (OFVILIAEM; vgl. catalogus nr. A20) en 127 (RVIINVS; vgl. Bad Cannstatt) en VIII B 173 (IIAIA; vgl. Hofmann 1988, 37, fig. 16).
7. Vgl. bijlage D.
8. Simon 1989, vooral 296-299.
9. Beckmann 1986.
10. Hofmann 1988, 19.
11. Ludowici 1908, 154, graf 64 en 176, graf 78.
12. Fischer 1968; Simon 1973, 96.
13. Vanderhoeven 1976a; Dickinson/Hartley 1988a, 222, 28 v.
14. Rogers 1969-1970; Stanfield/Simpson 1990, 310. In de eerste editie van het overzichtswerk van Stanfield en Simpson werd de productie van Cinnamus nog omstreeks 150-195 na Chr. gedateerd (Stanfield/Simpson 1958, 271).

wijzingen aan Banassac zullen immers bij nadere beschouwing ongerechtvaardigd blijken te zijn. Het is echter wel zeker dat Zuid-Duitsland en het Donaugebied de belangrijkste afzetmarkt hebben gevormd. De verspreiding in de Gallische provincies is nog niet geheel duidelijk, maar in België is sigillata uit Banassac zeldzaam¹. Ook in Nederland en Groot-Brittannië zijn tot dusver nauwelijks produkten uit Banassac gevonden².

2.5 CARRADE EN ESPALION

Carrade en Espalion nemen binnen het produktiegebied van de Zuidgallische terra sigillata een aparte positie in. Deze beide pottenbakkerscentra zijn zowel vanuit Montans als vanuit La Graufesenque beïnvloed, zij het in verschillende mate. De produkten uit Carrade lijken het meest op die uit Montans; de stukken uit Espalion vertonen vooral overeenkomsten met die uit La Graufesenque.

Carrade (Cajarc, Lot)³

Het produktiecentrum van Carrade ligt op de linkeroever van de Lot, ongeveer 70 km ten noorden van Montans. Verspreid over een oppervlakte van ongeveer 0,1 ha zijn hier tot nog toe vier ovens opgegraven. In Carrade is niet alleen terra sigillata maar ook ander aardewerk vervaardigd, deels door dezelfde pottenbakkers. Het stempel BRIGLF is er zowel op sigillata aangetroffen als op oren van gladwandige kruiken.

Tot de vroegste sigillatavormen die in Carrade zijn gemaakt, behoren Drag. 17a en Ritt. 5. De produktie lijkt daarom al voor 40 na Chr. op gang te zijn gekomen. Aan de andere kant blijkt uit de vervaardiging van de serviezen A en F (afb. 2.4) en van de vorm Drag. 37 dat de produktie zeker tot in de Flavische tijd is voortgezet, waarschijnlijk tot aan het einde van de 1ste eeuw.

Vooraf in de met reliëf versierde sigillata uit Carrade is de invloed waarneembaar van produkten uit Montans. Dit be-

hoeft nauwelijks bevreesd te wekken, wanneer men bedenkt dat een deel van de in Carrade gebruikte vormschotels in Montans is gemaakt⁴. Ook de toepassing van stempels 'in tabula ansata' zou overgenomen kunnen zijn van de pottenbakkers uit Montans.

In de indeling van de reliëfversieringen komt de invloed van produkten uit La Graufesenque tot uiting. Hoewel er geen onomstotelijke bewijzen zijn aan te voeren, kan de mogelijkheid niet worden uitgesloten dat de produktie te Carrade gedeeltelijk in handen is geweest van fabrikanten uit La Graufesenque. Van de tien pottenbakkersnamen die tot nu toe op sigillata uit Carrade zijn aangetroffen, zijn er vier ook uit La Graufesenque bekend: Bassus, Capito, Carillus en Pudens. Vooral de stempels van Bassus en Pudens uit Carrade lijken sterk op exemplaren uit La Graufesenque.

Het afzetgebied van de sigillata uit Carrade kan alleen nog maar bij benadering worden geschat. De grootste concentratie vindt men in de streek ten noorden en ten westen van het produktiecentrum, in plaatsen als Saintes, Périgueux, Brive, Aurillac en Clermont-Ferrand. Maar uit vondsten in Fishbourne en Nijmegen (afb. 2.16) blijkt dat de sigillata uit Carrade soms ook over grote afstanden is vervoerd.

Espalion (Aveyron)⁵

Het pottenbakkerscentrum van Espalion is nog niet precies gelokaliseerd. Opgravingen op de plaats waar in het verleden misbaksels, fragmenten van vormschotels en resten van ovens zijn aangetroffen, hebben tot nu toe niet het gewenste resultaat opgeleverd. Dat zich in de directe omgeving van Espalion op de rechteroever van de Lot, ruim 50 km stroomafwaarts van Banassac, een produktiecentrum van terra sigillata heeft bevonden, mag echter als vaststaand gelden.

De huidige kennis van de sigillata die in Espalion vervaardigd is, berust voor een belangrijk deel op het materiaal dat in de jaren tachtig is opgegraven in het ongeveer 150 km ten noordwesten van Espalion gelegen Brive. Dit vertoont grote overeenkomsten met de sigillata die in de jaren 80-100 na Chr. in La Graufesenque is geproduceerd; er zijn echter ook enkele opmerkelijke verschillen. De kommen Drag. 37 zijn aan de binnenkant, ter hoogte van de eierlijst, voorzien van een of meer groeven. Deze eigenaardigheid komt bij stukken uit La Graufesenque zelden voor, en is vooral bekend uit Montans. Verder komen in een deel van de reliëfversieringen elementen voor die tot dusver niet bekend zijn uit La Graufesenque; daartoe behoort een zeer karakteristieke eierlijst.

Aanvankelijk was men van mening dat de in Brive aangetroffen sigillata ergens in de directe omgeving was geproduceerd, maar chemische analyses hebben aangetoond dat ze dezelfde samenstelling heeft als het pottenbakkersafval dat in Espalion bij veldverkenningen was verzameld. De sigillata uit Brive moet dus in Espalion zijn geproduceerd.

1. Behalve op de eerder genoemde stukken uit de tumulus in Riemst (p. 15) kan alleen gewezen worden op een stempel van Suarad- uit Tongeren (de Schaetzen/Vanderhoeven 1964, pl. XII 44).

2. Mees 1990, 170, Abb. 36, 3 (Vechten, wellicht uit Banassac); Bushe-Fox 1914, 39, 213 A (Wroxeter). Oswald (1931, 307) vermeldt bovendien stempels van Suarad- uit Caerleon en Margidunum.

3. Pauc 1973; Bémont/Jacob 1986, 84-89.

4. Bémont/Jacob 1986, 85; Martin 1986, 12 en 21. Andere vormschotels zijn ter plaatse vervaardigd (Pauc 1973, 13).

5. Moser e.a. 1985; Bémont/Jacob 1986, 39 en 90-93; Moser/Tilhard 1986; Moser/Tilhard 1987; Tilhard 1990-1991a; Tilhard 1990-1991b; Tilhard 1990-1991c; Tilhard e.a. 1991.

Uit recent onderzoek is gebleken dat de produktie in Espalion uitgebreider moet zijn geweest dan tot voor kort werd aangenomen. Naast de homogene groep van met reliëf versierde sigillata uit Brive - nu aangeduid als Espalion groep A - zijn nog vier groepen versierde waar onderscheiden waarvan op grond van chemische analyses mag worden aangenomen dat ze eveneens in Espalion zijn vervaardigd. De groepen B-D dateren uit dezelfde tijd als groep A, en zijn nog moeilijker te onderscheiden van gelijktijdige produkten uit La Graufesenque. Alleen de aan- of afwezigheid van groeven aan de binnenzijde van de kommen is een bruikbaar criterium. Groep E is aanmerkelijk ouder, en dateert uit ca. 30-60 na Chr. Kenmerkend voor deze groep is evenals bij groep A een eierlijst die niet bekend is uit La Graufesenque. Drie van de vijf groepen kunnen worden toegeschreven aan een met name bekende vormschotelmaker. Op enkele stukken uit groep A komt onder de reliëfversiering de afdruk van een met de hand geschreven signatuur van Primus voor. Groep D bevat enkele kommen waarop een afdruk zichtbaar is van het stempel DAGOM, dat in de vormschotel was aangebracht. Uit groep E ten slotte zijn stukken bekend die tussen de versiering de afdruk vertonen van een signatuur van Albus.

De onversierde waar die in Espalion is vervaardigd, valt nog moeilijker te onderscheiden van de produkten uit La Graufesenque dan de versierde, omdat de kleur en het baksel van beide groepen sterk op elkaar lijken. Vaak kunnen alleen chemische analyses uitsluitsel geven. Op de produkten die tot dusver op deze wijze aan Espalion zijn toegewezen, komen enkele namen voor die niet uit La Graufesenque bekend zijn: Attilus, Coculla en Nigrinus. Andere namen zijn echter wel in La Graufesenque aangetroffen, zoals die van Primulus, Primus en Secundus. Hoewel dit veel voorkomende namen waren, gaat het in sommige gevallen ongetwijfeld om dezelfde persoon. Zo zijn de aan Espalion toegewezen stempels van Secundus naar alle waarschijnlijkheid identiek met exemplaren uit La Graufesenque¹. En van twee stukken van Reginus uit Périgueux en Vechten moet de een wel in Espalion zijn gemaakt en de ander in La Graufesenque².

Uit het voorafgaande blijkt duidelijk dat er nauwe banden hebben bestaan tussen Espalion en La Graufesenque. Er is ook wel enige invloed geweest vanuit Montans, maar die was zeker veel geringer. Vermeldenswaard is verder nog dat in Carrade produkten uit Espalion zijn gevonden, en dat uit chemische analyses is gebleken dat in Espalion versierde waar is gemaakt die men op stilistische gronden aan Carrade zou toewijzen.

Voor de bepaling van de verspreiding van de sigillata uit Espalion is tot nu toe alleen gebruik gemaakt van de versierde sigillata uit groep A. Deze is voornamelijk afgezet in de noordelijke helft van Aquitanië. Uit de overige Gallische provincies zijn tot dusver maar enkele stukken bekend, onder meer uit Alesia en Autun. Ook in het zuiden van Brittannië en in het Rijnland zijn her en der produkten uit Espalion

gevonden. De lijst van vindplaatsen omvat onder meer Fishbourne, Southampton en Exeter, en Augst, Butzbach, de Saalburg, Neuss en Asciburgium³. In Vechten is eveneens een stuk uit Espalion gevonden. Het is uitgevoerd met de karakteristieke eierlijst van groep A, en is aan de binnenzijde voorzien van twee groeven. Onder de reliëfversiering is met enige moeite nog juist een deel van de signatuur van de vormschotelmaker Primus te ontwaren (afb. 2.17).

2.6 OPKOMST EN ONDERGANG VAN DE PRODUKTIE IN ZUID-GALLIË

De geschiedenis van de produktie van terra sigillata in Zuid-Gallië is vooral de geschiedenis van de produktie in La Graufesenque, het grootste en veruit het meest succesvolle pottenbakkerscentrum in dit gebied. Van de overige centra hebben alleen Montans en Banassac een meer dan regionale betekenis gehad, en in mindere mate waarschijnlijk ook Espalion en Le Rozier. In deze paragraaf ligt het accent sterk op de situatie met betrekking tot La Graufesenque. Allereerst moet echter kort de geschiedenis worden besproken van een ander Gallisch produktiecentrum van sigillata, nl. dat van Lyon-La Muette, omdat dit vaak wordt beschouwd als een schakel in de verplaatsing van de sigillatafabricage van Italië naar Zuid-Gallië.

Lyon-La Muette⁴

Het produktiecentrum van Lyon-La Muette, dat op de linker-oever van de Saône was gelegen, is omstreeks 10 voor Chr. opgericht door pottenbakkers die vermoedelijk vooral uit Arezzo en Pisa afkomstig waren⁵. Tot dusver zijn er geen redenen om aan te nemen dat bij de vestiging van de pottenbakkerijen in La Muette ambachtlieden betrokken waren die voordien, tussen ca. 30 en 15 voor Chr., op de andere oever van de Saône in Lyon-Loyasse imitatie-sigillata hadden vervaardigd⁶.

1. Catalogus nr. S100.

2. Catalogus nr. R4; vgl. bijlage A, 2.

3. Fishbourne: Dannell 1971, 291, fig. 133, 69. Southampton: Moser/Tilhard 1987, 86, fig. 27, 502a.8-10. Exeter: Dannell 1991, 60, fig. 12, 37. Augst: Tilhard 1990-1991a, fig. 23, 542a.5 en 540a.3. Butzbach: Müller 1962, Taf. 1, 12, 13 en 15, en 6, 99. Saalburg: ORL A3, Taf. 16, 48-49 en 51. Neuss: Mary 1967, Taf. 26, 1. Asciburgium: Vanderhoeven 1978, 39, Taf. 87, 727.

4. Lasfargues e.a. 1976; von Schnurbein 1982, 86-129.

5. Picon/Lasfargues 1974; von Schnurbein 1982, 123 en 127.

6. Lasfargues 1973, 532.

Het productiecentrum van La Muette heeft zich snel ontwikkeld tot de belangrijkste sigillataleverancier van de Romeinse troepen die vanaf 12 voor Chr. in het Rijnland werden samengetrokken voor de verovering van Germanië. Van de sigillata die is aangetroffen in het legioenskamp van Haltern, dat van kort voor het begin van de jaartelling tot 9 na Chr. bezet is geweest, is naar schatting de helft afkomstig uit La Muette¹. Het succes van de Lyonner sigillataproductie is echter maar van korte duur geweest, al is het einde ervan nog niet nauwkeurig te bepalen. Volgens A. en J. Lasfargues en H. Vertet moet de einddatum op ongeveer 20 na Chr. worden gesteld; de vervaardiging van onversierde sigillata zou echter al kort na het begin van de jaartelling zijn gestaakt².

S. von Schnurbein heeft de laatstgenoemde datering overgenomen, onder verwijzing naar het ontbreken van onversierde terra sigillata uit Lyon in de vroeg onder Tiberius gedateerde depots van Mainz en Vindonissa en in het materiaal uit het castellum Velsen 1, dat in dezelfde tijd zou zijn aangelegd³. De vondstcomplexen van Mainz en Vindonissa omvatten echter elk niet meer dan een dozijn gestempelde stukken⁴. Wanneer men vervolgens bedenkt dat bijna de helft van de in Haltern gevonden onversierde sigillata afkomstig is uit Italië⁵, dan kan men zich afvragen of de afwezigheid van sigillata uit Lyon in twee zulke kleine vondstgroepen als de depots van Mainz en Vindonissa werkelijk significant is.

Het vondstmateriaal uit Velsen 1 lijkt te bevestigen dat de depots van Mainz en Vindonissa niet geheel representatief zijn. Onder de in 1977 gepubliceerde vondsten uit Velsen 1 bevinden zich enkele stukken waarvan vermoed kon worden dat ze in Lyon vervaardigd zijn⁶. Recentere vondsten bevestigen dit: Velsen 1 is wel degelijk vanuit Lyon bevoorrad met sigillata, zij het misschien in bescheiden mate⁷. Als de aanvangsdatum van het castellum Velsen 1 terecht op ca.

15/16 na Chr. is gesteld, moet de vervaardiging van onversierde sigillata in La Muette tot in de tijd van Tiberius hebben voortgeduurd. In verband hiermee is het ook van belang dat in Haltern ten tijde van de ontruiming van het legioenskamp in 9 na Chr. nog volop sigillata uit Lyon voorhanden was⁸. Voorlopig kan men dus voor het einde van de productie in Lyon-La Muette slechts rekenen met een terminus post quem van 9 na Chr., en wellicht zelfs van 15/16 na Chr.

Opkomst

De geschiedenis van de productie van terra sigillata in Zuid-Gallië begint kort nadat met de onderdrukking van een opstand van de Aquitani in 28 voor Chr. het laatste verzet tegen de Romeinse annexatie van het zuidwesten van Gallië was gebroken. De latere provincie Gallia Narbonensis maakte op dat moment al ongeveer een eeuw lang deel uit van het Romeinse imperium⁹. De Romeinse troepen die in Zuidwest-Gallië gelegerd waren, en de veteranen die gevestigd waren in Narbonne en Béziers, vormden een aantrekkelijke groep afnemers van importgoederen uit Italië, waartoe ook terra sigillata behoorde. Toen de troepen echter na de onderwerping van de Aquitani en de inrichting van de provincie Aquitanië waren verplaatst, bestond de klantenkring enkel nog uit de inheemse bevolking, de veteranen en de overige immigranten. Het is niet onmogelijk dat het vertrek van het leger aanvankelijk geleid heeft tot een stremming of in elk geval een sterke reductie van de stroom van importen, die in eerste instantie voor de troepen bestemd zullen zijn geweest. Misschien mag het begin van de productie van imitatie-sigillata in Bram en Narbonne, en enige tijd later in Montans en La Graufesenque, wel worden verklaard als het gevolg van een plotselinge afneming van het aanbod van Italische sigillata. Vanuit de nieuwe pottenbakkerijen konden de belangrijkste civiele markten in het zuidwesten van Gallië van sigillata-achtig aardewerk worden voorzien. Het zuid-oosten kon wellicht nog profiteren van de stroom van goederen die via de Rhône naar het noorden werden getransporteerd, en zo voorzien in zijn behoefte aan sigillata, al doet de productie van imitatie-sigillata in Lyon-Loyasse vermoeden dat ook in dit gebied het aanbod van sigillata ontoereikend was.

Zowel in Lyon-Loyasse als in Bram, Narbonne, Montans en La Graufesenque werden in de beginfase van de productie gewone tweekamervens gebruikt in plaats van de moffelovens die toen in Italië in gebruik waren¹⁰. Het is daarom onwaarschijnlijk dat bij de vervaardiging van de sigillata-imitaties in de genoemde centra ambachtslieden uit Italische pottenbakkerijen waren betrokken. De vondsten van Lyon tonen aan dat het begin van de productie van echte terra

1. Lasfargues/Picon 1982, 16: 48%.

2. Lasfargues e.a. 1976, 40 en 44, noot 9.

3. Von Schnurbein 1982, 125.

4. Mainz: von Pfeffer 1961/1962; Vindonissa: Ettlinger/Fellmann 1955.

5. Lasfargues/Picon 1982, 16: 36% Pisa, 2% Arezzo en 5% Italië algemeen.

6. Glasbergen/Van Lith 1977, 12, Abb. 2, 1 en 2 (ACA). Vgl. Lasfargues e.a. 1976, 47, 11 (ACAST); von Schnurbein 1982, 140, 2, 3 en 16 (ACASTI).

7. Tot de recentere vondsten behoren onder meer stempels met de teksten CLA (vgl. von Schnurbein 1982, 143, 489, 490 en 495) en BASSI; toewijzingen aan Lyon op grond van macroscopische criteria worden bevestigd door chemische analyses die zijn uitgevoerd door B. Hoffmann en G. Schneider (mededeling J.K. Haalebos; vgl. Ettlinger e.a. 1990, 32 v.).

8. Von Schnurbein 1982, 125.

9. Rivet 1988, 47 v. en 78.

10. Lyon-Loyasse: Picon/Vichy 1974.

sigillata een Italiaans initiatief moet zijn geweest. Bij de vestiging van de sigillatafabrieken in La Murette waren verscheidene producenten uit Arezzo en Pisa betrokken, die niet alleen de moffeloven in Gallie introduceerden, maar ook een deel van hun instrumentarium meebrachten¹. De opening van dit Gallische filiaal van de Italiaanse sigillata-industrie hangt naar alle waarschijnlijkheid nauw samen met de concentratie van Romeinse troepen in het Rijnland vanaf 12 voor Chr. Daardoor ontstond - net als tevoren in Zuidwest-Gallie - een markt waar een behoorlijke afzet gegarandeerd was. Lyon, dat kort na Caesars dood als veteranenkolonie was gesticht, vormde een veilige plaats voor de vestiging van toeleveringsbedrijven voor het Rijnleger²; deze was bovendien in geografisch opzicht bijzonder gunstig gelegen.

De factoren die bepalend zijn geweest voor het begin van de produktie van echte sigillata in Montans en La Graufesenque, zijn veel moeilijker te achterhalen. Er zijn geen gegronde redenen om te veronderstellen dat de produktie vanuit Lyon-La Murette naar Zuid-Gallie is verplaatst. Zo zijn er maar weinig pottenbakkersnamen die zowel uit Lyon als uit La Graufesenque bekend zijn en uit dezelfde tijd kunnen stammen, de Italiaanse massaproductent Aterius is een van de weinige voorbeelden³ (afb. 2.18). Tegen een verplaatsing van de produktie van Lyon naar Zuid-Gallie spreekt ook de constatering dat de moffeloven al in het eerste decennium van de jaartelling in Zuid-Gallie is geïntroduceerd, dat wil zeggen vóór de sluiting van de sigillatafabrieken in La Murette.

De produktie van echte sigillata in Zuid-Gallie kan zijn opgezet om te voorzien in de regionale vraag naar dit aardewerk. Het zou in dat geval een vertraagde reactie zijn van een of meer Italiaanse fabrikanten - of van de handelaars die hun produkten afnamen - op het succes van de Zuidgallische sigillata-imitaties. Het is zeer wel mogelijk dat al vrij snel na het vertrek van de Romeinse troepen uit het zuidwesten van Gallie door de voortschrijdende romanisering een civiele markt is ontstaan die voldoende perspectief bood voor de vestiging van een op Italiaanse leest geschoerde sigillata-produktie. Dat daarbij de keuze niet op Bram en Narbonne is gevallen, is misschien niet zo verwonderlijk, omdat de benodigde grondstoffen daar in onvoldoende mate voorhanden waren. De tamelijk geïsoleerde ligging van Montans en La Graufesenque was minder bezwaarlijk naarmate de door Agrippa begonnen uitbreiding van het Gallische wegennet vorderde.

In de visie van J.-P. Jacob was de marginale positie van Montans en La Graufesenque zelfs een belangrijk argument om er een produktiecentrum te vestigen. Door de onherbergzaamheid van het gebied zou de grond goedkoop zijn geweest, zodat een geringe investering volstond⁴. Waarschijnlijk is het echter niet zozeer de grondprijs geweest als wel de overvloedige aanwezigheid van klei, water en hout die Montans en La Graufesenque tot een ideale vestigingsplaats voor pottenbakkerijen maakten.

Opmerkelijk genoeg heeft La Graufesenque zich veel sneller ontwikkeld dan Montans. Al in de tijd van Tiberius zijn de produkten uit La Graufesenque in heel Gallie afgezet, niet alleen in Aquitanie en Narbonensis, maar ook in Lugdunensis en in het Rijnland, dat in die tijd nog tot Gallia Belgica behoorde (afb. 2.19)⁵. De verspreiding van de sigillata uit Montans schijnt daarentegen steeds voornamelijk beperkt te zijn gebleven tot Aquitanie, in het bijzonder het stroomgebied van de Garonne. Omdat beide produktiecentra op het eerste gezicht gelijkwaardige kansen hadden, moet dit verschil wellicht vooral op rekening van de handel worden geschreven, een tot dusver nauwelijks grijpbare factor.

De vraag of de snelle ontwikkeling van La Graufesenque oorzaak dan wel gevolg is geweest van de ondergang van de pottenbakkerijen in Lyon-La Murette, valt op dit moment niet goed te beantwoorden. Men kan slechts constateren dat de produktie in La Murette naar alle waarschijnlijkheid tot na 9 na Chr. is voortgezet, dat er vóór 15/16 na Chr. wellicht nog maar weinig sigillata uit La Graufesenque in het Rijnland is gearriveerd, en dat rond 40 na Chr. de sigillata uit Italië en Lyon geheel van de Gallische markt was verdwenen⁶. Omdat Lyon ten opzichte van het Rijnland veel gunstiger is gelegen dan La Graufesenque, lijkt men te mogen concluderen dat de beeindiging van de sigillataproduktie in Lyon een op zichzelf staande gebeurtenis is geweest. Von Schnurbein houdt het voor mogelijk dat de sluiting van de pottenbakkerijen in La Murette het gevolg is geweest van een belangrijke verandering in de wijze waarop de Romeinse troepen werden bevoorrad⁷.

1 Picon/Lasfargues 1974

2 Ook een belangrijk deel van het muntgeld dat de troepen in het Rijnland ontvingen, was afkomstig uit Lyon (von Schnurbein 1982, 126 v.)

3 Lyon Picon/Garmier 1974, Widemann e.a. 1975. La Graufesenque Picon 1974, Eitlinger e.a. 1990, 32, Hoffmann/Picon 1990-1991

4 Jacob 1984, vooral 352 v.

5 Tweeregelige stempels: CIL XIII 10010, 33 a-e, 37 l³, s¹ s², u², hh, u² en 1782 (Angers, Aurillac, Château-Landon, Clermont-Ferrand, Moulins (?), Périgueux, Poitiers, Tours en Varennes), Oxé 1914, 70, met Abb 3, 8 (Mont Beuvray, Trier en Vichy), May 1916, pl. LXXXI, 1 en 2 (Silchester), Eitlinger/Fellmann 1955, Taf. 35, 14b (Vindonissa), Mary 1967, Taf. 29, 5 (Neuss), Simonnet 1978, 99, 11 l' (Saint Paulien), Fiches e.a. 1979, 261, fig. 6 (Balaruc-le-Vieux), Bechert/Vanderhoeven 1988, 39, 86a (Asciburgium), ongepubliceerd (Nijmegen, Kops Plateau en omgeving Trajanusplein). Stempels op Halt 1a Oxé 1914, 71 v., Abb 4 (Trier), Eitlinger 1961, 15, Abb 1 (Vindonissa), Kam 1965, pl. 2, 28 (Nijmegen, Kops Plateau), Mary 1967, Taf. 29, 5 (Neuss), Stuart 1976, 94, fig. 6, 32, 103, fig. 15, 128, en 114, fig. 26, 254 (Nijmegen, grafveld Hunerberg), Mackensen 1978, Taf. 49, 4 (Cambodunum), catalogus nr. A11 (Vechten).

6 Zie paragraaf 4.6 voor meer details over de chronologie.

7 Von Schnurbein 1982, 126-129.

Ondergang

Volgens de meest gangbare opvatting is de produktie van terra sigillata in La Graufesenque ten onder gegaan aan de aanhoudende, enorme vraag¹. Deze zou twee ontwikkelingen in gang hebben gezet die onvermijdelijk moesten leiden tot het einde van de dominante positie van La Graufesenque. De eerste ontwikkeling was de achteruitgang van de kwaliteit, die het gevolg was van de wens om aan de vraag te blijven voldoen. De afnemer zou zich daardoor uiteindelijk hebben afgewend van de sigillata uit La Graufesenque. De tweede negatieve ontwikkeling was de opkomst van nieuwe produktiecentra, vooral in Midden- en Oost-Gallië. Deze zouden La Graufesenque van een belangrijk deel van zijn markt hebben beroofd.

Tegen deze opvatting zijn twee bezwaren aan te voeren. De veronderstelling dat de verslechtering van de kwaliteit van de sigillata in verband heeft gestaan met de aanhoudende vraag, is niet noodzakelijkerwijs juist. Het heeft er namelijk de schijn van dat de kwaliteit bleef afnemen toen de afzet in het noordwesten onder de Flavische keizers stagneerde². Het tweede bezwaar geldt de opkomst van de Midden- en Oostgallische produktiecentra. In tegenstelling tot wat lange tijd is aangenomen, is de sigillata uit Midden- en Oost-Gallië niet al in de Flavische tijd, maar pas rond 100 na Chr. in grote hoeveelheden op de markt gekomen³ (vgl. p. 29). Met de produktie in La Graufesenque ging het toen al enige tijd bergafwaarts. Dat proces is dus eerder de oorzaak dan het gevolg van het ontstaan van de Midden- en Oostgallische sigillata-industrie.

De oplossing die door G. Marsh is aangedragen⁴, is evenmin bevredigend. Naar diens overtuiging moet de verklaring voor het verval in Zuid-Gallië zelf worden gezocht. Dit gebied zou namelijk de belangrijkste afzetmarkt zijn geweest voor de produkten uit La Graufesenque. De toenemende welvaart in Zuid-Gallië zou de afnemers ertoe hebben gebracht over te gaan op serviesgoed van glas en edelmetaal. De ineenstorting van de belangrijke thuismarkt zou de ondergang van het produktiecentrum hebben betekend.

Deze theorie wordt echter ontkracht door de constatering dat Zuid-Gallië juist de markt is waar de produkten uit La Graufesenque zich het langst hebben kunnen handhaven⁵.

De in het voorafgaande besproken verklaringen zijn gebaseerd op de veronderstelling dat de ondergang van de sigillataproduktie in La Graufesenque het directe gevolg is geweest van overwegingen of handelingen van de afnemer dan wel van de fabrikant. De rol van de handel is daarbij volledig buiten beschouwing gelaten, hoewel daarin wellicht de oplossing van het probleem besloten ligt. Het lijkt geen twijfel dat de Romeinse troepen die aan de noordwestelijke rijksgrens en in Brittannië gelegerd waren, tot de belangrijkste afnemers van de sigillata uit La Graufesenque hebben behoord. Algemeen wordt aangenomen dat de sigillata uitsluitend als secundaire lading over grote afstand werd vervoerd, als het ware parasiterend op massagoederen als graan, wijn en olijfolie⁶. Het is waarschijnlijk dat de Romeinse troepen in het noordwesten gedurende een groot deel van de 1ste eeuw na Chr. vanuit het Middellandse-Zeegebied werden voorzien van dergelijke levensmiddelen, omdat die niet of in onvoldoende mate konden worden betrokken in de streek waar ze gelegerd waren. Naarmate de romanisering van de veroverde gebieden voortschreed en de grootschalige landbouw zijn intrede deed, zal althans het agrarische potentieel van het noordwesten van het rijk zijn toegenomen, zodat de troepen voor een groeiend deel van hun behoeften niet meer afhankelijk waren van aanvoer over grote afstanden. Op grond daarvan valt te verwachten dat de omvang en de frequentie van de transporten vanuit de landen rond de Middellandse Zee naar het noordwesten in de loop van de 1ste eeuw aanzienlijk zijn afgenomen.

Deze verandering zal zeker haar weerslag hebben gehad op de handel in terra sigillata. In de eerste plaats zal het moeilijker zijn geworden om grote hoeveelheden sigillata te vervoeren naar de verre markten, met als gevolg een dalende afzet en een noodgedwongen beperking van de produktie. En in de tweede plaats zullen de transportkosten aanzienlijk zijn gestegen, omdat de vaste kosten van de transporteurs gelijk bleven, terwijl de hoeveelheid massagoederen afnam. Bij een door de omstandigheden dalend aanbod van sigillata zal de marktprijs wel enigszins hebben kunnen stijgen zonder belangrijke consequenties voor de vraag, maar bij gestaag toenemende transportkosten zullen de fabrikanten uiteindelijk de produktiekosten hebben moeten reduceren, om een aanvaardbare marktprijs te kunnen handhaven. Een verlaging van de produktiekosten kon het gemakkelijkst worden bereikt door minder tijd te besteden aan de vervaardiging, hetgeen natuurlijk ten koste ging van de kwaliteit. Een andere mogelijkheid was de verbetering van het rendement door specialisering en door vergroting van de bedrijfsomvang⁷.

De hierboven gepresenteerde theorie dat de ondergang van de sigillataproduktie in La Graufesenque vooral is veroorzaakt door veranderingen in de handel in massagoederen

1. Bémont/Jacob 1986, 43-45.

2. Vgl. Marsh 1981, 184, 190-193 en 196-206.

3. In Lezoux is gedurende de 1ste eeuw alleen proto-sigillata vervaardigd; de produktie van echte sigillata is ook hier pas rond 100 na Chr. op gang gekomen (Picon 1973, 89-102).

4. Marsh 1981, 208-210.

5. Mees 1995, 46 en 54 v.

6. De lading van het scheepswrak Culip IV bestond vooral uit olijfolie uit het gebied van de Guadalquivir, die voornamelijk werd afgezet langs de Rhône, de Saône en de Rijn, en in Brittannië (Nieto e.a. 1991, 72, fig. 38 en 225, fig. 156).

7. Vgl. paragraaf 7.2 en 7.3.

- voor een belangrijk deel gebaseerd op de denkbeelden van A. King en P. Middleton¹ -, behelst tal van onzekerheden. Het is echter de enige hypothese die een verklaring biedt voor de combinatie van een afnemende kwaliteit en een dalende afzet, en voor de toenemende specialisering en de concentratie van de produktie in grotere bedrijven. Ook het gegeven dat Zuid-Gallië de laatst overgebleven markt was voor de produkten uit La Graufesenque, valt ermee te rijmen. De dominantie van de Middengallische waar in Brittannië en van de sigillata uit de omgeving van Chémery en La Madeleine in Neder-Germanië in de eerste helft van de 2de eeuw is wellicht een afspiegeling van de herkomstgebieden van de belangrijkste agrarische produkten die in die tijd door de daar gelegerde Romeinse garnizoenen werden betrokken.

De verhuizing van een aantal pottenbakkers uit La Graufesenque naar Banassac, waar kort na 100 na Chr. een begin werd gemaakt met het produceren van sigillata, zou een laatste poging kunnen zijn geweest om een deel van de verre markten te behouden. De fabrikanten uit Banassac zijn er in geslaagd hun produkten nog enkele decennia lang af te zetten in het stroomgebied van de Neckar en de Donau en in een deel van Gallië. Hoewel de verplaatsing van de produktie naar Banassac de afstand tot het Donaugebied maar marginaal verkleinde, lijkt verlaging van de transportkosten toch de belangrijkste opzet te zijn geweest. Middleton is van mening dat de export van sigillata vanuit La Graufesenque vooral heeft geprofiteerd van de voorzieningen ten behoeve van het transport van zilver uit de mijnen van het nabijgelegen Ceilhes², die volgens Hermet tot het einde van de 1ste eeuw zijn geëxploiteerd³. De sluiting van deze mijnen zou voor een deel van de fabrikanten uit La Graufesenque aanleiding kunnen zijn geweest om hun bedrijf te verplaatsen naar Banassac, om zo via een andere route een verbinding te behouden met een deel van de verre markten, waar zich plotseling Midden- en Oostgallische concurrenten aandienden.

Voor zover nu kan worden vastgesteld, is aan de produktie in Banassac rond 150 na Chr. een einde gekomen. De positie van de sigillata uit Banassac op de Gallische markt zal wel voornamelijk door die uit Lezoux zijn overgenomen; in het Donaugebied was behalve voor Lezoux een belangrijke rol weggelegd voor Oostgallische centra als Ittenweiler en Rheinzabern. Het is nog niet mogelijk uit te maken of de ondergang van Banassac het gevolg of de oorzaak is geweest van deze veranderingen op de markt.

De kleinere produktiecentra

De geschiedenis van de kleinere Zuidgallische produktiecentra is nauw verbonden met die van Montans en La Graufesenque. Crambade moet gezien de geringe afstand tot Montans misschien niet zozeer als een afzonderlijk produktiecentrum worden beschouwd als wel als een kleine concen-

tratie van werkplaatsen in de periferie van Montans. Een verklaring voor de vestiging of de sluiting van de pottenbakkerijen in Crambade valt vooralsnog niet te geven.

Het wel en wee van het produktiecentrum van Valéry lijkt een afspiegeling te zijn van de ontwikkelingen in Montans. De produktie was nagenoeg geheel in handen van fabrikanten uit Montans, en was beperkt tot de bloeiperiode van het moederbedrijf. De oprichting van het filiaal zou er dus op kunnen wijzen dat de produktiecapaciteit in Montans op een gegeven moment te kort schoot. Dat men geen pogingen heeft gedaan om de pottenbakkerijen in het dicht bij het moederbedrijf gelegen Crambade nieuw leven in te blazen, betekent wellicht dat het probleem niet zozeer gelegen was in de beschikbare ruimte als wel in de voorziening met grondstoffen. Ook de vestiging van een of meer pottenbakkersbedrijven in Saint-Sauveur tegenover Montans op de rechteroever van de Tarn zou daarmee in verband kunnen staan. De sluiting van de produktiecentra in Valéry en Saint-Sauveur in of kort na de regeringsperiode van Nero is wellicht de weerslag geweest van een kentering in de ontwikkeling van Montans. Omstreeks deze tijd verloor de produktie daar veel van haar originaliteit, en nam de invloed van La Graufesenque toe.

Van de produktiecentra rondom La Graufesenque lijken Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin de meest zelfstandige positie te hebben ingenomen. Hoewel de met reliëf versierde waar die er is geproduceerd, veel overeenkomsten vertoont met die uit La Graufesenque, lijkt de vorm van verschillende bodemstempels een afzonderlijke Italische beïnvloeding te verraden, die pas enige tijd na het begin van de sigillataproduktie in La Graufesenque heeft plaatsgevonden. Bij de oprichting van de pottenbakkerijen aldaar lijken dus eerder Italische ambachtslieden betrokken te zijn geweest dan producenten uit La Graufesenque. Gezien de ligging van deze produktiecentra dicht bij de weg die La Graufesenque met de Middellandse Zee verbond, is het opmerkelijk dat ze zo weinig succesvol zijn geweest. Omdat in Aspiran nog tot in de 2de eeuw amforen zijn gemaakt, mag worden aangenomen dat de voorziening met grondstoffen geen serieus probleem vormde. De regionale verspreiding van de sigillata uit Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin doet vermoeden dat de producenten of hun opdrachtgevers niet beschikten over contacten met de handelaars die de verre export van de sigillata uit La Graufesenque verzorgden. Wellicht profiteerden ze slechts van een tijdelijke verwaarlozing van de Zuidgallische markt door de pottenbakkers uit La Graufesenque, al zijn er vooralsnog geen argumenten die deze hypothese ondersteunen.

-
1. Middleton 1979; King 1981, 67-69.
  2. Middleton 1980, 190.
  3. Hermet 1934, 188 en 229 v.

De verhouding tussen Le Rozier en La Graufesenque vertoont veel overeenkomsten met die tussen Valéry en Montans. In beide gevallen betreft het een filiaal dat op flinke afstand van het moederbedrijf was gelegen, en nauwelijks een eigen ontwikkeling heeft doorgemaakt. De produktie in Le Rozier lijkt te mogen worden beschouwd als een tijdelijke uitbreiding van de capaciteit van het produktiecentrum in La Graufesenque, als gevolg van de onmogelijkheid om daar met de beschikbare grondstoffen te voorzien in de vraag naar sigillata. De periode waarin de pottenbakkerijen van Le Ro-

zier in gebruik zijn geweest, markeert dus vermoedelijk het hoogtepunt van de produktie in La Graufesenque.

Omdat er over Carrade en Espalion nog relatief weinig bekend is, kan men niet uitmaken wat de motieven zijn geweest om er pottenbakkerijen te vestigen. Filialen van Montans of La Graufesenque waren deze centra niet; daarvoor tonen de daar geproduceerde waren teveel verschillen. Er is geen reden om aan te nemen dat Carrade en Espalion de algehele malaise van de Zuidgallische sigillata-industrie rond 100 na Chr. hebben overleefd.

In een verhandeling over terra sigillata kan het woord 'stempel' in verschillende betekenissen worden gebruikt. 'Stempel' kan immers niet alleen het gereedschap aanduiden waarmee afdrukken van een tekst of afbeelding kunnen worden gemaakt, maar ook de afgedrukte tekst of afbeelding zelf. Omdat het zinsverband niet altijd uitsluitend geeft over de betekenis waarin het woord gebruikt wordt, zouden in bepaalde gevallen misverstanden kunnen ontstaan. Om die te voorkomen zal in het vervolg veelal gebruik worden gemaakt van de weinig gangbare term 'patrijs' om het instrument aan te duiden, en van het woord 'afdruk' voor de tekst die ermee is aangebracht¹.

3.1 PATRIJZEN EN AFDrukKEN

Bij de productie van terra sigillata zijn twee soorten van patrijzen gebruikt. De eerste was bestemd om vormschotels te decoreren waarmee vervolgens versierde sigillata werd gemaakt, en was aan het uiteinde voorzien van een voorstelling in reliëf². De tweede categorie diende om sigillata te merken, en was voorzien van een tekst, op letters gelijkende tekens of - veel zeldzamer - een dier of rozet. In deze paragraaf komt alleen de laatste categorie aan de orde.

De meeste patrijzen die gebruikt zijn om sigillata te merken, waren gemaakt van sigillatascherven, zoals blijkt uit vondsten die zijn gedaan in Arezzo, Talavera de la Reina, Rheinzabern en Lavoye³. Deze scherven konden langwerpig, driehoekig of vierkant van vorm zijn. De tekst werd aangebracht in een van de breukvlakken. Uit Haltern is een afdruk bekend van een patrijs die waarschijnlijk van hout was vervaardigd⁴. In La Graufesenque zijn tot nu toe alleen benen patrijzen aange troffen, van een langwerpig model⁵ (afb. 3.1); sommige exemplaren zijn maar aan één uiteinde van een tekst voorzien, andere aan twee uiteinden. Volgens B.R. Hartley heeft men ook patrijzen gemaakt door middel van afvorming⁶. Met behulp van een klompje klei zou van een afdruk van een patrijs een afvorming zijn gemaakt die na te zijn gedroogd en gebakken als patrijs werd gebruikt. Deze afgevormde patrijzen zouden zich alleen door hun geringere afmetingen van het origineel onderscheiden⁷. Tot nu toe zijn ze niet bij opgravingen aangetroffen.

Het stempelvlak van de patrijzen die in La Graufesenque zijn gebruikt, was meestal langwerpig, vaak met afgeronde uiteinden (afb. 3.2, a-b). Soms waren de uiteinden ingedeukt of ingekeept, zodat ze de vorm van een zwaluwstaart hadden (afb. 3.2, c-d). In de eerste helft van de 1ste eeuw waren ook

patrijzen in gebruik met een stempelvlak waarin opvallend grote letters waren aangebracht (afb. 3.2 e-f), of een twee-regelige tekst (afb. 2.8, a-b). Patrijzen met een rond stempelvlak zijn alleen in het begin en aan het einde van de 1ste eeuw vervaardigd, in geringe hoeveelheden (afb. 2.8, c-d)⁸. Naast deze eenvoudige modellen waren ook enkele meer bewerkelijke vormen in gebruik, vooral in de werkplaats van L. Cosius Virilis (afb. 3.2, g-h).

De levensduur van een patrijs was afhankelijk van het materiaal waarvan hij was gemaakt, en van de frequentie en de zorgvuldigheid waarmee hij werd gehanteerd. De randen van het stempelvlak waren het meest gevoelig voor slijtage. Wanneer een groot aantal afdrukken van dezelfde patrijs met elkaar wordt vergeleken, kan vaak worden geconstateerd dat de afstand tussen de tekst en de randen van het stempelvlak geleidelijk kleiner is geworden - duidelijk een teken van slijtage van de patrijs (vgl. afb. 3.2, i en j). Patrijzen konden ook door breuk beschadigd raken (vgl. afb. 3.2, k en l). Andere kleine veranderingen die soms bij een vergelijking van verscheidene afdrukken kunnen worden waargenomen, zijn waarschijnlijk bij het schoonmaken van de patrijs ontstaan (vgl. afb. 3.2, m en n).

Sommige van de genoemde wijzigingen hebben ertoe geleid dat de op de patrijs aangebrachte naam onherkenbaar werd

1. Vergelijk het onderscheid tussen 'die' en 'stamp' in het Engels, tussen 'Punze' en 'Stempel' in het Duits, en tussen 'poinçon' en 'estampille' in het Frans.
2. Zie voor exemplaren uit La Graufesenque o.a. Hermet 1934, pl. 115, A5; Bémont e.a. 1987, pl. III-IV en VII; Marichal 1988, nr. 173-175; Vernhet 1991, 23 en 26.
3. Arezzo: Stenico 1966, Tav. 18, 52-54. Talavera de la Reina: Tovar 1983, 167, fig. 5. Rheinzabern: Ludowici 1927, 246 v.; Rau z.j., 25, V:42; Reutti 1984, 18, Abb. 14. Lavoye: Chenet/Gaudron 1955, 41, fig. 14, a-c.
4. Von Schnurbein 1982, 65, Abb. 16. De afdruk bevindt zich op een in Pisa gemaakte Halt. 8 (idem, 140, 126 en Taf. 45, 968).
5. Zie voor andere exemplaren Gallia 30, 1972, 476, fig. 8; Bémont e.a. 1987, 23, fig. 17.
6. Hartley 1977, 251 v. Vgl. Catalogus nr. C158, M65 en N5.
7. Hartley (1977, 252) komt tot een krimpfactor van 10-15%. Omdat echter zowel de afgevormde patrijs als het stuk sigillata dat ermee werd gemerkt, achtereenvolgens gedroogd en gebakken werden, zou verwacht mogen worden dat de afdruk van een afgevormde patrijs veel kleiner is dan de afdruk die als model heeft gediend (vgl. p. 76 voor een bespreking van de krimpfactor).
8. Vroeg-1ste-eeuwen: Balsan 1970, 101, pl. I 10. Laat-1ste-eeuwen: Hermet 1934, pl. 113, 186-190; Vernhet 1976, 23, fig. 4, 24-25.

(vgl. afb. 3.2, o en p). Dat men dergelijke verminkte patrijzen toch nog bleef gebruiken, zou erop kunnen wijzen dat nieuwe patrijzen moeilijk te vervaardigen waren, of dat er weinig waarde werd gehecht aan de herkenbaarheid van de tekst. In sommige werkplaatsen lijken de patrijzen voornamelijk door één werknemer te zijn gemaakt, omdat ze schijnbaar hetzelfde handschrift of andere gemeenschappelijke kenmerken vertonen¹. Meestal zijn de handschriften echter zo gevarieerd dat men nauwelijks kan geloven dat de vervaardiging van dit gereedschap in de regel was voorbehouden aan specialisten. De belangrijkste reden voor het voortgezette gebruik van sterk beschadigde patrijzen zal daarom wel gelegen zijn in het geringe belang van de tekst die erop was aangebracht.

De afdrucken die met de patrijzen zijn gemaakt, worden gewoonlijk 'naamstempels' of 'pottenbakkersstempels' genoemd. Strikt genomen is geen van beide termen correct. In de eerste plaats zijn er tal van stempels die niet onder de noemer 'naamstempel' vallen, zoals afdrucken die geen leesbare tekst bevatten, maar bijvoorbeeld uit (reeksen) kruisjes of streepjes bestaan. Zulke stempels worden gewoonlijk aangeduid als 'analfabetenstempels' of 'schriftimitaties', termen die teruggaan op de vooronderstelling dat de makers van de bijbehorende patrijzen de schrijfkunst niet machtig waren. Verder zijn er stempels in de vorm van rozetten en van dieren, maar deze zogenaamde 'figuurstempels' zijn in La Graufesenque zelden gebruikt². Ten slotte is er nog een kleine groep van stempels die de lezer als het ware toespreken, met teksten als AVE.VALE en NEQVRES. Deze 'redende Stempel' kunnen evenmin als de schriftimitaties en figuurstempels als naamstempels worden aangemerkt³.

De term 'pottenbakkersstempel' is voor tweërlei uitleg vatbaar. In de zin van 'stempel dat de naam van een pottenbakker weergeeft', is het ongeveer synoniem met naamstempel, en gelden de bezwaren die in de vorige alinea zijn aangevoerd. Men kan 'pottenbakkersstempel' echter ook opvatten als 'stempel dat door de pottenbakker is aangebracht'. In die betekenis omvat de term ook de eerder genoemde categorieën stempels. Een bruikbaar alternatief voor pottenbakkersstempel in deze zin is 'bodestempel' - te vergelijken met gangbare termen als 'Bodestempel', 'internal stamp' en 'estampille interne'.

3.2 INHOUD EN BETEKENIS VAN DE STEPELS

In de voorafgaande paragraaf zijn de verschillende soorten stempels opgesomd die op sigillata kunnen worden aangetroffen: naamstempels, schriftimitaties, figuurstempels en 'redende Stempel'. De naamstempels kunnen op grond van de inhoud van de tekst verder worden onderverdeeld, in zeven verschillende groepen.

Officina

De naam - in de genitivus of afgekort - wordt voorafgegaan of gevolgd door OFFICINA, meestal afgekort tot OF of O. Behalve in La Graufesenque en Le Rozier is deze term in Zuid-Gallië slechts weinig gebruikt. Ook op Italische en Midden- en Oostgallische sigillata wordt hij naar verhouding zelden aangetroffen. In Spaanse productiecentra is soms de uitdrukking EX OFFICINA gehanteerd.

Fecit

De naam - in de nominativus of afgekort - wordt gevolgd door FECIT, meestal afgekort tot FE of F. In de Italische pottenbakkerijen was deze term niet erg gangbaar, evenmin als het uit het Grieks getranscribeerde equivalent EPOI, dat daar soms werd gehanteerd⁴. In het merendeel van de Gallische productiecentra daarentegen was FECIT de meest voorkomende toevoeging.

Manus

De naam - in de genitivus of afgekort - wordt gevolgd door MANVS, meestal afgekort tot MAN, MA of M. Tot dusver is steeds aangenomen dat M, MA en MAN moesten worden aangevuld tot MANV, een ablativus die zoveel zou betekenen als 'van de hand van'. Op een stempel van Gallus uit La Graufesenque komt echter de tekst GALLI.MANVS voor⁵. Dezelfde schrijfwijze komt voor in de signatuur SABINI MANVS, die bekend is van een met reliëf versierde fles van het type Hermet 15⁶. De term is niet gebruikt in de Italische pottenbakkerijen, en elders minder frequent dan FECIT.

Figulus

De naam - in de genitivus - wordt gevolgd door FI of F. Omdat de naam in de genitivus staat, kunnen FI en F in deze gevallen niet worden aangevuld tot FECIT⁷. Ook een aanvulling tot FILIVS is niet erg waarschijnlijk; het stempel GERMANI.FI van Germanus uit La Graufesenque⁸ hoort name-

1. Vgl. enkele van de stempels uit de werkplaats van L. Cosius Virilis (afb. 3.2, g-h, en catalogus nr. V34-36 en V38-39*).

2. Hermet 1934, pl. 113, 191-197; Balsan 1970, 101, pl. I 11-26.

3. Zie voor de term 'redende Stempel' Oxé 1934.

4. Oxé/Comfort 1968, xxx. Vgl. voor Lyon-La Murette Lasfargues e.a. 1976, nr. XVI 4, XXIII 1-2, XXXVIII 3 en XXXIX 2.

5. Zie catalogus nr. G7.

6. Lafon 1978, 246, fig. 2B; Bémont e.a. 1987, 58, fig. 58; Vernhet 1991, 43; Mees 1995, Taf. 172, 3.

7. In het vulgair Latijn vindt men wel FICIT in plaats van FECIT (Palmer 1961, 156).

8. Zie catalogus nr. G21.

lijk in de beginperiode van diens productie thuis, en niet in de eindfase, zoals men bij een interpretatie als GERMANI FILIVS eerder zou verwachten. Naar analogie van enkele Italische stempels zou men FI en F in combinatie met een genitivus kunnen aanvullen tot FIGVLI¹. Zowel in Italië als in Gallië is deze term slechts zelden gebruikt².

Nominativus

De naam is voluit geschreven, in de nominativus. Naar alle waarschijnlijkheid mag FECIT worden aangevuld. Stempels van dit type zijn uit alle productiecentra bekend.

Genitivus

De naam is voluit geschreven, in de genitivus. In beginsel kan hierbij OFFICINA, MANVS of FIGVLI worden aangevuld. Voor de stempels uit de meeste productiecentra is MANVS de meest voor de hand liggende completering, omdat OFFICINA alleen in La Graufesenque en Le Rozier veel gebruikt was en FIGVLI een zeldzame term is. Genitivus-stempels zijn uit alle productiecentra bekend.

Afgekorte naamstempels

Bij deze categorie ontbreekt een toevoeging als OFFICINA of FECIT, en is de naam afgekort, zodat niet is uit te maken of het om een nominativus of genitivus gaat. In La Graufesenque zijn deze afgekorte stempels vaker op bakjes aangebracht dan op borden, schotels en kommen (vgl. afb. 7.6), hetgeen nauwelijks verwonderlijk is, aangezien op de laatstgenoemde vormen nu eenmaal meer ruimte beschikbaar is voor een stempel. In andere productiecentra zal de situatie wel min of meer gelijk zijn geweest.

Uit het bovenstaande overzicht kan worden afgeleid dat een naamstempel niet altijd de naam bevat van de pottenbakker die het heeft aangebracht. Bij officina- en genitivus-stempels en ook bij afgekorte stempels kan het ook gaan om de naam van de pachter of eigenaar van een werkplaats.

Bij de vraag naar de betekenis van de stempels spelen behalve de tekst nog twee andere elementen een belangrijke rol. Het eerste is de plaats waar het stempel is aangebracht. In tegenstelling tot wat tegenwoordig bij serviesgoed gebruikelijk is, werd sigillata doorgaans aan de binnenzijde gestempeld, in het midden van de bodem³. Deze positie hangt misschien samen met de produktiewijze van de sigillata. De meeste vormen bezitten een standring, die gewoonlijk betrekkelijk hoog is; deze is naar alle waarschijn-

lijkheid pas uitgedraaid op het moment dat de bovenzijde van het stuk al gevormd was. Het stempel was dan al aangebracht, omdat de bodem na het uitdraaien van de standring zo dun was, dat stempelen gemakkelijk tot vervorming zou kunnen leiden. Deze werkwijze wordt geïllustreerd door een in Vechten aangetroffen schotel waarvan het stempel is beschadigd doordat de bodem bij het uitdraaien van de standring met een scherp voorwerp is opgedrukt (afb. 3.3). De aard van de beschadiging toont aan dat het stempel al was aangebracht toen de standring werd gevormd.

Het tweede element dat in de discussie over de betekenis van de stempels moet worden betrokken, is het gegeven dat op bepaalde vormen zelden of nooit stempels zijn aangebracht. De vormen die ongestempeld bleven, kunnen soms van centrum tot centrum verschillen, maar het verschijnsel op zich is uit alle grote pottenbakkerijen bekend. De meest voorkomende typen die in La Graufesenque niet van een stempel werden voorzien, zijn Ritt. 12, Drag. 11, 30, 35/36 en 37, en Curle 11 en 15. Met uitzondering van de Drag. 11, die teruggaat op een Italiaans type, zijn het allemaal vormen die pas ontworpen zijn toen in La Graufesenque al op grote schaal sigillata werd geproduceerd. In de meeste gevallen gaat het waarschijnlijk zelfs om in La Graufesenque zelf gecreëerde modellen. Een belangrijk verschil tussen de Zuidgallische kelk Drag. 11 en zijn Italische voorbeelden is, dat althans een deel van deze laatste wel van een bodemstempel is voorzien⁴.

Sommige van de in La Graufesenque ontwikkelde ongestempelde vormen zijn vermoedelijk voor hetzelfde doel gebruikt als oudere, reeds in Italië geproduceerde modellen waarop wel een stempel was aangebracht. Gezien de overeenkomsten in vorm zijn er geen gegronde redenen om te veronderstellen dat de Drag. 36 en de Curle 15 voor een ander doel bestemd waren dan de Drag. 17a, of de Drag. 35 voor een ander doel dan de Drag. 27. Kennelijk speelde de wijze waarop een vorm werd gebruikt, geen rol bij de afweging of er al dan niet een stempel op moest worden aangebracht.

De in het voorafgaande gepresenteerde gegevens betreffende de inhoud van de stempels, de plaats waar ze werden aangebracht, en de vormen die ervan werden voorzien, zijn de

1. Oxé/Comfort 1968, nr. 1790, 2002-2003, 2324 en 2326'.
2. Zie voor exemplaren uit La Graufesenque catalogus nr. A39, A51, C102, D18, G21, G22, I7, S168 en T16.
3. Uit La Graufesenque is slechts één uitzondering op deze regel bekend, en wel een Drag. 37 met handvatten, waarvan er een voorzien is van een stempel van Patricius (Mees 1995, Taf. 17). Een enkele keer zijn stukken excentrisch gestempeld (vgl. catalogus nr. R33). In Midden- en Oost-Gallië is de met reliëf versierde waar dikwijls aan de buitenzijde gestempeld, in de zone tussen de rand en de versiering.
4. Vgl. bijv. Oxé 1933, 3, Taf. VI 14, XIV 62, XXXII-XXXV 132-133 en XXXVI-XXXVIII 137-139, alle uit vormschotels van Ateius of een van zijn vrijgelatenen.

belangrijkste uitgangspunten voor de bepaling van de betekenis van de stempels. De traditionele opvatting wil dat de stempels een rol speelden tijdens het produktieproces, en dienden om de produktiviteit van de afzonderlijke pottenbakkers te controleren, en om bij het gemeenschappelijk gebruik van een oven de produktie van de verschillende toeleverende bedrijven te kunnen onderscheiden¹. Deze theorie, die natuurlijk vooral is gebaseerd op het voorkomen van termen als OFFICINA, FECIT en MANVS, wordt echter ontkracht door de constatering dat niet alle vormen gestempeld zijn. Men heeft wel verondersteld dat de ongestempelde vormen binnen een werkplaats slechts door één specialist werden gemaakt, zodat er geen verwarring mogelijk was². Er zijn echter geen aanwijzingen dat de vervanging van de gestempelde Drag. 29

door de ongestempelde Drag. 37 met een rigoureuze wijziging van de arbeidsverdeling binnen de bedrijven gepaard is gegaan. Beide vormen zijn geruime tijd naast elkaar geproduceerd, ongetwijfeld ook in dezelfde werkplaatsen.

Voor de onderscheiding van de produkten van de afzonderlijke werkplaatsen in een gemeenschappelijke oven waren de stempels waarschijnlijk niet het meest geschikte middel. De meeste sigillatavormen schijnt men ondersteboven te hebben gestapeld, waardoor de stempels onzichtbaar waren³. In La Graufesenque gebruikte men vermoedelijk een andere methode om stapels sigillata uit een bepaalde werkplaats te merken; de ingekraste namen die er zijn aangetroffen op de buitenzijde van borden en bakjes⁴, lijken althans geïnterpreteerd te mogen worden als een soort etiketten.

Een op het eerste gezicht aantrekkelijker hypothese is, dat de stempels voornamelijk voor de afnemers waren bedoeld. Vooral de plaats van de stempels aan de binnenzijde van het aardewerk zou hierop kunnen wijzen. De stempels zouden volgens deze opvatting als een soort van kwaliteitsgarantie hebben gediend. In dit verband valt natuurlijk vooral te denken aan de stempels waarin Zuidgallische sigillata als 'Arretijnse waar' wordt aangeprezen⁵. Er zijn echter ook tal van gegevens aan te voeren die met een interpretatie van de stempels als keurmerk of reclame-uiting niet te verenigen zijn, zoals schriftimitaties, figuurstempels en 'redende Stempel'.

De omstandigheid dat de in La Graufesenque ontwikkelde sigillatavormen doorgaans niet van een stempel zijn voorzien, lijkt erop te wijzen dat de bodemstempels in dit produktiecentrum geen echte zin meer hadden, maar slechts een van de vele uit Italië overgenomen tradities waren. Andere aanwijzingen voor deze veronderstelling zijn de frequentie van de schriftimitaties en het voortgezette gebruik van patrijzen die door breuk betekenisloos waren geworden. Of de stempels in de Italische pottenbakkerijen een duidelijke betekenis hadden, is echter evenmin zeker⁶.

1. Zie bijv. Stanfield/Simpson 1958, xxxiv; Comfort 1959a, 191; Goudineau 1968, 355-357; Johns 1977, 15 v.; Schindler/Scheffenecker 1977, 345 v.

2. Johns 1977, 16.

3. In verschillende produktiecentra zijn klompen klei aangetroffen die gediend hebben om het onderste bord van een stapel aan de binnenzijde te ondersteunen: Forrer 1911, Taf. XI 1-9 (Heiligenberg), en p. 199, fig. 118F (Ittenweiler); Chenet/Gaudron 1955, 91, fig. 43, j-k (Argonnen); Rau z.j., 19, IV:7 (Rheinzabern); Vernhet 1981, 41. Ook de wijze waarop de bij Bémont/Vernhet 1989, 45, fig. 5 afgebeelde misbaksels zijn vervormd, wijst erop dat ze ondersteboven waren gestapeld.

4. Marichal 1988, nr. 188-189; zie ook p. 82.

5. Uit La Graufesenque: ACVT / BILLAR, DAMO / SCOTI A, FRONTO FECAR, PERENI A, RVTENOS / FECAR, SCOTTIVS / DAMONI A en SCOTIVS.FE. / ARETINV. (Hartley 1977, 258, noot 9; Hoffmann/Vernhet 1992, 177).

6. "Les timbres arétins, selon nous, représentent avant tout une tradition dont la naissance - qui demeure mystérieuse - ne peut être subordonnée à aucun but utilitaire, tradition qui s'est conservée à Arretium et a peut-être présenté, mais de façon annexe, des avantages pratiques" (Goudineau 1968, 357).

4 DE DATERING VAN STEMPELS OP ZUIDGALLISCHE TERRA SIGILLATA

Terra sigillata wordt algemeen gerekend tot de best dateerbare overblijfselen uit de Romeinse tijd¹. Afzonderlijke stukken worden op grond van bodemstempels of reliëfversiering tegenwoordig vaak tot op twintig, soms zelfs tien jaar nauwkeurig gedateerd, waarbij gebruik gemaakt wordt van een in de afgelopen honderd jaar steeds verder verfijnd chronologisch raamwerk. Slechts weinigen realiseren zich echter dat de sigillatachronologie een reus op leren voeten is

In de hierna volgende paragrafen wordt een beknopt overzicht geboden van de mogelijkheden en beperkingen van de belangrijkste bronnen waaruit gegevens voor de sigillatachronologie kunnen worden geput. Daarmee kan de lezer zich een oordeel vormen over de waarde van de dateringen die in dit boek worden gehanteerd. De afsluitende paragraaf bevat een bespreking van de datering van de periode waarin vanuit La Graufesenque sigillata is geëxporteerd naar het noordwesten van het Romeinse rijk, en vormt een illustratie van de toegepaste werkwijze

4.1 LEVENSDUUR

Wanneer over de datering van een stuk sigillata wordt gesproken, betreft het doorgaans niet het moment waarop het is geproduceerd, maar de periode waarin het in de grond terecht is gekomen. De hoeveelheid tijd die tussen deze twee momenten is verstreken, met andere woorden de levensduur, is niet gemakkelijk te bepalen.

Het produktieseizoen was naar alle waarschijnlijkheid beperkt tot de periode van maart tot en met oktober². Ook het transport over zee moet wel hoofdzakelijk in deze maanden hebben plaatsgevonden³. Teneinde de jaarlijkse stagnatie in de aanvoer op te vangen, zullen de handelaars in de zomermaanden wel een voorraad hebben aangelegd, maar deze zal niet groter zijn geweest dan strikt noodzakelijk was, om de investeringen tot een minimum te beperken. Als gevolg daarvan zal de sigillata op het moment dat ze op de plaats van bestemming arriveerde, hoogstens enkele maanden oud zijn geweest. Tussen productie en afzet zal dus maar weinig tijd verstreken zijn.

Hoe lang een stuk sigillata in het dagelijks gebruik meeging, is moeilijk te schatten. Een van de weinige aanwijzingen wordt geleverd door de Drag. 37. Kommen van dit type worden praktisch uitsluitend aangetroffen in een context die na het jaar 70 kan worden gedateerd. Uitzonderingen zijn schaars; enkele fragmenten uit Colchester, Londen en

Verulamium moeten bij de opstand onder leiding van Boudicca in 61 na Chr. in de grond zijn geraakt⁴, en stukken uit Baden en Valkenburg bij de ongeregelde heden in 69/70 na Chr.⁵ Uit deze gegevens kan worden opgemaakt dat de Drag. 37 in normale omstandigheden pas na 70 in de bodem is beland, hoewel het type al omstreeks 60 na Chr. op de markt was. Een Drag. 37 zou dus een levensduur van minstens tien jaar kunnen hebben gehad.

Het gaat voorlopig te ver om aan deze gevolgtrekking een algemene geldigheid toe te kennen. Zo verraadt bijvoorbeeld de omstandigheid dat met reliëf versierde sigillata veel minder vaak in graven wordt aangetroffen dan onversierde, dat deze beide categorieën niet in alle opzichten vergelijkbaar zijn. Een mogelijk onderscheid in gebruik tussen de Drag. 37 en andere vormen kan een verschillende levensduur tot gevolg hebben gehad.

4.2 GEDATEERDE VINDPLAATSEN⁶

De chronologie van de terra sigillata is voornamelijk gebaseerd op het materiaal dat afkomstig is van zogenaamde 'gedateerde vindplaatsen', voor het merendeel militaire versterkingen. Een omstandigheid die vaak uit het oog verloren wordt, is dat de datering van tal van vindplaatsen op haar beurt berust op de aangetroffen sigillata. Er zijn maar weinig nederzettingen waarvan de ouderdom kan worden bepaald op grond van andere gegevens, zoals munten, inscripties of historische gebeurtenissen⁷.

Bij het gebruik van gedateerde vindplaatsen voor de bepaling van de ouderdom van sigillata moet een tweetal kanttekeningen worden gemaakt. Allereerst dient te worden

1 "Next to datable inscriptions, there is, perhaps, no relic of Roman occupation which yields such valuable chronological evidence as Terra Sigillata" (Oswald/Pryce 1920, 1)

2 Marchal 1988, 97, Vernhet/Bémont 1990-1991, 14

3 Peacock/Williams 1986, 63

4 Millet 1987, 112

5 Schucany 1983, 60, 77, Glasbergen 1967, 82

6 Bijlage D bevat een lijst van vondstcomplexen die gebruikt zijn voor de datering van de in dit boek besproken terra sigillata

7 Zie Pferdehirt 1986, 228-240 voor een overzicht van 1ste-eeuwse vindplaatsen waarvan de datering niet op de daar aangetroffen sigillata berust.

opgemerkt dat niet aan elke datum dezelfde waarde kan worden toegekend. De betrouwbaarste gegevens zijn de begin- en einddatum van de bewoning, omdat deze het vroegste en het laatste tijdstip vormen waarop de aangetroffen sigillata in de grond kan zijn geraakt. Zo is bijvoorbeeld uit historische en numismatische gegevens af te leiden dat de sigillata uit het legioenskamp van Inchtuthil tussen 82/83 en 86/87 na Chr. moet zijn weggeworpen¹.

Tal van andere nederzettingen hebben een langere bewoningsgeschiedenis, die met behulp van stratigrafische gegevens vaak in verscheidene fasen kan worden verdeeld. Van deze afzonderlijke fasen zijn echter alleen de einddata werkelijk bruikbaar voor dateringsdoeleinden, zoals geïllustreerd kan worden aan de hand van het voorbeeld van Valkenburg. De geschiedenis van het militaire steunpunt dat hier heeft gelegen, is onderverdeeld in zes perioden². De scheiding tussen periode 3 en 4 wordt gevormd door een dikke brandlaag, die in verband kan worden gebracht met de Bataafse opstand van 69/70 na Chr. Het materiaal uit periode 3 moet uiterlijk in die tijd in de grond zijn geraakt. De einddatum van periode 3 is daarmee een waardevol gegeven. Met de begindatum van periode 4 is het echter anders gesteld. Er is geen enkele garantie dat al het materiaal uit deze periode werkelijk pas na 69/70 na Chr. verloren is gegaan. Onder het afval uit periode 4 kunnen zich immers ook heel wat stukken uit periode 1-3 bevinden die bij graaf-

werkzaamheden gedurende periode 4 weer aan de oppervlakte zijn gekomen³. De einddatum van periode 3 is als terminus ante quem dus veel betrouwbaarder dan de begindatum van periode 4 als terminus post quem.

De tweede kanttekening geldt de omvang van het vondstmateriaal. In discussies over de datering van bepaalde vormen, stempels of reliëfversieringen wordt regelmatig gebruik gemaakt van wat men het afwezigheidscriterium zou kunnen noemen. Zo meent B. Pferdehirt dat tal van Zuidduitse castella niet in de jaren tachtig of negentig zijn gebouwd, maar pas in de beginjaren van de 2de eeuw, omdat zich onder het aangetroffen aardewerk geen kommen van het type Drag. 29 bevinden⁴. In veel gevallen is het aantal stukken sigillata met reliëfversiering echter dermate klein, dat de afwezigheid van fragmenten van kommen Drag. 29 volstrekt toevallig kan zijn⁵.

De afwezigheid van een bepaalde vondstgroep is dan ook alleen relevant als werkelijk grote aantallen vondsten voorhanden zijn⁶. Ook in die situatie is echter nog voorzichtigheid geboden. Het ontbreken van een bepaalde categorie vondsten kan immers samenhangen met verschillen in distributie. Dat deze waarschuwing geen denkbeeldig gevaar betreft, blijkt onder meer uit de ongelijkmatige verspreiding van gemarmerde sigillata⁷ en kleine borden⁸. In het algemeen moet aan de aanwezigheid van een bepaalde groep van vondsten op vindplaats A dus meer belang worden gehecht dan aan de afwezigheid daarvan op vindplaats B.

1 Zie bijlage D.

2 Van Giffen 1948-1953, 127, Glasbergen 1967, 149

3 Vgl. Glasbergen 1967, 59

4 Pferdehirt 1986, 245, Tab 3 (van Butzbach tot en met Inheiden), en 264-298

5 Vgl. Eschbaumer/Faber 1988, 240-245

6 Om die reden kan de waarde van de onlangs door M. Pavlinec (1992) opgestelde chronologie van Zwitserse vindplaatsen al op voorhand in twijfel worden getrokken, van slechts zes van de vijftien vindplaatsen die de basis van zijn chronologie uitmaken, zijn meer dan honderd vondsten voorhanden

7. In Zuid-Frankrijk en Italië wordt gemarmerde sigillata relatief vaak aangetroffen (zie bijv. Hermet 1934, 172-177, Oxé 1936, 356 v., Groussens 1983, Martin 1985), uit heel Nederland lijken daarentegen slechts twee stukken bekend te zijn, en wel een bakje van Calvus uit de Nijmeegse legioensvesting (Bogaers/Haalebos e.a. 1977, pl. 15, 2) en een bord van Mommo uit Heerlen (Stuart 1986, 57, afb. 57)

8. Hoewel in de meeste beschikbare publikaties geen aandacht is besteed aan formaten, mag op grond van de representativiteit van het Vechtense materiaal worden aangenomen dat kleine borden althans in het Nedergermaanse grensgebied zeldzaam waren (vgl. de bespreking van de afzonderlijke typen van borden in paragraaf 6.3). Hetzelfde geldt voor Groot-Brittannië (mededeling B.R. Hartley). Uit de vondsten in La Graufesenque blijkt echter, dat ze niettemin in groten getale zijn geproduceerd (vgl. Bémont 1987, 338, fig. 5). Grotere aantallen kleine borden zijn bekend uit onder andere Augst, Mâcon en Oberwinterthur (Furger 1992, 52, Abb. 33, 53, Abb. 34, en 55, Abb. 35, Barthélemy/Depierre 1990, Ebnother/Eschenlohr 1985)

9 Hull 1958, 153-156 (First Shop) en 198-202 (Second Shop)

4.3 GESLOTEN VONDSTEN

Niet alleen militaire nederzettingen kunnen aanknopingspunten bieden voor de sigillatachronologie, maar ook de zogenaamde gesloten vondsten. Met dit laatste begrip worden kleinere vondstgroepen aangeduid die in korte tijd tot stand zijn gekomen en een betrekkelijk homogene samenstelling vertonen. De belangrijkste categorieën gesloten vondsten zijn depots en graven.

Onder depots verstaat men in dit verband partijen sigillata die verloren zijn gegaan voordat ze hun normale bestemming hadden bereikt. Net als voor nederzettingen geldt voor depots dat de datering in de meeste gevallen niet uit externe gegevens is afgeleid, maar uit het aardewerk dat er deel van uitmaakt. Welbeschouwd vormt de datering dan een terminus ante quem voor het moment van ontstaan van het depot, omdat ze berust op de sigillatachronologie, die een chronologie van afval is. Depotvondsten hebben echter de 'normale' afvalfase nooit bereikt. De feitelijke totstandkoming van het depot ligt dus enige tijd vóór de datum die op grond van de sigillatachronologie kan worden vastgesteld.

Slechts voor een handvol depots is een externe datering voorhanden. De beide Pottery Shops in Colchester zijn verwoest tijdens de opstand van Boudicca in 61 na Chr.⁹; de

nog onuitgepakte kist met aardewerk die in huis VIII 5, 9 te Pompeii is aangetroffen, is bij de vulkaanuitbarsting op 24 augustus van het jaar 79 na Chr. onder de lava bedolven¹; en de sigillata uit de zogenaamde Gutter Group van Inchtuthil moet - evenals de overige sigillata van deze vindplaats - uiterlijk in 87 na Chr. in de grond zijn geraakt².

Bij het gebruik van de sigillata uit de vier voornoemde depots voor dateringsdoeleinden dient te worden bedacht dat het materiaal betreft dat in normale omstandigheden pas op een later tijdstip verloren zou zijn gegaan. De feitelijke datering van het depot wijkt in deze gevallen dus af van de 'afvaldatering' die men gewoonlijk voor het vondstmateriaal zou voorstellen. Dit geldt eveneens voor die vondstgroepen waarvan de datering gerelateerd is aan die van een van de eerder genoemde depots: het depot Cluzel 15 te La Graufesenque³, dat van Narbonne-La Nautique⁴ en het scheepswrak Culip IV⁵.

Voor depots die zijn aangetroffen in nederzettingen die al geruime tijd bewoond waren voordat het depot tot stand kwam, geldt dat rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid dat ze voor een deel ouder materiaal bevatten. In de loop van de jaren kan zich in een magazijn immers een aanzienlijke voorraad winkeldochters hebben gevormd. Deze opmerking is behalve op de reeds genoemde Pottery Shops in Colchester⁶ van toepassing op het depot van Narbonne-La Nautique, de Cirencester Fort Ditch Group⁷, het Geschirrdépot te Burghöfe⁸, het Keramiekager te Oberwinterthur⁹ en de Bregenzer Kellerfund¹⁰.

Graven zijn in tal van opzichten vergelijkbaar met depots. Ook daarbij gaat het immers om kleine, meestal homogene vondstgroepen die in korte tijd tot stand zijn gekomen. Een belangrijk verschil met depots is echter gelegen in de omvang. Graven bevatten in de regel slechts enkele stukken sigillata; sommige depots bestaan wel uit duizenden stukken.

Uit chronologisch oogpunt bezien zijn de graven die naast sigillata ook munten bevatten, het interessantst. Een munt biedt immers een precieze terminus post quem voor het moment waarop de sigillata aan de grond is toevertrouwd. Ook graven die zowel Zuidgallische als Midden- of Oostgallische sigillata bevatten, zijn bruikbaar voor dateringsdoeleinden, althans voor zover ze aangetroffen zijn in het Rijnland. In dit gebied is de sigillata uit Midden- en Oost-Gallië namelijk kort voor 110 na Chr. op de markt verschenen, zoals blijkt uit het vondstmateriaal van Kastell A te Heddernheim en het Steinkastell te Hofheim¹¹. De aanwezigheid van Midden- of Oostgallische sigillata in een graf levert dus een terminus post quem van ongeveer 100/110 na Chr. voor de bijzetting.

De betekenis van grafgraven voor de sigillatachronologie is echter niet zo groot als men op het eerste gezicht zou denken. Het is immers niet bekend hoe oud een stuk sigillata was op het moment dat het in het graf werd geplaatst. De aanwezigheid van graffiti op sommige bijgaven wekt de indruk dat

zeker in een deel van de gevallen gebruikt aardewerk aan de doden is meegegeven¹². Maar zelfs als uit het ontbreken van slijtagesporen kan worden afgeleid dat het om ongebruikte stukken gaat, is er natuurlijk geen enkele garantie dat het nieuwe stukken betreft.

4.4 OVERIGE GEGEVENS

De vondstomstandigheden vormen niet de enige bron van informatie over de datering van een stuk sigillata. Ook uit het aardewerk zelf kunnen bruikbare gegevens worden afgeleid. Belangrijk is de vorm van het te dateren stuk sigillata. In de loop van de periode waarin vanuit La Graufesenque sigillata naar het noordwesten werd geëxporteerd, is de sortering vormen ingrijpend gewijzigd. Vooral in het derde kwart van de 1ste eeuw zijn tal van vormen uit de productie genomen, en vervangen door nieuwe modellen. Het type waartoe een stuk aardewerk kan worden gerekend, vormt daarom vaak al een globale aanwijzing voor zijn ouderdom. Een preciezere datering is veelal mogelijk doordat de afzonderlijke vormen in de loop van hun bestaan meer of minder goed waarneembare veranderingen hebben ondergaan. De meest in het oog springende ontwikkelingen zijn beschreven door F. Oswald en T.D. Pryce¹³. Dank zij de bestudering van het rijke vondstmateriaal uit Vechten kunnen nu ook subtielere veranderingen worden gesignaleerd, die vaak betrekkelijk nauwkeurige dateringen mogelijk maken¹⁴.

Minder precieze gegevens kunnen worden afgeleid uit de aard van het baksel, een informatiebron waarop E. Ritterling

1. Atkinson 1914.
2. Hartley 1985.
3. Haalebos 1979, vooral 124. Zie verder Gallia 30, 1972, 475 v.; Haalebos e.a. 1991, 82 v.
4. Fiches e.a. 1978, vooral 206 v.
5. Nieto e.a. 1989, vooral 235.
6. Het is zeer wel mogelijk dat de door M. Millett (1987, 102-106) geconstateerde verschillen tussen het materiaal uit de beide Pottery Shops terug te voeren zijn op verschillen in het aantal winkeldochters, en niet op een verschil in het tijdstip waarop de depots tot stand zijn gekomen.
7. Hartley/Dickinson 1982.
8. Ulbert 1959, 20 v. en 54-58.
9. Ebnöther/Eschenlohr 1985; Ebnöther e.a. 1994.
10. Jenny 1880; Jacobs 1912.
11. Heddernheim: Fischer 1961; Hofheim: Seitz 1982. Zie voor de datering van beide castella bijlage D. Pferdehirt (1986, 234) heeft ten onrechte beweerd dat in Kastell A te Heddernheim uitsluitend Zuidgallische sigillata is aangetroffen.
12. Zie bijv. Wolff 1911, 49; Neeb 1913/1914, 44, Grab 29; Vermeulen 1932, 143, graf 4; 163, graf 35, en 170, graf 49; Müller 1977, Taf. 15, Grab 189.
13. Oswald/Pryce 1920, vooral 65-129 en 169-217.
14. Zie paragraaf 6.3.

al de aandacht heeft gevestigd¹. De sigillata uit La Graufesenque heeft in de loop van de 1ste eeuw een ontwikkeling doorgemaakt die ongetwijfeld een afspiegeling is van veranderingen in de produktiewijze.

Bij stukken uit de eerste decennia van de 1ste eeuw is een duidelijk kleurverschil waarneembaar tussen de kern en de deklaag. De kleur van de kern neigt naar geel, die van de deklaag naar bruin. Het baksel is betrekkelijk zacht en melig, en de deklaag is uitgesproken mat en soms enigszins doorschijnend. Vaak is het moeilijk produkten uit deze periode te onderscheiden van sigillata uit Italische pottenbakkerijen.

Van een apert kleurverschil tussen kern en deklaag is bij stukken die van rond het midden van de 1ste eeuw dateren, geen sprake meer. Beide hebben een overeenkomstige bruinrode kleur. Het baksel is doorgaans glashard, zoals blijkt uit de scherpe breuken die vaak zichtbaar zijn. De deklaag is glanzend, bij stukken uit het derde kwart van de 1ste eeuw dikwijls zelfs spiegelend.

Vanaf de tijd van Vespasianus heeft de sigillata uit La Graufesenque wat het baksel betreft nauwelijks meer veranderingen ondergaan. De bruinrode kleur en de hardheid van het baksel hebben zich tot in de 2de eeuw gehandhaafd. Alleen de glans van de deklaag is geleidelijk afgenomen, al zijn ook in het laatste kwart van de 1ste eeuw van tijd tot tijd nog glanzende stukken geproduceerd.

De aard van het baksel van de sigillata uit La Graufesenque mag niet ongenueanceerd als dateringscriterium worden gehanteerd². Stukken van verschillende vindplaatsen kunnen niet zonder meer met elkaar worden vergeleken, omdat uiteenlopende bodemomstandigheden een andere uitwerking op in principe identieke baksels kunnen hebben. Zo is bijvoorbeeld

Vechtense sigillata uit de tijd van Nero veel harder en glanzender dan gelijktijdige sigillata van het Kops Plateau te Nijmegen.

Een derde bron van informatie wordt geleverd door de tekst en de vorm van de stempels die op de sigillata zijn aangebracht. Oxé heeft erop gewezen dat de term OFFICINA geleidelijk steeds sterker is afgekort. Uit zijn woorden krijgt men de indruk dat hij meende dat afkortingen van drie of meer letters thuishoren in de periode voor 40 na Chr., behoudens enkele uitzonderingen³. Ook in stempels uit de tijd van Claudius en Nero komen echter nog zeer regelmatig de aanduidingen OFI en OFIC voor, onder meer bij Bilicatus en Maccarus. Het jongste voorbeeld is een exemplaar van Sulpicius⁴.

Voor het gebruik van de aanwezigheid van stelregels - dat wil zeggen horizontale lijnen waartussen de tekst is aangebracht - als argument voor een vroege datering⁵, geldt ongeveer hetzelfde. Stelregels komen voornamelijk voor in stempels uit de tijd van Tiberius en Claudius, maar ook op deze regel bestaan uitzonderingen, zoals blijkt uit de stempels van Fuscus ii.

Bij met reliëf versierde sigillata kan natuurlijk de decoratie als hulpmiddel voor de datering dienen. Net als de vormen en de stempels zijn ook de decoraties geleidelijk veranderd. Zowel in de gebruikte motieven als in de manier waarop ze werden geschikt, zijn wijzigingen opgetreden. Men dient hierbij te bedenken dat de chronologie van de versierde sigillata betrekking heeft op de weggeworpen kommen, en niet op de vormschotels waarin ze zijn vervaardigd. Omdat zich onder de sigillata met bodemstempels, die het onderwerp vormt van dit boek, slechts weinig versierde stukken bevinden, en de reliëfversiering bij het bepalen van hun datering slechts een bescheiden rol heeft gespeeld, wordt hier afgezien van een bespreking van de ontwikkeling van de decoraties⁶.

In uitzonderlijke gevallen kunnen ook graffiti die op de sigillata zijn aangebracht, aanwijzingen geven voor de datering. Als op twee of meer stukken van dezelfde vindplaats de naam van een en dezelfde persoon is aangebracht, mag men aannemen dat hun datering slechts weinig verschilt. Onder de stukken uit Vechten kunnen vier voorbeelden van dit zeldzame verschijnsel worden aangewezen.

Het eerste is dat van een bord van Germanus en een bakje van Primus, beide voorzien van een graffito dat bestaat uit een F met daaronder een I, aangebracht op de onderzijde, binnen de standing (afb. 4.1, a-b). Het vermoeden dat het om graffiti van dezelfde eigenaar gaat, wordt versterkt door de omstandigheid dat beide stukken in dezelfde opgravings-sleuf zijn aangetroffen⁷.

Bij het tweede voorbeeld gaat het om een schotel van Bassus i - Coelus en een bord van Calvus. De eerste is aan de buitenzijde van de wand gemerkt met GANG (?), waarbij de laatste drie letters zijn aangebracht in de opening van de eerste; bij het bord van Calvus is nog slechts GA te lezen,

1. Ritterling 1912, 203 v.

2. De verdeling van de Zuidgallische sigillata uit Zurzach in twee afzonderlijke groepen op grond van de hardheid van het baksel (Roth-Rubi 1992) is een duidelijk voorbeeld van een te ver doorgevoerde toepassing van dit principe. De ontwikkeling van het baksel was een continu proces, zodat een rigide verdeling in tweeën onmogelijk is. Het is in dit verband veelzeggend dat in de oudste van de twee in Zurzach onderscheiden groepen een bord is ondergebracht dat zowel op grond van het stempel OF.MAT.VGE (vgl. catalogus nr. M56) als van het profiel (Roth-Rubi 1992, 520, Abb. 2, 92) op zijn vroegst in de tijd van Nero kan worden gedateerd.

3. Oxé 1936, 352 v.

4. Catalogus nr. S179.

5. Oxé 1936, 352; Hartley 1974a, 5.

6. Zie o.a. Oswald/Pryce 1920, 69-77 en 132-138; Hermet 1934, 182-188; Johns 1977, 20-23; Pferdehirt 1978, 12-14.

7. Vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12, sleuf 1925/5. In 1925 is ook een bord van Silvinus ii gevonden, dat aan de onderzijde van een incompleet graffito is voorzien, bestaande uit een F met laag aangezette dwarsbalken en een I, juist zoals bij de twee andere merken; bij het derde stuk is de F echter de onderste letter, zodat het niet zeker is dat het merk door dezelfde persoon is aangebracht als de twee andere graffiti (catalogus nr. S170, PUG Vel925).

maar de positie van de tweede letter ten opzichte van de eerste maakt het zeer aannemelijk dat het om een graffito van dezelfde persoon gaat, ook al is het merk in dit geval niet op de wand aangebracht, maar op de onderzijde, binnen de standing¹ (afb. 4.1, c-d).

Het derde geval wordt geleverd door een schotel van Celsus i en een bord van L. C. Celsus. De schotel is aan de bovenzijde van de bodem gemerkt met de tekst SVCISAI; bij het bord is op dezelfde plaats nog slechts JISSAI leesbaar (afb. 4.1, e-f). In het vulgair Latijn is het niet ongebruikelijk dat in het tweede merk een dubbele s voorkomt op de plaats waar in het eerste merk een enkele staat². De plaats waar de graffiti zijn aangebracht, is dermate ongewoon, dat alleen al hierom mag worden aangenomen dat ze door dezelfde persoon, Suc(c)es(s)a, zijn ingekrast.

Het vierde en laatste voorbeeld is tevens het meest interessante, omdat het twee borden betreft die uit verschillende productiecentra afkomstig zijn, en wel uit La Graufesenque en Les Martres-de-Veyre of Lezoux. Op de onderzijde van een bord van de Zuidgallische pottenbakker L. Cosius Virilis is binnen de standing nog een deel van een graffito zichtbaar: C[---]TIS BV (afb. 4.1, g). Op grond van de toevoeging BV, wellicht een afkorting van BVCINATORIS, kan dit merk worden geïdentificeerd met een graffito dat op dezelfde plaats is aangebracht op een bord van Surdillus uit Les Martres en Lezoux: CRIIS[[S]]CIINTIS BV (afb. 4.1, h). Het lijkt geen twijfel dat beide merken van dezelfde Crescens afkomstig zijn, en het is niet onmogelijk dat beide borden tegelijkertijd in diens bezit zijn geweest.

4.5 CONSEQUENTIES

Met behulp van de in het voorafgaande opgesomde informatiebronnen, en met inachtneming van de geschetste beperkingen, is het mogelijk betrekkelijk nauwkeurig het tijdstip te bepalen waarop de meeste vertegenwoordigers van een bepaalde categorie sigillata in normale omstandigheden in de grond zullen zijn gekomen. Zoals in paragraaf 4.1 al is opgemerkt, is het praktisch onmogelijk uit deze datering het tijdstip van productie af te leiden. Dit is niet alleen het gevolg van de omstandigheid dat de gemiddelde levensduur van een stuk sigillata nog slechts grof geschat kan worden. Ook op het gebied van de productie zijn er tal van onzekerheden. Zo is het bijvoorbeeld niet bekend hoe lang een patrijs of een vormschotel gemiddeld meeinging. Evenmin weten we hoe lang de meeste pottenbakkers actief waren. Sommige namen lijken meer dan vijftig jaar gebruikt te zijn om sigillata te merken³, en men kan zich nauwelijks voorstellen dat pottenbakkers of fabrikanten een zo lange loopbaan was beschoren. Misschien werden succesvolle werkplaatsen wel onder de oude naam voortgezet nadat de eigenaar of pachter was overleden of zich had teruggetrokken⁴.

Ondanks al deze bedenkingen is in dit boek gemakshalve vastgehouden aan het gebruik om de actieve periode van pottenbakkers en fabrikanten gelijk te stellen met het tijdvak waarin de produkten met hun naam in de grond zijn geraakt. Wanneer dus in de catalogus wordt opgemerkt dat de activiteiten van Maccarus kunnen worden gedateerd van de tijd van Tiberius tot in die van Nero, dan dient men te bedenken dat dit niet alleen een versimpelde, maar ongetwijfeld ook een onjuiste voorstelling van zaken is. Alle in dit boek gepresenteerde dateringen zijn 'afvaldateringen', tenzij uitdrukkelijk anders is aangegeven.

4.6 BEGIN EN EINDE VAN DE EXPORT UTT LA GRAUFESENQUE NAAR HET NOORDWESTEN VAN HET ROMEINSE RIJK

In de discussie over het tijdstip waarop de eerste produkten uit La Graufesenque het noordwesten van het Romeinse rijk hebben bereikt, spelen de legerkampen van Haltern en Hofheim van oudsher een belangrijke rol⁵. Deze is vooral te danken aan de omstandigheid dat al aan het begin van deze eeuw uitstekende publikaties zijn verschenen over de opgravingen die daar zijn verricht. Bovendien zijn beide vindplaatsen betrekkelijk nauwkeurig te dateren.

In het in 9 na Chr. verlaten legioenskamp van Haltern is uitsluitend sigillata aangetroffen die in Italië of in Lyon vervaardigd is⁶. De opgravingen op het terrein van het waarschijnlijk omstreeks 40 na Chr. aangelegde Erdlager te Hofheim daarentegen hebben praktisch alleen sigillata uit La Graufesenque opgeleverd⁷. Omdat Haltern en Hofheim beide in het Rijnland zijn gelegen, dat zowel tot het afzetgebied van de Italische als van de Zuidgallische sigillata heeft behoord, moet het geconstateerde verschil betekenen dat in 9 na Chr. nog geen Zuidgallische produkten in het Rijnland waren

1. Op een bord van Mandulius (catalogus nr M19, RMO VF*590) is op deze plaats een graffito GA aangebracht, waarbij de A eveneens in de opening van de G is geschreven, dit merk zou door dezelfde persoon kunnen zijn aangebracht als de beide andere.

2. Vgl. Marchal 1988, 67.

3. Zie bijv. de inleidende teksten bij Carus, Crestus, Iucundus, Macer, Marnus, Quartus, Quintus, Primus en Sabinus in de catalogus.

4. Vgl. King 1981, 66.

5. Zie bijv. Hermet 1934, 180.

6. Von Schnurbein 1982.

7. Ritterling (1912, 201) vermeldt slechts één fragment van een bakje "in aretinscher Technik", twee scherven van een kelk "die in Farbe und Technik von der sudgallischen Ware abweichen" en "vielleicht auch einige Tellerrandstücke ähnlicher Farbe". Op grond van wat eerder is opgemerkt over het baksel van de vroeg-1ste-eeuwse sigillata uit La Graufesenque (p. 30) kan men zich afvragen of het bij deze stukken werkelijk om Italische produkten gaat. Zie voor de bouwdatum van het Erdlager p. 33, noot 1 en bijlage D.

doorgedrongen¹, maar dat deze rond 40 na Chr. een monopoliepositie in dit gebied hadden veroverd. Voor de tussenliggende periode zijn maar weinig externe dateringsgegevens voorhanden, zodat het moeilijk is om het tijdstip waarop de eerste sigillata uit La Graufesenque op de noordwestelijke markt is verschenen, nader te bepalen.

- 1 De omvang van het vondstmateriaal van Haltern rechtvaardigt in dit geval het gebruik van het afwezigheidscriterium
- 2 Simon 1976b, 259 v
- 3 Vgl Vernhet 1971, 183, fig. 6, 2
- 4 Ulbert 1960, 32-35.
- 5 "Die fruhsgallische Terra Sigillata unterscheidet sich von der italischen nicht nur durch andersartige Gefäßformen, sondern auch durch einen ihr eigentümlichen, rotlichen, mit feinen weissen Einschlüssen durchsetzten Ton. Dadurch war es möglich, im Oberhausener Material auch kleinste Scherben als sudgallisch zu erkennen und von den italischen zu scheiden" (Ulbert 1960, 21, zie voor de aantallen idem, 10, Tab. 1, 15, en 21, Tab. 2) Als gevolg van de eerder gesignaleerde sigillata verwarring van Italische en vroeg-Zuidgallische sigillata (p. 30) zou het aandeel van de Zuidgallische waar in dit geval te hoog geschat kunnen zijn. De argumenten die door von Schnurbein zijn aangedragen ter ondersteuning van de hypothese dat de Zuidgallische sigillata niet uit het ca. 16 na Chr. verlaten legerkamp afkomstig is, zijn door Pferdehirt afdoende weerlegd (von Schnurbein 1985, 21-23, Pferdehirt 1986, 228-230)
- 6 Von Pfeffer 1961/1962, Pferdehirt 1986, 230
- 7 Pferdehirt 1986, 230 v
- 8 Rychener/Albertin 1986, 54 v., Pferdehirt (1986, 230) noemt ten onrechte een datum van 21 na Chr.
- 9 Rychener/Albertin 1986, 54 "Das Holz mit dem Schlagjahr 8 n. Chr. ist offenbar wiederverwendet worden"
- 10 "Die vereinzelt Dendrodaten ergeben kein eigentliches Anfangsdatum für Bauphase B. Sie zeigen, dass in der Siedlung kontinuierlich gebaut und umgebaut wurde" (Rychener/Albertin 1986, 23), "Die Pfosten 37, 44-47, 49-55 und 57 konnten innerhalb der Bauphasen A und B nicht zugewiesen werden" (idem, 31), nr. 55 is de paal waarop de datering van fase B is gebaseerd. In een brief van 27 12 1988 merkt J. Rychener in dit verband op: "Sie haben recht, wenn Sie die Aussagekraft von Pf. 55 mit der Datierung auf 20 im diskutierten Zusammenhang negieren. Für mich war es allerdings nie das Fundament der Datierung, höchstens ein zusätzlicher Hinweis auf Bautätigkeit im fraglichen Zeitraum. In dieser Hinsicht habe ich mich wohl nicht klar genug ausgedrückt"
11. Rychener/Albertin 1986, 27. De auteurs veronderstellen dat paal 15 samen met paal 1, 9 en 22 later aangebracht is om het dak te ondersteunen. Daarbij moet worden aangetekend dat deze palen zich aan de rand van de opgravingsput bevinden, zodat het mogelijk is dat ze behoren tot een constructie die zich in het aansluitende, niet opgegraven terreingedeelte bevindt.
12. "Nur steht dieser Pfosten leider am Hinterhaus, ist also für den vorderen Bau, auf dem die Chronologie beruht, nicht ohne weiteres übertragbar. Die Gasse zwischen den beiden Bauten weist darauf hin, dass sie nicht unbedingt gleichzeitig sind" (brief van J. Rychener, gedateerd 27 12 1988)
13. "Ich halte Oberwinterthur - Römerstr. 186 jedenfalls nicht für den Ort, an dem die frühromische Chronologie aufgehängt werden kann" (brief van J. Rychener, gedateerd 27 12 1988). Op grond van de vondsten uit fase A is een begindatum van fase B voor 40 na Chr. niet erg waarschijnlijk (zie bijv. Rychener/Albertin 1986, Taf. 6, 52 en 58)

Een van de weinige aanknopingspunten biedt het vondstmateriaal uit het vroeg-1ste-eeuwse legerkamp van Friedberg, dat waarschijnlijk in 15 na Chr. is aangelegd en reeds een jaar later ontruimd is². Onder de 27 daar aangetroffen sigillatafragmenten bevindt zich een wandscherf van een Drag. 29 die wegens de reliëfversiering uit La Graufesenque afkomstig moet zijn³ (afb. 4.2). In 15 of 16 na Chr. moet er dus al sigillata uit La Graufesenque naar het Rijnland zijn getransporteerd, tenzij men aanneemt dat het genoemde stuk door een in Friedberg gelegerde soldaat van elders is meegebracht.

Ook de vondsten uit de tegelijk met het legerkamp van Friedberg verlaten militaire versterking van Augsburg-Oberhausen⁴ pleiten voor de veronderstelling dat al in de eerste regeringsjaren van Tiberius sigillata uit La Graufesenque verkrijgbaar was op de noordwestelijke markt. Van de in totaal bijna driehonderd fragmenten van terra sigillata die in Augsburg-Oberhausen zijn gevonden, zou namelijk een veertigtal van Zuidgallische herkomst zijn⁵.

Een derde en laatste argument is de aanwezigheid van een te La Graufesenque geproduceerd bord in een klein depot te Mainz dat kort na 11/14 na Chr. zou zijn aangelegd. Dat is althans de conclusie die men lijkt te mogen verbinden aan een munt uit die periode, die te midden van het aardewerk is gevonden⁶.

Pferdehirt heeft ook de datering van het vondstmateriaal uit bouwphase A van het complex Römerstrasse 186 te Oberwinterthur opgevoerd als terminus ante quem voor de import van sigillata uit La Graufesenque in het noordwesten⁷. De aanvang van bouwphase B zou dendrochronologisch in 20 na Chr. zijn te plaatsen⁸, zodat de Zuidgallische sigillata in sporen uit fase A uiterlijk in dat jaar zou zijn aangevoerd. Helaas zijn de opgravingsgegevens voor meer dan één uitleg vatbaar.

Voor bouwphase B zijn vier dendrochronologische dateringen beschikbaar: 8, 20, 24 en 35 na Chr. In het eerste geval gaat het om hergebruikt hout, zodat 8 na Chr. niet als bouwdatum in aanmerking komt⁹. Het complex van gebouwen uit fase B zou daarom in 20 na Chr. zijn opgericht. Een nauwkeurige bestudering van de gepubliceerde gegevens leert echter dat deze hypothese de toets van de kritiek niet kan doorstaan. Het staat namelijk niet vast dat de paal met kapdatum 20 na Chr. werkelijk deel heeft uitgemaakt van een gebouw uit fase B¹⁰ (afb. 4.3, nr. 55). Het doel van de uit 24 na Chr. daterende paal is niet duidelijk¹¹ (afb. 4.3, nr. 15), en de paal uit 35 na Chr. heeft deel uitgemaakt van een bijgebouw, dat niet tegelijk met het hoofdgebouw opgericht hoeft te zijn¹² (afb. 4.3, nr. 35). Voor het begin van bouwphase B is dus geen zekere externe datering voorhanden. Daarmee vervalt de waarde van de vondsten uit fase A voor de datering van de aanvang van de sigillata-export uit La Graufesenque naar het noordwesten¹³.

De conclusie mag dus zijn dat zeer waarschijnlijk al in de eerste jaren van het bewind van Tiberius sigillata uit La

Graufesenque naar het noordwesten is getransporteerd¹. Uitgaande van de eerder geuite veronderstelling dat sigillata minstens tien jaar meeding (p. 27), moet men wellicht zelfs rekenen met een begin van de export naar deze streken onder Augustus. Hoe snel de produkten uit La Graufesenque vervolgens een monopoliepositie op de markt veroverd hebben, kan vooralsnog niet worden vastgesteld, omdat voor de periode tot 40 na Chr. verder geen dateringen beschikbaar zijn die niet op de sigillatachronologie berusten².

Bij de bepaling van de einddatum van de export van sigillata uit La Graufesenque naar het noordwesten doet zich een soortgelijk probleem voor. Het tijdstip waarop de eerste Midden- en Oostgallische produkten op de markt zijn verschenen, is vrij gemakkelijk te achterhalen, evenals dat waarop de laatste stukken uit La Graufesenque in de grond zijn gekomen. Maar het tempo waarin de sigillata uit La Graufesenque van de markt is verdwenen, valt bij gebrek aan gegevens moeilijk te schatten.

Zoals al eerder is opgemerkt, lijken rond 110 na Chr. nog maar geringe hoeveelheden Midden- en Oostgallische sigillata in het Rijnland aanwezig te zijn geweest (p. 29). Het vondstmateriaal uit het kort na 112/117 ontruimde legerkamp van Bendorf wekt echter de indruk dat in deze situatie snel verandering is gekomen³.

Toch is het wel zeker dat sigillata uit La Graufesenque in de belangrijkste afzetgebieden nog tot het einde van het tweede decennium van de 2de eeuw in omloop is geweest. Er zijn verscheidene graven bekend waarin naast produkten uit La Graufesenque munten van Traianus zijn aangetroffen⁴. In Bois de Buis en Séron zijn zelfs tumulusgraven gevonden waarin sigillata uit La Graufesenque vergezeld ging van mun-

ten van Hadrianus⁵. De aanwezigheid van Middengallische sigillata in deze graven vormt een argument voor de veronderstelling dat de bijgaven geen tientallen jaren oude erfstukken zijn geweest.

Dat er tegen 120 na Chr. nog sigillata uit La Graufesenque in het noordwesten van het Romeinse rijk heeft gecirculeerd, mag ook worden afgeleid uit de vondst van enkele stukken in legerplaatsen langs de muur van Hadrianus⁶. Veruit het beste argument wordt echter gevormd door de versieringen die in de werkplaats van L. Cosius zijn aangebracht in een serie vormschotels voor kommen Drag. 37 (afb. 4.4). De voorstellingen verwijzen naar de overwinningen van Traianus op de Daciërs en de Parthen, en dateren dus van na februari 116. Kommen die in deze vormschotels zijn gemaakt, zijn onder meer gevonden in Blain, Puteoli en Straatsburg⁷.

---

1 De relatieve zeldzaamheid van Zuidgallische sigillata in deze periode vormt een krachtig argument tegen de door Pferdehirt (1986, 270-272) geuite veronderstelling dat het Erdlager te Hofheim al in de eerste regeringsjaren van Tiberius zou zijn aangelegd.

2 Zie p. 27, noot 7

3 Pferdehirt 1986, 247 v. en 269 v.; het geringe aantal vondsten waarop deze conclusie is gebaseerd (negentien stuks met relief versierde sigillata, waarvan acht van Midden- en Oostgallische herkomst), maant echter tot voorzichtigheid.

4 Onder meer uit Hedderheim (Wolff 1911, Grab V 143, 169 en 190) en Keulen (Fremersdorf 1933, Brandgrab 98)

5 Plummer 1986, Bois de Buis, tumulus I (met een nu verdwenen munt van Hadrianus) en Séron, tumulus II (met een sestertius van Hadrianus uit 119/121 na Chr.).

6 Hartley 1972a, 13, noot 58

7 Zie voor deze en andere vondsten Mees 1995, Taf. 34, en 35, 2-10.

5 HERKOMST EN DATERING VAN DE TERRA SIGILLATA UIT VECHTEN

Bij de sinds 1829 in Vechten verrichte opgravingen en bouw- werkzaamheden is een uitzonderlijk grote hoeveelheid terra sigillata aan het licht gekomen. De collecties van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en het van Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen tellen gezamenlijk meer dan tienduizend stukken; ruim zeventienduizend daarvan zijn voorzien van een stempel. Daarmee is Vechten na Londen de rijkste vindplaats van terra sigillata¹ - de produktiecentra niet meegerekend.

Een aanzienlijk deel van de Vechtense stempels is opgenomen in de grote overzichtswerken die in de loop van deze eeuw zijn verschenen². Als gevolg van de versnippering en de onvolledigheid van de gepubliceerde gegevens is het echter tot dusver onmogelijk geweest een goede indruk te

	aantal	%
aanleg fort	569	74,7
opgravingen:		
1892-1894	11	1,4
1920-1927	21	2,8
1931-1937	29	3,8
1946-1947	93	12,2
overig	39	5,1
totaal	762	100,0

Tabel 5.1 Vondstomstandigheden van de Arretijnse stempels uit Vechten

krijgen van de samenstelling van de Vechtense collectie. Daarom wordt in dit hoofdstuk niet alleen een overzicht geboden van het Zuidgallische materiaal, maar ook van de produkten uit Italië en Lyon, die binnen afzienbare tijd zullen worden gepubliceerd³, en van een belangrijk deel van de Midden- en Oostgallische stukken⁴.

De laatste paragraaf van dit hoofdstuk is gewijd aan de in 1904 door Déchelette gepresenteerde hypothese dat Vechten een stapelplaats is geweest voor terra sigillata uit La Graufesenque.

5.1 DE TERRA SIGILLATA UIT ITALIE EN LYON⁵

Onder de sigillatavondsten uit Vechten bevinden zich 762 gestempelde en hooguit 25 versierde stukken waarvan mag worden aangenomen dat ze in Italië of Lyon zijn vervaardigd; het aantal fragmenten zonder stempel of versiering is onbekend⁶. Het grootste deel van het materiaal - dat hier verder gemakshalve met de onzuivere term 'Arretijnse' sigillata zal worden aangeduid⁷ - is aangetroffen bij de bouw van Fort Vechten. Tijdens de verschillende opgravingscampagnes zijn maar enkele tientallen Arretijnse stempels aan het licht gekomen, voornamelijk in 1946-1947 (tabel 5.1); bij de overige opgravingen lijken de oudste bewoningslagen nauwelijks te zijn bereikt⁸.

In oudere overzichtswerken waarin Arretijnse stempels uit Vechten zijn opgenomen, komen verscheidene exemplaren voor waarvan inmiddels kan worden aangetoond dat ze niet uit Italië of Lyon afkomstig zijn. Dat ze destijds als Arretijns zijn beschouwd, kan vaak worden verklaard op grond van het feit dat er tria nomina in worden genoemd - die lange tijd als karakteristiek voor Arretijnse stempels zijn beschouwd - of dat ze zijn aangebracht op sigillatavormen waarvan niet of

- 1 In Londen zijn ongeveer twaalfduizend sigillatastempels gevonden (mededeling B.R. Hartley)
- 2 CIL XIII 10009-10010, Oswald 1931; Oxé/Comfort 1968
- 3 S.L. Wynia, Die Arretina in den Niederlanden, Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (in voorbereiding)
- 4 De meeste stempels op Midden- en Oostgallische waar zijn opgenomen in de Index of Pottery Stamps waarvan de publikatie in Leeds wordt voorbereid door B.R. Hartley en B.M. Dickinson
- 5 De in deze paragraaf opgenomen gegevens zijn beschikbaar gesteld door S.L. Wynia.
- 6 De genoemde aantallen hebben uitsluitend betrekking op het materiaal in de verzamelingen van het RMO en het PUG. Bij de opgravingen die in 1970 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zijn uitgevoerd, is geen sigillata uit Italië of Lyon aangetroffen, vondsten van recentere opgravingen zijn buiten beschouwing gelaten. Zie voor de stempels Oxé/Comfort 1968, en voor de stukken met reliëfversiering Oxé 1933, 3 v en Taf. XX 94, De Groot 1951, fig. 1, De Groot 1973, Stuart 1986, 61, afb. 63, Mees 1990, 152, Abb. 1, 1-2, en 2, 1
- 7 Zie voor het probleem van de naamgeving Etlinger e.a. 1990, 1 v
- 8 De bouw van Fort Vechten heeft klaarblijkelijk wel ingrijpende gevolgen gehad voor de oudste nederzettingen. Op grond van de inventarisnummers van de stukken die zich in het RMO bevinden, kan men gemakkelijk onderscheid maken tussen de stukken uit de eerste vier en de laatste twee van de zes zendingen materiaal die Leiden vanuit Vechten hebben bereikt (vgl. bijlage C, 1). Onder de eerste vier zendingen bevonden zich slechts zestig Arretijnse stempels, onder de laatste twee zendingen 507 (ruim 1 : 8). Bij de Zuidgallische sigillata bedraagt de verhouding 1465 : 2283 (ca. 1 : 1,5) en bij de Midden- en Oostgallische stempels 618 : 625 (nagenoeg 1 : 1). Op grond van deze gegevens kan worden vermoed dat de laatste zendingen veel meer materiaal uit diepere niveaus bevatten dan de eerdere.

nauwelijks bekend was dat ze ook in Zuid-Gallië zijn gemaakt¹.

Productiecentra

Bij de huidige stand van zaken is het praktisch onmogelijk uitspraken te doen over het aandeel van de afzonderlijke productiecentra in de Arretijnse sigillata uit Vechten. De belangrijkste reden daarvoor is dat de stukken uit de verschillende pottenbakkerijen uiterlijk zo veel op elkaar lijken dat een toewijzing op grond van macroscopische criteria in de meeste gevallen onmogelijk is. Alleen stukken uit Lyon kunnen vaak aan de kleur van het baksel worden herkend. Voor de resterende exemplaren geldt, dat zelfs chemische analyse vaak geen uitsluitsel over de herkomst geeft².

In dit stadium moet daarom worden volstaan met de constatering dat Vechten hoogst waarschijnlijk vooral vanuit Lyon en Pisa met sigillata is bevoorrad. Stukken uit Arezzo en Puteoli lijken verhoudingsgewijs zeldzaam te zijn³.

Pottenbakkers

Veruit het grootste deel van de Arretijnse sigillata uit Vechten is afkomstig uit de pottenbakkerijen van Ateius en diens slaven of vrijgelatenen. Inclusief de exemplaren waarop alleen de naam van de slaaf of vrijgelatene wordt genoemd, betreft het 353 stempels, ofwel ruim 46% van het totaal aantal Arretijnse stempels. De dominantie van de produkten van Ateius c.s. wordt onderstreept door het gegeven dat verder slechts acht pottenbakkers met meer dan tien stempels vertegenwoordigd zijn (tabel 5.2)⁴.

Datering

Zoals al eerder is opgemerkt, ontbreken onder de Arretijnse stukken uit Vechten borden, schotels en bakjes van servies Ia, dat karakteristiek wordt geacht voor militaire versterkingen die in het tweede decennium voor onze jaartelling zijn aangelegd (p. 5). Het staat dan ook wel vast dat de Vechtense sigillata uit de pottenbakkerijen in Italië en Lyon uit later tijd dateert.

De Arretijnse sigillata uit Vechten laat zich tot op zekere hoogte vergelijken met die uit het legioenskamp van Haltern, dat tegen het einde van de 1ste eeuw voor Chr. is gebouwd en in 9 na Chr. verlaten. Van beide vindplaatsen zijn ongeveer even veel gestempelde stukken bekend⁵. Net als in Vechten overheersen in Haltern de produkten uit de pottenbakkerijen van Lyon en Pisa⁶, en is Ateius met zijn slaven en vrijgelatenen verreweg de belangrijkste leverancier⁷.

pottenbakker	aantal	%
Ateius c.s.	353	46,3
C(h)restius	41	5,4
M. Valerius Volusus	38	5,0
Cla(rus)	28	3,7
C. Sentius	22	2,9
Sex. Varius	18	2,4
L. Titius Thyrsus	14	1,8
Albanus	13	1,7
L. Brinnius	13	1,7
totaal	540	70,9

Tabel 5.2 Overzicht van de pottenbakkers uit Italië en Lyon van wie in Vechten meer dan tien stempels zijn gevonden.

Er bestaan echter ook duidelijke verschillen tussen de beide vondstcomplexen. In Haltern zijn servies Ib en Ic in verhouding tot servies II veel beter vertegenwoordigd dan in Vechten (afb. 5.1)⁸. Hoewel de chronologische betekenis van deze verhouding minder absoluut is dan men lange tijd heeft willen geloven⁹, lijkt men hieruit toch te mogen afleiden dat Vechten ook na de ontruiming van het kamp te Haltern nog

1. Hiertoe behoren de stempels ANTEROSF en ANT EROS (CIL XIII 10009, 26e¹2; Oxé/Comfort 1968, nr. 94; catalogus nr. A47-48), CABVCATI (CIL XIII 10009, 82b¹2; catalogus nr. C2), EPIDIVS (CIL XIII 10009, 115b; catalogus nr. E2), L.AC.FIC (CIL XIII 10009, 11; catalogus nr. F27), FLORIMAN (CIL XIII 10009, 128m; Oxé/Comfort 1968, nr. 701; catalogus nr. F37), MACA (Oxé/Comfort 1968, nr. 930; catalogus nr. M11), C.AN.PATR (CIL XIII 10009, 15c; catalogus nr. P38), C.IVL.PRIM (CIL XIII 10009, 147f; Oxé/Comfort 1968, nr. 846; catalogus nr. P79), PROTIS (CIL XIII 10009, 205c; Oxé/Comfort 1968, nr. 384; catalogus nr. P139), L.S.SABI (CIL XIII 10009, 224e; catalogus nr. S20), SAL (CIL XIII 10009, 225b; catalogus nr. Y372); L.SENIS (CIL XIII 10009, 233; catalogus nr. S117) en SENT (CIL XIII 10009, 234l²; Oxé/Comfort 1968, nr. 1729; catalogus nr. S125).
2. Vgl. o.a. von Schnurbein 1982, 4-6 en 21-23; Ertlinger 1983, 69; Ertlinger e.a. 1990, 26-35.
3. Deze conclusie is gebaseerd op een vergelijking van de Vechtense stempels met die uit Lyon-La Murette (Lasfargues e.a. 1976), met de stempels op chemisch geanalyseerde stukken uit Haltern (von Schnurbein 1982) en met de gegevens in Oxé/Comfort 1968.
4. Hierbij moet worden aangetekend dat de aan C(h)restius toegeschreven stempels vermoedelijk van twee of meer naamgenoten afkomstig zijn, waarvan er een tot de slaven of vrijgelatenen van Ateius heeft behoord (vgl. Oxé/Comfort 1968, nr. 425).
5. Van de ruim negenhonderd stempels uit Haltern stammen er iets meer dan achthonderd uit het z.g. Hauptlager (von Schnurbein 1982, 132).
6. Van de Halternse sigillata is 48% afkomstig uit Lyon en 36% uit Pisa (Lasfargues/Picon 1982, 16).
7. Van de ruim negenhonderd stempels uit Haltern zijn er 390 afkomstig van Ateius c.s., ofwel meer dan veertig procent (von Schnurbein 1982, 212-237).
8. Bij de berekening van de verhoudingen in de Vechtense collectie zijn 59 als "servies Ib of Ic" gedetermineerde stukken over de beide serviezen verdeeld; de verhouding tussen de gedetermineerde stukken van servies Ib en Ic is daarbij als verdeelsleutel gehanteerd.
9. Zie von Schnurbein 1982, 37-39.

met Arretijnse sigillata is bevoorraad. Hierop wijst ook het gegeven dat in Vechten stempels in de vorm van drie- en vierpassen zijn aangetroffen. Deze typen ontbreken in Haltern, maar zijn wel bekend uit Velsen 1, dat zijn ontstaan zou danken aan de expeditie van Germanicus in 15/16 na Chr.¹

5.2 DE ZUIDGALLISCHE TERRA SIGILLATA

De verzameling Zuidgallische terra sigillata uit Vechten telt 4797 gestempelde stukken², minstens 1077 stukken met reliëfversiering zonder bodemstempel³ en een onbekend aantal fragmenten zonder stempel of versiering. Verreweg de meeste stukken stammen van de aanleg van Fort Vechten, evenals dat bij de Arretina het geval is. Van de gestempelde exemplaren is slechts vijftien procent bij opgravingen aangetroffen (tabel 5.3).

Van de 4797 Zuidgallische stempels zijn er 4013 aan een met name bekende pottenbakker toegeschreven (catalogus nr. A1-V96). Onder de resterende 784 stempels bevinden zich 102 fragmenten die naar alle waarschijnlijkheid van naamstempels afkomstig zijn (catalogus nr. X1-101); hiervan zullen hooguit enkele behoren bij fragmenten die zich onder de 4013 gedetermineerde stempels bevinden. De overige 682

	aantal	%
aanleg fort	4024	83,9
opgravingen:		
1892-1894	137	2,9
1914, 1920-1927	211	4,4
1931-1939	226	4,7
1946-1947	137	2,9
1970	6	0,1
overig	56	1,2
totaal	4797	100,0

Tabel 5.3 Vondstomstandigheden van de Zuidgallische sigillatastempels uit Vechten.

stempels zijn zogenaamde schriftimitaties en verder ondetemineerbare stempels, dan wel fragmenten daarvan (catalogus nr. Y1-Z115).

De cijfers die in hoofdstuk 5-7 worden gepresenteerd, hebben veelal uitsluitend betrekking op de 4013 naamstempels, omdat de herkomst en datering van de overige 784 stempels minder zeker is.

Productiecentra

Het lijkt geen enkele twijfel dat de meeste gestempelde Zuidgallische stukken uit Vechten in La Graufesenque zijn gemaakt. Slechts enkele andere productiecentra hebben wellicht een gering aandeel gehad in de sigillata die Vechten heeft bereikt: Le Rozier, Espalion en Banassac. Hoewel in Vechten ook produkten zijn gevonden van pottenbakkers die behalve in La Graufesenque mogelijk in Montans, Saint-Sauveur, Carrade of Jonquières/Saint-Saturnin hebben gewerkt⁴, is de kans dat deze stukken werkelijk uit een van de laatstgenoemde centra afkomstig zijn, verwaarloosbaar klein (vgl. p. 10, 14 en 16).

Bij de huidige stand van zaken kan van hoogstens negen procent van de 4013 Zuidgallische naamstempels uit Vechten worden aangenomen dat ze uit Le Rozier zijn geïmporteerd. Het gaat om 358 stukken van vijftien pottenbakkers⁵. Het aantal Vechtense stukken dat werkelijk uit Le Rozier afkomstig is, zal wel aanzienlijk lager liggen. Met uitzondering van L. C- Celsus hebben alle pottenbakkers in kwestie namelijk ook aantoonbaar in La Graufesenque gewerkt. Voor slechts 25 stempels uit Vechten kunnen parallellen uit Le Rozier worden aangehaald⁶; voor tien daarvan bestaan echter tevens parallellen uit La Graufesenque⁷. Om zekerheid te verkrijgen over de vraag of in Vechten werkelijk sigillata uit Le Rozier is aangevoerd, zou men bij voorkeur de resterende vijftien stukken moeten laten analyseren⁸.

Het maximale aandeel van de produkten uit Espalion in de Zuidgallische sigillata uit Vechten is met vijf procent van de 4013 naamstempels nog kleiner dan dat van de stukken uit Le Rozier. Het wordt gevormd door de produkten van Primu-

1. Glasbergen/Van Lith 1977, 12, Abb. 2, 3-6, 11, 28 en 30.

2. Dit is exclusief de zeven mogelijkswijs niet Zuidgallische stempels die aan het einde van de catalogus zijn opgenomen (paragraaf 8.3). Van de 4797 Zuidgallische stempels zijn er 4380 afkomstig uit de collectie van het RMO en 411 uit die van het PUG. De zes resterende stempels berusten bij de ROB. Een aanzienlijk deel van de stempels is opgenomen in CIL XIII 10010, en in Oswald 1931.

3. RMO: minstens 825 versierde stukken. PUG: 156 versierde stukken uit 1920-1927, 96 stukken uit 1946-1947, en een onbekend aantal bij andere gelegenheden verzamelde stukken. ROB (1970): aantal versierde stukken onbekend. Zie voor afbeeldingen Muller 1895, pl. VI; Vollgraff 1907, tegenover p. 24 (boven); Holwerda 1912, 17, 36-38; Knorr 1919; Braat 1940; De Groot 1960, 57, Abb. 1a, en 62, Abb. 6, 19 (in tegenstelling tot wat op p. 57 en in het onderschrift bij Abb. 6 wordt vermeld, is nr. 18 de scherf uit Augst); De Groot 1965, 96, Abb. 2, 3; Kalee 1964, 119, fig. 1, 1-9; Kalee 1969-1970; Mees 1990, Abb. 1-40; Mees 1995, Taf. 1, 5; 4, 4; 8, 1; 20, 4; 39, 2-3; 52, 2; 62, 2; 72, 9; 79, 4; 117, 1; 121, 1; 123, 2; 128, 2; 129, 7; 136, 1 en 6; 162, 5; 189, 4; 212, 1; 216, 1-2, en 251, 3.

4. Montans: Acutus en Logirinus. Saint-Sauveur: Logirinus. Carrade: Bassus i en Pudens. Jonquières/Saint-Saturnin: Cadmus, Damonius en Scottius.

5. Avitus, Bio, Celadus, Celsus i, L. C- Celsus, Elvinus, Felix, Germanus, Martialis, Paullus ii, Primus, Pudens, Sabinus, Senilis en Successus.

6. Deze 25 stempels zijn afkomstig van twaalf verschillende patrijzen (catalogus nr. A103, C85, C103, C108, C110, E1, F9, G16, P55, P131, P141 en S176).

7. Het betreft afdrukken van zes van de in de vorige noot genoemde patrijzen (catalogus nr. C85, C103, E1, G16, P141 en S176).

8. Zie echter p. 14, noot 2, voor de complicaties die dit met zich mee zou kunnen brengen.

lus, Primus, Reginus en Secundus iii, van wie alleen door chemische analyse van sigillatafragmenten is aangetoond dat ze in Espalion werkzaam zijn geweest. Onder de Vechtense vondsten bevinden zich slechts drie afdrukken van patrijzen die ook in Espalion lijken te zijn gebruikt, met de teksten RECINV en SECVN.F¹. Het bakje van Reginus moet echter wel in La Graufesenque zijn gemaakt², en het stempel SECVN.F is eveneens uit dit productiecentrum bekend. Op de stukken van Primulus en Primus die in Vechten zijn aangetroffen, bevinden zich geen stempels die bij de huidige stand van het onderzoek aan Espalion kunnen worden toegeschreven. Daarom zal in werkelijkheid veel minder dan vijf procent van de Zuidgallische sigillata uit Vechten uit Espalion afkomstig zijn. Het eerder vermelde stuk met reliëfversiering is tot dusver het enige stuk waarover zekerheid bestaat (p. 17, met afb. 2.17).

De kans dat zich onder de 4013 Zuidgallische stukken met naamstempels uit Vechten produkten uit Banassac bevinden, is eveneens bijzonder klein. Het maximale aandeel bedraagt niet meer dan drie procent, en bestaat uit de produkten van Iulius Aemilius, Claudius Gemma en Flavius Germanus. Strikt genomen gaat het echter om slechts drie afdrukken, van drie verschillende patrijzen: OFIVLIAEM, GEMAE en OFFLGER³.

Dat de patrijzen waarmee de Vechtense afdrukken zijn gemaakt, in Banassac zijn gebruikt, is wel zeker. De daar gevonden afdrukken lijken echter jonger te zijn dan die uit Vechten, omdat men er sporen van slijtage of beschadiging op kan waarnemen die op de Vechtense afdrukken ontbreken. Van de patrijzen met de tekst OFIVLIAEM zijn ook in La Graufesenque afdrukken gevonden. Deze zijn in alle opzichten identiek met het exemplaar uit Vechten, zodat mag worden aangenomen dat het Vechtense stuk van Iulius Aemilius in La Graufesenque is gemaakt⁴. De stukken van Claudius Gemma en Flavius Germanus uit Vechten zijn chemisch geanalyseerd; in beide gevallen is het onaannemelijk dat ze uit Banassac stammen⁵.

Het voorafgaande in aanmerking genomen kan het aandeel van de produkten uit La Graufesenque in de Zuidgallische sigillata uit Vechten worden gesteld op minimaal 87%. Het feitelijke aandeel bedraagt vermoedelijk bijna honderd procent, omdat Espalion en Banassac waarschijnlijk niet met gestempelde stukken zijn vertegenwoordigd, en het aandeel van Le Rozier vermoedelijk niet meer dan één procent bedraagt.

Voor zover op basis van gepubliceerde overzichten kan worden beoordeeld, is het Vechtense patroon representatief voor het gehele Nederrijnggebied. Het geldt niet alleen voor de onversierde, maar ook voor de versierde waar. Als algemene regel kan worden aangehouden dat de Zuidgallische sigillata die in deze streek aan het licht komt, in La Graufesenque is geproduceerd. Slechts een gering percentage zal uit het dochterbedrijf in Le Rozier afkomstig zijn. Voor de overige Zuidgallische productiecentra is geen rol van

betekenis weggelegd. Stukken uit Banassac en Espalion zijn dermate uitzonderlijk, dat ze als een bevestiging van de hierboven geformuleerde regel mogen worden beschouwd.

Pottenbakkers

De 4013 Zuidgallische naamstempels uit Vechten zijn afkomstig van ongeveer 275 verschillende pottenbakkers. Het precieze aantal vertegenwoordigde pottenbakkers is moeilijk vast te stellen. In de catalogus zijn er 291 onderscheiden, maar dit aantal is zeker geen onwrikbaar gegeven. Zo mogen de stempels waarin Bassus i samen met Coelus wordt genoemd, hoogst waarschijnlijk bij die van Bassus i worden opgeteld, en die van Primus - Sco- bij die van Primus⁶. Verder lijkt bijvoorbeeld Celsus i identiek te zijn met L. C. Celsus, en Celsus ii met C. N- Celsus⁷, en zou Regenus dezelfde persoon kunnen zijn als Reginus⁸. Anderzijds zijn in de catalogus soms stempels onder één noemer gebracht die van twee pottenbakkers afkomstig kunnen zijn⁹.

De verdeling van de 4013 naamstempels over de afzonderlijke pottenbakkers is zeer ongelijkmatig. De helft van de Vechtense naamstempels is afkomstig van minder dan tien procent van de vertegenwoordigde fabrikanten. De best vertegenwoordigde producenten zijn achtereenvolgens Vitalis ii, Aquitanus, Bassus i, Calvus, Primus, Patricius en Iucundus (tabel 5.4). Niet minder dan 25% van de afdrukken komt voor rekening van deze zeven leveranciers. De volgende zestien pottenbakkers op de ranglijst zijn goed voor nog eens bijna 25% van de naamstempels.

Op de lijst met de 23 belangrijkste sigillataleveranciers komen zowel vroege als late producenten voor. Naast Aquitanus, Bassus i, Maccarus, Salvetus en Scottius, die voorname-lijk of uitsluitend voor 70 na Chr. actief zijn geweest, treft men er de namen aan van de fabrikanten Calvus, Censor, Frontinus, Patricius, Secundus iii, Severus ii en Vitalis ii, die overwegend in de Flavische periode hebben gewerkt.

De ranglijst wordt afgesloten door 34 pottenbakkers die met twee afdrukken zijn vertegenwoordigd, en door 65 producen-

1. Catalogus nr. R4 en S100 (twee afdrukken).

2. Zie bijlage A, 2.

3. Catalogus nr. A20, G13 en G41.

4. Vergelijk echter de tekst bij catalogus nr. A20.

5. Zie bijlage A, 1.

6. Zie verder in de catalogus onder Masculus i - Balbus, C. Iulius Primigenius - Sur-, Primulus - Pater en Severus ii - Pudens.

7. Zie verder in de catalogus onder Flavius Germanus, Sex. Iulius Iucundus, C. Silvius Patricius, Ortius Paullus, Cosius Rufinus, Cosius Urap- en L. Cosius Virilis.

8. Zie verder in de catalogus onder Senecio en Senicio.

9. Zie p. 31, noot 3.

pottenbakker	aantal	%
Vitalis 11	213	5,3
Aquitanus	168	4,2
Bassus 1	156	3,9
Calvus	146	3,6
Primus	114	2,8
Patricius	107	2,7
Iucundus	98	2,4
Rufinus 11	89	2,2
Crestio	88	2,2
Censor	87	2,2
Germanus	67	1,7
Frontinus	66	1,6
Secundus 11	65	1,6
Scottius	56	1,4
L. Cosius Virilis	55	1,4
Passienus	54	1,3
Felix	54	1,3
Modestus	52	1,3
Secundus 111	50	1,2
Maccarus	49	1,2
Bassus 1 - Coelus	46	1,1
Severus 11	46	1,1
Salvetus	43	1,1
totaal	1969	48,8

Tabel 5.4 Overzicht van de Zuidgallische pottenbakkers van wie in Vechten minstens veertig stempels zijn gevonden

ten van wie slechts één stempel in Vechten is gevonden. Gezamenlijk zijn zij verantwoordelijk voor 3,3% van de 4013 naamstempels.

De Vechtense collectie is niet alleen wat de herkomst van het Zuidgallische materiaal betreft representatief voor het Nederrijngebied, maar ook ten aanzien van de vertegenwoordigde pottenbakkers. Vindplaatsen als Valkenburg, Zwammerdam, Asciburgium, Neuss en Hofheim hebben een sterk overeenkomend beeld opgeleverd¹. De verschillen die kunnen worden geconstateerd, mogen zeker voor een deel op rekening worden geschreven van verschillen in de geschiedenis van de bewoning van de desbetreffende nederzettingen².

1 In Valkenburg zijn de best vertegenwoordigde pottenbakkers achtereenvolgens Aquitanus, Bassus 1, Crestio, Senicio, Modestus, Primus, Marsus, Secundus 1/11/11, Vapuso en Maccarus (Glasbergen 1967, 110 v), in Zwammerdam Bassus 1, Aquitanus, Vitalis 11, Calvus, Censor, Crestio en Sabinus (Haalebos 1977, 94-118); in Asciburgium Aquitanus, Bassus 1, Primus, Secundus 1/11/11, Scottius, Vitalis 11, Calvus, Crestio, Modestus (Bechert/Vanderhoeven 1988, 101), in Neuss Aquitanus, Bassus 1, Secundus 1/11/11, Calvus, Maccarus, Scottius, Vitalis 1/11, Primus, Vapuso (Mary 1967, 27), in het Erdlager te Hofheim Aquitanus, Bassus 1, Modestus, Primus, Crestio, Felix, Niger, Maccarus, Licinus, Vapuso (Ritterling 1912, 247).

2 De castella van Valkenburg, Zwammerdam en Hofheim zijn later aangelegd dan de oudste versterking te Vechten. Het fort van Asciburgium en het Erdlager te Hofheim zijn in de Flavische tijd ontruimd.

3 Omdat deze stempels vaak bijzonder onduidelijk zijn, is het niet uitgesloten dat identieke exemplaren soms niet als zodanig herkend zijn. Het totaal aantal patronen zou dus kleiner kunnen zijn, zij het waarschijnlijk niet veel.

4 Vgl. Haalebos/Koster 1981, 86, noot 5.

De ongelijkmatige verdeling van de stempels komt ook tot uitdrukking in de ranglijst van de best vertegenwoordigde patronen. De 4013 naamstempels zijn afkomstig van 1250 verschillende patronen. De twintig exemplaren waarvan in Vechten de meeste afdrukken zijn gevonden, leveren samen 12,6% van de naamstempels op (tabel 5.5). Aan het einde van de ranglijst bevinden zich 553 exemplaren waarvan telkens maar één afdruk uit Vechten bekend is. In totaal gaat het daarbij om 13,8% van de naamstempels.

Het voor de naamstempels geschetste patroon is ook waarneembaar bij de niet-gedetermineerde stempels. De 567 complete schriftimitaties en andere onbepaalde stempels zijn afkomstig van hoogstens 375 verschillende patronen³. Van 86 patronen is in Vechten meer dan één afdruk gevonden. De ranglijst wordt aangevoerd door catalogus nr. Y51 en Y67, met resp. veertien en twaalf afdrukken (tabel 5.6). De veertien best vertegenwoordigde patronen zijn samen goed voor 91 afdrukken, ofwel 16,4% van het totaal aantal complete exemplaren uit deze categorie.

Datering

De Zuidgallische stempels uit Vechten zijn op grond van de in paragraaf 4.6 besproken overwegingen gedateerd in de periode van 10-120 na Chr. De verdeling van de stempels over dit tijdvak is verre van gelijkmatig (afb. 5.2). Over de jaren 10-70 na Chr. is een sterke toename van het aantal stempels zichtbaar, die door een ongeveer even sterke afname wordt gevolgd. Nagenoeg driekwart van de stempels is in de tijd tussen 50 en 90 na Chr. gedateerd.

De interpretatie van de in de grafiek samengevatte gegevens is geen eenvoudige opgave. Het diagram mag niet zonder meer worden opgevat als een afspiegeling van de fluctuaties van de aanvoer van Zuidgallische sigillata in Vechten, al dan niet als gevolg van veranderingen in de intensiteit van de bewoning van de nederzetting in de genoemde periode. Het gerepresenteerde beeld kan namelijk door tal van andere factoren zijn beïnvloed⁴.

De eerste vraag die men zich dient te stellen is in hoeverre de 4797 in de catalogus opgenomen stempels een representatief beeld geven van de Zuidgallische sigillata uit Vechten. Het is wel zeker dat in de 110 jaar waarmee gerekend wordt, een veel groter aantal gestempelde stukken verloren is gegaan. Wanneer men uitgaat van de voorzichtige veronderstelling dat een stuk sigillata gemiddeld tien jaar meeding, en de Vechtense nederzetting zeshonderd bewoners had die ieder één stuk sigillata bezaten, komt men over de periode 10-120 na Chr. op een totaal verlies van 6600 stuks. Verdubbeling van het aantal bewoners en van het aantal stukken sigillata dat ze in hun bezit hadden, leidt al tot een verviervoudiging

van het totale te verwachten verlies¹. Een compleet beeld geven de 4797 hier gepresenteerde Zuidgallische stempels dus zeker niet.

Het in afb. 5.2 weergegeven beeld kan in beginsel sterk vertekend zijn door de plaats waar de verschillende opgravingen hebben plaatsgevonden. Zo is bij het in 1970 in de voormalige Rijnbedding verrichte onderzoek bijna uitsluitend Midden- en Oostgallische sigillata aangetroffen; Zuidgallische waar was hier zeer schaars, en Arretijnse stukken ontbraken geheel. Bij de in 1914-1939 uitgevoerde opgravingen zijn de oudste bewoningsniveaus veelal niet bereikt, zodat ook onder de vondsten uit deze jaren de Midden- en Oostgallische sigillata oververtegenwoordigd is. Voor het in 1946-1947 verrichte onderzoek geldt het tegenovergestelde, omdat het voor een deel heeft plaatsgevonden op een terrein dat al bij de bouw van Fort Vechten was afgegraven, zodat alleen de oudste bewoningslagen nog intact waren.

Deze omstandigheden hebben voor de Zuidgallische sigillata weinig gevolgen. Niet minder dan 83,9% van het materiaal is namelijk afkomstig van de graafwerkzaamheden ten behoeve van de bouw van Fort Vechten, die waarschijnlijk een tamelijk representatieve dwarsdoorsnede van het in de bodem aanwezige materiaal hebben opgeleverd.

Het voorafgaande in aanmerking genomen mag verondersteld worden dat de hier gepresenteerde gegevens een tamelijk betrouwbaar beeld geven van de Zuidgallische sigillata die in Vechten verloren is gegaan. De ongelijkmatigheid van de verdeling van de stempels over de periode van 10-120 na Chr. kan in elk geval niet zonder meer op rekening van de opgravingsgeschiedenis worden geschreven.

Van veel meer invloed is waarschijnlijk de omstandigheid dat niet voor elke fase uit het tijdvak van 10-120 na Chr. goede externe dateringen voorhanden zijn. Vooral voor de jaren voor 40 na Chr. zijn nauwelijks onafhankelijke gegevens beschikbaar. Voor de periode na het jaar 80 is de situatie niet veel gunstiger². Het is allerminst denkbeeldig dat daardoor tal van stempels resp. te laat of te vroeg zijn gedateerd³, met als gevolg een opeenhoping van stempels in de periode van 40-80 na Chr. In werkelijkheid zullen de stempels wel gelijkmatiger over de jaren 10-120 na Chr. verdeeld zijn. In hoeverre de gegevens moeten worden gecorrigeerd, is echter niet uit te maken.

De concentratie van dateringen rond 70 na Chr. zou in belangrijke mate veroorzaakt kunnen zijn door de verwoestingen die tijdens de Batavenopstand van 69/70 na Chr. zijn aangericht. Bij verschillende opgravingen is een dikke brandlaag aangetroffen die met deze gebeurtenis in verband kan worden gebracht. Onder de sigillatavondsten zijn echter geen duidelijke sporen van deze catastrofe terug te vinden. Van de 4797 gestempelde stukken zijn er slechts 110 geheel of gedeeltelijk verbrand⁴ (afb. 5.3). Wanneer men de verbrande stukken afzet tegen de niet-verbrande, blijkt dat het

catalogus nr.	tekst	aantal	%
I16	OF.IVCVN	51	1,3
V69(*)	OF.VITA.	37	0,9
C121	OFC.ENS	33	0,8
S81	SECVNDI	28	0,7
D22	DONTIOIICI	27	0,7
R18(*)	OFRVFIN	26	0,6
C163	OFCREST	25	0,6
V76	OFVITA	24	0,6
A37(*)	ALBVS.FE	23	0,6
A59	OFAQVITAN	23	0,6
P28	OPPATRC	23	0,6
V67(*)	OFVITAL	23	0,6
B5	OF.BASSI	22	0,5
M63(*)	MEMORISM	22	0,5
S27	SALVETV	21	0,5
V28(*)	OFVIRILL	21	0,5
V39(*)	OFLCVIRIL	21	0,5
S109	SENICIO.FEC	20	0,5
C141	OFCOELI	19	0,5
S166	OFSILVINI	19	0,5
totaal		508	12,6

Tabel 5.5 Overzicht van de twintig best vertegenwoordigde naamstempels uit Vechten.

catalogus nr.	aantal	%
Y51	14	2,5
Y67	12	2,1
Y12	6	1,1
Y92	6	1,1
Y124	6	1,1
Y126	6	1,1
Y221	6	1,1
Y28	5	0,9
Y49	5	0,9
Y70	5	0,9
Y75	5	0,9
Y85	5	0,9
Y173	5	0,9
Y331	5	0,9
totaal	91	16,4

Tabel 5.6 Overzicht van de veertien best vertegenwoordigde schriftimities en andere niet-gedetermineerde stempels uit Vechten.

1. Zie voor de bezetting van de Vechtense forten p. 7 v. Tal van grafvondsten bewijzen dat het bezit van meer dan één stuk sigillata alles behalve uitzonderlijk was (vgl. p. 47 v.).
2. Vgl. p. 27, noot 7.
3. Haalebos 1977, 90 v.; vgl. de catalogus onder L. Cosius Virilis.
4. Zie catalogus nr. A22 (2 ex.), A25, A32, A37, A57, B65, B79, C11, C25, C41, C78 (3 ex.), C110, C120*, C121, C136, C162 (3 ex.), C163 (2 ex.), C170, C175, D22, F34, G33, G42 (3 ex.), I37, I42, I45, L16, L19 (vgl. Y268), M33, M46, M60, M63* (2 ex.), M67, M95, M101 (2 ex.), M125, N7*, P31 (4 ex.), P32, P57*, P60*, P70*, P77, P80, P86, P104, P113, P128, R8, R16, R17, S2, S81, S122, S135, S180, T13, V54, V67, V76, V77, X10, Y36, Y48, Y58, Y67, Y69, Y73, Y79, Y96 (2 ex.), Y103, Y105, Y110, Y149 (3 ex.), Y164, Y190, Y215, Y223, Y227, Y247, Y268 (vgl. L19), Y295 (2 ex.), Y306, Y308, Y330, Y356, Z30, Z48, Z77, Z88, Z89, Z95 en Z101.

percentage verbrande stukken geleidelijk is toegenomen (afb. 5.4). Dit pleit tegen de veronderstelling dat de verbrande stukken in meerderheid als stille getuigen van de Bataafse opstand mogen worden beschouwd. In veel gevallen zou het om grafvondsten kunnen gaan. Van de 110 stempels op verbrande stukken zijn er verscheidene in twee-, drie- of viervoud aanwezig; enkele daarvan zijn aantoonbaar dicht bij elkaar gevonden¹. De toename van het aantal verbrande stukken zou kunnen samenhangen met een verandering in het grafritueel, al dan niet als gevolg van wisselingen van de te Vechten gelegerde troepen.

De Bataafse opstand hoeft dus niet direct verantwoordelijk te zijn voor de piek in de dateringen. Indirect kan de opstand wel van invloed zijn geweest. Tal van stempels zijn op grond van parallellen van vindplaatsen waar deze revolutie eveneens haar sporen heeft achtergelaten, tot of juist vanaf 70 na Chr. gedateerd (tabel 5.7). Het valt echter niet te verwachten dat de concentratie van dateringen rond het jaar 70 uitsluitend aan deze factor kan worden toegeschreven.

Aannemende dat de ongelijkmatige verdeling van de dateringen over de periode van 10-120 na Chr. in elk geval gedeeltelijk een correcte weergave is van de werkelijkheid, kan men zich vervolgens de vraag stellen of deze intern dan wel extern verklaard kan worden: is de fluctuering van de dateringen een afspiegeling van de bewoningsgeschiedenis, of van een op grond van externe factoren toe- dan wel afgenomen aanvoer van sigillata? Bij de huidige stand van de opgravingen kan deze vraag niet met zekerheid worden beantwoord. Het is immers niet bekend of de forten van periode Ia-d dezelfde omvang hebben gehad als die uit periode II-III (vgl. paragraaf 1.2). De schaarste aan Zuidgallische sigillata in het begin van de 1ste en 2de eeuw wordt zeker niet gecompenseerd door de hoeveelheid Arretijnse en vroege Midden- en Oostgallische sigillata².

begindatum	aantal	%
10	3	0,1
20	80	1,7
25	58	1,2
30	201	4,2
35	82	1,7
40	265	5,5
45	424	8,8
50	590	12,3
55	332	6,9
60	491	10,2
65	731	15,2
70	965	20,1
75	137	2,9
80	365	7,6
85	44	0,9
90	29	0,6
totaal	4797	100,0
einddatum	aantal	%
30	2	0,0
40	38	0,8
45	27	0,6
50	114	2,4
55	123	2,6
60	289	6,0
65	315	6,6
70	743	15,5
75	336	7,0
80	465	9,7
85	387	8,1
90	621	12,9
95	282	5,9
100	617	12,9
110	371	7,7
120	67	1,4
totaal	4797	100,0

Tabel 5.7 Overzicht van de begin- en einddateringen van de Zuidgallische stempels uit Vechten.

Wat men op dit moment wel kan vaststellen, is dat het beeld van de dateringen van de stempels uit Vechten veel overeenkomsten vertoont met dat van verscheidene andere vindplaatsen, en niet alleen uit de directe omgeving³. Als dit niet het gevolg is van systematische dateringsfouten, mag daaruit waarschijnlijk worden geconcludeerd dat de schommelingen in de aantallen stempels gedurende de 1ste eeuw tenminste deels het gevolg zijn van fluctuaties in de productie of het transport van de Zuidgallische sigillata⁴.

In het voorafgaande zijn de stempels uit Vechten steeds als een geheel gepresenteerd. Hierin schuilt echter een zeker gevaar. De ouderdom van de 4013 naamstempels is voor een groot deel bepaald aan de hand van parallellen van gedateerde vindplaatsen, maar die van de 784 niet-gedetermineerde stempels bijna uitsluitend op grond van de profielen van de stukken waarop ze zijn aangebracht. Een vergelijking van beide groepen stempels leert dat de dateringen inderdaad een verschillend patroon vertonen (afb. 5.5). De stijging van het percentage niet-gedetermineerde stempels geeft aan dat deze over het algemeen wat later zijn gedateerd dan de naamstempels. De oorzaak hiervan moet echter niet worden gezocht in

1. Van de 25 stukken met inv.nr. f1940/5.13 zijn er elf verbrand: zie catalogus nr. C162 (nog twee andere verbrande exemplaren), G42 (idem), P104, Y96 (nog een exemplaar met inv.nr. f1940/5.9), Y149 (twee exemplaren met dit inv.nr., en nog een exemplaar met inv.nr. f1940/5.27), Y308, Y356, Z77, Z89 en Z101. Van de tien stukken met inv.nr. f1940/5.27 zijn er twee verbrand: zie catalogus nr. R17 en Y149 (nog twee exemplaren met inv.nr. f1940/5.13). De stukken met de inventarisnummers f1940/5.9, f1940/5.13 en f1940/5.27 zijn alle afkomstig uit de sleuf die in 1931 ten noorden van Fort Vechten is gegraven (vgl. Polak/Wynia 1991, 137, fig. 14).
2. Het aantal Arretijnse stukken per tijdvak van vijf jaar bedraagt ongeveer 190 (762 stempels uit ca. 5-25 na Chr.; vgl. paragraaf 5.1), het aantal vroege Midden- en Oostgallische stukken ten minste tachtig, maar waarschijnlijk niet veel meer dan honderd (een kwart van minstens 1659 stempels; vgl. paragraaf 5.3).
3. Marsh 1981, 191, fig. 11.8, en 199, fig. 11.11.
4. Vgl. de opmerkingen over de opkomst en ondergang van de productie in paragraaf 2.6.

het verschil in de dateringsmethode, maar in de samenstelling van de groepen. Onder de stukken met niet-gedetermineerde stempels bevinden zich driemaal zoveel bakjes Drag. 27 zonder groef in de buitenzijde van de standring als onder die met naamstempels (afb. 5.6). Deze bakjes dateren voor het merendeel van na 70 na Chr.¹ Het aantal schriftimitaties en andere onbepaalde stempels lijkt dus werkelijk mettertijd te zijn toegenomen.

5.3 DE MIDDEN- EN OOSTGALLISCHE TERRA SIGILLATA

De in Vechten aangetroffen Midden- en Oostgallische terra sigillata is nog maar gedeeltelijk geïnventariseerd. Een volledig overzicht kan hier daarom niet worden geboden. Tot dusver zijn alleen de gestempelde stukken beschreven die zich in het Rijksmuseum van Oudheden bevinden, in totaal 1421 stuks². Deze zijn voornamelijk afkomstig van de aanleg van Fort Vechten, en van de opgravingen in 1914, 1920-1927 en 1931-1939 (tabel 5.8). Het aantal gestempelde stukken dat zich in de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap bevindt, is niet precies bekend, maar bedraagt ten minste 135³. Bij de in 1970 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek verrichte opgravingen zijn nog eens 103 exemplaren te voorschijn gekomen. Het totaal aantal Midden- en Oostgallische stempels bedraagt dus minstens 1659⁴.

Net als bij de Zuidgallische sigillata is het aantal bewaard gebleven fragmenten van met reliëf versierde sigillata uit Midden- en Oost-Gallië vermoedelijk geringer dan het aantal gestempelde stukken. De Leidse collectie telt hoogstens vijfhonderd fragmenten⁵, evenals de Utrechtse⁶. Het aantal versierde fragmenten dat in 1970 is opgegraven, ligt naar schatting tussen de honderd en tweehonderd⁷, zodat het totaal aantal versierde fragmenten vermoedelijk omstreeks duizend bedraagt⁸. Het aantal stukken zonder stempel en versiering is onbekend.

De cijfers die in het vervolg van deze paragraaf worden gepresenteerd, zijn gebaseerd op de 1421 gestempelde stukken uit de Leidse collectie. Tot dusver konden er daarvan 1259 worden gedetermineerd. Onder de resterende 162 exemplaren bevinden zich 34 figuurstempels, voor het merendeel rozetten.

Productiecentra

Het bepalen van de herkomst van Midden- en Oostgallische stempels is niet gemakkelijk. In tal van productiecentra zijn pottenbakkers met dezelfde naam werkzaam geweest. Soms betreft het naamgenoten, in andere gevallen gaat het om pottenbakkers die in verscheidene centra actief zijn geweest⁹.

	aantal	%
aanleg fort	1324	93,2
opgravingen:		
1892-1894	4	0,3
1914, 1920-1927	34	2,4
1931-1939	46	3,2
overig	13	0,9
totaal	1421	100,0

Tabel 5.8 Vondstomstandigheden van de Midden- en Oostgallische sigillatastempels uit Vechten die deel uitmaken van de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

Slechts voor enkele productiecentra zijn publikaties beschikbaar waarin afbeeldingen van stempels zijn opgenomen; de kwaliteit van de tekeningen laat echter vaak te wensen over¹⁰. Gelukkig maakt in veel gevallen het baksel op zijn minst een globale toewijzing van afzonderlijke stukken mogelijk. Middengallische produkten kunnen vaak goed van Oostgallische worden onderscheiden. Ook de stukken uit Chémery-Faulquemont en La Madeleine hebben doorgaans een goed herkenbaar baksel.

- 1 Zie de bespreking van de Drag 27 in paragraaf 6.3
- 2 De inventarisatie is verricht door R.P.J. Hoogenboom, M. Polak en K. Zee
- 3 Bij de opgravingen die in 1892-1894 zijn uitgevoerd, zijn 74 Midden- en Oostgallische stempels gevonden (Hoogenboom 1988, 103-173). Van de opgravingen in 1920-1927 worden minstens 36 exemplaren in de collectie van het PUG bewaard. In 1946-1947 ten slotte zijn 25 Midden- en Oostgallische stempels verzameld
- 4 Een aanzienlijk deel hiervan is opgenomen in CIL XIII 10010, en Oswald 1931
- 5 Mededeling C.A. Kalee. Hiervan zijn er 47 afkomstig uit de opgravingen die in de jaren twintig zijn verricht (Mees 1990, 140-144)
- 6 In de verzameling van het PUG bevinden zich zeker 51 stukken uit 1920-1927 (Mees 1990, 139-144) en 43 uit 1946-1947
- 7 Mededeling W.J. van Tent
- 8 Afbeeldingen van Vechtense stukken zijn te vinden in Muller 1895, pl. VI, Vollgraff 1907, tegenover p. 24 (onder); Folzer 1913, Taf. 6, 10, Klumbach 1933, 63, Abb. 24, Venmans 1942, Stanfield/Simpson 1958, pl. 94, 7, Kalee 1964, 119, fig. 1, 10-14, Kalee 1965, Kalee 1966, Kalee 1967a, 8, fig. 5, Kalee 1967b, Kalee 1967c, 48, fig. 2, Kalee 1968, Kalee 1969-1970, 58, fig. 6, 77, Mees 1990, Abb. 40-55, Stanfield/Simpson 1990, pl. 94, 7
- 9 Cintugnatus bijv. lijkt actief te zijn geweest in Chémery-Faulquemont, de Argonnen, Iitenweiler, Sinzig en Rheinzabern (vgl. Hartley 1977)
- 10 Voor Les Martres-de-Veyre, Boucheporn, Sinzig, Rheinzabern en de Argonnen zijn kwalitatief aanvaardbare tekeningen voorhanden (resp. Ternsse 1968, Lutz 1977, Fischer 1969, Ludowici 1927, Chenet/Gaudron 1955). De tekeningen van de stempels uit Chémery-Faulquemont, Blickweiler, Eschweilerhof, Iitenweiler en Heiligenberg daarentegen zijn te schematisch om werkelijk bruikbaar te zijn (resp. Delort 1948, Knorr/Sprater 1927, Forrer 1911). Van de stempels uit Lezoux, La Madeleine en Trier zijn weinig of geen afbeeldingen gepubliceerd

Van de 1259 geïdentificeerde stempels zijn er naar alle waarschijnlijkheid 253 afkomstig van Middengallische pottenbakkers, ofwel ruim twintig procent. De resterende exemplaren kunnen aan Oostgallische producenten worden toegeschreven (tabel 5.9). Onder de Middengallische stukken zijn die uit Les Martres-de-Veyre minder goed vertegenwoordigd dan die uit Lezoux; de verhouding tussen beide groepen bedraagt ongeveer 3 : 5.

Van de 1006 Oostgallische stukken is het merendeel afkomstig uit Chémery-Faulquemont en La Madeleine. Met resp. 235 en 363 stempels zijn deze twee produktiecentra samen verantwoordelijk voor bijna vijftig procent van de Oostgallische waar. De overige pottenbakkerijen volgen op grote afstand. Van 213 stempels kon de herkomst tot dusver niet worden bepaald¹; nadere identificatie van deze exemplaren zal naar verwachting echter niet meer tot ingrijpende veranderingen op de ranglijst leiden.

Het is niet mogelijk zonder uitgebreid onderzoek een uitspraak te doen over de vraag in hoeverre de collectie Midden- en Oostgallische sigillata uit Vechten representatief is voor een groter gebied. Door het grote aantal produktiecentra dat in de discussie een rol speelt, en vooral door de verschillen in de periode waarin ze actief zijn geweest, is de opgravingsgeschiedenis van de vindplaatsen die in het onderzoek betrokken worden, van essentieel belang. Zo zou de relatieve schaarste aan sigillata uit Trier en Rheinzabern in Vechten kunnen samenhangen met de activiteiten van schervenzoekers en beenderdelvers, die vooral de jongste bewoningsniveaus zullen hebben aangetast². In dit stadium kan slechts worden opgemerkt dat de dominantie van de producten uit Chémery-Faulquemont en La Madeleine niet alleen

produktiecentrum	aantal	%
Les Martres	81	6,4
Les Martres of Lezoux	36	2,9
Lezoux	136	10,8
totaal Midden-Gallië	253	20,1
Chémery-Faulquemont	235	18,7
Blickweiler	11	0,8
La Madeleine	363	28,8
Sinzig	47	3,7
Trier	76	6,0
Argonnen	24	1,9
Rheinzabern	37	2,9
div. Oost-Gallië	213	16,9
totaal Oost-Gallië	1006	79,7

Tabel 5.9 Herkomst van de 1259 Midden- en Oostgallische naamstempels uit Vechten die deel uitmaken van de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

voor Vechten karakteristiek lijkt te zijn. Ook in Valkenburg-De Woerd, Zwammerdam en Woerden is een aanzienlijk deel van de Midden- en Oostgallische naamstempels uit deze pottenbakkerscentra afkomstig³.

Pottenbakkers

Net als bij de Zuidgallische sigillata is bij die uit Midden- en Oost-Gallië de verdeling over de afzonderlijke fabrikanten zeer ongelijkmatig. De 23 best vertegenwoordigde pottenbakkers hebben ruim de helft van het materiaal geleverd (tabel 5.10)⁴. De resterende stukken zijn afkomstig van naar schatting 230 verschillende fabrikanten. Daarmee is tevens een belangrijk verschil aangegeven tussen enerzijds de Zuidgallische en anderzijds de Midden- en Oostgallische sigillata. Bij de Zuidgallische waar bedraagt het gemiddelde aantal stukken per producent ongeveer vijftien⁵, bij de Midden- en Oostgallische slechts ongeveer vijf⁶.

De ranglijst van producenten onderstreept de eerder genoemde overheersing van La Madeleine en Chémery-Faulquemont. Van de tien best vertegenwoordigde pottenbakkers zijn er zes afkomstig uit La Madeleine en drie uit Chémery-Faulquemont; de tiende is Nasso, die vooral in Sinzig heeft gewerkt. Opmerkelijk is dat de pottenbakkers uit Les Martres-de-Veyre en Lezoux - na La Madeleine en Chémery-Faulquemont toch de best vertegenwoordigde produktiecentra - op deze lijst zeer bescheiden posities innemen. Biga uit Lezoux bekleedt met vijftien stempels de zeventiende plaats, terwijl Balbinus uit Les Martres met elf exemplaren nog lager op de ranglijst staat.

- Hieronder vallen ook de stempels van pottenbakkers die op meer dan één plaats actief zijn geweest.
- L. Smids (1711, 393 v.) beschrijft hoe in de eerste jaren van de 18de eeuw karrevrachten met Romeins materiaal van het nederzettingsterrein werden afgevoerd. Beenderdelvers waren kort voor het midden van de 19de eeuw actief, soms met veertig man tegelijk (archief gemeente Bunnik, nr. 2568). De kuilen die zij groeven reikten soms tot een diepte van 2,5 à 3 m (van Romondt 1841, 12). Deze zijn waarschijnlijk nog zichtbaar op de plattegronden van de opgravingen in 1946-1947, als rechthoekige verstoringen van doorgaans ca. 5 x 1 x 1 m.
- In Valkenburg-De Woerd ca. 22% (Bloemers/Sarfati 1976, 151-159), in Zwammerdam ca. 30% (Haalebos 1977, 92) en in Woerden ca. 53% (mededeling J.K. Haalebos)
- Bij het totaal van Gatus uit La Madeleine - derde op de ranglijst - mogen wellicht nog twaalf stempels met de tekst GAIVSETGATVS worden opgeteld, alsmede acht stempels met de tekst GATVSVAL.I.S.F. In dat geval zou Gatus met 71 stempels de tweede plaats innemen.
- Dit getal is gebaseerd op een totaal van 4013 naamstempels en 275 pottenbakkers
- Voor de berekening is uitgegaan van 1259 naamstempels en 250 pottenbakkers. Voor de 4113 stempels tellende collectie van het Museum of London zijn overeenkomstige verhoudingen vastgesteld (Marsh 1981, 188).

Datering

Van de datering van het Midden- en Oostgallische materiaal kan in dit stadium nog geen gedetailleerd overzicht worden gegeven. De verdeling van de stempels over de verschillende pottenbakkerscentra laat echter wel enkele algemene conclusies toe. De produkten uit Les Martres-de-Veyre en Chémery-Faulquemont, die voornamelijk in het eerste kwart van de 2de eeuw kunnen worden gedateerd, vormen samen minstens een vierde van het totaal. Veertig procent bestaat uit stukken uit Lezoux, Blickweiler en La Madeleine, die uit de jaren 125-160 na Chr. stammen. Ongeveer tweederde van het materiaal dateert dus uit de periode van 100-160 na Chr. Het restant stamt voor het merendeel uit de jaren na 160, al kunnen enkele stukken uit bijvoorbeeld Trier en de Argonnen ouder zijn.

5.4 VECHTEN EEN STAPELPLAATS VOOR TERRA SIGILLATA?

Tot 1901 is de Vechtense rijkdom aan terra sigillata naar alle waarschijnlijkheid slechts in kleine kring bekend geweest¹. Met de verschijning van deel XIII 3, 1 van het Corpus Inscriptionum Latinarum is daarin echter verandering gekomen. Onder de sigillatastempels die in dit overzichtswerk zijn opgenomen, bevindt zich een aanzienlijk deel van de ruim zesduizend stempels die in de loop van de 19de eeuw in Vechten zijn aangetroffen².

De uitzonderlijke positie van Vechten is voor het eerst onder de aandacht gebracht door Déchelette, in zijn in 1904 verschenen monografie over de versierde terra sigillata uit Gallië³. De constatering dat Vechten meer sigillatastempels uit La Graufesenque heeft opgeleverd dan enige andere vindplaats in Gallië⁴, had hem tot de conclusie gebracht dat Vechten een soort van stapelplaats voor de produkten uit dit pottenbakkerscentrum moet zijn geweest⁵.

De theorie van Déchelette is door velen overgenomen, en kan nog in recente publikaties worden aangetroffen⁶. Toch heeft Ritterling al in 1906 opgemerkt dat Vechten gezien de grote hoeveelheid Arretijnse stempels die er zijn gevonden, al in de tijd van Augustus grote betekenis moet hebben gehad. Omdat de nederzetting destijds gelegen was in een gebied waar geen andere afnemers van sigillata te vinden waren dan de ter plaatse gelegerde soldaten, kan de betekenis van Vechten niet verklaard worden uit zijn mogelijke rol als stapelplaats, maar moet deze volgens Ritterling eerder op militair gebied hebben gelegen⁷.

In Vechten is echter ook veel Midden- en Oostgallische sigillata aangetroffen. De rijkdom aan sigillata geldt dus de gehele bewoningsperiode van de nederzetting, van het begin van de 1ste tot omstreeks het midden van de 3de eeuw. Als Vechten in de onder Augustus geen stapelplaats is geweest, hoeft het later evenmin als zodanig te hebben gefunctioneerd.

pottenbakker	produktie-centrum	aantal	%
Martialis	Chémery-Faulq.	82	6,5
Lentulus	La Madeleine	57	4,5
Gatus	La Madeleine	51	4,1
Montanus	La Madeleine	50	4,0
Amabilis	La Madeleine	41	3,3
Senis	Chémery-Faulq.	40	3,2
Meddicus	Chémery-Faulq.	34	2,7
Sabellus	La Madeleine	34	2,7
Nasso	Sinzig	31	2,5
Pridianus	La Madeleine	28	2,2
Sabinus	La Madeleine	18	1,4
Meddulus	Chémery-Faulq.	18	1,4
Cintugnatus	Oost-Gallië	17	1,4
Festus	La Madeleine	17	1,4
Moxsius	Trier	16	1,3
Remicus	La Madeleine	16	1,3
Biga	Lezoux	15	1,2
Cupitus	Chémery-Faulq.	14	1,1
Paternus	Oost-Gallië	14	1,1
Cassius	Chémery-Faulq.	13	1,0
Giamatus	Oost-Gallië	13	1,0
Miccio/Miccius	Oost-Gallië	13	1,0
Tasgillus	Lezoux	13	1,0
totaal		645	51,3

Tabel 5.10 Overzicht van de Midden- en Oostgallische pottenbakkers van wie in Vechten minstens dertien stempels zijn gevonden.

Als de vondst van een grote hoeveelheid sigillata op zichzelf niet voldoende is om een nederzetting als stapelplaats te bestempelen, welke criteria kunnen daarvoor dan als doorslaggevend worden aangemerkt? In de eerste plaats zouden daar talrijke ongebruikte stukken aan het licht moeten zijn gekomen, omdat men er vanuit mag gaan dat bij het transport en de verlading een deel van het aardewerk

- 1 De artikelen van Hulsebos (1879) en Pleyte (1880) waarin resp. 900 en 3500 sigillatastempels worden genoemd, zullen geen grote verspreiding hebben gekend. Vermoedelijk zijn alleen de publikaties van Janssen (1846, 1869) buiten Nederland bekend geworden, daarin zijn slechts enkele tientallen stempels vermeld.
- 2 De Vechtense stempels zijn beschreven door C. Zangemeister, wiens handschrift op vele honderden stukken terug te vinden is (zie afb. 8.6).
- 3 Een deel van dit werk was reeds verschenen in *Revue des Études Anciennes* 5, 1903, 37-78.
- 4 "Il suffit d'ouvrir le tome XIII (3e partie, fasc. 1) du Corpus pour constater combien les marques de la Graufesenque sont extraordinairement abondantes à Vechten dans le pays des Bataves, à Xanten et à Neuss. Nulle part, ni dans la Celtique, ni même dans la Narbonnaise, nous ne rencontrerons en aussi grande quantité qu'à Vechten les marques de la Graufesenque" (Déchelette 1904, 93 v).
- 5 "Vechten, l'ancienne Fictio, au pays lointain des Bataves, constitue, dans cette région germanique, une sorte de grand entrepôt de produits de notre Condatomagus" (Déchelette 1904, 107).
- 6 Vernhet/Balsan 1975, 34, Fiches e.a. 1978, 208, noot 42, Vernhet 1979, 22, Mayet 1984, 237, Raepsaet 1985, 76, Bémont e.a. 1987, 65, Vernhet 1987/1988, 116.
- 7 Ritterling 1906, 179.

gesneuveld en weggeworpen is¹. Verder zouden zich onder het vondstmateriaal homogene groepen verbrande sigillata moeten bevinden, omdat branden die een nederzetting hebben verwoest, ook de sigillatamagazijnen moeten hebben getroffen². In de Vechtense verzameling lijken dergelijke homogene partijen niet aanwezig te zijn. Er zijn wel stempels waarvan tientallen exemplaren zijn aangetroffen, maar die bevinden zich in ieder geval gedeeltelijk op gebruikte stukken. Het percentage gebruikte sigillata is echter moeilijk vast te stellen, omdat de vondstomstandigheden niet precies bekend zijn, en het materiaal vele malen is verplaatst en herverpakt, waarbij ongebruikte stukken kunnen zijn beschadigd. Minstens tweehonderd borden en bakjes uit Zuid-Gallië heeft men echter al in de Romeinse tijd opzettelijk rondom de standing afgebroken, wellicht om ze als stop of deksel te gebruiken. Verder is ongeveer vijftien procent van de Zuidgallische waar voorzien van ingekraste eigenaarsmerken, zodat mag worden aangenomen dat het overgrote deel van de Vechtense sigillata werkelijk gebruikt is. Ongebruikte stukken hoeven niet per se uit een magazijn afkomstig te zijn, maar kunnen natuurlijk ook uit graven stammen.

Alles bijeen genomen is het weinig aannemelijk dat Vechten een stapelplaats voor terra sigillata is geweest. De rijkdom aan dit aardewerk moet dus anders worden verklaard. Ritterling heeft de oorzaak in een bijzondere militaire betekenis van de nederzetting gezocht. Het lijkt geen twijfel dat Vechten inderdaad een belangrijke rol heeft gespeeld in de militaire strategie. Ten tijde van de aanleg van het oudste kamp lag Vechten vermoedelijk nog bijna tegenover het aftakkingpunt van de Vecht, een belangrijke vaarweg naar het noorden. Voor de Germaanse expedities in de eerste decennia van de jaartelling zal Vechten daarom beslist een aanzienlijke betekenis hebben gehad. Ook nadat de plannen om heel Germanië te annexeren waren opgegeven, bleef Vechten een belangrijke nederzetting. De castella uit periode II en III zijn de grootste tussen Nijmegen en de Noordzee,

en zijn door verscheidene hoge beampten en militairen bezocht (vgl. p. 7).

Maar zelfs wanneer men het verschil in omvang en betekenis tussen de Vechtense castella en de overige versterkingen langs de benedenloop van de Rijn in aanmerking neemt, blijft het aantal sigillatavondsten uit Vechten onevenredig hoog. In Vechten zijn bijvoorbeeld meer dan zevenmaal zoveel stempels gevonden als in Valkenburg, en meer dan zestienmaal zoveel als in Zwammerdam; op grond van de verschillen in omvang en bezettingsduur van de castella zou men in Vechten slechts ongeveer het drievoudige aantal verwachten.

De meest aannemelijke verklaring voor de uitzonderlijke hoeveelheid sigillata die in Vechten is gevonden, wordt gevormd door een andere factor, de vondstomstandigheden. De oudste bewoningslagen van de nederzetting worden overdekt door een dik ophogingspakket dat plaatselijk een omvang van wel 5 m bereikt. De 1ste-eeuwse niveaus zijn daarom nauwelijks aangetast door de activiteiten van verzamelaars en beenderdelvers. Tot 1867 is het nederzettingsterrein bovendien altijd vrij van bebouwing gebleven. Bij de aanleg van Fort Vechten is echter ongeveer de helft van de tot dan toe goed geconserveerde nederzetting, ca. 33 ha, grotendeels vergraven. Tot de Tweede Wereldoorlog bleef het resterende deel van de nederzetting vrijwel onaangeroerd. De rol van Fort Vechten in de landsverdediging zal wel tot het weren van verzamelaars hebben geleid, en de uitgevoerde wetenschappelijke opgravingen zijn van relatief beperkte omvang geweest, omdat het benodigde grondverzet met de hand moest worden verricht. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft Fort Vechten geen defensieve betekenis meer, zodat vooral de laatste jaren de overlast van verzamelaars is toegenomen. Opgravingen uit wetenschappelijke nieuwsgierigheid zijn in de naoorlogse jaren niet meer verricht. Het oudheidkundig bodemonderzoek dat in 1946-1947 en sinds 1970 is uitgevoerd, was noodzakelijk omdat een deel van het terrein door grondverbeteringswerkzaamheden en uitbreidingen van rijksweg 12 werd bedreigd.

Vechten is al met al een goed geconserveerde vindplaats, met uitzondering van het deel dat in 1867-1870 is bebouwd. Wanneer nu de sigillatastempels die bij de aanleg van Fort Vechten zijn gevonden, buiten beschouwing worden gelaten, blijven er naar schatting twaalf- tot vijftienhonderd over. Voor een nederzetting die beter bewaard en groter is dan die van Valkenburg en Zwammerdam, is dat geen uitzonderlijk groot aantal. De bijzondere positie van Vechten lijkt dus vooral het gevolg te zijn van de ingrijpende werkzaamheden die in de jaren 1867-1870 zijn uitgevoerd³.

1. Vergelijk de vondsten van Narbonne-La Nautique (Fiches e.a. 1978) en van St. Magnus House te Londen (Miller e.a. 1986).

2. Zie bijv. het Geschirdepot van Burghöfe (Ulbert 1959) en het Keramiek-lager te Oberwinterthur (Ebnöther/Eschenlohr 1985; Ebnöther e.a. 1994).

3. In theorie zou men de juistheid van deze conclusie kunnen toetsen door ook andere categorieën vondsten te tellen, en de resultaten te vergelijken met die van andere vindplaatsen. De uitkomsten van een dergelijk arbeidsintensief onderzoek zijn echter ongewis, omdat men in 1867-1870 zeer selectief vondsten heeft verzameld. Van het gewone aardewerk bijv. zijn doorgaans alleen (grote?) randfragmenten bewaard.

6 DE IN VECHTEN AANGETROFFEN SIGILLATAVORMEN EN HUN ONTWIKKELING

Onder de 4797 stukken sigillata uit Vechten die in de catalogus zijn opgenomen, bevinden zich nagenoeg alle gestempelde typen die in La Graufesenque zijn geproduceerd. Van de meeste vormen zijn tientallen exemplaren voorhanden, van sommige zelfs honderden. Omdat de Vechtense verzameling ongeveer de hele periode bestrijkt waarin sigillata uit La Graufesenque naar het noordwesten van het Romeinse rijk is getransporteerd, vormt zij een goede basis voor een onderzoek van de ontwikkeling en de standaardisering van de gestempelde sigillatavormen. De resultaten hiervan komen in dit hoofdstuk uitgebreid aan de orde.

De eerste paragraaf is voor een belangrijk deel gewijd aan de geschiedenis van de typologie van de Zuidgallische sigillata, omdat die veel van de problemen verklaart die zich bij de beschrijving voordoen. In de tweede paragraaf wordt een overzicht geboden van de vormen die in Vechten zijn gevonden. In de laatste twee paragrafen komen achtereenvolgens de ontwikkeling van de vormen en de standaardisering van de productie ter sprake.

Voordat deze onderwerpen kunnen worden behandeld, moeten eerst enkele begrippen worden toegelicht. Het Nederlands kent tal van termen waarmee sigillatavormen in algemene zin kunnen worden omschreven. Ieder heeft zijn eigen voorkeur, zodat eensgezindheid ver te zoeken is. De enige aanduiding die op ieders instemming lijkt te mogen rekenen, is de term 'bord' voor vormen als de Drag. 15/17 en 18.

Voor zeer grote borden, met een in doorsnee rechthoekige standring en aan de binnenzijde een gearceerde cirkel in de bodem, bestaat in het Nederlands geen algemeen aanvaarde omschrijving. In dit boek wordt voor dergelijke stukken de term 'schotel' gehanteerd, ondanks de nadelen die hieraan kleven. Het eerste is dat 'schotel' misschien wordt geassocieerd met het opdienen van een gerecht; het is echter allerminst zeker dat de bedoelde stukken daarvoor hebben gediend. Een tweede nadeel is dat in het Duits de Drag. 29 en 37 vaak als 'Schüssel' worden aangeduid. Een beter woord, dat vergelijkbaar is met het Duitse 'Platte', het Engelse 'platter' en het Franse 'plat', is in het Nederlands echter niet voorhanden.

De Drag. 24, 27 en soortgelijke vormen worden aangeduid als 'bakje'. Deze term is neutraler dan 'kommetje' of 'napje', benamingen die misschien eerder associaties met drinken oproepen.

Voor de Drag. 29 ten slotte wordt de omschrijving 'kom' gebruikt. Deze term doet meer recht aan het ongeveer halbolvormige model dan het alternatief 'schaal', dat gewoonlijk betrekking heeft op wijde, ondiepe vormen.

6.1 GRONDBEGINSELEN VAN DE TYPOLOGIE VAN DE ZUIDGALLISCHE TERRA SIGILLATA

Aan de typologie van de Zuidgallische terra sigillata is - anders dan aan die van de Arretijnse - in de laatste decennia betrekkelijk weinig aandacht besteed. Voor de beschrijving van de vormen wordt in eerste instantie nog steeds teruggegrepen op het uit 1895 daterende artikel van Dragendorff dat gewijd is aan de geschiedenis van de sigillataproductie.

Slechts weinigen lijken zich te realiseren dat Dragendorffs overzicht geen typologische studie is. De sigillatavormen die erin zijn afgebeeld, dienen uitsluitend als illustratie bij een historisch betoog. Dit blijkt ook duidelijk uit de ordening van de afbeeldingen: borden, bakjes en andere vormen staan tamelijk willekeurig door elkaar (afb. 6.1). De vormen met de nummers 1-14 horen bij de bespreking van de Arretijnse sigillataproductie¹, die met de nummers 15-30 bij de behandeling van de productie in Gallië in de voor-Flavische tijd², en die met de nummers 31-55 bij het relaas over de productie tussen ca. 70 en 250 na Chr.³ De vormen met de nummers 19-21 en 28 zijn geen sigillatavormen, maar behoren tot de zogenaamde Belgische waar⁴.

De kwaliteit van de tekeningen is verre van bevredigend. Van een gemeenschappelijke schaal is geen sprake, en de nauwkeurigheid laat veel te wensen over. Vooral de standringen zijn slecht weergegeven, zoals bijvoorbeeld aan de tekening van nummer 27 is te zien. De verhouding tussen de diameter en de hoogte van de meeste vormen doet vermoeden dat aan de proporties evenmin veel aandacht is besteed. De ontoereikende kwaliteit van de tekeningen is des te meer te betreuren omdat goede beschrijvingen van de vormen ontbreken. De vormen 1-14 worden in het geheel niet besproken⁵, en de overige slechts uiterst summier.

Het artikel van Dragendorff bevat nog enkele andere onvolkomenheden die het in feite ongeschikt maken voor typologische doeleinden. De hinderlijkste tekortkoming is de inconsequente wijze waarop de vormen zijn behandeld die

1. Dragendorff 1895, 39-52, vooral 40 v.

2. Dragendorff 1895, 84-87 en 97-103, vooral 85-87.

3. Dragendorff 1895, 103-139, vooral 110 v.

4. Dragendorff 1895, 87 (vorm 19, 20 en 28) en 143 (vorm 21).

5. "Ueber die einzelnen Formen genaueres zu sagen, scheint gegenüber den Zeichnungen nicht nothug" (Dragendorff 1895, 41).

zowel voor als na 70 na Chr. zijn geproduceerd. De meeste daarvan, zoals die met de nummers 27, 30 en 33, zijn slechts eenmaal opgenomen, en geven geen aanleiding tot misverstanden. Het bij de voor-Flavische stukken onder nummer 18 opgenomen bord is echter bij de bespreking van de produktie na het jaar 70 nogmaals afgebeeld, onder nummer 31. Waarom deze vorm een andere behandeling heeft gekregen dan de vormen met de nummers 27, 30 en 33 is onduidelijk. Dragendorff was zich terdege bewust dat de nummers 18 en 31 slechts stadia in de ontwikkeling van dezelfde vorm waren¹. Desalniettemin zijn ze elk een eigen leven gaan leiden.

Oswald en Pryce hebben in hun in 1920 verschenen handboek over terra sigillata een poging gedaan om het probleem van de Drag. 18 en 31 op te lossen door een overgangsvorm in het leven te roepen, de Drag. 18/31. Omdat ze verzuimd hebben helder onder woorden te brengen wat in hun ogen de verschillen zijn tussen 18, 18/31 en 31, hebben ze de onduidelijkheid echter alleen nog maar vergroot. De Drag. 18 is in de opvatting van Oswald en Pryce de 1ste-eeuwse variant, zoals die tot in de tijd van Domitianus op de markt is geweest². De aanduiding Drag. 18/31 hebben zij gereserveerd voor de versie die in vondstcomplexen uit de tijd van Domitianus en Traianus voorkomt³, en Drag. 31 voor nog

jongere stukken⁴. De vaagheid van de beschrijving van de uiterlijke kenmerken van de drie versies heeft ertoe geleid dat 1ste-eeuwse exemplaren vaak ten onrechte als Drag. 18/31 worden aangeduid, dit geldt in het bijzonder voor grote exemplaren Drag. 18⁵.

Omdat de ontwikkeling van de Drag. 18 tot de Drag. 31 een geleidelijk proces is geweest, is elke poging tot onderverdeling gedoemd tot mislukking. Het verdient daarom de voorkeur om de aanduidingen Drag. 18/31 en 31 te schrappen, en net als bij de Drag. 27 van vroege en late exemplaren Drag. 18 te spreken.

Een tweede onvolkomenheid van Dragendorffs artikel is de manier waarop hij met verwante vormen is omgegaan. Uit zijn bewoordingen kan men opmaken dat in zijn ogen de borden met de nummers 1-3 en 15-17 geen afzonderlijke typen waren, maar slechts varianten van een type⁶. Hetzelfde geldt voor de bakjes met de nummers 24 en 25⁷. Het zou zeker duidelijker zijn geweest als hij deze opvatting ook in de nummering van de vormen tot uitdrukking had gebracht. Nu zijn zowel de wezenlijk verschillende vormen 15-17 als de nagenoeg identieke vormen 24 en 25 als afzonderlijke typen een eigen leven gaan leiden.

Omdat de twee laatstgenoemde vormen in de praktijk maar zelden kunnen worden onderscheiden, worden ze gewoonlijk onder één noemer gebracht, en aangeduid als Drag. 24/25. Voor het door Dragendorff als nummer 15 afgebeelde bord vindt men doorgaans de omschrijving Drag. 15/17. Deze is door Oswald en Pryce geïntroduceerd als oplossing voor een door Ritterling veroorzaakt dilemma. Bij de beschrijving van de sigillatavormen die in het Erdlager te Hofheim zijn aangetroffen, heeft deze zijn type 4 ongelukkigerwijs gelijkgesteld met de Drag. 17⁸ in plaats van met de Drag. 15. Oswald en Pryce zagen zich vervolgens geconfronteerd met het feit dat de vorm die Knorr met de Drag. 15 had vergeleken⁹, door Ritterling met de Drag. 17 was geïdentificeerd. Als compromis hebben zij daarop de aanduiding 15/17 in het leven geroepen¹⁰.

Daardoor is een situatie ontstaan die enigszins vergelijkbaar is met die van de Drag. 18 en 18/31. Het door Dragendorff onder nummer 15 afgebeelde bord is namelijk niets anders dan een tamelijk late vertegenwoordiger van het door Ritterling onder type 4 gerangschikte bord, dat in navolging van Oswald en Pryce gewoonlijk als Drag. 15/17 wordt beschreven. Sommigen menen echter dat de Drag. 15 en de Drag. 15/17 verschillende typen zijn¹¹. Vooral schotels worden nogal eens als Drag. 15 beschreven.

Strikt genomen zou men in het licht van het voorafgaande de aanduiding Drag. 15/17 moeten schrappen, en vervangen door Drag. 15. Over het gebruik van de term Drag. 15/17 bestaat echter minder verschil van inzicht dan over dat van de term Drag. 18/31, en hij is zo ingeburgerd dat het waarschijnlijk verstandiger is geen poging te ondernemen om de Drag. 15 in ere te herstellen.

1 "Aus der Form 18 entwickelt sich die spätere Hauptform des Tellers 31" (Dragendorff 1895, 85 v.) "Die Form 18 geht allmähig in 31 über. Eine scharfe Scheidung zwischen beiden ist daher nicht möglich" (idem, 142, noot 1)

2 "It persisted, in its true character, into the reign of Domitian, as at Newstead" (Oswald/Pryce 1920, 182)

3 "the transitional plate of 18/31 is characteristic of Domitian-Trajan sites, such as Gellygaer, Wiesbaden Kastell and the Bregenzer «cellar-find», dated to about 80-110 A.D." (Oswald/Pryce 1920, 182) "Transitional forms, i.e. Form 18/31, appear in the late first century, but they are mainly characteristic of the «turn» of the first and second centuries, and are represented at Gellygaer, Kastell Wiesbaden, and in the Bregenzer «cellar-find», all datable to about the years 80-120 A.D." (idem, 183)

4 "The developed dish does not appear in the Domitian period at Newstead, but it is common in the later or Antonine occupation, and is frequently found throughout the later three-fourths of the second century" (Oswald/Pryce 1920, 183)

5 Zie bijv. Vanderhoeven 1975a, 30 v., nr. 45, 47-48 en 50 (uit ca. 45-65 na Chr.), Ebner/Eschenlohr 1985, 253 (uit de tijd van Nero), Tyers 1993, 134 (uit het derde kwart van de 1ste eeuw)

6 Dragendorff 1895, 85 en 141

7 Dragendorff 1895, 86

8 Ritterling 1912, 206

9 Knorr 1912, 69

10 "It has been alternatively described by good authorities either as Drag. 15 (Knorr) or as Drag. 17 (Ritterling). Inasmuch as it possesses characteristics of both these shapes, as figured by Dragendorff, it has been considered advisable to adopt the joint heading 15/17" (Oswald/Pryce 1920, 173)

11 Zie bijv. Rychener/Albertus 1986, 70

De in het voorafgaande geschetste problemen komen voornamelijk voort uit de omstandigheid dat het geenszins Dragendorffs bedoeling is geweest om een typologie op te stellen. Hij streefde ook geen volledigheid na¹, zodat het niet verwonderlijk is dat in zijn overzicht verschillende vormen ontbreken. Wat de Zuidgallische waar betreft gaat het vooral om exemplaren uit de voor-Flavische tijd. Voor de benoeming van deze vormen wordt gebruik gemaakt van Ritterlings typologie van het in het Hofheim gevonden aardewerk, die met uitstekende tekeningen geïllustreerd is² (afb. 6.2).

De typologie van Ritterling is echter evenmin volledig als het overzicht van Dragendorff, omdat zij uitsluitend betrekking heeft op de vormen die in het Erdlager zijn aangetroffen, dat van omstreeks 40 na Chr. tot kort na het jaar 70 bezet is geweest³. Daarom verwijst men doorgaans alleen naar de typologie van Ritterling voor de vormen die bij Dragendorff ontbreken. Voor de gestempelde typen gaat het om de vormen 1, 5, 8 en 9. Soms verwijst men ook naar het bakje met nummer 10, dat enigszins verschilt van het door Dragendorff onder nummer 33 afgebeelde exemplaar. Ook de nummers 2B en 4B worden wel gebruikt, ter aanduiding van grote exemplaren van resp. de Drag. 18 en 15/17.

Sinds de verschijning van het overzichtswerk van Oswald en Pryce in 1920 zijn nog maar enkele verfijningen en uitbreidingen van de typologie van de Zuidgallische sigillata voorgesteld. In de Engelstalige literatuur is voor schotels - de grote uitvoeringen van de verschillende bordvormen - de toevoeging van een R aan het typennummer ingevoerd⁴. Naast de Drag. 15/17 onderscheidt men dus de Drag. 15/17R, enz. Verder wordt de variant van de Drag. 27 met een aan de buitenzijde gegroefde standring aangeduid als Drag. 27g⁵. Voor de uitvoering van de Drag. 33 die uit Hofheim bekend is (Ritt. 10), wordt de benaming Drag. 33a gebruikt. Een tamelijk onbekende, meer bekervormige variant die in La Graufesenque is gemaakt, wordt als Drag. 33b omschreven. Voor de overige uitvoeringen van dit bakje wordt nog steeds de aanduiding Drag. 33 gehanteerd.

Enkele andere verfijningen van de typologie zijn door A. Vernhet geïntroduceerd. Het bord dat Dragendorff onder nummer 17 heeft afgebeeld, is door hem Drag. 17a genoemd, om het te kunnen onderscheiden van een als Drag. 17b aangeduide variant met een vlakke buitenwand die aan de boven- en onderzijde door een lijst wordt begrensd⁶. Een derde variant, met een minder geprononceerde begrenzing van de wand, is door Vernhet ongelukkigerwijs als Drag. 2/21 beschreven⁷. Deze versie kan beter als Drag. 17c worden aangeduid.

Vernhet heeft verder voorgesteld om onderscheid te maken tussen exemplaren Drag. 29 met een min of meer halfbolvormige wand (Drag. 29a) en stukken met een meer geknikt profiel (Drag. 29b)⁸. Deze onderverdeling is ook al door Ritterling aangebracht (Ritt. 17A en 17B)⁹, maar verdient geen navolging. De overgang tussen beide varianten is name-

lijk vloeiend, waardoor de toewijzing van een kom aan een van beide subtypen in veel gevallen arbitrair is.

De belangrijkste aanpassing en uitbreiding van de typologie van de Zuidgallische sigillata dateert uit 1976. In dat jaar publiceerde Vernhet een twintigtal vormen, gerangschikt in zes verschillende serviezen (afb. 2.4). Verscheidene vormen waren al eerder gesignaleerd, maar andere waren nog volstrekt onbekend¹⁰. De ordening van uiterlijk verwante vormen in serviezen was voordien eigenlijk alleen gebruikelijk bij de Arretijnse sigillata, waar het begrip in 1909 door S. Loeschcke is geïntroduceerd¹¹.

Behalve de twintig vormen die door Vernhet in de serviezen A-F zijn ondergebracht, zijn er maar weinig Zuidgallische typen aan te wijzen die samen een servies hebben gevormd. Van het Arretijnse servies I lijkt in La Graufesenque alleen het bord te zijn gemaakt, de Halt. 1a. Van servies II zijn daar zowel het bord als de schotel en het bakje gefabriceerd, de Drag. 17a(R) en de Ritt. 5. De Drag. 17b(R) heeft waarschijnlijk samen met een tamelijk zeldzame variant van de Ritt. 5 (afb. 6.56) een servies gevormd. Hetzelfde geldt mogelijk voor de Drag. 17c(R) en een eveneens zeldzaam type bakje (afb. 2.9, c-e).

Het begrip servies wordt niet alleen in typologische zin gebruikt, maar ook wel in numerieke betekenis. Een Romeins servies zou idealiter uit twaalf delen hebben bestaan: vier borden, vier middelgrote bakjes en vier kleine bakjes¹².

1. "Keineswegs einen völligen Aufbau, sondern höchstens die Grundlinien einer geschichtlichen Betrachtung darf ich zu geben hoffen" (Dragendorff 1895, 23).
2. Ritterling 1912, 201-234. De nummering van de typen in het verslag van 1912 verschilt van die in het eerste rapport (Ritterling 1904, 67-70, met Taf. VI 1-10).
3. Vgl. bijlage D.
4. De R staat voor 'rouletted' en heeft betrekking op de aanwezigheid van een gearceerde cirkel in de bodem, die kenmerkend is voor schotels.
5. De g is een afkorting van 'grooved footring', en niet van 'groot', zoals men op het eerste gezicht zou kunnen denken.
6. Deze is al door Oswald en Pryce vermeld als een "rare and early subgroup" van de Drag. 17 (Oswald/Pryce 1920, 174 en pl. XLII 9-11).
7. Vernhet 1979, pl. V; Bémont/Jacob 1986, 98, fig. 2; Bémont e.a. 1987, 12, fig. 10a. De Drag. 2 is een Arretijns bord dat op de overgang van de bodem naar de wand een z.g. 'Viertelrundstab' heeft, en met de Drag. 17b weinig gemeen heeft; Drag. 21 is geen sigillatavorm (vgl. p. 45).
8. Vernhet 1979, pl. XIX; Bémont/Jacob 1986, 97, fig. 1; Bémont e.a. 1987, 28 v., fig. 23. De verdeling van de Drag. 29 in de varianten a en b moet niet worden verward met die van de standringen van dit type kom in de groepen A en B, die eveneens door Vernhet is gemaakt (1971, 184, en 186, fig. 8).
9. De letters A en B hebben in dit geval anders dan bij Ritterlings typen 2-4, 9 en 11 geen betrekking op de grootte (Ritterling 1912, 214-217).
10. Zie het schema bij Vernhet 1976, 19, fig. 2.
11. Loeschcke 1909, 136-138; von Schnurbein 1982, 24-26.
12. Drexel 1927. De wijze waarop de formaten van de bakjes zijn aangeduid, wordt toegelicht in paragraaf 6.3.

Sigillataserviezen die min of meer zo zijn samengesteld, zijn enkele malen in graven aangetroffen¹. Ook in graven die minder dan twaalf stuks sigillata bevatten, vindt men soms een verhouding van een bord op twee bakjes². Verreweg de meeste grafinventarissen zijn echter anders van samenstelling.

6.2 DE IN VECHTEN AANGETROFFEN SIGILLATAVORMEN

De verzameling gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten telt 1505 borden, 162 schotels, 2748 bakjes en 382 kommen (afb. 6.3). De borden zijn over negen verschillende (sub)typen verdeeld (tabel 6.1 en afb. 8.1). Daarvan zijn de Drag. 15/17 en 18 veruit het best vertegenwoordigd, met resp. 134 en 737 exemplaren. De overige typen volgen op grote afstand, met maximaal tien exemplaren per type³. Bijna veertig procent van de borden kon niet worden gedetermineerd. Bij de bouw van Fort Vechten heeft men in het algemeen enkel stukken met stempels, graffiti en reliëfversiering verzameld. Van borden en schotels is vaak alleen de bodem bewaard gebleven, zodat niet meer kan worden vastgesteld tot welk type ze hebben behoord.

type	aantal	%
Halt. 1a	1	0,0
Ritt. 1	9	0,2
Drag. 15/17	134	2,8
Drag. 16	10	0,2
Drag. 17a	8	0,2
Drag. 17b	2	0,0
Drag. 17c	4	0,1
Drag. 18	737	15,4
servies E2	1	0,0
ongedetermineerd	599	12,5
totaal borden	1505	31,4

Tabel 6.1 Overzicht van de in Vechten gevonden borden

Van de 162 schotels konden er 54 worden gedetermineerd (tabel 6.2). Deze zijn verdeeld over slechts drie verschillende typen (afb. 8.1). Van de Drag. 18R zijn 42 exemplaren aangetroffen, van de Drag. 15/17R elf en van de Drag. 17aR slechts één. Van precies twee derde van de schotels kon het type niet meer worden bepaald, omdat de rand ontbreekt.

De 2748 bakjes behoren tot tien verschillende (sub)typen (tabel 6.3 en afb. 8.1). Het best vertegenwoordigd zijn de Drag. 27 en 27g, met 1568 en 478 exemplaren⁴; van 38 stukken ontbreekt de standing, zodat ze als 27(g?) moesten worden gerubriceerd. Na deze beide typen volgen de Drag. 24 en 25, met in totaal 421 stuks⁵. Van slechts 36 exemplaren is voldoende bewaard gebleven om ze als Drag. 24 dan wel Drag. 25 te kunnen determineren⁶. Van de resterende (sub)typen zijn hooguit enkele tientallen exemplaren gevonden⁷. Anders dan bij de borden en schotels is het percentage nader te determineren bakjes bijzonder gering. De reden hiervan is dat bodemfragmenten nagenoeg altijd op grond van de vorm van de standing aan een bepaald type kunnen worden toegewezen.

De 382 kommen behoren vanzelfsprekend alle tot het type Drag. 29 (afb. 8.1). Andere typen komen zijn immers slechts bij hoge uitzondering in de bodem gestempeld⁸. Van de 193 kommen waarvan de decoratie (gedeeltelijk) bewaard is gebleven, zijn er 60 afgebeeld (pl. 38-42); de overige zijn voor het merendeel reeds eerder gepubliceerd⁹.

Aandeel van de vier grondvormen in het totaal

Als men het aantal exemplaren van de vier grondvormen - borden, schotels, bakjes en kommen - in chronologische perspectief beziet, valt onmiddellijk op dat het aandeel van de afzonderlijke vormen in het totaal niet constant is geweest (afb. 6.4)¹⁰. Dat het percentage kommen in de Flavische tijd sterk is afgenomen, is niet verwonderlijk, omdat de Drag. 29 in het laatste kwart van de 1ste eeuw uit de productie is genomen. De plaats van de Drag. 29 is overgenomen door de Drag. 37 - een type dat in La Graufesenque gewoonlijk niet van een stempel werd voorzien¹¹. Bij de bestudering

- 1 Zie voor graven met sigillata uit La Graufesenque Hénaux 1906, pl. VII (vier borden, vier middelgrote en vier kleine bakjes, een kom en een bakje), Biddle 1967, 235, fig. 7 (vier borden, vier middelgrote en vier kleine bakjes, een schotel en twee bakjes), Roosens/Lux 1973 (drie borden en een schotel, vier middelgrote en vier kleine bakjes, en een kom); Collis 1976, fig. 1 (vier borden, vier middelgrote en vier kleine bakjes, en een bakje); Dannell/Hartley 1978, 99, fig. 39, 100, fig. 40, en 102, fig. 41 (vier borden, vier middelgrote en vier kleine bakjes, een bord, een schotel en een kom); Plumier 1986, 26, fig. 10 (drie borden en een schotel, vijf middelgrote en drie kleine bakjes)
- 2 Zie bijv. Vermeulen 1932, 195, graf 86, en 203, graf 107 (in beide graven een bord en twee bakjes); Hinz 1984, Taf. 121 (twee borden en vier bakjes) en 125 (een bord en twee bakjes)
- 3 Twee van de tien exemplaren Drag. 16 zijn niet met zekerheid gedetermineerd, het zouden borden van het type Drag. 17a kunnen zijn (vgl. catalogus nr. P97 en V49)
- 4 Drie van de hier onder Drag. 27g opgenomen bakjes zouden eventueel tot het type Ritt. 5 kunnen behoren (vgl. catalogus nr. O1, S162 en V3). Een als Drag. 27 beschreven exemplaar zou een Drag. 33a kunnen zijn (vgl. catalogus nr. B31)
- 5 Twee van de onder Drag. 24/25 opgenomen bakjes zouden exemplaren van het type 27 kunnen zijn (vgl. catalogus nr. Y165 en Y363)
- 6 Onder de 32 als Drag. 24 beschreven bakjes bevinden zich twee exemplaren met een standing als van een Drag. 27g (vgl. p. 68)
- 7 Een van de 55 als Ritt. 5 gedetermineerde bakjes zou eventueel een Drag. 27g kunnen zijn (vgl. catalogus nr. X1), een onder de Drag. 33 gerubriceerd exemplaar is wellicht een Drag. 27 (vgl. catalogus nr. S145)
- 8 Zie voor twee uitzonderingen Stuart 1976, 116, fig. 18, 282 (Hermet 23), en Fiches/Genty 1980, 299, 351 (Drag. 37).
- 9 Zie de verwijzingen naar Knorr 1919, Braat 1940, Knorr 1952, Mees 1990 en Mees 1995 in de catalogus.
- 10 Voor de tijdvakken 10-20 en 110-120 na Chr. waren onvoldoende gegevens beschikbaar
- 11 Vgl. noot 8

van de verhouding tussen de verschillende vormen kan men zich dus beter beperken tot de onversierde stukken (afb. 6.5).

Het aandeel van de schotels in het totaal is in de loop van de tijd licht gestegen, in het bijzonder in de Flavische periode. Het percentage borden is eveneens toegenomen, maar in veel sterkere mate. De verhouding tussen het aantal schotels en borden is op het eerste gezicht tamelijk grillig geweest (afb. 6.6). Het is echter duidelijk dat het aantal borden per schotel gemiddeld is afgenomen, van ongeveer tien in de voor-Flavische tijd tot acht of minder in de tijd van Domitianus en Traianus.

Het percentage bakjes is mettertijd aanmerkelijk afgenomen, van omstreeks zeventig tot vijftig procent (afb. 6.5). Omdat het percentage borden juist is gegroeid, is de verhouding tussen de aantallen borden en bakjes drastisch veranderd (afb. 6.7). In de tijd van Tiberius bedroeg het aantal bakjes per bord gemiddeld drie. Rond het midden van de 1ste eeuw was het gedaald tot gemiddeld twee, en in de loop van de Flavische tijd nam het nog verder af totdat uiteindelijk tegenover elk bord nog maar één bakje stond.

De hier gepresenteerde gegevens maken duidelijk dat het onverantwoord is op grond van nederzettingsvondsten uitspraken te doen over de samenstelling van het Romeinse servies. Deze lijkt immers voor iedere periode verschillend te zijn geweest. Hoe de geschetste veranderingen in de getalsverhoudingen tussen de verschillende vormen verklaard moeten worden, is nog onduidelijk. Bij gebrek aan bruikbare gegevens van andere vindplaatsen kan zelfs niet worden vastgesteld of het Vechtense patroon uniek is, of een algemene geldigheid bezit¹.

Aandeel van de afzonderlijke typen in het totaal

Niet alleen het aandeel van de vier grondvormen in het totaal aantal stukken uit Vechten is aan veranderingen onderhevig geweest, maar ook het aandeel van de afzonderlijke typen in het totaal aantal stukken van een bepaalde grondvorm. Bij de borden valt allereerst op dat het percentage ongedetermineerde stukken tamelijk sterk is gedaald, van ca. 55% naar ca. 35% (afb. 6.8)². Op voorhand zou men voor de periode 20-110 na Chr. een min of meer constant percentage hebben verwacht. De meest aannemelijke verklaring voor dit verschijnsel is, dat bij late borden rand en wand vaker bewaard zijn gebleven dan bij vroege exemplaren, doordat de borden allengs dikwandiger zijn geworden.

Dat de Drag. 18 in de Flavische tijd het meest voorkomende type bord is geweest, is een bekend gegeven. In Vechten heeft de vorm deze positie al rond het midden van de 1ste eeuw bereikt. De Drag. 15/17 is het enige andere gestempelde type dat nog in noemenswaardige hoeveelheden in de Flavische tijd in gebruik is geweest. Tot ca. 60 na Chr. is het aandeel van deze vorm min of meer constant geweest.

type	aantal	%
Drag. 15/17R	11	0,2
Drag. 17aR	1	0,0
Drag. 18R	42	0,9
ongedetermineerd	108	2,3
totaal schotels	162	3,4

Tabel 6.2 Overzicht van de in Vechten gevonden schotels.

type	aantal	%
Ritt. 5	55	1,1
Ritt. 8	36	0,8
Ritt. 8 of 9	18	0,4
Ritt. 9	46	1,0
Drag. 24	32	0,7
Drag. 24/25	385	8,0
Drag. 25	4	0,1
Drag. 27g	1568	32,7
Drag. 27(g?)	38	0,8
Drag. 27	478	10,0
Drag. 33	15	0,3
Drag. 33(a?)	6	0,1
Drag. 33a	46	1,0
Drag. 33b	1	0,0
ongedetermineerd	20	0,4
totaal bakjes	2748	57,3

Tabel 6.3 Overzicht van de in Vechten gevonden bakjes.

De typen die in afb. 6.8 voor de overzichtelijkheid onder de noemer 'vroege borden' zijn samengevat, zijn in afb. 6.9 afzonderlijk weergegeven. Ter vergelijking is hierin het aandeel van de Drag. 15/17 opgenomen. Uit het diagram kan worden afgelezen dat onder Tiberius het aandeel van de Drag. 17 min of meer gelijk was aan dat van de Drag. 15/17. De Ritt. 1 en de Drag. 16 lijken maar een gering aandeel in het totaal aantal borden te hebben gehad.

Het beeld van de schotels is in grote trekken vergelijkbaar met dat van de borden (afb. 6.10). Ook bij de schotels is het percentage ongedetermineerde stukken in de loop van de 1ste eeuw gedaald, van bijna tachtig naar ruim veertig procent. Net als bij de borden zal de verklaring wel in de geleidelijk toegenomen wanddikte moeten worden gezocht. Dat het percentage ongedetermineerde schotels hoger is dan het percentage ongedetermineerde borden, houdt waarschijnlijk verband

1. Voor Zwammerdam periode I bedraagt de verhouding tussen borden en bakjes ca. 1 : 1, en die tussen borden en schotels ca. 1 : 27 (Haalebos 1977, 50 en Beilage II, berekend op grond van de aantallen determineerbare fragmenten). Op grond van de Vechtense gegevens voor de periode 40-70 na Chr. was een verhouding van resp. ca. 1 : 2 en 1 : 10 te verwachten (afb. 6.6 en 6.7, berekend op grond van de aantallen gestempelde stukken).
2. De Halt. 1a en servies E2, die elk met slechts één exemplaar in Vechten zijn vertegenwoordigd, zijn niet in het diagram opgenomen.

met het verschil in afmetingen. Het is te verwachten dat stukken gemakkelijker breken naarmate ze groter zijn.

De ontwikkeling van het aandeel van de Drag. 15/17R en 18R vertoont veel overeenkomsten met die van de Drag. 15/17 en 18. In de voor-Flavische tijd is een gering verschil waarneembaar, maar het aantal schotels uit deze periode is zo klein dat hieraan niet veel waarde moet worden gehecht¹.

De percentages van de afzonderlijke typen bakjes liggen doorgaans veel hoger dan bij de borden en de schotels, omdat het aantal ongedetermineerde stukken verwaarloosbaar klein is (afb. 6.11)². Net als bij de borden is het aantal typen in de loop van de tijd drastisch gereduceerd. De Drag. 27(g), die aanvankelijk nog door de Ritt. 5 en de Drag. 24/25 werd overvleugeld, heeft zich rond 40 na Chr. al tot het belangrijkste type ontwikkeld. De overige vormen zijn omstreeks 70 na Chr. nagenoeg van de markt verdwenen. De enige andere vorm die zich tot in de 2de eeuw heeft kunnen handhaven, is de Drag. 33. Het aandeel van dit type in het totaal aantal bakjes is steeds gering geweest.

Van de typen die in de voor-Flavische tijd in omloop zijn geweest, zijn de Ritt. 5 en de Drag. 24/25 de belangrijkste (afb. 6.12). De Ritt. 5 is net als het in zijn profiel verwante bord, de Drag. 17a, rond 40 na Chr. van de markt verdwenen. De ontwikkeling van het aandeel van de Drag. 24/25 komt in zoverre overeen met die van de Drag. 15/17 bij de borden, dat er tot ongeveer 60 na Chr. betrekkelijk weinig verandering in is opgetreden. De Drag. 24/25 lijkt echter eerder uit de produktie te zijn genomen dan de Drag. 15/17. De Ritt. 8 en 9 ten slotte lijken net als de Ritt. 1 en de Drag. 16 van geringe betekenis te zijn geweest.

'Evolutieve' serviezen

Op grond van de overeenkomst in de ontwikkeling van het aandeel van de Drag. 17a en de Ritt. 5, die samen een servies hebben gevormd, zou men ook andere vormen die een soortgelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt, als onderdelen van

een en hetzelfde servies kunnen beschouwen. De meest voor de hand liggende combinaties zijn die van de Drag. 18(R) en de Drag. 27(g), en van de Drag. 15/17(R) en de Drag. 24/25³. Verder zou men de Ritt. 1 kunnen verbinden met de Ritt. 8, en de Drag. 16 met de Ritt. 9. Bij de Drag. 18(R) en de Drag. 27(g) kan nog van een zekere overeenkomst in profiel worden gesproken, evenals bij de Ritt. 1 en de Ritt. 8. Bij de beide andere combinaties ontbreekt echter elke gelijkenis.

Het bestaansrecht van twee van de vier 'evolutieve' serviezen, bestaande uit de Drag. 18(R) en 27(g) en de Drag. 15/17(R) en 24/25, kan worden getoetst door de getalsverhouding tussen de samenstellende delen nader te onderzoeken. Van de beide andere zijn zo weinig stukken bewaard gebleven, dat de uitkomsten van een dergelijk onderzoek statistisch onvoldoende betrouwbaar zijn.

Om voor de borden en bakjes een vergelijkbaar uitgangspunt te scheppen, zijn de ongedetermineerde borden naar evenredigheid bij de gedetermineerde opgeteld (tabel 6.4). Voor de bakjes is een dergelijke correctie onnodig, omdat het percentage ongedetermineerde stukken slechts 0,4 bedraagt. Bij de borden is ook het gegeven dat het percentage ongedetermineerde stukken geleidelijk is afgenomen, in de berekening verdisconteerd⁴. Op grond van de aldus verkregen aantallen is vervolgens de verhouding tussen borden en bakjes berekend⁵.

De twee onderzochte 'evolutieve' serviezen geven een verschillend beeld te zien (afb. 6.13). De ontwikkeling van de verhouding tussen de Drag. 18 en 27(g) lijkt sterk op die tussen borden en bakjes in het algemeen. Dit is op zichzelf niet verwonderlijk, omdat de Drag. 18 en de Drag. 27(g) de meest voorkomende typen borden en bakjes zijn, en daardoor het algemene beeld in sterke mate hebben bepaald. De ontwikkeling van de verhouding tussen de Drag. 15/17 en 24/25 wijkt sterk af van die van de beide andere vormen. De Drag. 24/25 is in de eerste helft van de 1ste eeuw kennelijk veel beter vertegenwoordigd geweest dan de Drag. 15/17. In de Flavische tijd was de situatie juist omgekeerd.

In theorie zou de discrepantie tussen het patroon van de Drag. 18 en 27(g) en dat van de Drag. 15/17 en 24/25 het gevolg kunnen zijn van een systematische dateringsfout. Men zou zich kunnen voorstellen dat stempels die op Drag. 24/25 voorkomen, ten onrechte stelselmatig vroeger zijn gedateerd dan exemplaren die op Drag. 15/17 zijn aangetroffen. De conclusie dat de produktie van de Drag. 24/25 eerder is gestaakt dan die van de Drag. 15/17, zou dan onjuist zijn. De omstandigheid dat in Rottweil meer borden Drag. 15/17 dan bakjes Drag. 24/25 zijn gevonden⁶, vormt echter een objectieve bevestiging van het geschetste beeld.

De geconstateerde verschillen in de ontwikkeling van de verhouding tussen de onderdelen van twee van de vier 'evolutieve' serviezen manen tot grote voorzichtigheid. De tot op zekere hoogte overeenkomstige geschiedenis van

1. Bij de typen Drag. 15/17R en 18R gaat het om ongeveer dertien exemplaren.

2. De twintig ongedetermineerde stukken zijn niet opgenomen in het diagram.

3. Vgl. Haalebos 1977, 50.

4. Zie bijlage B, 2 b.

5. Zie bijlage B, 2 c.

6. Planck 1975, 157, Tabelle 11: 33 stuks Drag. 15/17 tegenover elf stuks Drag. 24/25. Het contrast is nog groter als men bedenkt dat een Drag. 15/17 alleen aan de rand herkenbaar is, terwijl een Drag. 24/25 ook op grond van de vorm van de standing kan worden gedetermineerd. Als men alleen randfragmenten zou hebben opgenomen, zouden de aantallen waarschijnlijk nog verder uit elkaar hebben gelegen. Onder de vondsten

vervolg op p. 51

bepaalde typen borden en bakjes doet vermoeden dat deze veelal met elkaar werden gecombineerd, maar het lijkt voornamelijk te ver te gaan om ze tot serviezen samen te voegen. Het is misschien veelzeggend dat in graven de Drag. 18 ook wel samen met bakjes Drag. 24, 33 en 35 is aangetroffen, de Drag. 15/17 in combinatie met bakjes Drag. 33 en 35, en de Drag. 27 in gezelschap van borden van servies A en B¹. Voor de Drag. 33 ten slotte geldt dat men geen bordtype kan aanwijzen dat met dit bakje een servies gevormd zou kunnen hebben.

type	aantal	gecorrigeerd aantal
Halt. 1a	1	2
Ritt. 1	9	15
Drag. 15/17	134	223
Drag. 16	10	17
Drag. 17a	8	13
Drag. 17b	2	3
Drag. 17c	4	7
Drag. 18	737	1224
servies E2	1	2
ongedetermineerd	599	
totaal borden	1505	1506

Tabel 6.4 Overzicht van de in Vechten gevonden borden: werkelijke en gecorrigeerde aantallen. Zie voor de berekening bijlage B, 2 a.

Slotopmerking

De in het voorafgaande genoemde aantallen betreffen zowel de stukken met naamstempels als die met schriftimitaties en overige onbepaalde stempels. Wanneer men de beide groepen splitst, wordt een opmerkelijk verschil zichtbaar (tabel 6.5). De schriftimitaties en andere onbepaalde stempels zijn bijna uitsluitend op bakjes aangebracht. In paragraaf 5.2 is al opgemerkt, dat zich daarvoor relatief veel jonge stukken bevinden (p. 41). Het heeft er daarom de schijn van dat de daar gesignaleerde toename van het aantal 'fantasiestempels' in het bijzonder de bakjes geldt.

6.3 DE ONTWIKKELING VAN DE GESTEMPELDE SIGILLATAVORMEN

De ontwikkeling van de sigillatavormen kan op twee verschillende niveaus worden bestudeerd. Allereerst kan worden nagegaan in hoeverre de stukken van elk van de vier grondvormen - borden, schotels, bakjes en kommen - een gemeenschappelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt. Vervolgens kan worden bezien welke veranderingen zich daarnaast nog bij de afzonderlijke typen hebben voorgedaan.

De bespreking van de ontwikkeling van de vormen in deze paragraaf weerspiegelt de geschetste verdeling in twee niveaus. Eerst komen de veranderingen aan de orde die zich bij alle stukken van de desbetreffende grondvorm hebben voorgedaan. Daarna worden de afzonderlijke typen behandeld.

Het uitgangspunt wordt gevormd door de Vechtense vondsten. Van 3617 stukken zijn de diameter en de hoogte van de standring gemeten, en van 563 exemplaren tevens de grootste diameter en hoogte² (tabel 6.6). Indien nodig is voor aanvullende gegevens gebruik gemaakt van materiaal van andere vindplaatsen, in het bijzonder van de vondsten uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en uit het Keramiekklager te Oberwinterthur, die uit het derde kwart van de 1ste eeuw dateren³.

Borden

De meetkundige analyse van de vondsten uit de Fosse de Gallicanus heeft duidelijk gemaakt dat in La Graufesenque borden in twee formaten zijn gemaakt (afb. 6.14, A en B). De kleine hebben een diameter van ca. 135 mm⁴, en de grote een diameter van ca. 170 mm. De scheiding tussen kleine en grote borden ligt bij ongeveer 150 mm. De variatie in de afmetingen binnen de beide groepen is dermate groot, dat ze elkaar gedeeltelijk overlappen. Bij stukken met een diameter van 145-155 mm kan daarom niet altijd worden vastgesteld of het een klein of een groot exemplaar betreft.

Tussen de hoogte van kleine en grote borden bestaat slechts een tamelijk gering verschil (afb. 6.15). Het zal dus maar in weinige gevallen mogelijk zijn om een bord op grond van de hoogte als klein of groot te kwalificeren. Voor de borden uit de Fosse de Gallicanus en die uit het Keramiekklager te Oberwinterthur geldt dat de hoogte van kleine exemplaren maximaal 40 mm bedraagt; hogere borden behoren tot het grote formaat. Of dit criterium ook voor borden van voor en na de tijd van Nero geldt, is bij gebrek aan gegevens onzeker.

vervolg van p. 50

uit de opgravingen in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting bedraagt de verhouding tussen Drag. 15/17 en Drag. 24/25 561 : 178, ofwel ruim 3 : 1 (campagnes 1987-1993).

1. Zie bijv. Collis 1976; Dannell/Hartley 1978; Hinz 1984, Taf. 118 en 123.
2. Bij de Ritt. 1 en 8 en de Drag. 24/25 is de diameter niet altijd ter hoogte van de bovenrand gemeten, maar op het breedste punt.
3. De gegevens van het materiaal uit de Fosse de Gallicanus zijn ter beschikking gesteld door A. Vernhet en G.B. Dannell, die van dat uit het Keramiekklager te Oberwinterthur door Ch. Ebnöther.
4. Het is niet onmogelijk dat de kleinste borden, met een diameter van ca. 110-120 mm, een afzonderlijk formaat vormen.

type	catalogus A-X	catalogus Y-Z
Halt. 1a	1	
Ritt. 1	9	
Drag. 15/17	134	
Drag. 16	10	
Drag. 17a	8	
Drag. 17b	2	
Drag. 17c	4	
Drag. 18	713	24
servies E2	1	
ongedetermineerd	585	14
Drag. 15/17R	11	
Drag. 17aR	1	
Drag. 18R	42	
ongedetermineerd	107	1
Ritt. 5	54	1
Ritt. 8	32	4
Ritt. 8 of 9	16	2
Ritt. 9	37	9
Drag. 24	24	8
Drag. 24/25	330	55
Drag. 25	4	
Drag. 27g	1205	363
Drag. 27 (g?)	25	13
Drag. 27	309	169
Drag. 33	11	4
Drag. 33 (a?)	6	
Drag. 33a	44	2
Drag. 33b	1	
ongedetermineerd	20	
Drag. 29	369	13
totaal	4115	682

Tabel 6.5 Overzicht van de in Vechten gevonden vormen, met resp. naamstempels (catalogus A-X) en schriftmaten en andere ongedetermineerbare stempels (catalogus Y-Z).

De diameter van de standring van een bord hangt betrekkelijk nauw samen met de totale diameter¹ (afb. 6.16). Toch is het niet altijd mogelijk op grond van de diameter van de standring vast te stellen of een bord tot het kleine of het grote formaat behoort. Uit de gegevens van het materiaal uit La Graufesenque en Oberwinterthur lijkt men te mogen afleiden dat borden die een standring met een diameter van minder dan 70 mm hebben, tot het kleine formaat behoren, en borden met een standring van meer dan 84 mm in doorsnee tot het grote formaat. In de overige gevallen kan het zowel om kleine als om grote stukken gaan.

Van de 263 borden uit Vechten waarvan de grootste diameter en hoogte zijn bepaald, kunnen er op grond van de voornoemde criteria slechts vijf als klein worden aangemerkt (afb. 6.15 en 6.17). Nog eens vier andere kunnen als klein worden bestempeld omdat er juist voldoende van bewaard is

om vast te stellen dat de diameter niet meer dan 150 mm zal hebben bedragen, of omdat de diameter van de standring beneden de grens van 70 mm ligt (afb. 6.18).

Uitgaande van een verhouding van vijf kleine borden op een totaal van 263 exemplaren waarvan de grootste diameter en hoogte zijn geregistreerd, komt men voor de totale Vechtense collectie van 1505 borden op niet meer dan 29 kleine exemplaren. De zeldzaamheid van kleine borden lijkt niet alleen voor Vechten kenmerkend te zijn, maar voor het gehele noordwesten van het Romeinse rijk².

Veranderingen in de afmetingen

Om na te gaan of de afmetingen van de borden een gemeenschappelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt, is uit het Vechtense materiaal een scherpe selectie gemaakt. Als de gehele verzameling borden als uitgangspunt zou zijn genomen, zouden de resultaten sterk beïnvloed kunnen zijn door typologische verschillen of door verschillen in formaat. Daarom zijn alleen de borden Drag. 18 van het grote formaat geselecteerd, in totaal 197 stuks. Van elk stuk zijn de afzonderlijke afmetingen afgezet tegen de gemiddelde datering van het stempel dat erop is aangebracht (afb. 6.19).

De maat die de duidelijkste ontwikkeling heeft doorgemaakt, is de hoogte (afb. 6.19 b). Deze blijkt in de loop van de tijd geleidelijk te zijn toegenomen. De totale diameter en de diameter van de standring vertonen min of meer een golfbeweging (afb. 6.19 a en c). De hoogte van de standring is gemiddeld afgenomen, maar het verschil tussen de oudste en de jongste stukken is betrekkelijk gering (afb. 6.19 d).

Omdat alleen de hoogte van de Drag. 18 een duidelijke ontwikkeling heeft doorgemaakt, zal het in de praktijk niet vaak mogelijk zijn om uitsluitend op meetkundige gronden een goede schatting van de ouderdom van een willekeurige grote Drag. 18 te maken. Alleen als het profiel volledig bewaard is gebleven, kan de datering met een redelijke betrouwbaarheid worden getaxeerd. Exemplaren met een diameter van meer dan 175 mm zullen doorgaans uit de voor-Flavische tijd stammen, en exemplaren met een diameter van minder dan 160 mm voor het merendeel uit de Flavische tijd (afb. 6.19 a). Exemplaren die hoger zijn dan 40 mm, zullen op zijn vroegst uit de tijd van Nero dateren, en stukken die lager zijn dan 39 mm voor het merendeel van voor de tijd van Domitianus (afb. 6.19 b). Exemplaren met een grote, hoge standring zullen over het algemeen ouder zijn dan stukken met een kleine, lage standring (afb. 6.19 c en d).

De vraag of de afmetingen van de kleine exemplaren Drag. 18 een soortgelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt, kan op grond van de nu beschikbare gegevens niet afdoende worden beantwoord. In Vechten zijn maar drie complete exemplaren van dit formaat gevonden, en de exemplaren uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en het Keramiek-

¹ De Pearson correlatie-coëfficiënt van de beide variabelen bedraagt 0,8066 (vgl. Doran/Hodson 1975, 58-61 en 152-157).

² Zie de bespreking van de afzonderlijke typen borden hieronder.

lager te Oberwinterthur bestrijken slechts het tijdvak van ca. 50-70 na Chr

De verhoudingen tussen de afzonderlijke afmetingen van de drie kleine exemplaren Drag. 18 uit Vechten zijn min of meer gelijk aan die van de grote exemplaren, alleen de standringen lijken iets hoger te zijn. De verhouding tussen de diameter en de hoogte van de kleine exemplaren Drag. 18 uit Oberwinterthur correspondeert met die van de grote exemplaren met een gemiddelde datering van 67,5 na Chr., en de verhouding tussen de totale diameter en de diameter van de standring met die van de grote exemplaren met een gemiddelde datering van 60 na Chr¹. De ontwikkeling van de kleine borden van het type Drag. 18 zou dus zeer wel overeen kunnen komen met die van de grote exemplaren.

De gegevens van de overige typen borden sluiten over het algemeen goed aan bij die van de Drag. 18. De oudste typen - de Halt. 1a en de Drag. 17 - zijn zelden hoger dan 35 mm; alleen de Drag. 17a lijkt doorgaans iets hoger te zijn geweest, tot ongeveer 40 mm. De hoogte van de standringen van deze typen borden bedraagt gewoonlijk 11 mm of meer, tot zelfs 19 mm.

De afmetingen van de borden die langer op de markt zijn geweest - de Ritt. 1, de Drag. 15/17 en de Drag. 16 - corresponderen eveneens goed met die van gelijktijdige exemplaren Drag. 18. Van de Drag. 15/17 zijn voldoende complete exemplaren bewaard gebleven om een statistische vergelijking met de Drag. 18 zinvol te maken. De overeenkomst in de ontwikkeling van de verschillende afmetingen is verrassend groot, vooral die van de totale hoogte (afb. 6.20).

Uiteindelijk lijkt het dus gerechtvaardigd te zijn de gegevens van alle typen grote borden te combineren (afb. 6.21). Dit verandert weinig aan het beeld dat op grond van de Drag. 18 is geschetst, maar vergroot de statistische betrouwbaarheid van de uitspraken over de situatie in de eerste helft van de 1ste eeuw.

Veranderingen in het profiel

Niet alleen in de proporties van de borden, maar ook in de vorm van de bodem en de standring hebben zich enkele gemeenschappelijke veranderingen voorgedaan. Een van de gemakkelijkst waarneembare ontwikkelingen is die van de hoek die de binnenzijde van de standring met het standvlak maakt. Bij borden uit de eerste helft van de 1ste eeuw bedraagt deze hoek vaak meer dan 60° (afb. 6.29, a-d). Bij stukken uit de Flavische periode of uit de tijd van Traianus is de hoek veel scherper, en kan zelfs minder dan 30° bedragen (afb. 6.29, g-j).

Ook de wijze waarop de binnenzijde van de standring met de bodem is verbonden, is geleidelijk veranderd. Bij de oudste stukken sluit de standring gewoonlijk met een scherpe knik aan op de bodem. Soms is op dit punt zelfs een groef

type	A	B
Halt. 1a	1	1
Ritt. 1	8	9
Drag. 15/17	38	128
Drag. 16	5	9
Drag. 17a	5	8
Drag. 17b	2	2
Drag. 17c	4	4
Drag. 18	200	651
servies E2		1
ongedetermineerd		412
totaal borden	263	1225
Drag. 15/17R	3	11
Drag. 17aR		1
Drag. 18R	9	37
ongedetermineerd		78
totaal schotels	12	127
Ritt. 5	5	45
Ritt. 8	7	29
Ritt. 8 of 9		15
Ritt. 9	8	36
Drag. 24	23	23
Drag. 24/25	55	304
Drag. 25	4	4
Drag. 27g	124	1135
Drag. 27	43	283
Drag. 33	4	11
Drag. 33(a?)		4
Drag. 33a	4	40
Drag. 33b		1
totaal bakjes	277	1930
Drag. 29	15	335

Tabel 66 Overzicht van de stukken uit Vechten waarvan resp. de grootste diameter en hoogte (A) en de diameter en hoogte van de standring (B) zijn geregistreerd

aanwezig, die ontstaan is bij de afwerking van de binnenkant van de standring (afb. 6.27, e en g). Bij jongere borden gaat de binnenzijde van de standring met een flauwe bocht geleidelijk in de bodem over, en is er van een duidelijke afscheiding geen sprake meer.

Een derde verandering aan de buitenzijde van de borden is die van de helling van de bodem buiten de standring. Bij borden uit de eerste helft van de 1ste eeuw is dit deel van de bodem geheel of nagenoeg vlak, maar bij stukken uit de tijd van Domitianus en Traianus loopt het vaak zeer schuin op.

De helling van de bovenzijde van de bodem is een veel minder betrouwbaar criterium voor de datering dan wel wordt verondersteld. Weliswaar kan ook hier een ontwikkeling van vlak naar schuin oplopend worden waargenomen, maar de variatie is betrekkelijk groot. Zo kan men al onder de borden van het omstreeks 40 na Chr. uit de produktie genomen type

1 Ter vergelijking voor de grote exemplaren Drag. 18 uit Oberwinterthur luidt de uitkomst resp. 65-67,5 en 60 na Chr.

Halt. 1a exemplaren met een schuin oplopende bodem aantreffen (afb. 6.22).

De tot nu toe beschreven veranderingen hebben zich alle geleidelijk voltrokken, en vermoedelijk niet in alle werkplaatsen tegelijk. Het is daarom niet mogelijk duidelijk gescheiden groepen te formeren die ieder afzonderlijk kunnen worden gedateerd. Ouderdomsbepaling met behulp van deze criteria is dan ook een subjectieve aangelegenheid. Wat het profiel van de borden betreft is er maar één objectief criterium, en dat is het aantal groeven dat aan de binnenzijde van een bord in de bodem is aangebracht. Veel borden uit de eerste helft van de 1ste eeuw hebben een dubbele groef in de bodem (afb. 6.29, a-b), waar andere slechts een enkele hebben. De aanwezigheid van een dubbele groef is een betrouwbare aanwijzing voor een datering voor ca. 60 na Chr.¹

Halt. 1a, servies Ic (Consp. 12.3-5)² (afb. 6.22)

De benaming Halt. 1a gaat terug op Loeschkes typologie van de terra sigillata uit Haltern³. De a van het typenummer verwijst niet naar de door Vogt aangebrachte onderverdeling van servies I⁴, maar heeft betrekking op het formaat. De Halt. 1a is een bord, de Halt. 1b een schotel. Volgens de classificatie van Vogt zouden de Zuidgallische exemplaren van de Halt. 1a onder servies Ic moeten worden gerangschikt. De volledige aanduiding van borden van dit type zou dus moeten luiden: Halt. 1a, servies Ic. In de in 1990 uitgegeven typologie van Arretijnse sigillata zijn borden van deze vorm opgenomen onder de nummers 12.3-5⁵.

In de Italische pottenbakkerijen moet het type Halt. 1a (servies Ic) al voor het begin van de jaartelling zijn geproduceerd, want het is onder meer aangetroffen in het ca. 10 voor Chr. opgegeven legerkamp van Dangstetten⁶. In La Graufesenque is het type ongetwijfeld vanaf het begin van de sigillataproductie gemaakt.

Het is moeilijk vast te stellen wanneer de vervaardiging van de Halt. 1a is gestaakt, omdat er relatief weinig plaatsen bekend zijn waar de bewoning in de eerste helft van de 1ste eeuw is begonnen of geëindigd. In Kempen is een exemplaar aangetroffen in een graf dat ook een munt uit 22 na Chr. bevatte⁷, zodat het type zeker tot in de tijd van Tiberius op de markt lijkt te zijn geweest. De jongste gedateerde context is het omstreeks 40 na Chr. aangelegde Erdlager te Hofheim, waar een randfragment van een Halt. 1a aan het licht is gekomen⁸. Uit de min of meer gelijktijdig gebouwde castella van Burghöfe, Rheingönheim en Valkenburg zijn tot nu toe geen exemplaren bekend.

Omdat vroege Zuidgallische stukken op het oog vaak niet van Arretijnse exemplaren zijn te onderscheiden, zullen fragmenten van Zuidgallische borden Halt. 1a soms ten onrechte als Arretijns worden beschouwd. Alleen als het bodemstempel bewaard is gebleven, is een Zuidgallisch exemplaar als zodanig herkenbaar. Het is daarom niet verwonderlijk dat tot dusver niet veel meer dan een tiental in La Graufesenque gemaakte borden van dit type bekend is. De lijst van vindplaatsen omvat naast Kempen en Hofheim ook Neuss, het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen, Trier, Vechten en Vindonissa (afb. 6.22, a-h).

De in La Graufesenque gemaakte stukken hebben een in doorsnee min of meer driehoekige rand die aan de buitenzijde niet of nauwelijks is ondersneden. De schuinstaande buitenwand sluit doorgaans met een scherpe knik aan op de bodem, die geheel of nagenoeg vlak is. Aan de binnenzijde is de wand van boven naar beneden achtereenvolgens hol, bol, en weer hol. De bodem is aan de binnenzijde meestal vlak, maar kan ook naar het midden toe oplopen. Bij borden van dit type uit La Graufesenque is de binnenzijde van de bodem alleen ter hoogte van de standring van een of twee groeven voorzien. Arretijnse exemplaren hebben vaak nog een of twee groeven dicht bij het stempel.

Enkele in La Graufesenque vervaardigde borden hebben een enigszins afwijkende vorm (afb. 6.22, i en j)⁹. Het profiel van de buitenwand van deze stukken lijkt sterk op dat van de overige, maar het profiel van de binnenwand bestaat uit twee delen in plaats van drie. De bovenste helft is enigszins hol, en de onderste bestaat uit een bolle verdikking die als 'Viertelrundstab' of 'quarter-round moulding' bekend staat. Dit laatste detail is beter bekend van de Drag. 15/17. Deze variant is daarom wel beschouwd als een overgangsvorm tussen de Halt. 1a en de Drag. 15/17¹⁰. Maar omdat deze typen beide in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque zijn aangetroffen, moeten ze in ieder geval enige tijd naast elkaar zijn geproduceerd. Het is daarom weinig aannemelijk dat er een overgangsvorm tussen beide typen heeft bestaan. Op grond van het tweedelige profiel van de binnenwand is de zojuist beschreven variant van de Halt. 1a ook wel als de voorloper van de Drag. 16 bestempeld¹¹. Uiterlijk hebben deze vormen echter niets met elkaar gemeen.

1. Mary (1967, 14) beschouwt de dubbele groef als karakteristiek voor stukken uit de tijd van Tiberius, maar dat is beslist een te krappe datering.

2. Dit type wordt in publikaties over de Zuidgallische productiecentra ook wel ten onrechte aangeduid als Drag. 19 (Vernhet 1979, pl. V; Bémont/Jacob 1986, 61, fig. 3, en 98, fig. 2; Bémont e.a. 1987, 12, fig. 10a; vgl. p. 45).

3. Loeschke 1909, 138-142.

4. Vogt 1948, 151 v.; vgl. von Schnurbein 1982, 24-26.

5. Ettlinger e.a. 1990, 72 v.

6. Ettlinger e.a. 1990, 72. Stukken van servies Ia of Ib kunnen nog aanmerkelijk ouder zijn.

7. Mackensen 1978, 81 v.

8. Ritterling 1912, 203, noot 257, en 205, Abb. 45, 7.

9. Zie ook Behrens 1920, Taf. 10, I 1-2; Mackensen 1978, Taf. 25, 4; Consp. 6.2.

10. Mackensen 1978, 81.

11. Oswald/Pryce 1920, 172; Mary 1967, 16.

In Vechten is slechts één Zuidgallisch bord van het type Halt. 1a gevonden; dit is afkomstig uit de werkplaats van Acutus¹ (afb. 6.22, b). Net als de overige tot nu toe bekende borden van deze vorm heeft het stuk een diameter van meer dan 150 mm, zodat het tot de grote borden kan worden gerekend.

Ritt. 1 (afb. 6.23)

Ritt. 1 is de gebruikelijke aanduiding van de Zuidgallische versie van het Italische type Halt. 4a (Consp. 4.4). De vorm mag niet worden aangeduid als de opvolger van de Halt. 4a, omdat borden van dit type in Italië zeker nog tot in de tijd van Claudius zijn gemaakt² en de Ritt. 1 in Zuid-Gallië al in het eerste kwart van de 1ste eeuw is vervaardigd. In La Graufesenque is de produktie van dit type zeker tot in de tijd van Nero voortgezet, want de Ritt. 1 is nog vervaardigd door Germanus (afb. 6.23, i), die niet voor 60 na Chr. actief lijkt te zijn geweest. Het type is ook vertegenwoordigd in het materiaal uit de Fosse de Gallicanus en het depot Cluzel 15 te La Graufesenque, dat omstreeks 60 na Chr. wordt gedateerd. Verder zijn twee borden Ritt. 1 aangetroffen in het Keramiek-lager te Oberwinterthur (afb. 6.23, j), dat waarschijnlijk onder Nero door brand is verwoest. Omdat een van beide borden voorzien is van een stempel van Passienus, dat ook op vele andere borden in dit complex voorkomt, is het niet aannemelijk dat het een stuk betreft dat reeds lang in het magazijn aanwezig was³. Ook in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting zijn fragmenten van enkele borden Ritt. 1 aan het licht gekomen, zodat stukken van dit type nog sporadisch tot in de vroeg-Flavische tijd in gebruik zullen zijn geweest⁴. Uitzonderingen daargelaten mogen borden van het type Ritt. 1 waarschijnlijk voor ca. 65 na Chr. worden gedateerd⁵.

De Ritt. 1 lijkt in de loop van de tijd betrekkelijk weinig veranderingen te hebben ondergaan. Vroege exemplaren hebben veelal een van boven duidelijk naar binnen gebogen wand en een ongeprofileerde lip⁶ (afb. 6.23, a en b). Op dergelijke stukken komen soms opgelegde oortjes voor, zogenaamde 'Spiralhenkel'. Exemplaren uit de tijd van Claudius en Nero hebben doorgaans een minder sterk gebogen wand en een lip met meer volume, die duidelijker van de wand is gescheiden dan voorheen (afb. 6.23, c-h). De vorm van de jongste stukken onderscheidt zich nauwelijks meer van die van de Drag. 18. Alleen de groef of lijst aan de binnenzijde van de wand, juist onder de lip, verradt dat het om borden van het type Ritt. 1 gaat. Bij de Drag. 18 treft men dit kenmerk niet aan.

Bij sommige stukken is op de overgang van de bodem naar de wand aan de binnen- en/of de buitenzijde een lijst waarneembaar (afb. 6.23, a, c, d, f, i en j). Deze is waarschijnlijk ontstaan bij het polijsten van resp. de binnenzijde van de bodem en de buitenzijde van de wand. De chronologische

betekenis van de aan- of afwezigheid van dit kenmerk is gering. Bij vroege stukken komt het vaker voor dan bij late.

Uit de Vechtense vondsten lijkt men te mogen afleiden dat de Ritt. 1 een betrekkelijk zeldzame vorm is geweest. Van de gedetermineerde borden uit de voor-Flavische tijd behoort nog geen vijf procent tot dit type (afb. 6.9). Ook elders zijn maar weinig borden Ritt. 1 gevonden⁷.

Uit Vechten zijn tot dusver negen borden Ritt. 1 bekend, van acht verschillende pottenbakkers: Abitus (2 ex.), Acutus, Aquitanus, Germanus (afb. 6.23, i), Paullus i, Rogatus, Taurus - Tib- en Virthus⁸. Ze behoren alle tot het grote formaat. Kleine exemplaren van het type Ritt. 1 zijn elders wel aangetroffen, maar lijken verhoudingsgewijs zeldzaam te zijn⁹ (afb. 6.23, a en j).

*Drag. 15/17*¹⁰ (afb. 6.24 en 6.25)

De Drag. 15/17 is de Zuidgallische tegenhanger van de Italische vorm Halt. 3a (Consp. 19.2). Het laatstgenoemde type lijkt pas in het begin van de 1ste eeuw voor het eerst te zijn gemaakt¹¹. Mary heeft aangenomen dat de Drag. 15/17 is afgeleid van de Drag. 17a¹², maar voor deze veronderstelling ontbreekt ieder bewijs. In La Graufesenque schijnen beide typen tegelijkertijd in produktie te zijn genomen¹³. Tegen de hypothese van Mackensen dat de Drag. 15/17 uit de Halt. 1a is voortgekomen, kan hetzelfde bezwaar worden aangevoerd¹⁴.

1. Catalogus nr. A11.

2. Ettlinger e.a. 1990, 58.

3. Van het tweede bord is het stempel niet bewaard gebleven.

4. Het betreft fragmenten van maximaal vier borden, op een totaal van hooguit 16.000 exemplaren van gestempelde vormen (opgravingen 1987-1993). Zie ook May 1912, pl. VI 14 voor een Ritt. 1 uit York.

5. De door Oswald en Pryce (1920, 181) geuite veronderstelling dat het vanaf ca. 150 na Chr. vervaardigde type Walters 79 van de Ritt. 1 zou zijn afgeleid, is daarom onjuist.

6. Vgl. Ritterling 1912, 204; Oswald/Pryce 1920, 181.

7. Aislingen: zeldzaam (Ulbert 1959, 37); Hofheim: vijf of zes stuks (Ritterling 1912, 204); Neuss: vijf gestempelde exemplaren (Mary 1967, 15); Nijmegen, grafveld Hunerberg: negen stuks (Stuart 1976, 94-123, fig. 6-35); Valkenburg: zeldzaam (Glasbergen/Van Lith 1977, 10); Zwammerdam: één exemplaar (Haalebos 1977, 50).

8. Catalogus nr. A7, A11, A67, G21, P49, R5, T4 en V47.

9. De meeste borden Ritt. 1 uit de Fosse de Gallicanus en het depot Cluzel 15 te La Graufesenque zijn klein. Zie ook Amstad 1984, 151, pl. 1, 3; Rychener/Albertin 1986, Taf. 24, 266; Furger 1992, Taf. 24, 7/5.

10. Zie voor de naamgeving p. 46.

11. Ettlinger e.a. 1990, 84.

12. Mary 1967, 17.

13. In de Fosse de Cirratus zijn ze naast elkaar aangetroffen, deels met dezelfde stempels.

14. Mackensen 1978, 81; vgl. de bespreking van de Halt. 1a (p. 54).

In het begin van de 1ste eeuw lijkt de Drag. 15/17 samen met de Drag. 17a het belangrijkste type bord te zijn geweest (afb. 6.8 en 6.9). Deze positie is echter al in de tijd van Claudius overgenomen door de Drag. 18. Vanaf ca. 60 na Chr. is het aandeel van de Drag. 15/17 aanzienlijk gedaald, maar het is zeker overdreven te beweren dat het een in essentie voor-Flavische vorm is¹. In Vechten zijn onder andere exemplaren gevonden met stempels van Flavius Germanus, Sulpicius en L. Cosius Virilis, die uit het laatste kwart van de 1ste eeuw moeten stammen². De veronderstelling dat de Drag. 15/17 tot het einde van de 1ste eeuw op de markt is geweest, wordt gesteund door de omstandigheid dat het type ook in Les Martres-de-Veyre is gemaakt³, waar de produktie omstreeks 100 na Chr. is begonnen. In het nog jongere pottenbakkers-centrum van Banassac is een variant van de Drag. 15/17 vervaardigd met een wand als die van de Drag. 18⁴.

In La Graufesenque is het type in de bijna honderd jaar dat het is geproduceerd, geleidelijk van vorm veranderd. Bij de oudste stukken staat de wand geheel of nagenoeg loodrecht op de bodem (afb. 6.24, a en b). Volgens C.F.C. Hawkes en M.R. Hull kan bij dergelijke stukken de wand gearceerd zijn, of voorzien van opgelegde oortjes⁵.

De stand van de wand is langzaam aan schuiner geworden (afb. 6.24, c-h), en omdat tegelijkertijd de onderzijde van de bodem buiten de standring meer is gaan oplopen, hebben de jongste exemplaren een veel minder hoekig profiel dan de oudere⁶ (afb. 6.24, i en j).

Het gladde deel van de buitenwand boven de eerste groef of lijst, dat men als de rand zou kunnen beschouwen, is geleidelijk in omvang toegenomen. Uitzonderlijk is een Drag. 15/17 uit Straubing, die een ronde lip heeft (afb. 6.24, j); dit stuk zou in Banassac kunnen zijn gemaakt⁷.

Ook de groef of lijst die zich aan de binnenkant van de wand onder de rand bevindt, is langzaam naar beneden verschoven⁸. Bij de bespreking van de ontwikkeling in de afmetingen van de borden is al opgemerkt dat de hoogte van de Drag. 15/17 in de loop van de tijd is toegenomen, van ca. 36 mm naar ca. 43 mm (p. 53, met afb. 6.20 b).

Volgens Ritterling is ook de vorm van de 'Viertelrundstab', de verdikking op de plaats waar de bodem aan de binnenzijde in de wand overgaat, van chronologische betekenis. Borden met een van onder uitgeholde 'Viertelrundstab' zouden ouder zijn dan exemplaren met een eenvoudig afgeschuinde verdikking⁹. Oswald en Pryce hebben er echter al op gewezen dat borden met een uitgeholde 'Viertelrundstab' ook nog in Flavische vondstcomplexen voorkomen¹⁰ (afb. 6.24, i).

Enkele fabrikanten hebben ook een eenvoudiger geprofileerde versie van de Drag. 15/17 gemaakt. Deze variant heeft een nagenoeg vlakke buitenwand, die aan de bovenzijde wordt begrensd door een ronde lip en aan de onderzijde meestal door een halfronde lijst (afb. 6.25). Het profiel van de wand komt dus enigszins overeen met dat van de Drag. 17b. Deze versie schijnt tamelijk zeldzaam te zijn¹¹.

De Vechtense collectie telt 134 borden Drag. 15/17, waarvan 38 met een volledig profiel. Van zeven pottenbakkers zijn meer dan drie stukken van dit type aangetroffen: Aquitanus (12 ex.), Calvus (7), Castus (4), Maccarus (4), Secundus iii (4), Vapuso (7) en Vitalis ii (4). De stukken uit Vechten behoren waarschijnlijk alle tot het grote formaat. Van andere vindplaatsen zijn wel kleine borden Drag. 15/17 bekend¹².

Drag. 16 (afb. 6.26)

Over de oorsprong van de Drag. 16 bestaat vooralsnog geen zekerheid. Oswald en Pryce hebben aangenomen dat het type is afgeleid van de Halt. 1a¹³, evenals G. Mary, die het begin van de produktie van de Drag. 16 in de tijd van Claudius heeft gedateerd¹⁴. Bij de bespreking van de Halt. 1a is echter al opgemerkt dat het uitwendige profiel van deze vorm zo sterk verschilt van dat van de Drag. 16, dat het weinig aannemelijk is dat de laatste uit de eerste is voortgekomen.

Volgens Ritterling is de Drag. 16 niet uit de Halt. 1a ontstaan, maar uit de Halt. 2a¹⁵, ofwel de Drag. 17a (afb.

1 In Rottweil zijn minstens 33 exemplaren gevonden (Planck 1975, 152, en 157, Tabelle 11), te veel om van een zeldzame vorm te kunnen spreken. In de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen zijn ruim vijfhonderd borden van dit type aan het licht gekomen, tegen bijna vijfduizend exemplaren Drag. 18 (opgravingen 1987-1993).

2 Catalogus nr G46, S183 en V34.

3 Stanfield 1929, 151, fig. 14, 66, met een stempel van Balbinus uit Les Martres, Ternisse 1968, 72, fig. 31.

4 Deze versie is in ieder geval gemaakt door Iulius Aemilius, Coccillus en Natalis (La Canourgue, Centre de Documentation Archéologique Ch. Morel, inv. nr 4044, 4109, 4162 en 2 ex. zonder nummer), gepubliceerde exemplaren zijn niet bekend. In de Spaanse produktiecentra van terra sigillata is een soortgelijke variant gemaakt (Mezquiriz 1983, lám. 3).

5 Hawkes/Hull 1947, 183, S6A-A'.

6 Vgl. Oswald/Pryce 1920, 174 v.

7 Het is voorzien van het onder catalogus nr C25* besproken stempel OFCAILVI.

8 Oswald/Pryce 1920, 174; Planck 1975, 152.

9 Ritterling 1912, 206.

10 Oswald/Pryce 1920, 174. Vgl. Planck 1975, Taf. 38, 7.

11 In Vechten bevindt zich onder de 38 exemplaren Drag. 15/17 met een volledig profiel één stuk met deze kenmerken, en wel van Aquitanus (catalogus nr A67 en afb. 6.25, a). Uit de canabae bij de Nijmeegse legerplaats zijn tot dusver twee fragmenten bekend geworden (afb. 6.25, b en c). Zie verder Geissner 1904, Taf. I 3 (Oswald/Pryce 1920, pl. XLIII 31), met een stempel van Darra (wandprofiel wellicht meer als dat van de Drag. 17c dan dat van de Drag. 17b), Hawkes/Hull 1947, 181, fig. 42, 22, Mary 1967, 18. "ohne Profilierung in der herkömmlichen Sinne, sondern mit lediglich einer dünnen Leiste dicht unter der Lippe und einer unteren Wandabschlussleiste".

12 Vgl. Barthélemy/Depierre 1990, 29, fig. 11, 7; Schucany 1983, 57, Abb. 9, 44, Furger 1992, Taf. 11, 4/7, 14, 5/16, en 28, 9/20 en 9/21.

13 Oswald/Pryce 1920, 172.

14 Mary 1967, 15 v.

15 Ritterling 1912, 206.

6.27). Beide typen hebben een min of meer S-vormige binnenwand, maar het profiel van de buitenwand is zo verschillend, dat het misschien beter is de Drag. 16 als een op zichzelf staande, mogelijkteerwijs in Zuid-Gallië ontwikkelde vorm te beschouwen.

Vanwege de zeldzaamheid van het type is moeilijk te bepalen wanneer de Drag. 16 voor het eerst gemaakt is. Omdat er exemplaren met een vrij hoge standring bekend zijn (afb. 6.26, a), is het aannemelijk dat de Drag. 16 al onder Tiberius in produktie is genomen. De vorm is zeker tot in de tijd van Nero op de markt geweest, want er zijn stukken van dit type aangetroffen in de Fosse de Gallicanus en het depot Cluzel 15 te La Graufesenque. De lijst van vindplaatsen omvat zelfs de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen, en York. De profielen van de daar gevonden exemplaren doen vermoeden dat het niet gaat om stukken die ongewoon lang in gebruik zijn geweest (afb. 6.26, g en h)¹. De Drag. 16 schijnt dus pas in de tijd van Vespasianus geheel van de markt te zijn verdwenen.

Wat het profiel van rand en wand betreft is bij de Drag. 16 geen ontwikkeling van betekenis waarneembaar, maar dat kan ook het gevolg zijn van het geringe aantal stukken dat tot nu toe bekend is. In Nijmegen en Vechten zijn exemplaren gevonden die men op grond van de vorm van de binnenwand tot het type Drag. 16 zou willen rekenen, maar die een afwijkend gevormde buitenwand hebben (afb. 6.26, i en j). Of het hier individuele uitzonderingen betreft of vertegenwoordigers van min of meer gestandaardiseerde varianten, kan bij de huidige stand van zaken niet worden uitgemaakt.

Van de 906 gedetermineerde borden uit Vechten kunnen er maar acht met zekerheid tot het type Drag. 16 worden gerekend. Zeven daarvan zijn voorzien van herkenbare stempels, en wel van Aquitanus, Bollus, Lucceius, Maccarus, Murranus, Silvinus i en Tertius²; de achtste is wellicht afkomstig van Cantus³. Van twee andere borden, van Primus en Virthus⁴, is net niet voldoende bewaard gebleven om te kunnen uitsluiten dat ze tot het type Drag. 17a moeten worden gerekend. De Drag. 16 van Lucceius heeft een diameter van slechts 116 mm, en is daarmee het kleinste bord dat in Vechten is aangetroffen⁵. De overige Vechtense stukken van dit type behoren tot het grote formaat.

Drag. 17a (afb. 6.27, a-d)

In navolging van Vernhet wordt hier de aanduiding Drag. 17a gebruikt voor het type bord dat Dragendorff als nummer 17 heeft afgebeeld (afb. 6.1), om het te onderscheiden van twee andere vormen met een eenvoudiger wandprofiel, die ook onder de Drag. 17 zijn gerangschikt (vgl. p. 47). De Drag. 17a is de Zuidgallische tegenhanger van het Italische type

Halt. 2a (Consp. 18.2), dat vermoedelijk omstreeks 10 voor Chr. voor het eerst is gemaakt⁶.

In La Graufesenque is de Drag. 17a waarschijnlijk vanaf het begin van de produktie vervaardigd. Borden van dit type zijn vooral gevonden op plaatsen die al onder Augustus bewoond zijn geweest. Ook in het waarschijnlijk onder Tiberius gebouwde legerkamp van Aislingen zijn nog enkele borden Drag. 17a aangetroffen⁷. Onder de vondsten uit de korte tijd later aangelegde castella van Burghöfe, Hofheim, Rheingönheim, Valkenburg en Zwammerdam ontbreekt het type tot nu toe. Na aanvankelijk samen met de Drag. 15/17 het best vertegenwoordigde bord te zijn geweest (afb. 6.9), lijkt de Drag. 17a dus omstreeks 40 na Chr. van de markt te zijn verdwenen.

Omdat de vorm in La Graufesenque maar korte tijd is gemaakt, is er geen typologische ontwikkeling waarneembaar. De meeste stukken hebben een gladde buitenwand, die slechts door eenvoudige groeven of lijsten wordt onderbroken (afb. 6.27, a-c). Bij sommige exemplaren zijn het bovenste en onderste gedeelte van de wand gearceerd (afb. 6.27, d).

Van de Vechtense borden kunnen er acht met zekerheid als Drag. 17a worden gedetermineerd. Deze zijn afkomstig uit de werkplaatsen van Bilicatus (3 ex.), Celer, Macirus, Quadratus, Silvanus en Tertius⁸. Van twee andere borden is slechts de aanzet van de wand bewaard gebleven; deze lijken echter eerder tot het type Drag. 16 te behoren⁹. De Vechtense borden Drag. 17a behoren alle tot het grote formaat. Kleine exemplaren zijn wel van elders bekend¹⁰.

1. Het bord uit York is misschien niet op schaal 1 : 2 afgebeeld. Het stuk is getekend naar May 1912, pl. V 9, waar als schaal 2 : 3 is vermeld. Gezien de afmetingen van de daar afgebeelde stukken zijn ze echter waarschijnlijk op schaal 1 : 4 weergegeven. Deze schaal is als uitgangspunt genomen voor de vervaardiging van afb. 6.25, h. Ook als de absolute maten niet correct zijn, kan het bord op grond van de verhouding tussen de diameter en de hoogte (ca. 3,88 : 1) en van de wijze waarop de binnenzijde van de standring overgaat in de bodem, als een laat stuk worden beschouwd.

2. Catalogus nr. A60, B82, L31, M8, M129, S159 en T8.

3. Catalogus nr. X14.

4. Catalogus nr. P97 en V49.

5. Ook uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is een kleine Drag. 16 te voorschijn gekomen. Zie verder Barthélemy/Depierre 1990, 29, fig. 11, 6.

6. Ettlinger e.a. 1990, 82.

7. Knorr 1912, Taf. XV 6, 10 (?) en 11.

8. Catalogus nr. B64, B67, B69, C95, M16, Q2, S149 en T11.

9. Catalogus nr. P97 en V49.

10. Vgl. Furger 1992, Taf. 2, 2/13, aangemerkt als Arretijns. Het is niet bekend of in Italië of Lyon dergelijke kleine stukken zijn gemaakt. In Haltern en Neuss ontbreken ze, maar dat zou kunnen samenhangen met de al eerder (p. 52) gesignaleerde zeldzaamheid van kleine borden in het noordwesten van het Romeinse rijk.

Drag. 17b en 17c¹ (afb. 6.27, e-j)

De in afb. 6.27, e-j weergegeven borden verschillen in tal van opzichten van het door Dragendorff als nummer 17 afgebeelde stuk (afb. 6.1). Oswald en Pryce hebben borden als die van afb. 6.27, e en f echter onder de Drag. 17 gerangschikt², en het lijkt verstandiger vast te houden aan deze opvatting dan geheel nieuwe typenummers te introduceren. De Drag. 17b en 17c vertonen zoveel onderlinge overeenkomsten dat het voor de hand ligt ze gezamenlijk te behandelen. Ze hebben beide een geheel of nagenoeg vlakke, enigszins schuin staande wand. Bij de Drag. 17b wordt deze aan de buitenzijde door lijsten begrensd (afb. 6.27, e en f). De bovenste dient als lip, en de onderste markeert de verbinding van de wand met de bodem. Bij de Drag. 17c is de begrenzing van de wand slechts met groeven aangegeven (afb. 6.27, g-j).

De Drag. 17b en 17c vormen wellicht gezamenlijk de voortzetting van het Italische type Halt. 5a (Consp. 20.1-5)³, dat in de tijd van Augustus in produktie schijnt te zijn genomen⁴. Of de Halt. 5a ontstaan is uit de Halt. 2a⁵, is voornamelijk onzeker. In La Graufesenque zijn de Drag. 17a, 17b en 17c in elk geval gedeeltelijk in dezelfde werkplaatsen gemaakt, zoals onder meer uit de Vechtense vondsten blijkt⁶.

De lijst van vindplaatsen van de Drag. 17b en 17c vertoont veel overeenkomsten met die van de Drag. 17a. De Drag. 17b is nog in Aislingen aangetroffen⁷, maar is net als de Drag. 17c tot nu toe niet in later gebouwde castella aan het licht gekomen. Beide varianten zijn echter vertegenwoordigd in het materiaal uit het in de tijd van Nero gedateerde depot Cluzel

15 te La Graufesenque, met in totaal een dozijn exemplaren (afb. 6.28). In drie gevallen is het bodemstempel bewaard gebleven, met de tekst OF.PRIM⁸. Omdat het depot nog tientallen identieke stempels bevatte, kan worden uitgesloten dat de borden Drag. 17b en 17c ouder zijn dan de overige stukken. Uiterlijk onderscheiden de borden uit Cluzel 15 zich nauwelijks van de oudere exemplaren; ze hebben alleen een dikkere wand en standring.

Voor de discrepantie tussen de vondsten in La Graufesenque en daarbuiten is voornamelijk geen sluitende verklaring te geven. De exemplaren uit Cluzel 15 behoren alle tot het kleine formaat, dat in het noordwesten van het Romeinse rijk - de streek waar de meeste gedateerde vindplaatsen liggen - relatief zeldzaam is. Dat borden Drag. 17b en 17c buiten het productiecentrum ontbreken in vondstcomplexen uit de tijd van Claudius en Nero, zou dus het gevolg kunnen zijn van de omstandigheid dat in die periode alleen nog kleine exemplaren zijn geproduceerd. Het is echter geenszins zeker, en wellicht ook niet aannemelijk dat dit laatste het geval is geweest. Voorlopig lijkt men in de praktijk de regel te mogen hanteren dat een buiten La Graufesenque aangetroffen Drag. 17b of 17c van voor ca. 40 na Chr. dateert.

Net als bij de Drag. 17a komen bij de Drag. 17b en 17c naast exemplaren met een gladde buitenwand ook stukken met een gearceerde wand voor (afb. 6.27, j). Sommige stukken met een gladde wand hebben opgelegde oortjes⁹.

In Vechten zijn twee borden Drag. 17b gevonden, van Cantus en Tertius¹⁰. Beide behoren tot het grote formaat. Kleine exemplaren zijn, zoals gezegd, nogal zeldzaam¹¹. Vier van de Vechtense borden kunnen als Drag. 17c worden gekarakteriseerd. Drie exemplaren, van Cantus, Quartus en Silvanus¹², behoren tot het grote formaat; het vierde stuk, van Iulius i¹³, kan tot het kleine formaat worden gerekend¹⁴.

Drag. 18 (afb. 6.29)

In navolging van Ritterling wordt over het algemeen aangenomen dat de Drag. 18 uit de Ritt. 1 is voortgekomen¹⁵. Beide vormen zijn echter zo lang naast elkaar geproduceerd, dat ze misschien beter als afzonderlijke typen kunnen worden beschouwd, elk met een eigen ontstaansgeschiedenis. De Drag. 18 zou kunnen zijn ontwikkeld uit de Consp. 4.3, die anders dan de voorloper van de Ritt. 1, de Halt. 4a (Consp. 4.4), een naar buiten wijkende wand heeft. De geschiedenis van deze vormen is echter nog verre van duidelijk.

De Drag. 18 is het enige type bord dat in La Graufesenque gedurende de gehele exportperiode van ca. 10-120 na Chr. is vervaardigd. Onder Tiberius was dit bord nog van weinig betekenis, maar vanaf de tijd van Claudius was het de meest verkochte vorm (afb. 6.8).

1. Zie voor de naamgeving p. 47.

2. Oswald/Pryce 1920, 174 en pl. XLII 9-11.

3. In de *Conspetus* wordt alleen nr. 20.1, gekenmerkt door een "plain vertical rim", gelijkgesteld met de Halt. 5 (Ettlinger e.a. 1990, 86 en 190). Loeschcke's beschrijving "mit ungegliedertem oder kaum gegliedertem ... Rand" (1909, 145) lijkt echter voldoende ruimte te laten voor een identificatie van de Halt. 5 met Consp. 20.1-5.

4. Ettlinger e.a. 1990, 86.

5. Loeschcke 1909, 145; von Schnurbein 1982, 57; Ettlinger e.a. 1990, 82 en 86.

6. Cantus heeft zowel Drag. 17b als 17c vervaardigd (afb. 6.27, f en g), Silvanus zowel Drag. 17a als 17c (afb. 6.27, d en j), en Tertius zowel 17a als 17b (afb. 6.27, e).

7. Knorr 1912, 4, Textbild 1, C.

8. Haalebos 1979, 131, Taf. 1, 5; vgl. *catalogus* nr. P112.

9. Drag. 17b: Geissner 1904, Taf. I 13; Bémont 1976, pl. V e; Barthélemy/Depierre 1990, 23, fig. 8, 2. Drag. 17c: Behrens 1920, Taf. 10, I 4 en II 2.

10. *Catalogus* nr. C58 en T12.

11. Zie behalve afb. 6.28 Barthélemy/Depierre 1990, 23, fig. 8, 2.

12. *Catalogus* nr. C52, Q4 en S151.

13. *Catalogus* nr. I28.

14. Zie ook Behrens 1920, Taf. 10, II 2.

15. Ritterling 1912, 204 v.; Oswald/Pryce 1920, 181.

De ontwikkeling van dit type is in grote trekken vergelijkbaar met die van de Ritt. 1. De lip heeft steeds meer volume gekregen. Bij stukken uit de eerste helft van de 1ste eeuw is boven in de lip soms een groef aangebracht¹ (afb. 6.29, a en b). Voor-Flavische exemplaren hebben vaak een enigszins afgeplatte rand, vergelijkbaar met die van de Drag. 27g uit dezelfde periode.

De wand van de Drag. 18 heeft geleidelijk zijn kromming verloren, en de stand is steeds schuiner geworden. Anders dan bij de Ritt. 1 is bij de Drag. 18 aan de binnenzijde nooit een groef of lijst vlak onder de rand aangebracht. De overgang van de bodem naar de wand is zowel binnen als buiten steeds vloeiender geworden. Bij stukken uit de voor-Flavische tijd is daar vaak een lijst zichtbaar (afb. 6.29, a-d); bij latere exemplaren is dit nog maar zelden het geval² (afb. 6.29, j). Aan het begin van de sectie over de ontwikkeling van de borden is er al op gewezen dat de hoogte van de Drag. 18 mettertijd is toegenomen, van ca. 36 mm naar ca. 42 mm (p. 52, met afb. 6.19 b).

Van de 737 borden Drag. 18 uit Vechten kunnen er slechts vijf met zekerheid tot het kleine formaat worden gerekend (afb. 6.17, c-e en 6.18, a en b). Onder de overige stukken bevinden zich hooguit enkele andere kleine exemplaren³.

Servies E2 (afb. 6.18, d en 6.30)

Voor de beschrijving van de kenmerken van servies E kan het beste de definitie van Vernhet worden geciteerd: "Le service E a une forme convexe simple. La lèvre triangulaire est toujours soulignée par un léger ressaut interne. Tous les vases de ce service sont munis de deux anses plaquées"⁴. Het servies is onderverdeeld in bakjes (E1), borden en schotels (E2) en ondiepe schaaltes op een hoge voet (E3).

Vernhet veronderstelt dat de serviezen A-F in La Graufesenque zijn ontworpen. Hoewel veel van de vormen die tot deze serviezen behoren, ook in Montans en Italië zijn geproduceerd⁵, lijkt in La Graufesenque de sortering het grootst te zijn geweest, wat pleit voor Vernhets hypothese. Aan de andere kant vertonen de Italische stukken meer variatie in de versiering die bij veel typen op de rand is aangebracht⁶.

Wanneer de serviezen A-F voor het eerst zijn gemaakt, is niet gemakkelijk te bepalen. De meeste onderdelen lijken niet voor de tijd van Vespasianus op de markt te zijn verschenen⁷. De Ritt. 14, die tot servies D1 wordt gerekend, schijnt echter al in de voor-Flavische tijd geproduceerd te zijn⁸. Stukken van servies E zijn nog maar zelden buiten La Graufesenque aangetroffen. De exemplaren die in een gedateerde context aan het licht zijn gekomen, stammen van na 70 na Chr.⁹

Bodemfragmenten van bakjes E1 kunnen vaak niet worden onderscheiden van die van bakjes Drag. 27 uit dezelfde tijd,

omdat ze identieke standringen hebben. Bij bakjes E1 loopt de wand buiten de standring echter minder sterk op.

Bodemfragmenten van kleine borden E2 kunnen gemakkelijk worden verward met die van late bakjes Drag. 24, omdat ze een lage, in doorsnee rechthoekige standring hebben. In veel gevallen zal de diameter van de standring echter uitsluitend kunnen geven. Standringen van late bakjes Drag. 24 zijn namelijk maar zelden groter dan 55 mm in doorsnee (afb. 6.53, c), en die van borden van servies E2 zullen doorgaans niet kleiner zijn¹⁰.

Onder de gestempelde stukken uit Vechten bevindt zich alleen een klein bord E2, uit de werkplaats van L. Cosius Virilis¹¹ (afb. 6.18, d). De afmetingen van dit stuk komen goed overeen met die van een exemplaar uit La Graufesenque dat een totale diameter van bijna 13 cm heeft (afb. 6.30). Bakjes E1 zijn in Vechten niet aangetroffen, tenzij een of meer bodemfragmenten van dergelijke stukken ten onrechte als Drag. 27 zijn gedetermineerd.

Schotels

Alle typen borden die in het voorafgaande zijn besproken, hebben een schotel als tegenhanger gehad. Alleen de Halt. 1b schijnt niet in La Graufesenque te zijn geproduceerd. De enige typen die geregeld buiten het productiecentrum worden gevonden, zijn de Drag. 15/17R en 18R¹²; de andere zijn nog zeldzamer dan de bijbehorende borden¹³. Hier zullen alleen de Drag. 15/17R, 17aR en 18R worden behandeld - de enige typen die in Vechten zijn aangetroffen.

1. Vgl. Ritterling 1912, 205; Neeb 1913/1914, 128, Abb. 3, 5; Stuart 1976, 118, fig. 30, 305; Schucany 1983, 59, Abb. 10, 63.
2. Vgl. Tyers 1993, 133.
3. Zie voor andere voorbeelden Schucany 1983, 59, Abb. 10, 62 en 64; Barthélemy/Depierre 1990, 29, fig. 11, 5; Furger 1992, Taf. 7, 3/20-23; 36, 11/11, en 60, 16/11.
4. Vernhet 1976, 21. Uit Rottweil en Xanten zijn echter bakjes E1 bekend die geen handvatten schijnen te hebben gehad (Steiner 1911, 159, Abb. 24, 4; Planck 1975, Taf. 88, 6).
5. Bémont/Jacob 1986, 61, fig. 3; Ettlinger e.a. 1990, 50.
6. Ettlinger e.a. 1990, 49.
7. Vernhet 1976, 19, fig. 3.
8. Zie ook Roth-Rubi 1992, 521, Abb. 3, 79.7, uit het legerkamp van Zurzach.
9. Planck 1975, Taf. 88, 3 en 6.
10. Deze verwachting is gebaseerd op de diameters van de standringen van andere typen kleine borden (vgl. p. 52).
11. Catalogus nr. V36.
12. Zie voor de betekenis van de R na het typenummer p. 47, noot 4.
13. Ritt. 1R: vgl. catalogus nr. V46. Drag. 16R: afb. 6.2, 3B; Hawkes/Hull 1947, pl. XL s9B. Drag. 17bR: Oswald/Pryce 1920, pl. XLII 11. Drag. 17cR: een exemplaar met een diameter van ca. 40 cm is aangetroffen op het Kops Plateau te Nijmegen (mededeling K. Zee). Servies E2: Vernhet 1976, 22.

Uit de afmetingen van de schotels uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque (afb. 6 14, C-E) en van die uit Vechten, Oberwinterthur en verscheidene andere plaatsen (afb. 6 31) kan worden afgeleid dat er schotels in vier maten hebben bestaan. De drie kleinste - die gemakshalve als klein, middelgroot en groot zullen worden aangeduid - zijn de meest voorkomende. Ze omvatten stukken met diameters van achtereenvolgens ca. 210-240 mm, ca. 240-280 mm en ca. 300-340 mm. De grootste maat wordt gevormd door stukken met een diameter van ca. 360-400 mm, en is zeer zeldzaam¹.

Net als bij de borden kunnen ook bij de schotels de verschillende formaten alleen op grond van de diameter goed worden onderscheiden. In hoogte verschillen de drie kleinste maten schotels nauwelijks (afb. 6.31). Met de afmetingen van de standringen is het iets beter gesteld (tabel 6.7 en afb. 6 32). Deze overlappen elkaar weliswaar gedeeltelijk, maar in veel gevallen is het toch mogelijk om op grond van de grootte van de standring een uitspraak te doen over het oorspronkelijke formaat van een schotel.

Wanneer de schotels uit Vechten volgens de criteria van tabel 6.7 worden geordend, blijkt dat de meeste stukken tot het middelgrote formaat behoren (afb. 6.33). Het kleine formaat is eveneens goed vertegenwoordigd, maar het grote en zeer grote formaat slechts met enkele stukken. Van de twaalf stukken waarvan de totale afmetingen zijn geregistreerd, zijn er zes klein, vijf middelgroot en één groot.

Veranderingen in de afmetingen

Omdat schotels veel zeldzamer zijn dan borden, is het minder eenvoudig na te gaan of zich in de afmetingen bepaalde ontwikkelingen hebben voorgedaan. Alleen van het kleine en middelgrote formaat zijn voldoende gegevens beschikbaar om een dergelijk onderzoek mogelijk te maken. Het aantal schotels dat in afb. 6.31 is weergegeven, is echter te gering om

diameter standring (mm)	formaat
88 - 98	klein
99 - 106	klein of middelgroot
107 - 133	middelgroot
134 - 136	middelgroot of groot
137 - »	groot of zeer groot

Tabel 6 7 Verband tussen de diameter van de standring en het formaat van een schotel, gebaseerd op de gegevens van stukken uit Vechten, La Graufesenque en Oberwinterthur

de statistische betrouwbaarheid van de uitkomsten te garanderen. De resultaten die hier worden gepresenteerd, zullen dus nogmaals moeten worden getoetst wanneer meer gegevens voorhanden zijn.

Evenals bij de borden zijn in eerste instantie slechts stukken van één type geselecteerd, de Drag. 18R. Omdat is gebleken dat de toevoeging van andere typen niet tot wezenlijke veranderingen in de uitkomsten leidt, zijn uiteindelijk de gegevens van alle typen samengevoegd.

Het onderzoek van de kleine schotels is beperkt gebleven tot de periode van 50-100 na Chr. omdat uit de eerste helft van de 1ste eeuw geen stukken voorhanden zijn². De afmetingen die bij dit formaat de duidelijkste veranderingen hebben ondergaan, zijn de diameter en de hoogte (afb. 6.34 a-b)³. Bij de totale diameter is de spreiding van de gegevens zo groot, dat aan de toename van het gemiddelde niet veel waarde moet worden gehecht. Bij de totale hoogte is de variatie geringer, en zal de geconstateerde toename van het gemiddelde eerder een afspiegeling van de werkelijkheid zijn. Deze opvatting wordt gesteund door het gegeven dat ook bij de borden de hoogte in de loop van de tijd groter is geworden (afb. 6.21 b). De diameter en de hoogte van de standringen van kleine schotels hebben geen duidelijke ontwikkeling doorgemaakt⁴ (afb. 6.34 c-d).

De veranderingen in de afmetingen van de middelgrote schotels komen in grote lijnen overeen met die van de kleine exemplaren. De totale diameter vertoont een tamelijk grote variatie; het gemiddelde is echter min of meer constant gebleven (afb. 6.35 a)⁵. De totale hoogte is net als bij de borden en de kleine schotels aanzienlijk toegenomen (afb. 6 35 b). Anders dan bij de kleine schotels lijkt de diameter van de standringen van de middelgrote stukken duidelijk te zijn afgenomen (afb. 6 35 c). De tijd zal moeten leren of deze indruk juist is. Voor deze hypothese pleit wellicht dat bij de borden eveneens een licht dalende tendens waarneembaar is (afb. 6.21 c). De hoogte van de standringen van de onderzochte stukken is licht toegenomen, maar daarbij moet worden aangetekend dat voor de periode met de meeste waarnemingen, ca. 55-100 na Chr., geen verandering van betekenis zichtbaar is (afb. 6 35 d). De kans is dus groot dat bij een uitbreiding van het aantal gegevens het gemiddelde min of meer constant zal blijven.

1 Vgl. Mary 1967, 18, Stuart 1968, 71, afb. 8, 66. Zie ook p. 59, noot 13.

2 Twee schotels Drag. 17aR uit Zurzach en Baden (afb. 6 37, c en d) zijn buiten beschouwing gelaten, omdat het onzeker is of ze als klein of als middelgroot moeten worden beschouwd (vgl. p. 78, noot 1).

3 De concentratie van stukken met een gemiddelde datering van 60 na Chr. in afb. 6 34 a-c is het gevolg van de toevoeging van de schotels uit het Keramieklager te Oberwinterthur, die gemakshalve alle in de jaren 50-70 na Chr. zijn gedateerd. Deze stukken ontbreken in afb. 6 34 d, omdat de hoogte van de standring niet is geregistreerd.

4 Als de in noot 2 vermelde schotels uit Baden en Zurzach tot het kleine formaat worden gerekend, ontstaat bij de totale diameter en de diameter van de standring een sterk dalende tendens, en wordt de stijgende tendens van de totale hoogte benadrukt.

5 Zie voor een verklaring van de concentratie van gegevens bij 60 na Chr. in afb. 6 35 a-c noot 3.

Omdat zowel bij de kleine als de middelgrote schotels de totale hoogte geleidelijk is toegenomen - een patroon dat ook bij de grote borden is waargenomen - ligt het voor de hand aan te nemen dat ook de grote en zeer grote schotels in de loop van de tijd hoger zijn geworden. De juistheid van deze veronderstelling kan vooralsnog niet worden getoetst, omdat onvoldoende gegevens voorhanden zijn.

Veranderingen in het profiel

De schotels vertonen niet alleen in de ontwikkeling van de afmetingen overeenkomsten met de borden, maar ook in die van de vorm van bodem en standring. Zo is ook bij de schotels de hoek die de binnenzijde van de standring met het standvlak maakt, geleidelijk afgenomen. Bij stukken uit de eerste helft van de 1ste eeuw staat de binnenzijde van de vaak dikke standring doorgaans min of meer loodrecht op het standvlak (afb. 6.36, b en e, en 6.37). De binnenkant van de standring van schotels uit een latere tijd maakt gewoonlijk een scherpe hoek met het standvlak (afb. 6.38 en 6.39). Anders dan bij de borden lijkt de aansluiting van de binnenzijde van de standring op de bodem steeds duidelijk geknikt te zijn gebleven.

De helling van de bodem buiten de standring is geleidelijk toegenomen, een ontwikkeling die ook bij de borden waarneembaar is. Bij de schotels uit de tijd van Tiberius en Claudius verloopt dit deel van de bodem geheel of nagenoeg vlak (afb. 6.37), maar bij stukken uit het einde van de 1ste eeuw loopt het sterk op (afb. 6.38, c-e en 6.39, c-e). De helling van de bodem binnen de standring zegt daarentegen weinig over de ouderdom van een schotel. Ook stukken uit de eerste helft van de 1ste eeuw hebben dikwijls een bodem die aan de binnenzijde naar het midden oploopt (afb. 6.37), zij het misschien minder vaak dan schotels uit een latere periode.

De binnenzijde van de bodem van de schotels verschilt op twee punten van die van de borden. Ten eerste zijn schotels op de plaats waar borden een enkele of dubbele groef hebben, voorzien van een gearceerde band van ongeveer een centimeter breedte, die gewoonlijk aan weerszijden door een groef wordt begrensd. De arcering is bijna altijd aanwezig¹, maar bij schotels uit de tijd na ca. 70 na Chr. ontbreken de groeven dikwijls. De arcering van schotels uit deze periode is vaak aanzienlijk grover dan die van oudere exemplaren².

Het tweede verschil is dat bij schotels dichter bij het midden van de bodem nog een extra groef is aangebracht, wellicht om het stempel gemakkelijk te kunnen centreren. Bij stukken uit de voor-Flavische tijd is de diameter van de groef doorgaans groter dan de lengte van het stempel (pl. 15, M128), maar bij jongere stukken is vaak het omgekeerde het geval (pl. 24, V31). Dank zij de aanwezigheid van deze groef kunnen zelfs kleine bodemscherven van schotels als zodanig

worden herkend. De enige vorm waarmee verwarring zou kunnen ontstaan, is de Drag. 33(a). Deze heeft immers net als de schotels een enigszins opbollende bodem en een groef die direct rond het stempel loopt of erdoor wordt overlapt.

De enige schotels uit Vechten waarbij de groef rond het stempel ontbreekt, zijn afkomstig van Acutus, Darra en Veriugus (afb. 6.37, a en b). Ook bij drie in La Graufesenque gevonden stukken van Acutus is op deze plaats geen groef aanwezig. De afwezigheid van een groef rond het stempel is misschien karakteristiek voor vroege stukken.

Een andere uitzondering wordt gevormd door een Drag. 17aR van Masculus i uit Vechten (afb. 6.37, f). Deze heeft een dubbele in plaats van een enkele groef rond het stempel. Deze afwijking is ook bekend van een in La Graufesenque aangetroffen Drag. 15/17R van Tertius³. In deze gevallen gaat het waarschijnlijk om individuele uitzonderingen op de regel.

Drag. 15/17R⁴ (afb. 6.36)

De Drag. 15/17R - ook wel aangeduid als Ritt. 4B - is de Zuidgallische opvolger van het Italische type Halt. 3b (Consp. 19.2), dat wel net als de Halt. 3a in de eerste jaren van de 1ste eeuw op de markt zal zijn gekomen⁵. Deze vorm is vanaf het begin van de productie in La Graufesenque tot in de tijd van Claudius het meest verkochte schoteltype geweest, samen met de Drag. 17aR (afb. 6.10). Rond het midden van de 1ste eeuw is deze positie overgenomen door de Drag. 18R. De Drag. 15/17R lijkt zeker tot het einde van de 1ste eeuw in La Graufesenque te zijn gemaakt. In Vechten zijn nog stukken gevonden van Fuscus ii, Cosius Rufinus en Silvinus ii, die op zijn vroegst uit het laatste kwart van de 1ste eeuw dateren. De vervaardiging van de Drag. 15/17R is nog korte tijd voortgezet in Banassac⁶ en mogelijk Les Martres-de-Veyre⁷, waar de productie waarschijnlijk pas in de 2de eeuw is begonnen.

De ontwikkeling van het profiel van de Drag. 15/17R vertoont veel overeenkomsten met die van de Drag. 15/17. Een belangrijk verschil is, dat de schotels een schuinere wand

1. Zie voor een uitzondering Ritterling 1912, 206, onder 3B.

2. Vgl. Marichal 1988, nr. 75-78 en 83.

3. Marichal 1988, nr. 30.

4. Zie voor de naamgeving p. 46, en 47 noot 4.

5. Ettlinger e.a. 1990, 84.

6. In de collectie Morel bevindt zich een Drag. 15/17R van Natalis (La Canourgue, Centre de Documentation Archéologique Ch. Morel, inv.nr. 4163).

7. Een exemplaar met stempel BIRAC uit Wroxeter (Oswald/Pryce 1920, pl. XLIII 41) zal gezien de vindplaats eerder uit Les Martres dan uit Banassac afkomstig zijn (vgl. p. 15 v.).

hebben dan de borden¹. Zelfs bij schotels uit de eerste helft van de 1ste eeuw staat de wand niet loodrecht op de bodem² (afb. 6.36, b). Bij de ouderdomsbepaling moeten op dit punt voor de Drag. 15/17R dus andere maatstaven worden gehanteerd dan voor de Drag. 15/17. Net als bij het bord is bij de schotel de helling van de wand in de loop van de tijd toegenomen. Tegelijkertijd is ook de helling van de bodem buiten de standing groter geworden, zodat geleidelijk een minder hoekig profiel is ontstaan.

Een tweede verschil tussen de Drag. 15/17R en de Drag. 15/17 is de profilering van de buitenwand. Bij de schotel is deze eenvoudiger dan bij het bord. Omdat de wand van de Drag. 15/17R doorgaans ook sterker gewelfd is dan die van de Drag. 15/17, heeft het uitwendige profiel meer gemeen met dat van de Drag. 17a(R) dan met dat van de Drag. 15/17. De groef of lijst aan de binnenzijde van de wand lijkt evenals bij de Drag. 15/17 langzamerhand naar beneden te zijn verschoven. De hoogte van de Drag. 15/17R is in de loop van de tijd toegenomen.

Van de Drag. 15/17R is ook een versie gemaakt die wat het wandprofiel betreft verwant is met de Drag. 17bR³, en als zodanig de grotere vertegenwoordiger is van een variant van de Drag. 15/17 (afb. 6.25).

Van de 127 in Vechten aangetroffen schotels kunnen er elf als Drag. 15/17R worden gedetermineerd. Als ze volgens de criteria van tabel 6.7 worden geclassificeerd, zijn er vijf klein, vier middelgroot, één groot en één groot of zeer groot. De kleine zijn afkomstig van Primulus - Pater, Cosius Rufinus, Secundus ii, Silvinus ii en Virthus⁴ (afb. 6.36, a), en de middelgrote van Aquitanus (afb. 6.36, c), Bassus i - Coelus, Fuscus ii en Melus⁵; de grote is gemaakt door Martialis⁶ en de grote of zeer grote door Veriugus⁷ (afb. 6.36, d en e).

Drag. 17aR⁸ (afb. 6.37, c-f)

De Drag. 17aR is de Zuidgallische equivalent van de Italische vorm Halt. 2b (Consp. 18.2), die omstreeks 10 voor Chr. in

produktie is genomen⁹. Het is een van de eerste vormen die vanuit La Graufesenque zijn geëxporteerd. De vervaardiging van de Drag. 17aR zal wel tegelijk met die van de Drag. 17a rond 40 na Chr. zijn gestaakt, want de schotel is tot nu toe niet in een jongere context aan het licht gekomen.

Omdat de Drag. 17aR een zeldzame vorm is en bovendien maar korte tijd is gemaakt, kan niet worden uitgemaakt of de kleine verschillen die tussen de afzonderlijke exemplaren waarneembaar zijn (afb. 6.37, c-f), het gevolg zijn van een typologische ontwikkeling.

Onder de gestempelde stukken uit Vechten bevindt zich maar één schotel van het type Drag. 17aR, uit de werkplaats van Masculus i¹⁰ (afb. 6.37, f). Omdat het bovenste deel van de wand ontbreekt, kan niet met zekerheid worden vastgesteld of het stuk tot het grote of het zeer grote formaat heeft behoord. Gezien de diameter van de standing, die bijna 20 cm bedraagt, is de laatste mogelijkheid de meest waarschijnlijke.

Drag. 18R¹¹ (afb. 6.38-6.39)

De ontstaansgeschiedenis van de Drag. 18R - ook wel bekend onder de naam Ritt. 2B - is net als die van de Drag. 18 vooralsnog onduidelijk. In de begintijd van de produktie in La Graufesenque schijnt de Drag. 18R maar in geringe aantallen te zijn gemaakt. In de Fosse de Cirratu zijn vijf exemplaren Drag. 18R gevonden, tegen 125 exemplaren Drag. 15/17R en 132 exemplaren Drag. 17aR. Buiten het produktiecentrum worden complete stukken van het type Drag. 18R uit deze periode niet of nauwelijks aangetroffen. Het oudste exemplaar uit Vechten dateert van omstreeks het midden van de 1ste eeuw (afb. 6.39, b), tenzij een incomplete schotel van Acutus uit ca. 20-45 na Chr. als een Drag. 18R mag worden gedetermineerd (afb. 6.37, a). Rond 50 na Chr. heeft de Drag. 18R in ieder geval de plaats van de Drag. 15/17R als de meest verkochte schotel al overgenomen (afb. 6.10).

De ontwikkeling van het profiel van de Drag. 18R (afb. 6.38 en 6.39) komt in grote trekken overeen met die van de Drag. 18. De lip heeft meer volume gekregen, en is in doorsnee steeds ronder geworden. De kromming van de wand is afgenomen, en de stand is steeds schuiner geworden. Daarbij moet worden aangetekend dat de wand van de Drag. 18R schuiner is dan die van gelijktijdige exemplaren Drag. 18. Vooral met het oog op de datering moet dus goed onderscheid worden gemaakt tussen borden en schotels.

De overgang van de wand naar de bodem is bij de Drag. 18R evenals bij de Drag. 18 geleidelijk minder hoekig geworden, zowel aan de binnen- als aan de buitenkant. Maar vooral aan de binnenzijde is daar waar de wand in de bodem overgaat, ook bij late exemplaren doorgaans nog wel een

1. Vgl. Tyers 1993, 133, die wel het verschil heeft geconstateerd, maar niet de samenhang heeft opgemerkt met het onderscheid tussen borden en schotels.

2. Zie ook Godard 1992, 249, pl. II 21.

3. Ritterling 1912, 205, Abb. 45, 11.

4. Catalogus nr. P90, R31, S76, S169 en V46.

5. Catalogus nr. A55, B45, F57 en M60.

6. Catalogus nr. M32.

7. Catalogus nr. V18.

8. Zie voor de naamgeving p. 47, met noot 4.

9. Ettlinger e.a. 1990, 82.

10. Catalogus nr. M41.

11. Zie voor de naamgeving noot p. 47, noot 4.

meer of minder markante lijst waarneembaar. Tegelijk met de verflauwing van de overgang van de wand naar de bodem is de helling van de bodem buiten de standing aanmerkelijk toegenomen, en ook de totale hoogte.

Van de 42 als Drag. 18R gedetermineerde schotels uit Vechten kunnen er op grond van de in tabel 6.7 weergegeven criteria veertien als klein worden bestempeld, elf als klein of middelgroot, twaalf als middelgroot en één als groot¹. De enige pottenbakkers die met meer dan een stuk zijn vertegenwoordigd, zijn Censor (4 ex.), Frontinus (2), Masclinus (2), Pontius (2), Secundinus (2), L. Cosius Virilis (3) en Vitalis ii (4).

Bakjes

Uit de afmetingen van de bakjes uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque (afb. 6.40) en van die uit Vechten en van enkele andere vindplaatsen (afb. 6.41) lijkt men te mogen opmaken dat er bakjes in twee formaten hebben bestaan. Deze indruk is maar ten dele juist, want als de afmetingen van de bakjes per type tegen elkaar worden afgezet, blijken er grote onderlinge verschillen te zijn. Duidelijke concentraties zijn alleen waarneembaar bij de Drag. 24/25 en 27(g)² (afb. 6.42 d en e). Bij de Ritt. 8 en 9 en de Drag. 33(a/b) lopen de afmetingen veel meer uiteen³ (afb. 6.42 b, c en f).

De standringen geven voor de meeste typen een ander patroon te zien. Alleen bij de Ritt. 5 zijn twee duidelijk gescheiden groepen waarneembaar (afb. 6.43 a). Bij de Ritt. 8 en 9 en de Drag. 33(a/b) zijn concentraties zichtbaar die zich bij de totale afmetingen minder duidelijk aftekenen (afb. 6.43 b, c en f). Voor de Drag. 24/25 en 27(g) geldt juist het omgekeerde. Bij deze typen vertonen de afmetingen van de standringen meer variatie dan de totale afmetingen (afb. 6.43 d en e).

De Ritt. 5 en de Drag. 24/25 en 27(g) zijn in drie formaten vervaardigd, die hier worden aangeduid als klein, middelgroot en groot; deze omvatten stukken met een totale diameter van achtereenvolgens ca. 70-100 mm, ca. 110-150 mm en ca. 180-210 mm. Het laatstgenoemde is bijzonder zeldzaam.

De drie formaten zijn doorgaans niet alleen herkenbaar aan de grootste diameter, maar ook aan de hoogte. Het enige type dat moeilijkheden oplevert, is de Drag. 27(g). Zowel kleine als middelgrote exemplaren van dit type kunnen 48 mm hoog zijn. Verderop zal blijken dat dit probleem zich uitsluitend voordoet bij stukken uit het einde van de 1ste eeuw.

In de meeste gevallen kan het formaat van een Ritt. 5, Drag. 24/25 of Drag. 27(g) ook worden afgeleid uit de diameter van de standing. Alleen bij de Drag. 27(g) overlappen de diameters van de standringen van kleine en middelgrote exemplaren elkaar gedeeltelijk (afb. 6.43 e). Maar als men onderscheid maakt tussen stukken met en zonder groef in de

standing - met andere woorden tussen Drag. 27g en 27 - wordt de situatie overzichtelijker (afb. 6.44). Bij de Drag. 27g blijken beide formaten juist gescheiden te zijn, en bij de Drag. 27 is het raakvlak gering. Alleen bij bakjes Drag. 27 met een standing van 46 mm doorsnee kan niet zonder meer worden bepaald of het een klein of een middelgroot stuk betreft.

Zoals reeds opgemerkt zijn de afmetingen van de Ritt. 8 en 9 en de Drag. 33(a/b) veel gelijkmatiger gespreid dan die van de andere typen. Hiervoor zijn op voorhand twee verschillende verklaringen mogelijk. De variatie in afmetingen kan betekenen dat deze bakjes niet in een vast aantal formaten zijn vervaardigd, maar ook dat het aantal formaten zo groot is, dat ze niet of nauwelijks te onderscheiden zijn. De keuze tussen deze alternatieven wordt bemoeilijkt door de zeldzaamheid van de drie desbetreffende typen. Om dit probleem te ondervangen zijn de gegevens van de Ritt. 8 en 9 samengevoegd. Deze handelwijze lijkt gerechtvaardigd te zijn omdat de afmetingen van de bakjes van deze typen veel overeenkomsten vertonen. Vanwege het verschil in hoogte van de beide typen is de diameter niet alleen afgezet tegen de hoogte, maar ook tegen de diameter van de standing (afb. 6.45). Vergelijking van deze gegevens leert dat er ten minste vier verschillende maten Ritt. 8 en 9 hebben bestaan, met een diameter van achtereenvolgens ca. 65, 80, 100 en 120 mm⁴. De Ritt. 9 met een diameter van 55 mm vertegenwoordigt waarschijnlijk een vijfde formaat, en de Ritt. 8 met een standing van 90 mm in doorsnee (afb. 6.43 b) een zesde, met een totale diameter van ca. 20 cm.

Bij de Drag. 33 en 33a lijkt men eveneens minimaal vier formaten te kunnen onderscheiden, met een diameter van

- 1 Het laatste stuk is niet opgenomen in tabel 6.6, omdat niet het volledige profiel bewaard is gebleven; de afmetingen zijn: totale diameter ca. 320 mm, totale hoogte ca. 70 mm, diameter standing ca. 152 mm, hoogte standing 16 mm (catalogus nr. A56).
- 2 Zie voor het onderscheid tussen Drag. 27 en 27g p. 47. Van het type Ritt. 5 zijn in Vechten zo weinig complete exemplaren gevonden, dat met onomstotelijk kan worden aangetoond dat ook bij deze vorm concentraties van afmetingen hebben bestaan (afb. 6.42 a). Uit de afmetingen van elders gevonden exemplaren en uit die van de standringen blijkt echter dat de Ritt. 5 tot dezelfde groep behoort als de Drag. 24/25 en 27(g).
- 3 Zie voor het onderscheid tussen de Drag. 33, 33a en 33b p. 47 en 70 v.
- 4 Deze indeling wordt bevestigd door de gegevens van de bakjes Ritt. 8 uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. In de afmetingen van deze stukken zijn vier concentraties herkenbaar, van stukken met een totale diameter van achtereenvolgens 60-74 mm, 70-92 mm, 92-118 mm en 118-138 mm. Van het type Ritt. 9 zijn in dit afvaldepot maar vijf stukken aangetroffen waarvan de afmetingen konden worden bepaald. De veronderstelling van Rutterling (1912, 208 v.) dat van de Ritt. 8 en 9 slechts twee formaten zijn gemaakt, kan nu als onjuist worden aangemerkt.

achtereenvolgens ca. 100, 130, 170 en 200 mm. Gezien de overeenkomsten met de formaten van de Ritt. 8 en 9 mogen de twee stukken met een diameter van 80 mm wellicht als vertegenwoordigers van een vijfde formaat worden beschouwd (afb. 6.46). Of de conclusies ten aanzien van de Drag. 33 en 33a ook voor de Drag. 33b gelden, kan op grond van de weinige bekende exemplaren niet worden gegarandeerd.

Anders dan bij de Ritt. 5 en de Drag. 24/25 en 27(g) kan bij de Ritt. 8 en 9 en de Drag. 33(a) het formaat maar in een deel van de gevallen aan de afmetingen van de standring worden afgelezen. De eerder gesignaleerde concentraties van afmetingen blijken bij nadere bestudering veel minder homogeen te zijn dan men op het eerste gezicht zou denken. Bij de Ritt. 8 en 9 overlappen de standringen van de stukken met een totale diameter van ca. 65 en 80 mm en die met een diameter van ca. 100 en 120 mm elkaar gedeeltelijk (afb. 6.47 a en b). Bij de Drag. 33(a) is de situatie niet minder gecompliceerd (afb. 6.47 c). Ook bij dit type vallen de diameters van de standringen van verschillende formaten gedeeltelijk samen.

De geconstateerde verschillen in de afmetingen van de afzonderlijke typen bakjes hangen voor een belangrijk deel samen met verschillen in vorm. Uit misbaksels die in La Graufesenque zijn gevonden, blijkt dat in het geval van de Ritt. 5 en de Drag. 24/25 en 27(g) stapels werden geformeerd van exemplaren met dezelfde diameter¹ (afb. 6.48, a, d en e). Van de overige typen zijn tot dusver geen stapels misbaksels aangetroffen, maar uit sporen op de bakjes kan worden afgeleid hoe ze in de oven werden gestapeld. Bij sommige stukken is aan de binnenzijde een afdruk zichtbaar van de standring van het bakje waarop het tijdens het bakken heeft gerust. Hieraan kan worden afgelezen dat ook in het geval van de Drag. 33(a) stapels van stukken met dezelfde diameter werden gevormd (afb. 6.48, f). De Ritt. 8 en 9 zijn niet op dezelfde wijze behandeld, want dan zou een grote zijwaartse druk zijn uitgeoefend op de rand van de onderste bakjes van een stapel, en zouden deze zijn vervormd (afb. 6.48, b en c). Uit de sporen die in sommige bakjes Ritt. 8 en 9 waarneembaar zijn, blijkt dat deze typen op een andere wijze werden gestapeld. Als er een afdruk van een andere standring zichtbaar is, heeft deze vaak een aanmerkelijk kleinere diameter dan die van het bakje zelf. Van de Ritt. 8 en 9 werden dus nesten gevormd van stukken met een afnemende grootte (afb. 6.49). Hoe deze nesten vervolgens in de oven werden gestapeld, is nog onbekend.

Veranderingen in de afmetingen

Om te bezien of zich in de afmetingen van de bakjes ontwikkelingen hebben voorgedaan, moeten de verschillende formaten worden gescheiden. Het is immers niet vanzelfsprekend dat de kleine bakjes Drag. 24 dezelfde veranderingen hebben ondergaan als de middelgrote. De splitsing heeft tot gevolg dat over de ontwikkeling van de afmetingen van de Ritt. 8 en 9 en de Drag. 33(a/b) geen uitspraken kunnen worden gedaan, omdat bij deze typen het aantal exemplaren per formaat te gering is. De gegevens van de Ritt. 5 kunnen worden vergeleken met die van de Drag. 24/25 en 27(g).

Omdat de Drag. 27(g) het meest voorkomende bakje is, en tevens het enige type dat gedurende de gehele periode van ca. 10-120 na Chr. is vervaardigd, ligt het voor de hand dit type als uitgangspunt te nemen. De afmetingen van de kleine bakjes Drag. 27(g), met een diameter van ca. 70-100 mm (afb. 6.42 e), zijn mettertijd duidelijk veranderd. De gemiddelde diameter is in de voor-Flavische tijd min of meer gelijk gebleven, maar na het jaar 70 toegenomen van ca. 80 mm tot meer dan 90 mm (afb. 6.50 a). De spreiding van de afmetingen is betrekkelijk groot, maar de tendens is duidelijk waarneembaar. Dit geldt ook voor de hoogte van de kleine exemplaren, die eveneens is toegenomen (afb. 6.50 b). De diameter van de standring is in de eerste helft van de 1ste eeuw afgenomen, en in de Flavische tijd weer toegenomen (afb. 6.50 c). De hoogte van de standring heeft geen ontwikkeling van betekenis ondergaan; de toeneming van de hoogte in de periode van 70-100 na Chr. is slechts gering geweest (afb. 6.50 d).

Vanwege de aanzienlijke spreiding van de gegevens bieden de afmetingen van de kleine bakjes Drag. 27(g) vaak niet voldoende houvast voor het bepalen van de ouderdom. Stukken die 80 mm of minder in doorsnee meten, zullen wel van voor 80 na Chr. dateren, en exemplaren met een diameter van meer dan 90 mm over het algemeen uit de Flavische tijd. Hoe lager een kleine Drag. 27(g) is, des te groter is de kans dat het een vroeg stuk is, en omgekeerd. Een stuk met een grote standring is hetzij oud, hetzij jong; verderop zal blijken dat het profiel in een dergelijk geval uitsluitsel kan geven (p. 69). Stukken met een kleine standring zullen over het algemeen uit het derde kwart van de 1ste eeuw stammen.

De middelgrote bakjes Drag. 27(g), met een diameter van ca. 100-140 mm (afb. 6.42 e), hebben wat de afmetingen betreft eveneens enkele veranderingen ondergaan. De gemiddelde diameter lijkt in de tijd van Tiberius en Claudius sterk te zijn afgenomen, maar daarbij moet worden aangetekend dat deze conclusie op een betrekkelijk gering aantal stukken is gebaseerd (afb. 6.51 a). De hoogte is vooral in het derde kwart van de 1ste eeuw afgenomen, van ca. 62 mm tot ca. 56 mm (afb. 6.51 b). Bij de diameter van de standring is dezelfde ontwikkeling waarneembaar; deze is afgenomen van ca. 60 mm in de tijd van Tiberius tot ca. 52 mm in de

1. Gallia 24, 1966, 413, fig. 3; Vernhet 1981, 40, fig. 11; Gallia 41, 1983, 478, fig. 7; Bémont e.a. 1987, 49, fig. 50; Vernhet 1991, 37.

Flavische periode (afb. 6.51 c). Bij de standring is ook een daling van de gemiddelde hoogte zichtbaar, maar deze is gering geweest (afb. 6.51 d).

De middelgrote bakjes Drag. 27(g) zijn dus in de loop van de tijd in alle opzichten kleiner geworden. De reductie van de afmetingen heeft zich bijna geheel in de voor-Flavische tijd voltrokken. Als gevolg daarvan kan op grond van de afmetingen vaak een tamelijk nauwkeurige schatting van de ouderdom worden gemaakt. Middelgrote bakjes Drag. 27(g) met een diameter van minder dan 120 mm zullen wel uit de Flavische tijd dateren, evenals stukken met een hoogte van minder dan 58 mm. Hoe groter en hoger een bakje is, des te groter is de kans dat het een vroeg exemplaar betreft. Hetzelfde geldt voor de afmetingen van de standring. Bakjes met een standring die in doorsnee meer dan 60 mm meet of in hoogte meer dan 15 mm, dateren naar alle waarschijnlijkheid uit de voor-Flavische tijd. Hoe kleiner en lager de standring, des te aannemelijker is het dat het een betrekkelijk jong bakje betreft.

De twee meest voorkomende formaten Drag. 27(g) hebben dus een tegengestelde ontwikkeling doorgemaakt. De kleine exemplaren zijn groter geworden, vooral in de Flavische tijd, en de middelgrote exemplaren zijn kleiner geworden, het meest in de voor-Flavische periode. Het onderscheid tussen kleine en middelgrote bakjes vormt dus alleen een probleem bij stukken uit het einde van de 1ste eeuw. Daarmee is tevens de verklaring gegeven voor het in het voorafgaande gesignaleerde verschil tussen Drag. 27g en Drag. 27 (p. 63). Bakjes Drag. 27g dateren voor een belangrijk deel uit de voor-Flavische tijd, toen het onderscheid tussen kleine en middelgrote stukken nog betrekkelijk duidelijk was (afb. 6.44 a), en bakjes Drag. 27 voornamelijk uit de tijd na 70 na Chr., toen de uitersten van de beide formaten elkaar soms overlapt (afb. 6.44 b).

Grote bakjes Drag. 27(g), met een diameter van ca. 180-210 mm, zijn dermate zeldzaam, dat het vooralsnog onduidelijk is of zich in de afmetingen daarvan in de loop van de tijd veranderingen hebben voorgedaan.

Ook voor de Ritt. 5 zijn maar weinig gegevens voorhanden (afb. 6.42 a en 6.43 a). Van dit type kunnen alleen de grootste diameter en de afmetingen van de standring met die van de Drag. 27(g) worden vergeleken, omdat de hoogte op typologische gronden verschilt¹. De diameter van het enige kleine bakje Ritt. 5 uit Vechten dat volledig bewaard is gebleven, bedraagt 72 mm (afb. 6.42 a). De diameter van de standringen varieert van 36 tot 45 mm (afb. 6.43 a). Deze waarden komen vrij goed overeen met die van de vroege bakjes Drag. 27(g) van hetzelfde formaat (afb. 6.50 a en c).

De diameter van de vier complete middelgrote bakjes Ritt. 5 uit Vechten loopt uiteen van 124 tot 132 mm (afb. 6.42 a). De standringen van de bakjes van dit formaat hebben een diameter tussen 55 en 67 mm (afb. 6.43 a). Ook deze waar-

den sluiten aan bij die van de middelgrote exemplaren Drag. 27(g) uit de tijd van Tiberius (afb. 6.51 a en c).

Omdat de Drag. 24/25 beter is vertegenwoordigd dan de Ritt. 5, is het zinvol om voor dit type de veranderingen afzonderlijk te bestuderen. De afmetingen van de kleine exemplaren, met een diameter van ca. 65-95 mm (afb. 6.42 d), hebben geen duidelijke ontwikkeling doorgemaakt (afb. 6.52). Dit strookt met het patroon van de kleine bakjes Drag. 27(g) over dezelfde periode, van ca. 35-70 na Chr. (afb. 6.50). Daarbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat op typologische gronden de absolute waarden van de totale hoogte en de hoogte van de standring van beide typen onvergelijkbaar zijn.

De ontwikkeling van de totale diameter en de diameter van de standring van de middelgrote exemplaren Drag. 24/25, met een diameter van ca. 110-155 mm (afb. 6.42 d), correspondeert zeer goed met die van de Drag. 27(g) over de periode van ca. 30-75 na Chr. (afb. 6.51 a en c en 6.53 a en c). De oudste bakjes Drag. 24/25 zijn zelfs nog iets groter dan de oudste exemplaren Drag. 27(g). De hoogte van de middelgrote bakjes Drag. 24/25 lijkt eveneens een soortgelijke ontwikkeling te hebben doorgemaakt als die van de middelgrote Drag. 27(g), al is het aantal exemplaren uit de eerste helft van de 1ste eeuw te gering om betrouwbare uitspraken te doen (afb. 6.51 b en 6.53 b). De standring van de Drag. 24/25 is echter hoger geworden in plaats van lager, zoals die van de Drag. 27(g) (afb. 6.51 d en 6.53 d). De absolute hoogte is weliswaar dermate gering dat kleine onzuiverheden bij de meting relatief grote gevolgen hebben, maar de tendens is stijgend. Het moge duidelijk zijn dat standringen van middelgrote bakjes Drag. 24/25 uit het derde kwart van de 1ste eeuw wat de afmetingen betreft soms dicht kunnen liggen bij die van kleine bakjes Drag. 27 uit het laatste kwart van de 1ste eeuw, wat tot verkeerde determinaties kan leiden.

De Ritt. 5 en de Drag. 24/25 en 27(g) hebben naar het zich laat aanzien dus een soortgelijke ontwikkeling doorgemaakt. De kleine bakjes zijn groter geworden, en de middelgrote kleiner. Of zich bij de overige typen overeenkomstige veranderingen hebben voorgedaan, is vooralsnog niet uit te maken. Alleen ten aanzien van de Drag. 33(a) kan worden opgemerkt dat de standringen van vroege exemplaren met een totale diameter van ca. 170 mm (afb. 6.46, formaat F) een grotere doorsnee en hoogte hebben dan die van late stukken (afb. 6.54).

1. Bij de Ritt. 5 bedraagt de verhouding tussen diameter en hoogte iets meer dan 1,5 : 1, bij de Drag. 27(g) ongeveer 2 : 1.

Veranderingen in het profiel

De afzonderlijke typen bakjes vertonen zoveel uiterlijke verschillen, dat er nauwelijks gemeenschappelijke ontwikkelingen van het profiel zijn aan te wijzen. Net als de drie andere grondvormen zijn ook de bakjes geleidelijk dikker geworden. Omdat deze ontwikkeling niet kan worden gekwantificeerd, is de dikte van wand of bodem een subjectief criterium, dat voor dateringsdoeleinden nauwelijks bruikbaar is.

Hetzelfde bezwaar is van toepassing op de enige andere gemeenschappelijke verandering die zich bij de bakjes heeft voltrokken, die in de diameter van de groef rond het stempel. Bij vroege bakjes is deze diameter gewoonlijk groter dan de lengte van het stempel (pl. 3, A103), maar bij jonge stukken is dikwijls het omgekeerde het geval (pl. 22, S139). Omdat de variatie betrekkelijk groot is, kan op grond van dit gegeven alleen een grove schatting van de ouderdom van een bakje worden gemaakt.

Ritt. 5 (afb. 6.55)

De Ritt. 5 is de Zuidgallische tegenhanger van de Italische vorm Halt. 8 (Consp. 22). Het model is waarschijnlijk al in het tweede decennium voor onze jaartelling geïntroduceerd, want het is onder andere bekend uit Oberaden en Rödgen¹. De in La Graufesenque gemaakte exemplaren onderscheiden zich slechts in enkele details van het Italische voorbeeld. Zo is bij de Zuidgallische stukken de groef rond het stempel ongeveer boven de standing of nog dicht bij het midden

aangebracht; bij Italische exemplaren is de diameter van deze groef veelal groter.

In de tijd van Tiberius was de Ritt. 5 samen met de Drag. 24/25 het meest verkochte bakje (afb. 6.12). De vorm schijnt echter al kort na het jaar 40 van de markt te zijn verdwenen, want de jongste tot nu toe bekende vindplaatsen zijn het Erdlager te Hofheim² en Burghöfe³.

Omdat de produktie van de Ritt. 5 in La Graufesenque betrekkelijk snel is gestaakt, kan er geen typologische ontwikkeling worden geschetst. De bakjes hebben doorgaans een relatief hoge standing, die bijna zonder uitzondering aan de buitenkant gegroefd is, zoals die van de Drag. 27g. In Vechten zijn maar twee bakjes met een gladde standing gevonden, beide uit de werkplaats van Maccarus (afb. 6.55, c en g).

De onderzijde van de bodem is meestal vlak of enigszins convex; de wand is vlak of aan de buitenzijde enigszins hol. Anders dan Oswald en Pryce hebben verondersteld⁴, kan ook bij de Ritt. 5 de rand soms gearceerd zijn⁵ (afb. 6.55, a en b). Voor de hypothese van Mary dat stukken met deze eigenaardigheid slechts tot 25 na Chr. zijn gemaakt⁶, ontbreekt vooralsnog ieder argument.

Naast de bekende versie met een rand van ongeveer dezelfde vorm als die van de Drag. 17a, is in La Graufesenque ook nog een variant vervaardigd met een randprofiel als dat van de Drag. 17b (afb. 6.27, e en f en 6.56). Hiervan zijn tot dusver slechts enkele exemplaren bekend. Eveneens zeldzaam is een versie met een geknikte wand (afb. 2.9, a en b).

De Vechtense collectie telt 55 bakjes Ritt. 5. Van de 45 exemplaren waarvan de standing is gemeten, zijn er 18 klein en 27 middelgroot (vgl. p. 63, met afb. 6.43 a). Van negen fabrikanten is meer dan één stuk van dit type aangetroffen: Acutus (6 ex.), Epidius (2), Fastus (3), Maccarus (3), Oclatus (4), Scottius (12), Secundus i (5), Sentrus (3) en Silvanus (6)⁷.

Ritt. 8 (afb. 6.57)

De ontstaansgeschiedenis van de Ritt. 8 is nog onduidelijk. Volgens Oswald en Pryce is het type voortgekomen uit de Halt. 6⁸, die echter slecht gedefinieerd is⁹. Zeker is wel dat in Italië stukken met een soortgelijke vorm zijn gemaakt (Consp. 36.3-4), maar of het model in Italië of in Zuid-Gallië is ontwikkeld, is nog een open vraag.

In La Graufesenque is de produktie van de Ritt. 8 waarschijnlijk kort voor 70 na Chr. gestaakt¹⁰. Het type is nog aangetroffen in het depot Cluzel 15 te La Graufesenque en in het Keramieklager te Oberwinterthur¹¹. De jongste gedateerde vindplaats is de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, waar nog enkele fragmenten aan het licht zijn gekomen¹².

1. Ettlinger e.a. 1990, 90.

2. Ritterling 1912, 207: fragmenten van drie exemplaren.

3. Ulbert 1959, 37: één exemplaar.

4. Oswald/Pryce 1920, 169.

5. Van de acht Vechtense stukken waarvan de rand geheel of gedeeltelijk bewaard is gebleven, hebben er drie een gearceerde rand (vgl. catalogus nr. E2, R8 en S149).

6. Mary 1967, 18.

7. Catalogus nr. A12, E2, F3, M10-12, O1, S47, S49, S54, S59-61, S66, S70, S73, S125, S149 en S157.

8. Oswald/Pryce 1920, 184, waar ten onrechte ook een band met de Halt. 13 wordt verondersteld (zie ook Ritterling 1912, 208); de Halt. 13 is geen echte sigillatavorm (von Schnurbein 1982, 62).

9. Loeschcke had slechts randfragmenten van één exemplaar tot zijn beschikking (Loeschcke 1909, 145, Abb. 3; vgl. von Schnurbein 1982, 58). De Halt. 6 kan nu worden gelijkgesteld met de Consp. 36.1, waarvan de samenhang met de Ritt. 8 niet zonder meer duidelijk is.

10. De veronderstelling dat de Ritt. 8 model gestaan heeft voor de vanaf het midden van de 2de eeuw geproduceerde Drag. 40 (Oswald/Pryce 1920, 185; Ettlinger e.a. 1990, 114), mist iedere grond.

11. Ebnöther/Eschenlohr 1985, 253, Abb. 4.

12. Het betreft fragmenten van 25 exemplaren, op een totaal van hoogstens 16.000 exemplaren van gestempelde vormen (opgravingen 1987-1993).

De Ritt. 8 is een betrekkelijk zeldzaam type (afb. 6.12). Omdat het bovendien in minstens vijf formaten lijkt te zijn gemaakt (p. 63, met afb. 6.43 b en 6.45 a en b), is het onmogelijk te bepalen of zich in de afmetingen veranderingen hebben voorgedaan. Of de verschillen in vorm tussen afzonderlijke exemplaren een chronologische betekenis hebben, is eveneens onzeker. Bij sommige stukken buigt het bovenste deel van de wand naar binnen, maar bij andere is het geheel of nagenoeg verticaal. Een ander verschil is dat enkele bakjes een naar buiten uitstekende, afgeplatte lip hebben (afb. 6.57, b), in plaats van de gebruikelijke ronde lip die slechts door een groef van de wand is gescheiden. De meeste bakjes hebben een gladde buitenwand, maar bij sommige exemplaren is deze ongeveer halverwege voorzien van een rondgaande groef. Nog zeldzamer zijn stukken met een gearceerde band op halve hoogte¹, en stukken met opgelegde oortjes.

Anders dan Oswald en Pryce hebben aangenomen, zijn bodems van bakjes Ritt. 8 niet altijd te onderscheiden van die van bakjes Ritt. 9. De bodem van de Ritt. 8 zou van binnen gewoonlijk vlak zijn, en die van de Ritt. 9 enigszins hol², maar in werkelijkheid is de variatie in de vorm van de bodem zo groot, dat bodemfragmenten van bakjes Ritt. 8 en 9 vaak niet met zekerheid kunnen worden gedetermineerd.

Van de Ritt. 8 is ook een versie gemaakt met een hoge, aan de buitenzijde gegroefde standring, zoals die van de Drag 27g³. Deze variant, die men zou kunnen aanduiden als Ritt. 8g⁴, is alleen als zodanig herkenbaar wanneer het profiel nagenoeg volledig bewaard is gebleven.

Van de 2748 bakjes uit Vechten zijn er 36 gedetermineerd als Ritt. 8. Van de zeven exemplaren waarvan een volledig profiel bewaard is gebleven, hebben er twee een diameter van ca. 65 mm, twee een doorsnee van ca. 75 mm en drie een van ca. 120 mm (afb. 6.42 b en 6.45 a, formaat B, C en E). Onder de stukken waarvan alleen de standring is gemeten, zijn die met een totale diameter van ca. 100 of 120 mm in de meerderheid (afb. 6.43 b, 6.45 b en 6.47 a, formaat D en E). Eén exemplaar, waarvan de standring een diameter van 90 mm heeft, zal een doorsnee van ca. 200 mm hebben gehad⁵. Van vijf producenten zijn in Vechten twee of meer bakjes Ritt. 8 aan het licht gekomen: Bassus 1 (5 ex.), Firmo 1 (2), Primus (2), Secundus II (5) en Senicio (2)⁶.

Ritt. 9 (afb. 6.58)

De Ritt. 9 is de Zuidgallische equivalent van het Italische type Consp. 27, dat een variant is van de Halt. 15 (Consp. 26). Beide schijnen pas in het begin van de 1ste eeuw voor het eerst te zijn gemaakt⁷.

De Ritt. 9 is in La Graufesenque waarschijnlijk tot omstreeks 70 na Chr. vervaardigd. Net als de Ritt. 8 is deze vorm nog aangetroffen in het depot Cluzel 15 te La Graufe-

senque, het Keramieklager te Oberwinterthur⁸ en de canabae bij de Nijmeegse legerplaats⁹. Het type is bovendien gevonden in Corbridge-Red House¹⁰ en Rottweil¹¹.

Vanwege de betrekkelijke zeldzaamheid van de Ritt. 9 (afb. 6.12) is het nog onduidelijk of de afmetingen in de loop van de tijd veranderingen hebben ondergaan, te meer omdat het type in minstens vijf verschillende formaten vervaardigd lijkt te zijn (p. 63, met afb. 6.45 a en b). Ook is het onzeker of verschillen tussen de afzonderlijke bakjes de afspiegeling zijn van een typologische ontwikkeling, of variaties zonder chronologische betekenis. De lip van het bakje is soms schuin afgeplat en daardoor driehoekig in doorsnee (afb. 6.58, a, c en d), maar ook vaak rond. De wand wordt meestal op halve hoogte onderbroken door een rondgaande groef, maar deze kan ook ontbreken. In zeldzame gevallen is de wand gearceerd, op een smalle zone na¹².

De standring van de Ritt. 9 heeft doorgaans dezelfde vorm als die van de Ritt. 8, waardoor bodems van bakjes van deze typen niet altijd van elkaar te onderscheiden zijn (zie onder Ritt. 8). Maar er zijn ook bakjes Ritt. 9 bekend met een standring als die van de Drag. 24/25¹³.

Met 46 stuks is de Ritt. 9 in Vechten iets beter vertegenwoordigd dan de Ritt. 8. Van de acht exemplaren met een volledig profiel heeft er één een diameter van ca. 65 mm, en hebben er twee een doorsnee van ca. 75 mm, twee een van ca. 100 mm en drie een van ca. 120 mm (afb. 6.42 c en 6.45 a, formaat B-E). Onder de stukken waarvan alleen de maten van de standring konden worden bepaald, zijn die met een totale diameter van ca. 100 mm of meer veel beter vertegenwoor-

1 Vgl. Hawkes/Hull 1947, pl. XL S16A, op p. 187 als Arretijns aangemerkt.

2 Oswald/Pryce 1920, 184, vgl. Ritterling 1912, 209.

3 Glasbergen 1940-1944b, afb. 48, 14, Kam 1970, pl. 4, Stuart 1976, 116, fig. 28, 281, Muller 1977, Taf. 29, 3, Roth-Rubi 1992, 521, Abb. 3, 79.3 en 79.5, vgl. catalogus nr. Y291.

4 Vgl. p. 47, noot 5.

5 Het betreft een exemplaar van Secundus II (catalogus nr. S78). Op het Kops Plateau te Nijmegen is een stuk met hetzelfde stempel gevonden, dat eveneens een standring met een diameter van 90 mm heeft, de doorsnee van dit exemplaar bedraagt precies 20 cm (mededeling K. Zee).

6 Catalogus nr. B39, B43, B44, F33, P120, P133, S75, S78, S81, S84*, S111 en S114.

7 Ettlinger e.a. 1990, 98 en 100.

8 Ebnother/Eschenlohr 1985, 253, Abb. 4.

9 Het gaat om fragmenten van 13 exemplaren, op een totaal van hooguit 16.000 exemplaren van gestempelde vormen (opgravingen 1987-1993).

10 Hanson e.a. 1979, 40-42.

11 Planck 1975, Taf. 14, 6.

12 Vgl. Hawkes/Hull 1947, 184, fig. 43, 23.

13 Van de 36 Vechtense exemplaren waarvan de standring is opgemeten, hebben er drie een standring als die van een Drag. 24/25 (catalogus nr. A73, M1 en M99). In Neuss zijn stukken met dit model standring volgens Mary in de meerderheid (Mary 1967, 20 en 23, Abb. 8, 5-6).

digd dan de kleinere (afb. 6.43 c, 6.45 b en 6.47 b, formaat D en E). Van negen fabrikanten van dit type is in Vechten meer dan één exemplaar gevonden: Abitus (2 ex.), Aquitanus (3), Cantus (2), Mommo (2), Niger (3), Sabinus (2), Secundus i (2) en ii (8) en Silvanus (2)¹.

Drag. 24, 24g en 25 (afb. 6.59)

De Drag. 24 en 25 vormen samen de Zuidgallische tegenhanger van de Italische vorm Halt. 12 (Consp. 33 en 34), die waarschijnlijk pas laat in de tijd van Augustus op de markt is gekomen². Uit de woorden van Dragendorff kan worden opgemaakt dat het enige verschil tussen de vormen 24 en 25 schuilt in de aan- of afwezigheid van opgelegde oortjes³. Stukken zonder oortjes worden als Drag. 24 aangeduid, stukken met oortjes als Drag. 25. Het onderscheid tussen beide varianten kan alleen worden gemaakt als ten minste de helft van de rand bewaard is gebleven. In andere gevallen spreekt men van Drag. 24/25, wat tevens de gebruikelijke verzamelnaam is voor beide versies.

Onder Tiberius was de Drag. 24/25 samen met de Ritt. 5 het meest vervaardigde bakje (afb. 6.11 en 6.12). Het marktaandeel is tot ongeveer 60 na Chr. bij benadering constant geweest, maar daarna snel afgenomen. De Drag. 25 is vermoedelijk al omstreeks 40 na Chr. van de markt verdwenen; onder de vondsten uit het Erdlager te Hofheim zijn stukken met opgelegde oortjes althans nog maar spaarszaam vertegenwoordigd⁴. De produktie van de Drag. 24 lijkt pas na 70 na Chr. te zijn gestaakt. Hoewel het merendeel van de bakjes van dit type uit de voor-Flavische tijd stamt,

worden met een zekere regelmaat exemplaren in een Flavische context aangetroffen. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Corbridge-Red House⁵ en Rottweil⁶ (afb. 6.59, g). Het type komt ook voor in het afval van de grote oven te La Graufesenque, die van ca. 80 tot 120/130 na Chr. in bedrijf zou zijn geweest (afb. 6.59, m), en in het scheepswrak Culip IV (afb. 6.59, h en l).

Eerder is al opgemerkt dat de Drag. 24/25 in drie formaten is vervaardigd (p. 63, met afb. 6.42 d en 6.43 d). De afmetingen van de kleine exemplaren hebben geen duidelijke ontwikkeling doorgemaakt (afb. 6.52). Alleen de hoogte van de standring is licht toegenomen (afb. 6.52 d). Dit laatste is ook het geval bij de middelgrote stukken (afb. 6.53 d), die verder in alle opzichten kleiner zijn geworden (afb. 6.53 a-c).

Voor het overige heeft de Drag. 24/25 maar weinig veranderingen ondergaan. Vooral bij vroege exemplaren buigt de bovenzijde nogal eens naar binnen (afb. 6.59, a en i). Verder is bij stukken uit de eerste helft van de 1ste eeuw de onderzijde van de standring vaak sterk naar binnen afgeschuind, zodat het bakje alleen op de buitenrand rust (afb. 6.59, a-d en i). Bij jongere exemplaren is dit maar zelden het geval.

Bodemfragmenten van bakjes Drag. 24/25 kunnen met die van andere typen worden verward. Omdat de wanddikte van de bakjes mettertijd is toegenomen en de bodem binnen de standring bij late stukken vaak diep is uitgedraaid, kan de bodem van een Drag. 24 soms worden aangezien voor die van een Drag. 27, al heeft die over het algemeen een hogere standring. Ook is verwarring mogelijk met bakjes Ritt. 9, die soms een standring van dezelfde vorm hebben als de Drag. 24. Ten slotte kunnen ook bodemfragmenten van kleine borden van servies E2 ten onrechte als een Drag. 24 worden gedetermineerd, omdat ze eveneens een lage, in doorsnee rechthoekige standring hebben. Doorgaans zal de diameter van de standring echter uitsluitel kunnen geven (vgl. p. 59).

Van de Drag. 24 zijn ook enkele stukken met een hoge, aan de buitenzijde gegroefde standring bekend⁷, die men naar analogie van de Drag. 27g als een Drag. 24g zou kunnen aanduiden⁸ (afb. 6.60). Bij deze bakjes ontbreekt de voor de Drag. 24/25 karakteristieke arcering van de rand⁹. Omdat bodems van deze variant niet van die van de Drag. 27g kunnen worden onderscheiden, is de Drag. 24g misschien minder zeldzaam dan men op het eerste gezicht zou denken.

Van de 2748 bakjes uit Vechten zijn er 421 als Drag. 24/25 gedetermineerd. De Drag. 24 is met dertig stuks vertegenwoordigd, de Drag. 24g met twee, en de Drag. 25 met vier. Van de 406 exemplaren waarvan het formaat is geregistreerd, zijn er 125 klein en 280 middelgroot (tabel 6.8). Een exemplaar heeft een standring met een diameter van 84 mm, en kan als groot worden aangemerkt; de totale diameter van dit stuk, dat door Maccarus is gemaakt, zal bijna 20 cm hebben bedragen¹⁰. Van acht pottenbakkers zijn in Vechten meer

1. Catalogus nr. A8, A58, A73, C57, M98, M99, N7, N11, S12, S19, S66, S70, S81, S84, S87, S148 en S154.

2. Ettlinger e.a. 1990, 110.

3. Dragendorff 1895, 86.

4. Ritterling 1912, 207.

5. Hanson e.a. 1979, 40-42.

6. Planck 1975, 153, Taf. 38, 4-6; 65, 12, en 83, 16-20; Klee 1986, Taf. 25, 12.

7. Oswald/Pryce 1920, pl. XL 6; Rogge 1976, 79, fig. 50, 4; catalogus nr. M98 en P53; op het Kops Plateau te Nijmegen is een middelgroot exemplaar van Fabus aangetroffen (mededeling K. Zee).

8. Vgl. p. 47, noot 5.

9. Zie voor een dergelijke gladde rand ook Schucany 1983, 51, Abb. 6, 4; de bijbehorende bodem is niet herkend of niet gevonden. Op grond van het ontbreken van de arcering van de wand mag een als Arretijns bestempeld bakje uit Neuss (Ettlinger 1983, Taf. 52, 10) ondanks de van buiten gladde standring waarschijnlijk als een Zuidgallisch stuk worden beschouwd.

10. Catalogus nr. M2. De schatting van de diameter is gebaseerd op een gemiddelde verhouding tussen de totale diameter en de diameter van de standring van ca. 2,3 : 1. Zie voor een stuk van ongeveer dezelfde grootte Furger 1992, Taf. 14, 5/5.

type	klein	middel- groot	groot	formaat onbekend	totaal
Drag. 24	22	7		1	30
Drag. 24g	1	1			2
Drag. 24/25	100	270	1	14	385
Drag. 25	2	2			4
totaal	125	280	1	15	421

Tabel 6.8 Verdeling van de in Vechten gevonden bakjes van het type Drag. 24/25 over de verschillende formaten.

dan tien bakjes Drag. 24/25 aangetroffen: Aquitanus (19 ex.), Ardacus (13), Bassus i (33), Bassus i - Coelus (14), Primus (11), Salvetus (13), Scottius (12) en Secundus ii (23).

Drag. 27 en 27g¹ (afb. 6.61)

De Drag. 27(g) is de Zuidgallische versie van de Italische Halt. 11 (Consp. 31 en 32), een type dat pas laat in de tijd van Augustus in productie lijkt te zijn genomen². In La Graufesenque heeft de Drag. 27(g) zich al onder Claudius tot het belangrijkste bakje ontwikkeld (afb. 6.11). De productie van deze vorm is in de Midden- en Oostgallische pottenbakkerijen zeker tot na het midden van de 2de eeuw voortgezet.

De Drag. 27(g) is in drie formaten gemaakt (p. 63, met afb. 6.42 e en 6.43 e). De kleine exemplaren zijn vooral in de Flavische tijd groter en hoger geworden (afb. 6.50 a en b). De diameter van de standing is eerst af-, en later weer toegenomen (afb. 6.50 c). Bij de middelgrote stukken heeft zich een tegengestelde ontwikkeling voorgedaan. Deze zijn vooral in de voor-Flavische periode aanzienlijk kleiner en lager geworden (afb. 6.51). Als gevolg van de geschetste wijzigingen in de afmetingen van de kleine en middelgrote bakjes is het bij stukken uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw soms moeilijk uit te maken tot welk formaat ze behoren³.

Niet alleen in de afmetingen, maar ook in het profiel van de Drag. 27(g) hebben zich veranderingen voorgedaan. Bij de oudste bakjes is de wand boven de insnoering soms gearceerd (afb. 6.61, a en b), net als bij de meeste Italische exemplaren⁴. Een andere overeenkomst tussen Italische en vroege Zuidgallische stukken is de markering van de insnoering van de wand door middel van groeven of lijsten⁵ (afb. 6.61, a, b en i). Bij latere stukken is aan de buitenzijde vaak nog een groef onder de insnoering aanwezig, die bij de afwerking van het bovenste deel van de wand is ontstaan (afb. 6.61, d, f, h, l en m).

De ontwikkeling van de lip van de Drag. 27(g) is in veel opzichten vergelijkbaar met die van de Ritt. 1 en de Drag. 18. Net als deze borden had ook de Drag. 27(g) aanvankelijk een ongeprofileerde lip (afb. 6.61, a), die geleidelijk meer volume heeft gekregen. Bij stukken uit de eerste helft van de

1ste eeuw is soms een groef aangebracht in de bovenzijde van de lip (afb. 6.61, i). Exemplaren uit de tijd van Claudius en Nero hebben vaak een enigszins schuin afgeplatte lip, die in doorsnee min of meer driehoekig is (afb. 6.61, c en d).

Ook de vorm van de standing van de Drag. 27(g) heeft zich ontwikkeld op een wijze die vergelijkbaar is met die bij de borden. De hoek die de binnenzijde van de standing met het standvlak maakt, is geleidelijk scherper geworden, van 60° of meer naar 45° of minder; daardoor is het bodemoppervlak binnen de standing mettertijd kleiner geworden. Tegelijk heeft ook de verbinding tussen de binnenkant van de standing en de bodem een verandering ondergaan. Bij de oudste stukken sluit de standing doorgaans met een scherpe knik aan op de bodem. Soms is op dit punt zelfs een groef zichtbaar, die bij de afwerking van de binnenzijde van de standing is ontstaan (afb. 6.61, i). Bij jongere stukken gaat de standing geleidelijk, zonder duidelijke afscheiding, in de bodem over.

Bij de Drag. 27(g) heeft zich ook aan de buitenkant van de standing een verandering voltrokken. Aanvankelijk was hierin bijna zonder uitzondering een groef aangebracht, in het bijzonder bij de middelgrote exemplaren⁶. In de Flavische tijd is het aandeel van de Drag. 27 (zonder groef) snel toegenomen (afb. 6.62). Aan het einde van de 1ste eeuw was het uiteindelijk groter dan dat van de Drag. 27g. De afwezigheid van een groef in de standing is dus een tamelijk betrouwbaar aanknopingspunt voor de datering. Stukken zonder groef

1 Zie voor de naamgeving p. 47.

2 Ettlinger e.a. 1990, 106

3 De onjuiste hypothese van Rittlering (1912, 208) dat kleine bakjes Drag. 27(g) over het algemeen ouder zijn dan grote, zou door dit probleem kunnen zijn veroorzaakt. Deze is overgenomen door Oswald en Pryce (1920, 187), en is ook nog in recente publikaties terug te vinden (Planck 1975, 153, Klee 1986, 82).

4 De opvatting van Rittlering (1912, 208) en Oswald en Pryce (1920, 187) dat arcering bij Zuidgallische stukken niet voorkomt, is dus onjuist.

5 Deze eigenaardigheid is vooral bekend van de bakjes uit de werkplaats van Ateus in Pisa (Ettlinger e.a. 1990, 106).

6 In Vechten zijn slechts zestien bakjes Drag. 27 (dus zonder groef in de standing) uit de voor-Flavische tijd aangetroffen, waarvan er minstens elf klein zijn.

dateren bijna zonder uitzondering van na het jaar 70. Deze stelling is echter niet omkeerbaar, want exemplaren met groef kunnen zowel uit de voor-Flavische periode als uit later tijd dateren.

De Drag. 27g is niet het enige bakje met een hoge, van buiten gegroefde standring. Als alleen de bodem bewaard is gebleven, is verwarring mogelijk met de Ritt. 5, met varianten van de Ritt. 8 en de Drag. 24 die een soortgelijke standring hebben, en met een zeldzaam type bakje dat zich slechts van de Drag. 27g onderscheidt doordat het een randprofiel heeft als dat van de Drag. 17c (afb. 2.9, c-e en 6.27, g-j). Dit type kan misschien het beste als een zeldzame variant van de Drag. 27g worden beschouwd.

Bodemfragmenten van bakjes Drag. 27 zijn veelal niet te onderscheiden van die van bakjes van servies E1. Bodems van kleine exemplaren Drag. 27 ten slotte lijken vaak sterk op die van bakjes Drag. 24 uit het de tijd van Nero en Vespasianus. De hoogte van de standring kan echter meestal uitsluitend geven.

Met 2084 stuks is de Drag. 27(g) in Vechten veruit het best vertegenwoordigde bakje. Bij de Drag. 27g zijn de middelgrote exemplaren in de meerderheid, bij de Drag. 27 de kleine (tabel 6.9). De oorzaak hiervan is dat de toename van het aantal bakjes zonder groef vanaf ca. 70 na Chr. gepaard

is gegaan met een stijging van het aantal kleine bakjes (afb. 6.62 en 6.63).

In Vechten zijn drie bodems gevonden van grote exemplaren Drag. 27g, uit de werkplaatsen van Donatus en Maccarus¹. De standringen van deze stukken hebben een diameter van resp. 80, 82 en 90 mm (afb. 6.43 e). De totale diameter heeft waarschijnlijk tussen de 18 en 21 cm bedragen².

Drag. 33 en 33a (afb. 6.64)

De ontstaansgeschiedenis van de Drag. 33(a) is lange tijd onduidelijk geweest. Ritterling en Oswald en Pryce hebben aangenomen dat de vorm is voortgekomen uit de Italische Halt. 10 (Consp. 15)³. Dit is in zoverre juist dat Loeschcke onder het type Halt. 10 ook twee fragmenten heeft opgenomen die anders dan de 'typische' Halt. 10 een ongeprofileerde rand hebben⁴. Deze variant, die door von Schnurbein als Halt. 10A is aangeduid⁵, is in de nieuwe typologie van de Italische sigillata gerubriceerd als Consp. 7. Dit type, dat vooral in de pottenbakkerijen van Cn. Ateius en A. Vibius schijnt te zijn gemaakt⁶, toont dermate veel overeenkomsten met de Zuidgallische Drag. 33(a), dat het wel als de voorloper daarvan mag worden beschouwd.

In La Graufesenque is de vorm waarschijnlijk vanaf het begin van de sigillataproductie vervaardigd⁷, en wel in de gedaante die als Drag. 33a of Ritt. 10 bekend staat. Kenmerkend voor deze versie is de lijst die zich aan de binnenzijde op de overgang van de bodem naar de wand bevindt⁸ (afb. 6.64, c-f). Bij Flavische en latere stukken is deze soms vervangen door groeven⁹ (afb. 6.64, g). Bakjes zonder lijst worden hier aangeduid als Drag. 33 (afb. 6.64, a en b).

Over eventuele ontwikkelingen in de afmetingen of de vorm van de Drag. 33(a) kan als gevolg van de zeldzaamheid van het type vooralsnog weinig worden opgemerkt. Het heeft er de schijn van dat het bakje mettertijd lager is geworden in verhouding tot de diameter, en dat de diameter van de standring is afgenomen (p. 65, met afb. 6.54). Deze veranderingen komen het duidelijkst tot uitdrukking in de stand van de wand, die geleidelijk schuiner is geworden. De buitenwand van de stukken uit de voor-Flavische tijd is gewoonlijk enigszins bol (afb. 6.64, e en f), maar die van latere exemplaren is ook wel vlak of enigszins hol.

De ontwikkeling van de vorm van de standring komt overeen met die bij de borden en de Drag. 27(g). Ook bij de Drag. 33(a) is de hoek die de binnenzijde van de standring met het standvlak maakt, geleidelijk scherper geworden, zodat het bodemoppervlak binnen de standring is afgenomen. De grootste Drag. 33a uit Vechten, uit de werkplaats van Darra, heeft een in doorsnee bijna rechthoekige standring (afb. 6.64, e). Deze bijzondere vorm hangt waarschijnlijk samen met de buitengewone afmetingen¹⁰.

1 Catalogus nr D19, M2 en M3

2 Deze schatting is gebaseerd op een gemiddelde verhouding tussen de totale diameter en de diameter van de standring van ca. 2,3. Het exemplaar met het stempel OF MACCAR (catalogus nr M3) heeft naar alle waarschijnlijkheid een diameter van 19 cm gehad, dat is althans de doorsnee van een randfragment dat tot dezelfde vondstgroep behoort als de desbetreffende bodem. Zie ook Rychener/Albertin 1986, Taf. 23, 252; 45, 512, en 56, 652; Bémont 1987, 336, fig. 3 en 4; Furger 1992, Taf. 14, 5/7 en 5/9, 20, 6/7, en 60, 16/1

3 Ritterling 1912, 209; Oswald/Pryce 1920, 189.

4 Loeschcke 1909, 150, Abb. 4, 9

5 Von Schnurbein 1982, 59

6 Eitlinger e.a. 1990, 64.

7 De opvatting van Planck dat de Drag. 33a pas in het begin van de Flavische tijd is ontstaan, en de Drag. 33 nog later (Planck 1975, 154, vgl. Klee 1986, 83; Heiligmann 1990, 165), is onjuist. Het type is gemaakt door verscheidene fabrikanten die voornamelijk of uitsluitend in de voor-Flavische tijd actief zijn geweest, zoals Cantus, Darra, Maccarus, Quartus en Tertius, zie catalogus nr C55, D13, M6, Q3 en T7

8 Planck (1975, 154) schijnt te denken dat het onderscheid tussen de Drag. 33a en 33 in de afmetingen is gelegen; de Drag. 33a zou de grote voorloper van de Drag. 33 zijn. Als gevolg van deze misvatting heeft hij enkele 2de-eeuwse stukken van de vorm Drag. 33 als Ritt. 10 ofwel Drag. 33a gedetermineerd (idem, Taf. 86, 4 en 5, van resp. Belimuccus uit Les Martres-de-Veyre en Rufinus uit Banassac)

9 Van de 46 als Drag. 33a gedetermineerde bakjes uit Vechten hebben er tien groeven in plaats van een lijst (catalogus nr A107, C105, C179, G49, G51, S2, S20, S82, S94 en S140)

10 Catalogus nr D13. Vgl. Mary 1967, 25, Abb. 10, 2 voor een standring van dezelfde vorm en afmetingen.

type	klein	middel- groot	groot	formaat onbekend	totaal
Drag. 27g	444	1062	3	59	1568
Drag. 27(g?)				38	38
Drag. 27	280	179		19	478
totaal	724	1241	3	116	2084

Tabel 6.9 Verdeling van de in Vechten gevonden bakjes van het type Drag. 27(g) over de verschillende formaten.

De aansluiting van de binnenkant van de standring op de bodem is veranderd van een scherpe knik in een geleidelijke overgang zonder duidelijke afscheiding. Exemplaren van na het jaar 70 zijn binnen de standring vaak diep uitgedraaid, waardoor een groot verschil in hoogte is ontstaan tussen de onderzijde van de bodem binnen en buiten de standring. De helling van de onderzijde van de bodem buiten de standring is net als bij de borden in de loop van de tijd toegenomen.

Onder de 2748 bakjes uit Vechten bevinden zich 46 exemplaren Drag. 33a, vijftien stuks Drag. 33 en zesmaal een Drag. 33 of 33a. Van acht bakjes is een compleet profiel bewaard gebleven. Daarvan hebben er vier een diameter van resp. ca. 80, 100, 170 en 210 mm, en vier een diameter van ca. 130 mm (afb. 6.42 f en 6.46). Onder de exemplaren waarvan alleen de afmetingen van de standring zijn genoteerd, zijn die met een totale diameter van ca. 130 of 170 mm sterk in de meerderheid (afb. 6.43 f, 6.46 en 6.47 c, formaat E en F). Onder de in Vechten vertegenwoordigde producenten van de Drag. 33 en 33a zijn er twaalf van wie meer dan één stuk is aangetroffen: Abitus (2 ex.), Cantus (2), Censor (3), Crucuro (2), Flavius Germanus (3), Iucundus (2), Logirmus (2), Patricius (2), Rogatus (2), L. S- Sabinus (2), Sarrutus (2) en Vitalis ii (6)¹.

Drag. 33b (afb. 6.65)

De Drag. 33b is een tamelijk zeldzame variant van de Drag. 33(a). Het type wordt gekenmerkt door een verhouding tussen diameter en hoogte van ongeveer 1,5 : 1; bij de Drag. 33(a) bedraagt deze ruim 2 : 1. De Drag. 33b schijnt uitsluitend vanaf de Flavische tijd te zijn gemaakt, door fabrikanten als Celsus ii, Crestio, C. Cingius Senovir en L. Cosius Virilis.

Over een eventuele ontwikkeling in de vorm of de afmetingen van de Drag. 33b kunnen als gevolg van de zeldzaamheid van deze variant nog geen uitspraken worden gedaan.

In Vechten is slechts één bakje aangetroffen dat op grond van de hoek die het restant van de wand met het standvlak maakt, als Drag. 33b kan worden gedetermineerd; het is afkomstig uit de werkplaats van Crestio² (afb. 6.65, c).

Kommen

Van de verschillende typen kommen die in La Graufesenque zijn gemaakt, komt hier alleen de Drag. 29 aan de orde. Dit is namelijk de enige komvorm die praktisch zonder uitzondering met een stempel in de bodem is gemerkt³. Of de hier gepresenteerde conclusies met betrekking tot de Drag. 29 ook op de andere typen kommen van toepassing zijn, zal uit aanvullend onderzoek moeten blijken.

Drag. 29 (afb. 6.72 en 6.73)

Men heeft lange tijd aangenomen dat de Drag. 29 in Zuid-Gallië is ontwikkeld, als een vereenvoudiging van de in Italië vervaardigde kelken met reliëfversiering⁴. Door de publicatie van vondsten uit Glanum en Neuss is echter duidelijk geworden dat de vorm al in de tijd van Augustus in Italische pottenbakkerijen is geproduceerd⁵. De ontwikkeling van het type mag wellicht op naam van Cn. Atei Euryalus uit Pisa worden geschreven⁶.

In La Graufesenque is de Drag. 29 al gemaakt in de tijd dat er nog geen echte sigillata werd geproduceerd, maar enkel proto-sigillata⁷. De kommen uit deze periode onderscheiden zich van de latere sigillatakommen doordat de versiering niet door afvorming in een mal tot stand is gekomen, maar rechtstreeks in de buitenwand van de kom is gestempeld.

1. Catalogus nr. A6, C55, C122, C124, C178, C179, G47, G49, G51, I11, I16, L24, P24, P29, R7, R9, S20, S34, V81, V82 en V88.

2. Catalogus nr. C163.

3. Het aantal ongestempelde stukken van dit type is dermate gering, dat mag worden aangenomen dat het stempel per vergissing achterwege is gebleven, net zoals dat bij borden, schotels en bakjes wel eens het geval is.

4. Vgl. Ritterling 1912, 214; Oswald/Pryce 1920, 67 v.

5. Bémont 1976, 205, fig. 18, 206, fig. 19, en 208, fig. 21, a en b; Ettlinger 1983, Taf. 58, 1-3.

6. Een Drag. 29 uit Glanum is gestempeld met de tekst CN.ATEI / EVRYALVS (Bémont 1976, 205, fig. 18 b); chemische analyse van het baksel heeft uitgewezen dat het stuk in Italië is gemaakt (mededeling B. Hoffmann). Zie ook Ettlinger 1983, 42.

7. Vernhet 1971, 175-181.

In verhouding tot de overige vormen die van een bodemstempel zijn voorzien, is het aandeel van de Drag. 29 tot in de vroeg-Flavische tijd min of meer constant gebleven (afb. 6.4). Daarna is het percentage snel afgenomen, naar men aanneemt als gevolg van de opkomst van de Drag. 37. Wanneer de Drag. 29 van de markt is verdwenen, valt niet gemakkelijk te bepalen. Het enige in verband hiermee deugdelijke argument is de vondst van fragmenten van verscheidene kommen van dit type in de legioensvesting te Inchtuthul¹, die in 82 of 83 na Chr. is aangelegd². Dat de vorm ook bekend is van vindplaatsen als Bad Cannstatt, de Saalburg en Watercreek³, is van minder betekenis, omdat de bouwdatum van de daar aangetroffen castella direct of indirect is afgeleid uit de relatieve zeldzaamheid van de Drag. 29. Omdat in Banassac en Les Martres-de-Veyre nog kommen Drag. 29 zijn vervaardigd⁴, is het niet uitgesloten dat het type in La Graufesenque nog in geringe aantallen tot het einde van de 1ste eeuw is geproduceerd⁵. In de praktijk lijkt men echter als leidraad te mogen hanteren dat kommen Drag. 29 uit La Graufesenque uit de jaren voor ca. 85/90 na Chr. dateren.

Bij de bestudering van de Drag. 29 is de aandacht tot dusver vooral geconcentreerd geweest op de decoratie, en in mindere mate op de veranderingen in het profiel. De af-

metingen van de kommen van dit type hebben nog nauwelijks in de belangstelling gestaan⁶, hoewel ze een intrigerend probleem vormen. Uit vondsten van misbaksels in La Graufesenque is gebleken dat van de Drag. 29 niet alleen stapels werden gevormd van exemplaren met dezelfde doorsnee, die door stapelingen van elkaar werden gescheiden, maar ook nesten van stukken met een oplopende grootte⁷ (afb. 6.66). De eerste techniek is bekend van stukken uit de Fosse de Cirratus⁸, gedateerd in ca. 35/40 na Chr., de tweede van kommen van Bio, die waarschijnlijk uit de tijd van Nero stammen. Het verschil in stapelwijze kan dus chronologisch bepaald zijn.

De totale afmetingen van bijna 150 kommen Drag. 29 uit Vechten en van andere vindplaatsen (afb. 6.67) geven een tamelijk gevarieerd patroon te zien, al is er een duidelijke samenhang tussen diameter en hoogte⁹. Vanwege de zojuist genoemde mogelijkheid dat de stapelwijze in de loop van de tijd ingrijpend is veranderd, zou de afwezigheid van concentraties in de afmetingen slechts schijn kunnen zijn. Daarom zijn de kommen waarvan de totale afmetingen in afb. 6.67 zijn weergegeven, in drie chronologische groepen verdeeld, waarna voor elke groep een afzonderlijke grafiek is gemaakt (afb. 6.68 a-c). In deze groepen tekenen zich wel concentraties af. Bij de oudste kommen zijn er drie waarneembaar (afb. 6.68 a), waarvan de twee grootste misschien in tweeën kunnen worden verdeeld. Bij de kommen met een gemiddelde datering in de tijd van Nero zijn vier concentraties zichtbaar (afb. 6.68 b), de grootste bestaat wellicht uit twee of drie kleinere concentraties. Bij de jongste kommen kunnen vijf concentraties in de afmetingen worden onderscheiden (afb. 6.68 c).

Als de drie afzonderlijke grafieken over elkaar worden geprojecteerd en de zones worden gemerkt die in alle drie de grafieken deel uitmaken van een concentratie van afmetingen, ontstaat een patroon van vier kernen, die tot aaneensluitende concentraties kunnen worden uitgebreid¹⁰ (afb. 6.68 d, B-E). Aan weerszijden van deze concentraties kunnen op grond van de gegevens uit afb. 6.68 b en c nog twee kernen worden geprojecteerd (afb. 6.68 d, A en F). Er is alle reden om aan te nemen dat de clusters A-F afzonderlijke formaten voorstellen.

Voor deze hypothese pleit allereerst dat van andere sigillatavormen overeenkomstige formaten bekend zijn. De diameters van de kommen uit cluster A komen overeen met die van een van de formaten van de Drag. 33(a) (p. 63 v., met afb. 6.46, E), die van cluster B met die van de grote borden (p. 51, met afb. 6.14, B en 6.16) en van een ander formaat van de Drag. 33(a) (6.46, F), die van cluster C wellicht met die van de grootste exemplaren Ritt. 5 en 8 en Drag. 24/25, 27(g) en 33(a) (p. 63 en afb. 6.46, G), en die van cluster D en E met die van de kleine en middelgrote schotels (p. 60, met afb. 6.14, C en D en 6.31, A en B). De met een F gemerkte kom vormt waarschijnlijk samen met de grootste kom

1 Hartley 1985, 317, table XIX

2 Vgl. bijlage D

3 Pferdehirt 1986, 245, Tab. 3 (Fundortgruppe D, bovenste helft), 249 (Watercreek), 273 (Saalburg) en 281-282 (Bad Cannstatt). Het stuk uit Newstead waaraan Pferdehirt (idem, 249, noot 112) refereert, behoort niet tot de vondsten uit het in de jaren negentig her- of verbouwde fort, zoals zij meent, maar tot die uit de in de 2de eeuw gebouwde versterking (Curle 1911, 216, 62, en 218, 64-66, alle uit de inner ditch of later fort).

4 Banassac: Hofmann 1988, pl. 22, 165, en 49, 351 en 352; Heilgmann 1990, 145; Mees 1995, 56. Les Martres-de-Veyre: Stanfield/Simpson 1958, pl. 27 en 35.

5 Pferdehirt heeft ten onrechte verondersteld dat de einddatum van Kastell III te Rotweil een terminus post quem vormt. Deze Schusselform halt sich anscheinend bis in die späten neunziger Jahre, denn Natalis, dessen Ware in dem Ende der neunziger Jahre aufgegebenen Kastell III von Rotweil noch fehlt, stellt ( ) noch Schusseln der Form Dr. 29 her" (Pferdehirt 1986, 249). Dat de produkten van Natalis uit Banassac onder de vondsten uit Kastell III ontbreken, is vanzelfsprekend, omdat de produktie in Banassac pas in de 2de eeuw is gestart. Het vondstmateriaal uit Kastell III omvat bovendien slechts 37 fragmenten van kommen met relieffversiering (Planck 1975, 135, Tab. 4), zodat het ontbreken van welk type dan ook volstrekt toevallig kan zijn. Ook in Les Martres-de-Veyre is de vervaardiging van sigillata waarschijnlijk pas in de beginjaren van de 2de eeuw op gang gekomen.

6 Vgl. nu ook Mees 1995, 25-28.

7 Mees 1995, 26, Abb. 3.

8 Bémont/Vernhet 1989, 45, fig. 5, rechts.

9 De Pearson correlatie-coëfficiënt van deze beide variabelen bedraagt 0,8790 (vgl. p. 52, noot 1).

10 Bij de toewijzing van grensgevallen is ook de diameter van de standring in overweging genomen.

uit afb. 6.67 een formaat dat tussen de middelgrote en grote schotels moet worden geplaatst (afb. 6.31, B en C).

Nog belangrijker dan de hier opgesomde overeenkomsten is de samenhang tussen de clusters A-F en de afmetingen van 26 vormschotels voor Drag. 29 die in La Graufesenque konden worden geregistreerd¹. De vormschotels kunnen in vijf groepen worden gerangschikt, waarvan er vier tussen twee van de clusters uit afb. 6.68 d vallen (afb. 6.69). Dat de afmetingen van de vormschotels afwijken van die van de kommen, spreekt vanzelf, omdat de kommen tijdens het drogen en bakken gekrompen zijn. Wanneer men uitgaat van een krimpfactor van 10-20% (vgl. p. 76) en bedenkt dat de binnendiameter van de vormschotels niet overeenkomt met de maximale diameter van de kommen, maar met de diameter ter hoogte van de onderste van de twee gearceerde banden waaruit de rand gewoonlijk is opgebouwd², kan men de vormschotels van groep a verbinden met de kommen van cluster A, enz. Onder de 26 gemeten vormschotels bevinden zich geen exemplaren die corresponderen met de kommen van cluster D, maar wel exemplaren die kleinere kommen moeten hebben opgeleverd dan in afb. 6.68 zijn opgenomen (afb. 6.69, x).

Uit het voorafgaande kan worden geconcludeerd dat de Drag. 29 in ten minste zeven formaten is vervaardigd. Omdat de afzonderlijke groepen onmiddellijk aan elkaar grenzen of elkaar enigszins overlappen, is het niet altijd mogelijk vast te stellen tot welke grootte een bepaalde kom behoort. Als alleen de maten van de standing kunnen worden genomen, is de situatie nog uitzichtlozer, omdat de afmetingen van de standingen van de verschillende formaten van kommen elkaar grotendeels overlappen (afb. 6.70).

Aan de verschillen tussen de afbeeldingen 6.68 a-c kan worden afgelezen dat de afmetingen van de kommen mettertijd veranderd zijn. De oudste kommen zijn over het algemeen lager dan de jongste. Als gevolg van de in de vorige alinea geschetste problemen is het niet mogelijk om de ontwikkeling in de afmetingen per formaat te analyseren. Men kan echter wel de verhouding tussen de meest relevante afmetingen - de totale diameter en hoogte en de diameter van de standing - aan een onderzoek onderwerpen. De zojuist gesignaleerde toeneming van de hoogte van de kommen komt duidelijk tot uitdrukking in de verhouding tussen de grootste diameter en hoogte, en lijkt zich geleidelijk te hebben voltrokken (afb. 6.71 a). De verhouding tussen de totale diameter en de diameter van de standing is eveneens veranderd. Vooral in de eerste helft van de 1ste eeuw is de diameter van de standing verhoudingsgewijs afgenomen³ (afb. 6.71 b).

Ook in het profiel van de Drag. 29 hebben zich veranderingen voltrokken, waarvan de belangrijkste door Ritterling en Oswald en Pryce beschreven zijn⁴. De oudste sigillata-kommen van het type Drag. 29 die in La Graufesenque zijn geproduceerd, vertonen een tamelijk grote verscheidenheid

in vorm. Naast stukken met het voor de eerste helft van de 1ste eeuw gebruikelijke halfbolvormige profiel komen ook stukken met een geknikte wand voor, zoals die verder alleen uit de tweede helft van de 1ste eeuw bekend zijn⁵. De rand van de oudste kommen bestaat veelal niet uit twee gearceerde banden, maar uit een enkele, en de binnenzijde van de standing gaat anders dan later vaak zonder duidelijke afscheiding in de bodem over⁶. Twee in Vechten gevonden kommen van Cadmus die uit de beginperiode van de sigillata-productie in La Graufesenque stammen (afb. 6.73, a en b), hebben slechts een enkele groef rond het stempel, waar bij stukken uit de eerste helft van de 1ste eeuw een dubbele groef gebruikelijk is.

Pas omstreeks 20 na Chr. schijnen de kommen Drag. 29 een uniformer uiterlijk te hebben gekregen, dat wordt gekenmerkt door een halfbolvormig profiel. De doorgaans min of meer verticale rand van stukken uit het tweede kwart van de 1ste eeuw is opgebouwd uit twee gearceerde banden, die vaak ongeveer dezelfde breedte hebben (afb. 6.72, a). Alleen de onderste band is uit de vormschotel afkomstig; de bovenste is uit de hand gevormd. De band tussen de twee zones met reliëfversiering is bij kommen uit deze periode vaak eveneens gearceerd. De standing van stukken uit de tijd van Tiberius en Claudius is over het algemeen laag, en heeft in verhouding tot de diameter een geringe breedte (afb. 6.73, c en d). Aan de onderzijde van de standing is in het midden een brede, diepe groef aangebracht. De binnenkant van de standing is vaak sterk uitgehold, en is duidelijk gescheiden van de bodem van de kom, die geheel of nagenoeg vlak is en dicht bij het midden van een concentrische groef is voorzien. Aan de binnenzijde van de kom is in de bodem een dubbele groef aangebracht. De grootste tot dusver bekende Drag. 29, een in Vechten gevonden exemplaar van Salvetus met een diameter van bijna 30 cm⁷, heeft twee paar groeven aan de binnenzijde van de bodem: een paar ter hoogte van de standing en een halverwege de standing en het midden van de bodem (pl. 40, g).

Bij kommen van rond het midden van de 1ste eeuw beginnen zich enkele veranderingen in de vorm af te tekenen. Bij verscheidene stukken is de wand niet meer halfbolvormig,

1. De vormschotels die in La Graufesenque worden gevonden, zijn meestal gebroken. Door de aard van het baksel en door kalkaanslag is het vaak onmogelijk ze te reconstrueren, zodat de afmetingen niet kunnen worden bepaald.

2. Dit geldt natuurlijk ook voor de hoogte, maar dat is voor het betoog minder relevant.

3. Vgl. Oswald/Pryce 1920, 68; Vernhet 1971, 182, noot 10.

4. Ritterling 1912, 214-218; Oswald/Pryce 1920, 66-68.

5. Vernhet 1971, 181, fig. 5, boven, en 184.

6. Vernhet 1971, 186, fig. 8, A.

7. Catalogus nr. S29, PUG 1578.

maar geknikt (afb. 6.72, b). De bovenste gearceerde band die deel uitmaakt van de rand, is naar verhouding groter dan bij de oudere stukken, en de rand is niet langer verticaal, maar wijkt naar buiten. De standring is doorgaans wat hoger, vooral aan de binnenzijde, en in verhouding tot de diameter breder dan die van de kommen uit de eerste helft van de 1ste eeuw (afb. 6.73, e en f). De groef in de onderzijde van de standring is minder breed en diep, en is vaak niet langer in het midden, maar verder naar binnen aangebracht. De binnenzijde van de standring is dikwijls minder hol, maar nog wel duidelijk gescheiden van de bodem, die steeds vaker convex is. Bij sommige stukken uit de tijd van Nero is geen groef meer in de onderkant van de bodem aangebracht. De dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem heeft doorgaans een geringere diameter dan bij oudere stukken, en is al voor ca. 60 na Chr. soms vervangen door een enkele groef.

Bij kommen uit de tijd van Nero en Vespasianus zijn de in de vorige alinea geschetste ontwikkelingen veel duidelijker zichtbaar. De exemplaren uit deze periode hebben een duidelijk geknikt profiel (afb. 6.72, c). Het bovenste gearceerde deel van de rand is veel hoger dan het onderste, en helt sterk naar buiten over. De standring is betrekkelijk laag, en breed in verhouding tot de diameter (afb. 6.73, g en h). In de veelal smalle onderzijde van de standring is een ondiepe groef aangebracht. De binnenkant van de standring is soms bijna vlak, en veelal maar nauwelijks gescheiden van de onderkant van de bodem, die steeds minder vaak van een groef is voorzien. Rond het stempel komt geregeld een enkele in plaats van een dubbele groef voor.

De jongste kommen van het type Drag. 29 ten slotte hebben zonder uitzondering een sterk geknikt profiel en een hoge, naar buiten hellende rand (afb. 6.72, d). De standring van deze stukken is laag, en breed in verhouding tot de diameter (afb. 6.73, i en j). De ondiepe groef in de onderkant van de standring bevindt zich dicht tegen de binnenrand. De binnenzijde van de standring is vaak vlak of slechts enigszins hol, en gaat veelal zonder afscheiding in de bodem over. Bij veel stukken is geen groef meer aanwezig in de onderzijde van de bodem. Rond het stempel treft men bijna steeds slechts een enkele groef aan, waarvan de diameter soms zo gering is, dat deze door het stempel wordt gesneden (pl. 8, C177).

Onder de gestempelde stukken uit Vechten bevinden zich 382 kommen Drag. 29. Van slechts vijftien exemplaren is een volledig profiel bewaard gebleven. Hiervan behoren er acht tot formaat D en vier tot formaat E; de formaten B, C en F zijn elk met één exemplaar vertegenwoordigd (afb. 6.67 en 6.68 d). Zoals al eerder uiteen is gezet, is de oorspronkelijke grootte van een kom zelden met zekerheid vast te stellen als alleen de afmetingen van de standring bekend zijn (afb. 6.70). Om toch een indruk te kunnen krijgen van de verdeling van de Vechtense kommen over de afzonderlijke formaten, is van 335 exemplaren waarvan de afmetingen van de standring zijn geregistreerd, op grond van de in afb. 6.71 b gepresenteerde gegevens een schatting gemaakt van de totale diameter¹. De uitkomsten zullen niet geheel overeenkomstig de werkelijkheid zijn, maar de verhoudingen tussen de verschillende formaten liggen waarschijnlijk niet ver bezijden de waarheid. De formaten D en E zijn nagenoeg even goed vertegenwoordigd, en maken samen bijna drie kwart van het totaal aantal kommen uit (afb. 6.74). Formaat C is iets minder talrijk, en van de formaten B en F zijn maar enkele exemplaren gevonden.

Wanneer het aandeel van de afzonderlijke formaten in chronologisch perspectief wordt gezien, blijkt dat de verhoudingen in de voor-Flavische tijd min of meer gelijk zijn gebleven (afb. 6.75)². Onder Nero is daar echter verandering in gekomen. Vanaf die tijd hebben de aandelen van de formaten C en E een tegengestelde ontwikkeling doorgemaakt. Formaat E is zeldzamer geworden, en formaat C talrijker. Deze tegengestelde trend is ook waarneembaar bij de formaten F en B. Per saldo heeft er dus een verschuiving van grote naar kleine kommen plaatsgevonden³.

Van zeven van de ongeveer tachtig uit Vechten bekende leveranciers van de Drag. 29 zijn meer dan tien kommen aangetroffen: Aquitanus (23 ex.), Bassus i - Coelus (22), Germanus (14), McOillus (14), Passienus (12), Primus (17) en Senicio (23).

6.4 STANDAARDISERING

In de vorige paragraaf is aangetoond dat alle gestempelde sigillatavormen in enkele min of meer vaste formaten zijn vervaardigd. Dat de sigillataproductie in hoge mate gestandaardiseerd is geweest, is geen ontdekking van de laatste jaren. Uit de typologieën van Loeschcke en Ritterling blijkt dat zij reeds beseften dat de afmetingen van de verschillende typen niet geheel willekeurig zijn gekozen. Wanneer men bedenkt dat in Italië en Zuid-Gallië jaarlijks honderdduizenden stukken sigillata moeten zijn gemaakt, ligt deze conclusie natuurlijk ook voor de hand. Een te grote verscheidenheid van vormen en afmetingen zou een efficiënt productieproces onmogelijk hebben gemaakt.

1. Zie voor een nadere toelichting bijlage B, 4.

2. Uit de tijd voor 30 en na 90 na Chr. zijn zo weinig exemplaren beschikbaar, dat de desbetreffende percentages buiten beschouwing moeten worden gelaten.

3. De in 1985 gepresenteerde hypothese dat de diameter van de standring op zichzelf een aanwijzing geeft voor de datering van een Drag. 29 (Polak 1985, 18-20), moet om deze reden worden verworpen; de verklaring van het destijds geconstateerde verschil in afmetingen tussen de standringen van (overwegend) Flavische en oudere kommen is gelegen in het metertijd toegenomen aantal kleine kommen.

De afmetingen van de sigillatavormen zijn niet het enige uitgangspunt voor het onderzoek van de standaardisering van de produktie. Uit La Graufesenque is nog een tweede bron van gegevens bekend, in de vorm van ruim 160 veelal onvolledig bewaarde borderellen, lijsten die inzicht geven in de samenstelling van een ovenlading¹ (vgl. paragraaf 7.1). Deze bestaan gewoonlijk uit een aanhef waarin het volgnummer van de ovenlading en de datum zijn aangegeven, en een opsomming van pottenbakkersnamen, aardewerkvormen, formaten en aantallen (afb. 6.76).

In de tot dusver gepubliceerde (fragmenten van) borderellen worden ongeveer een miljoen stukken vermeld, verdeeld over een dertigtal verschillende vormen. Meer dan 96% van de opgesomde stukken behoort tot slechts zes verschillende vormen: acitabli, catili, paraxidi, licuias, pannas en mortari² (tabel 6.10). Voor welke grondvormen of typen deze aanduidingen staan, is niet steeds even duidelijk³. Achter de catili gaan naar alle waarschijnlijkheid zowel de borden als de schotels schuil, ongeacht het type⁴. De term die doorgaans voor schotels wordt gebruikt, catini, komt in de borderellen maar zelden voor⁵. Pannas staat bijna zeker voor kommen Drag. 29 en 37, zoals uit eigenaarsmerken uit later tijd kan worden opgemaakt⁶. Over het algemeen wordt verondersteld dat achter de aanduiding mortari kommen Ritt. 12 schuilgaan. Acitabli en paraxidi zijn in het verleden met verschillende typen bakjes geïdentificeerd⁷, maar omdat ze in de borderellen beide ongeveer even talrijk zijn als catili, is het aannemelijker dat het minder specifieke aanduidingen zijn. Acitabli zijn vermoedelijk kleine bakjes van typen die in drie formaten zijn vervaardigd, en paraxidi middelgrote⁸. De term licuias is alleen bekend van de lijsten uit La Graufesenque. Het is aantrekkelijk te veronderstellen dat hierachter de overige typen bakjes schuilgaan, maar gezien de hoge frequentie van de licuias is deze hypothese wellicht onjuist.

Zoals reeds is opgemerkt, worden in de borderellen ook formaten vermeld: pedalis, besalis, semipedalis of triantal⁹, dat wil zeggen 1, 2/3, 1/2 of 1/3 Romeinse voet groot. De afmetingen van de stukken zijn echter lang niet in alle gevallen aangegeven¹⁰ (tabel 6.10). Sommige typen gaan nooit vergezeld van een aanduiding van de grootte, andere soms of vaak, en weer andere altijd.

De aan- of afwezigheid van een maataanduiding strookt niet altijd met onze verwachtingen. Dat van acitabli en paraxidi de grootte nooit is aangegeven¹¹, spreekt vanzelf - gesteld dat de gelijkstelling met resp. kleine en middelgrote bakjes juist is. Maar dat minder dan één procent van de borden en schotels in de borderellen door een maataanduiding wordt gevolgd¹², is opmerkelijk. Bevatte een ovenlading doorgaans slechts borden of schotels van één formaat? Kon aan de naam van de pottenbakker of aan het aantal worden afgelezen welk formaat het betrof? Deden de afmetingen van borden en schotels niet ter zake?

vorm	totaal aantal	formaat aangegeven
acitabli	212.450	
catili	199.848	1.850
paraxidi	170.250	
licuias	111.694	2.200
pannas	42.424	29.192
mortari	16.103	11.913
canastri	8.395	8.395
vinari	4.415	425
catinos	4.175	4.175
pultari	2.450	
atramitari	1.505	
tisanares	800	
julianas	740	
boletari	600	
rinati	550	
inbratari	515	415
fiscos?	505	505
ovati	500	
cuibalini	440	
aematini	300	
camellas	300	
magedes	300	300
sattla	138	
broci	30	
totaal	779.427	59.370

Tabel 6 10 Overzicht van de vormen die in de borderellen uit La Graufesenque voorkomen (naar Marchal 1988, 250-259)

1. Marchal 1988
2. In navolging van Marchal (1988, 273 v) wordt in dit boek de voorkeur gegeven aan de in de borderellen gebruikelijke benamingen van de vormen boven hun correcte Latijnse equivalenten
3. Marchal 1988, 83-92
4. Vgl. Marchal 1988, nr 166-167, voor borden van servies C met aan de binnenzijde in de bodem de aanduiding catili boletari
5. Volgens Oxé (1925, 81 v) is de veel voorkomende aanduiding canastri synoniem met canni, zie ook p. 83.
6. Vgl. Mees 1995, 25, noot 51.
7. Zie het overzicht bij Marchal 1988, 83 v en 90
8. Dat paraxidi groter zijn geweest dan acitabli, lijkt geen twijfel (Marchal 1988, 90). In La Graufesenque is in 1982 een middelgrote Drag. 27g aangetroffen met aan de buitenzijde de ingekraste tekst ARICANI PARAB V[---], het tweede woord kan worden aangevuld tot parab(sidi), een weinig gebruikelijke schrijfwijze voor paropsides (vgl. idem, nr 154)
9. Zie voor de schrijfwijze van de maataanduidingen Marchal 1988, 92 en 276
10. Marchal 1988, 81 v. en 250-259
11. Volgens Marchal (1988, 256) worden in twee borderellen paraxidi besales genoemd. De desbetreffende documenten zijn echter zo fragmentarisch, dat de lezing allerm minst zeker is (idem, nr 47 en 56)
12. Van de door Marchal (1988, 253) opgevoerde gevallen zijn de meeste vanwege de onvolledigheid van de desbetreffende borderellen weinig overtuigend. Slechts in twee lijken werkelijk catili van een gespecificeerde maat voor te komen (idem, nr. 24, waarin alle vormen door een maataanduiding worden gevolgd, en nr. 85, waarin verder alleen niet-gespecificeerde catili worden opgesomd).

Anders dan bij de catili is bij de pannas het formaat in de meerderheid van de gevallen wel vermeld. Ongeveer zestig procent van de pannas is als besales aangemerkt. De overige formaten maken samen minder dan tien procent van het totaal uit¹. Slechts in vijf van de 23 borderellen waarin pannas besales worden genoemd, staan ze tegenover pannas triantales of pedales; in de overige lijkt de maataanduiding dus overbodig te zijn.

Van de licuias is het formaat maar hoogst zelden aangeduid². Slechts in één borderel is de toevoeging van een maataanduiding functioneel, omdat er twee verschillende formaten in voorkomen³. De mortari ten slotte zijn bijna zonder uitzondering nader gespecificeerd. Mortari besales en triantales zijn ongeveer even talrijk, pedales zijn uiterst zeldzaam.

Omdat de sigillatavormen in de borderellen slechts in algemene termen worden aangeduid en de afmetingen van de stukken maar zelden zijn vermeld, is een vergelijking met de resultaten van de meetkundige analyse van de gestempelde typen een moeilijke opgave. In paragraaf 6.3 is vastgesteld dat van veel vormen vijf of meer formaten zijn gemaakt⁴. In de borderellen worden er echter maar vier genoemd⁵, waarvan er bovendien twee zeldzaam zijn; van de bijna zestig-

duizend stukken waarvan de maat is aangegeven, zijn er amper vijfduizend pedales of semipedales.

Om de gegevens uit beide bronnen met elkaar te kunnen vergelijken zijn de totale diameters van alle in paragraaf 6.3 besproken typen bijeengevoegd, en in een diagram weergegeven (afb. 6.77). Geheel rechts in het diagram zijn voor de verschillende (groepen van) vormen de gemiddelde diameters van de onderscheiden formaten aangegeven (afb. 6.77, kolom A-F). Deze blijken soms dicht bij elkaar te liggen. In dergelijke gevallen is het waarschijnlijk gerechtvaardigd ze samen te voegen tot een gemeenschappelijk gemiddelde (afb. 6.77, kolom G). Alleen bij de gemiddelden in het gebied van 120-140 mm is het onduidelijk of ze moeten worden gecombineerd tot één groep met een gemiddelde diameter van ca. 132 mm, of tot twee groepen met gemiddelde diameters van resp. 124 mm (alle bakjes, behalve de Drag. 33 en 33a) en 136 mm⁶ (kleine borden, Drag. 33a, 33 en 29). Het totaal aantal formaten komt op deze wijze op twaalf of dertien⁷. Ze zijn min of meer regelmatig verdeeld, met dien verstande dat de kleinere maten over het algemeen dichter bij elkaar liggen dan de grotere.

De vier maateenheden die in de borderellen worden genoemd, corresponderen niet met de pieken die in het diagram zichtbaar zijn (tabel 6.11), en maar twee van de vier komen overeen met een van de twaalf of dertien onderscheiden formaten. Bakjes met een diameter van ca. 100 mm zouden triantales kunnen zijn, en bakjes en kommen Drag. 29 met een diameter van ca. 196 mm besales.

Het is echter niet zeker dat de in de borderellen vermelde maten op gebakken stukken betrekking hebben. Omdat de lijsten zijn opgesteld voordat het aardewerk gebakken werd, is het aannemelijker dat ze de grootte van pas gedraaide of gedroogde stukken weergeven⁸. Eenmaal gebakken zullen de stukken dus kleiner zijn geweest dan in de borderellen is aangegeven. Uitgaande van deze veronderstelling zou men de drie grootste pieken in het diagram van afb. 6.77 op kunnen vatten als concentraties van resp. triantales, semipedales en besales. De krimp tijdens het productieproces zou dan resp. 18,8%, 16,2% en 14,8% moeten hebben bedragen⁹. Als voor de pedales een krimpfactor van 15% of iets minder wordt aangenomen, zouden de middelgrote schotels en de kommen Drag. 29 met een diameter van ca. 256 mm als pedales beschouwd kunnen worden.

De in de vorige alinea geformuleerde hypothese is aantrekkelijk om haar eenvoud, maar laat wel enkele vragen open. Hebben er werkelijk borden en kommen Drag. 29 of 37 met een diameter van minder dan 10 cm bestaan?¹⁰ En als meer dan de helft van de geproduceerde pannas besales waren, waarom zijn de kommen Drag. 29 met een diameter van ca. 17 cm dan niet veel beter vertegenwoordigd dan die van de overige formaten (afb. 6.68 d en 6.74, formaat B)? Heeft de maataanduiding in deze gevallen misschien betrekking op de grootste of kleinste kom van een nest?

1. In drie borderellen lijken pannas pedales te zijn genoemd (Marichal 1988, nr. 9, 74 en 165). De door Marichal vermelde voorbeelden van pannas semipedales zijn dubieus (idem, nr. 75, 78 en 99). In twee borderellen waarin pannas triantales voorkomen, wordt tria(n)talis merkwaardigerwijs gevolgd door het symbool =, dat dezelfde betekenis heeft (idem, nr. 12 en 16); dit is ook het geval in twee andere borderellen, waarin canastri tria(n)tali(s) = zijn vermeld (idem, nr. 4 en 14).
2. In een van de door Marichal opgevoerde voorbeelden (1988, nr. 14, regel 18) kan in plaats van "licuia S = DC" (vgl. tabel 6.11) wellicht beter "licuias . DC" worden gelezen (vgl. idem, regel 7 en 17).
3. Marichal 1988, nr. 20.
4. Zie p. 63 v. en 73. Als de borden en schotels worden samengevoegd, zoals dat in de borderellen doorgaans schijnt te zijn gebeurd, komt men voor deze vormen gezamenlijk op een totaal van minstens zes formaten (zie p. 51 en 60).
5. Wanneer men de lezing van Marichal 1988, nr. 49, regel 22, en nr. 83, regel 9 accepteert, moet hieraan nog een vijfde formaat worden toegevoegd, van 1/6 voet (sextantalis).
6. In het laatste geval moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de borden met een diameter van ca. 110-130 mm tot een ander formaat behoren dan de borden met een diameter van ca. 130-150 mm (vgl. p. 51, noot 4).
7. De grootste maat schotels, met een diameter van ca. 38 cm, is niet in afb. 6.76 opgenomen.
8. Vgl. Rottländer 1969.
9. Bij experimenten met kleien die in La Graufesenque gewonnen of bij opgravingen aangetroffen zijn, is een maximale krimp van 10,79% vastgesteld (mededeling B. Hoffmann). Bij kleien met een samenstelling zoals die uit La Graufesenque zou echter een krimp van maximaal 20% mogelijk zijn (mededeling M. Picon).
10. Zie voor de uit de borderellen bekende combinaties van formaten en vormen Marichal 1988, 276.

Het vraagstuk van de standaardisering van de sigillataproductie is dus nog niet geheel opgelost. Gezien de vele problemen die zich bij de analyse van de totale diameter voordoen, is het een zinloze exercitie om bijvoorbeeld in de totale hoogte of de diameter van de standing Romeinse maateenheden te gaan zoeken¹. Het is ook hoogst twijfelachtig of de pottenbakkers in La Graufesenque zich bij de sigillataproductie een zo rigide maatsysteem hebben opgelegd. Het ligt meer voor de hand te veronderstellen dat ze zich in eerste instantie door een intuïtief gevoel voor proporties hebben laten leiden.

De standaardisering van de productie is geen uitvinding van de Zuidgallische pottenbakkers geweest, maar was de voortzetting van een al in de Italische pottenbakkerijen toegepast procédé². De afmetingen van de Arretijnse borden geven een patroon te zien dat sterk lijkt op dat van de Zuidgallische, maar ze zijn meestal iets groter; de gemiddelde diameter van de grote Arretijnse borden bijvoorbeeld bedraagt bijna 18 cm³, ofwel een centimeter meer dan die van de Zuidgallische.

Ten aanzien van de Arretijnse schotels wordt ten onrechte de opvatting naar voren gebracht dat in de afmetingen geen groepen te herkennen zijn⁴. Maar wanneer de diameter en de hoogte van enkele tientallen schotels uit Haltern en Neuss tegen elkaar worden uitgezet, zijn gemakkelijk vijf groepen herkenbaar, die ongetwijfeld even zovele formaten vertegenwoordigen (afb. 6.78). De gemiddelde diameters van de eerste vier formaten zijn gelegen bij ca. 25, 31, 37 en 43 cm; van het grootste formaat is tot dusver maar één compleet exemplaar bekend, een Halt. 1b, servies 1c (Consp. 12) uit Haltern met een doorsnee van ruim 50 cm⁵. De kleinste drie Arretijnse formaten komen bijna exact overeen met de grootste drie Zuidgallische (afb. 6.31, B en C)⁶. Toch is het allerminst zeker dat ze hiermee moeten worden gelijkgesteld. Omdat de Arretijnse borden gemiddeld groter zijn dan de Zuidgallische, zal dat ook wel voor de schotels gelden. De Zuidgallische schotels van ca. 22 cm doorsnee zullen dus wel corresponderen met de Arretijnse van ca. 25 cm doorsnee, enz. (tabel 6.12).

Bij de Arretijnse bakjes moet net als bij de Zuidgallische een scheiding worden aangebracht tussen bakjes die in drie formaten, en bakjes die in meer formaten zijn geproduceerd. De eerste groep omvat de typen Halt. 7, 8, 10, 11 en 12 (Consp. 13-15, 22 en 31-34). De gemiddelde diameters van de formaten zijn gelegen bij 9-10 cm, 13-14 cm en 19-20 cm⁷. De kleinste twee Arretijnse formaten zijn dus groter dan de overeenkomstige Zuidgallische (vgl. p. 63). Of dat voor het grootste formaat ook geldt, is wegens de zeldzaamheid van zowel Arretijnse als Zuidgallische stukken van deze grootte niet met zekerheid vast te stellen.

Tot de tweede groep Arretijnse bakjes behoren in ieder geval de Halt. 10A en 15 (Consp. 7, 26 en 27), en waarschijnlijk ook de Consp. 36.3-4, de Arretijnse equivalent van de Ritt. 8. Bij deze typen is net als bij de Ritt. 8 en 9 en de

maataanduiding	Rom. voet	mm
triangulalis of = =	1/3	98,5
semipedalis	1/2	147,8
basalis of S =	2/3	197,1
pedalis	1	295,7

Tabel 6 11 In de borderellen uit La Graufesenque genoemde maateenheden en hun equivalenten in mm

maataanduiding	AR	LG
klein	25 ± 3	22 ± 2
middelgroot	31 ± 3	26 ± 2
groot	37 ± 2	32 ± 2
zeer groot	43 ± 3	38 ± 2
(extreem groot)	50	

Tabel 6 12 Diameter van de verschillende maten Arretijnse schotels (AR) en van hun tegenhangers uit La Graufesenque (LG), in cm.

Drag. 33(a) een grote verscheidenheid van afmetingen waar te nemen⁸ (vgl. p. 63). Wanneer de maten van een groot aantal exemplaren met elkaar worden vergeleken, zal ongetwijfeld blijken dat ook bij deze bakjes de variatie in de afmetingen terug te voeren is op het bestaan van verscheidene dicht bij elkaar gelegen formaten. Een vergelijking van de afmetingen van de Arretijnse en de Zuidgallische bakjes van de genoemde typen is vanwege hun betrekkelijke zeldzaamheid en het grote aantal formaten bij de huidige stand van zaken niet mogelijk.

- Volgens Rottlander zijn in alle denkbare afmetingen van Romeins aardewerk eenheden van 1/12 (digit) of 1/16 voet (uncia) te vinden (Rottlander 1966, Rottlander 1967)
- Von Schnurbein 1982, 24-64, Eitlinger 1983, 108-113, Eitlinger e.a. 1990, 151 v
- De vergelijking van Arretijnse en Zuidgallische stukken wordt bemoeilijkt doordat afmetingen van sigillatavormen in publikaties bijna zonder uitzondering tot hele centimeters zijn afgerond, zodat vooral de grenzen van de formaten moeilijk te bepalen zijn, zie bijv. Rychener 1986, 63, Tabelle 86, en Tyers 1993, 136, waar borden en schotels als één groep worden beschouwd.
- Von Schnurbein 1982, 29, 41 en 43, Eitlinger 1983, 110, Eitlinger e.a. 1990, 151
- Von Schnurbein 1982, Taf. 7, 89
- Zie voor het grootste Zuidgallische formaat p 60
- Halt. 7 en 8 (Consp. 13-14 en 22) Loeschcke 1909, 147 (Typus 7a-b en 8a-c); von Schnurbein 1982, 35 v en 45-47, Eitlinger 1983, 113, Abb. 12-13. Halt. 10 (Consp. 15) Loeschcke 1909, 149 (Typus 10a-c), von Schnurbein 1982, Taf. 62, Eitlinger 1983, Taf. 38. Halt. 11 (Consp. 31-32); von Schnurbein 1982, 60, Taf. 66, en 67, 1567-1577b, Eitlinger 1983, Taf. 51. Halt. 12 (Consp. 33-34) von Schnurbein 1982, 62, Taf. 67, 1578-1584, en 68, 1585-1597, Eitlinger 1983, Taf. 52, 1-8
- Het door Loeschcke (1909, 155) gemaakte onderscheid tussen grote en kleine exemplaren Halt. 15 (aangeduid als resp. 15a en 15b) is dus niet in overeenstemming met de werkelijkheid

Of de Arretijnse kommen Drag. 29 net als de Zuidgallische exemplaren in een groot aantal formaten zijn gemaakt, kan vooralsnog niet worden vastgesteld, omdat er tot dusver maar enkele zijn aangetroffen.

Uit het voorafgaande kan de conclusie worden getrokken dat de pottenbakkers in La Graufesenque waarschijnlijk in alle opzichten de Italische traditie hebben nagevolgd. Over het algemeen zijn de Zuidgallische stukken wel kleiner dan de Arretijnse. Daarbij moet echter worden aangetekend dat de gemiddelde diameters van de Zuidgallische formaten als gevolg van de samenstelling van de Vechtense collectie de waarden uit de tijd omstreeks 70 na Chr. zijn (afb. 5.2). De Arretijnse stukken mogen wellicht als een welkome aanvulling van de relatief kleine verzameling vroege Zuidgallische stukken worden beschouwd. Als dit werkelijk is toegestaan, volgt uit de constatering dat de Arretijnse borden groter zijn dan de Zuidgallische, dat de totale diameter van de grote borden in de voor-Flavische tijd sterk is afgenomen (vgl. p. 52). Dit zou ook voor de schotels kunnen gelden¹ (vgl. p. 60). Op grond van de relatief grote diameter van de kleine Arretijnse bakjes Halt. 7, 8, 10, 11 en 12 moet verder rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat bij de kleine exemplaren Drag. 24/25 en 27(g) niet alleen de diameter van de standring aanvankelijk sterk is afgenomen, maar ook de totale diameter (vgl. p. 64 v.). De bij de middelgrote bakjes al waarneembare reductie van de totale diameter (vgl. p. 64 v.) wordt door de gegevens van de Arretijnse bakjes versterkt.

Al met al lijkt men te mogen concluderen dat de sigillatavormen in de voor-Flavische tijd betrekkelijk snel kleiner zijn geworden. Omdat deze ontwikkeling zich geleidelijk heeft voltrokken, mag worden aangenomen dat de richtlijnen die de pottenbakkers bij de productie hanteerden, hetzelfde zijn gebleven. Een wijziging van de normen zou immers tot een meer schoksgewijze ontwikkeling hebben geleid. De afnemende van de totale diameter moet daarom worden toegeschreven aan een toeneming van de krimp tijdens het drogen en bakken. Als men ervan uitgaat dat kleine bakjes op de draaischijf een diameter van ongeveer 1/3 voet hadden, middelgrote een doorsnee van 1/2 voet en grote borden een van 2/3 voet, zoals eerder in deze paragraaf is voorgesteld

(p. 76), kan de krimpfactor voor het begin van de 1ste eeuw op 8-10% worden gesteld. In de vroeg-Flavische tijd bedroeg deze dan ongeveer het dubbele.

De veronderstelde toeneming van de krimp kan verschillende oorzaken hebben gehad. In paragraaf 4.4 is al opgemerkt dat het baksel van de Zuidgallische sigillata in de voor-Flavische periode duidelijk harder is geworden, en de deklaag glanzender (p. 30). Dit is vermoedelijk het gevolg van een stijging van de maximale temperatuur die bij het bakken werd bereikt. Als de omstandigheden verder onveranderd zijn gebleven, zal de sigillata hierdoor sterker zijn gekrompen.

Een tweede mogelijke oorzaak van de toeneming van de krimp kan in een eerdere fase van het productieproces worden gezocht. Zoals onder meer uit de chronologische verdeling van de Vechtense stempels blijkt, is de productie in La Graufesenque in de voor-Flavische tijd sterk in omvang toegenomen (afb. 5.2). Het heeft er alle schijn van dat deze groei niet alleen tot stand is gekomen door uitbreiding van de productiecapaciteit, maar ook door vergroting van de productiesnelheid. Een van de manieren om het productietempo op te voeren is het vergroten van de draaisnelheid van de pottenbakkersschijf. Dit heeft wel tot gevolg dat de middelpuntvliedende kracht, en daarmee de kans op vervorming, toeneemt. De risico's kunnen worden verkleind door een grotere wanddikte aan te houden, en dat is juist wat men in La Graufesenque lijkt te hebben gedaan (vgl. p. 49 en 66). De draaisnelheid van de pottenbakkersschijf kan echter alleen worden opgevoerd, als bij het draaien van het aardewerk meer water wordt gebruikt. Als gevolg daarvan bevatten de gedraaide stukken verhoudingsgewijs meer water, en krimpen ze sterker tijdens het drogen en bakken.

In de Flavische periode lijkt aan de afnemende van de grootte een einde te zijn gekomen. De kleine bakjes zijn in deze periode zelfs groter geworden (afb. 6.50 a). Ook bij andere vormen kan wellicht van een geringe toeneming van de totale diameter tegen het einde van de 1ste eeuw worden gesproken (afb. 6.21 a en 6.34 a). Dit zou kunnen betekenen dat in het laatste kwart van de 1ste eeuw de baktemperatuur weer is verlaagd. In dit verband is het wellicht veelzeggend dat de sigillata uit deze periode doorgaans een minder sterk glanzende deklaag heeft dan die uit de voorafgaande decennia (vgl. p. 30). De verlaging van de baktemperatuur zou kunnen samenhangen met een streven om de produktiekosten te beperken (vgl. p. 20). Reductie van de maximale temperatuur leidde immers niet alleen tot een verkorting van het stookproces, maar ook tot een beperking van het houtverbruik.

1. Het gesignaleerde verschil in grootte tussen Arretijnse en Zuidgallische schotels pleit voor de identificatie van de in p. 60, noot 2 genoemde schotels Drag. 17aR uit Zurzach en Baden als kleine exemplaren.

Over de wijze waarop de vervaardiging van terra sigillata in La Graufesenque was georganiseerd, is tot dusver weinig bekend. Hoewel de jaarlijkse produktie in de bloeiperiode van het pottenbakkerscentrum honderdduizenden stuks moet hebben bedragen¹, zoekt men in de antieke literatuur vergeefs naar een bespreking of zelfs maar een vermelding van deze tak van nijverheid. De bronnen waaruit men gegevens kan putten, zijn daardoor beperkt tot de sporen van gebouwen die bij opgravingen in La Graufesenque zijn aangetroffen, en tot het aardewerk zelf.

Omdat maar een gering deel van het produktiecentrum is onderzocht, is de structuur van de nederzetting nog verre van duidelijk. De enige constatering die voor het onderzoek van de organisatie van de produktie van belang lijkt te zijn, is dat omstreeks 60 na Chr. een ingrijpende verbouwing heeft plaatsgevonden, waarbij woonhuizen zijn vervangen door werkplaatsen (vgl. p. 13).

Het aardewerk dat bij de opgravingen in La Graufesenque aan het licht is gekomen, is een rijkere bron van informatie. Dit geldt in het bijzonder voor de al in paragraaf 6.4 geïntroduceerde borderellen die op borden en schotels van terra sigillata zijn aangetroffen. In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt uiteengezet welke gegevens uit deze documenten kunnen worden afgeleid.

In de stempels die op veel sigillatavormen zijn aangebracht, komen termen voor als officina, fecit en manus (vgl. p. 24 v.). In hoeverre er een verband bestaat tussen het gebruik van een bepaalde aanduiding en de grootte van het bedrijf van de in het stempel genoemde pottenbakker, wordt in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk onderzocht, aan de hand van de Vechtense vondsten.

De derde en laatste paragraaf is gewijd aan de specialisering van de produktie, die op twee niveaus wordt bestudeerd: binnen het produktiecentrum en binnen de afzonderlijke bedrijven.

7.1 DE IN LA GRAUFESENQUE GEVONDEN BORDERELLEN

Tot nu toe zijn in La Graufesenque resten te voorschijn gekomen van bijna tweehonderd borden en schotels waarop voor het bakken de samenstelling van een ovenlading is genoteerd. Deze documenten bestaan uit een opsomming van namen, aardewerkvormen, formaten en aantallen, die veelal voorafgegaan wordt door de datum en door het volgnummer van de ovenlading waarop de lijst betrekking heeft.

Classificatie en datering

Tot dusver zijn ruim 160 - voor het merendeel incomplete - borderellen gepubliceerd². Ongeveer een kwart daarvan is in 1901-1906 gevonden, in enkele opgravingsputten die maximaal 200 m uiteen gelegen waren (afb. 2.7); deze lijsten vormen een relatief homogene groep. Onder de overige exemplaren zijn op het eerste gezicht alleen kleine clusters te herkennen.

In een poging om meer orde in de verzameling borderellen aan te brengen, zijn die stukken geselecteerd die minstens twee persoonsnamen bevatten, in totaal 47 (tabel 7.1). Van de tientallen pottenbakkers die in deze lijsten worden genoemd, komen er 47 ten minste tweemaal voor³. De relaties tussen de lijsten zijn onderzocht met behulp van een zogenaamde correspondentieanalyse⁴ - een techniek die het mogelijk maakt ingewikkelde verbanden in twee dimensies weer te geven (afb. 7.1)⁵. De betekenis van de assen van de met deze methode vervaardigde grafieken is vaak moeilijk te duiden, omdat hierin tal van variabelen zijn samengevat. In afb. 7.1 mag de horizontale as chronologisch worden opgevat. De oudste lijsten bevinden zich in het linkerdeel van de grafiek, de jongste rechts. Uit hun positie ten opzichte van de verticale as blijkt, dat tussen min of meer gelijktijdige borderellen nog aanzienlijke verschillen kunnen bestaan.

De lijsten vallen uiteen in drie hoofdgroepen, die zijn aangeduid met de letters A-C (vgl. tabel 7.2). Groep A - de oudste - bestaat uit 28 exemplaren, en is daarmee de grootste. Op enkele uitzonderingen na zijn deze borderellen in 1901-1906 aan het licht gekomen⁶ (afb. 2.7). Binnen groep A kun-

-
1. Deze schatting is gebaseerd op de veronderstelling dat in één oven jaarlijks twaalf ladingen van 25.000 stuks konden worden gebakken (vgl. Marichal 1988, 97 v.; Vernhet 1991, 37).
  2. Marichal 1988, nr. 1-162 (hierna aangeduid als M1-162); Vernhet/Bémont 1990-1991 (V1); Vernhet/Bémont 1992-1993 (V2).
  3. Tabel 7.1 telt 48 namen, omdat die van Castus tweemaal voorkomt: als Castos in de borderellen M12 en M14 en als Castus in de bodemstempels van achttien andere exemplaren.
  4. Zie voor de methode Lammers e.a. 1989; Greenacre 1993.
  5. Afb. 7.1 geeft het resultaat weer van een analyse van het presence/absence-type, gebaseerd op de gegevens van tabel 7.1.
  6. M1-17, M19-20, M22-23, M28, M30, M35, M85, M89, M93 en M97. Vgl. Marichal 1988, 107 v., "clientèle" 1 en 2, die echter twee stukken bevatten die hier tot groep B worden gerekend (M27 en M86). De enige niet in 1901-1906 aangetroffen lijsten zijn M30, M35 en M97; deze zijn in 1971-1976 gevonden.

[illegible]

Tabel 7.1   Overzicht van de namen die in minstens twee van de geanalyseerde borderellen uit La Graufesenque zijn vermeld.
‡ Namen die in stempels voorkomen. Zie p. 79, noot 2 voor de nummering van de borderellen.

nen vier subgroepen worden onderscheiden. De eerste (A1) bestaat uit slechts twee lijsten, die van de overige afwijken door de aanwezigheid van de namen Maturus en Vitalis, die ook in drie van de vier borderellen van groep C voorkomen (tabel 7.1 en 7.2); zeker in het geval van Vitalis zou het echter om twee naamgenoten kunnen gaan¹. Een van de borden uit subgroep A1 is voorzien van een stempel van Castus; het stempel van het andere bord is onleesbaar.

De tweede subgroep (A2) omvat achttien borderellen, en kan als de kern van groep A worden beschouwd. De lijsten bevatten voor het merendeel dezelfde namen, waarvan Felix,

Masuetos en Tritos de meest voorkomende zijn. Op dertien borden is een stempel met de naam Castus aangebracht, en op twee een stempel van Martialis; van de overige drie stukken is het stempel niet bewaard gebleven.

De vijf borderellen van subgroep A3 vertonen veel overeenkomsten met die van A2. Vier lijsten bevinden zich op borden van Castus, en de vijfde is aangebracht op een schotel van Germanus. Het verschil tussen subgroep A3 en de twee eerder genoemde wordt gevormd door de aanwezigheid van de naam Verecundos, die verder alleen in de borderellen van de subgroepen A4 en B1 voorkomt.

Subgroep A4 telt drie lijsten, die binnen groep A een tamelijk marginale positie innemen. In tegenstelling tot de meeste andere borderellen van groep A zijn deze alle op schotels aangebracht. Van één exemplaar is het stempel bewaard gebleven, waarvan de tekst TERTIVS.F luidt. De lijsten zijn elk door één naam met die uit groep B verbonden: Paullinus, Tabos en Vereundos.

1. Zie in de catalogus onder Vitalis i en Vitalis ii; de lezing MATVR in het borderel uit groep A is niet geheel onomstreden; er zou ook MATIIR kunnen staan (vgl. de noot bij Marichal 1988, nr. 2, regel 3).

De borderellen van groep A kunnen op grond van de namen die erin voorkomen, en van de stempels die ermee verbonden zijn, in het derde kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd. De stukken van Martialis zijn gezien hun positie in afb. 7.1 waarschijnlijk ouder dan die van Castus, Germanus en Tertius. Van de namen uit deze groep zijn er verscheidene ook van stempels bekend, zoals Agedilios, Albanos, Albinos, Castos, Cervesa, Felix, Ma(n)suetos, Privatos en Tertius, maar andere tot dusver niet, zoals Agios, Cornutos, Deprosagijos, Malciu en Summacos.

Groep B bestaat uit vijftien borderellen, en is in verschillende opzichten heterogener dan groep A¹, zoals ook uit de aanzienlijke spreiding in afb. 7.1 blijkt. Twee exemplaren zijn in 1991 gevonden², acht in 1965-1981³, twee in 1953-1954⁴, twee in 1901-1903⁵ en een waarschijnlijk in 1880-1886⁶ (afb. 2.7). Deze groep omvat zowel borden als schotels, met stempels van Calvus, Logimus, Modestus, Rufinus ii, Cosius Rufinus en Senilis⁷. Op grond van de stempels kan worden geconcludeerd dat de lijsten uit het einde van de regering van Nero en uit de Flavische tijd dateren.

De belangrijkste verbinding tussen de elf borderellen van subgroep B1 en die van groep A wordt gevormd door de naam Verecundos, die in zeven lijsten voorkomt. Van de overige uit groep A bekende namen komen alleen die van Albanos en Privatos meer dan één keer in subgroep B1 voor.

De borderellen van subgroep B2 zijn onderling verbonden door de aanwezigheid van de naam Callistus, die slechts in één lijst uit subgroep B1 is vermeld. Voor de pottenbakkers die deel uitmaken van groep B geldt net als voor die van groep A, dat sommige wel van stempels bekend zijn, zoals Cresce(n)s, Iucundus, MeOillus en Primulus, maar andere niet, zoals Agillius, Callistus, Stepanos en Vale(n)s.

De jongste groep borderellen (C) omvat vier exemplaren die in 1950-1952 dicht bij elkaar zijn gevonden⁸ (afb. 2.7). Uit de grove arcering in de bodem van de schotels waarop ze zijn aangebracht, blijkt dat deze lijsten van rond het einde van de 1ste eeuw dateren (vgl. p. 61). De groep is maar door enkele namen met de beide andere verbonden. Vitalis en Maturus komen ook in groep A voor, en Urbanos in groep B. In het geval van Vitalis zal het wel om twee naamgenoten gaan, maar bij de beide anderen is dat wellicht minder aannemelijk⁹. De pottenbakkers die in deze groep borderellen worden genoemd, zijn voor het merendeel niet van stempels bekend. Criciro zou identiek kunnen zijn met Crucuro¹⁰, en Vastus en Vebrullus met de pottenbakkers die de stempels VAXTI en OF.VEBR hebben gebruikt¹¹.

Inhoudelijke aspecten

Het karakter van de borderellen blijkt soms uit de aanhef van de tekst: furnus oneratus of, in het Keltisch, tuOos luxtos¹².

borderel	groep	x	y
M1	A3	-0,38139	-0,40526
M2	A1	0,02552	-0,58669
M3	A2	-0,39683	-0,59013
M4	A2	-0,39884	-0,55016
M5	A2	-0,38900	-0,59433
M6	A1	-0,02279	-0,59388
M7	A3	-0,37689	-0,35226
M8	A2	-0,38663	-0,57346
M9	A2	-0,39610	-0,54172
M10	A2	-0,38900	-0,59433
M11	A2	-0,32949	-0,62969
M12	A2	-0,42169	-0,55437
M13	A2	-0,39475	-0,53854
M14	A2	-0,42679	-0,55825
M15	A2	-0,39881	-0,56264
M16	A3	-0,37841	-0,32737
M17	A2	-0,39937	-0,63502
M19	A2	-0,36960	-0,63628
M20	A3	-0,38027	-0,30409
M22	A2	-0,38657	-0,56342
M23	A2	-0,38842	-0,51497
M27	B1	-0,26737	0,95411
M28	A2	-0,46763	-0,53707
M30	A4	-0,30961	0,04345
M32	B1	-0,16249	1,77296
M35	A4	-0,25904	0,37773
M46	B1	-0,22890	1,14906
M47	B1	-0,07874	2,21994
M53	B1	0,07512	2,19083
M55	B2	0,40733	2,68896
M66	B2	-0,01860	2,81260
M74	B1	-0,21446	1,37365
M75	C	3,49073	-0,65948
M76	C	3,58744	-0,54993
M77	C	3,20300	0,10210
M81	C	3,19902	-0,69895
M85	A2	-0,37083	-0,55698
M86	B1	-0,19337	1,58531
M87	B2	0,06785	2,94128
M89	A3	-0,43109	-0,34510
M93	A2	-0,44238	-0,57788
M94	B1	0,02546	1,77946
M95	B1	-0,14571	1,62501
M97	A4	-0,36893	0,01973
M112	B2	0,05785	3,00307
V1	B1	0,03577	1,95336
V2	B1	-0,07266	1,38164

Tabel 7.2 Overzicht van 47 in La Graufesenque gevonden borderellen, met hun positie in afb. 7.1. Zie p. 79, noot 2 voor de nummering van de borderellen.

1. Vgl. Marichal 1988, 107 v., "clientèle" 4 en 5, die echter niet de borderellen M74, M86 en M87 omvatten, en evenmin M27, die onder "clientèle" 1 is gerangschikt.
2. V1-2. De vindplaats grenst onmiddellijk aan de noordwestrand van het in 1973-1981 onderzochte terrein (afb. 2.7).
3. M32, M47, M53, M55, M66, M86-87 en M112.
4. M94 en M95.
5. M27 en M46.
6. M74.
7. M27, M30, M46 (Calvus, niet Germanus), M74, M86, M94 en V1-2.
8. Vgl. Marichal 1988, 107 v., "clientèle" 3.
9. Vgl. p. 80, noot 1.
10. Marichal 1988, 59; vgl. catalogus nr. C178-179.
11. Catalogus nr. V10-11.
12. Vgl. Marichal 1988, 99 v.

Uit deze woorden mag worden afgeleid dat de lijsten een opsomming bevatten van de stukken die door verschillende pottenbakkers zijn aangevoerd om in één oven te worden gebakken.

Het ligt het meest voor de hand te veronderstellen dat de borderellen zijn opgemaakt door of voor de fabrikanten van de borden en schotels waarop ze zijn aangebracht. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze verantwoordelijk waren voor de partijen sigillata die in de lijsten worden beschreven. In dit verband is het wellicht veelzeggend dat in 1901-1906 niet alleen borderellen op borden van Castus en op een schotel van Germanus zijn gevonden, maar ook constructiedelen van ovens, die met deze namen zijn gemerkt¹.

Als Castus inderdaad belast is geweest met het bakken van de stukken die in de lijsten op zijn borden zijn vermeld, dan hebben de daarin genoemde pottenbakkers vermoedelijk niet in zijn bedrijf gewerkt. Het is althans moeilijk voor te stellen dat hij - en velen met hem - alleen voor eigen gebruik een zo uitgebreide bedrijfsadministratie zou hebben gevoerd. Het is veel aannemelijker dat alleen werd vastgelegd hoeveel stukken andere fabrikanten aan hem hadden toevertrouwd. Als de lading door een fout of ongeluk bij het stoken ver-

loren ging, was de schade voor de afzonderlijke producenten gemakkelijk te bepalen. In het licht van deze hypothese is het niet verwonderlijk dat de naam van de 'ovenist' - zoals de in het stempel genoemde fabrikant hier gemakshalve zal worden aangeduid² - gewoonlijk niet in de borderellen voorkomt³.

Sommige lijsten bevatten 'anonieme' partijen, dat wil zeggen stukken die niet door een pottenbakkersnaam worden voorafgegaan. Wanneer dergelijke partijen halverwege een borderel zijn vermeld, mag worden aangenomen dat ze afkomstig zijn van de laatstgenoemde pottenbakker. Enkele lijsten beginnen echter met 'anonieme' stukken. Tot dusver zijn deze stukken steeds toegeschreven aan de ovenist⁴, maar het is de vraag of dat terecht is. Het is immers mogelijk dat de desbetreffende lijsten een vervolg zijn op een andere lijst⁵, en dat de 'anonieme' stukken door een ons onbekende pottenbakker zijn geleverd.

Als de borderellen werkelijk (doorgaans) alleen producten van andere producenten dan de ovenist bevatten, hebben de pottenbakkers die verder niet van stempels bekend zijn, hun werkstukken niet met de naam van de ovenist gemerkt, maar met die van een andere fabrikant. Deze gevolgtrekking wordt gesteund door het gegeven dat bijvoorbeeld Deprosagijos zowel op borden van Martialis als op borden van Castus wordt genoemd. Een tweede argument wordt gevormd door enkele borden die voor het bakken aan de buitenzijde zijn gemerkt met een naam die niet met die van het bijbehorende stempel overeenkomt: Cotto op een bord van Regenus⁶, Iuperus (?) op een bord van Masculus ii⁷, Masclus op een bord van Masclinus⁸, en Virillis op een bord van Cocus⁹. Deze stukken wettigen de veronderstelling dat de pottenbakker die in het stempel wordt genoemd, niet per definitie de feitelijke maker moet zijn. Wie de fabrikant is en wie de maker, kan per geval verschillen¹⁰.

De formulering van verscheidene lijsten doet vermoeden dat pottenbakkers soms samen een of meer leveringen hebben verzorgd. Zo worden in een van de borderellen uit de oudste groep 4500 catili van "Tritos duci Deprosagi toni Felixx" vermeld, en minstens 1650 paraxidi van "Vindulus duci Cosoj"¹¹. Vooralsnog kan echter niet worden uitgesloten dat dergelijke mededelingen betekenen dat elk van de genoemde pottenbakkers het vermelde aantal stukken bij de oven heeft afgeleverd¹².

Op het eerste gezicht lijkt men uit de borderellen ook te mogen afleiden dat sommige pottenbakkers in bepaalde vormen waren gespecialiseerd. Zo heeft Albanos bijna alleen pannas afgeleverd, Deprosagijos voornamelijk catili en paraxidi, Felix catili, Masuetos acitabli en paraxidi, Privatos acitabli en licuias, Summacos catili en Tritos acitabli, licuias en paraxidi¹³. Deze verdeling kan echter ook eenvoudigweg door vraag en aanbod zijn ontstaan. Wanneer men de borderellen van de oudste groep beziet, valt op dat in de volgorde waarin de vormen worden opgesomd, een zekere regelmaat

1. Hermet 1934, pl. 116, 13 en 15; vgl. Vernhet 1981, 36, fig. 9, 1.
2. Daarmee is niet gezegd dat de desbetreffende fabrikant daadwerkelijk als stoker is opgetreden, maar alleen dat hij voor het bakproces verantwoordelijk is geweest.
3. De enige uitzondering tot dusver is de lijst die op een schotel van Tertius is aangebracht, en begint met een opsomming van catini van Tertius zelf (M30).
4. Hermet 1934, 302; Marichal 1988, 105 v.
5. Dat sommige borderellen meer dan één bord in beslag genomen hebben, mag wellicht ook worden afgeleid uit het gegeven dat in de eerste regel(s) van sommige exemplaren alleen aantallen worden genoemd, en geen vormen (M12 en V1-2).
6. Oswald 1931, 260 en 377.
7. Marichal 1988, nr. 208.
8. Zie in de catalogus onder Masclinus.
9. Marichal 1988, nr. 206. Zie verder Bechert/Vanderhoeven 1988, 16, Abb. 24, voor een bord van Paullus ii met een incompleet graffito [---]AVIOS (?) CLXXVI, dat voor het bakken is aangebracht.
10. In het geval van Iuperus en Masculus ii kan uit de tekst van het stempel, OFMASC, worden afgeleid dat Iuperus de werknemer was en Masculus ii de officinator. Bij Masclus - waarschijnlijk Masculus i - en Masclinus kan het omgekeerde worden vermoed; zie in de catalogus onder Masclinus.
11. M12. Zie voor andere lijsten uit de oudste groep met dergelijke combinaties van namen M1-10 en M12-15. Uit de jongste groep zijn eveneens twee voorbeelden bekend (M75-76). Vgl. voor de betekenis van "duci" en "toni" Marichal 1988, 101.
12. Deze theorie kan alleen worden verworpen wanneer de op deze wijze berekende som van de vermelde stukken het in sommige borderellen vermelde totaal - de summa uxedia (vgl. Marichal 1988, 100) - zou overschrijden. Tot dusver zijn echter geen lijsten gevonden die zowel een summa uxedia als een of meer combinaties van namen bevatten.
13. Zie het overzicht bij Marichal 1988, 245-249.

te herkennen is. Deze zou zeer wel een afspiegeling kunnen zijn van de volgorde waarin de oven werd geladen¹.

Binnen de lijsten kunnen drie secties worden onderscheiden. In de eerste komen voornamelijk canastri, mortari en pannas voor, meestal in deze volgorde. Deze afdeling kan ook vinari, atramitari, inbratari en broci omvatten. In lijsten waar canastri ontbreken, bevat de eerste sectie geregeld catinos of kleine aantallen catili². Dit zou een argument kunnen zijn om zowel in de canastri als in kleine aantallen catili schotels te zien³. Als de eerste sectie ook licuias bevat, gaat het om geringe hoeveelheden en komen ze verder in de lijst niet voor⁴.

De tweede sectie omvat vooral catili, paraxidi en licuias. De catili gaan bijna altijd vooraf aan de paraxidi; de plaats van de licuias is wisselend. Verder lijken ook de pultari in deze sectie thuis te horen. Als daarin mortari voorkomen, betreft het kleine aantallen, en zijn ze nader gespecificeerd als uxedi⁵.

In de derde en laatste sectie komen gewoonlijk alleen acitabli voor. In enkele lijsten worden hier nog kleine partijen van andere vormen opgesomd, die misschien dienden om de laatste gaten in de oven op te vullen⁶.

De gelijkvormigheid van de samenstelling van de ovenladingen die in de lijsten van groep A worden beschreven, kan ook duidelijk worden aangetoond met behulp van een correspondentieanalyse (tabel 7.3 en afb. 7.2)⁷. De horizontale as drukt in dit geval het contrast uit tussen borderellen met veel (links) en weinig licuias (rechts). De verticale as geeft het verschil weer tussen lijsten met veel mortari en acitabli (boven) en exemplaren met veel pannas en canastri (onder). Bij de borderellen uit groep A, die zich rond en boven de horizontale as bevinden, is een scheiding waarneembaar tussen enerzijds exemplaren met veel licuias en weinig catili en paraxidi (afb. 7.2, links van de Y-as) en anderzijds exemplaren met weinig of geen licuias⁸ (afb. 7.2, rechts van de Y-as). Het verschil schuilt hier dus voornamelijk in de stukken uit de tweede sectie. Het aandeel van de drie secties is in de meeste lijsten min of meer even groot. De eerste sectie beslaat ongeveer 8% van het totaal, de tweede ca. 60% en de derde ca. 32%⁹. De twee jongste borderellen onderscheiden zich van de overige door hoge percentages canastri en pannas (afb. 7.2, V1 en V2). De volgorde waarin de vormen in deze lijsten worden opgesomd, wijkt ook sterk af van het voor de oudste borderellen beschreven patroon.

De geschetste overeenkomsten en verschillen in de samenstelling van de afzonderlijke ovenladingen zouden kunnen betekenen dat elke ovenist een aantal vaste sjablonen hanteerde voor de belading van zijn oven. Voor de pottenbakkers die niet over een eigen oven beschikten, zou dit tot gevolg kunnen hebben gehad dat ze van de diensten van verschillende ovenisten gebruik moesten maken om hun gehele sortering vormen te kunnen laten bakken.

Conclusies

De in La Graufesenque gevonden borderellen vormen een rijke bron van informatie, die nog onvoldoende is geëxploiteerd. De hypothesen die in het voorafgaande zijn gepresenteerd, hebben nog een speculatief karakter, en zullen door middel van een grondiger analyse moeten worden getoetst. In dit stadium kunnen alleen voorlopige conclusies worden getrokken, die met meer voorzichtigheid moeten worden gehanteerd naarmate ze door minder andere gegevens worden gesteund.

De minst gewaagde gevolgtrekking is dat in La Graufesenque veel fabrikanten het bakken van hun werkstukken hebben uitbesteed. Dit kan ook worden afgeleid uit de inhoud van de Fosse de Cirratus. Deze afvalput bevatte duizenden door oververhitting vervormde stukken sigillata, die tot dezelfde ovenlading moeten hebben behoord. Onder de misbaksels bevond zich een aan elkaar gesmolten stapel bakjes Ritt. 5 en Drag. 27g met stempels van zowel Anexlatus als Apronius. Andere afvaldepots, zoals de Fosse de Gallicanus, het depot Cluzel 15 en het afvaldepot rond de grote oven die tussen 80 en 120/130 na Chr. in bedrijf moet zijn geweest, geven een overeenkomstig beeld te zien¹⁰.

Uit de tot nu toe gevonden borderellen blijkt dat verscheidene pottenbakkers van de diensten van meer dan een ovenist gebruik hebben gemaakt. In veel gevallen kan het om een overstap van de ene naar de andere ovenist zijn gegaan, en

1 Vgl. Marichal 1988, 103

2 M20, M22-23 en M85 Canastri zijn nooit lager genoteerd dan in de zesde regel van een lijst, catinos nooit lager dan in de vierde regel (Marichal 1988, 251 en 253) Volgens Marichal (idem, 100) moet "catilus" in M20 en M22 worden opgevat als "catil(i) u(x)s(ed)i"

3. Zie voor de veronderstelling dat canastri synoniem zijn met catini Oxé 1925, 81 v

4 M14, M20 en M23

5 M6, M16 en M20.

6 M9 (500 paraxidi en 200⁹ catili), M10 (300 mortari uxedi), M16 (een onbekend aantal licuias) en M17 (200 atramitari) De 300 pannas "extra tuθ" van M14 mogen wellicht hiermee worden vergeleken

7 Vgl. p. 79, noot 4 Afb. 7.2 geeft het resultaat weer van een analyse van het abundance-type, gebaseerd op de gegevens van tabel 7.3 De aantallen zijn daarbij eerst omgerekend tot percentages van het totaal aantal stukken in een lijst De zeldzame vormen zijn buiten beschouwing gelaten, omdat anders een sterke vertekening van het beeld zou optreden

8. Dit contrast komt ook goed tot uitdrukking in de Pearson correlatiecoëfficiënt van de licuias en de som van de catili en de paraxidi, die -0,8002 bedraagt (vgl. p. 52, noot 1)

9 De borderellen die het sterkst afwijken van deze gemiddelden, zijn M7 (veel acitabli, ten koste van catili, paraxidi en licuias), M12 en M14 (beide bevatten meer pannas dan gebruikelijk), M22 (de enige lijst met zowel meer paraxidi als meer licuias dan gebruikelijk) en M23 (de lijst met het hoogste percentage paraxidi, ten koste van de vormen uit de eerste sectie)

10 Vgl. bijlage D.

borderel	totaal	acitabli	canastri	catili	licuias	mortari	pannas	paraxidi
M1	27945	9500	1110	7660			1025	8150
M2	28693	8000	635	5900	8000	328	770	4700
M3	29825	9000	390	5500	7200	225	850	6200
M5	28420	8500	100	7100	6100	405	1000	5000
M6	29110	8500	510	6440	7420	790	850	4600
M7	29915	18050	210	6450		705	1000	3300
M9	23205	9000	790	6150		665	80	6400
M10	30350	9000	710	7170	6200	460	1000	5500
M12	25380	8000	500	7450			1900	7450
M13	27930	7500	380	3500	11900	600	1500	2550
M14	25070	8000	300	6330	2300	490	1700	5850
M16	29855	9000	230	4550	7700	945	1380	4300
M17	29790	9500	540	6450	6000	600	1000	5300
M20	30120	10000		8850	330	1085	865	8500
M22	33845	8500		7165	7450	300	1200	9150
M23	27735	9000		6255	300	280	650	11000
M85	29740	8500		3200	7600	940	1600	6050
V1	19925	3600	1000	7325			2700	2950
V2	26390	5700	1030	8350			2500	6800

Tabel 7.3 Overzicht van de in afb. 7.2 voorkomende borderellen, met de belangrijkste vormen die erin zijn opgenomen. Zie p. 79, noot 2 voor de nummering van de borderellen.

is het niet noodzakelijk dat een pottenbakker zijn produkten in dezelfde periode aan verschillende ovenisten heeft geleverd. Zo zou bijvoorbeeld Malciu zijn werkstukken eerst bij Castus kunnen hebben laten bakken, en pas in een latere tijd bij Germanus. Maar in andere gevallen is het niet onmogelijk dat een pottenbakker tegelijkertijd verschillende ovenisten van zijn produkten heeft voorzien. Zo heeft Tritos bij Castus bijna uitsluitend licuias, acitabli en paraxidi laten bakken, maar bij Martialis juist catili¹. De reden daarvan zou kunnen zijn dat Castus enkele vaste leveranciers van catili had, namelijk Felix, Scota en Summacos. En als de Felix uit de borderellen de Felix is wiens naam in tal van stempels voorkomt, moet hij zijn bakjes en kommen Drag. 29 bij een andere ovenist dan Castus hebben aangeboden, want in diens lijsten wordt hij hoogstens eenmaal als leverancier van een andere vorm dan catili genoemd².

Als het juist is dat pottenbakkers die samen in een borderel als leveranciers worden genoemd, de desbetreffende partij ook gezamenlijk hebben geproduceerd, mag men uit de veelheid aan verbindingen afleiden dat het eerder om tijdelijke dan permanente samenwerkingsverbanden gaat. Van de vijf-

tien pottenbakkers die samen met een ander worden genoemd, komen er acht in verschillende combinaties voor³ (afb. 7.3). Omdat Deprosagijos zowel in combinatie met Felix als met Tritos voorkomt, is het weinig aannemelijk dat de samen met Felix of Tritos genoemde pottenbakkers als hun werknemers moeten worden beschouwd.

7.2 GROTE EN KLEINE BEDRIJVEN

In paragraaf 3.2 zijn zeven typen van naamstempels onderscheiden: officina-, fecit-, manus-, figulus-, nominativus- en genitivus-stempels en afgekorte stempels die voortaan gemakshalve als 'overige stempels' zullen worden aangeduid. Op grond van een voorlopige analyse van de stempels is eerder betoogd dat er een verband bestaat tussen het aantal stukken waarmee een pottenbakker in de Vechtense collectie vertegenwoordigd is, en de teksten van zijn stempels⁴. Nu de definitieve gegevens van het materiaal uit Vechten beschikbaar zijn, kan de relatie tussen de tekst van de stempels en de omvang van de productie van de afzonderlijke pottenbakkers meer in detail worden bestudeerd.

Samenhang van stempeltekst en produktiviteit

Om toevalsfluctuaties tegen te gaan is het onderzoek beperkt tot de 86 producenten van wie in Vechten meer dan tien stempels zijn gevonden; een hogere drempel zou de omvang van de steekproef te zeer hebben gereduceerd. Onder de 86 geselecteerde pottenbakkers zijn er achttien van wie de naam in Vechten maar in één type stempels is aangetroffen⁵. De relaties tussen de resterende 68 pottenbakkers en tussen de zeven verschillende typen van stempels zijn met behulp van

- 1 Het enige borderel van Castos waarin Tritos als leverancier van catili wordt vermeld, is M16, dat een van de laagste percentages catili heeft.
- 2 M2, met een onleesbaar stempel, dat niet van Castus hoeft te zijn. Deze lijst onderscheidt zich van die van Castus door de aanwezigheid van de namen Matur(us?), Regenos en Tertius.
- 3 De overige zeven zijn Agedihos en Maturus (M2), Albanos, Moretoclatos en Secu(ndos?) (M9) en Vebullus en Secundanus (M75).
- 4 Polak 1989, 149-152.
- 5 Albanus, Aper, Bio, Cantus, Coelus, Dontio, Luccerus, Masculus II, MeOillus, Mont- - Cres-, Ne qures, Niger, Ponteiur, Cosius Rufinus, Salvetus, Sarrutus, Sex(tus?) Can- en Virilis.

pottenbakker	totaal	officina	fecit	manus	figulus	nominativus	genitivus	overig	x	y
Abitus	18	6	4			5		3	-0,25945	1,16580
Acutus	24	16		1		7			0,33051	0,29717
Albinus	14	11					2	1	0,84419	-0,45434
Albus	34	3	24		2	2	1	2	-1,12945	2,03983
Aquitanus	169	107					18	43	0,63895	-0,40019
Ardacus	27	17					2	8	0,61461	-0,40941
Bassus I	156	100				7	42	7	0,69592	-0,20547
Bassus I - Coelus	46	45						1	1,02339	-0,59638
Bilicatus	27	25					2		0,99072	-0,54434
Calvus	146	129		11			6		0,64654	-0,76352
Cestus	28	8	6	4		2		9	-0,15690	0,58536
Coladus	12	3	3			1	3	1	-1,52867	-0,30151
Censor	87	86						1	1,03633	-0,60102
Cocus	13	4				6	1	2	-0,02173	1,12553
Cotto	14	4	2			1		7	-0,10101	0,34102
Crestio	88	80		8		2		6	0,92428	-0,49663
Crispus	13			8			1	4	-2,43427	-1,96776
Felix	54	12	7			10	14	3	-0,64180	0,32838
Firmo I	15	6				8		1	0,02465	1,26995
Frontinus	66	53						13	0,80087	-0,51655
Fuscus II	22	7		6			13	2	0,45542	-0,07113
Galicanus	11	3					1	1	-1,82596	-1,87693
Germanus	67	20	1		3		28	15	0,35179	-0,06234
Germanus, Flavius	24	19						5	0,78652	-0,51140
Ingenius	19	11			1		7		0,71095	-0,24731
Iucundus	98	86				4	4	4	0,89395	-0,41237
Iucundus, Cosius	12	7						5	0,52199	-0,41650
Iullinus	21						8	13	-0,04438	-0,00603
Iustus	20	12						1	0,70307	-0,29104
Lebio	27	26				1		7	0,98560	-0,47820
Licinus	27	22		4		2			0,77907	-0,29919
Logarnus	26					9	11	2	-0,75950	0,58920
Maccarus	49	35		9			10	4	0,78151	-0,39856
Mandulius	12							3	-2,86161	-2,40078
Masculus I	20	6	1	22		5	4	4	0,05626	0,68253
Memor	26							4	-3,31347	-2,68937
Mercator	30	8						22	0,12011	-0,27233
Modestus	52	43	4					5	0,71830	-0,30820
Mommo	37	12				17		8	-0,03482	1,08260
Montanus	12	1	3				8		-0,17517	0,77736
Murranus	36	30	1	5			3	2	0,83657	-0,41942
Passienus	54	33	3				3	10	0,16232	-0,52727
Patricius	107	67					29	11	0,70024	-0,33301
Patricius, Silvius	14						1	13	-0,18581	-0,12373
Paullus I	12	1	1	17		8	2		-0,48971	2,11599
Perrus	30		12			1			-2,89497	-0,61048
Pontius	38	34					4		0,96537	-0,51827
Primulus	20	2		17			10	8	0,13692	-0,00632
Primus	114	81	8			1	3	4	0,04269	-0,68513
Quartus	17	5	8	4				4	-0,53603	1,05680
Rufinus II	89	82					2	1	0,79719	-0,69662
Sabinus	37	33	4	2					0,75500	-0,24886
Scottius	56	7	6			28	4	9	-0,56313	1,52063
Secundus I	20			2			9	11	-0,01286	0,02021
Secundus II	65	2	3			1	55	2	0,01906	0,24233
Secundus III	50	40	5				4	1	0,68679	-0,19969
Senicio	37		32			4		1	-1,54190	2,63973
Severus I	14			1		4		10	-0,36021	0,70788
Severus II	46	44						1	0,91646	-0,65160
Silvanus	22	4		2			10	8	0,22001	-0,06086
Silvinus II	28	19			3		4		0,50035	-0,56451
Sulpicius	30	13		2		3	12	2	0,46469	0,10446
Tertius	16	1	7			4	1	1	-1,33414	1,46812
Vapuso	26		4			21		1	-0,84508	2,75535
Verecundus	13	1						12	-0,12081	-0,18589
Virilis, L. Cosius	55	50						5	0,93555	-0,56486
Virthus	29	4	16			4	4	1	-0,85888	1,82625
Vitalis II	213	142	10			1		60	0,55666	-0,30665

Tabel 7.4 Overzicht van de in Vechten aangetroffen stempels van 68 pottenbakkers, met hun positie in afb. 7.4.

een correspondentieanalyse in beeld gebracht (tabel 7.4 en afb. 7.4)¹. De pottenbakkers zijn op grond van het aantal in Vechten aan het licht gekomen stempels in vier groepen verdeeld, die elk met een afzonderlijk symbool zijn weergegeven.

De horizontale as van de grafiek drukt voornamelijk het percentage officina-stempels uit. Pottenbakkers met weinig officina-stempels bevinden zich links in de grafiek, fabrikanten met veel officina-stempels rechts. De verticale as geeft het contrast weer tussen pottenbakkers met veel fecit- of nominativus-stempels, boven in de grafiek, en producenten met veel manus-stempels, onder in de grafiek.

Bij nadere bestudering van afb. 7.4 blijkt dat de meest produktieve pottenbakkers, met tachtig of meer stempels, allen rechts van de verticale as zijn geprojecteerd en dus verhoudingsgewijs veel officina-stempels hebben. Hetzelfde

1. Vgl. p. 79, noot 4. Afb. 7.4 geeft het resultaat weer van een analyse van het abundance-type, gebaseerd op de gegevens van tabel 7.4. Om te voorkomen dat de grote verschillen in het totaal aantal stempels per pottenbakker - uiteenlopend van 11 tot 213 stuks - het beeld al te zeer zouden beïnvloeden, zijn de aantallen eerst omgerekend tot percentages van de in Vechten aanwezige stukken van een pottenbakker.

geldt voor de producenten met 50-79 stempels, van wie er slechts twee links van de verticale as te vinden zijn, Felix en Scottius (vgl. de coördinaten in tabel 7.4). De pottenbakkers met 11-19 stempels daarentegen bevinden zich allen links van deze as, met uitzondering van Albinus, Ingenuus en Cosius Iucundus. Er bestaat dus een duidelijk verband tussen het gebruik van de term officina door een fabrikant en zijn produktiviteit.

Tussen de pottenbakkers met veel manus-stempels enerzijds en die met veel fecit- of nominativus-stempels anderzijds lijkt wat hun produktiviteit betreft geen verschil van betekenis te bestaan. De eerste categorie bevat misschien wat meer 'kleine' pottenbakkers, maar dat zou ook samen kunnen hangen met de geringe omvang van deze groep.

De fabrikanten met veel genitivus- of overige stempels nemen een middenpositie in, die wordt weerspiegeld door hun situering dicht bij het kruispunt van de assen. Over het algemeen lijken ze minder produktief te zijn geweest dan de pottenbakkers met veel officina-stempels, maar produktiever dan die met veel manus-, fecit- of nominativus-stempels.

Figulus-stempels zijn dermate zeldzaam dat de centrale positie van dit type in afb. 7.4 geen verbazing hoeft te wekken. Slechts vier van de in deze grafiek opgenomen pottenbakkers hebben hun produkten onder andere met figulus-stempels gemerkt: Albus, Germanus, Ingenuus en Silvinus ii.

Chronologische ontwikkeling

Uit de positie van de pottenbakkers in afb. 7.4 kan worden afgeleid dat de ordening geen chronologische betekenis heeft. Zo wordt de voor-Flavische fabrikant Bilicatus geflankeerd door onder anderen Censor en L. Cosius Virilis, die pas in

de Flavische periode zijn begonnen te produceren (vgl. de coördinaten in tabel 7.4). Toch is in het gebruik van de afzonderlijke stempeltypen een chronologische ontwikkeling waarneembaar, zoals blijkt wanneer het aandeel van de verschillende typen in het totaal aantal stempels wordt afgezet tegen de gemiddelde datering (afb. 7.5)¹. In één oogopslag is duidelijk dat het aantal officina-stempels sterk is toegenomen, van ca. twintig tot ca. zeventig procent². Deze groei is ten koste gegaan van de meeste andere typen. Alleen de manus-stempels zijn eveneens talrijker geworden. De vermindering van de aantallen fecit- en nominativus-stempels is sterker dan die van de genitivus- en overige stempels.

De in afb. 7.5 weergegeven ontwikkeling mag niet zonder meer worden verabsoluteerd. Het patroon zou immers in sterke mate door andere, niet-chronologische factoren kunnen zijn bepaald. Zo bestaat er een duidelijk verschil in de verdeling van de stempeltypen over de vier grondvormen: borden, schotels, bakjes en Drag. 29 (afb. 7.6). Officina-stempels komen het meest voor op borden en schotels, fecit-stempels op schotels en kommen Drag. 29, manus-stempels op Drag. 29, nominativus-stempels op bakjes en kommen Drag. 29, genitivus-stempels op borden en bakjes, en overige stempels op bakjes. De groei van het aantal officina-stempels zou dus in belangrijke mate kunnen zijn bepaald door de in paragraaf 6.2 signaleerde toeneming van het aantal borden en schotels, en de afnemende van het aantal fecit-stempels door de verdwijning van de Drag. 29 (p. 48 v., met afb. 6.4). Het is dus noodzakelijk de ontwikkeling van het aandeel van de verschillende typen stempels per grondvorm te onderzoeken (afb. 7.7)³. Een vergelijking van het patroon van de borden, de bakjes en de kommen Drag. 29 leert dat de absolute percentages van de afzonderlijke typen stempels duidelijk verschillen, maar dat in de ontwikkeling doorgaans dezelfde tendens waarneembaar is⁴. Het lijkt dus geen twijfel dat het percentage officina- en manus-stempels werkelijk is toegenomen, vooral ten koste van het aandeel van de fecit- en nominativus-stempels.

Conclusies

In het eerste deel van deze paragraaf is geconstateerd dat er een duidelijke relatie bestaat tussen het gebruik van de term officina en de omvang van de produktie van een pottenbakker. Van fabrikanten met veel officina-stempels vindt men over het algemeen veel stukken, van pottenbakkers met veel fecit-, manus- of nominativus-stempels doorgaans weinig. Hieruit lijkt men te mogen afleiden dat de term officina een betrekkelijk grote produktie-eenheid aanduidt, waarin verscheidene pottenbakkers werkzaam zijn geweest.

Als deze hypothese juist is, mogen zich onder de stempels van de pottenbakkers die met afdrukken van slechts één patrijs in het Vechtense materiaal zijn vertegenwoordigd⁵,

1. De waarden voor 30 en na 100 na Chr. zijn op dermate geringe aantallen stempels gebaseerd, dat ze beter buiten beschouwing kunnen worden gelaten. Om dezelfde reden zijn de figulus-stempels niet in de grafiek opgenomen.
2. Eerder is dezelfde conclusie getrokken uit het aandeel van de officina-stempels in het totaal aantal stempels van enkele chronologisch geordende vindplaatsen (Polak 1989, 152, fig. 9).
3. De schotels zijn buiten beschouwing gelaten, omdat het totaal aantal zo gering is, dat de veranderingen in het aandeel van de afzonderlijke typen stempels volstrekt toevallig zouden kunnen zijn.
4. Men dient te bedenken dat de niet-gedetermineerde stempels niet in het onderzoek zijn betrokken. Deze zijn in de loop van de tijd duidelijk in aantal toegenomen (afb. 5.5), en hoofdzakelijk op bakjes aangebracht (tabel 6.5, rechterkolom). De toename van het aantal officina-stempels op bakjes is in werkelijkheid dus minder sterk dan in afb. 7.7 b is aangegeven.
5. Als men de pottenbakkers zou selecteren die met één stempel in plaats van met afdrukken van één patrijs vertegenwoordigd zijn, zou de steek-
vervolg op p. 87

weinig of geen exemplaren van het officina-type bevinden. Van de 131 fabrikanten die aan dit criterium voldoen, heeft inderdaad maar een relatief kleine minderheid een patrijs met de term officina gebruikt (tabel 7.5, kolom B). De verdeling van de desbetreffende patrijzen over de zeven afzonderlijke typen wijkt dermate sterk af van de gemiddelde verdeling (tabel 7.5, kolom A en B'), dat de verschillen niet aan het toeval te wijten kunnen zijn.

Een tweede argument voor de veronderstelling dat een officina werkelijk een groot bedrijf aanduidt, kan worden gevonden in de verdeling van de patrijzen over de verschillende typen. Het percentage officina-patrijzen (tabel 7.6, kolom B) is namelijk aanzienlijk kleiner dan men op grond van het percentage officina-stempels zou verwachten (tabel 7.6, kolom A en B'). Dit betekent dat met officina-patrijzen naar verhouding meer stukken zijn gestempeld dan met de meeste andere typen patrijzen. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de grotere efficiëntie die door schaalvergroting werd bereikt.

Zoals in hoofdstuk 5 is opgemerkt, bedraagt in de Vechten- verzameling het gemiddeld aantal stukken per pottenbakker voor de Zuidgallische sigillata ongeveer vijftien, en voor de Midden- en Oostgallische waar slechts ongeveer vijf (vgl. p. 42). Gezien de omvang van de collectie moet dit verschil wel een betrouwbare afspiegeling van de werkelijkheid zijn. Omdat er geen reden is om te veronderstellen dat de pottenbakkers in La Graufesenque veel langer actief zijn geweest dan die in het noorden, kan dit alleen maar betekenen dat zij gemiddeld grotere bedrijven hebben gehad. Wanneer men vervolgens bedenkt dat in Midden- en Oostgallische stempels anders dan in die uit La Graufesenque maar zelden de term officina voorkomt (vgl. p. 24), ligt de conclusie voor de hand dat achter de aanduiding officina inderdaad een verhoudingsgewijs grote productie-eenheid schuil moet gaan.

Alles bijeen genomen is er voldoende grond om officina-stempels als fabrieksstempels te beschouwen. De constatering dat het aantal officina-stempels mettertijd is toegenomen (afb. 7.5), mag worden opgevat als een teken dat de sigillata-productie in La Graufesenque in toenemende mate in grote bedrijven is geconcentreerd. De afnemende van het aantal fecit- en nominativus-stempels is in deze visie een afspiegeling van de daling van het aantal 'kleine zelfstandigen'. Opmerkelijk en vooralsnog niet bevredigend te verklaren is, dat het percentage manus-stempels eerder toe- dan afgenomen is. Is deze term wellicht geleidelijk door de officinatores overgenomen om de stukken die ze eigenhandig maakten, te onderscheiden van de produkten van hun werknemers?

type	A	B	B'
officina	535	18	56
fecit	96	18	10
manus	42	4	4
figulus	9	3	1
nominativus	117	20	12
genitivus	157	22	17
overig	292	46	31
totaal	1248	131	131

Tabel 7.5 Verdeling van de patrijzen die gebruikt zijn voor de in Vechten gevonden stempels, over de afzonderlijke typen A. gemiddelde verdeling. B verdeling voor de 131 pottenbakkers van wie afdrukken van slechts één patrijs zijn gevonden. B' verdeling die op grond van kolom A in kolom B te verwachten zou zijn.

type	A	B	B'
officina	2103	535	654
fecit	276	96	86
manus	163	42	51
figulus	17	9	5
nominativus	294	117	91
genitivus	458	157	142
overig	702	292	218
totaal	4013	1248	1247

Tabel 7.6 Verdeling van de in Vechten gevonden stempels en de patrijzen waarvan ze afkomstig zijn, over de afzonderlijke typen. A verdeling van de stempels B: verdeling van de patrijzen. B': verdeling die op grond van kolom A in kolom B te verwachten zou zijn.

maar zich op de vervaardiging van enkele typen hebben toegelegd (p. 82). Met behulp van de vondsten uit Vechten kan worden onderzocht of ook het aardewerk zelf argumenten voor deze veronderstelling oplevert.

Specialisering binnen het productiecentrum

Bij de bestudering van de specialisering zijn net als in de vorige paragraaf alleen die pottenbakkers betrokken van wie in Vechten meer dan tien stempels zijn gevonden. Voor elk van deze 86 producenten is het aandeel van de vier grondvormen in het totaal aantal stukken berekend. Van twee pottenbakkers zijn in Vechten stukken van slechts één grond-

7.3 SPECIALISERING

Bij de bespreking van de in La Graufesenque gevonden borderellen is de mogelijkheid geopperd dat sommige pottenbakkers niet alle bekende vormen hebben gemaakt,

vervolg van p. 86

proef te klein worden Het gebruik van het aantal patrijzen als toetsingsinstrument wordt gerechtvaardigd door de duidelijke samenhang van het aantal patrijzen en de produktiviteit van een pottenbakker, de Pearson correlatie-coëfficiënt van het aantal patrijzen en het aantal stukken dat ermee gemerkt is, bedraagt 0,8765 (vgl. p. 52, noot 1).

vorm aangetroffen: van McOillus alleen kommen Drag. 29, en van Montanus alleen borden. De overeenkomsten en verschillen in het assortiment van de overige 84 producenten zijn met behulp van een correspondentieanalyse tweedimensionaal weergegeven (tabel 7.7 en afb. 7.8)¹.

In de horizontale as van de grafiek komt voornamelijk het percentage bakjes tot uitdrukking. Rechts van de verticale as bevinden zich de pottenbakkers met veel bakjes, links die met weinig bakjes. De verticale as geeft hoofdzakelijk het percentage kommen Drag. 29 weer, waarbij de producenten met meer dan het gemiddelde aantal kommen Drag. 29 boven de horizontale as zijn geprojecteerd.

In afb. 7.8 zijn de pottenbakkers op grond van het aantal in Vechten gevonden stempels met hun naam in vier groepen verdeeld. De verspreiding van deze groepen over de grafiek is tamelijk gelijkmatig. De enige noemenswaardige afwijking is dat van de producenten met vijftig of meer stempels bijna zonder uitzondering relatief weinig kommen Drag. 29 zijn gevonden² (tabel 7.7). Hieruit zou men kunnen concluderen dat de productie van de Drag. 29 meer dan die van de andere vormen een gespecialiseerde bezigheid is geweest, en dat deze - gezien het relatief hoge percentage fecit-, manus- en nominativus-stempels dat op kommen Drag. 29 voorkomt (afb. 7.6 d) - vooral in kleine bedrijven was geconcentreerd.

De designale afwijking kan echter ook geheel of grotendeels chronologisch bepaald zijn. Zoals eerder is vastgesteld, is het aandeel van de Drag. 29 in de Flavische tijd sterk afgenomen (p. 48, met afb. 6.4). Omdat juist in die periode het percentage officina-stempels sterk is gegroeid (afb. 7.5), hoeft het relatief kleine aantal stempels van dit type op Drag. 29 niet op een concentratie van de productie van deze kommen in kleine bedrijven te wijzen.

Dat chronologische verschillen een belangrijke rol spelen in de samenstelling van de sortering vormen van de afzonderlijke pottenbakkers, wordt duidelijk wanneer de fabrikanten op grond van de datering van hun werkzaamheden in drie groepen worden verdeeld (afb. 7.9). Van de oudste producenten zijn vooral veel bakjes aangetroffen, en van de jongste vooral veel borden. Dit contrast is een afspiegeling van de eerder beschreven verandering in de verhouding tussen de

aantallen borden en bakjes (p. 49, met afb. 6.4 en 6.7). Onder de pottenbakkers met betrekkelijk veel kommen Drag. 29 zijn die uit de jongste groep ondervertegenwoordigd (afb. 7.9), maar dat hangt vanzelfsprekend samen met de beëindiging van de productie van dit type in het laatste kwart van de 1ste eeuw. Bij de producenten van wie verhoudingsgewijs veel schotels zijn gevonden³, is de situatie omgekeerd (vgl. tabel 7.7). Het relatief grote aantal pottenbakkers uit de jongste groep weerspiegelt in dit geval de groei van het aandeel van de schotels (afb. 6.4).

De Vechtense collectie levert al met al geen overtuigende argumenten voor de veronderstelling dat de sigillataproductie in La Graufesenque zodanig was georganiseerd, dat sommige bedrijven slechts enkele vormen afleverden. Integendeel, van nagenoeg alle uit Vechten bekende pottenbakkers zijn zowel borden als bakjes gevonden. Dat van sommige producenten geen schotels en/of kommen Drag. 29 zijn aangetroffen, zal doorgaans wel samenhangen met de zeldzaamheid van deze vormen. De verschillen in het assortiment typen van de afzonderlijke pottenbakkers kunnen voor het merendeel worden verklaard op grond van chronologische factoren.

Pottenbakkers en vormschotelmakers

Voor de vervaardiging van sigillata met reliëfversiering hebben de pottenbakkers in La Graufesenque veelvuldig gebruik gemaakt van vormschotels waarin met behulp van stempels een decoratie in negatief was aangebracht. Een deel van deze vormschotels is door de makers met stempels of met de hand in of onder de versiering gesigneerd. Vaak is op de met deze vormschotels gemaakte kommen nog een leesbare afdruk van de signatuur te vinden. Een vergelijking van de al dan niet gesigioneerde decoraties van de kommen van het type Drag. 29 met de stempels die in de bodem zijn aangebracht, levert waardevolle informatie op over de wijze waarop de productie van versierde sigillata was georganiseerd.

Op grond van de samenhang van de bodemstempels en de bijbehorende versiering kan onderscheid worden gemaakt tussen fabrikanten die kommen met eigen, karakteristieke decoraties hebben vervaardigd, en pottenbakkers die kommen hebben geproduceerd met reliëfs die veel met die van andere producenten gemeen hebben.

Het beste voorbeeld van een fabrikant van de eerste categorie is Germanus⁴. Diens kommen Drag. 29 hebben gemakkelijk herkenbare decoraties die duidelijk verschillen van die van kommen van andere producenten. De bijbehorende vormschotels zijn in zijn eigen werkplaats vervaardigd⁵; alleen de oudste kommen van Germanus zijn gezien de afwijkende decoraties mogelijkerwijs gemaakt met behulp van vormschotels van andere fabrikanten⁶.

De meeste producenten van de Drag. 29 behoren tot de tweede categorie. De reliëfs van de door hen vervaardigde

1. Vgl. p. 79, noot 4. Afb. 7.8 toont het resultaat van een analyse van het abundance-type, gebaseerd op de gegevens van tabel 7.7. Om te voorkomen dat de grote verschillen in het totaal aantal stempels per pottenbakker - uiteenlopend van 11 tot 213 stuks - het beeld al te zeer zouden beïnvloeden, zijn de aantallen eerst omgerekend tot percentages van de in Vechten aanwezige stukken van een pottenbakker.

2. Het gemiddelde percentage kommen bedraagt 9,8.

3. Het gemiddelde percentage schotels bedraagt 3,1.

4. Zie voor andere voorbeelden Mees 1995, 212, Liste C.

5. Vgl. Mees 1995, 77-80 en Taf. 68-90.

6. Zie in de catalogus onder Germanus.

pottenbakker	totaal	borden	schotels	bakjes	kommen	x	y
Abitus	18	6	2	9	1	-0,10940	-0,20515
Acutus	24	6	1	16	1	0,55079	-0,06388
Albanus	14	1		13		1,58711	0,11256
Albinus	14	3		11		1,05099	-0,21847
Albus	34	5		23	6	0,46927	1,02832
Aper	13	12		1		-1,60822	-1,86038
Aquitanus	168	78	5	62	23	-0,65483	0,03410
Ardacus	27	3	1	20	3	0,76283	0,68926
Bassus I	156	49		103	4	0,55561	-0,29138
Bassus I - Coelius	46	1	9	14	22	-1,28127	3,08827
Billicatus	27	14	1	5	7	-1,46577	0,66173
Bio	12	2		10		1,22958	-0,10820
Calvus	146	75	6	65		-0,23919	-0,93228
Cantus	19	5		11	3	0,12144	0,64446
Castus	28	12		15	1	0,07832	-0,49417
Celadus	12	3		4	5	-1,05189	2,27505
Censor	87	57	10	17	3	-1,23281	-1,08314
Cocus	13	1		12		1,56648	0,09981
Coelius	19	6		5	8	-1,31922	2,14964
Cotto	14	6		6	2	-0,42798	0,16859
Crestio	88	30	4	45	9	-0,09195	0,09832
Crispus	13	7		2	4	-1,61922	0,93287
Dontio	27	1		25	1	1,54131	0,42101
Felix	54	12	1	37	4	0,59609	0,21223
Firmo I	15	1		14		1,60475	0,12344
Frontinus	66	39	7	19	1	-0,86437	-1,04905
Fuscus II	22	11	3	8		-0,57485	-0,94752
Gallicanus	11	5		1	5	-1,99810	2,03521
Germanus	67	31	1	21	14	-0,92899	0,40909
Germanus, Flavius	24	15	1	8		-0,65920	-1,19040
Ingenuus	19	6	1	8	4	-0,53807	0,82188
Iucundus	98	24		67	7	0,59882	0,15207
Iucundus, Cosius	12	3		9		0,91706	-0,30117
Iulianus	21	18		3		-1,36060	-1,70749
Iustus	20	7		12	1	0,30563	-0,22369
Labio	27	9		15	3	0,07958	0,19274
Licinus	27	11		16		0,32654	-0,66578
Logianus	26	20	1	5		-1,18720	-1,52285
Luccelius	11	5		3	3	-1,13900	0,91113
Maccarus	49	29		16	4	-0,75110	-0,58853
Mandillus	12	11		1		-1,58420	-1,84555
Masculus I	20	6	1	11	2	0,05389	0,17661
Masculus II	13	6	1	6		-0,18896	-0,82912
Memor	26	3		23		1,42204	0,01063
Mercator	30	19		11		-0,52097	-1,18907
Modestus	52	14	2	31	5	0,23427	0,23013
Mommo	37	2		33	2	1,39644	0,48708
Mont - Cres-	18	7		11		0,39595	-0,62292
Murranus	36	8	2	19	7	-0,12302	0,93769
Ne qures	14	1		13		1,58711	0,11256
Niger	33	11		17	5	-0,11131	0,44251
Passienus	54	24	1	17	12	-0,93761	0,61316
Patricius	107	37		70		0,55765	-0,52308
Patricius, C. Silvius	14	5		9		0,51525	-0,54926
Paullus I	12	3		9		0,91706	-0,30117
Perrus	30	2		27	1	1,44740	0,32932
Pontius	16	13	1		2	-2,03776	-0,86218
Pontius	38	15	4	11	8	-1,04812	0,61313
Primulus	20	16	2	2		-1,55253	-1,62452
Primus	114	37	5	55	17	-0,24542	0,42617
Quartus	17	6		11		0,53101	-0,53953
Rufinus II	89	25		58	6	0,48266	0,04395
Rufinus, Cosius	20	5	2	7	6	-0,90662	1,50427
Sabinus	37	6		30	1	1,11888	0,06915
Salvetus	43	3		37	3	1,26336	0,54777
Sarrutus	12	7	1	3	1	-1,06560	-0,59940
Scottius	56	5		44	7	0,92932	0,84389
Secundus I	20	7		13		0,54189	-0,53281
Secundus II	65	7	2	55	1	1,25313	0,10851
Secundus III	50	13	7	22	8	-0,44508	0,59584
Senicio	37			14	23	-1,08213	4,12095
Severus -	14	1		13		1,58711	0,11256
Severus II	46	17	5	23	1	-0,07566	-0,49764
Sex(tius?) Can-	13	1	1	11		1,25415	0,06191
Silvanus	22	2		20		1,51396	0,06738
Silvinus II	28	6	1	21		0,90600	-0,23607
Sulpicius	30	20		10		-0,64628	-1,26644
Tertius	16	8	2	6		-0,52855	-0,94190
Vapuso	26	11		15		0,26764	-0,70215
Verecundus	13	1		12		1,56648	0,09981
Virilis	37	19	2	16		-0,29124	-0,93822
Virilis, L. Cosius	55	32	3	20		-0,54935	-1,09677
Virthus	29	12	5	10	2	-0,72370	-0,33900
Vitalis II	213	83	7	115	8	0,08184	-0,40847

Tabel 7.7 Overzicht van de in Vechten aangetroffen borden, schotels, bakjes en kommen Drag. 29 van 84 pottenbakkers, met hun positie in afb. 7.8.

kommen zijn niet karakteristiek voor hun eigen werkstukken, maar zijn ook van andere fabrikanten bekend¹. In een deel van de gevallen zijn de gebruikte vormschotels met zekerheid van buiten het eigen bedrijf afkomstig, maar meestal kan dit niet worden bewezen.

Omdat maar weinig fabrikanten kommen Drag. 29 met geheel eigen, karakteristieke decoraties hebben geproduceerd, moet

1. Vgl. Haalebos e.a. 1991, 79-88; Mees 1995, 212 v., Liste A-B en D.

de vervaardiging van vormschotels voor met reliëf versierde waar een gespecialiseerde bezigheid zijn geweest. Of dit al vanaf het begin van de sigillataproductie in La Graufesenque het geval is geweest, is nog onzeker. Enerzijds staat vast dat in de eerste helft van de 1ste eeuw vormschotels maar zelden werden gesigneerd¹, maar anderzijds zijn ook uit deze periode al voorbeelden bekend van pottenbakkers die door anderen gemaakte vormschotels schijnen te hebben gebruikt².

Specialisering binnen de afzonderlijke bedrijven

Bij de inventarisatie van de vondsten uit Vechten is het duidelijk geworden dat veel voorkomende stempels soms op een beperkt aantal typen zijn aangebracht, die in de regel tot slechts een of twee grondvormen behoren. Dit lijkt te betekenen dat in sommige werkplaatsen de taken vrij strikt verdeeld zijn geweest.

Een goed voorbeeld van een dergelijk bedrijf is dat van Bassus i. De stempels met zijn naam zijn doorgaans maar op één grondvorm aangebracht³. In enkele gevallen is in zijn werkplaats een patrijs eerst voor borden gebruikt, en pas later

voor bakjes⁴. Veruit de meeste stempels van Bassus i bevinden zich op borden en bakjes (tabel 7.7). Op schotels en kommen wordt zijn naam bijna alleen samen met die van Coelus genoemd⁵. Hieruit kan worden afgeleid dat de productie van deze vormen binnen de werkplaats van Bassus i min of meer was voorbehouden aan Coelus. Dat deze zijn naam aan die van Bassus i mocht toevoegen, moet wel betekenen dat hij binnen diens bedrijf een bevoorrechte positie heeft bekleed. Waarschijnlijk waren schotels en kommen Drag. 29 moeilijker te maken dan de andere vormen, of vertegenwoordigden ze een grotere waarde, zodat de vervaardiging alleen aan de meest ervaren arbeiders werd toevertrouwd. Deze veronderstelling wordt gesteund door de constatering dat op schotels en kommen Drag. 29 maar zelden afdrukken van gebroken en beschadigde patrijzen voorkomen. Deze zijn vooral gebruikt om bakjes te merken, en in mindere mate ook voor borden. Beginnende pottenbakkers mochten kennelijk alleen bakjes maken, en kregen soms tweedehands patrijzen om hun werkstukken te merken.

Te oordelen naar de relatie tussen patrijzen en vormen hebben ook de meeste andere grote bedrijven een dergelijke interne werkverdeling gekend. Uitzonderingen op deze regel zijn de officinae van Acutus, Bilicatus, Cantus, Maccarus en Scottius. Het kan geen toeval zijn dat dit juist de eerste grote werkplaatsen in La Graufesenque zijn geweest. Klaarblijkelijk is de productie binnen de bedrijven pas na het midden van de 1ste eeuw op een strakkere leest geschoeid. De in de inleiding van dit hoofdstuk genoemde herstructurering van (een deel van?) het pottenbakkerscentrum rond 60 na Chr. zou hiervan eveneens een weerspiegeling kunnen zijn.

-
1. Zie voor enkele uitzonderingen Mees 1995, onder Acutus, Poudens, Rutenos en Volus, en de catalogus, onder Catlus.
  2. Vgl. de tekst bij catalogus nr. S29 en S48.
  3. Vgl. catalogus nr. B5-44.
  4. Catalogus nr. B5, B7, en wellicht B32.
  5. Catalogus nr. B45-51.

De catalogus van de gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten omvat zowel de 4013 gedetermineerde stempels als de 784 niet-gedetermineerde; verder zijn nog zeven exemplaren opgenomen die wellicht niet uit Zuid-Gallië afkomstig zijn. De drie genoemde categorieën van stempels zijn ondergebracht in even zovele rubrieken.

8.1 GEDETERMINEERDE STEMPELS

De 4013 gedetermineerde stempels zijn gerangschikt naar de naam van de fabrikant die erin wordt genoemd. De belangrijkste regels die bij de ordening zijn gehanteerd, worden hieronder besproken.

- Als een naam niet volledig bekend is, wordt het ontbreken van letters aangegeven met een liggend streepje achter de laatste bekende letter. Het stempel TABVR is daarom opgenomen onder de naam Tabur-. Indien de ontbrekende letters echter met een redelijke mate van waarschijnlijkheid kunnen worden aangevuld, zijn deze tussen haakjes gezet, zoals bijvoorbeeld in het geval van Viriod(acus).
- Bij meerdelige namen is niet het gentilicium als uitgangspunt genomen - zoals dat in de epigrafie gebruikelijk is -, maar het cognomen. De ervaring heeft namelijk geleerd dat er vaker verbanden bestaan tussen stempels met hetzelfde cognomen dan tussen exemplaren met hetzelfde gentilicium. Zo is bijvoorbeeld L. Cosius Virilis te vinden na Virilis, en niet na Corius.
- Stempels met twee cognomina zijn geordend naar de eerste naam; de beide cognomina worden gescheiden door een liggend streepje. Het stempel FELIXSEV kan dus worden gevonden onder Felix - Severus, na de stempels van Felix.
- In sommige gevallen is aangenomen dat stempels die dezelfde naam vermelden, van twee of meer gelijknamige fabrikanten afkomstig zijn. In navolging van Oswald zijn deze van elkaar onderscheiden door de toevoeging van i, ii, enz. aan de naam.
- Eveneens aan Oswald ontleend is de gewoonte om stempels met teksten als MASCLI en SECVNDI toe te wijzen aan Masc(u)lus en Secundus, en niet aan Masc(u)linus en Secundinus, van wie ze even goed afkomstig zouden kunnen zijn.

De opsomming van de stempels van een bepaalde fabrikant wordt meestal voorafgegaan door een korte tekst waarin vooral aandacht wordt geschonken aan de datering van zijn produkten. Daarbij dient te worden bedacht dat alle in de

catalogus voorgestelde dateringen zogenaamde 'afval-dateringen' zijn en derhalve betrekking hebben op de tijd waarin de desbetreffende stukken in de grond zijn geraakt (vgl. paragraaf 4.5). Verder wordt in de inleidende teksten soms ingegaan op de plaats waar de pottenbakker werkzaam is geweest, en op de met reliëf versierde waar die hij heeft gemaakt.

De stempels van een en dezelfde fabrikant zijn geordend naar de vorm van de tekst. De verschillende typen van stempels worden opgesomd in de volgorde die in paragraaf 3.2 is gegeven; eerst komen de officina-stempels, dan de fecit-stempels, enz. Voor de rangschikking van de stempels van hetzelfde type is de lengte van de tekst als leidraad genomen; zo komt bijvoorbeeld OFIC.BILICAT voor OFIC.BILIC. Stempels zonder ligaturen komen voor exemplaren met ligaturen - aangeduid door middel van onderstreping -, en stempels met weinig ligaturen voor exemplaren met veel ligaturen; OF.ALBINI komt dus voor OFALBINI en OFAQVITAN voor OFAQVITAN.

Stempels van hetzelfde type en met dezelfde tekst zijn op hun beurt gerangschikt naar de patrijs waarmee ze zijn gemaakt (vgl. paragraaf 3.1). Afdrukken van een en dezelfde patrijs zijn bijeengebracht onder een nummer dat bestaat uit de eerste letter van de naam van de desbetreffende fabrikant en een cijfer. De stempels van Abitus zijn opgenomen onder de nummers A1-8, die van Acutus onder A9-18, enz.

De bespreking van een stempel valt in drie delen uiteen.

- Het eerste element bestaat uit het volgnummer, bijvoorbeeld A1, en de tekst van het stempel, in dit geval OFABITI. Met behulp van het volgnummer kan op plaat 1-26 een afbeelding worden aangetroffen, op schaal 1 : 1. Als in Vechten verscheidene identieke afdrukken zijn gevonden, zijn alleen de bijzonderheden van het afgebeelde exemplaar vermeld, dat over het algemeen het duidelijkste en meest complete is.

Soms zijn in Vechten twee of meer 'generaties' afdrukken gevonden van een patrijs die in de loop van de tijd gebroken of anderszins van uiterlijk veranderd is. In dergelijke gevallen hebben de afdrukken van de tweede generatie hetzelfde volgnummer als die van de eerste, met toevoeging van een asterisk. Elke volgende generatie krijgt er een asterisk bij. Zo vindt men onder nummer I9 afdrukken met de tekst INGENVI, onder nummer I9* een afdruk met de tekst <I>NGEN<VI> en onder nummer I9** een afdruk met de tekst <I>NGE<NVD>.

■ Het tweede deel van de bespreking van een stempel bestaat uit een opsomming van de sigillatavormen waarop het in Vechten is aangetroffen, en van de vondst- en/of inventarisnummers van de desbetreffende stukken. De vormen worden vermeld in de volgorde waarin ze in paragraaf 6.3 zijn behandeld. Alle in Vechten vertegenwoordigde vormen zijn weergegeven in afb. 8.1.

De volgorde van de vondst- en inventarisnummers is zoveel mogelijk chronologisch; in bijlage C wordt een overzicht gegeven van de betekenis van deze nummers. Als van een patrijs meer dan een afdruk is gevonden, is het nummer van het afgebeelde exemplaar onderstreept. Als twee vondst- of inventarisnummers met een plusteken zijn verbonden, gaat het om stukken die aan elkaar passen. Als achter het nummer een verwijzing naar een afbeelding is opgenomen, betreft het een profieltekening.

■ Het derde deel van de bespreking van een stempel wordt gevormd door een kort commentaar waarin onder meer de datering wordt beargumenteerd. De overwegingen die een rol hebben gespeeld bij de ouderdomsbepaling, zijn uiteengezet in hoofdstuk 4.

Als van elders identieke afdrukken bekend zijn, worden doorgaans alleen die vindplaatsen genoemd die relevant zijn voor de datering van het stempel. Alleen als het aantal parallellen gering is, worden soms alle bekende vindplaatsen opgesomd. In bijlage D is een overzicht opgenomen van de gedateerde vondstcomplexen die in de catalogus zijn vermeld, met een summier toelichting en literatuurverwijzingen.

De genoemde parallellen zijn voor het merendeel ontleend aan het archief dat de basis vormt van de *Index of Potters' Stamps* waarvan de uitgave door B.R. Hartley en B.M. Dickinson in Leeds wordt voorbereid. Hierin zijn niet alleen

gepubliceerde stempels opgenomen, maar ook veel ongepubliceerde. Als een parallel gepubliceerd is, wordt daar in de catalogus naar verwezen. Als de vermelding van een parallel niet door een referentie wordt gevolgd, mag over het algemeen worden aangenomen dat het desbetreffende stuk niet is gepubliceerd. De door Hartley en Dickinson verzamelde gegevens zijn geraadpleegd in april 1988 (catalogus nr. S1-V96) en mei 1989 (catalogus nr. A1-R40).

Als een stempel niet uit een gedateerde context bekend is, berust de datering doorgaans op de afmetingen en/of het profiel van het stuk waarop het is aangetroffen, dat wil zeggen op de ontwikkeling van de sigillatavormen zoals die in paragraaf 6.3 is beschreven; in veel gevallen is in de catalogus niet aangegeven op welke bijzonderheden de datering precies is gebaseerd.

Het commentaar wordt steeds afgesloten met de herkomst en de datering van het besproken stempel. De naam van het productiecentrum wordt gevolgd door een cijfer tussen rechte haken, dat de volgende betekenis heeft:

- [1] in het genoemde productiecentrum is minstens één identieke afdruk aangetroffen;
- [2] uit het productiecentrum zijn alleen andere stempels van dezelfde pottenbakker bekend;
- [3] tot dusver zijn in het genoemde productiecentrum geen stempels van de desbetreffende pottenbakker gevonden, maar de verspreiding van zijn producten en/of de aard van het baksel van zijn werkstukken doet vermoeden dat hij daar werkzaam is geweest.

Zo mogelijk wordt ook hier verwezen naar een publikatie.

De relativerende toevoeging "ca." aan de datering van de stempels mag niet uit het oog worden verloren. Uit de in hoofdstuk 4 behandelde problemen kan worden afgeleid hoe wankel de basis vaak is waarop de dateringen berusten.

Abitus

Formeel zouden de stempels met de naam Abitus onder Habitus moeten worden opgenomen, want dat is de correcte schrijfwijze¹. De pottenbakker heeft zelf echter de voorkeur gegeven aan de spelling zonder H, en daarom worden zijn stempels hier opgevoerd. De naam Habitus komt slechts in één stempel voor, dat uit de begintijd van zijn werkzaamheden dateert, omstreeks het midden van de 1ste eeuw. Of het uit later tijd stammende stempel met de tekst Q IVL HABI² ook aan Abitus mag worden toegeschreven, is gezien het verschil in ouderdom allerm minst zeker.

In La Graufesenque is de naam Abitus ook aangetroffen in een fragment van een borderel³. In dit document komt verder alleen een onvolledige naam voor, BELL[---], wellicht Bellicus. Deze pottenbakker is evenals Abitus voornamelijk in de tijd van Nero actief geweest. Abitus moet echter wegens de vondst van enkele van zijn werkstukken in Velsen 1 zeker al onder Claudius zijn begonnen te produceren, en heeft wellicht tot in de vroeg-Flavische tijd gewerkt.

1 Vgl. Marichal 1988, 70

2 Catalogus nr. H1

3 Marichal 1988, nr. 67

A1 OFABITI

Drag 29 RMO VF1535

Dit stempel is tot dusver uitsluitend aangetroffen op kommen Drag 29. Omdat er geen afdrukken bekend zijn uit een gedateerde context, moet de ouderdom van het stempel worden bepaald op grond van het profiel van de kom uit Vechten, die een enkele groef rondom het stempel heeft, en van de reliëfversiering van een exemplaar uit Augst¹. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Steiger 1977, Abb. 49, 15, en 59, 29

A2 <O>FABITI

Drag 15/17 RMO VF*386

Dit is een afdruk van een patrijs waarvan de beginletter was afgebroken. De complete versie is alleen bekend van een bord uit La Graufesenque en van een Drag 29 uit Alesia. Afdrukken van de gebroken patrijs zijn onder andere aangetroffen in Colchester en Londen, in de brandlaag uit het jaar 61¹, en in het Erdlager te Hofheim². La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Dunning 1945, 62, Millett 1987, 113

2 Rutterling 1912, 235, Abb. 53, 267

A3 OFABITI

Schotel RMO VF2969, f1940/5 92

Hoewel dit stempel in Vechten op twee schotels is aangetroffen, komt het gewoonlijk alleen op borden voor. Een andere uitzondering wordt gevormd door een Drag 24/25, uit Colchester Pottery Shop 1¹. Op de beide schotels uit Vechten is de patrijs tweemaal achter elkaar ingedrukt. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Hull 1958, 154, fig. 76, 2

A4 OFABIT

Drag 27g RMO VF*1

Dit stempel komt alleen voor op bakjes van het type Drag 27g. Hoewel er een afdruk bekend is uit periode 4 van het castellum te Valkenburg¹, is het niet zeker dat stukken met dit stempel tot in de Flavische tijd in gebruik zijn geweest, omdat zich onder de vondsten uit periode 4 ongetwijfeld verscheidene oudere stukken bevinden die pas in de Flavische tijd voorgoed in de grond terecht zijn gekomen². La Graufesenque [1], ca. 50-75 na Chr.

1 Glasbergen 1948-1953, 132, 143

2 Vgl. Glasbergen 1967, 59

A5 ABITIOF

Drag 27g RMO VF*2

Van de patrijs die voor dit stuk is gebruikt, zijn maar enkele andere afdrukken bekend. Geen daarvan is afkomstig uit een gedateerde context, zodat de ouderdom is bepaald op grond van het profiel van het bakje uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

A6 <A>BITVS F<EC>

Ritt 8 RMO VF*183a.

Drag 33a RMO VF*183, VF*1053

Drag 33a(?) RMO VF1702

Dit zijn afdrukken van een patrijs waarvan de beide uiteinden waren afgebroken. Van de originele versie zijn tientallen afdrukken aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, op schotels Drag 15/17R en 18R en kommen Drag 29. De versie die in Vechten is vertegenwoordigd, en die door Oswald aan Bitus is toegewezen¹, is ook bekend uit Rheingonheim² en uit Zwammerdam periode I³. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Oswald 1931, 45

2 Ulbert 1969, Taf. 9, 3

3 Haalebos 1977, Taf. 22, 1.

A7 H AB ITVS¹

Ritt 1 RMO VF*458

PUG BvD84

Drag 15/17 RMO f1940/5 234

Bord RMO VF1982, f1909/10 2

Omdat dit stempel voorkomt op borden Ritt. 1, en twee van de Vechtense stukken een dubbele groef in de bodem hebben, moet het van een van Abitus' oudste patrijzen afkomstig zijn. In Xanten is een afdruk aangetroffen in een graf dat hoogst waarschijnlijk onder Claudius is aangelegd². Verder zijn drie exemplaren bekend uit Velsen 1³. Een van de Velsense stempels is aangebracht op een bakje, evenals een exemplaar uit Neuss⁴, de overige bekende afdrukken bevinden zich alle op borden. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

1 De punten in de tekst zijn niet op alle afdrukken zichtbaar

2 Steiner 1911, XX 107, uit graf 1, met stempels van Mommio en Primus

3 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 73, ten onrechte aan Sabinus toegewezen, twee andere afdrukken zijn nog ongepubliceerd

4 Mary 1967, 162, 7 "Wohl Drag 24/25"

A8 FABIII

Ritt 9 RMO VF1983, VF2068
 Drag 24/25 RMO f1980/7 312

De patrijs waarvan de hier opgesomde afdrukken afkomstig zijn, heeft verscheidene veranderingen ondergaan Oorspronkelijk moet de tekst OFABITI hebben geluid, maar tot dusver zijn er geen stempels uit dit stadium aan het licht gekomen De oudste bekende afdruk, op een Drag 27g uit La Graufesenque, geeft de tekst FABITI, met een duidelijk zichtbare T Op de overige afdrukken is de T onherkenbaar vervormd, alsof de patrijs op de plaats van deze letter beschadigd is geraakt

Afdrukken die gelijk zijn aan die welke in Vechten zijn aangetroffen, worden vaak verkeerd gelezen Zo heeft Hermet een identiek stempel toegewezen aan Ardanus¹ Deze versie komt voornamelijk op bakjes voor, maar uit La Graufesenque is een gemarmerde Drag 18 met dit stempel bekend De datering van het stempel berust uitsluitend op de profielen van de bakjes uit Vechten, en op de vondst van een identieke afdruk in Nijmegen-west La Graufesenque [1]², ca. 50-75 na Chr

1 Hermet 1934, pl 110, 13a

2 Vgl noot 1

L. Ac- Fic-

Zie catalogus nr F27

Acutus

In navolging van Oxé heeft men lange tijd aangenomen dat de werkplaats van Acutus in Montans moet worden gezocht¹ Het door Hermet aangedragen argument dat de decoratie van enkele van de door Acutus gestempelde kommen Drag 29 veel overeenkomsten vertoont met die van vroege stukken uit La Graufesenque², heeft daaraan niets veranderd³ Inmiddels is duidelijk geworden dat Acutus zowel in Montans als in La Graufesenque sigillata heeft geproduceerd⁴ Omdat beide productiecentra verschillende markten hebben bestreken (vgl p 10 en 13), is het betrekkelijk eenvoudig om onderscheid te maken tussen de produkten van Acutus uit Montans en die uit La Graufesenque De vorm van de stempels kan daarbij als leidraad dienen, al is dit geen feilloos criterium Stukken met stempels 'in corona' zullen bijna altijd uit Montans afkomstig zijn (afb 2 3, a) Uitzonderingen op deze regel zijn tot dusver bijzonder schaars⁵ (afb 2 8, c)

In La Graufesenque behoorde Acutus tot de eerste pottenbakkers wier produkten over grote afstanden zijn geëxporteerd Hij was een van de weinige fabrikanten die zich nog van tweeregelige stempels heeft bediend (afb 2 8, a), en hij heeft een hele reeks vormen gemaakt die nog geheel in de Italiaanse traditie stonden, zoals Halt. 1a (afb 6 22, a-b), Drag 17a met opgelegde oortjes en Drag 27g met gearceerde bovenwand

De reliefversiering van de door Acutus in La Graufesenque gemaakte kommen Drag 29 kan in de eerste helft van de 1ste eeuw worden gedateerd⁶ Op een in La Graufesenque aangetroffen exemplaar met het bodemstempel ACVTI is onder de versiering de afdruk zichtbaar van een deel van de signatuur die in de vormschotel was aangebracht⁷ Op grond van de tekst, die [A?]CV luidt, mag worden aangenomen dat Acutus ten minste een deel van de vormschotels die hij voor de productie van kommen Drag 29 gebruikte, in eigen beheer heeft vervaardigd Dit kan ook worden afgeleid

uit de vondst in La Graufesenque van een figuurstempel waarvan het handvat met zijn naam was gemerkt⁸ Het is mogelijk dat hij ook anderen van vormschotels heeft voorzien⁹

De einddatum van Acutus' activiteiten is moeilijk te bepalen Er zijn weliswaar enige stukken uit zijn werkplaats gevonden in Brittannie, maar het is niet gezegd dat die alle van na de invasie in 43 na Chr dateren Uit de legerkampen die in de jaren veertig van de 1ste eeuw aan de Germaanse limes zijn aangelegd, zijn geen produkten van Acutus bekend, met uitzondering van Valkenburg Al deze gegevens wijzen op een einddatum van ca. 40/45 na Chr De vondst van enkele bakjes uit zijn werkplaats in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque doet echter vermoeden dat zijn produkten nog tot omstreeks het midden van de 1ste eeuw in omloop zijn geweest

Van de werknemers van Acutus zijn er twee met name bekend In beide gevallen is de bron een bodemstempel resp ACVTI / BILI AR en ACVTI / COMA De tweede naam die op het eerstgenoemde stempel voorkomt, is wellicht die van Bilicatus, die ook onder zijn eigen naam sigillata heeft geproduceerd De combinatie AR waarmee het stempel afsluit, staat misschien voor Arretinum of iets dergelijks, en mag als een soort van aanprijzing worden beschouwd (vgl p 26) De volledige naam van de pottenbakker die als laatste op het tweede stempel wordt genoemd, is niet bekend, maar zou Comagus kunnen luiden¹⁰ Het is mogelijk dat de stempels met de tekst C OM eveneens van deze pottenbakker afkomstig zijn¹¹

1 Oxé 1914, 68-73, Oswald 1931, 3 v en 423

2 Hermet 1934, 271

3 Oxé 1936, 376 v

4 Montans Oxé 1914, Abb 2, 6, Durand-Lefebvre 1946, 146, pl I 1, Gallia 32, 1974, 492, fig 35, 25-31, Labrousse 1975, 61, Martin 1978, 248, fig 5, 1, Martin 1981, 27, Bémon/Jacob 1986, 60, fig 2A La Graufesenque afb 2 8, c, Oxé 1914, Abb 3, 8-11, Balsan 1970, 101-103

5 Ook de beide in Basel gevonden kommen Drag 29 met stempels 'in corona', die door Oxé aan Montans zijn toegewezen, zijn naar alle waarschijnlijkheid in La Graufesenque gemaakt (Oxé 1933, Taf XII 48 en 54, vgl Martin 1978, 256)

6 Knorr 1952, Taf 1 A

7 Mees 1995, Taf 1, 2

8 Vernhet 1990-1991, 53

9 Op een Drag 29 van Bassus 1 uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is de afdruk zichtbaar van een vormschotel signatuur die wellicht van Acutus is (Mees 1995, 130, na Taf 1, 2)

10 Schulze 1904, 20 en 288, noot 2, Mócsy e a. 1983, 85, vgl Marchal 1988, nr 28, regel 13, met het bijbehorende commentaar

11 Zie catalogus nr C142-143

A9 OFIC ACVTI

Schotel RMO VF*15a (afb 6 37, a)

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, onder meer uit La Graufesenque en Silchester¹ Alle tot nu toe aangetroffen afdrukken bevinden zich op borden of schotels De Vechtense schotel heeft geen groef rond het stempel, evenmin als drie van de vier schotels met dit stempel uit La Graufesenque Wellicht is de afwezigheid van een dergelijke groef karakteristiek voor vroege stukken Een ander opvallend kenmerk van de schotel uit Vechten is de grote diameter van de standring, die 170 mm bedraagt La Graufesenque [1], Montans [2], ca. 20-45 na Chr

1 May 1916, pl LXXXI 3

A10 OFIC ACVTI

Drag 18 RMO VF*15b (afb 6 29, a)
Bord PUG 1947-79

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes en op kommen Drag 29, onder andere in La Graufesenque en in Velsen 1. De Drag 18 uit Vechten is laag in verhouding tot de totale diameter, hetgeen kenmerkend is voor vroege borden. Het stuk heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en de overgang van de bodem naar de wand is zowel binnen als buiten door lijsten gemarkeerd. Het meest opmerkelijke van dit bord is echter de rand, die bovenop gegroefd is. Volgens Oswald en Pryce is dit karakterstiek voor stukken uit de tijd van Claudius¹, maar gezien de profielen van de beide Vechtense borden is dit stempel van Acutus zeker ouder. La Graufesenque [1], Montans [2], ca. 20-40 na Chr.

1 Oswald/Pryce 1920, 182

A11 OFIC ACVTI

Halt 1a RMO VF*15 (afb 6 22, b)
Ritt 1 RMO VF*15d
Bord RMO VF*15c, f1940/5 193

Dit stempel is ook in Nijmegen aangetroffen op een bord van het type Halt 1a, dat echter wat het profiel van de buitenwand betreft enigszins afwijkt van het standaardmodel¹. Verder zijn afdrucken gevonden in Camulodunum² en Velsen 1, en op het Kops Plateau te Nijmegen³. Ook is een exemplaar bekend uit een vroeg-1ste-eeuws vondstcomplex te Argentomagus⁴. De meeste borden waarop het stempel is aangebracht, hebben een dubbele groef in de bodem. La Graufesenque [1]⁵, Montans [2], ca. 20-45 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 94, fig. 6, 32, waarschijnlijk is dit het exemplaar dat door Oxé (1914, 71) is vermeld
- 2 Dickinson 1985b, microfiche 2 E1, 2
- 3 Haalebos/Verlinden 1975, pl. XLIX A 20
- 4 Albert 1973, 108, pl. V 4, en 109, fig. 2 IV
- 5 Balsan 1970, 101, pl. I 9

A12 OF ACVTI

Ritt 5 RMO VF934, VF935, VF*14, VF*14a, VF*14b, VF*14c
Drag 24/25 RMO VF1544a, VF*14d

Dit stempel komt alleen voor op bakjes van de vormen Ritt. 5 en 8, en Drag 24/25 en 27g¹. Tot de vindplaatsen behoren het Kops Plateau te Nijmegen² en Velsen 1³. De Vechtense bakjes van de vorm Drag 24/25 hebben grote standrings met een aan de onderkant afgeschuinde standring, hetgeen wijst op een vroege datering, dit geldt ook voor de aanwezigheid van dit stempel op bakjes Ritt. 5. La Graufesenque [1], Montans [2], ca. 20-40 na Chr.

- 1 De door Mary (1967, 156, 2) vermelde Drag 18 is in werkelijkheid een vroege Drag 24 (vgl. idem, 174, met Abb. 6, 14)
- 2 Haalebos/Verlinden 1975, pl. XLIX A 21
- 3 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 40

A13 OF ACV

Drag 27g PUG 1947-68

Van dit stempel zijn tot nu toe geen parallellen bekend uit een gedateerde context. Het bakje uit Vechten vertoont geen opvallend vroege kenmerken. La Graufesenque [2], Montans [2], ca. 30-50 na Chr.

A14 ACVTIM

Drag 29 RMO VF1544

De patrijs waarmee deze afdruk is gemaakt, is niet alleen gebruikt om kommen Drag 29 te merken, maar ook minstens eenmaal om een vormschotel in de decoratie te signeren, zoals blijkt uit de afdruk op een fragment van een Drag 29 uit August¹. Tot de kommen Drag 29 met dit stempel behoort ook een exemplaar uit Plesheybury dat samen met vroege, uit Italië geïmporteerde bronzen voorwerpen zou zijn gevonden², de versiering van dit stuk wijst op een datering vóór de invasie in Brittannia³. Het profiel van de kom uit Vechten maakt echter een iets jongere indruk. La Graufesenque [1], Montans [2], ca. 20-45 na Chr.

- 1 Mees 1995, 66 v en Taf. 1, 1
- 2 Simpson 1968a, 105
- 3 Oswald/Pryce 1920, pl. XXVI 6, Hermet 1934, 271, fig. 6

A15 ACVTVS

Drag 24/25 RMO VF*13a.

Van dit stempel zijn slechts drie parallellen bekend, en wel op een Drag 27g met een grote standring uit La Graufesenque, op een bakje uit Asciburgium¹ en op een Ritt. 5 uit Worms. De standring van het Vechtense stuk is groot en aan de onderkant afgeschuind, zodat het wel een vroeg stempel moet zijn. La Graufesenque [1], Montans [2], ca. 20-40 na Chr.

- 1 Bechert/Vanderhoeven 1988, 22, 4

A16 ACVTVS

Drag 27g RMO VF1546, VF1546a, VF*13, VF*13b

Omdat er identieke afdrucken zijn aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en in Valkenburg, moet dit een van de latere stempels van Acutus zijn. De meeste afdrucken bevinden zich op bakjes, maar er is minstens één afdruk op een bord bekend. La Graufesenque [1], Montans [2], ca. 30-50 na Chr.

A17 ACVTV

Drag 24/25 RMO VF*12

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op bakjes die evenals het Vechtense exemplaar een grote, aan de onderkant afgeschuinde standring bezitten. Ook de vondst van een identiek stempel in Velsen 1 pleit voor een vroege datering. La Graufesenque [1], Montans [2], ca. 20-40 na Chr.

A18 ACVTV

Drag 27g RMO VF1579

Er zijn vooralsnog geen goede aanknopingspunten voor de datering van dit stempel. De enige bekende parallel is een afdruk uit Bavay, aangebracht op een Drag 27. Het bakje uit Vechten behoort tot het kleine formaat en maakt geen bijzonder vroege indruk. La Graufesenque [2], Montans [2], ca. 30-50 na Chr.

Adiutor

A19 ADIVTORF

Bord RMO VF*16

Van dit stempel zijn maar vier andere exemplaren bekend, en wel uit Baden¹, Londen², de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Richborough³. Deze afdrukken zijn aangebracht op borden en schotels, van de vormen Drag 18 en 18R. Tot dusver zijn er geen andere stempels van deze pottenbakker aan het licht gekomen. Zijn activiteiten kunnen op grond van de vindplaats van het Nijmeegse stuk en van het profiel van het bord uit Vechten in de Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [3], ca. 70-90 na Chr.

1 Drack 1944, 174, Abb. 2, 2

2 Walters 1908, 316, M1758

3 Hayter 1949, 192, 181(A)

Iulius Aemilius

Het cognomen van deze pottenbakker is niet geheel zeker. De stempels geven als meest volledige vorm AEMILI te lezen. Deze letters kunnen natuurlijk worden opgevat als een afkorting van Aemilianus, maar een interpretatie als genitivus van Aemilius verdient de voorkeur¹. Iulius Aemilius heeft vermoedelijk ook vormschotels voor met relief versierde waar gemaakt. In La Graufesenque is althans een fragment van een Drag 37 gevonden met in de decoratie een afdruk van het stempel AEMIL, dat retrograde in de vormschotel was aangebracht. Het stuk kan op grond van de versiering in de eerste helft van de 2de eeuw worden gedateerd².

Iulius Aemilius is een van de pottenbakkers die hun bedrijf van La Graufesenque naar Banassac hebben verplaatst. Gezien de profielen van de stukken die hij in La Graufesenque heeft geproduceerd, kan Iulius Aemilius nauwelijks voor 120 na Chr. naar Banassac zijn verhuisd.

1 Zie voor Aemilius als cognomen Mócsy e.a. 1983, 7

2 Vernhet 1990-1991, 54, Mees 1995, 67 en Taf. 1, 4

A20 OFVLIAE[M]

Drag 18R RMO VF*1078/1h + f1909/10 2

Dit stempel is door Oswald toegewezen aan Iulianus en Tempornus, omdat hij de E met zijn naar links doorgetrokken bovenste horizontale streep als een ligatuur van T en E heeft geïnterpreteerd¹. Hetzelfde verschijnsel is echter ook bij de F waarneembaar, zodat er weinig belang aan moet worden

gehecht. Bovendien is in La Graufesenque een fragment van een afdruk van een andere patrijs gevonden, met de tekst [OF?]²VLIAEM, waarin geen spoor van een ligatuur van een T en een E is te vinden. Beide varianten kunnen daarom worden toegeschreven aan Iulius Aemilius.

Het Vechtense stempel is afkomstig van een patrijs die zowel in La Graufesenque als in Banassac is gebruikt, en die tijdens het gebruik aan beide uiteinden afgebroken of -gesletten is, zodat de tekst uiteindelijk FIVLIAEN luidde.

In La Graufesenque zijn alleen afdrukken met de complete tekst aangetroffen, evenals in Koninksem² en Vechten, beide binnen het verspreidingsgebied van de sigillata uit La Graufesenque gelegen³. Er zijn echter ook identieke stempels aangetroffen in Lou Claoux⁴, dat in de directe omgeving van Banassac ligt, en in Pfünz, waar verscheidene stempels uit Banassac zijn gevonden⁵.

De vindplaatsen van afdrukken uit de periode na de beschadiging van de patrijs geven evenmin een duidelijk beeld te zien. De meeste afdrukken uit dit stadium zijn bekend uit Banassac zelf⁶ (afb. 2.14). Een exemplaar uit Rottweil zal ook wel uit dit pottenbakkerscentrum afkomstig zijn⁷, evenals een uit Riemst⁸. Maar er zijn ook afdrukken van de beschadigde patrijs gevonden in Chester en op de Saalburg⁹, waar men geen producten uit Banassac zou verwachten (vgl. p. 15 v.).

Op grond van de huidige gegevens is het niet mogelijk te bepalen wanneer de patrijs beschadigd is geraakt, of wanneer hij van La Graufesenque naar Banassac is verhuisd. Chemische analyses zullen uitsluitel moeten geven over de herkomst van de stukken die buiten de productiecentra zijn gevonden. Zolang het tegendeel niet langs chemische weg is aangetoond, mag echter worden aangenomen dat het Vechtense stuk in La Graufesenque is vervaardigd. Het profiel van deze schotel wijst op een zeer late datering. De vondst van een identiek stempel in Pfünz is daarmee geheel in overeenstemming. La Graufesenque [1], Banassac [1 of 2], ca. 80-120 na Chr.

1 Oswald 1931, 150

2 De Schaetzen/Vanderhoeven 1964, 66, pl. VII 19

3 Hierbij moet worden aangetekend dat uit de omgeving van Koninksem enkele stukken uit Banassac bekend zijn (de Schaetzen/Vanderhoeven 1964, 71, pl. XII 44, Vanderhoeven 1976a, 20, afb. 3, 2-5, en 21, afb. 4, 13)

4 Boudon e.a. 1988, 12

5 ORL B73, Taf. VIII A 60. Zeker uit Banassac afkomstig zijn de stempels OF GDP en RVFINVS (Taf. VIII A 50 en 127). Ook het stempel OFCAILVII (Taf. VIII A 24) zou uit Banassac afkomstig kunnen zijn (vgl. catalogus nr. C25*)

6 André 1869, 28, de Mortillet 1879, 36, Vialettes 1894-1899, 28 en pl. I, Morel 1938, 142, Morel 1950-1954, 563, Vigané e.a. 1961, 15, Cavaroc 1964, 144, pl. I 5, Hofmann 1966, 43, 7, Hofmann 1970, 7, fig. 3, Peyre 1975, 39, 1, en 40, 4, Bémont/Jacob 1986, 108 fig. 10, Hofmann 1988, 34, fig. 14, en 37, fig. 16. In het depot te La Canourgue bevinden zich minstens zeven exemplaren, waarvan de meeste afkomstig zijn uit de collectie Morel.

7 Knorr 1907, Taf. XXXII 307

8 Vanderhoeven 1976a, 21, afb. 4, 13

9 ORL A3, 180, 133, onder verwijzing naar de afdrukken uit Rottweil en Pfünz

A21 AEMIL<I>

Drag 27g RMO VF*17a

Drag 27 RMO VF2001

Als het aantal bekende afdrukken een afspiegeling zou zijn van de gebruiksduur van een patrijs, dan mag worden aangenomen dat de patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, betrekkelijk snel is gebroken.

Exemplaren waarop de tekst AEMILI retrograde leesbaar is, zijn namelijk zeldzamer dan stukken met de tekst AEMIL. Afdrukken met de volledige tekst zijn gevonden in Doncaster¹, en te Richborough in een kuil waarvan de inhoud in de jaren 80-110 na Chr. wordt gedateerd². Een late datering van de verkorte versie blijkt verder uit de vondst van parallellen in Corbridge, Echzell³ en Friedberg. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-120 na Chr.

- 1 Dickinson 1986a, 122 v, 38
- 2 Hayter 1949, 192, 182(A). Zie voor een ander exemplaar met de complete tekst Urner-Astholz 1946, Taf. 65, 1, uit La Graufesenque is een afdruk bekend die waarschijnlijk identiek is (Albenque 1951, 181, fig. 5, 1)
- 3 ORL B18, 18, 2

A22 AEMILI

Drag 27g RMO VF*1238, VF*1303

Van dit stempel zijn geen parallellen bekend uit een gedateerde context. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering rond het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-120 na Chr.

Agedillus

A23 AGEDILVF

Drag 33a RMO VF1537

De tekst van dit stempel luidt niet AGEDILVS, zoals men op het eerste gezicht zou kunnen denken, maar AGEDILVF. Het ontbreken van een S voor F(ecit) is opmerkelijk, maar niet uniek, zoals blijkt uit het stempel LVPERCV FE¹.

Agedillus behoort tot de minder bekende pottenbakkers uit La Graufesenque. Het Vechtense stempel, dat door Oswald is toegeschreven aan een Middellandse naamgenoot², is tweemaal aangetroffen op de vorm Drag 24/25, hetgeen al een eerste indicatie geeft voor de datering van zijn activiteiten. Een tweede aanwijzing wordt gevormd door de aanwezigheid van de naam van deze pottenbakker in enkele borderellen uit de tijd van Nero en Vespasianus³. Omdat Agedillus schijnbaar maar één patrijs heeft gebruikt en er geen afdrukken uit een gedateerde context bekend zijn, kan de precieze ouderdom van het bakje uit Vechten alleen aan het profiel worden afgelezen. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

- 1 Catalogus nr. L35
- 2 Oswald 1931, 7. Deze Agedillus heeft niet alleen in Lezoux gewerkt, maar ook in Les Martres de Veyre (Terrisse 1968, pl. LII)
- 3 Marchal 1988, nr. 2, 11, 19 en 35

Albanus

Albanus moet, getuige de vondst van enkele van zijn produkten in Camulodunum¹ en Valkenburg periode 3², al onder Nero actief zijn geweest. Dat het begin van zijn werkzaamheden in de tijd van Tiberius zou moeten worden gedateerd, zoals Oswald heeft aangenomen³, is onaanneemelijk. Deze hypothese is waarschijnlijk ingegeven door de verwarring van de produkten van Albanus uit La Graufesenque met die van een naamgenoot uit Montans en Valéry⁴.

De naam van Albanus is in La Graufesenque niet alleen in stempels aangetroffen, maar ook in een groot aantal borderellen uit de tijd van Nero en Vespasianus⁵. Zijn produktie is vermoedelijk geheel tot deze periode beperkt gebleven. In de castella die onder Agricola in Brittannië zijn aangelegd, zijn geen stukken uit Albanus' werkplaats aan het licht gekomen. Hetzelfde geldt voor de versterkingen die in de tijd van Domitianus in Germanië zijn gebouwd. Aan zijn werkzaamheden moet dus rond 80 na Chr. een einde zijn gekomen, tenzij hij gelijkgesteld mag worden met C. Valerius Albanus⁶.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 46, gedetermineerd als een stempel van Amabilis
- 2 Glasbergen 1948-1953, 132, 144
- 3 Oswald 1931, 9 en 423
- 4 Montans. Durand Lefebvre 1946, 146, pl. I 4, Gallia 38, 1980, 500. Valéry. Martin 1972a, pl. 9, 12, Martin 1976, 8, fig. 6, 1, Bémont/Jacob 1986, 83, fig. 19, 1
- 5 Marchal 1988, nr. 1, 4, 9, 12-15, 23, 74 en 88-89, de naam Albanus komt ook voor in een in 1991 gevonden borderel dat is aangebracht op een Drag 18R met een stempel van Cosius Rufinus (Vernhet/Bémont 1992-1993)
- 6 Zie catalogus nr. A27-28

A24 OFALBANI

Drag 27g RMO VF1533, VF1533a, VF1637, VF*1x, VF*26, VF*26a, VF*26d, VF*26e

De patrijs waarmee de Vechtense afdrukken zijn gemaakt, had oorspronkelijk een praktisch rechthoekig stempelvlak. De O aan het begin van de tekst was toen nog volledig zichtbaar, en na de I was ongeveer evenveel ruimte als ervoor. Omdat er afdrukken uit deze fase zijn aangetroffen in Castleford en Rottweil, zal de patrijs pas in de Flavische tijd zijn bijgewerkt tot de vorm die op de bakjes uit Vechten te zien is. Van dit model zijn exemplaren gevonden in Rheingonheim¹ en in een context van 60-75/80 na Chr. te Verulamium². De bewerking van de patrijs moet dus al vroeg onder Vespasianus hebben plaatsgevonden. Tot de vindplaatsen van de bewerkte versie behoren verder onder andere Carlisle, Nijmegen west³ en York. La Graufesenque [2], ca. 70-80 na Chr.

- 1 Ulbert 1969, Taf. 9, 4
- 2 Hartley 1972b, 223, S6
- 3 Brunsting 1937, 53, WW203

A25 OFALBANI

Drag 24/25 RMO VF*26b
 Drag 27g RMO VF1532, VF*26c, VF*26f
 Drag 27(g?) RMO VF24 (60)

Op grond van de vondst van parallellen in Nijmegen-west en Valkenburg periode 4¹ mag worden aangenomen dat stukken met dit stempel voorname-lijk uit de Flavische tijd stammen. Maar omdat in La Graufesenque en Vechten afdrukken zijn aangetroffen op bakjes Drag 24/25, moet men rekening houden met de mogelijkheid dat de patrijs al in de tijd van Nero in gebruik is genomen. De brandsporen op het stuk met nummer VF*26f zouden daarom bij de Bataafse opstand van 69/70 na Chr. kunnen zijn ontstaan. La Graufesenque [1]², ca. 65-80 na Chr.

- 1 Glasbergen 1967, 105, 360, gedetermineerd als een stempel van Aquitanus
- 2 Hermet 1934, pl. 110, 2a.

A26 OFALBAN

Drag 18 RMO VF*38

Dit stempel komt bijna uitsluitend voor op borden van het type Drag 18. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west en Rottweil¹. La Graufesenque [1], ca. 70-80 na Chr.

1 Knorr 1907, Taf XXIX 1

C. Valerius Albanus

Volgens Oswald moeten de hier onder nummer A27 en A28 opgevoerde stempels worden toegeschreven aan een samenwerkingsverband van twee pottenbakkers, Valerius en Albanus¹. Het ligt echter veel meer voor de hand te denken aan de *tria nomina* van één enkele pottenbakker, C. Valerius Albanus.

Op grond van het gebruik van de ligaturen AL en AN zou men kunnen veronderstellen dat C. Valerius Albanus dezelfde persoon is als de eerder besproken Albanus. Het verschil in ouderdom tussen de produkten van Albanus en die van Valerius Albanus zou kunnen worden verklaard door aan te nemen dat Albanus pas enige tijd na de aanvang van zijn werkzaamheden het Romeinse burgerrecht verworven heeft. Tegen de identificatie van Albanus en Valerius Albanus pleit de omstandigheid dat in de stempels van de laatstgenoemde geen officina wordt vermeld, zoals in die van Albanus, hoewel hun lengte dit op zich wel toelaat.

C. Valerius Albanus heeft ook een stilistisch homogene groep vormschotels gemaakt voor kommen van de typen Drag 29 en 37. Zijn activiteiten als vormschotelmaker zouden in de laatste decennia van de 1ste eeuw te plaatsen zijn².

1 Oswald 1931, 324 en 428

2 Mees 1995, 67 v en Taf 2-3

A27 C VAL ALBAN

Drag 18 RMO VF*25, VF*25c

Bord RMO VF*25a, VF*25b

De meeste afdrukken van de patrijs die voor deze stukken is gebruikt, komen voor op borden van de vorm Drag 18, maar er zijn enkele exemplaren bekend op bakjes Drag 27 en kommen Drag 29. Op grond van de vondst van parallellen in Cardean, Chester, de Nijmeegse legioensvesting, Richborough¹ en Rottweil², en in het scheepswrak Culip IV³ kan het stempel in de Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

1 Pryce 1949, pl. LXXX 44, uit een kuil waarvan de inhoud in de jaren 75-85 na Chr. wordt gedateerd.

2 Knorr 1907, Taf XXIX 2-5, Planck 1975, 252, Abb. 34, 6

3 Nieto e a. 1989, 170, fig. 120, en 171, fig. 122

A28 GVAL ALB

Drag 27g RMO VF1981, VF*22, zonder nr. (2 ex.)

Met de patrijs die voor de stukken uit Vechten is gebruikt, zijn onder meer bakjes van servies E gestempeld¹. Er zijn ook afdrukken geregistreerd op

bakjes Drag 24, maar daarbij gaat het misschien om verkeerd gedetermineerde bodemfragmenten. De bodems van bakjes Drag 24 van omstreeks 70 na Chr. lijken vaak zo bedrieglijk veel op die van bakjes Drag 27, dat ze gemakkelijk met elkaar kunnen worden verward. Dit geldt in het bijzonder voor kleine exemplaren. En zowel de Vechtense bakjes als de vier exemplaren die in La Graufesenque aan het licht zijn gekomen, zijn van het kleine formaat. De vondst van een identiek stempel in Wilderspool² laat zich ook gemakkelijker verenigen met de productie van servies E dan met die van Drag 24/25. La Graufesenque [1]³, ca. 70-95 na Chr.

1 Vernhet 1976, 23, fig. 4, 12

2 Dickinson 1992, 120, S6

3 Zie noot 1

Albinus

Albinus is waarschijnlijk omstreeks 40 na Chr. begonnen onder zijn eigen naam sigillata te vervaardigen. Een van zijn stempels is aangetroffen in Velsen¹, een ander op kommen Drag 29 uit Bregenz en Verulamium met decoraties die nauwelijks van na de regering van Tiberius kunnen dateren². Het merendeel van Albinus' produkten stamt echter uit de tijd van Nero³. Dit geldt ook voor de vormschotels voor Drag 29 en 30 die hij heeft gesigneerd, al kunnen sommige van iets later datum zijn⁴, een van de vormschotels van Albinus is gebruikt door Peregrinus⁵. Tot dusver zijn slechts enkele stempels met zijn naam in een Flavische context gevonden, zodat mag worden aangenomen dat rond 80 na Chr. een einde was gekomen aan zijn activiteiten. Albinus' naam komt niet alleen voor in bodemstempels en in vormschotelsignaturen, maar ook in twee borderellen uit La Graufesenque⁶.

1 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 42

2 Knorr 1919, Taf. 1 A-B, Greep 1980-1982, 206, fig. 1

3 Zie bijv. Richardson 1944, 100, fig. 9, 5-5a (Verulamium, uit de brandlaag die in 61 na Chr. is ontstaan), May 1930, 254, graf 8/68 (Colchester, met stempels van Aquitanus en Scotnus)

4 Mees 1995, 68 en Taf. 4-5

5 Mees 1995, Taf. 5, 2

6 Marchal 1988, nr. 1 en 13

A29 OF ALBIN[I]

Drag 15/17 RMO VF1564

Tot nu toe zijn alleen in La Graufesenque afdrukken gevonden die wat de duidelijkheid van de letters betreft met het exemplaar uit Vechten vergelijkbaar zijn, en wel op borden van de typen Drag 15/17 en 18, sommige daarvan hebben een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, zodat ze wel van voor 60 na Chr. zullen dateren.

De patrijs die voor deze afdrukken is gebruikt, is geleidelijk aan alle kanten afgesleten, waarbij de lege ruimte boven en onder de tekst al snel is verdwenen. Afdrukken waarvan de letters overgaan in het kader, komen niet alleen op borden voor, maar ook op bakjes, onder meer van de typen Drag 24 en Rit 8 en 9. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Colchester Pottery Shop II¹, het depot van Narbonne-La Nautique² en Zwammerdam periode I³. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Millett 1987, 113

2 Fiches e a. 1978, 191, fig. 4, 6

3 Haalebos 1977, Taf. 22, 6

A30 OF ALBINI

Drag. 24/25 RMO: VF1536.
PUG: 1457.

Dit stempel is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen. Omdat het voorkomt op bakjes van de typen Drag. 24/25 en Ritt. 8 en 9, mag worden aangenomen dat het in de voor-Flavische tijd thuishoort. Op een dergelijke datering wijzen ook de profielen van de bakjes uit Vechten en die van een zestigtal exemplaren uit La Graufesenque, waarvan de meeste tot het type Drag. 27g behoren. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

A31 OF ALBIN

Drag. 24/25 RMO: VF1641; VF3007.
PUG: Ve1926/5.
Drag. 27g RMO: VF1642; VF*1a; VF*1xx.
PUG: 691.
Drag. 27 RMO: Ve1920.17.

De beste afdrukken uit Vechten bevinden zich op de bakjes van het type Drag. 24/25, die tot het middelgrote formaat behoren. De overige bakjes, die alle klein zijn, vertonen afdrukken waarvan de uiteinden onduidelijk zijn, alsof de patrijs versleten was op het moment dat deze bakjes werden gestempeld. Bij een dertigtal exemplaren uit La Graufesenque kon hetzelfde beeld worden waargenomen. Dit wijst erop dat de patrijs aanvankelijk voor middelgrote bakjes werd gebruikt, en pas later voor kleine exemplaren - wellicht door een werknemer die lager in de hiërarchie stond en met een versleten patrijs genoeg moest nemen.

Hoewel er tientallen parallellen bekend zijn, is er maar weinig houvast voor de datering. Het depot van Narbonne-La Nautique bevatte een dozijn afdrukken op bakjes Drag. 24 en 27¹. Op grond van de vondst van een afdruk in de legioensvesting te Nijmegen zou men kunnen denken dat de patrijs nog tot in de Flavische tijd is gebruikt, maar omdat het een Ritt. 9 betreft is de kans groot dat het een stuk is dat lange tijd in gebruik is geweest voordat het verloren ging. La Graufesenque [1], ca. 50-75 na Chr.

1. Fiches e.a. 1978, 213, fig. 20, 7.

A32 ALBINI

Drag. 18 RMO: zonder nr. (afb. 6.18, a).

In het afval van de grote oven in La Graufesenque zijn enkele tientallen identieke afdrukken aangetroffen. Ze zijn alle aangebracht op borden Drag. 18, met uitzondering van een enkele Drag. 15/17¹; vijftien van deze borden behoren tot het kleine formaat, net als het Vechtense stuk. Naar men aanneemt is de oven rond 80 na Chr. in gebruik genomen, zodat dit stempel zeker ook nog in de Flavische tijd thuishoort. Dezelfde conclusie kan worden getrokken uit de vondst van exemplaren in de vicus te Castleford en in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Het bord uit Vechten is verbrand, misschien wel tijdens de Bataafse opstand. La Graufesenque [1]², ca. 60-80 na Chr.

1. Vernhet 1981, 31, fig. 5, 3.
2. Hermet 1934, pl. 110, 3a; zie ook noot 1.

A33 [A]LBINI

Bord RMO: VF1562a.

Van dit stempel zijn maar drie andere exemplaren bekend. Twee zijn aangebracht op borden van het type Drag. 15/17, uit Asciburgium¹ en Valkenburg; het derde bevindt zich op een Drag. 27g uit Vetera. Het bord uit Vechten heeft net als dat uit Asciburgium een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, zodat het nauwelijks van na het begin van de regering van Nero kan dateren. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1. Bechert/Vanderhoeven 1988, 22, 7.

A34 ALBIN

Drag. 27g RMO: VF*30.

Dit is tot dusver een uniek stempel. Het profiel van het bakje wijst op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

C. Exomnius Albinus

A35 CEX.AL[BINI]

Drag. 18 RMO: f1940/5.92.

Dit stempel wordt gewoonlijk gelezen als SEX.ALBANI en toegeschreven aan Sextus Albinus, een pottenbakker van wie verder geen stempels bekend zijn¹. De beginletter is echter zeker geen S, maar een C of een G. Het rechterdeel van het stempel, dat bij het Vechtense exemplaar ontbreekt, is altijd onduidelijk, maar de geringe afstand tussen de B en de tweede I pleit voor de lezing ALBINI. Hoewel er geen punt zichtbaar is tussen de eerste twee letters van het stempel, is het aannemelijk dat het de tria nomina geeft van een pottenbakker; namen die beginnen met Cex- of Gex- zijn niet of nauwelijks bekend². Gentilicia die met Ex- aanvangen zijn evenmin erg talrijk; Exomnius is nog de minst zeldzame³, en verdient daarom de voorkeur boven een dozijn andere mogelijkheden.

Het stempel komt niet alleen voor op borden, maar ook op bakjes, onder andere van het type Drag. 24/25. De voor-Flavische datering die uit dit gegeven kan worden afgeleid, wordt bevestigd door de vindplaatsen van een aantal parallellen, waaronder Colchester⁴, het Erdlager te Hofheim⁵ en Zwammerdam periode I⁶. Er zijn tot dusver geen afdrukken aangetroffen in La Graufesenque, maar het verspreidingsgebied laat over de herkomst van de stukken geen twijfel bestaan.

Hoewel dit stempel uit dezelfde tijd dateert als de meeste stukken van de pottenbakker Albinus, is het niet zeker dat Albinus en C. Exomnius Albinus met elkaar geïdentificeerd mogen worden. Tegen een dergelijke hypothese pleit wellicht het gegeven dat in stempels van Albinus met een lengte die vergelijkbaar is met die van het stempel van C. Exomnius Albinus, een officina wordt genoemd in plaats van een praenomen en een gentilicium. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

1. Oswald (1931, 9) geeft twee stempels, SEX.ALBANI en SEX.ALBAN, maar daarbij gaat het ongetwijfeld om afdrukken van dezelfde patrijs.
2. Mócsy e.a. 1983, 76: Cexa.
3. Schulze 1904, 22; Mócsy e.a. 1983, 121 v.
4. Dannell 1966, 59, gelezen als CEX.ALBY, uit de brandlaag die gevormd is bij de opstand van Boudicca in 61 na Chr.
5. Ritterling 1912, Taf. XXII 135.

6 Haalebos 1977, Taf 22, 5

Albus

Omdat een van Albus' stempels voorkomt op een Ritt. 5, moet hij uiterlijk omstreeks 40 na Chr zijn begonnen te produceren. Een van zijn produkten is in Xanten aangetroffen in een graf dat ook sigillata van Labio en Vapuso en een munt van Caligula bevatte¹. Albus heeft verder onder andere bakjes van de typen Ritt 8 en 9 en Drag 24 gemaakt, zodat het geen twijfel lijdt dat hij voornamelijk in de voor-Flavische tijd actief is geweest. Er zijn echter aanwijzingen dat zijn werkzaamheden zich tot in de Flavische periode hebben uitgestrekt, want enkele stukken van Albus zijn aan het licht gekomen op plaatsen waar de bewoning pas in de Flavische tijd is begonnen.

Voor de produktie van kommen Drag 29 heeft Albus onder andere gebruik gemaakt van vormschotels waarvan ook Ardacus, Gallicanus, Genialis, Germanus, Macer en Vapuso zich hebben bediend². In La Graufesenque is de naam van Albus onder meer bekend van twee borderellen³.

1 Hinz 1984, 311-313, Herbrand graf 9, en Taf 121, 11

2 Mees 1995, 211, rechterkolom en 212 v, Liste D

3 Marichal 1988, nr 24 en 27

A36 OFALBI

Bord	RMO	VF*27
Drag 33a	RMO	VF*33a.
Drag 29	RMO	VF1561

Dit stempel wordt regelmatig aangetroffen in vroeg-Flavische vondst-complexen, zoals Castleford, de legioensvestingen te Chester¹ en Nijmegen², en York. Het moet daarom wel een van de latere stempels van Albus zijn. Omdat er identieke afdrukken bekend zijn op borden Drag 16 (vgl. afb. 6.26, h), is de patrijs mogelijk al onder Nero gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

1 Hartley 1981, 243

2 Brunsting 1952, 8

A37 ALBVS FE

Drag 15/17	RMO	VF*37a
Drag 18	PUG	1947-365
Drag 24/25	RMO	VF*37, VF*37b, VF*1416
Drag 27g	RMO	VF1567, VF1568
Drag 29	RMO	VF1566, VF*37c (Knorr 1919, Taf 5 B), zonder nr., f1940/5 111
	PUG	1947-381

Uit de verschillen in duidelijkheid tussen de hierboven opgesomde afdrukken kan worden afgeleid dat de patrijs waarvan ze afkomstig zijn, in eerste instantie is gebruikt voor kommen van de vorm Drag 29, en pas later voor andere typen. De meeste kommen Drag 29 hebben een dubbele groef rond het stempel, en een decoratie die thuishoort in de tijd van Claudius of Nero¹.

De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Auslingen², Camulodunum³ en Valkenburg periode 1⁴. In een graf te Mainz was een Drag 27g met dit stempel vergezeld van stukken van onder anderen Bassus 1, Lentulus en Vitalis⁵. In La Graufesenque is een afdruk aangetroffen op een Drag 18 die een fragment van een borderel bevat⁶. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

1 Glasbergen 1940-1944a, afb. 57, 2, Knorr 1952, Taf 2, Vanderhoeven 1976b, 11, Taf 36, 263, Haalebos 1977, Taf 31, 13

2 Knorr 1912, Taf III 2 en XIII 3-4

3 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 45

4 Glasbergen 1948 1953, 132, 147

5 Stumpel 1978/1979, 352, Abb. 41, 12

6 Marichal 1988, nr 24

A37* ALIVS FI

Drag 27g	RMO	VF1572a, VF1573, VF*44a, VF*45, VF*45a, VF*510, VF*1071, VF*1220, zonder nr., f1940/5 111
	PUG	Ve1922/8

Op een gegeven ogenblik zijn enkele letters van de patrijs waarmee de onder nr. A37 vermelde afdrukken zijn gemaakt, gedeeltelijk met klei gevuld geraakt. De B en de E waren sindsdien niet meer goed leesbaar, zodat de tekst voortaan ALIVS FI luidde in plaats van ALBVS FE. Afdrukken uit dit stadium worden dan ook vaak verkeerd toegewezen, bijvoorbeeld aan een zekere Al(i)us, die in Lezoux zou hebben gewerkt¹.

Het is niet gemakkelijk te bepalen wanneer de patrijs de genoemde veranderingen heeft ondergaan, en evenmin hoe lang hij in gebruik is geweest. De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat stukken met deze versie van het stempel al onder Nero op de markt waren. De vondst van een afdruk in de canabae ten westen van de Nijmeegse legioensvesting geeft verder aan dat de patrijs nog in de Flavische tijd is gebruikt, maar wellicht niet lang meer. La Graufesenque [1]², ca. 60-75 na Chr.

1 Oswald 1931, 13

2 Hermet 1934, pl. 110, 4

A38 ALBVSFE

Ritt 9 PUG 1947-413

Dit stempel is ook gebruikt voor borden Drag 18 en bakjes Drag 24 en 27g. De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering, is het Kops Plateau te Nijmegen. Net als de andere stempels van Albus met een retrograde S stamt dit exemplaar wellicht uit het begin van zijn actieve periode. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

A39 ALBI FI

Bord RMO VF25 (82), VF*29

Dit stempel wordt vaak ten onrechte als ALBIN gelezen, vermoedelijk omdat stempels van het figulus-type betrekkelijk zeldzaam zijn, en men geen raad weet met de combinatie van een genitivus met FI. Tot dusver zijn alleen afdrukken aangetroffen op borden Drag 15/17 en 18, onder meer in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en in het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹. Op grond van de profielen van de borden uit Nijmegen en Vechten mag worden aangenomen dat het stempel niet van voor het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Stuart 1976, 94, fig. 6, 36-37

A40 ALBVS

Drag 27g RMO VF*1458
PUG 1947-97

Tot nu toe zijn er geen andere exemplaren van dit stempel bekend. De datering is dus uitsluitend gebaseerd op de profielen van de Vechtense bakjes. Deze behoren tot het kleine formaat, en zijn daarom moeilijk te dateren, maar ze stammen ongetwijfeld uit de voor-Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 40-70 na Chr.

A41 AL BI

Drag 27g PUG 1946-8

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8 en Drag 24. In La Graufesenque is bovendien een afdruk gevonden op een Ritt 8 met een hoge, aan de buitenkant gegroefde standing zoals die van de Drag 27g. De enige gedateerde context waarin een zelfde afdruk is aangetroffen, is een graf uit de tijd van Claudius op de Hunerberg te Nijmegen¹. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

- 1 Vermeulen 1932, pl. XX 2, uit graf 89

A42 ALB

Drag 27g RMO VF*21, VF*21a

Aangezien de enige parallellen van dit stempel uit La Graufesenque en Neuss stammen, is de ouderdom ervan niet eenvoudig te bepalen. De afdruk uit Neuss bevindt zich op een Drag 24/25, zodat het stempel wel uit de voor-Flavische tijd zal stammen. Gezien de datering van de overige stempels van Albus is dat geen verrassing. De profielen van de beide kleine bakjes uit Vechten laten geen nauwkeuriger datering toe dan de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

Amandus

In La Graufesenque zijn twee pottenbakkers met de naam Amandus werkzaam geweest. De eerste, van wie de hieronder vermelde stempels afkomstig zijn, heeft onder meer de typen Ritt 1, Drag 16 en 17, Ritt 8 en Drag 24 vervaardigd, en is waarschijnlijk uitsluitend in de voor-Flavische tijd actief geweest. Zijn produkten zijn onder andere aangetroffen in een tumulus uit de tijd van Nero te Berlingen¹, in het ongeveer even oude depot te Cirencester², in de brandlaag uit 61 na Chr. te Londen³ en in Valkenburg periode 2⁴. Deze Amandus mag misschien gelijkgesteld worden met de Amandus die in Montans eveneens borden Drag 16 en 17 heeft geproduceerd, en dus waarschijnlijk in dezelfde tijd werkzaam is geweest⁵.

De Amandus uit de voor-Flavische tijd moet onderscheiden worden van een latere naamgenoot, die onder andere vormschotels voor Drag 37 en schotels heeft gemaakt die op grond van resp. de decoraties en de profielen in de jaren 90-130 na Chr. kunnen worden gedateerd⁶.

- 1 Roosens/Lux 1973, 26, fig. 17, 19-20, met stempels van Bio, Cotto, Felix, Modestus, Niger en Patricius
2 Hartley/Dickinson 1982, 119, S1-3
3 Dunning 1945, 61, Noel-Hume/Noel-Hume 1954, 257, 49
4 Glasbergen 1940-1944b, 224, 5

- 5 Oswald 1931, 14, Durand Lefebvre 1946, 146, pl. I 7, Gallia 32, 1974, 492, fig. 35, 22-24, Hartley/Dickinson 1978a, 234, 3, Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A, Gallia 44, 1986, 331
6 Vgl. Hermet 1934, pl. 110, 8a, Vernhet 1981, 34, Mees 1995, 68 v en Taf. 6 en 7, 1-8

A43 AM ANDIMA

Bord RMO VF*58x, VF*1384

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, en wel uit Brecon¹, Chichester en Londen, op de vormen Drag 16, 18 en 27. Sterk gelijkende afdrukken, die wellicht met dezelfde patrijs zijn gemaakt, zijn onder andere in La Graufesenque en in de canabae aan de westzijde van de Nijmeegse legioensvesting gevonden. Vanwege de profielen van de Vechtense borden en de vindplaatsen van de overige stempels van Amandus kan zowel bij het stuk uit Brecon als bij dat uit Nijmegen worden vermoed dat het gaat om exemplaren die van elders zijn meegebracht en pas na langdurig gebruik verloren zijn gegaan². La Graufesenque [1 of 2]³, ca. 40-70 na Chr.

- 1 Wheeler 1926, 245, 29
2 Vgl. Hartley/Dickinson 1978a, 234, 4
3 Vgl. Hermet 1934, pl. 110, 8, wellicht identiek

A44 AMANDI

Drag 29 RMO VF24 (58)

De patrijs waarmee deze afdruk is aangebracht, is naar alle waarschijnlijkheid uitsluitend gebruikt voor het merken van kommen Drag 29. Er zijn geen afdrukken bekend uit een gedateerde context, maar de decoraties stammen uit de eerste helft van de 1ste eeuw¹. Bij enkele kommen is de band tussen de beide versierde zones gearceerd. Een Drag 29 die van dit stempel is voorzien, is vervaardigd in een vormschotel die ook door Sencio is gebruikt². La Graufesenque [2], ca. 30-55 na Chr.

- 1 Knorr 1919, Taf. 6 A-B, Knorr 1952, Taf. 2, Steiger 1977, Abb. 49, 17, en 58, 18
2 Knorr 1952, Taf. 56 J (Sencio), Haalebos 1979, 125

Amarus

A45 AMARI

Drag 27g RMO VF1591

Op de afdruk uit Vechten is duidelijk te zien dat de voorlaatste letter van dit stempel geen B is, maar een R. Het kan daarom niet worden toegewezen aan Amabilis uit La Graufesenque, die in de voor-Flavische tijd werkzaam is geweest¹. Vooral nog moet worden aangenomen dat het heeft toebehoord aan een verder onbekende pottenbakker met de naam Amarus². Op grond van het profiel van het Vechtense stuk en van de vondst van een tweetal identieke stempels in Valkenburg periode 1, op een Ritt 8 en een Ritt 8 met een standing als die van een Drag 27g³, kan het stempel in de tijd van Claudius en Nero worden gedateerd. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

- 1 Hartley/Dickinson 1981, 269, 4
2 Vgl. Kajanto 1965, 106. Amara. Oswald (1931, 14) heeft de voorkeur gegeven aan een gentulicium, Amarus, op grond van twee stempels met

de tekst AMARIVS F, een daarvan zou uit Vechten afkomstig moeten zijn, maar is nu onvindbaar

- 3 Glasbergen 1940-1944b, 230, 69 en afb 48, 15, Glasbergen 1948-1953, 140, 257 Beide stempels zijn door Glasbergen gelezen als MARS

C. An- Patricius

Zie catalogus nr P38

Anextlatus

A46 [A]NE XTLAT

Bord PUG 1508

Dit stempel is ook bekend uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en uit Velsen 1, waar de stempels van deze betrekkelijk onbekende pottenbakker opmerkelijk goed vertegenwoordigd zijn¹ Tot de vormen die Anextlatus - of wellicht Anextlatus² - heeft geproduceerd, behoren onder meer Drag 17a en Drag 25, zodat hij al onder Tiberius werkzaam moet zijn geweest. Op een datering van Anextlatus' activiteiten in deze periode wijst ook de vondst van een van zijn andere stempels in een afvalpakket uit de tijd van Tiberius op de noordhelling van het Kops Plateau te Nijmegen³ La Graufesenque [1], ca. 20-45 na Chr

- 1 Er zijn zes afdrucken aangetroffen van twee verschillende patrijzen, vgl Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 43
- 2 Holder 1896, 153, Anext[ol]latus, Evans 1967, 216, LATI-
- 3 Haalebos/Verlinden 1975, pl XLIX A 24, uit laag 4 Zie voor andere stempels van Anextlatus van het Kops Plateau Breuer 1931, 97, 2, Haalebos/Verlinden 1975, pl XLIX A 23 en 25-26

Anteros

Voor zover bekend heeft Anteros maar twee verschillende patrijzen gebruikt. Te oordelen naar het aantal afdrucken dat is gevonden, is de omvang van zijn productie bescheiden geweest. Getuige de typen die Anteros heeft vervaardigd, behoorde hij tot de eerste generatie exportfabrikanten in La Graufesenque. Omdat de naam Anteros in de Italische pottenbakkerijen geen onbekende was¹, zou men kunnen denken dat hij vanuit een van de daar gelegen produktiecentra naar La Graufesenque is verhuisd. Daar is waarschijnlijk nog voor het midden van de 1ste eeuw een einde gekomen aan zijn werkzaamheden.

- 1 Oxé/Comfort 1968, nr 94

A47 ANTEROSF

Drag 15/17 RMO VF918, VF1597, VF1598
Bakje RMO VF*66

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 17a en bakjes Ritt 5 en Drag 27g en 33a. Op de Hunerberg in Nijmegen is een afdruk aangetroffen in een graf dat ook een Ritt 5 van Rufinus 1 en een vroege Drag 24/25 van Verugus bevatte, en dat in de tijd van Tiberius moet zijn aangelegd¹. Verder

is het stempel bekend uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque. De borden uit Vechten hebben alle drie een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. Bij het enige exemplaar waarvan het profiel volledig bewaard is gebleven, staat de wand praktisch loodrecht op de bodem.

Uit de vondst van een afdruk in Velsen 1 waaruit blijkt dat de patrijs op een gegeven ogenblik is afgebroken tot <ANTE>ROS², kan worden afgeleid dat de afdrucken met de complete tekst alle uit de tijd van Tiberius moeten stammen. La Graufesenque [1], ca. 20-40 na Chr.

- 1 Vermeulen 1932, pl XX 3, uit graf 86. De daar voorgestelde datering rond het midden van de 1ste eeuw is gebaseerd op de onjuiste toeschrijving van het stempel RVFN aan Rufinus 11.
- 2 Vgl Oswald 1931, 268. ROSI op een Drag 24 uit Vaison-la-Romaine, toegeschreven aan een verder onbekende pottenbakker Rosus.

A48 ANT EROS

Drag 27g RMO VF1599

Van dit stempel zijn maar drie andere exemplaren bekend, een uit Alesia en twee uit La Graufesenque, waarvan er een afkomstig is uit de Fosse de Cirratus. Deze drie afdrucken bevinden zich alle op bakjes van het type Ritt. 5. Het Vechtense bakje is door Oswald ten onrechte eveneens als een Ritt. 5 beschreven¹. De afmetingen van de standring wijzen op een datering in het begin van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 20-40 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 349

Aper

De produkten van Aper zijn vooral bekend uit vondstcomplexen uit de tijd van Nero, zoals de brandlaag van 61 na Chr. in Colchester¹ en Londen² en het Keramiekager te Oberwinterthur³. Deze pottenbakker heeft enkele typisch voor-Flavische vormen vervaardigd, waaronder de Ritt 8. Voor de productie van kommen Drag 29 heeft hij gebruik gemaakt van vormschotels van Modestus⁴.

Omdat er tot dusver geen stukken van Aper zijn aangetroffen in een Flavische context, mag worden aangenomen dat zijn werkzaamheden beperkt zijn geweest tot de periode van ca. 50-70 na Chr.

- 1 Dannell 1966, 60
- 2 Dunning 1945, 62
- 3 Ebnother/Eschenlohr 1985, 254, Abb 6
- 4 Mees 1995, Taf 139, 3

A49 OFAPRIS

Drag 15/17 RMO VF2964
Drag 18 RMO VF1604, VF1605, VF3061, VF*68, VF*68a, VF*68c, VF*68d, f1940/5 92 (2 ex.)
Bord RMO VF*68b, VF*68c1

Het is niet geheel duidelijk hoe de tekst van dit stempel moet worden geïnterpreteerd, omdat de genitivus van Aper niet Apris luidt, maar Aprī. De S waarmee de tekst wordt afgesloten heeft een ongewone vorm. De uiteinden zijn ver doorgetrokken, en aan het rechteruiteinde zijn kleine dwarsstreepjes zichtbaar. Het is niet erg waarschijnlijk dat het om een palmtakje gaat, want dergelijke decoratieve elementen komen op stempels uit La Graufesenque hoogst zelden voor¹. Een interpretatie als ligatuur van S en E is evenmin erg

voor de hand liggend, al is het mogelijk dat de S, al dan niet in combinatie met een E, de naam vertegenwoordigt van een werknemer van Aper²

Het stempel is vooral op borden aangetroffen, onder andere in het Erdlager te Hofheim³ en in Oberstumm⁴. In La Graufesenque zijn echter twee kommen van het type Drag 29 te voorschijn gekomen die met dit stempel zijn gemerkt. Beide hebben een dubbele groef rond het stempel. Deze gegevens wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Zie voor een uitzondering catalogus nr F55

2 Vergelijk de combinatie GERMANIF S, die voorkomt naast de combinatie GERMANIF SER (Mees 1995, 153 v., onder Germanus IV)

3 Rutterling 1912, 235, Abb. 53, 268

4 Simon 1978, Taf. 59, C733

A50 OFAPRI

Drag 27g RMO VF*226

Van dit stempel zijn maar zes andere exemplaren bekend, onder andere op bakjes Drag 24 en Ritt 8. De enige gedateerde context is een scheepswrak bij Cap Dramont, waarvan de lading uit de tijd van Nero stamt. La Graufesenque [1], ca. 50-70.

Apronius

Oswald heeft de produkten van Apronius uit La Graufesenque verward met die van L. Apronius uit Montans, een pottenbakker die in de Flavische tijd werkzaam is geweest¹. De produktie van Apronius uit La Graufesenque omvat onder andere bakjes Ritt 5 met een gearceerde rand en bakjes Drag 27g met een gearceerde bovenwand. Hij was daarom al in de tijd van Tiberius actief. Zijn werkzaamheden hebben zich zeker uitgestrekt tot omstreeks het midden van de 1ste eeuw, want er zijn stempels met zijn naam bekend uit Silchester en uit Valkenburg periode 3². Een van zijn werkstukken is zelfs aangetroffen in een graf dat rond 80 na Chr. moet zijn aangelegd, op het Marktveld te Valkenburg³, het desbetreffende bord zal op dat moment niet meer nieuw zijn geweest, want er zijn tot dusver geen andere produkten van Apronius aan het licht gekomen in een Flavische context.

1 Oswald 1931, 20 en 350. Vgl. Durand-Lefebvre 1946, 146, pl. I 15-16, Meunier 1965-1966, pl. III 14-15, Gallia 26, 1968, 554, Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A.

2 Glasbergen 1940-1944b, 224, 6.

3 Het graf bevatte tevens stempels van Calvus, Iucundus, Roppus, Secundus en Vitalis.

A51 APRONIF

Drag 27g RMO VF*70

Dit stempel, dat tot het zeldzame figulustype behoort, is onder de opgravingsvondsten uit La Graufesenque bijzonder goed vertegenwoordigd. Alleen in de Fosse de Cirratus zijn al meer dan achthonderd afdrucken aangetroffen, op bakjes Drag 24/25 en 27g. Deze hebben alle, net als het Vechtense exemplaar, een standring met een grote diameter. Van de stukken van het type Drag 27g hebben er vele een gearceerde bovenwand, precies zoals de Italische tegenhanger van deze vorm, de Hali 11. Buiten het produktiecentrum zijn tot dusver maar enkele andere afdrucken aan het licht

gekomen, geen van alle bevond zich in een gedateerde context. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

Apro

Gezien het aanzienlijke verschil in ouderdom tussen de hieronder besproken stempels en die van Apronius, is het aannemelijk dat ze van een andere pottenbakker afkomstig zijn. Diens naam zou eveneens Apronius kunnen hebben geluid, maar de stempels geven geen vollediger vorm dan APRO. Omdat Apro als cognomen bekend is¹, verdient deze lezing vooralsnog de voorkeur.

Apro lijkt zich te hebben gespecialiseerd in de produktie van bakjes. Omdat een van zijn stempels in La Graufesenque is aangetroffen, bestaat er geen onzekerheid over de plaats waar zijn bedrijf gevestigd was². De weinige stukken van zijn hand die in een gedateerde context aan het licht zijn gekomen, doen vermoeden dat hij in de Flavische tijd en wellicht nog iets later actief is geweest.

1 Kajanto 1965, 119 v. en 325, Mócsy e.a. 1983, 25.

2 Laubenheimer 1979, 207, fig. 30, 2. Oswald (1931, 20 en 350) heeft de stempels met de tekst OFAPRO ten onrechte toe aan L. Apronius uit Montans toegeschreven.

A52 OFAPRO

Drag 27g RMO VF1600, VF*69a, VF*69c
PUG 1496

Drag 27 RMO VF1601, VF*69b

De patrijs waarmee deze afdrucken zijn gemaakt, is waarschijnlijk uitsluitend gebruikt voor bakjes van het kleine formaat. Tot de vindplaatsen van parallellen behoren Chester en Corbridge, zodat het stempel vermoedelijk uit de laatste decennia van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

A53 OFAPRO

Drag 27 RMO VF*69

Van dit stempel zijn geen exemplaren in een gedateerde context aangetroffen, tenzij het identiek is met dat van drie bakjes Drag 27 uit Rottweil¹. De omstandigheid dat het stuk uit Vechten een standring zonder groef bezit, wijst overigens op zichzelf al op een datering na 70. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1 Planck 1975, 252, Abb. 34, 10-12.

C. Salaris Aptus

De produkten van C. Salaris Aptus¹ zijn vooral bekend uit vondstcomplexen uit de tijd van Claudius en Nero, zoals de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Camulodunum², de depots van Cirencester³ en Narbonne-La Nautique⁴, en Valkenburg periode 2⁵. Voor de produktie van kommen Drag 29 heeft C. Salaris Aptus gebruik gemaakt van vormschotels van een leverancier die ook Lucceius heeft bediend⁶.

- 1 Volgens Oswald (1931, 227 v.) luidt het cognomen Artus, maar op tal van stempels kan duidelijk Aptus worden gelezen, een veel gebruikelijker cognomen (Kajanto 1965, 73, 134 en 286, Mócsy e.a. 1983, 25 en 30)
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 158
- 3 Hartley/Dickinson 1982, 123, S42
- 4 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 69
- 5 Glasbergen 1948-1953, 144, 316
- 6 Hermet 1934, pl. 106, 17. Op grond van de begeleidende tekst kan men zich afvragen of het hier werkelijk om twee kommen uit dezelfde vormschotel gaat, de bovenste zones waren wellicht niet identiek (Hermet 1934, 277)

A54 APTI

Drag 27g PUG 1947-318

Tot nu toe zijn maar vier andere afdrukken bekend, waarvan twee op een Drag 24/25. De enige gedateerde context is Valkenburg periode 1¹. Op grond van dit gegeven en van het profiel van het bakje uit Vechten kan het stempel in de tijd van Claudius en Nero worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 40-70 na Chr.

- 1 Glasbergen 1940-1944b, 224, 1, gelezen als AITI

Aquitanus

Met 168 stempels is Aquitanus een van de best vertegenwoordigde pottenbakkers in Vechten, net als elders in het Rijnland (vgl. p. 38). Uit de hieronder gepresenteerde gegevens blijkt dat hij al in de tijd van Tiberius is begonnen te produceren. Hij heeft nog de typen Ritt 5 en Drag 25 vervaardigd, en verscheidene van zijn stempels zijn aangetroffen in Velsen 1. Vermeldenswaard is dat geen van de in Velsen aangetroffen stempels tot het officina-type behoort.

Het grootste deel van de produktie van Aquitanus stamt uit de tijd van Claudius en Nero. Vermoedelijk heeft hij pas omstreeks het jaar 70 zijn werkzaamheden gestaakt, want zijn produkten zijn nog terechtgekomen in Chester, Gloucester, het Keramieklager te Oberwinterthur en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting.

Hoewel Aquitanus zelf vormschotels lijkt te hebben gemaakt voor met relief versierde waar¹, heeft hij voor de produktie van kommen Drag 29 waarschijnlijk ook vormschotels van andere fabrikanten betrokken. De decoraties van enkele kommen vertonen namelijk veel overeenkomsten met die van stukken die in vormschotels van Senicio zijn vervaardigd².

- 1 Hermet 1934, pl. 114, 3
- 2 Haalebos e.a. 1991, 79 en 82 v.

A55 OF AQVITANI

Drag 15/17R RMO VF1624 (afb. 6.36, c)
 Drag 29 RMO VF1432 (pl. 38, a), VF1445 (Knorr 1919, Taf. 9 F), VF*79k, VF*79l, VF*79m, VF*83 (idem, Taf. 8 C), VF*83a (afb. 2.11), VF*83b, VF*83c (idem, Taf. 9 H), f1931/2 5a (afb. 6.73, e), f1940/5 13, f1940/5 234

Dit stempel komt vooral voor op schotels en op kommen Drag 29, maar ook enkele malen op borden Drag 15/17 en 18. Er zijn onder andere afdrukken

bekend uit Aislingen¹, Camulodunum², het Erdlager te Hofheim³, het Keramieklager te Oberwinterthur⁴ en Zwammerdam periode I⁵. Verder is een afdruk aangetroffen in een graf te Mainz-Weisenau dat rond het midden van de 1ste eeuw moet zijn aangelegd⁶. Van de twaalf kommen Drag 29 uit Vechten hebben er acht een dubbele groef rond het stempel. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf. XIII 7
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl. XXVIII 1 en XLII 48
- 3 Ritterling 1904, Taf. VIII 1, Ritterling 1912, Taf. XXII 143
- 4 Ebnother/Eschenlohr 1985, 254
- 5 Haalebos 1977, Taf. 22, 22
- 6 Kessler 1927, 48, Abb. 2, 3, met stempels van Bassus 1 en Licinus

A56 OFAQVITANI

Drag 18R RMO VF891
 Schotel RMO VF1545, VF*1080/1f + f1909/10 2, zonder nr.

De meeste parallellen van dit stempel bevinden zich op schotels, maar er zijn ook exemplaren aangetroffen op borden Drag 18, bakjes Ritt 8 en Drag 27g en kommen Drag 29. Tot de vindplaatsen behoren onder andere Gloucester-Kingsholm¹ en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen². De patrijs die voor deze stempels is gebruikt, is later beschadigd geraakt. En omdat tal van afdrukken uit deze tweede fase in vondstcomplexen uit de tijd van Nero aan het licht zijn gekomen, kunnen de stempels met de complete tekst nauwelijks van na het midden van de 1ste eeuw dateren. La Graufesenque [2], ca. 45-55 na Chr.

- 1 Wild 1985a, 57, S1
- 2 Stuart 1976, 94, fig. 6, 41

A56* OFAQVITANI<I>

Drag 18 RMO VF1629, VF*76
 Bord RMO VF*79b
 Drag 27g RMO VF*77, VF*77b
 Drag 27(g?) RMO VF*77a

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs waarvan één uiteinde was afgebroken. Vervolgens zijn beide uiteinden bijgewerkt, zodat ze rond werden in plaats van rechthoekig. Daarna is de patrijs niet langer voor schotels gebruikt, maar alleen nog voor de vormen Drag 15/17, 18, 27 en 27g. De afdrukken op de bakjes zijn het minst duidelijk, en zijn vermoedelijk jonger dan die op de borden. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Baginton, Gloucester, het Erdlager te Hofheim¹ en Rheingonheim². Twee exemplaren uit Chester³ zouden nog van voor de bouw van de legioensvesting kunnen dateren, maar er zijn ook enkele afdrukken gevonden in de canabae bij het Nijmeegse legioenskamp. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, Taf. VIII 11, Ritterling 1912, Taf. XXII 44
- 2 Ulbert 1969, Taf. 9, 10
- 3 Hartley 1981, 243

A57 OFAQVITANI

Drag 15/17 RMO VF*82a
 Drag 18 RMO VF1613, VF*79a, VF*82c, VF*82d, VF*82e, VF*82f
 PUG 1352

Bord	RMO	VF1528, VF1628, VF1636e, VF1636f, VF*33, VF*82, VF*82b, VF*82g, f1940/5 111
	PUG	1401, Ve1926/1
Drag 24/25	PUG	1433

Dit stempel komt alleen voor op borden Drag 15/17 en 18, de Drag 24/25 uit Vechten is tot dusver de enige uitzondering. Parallellen zijn onder andere aangetroffen in Aislingen¹, Burghofe², Camulodunum³, het Erdlager te Hofheim⁴, op het Kops Plateau te Nijmegen⁵, in Utrecht⁶ en in Zwammerdam periode I⁷. In Mainz-Weisenau en op de Hunerberg te Nijmegen ten slotte zijn identieke stempels gevonden in graven die dateren uit het midden van de 1ste eeuw⁸. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 14
- 2 Ulbert 1959, Taf 41, 6
- 3 Hawkes/Hull 1947, pl XLII 49
- 4 Ritterling 1904, Taf VIII 3, Ritterling 1912, Taf XXII 138
- 5 Breuer 1931, pl XIII 31, Haalebos/Verlinden 1975, pl XLIX A 27
- 6 Glasbergen/Polak 1989, 140, afb 93, 3-4
- 7 Haalebos 1977, Taf 22, 17 (4 ex)
- 8 Mainz Kessler 1927, 48, Abb 2, 7, met stempels van Bassus 1 en Licinus Nijmegen Vermeulen 1932, pl XX 5, uit graf 2, met stempels van Modestus, Murranus, Paullus 1 en Secundus 1 of 11, zie voor andere afdrucken uit dit grafveld Stuart 1976, 94, fig 6, 39-40 en 42

A58 OFAQVITAN

Ritt. 9	RMO	VF*79e
Drag 29	RMO	VF1468, VF1610, VF2825 (Knorr 1919, Taf 9 G), VF*79, VF*79bx (idem, Taf 8 E), VF*79g, VF*79h (idem, Taf 8 D), VF*79i, VF*79j, VF*79n, VF*1084/1xxa

De meeste parallellen van dit stempel komen voor op borden Drag 29, waaronder een gemarmerd exemplaar uit La Graufesenque met onder de decoratie de afdruk van een tot dusver niet ontcijferde signatuur van de vormschotelmaker¹. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Aislingen², Burghofe³, Gloucester, het Erdlager te Hofheim⁴ en het Kops Plateau te Nijmegen⁵. In Rheingonheim is een afdruk aangetroffen in een kuil met stempels van Bassus 1, Crestio, Maccarus en Masculus 1⁶, en in Zwammerdam een exemplaar in een kuil uit periode I met een stempel van Logimus⁷. De meeste komen Drag 29 met dit stempel van Aquitanus hebben aan de binnenzijde een enkele groef in de bodem, zodat het wellicht iets jonger is dan het onder nr A55 besproken exemplaar La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Mees 1995, Taf 216, 3
- 2 Knorr 1912, Taf XIII 6, Knorr 1952, Taf 4 D-E
- 3 Ulbert 1959, Taf 41, 4
- 4 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 85 en Taf VIII 2
- 5 Breuer 1931, pl XIII 28
- 6 Ulbert 1969, Taf 9, 7-8, uit Grube 3a.
- 7 Haalebos 1977, Taf 22, 21, en 32, 24

A59 OFAQVITAN

Drag 15/17	RMO	VF1525 + VF*80a, VF1619, VF2998
Drag 18	RMO	VF1524, VF1608, VF2513, VF*80c, VF*80k
Bord	RMO	VF1607, VF1609, VF*79k1 + VF*80h, VF*79k1=, VF*80, VF*80b, VF*80d, VF*80e, VF*80f, VF*80g, VF*80i, VF*80j, f1940/5 234
	PUG	1356, 1947-243

Believe op bakjes Drag 27g uit La Graufesenque en Straatsburg komt dit stempel uitsluitend voor op borden Drag 15/17 en 18. Er zijn exemplaren bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, en uit Aislingen¹, Burghofe², Camulodunum³, het Erdlager te Hofheim⁴, van het Kops Plateau te Nijmegen⁵, uit Rheingonheim⁶, Utrecht⁷, Valkenburg periode 1, 2 en wellicht ook 3⁸, en Zwammerdam periode I⁹. Op de Hunerberg te Nijmegen is een afdruk aangetroffen in een graf dat ook een stempel van Ardacus bevatte¹⁰. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 8
- 2 Ulbert 1959, Taf 41, 5
- 3 Hawkes/Hull 1947, pl XLII 51
- 4 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 86 en 90 en Taf VIII 4, Ritterling 1912, 235, Abb 53, 270 en Taf XXII 139 en 141
- 5 Breuer 1931, pl XIII 32, Daniels 1955, 101, m1453
- 6 Vgl Ulbert 1969, Taf 9, 9, waarschijnlijk het hier vermelde exemplaar
- 7 Glasbergen/Polak 1989, 141, 52
- 8 Glasbergen 1940-1944b, 224, 8-9, Glasbergen 1948-1953, 132, 151-153
- 9 Haalebos 1977, Taf 22, 20 (3 ex)
- 10 Vermeulen 1932, pl XX 6, uit graf 107, zie voor andere afdrucken uit dit grafveld Stuart 1976, 95, fig 7, 45 en 47-50, en 96, fig 8, 53

A60 OFAQVITAN

Drag 15/17	RMO	VF1606, VF2545a, VF*79d, VF*81
Drag 16	RMO	VF*79f + VF*81d (afb 6 26, d)
Drag 18	RMO	VF1636a, VF1636b, VF*79c, VF*81c, f1940/5 13
Bord	RMO	VF1625, VF1627, VF1635, VF*81a, VF*81b, VF*81e, VF*81f
	PUG	1393

Dit stempel is bijna uitsluitend aangetroffen op borden Drag 15/17 en 18. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Colchester Pottery Shop I¹, het Erdlager te Hofheim², het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen³, Oberstumm⁴, Rheingonheim⁵, Utrecht⁶ en Zwammerdam periode I⁷. In Mainz-Weisenau is een identiek stempel te voorschijn gekomen uit een graf dat ook stempels van Bassus 1 en Licinus bevatte⁸.

Hoewel er ook een exemplaar zou zijn gevonden in de Nijmeegse legioensvesting, is het onwaarschijnlijk dat stukken met dit stempel nog in de Flavische tijd op de markt zijn geweest. Van de achttien borden uit Vechten hebben er zes aan de binnenzijde een dubbele groef in de bodem. Drie stukken zijn laag in verhouding tot de diameter (vgl afb 6 29, e). Deze bijzonderheden wijzen doorgaans op een betrekkelijk vroege datering. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Hull 1958, 198, fig 99, 19
- 2 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 87-88 en Taf VIII 6
- 3 Grafveld Hunerberg Vermeulen 1932, pl XX 7, uit graf 2, met stempels van Modestus, Murranus, Paullus en Secundus 1, Stuart 1976, 95, fig 7, 43-44 en 46, en 96, fig 8, 51. Kops Plateau Breuer 1931, pl XIII 33
- 4 Simon 1978, Taf 59, C734
- 5 Ulbert 1969, 30, Abb 2, 1 en Taf 9, 11
- 6 Glasbergen/Polak 1989, 140, afb 93, 5
- 7 Haalebos 1977, Taf 22, 19 (4 ex, waarvan een uit een kuil met een stempel van Logimus)
- 8 Kessler 1927, 48, Abb 2, 6

A61 OFAQVIT

Bord RMO: VEP16.
 Ritt. 8 RMO: VF*75a.
 Drag. 24/25 RMO: VF*75.

Dit relatief zeldzame stempel van Aquitanus komt zowel op borden voor als op bakjes. Er zijn parallellen bekend uit het Erdlager te Hofheim¹, uit een graf met stempels van Bassus i en Licinus te Mainz-Weisenau², van het Kops Plateau te Nijmegen³, uit een in de tijd van Claudius of Nero gevulde afvalkuil te Rheingönheim⁴ en uit Zwammerdam periode I⁵. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1. Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 89.
2. Kessler 1927, 48, Abb. 2, 8-9.
3. Daniëls 1955, 102, m1459.
4. Ulbert 1969, Taf. 9, 12, uit Grube 3a, met stempels van Bassus i, Crestio, Maccarus en Masculus i.
5. Haalebos 1977, Taf. 22, 18.

A62 OFAQVIT

Drag. 24/25 RMO: zonder nr.; f1940/5.111.
 PUG: 1947-318.

De meeste exemplaren van dit stempel bevinden zich op bakjes Drag. 24/25, maar enkele ook op stukken van het type Drag. 27g. Voor de bepaling van de ouderdom zijn nauwelijks gegevens voorhanden. De best gedateerde vindplaatsen zijn de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹, Utrecht² en Valkenburg³. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1. Daniëls 1955, 82, m1512.
2. Glasbergen/Polak 1989, 141, 54.
3. Van Giffen 1948-1953, 92 en 111.

A63 OFAQVI

Drag. 24/25 RMO: VF1636; VF*1428.
 Drag. 27g RMO: VF*73b.

Behalve op een Drag. 15/17 uit het Erdlager te Hofheim is dit stempel alleen aangetroffen op bakjes van de typen Drag. 24, 27 en 27g. De enige andere vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering, is Rheingönheim¹. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1. Ulbert 1969, Taf. 9, 14.

A64 OFAQVI

Drag. 27g RMO: VF*73a; VF*73a1; VF*73c.

Dit stempel is verder alleen bekend uit Neuss en Straatsburg, en van het Marktveld te Valkenburg. Alle afdrukken bevinden zich op bakjes Drag. 27g. De Vechtense exemplaren behoren tot het kleine formaat, en zijn daarom slechts bij benadering te dateren, maar ze maken geen bijzonder vroege indruk. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

A65 OFAQV

Drag. 24/25 RMO: VF1631.
 Drag. 27g RMO: VF*73b1.

Tot dusver zijn er slechts enkele exemplaren van dit stempel aangetroffen, op bakjes Drag. 24, 27 en 27g. Tot de vindplaatsen behoren onder andere het Kops Plateau en de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹. Gezien het profiel van de Drag. 24/25 uit Vechten en de andere gegevens over Aquitanus' produkten zal ook dit stempel wel uit de tijd van Claudius en Nero stammen. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1. Kops Plateau: Breuer 1931, pl. XIII 29. Omgeving Trajanusplein: Daniëls 1955, 80.

A66 OFAQV

Drag. 24/25 RMO: VF*11.

Dit stempel komt verder alleen voor op een Drag. 27 van onbekende herkomst in de collectie van het PUG. Het bakje uit Vechten behoort tot het kleine formaat en kan daarom slechts bij benadering gedateerd worden, maar het is geen uitzonderlijk vroeg exemplaar. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

A67 AQVITANI

Ritt. 1 RMO: VF1636d.
 Drag. 15/17 RMO: VF1630; VF*78e; VF*78l.
 PUG: 1947-339 (afb. 6.25, a).
 Drag. 18 RMO: VF*78.
 Bord RMO: VF1636c; VF*78a; VF*78b; VF*78d; VF*78f;
 VF*78j; VF*78k; VF*78m; VF*680; Ve1914.6.
 Drag. 24/25 PUG: 116.

Enkele exemplaren van dit stempel zijn aangetroffen op bakjes Drag. 24 en 27g, maar verreweg de meeste bevinden zich op borden Ritt. 1 (vgl. afb. 6.23, e) en Drag. 15/17 en 18. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Aislingen¹, Camulodunum, het Erdlager te Hofheim², het grafveld op de Hunerberg en de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen³ en Valkenburg periode 1 en 3⁴. Er is weliswaar ook een stuk met dit stempel bekend uit Hedderheim, maar dit moet toch wel uit de voor-Flavische tijd stammen, want de talrijke afdrukken op borden met een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem en op stukken van het type Ritt. 1 wekken de indruk dat het een van Aquitanus' oudere stempels betreft. Deze veronderstelling wordt gesteund door de vondst van identieke afdrukken in Velsen 1⁵ en in een graf met stempels van Acutus en Scottius te Xanten⁶. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

1. Knorr 1912, Taf. XIII 9.
2. Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 91-92 en Taf. VIII 5 en 7.
3. Grafveld Hunerberg: Stuart 1976, 96, fig. 8, 55-57. Omgeving Trajanusplein: Daniëls 1955, 77, m1485.
4. Glasbergen 1940-1944b, 224, 11a; Glasbergen 1948-1953, 132, 154-156.
5. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 44-45; er zijn bovendien nog drie ongepubliceerde exemplaren.
6. Hinz 1984, 313-315, Herbrand graf 10, 317, Abb. 20, 6 en Taf. 123, 15-17.

A68 AQVITAN

Drag 24/25 RMO VF2871
 Drag 27g RMO VF24 (79), VF1611, VF1612, VF1614, VF*78c,
 VF*78g, VF*78h, VF*78i, VF*78n,
 VF*1078/1m, f1940/5 13

Dit stempel is bijna alleen aangetroffen op bakjes Drag 24, 27 en 27g. Uit La Graufesenque is een afdruk bekend op een gemarmerde Drag 27g. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Abergavenny, Aislingen¹, het grafveld op de Hunerberg en de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen², Oberstumm³, Unterkirchberg⁴, Utrecht⁵, Valkenburg periode 1⁶ en Zwammerdam periode 1⁷. In Colchester is een exemplaar gevonden in een graf dat ook een Drag 25 en stukken van Albinus en Scotus bevatte⁸. Hoewel de standringen van enkele van de Vechtense bakjes een relatief grote diameter hebben, maken ze geen opmerkelijk vroege indruk. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 10
- 2 Grafveld Hunerberg. Stuart 1976, 96, fig. 8, 58. Trajanusplein. Daniels 1955, 100, m1369
- 3 Simon 1978, 248, C736, en Taf 59, C735
- 4 Knorr 1929, 15, Abb. 5, 6
- 5 Glasbergen/Polak 1989, 140, afb. 93, 7
- 6 Glasbergen 1940-1944b, 224, 10 (Drag 24/25, met 27)
- 7 Haalebos 1977, Taf 22, 24
- 8 May 1930, 254, 389, uit graf 8/68

A69 AQVITA

Drag 27g RMO VF25 (107)

De enige parallel van dit stempel is een afdruk op een Ritt 9 uit Xanten¹. Het Vechtense bakje is een klein exemplaar en kan slechts bij benadering worden gedateerd, maar gezien de gegevens over de andere produkten van Aquitanus zal ook dit stempel wel uit de tijd van Claudius en Nero stammen. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Steiner 1911, Taf XIX 23

A70 AQVII

Drag 24/25 RMO VF1634, VF*74f
 Drag 27g RMO VF*74d
 PUG Ve1921/1
 Drag 27 RMO VF*74, VF*74c, VF*74e, VF*74h, f1940/5 234

De patrys waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, lijkt uitsluitend te zijn gebruikt om bakjes te merken, onder andere van de typen Ritt 8 en 9. De T aan het slot van de tekst is in geen van de Vechtense stempels als zodanig zichtbaar. Parallellen zijn onder andere bekend uit Mancetter, van het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ en uit Valkenburg periode 1a (?) en 2². La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Vermeulen 1932, pl. XX 9, uit graf 107, met een stempel van Ardacus, Stuart 1976, 97, fig. 9, 62
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 224, 12, Glasbergen 1948-1953, 132, 160-161, een stempel van Bassus 1 met hetzelfde vondstnummer als het exemplaar uit periode 1a (2165) is toegewezen aan periode 2 (idem, 133, 174)

A71 AQVIT

Drag 24/25 RMO VF*1526, Ve1923/3, f1940/5 92, f1940/5 234
 PUG 1947-85
 Drag 27g RMO VF1633
 Drag 27 RMO VF1618

Behalve op de hierboven genoemde typen komt dit stempel voor op bakjes op Ritt 8 en 9. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Aislingen¹, Gloucester, het Erdlager te Hofheim², het grafveld op de Hunerberg en de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen³, Oberstumm⁴, Rheingonheim⁵, Valkenburg periode 2 en 3⁶, en Zwammerdam periode 1⁷. In Mainz-Weisenau is een identiek stempel aangetroffen in een graf waarin zich ook produkten van Bassus 1 en Licinus bevonden⁸. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 11
- 2 Vgl. Ritterling 1912, Taf XXII 145, waarschijnlijk het hier vermelde exemplaar
- 3 Grafveld Hunerberg. Vermeulen 1932, pl. XX 8, uit graf 2, met stempels van Modestus, Murranus, Paullus en Secundus 1, Stuart 1976, 96, fig. 8, 60, en 97, fig. 9, 61
- 4 Simon 1978, Taf 59, C737
- 5 Ulbert 1969, Taf 9, 13, uit Grube 3a, met stempels van Bassus 1, Crestio, Maccarus en Masculus 1
- 6 Glasbergen 1940-1944b, 224, 15-16, Glasbergen 1948-1953, 132, 158
- 7 Haalebos 1977, Taf 22, 25
- 8 Kessler 1927, 48, Abb. 2, 13

A72 AQVIT

Drag 27g RMO zonder nr.

Over de tekst van dit stempel en de toewijzing aan Aquitanus bestaat geen enkele onzekerheid. Tot dusver zijn er geen andere exemplaren gevonden, zodat de datering alleen gebaseerd is op het profiel van dit bakje en op de gegevens over de andere stempels van Aquitanus. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

A73 AQVIT

Ritt 8 of 9 RMO VF*74a1, VF*74b
 Ritt 9 RMO VF1632, VF2930
 Drag 27g RMO VF24 (62), VF1617, VF1623, VF*74g

In La Graufesenque zijn enkele identieke afdrukken aangetroffen in de Fosse de Gallicanus. Ook zijn er exemplaren bekend uit Camulodunum¹ en de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen². La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1957, pl. XLII 50
- 2 Daniels 1955, 53, m1439

A74 AOVII

Drag 24/25 RMO VF1616
 Drag 27 RMO VF*1436

Tot dusver schijnen geen andere exemplaren van dit stempel te zijn gevonden. De tekst is niet geheel duidelijk, maar er is weinig reden om een toeschrijving aan Aquitanus af te wijzen. De profielen van de bakjes wijzen

op een datering onder Claudius en Nero La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr

A75 A QV[IT?]

Drag 24/25 RMO VF1540
Drag 27g RMO VF*74a

Beide afdrukken uit Vechten zijn incompleet en moeilijk leesbaar, maar de tekst lijkt A QVIT te hebben geluid. De bakjes behoren tot het kleine formaat, en zijn daarom moeilijk te dateren, maar de Drag 27g heeft een rand met een in doorsnee ongeveer driehoekig profiel, en zal daarom op zijn laatst uit het begin van de tijd van Nero stammen La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr

A76 [A Q?][VIT]

Drag 27 RMO VF3050

De volledige tekst van dit stempel is niet geheel zeker. Links van de V is nog juist een ronding te zien, die de rest van een Q zou kunnen zijn. Gezien de positie van het stempel binnen de groef in de bodem kan de tekst niet langer zijn geweest dan A QVIT. Het profiel van het bakje wijst op een datering in de bloeiperiode van Aquitanus' productie La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr

A77 A QV

Drag 25 RMO VF*10

De middelste letter van dit stempel is op andere afdrukken duidelijk leesbaar. Het moet een van Aquitanus' oudste stempels zijn. De Vechtense afdruk is aangebracht op een Drag 25, in Parijs is een afdruk aangetroffen op een Ritt. 5¹ Verder zijn onder andere twee exemplaren bekend uit Velsen 1² La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr

1 Durand-Lefebvre 1963, 17, 50

2 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 46, het tweede exemplaar is niet gepubliceerd

Ardacus

Ardacus is al in de tijd van Tiberius begonnen met de vervaardiging van sigillata. Zijn oudste stukken zijn uitgevoerd in het bleke baksel dat kenmerkend is voor de vroegste exportproducten uit La Graufesenque (vgl. p. 30). In de beginfase van zijn productie gebruikte hij vooral stempels met grote letters, zoals catalogus nr. A87 en A90. Onder deze vroege afdrukken bevindt zich geen enkel officina-stempel.

Ardacus heeft veel verschillende patrijzen gebruikt. Van verscheidene exemplaren zijn maar enkele afdrukken bekend. Zijn producten zijn voornamelijk bekend van vondstcomplexen uit de tijd van Claudius en Nero. Omdat er nog geen stempels in een Flavische context aan het licht zijn gekomen, mag aangenomen worden dat hij zijn werkzaamheden voor 70 heeft gestaakt.

Van de werknemers van Ardacus is er een met name bekend, van het stempel SENISERI / ARDACI¹. In theorie zou de tekst ook zo kunnen worden uitgelegd dat Ardacus een werknemer van Seniserus is geweest, maar

omdat Ardacus al zeer vroeg met zijn eigen naam heeft gestempeld, is dit weinig aannemelijk.

1 Balsan 1970, 101, pl. I 2

A78 [O]FI ARDAC<I>

Drag 18 RMO VF*89

Dit is een afdruk van een beschadigde patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OFI ARDACI luidde, in een kader met afgeronde uiteinden. Afdrukken uit deze oudste fase zijn van diverse Britse vindplaatsen bekend, waaronder Camulodunum¹. Het heeft er dus alle schijn van dat afdrukken van de beschadigde patrijs van na het jaar 43 dateren.

De versie zoals die uit Vechten bekend is, komt ook voor op borden Ritt 1 en Drag 15/17. In Botzingen is een identieke afdruk aangetroffen in een graf waarin zich ook stempels van Bassus 1 en Masculus 1 bevonden². Ook in het Erdlager te Hofheim is een exemplaar aan het licht gekomen³. In Silchester is een gemarmerd bord gevonden waarop dit stempel is aangebracht. Het bord uit Vechten is laag in verhouding tot de diameter, maar het maakt verder geen opvallend vroeger indruk. La Graufesenque [2], ca. 45-60 na Chr

1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 54

2 Asskamp 1989, Taf. 79, Grab 12

3 Ritterling 1912, Taf. XXII 147

A79 [O]F ARDACI

Drag 29 RMO VF1638c (Mees 1995, Taf. 1, 5), VF*91

De punt in de O die op sommige afdrukken zichtbaar is, lijkt een latere toevoeging te zijn. Behalve op een enkel bakje Ritt 8 komt het stempel uitsluitend voor op kommen van het type Drag 29, met decoraties uit de periode Claudius-Nero¹. Op de Vechtense kom met nummer VF1638c is onder de schamele resten van de decoratie een fragment zichtbaar van een met de hand geschreven signatuur die in de vormschotel was aangebracht (afb. 82). Van de oorspronkelijke tekst, die anders dan gebruikelijk retrograde in de vormschotel was aangebracht, is slechts AR leesbaar. De kom zou daarom zeer wel uit een door Ardacus zelf vervaardigde vormschotel afkomstig kunnen zijn². Dat Ardacus vormschotels heeft gemaakt, kan worden afgeleid uit de aanwezigheid van zijn naam op een patrijs met een stempelvlak in de vorm van een rozet³.

Tot de vindplaatsen van het stempel behoren onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Camulodunum⁴. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

1 Knorr 1919, Taf. 10, B, Hawkes/Hull 1947, pl. XXXIV 2, 4 en 18, Knorr 1952, Taf. 2, A-C, Fiches 1978, 50, fig. 5, 4

2 Vgl. Vernhet 1990-1991, 54

3 Vernhet 1990-1991, 53, Mees 1995, 184, D 3

4 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 56-59

A80 OF ARDACI

Bord RMO VF1638a

Dit stempel komt niet alleen voor op borden Drag 15/17 en 18, maar ook op bakjes Drag 24, 27 en 27g. Enkele van de borden hebben aan de binnenzijde een dubbele groef in de bodem, zodat het een betrekkelijk vroeg stempel moet zijn. Identieke afdrukken zijn onder andere aangetroffen in

Camulodunum¹ en in de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen² La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

1 Hawkes/Hull 1947, pl XLII 55

2 Daniels 1955, 80, m1501

A81 OF ARDAC[I]

Drag 27g RMO VF*88
PUG 1947-283

De patrijs waarmee deze afdrucken zijn gemaakt, is bijna uitsluitend gebruikt om bakjes te merken, onder andere van de vormen Ritt. 9 en Drag 24 Alleen uit La Graufesenque is een klein bord Drag 18 bekend waarop dit stempel is aangebracht Het Kops Plateau te Nijmegen is tot dusver de enige gedateerde context waarin een identiek exemplaar is aangetroffen¹ De Drag 27g met nummer 1947-283 is een van de grootste vertegenwoordigers van het middelgrote formaat, maar lijkt desondanks geen buitengewoon vroeg stuk te zijn La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

1 Breuer 1931, pl XIII 36

A82 OF A[R]DAC

Schotel RMO VF*85
Drag 29 RMO VF*86a

Hoewel dit stempel af en toe op borden en schotels wordt aangetroffen, komt het vooral voor op kommen Drag 29 Sommige daarvan hebben een dubbele, andere een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem Het stempel zal daarom wel uit de tijd van Nero stammen Op een dergelijke datering wijst ook de decoratie van een waarschijnlijk in Solothurn gevonden kom waarvan het stempel net als bij het Vechtense exemplaar in het midden onleesbaar is¹ La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr

1 Knorr 1919, Taf 10 A

A83 OF ARDAC

Drag 27g RMO VF*86

De enige parallel van dit stempel bevindt zich op een bakje Drag 27g uit La Graufesenque Het profiel van het Vechtense stuk wijst op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr

A84 OARDAC

Drag 24/25 RMO VF1762, VF*85a, VF*85b, VF*85c
PUG Ve1921/4, 1947-97, 1947-121
Drag 27g RMO VF2360

Dit stempel wordt vaak gelezen als OARDAN, en toegewezen aan een verder onbekende pottenbakker Ardanus¹ Op verscheidene afdrucken kan men echter zien dat de laatste letter oorspronkelijk een C is geweest² Ook de vondst van enkele identieke afdrucken in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, die nog verschillende andere stempels van Ardacus bevatte, pleit voor een toewijzing aan deze pottenbakker

In Vechten is het stempel alleen op bakjes aangetroffen, maar van elders zijn ook afdrucken bekend op borden Drag 15/17 en 18 De lijst van

vindplaatsen omvat onder andere Camulodunum³, het Erdlager te Hofheim⁴, het depot van Narbonne-La Nautique⁵, Valkenburg periode 1⁶ en Zwammerdam periode I⁷ In een graf te Colchester is dit stempel samen met een exemplaar van Modestus aangetroffen⁸ La Graufesenque [1]⁹, ca. 40-60 na Chr

- 1 Oswald (1931, 22 en 351) heeft identieke afdrucken zowel bij Ardacus als bij Ardanus ondergebracht
- 2 Zie bijv. Vernhet 1979, pl XXXI
- 3 Hawkes/Hull 1947, pl XLII 60
- 4 Ritterling 1904, Taf VIII 12
- 5 Fiches e.a. 1978, 191, fig 4, 9
- 6 Glasbergen 1948-1953, 133, 167
- 7 Haalebos 1977, Taf 22, 28
- 8 May 1930, 195 en 255, graf 9/30
- 9 Hermet 1934, pl 110, 13, vgl. noot 2

A85 ARDACI

Drag 24/25 RMO VF*90

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, en geen daarvan stamt uit een gedateerde context Het profiel van de Drag 24/25 uit Vechten wijst op een datering na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1]¹, ca. 50-70 na Chr

1 Hermet 1934, pl 110, 12

A86 ARDACI

Drag 24/25 RMO VF*90a

Dit stempel komt bijna uitsluitend voor op bakjes, onder andere van de typen Ritt. 8 en 9 Tot dusver is maar één afdruk op een bord bekend, en wel op een Drag 15/17 In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is een dozijn afdrucken gevonden die veel duidelijker zijn dan het Vechtense exemplaar Vage afdrucken zijn ook aangetroffen in Mancetter, het Keramiek-lager te Oberwinterthur en Zwammerdam periode I¹ La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr

1 Haalebos 1977, Taf 22, 26

A87 ARDAC

Bord RMO VF*87

Dit moet een van Ardacus' oudste stempels zijn In La Graufesenque is het aangetroffen op een bord dat een dubbele groef heeft aan de binnenzijde van de bodem, zowel dit exemplaar als dat uit Vechten vertoont het bleke baksel dat karakteristiek is voor de vroegste exportproducten uit La Graufesenque (vgl. p. 30) Er zijn maar enkele parallellen bekend, waaronder een uit Velsen 1¹ La Graufesenque [1], ca. 35-50 na Chr

1 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 47

A88 ARDAC

Drag 27g RMO VF1638, VF1638b

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24. Geen van de tot nu toe bekende afdrukken stamt uit een gedateerde context. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat het stempel uit de tijd van Claudius en Nero dateert. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

A89 ARDAC

Drag 24/25 RMO VF1640

Drag 27g RMO VF1639

De weinige parallellen die tot dusver bekend zijn, bevinden zich op bakjes Drag 24 en 27g. De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering, is Camulodunum. Uit de profielen van de Vechtense stukken kan worden afgeleid dat het geen vroeg stempel van Ardacus betreft. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

A90 ARDA

Drag 24/25 RMO VF*84

De enige parallel van dit stempel bevindt zich op een klein bodemfragment van een bakje dat in La Graufesenque aan het licht is gekomen. Uit het bleke baksel en de aan de onderkant afgeschuinde standring van het Vechtense bakje kan worden afgeleid dat het een vroeg stempel van Ardacus is. La Graufesenque [1], ca. 35-50 na Chr.

A91 ARDA

Drag 24 RMO f1940/5 111

Van dit stempel is tot nu toe maar één ander exemplaar bekend, op een Drag 27g uit Saint-Bertrand. Te oordelen naar het profiel van het bakje uit Vechten is het een van Ardacus' latere stempels. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

A92 [A]RDACI VA

Drag 24/25 RMO VF2894a.

De interpretatie van de tekst van dit stempel is problematisch. Gewoonlijk leest men ARDACI MA¹, maar de juiste lezing luidt ongetwijfeld ARDACI VA. Stempels die eindigen op VA, zijn ook bekend van Capito, Licinus, Lucceius en Martialis², zodat het niet erg aannemelijk is dat VA de afkorting is van een naam. Omdat VA niet alleen voorkomt met een genitivus, maar ook met een nominativus en met officina, ligt een aanvulling tot vascularius het meest voor de hand.

Identieke afdrukken zijn onder andere bekend uit Valkenburg periode 2³ en Zwammerdam periode 1⁴. In Nijmegen is een afdruk aangetroffen in een graf met stukken van Bassus 1 en Giro, en een tweede in een graf dat ook een stempel van Secundus 1 of 11 bevatte⁵. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1 Waarschijnlijk in navolging van Oswald 1931, 22.

2 Capito catalogus nr C62, Licinus Knorr 1919, Taf 47 F, Lucceius Dickinson 1985b, microfiche 2 E3, 21, Martialis catalogus nr M32.

3 Glasbergen 1948-1953, 133, 163-164.

4 Haalebos 1977, Taf 22, 27.

5 Vermeulen 1932, pl. XX 10-11, uit graf 4 en graf 20, Giro is een pottenbakker die in de tijd van Claudius en Nero in La Graufesenque werkzaam is geweest.

Atepo

Atepo is een van de pottenbakkers uit La Graufesenque die zowel met de Keltische als met de gelatiniseerde vorm van hun naam hebben gestempeld. Van Atepo zijn stempels bekend met de teksten OFI ATEPO, OF ATEPO en ATEPVS. Deze moeten worden onderscheiden van de stempels van Atepomarus uit Lezoux, aan wie Oswald het stempel OF ATEPO heeft toegeschreven¹.

1 Oswald 1931, 25 en 352, vgl. Hartley 1977, 253.

A93 OF ATEPO

Drag 27g RMO VF*141

Uit de vondst van identieke afdrukken op een Drag 17a in Velsen 1 en op een Drag 17c in Nijmegen¹ kan worden afgeleid dat dit een vroeg stempel is. Dezelfde conclusie kan worden getrokken uit het profiel van het Vechtense bakje, waarvan de insnoering van de wand zowel aan de binnen- als aan de buitenkant door groeven is gemarkeerd. Ook uit Camulodunum is een afdruk bekend². La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

1 Stuart 1976, 97, fig. 30, 64.

2 Dickinson 1985b, microfiche 2 E1, 5.

Atinus

A94 ATINI

Ritt 5 RMO f1940/5 193

Dit is tot dusver een uniek stempel. Uit La Graufesenque zijn twee andere stempels met dezelfde tekst bekend, waarvan er één eveneens op een Ritt 5 is aangebracht. Het lijkt dus geen twijfel dat Atinus een vroege pottenbakker is. La Graufesenque [2], ca. 20-40 na Chr.

Atticus

Atticus behoort tot de pottenbakkers die rond de overgang van de 1ste naar de 2de eeuw in La Graufesenque werkzaam zijn geweest. Hij mag wellicht worden geïdentificeerd met de Atticos wiens naam figureert in een borderel op de onderkant van een Drag 15/17R, al lijkt deze schotel niet jonger dan Flavisch te zijn¹. De naam Atticos komt eveneens voor in een borderel dat in Millau is gevonden, en wellicht omstreeks het einde van de 1ste eeuw mag worden gedateerd².

1 Marichal 1988, nr 28.

2 Marichal 1988, nr 212c. De datering berust op de vermelding van de naam Urbanus, die onder andere ook voorkomt in een borderel uit La Graufesenque, aangebracht op een schotel die gezien de grofheid van

de gearceerde cirkel niet van voor de tijd van Domitianus kan dateren (idem, nr 77)

L. At-

A95 [OF] A[T]TICI

A97 OF[L]AT

Drag 18 RMO VF2922

Drag 27 RMO VF3034

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend. Eén daarvan is afkomstig uit Heidenheim¹, en een ander maakt deel uit van de Bregenzer Kellerfund², die grotendeels materiaal uit het einde van de 1ste eeuw bevat. Ook het profiel van het bord uit Vechten wijst op een late datering. La Graufesenque [1], ca. 80-120 na Chr.

Dit door Oswald aan L. A. Attillus uit Montans toegeschreven stempel¹ is in werkelijkheid afkomstig uit La Graufesenque, waar tot dusver drie afdrucken zijn gevonden, op bakjes Drag 27g en 33a. Deze zijn aangetroffen tussen het afval van de grote oven die tussen ca. 80 en 120/130 na Chr. in bedrijf is geweest. Verder zijn er onder andere parallellen bekend uit Nijmegen-west en Wilderspool². Het stempel moet dus dateren uit de laatste jaren van de 1ste en uit de beginjaren van de 2de eeuw. Op grond daarvan zou het stempel kunnen worden toegeschreven aan Atticus. Deze zou in dit stempel dan uitsluitend zijn praenomen en cognomen hebben vermeld, een zeldzame combinatie³. Behalve aan het cognomen Atticus kan men denken aan het veel zeldzamer gentilicium Atticius⁴, of aan gebruikelijker gentilia als Atilius en Attius, die echter niet uit La Graufesenque bekend zijn⁵. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

1 Heilgmann 1990, Taf. 151, 8

2 Jenny 1880, 75, 21, Jacobs 1912, 182, 4

Atussa

Atussa, ook wel Atusa geheten, is een van de Zuidgallische pottenbakkers met een Keltische naam. In La Graufesenque is een stempel met de tekst ATVSSA aangetroffen op een fragment van een bakje dat wellicht als Ritt 5 mag worden geïdentificeerd. In dat geval kan worden aangenomen dat hij al in de tijd van Tiberius met zijn werkzaamheden als pottenbakker is begonnen. De vindplaatsen en de profielen van de weinige stukken van zijn hand die tot dusver zijn gevonden, doen vermoeden dat zijn activiteiten zich hebben uitgestrekt tot kort voor het einde van de regering van Nero.

1 Oswald 1931, 28 en 353

2 May 1904, 62

3 Het enige zekere voorbeeld uit La Graufesenque is dat van T. Iulius Aplastus, van wie zowel een stempel met de tekst T IVL APLAS als een met de tekst T APLASTI bekend is (Laubenheimer 1979, 104, fig. 2A, Dickinson/Hartley 1988a, 224, 66).

4 Schulze 1904, 428, Mócsy e.a. 1983, 35

5 De naam Atelia, die in La Graufesenque is aangetroffen in een met de hand geschreven overzicht van werkzaamheden die door haar 'pueri' zijn verricht (Marichal 1988, nr. 169), mag misschien worden gelijkgesteld met Atilia. De stempels die Oswald (1931, 29 en 354) aan een zekere Attius uit La Graufesenque heeft toegeschreven, zijn vermoedelijk alle verkeerd gelezen, de meeste heeft hij waarschijnlijk niet zelf in handen gehad.

A96 ATVSA FEC

Drag 18R RMO f1940/5 234 (afb. 6.39, b)

De meeste parallellen van dit stempel zijn gevonden in La Graufesenque, voor het merendeel in de Fosse de Gallicanus. Eén afdruk is er aangetroffen op een Drag 29 met een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en met een decoratie die eerder uit de tijd van Claudius dan uit die van Nero stamt. De enige andere bekende afdrucken zijn afkomstig uit Colchester en uit de legioensvesting te Neuss. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

T. Audacius

A96* <A>TVSA.FEC

Drag 29 RMO VF2053

De patrijs die voor de onder nummer A96 genoemde afdruk is gebruikt, is op een gegeven ogenblik gebroken, waarbij de eerste en een deel van de laatste letter verdwenen zijn. Hoewel Oswald een afdruk uit de beginfase kende, heeft hij het hier opgevoerde stempel gelezen als LVSA FEC¹.

Behalve dit exemplaar uit Vechten zijn er maar drie andere afdrucken bekend. Eén is aangebracht op een Drag 15/17 uit Vechten die zich in een privécollectie bevindt², de beide andere bevinden zich op kommen Drag 29, resp. uit Straatsburg en de omgeving van Narbonne³. De profielen van de beide stukken uit Vechten doen vermoeden dat de patrijs uitsluitend in de voor-Flavische tijd in gebruik is geweest. La Graufesenque [2], ca. 60-70 na Chr.

De naam van de pottenbakker die de onder nummer A98-100 opgesomde stukken heeft vervaardigd, luidt waarschijnlijk T. Audacius. Oswald heeft op grond van stempels met de tekst AVDAX uit Poitou en Rezé gekozen voor het cognomen Audax¹. De T die in sommige stempels aan deze naam voorafgaat, zou dan een praenomen moeten zijn. Deze oplossing is niet erg aantrekkelijk, omdat de combinatie van een praenomen met een cognomen zeer ongebruikelijk is². Op grond van het stempel TAVDACII moet eerder worden gedacht aan Taudacius of T. Audacius. Omdat Oswald niet heeft vermeld op welke vorm de stempels met de tekst AVDAX voorkomen, mag men aannemen dat hij ze niet zelf heeft gezien, maar ze uit andere publikaties heeft overgenomen. Het is zeer wel mogelijk dat de desbetreffende stempels verkeerd zijn gelezen.

Met de verwerping van Audax als naam van de pottenbakker zijn nog niet alle problemen opgelost. Het stempel dat hier onder nummer A99 is opgenomen, lijkt namelijk de tekst TAVDAGI te geven. Op grond van de stempels TAVDACII en TAVDAC F³ mag men echter wel aannemen dat de G van TAVDAGI hier gelijkstaat met een C. Omdat namen die met Tauda- beginnen verder niet bekend zijn, maar het gentilicium Audacius wel voorkomt⁴, is het vooralsnog het meest waarschijnlijk dat de onder nummer A98-100 besproken stempels afkomstig zijn van een zekere T. Audacius.

Hoewel er tot dusver geen stempels van deze fabrikant in La Graufesenque zijn aangetroffen, kan uit de verspreiding van zijn produkten worden afgeleid dat hij daar werkzaam is geweest. Omdat hij onder andere bakjes Ritt 5 en

1 Oswald 1931, 172 en 354

2 Kalee 1982, 23, fig. 3

3 Fiches 1978, 61, fig. 12, 65

Drag 25 heeft vervaardigd, moet hij al onder Tiberius zijn begonnen te produceren. Zijn activiteiten lijken beperkt te zijn gebleven tot de voor-Flavische periode.

- 1 Oswald 1931, 31 en 354
- 2 Zie catalogus nr A97, met noot 3
- 3 Vermeulen 1932, pl. XX 75, op een Drag 25 uit graf 49, met stempels van Primus, Scottius en Silvanus
- 4 Mócsy e a 1983, 37

A98 TAVDACII

Ritt 8 RMO VF*527c
 Drag 24/25 RMO VF*527b, VF1997
 Drag 27g RMO VF*1033
 PUG 1947-146

Niet alleen uit de vormen waarop dit stempel is aangebracht, maar ook uit enkele van de vindplaatsen blijkt dat het uit de voor-Flavische tijd stamt. Er zijn namelijk exemplaren aangetroffen in Camulodunum¹ en in een Nijmeegs graf dat ook stempels van Maccarus bevatte, waarvan één op een Ritt 1² La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 177
- 2 Vermeulen 1932, pl. XX 76-77, uit graf 37

A99 TAVDAGI

Ritt. 5 RMO VF*527
 Drag 24/25 PUG 1947-214
 Drag 27g RMO Ve1924/A

Van dit stempel zijn maar drie andere afdrukken bekend, op bakjes Ritt 8 en 9, uit Heerlen en Leicester, en van het Kops Plateau te Nijmegen¹. Omdat een van de Vechtense afdrukken zich op een Ritt 5 bevindt, moet de patrijs waarvan ze afkomstig zijn, al in de tijd van Tiberius in gebruik zijn genomen. La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

- 1 Haalebos/Verlinden 1975, pl. XLIX A 54

A100 TAVDA

Drag 27g RMO VF*1391

Dit stempel, dat door Oswald is gelezen als INDA¹, komt ook voor op bakjes Ritt 8. Het dateert net als de overige stempels van deze pottenbakker uit de voor-Flavische tijd, zoals ook blijkt uit het profiel van het Vechtense bakje La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 392

Auratus

De tekst van het hieronder besproken stempel doet vermoeden dat in La Graufesenque een pottenbakker met de naam Auratus werkzaam is geweest. Dit cognomen is niet van elders bekend, maar uit het voorkomen van de naam Auratianus mag wellicht worden afgeleid dat het desalniettemin heeft bestaan¹. Auratus schijnt maar één patrijs te hebben gebruikt, tenzij men

aanneemt dat zijn praenomen Lucius luidde, en dat hij ook patrijzen bezat waarop deze namen waren gecombineerd². Omdat een cognomen maar zelden werd gecombineerd met een praenomen³, lijkt het vooralsnog beter stempels met teksten als LAVRATVS aan een pottenbakker met de naam Lauratus toe te wijzen.

- 1 Kajanto 1965, 101 v., 109 en 346
- 2 Vgl. catalogus nr L7
- 3 Zie catalogus nr A97, met noot 3

A101 AVRAT

Drag 24/25 RMO VF*155, VF*155a
 Drag 27g RMO VF1658

Dit stempel komt ook voor op borden Ritt 1 met een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. De bakjes die Auratus heeft geproduceerd, hebben standringen met een grote diameter, en die van het type Drag 24/25 zijn aan de onderkant afgeschuind. Het stempel stamt daarom ongetwijfeld uit de eerste helft van de 1ste eeuw. Op een dergelijke datering wijst ook de vondst van tientallen identieke afdrukken in de Fosse de Carratus te La Graufesenque. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

Aurelius

A102 AVRELIVS EE

Drag 29 RMO VF1659

Aurelius, of de stempelsnijder die voor hem werkte, was waarschijnlijk een weinig nauwgezet man. De tekst op de patrijs waarmee deze afdruk is aangebracht, luidde namelijk AVRELIVS EE in plaats van AVRELIVS FE. Bij een andere patrijs ontbrak de I, zodat hij afdrukken met de tekst AVRELVS FE heeft opgeleverd¹. Beide patrijzen zijn gebruikt in La Graufesenque, en niet in Lezoux, zoals Oswald vermoedde².

Van het Vechtense stempel zijn tot dusver maar twee parallellen bekend, en wel op een Drag 29 die in het productiecentrum zelf is gevonden, en op een bord uit Clermont-l'Hérault³. De kom uit La Graufesenque heeft net als die uit Vechten aan de binnenzijde van de bodem een dubbele groef met een grote diameter. De profielen van deze stukken doen vermoeden dat ze van rond het midden van de 1ste eeuw dateren. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

- 1 Filtzinger 1960, 193, Abb. 8, 9, Gallia 22, 1964, fig. 50, Lerat 1969, 194, fig. 1
- 2 Oswald 1931, 35 v. en 356
- 3 Garcia/Orliac 1981, 63, pl. I 35

Avetus

Oxé heeft de hieronder besproken stempels gerekend tot de 'redende Stempel', dat wil zeggen stempels die de lezer als het ware toespreken¹. De interpunctie van de tekst van nummer A103 lijkt inderdaad voor deze opvatting te pleiten. Aan de andere kant moet worden vastgesteld dat er ook een cognomen Avetus heeft bestaan², en dat er een stempel bekend is met de tekst AVET. Het heeft er dus de schijn van dat in La Graufesenque een pottenbakker Avetus werkzaam is geweest, die bij wijze van woordspeling

zijn produkten voornamelijk met teksten als AVII TV en AVE heeft gesigneerd Zoals achter de namen Regenus en Senecio vermoedelijk dezelfde personen schuilgaan als achter Reginus en Senicio, zou Avetus identiek kunnen zijn met Avitus, al zijn de meeste stempels met de laatstgenoemde naam jonger dan die van Avetus

Aangezien Avetus bakjes Ritt 5 en Drag 27g met een gearceerde bovenwand heeft vervaardigd, moet hij al voor de regering van Claudius zijn begonnen te produceren Zijn werkzaamheden hebben zich waarschijnlijk uitgestrekt tot in de tijd van Nero

1 Oxé 1934, 94-97

2 Mócsy e a 1983, 37 Aveta

A103 AVII TV

Drag 24/25 RMO VF*151

Dit stempel is verder alleen in Neuss aangetroffen, evenals in Vechten op een Drag 24/25 Het Vechtense exemplaar heeft een gelige kern met een matbruine deklaag, en een aan de onderkant afgeschuinde standring met een grote diameter, dit alles wijst op een vroege datering La Graufesenque [2], ca. 20-50 na Chr

A104 AVE

Drag 24 PUG 1947-310 (afb 6 59, i)

Drag 27g RMO VF*150

Dit stempel komt ook voor op stukken van het type Ritt 5 In La Graufesenque is het aangetroffen op meer dan twintig bakjes die, evenals de Vechtense, tot het kleine formaat behoren De Drag 24 uit Vechten heeft een aan de onderkant afgeschuinde standring, en is afkomstig uit een kuil die verder onder andere stempels bevatte van Clarus en L Brnnius uit Lyon, en van Cantus en Scotinus¹ La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr

1 Zie catalogus nr C53 en S39

A105 AVE

Drag 24/25 RMO VF25 (88)

Het rode baksel en de glanzende deklaag van het bakje verraden dat dit stempel jonger is dan de twee voorgaande Het komt bijna uitsluitend voor op kleine bakjes van de typen Drag 24 en 27g De enige uitzondering tot dusver is een bord dat in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is aangetroffen, samen met meer dan honderdvijftig bakjes met dit stempel Andere parallellen zijn bekend uit Camulodunum¹ en het Erdlager te Hofheim² La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

1 Hawkes/Hull 1947, pl XLII 61

2 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 95, Ritterling 1912, Taf XXII 149

Avitus

Avitus is een van de pottenbakkers die zowel in La Graufesenque als in Le Rozier gewerkt hebben Zijn produkten kunnen dan ook voor het merendeel in de tijd van Nero en Vespasianus worden gedateerd, al lijkt hij tot omstreeks 90 na Chr actief te zijn geweest. Het is niet uitgesloten dat Avitus

dezelfde persoon is als Avetus, al is het verschil in datering tussen de oudste stukken van Avetus en de jongste van Avitus aanzienlijk

A106 [A]VITVS

Drag 18 RMO VF3068 (afb 6 18, b)

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, alle aangebracht op stukken van het type Drag 18 of niet nader gedetermineerde borden De lijst van vindplaatsen omvat het produktiecentrum Le Rozier¹, Aislingen² en de canabae ten westen van de Nijmeegse legioensvesting Een datering omstreeks het jaar 70 ligt daarom het meest voor de hand Het profiel van het Vechtense bord, een van de weinige van het kleine formaat, is hiermee geheel in overeenstemming La Graufesenque [2], Le Rozier [1]³, ca. 60-80 na Chr

1 Thuault 1978, 25, 1, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 113

2 Knorr 1912, Taf XIII 15

3 Zie noot 1

A107 AVITV

Drag 33a RMO VF1569b

De tekst van dit stempel is niet geheel duidelijk. Het Vechtense exemplaar is onzorgvuldig ingedrukt, en deels onleesbaar doordat het de groef rond het midden van de bodem doorsnijdt Hoewel de ruimte tussen de V en de T voldoende is voor een E, lijkt de tekst toch eerder AVITV te luiden dan AVETV

De weinige parallellen van dit stempel bevinden zich alle op bakjes van het type Drag 33a Bij een exemplaar uit Arles is net als bij dat uit Vechten de overgang van bodem naar wand aan de binnenkant slechts door groeven gemarkeerd, en niet zoals gebruikelijk door een verdikking Het Vechtense bakje is tamelijk plomp, zodat het stempel waarschijnlijk betrekkelijk jong is Deze conclusie kan worden getrokken uit de vondst van een identiek stempel in de canabae ten westen van het legioenskamp te Nijmegen De late datering van het stempel is een aanvullend argument voor de lezing AVITV, omdat stempels met de tekst AVETV tot dusver alleen uit de voor-Flavische tijd bekend zijn La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 70-90 na Chr

A108 AVITI

Drag 27g RMO VF1926a.

De enige aanwijzing voor de datering van dit retrograde stempel is de vondst van enkele afdrucken op bakjes Drag 24 Het profiel van het Vechtense bakje, dat tot het kleine formaat behoort, wekt de indruk dat de patrijs waarmee het is gemerkt, uitsluitend in de voor-Flavische tijd is gebruikt Daarmee is dit stempel ouder dan de meeste andere van Avitus La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr

A109 AVIT

Drag 27g RMO VF1656, VF1657

Van dit stempel zijn in La Graufesenque enkele tientallen exemplaren gevonden, alle op bakjes Drag 27g De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Camulodunum, Chesterfield en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 60-80 na Chr

- 1 Stuart 1976, 97, fig 9, 69

Balbus

Omdat Balbus onder andere de vormen Drag 17bR en 17c en Ritt 5 heeft vervaardigd, moet hij al onder Tiberius actief zijn geweest. Een dergelijke vroege aanvangsdatum kan ook worden afgeleid uit de decoratie van enkele door hem gemaakte kommen Drag 29¹. Balbus' werkzaamheden hebben zich naar alle waarschijnlijkheid uitgestrekt tot in de tijd van Nero. Zijn naam komt, samen met die van Tertius en Verecundus, voor in een borderel uit La Graufesenque dat was aangebracht op een Drag 15/17R van Tertius².

Het is niet zeker dat deze Balbus dezelfde persoon is als de Balbus die in het stempel MASCLI BAL BVS wordt genoemd³. De tekst doet vermoeden dat de laatstgenoemde Balbus op een of andere wijze afhankelijk was van Masculus 1. Dit stempel dateert van omstreeks 70 na Chr., en het is moeilijk zich voor te stellen dat de Balbus van het hieronder te bespreken stempel na jaren zelfstandig te hebben gewerkt bij een andere pottenbakker in dienst is getreden.

- 1 Knorr 1919, Taf 11 A-B, Knorr 1952, Taf 6 B
2 Marichal 1988, nr 30
3 Catalogus nr M47

B1 BALBVS F

Bord RMO VF*36
Drag 27g RMO VF*158

Op grond van de vondst van identieke afdrukken in Camulodunum¹ en in het Erdlager te Hofheim² mag worden aangenomen dat dit een voor-Flavisch stempel is. Het profiel van de Drag 27g uit Vechten, die een standring heeft met een grote diameter, doet vermoeden dat het stempel dateert van rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Dickinson 1985b, microfiche 2 E2, 9
2 Ritterling 1912, Taf XXII 150

Bassinus

In La Graufesenque is de naam van Bassinus niet alleen aangetroffen op onversierde waar en in vormschotels voor Drag 37, maar ook op een ring van aardewerk die gebruikt is bij het laden van een oven¹. De produkten van deze pottenbakker worden slechts betrekkelijk zelden gevonden, maar de weinige beschikbare gegevens maken duidelijk dat hij in de tijd van Domitianus en Traianus werkzaam is geweest.

- 1 Marichal 1988, nr 172

B2 OFBA[SSINI]

Drag 18R RMO VF888

Uit La Graufesenque zijn twee sterk gelijkende afdrukken bekend, eveneens op schotels Drag 18R. Hartley neemt aan dat het afdrukken betreft van een patrijs die is afgevormd van een afdruk zoals die uit Vechten (vgl p 23). Stempels die volstrekt identiek zijn met het Vechtense exemplaar, zijn

aangetroffen in Carlisle¹, Catterick, Hedderheim en Heidenheim. De schotel uit Vechten is bijzonder diep, en lijkt wat het profiel betreft sprekend op een exemplaar uit Newstead². La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Dickinson 1990, 233, fig 183, 4
2 Curle 1911, pl XXXIX 6, afkomstig uit het Flavische castellum

B3 OFBASSIN

Bord RMO VF1679, VF*1525

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend, en wel op een bord uit La Graufesenque en op een Drag 18 uit Woerden. In een vormschotel voor kommen Drag 37 uit La Graufesenque bevindt zich een onduidelijke afdruk die waarschijnlijk van dezelfde patrijs afkomstig is als het Vechtense stempel¹. De profielen van de borden uit Vechten wijzen op een datering rond de overgang van de 1ste naar de 2de eeuw. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Mees 1995, 133, [OF]BASSIN

B4 OFBMSIN

Drag 18 RMO VF*159a
Drag 27 RMO VF*159

De afdrukken uit Vechten zijn gemaakt met een patrijs die op een gegeven ogenblik een wijziging heeft ondergaan. Oorspronkelijk luidde de tekst OFBASIN, zoals te zien is op afdrukken uit Banasa en Cotto¹. Stempels met de tekst OFBMSIN zijn ook bekend uit Dormagen² en Holt, en van de Saalburg³. In La Graufesenque zijn afdrukken aangetroffen op een Drag 18 en in een vormschotel voor kommen Drag 37 waarvan de decoratie nauwelijks voor 100 na Chr. kan worden gedateerd⁴. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Laubenheimer 1979, 184, fig 6, 16-17
2 Muller 1979, Taf 67, 4
3 ORL A3, Taf 17, 160, hoogst waarschijnlijk identiek
4 Mees 1995, 133, in navolging van Hartley toegewezen aan een verder onbekende Bamasinus

Bassus i

Met 156 stempels is Bassus i na Aquitanus de best vertegenwoordigde voor-Flavische pottenbakker in Vechten. Ook elders in het Rijnland zijn de produkten van Bassus i in grote aantallen gevonden (vgl p 38). Opvallend genoeg zijn er tot dusver geen stempels van Bassus i aangetroffen in Velsen 1, waar Aquitanus met verscheidene stukken is vertegenwoordigd. Hoewel men in het algemeen aan het ontbreken van stempels op een bepaalde plaats weinig waarde mag hechten, lijkt in dit geval de conclusie gerechtvaardigd dat Bassus i later met zijn werkzaamheden is begonnen dan Aquitanus. Laatstgenoemde heeft bovendien in tegenstelling tot Bassus i nog de typen Ritt 5 en Drag 25 vervaardigd, zij het in geringe hoeveelheden.

Uit de profielen van zijn produkten en de plaatsen waar ze zijn aangetroffen, blijkt duidelijk dat Bassus i vooral laat in de regering van Claudius en onder Nero actief is geweest. Sommige stukken kunnen iets ouder zijn, maar het is niet aannemelijk dat hij al lang voor 45 na Chr. werkzaam is geweest. Omdat enkele stukken uit zijn werkplaats aan het licht zijn gekomen op plaatsen waar de bewoning pas is aangevangen onder

Vespasianus, moet het einde van de produktie van Bassus 1 wellicht pas na het jaar 70 worden geplaatst

Lange tijd is aangenomen dat Bassus 1 uitsluitend in La Graufesenque actief is geweest. In 1968-1978 zijn bij opgravingen in Carrade echter tien afdrukken aangetroffen met de tekst BASSVS, alle afkomstig van dezelfde patrijs¹. Het handschrift lijkt dermate veel op dat van sommige patrijzen die in La Graufesenque zijn gebruikt², dat men mag veronderstellen dat ze door dezelfde persoon zijn gemaakt. Het grote aantal afdrukken dat in Carrade voor de dag is gekomen, lijkt erop te wijzen dat de stukken waarop ze zijn aangebracht, inderdaad ter plaatse zijn vervaardigd. Vooral nog moet daarom rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat Bassus 1 ook in Carrade werkzaam is geweest. Dat zich onder de Vechtense stukken produkten uit Carrade bevinden, lijkt echter niet aannemelijk (vgl. p. 16).

De produkten van Bassus 1 moeten worden onderscheiden van aanzienlijk latere stukken die met OF BASSI en OFBASSI zijn gestempeld, en die hier zijn toegewezen aan Bassus 11³. Deze zijn veel plomper dan de produkten van Bassus 1, en hebben daarmee niets gemeen.

1 Pauc 1973, pl. VI en XI 7-8, Bémont/Jacob 1986, 87, fig. 21

2 Zie vooral catalogus nr. B27-28

3 Catalogus nr. B52-57

B5 OF BASSI

Drag 15/17	RMO	VF1687y
Drag 18	RMO	VF*166b
	PUG	1947-98, 1947-318
Bord	RMO	VF1687j, VF*164v, VF*166cc, VF*166v, zonder nr., f1909/10 2, f1940/5 234
Drag 24/25	RMO	VF1687e, VF*166i
Drag 27g	RMO	VF1687h, VF1687j, VF1687v, VF*166dd, VF*166e, VF*166z, Ve1920 26, f1940/5 111
Drag 27(g?)	RMO	VF*166u

Dit stempel komt zowel op borden voor als op bakjes, van onder andere de typen Ritt. 8 en Drag 24/25. Uit de verschillende afdrukken die in Vechten zijn gevonden, blijkt dat de patrijs in de loop van de tijd versleten is geraakt. Op de beste afdrukken, die vooral op borden voorkomen, is nog aan alle kanten ruimte rondom de tekst (afb. 3 2, 1). Op afdrukken uit een latere fase raken de boven- en onderzijde van de tekst het kader, en is de I vaak nog maar nauwelijks zichtbaar (afb. 3 2, j), dergelijke afdrukken komen - althans in Vechten - voornamelijk op bakjes voor.

De datering van het stempel kan worden afgeleid uit de vondst van parallellen in het Erdlager te Hofheim¹, Valkenburg periode 2 en 3² en Zwammerdam periode I³. In Leicester is een identiek stempel aangetroffen in een kuil die ook stukken van Aquitanus, Regenus en Secundus 11 bevatte. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Rittlering 1904, Taf. VIII 15

2 Glasbergen 1940-1944b, 224, 19, Glasbergen 1948-1953, 134, 169-170

3 Haalebos 1977, Taf. 22, 40

B6 OF BASSI

Bord	RMO	VF*166s
------	-----	---------

De patrijs waarmee deze afdruk is gemaakt, is niet alleen gebruikt voor borden, maar ook voor bakjes. Er zijn onder andere afdrukken bekend uit het depot van Narbonne-La Nautique¹, en uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Fiches e a 1978, 213, fig. 20, 13

B7 OF BASSI

Drag 27g	RMO	VF1668, VF*166aa, VF*166e1, VF*166h, VF*166l, VF*166p, VF*166y, zonder nr. (2 ex.)
	PUG	1413, 1445
Drag 27(g?)	PUG	Ve1925/5

De patrijs waarmee de hierboven opgesomde afdrukken zijn gemaakt, is geleidelijk afgesleten. Op goede afdrukken staan de letters nog geheel los van het kader, maar op jongere exemplaren zijn de boven- en onderkant van de letters vaak niet meer zichtbaar.

Duidelijke afdrukken komen voor op borden Drag 18 en bakjes Drag 24/25, maar vooral op bakjes Drag 27 en 27g. Dergelijke exemplaren zijn onder andere bekend uit het Erdlager te Hofheim¹, het depot van Narbonne-La Nautique², Valkenburg periode 2 en 3³ en Zwammerdam periode I⁴. In Leicester is een duidelijke afdruk aan het licht gekomen in een kuil waarin zich ook produkten van Aquitanus, Regenus en Secundus 11 bevonden. Minder duidelijke afdrukken zijn tot nu toe alleen op bakjes waargenomen, waaronder exemplaren uit Aislingen⁵, Colchester, het Erdlager te Hofheim⁶, en de Moorschicht te Wiesbaden⁷. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Rittlering 1912, 235, Abb. 53, 271 en Taf. XXII 156

2 Fiches e a 1978, 213, fig. 20, 12

3 Glasbergen 1940-1944b, 226, 20 en 25, Glasbergen 1948-1953, 134, 174

4 Haalebos 1977, Taf. 22, 37

5 Knorr 1912, Taf. XIII 19

6 Rittlering 1904, 417, Abb. 15, 97 en Taf. VIII 13

7 Rittlering/Pallat 1898, Taf. VIII 22

B8 OF B[ASSI]

Bord	RMO	VF*1385
------	-----	---------

Uit het profiel van het bord uit Vechten en de vondst van identieke afdrukken in Colchester en het depot van Narbonne-La Nautique¹ kan worden afgeleid dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Fiches e a 1978, 213, fig. 20, 14

B9 OF BASSI

Drag 18	RMO	VF1687z
Drag 27g	RMO	VF25 (90), VF1687g, VF2968, VF*164c, VF*166ee

Doordat de punt tussen OF en BASSI een enigszins langgerekte vorm heeft en dicht bij de onderkant van de F staat, kan dit stempel gemakkelijk foutief gelezen worden als OEBASSI. Identieke afdrukken zijn onder andere gevonden in Aislingen¹, het Erdlager te Hofheim², de Moorschicht te Wiesbaden³, Wroxeter en Zwammerdam periode I⁴. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Knorr 1912, Taf. XIII 20

2 Rittlering 1904, Taf. VIII 19, Rittlering 1912, Taf. XXII 162

3 Rittlering/Pallat 1898, Taf. VIII 20

4 Haalebos 1977, Taf. 22, 42, hoogst waarschijnlijk identiek

B10 OFBASSI

Drag 15/17 RMO VF1665
 Drag 18 RMO VF1687aa, VF1687bb, VF1687k, VF1687v=,
 VF*166a, VF*166d
 PUG 290
 Bord RMO VES3, VF*166n, VF*166w, zonder nr,
 f1940/5 92

Van goede afdrukken, zoals het hier afgebeelde exemplaar, kan worden afgelezen dat de patrijs waarmee ze zijn aangebracht, oorspronkelijk uiteinden in de vorm van een zwaluwstaart had. Kennelijk is de patrijs in de loop van de tijd afgesleten, want latere afdrukken hebben ronde uiteinden.

Parallellen van dit stempel zijn onder andere gevonden in de brandlaag uit 61 na Chr te Colchester¹, en in Gloucester, Valkenburg periode 3², Wroxeter en Zwammerdam periode 1³. Er is tevens een exemplaar aangetroffen in Rottweil, zodat het stempel ook nog uit de Flavische tijd kan dateren. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-75 na Chr.

- 1 Millett 1987, 113
- 2 Glasbergen 1967, 105, 362
- 3 Haalebos 1977, Taf 22, 38

B11 OFBASSI

Drag 18 RMO VF1687u, zonder nr
 Bord RMO VF*164f, VF*164x, VF*166k, zonder nr,
 f1940/5 234
 PUG 1947-66

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is bijna uitsluitend gebruikt voor borden, slechts drie afdrukken zijn aangetroffen op bakjes, waaronder een Drag 24/25. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen¹, Valkenburg periode 3² en Zwammerdam periode 1³. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Grafveld Hunerberg. Stuart 1976, 98, fig 10, 73. Kops Plateau vgl. Breuer 1931, pl. XIII 40, waarschijnlijk het hier vermelde exemplaar.
- 2 Glasbergen 1948-1953, 134, 183
- 3 Haalebos 1977, Taf 22, 41

B12 OFBASSI

Drag 18 RMO VF1687q, VF*166c

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs die op een gegeven ogenblik een verandering moet hebben ondergaan. Op afdrukken uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ en uit Rheingonheim² is te zien dat de F oorspronkelijk twee horizontale dwarsbalken had. Afdrukken die identiek zijn met de beide Vechtense, zijn ook bekend uit La Graufesenque en uit een graf in Mainz dat uit de tijd van Nero dateert³. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 98, fig 10, 74
- 2 Ulbert 1969, Taf 9, 20
- 3 Stumpel 1978/1979, 352, Abb 41, 17-18, met stempels van onder anderen Albus, Bassus 1, Lentulus en Vitalis 1

B13 OF[B]ASSI

Drag 24/25 PUG BvD98
 Bakje PUG 1947-98

Dit stempel is verder alleen bekend van een Drag 33a uit Nijmegen. De Vechtense bakjes dateren gezien hun profiel uit de bloeitijd van de productie van Bassus 1. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B14 OFBASSI

Drag 24/25 RMO VF*166

Dit is het enige tot dusver bekende exemplaar van dit stempel. Op grond van het profiel mag worden aangenomen dat het bakje van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B15 OFBASSI

Drag 24/25 RMO VF*166bb, VF*166ff, VF*166m, zonder nr

De laatste letter is op de hier afgebeelde afdruk nauwelijks zichtbaar, omdat hij bijna geheel samenvalt met het kader. Het stempel komt uitsluitend voor op bakjes, en is bekend uit onder andere Colchester en Valkenburg periode 2¹. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Glasbergen 1948-1953, 134, 173

B16 OFBASI

Bord RMO VF1678, VF1681
 Drag 24/25 RMO VF*166q

Van dit stempel is tot nu toe slechts één ander exemplaar aangetroffen, en wel in Oberstimm¹. Op grond van de profielen van de Vechtense stukken mag worden verondersteld dat het dateert uit de meest produktieve periode van Bassus 1. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Simon 1978, Taf 59, C741

B17 OFBASI

Bord RMO VF*162

Tot nog toe zijn van dit stempel slechts vier parallellen bekend, één uit La Graufesenque, twee uit Londen en één uit de Moorschicht te Wiesbaden¹. Het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Ritterling/Pallat 1898, Taf VIII 17

B18 OFBASI

Drag 27g RMO VF*166gg

De enige tot dusver bekende parallellen van dit stempel zijn afkomstig uit La Graufesenque, Londen, de legioensvesting in Straatsburg en Wiesbaden¹,

ze zijn evenals het Vechtense exemplaar aangebracht op bakjes Drag 27g. Het bakje uit Vechten past wat zijn profiel betreft uitstekend in de bloeitijd van de produktie van Bassus 1. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Ritterling/Pallat 1898, Taf VIII 18

B19 OFBASS

Drag 27g RMO VF*163a.

Van de overige vier afdrukken die tot nog toe zijn geregistreerd, verdienen er twee vermelding. De een, uit La Graufesenque, is aangebracht op een Drag 24/25, de ander is aangetroffen in Valkenburg periode 3¹. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Glasbergen 1948-1953, 134, 177

B20 OFBASS

Drag 18 RMO zonder nr

Geen van de vier tot dusver bekende parallellen van dit stempel is afkomstig uit een gedateerde context. Eén ervan bevindt zich echter op een Drag 24/25, dit wetigt het vermoeden dat het stempel thuishoort in de voor-Flavische tijd. Het profiel van het Vechtense bord wijst op een datering in of kort voor de tijd van Nero. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B21 OFBASS

Drag 24/25 RMO zonder nr (2 ex)

Van de negen bekende afdrukken van dit stempel is er één aangebracht op een Drag 27g, de overige bevinden zich op bakjes Drag 24/25. Van de vindplaatsen heeft alleen Colchester enige waarde voor de datering. Op grond van de profielen van de Vechtense bakjes mag worden aangenomen dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B22 OFBAS

Drag 24 RMO zonder nr

Hoewel het rechter uiteinde van deze afdruk ontbreekt, lijkt de tekst volledig bewaard te zijn. Voor een tweede S of een I na BAS is geen plaats, als men aanneemt dat het stempel in het midden van de bodem was aangebracht. De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel is een onduidelijk afdruk op een Drag 24/25 uit La Graufesenque, waarvan de tekst eveneens OFBAS lijkt te luiden. Beide bakjes behoren tot het kleine formaat, en zijn daarom slechts bij benadering te dateren, maar naar alle waarschijnlijkheid stammen ze uit het einde van de tijd van Claudius of uit die van Nero. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B23 OFBAS

Ritt 8 of 9 RMO VF*161b
 Drag 24/25 RMO VF1687x, VF*161
 Drag 27g RMO VF*161a.

Dit stempel komt regelmatig voor op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24, het lijkt dus geen twijfel dat het in de voor-Flavische tijd thuishoort. Deze conclusie wordt bevestigd door de lijst van vindplaatsen, die onder andere Aslingen¹, het Erdlager te Hofheim², het Kops Plateau te Nijmegen³ en Valkenburg periode 2⁴ omvat. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Knorr 1912, Taf XIII 21
 2 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 100, Ritterling 1912, Taf XXII 160
 3 Haalebos/Verlinden 1975, pl XLIX A 30
 4 Glasbergen 1940-1944b, 226, 23

B24 BASSIOF

Drag 24/25 RMO VF1687n
 Drag 27g RMO VF1687d

Dit stempel, dat ook op bakjes Ritt 9 voorkomt, is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen. De patrijs die voor deze afdrukken is gebruikt, is op een gegeven ogenblik afgebroken. Uit de vindplaatsen van afdrukken van de gebroken patrijs blijkt dat de stempels met de complete tekst betrekkelijk vroeg moeten zijn. De profielen van de bakjes uit Vechten zijn daarmee in overeenstemming. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 40-50 na Chr.

B24* BASSIOF<OF>

Drag 27g RMO VF*164b, VF*164f1, f1940/5 111

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk BASSIOF luidde. Stempels met de tekst BASSIO zijn onder andere aangetroffen in het grafveld op de Hunerberg en op het Kops Plateau te Nijmegen¹, in Rheingonheim² en in Valkenburg periode 1³. De profielen van de Vechtense stukken doen vermoeden dat het stempel wat ouder is dan de meeste andere van Bassus 1⁴. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-65 na Chr.

1 Grafveld Hunerberg Vermeulen 1932, pl XX 19-20, uit graf 4, met stempels van Ardacus en Giro, Stuart 1976, 99, fig 11, 84. Kops Plateau Breuer 1931, pl XIII 45
 2 Ulbert 1969, Taf 9, 17
 3 Glasbergen 1940-1944b, 226, 26, Glasbergen 1948-1953, 134, 180
 4 Vergelijk het profiel van een van de Nijmeegse bakjes, dat een van boven afgeplatte rand heeft (Stuart 1976, 99, fig 11, 84).

B25 BASSIO

Drag 24/25 RMO VF1677, VF*165, VF*165f, VF*1377, VF*1524
 Drag 27g RMO VF1687b=, VF1687f, VF*165d, VF*170/1

Dit stempel komt alleen voor op bakjes, onder andere van de typen Ritt 8 en 9. De enige uitzonderingen worden gevormd door twee borden die in La Graufesenque zijn aangetroffen. De patrijs waarmee deze stempels zijn aangebracht, moet op een gegeven moment zijn bijgewerkt, want op sommige exemplaren heeft de B een andere vorm dan op het hier afgebeelde stempel¹. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het Erdlager te Hofheim², het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen³ en Valkenburg periode 3⁴. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Van de Vechtense stukken heeft alleen VF1677 een dergelijk afwijkend stempel.

- 2 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 104, Ritterling 1912, Taf XXII 154
- 3 Stuart 1976, 99, fig 11, 87-88
- 4 Glasbergen 1948 1953, 134, 178

B26 BASSIO

Drag 24/25 RMO VF*165c

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 18 en bakjes Ritt 9 en Drag 27g. Er zijn onder andere afdrukken bekend uit Aislingen¹ en het depot van Narbonne-La Nautique². La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 30-32
- 2 Fiches e a. 1978, 191, fig 4, 10

B27 BASSVS

Drag 18 RMO VF*165e, f1940/5 234
 Drag 29 RMO VF1478 (pl 38, b), VF1689

In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is dit stempel niet alleen aangetroffen op borden Drag 18 en kommen Drag 29, maar ook op bakjes Drag 33a. Een van de stukken van het type Drag 29 is afkomstig uit een wellicht door Acutus gesigeneerde vormschotel¹. De afvalkuil bevatte niet alleen een dertigtal afdrukken die identiek zijn met die uit Vechten, maar ook een vijftigtal exemplaren waarop slechts SSVS te lezen is², op bakjes Ritt 8 en Drag 24. De patrijs moet dus gebroken zijn in de loop van het stookseizoen waarna de afvalkuil gevuld is. Stukken waarop nog de volledige tekst te lezen is, kunnen daarom nauwelijks van na de tijd van Claudius dateren. Deze conclusie wordt bevestigd door de decoratie van de kommen Drag 29 met dit stempel³. De Vechtense kommen hebben beide een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, de borden hebben, in tegenstelling tot hetgeen gebruikelijk is bij produkten van Bassus 1, een nagenoeg vlakke bodem. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 45-60 na Chr.

- 1 Mees 1995, 130, na Taf 1, 2
- 2 De eerste S is gehalveerd
- 3 Zie behalve de kom uit Vechten Knorr 1919, Taf 12 A, von Petrikovits 1937, 238, Abb 1, 3, Knorr 1952, Taf 7 A

B28 BASSVS

Drag 24/25 RMO VF*170b
 Drag 27g RMO VF*170, VF*170a1

De enige gedateerde context van dit stempel is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, die enkele afdrukken op bakjes Ritt 8 en Drag 33a heeft opgeleverd. De profielen van de Vechtense stukken doen vermoeden dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B29 BASSI

Drag 15/17 RMO VF*170a
 Drag 29 RMO VF*166r (Knorr 1919, Taf 12 B)

In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen zijn identieke afdrukken aangetroffen op borden Drag 15/17 en 16 die, net als het bord uit Vechten, een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben¹ (vgl. afb. 6.26, e), een eigenaardigheid die op een relatief vroege datering wijst. Andere

afdrukken zijn bekend uit Camulodunum², de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen en de Moorschicht te Wiesbaden³. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 98, fig 10, 80, en 99, fig 11, 85
- 2 Dickinson 1985b, microfiche 2 E2, 10
- 3 Ritterling/Pallat 1898, Taf VIII 21

B30 BASSI

Ritt 9 RMO VF1687c
 Drag 27g PUG 1353

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is voor tal van vormen gebruikt, waaronder Ritt 8 en 9 en Drag 24. Tot de vindplaatsen van identieke afdrukken behoren onder meer Colchester en het Erdlager te Hofheim¹. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 98

B31 BASSI

Drag 27(?) RMO VF*164q

Van dit bakje is alleen de bodem bewaard gebleven. Naar alle waarschijnlijkheid is het een Drag 27, maar het kan ook een Drag 33a zijn, al zou dat voor Bassus 1 een rareit zijn - althans buiten het productiecentrum. Van de overige drie geregistreerde afdrukken is er één afkomstig uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Daniels 1955, 55, m1518

B32 BASSI

Drag 18 RMO VF*164j, VF*166u
 Bord RMO VF1687t, VF*164k, zonder nr
 Drag 24/25 RMO VF*164w
 Drag 27g RMO VF1685, VF1687b, VF1687s, VF*164, VF*164a, VF*164e, zonder nr, f1940/4 13
 Drag 29 RMO VF*164n (Knorr 1919, Taf 12 C)

De patrijs waarvan deze afdrukken afkomstig zijn, moet op een gegeven ogenblik zijn bijgewerkt, want de B heeft op verscheidene exemplaren de gedaante van een D met een horizontale dwarsbalk in het midden¹. Tot de vindplaatsen behoren onder andere het Geschirrdpot te Burghofe², het Erdlager te Hofheim³, het grafveld op de Hunerberg, het Kops Plateau en de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen⁴, en Valkenburg periode 2 en 3⁵, zodat de patrijs vooral in de voor-Flavische tijd moet zijn gebruikt. Er zijn echter ook afdrukken bekend uit Malton en Rottweil, waaruit kan worden afgeleid dat stukken met dit stempel nog in de tijd van Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1]⁶, Carrade [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Laubenheimer 1979, 207, fig 30, 3, uit La Graufesenque
- 2 Ulbert 1959, Taf 41, 63
- 3 Ritterling 1904, Taf VIII 18, Ritterling 1912, Taf XXII 152-153
- 4 Grafveld Hunerberg Stuart 1976, 98, fig 10, 81-82, en 99, fig 11, 83
- 5 Kops Plateau Breuer 1931, pl XIII 49 Omgeving Trajanusplein Daniels 1955, 74, m1479
- 6 Glasbergen 1940-1944b, 226, 27 en 29, Glasbergen 1967, 105, 363

6. Zie noot 1.

B33 BASSI

Drag. 24/25 RMO: VF*164l.

Tot nog toe zijn slechts twee andere exemplaren van dit stempel geregistreerd; deze zijn afkomstig uit het Erdlager te Hofheim¹ en uit Londen², en beide eveneens aangebracht op een Drag. 24/25. Het Vechtense bakje kan wegens zijn profiel kort na het midden van de 1ste eeuw worden gedateerd. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1. Ritterling 1912, Taf. XXII 151.
2. Walters 1908, 173, M790.

B34 BASSI

Drag. 27g PUG: 1947-317.

Dit stempel schijnt tot dusver uniek te zijn. Het profiel van het bakje doet vermoeden dat het uit het einde van de tijd van Claudius of uit die van Nero dateert. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B35 BASSI

Drag. 24/25 RMO: VF1684; VF1687o.

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren geregistreerd, en wel op een Drag. 27g uit La Graufesenque, op een bakje van servies E uit Alesia, op een Drag. 33a uit Caerleon en op een Drag. 15/17 uit Koblenz. Hoewel de vondst van afdrukken op servies E en in Caerleon in eerste instantie anders doet vermoeden, mag op grond van de profielen van de bakjes uit Vechten worden aangenomen dat het een stempel is van Bassus i. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 55-75 na Chr.

B36 BASSI

Drag. 27g RMO: VF1687a; VF*164t.
PUG: 1947-155.

Dit stempel is verder alleen bekend van een Drag. 27g uit Aislingen¹ en van een Drag. 27 uit Worms. Uit het profiel van het Vechtense bakje met nummer VF*164t, dat volledig bewaard is gebleven, kan worden afgeleid dat het stempel dateert uit de bloeitijd van de produktie van Bassus i. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1. Knorr 1912, Taf. XIII 23.

B37 BASS[I]

Drag. 27g RMO: VF1687r; VF*1532.

Dit zijn afdrukken van een bijgewerkte patrijs. Bij oudere afdrukken dan het hier afgebeelde exemplaar heeft alleen het rechter uiteinde de vorm van een zwaluwstaart. Dergelijke exemplaren zijn onder andere gevonden in het grafveld op de Hunerberg en op het Kops Plateau te Nijmegen¹, in Rheingönheim² en in de Moorschicht te Wiesbaden³, op borden Drag. 15/17, 18 en bakjes Drag. 27g. Afdrukken waarvan net als bij het Vechtense stuk ook het linker uiteinde de vorm van een zwaluwstaart heeft, zijn jonger; deze

komen alleen voor op bakjes, onder andere van de typen Ritt. 9 en Drag. 24. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1. Grafveld Hunerberg: Vermeulen 1932, pl. XX 16, uit graf 4, met stempels van Ardacus en Giro; Stuart 1976, 99, fig. 11, 89.
2. Ulbert 1969, Taf. 9, 19.
3. Ritterling/Pallat 1898, Taf. VIII 23.

B38 BASSI

Drag. 24/25 PUG: 1947-379.

De weinige parallellen die van dit stempel bekend zijn, uit Camulodunum¹, het Erdlager te Hofheim², Londen en Wiesbaden³, zijn alle eveneens aangebracht op bakjes Drag. 24/25. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1. Dickinson 1985b, microfiche 2:E2, 11.
2. Ritterling 1904, Taf. VIII 17.
3. Waarschijnlijk Ritterling/Pallat 1898, Taf. VIII 19, uit de Moorschicht.

B39 BASS[I]

Ritt. 8 RMO: VF*164o.
Drag. 24 RMO: VF24 (69).
Drag. 24/25 RMO: VF*163.
Drag. 27g RMO: VF1687f=; VF1687g=.
Drag. 27 PUG: 1491.

Op de meeste afdrukken van dit stempel is slechts BASS te lezen, maar op sommige exemplaren is te zien dat de volledige tekst BASSI luidt. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Aislingen¹, Valkenburg periode 2² en Zwammerdam periode I³. In een graf op de Hunerberg te Nijmegen was een identiek stempel vergezeld van een stuk van Firmo i⁴. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

1. Knorr 1912, Taf. XIII 22a.
2. Glasbergen 1940-1944b, 226, 30.
3. Haalebos 1977, Taf. 22, 46.
4. Vermeulen 1932, pl. XX 18, uit graf 26.

B40 BASSI

Drag. 27g RMO: VF1687e; VF*164h; VF*164s.

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque en Londen, op een Ritt. 9 en een Drag. 27g. De tweede S is steeds onduidelijk, alsof de stempelsnijder een fout heeft gemaakt en heeft geprobeerd deze meteen te herstellen. De datering berust voornamelijk op de profielen van de bakjes uit Vechten. La Graufesenque [1], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr.

B41 BASSI

Drag. 24/25 RMO: VF1687w; VF*164g.

Tot dusver is van dit stempel slechts één ander exemplaar gevonden, en wel in Vetera, eveneens op een Drag. 24/25. De bakjes uit Vechten behoren tot het kleine formaat en kunnen daarom slechts bij benadering worden gedateerd, maar er is geen aanleiding om te veronderstellen dat ze ouder of

jonger zijn dan de meeste andere produkten van Bassus 1 La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr

B42 BASSI

Drag 27g RMO VF*164p

Van dit stempel is slechts een handvol parallellen bekend, onder andere uit Aislingen¹ en van het Kops Plateau te Nijmegen², maar ook uit de legioensvesting in Chester La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 55-75 na Chr

1 Knorr 1912, Taf XIII 22

2 Breuer 1931, pl XIII 47

B43 BAS

Ritt. 8 RMO VF*160, VF*160c

Drag 24 RMO VF*160d

Drag 24/25 RMO VF*160a.

Drag 27g RMO VF*160b

Tot de weinige vindplaatsen van dit stempel behoren onder andere het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen¹. De Drag 27g uit Vechten heeft een enigszins afgeplatte rand, maar de profielen van de overige Vechtense bakjes wijzen op een datering in of kort voor de tijd van Nero La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr

1 Grafveld Hunerberg Stuart 1976, 99, fig 11, 86 Kops Plateau Breuer 1931, pl XIII 38

B44 BAS

Ritt 8 RMO VF*867x, zonder nr

Beide Vechtense afdrukken zijn niet goed gecentreerd. Bij de enige bekende parallel, uit Woerden, is dat wel het geval. De bakjes uit Vechten zijn allebei klein, waardoor hun ouderdom moeilijk te bepalen is. De profielen spreken echter voor een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Carrade [2], ca. 50-70 na Chr

Bassus 1 - Coelus

In de stempels die hieronder worden besproken, komen twee namen voor. Theoretisch zou het een gentilicium en een cognomen kunnen betreffen, Bassius Coelus¹, maar het is waarschijnlijker dat het om twee cognomina gaat (vgl p 90). Oswald heeft aangenomen dat Bassus 1 en Coelus gelijkwaardige partners waren², maar de omstandigheid dat de naam van Coelus op de meeste stempels sterk is afgekort, doet vermoeden dat hij niet meer was dan een werknemer van Bassus 1. Nadat de laatste het werk had neergelegd, is Coelus voor zichzelf begonnen, dat mag men althans waarschijnlijk afleiden uit het stempel OFCOELI³

1 Zie voor het gentilicium Schulze 1904, 350 en 423, Mócsy e a 1983, 45

2 Oswald 1931, ix

3 Catalogus nr C141

B45 OFBASSICOELI

Drag 15/17R RMO f1940/5 92

Schotel RMO VF1687d=, VF*166o, VF*166x, VF*169a.

Drag 29 RMO VF*169 (Knorr 1919, Taf 13 J), VF*169a1 (idem, Taf 13 H), VF*169b

Dit stempel wordt gewoonlijk gelezen als OFBASSICOEL. De laatste letter is echter duidelijk een l, omdat een dwarsbalk aan de basis ontbreekt. De onderste dwarsbalk van de E daarentegen is langer dan de beide andere, zodat men hierin een ligatuur van E en L mag lezen, juist zoals bij het stempel MELAINIMA¹

Het stempel komt uitsluitend voor op schotels en kommen. Drag 29, en is onder andere aangetroffen in het Erdlager te Hofheim² en in Rheingonheim³. De versiering van de kommen Drag 29 hoort thuis in de tijd van Nero⁴. Van de drie kommen uit Vechten heeft er slechts één een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr

1 Catalogus nr M59

2 Ritterling 1912, Taf XXII 164

3 Knorr 1952, Taf 9 C

4 Knorr 1919, Taf 13 L, Knorr 1952, Taf 8, 1, Simpson 1968b, pl LXXIX 4

B46 OFBASSI CO

Drag 18R RMO VES1

Schotel RMO VF*168b, VF*168h, zonder nr

In Vechten is dit stempel alleen op schotels aangetroffen, maar elders ook op borden. Drag 15/17 en 18 en kommen Drag 29. Op de hier afgebeelde afdruk is duidelijk te zien dat de uiteinden de vorm van een zwaluwstaart hebben, andere afdrukken hebben de meer gebruikelijke ronde uiteinden, ongetwijfeld als gevolg van slijtage van de patrijs.

Parallellen zijn onder andere bekend van het Kops Plateau te Nijmegen¹, uit het Keramiekager te Oberwinterthur² en uit Risttussen³. Er zijn echter ook exemplaren gevonden in Hedderheim en Ribchester⁴, zodat stukken met dit stempel tot in de Flavische tijd op de markt moeten zijn geweest.

Op de Drag 18R uit Vechten is een graffiti aangebracht dat identiek is met het eigenaarsmerk op een Drag 15/17 met een van de oudste stempels van Calvus⁵ (afb 4 1, c en d). La Graufesenque [1], ca. 50-75 na Chr

1 Breuer 1931, pl XIII 52

2 Ebnother/Eschenlohr 1985, 254, Abb 6

3 Knorr 1952, Taf 9 A

4 Wild 1988, 15, 20(S)

5 Zie catalogus nr C14. Een graffiti op een bord van Manduilus is wellicht van dezelfde persoon afkomstig (vgl catalogus nr M19)

B47 OFBASSI CO

Drag 29 RMO VF1411 (Knorr 1919, Taf 13 B), VF1675 (idem, Taf 13 F), VF*168a (idem, Taf 13 G), VF*168c, VF*168e

PUG 1392

Dit stempel komt ook voor op borden en schotels. Tot de vindplaatsen behoren het Erdlager te Hofheim¹, het Kops Plateau te Nijmegen, het Keramiekager te Oberwinterthur, en Usk². De kommen uit Vechten hebben alle een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, hetgeen wijst op een voor-Flavische datering. Een stuk met een identiek stempel uit de

legioensvesting of de bijbehorende canabae in Nijmegen zal daarom wel van elders zijn meegebracht La Graufesenque [1], ca 50-70 na Chr

- 1 ORL B29, 25, 3, Rutterling 1912, Taf XXII 166
- 2 Hartley/Dickinson 1993, 208, 21

B48 OFBASSICO

Bord RMO VF*168d
 Drag 29 RMO VES2, VF1483 (pl 38, c), VF1667, VF1674, VF*168 (Knorr 1919, Taf 13 D), VF*168f, VF*168g, VF*461 (idem, Taf 13 C), f1953/12 1 (Blaat 1940, afb 2)
 PUG 1947-93

Voor de datering van dit stempel bestaan maar weinig aanknopingspunten De enige gedateerde vondstcomplexen waaruit een identieke afdruk bekend is, zijn Auslingen¹ en de brandlaag uit 61 na Chr in Londen² Hoewel negen van de elf kommen uit Vechten een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben, doen de decoraties vermoeden dat de patrijs ook nog in de vroeg-Flavische tijd is gebruikt³ La Graufesenque [1]¹, ca. 50-75 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 25-26
- 2 Noel-Hume/Noel-Hume 1954, 257, 53
- 3 Knorr 1919, Taf 13 A en M, Knorr 1952, Taf 10 E-F, Mary 1967, Taf 15, 1
- 4 Hermet 1934, pl 110, 17

B49 OFBASSIC

Drag 24/25 RMO VF24 (3), VF1672, VF1673, VF1686, VF*167c
 Drag 29 RMO VF*167b (Knorr 1919, Taf 13 K)
 PUG 1947-43, 1947-411 (pl 42, a)

Tot nu toe lijkt Vechten de enige plaats te zijn waar dit stempel op kommen Drag 29 is aangetroffen Elders, onder andere in het Erdlager te Hofheim¹, zijn alleen afdrukken aan het licht gekomen op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25 De afdrukken op de beide kommen Drag 29 uit Vechten zijn duidelijker dan de overige, zodat ze hoogst waarschijnlijk iets ouder zijn De decoratie van de kom met nummer 1947-411 ondersteunt deze hypothese, omdat ze waarschijnlijk nog uit de tijd van Claudius dateert. De profielen van de bakjes Drag 24/25 doen vermoeden dat deze stukken in de tijd van Nero thuishoren (vgl afb 659, e) La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr

- 1 Rutterling 1912, Taf XXII 163

B50 OFBASSIC

Drag 24 RMO VF938
 Drag 24/25 RMO VF1666, VF*165b, VF*167, VF*167a, f1940/5 13, f1940/5 92
 PUG 1947-124

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8 en Drag 27g Tot de vindplaatsen van identieke afdrukken behoren Auslingen¹, Colchester Pottery Shop I² en het Erdlager te Hofheim³ La Graufesenque [1], ca 50-70 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 27-29
- 2 Hull 1958, 154, fig 76, 5
- 3 Rutterling 1904, 417, Abb 15, 103

B51 BASSIC

Drag 24/25 RMO VF1687I

Dit stempel is verder alleen bekend van een Drag 33 uit Glanum¹ en van een Ritt 9 uit Speyer Gezien de vormen waarop het is aangetroffen, mag men aannemen dat het stempel uit de voor-Flavische tijd stamt, vermoedelijk van kort na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca 50-70 na Chr

- 1 Bémont 1976, 22, 38

Bassus II

De stempels die hieronder worden opgesomd, dateren zeker niet van voor de regering van Domitianus De produkten waarop ze zijn aangebracht, hebben wat hun profielen betreft niets gemeen met de stukken uit de periode ca. 45-75 na Chr die aan Bassus I zijn toegewezen, maar lijken sterk op die van pottenbakkers als Bassinus en Fuscus II, die tot in het begin van de 2de eeuw actief zijn geweest Het heeft er dus de schijn van dat in La Graufesenque twee pottenbakkers met de naam Bassus werkzaam zijn geweest Een andere mogelijkheid is dat de hieronder besproken stempels afkomstig zijn van Bassinus, omdat namen in stempels vaak werden afgekort, dit is echter niet te bewijzen

Bassus II heeft naast onversierde waar misschien ook vormschotels voor kommen Drag 37 gemaakt Uit Gallia Narbonensis zijn enkele exemplaren van deze vorm bekend die onder de decoratie een afdruk vertonen van het stempel OFBASSI Uit de stijl van de versiering blijkt dat de vormschotels in de 2de eeuw zijn vervaardigd¹

- 1 Mees 1995, 70 v, met Taf 10, 1-5

B52 OFJBASSI

Drag 18 RMO VF*166hh

Van dit stempel zijn in totaal slechts vier exemplaren geregistreerd, waaronder een uit Butzbach Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering rond de overgang van de 1ste naar de 2de eeuw La Graufesenque[2], ca 80-110 na Chr

B53 OFBASSI

Drag 18 RMO VF*166L

In La Graufesenque is dit stempel ook aangetroffen op bakjes van het type Drag 33 en op bakjes van servies E Van elders zijn verder nog afdrukken bekend op schotels Drag 18R en bakjes Drag 27 Tot de vindplaatsen van identieke stempels behoren onder andere Butzbach¹ en de Salisberg² De late datering die hieruit kan worden afgeleid, wordt bevestigd door het profiel van het Vechtense bord, dat een wijd uitstaande wand heeft zoals men die ook vindt bij borden van bijvoorbeeld Fuscus II La Graufesenque [1], ca 80-110 na Chr

- 1 Muller 1968, 16
- 2 Suchier 1890, Taf IV K22, ORL B24, 7, 5

B54 OFBASSI

Drag 27 RMO VF*166f

Afdrukken van dit stempel zijn onder andere ook bekend uit de legioensvesting van Caerleon¹, Hedderheim², de canabac ten westen van de Nijmeegse legioensvesting, en Nijmegen west. In Rheingonheim behoort het tot de vondsten die wijzen op gebruik van het terrein na de ontruiming van het castellum onder Vespasianus. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Nash Williams 1929, 301, fig. 37, 3
- 2 Wolff 1911, 45, Abb. 9, 2, wellicht het hier vermelde exemplaar, uit graf 3, met een stempel van L. Cosius Virilis

B55 OF B[ASSI]

Drag 27 RMO VF25 (104)

In La Graufesenque is dit stempel ook aangetroffen op bakjes van het type Drag 33a en op bakjes van servies E¹. Andere afdrukken zijn bekend uit onder andere Friedberg² en Krefeld-Gellep. La Graufesenque [1]³, ca. 80-100 na Chr.

- 1 Vernhet 1976, 23, fig. 4, 6
- 2 ORL B26, 33, Abb. 1, 2
- 3 Vgl. noot 1

B56 <OF>BASSI

Drag 27g RMO VF1660

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs, waarvan de tekst oorspronkelijk OFBASSI luidde. Afdrukken met de complete tekst zijn alleen bekend van borden Drag 18, en zijn tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen.

Afdrukken die identiek zijn met het Vechtense exemplaar, zijn onder andere in Caerleon en Hedderheim gevonden. In La Graufesenque zijn er enkele voor de dag gekomen op bakjes die meer gemeen hebben met de Drag 33b dan met de Drag 33a. Een afdruk is er aangetroffen op een Drag 29. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

B57 OFBASSI

Drag 27 RMO VF*166j

Van dit stempel zijn alleen afdrukken bekend uit La Graufesenque, Bowes, Catterick en Corbridge¹. De laatstgenoemde vindplaats en het profiel van het Vechtense bakje maken duidelijk dat het een stempel van Bassus II betreft. La Graufesenque [1], ca. 80-100 na Chr.

- 1 Vgl. Haverfield 1915, 278, wellicht het hier vermelde exemplaar

Bellicus

De produkten van Bellicus zijn betrekkelijk zeldzaam. De beschikbare gegevens doen vermoeden dat hij uitsluitend in de voor-Flavische tijd actief is geweest¹. Het is waarschijnlijk Bellicus' naam die in fragmentaire toestand

voorkomt in een borderel uit La Graufesenque waarin ook zijn tijdgenoot Abitus wordt genoemd².

- 1 Naast de hieronder opgesomde vondstcomplexen is het depot van Narbonne-La Nautique de enige gedateerde context (Fiches e a. 1978, 191, fig. 4, 15).
- 2 Marichal 1988, nr. 67 BELL[---]

B58 <OF>BELLICI

Drag 24/25 RMO VF*173a
 Drag 29 RMO VF1691 (Knorr 1919, Taf. 15)

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs. De complete tekst, OF BELLICI, is bekend van een bord uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. De lijst van vindplaatsen van afdrukken van de gebroken versie omvat onder andere Valkenburg periode 2¹. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Glasbergen 1940-1944b, 226, 30a. Een stempel van Maccarus met hetzelfde vondstnummer is toegewezen aan periode 1 (Glasbergen 1948-1953, 140, 248, vgl. Brunsting e a. 1940-1944, 188, 858 periode 1).

B59 OF BELLICI

Drag 18 RMO f1909/10 2
 Bord RMO VF*173

De enige gedateerde context van dit stempel, dat ook op bakjes Drag 24/25 voorkomt, is het Erdlager te Hofheim¹. Op grond van dit gegeven en van de profielen van de borden uit Vechten mag worden aangenomen dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1912, Taf. XXII 168

Bilicatus

Bilicatus is een van de vroegste pottenbakkers uit La Graufesenque die hun produkten ver buiten de regio hebben afgezet. Als het Bilicatus' naam is die genoemd wordt in het stempel ACVT / BILI AR, mag men aannemen dat hij het vak geleerd heeft in de werkplaats van Acutus. Hij moet echter al in de tijd van Tiberius een eigen bedrijf hebben opgericht. Zijn oudste stempels zijn die waarin de Keltische vorm van zijn naam voorkomt¹, en die waarin zijn naam vergezeld is van die van Veluso², in wie men wel een van zijn werknemers mag zien.

Omdat Bilicatus patrijzen heeft gebruikt waarop de tekst in twee regels was aangebracht, en hij onder andere borden van het type Halt 1a heeft gemaakt, is hij wellicht al omstreeks 20 na Chr. begonnen te produceren. Aan de andere kant zijn zijn produkten nog aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, zodat waarschijnlijk pas in de jaren zestig een einde is gekomen aan zijn werkzaamheden. Volgens Oswald is een van Bilicatus' stempels in Bavay samen met een munt van Nero aangetroffen³.

Stempels waarin Bilicatus' naam tot BILIC of nog sterker is afgekort, zijn door Oswald ondergebracht bij een niet bestaande pottenbakker Billicus⁴. Onder deze naam zijn tevens enkele verkeerd gelezen stempels van Bilicuro te vinden.

- 1 BILIC / [AT]OS en BILICATOS, beide tot dusver alleen aangetroffen in La Graufesenque
- 2 BILICATI/ VELVS[O?] en, van een andere patrijs, BILICATI/ VELVSO, bekend uit resp La Graufesenque en Asciburgum (Bechert/Vanderhoeven 1988, 39, 86a)
- 3 Oswald 1931, 42 In dit licht bezien is de door Oswald voorgestelde einddatum onder Claudius merkwaardig (idem, 42 v en 359)
- 4 Oswald 1931, 43, 359 en 424

B60 OFIC BILICATI

Bord RMO VF*179a.
 Drag 29 RMO VF1699a, VF*179 (Knorr 1919, Taf 14 E), VF*469g (idem, Taf 14 D), f1940/5 111 (afb 673, c)

Tot nu toe zijn er geen parallellen van dit stempel aangetroffen in een gedateerde context. In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is echter een afdruk aan het licht gekomen op een Drag 25 met een grote, aan de onderkant afgeschuinde standring¹, zodat het wel een van Bilicatus' oudere stempels moet zijn. Deze veronderstelling wordt bevestigd door de profielen en decoraties van de kommen Drag 29 uit Vechten - in het bijzonder van die met nummer VF*469g - en door het profiel van het bord, dat een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem heeft. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 99, fig 11, 91

B61 OFIC BILICAT

Schotel PUG 1947-413
 Drag 29 RMO VF1448 (Knorr 1919, Taf 14 C), VF1692, VF1698

Dit is een van Bilicatus' bekendste stempels. In La Graufesenque is het aangetroffen op kommen Drag 29 en op bakjes van de typen Ritt. 5 en Drag 24/25 en 33a, onder andere in de Fosse de Cirratus. Sommige kommen Drag 29 met dit stempel hebben een decoratie die nog thuishoort in de tijd van Tiberius¹, maar er is ook stuk bekend dat slechts een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem heeft. De vondst van parallellen in Camulodunum, Leicester en in de brandlaag uit 61 na Chr te Londen² wijst erop dat stukken met dit stempel nog in de tijd van Claudius in gebruik kunnen zijn geweest, en wellicht zelfs nog later. La Graufesenque [1]³, ca. 30-60 na Chr.

- 1 Knorr 1919, Taf 14 B, zie voor exemplaren met een wellicht iets jongere decoratie Knorr 1919, Taf 14 A en 15 F, Knorr 1952, Taf 11 A, Martin/Garnier 1977, 149, fig 2, 4
- 2 Millett 1987, 113
- 3 Hermet 1934, pl 110, 18

B61* OFIC BILIC<AT>

Drag 27g RMO VF*178b, VF*178d

Nadat de patrijs waarvan de onder nummer B61 genoemde afdrukken afkomstig zijn, gebroken was, is hij kennelijk alleen nog maar voor bakjes van het type Drag 27g gebruikt. De profielen van de stukken uit Vechten wijzen op een datering in de tijd van Nero¹, evenals de vondst van parallellen in Hedderheim en, waarschijnlijk, York². La Graufesenque [1]³, ca. 55-70 na Chr.

- 1 Vgl Stuart 1976, 100, fig 12, 93
- 2 Yorkshire Museum, vindplaats onbekend
- 3 Vgl Hermet 1934, pl 110, 18a, waarschijnlijk identiek

B62 OFIC BILIC

Drag 15/17 RMO VF*177
 Drag 18 RMO VF*178
 Bord RMO VF*178dx

In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque zijn verscheidene identieke afdrukken gevonden, onder andere op bakjes Ritt. 8 en Drag 24 en 27g. Het stempel komt ook voor op borden Ritt. 1 en kommen Drag 29. Tot de vindplaatsen behoren verder het Erdlager te Hofheim¹, Valkenburg periode I² en Velsen 1. Te oordelen naar de profielen van de Vechtense borden is het niet een van Bilicatus' oudste stempels. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

- 1 Rittinger 1912, 235, Abb 53, 272 en Taf XXII 169-170
- 2 Glasbergen 1948-1953, 134, 184

B63 OFIC BILIC

Bord RMO VF*178c

Dit stempel is in La Graufesenque aangetroffen op borden Drag 15/17 en bakjes Ritt. 8 en Drag 24/25 en 27g. Hoewel er geen exemplaren bekend zijn uit gedateerde vondstcomplexen, moeten ze wel van voor 45 na Chr dateren, aangezien in een graf uit omstreeks 40 na Chr te Bregenz¹ en op bakjes van het type Ritt. 5 afdrukken zijn gevonden waarop de tekst nog slechts FIC BILI luidt. La Graufesenque [1]², ca. 30-45 na Chr.

- 1 Oxé 1936, 342, Abb 2, met stempels van onder anderen Regenus en Scottius
- 2 Bémont e.a. 1987, 23, fig 19

B64 OFIC BILIC

Drag 17a RMO VF*178dxx
 Bord RMO VF1697, VF*178a.
 PUG 1947-275

In de Fosse de Cirratus te La Graufesenque is deze variant aangetroffen op borden van het type Halt. 1a, zodat het wel een van Bilicatus' oudste stempels moet zijn. Het komt ook voor op borden Drag 15/17 en 17a - bijna altijd met een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem - en op bakjes Drag 24/25 en 27g. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere een graf uit ca. 40 na Chr te Bregenz¹, en Velsen 1. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

- 1 Oxé 1936, 342, Abb 2, met stempels van onder anderen Regenus en Scottius

B65 OFIBILI

Drag 27g RMO zonder nr

Dit retrograde stempel schijnt tot dusver uniek te zijn¹. Over de lezing bestaat nauwelijks twijfel, en zowel de afkorting OFI als de spelling van de naam met een enkele L pleit voor een toewijzing aan Bilicatus, en niet aan

Billicuro. Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

1. Vgl. echter catalogus nr. Y128.

B66 OFBILICAT

Drag. 15/17 RMO: VF*178e.

Dit is een betrekkelijk zeldzaam stempel, dat verder alleen bekend is uit La Graufesenque en Mainz, op borden Drag. 15/17 en bakjes Ritt. 8 en 9. De profielen van de borden uit Vechten en La Graufesenque, die een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben, doen vermoeden dat het stempel dateert uit het tweede kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

B67 OFBILIC

Drag. 17a RMO: VF1699.
Bord RMO: f1940/5.193.

Identieke afdrukken zijn tot nu toe alleen gevonden in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en op de Lorenzberg bij Epfach¹. Omdat het stempel in Vechten is aangetroffen op een Drag. 17a, met een hoge standring en een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, moet het een relatief vroeg exemplaar zijn. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

1. Ulbert 1965, Taf. 10, 19.

B68 OFBILI

Drag. 24/25 RMO: VF*176a; f1940/5.234.

Van dit stempel zijn tot dusver geen exemplaren gevonden in een gedateerde context. Alle bekende afdrukken bevinden zich op bakjes, van de typen Ritt. 9 en Drag. 24, 27 en 27g. De bakjes uit Vechten behoren tot het kleine formaat en maken, ondanks hun aan de onderkant enigszins afgeschuinde standring, geen opmerkelijk vroege indruk. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

B69 BILICCA[TT]

Drag. 17a RMO: VF*176.
Bord RMO: VF*180.

Dit stempel, waarin de naam van de pottenbakker anders dan gebruikelijk met een dubbele L en C is gespeld, is verder alleen bekend uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en uit Velsen 1. Op grond van deze vindplaatsen en van het profiel van de Drag. 17a uit Vechten, die een hoge standring heeft en een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, mag worden aangenomen dat het geen laat stempel van Bilicatus is. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

Billicuro

Billicuro's produkten zijn niet bijzonder talrijk, zodat hun ouderdom slechts bij benadering te bepalen is. De gedateerde vondstcomplexen waarin

produkten uit zijn werkplaats zijn aangetroffen, stammen alle van na het jaar 70¹, maar de profielen van sommige van zijn stukken doen vermoeden dat deze wat ouder zijn. Oswalds datering van zijn werkzaamheden in de tijd van Claudius en Nero is echter veel te vroeg². De activiteiten van Billicuro zijn waarschijnlijk beperkt geweest tot de periode ca. 60-90 na Chr.

1. Onder andere Dormagen (Müller 1979, Taf. 68, 15), het Steinkastell te Hofheim (ORL B29, 25, 4) en Nijmegen-west.
2. Oswald 1931, 43 en 359. Deze datering is naar alle waarschijnlijkheid gebaseerd op de toeschrijving van het in de vorige noot vermelde stempel uit Hofheim aan het Erdlager, waarvan destijds werd aangenomen dat het onder Nero niet bezet was (idem, xvi). Enkele verkeerd gelezen stempels van Billicuro zijn door Oswald ondergebracht bij de verder onbekende pottenbakker Billicus, aan wie vooral stempels van Bilicatus zijn toegewezen (idem, 43, 359 en 424).

B70 B[TT]LLICVRO

Drag. 27g RMO: VF1700.

In La Graufesenque is een dozijn identieke afdrukken gevonden, op bakjes Drag. 27g en 33a en op een Drag. 29. Van elders zijn maar enkele parallellen bekend, onder andere op borden Drag. 18. Er zijn tot dusver geen exemplaren aangetroffen in een gedateerde context. De datering berust daarom geheel op het profiel van het bakje uit Vechten, dat anders dan de bakjes uit La Graufesenque tot het middelgrote formaat behoort. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

B71 BILICV[RON]

Drag. 18 PUG: Ve1925/5.

Dit stempel wordt gewoonlijk alleen aangetroffen op borden Drag. 18, maar uit La Graufesenque is een afdruk bekend op een schotel met holle bodem, die waarschijnlijk tot servies E2 mag worden gerekend, waarvan Billicuro een van de weinige bekende producenten is geweest¹. De datering in de Flavische tijd die uit dit gegeven kan worden afgeleid, wordt ondersteund door de vondst van identieke afdrukken in Bickenbach², de vicus bij het castellum te Little Chester³, en Regensburg-Kumpfmühl⁴. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

1. Vernhet 1976, 23, fig. 4, 9.
2. Simon 1977, 64, Abb. 9, 55.
3. Hartley/Dickinson 1985a, 187, fig. 75, 49.
4. Fischer 1983/1984, 50, Abb. 14, 95, gelezen als CRIVCVRO en toegeschreven aan Cricuro uit Banassac.

B72 OFBILLI

Drag. 27g RMO: VF*184.

De tekst van dit stempel geeft op zichzelf geen uitsluitsel over de vraag of het afkomstig is van Bilicatus of van Billicuro. Bilicatus heeft zijn naam echter slechts zelden met een dubbele L gespeld, in tegenstelling tot Billicuro. Het bakje uit Vechten is gezien het profiel waarschijnlijk omstreeks 70 na Chr. te dateren, hetgeen eveneens eerder op Billicuro dan op Bilicatus wijst. Er zijn maar enkele parallellen bekend, en wel uit Oberstimm¹, Valkenburg² en Woerden. Afdrukken uit Bonn³ en Straubing⁴ zijn wellicht ook identiek. La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr.

1. Simon 1978, Taf. 59, C742.

2. Glasbergen 1948-1953, 134, 185.
3. Bemmann 1984, Taf. 50, 424.
4. Walke 1965, Taf. 40, 89.

Bio

Bio is voornamelijk in de tijd van Nero actief geweest, en wel niet alleen in La Graufesenque, maar ook in Le Rozier¹. De vroegste vondstcomplexen waarin stukken van Bio zijn aangetroffen, zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en de Pottery Shops in Colchester². Omdat enkele van Bio's producten in een Flavische context aan het licht zijn gekomen³, is hij vermoedelijk tot in de tijd van Vespasianus actief geweest. Uit deze einddatum kan worden afgeleid dat een in Banassac aangetroffen stuk van Bio onmogelijk ter plaatse kan zijn vervaardigd⁴.

De vormschotels die Bio voor de produktie van kommen Drag. 29 heeft gebruikt, heeft hij wellicht voor het grootste deel zelf gemaakt⁵. Er is echter één kom van hem bekend die in een vormschotel van Modestus is gevormd⁶.

1. Peyre 1971, 75, 3; Thuault 1978, 25, 2; Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13.
2. Hull 1958, 198, fig. 99, 3 en 20.
3. De jongste context is Corbridge (Dickinson/Hartley 1988a, 221 v., 12).
4. Peyre 1975, 24; Bémont/Jacob 1986, 108, fig. 10; Hofmann 1988, 34, fig. 14.
5. Hermet 1934, pl. 114, 5; Mees 1995, 71, met Taf. 7, 10.
6. Mees 1995, 60.

B73 BIOFECTIT

Drag. 27g RMO: VF*356.

In La Graufesenque zijn ook scherpere afdrukken aangetroffen, waarop de B nog goed zichtbaar is, en wel uitsluitend op borden Drag. 18 en kommen Drag. 29. Naar alle waarschijnlijkheid is de patrijs pas na enige tijd, toen de B door slijtage gedeeltelijk was verdwenen, ook voor bakjes gebruikt, en wel van de typen Ritt. 8 en 9 en Drag. 24 en 27g.

Tot nu toe zijn er geen afdrukken bekend uit gedateerde vondstcomplexen, maar de decoratie van enkele kommen Drag. 29 doet vermoeden dat de patrijs al onder Claudius in gebruik is geweest¹. Vervolgens de meeste kommen van dit type hebben echter een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1. In La Graufesenque is een exemplaar gevonden met in de benedenzone een z.g. nautilus-versiering.
2. Vernhet 1979, pl. XIX 2; Bémont/Jacob 1986, 101, fig. 5; Bémont e.a. 1987, 41, fig. 43, 2.

B74 BIOFECTIT

Drag. 27g RMO: VF2009.

De duidelijkste parallellen van dit stempel zijn bekend van borden Drag. 15/17 en 18. Exemplaren waarvan de eerste en de laatste letter incompleet zijn, komen voor op bakjes van de typen Ritt. 8 en Drag. 24, 27 en 27g. Tot de vindplaatsen behoren onder andere Colchester Pottery Shop II¹, Hedderheim en het Keramiklager te Oberwinterthur. La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca. 60-75 na Chr.

1. Hull 1958, 198, fig. 99, 3.

2. Vgl. Hermet 1934, pl. 110, 19b, waarschijnlijk identiek.

B75 BIOFECTIT

Drag. 27g RMO: VF*1316.

Dit retrograde stempel is betrekkelijk zeldzaam. Onder de weinige parallellen die tot dusver zijn geregistreerd, bevinden zich exemplaren uit Castleford en uit het Keramiklager te Oberwinterthur. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 60-75 na Chr.

B76 RIOFECTIT

Drag. 24/25 RMO: VF*835; VF*835a.

Drag. 27g RMO: VF24 (5); VF2505; VF2506; VF2507; VF*835b.

Hoewel er tot nu toe geen afdrukken bekend zijn waarvan de eerste letter duidelijk een B is, is er geen reden om de toeschrijving van dit stempel aan Bio in twijfel te trekken. Naar het zich laat aanzien, is het een van zijn laatste stempels. De bakjes Drag. 24/25 uit Vechten zijn plomp en relatief klein, en kunnen niet van voor de tijd van Nero dateren. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Carlisle, Kastell III te Rottweil¹ en de legioensvestingen in Chester² en Nijmegen³. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 60-75 na Chr.

1. Planck 1975, Taf. 38, 5.
2. Hartley 1981, 243.
3. Bogaers/Haalebos e.a. 1980, pl. 16, 30; het stuk is afkomstig uit de gracht van periode 5, maar het is weinig aannemelijk dat dit de primaire context was.

B77 BIOFEC

Drag. 18 PUG: 311.

Bord RMO: VF*175c.

De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel stamt uit Neuss¹, zodat er geen goede aanknopingspunten zijn voor de datering. Het profiel van de Drag. 18 uit Vechten doet vermoeden dat de patrijs voornamelijk in de voor-Flavische tijd is gebruikt. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1. Mary 1967, Taf. 30, 31.

Bissunus

B78 BISSVNI

Drag. 18 RMO: Ve1920.14.

Bord RMO: f1940/5.111.

Drag. 27g RMO: VF1701; VF1701a; VF*182; VF*182a; VF*182b; VF*182c; VF*1088/1.

De pottenbakker Bissunus is alleen bekend van dit stempel, waarvan de laatste letter niet op alle afdrukken zichtbaar is. Uit de verspreiding van zijn producten kan worden afgeleid dat hij werkzaam is geweest in La Graufesenque, waar tot nog toe slechts één afdruk is aangetroffen.

De tot dusver bekende gegevens wijzen op een datering van dit stempel in de Flavische tijd. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere de legioensvesting in Caerleon¹, Hedderheim, de canabae ten westen van de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west en Rottweil². In Rheinzabern is een afdruk aan het licht gekomen in een graf dat ook het Flavische stempel met de tekst CARVSF bevatte³. Omdat er geen parallellen bekend zijn uit nederzettingen die pas onder Domitianus zijn ontstaan, mag worden aangenomen dat de stukken met dit stempel voor 90 na Chr. in de grond terecht zijn gekomen. Ook de profielen van de Vechtense stukken wijzen op een dergelijke einddatum. De bakjes behoren tot het middelgrote formaat, behalve het stuk met nummer VF*1088/1, dat klein is; voor het merken van dit bakje is slechts één uiteinde van de patrijs gebruikt, zodat de tekst van de afdruk VNI luidt. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

1. Nash-Williams 1929, 301, fig. 37, 4.
2. Knorr 1907, Taf. XXIX 8.
3. Ludowici 1908, 45, 6872 (ondersteboven afgebeeld, en gelezen als NASSIO), uit graf 151.

Blaesus

Oswald was van mening dat Blaesus uitsluitend onder Claudius werkzaam is geweest¹. Deze datering is waarschijnlijk gebaseerd op de destijds aangehangen hypothese dat het Erdlager te Hofheim, waar een van Blaesus' stempels is gevonden, in de tijd van Nero niet bezet was². De profielen van de in Vechten aangetroffen bakjes van Blaesus doen echter vermoeden dat deze pottenbakker juist voornamelijk onder Nero actief is geweest.

1. Oswald 1931, 45 en 360.
2. Oswald 1931, xvi.

B79 BL.AESI.

Drag. 27g RMO: VF*185.

Van dit stempel zijn slechts enkele exemplaren bekend, waaronder één op een bord. Geen van de parallellen stamt uit een gedateerde context. De afmetingen en het profiel van de Drag. 27g uit Vechten doen vermoeden dat het stempel uit de tijd van Claudius en Nero dateert. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

B80 BLAESI

Drag. 24 RMO: VF937.

Dit stempel is tot dusver uniek. De patrijs is niet goed ingedrukt, maar de lezing is zeker, al is de I vaag. Van het bakje is meer dan de helft bewaard gebleven. Het profiel wijst op een datering in de tijd van Nero. La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr.

B81 .BLAI.

Drag. 24/25 RMO: VF24 (4).

In dit stempel is de naam van de pottenbakker gespeld met een I in plaats van een E. Er zijn verder alleen parallellen bekend uit La Graufesenque en het Erdlager te Hofheim¹, op bakjes Drag. 24 en 27g. De stukken uit La

Graufesenque zijn klein, net als het exemplaar uit Vechten, zodat het stempel slechts bij benadering kan worden gedateerd. Het is echter zeker dat het uit de voor-Flavische tijd stamt, waarschijnlijk van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Ritterling 1912, 235, Abb. 53, 273.

Bollus

Bollus is een betrekkelijk onbekende pottenbakker die waarschijnlijk uitsluitend in de tijd van Claudius en Nero in La Graufesenque werkzaam is geweest. Volgens Oswald was Bollus nog onder Vespasianus actief¹, maar voor deze opvatting zijn geen argumenten aan te voeren. De hypothese van Oswald is waarschijnlijk gebaseerd op de vermelding van een stempel met de tekst BOLLVSFEC op een Drag. 31 uit Mainz. De bron voor dit stempel was ongetwijfeld de catalogus van Geissner², waarin zelfs vroeg-1ste-eeuwse borden als Drag. 31 worden aangeduid³. Chronologische conclusies mag men daaraan dus niet verbinden.

Vanwege de datering van Bollus' actieve periode mag hij misschien worden geïdentificeerd met een ongeveer gelijktijdige naamgenoot die in Montans en Valéry werkzaam is geweest⁴. Deze heeft zijn naam echter ook wel als Bolus gespeld.

1. Oswald 1931, 46 en 360.
2. Geissner 1904, 7, 263.
3. Zie bijv. Geissner 1904, 1, 6, van Acutus.
4. Montans: Durand-Lefebvre 1946, 146, pl. I 25-26; Martin 1976, 8, fig. 7, 2; Gallia 38, 1980, 500. Valéry: Martin 1972a, pl. 7, 2, en pl. 9, 14; Martin 1976, 8, fig. 6, 2; Bémont/Jacob 1986, 83, fig. 19, 2.

B82 BOLLVSFIC

Drag. 16 PUG: 1947-149 (afb. 6.26, f).

Uit het gebruik van een nominativus kan worden afgeleid dat FIC in dit stempel staat voor FEC(it)¹. Het stempel komt voor op bakjes, onder andere van de typen Ritt. 9 en Drag. 24. Het lijdt daarom geen twijfel dat het thuishoort in de voor-Flavische tijd. Tot de vindplaatsen behoren de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Camulodunum², het Erdlager te Hofheim³ en Valkenburg periode 2⁴. De Drag. 16 uit Vechten is laag in verhouding tot de diameter, en heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. Beide kenmerken doen vermoeden dat de patrijs waarmee het bord is gemerkt, op zijn laatst in de tijd van Claudius in gebruik is genomen. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

1. Vgl. Palmer 1961, 156.
2. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 184, gelezen als COLIVBIC.
3. Ritterling 1904, Taf. VIII 23.
4. Glasbergen 1948-1953, 134, 186.

B83 BOLLIMAN

Drag. 15/17 RMO: VF1703.

Geen van de weinige tot dusver bekende parallellen is aangetroffen in een gedateerde context; ze bevinden zich alle op borden Drag. 15/17 en 18. Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

B84 [B'O]LLI MAN

Bord RMO VF*1290x

Het is niet geheel zeker dat dit een stempel van Bollus is. Van de enige andere bekende afdruk, uit Wiesbaden, is eveneens het begin afgebroken, en is slechts een deel van de eerste letter zichtbaar, zodat het niet uitgesloten kan worden dat de tekst SOLLI MAN luidt¹. Maar vanwege de gelijkenis van de vorm van de letters met die van nummer B83 kan het stempel beter aan Bollus worden toegeschreven dan aan een verder onbekende pottenbakker Sollius of Sollus². De datering berust op het profiel van het bord uit Vechten La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Rutterling/Pallat 1898, Taf VIII 127
- 2 Zie voor de beide laatste namen Schulze 1904, 239 en 425, Mócsy e a 1983, 270

L. C- Celsus

Zie catalogus nr C108-111

Cabiatus

C1 CABIATVSF

Drag 18 RMO VF1717
 Drag 33a RMO VF*198a.
 Drag 29 RMO f1909/10 2 (pl 38, d)
 PUG 7260 (Mees 1990, Abb 5, 1)

De volledige tekst van dit stempel is maar op weinig afdrukken zichtbaar. In La Graufesenque zijn duidelijke exemplaren aangetroffen op kommen Drag 29 met een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en op een Drag 24/25. Ook de Vechtense kom met nummer 7260 is van een scherpe afdruk voorzien, de decoratie van dit stuk hoort thuis in de tijd van Nero. Gewoonlijk is het rechterdeel van het stempel vaag, hetgeen tot tal van verkeerde lezingen heeft geleid¹. Vermoedelijk is de patrijs - de enige die Cabiatus heeft gebruikt - in de loop van de tijd afgesleten. Op een gegeven ogenblik zijn echter beide uiteinden afgebroken, want uit La Graufesenque is een afdruk bekend met de tekst ABIATVS, op een klein bakje van het type Drag 27.

Het stempel komt op vele verschillende vormen voor, onder andere op bakjes Ritt. 9. De lijst van vindplaatsen omvat de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Zwammerdam periode I², maar ook het terrein van het Steinkastel te Hedderheim³, de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen, Nijmegen-west en York. In Richborough zijn afdrukken aangetroffen in kuilen die omstreeks 70 na Chr. of later zijn dichtgeraakt⁴. De meeste kommen Drag 29 die van dit stempel zijn voorzien, hebben een decoratie die uit de tijd van Vespasianus stamt⁵. La Graufesenque [1]⁶, ca. 60-80 na Chr.

- 1 Zie bijv. Oswald 1931, 51 en 362, onder Cabiatus of Cabitatus, en Cabitanus. Het door Oswald onder Labiatus opgevoerde stempel uit Aislingen is een verkeerd gelezen stempel van Lartus (Knorr 1912, Taf XIII 57, Oswald 1931, 157).
- 2 Haalebos 1977, Taf 22, 57
- 3 Fischer 1973, 221, Abb 83, 3
- 4 Hayter 1949, 186, 41, en 197, 204(A)

- 5 Knorr 1912, Taf XVIII 5 (Cabiatus, niet Cabucatus), Knorr 1919, Taf 16, Pryce 1949, pl LXXX 43
- 6 Hermet 1934, pl 110, 19a.

Cabucatus

Cabucatus is geen bijzonder produktieve pottenbakker geweest. Met uitzondering van het stempel met nummer C2, dat doorgaans aan een verder onbekende pottenbakker Canrugatus wordt toegeschreven, worden zijn stempels maar zelden aangetroffen. Op grond van de verkeerde lezing van een stempel met de tekst CABVCAT als CABVCAF is wel gedacht dat de naam van de pottenbakker Cabuca luidt¹. Deze naam komt voor in een borderel uit La Graufesenque, maar men mag aannemen dat het in dit geval een afkorting betreft². Uit de vindplaatsen van zijn stempels kan worden afgeleid dat Cabucatus werkzaam is geweest van de tijd van Nero tot in die van Domitianus.

- 1 Holder 1896, 666, Oswald 1931, 51
- 2 Marichal 1988, nr 27, een andere pottenbakker wiens naam bijna zonder uitzondering verkort in de borderellen verschijnt, is Deprosagios (idem, 266)

C2 CABVCATI

Drag 18 RMO Ve1924/G
 Bord RMO VF*283
 Drag 29 RMO VF1470 (pl 38, e), VF*204a (Knorr 1919, Taf 19 B)

Afdrukken zoals die uit Vechten worden gewoonlijk gelezen als CANRVGATI¹. Ze zijn echter gemaakt met een patrijs die oorspronkelijk de tekst CABVCATI te lezen gaf, zoals blijkt uit afdrukken op een tweetal schotels uit La Graufesenque. De in Vechten vertegenwoordigde versie is in het produktiecentrum aangetroffen in het afval rond de oven die in de jaren 80-120/130 na Chr. in gebruik is geweest².

De oudste stukken met dit stempel moeten uit de voor-Flavische tijd stammen, want er is een afdruk gevonden in de brandlaag uit 61 na Chr. in Londen³. De lijst van vindplaatsen omvat echter ook Carlisle, Carmarthen⁴, het scheepswrak Culip IV⁵, de legioensvesting en het bijbehorende kampdorp te Nijmegen, Okarben⁶ en Rottweil⁷. De meeste kommen Drag 29 met dit stempel hebben een decoratie die in de vroeg-Flavische tijd thuishoort⁸. La Graufesenque [1]⁹, ca. 60-85 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 57 en 365
- 2 Vernhet 1981, 34
- 3 Noel-Hume/Noel-Hume 1954, 251, XI gelezen als CARVCATI
- 4 Boon 1978b, 94, fig 14, 91
- 5 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 51
- 6 ORL B25a, 21, 10
- 7 Knorr 1907, Taf XXX 195 196
- 8 Knorr 1919, Taf 19 A, Hermet 1934, pl 103, 6, 104, 12, 14 en 21, en 105, 51, Vanderhoeven 1969, pl CCXXV, B, Planck 1975, Taf 94, 2, en 96, 3, Fiches 1978, 56, fig 9, 8 en 10, Giroussens 1986, 10, pl 3, 1
- 9 Hermet 1934, pl 110, 20 en 21a, zie ook noot 2 en 8

C3 CABVCA

Drag 18 RMO VF1722, zonder nr

Voor de datering van dit stempel bestaan maar weinig aanknopingspunten. Het komt voor op borden en bakjes, en op enkele kommen Drag 29. Twee exemplaren van het laatstgenoemde type uit La Graufesenque hebben een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. Van een van beide kommen is de decoratie bewaard gebleven, deze stamt uit de regeringsperiode van Nero. Ook de vondst van afdrukken in Aislingen¹ en Colchester wijst op een datering omstreeks deze tijd. De profielen van de borden uit Vechten doen echter vermoeden dat stukken met dit stempel nog in de vroeg-Flavische tijd op de markt kunnen zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

1 Knorr 1912, Taf. XIII 35

C4 CABVCTI

Drag 15/17 RMO VF1721

Dit stempel zou ook kunnen worden gelezen als CABVCII maar vanwege de verschillen tussen de beide laatste letters is de lezing CABVCTI waarschijnlijk. Omdat de namen Cabucius en Cabuctus verder niet bekend zijn, mag worden aangenomen dat dit stempel afkomstig is van Cabucatus. De weglating van de beklemtoonde A in dit stempel is echter wel zeer curieus¹. Op een ander stempel van Cabucatus, met de tekst CABCAT, ontbreekt eveneens een letter, maar dan een onbeklemtoonde.

De afdruk uit Vechten is tot dusver een uniek exemplaar, zodat de datering uitsluitend berust op het profiel van het bord. La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr.

1 Vgl. echter Marchal 1988, 66. CORN(u)TOS en CORN(u)TVS

Cacabio

C5 CACABIO[F]

Schotel PUG 1947-326

De tekst van dit stempel is volstrekt duidelijk, maar de interpretatie is vatbaar voor discussie. Men kan immers zowel CACABI OF(ficina) lezen als CACABIO F(ecit). Vanuit naamkundig oogpunt bezien zijn beide oplossingen gelijkwaardig, want de cognomina Caccabus en Caccabio zijn beide van elders bekend¹. Maar omdat de pottenbakker van wie dit stempel afkomstig is, weinig productief lijkt te zijn geweest², behoort het stempel vermoedelijk eerder tot het fecit- dan tot het officina-type (vgl. p. 85 v.). De oplossing Cacabio verdient daarom de voorkeur boven Oswalds Caccabus³.

Het stempel komt ook voor op bakjes Drag 27g. In La Graufesenque zijn afdrukken aangetroffen in de Fosse de Gallicanus en in het waarschijnlijk iets jongere depot Cluzel 15. Verder zijn er onder andere exemplaren bekend uit Valkenburg periode 1 en 2⁴ (vgl. afb. 6 39, a). La Graufesenque [1]⁵, ca. 45-70 na Chr.

1 Kajanto 1965, 344

2 Hermet 1934, pl. 111, 58 is waarschijnlijk niet afkomstig van een andere patrijs, maar een slechte tekening van het hier besproken stempel.

3 Oswald 1931, 51 en 362

4 Glasbergen 1940-1944b, 226, 35; Glasbergen 1948-1953, 134, 190

5 Vgl. noot 2

Cadmus

Cadmus is een van de eerste pottenbakkers uit La Graufesenque wier producten buiten Gallia Narbonensis zijn afgezet. Naar het zich laat aanzien heeft hij slechts twee patrijzen gebruikt, met de teksten CADMI en CADM. Hoewel een van zijn producten is aangetroffen in Jonquières/Saint-Saturnin¹, is het niet zeker dat hij daar werkelijk sigillata heeft geproduceerd. Zolang de chemische samenstelling van het desbetreffende stuk nog niet is geanalyseerd, lijkt het beter te veronderstellen dat het uit La Graufesenque afkomstig is. De werkzaamheden van Cadmus zijn vermoedelijk beperkt geweest tot ca. 10-30 na Chr.

1 Bémont/Jacob 1986, 118, fig. 16,4, het betreft waarschijnlijk een verkeerd getekende afdruk van het stempel CADMI.

C6 CADM

Drag 29 RMO VF*199a (afb. 6 73, a), f1940/5 111 (afb. 6 73, b)

Deze kommen zijn de oudste producten uit La Graufesenque die in Vechten aan het licht zijn gekomen. De profielen zijn atypisch, en het baksel van de stukken zou gemakkelijk voor Italiaans kunnen worden aangezien. De lijst rondom de letters is een vroeg kenmerk, dat bijna uitsluitend bij tweeregelige stempels voorkomt.

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op een bord met een vlakke bodem. De overige bekende afdrukken, uit Augst, Bregenz en Vichy¹, bevinden zich op kommen Drag 29 met een gearceerde band tussen de versierde zones. La Graufesenque [1], ca. 10-30 na Chr.

1 Knorr 1952, Taf. 12 A-B en 13 D

Calus

Hoewel het zeer aannemelijk is dat de naam Calus moet worden opgevat als Cal(v)us, is het moeilijk uit te maken of de pottenbakker van wie de hieronder besproken stempels afkomstig zijn, geïdentificeerd mag worden met de bekende fabrikant Calvus. De laatstgenoemde pottenbakker is voornamelijk in de Flavische tijd werkzaam geweest, maar de producten waarop de naam Calus voorkomt, stammen voor het merendeel uit een vroegere periode. In deze catalogus zijn Calus en Calvus daarom gemakshalve als twee afzonderlijke personen beschouwd.

Calus moet al vroeg in het tweede kwart van de 1ste eeuw met de productie van sigillata zijn begonnen, want hij heeft onder meer stukken van de typen Ritt 1, Drag 17 en 17R en Ritt. 5 vervaardigd. Zijn producten zijn onder andere aangetroffen in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en in een graf te Camulodunum uit het begin van de regering van Claudius¹. Uit de gegevens over het stempel met nummer C7 kan worden afgeleid dat Calus zeker tot in de tijd van Nero actief is geweest. Als Calus identiek is met de Calus die vormschotels voor Drag 30 heeft vervaardigd, moeten zijn werkzaamheden zich tot onder Vespasianus hebben uitgestrekt².

Mocht Calus dezelfde persoon zijn als de latere Calvus, wiens naam vooral in officina-stempels voorkomt, dan stammen de stempels van het nominativus-type uit het begin van zijn loopbaan, toen hij zich nog niet als officinator afficheerde³.

1 Dickinson 1985a, microfiche 1 A13, 48, met stempels van Cantus en Marsus

2 Mees 1995, 72, met Taf. 15-16

- 3 Het door Oswald (1931, 54 en 364) vermelde stempel OFCALVS is een verkeerd gelezen stempel met de tekst OF CALVI (zie catalogus nr C13)

C7 CALVS

Drag 27g RMO VF*212a, VF*213

De punten tussen de letters van dit retrograde stempel zijn niet op alle afdrukken zichtbaar. De tot dusver bekende exemplaren bevinden zich alle op bakjes, onder andere van het type Ritt 9. Op grond van dit laatste gegeven mag worden aangenomen dat het stempel uit de voor-Flavische tijd stamt. De vondst van een afdruk in Templeborough wijst op een datering na het midden van de 1ste eeuw. De profielen van de bakjes uit Vechten zijn hiermee geheel in overeenstemming. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

C8 CALVS

Drag 27g RMO VF*247

De lezing van dit stempel is niet geheel zeker, maar luidt waarschijnlijk CALVS (retrograde). De enige bekende parallellen bevinden zich op kleine bakjes Drag 24 uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. Het Vechtense bakje is eveneens klein, en het profiel wijst op een datering omstreeks het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

Calvinus

Hoewel er tot dusver geen stempels van Calvinus in La Graufesenque aan het licht zijn gekomen, is het op grond van de verspreiding van zijn produkten wel zeker dat hij daar werkzaam is geweest. Bovendien zijn in La Graufesenque vormschotels voor Drag 29 en 37 gevonden die hij met zijn naam heeft gesigeneerd. De decoraties van de door Calvinus vervaardigde vormschotels kunnen worden gedateerd in de tijd van Domitianus¹. De onversierde waar van Calvinus stamt waarschijnlijk eveneens voor het merendeel uit deze tijd, al kunnen sommige stukken gezien hun profiel iets ouder zijn.

Oswald heeft aan Calvinus uit La Graufesenque ook de stempels van twee naamgenoten uit resp. Lezoux en Oost-Gallie toegeschreven, en enkele stempels van de Zuidgallische Calvinus aan een zekere Salvinus uit Lezoux².

1 Mees 1995, 72 v., met Taf. 18 en 19, 1-8

2 Oswald 1931, 55, 278 v. en 363 v.

C9 CALVINI

Drag 18 RMO VF1740a.
Bord RMO f1940/5 193

Door de eerste letters van de patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is op een gegeven ogenblik een horizontale kras gehaald. Het Steinkastell te Hofheim en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting zijn tot nu toe de enige gedateerde vondstcomplexen die een afdruk hebben opgeleverd uit de periode waarin de patrijs nog onbeschadigd was. De profielen van de borden uit Vechten pleiten eveneens voor een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [3], ca. 70-95 na Chr.

C9* CALVINI

Drag 18 PUG 89
Bord RMO VF*218

Dit zijn afdrukken van een beschadigde patrijs. Ze onderscheiden zich van oudere exemplaren door de aanwezigheid van een horizontale streep door de eerste drie letters. Afdrukken met deze eigenaardigheid zijn onder andere bekend uit Kongen¹ en Rottweil². Wanneer de patrijs beschadigd is, kan uit de nu beschikbare gegevens niet met zekerheid worden afgeleid. La Graufesenque [3], ca. 70-95 na Chr.

1 Simon 1962, 39, Abb. 17, 321

2 Knorr 1907, Taf. XXIX 11

C10 [C]ALVINI

Drag 27g RMO VF2614

De aanvulling van de tekst van dit stempel wordt bevestigd door de weinige bekende parallellen, die alle zijn aangebracht op bakjes Drag 27g. De lijst van vindplaatsen omvat Corbridge, Hedderheim en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [3], ca. 70-95 na Chr.

Calvus

Calvus is met 146 stempels na Vitalis in de best vertegenwoordigde pottenbakker uit de Flavische tijd in Vechten. Ook elders in het Rijnland worden de produkten van Calvus in groten getale gevonden (vgl. p. 38). Uit de verspreiding van zijn stempels blijkt duidelijk, dat zijn bedrijf in La Graufesenque gevestigd was. In dit productiecentrum zijn dan ook tal van stempels met zijn naam aangetroffen¹, onder andere op stukken waarop borderellen zijn aangebracht². Ook in Montans is een stempel van Calvus aan het licht gekomen, maar het is allerm minst zeker dat hij daar werkzaam is geweest³. Hetzelfde geldt voor Banassac, waar naar verluidt een tiental afdrukken met Calvus' naam zou zijn gevonden⁴.

Het is niet uitgesloten dat de stempels die in deze catalogus bij Calvus zijn ondergebracht, de vroegste produkten van Calvus vertegenwoordigen. De stukken met de naam Calvus dateren uit ca. 20-70 na Chr., stempels met de schrijfwijze Calvus verschijnen voor het eerst in de brandlaag uit 61 na Chr. in Londen⁵, en in Camulodunum. Dat Calvus al in de voor-Flavische tijd actief is geweest, blijkt verder uit de omstandigheid dat hij nog borden Ritt 1 en bakjes Drag 24/25 heeft geproduceerd.

Calvus zou eveneens identiek kunnen zijn met de Calus die vormschotels voor Drag 30 heeft vervaardigd, met decoraties uit ca. 60-80 na Chr.⁶ Het zwaartepunt van Calvus' produktie valt omstreeks 65-85 na Chr.

Uit de vondst van stempels van Calvus in plaatsen als Chesterholm, Corbridge, Holt en Wilderspool kan worden afgeleid dat hij het werk pas enige tijd na 85 na Chr. heeft neergelegd, mogelijk omstreeks 100 na Chr. Het is daarom nauwelijks verrassend dat produkten van hem in graven te Hedderheim en Keulen vergezeld waren van munten van Traianus⁷.

1 Hermet 1934, pl. 110, 22-22a

2 Marichal 1988, nr. 46, 94 en 96

3 Zie catalogus nr. C46

4 Zie catalogus nr. C25*

5 Millett 1987, 113

6 Mees 1995, 72, met Taf. 15-16

7 Zie catalogus nr. C15 en C40

C11 OFICALVI

Drag. 27g RMO: VF*215; VF*216h.
 Drag. 27 PUG: Ve1925/5.
 Drag. 33a RMO: VF2603a.

Dit is een van de jongste stempels uit La Graufesenque waarop officina is afgekort tot OFI¹. Er zijn echter geen aanwijzingen dat het Calvus' oudste stempel is. Op een gegeven ogenblik is de patrijs beschadigd, waarbij ter hoogte van de A twee diagonale strepen zijn ontstaan. Het tijdstip waarop deze wijziging heeft plaatsgevonden, is vooralsnog niet te bepalen.

Afdrukken die zijn gemaakt met de patrijs waarmee de Vechtense bakjes zijn gemerkt, zijn ook bekend uit Catterick, Newstead² en Nijmegen-west, en uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Gezien de profielen van de bakjes uit Vechten dateren de stukken met dit stempel uit de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

1. Oswald (1931, 364) vermeldt een tweeregelig stempel OFICI / CALVI op een Ritt. 5 uit Vechten. Het gaat hier echter vrijwel zeker om een verkeerd gelezen Arretijns stempel met de tekst L.IEGID / CALVI (Oxé/Comfort 1968, nr. 819i).
2. Hartley 1972a, 8, 1.

C12 OF.CALVI

Schotel RMO: VF*216c.

Op complete afdrukken is na de I nog een korte verticale streep zichtbaar, waarvan de betekenis onduidelijk is. Het stempel komt niet alleen voor op schotels van het type Drag. 18R, maar ook op bakjes Drag. 27, 33 en 33a. De Vechtense schotel is een betrekkelijk grof stuk, en zal daarom wel uit het einde van de 1ste eeuw dateren. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

C13 OF.CALVI

Schotel RMO: VF24 (13); VF1742; VF1749u; VF*203.

De meeste exemplaren van dit stempel zijn aangetroffen op schotels Drag. 18R, maar enkele ook op borden Drag. 18 en komen Drag. 29. De lijst van vindplaatsen omvat tal van Flavische vondstcomplexen, zoals Camelon¹, Carlisle, het amfitheater te Chester², Corbridge³, Newstead⁴, de canabae ten westen van de Nijmeegse legioensvesting, Rottweil⁵ en Segontium. De profielen van de Vechtense schotels doen vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, uitsluitend in de Flavische tijd is gebruikt. La Graufesenque [1]⁶, ca. 70-95 na Chr.

1. Hartley 1972a, 5, 2.
2. Thompson 1976, 207, fig. 34, 4.
3. O.a. Dickinson/Hartley 1988a, 222, 20, en 245, fig. 115.
4. Hartley 1972a, 8, 2-3.
5. Knorr 1907, Taf. XXIX 139.
6. Twee schotels uit La Graufesenque waarop borderellen zijn aangebracht, zijn waarschijnlijk eveneens met deze patrijs gemerkt (Marichal 1988, nr. 94 en 96; zie voor een betere foto van nr. 94 Marichal 1974, pl. II, fig. 5).

C14 OF.CALVI

Drag. 15/17 RMO: VF*216il.
 Bord RMO: VF*216v.

Dit is waarschijnlijk een van Calvus' oudste stempels, want in La Graufesenque is het aangetroffen op een klein bord dat nog tot het type Ritt. 1 mag worden gerekend. Bovendien zijn er afdrukken bekend uit Camulodunum¹ en het Erdlager te Hofheim². Er is echter ook een exemplaar te voorschijn gekomen op het terrein van de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae.

Op de Drag. 15/17 uit Vechten is een naam ingekrast die ook voorkomt op een Drag. 18R die voorzien is van een uit het derde kwart van de 1ste eeuw daterend stempel van Bassus i - Coelus³ (afb. 4.1, d). De profielen van de Vechtense borden doen vermoeden dat stukken met dit stempel van Calvus tot in de tijd van Domitianus in gebruik zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 60-85 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 64.
2. Ritterling 1912, Taf. XXII 171 (uit periode 2 volgens idem, 243, noot 292, en 244).
3. Zie catalogus nr. B46. Een graffito op een bord van Manduilus is wellicht van dezelfde persoon afkomstig (vgl. catalogus nr. M19).

C15 OF.CAL.VI

Drag. 18 RMO: VF*216hh.
 Bord PUG: 1511.

Afdrukken van dit stempel zijn op tal van Flavische vindplaatsen geregistreerd, zoals Carlisle, Doncaster, Ribchester¹ en Rottweil. In Keulen is een exemplaar aangetroffen in een graf dat ook een as van Traianus uit 98/99 na Chr. bevatte². Als het in dit geval een nog ongebruikt bord betreft, kunnen stukken met dit stempel tot het einde van de 1ste eeuw op de markt zijn geweest. La Graufesenque [2], ca. 65-100 na Chr.

1. Wild 1988, 12, 12(S).
2. Fremersdorf 1933, 47, Abb. 8, 12, uit graf 98, met een stempel van Censor.

C16 OF.CALVI

Drag. 18 RMO: VF*209d; VF*216u; Ve1924/G.
 Bord RMO: VF1746.
 PUG: 1947-413.

In La Graufesenque zijn identieke afdrukken onder andere aangetroffen op borden Ritt. 1; het moet dus wel een vroeg stempel zijn. Deze veronderstelling wordt bevestigd door de vondst van een afdruk in de omgeving van het Trajanusplein te Nijmegen¹. Er zijn echter ook parallellen bekend uit de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae. La Graufesenque [1], ca. 60-85 na Chr.

1. Daniëls 1955, 53, m1434.

C17 OF.CALVI

Drag. 15/17 RMO: VF1747; VF1749n; VF1749x.
 Drag. 18 RMO: VF1749b; VF1749m; VF*216b; VF*216dd;
 VF*216j.
 PUG: 1369; Ve1925/3a.
 Bord RMO: VF1749t; VF2603; VF*216rr; zonder nr. (2 ex.);
 Ve1920.4.

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is op een gegeven ogenblik bijgewerkt. Oorspronkelijk hadden de afdrukken een min of meer recht-

hoekig kader, maar afdrukken uit een latere fase hebben uiteinden in de vorm van een zwaluwstaart. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Chester, het scheepswrak Culip IV¹, Echzell en de legioensvesting te Nijmegen. In Nijmegen-west is een afdruk met zwaluwstaarten aangetroffen in een graf dat ook stempels van Crestio, Felicio, Memor en L. Cosius Virilis bevatte. La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

1 Nieto e a 1989, 198 v, fig. 147, 35 l (met zwaluwstaarten)

C18 OF CALVI

Drag 15/17 RMO VF1749d
 Drag 18 RMO VF*216a
 Bord RMO VF*216ff, VF*216o
 Drag 24/25 RMO VF*216x
 Drag 27g RMO VF*216kk

Omdat dit stempel regelmatig op bakjes Drag 24/25 wordt aangetroffen, moet de patrijs waarvan de hierboven opgesomde afdrukken afkomstig zijn, al in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen. Anderzijds zijn er ook afdrukken bekend uit de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae, en uit York. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

C19 OFCALVI

Drag 18 RMO VF*216q

In La Graufesenque is een identieke afdruk aangetroffen op een schotel met een fragment van een borderel dat onder andere de namen van Crescens, Genialis, Mansuetus en Stephanus bevatte¹. Andere afdrukken zijn bekend uit Caer Gai, Corbridge² en Rottweil. In Verulamium is een waarschijnlijk identiek stempel te voorschijn gekomen uit een kuil die wordt overdekt door een omstreeks 75/80 na Chr. opgericht gebouw³. Vanwege het profiel van het Vechtense bord mag worden aangenomen dat het stempel in de laatste decennia van de 1ste eeuw thuishoort. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 Marichal 1988, nr. 46 (het stempel is ten onrechte gelezen als OFG[ERMANI])
- 2 Dickinson/Hartley 1988a, 222, 19
- 3 Hartley 1972b, 219, fig. 81, 7

C20 [O]FCALVI

Drag 18 RMO VF1745, VF*216aa, VF*216n
 PUG 1348, 1469

Parallelen van dit stempel zijn bekend van tal van plaatsen waar de bewoning is aangevangen onder Vespasianus, zoals Doncaster, Rottweil¹ en York², of onder Domitianus, zoals Bad Nauheim en de Saalburg³. In de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting is een exemplaar aangetroffen in een kuil die onder andere een dupondius van Domitianus uit 90/91 na Chr. bevatte. La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

- 1 Knorr 1907, Taf. XXIX 164
- 2 Dickinson/Hartley 1993, 767, fig. 283, 2755
- 3 ORL A3, Taf. 17, 5

C21 OFCALVI

Drag 18 RMO VF*216r
 Bord RMO VF1749y

Van dit stempel is slechts een handvol andere exemplaren bekend, onder meer uit Caerhŷn¹, Corbridge en de legioensvestingen in Chester en Nijmegen. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

1 Reynolds 1938, 335, fig. 24, 2

C22 OFCALVI

Drag 18 RMO VF1749z, VF*216i, VF*216pp, VF*216t, f1940/5 111
 Bord RMO VF1749p, VF2603b, VF*214c, VF*216uu

Dit stempel komt vooral voor op borden Drag 15/17 en 18, maar er zijn ook afdrukken bekend op bakjes Drag 27, 27g en 33a en komen Drag 29. Tot de vindplaatsen behoren onder andere Binchester, Burladingen-Hausen, Corbridge-Red House¹, Rottweil², Straubing³ en Wilderspool⁴. Op grond van de laatstgenoemde context mag worden aangenomen dat stukken met dit stempel nog tot in de jaren 90 in gebruik zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

- 1 Hanson e a 1979, 40, a.
- 2 Knorr 1907, Taf. XXIX 12
- 3 Walke 1965, Taf. 41, 105a.
- 4 Dickinson/Hartley 1992, 31, 6

C23 OFCALVI

Drag 18 RMO VF1749s, VF*216cc, VF*216ee, VF*216k, VF*491c
 PUG 84, 1443, Ve1920/4
 Bord RMO VF1749, Ve1914 2 + Ve1914 7
 Drag 27g RMO VF*216s

In La Graufesenque is dit stempel met bijna honderd exemplaren net als in Vechten goed vertegenwoordigd, maar van elders is slechts een handvol exemplaren bekend. De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering, is Chester. Op grond van de profielen van de Vechtense stukken mag worden aangenomen dat het een betrekkelijk vroeg stempel is. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

C24 OFCALVI

Drag 18 RMO VF1749e, VF*216u

Bij dit stempel is, net als bij het stempel met nummer C12, na de I nog een korte verticale streep zichtbaar, waarvan de betekenis onbekend is. Identieke afdrukken zijn onder andere gevonden in Asciburgium¹, Gloucester en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Vanderhoeven 1974, 12, 19, gelezen als OFCAR[---], en ten onrechte als Middengallisch beschouwd

C25 OFCALVI

Drag 15/17	RMO	<u>VF919</u>
Bord	RMO	VF1749a, VF1749g
Drag 27g	RMO	VF1749k, VF*216nn, VF*249a.
Drag 27	RMO	VF1726, VF1749j

Dit stempel is zeer goed vertegenwoordigd in Flavische vondstcomplexen. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Carlisle¹, Friedberg, de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen en Rottweil. De jongste tot nu toe bekende context is Camelon². La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 May/Hope 1917, 178, T H 1892, 37
- 2 Hartley 1972a, 5, 3

C25* OFCAILVI

Drag 27	RMO	<u>VF*216mm</u> , VF*253, VF*253a, VF*253b
---------	-----	--

Deze afdrukken zijn afkomstig van dezelfde patrijs als de onder nummer C25 opgesomde exemplaren. Ze onderscheiden zich hiervan door de aanwezigheid van een verticale streep tussen de A en de L, waardoor de tekst OFCAILVI luidt in plaats van OFCALVI. Klaarblijkelijk is de patrijs op een gegeven moment beschadigd. Niet alleen uit de omstandigheid dat de afdrukken met de tekst OFCALVI doorgaans duidelijker zijn dan die met de tekst OFCAILVI, maar ook uit de vindplaatsen blijkt dat de laatstgenoemde de jongste zijn. Stempels met de tekst OFCAILVI zijn namelijk onder andere in Faimingen¹, Kongen², Pfünz³, Theilenhofen⁴ en Weissenburg⁵ aangetroffen.

Oswald heeft deze stempels niet onder Calvus gerubriceerd, maar onder Cailus of Cailvus uit La Graufesenque en Banassac⁶. Het is inderdaad niet uitgesloten dat de beschadigde patrijs van La Graufesenque naar Banassac is verhuisd. Er is namelijk een handvol afdrukken bekend waarvoor Banassac als vindplaats wordt opgegeven⁷. Of de desbetreffende stukken werkelijk daar zijn vervaardigd, kan alleen door chemische analyse van het baksel worden uitgemaakt. Een van de in Banassac gevonden afdrukken is echter aangebracht op een Drag 15/17, een type dat in zijn zuivere vorm verder niet vertegenwoordigd is onder de produkten uit dit pottenbakkerscentrum⁸.

Behalve afdrukken met de tekst OFCAILVI zijn in Banassac enkele exemplaren uit een nog latere fase gevonden. De tekst van deze stempels luidt OFCAILV-⁹. Identieke exemplaren zijn bekend uit Bad Cannstatt¹⁰, Regensburg-Kumpfmühl¹¹ en Rottweil¹². Een van de afdrukken uit Banassac bevindt zich op een Drag 27g, een type waarvan geen andere exemplaren uit dit produktiecentrum bekend zijn. Vooralsnog lijkt het daarom beter te veronderstellen dat alle in het voorafgaande genoemde stukken in La Graufesenque zijn gemaakt. La Graufesenque [1], ca. 85-100 na Chr.

- 1 ORL B66c, Taf VIII 22, en p. 63, 23
- 2 Simon 1962, 37, 320
- 3 ORL B73, Taf VIIIA, 24
- 4 Simon 1978b, 48, Abb. 9, 199
- 5 ORL B72, 51, 3
- 6 Oswald 1931, 53 en 363
- 7 Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye, nr. 49847 en 55382, Centre de Documentation Archéologique Ch. Morel, La Canourgue, nr. CMB 4047, CMB 4113, en zonder nr. Vgl. Peyre 1975, 27, 1 (CMB 4113) en 2 (CMB 4267)
- 8 Zie echter p. 56 en afb. 6 24, j
- 9 Centre de Documentation Archéologique Ch. Morel, La Canourgue, nr. CMB 4245, CMB 4260, CMB 4322, en zonder nr., vgl. Peyre 1975, 29, 2 (CMB 4322) en 3 (CMB 4260), toegeschreven aan Carillus
- 10 Knorr 1921, Taf III 18 en IX 35
- 11 Faber 1994, Beilage 5, 10
- 12 Knorr 1907, Taf XXIX 9

C26 OFCALVI

Drag 18	RMO	VF*216tt
	PUG	<u>1470</u>
Bord	RMO	VF*216ss

Parallellen van dit stempel zijn onder andere bekend uit het grafveld van Nijmegen-west¹ en Rottweil². La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Brunsting 1937, 55, KL201
- 2 Knorr 1907, Taf XXIX 13-14

C27 OFCALVI

Drag 18	RMO	<u>VF*216</u> , VF*216bb, VF*250a.
---------	-----	------------------------------------

Dit stempel is vertegenwoordigd op tal van plaatsen waarvan de bewoning in de Flavische tijd is aangevangen, zoals Binchester, Caerwent, Carlisle, Manchester en Rottweil. Een Drag 18 met dit stempel uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen zou nog juist voor-Flavisch kunnen zijn¹. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 100, fig. 12, 99

C28 OFCALV[II]

Bord	RMO	VF*216gg
------	-----	----------

Van de twee tot dusver bekende parallellen van dit stempel is er een afkomstig uit Corbridge. Deze late context is in overeenstemming met het profiel van het Vechtense bord, dat tamelijk plomp is en de indruk wekt jonger te zijn dan de meeste andere stukken van Calvus. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

C29 OFCALVI

Drag 18	RMO	VF904
---------	-----	-------

Van dit stempel zijn parallellen bekend uit onder andere Corbridge, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, en Nijmegen-west. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

C30 OFCALVI

Bord	RMO	VF*216y
------	-----	---------

Dit stempel is tot dusver alleen bekend van borden Drag 15/17 en 18, waaronder enige kleine exemplaren uit La Graufesenque. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere York en Zwammerdam periode II¹. In de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen is een stuk met dit stempel aangetroffen in een kuil die ook een munt van Traianus bevatte. Maar gezien de overige gegevens betreffende dit stempel is het Nijmeegse bord waarschijnlijk al onder Domitianus in de grond terecht gekomen. La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

- 1 Haalebos 1977, Taf. 22, 59 (volgens p. 88 wellicht uit periode III)

C31 OFCALVI

Drag 18R RMO Ve1927/2 "Oostveen"

De enige gedateerde parallel van dit stempel is een exemplaar uit de legioensvesting te Lincoln¹. Het profiel van de schotel uit Vechten doet vermoeden dat het stempel in de Flavische tijd thuishoort. La Graufesenque [1], ca. 70-95 na Chr.

1 Hartley 1981, 240

C32 OFCALVI

Drag 27g RMO VF*216j

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, en mogelijk uit de Nijmeegse legerplaats, waar een sterk gelijkende afdruk is gevonden. Het Vechtense bakje is een klein exemplaar, en als zodanig moeilijk te dateren, maar het wekt niet de indruk een laat stuk te zijn. La Graufesenque [1], ca. 65-80 na Chr.

C33 OFCALVI

Drag 15/17 RMO VF1749i

Tot de vormen waarop dit stempel voorkomt, behoort ook de Drag 24/25, zodat de patrijs al wel in de voor-Flavische tijd in gebruik zal zijn genomen. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Caerleon en de legioensvesting te Nijmegen. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

C34 OFCALVI

Drag 18 RMO zonder nr

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering van dit stempel, is de Nijmeegse legioensvesting met de bijbehorende canabae. Het bord uit Vechten is vrij laag in verhouding tot de diameter, en zal daarom wel betrekkelijk vroeg zijn. La Graufesenque [1], ca. 65-80 na Chr.

C35 OFCALVI

Drag 18 RMO VF*216f

Tot nu toe zijn van dit stempel slechts twee parallellen geregistreerd. Een daarvan is gevonden in een graf te Winchester, dat ook een ander stuk van Calvus bevatte¹. Te oordelen naar het profiel van het bord uit Vechten dateert het stempel uit het einde van de tijd van Nero en de vroeg-Flavische periode. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

1 Gemerkt met het stempel van catalogus nr. C20

C36 OFCALVI

Drag 27g RMO VES9, VF1744, VF1749h, VF1749q, VF1749r, VF*216g, VF*216p, VF*216qq, VF*216w, zonder nr

Bijna alle bekende exemplaren van dit stempel bevinden zich op bakjes Drag 27 en 27g. Vele stammen uit nederzettingen die pas onder Vespasianus

of nog later zijn ontstaan, zoals Carlisle, Catterick, Holt¹ en Rottweil². Op het Marktveld te Valkenburg is een afdruk aangetroffen in een graf dat waarschijnlijk omstreeks 80 na Chr. is aangelegd³. La Graufesenque [1], ca. 65-100 na Chr.

1 Grimes 1930, 122, 3

2 Knorr 1907, Taf. XXIX 15-18

3 Dit graf bevatte tevens stempels van Iucundus, Roppus, Secundus III en Vitalis II.

C37 OFCALVI

Drag 18 RMO VF1741

Drag 27g RMO VF*216m, VF*237a.

De enige tot nu toe bekende parallellen van dit stempel zijn afkomstig uit Rheinzabern¹ en Rottweil². Te oordelen naar de profielen van de stukken uit Vechten stamt het stempel uit het einde van de tijd van Nero en de vroeg-Flavische periode. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

1 Ludowici 1927, 223, a

2 Knorr 1907, Taf. XXIX 163

C38 OFCALVI

Drag 27g RMO VF1749j, VF1749x, Ve1927/1

Drag 27 RMO VF*216oo

Parallellen van dit stempel zijn bekend uit onder andere Chester, Malton en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

C39 OFCALVI

Drag 27 RMO VF*216e

PUG 1947-413

Van dit stempel is slechts één ander exemplaar bekend, dat wellicht eveneens uit Vechten afkomstig is¹. De hierboven opgesomde bakjes zijn van het kleine formaat en daarom moeilijk te dateren, waarschijnlijk zijn het geen late stukken. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

1 PUG 1256, vindplaats onbekend

C40 OFCVLVI

Bord ROB Ve70/129

Het stempel dat hierbij is afgebeeld, is niet dat uit Vechten, maar een exemplaar uit La Graufesenque, waar verscheidene afdrukken zijn aangetroffen op borden Drag 18 en kommen Drag 29. De decoraties van de kommen Drag 29 met dit stempel behoren tot de laatste die op dit type zijn aangebracht¹. Sterk gelijkende, vermoedelijk identieke afdrukken zijn aangetroffen op de Saalburg en in een graf te Hedderheim dat ook een sestertius van Trajanus uit 102 na Chr. bevatte². Als het stuk uit Hedderheim ongebruikt is, moet de patrijs waarmee het is gemerkt, tot het einde van de 1ste eeuw in gebruik zijn geweest. Hoewel de tekst van het stempel OFCVLVI luidt, is er geen goede reden om te betwijfelen of het van Calvus afkomstig is. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

1. Knorr 1919, Taf. 18 D.
2. Wolff 1911, 45, Abb. 9, 10, uit graf 192, met stempels van C. N- Celsus, Tabus - Virtus en L. Cosius Virilis.

C41 OFCALV

- Drag. 24/25 RMO: VF*209; VF*209a; VF*216z.
PUG: Ve1926/1.
- Drag. 27g PUG: Ve1925/5.

Ook in het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ en in Rottweil² zijn afdrukken van dit stempel aangetroffen op bakjes Drag. 24/25. In alle gevallen betreft het late vertegenwoordigers van dit type (vgl. afb. 6.59, g). De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Chester, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting³ en York. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

1. Stuart 1976, 100, fig. 12, 97.
2. Knorr 1907, Taf. XXIX 165.
3. Vermeulen 1932, pl. XX 90.

C42 FCALV

- Drag. 27 RMO: VF*209c.
PUG: Ve1926/1.

Tot dusver zijn er geen andere exemplaren van dit stempel gevonden. Naar mag worden aangenomen, betreft het afdrukken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk OFCALV dan wel OFCALVI te lezen gaf. Afdrukken met een van deze teksten zijn tot nog toe echter niet bekend geworden. De datering van het stempel berust op de profielen van de Vechtense bakjes. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

C43 OFCAL

- Drag. 27 RMO: VF1735; VF*201; VF*201a.

Van dit stempel is slechts een handvol parallellen bekend. Geen daarvan is afkomstig uit een gedateerde context, zodat de ouderdom van het stempel is bepaald op grond van de profielen van de bakjes uit Vechten, die een betrekkelijk late indruk maken. La Graufesenque [1], ca. 80-100 na Chr.

C44 OFCAL

- Drag. 27 RMO: VF963; VF*1527.

De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel bevindt zich op een Drag. 27 die wellicht eveneens in Vechten is gevonden¹. De hierboven opgesomde bakjes zijn kleine exemplaren, en als zodanig moeilijk te dateren, maar ze lijken thuis te horen in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1. PUG 1252, vindplaats onbekend.

C45 OFCAL

- Drag. 27 RMO: VF*201b.

Deze afdruk, die tot dusver uniek lijkt te zijn, is bijzonder onduidelijk. De tekst luidt vermoedelijk OFCAL, hoewel er ook enige gelijkenis bestaat met enkele stempels van Sabinus¹. De datering van het stempel berust op het profiel van het bakje. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. S9-11.

C46 CALVI.<MA>

- Drag. 27g RMO: VF24 (15); VF1712; VF1749f; VF1749o;
VF1749v; VF*211; VF*211a; VF*211b;
VF*211c; zonder nr.; f1940/5.111.

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs, die oorspronkelijk CALVI.MA te lezen gaf. Afdrukken met de laatstgenoemde tekst zijn alleen bekend uit La Graufesenque, Troyes¹ en misschien Montans². Exemplaren zoals die uit Vechten, zijn aangetroffen op tal van plaatsen waar de bewoning pas in de Flavische tijd is aangevangen, zoals Corbridge³, Krefeld-Gellep, de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen⁴, Regensburg-Kumpfmühl⁵ en Rottweil. Op het Marktveld te Valkenburg is een afdruk gevonden in een graf uit omstreeks 80 na Chr.⁶ Enkele afdrukken zijn aangebracht op kommen Drag. 29 met decoraties uit de tijd van Vespasianus⁷. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

1. Habert 1893, pl. X 241.
2. Martin 1974, 126, fig. 1, 15, wellicht identiek.
3. Vgl. Haverfield 1915, 279, wellicht het hier vermelde exemplaar.
4. Legioensvesting: Bogaers/Haalebos e.a. 1977, pl. 15 A, 2 (gemarmerd).
5. Faber 1994, Beilage 5, 13.
6. Dit graf bevatte tevens stempels van Apronius, Iucundus, Roppus, Secundus iii en Vitalis ii.
7. Knorr 1919, Taf. 17 A-B; Baatz 1962, Taf. 16, 27; Karnitsch 1971, Taf. 4, 1.

C47 CALVI

- Drag. 27 RMO: VF1749c.

Geen van de vijf overige bekende exemplaren van dit stempel stamt uit een gedateerde context. De datering berust dus op het profiel van het bakje uit Vechten. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

C48 CALVI

- Drag. 27 RMO: VF1749w; VF*210a; VF*1465.

Dit stempel is ook bekend uit onder andere Brecon, Caersws, Carlisle en de Nijmeegse legioensvesting. Het dateert waarschijnlijk uit de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

C49 C ALVI

Drag 27 RMO VF1743, VF*339

Andere vindplaatsen van dit retrograde stempel zijn Caerleon, Chester, Chesterholm, Corbridge en Friedberg. Het dateert vermoedelijk uit het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

Cam(i)us

C50 CAMI

Ritt. 5 RMO VF*522

Van dit stempel is slechts één ander exemplaar bekend, op een Ritt. 5 uit La Graufesenque. Beide bakjes behoren tot het kleine formaat, en moeten vanwege hun vorm voor ca. 40 na Chr. worden gedateerd.

Uit de tekst van het stempel lijkt men te moeten concluderen dat de pottenbakker van wie het afkomstig is, Cam(i)us of Gam(i)us was genaamd¹. Geen van deze namen is verder uit La Graufesenque bekend². Gezien de vroege datering van het stempel zou men kunnen denken dat het afkomstig is van dezelfde pottenbakker die in Lyon-La Muette met de tekst GAMI en CAMI heeft gestempeld³. La Graufesenque [1], ca. 25-40 na Chr.

- 1 Camus of Gamus verdient wellicht de voorkeur boven Camius of Gamius, vgl. Mócsy e.a. 1983, 133.
- 2 Het door Oswald (1931, 56) vermelde stempel OFICAM uit La Graufesenque is naar alle waarschijnlijkheid een verkeerd gelezen exemplaar van Cantus.
- 3 Oxé/Comfort 1968, nr. 275, Lasfargues e.a. 1976, 56, XVII 1-3.

Sex(tius?) Can-

Zie catalogus nr. S144-146

Cantus

Het begin van Cantus' werkzaamheden is moeilijk te bepalen. Voor zover bekend heeft hij in tegenstelling tot bijvoorbeeld Acutus, Bilcatus en Scottus geen patronen met een tweeregelige tekst gebruikt, zodat hij misschien niet mag worden gerekend tot de vroegste pottenbakkers uit La Graufesenque die hun producten ook buiten de regio hebben afgezet. Anderzijds heeft Cantus typisch Italiaanse vormen geproduceerd, zoals de Halt 1a (afb. 6 22, c) en een variant van dit type, en bakjes Drag 27g met een gearceerde bovenwand. Om die reden moet hij al onder Tiberius actief zijn geweest, wellicht vanaf ca. 20 na Chr.

In Brittannië zijn slechts enkele stukken van Cantus aan het licht gekomen, en wel in Camulodunum¹, Chichester² en Richborough. Behalve uit Hofheim zijn er geen producten met zijn naam bekend van de onder Claudius aan de Germaanse limes aangelegde versterkingen. Dit alles lijkt erop te wijzen dat het zwaartepunt van Cantus' productie in de eerste helft van de 1ste eeuw heeft gelegen. Maar omdat er honderden stempels met zijn naam zijn aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, moet Cantus tot in de tijd van Nero actief zijn geweest.

Van de werknemers van Cantus is er een met name bekend, en wel van het stempel CASSTVS CANTI³. Op grond van de spelling met SS mag wellicht verondersteld worden dat de genoemde Castus identiek is met de Castus die zeker al in de tijd van Claudius onder zijn eigen naam sigillata heeft geproduceerd⁴.

- 1 Dickinson 1985b, microfiche 2 E2, 12.
- 2 Hartley/Dickinson 1978a, 234, 16.
- 3 Oswald 1931, 64 en 368, onder Cassius & Camius (?), en Casstus & Cavannus, Hermet 1934, pl. 110, 28.
- 4 Zie catalogus nr. C72-83, vooral C81-81*.

C51 OFIC CANTI

Bord RMO VF*222
 Drag 24/25 RMO VF1754a
 Drag 27g RMO VF*222a

In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op bakjes Drag 27g en 33a, en in Aslingen op een Ritt. 5¹. Het is ook bekend uit Velsen 1² en uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen, op een Drag 27g met een in doorsnee driehoekige rand, die vermoedelijk uit de tijd van Claudius stamt³. De Drag 24/25 uit Vechten heeft een aan de onderkant afgeschuinde standring met een relatief grote diameter. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf. XIV 109.
- 2 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 51.
- 3 Stuart 1976, 100, fig. 12, 101.

C52 OFICC ANI

Drag 17c RMO VF24 (74) (afb. 6 27, g)

Van dit stempel, dat waarschijnlijk als OFICC AN<T>I moet worden gelezen, zijn maar drie andere exemplaren bekend, op een Drag 24/25 uit La Graufesenque, op een Drag 27g met een gearceerde bovenwand uit Camulodunum en op een Ritt. 8 uit Neuss. De Drag 17c uit Vechten is laag in verhouding tot de diameter, en heeft een hoge standring. De bodem is aan de binnenzijde voorzien van een dubbele groef. Dit alles wijst op een vroege datering van het stempel. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

C53 OFIC CAN[TI]

Drag 24/25 RMO VF1728
 Drag 25 PUG 1947-310 (afb. 6 59, a)

Dit stempel komt uitsluitend voor op bakjes, van de typen Ritt. 5, en Drag 24/25, 27g en 33a. In Asciburgium is een afdruk aangetroffen op een ongewone vorm die verwant is met de Ritt. 5¹ (afb. 2 9, b). Tot de vindplaatsen behoren verder de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en Velsen 1². De Vechtense bakjes hebben beide een aan de onderkant afgeschuinde standring. Het stuk met nummer 1947-310 is afkomstig uit een kuil die onder andere stempels bevatte van Clarus en L. Brinnius uit Lyon, en van Avetus en Scotus³. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

- 1 Bechert/Vanderhoeven 1988, 42, 105.
- 2 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 50.
- 3 Zie catalogus nr. A104 en S39.

C54 OFIC.CANT

Drag. 29 RMO: VF1447 (pl. 38, f).

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op bakjes Ritt. 8 en Drag. 27g en komen Drag. 29, onder andere in de Fosse de Cirratus. Verder is het alleen bekend uit Augst, van een Drag. 29 met een decoratie die omstreeks 40 na Chr. kan worden gedateerd¹. De kom uit Vechten heeft een lage standring, hetgeen doorgaans op een vroege datering duidt. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

1. Knorr 1919, Taf. 18.

C55 OFI.CANTI

Drag. 33a RMO: zonder nr.; f1909/10.2.
 Drag. 29 RMO: VF2947; VF*219a.

Dit lijkt een van Cantus' latere stempels te zijn. Een Drag. 29 met dit stempel uit Ensérune heeft een betrekkelijk sterk geknikt profiel, al moet de decoratie wel uit de tijd van Tiberius of Claudius stammen¹. De Vechtense kommen hebben geen van beide vroege kenmerken, en het stuk met nummer VF*219a heeft zelfs maar een enkele groef rond het stempel. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

1. Fiches 1978, 48, fig. 4, 4.

C56 OFI.CANTI

Bord RMO: VF*221.
 Drag. 24/25 RMO: VF*221a.

Omdat het bord uit Vechten een hoge standring heeft, en het bakje een standring die aan de onderkant is afgeschuind, is dit waarschijnlijk een betrekkelijk vroeg stempel. Deze veronderstelling wordt gesteund door de vondst van een afdruk in Velsen 1. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

C57 OFI.CANI

Ritt. 9 RMO: VF*221c.
 PUG: 1507.
 Drag. 24/25 RMO: VF24 (48); VF*221bx.

Hoewel geen T leesbaar is, mag worden aangenomen dat dit stempel afkomstig is van Cantus, en gelezen moet worden als OFI.CAN<T>I. Net als de meeste andere stempels van deze pottenbakker komt het zowel op borden als op bakjes voor. Er zijn tot nu toe geen afdrukken bekend uit gedateerde vondstcomplexen. De bakjes uit Vechten hebben standringen met een grote diameter; die van de bakjes Drag. 24/25 zijn bovendien aan de onderkant afgeschuind. Toch maken ze over het algemeen geen bijzonder vroege indruk. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

C58 OFI.CANT

Drag. 17b RMO: VF*221b (afb. 6.27, f).

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op bakjes Drag. 24/25 en 27g. Verder is het alleen bekend van twee varianten van het type Halt. 1a uit Bingen¹ en van een schotel uit Hofheim. De Drag. 17b uit Vechten is laag in verhouding tot de diameter en heeft een hoge standring. Ondanks

deze vroege kenmerken heeft het bord slechts een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

1. Behrens 1920, Taf. 10, I 1-2.

C59 OFCANTI

Bord PUG: 1947-365.

Dit lijkt een uniek stempel te zijn. Het is aangebracht op een bord met een vlakke bodem en een betrekkelijk hoge standring, hetgeen op een vroege datering wijst. La Graufesenque [2], ca. 20-50 na Chr.

Capito

Capito heeft zijn naam ook wel als Capitus gespeld. De stempels die in Vechten zijn aangetroffen, zijn ongetwijfeld afkomstig uit La Graufesenque, waar verschillende exemplaren met de naam Capito of Capitus aan het licht zijn gekomen. Er zijn ook stempels met de tekst CAPITVF bekend uit Carrade en Espalion¹, maar het is niet zeker of de Capitus uit deze beide centra identiek is met Capito of Capitus uit La Graufesenque. Ook in Montans is een fabrikant met de naam Capito actief geweest².

Gezien de vindplaatsen van de stempels van Capito uit La Graufesenque moet hij voornamelijk in de tijd van Claudius en Nero werkzaam zijn geweest. De profielen van zijn produkten zijn met een dergelijke datering in overeenstemming.

1. Carrade: Pauc 1973, pl. VI; Bémont/Jacob 1986, 87, fig. 21. Espalion: Tilhard e.a. 1991, 246, fig. 12, 5.
2. Meunier 1965-1966, pl. I 3; Gallia 38, 1980, 500.

C60 CAPITOF

Bord RMO: VF1756.
 Drag. 27g RMO: VF1755; VF1758.

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen in de Fosse de Gallicanus, op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24 en 27g. Elders zijn ook afdrukken geregistreerd op borden Drag. 18. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Camulodunum¹ en Colchester. Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en de bakjes hebben een brede, zij het betrekkelijk lage standring. La Graufesenque [1]², ca. 40-60 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 65; Dickinson 1985b, microfiche 2:E2, 13.
2. Vgl. Hermet 1934, pl. 110, 23, waarschijnlijk identiek.

C61 CAPIO

Drag. 24/25 RMO: VF*223a.
 Drag. 27g RMO: VF1757; VF1759.

De tekst van dit stempel mag ongetwijfeld worden opgevat als CAPI<T>O. Het komt zowel op borden voor als op bakjes, van onder andere de typen Ritt. 8 en 9. Er zijn parallellen bekend uit het Erdlager te Hofheim¹ en Velsen 1 en 2². La Graufesenque [1]³, ca. 40-60 na Chr.

1. Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 105 en Taf. VIII 24.
2. Zie voor Velsen 2 Glasbergen/Van Lith 1977, 19, noot 4.

3 Hermet 1934, pl 110, 23a.

C62 CAPITOVA

Drag 29 RMO VF*223

Hoewel dit stempel regelmatig wordt gelezen als CAPITOMA¹, luidt de tekst duidelijk CAPITOVA. De afkorting VA, die ook voorkomt in stempels van Ardacus, Licinus, Luceius en Martialis², staat wellicht voor *vascularius*. Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend, en wel uit La Graufesenque, Narbonne-La Nautique³, Richborough⁴ en Ruscino⁵. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Zie bijv. Oswald 1931, 59 en 366
- 2 Ardacus catalogus nr A92, Licinus Knorr 1919, Taf 47 F, Luceius Dickinson 1985b, microfiche 2 E3, 21, Martialis catalogus nr M32
- 3 Fiches e.a. 1978, 195, fig. 6, 8
- 4 Hayter 1949, 198, 209(A)
- 5 Fiches/Genty 1980, 280, fig. 4, 187

Carantus

Carantus' produkten zijn tot dusver niet in een voor-Flavische context aangetroffen. Wel zijn er verscheidene stempels met zijn naam bekend uit nederzettingen die onder Vespasianus en Domitianus zijn ontstaan. De profielen van zijn werkstukken doen vermoeden dat zijn activiteiten zich niet tot in de 2de eeuw hebben uitgestrekt. Zijn werkzaamheden zijn waarschijnlijk beperkt gebleven tot de periode van 70-100, wellicht zelfs van 80-100 na Chr.

Enkele van de stempels van Carantus uit La Graufesenque zijn door Oswald ten onrechte toegeschreven aan een naamgenoot uit Heiligenberg en Ittenweiler¹, en aan een verder onbekende naamgenoot uit Lezoux². In Montans is eveneens een pottenbakker met de naam Carantus werkzaam geweest, in de eerste helft van de 1ste eeuw³.

- 1 Forrer 1911, 215, Fig. 215, en Taf. XV 7-7a, Oswald 1931, 60 en 366
- 2 Oswald 1931, 60 en 366, voor zover het geen stempels van Carantus uit La Graufesenque betreft, zijn hier vermoedelijk verkeerd gelezen stempels van Carantinus of Caratillus uit Lezoux vermeld
- 3 Gallia 32, 1974, 492, fig. 35, 2

C63 OFC ARAN

Bord RMO f1920/3 5

Parallelen van dit stempel zijn bekend uit onder andere Hedderheim, Northwich¹ en Rottweil². Het dateert waarschijnlijk uit de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 Wild 1971, 62, 4
- 2 Planck 1975, 253, Abb. 35, 60

C64 CARANTIM

Drag 18 RMO VF*92

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Caerleon en Catterick, zodat het vermoedelijk in de Flavische tijd thuishoort. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

C65 CA[RANT]F

Drag 18 RMO VF1728a

Deze afdruk is bijzonder moeilijk te lezen, omdat de patrijs is verschoven bij het merken van het bord. De volledige tekst is bekend van exemplaren die elders zijn gevonden, onder andere in Butzbach, Caerleon, Chester, Echzell¹ en Friedberg². Aangezien er ook een stempel met de tekst CARANTIF bekend is³, moet de tekst van dit stempel wellicht eerder worden opgevat als een afkorting van *Caranti figuli* dan van *Carantus fecit*. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

- 1 ORL B18, 18, 9
- 2 ORL B26, 33, Abb. 1, 60
- 3 Dickinson 1986a, 119, 20

Carbo

Carbo is een betrekkelijk onbekende pottenbakker. Uit de gegevens over zijn meest voorkomende stempel, dat hier onder nummer C66 wordt besproken, kan worden afgeleid dat hij in de tijd van Nero is begonnen met de productie van sigillata. Zijn meeste werkstukken dateren echter uit de Flavische tijd. Er is tot dusver geen reden om aan te nemen dat hij nog onder Traianus actief is geweest.

C66 CARBONISMA

Drag 18R PUG 286

Dit is veruit het bekendste stempel van Carbo. In zijn volledige vorm komt het uitsluitend voor op borden en schotels. De desbetreffende patrijs is echter ook enige malen gebruikt om bakjes. Drag 24 en 27g te merken. Daarbij zijn alleen de beide uiteinden ingedrukt, zodat de afdruk CASMA, CAISMA of CAIISMA luidt¹.

De vondst van afdrukken in Aislingen² en Gloucester-Kingsholm doet vermoeden dat de patrijs al in de tijd van Nero in gebruik is genomen. Er zijn echter ook exemplaren bekend uit nederzettingen die pas onder Domitianus zijn ontstaan, zoals Corbridge en Wilderspool. Uit de tekst van dergelijke late afdrukken blijkt dat de patrijs in de loop van de tijd versleten is geraakt, want ze geven niet veel meer te lezen dan ARRONISM³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 65-95 na Chr.

- 1 Zie Oswald 1931, 53 en 65, onder Caius resp. Castus
- 2 Knorr 1912, Taf. XIII 26, CASMA
- 3 Zie Oswald 1931, 23 en 352, onder Arro uit Lezoux, Schonberger/Simon 1966, 20, Abb. 1, 13, eveneens ten onrechte als Middengallisch aangemerkt
- 4 Hermet 1934, pl. 110, 25

C67 CARBO

Drag 27g RMO VF1760

De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel is afkomstig uit Autun¹. De standring van het bakje uit Vechten is betrekkelijk groot en hoog. Vanwege deze kenmerken kan het stempel beter onder Nero dan in de Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 60-70 na Chr.

- 1 De Fontenay 1874, pl. III 109

Carillus

De Carillus die in de hieronder besproken bodemstempels wordt genoemd, mag waarschijnlijk worden geïdentificeerd met de CARILLOS die voorkomt in twee borderellen uit La Graufesenque¹. Omdat de produkten van Carillus onder andere zijn aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en in het depot van Narbonne-La Nautique², mag het begin van zijn werkzaamheden in de tijd van Nero worden geplaatst. Gezien de vondst van een van zijn stempels in Strageath, zijn de produkten van Carillus tot in de tijd van Domitianus op de markt geweest. Carillus heeft niet alleen sigillata gemaakt, maar ook vormschotels voor de produktie van bekken van het type Knorr 78³.

Ook in Carrade is een Carillus werkzaam geweest⁴. Of het hier dezelfde persoon betreft, is nog onzeker. Een stempel van Carillus dat in Banassac zou zijn gevonden⁵, moet - als de vindplaats tenminste correct is opgegeven - uit La Graufesenque zijn aangevoerd, omdat de sigillataproductie in Banassac pas in de 2de eeuw is gestart.

- 1 Marichal 1988, nr. 90-91
- 2 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 18
- 3 Mees 1995, 73 en 135
- 4 Pauc 1973, pl. VI en XI 1, Bémont/Jacob 1986, 87, fig. 21
- 5 Peyre 1975, 28 (uit de collectie Morel, vgl. p. 14, noot 8). De beide andere door Peyre aan Carillus toegeschreven stempels zijn in werkelijkheid afkomstig van Calvus (idem, 29, vgl. catalogus nr. C25*).

C68 CARILLFE

Drag 18 RMO VF*229
 Bord RMO VF1642a, VF*229a
 Drag 27g RMO f1940/5 92
 Drag 29 RMO VF1761, Ve1924/G (pl. 38, g, Mees 1995, Taf 39, 2)

Uit scherpe afdrukken kan worden afgeleid dat de tekst van dit stempel CARILLFE luidt. Op de meeste afdrukken is echter niet veel meer leesbaar dan CARILLI. Het stempel komt voor op borden Drag 15/17 en 18, bakjes Drag 27g en 33a en kommen Drag 29. De beide stukken van het type Drag 29 uit Vechten en twee exemplaren uit La Graufesenque hebben een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem. De decoraties van kommen met dit stempel horen voor het merendeel thuis in de tijd van Vespasianus, maar enkele stukken kunnen wellicht nog onder Nero worden gedateerd¹. Identieke stempels zijn onder andere bekend uit Caersws, het scheepswrak Culip IV², de legioensvesting in Lincoln³, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Rottweil⁴ en Strageath⁵.

Op de Vechtense kom met nummer Ve1924/G is onder de decoratie een afdruk zichtbaar van een met de hand geschreven signatuur die in de vormschotel was aangebracht (afb. 8.3). De tekst luidt CRESTIO, en is ingegrift voordat de vormschotel werd gebakken. Hoewel van de versiering

van de kom uit Vechten weinig bewaard is gebleven, zijn er overeenkomsten aan te wijzen met het werk van de welbekende vormschotelmaker die zijn produkten heeft gestempeld met de tekst MCRESTIO⁶. De kom uit Vechten is vooralsnog het enige stuk waarop een met de hand geschreven signatuur van Crestio te lezen is. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Knorr 1952, Taf. 74 D, Morren 1966, 225, 1, uit een klein depot met kommen van Germanus, Secundus III en Vaderio, Piepers/Haupt 1968, Taf. 29, 6
- 2 Nieto e.a. 1989, 198 v, fig. 147, 5.2
- 3 Hartley 1981, 240
- 4 Knorr 1907, Taf. XXXI 87
- 5 Hartley 1989, 212, fig. 104, 1
- 6 Mees 1995, 74 v en Taf. 36-49

C69 CARILLI

Drag 18 PUG 288

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 9 en Drag 24 en 33a. Tot nu toe is slechts één afdruk aangetroffen in een gedateerde context, en wel in Fishbourne periode 1B¹. Het bord uit Vechten is betrekkelijk laag, en het profiel wijst eerder op een datering onder Nero dan in de Flavische tijd, net als de andere gegevens over dit stempel. La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Dannell 1971, 303, 21

Carus

Naar het zich laat aanzien, hebben de werkzaamheden van Carus zich over een lange periode uitgestrekt. Zijn vroegste stukken dateren misschien nog uit het einde van de regering van Tiberius, maar zijn jongste produkten zijn zeker Flavisch. Het kan daarom niet worden uitgesloten dat het de werkstukken van twee verschillende pottenbakkers betreft, maar vooralsnog zijn er geen goede criteria om de produkten met de naam Carus in twee groepen te verdelen.

C70 CARVS FE

Drag 29 RMO VF1763 (Knorr 1919, Taf. 19 B), VF1764 (idem, Taf. 20 G), VF*230a, f1940/5 193

Hoewel dit stempel meestal op kommen Drag 29 wordt aangetroffen, zijn er ook afdrukken geregistreerd op bakjes Drag 24/25. De kommen Drag 29 hebben decoraties die voor het merendeel in de tijd van Claudius kunnen worden geplaatst, maar er zijn verschillende exemplaren bekend die een gearceerde band tussen de versierde zones hebben, hetgeen karakteristiek is voor stukken uit de tijd van Tiberius en de beginjaren van de regering van Claudius¹. De versiering van een kom uit Vindonissa doet vermoeden dat Carus gebruik heeft gemaakt van de diensten van een vormschotelmaker die ook Crestio en Melus heeft bediend². De kommen uit Vechten hebben standringen met een grote diameter, en een dubbele groef rond het stempel. La Graufesenque [1], ca. 30-55 na Chr.

- 1 Knorr 1919, Taf. 19 A en 20 D
- 2 Vergelijk het bovenfries van Knorr 1919, Taf. 20 F (Carus) met dat van Taf. 56 A (Melus) en Knorr 1952, Taf. 18 D (Crestio).

C71 CARVSF

Bord RMO VF*230

Dit stempel komt voornamelijk voor op bakjes van de typen Drag 27, 27g, 33 en 33a. Er zijn verscheidene afdrukken bekend uit Flavische vondst-complexen, zoals Brecon, Caerleon¹, Corbridge en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. In Rheinzabern is een exemplaar aangetroffen in een graf dat ook een stempel met de tekst BISSVNI bevatte². La Graufesenque [1]³, ca. 70-90 na Chr

- 1 Boon 1978a, 17, 22
- 2 Ludowici 1908, 12, 6873, uit graf 151
- 3 Hermet 1934, pl 110, 27

Castus

Omdat Castus onder andere bakjes Ritt 5 heeft geproduceerd, en enkele van zijn werkstukken zijn aangetroffen in Velsen 1, moet het begin van zijn activiteiten op zijn laatst in de tijd van Claudius worden geplaatst. Als hij identiek is met de Castus van het stempel CASSTVS CANTI, mag worden aangenomen dat hij het vak heeft geleerd in de werkplaats van Cantus¹.

De meeste produkten van Castus lijken gedateerd te mogen worden in het derde kwart van de 1ste eeuw. Uit deze tijd stamt ook een grote groep borderellen uit La Graufesenque, die zijn aangebracht op borden met zijn naamstempel². Castus' eigen naam komt voor in twee borderellen op borden van Martialis³.

Enkele stukken van Castus zijn aangetroffen op plaatsen waar de bewoning pas na 70 na Chr is aangevangen. Zijn jongste stukken moeten dus wel uit de Flavische tijd stammen. Op een einddatering van zijn activiteiten na het jaar 70 wijst ook de omstandigheid dat hij naar alle waarschijnlijkheid vormschotels van Memor heeft gebruikt voor de produktie van kommen Drag 29⁴.

De afwezigheid van Castus' produkten in vondstcomplexen die na 80 na Chr kunnen worden gedateerd, bewijst dat vóór die tijd een einde is gekomen aan zijn activiteiten. Het is daarom onmogelijk dat hij nog in Banassac werkzaam is geweest, zoals men op grond van de vondst van een drietal van zijn stempels in dat produktiecentrum zou kunnen vermoeden⁵.

- 1 Oswald 1931, 64 en 368, onder Cassius & Camius (?), en Cassus & Cavannus, Hermet 1934, pl 110, 28
- 2 Marichal 1988, nr 1, 3-11, 13, 15-17, 19-23 en 25
- 3 Marichal 1988, nr 12 en 14
- 4 De decoratie van een ongepubliceerde Drag 29 uit La Graufesenque met het stempel OFCASTI toont tal van overeenkomsten met die van door Memor gesigndeerdde vormschotels voor Drag 37 (Mees 1995, Taf 124-127, vooral Taf 126, 4)
- 5 Morel 1938, 141, Morel 1950-1954, 562, Peyre 1975, 29, afkomstig van opgravingen in de 19de eeuw en uit de collectie Morel (vgl p 14, noot 8)

C72 OFCASTI

Drag 29 RMO VF*237

Van dit stempel zijn maar drie parallellen bekend, en wel uit La Graufesenque, uit de omgeving van Clermont-Ferrand en uit Londen, alle op kommen Drag 29. Het exemplaar uit La Graufesenque heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, maar de kom uit Vechten slechts een enkele

Het stempel dateert derhalve waarschijnlijk uit de tijd van Nero en Vespasianus. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr

C73 OFCAS[TT]

Drag 18 RMO VF*231a

Gezien de positie van dit stempelfragment ten opzichte van het midden van het bord is de tekst niet compleet. De afdruk is waarschijnlijk identiek met een tiental stempels uit La Graufesenque, waarvan de tekst OFCASTI luidt. Drie daarvan bevinden zich op een Ritt 8, zodat de patrijs in de voor-Flavische tijd moet zijn gemaakt. Gezien het profiel van het Vechtense bord kan hij echter ook nog in de vroeg-Flavische periode zijn gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr

C74 OFCASTI

Drag 15/17 RMO VF1713 + VF3033
 Drag 18 RMO VF24 (63)
 Bord RMO VF*238

Dit stempel komt niet alleen op borden voor, maar ook op bakjes Ritt 9. De profielen van de borden uit Vechten wijzen op een datering onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd. La Graufesenque [1]¹, ca. 55-75 na Chr

- 1 Hermet 1934, pl 110, 28a

C75 OFCAST

Drag 27g RMO VF1767, VF*235

De standringen van de bakjes uit Vechten hebben een betrekkelijk grote diameter, wat over het algemeen op een vroege datering wijst. Maar een zestal kommen Drag 29 uit La Graufesenque die van dit stempel zijn voorzien, hebben slechts een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem, zodat het stempel nauwelijks van voor de tijd van Nero kan dateren. La Graufesenque [1]¹, ca. 55-75 na Chr

- 1 Hermet 1934, pl 110, 29a

C76 OFCAST

Drag 15/17 RMO VF1769

De tekst van dit stempel lijkt op het eerste gezicht OFCASTR te luiden. De R is echter in vergelijking met de andere letters opmerkelijk schriel uitgevallen, zodat men zich kan afvragen of het niet de afdruk is van een krasje op de patrijs, en de tekst eigenlijk OFCAST luidt. Voor deze opvatting pleit dat uit La Graufesenque geen pottenbakker bekend is wiens naam met Castr- begint¹. Wat de datering van het stempel betreft is er geen enkel bezwaar tegen een toewijzing aan Castus. Een van de parallellen is afkomstig uit Valkenburg periode 1², maar het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat de patrijs nog in de tijd van Nero kan zijn gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr

- 1 Het door Oswald (1931, 368) onder Castrus uit Zuid-Gallie opgenomen stempel OFCASTR uit Tarraco zal wel identiek zijn met het Vechtense exemplaar
- 2 Glasbergen 1948-1953, 136, 197

C77 OFCAS

Drag. 33a RMO: VF*231.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24 en 27g. De vondst van een afdruk in Valkenburg periode 3¹ bewijst dat de patrijs al in de voor-Flavische tijd in gebruik is genomen. Het bakje uit Vechten is echter nogal plomp van vorm, en zou zeer wel vroeg-Flavisch kunnen zijn. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

1. Glasbergen 1948-1953, 136, 198.

C78 OFCAS

Drag. 27g RMO: VF1774f; VF1774k; VF*244; VF*337; VF*337a; zonder nr. (2 ex.).

De laatste letter van de naam die zichtbaar is in dit retrograde stempel, is steeds incompleet. Over de lezing bestaat daarom weinig eensgezindheid. Identieke afdrukken zijn toegewezen aan Caius, Calvus, Castus, Catus en Cuspicius. Interpretaties als OFCAI OFCAL en OFCVS kunnen echter na een zorgvuldige bestudering van de letters worden verworpen. De meest plausible lezing is OFCAT (retrograde) of OFCAS (retrograde, behalve de S). De enige pottenbakker uit La Graufesenque wiens naam met Cat- begin, is Catlus¹. Diens produkten zijn echter ouder dan de stukken met het hier besproken stempel. Daarom is in dit geval de voorkeur gegeven aan de lezing OFCAS.

Het stempel komt gewoonlijk voor op bakjes Drag. 27 en 27g, maar soms ook op borden Drag. 18. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het Geschirredepot te Burghöfe, waarin ook een ander stempel van Castus voorkomt², Carlisle, de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen, het castellum te Regensburg-Kumpfmühl³ en Rottweil. Van de zeven bakjes uit Vechten zijn er drie verbrand, wellicht bij de Bataafse opstand. La Graufesenque [1], ca. 65-80 na Chr.

1. De stempels die door Oswald (1931, 67 en 369) zijn opgenomen onder Catus uit La Graufesenque, zijn voor het merendeel verkeerd gelezen stempels van Calvus en Cantus, overgenomen uit andere bronnen.
2. Ulbert 1959, Taf. 41, 65; vgl. catalogus nr. C79.
3. Faber 1994, Beilage 5, 11.

C79 CASTVS.FE

Drag. 15/17 RMO: zonder nr.
 Drag. 18 RMO: VF1770; f1935/1.2.
 Bord RMO: VF*240; VF*240a.
 Drag. 27g RMO: VF*247a.

De meeste afdrukken van dit stempel worden aangetroffen op borden Drag. 15/17 en 18, maar er zijn ook exemplaren geregistreerd op bakjes Drag. 27g en 33 en kommen Drag. 29. De lijst van vindplaatsen omvat het Geschirredepot te Burghöfe¹, het terrein van het Steinkastell te Hedderheim², de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Nijmegen-west. La Graufesenque [1]³, ca. 60-80 na Chr.

1. Ulbert 1959, Taf. 41, 66.
2. Fischer 1973, 221, Abb. 83, 6.
3. Hermet 1934, pl. 110, 29g.

C80 CASTV

Drag. 24/25 RMO: VF*239.
 PUG: 1947-98.

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend, en wel uit La Graufesenque, van het Kops Plateau te Nijmegen, uit Roanne, Trier, en misschien Velsen 1¹. Het Nijmeegse stempel bevindt zich op een Ritt. 5 met een gearceerde rand. Ook uit de profielen van de Vechtense bakjes blijkt dat het een vroeg stempel betreft; beide hebben een aan de onderkant afgeschuinde standring. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

1. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 53, wellicht identiek.

C81 CASSTI

Drag. 15/17 RMO: VF*232.

Zowel de Drag. 15/17 uit Vechten als een Drag. 18 uit La Graufesenque hebben een vlakke bodem die ter hoogte van de standring van een dubbele groef is voorzien, waardoor ze worden gekenmerkt als vroege stukken. De patrijs waarmee deze borden zijn gestempeld, is op een gegeven ogenblik gebroken, waarna hij nog slechts CASST te lezen gaf. Omdat een afdruk met de laatstgenoemde tekst in Velsen 1 is gevonden, moet de patrijs al onder Tiberius zijn beschadigd. La Graufesenque [1], ca. 30-40 na Chr.

C81* CASST<I>

Drag. 18 RMO: VF*232a.

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs, waarvan de tekst oorspronkelijk CASSTI luidde. De enige parallellen stammen uit Bonn en Velsen 1¹. Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem en moet wegens het profiel wel uit de tijd van Claudius dateren. La Graufesenque [2], ca. 40-55.

1. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 52.

C82 CASTI

Drag. 27g RMO: VF*236.

Dit stempel komt alleen voor op bakjes, waaronder de typen Ritt. 8 en Drag. 24. Op sommige afdrukken uit La Graufesenque is duidelijk te zien dat de voorlaatste letter een T is en geen I zoals de afdruk uit Vechten suggereert. Tot dusver zijn er geen exemplaren bekend uit een gedateerde context. Het profiel van het Vechtense bakje wijst op een datering onder Nero of in de vroeg-Flavische tijd, hoewel de diameter van de standring relatief groot is. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

C83 [F:C.]A.S

Drag. 27g RMO: VF3032.

Op de weinige bekende parallellen van dit stempel, uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Glanum¹ en Tarragona², luidt de tekst onveranderlijk F:C.A.S. Vermoedelijk gaat het om afdrukken van een gebroken patrijs van het officina-type. Er zijn echter geen afdrukken bekend die deze hypothese ondersteunen. Het profiel van het bakje uit Vechten wijst

op een datering van het stempel na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca 50-70 na Chr

- 1 Bémont 1976, 31, 99
- 2 Ruger 1968, Taf 71, 7

Catlus

Uit de vormen die hij heeft geproduceerd, blijkt dat Catlus - vermoedelijk een verkorte vorm van de naam Catulus - onder Tiberius is begonnen met de vervaardiging van sigillata. Zijn produktie omvat onder andere de typen Ritt 5 en Drag 17a, en kommen Drag 29 met decoraties uit het tweede kwart van de 1ste eeuw¹ Catlus heeft vermoedelijk ook vormschotels voor Drag 29 gemaakt, in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque is namelijk een Drag 29 van Firmo aan het licht gekomen waarop onder de versiering een afdruk zichtbaar is van de met de hand geschreven tekst CATLVS ALIROS of ALISROS²

Omdat de produkten van Catlus betrekkelijk zeldzaam zijn, is het einde van zijn werkzaamheden niet gemakkelijk te bepalen, maar het heeft er de schijn van dat hij tot in de tijd van Nero actief is geweest.

- 1 Knorr 1952, Taf 14 A-B
- 2 Sauvage/Dieulafant 1982/1983, pl 6, 22

C84 CATLI OFIC

Drag 15/17 RMO VF*242

Dit stempel komt onder andere ook voor op borden Ritt 1 en Drag 17a. Het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat de patrijs waarmee dit is gemerkt, op zijn laatst in de tijd van Nero is gebruikt. Een bord uit Hedderheim met dit stempel moet daarom nog wel uit de voor-Flavische tijd dateren La Graufesenque [1], ca. 35-65 na Chr

Celadus

Omdat verschillende stempels van Celadus in La Graufesenque zijn gevonden en zijn naam voorkomt in een van de daar aangetroffen borderellen¹, is het zeker dat zijn werkplaats in dit pottenbakkerscentrum was gelegen Celadus is echter ook enige tijd in Le Rozier werkzaam geweest, waar afdrucken van een van zijn patrijzen aan het licht zijn gekomen In Banassac zou eveneens een stempel van Celadus zijn gevonden², maar gezien de datering van zijn activiteiten is het onmogelijk dat hij daar sigillata heeft geproduceerd

De vroegste vondstcomplexen met stempels van Celadus zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Camulodunum Hij is derhalve waarschijnlijk kort na het midden van de 1ste eeuw begonnen met de produktie van sigillata³ De meeste stukken van zijn hand dateren uit de tijd van Nero, maar enkele - steeds voorzien van officina-stempels - zijn later Er is geen reden om aan te nemen dat zijn werkzaamheden zich hebben uitgestrekt tot onder de regering van Domitianus

Celadus heeft niet alleen sigillata vervaardigd, maar ook vormschotels voor Drag 29 In La Graufesenque is een exemplaar gevonden dat onder de decoratie is gemerkt met het stempel CELADI MAN⁴ Het bestaan van een tweede vormschotel blijkt uit een in Londen gevonden Drag 29 met een stempel van Rufinus II, die onder de versiering de afdruk van een cursieve signatuur van Celadus draagt⁵

- 1 Manchal 1988, nr 88
- 2 Peyre 1975, 29, uit de collectie Roqueplo (vgl p 14, noot 8)
- 3 De door Oswald (1931, 69 v, 370 en 424) voorgestelde aanvang van Celadus' werkzaamheden onder Claudius is vermoedelijk uitsluitend gebaseerd op de veronderstelling dat het Erdlager te Hofheim onder Nero verlaten was (idem, xvi)
- 4 Mees 1995, 73 en 135, na Taf 19, 9, vgl catalogus nr C89
- 5 Mees 1995, 73, met Taf 19, 9

C85 OFCELADI>

Drag 18 RMO VF1778
Bord RMO VF1777

De zin van het teken waarmee de tekst van dit stempel wordt afgesloten, is onduidelijk, misschien is het louter decoratief en bedoeld om de ruimte na de naam op te vullen De patrijs waarmee de afdrucken uit Vechten zijn gemaakt, is niet alleen in La Graufesenque gebruikt, maar wellicht ook in Le Rozier¹

De enige aanwijzing voor de datering van het stempel wordt gevormd door de vondst van afdrucken in het amfiteater en de legioensvesting te Chester² Te oordelen naar de profielen van de Vechtense stukken zou de patrijs al onder Nero kunnen zijn gebruikt La Graufesenque [1], Le Rozier [1 of 2]³, ca. 60-80 na Chr

- 1 Thuault 1978, 25, 3, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13 Op de tekening van het stempel uit Le Rozier ontbreekt het teken achter de naam, zodat het niet zeker is of het een werkelijk identiek exemplaar betreft
- 2 Thompson 1976, 207, fig 34, 5, Hartley 1981, 243
- 3 Vgl noot 1

C86 OFCELADI

Drag 29 PUG 1639 (pl 38, h)

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is aangetroffen, is het forum te Londen De datering kan verder worden afgeleid uit de decoraties van de kommen waarop het is aangebracht¹ La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca 65-80 na Chr

- 1 Knorr 1952, Taf 15 A-B

C87 CELADV SF

Drag 24/25 RMO VF1781, VF*258

Omdat dit stempel regelmatig is aangetroffen op bakjes Ritt 8 en 9 (vgl afb 6 58, c-d) en Drag 24/25, is het aannemelijk dat het uitsluitend in de voor-Flavische tijd thuishoort Op grond van de profielen van de Vechtense bakjes en van de aanwezigheid van verscheidene afdrucken in het Keramiekager te Oberwinterthur¹ kan de datering worden gepreciseerd tot de regering van Nero La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca 55-70 na Chr

- 1 Ebnother/Eschenlohr 1985, 254, Abb 6
- 2 Manchal 1988, nr 165

C88 CELAD FE

Drag 29 RMO VF*257

Van dit stempel zijn maar drie andere exemplaren bekend, en wel twee uit Londen en een uit Nérès-les-Bains¹. Het stempel uit Nérès zou zijn aangebracht op een Drag 17, maar omdat de oudste vondstcomplexen waarin stukken van Celadus zijn aangetroffen, uit de tijd van Nero dateren, mag aan de betrouwbaarheid van deze determinatie worden getwijfeld. De kom uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Piboule 1977, 135, pl. 2, 22. In de tekening is direct om het stempel heen een groef waarneembaar, het betreft daarom vrijwel zeker een Drag 29.

C89 CELADI MAN

Drag 29 RMO VF24 (59) (afb. 6 73, f), VF1779, VF*255

Dit is waarschijnlijk Celadus' bekendste stempel. Het komt bijna uitsluitend voor op kommen Drag 29, met decoraties uit de tijd van Nero¹. De enige uitzondering is een vormschotel voor Drag 29 uit La Graufesenque, die onder de versiering met dit stempel is gemerkt². Opvallend is dat kommen Drag 29 met dit stempel uit het depot Cluzel 15 te La Graufesenque en uit Zurzach in vormschotels van Senicio zijn gemaakt³.

Niet alleen de kom uit Cluzel 15, maar ook de vondst van identieke afdrucken in Aislingen⁴, Camulodunum, Longthorpe⁵ en in de brandlaag uit 61 na Chr. te Verulamium⁶ wijst op een datering van het stempel in de tijd van Nero. La Graufesenque [1]⁷, Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Knorr 1919, Taf. 21 B, Knorr 1952, Taf. 16, Fiches 1978, 51, fig. 6, Haalebos 1979, 135, Taf. 5, 2.
- 2 Mees 1995, 73 en 135, na Taf. 19, 9.
- 3 Mees 1995, Taf. 182, 3-4.
- 4 Knorr 1912, Taf. XIII 37, bijna zeker behorend bij XIV 120.
- 5 Hartley 1974b, 92, fig. 49, 1.
- 6 Richardson 1944, 100, fig. 9, 3.
- 7 Hermet 1934, pl. 110, 30.

C90 CELADIM

Drag 18 RMO VF1780

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque en Le Brusc. Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering onder Nero. La Graufesenque [1]¹, Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl. 110, 30a.

C91 CILADVS

Drag 24/25 RMO VF*258a.

Tot dusver zijn geen andere exemplaren bekend van dit stempel. Naar het profiel van het bakje te oordelen dateert het uit de tijd van Nero. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

C92 CELAD

Drag 24/25 RMO VF1817

Dit retrograde stempel komt alleen op bakjes voor. Tot de weinige parallellen behoort een exemplaar uit het Erdlager te Hofheim¹. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1912, Taf. XXII 172.

Celer

Oswald was van mening dat alle produkten met de naam Celer afkomstig zijn uit Montans¹. Het lijkt inderdaad geen twijfel dat in dat produktiecentrum een pottenbakker van die naam werkzaam is geweest². Uit de door Oswald vermelde vindplaatsen is echter al op te maken dat ook in La Graufesenque een Celer actief moet zijn geweest³. Of het in beide gevallen om dezelfde pottenbakker gaat, zoals Oxé heeft verondersteld⁴, is echter niet zeker.

Celer uit La Graufesenque moet al in de tijd van Tiberius zijn begonnen te produceren, zoals blijkt uit de vondst van een Drag 17a in Vechten, en van andere stukken in Velsen¹. De weinige overige aanknopingspunten voor de datering van zijn activiteiten doen vermoeden dat hij in de loop van het derde kwart van de 1ste eeuw het werk heeft neergelegd.

- 1 Oswald 1931, 70, 370 en 425.
- 2 Durand-Lefebvre 1946, 150, pl. II 34-35, Gallia 32, 1974, 492, fig. 35, 34, Martin 1974, 141, fig. 9, 8, Labrousse 1975, 61, Simpson 1976, 251, fig. 2, 4, Gallia 38, 1980, 500, Martin 1981, 29, 8, Gallia 41, 1983, 499.
- 3 Zie ook Hermet 1934, pl. 110, 31.
- 4 Oxé 1936, 364.
- 5 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 54, andere stempels zijn nog ongepubliceerd.

C93 OF C EL FISI

Drag 18 RMO VF1783
Bord RMO VF1782b

De interpretatie van dit stempel is niet geheel zeker. Op het eerste gezicht luidt de tekst OF C EL FISI maar wellicht mag men OF C EL ERI lezen, als men aanneemt dat de onderste dwarsbalk van de tweede E ontbreekt, en dat de R ondersteboven staat.

Tot nu toe zijn slechts drie identieke afdrucken bekend geworden, op een Drag 15/17 en een Drag 27g uit Londen, en op een Drag 18 uit Nijmegen-west¹. Gezien het profiel van het Vechtense bord dateert het stempel op zijn vroegst uit de tijd van Nero. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Brunsting 1937, 58, KLWW369, gelezen als OF FELFIS.

C94 CEL[ERFEC]

Drag 29 RMO VF996 (Knorr 1919, Taf. 21 A)

De enige bekende parallel van dit stempel bevindt zich op een Drag 29 uit het depot Cluzel 15 te La Graufesenque¹. Bij de afdruk uit Vechten is de tekst na de L onleesbaar. Ook het exemplaar uit La Graufesenque is onduidelijk, slechts CE[---]FEC is leesbaar. De letter die voorafgaat aan

FEC, kan alleen een A of een R zijn. Gezien de ruimte tussen CE en FEC is CELERFEC een aannemelijker oplossing dan CELAFEC.

De kom uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. De decoratie stamt uit de tijd van Claudius of Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Haalebos 1979, 131, Taf. 1, 2

C95 CELEREE

Drag 17a RMO VF913 (afb. 6 27, c)
Bord RMO VF*263

Naar mag worden aangenomen, is de tekst van dit stempel een verschrijving van CELERFE. Omdat het in Vechten is aangetroffen op een Drag 17a, moet het wel een van Celers oudste stempels zijn. De enige parallellen zijn afkomstig uit La Graufesenque, Mainz, Weisenau en Neuss¹. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

- 1 Oxé/Siebourg 1897, 16, 53

C96 CELE[ROS]

Bord RMO VF1782

De naam Celeros komt ook voor op een ander, retrograde stempel¹. Omdat dit cognomen verder onbekend is, mag men wellicht aannemen dat het een 'keltisering' is van het Latijnse cognomen Celer. Tot nog toe is slechts één afdruk aangetroffen in een gedateerde context, namelijk Colchester Pottery Shop II². La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Dannell 1971, 303, 22 (Fishbourne periode 1B), Dickinson 1984, 174, fig. 70, 39 (Verulamium)
- 2 Hull 1958, 198, fig. 99, 4

C. Iulius Celer

C97 OFCICELRS

Drag 15/17 RMO VF*272
Drag 18 RMO VF2971
Bord RMO VF*636x
PUG Ve1925/4

Dit zijn afdrukken van een bijgewerkte patrijs, in een eerder stadium had het kader afgeronde uiteinden, zonder inkepingen. De tekst van de oorspronkelijke versie is identiek met die van de afdrukken uit Vechten. Alleen het eerste deel van de tekst is duidelijk leesbaar. Na OFCICEL volgen enkele onduidelijke tekens, die men het beste als RS kan weergeven¹. Opmerkelijk genoeg heeft er nog een tweede patrijs bestaan met deze tekst². De interpretatie is onzeker, maar aangezien namen die met Cicel- beginnen, niet bekend zijn, is OFCICEL<E>R<D>S misschien de beste oplossing. Het stempel kan dan worden toegeschreven aan C. Iulius Celer.

Afdrukken die identiek zijn met die uit Vechten, zijn onder andere aangetroffen in Chester en Valkenburg-De Woerd³. De Vechtense borden hebben kleine standrangen, en de Drag 15/17 - het enige stuk met een volledig profiel - is betrekkelijk hoog in verhouding tot de diameter. Op grond van deze gegevens kan het stempel in de tijd van Nero en Vespasianus worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

- 1 Oswald (1931, 373) vermeldt de lezingen OFCICELA en OFCICELR
- 2 Laubenheimer 1979, 184, fig. 6, 39
- 3 Bloemers/Sarfaty 1976, 152, fig. 9a, 31

Celsus I

De stempels die door Oswald zijn toegeschreven aan Celsus uit La Graufesenque¹, zijn waarschijnlijk van drie pottenbakkers afkomstig, en wel twee uit La Graufesenque, en één uit Lezoux. De oudste Celsus uit La Graufesenque is voornamelijk of uitsluitend in de tijd van Nero actief geweest, de jongste vermoedelijk pas vanaf de tijd van Domitianus.

Celsus I heeft niet alleen in La Graufesenque gewerkt, maar ook in Le Rozier. Het is zeer goed mogelijk dat hij identiek is met L. C. Celsus, die eveneens in Le Rozier actief is geweest. Zowel in de stempels met alleen het cognomen als in die met de tria nomina komen regelmatig punten voor, zelfs binnen het cognomen. Een andere overeenkomst is dat bij beide groepen stempels de naam vaak wordt gevolgd in plaats van voorafgegaan door officina. Een opmerkelijk verschil is dat de stempels met alleen het cognomen vooral op bakjes voorkomen, maar die met de tria nomina vooral op borden. De oorzaak van dit onderscheid zou kunnen zijn gelegen in de omstandigheid dat op bakjes minder ruimte beschikbaar is voor het stempel, en dat de pottenbakker daarom volstond met de vermelding van zijn cognomen. Borden daarentegen bieden ruimte voor een langer stempel, zodat hij daar zijn volledige naam kon gebruiken.

- 1 Oswald 1931, 71, 370 en 425

C98 OF CE[LSI]

Drag 18R RMO VF*271b

De complete tekst van dit stempel is bekend van een afdruk uit Londen¹, die tot nu toe de enige parallel schijnt te zijn. Op grond van het profiel van de Vechtense schotel, die een vlakke, dunne bodem heeft, mag worden aangenomen dat het stempel uit de voor-Flavische tijd stamt.

Getuige een graffito dat aan de binnenzijde van de bodem is aangebracht, heeft de schotel uit Vechten toebehoord aan een zekere Sucesa of Successa, die eveneens een Drag 18 met een stempel van L. C. Celsus bezat² (afb. 4 1, e-f). Beide stukken zullen wel ongeveer gelijktijdig zijn. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Walters 1908, 336, M1949
- 2 Zie catalogus nr. C108

C99 OFCE

Drag 27g PUG 23

Omdat aan de rechterkant een duidelijke begrenzing ontbreekt, is het niet zeker of de tekst van dit excentrisch aangebrachte stempel volledig is. Identieke exemplaren zijn niet bekend. Gezien het profiel van het bakje, dat tot het kleine formaat behoort, stamt het van kort na het midden van de 1ste eeuw. Het stempel kan daarom alleen afkomstig zijn van Celadus, Celer of Celsus I, van Cennatus zijn geen officina-stempels bekend, en Censor is uitsluitend in de Flavische tijd actief geweest. Het stempel is hier aan Celsus I toegewezen, omdat deze van de drie kandidaten de kortste naam heeft. Bovendien is ook het onder nummer C100 besproken stempel van Celsus I onzorgvuldig aangebracht. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

C100 [C]ELSIOF

Drag 27g RMO VF*1258

Dit stempel bevindt zich niet precies in het midden van het bakje, en de tekst is incompleet omdat de patrijns niet diep genoeg is ingedrukt. De volledige tekst is echter bekend van andere afdrukken, waarvan er verscheidene zijn aangebracht op bakjes Ritt 8 en Drag 24. Tot de vindplaatsen behoren Hufingen¹ en het Keramiekklager te Oberwinterthur. Het Vechtense bakje heeft een hoge standring, en moet uit de voor-Flavische tijd dateren. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

1 ORL B62a, Taf XVI 3

C101 CELSIO

Drag 24/25 RMO VF*260e

Drag 27g RMO VF1785
PUG 1487

Omdat dit stempel regelmatig op bakjes Ritt. 8 en Drag 24/25 is aangetroffen, moet het uit de voor-Flavische tijd stammen. De enige gedateerde context, het Keramiekklager te Oberwinterthur, en de profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering in de tijd van Nero. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

C102 CELSI[F]

Drag 24/25 RMO VF1786

Dit is een van de weinige stempels uit La Graufesenque die tot het figulus-type kunnen worden gerekend. Het is verder alleen bekend uit Baden¹, Londen en Topsham². De Drag 24/25 uit Vechten is vrij groot in verhouding tot de hoogte, en stamt waarschijnlijk uit de tijd van Nero. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

1 Drack 1944, 174, Abb. 2, 30

2 Dickinson 1991a, 54, 2

C103 CELSI¹

Drag 27g RMO VF*259a
PUG 1947-164

Dit lijkt het enige stempel van Celsus 1 te zijn dat in La Graufesenque is gevonden. Het is echter eveneens uit Le Rozier bekend². Het komt ook voor op bakjes Ritt. 8 en 9 en Drag 24. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Fishbourne periode 1B/C³, Exeter, het Keramiekklager te Oberwinterthur en Utrecht⁴. La Graufesenque [1], Le Rozier [1]⁵, ca. 55-70 na Chr.

1 Op sommige afdrukken zijn na de C en de I punten zichtbaar.

2 Peyre 1971, 75, 5, Thuault 1978, 25, 5, Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13.

3 Dannell 1971, 303, 23.

4 Glasbergen/Polak 1989, 140, afb. 93, 12.

5 Vgl. noot 2.

Celsus ii

De produkten van Celsus ii onderscheiden zich van die van zijn oudere naamgenoot door hun veel plompe profielen. Hij is ongetwijfeld pas in de Flavische tijd begonnen te produceren, wellicht niet eerder dan ca. 80 na Chr., al is dit laatste op grond van de vindplaatsen van zijn produkten niet te bewijzen. Zijn jongste stukken dateren mogelijk nog uit het begin van de 2de eeuw.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Celsus ii identiek is met C. N. Celsus. Hun produkten dateren uit dezelfde tijd, en vullen elkaar in zekere zin aan. De stempels met alleen het cognomen komen namelijk bijna uitsluitend op bakjes voor, de stempels met de tria nomina vooral op borden. Dit patroon is vergelijkbaar met dat van de stempels van Celsus i en L. C. Celsus.

C104 OFCELSI

Drag 27 RMO VF*260d, VF*260dx
PUG 66

Dit is een van de weinige stempels van Celsus ii die uit La Graufesenque bekend zijn. Het komt alleen voor op bakjes Drag 27, en is onder andere aangetroffen in Hedderheim, in de canabae bij het legioenskamp te Nijmegen¹ en op de Saalburg. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

1 Haalebos 1972, *36.

C105 OFCELSI

Drag 18 PUG 78
Drag 27g RMO VF*260a, VF*260b
Drag 27 RMO VF*260
Drag 33a RMO VF1784

Hoewel enkele afdrukken op borden Drag 18 zijn aangetroffen, komt dit stempel gewoonlijk voor op bakjes. Het is bekend uit verscheidene nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan, zoals Binchester en Ribchester¹, en zelfs uit een late context als Bad Cannstatt². In Nijmegen-west is een afdruk aangetroffen in een graf dat verder onder andere een munt van Nerva uit 97 na Chr. bevatte³. Bij de Drag 33a uit Vechten is de overgang van de bodem naar de wand aan de binnenzijde niet gemarkeerd door een lijst, maar door groeven aan weerszijden van de knik, zoals dat bij exemplaren uit het einde van de 1ste eeuw wel vaker het geval is. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

1 Wild 1988, 39, 100(S).

2 Knorr 1908, Taf. VI 12, Knorr 1921, Taf. IX 46.

3 Tot de overige bijgiften behoorden produkten van C. N. Celsus, Memor, Severus ii, Sex(tus?) Can- en Sulpicius.

C106 CELSI

Drag 27 RMO VF*259

Van dit stempel is tot dusver slechts een handvol parallellen bekend, alle op bakjes Drag 27. Tot de vindplaatsen behoren Chester, Echzell¹, de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen, een laat-1ste-eeuws graf in Nijmegen-west² en York. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1 ORL B18, 18, 13.

- 2 Met stempels van Censor, Iucundus, Peregrinus, L. Tertius Secundus en Sulpicius

C107 CEL[SI]

Drag 27 RMO VF1782a

Dit stempel komt alleen voor op bakjes Drag 27 en 27g. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Hedderheim en Nijmegen-west. La Graufesenque [1]¹, ca. 70-100 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl. 110, 32

L. C- Celsus

L. C- Celsus behoort tot de kleine groep pottenbakkers die in Le Rozier werkzaam zijn geweest. De meeste van zijn collega's hebben ook in La Graufesenque sigillata geproduceerd, maar van L. C- Celsus zijn daar tot dusver nog geen stempels aangetroffen. Of de in Vechten gevonden stukken inderdaad uit Le Rozier afkomstig zijn, kan zonder analyse van hun chemische samenstelling niet worden vastgesteld. Het is echter niet onaannemelijk dat L. C- Celsus ook in La Graufesenque heeft gewerkt, omdat het zeer wel mogelijk is dat hij identiek is met Celsus 1, die zowel in Le Rozier als in La Graufesenque actief is geweest¹.

De produkten van L. C- Celsus dateren alle van kort na het midden van de 1ste eeuw. Er zijn geen aanwijzingen dat zijn werkzaamheden zich tot in de Flavische tijd hebben uitgestrekt². De volledige vorm van zijn gentilicium is niet bekend. Omdat het steeds werd afgekort, was het waarschijnlijk een zeer gangbare naam. Gezien de datering van zijn werkzaamheden zou men vooral aan Claudius kunnen denken, maar Cosius is een aantrekkelijk alternatief³.

- 1 Zie voor de argumenten de bespreking van Celsus 1.
2 Volgens Oswald (1931, 71 v. en 371) is hij nog onder Vespasianus werkzaam geweest, maar het is onduidelijk waarop deze opvatting is gebaseerd.
3 Vgl. Cosius Iucundus, Cosius Rufinus, Cosius Urap- (uit dezelfde tijd als L. C- Celsus) en L. Cosius Vinilis.

C108 L C CEL SI OF

Drag 18 RMO VF2078, VF2080, VF2081, f1909/10 2
Bord RMO VF*261b

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 15/17, en is onder andere bekend uit het Erdlager te Hofheim¹ en uit Usk². De profielen van de Vechtense borden wijzen op een datering van het stempel in de tijd van Nero, hoewel de Drag 18 met nummer VF2080 betrekkelijk laag is, en daarom iets ouder zou kunnen zijn. Aan de binnenzijde van dit bord is in de bodem een graffito aangebracht met de tekst [---]ISSAI die op grond van het eigenaarsmerk op een schotel van Celsus 1 uit Vechten kan worden aangevuld tot [SVC(C)]ISSAI³ (afb. 4 1, e-f). Beide stukken moeten wel ongeveer even oud zijn. Le Rozier [1]⁴, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1912, 235, Abb. 53, 275
2 Hartley/Dickinson 1993, 208, 22
3 Zie catalogus nr. C98
4 Peyre 1971, 75, 7, Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13

C109 [L C CELS]I OF

Drag 18 RMO VF2914

Van dit stempel zijn maar drie andere exemplaren bekend, en wel uit Clermont-Ferrand, Rissussen en Valkenburg. In Le Rozier is een stempel CELSI OF gevonden¹, dat mogelijk van dezelfde patrijs afkomstig is, in dat geval moet de patrijs op een gegeven moment gebroken zijn. Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Peyre 1971, 75, 4, Thuault 1978, 25, 8, Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13

C110 L C C ELSI O

Bord RMO VF*261a, f1940/5 92

De meeste parallellen van dit stempel zijn aangetroffen op borden, waaronder een Drag 16 uit Topsham¹, maar het komt ook voor op bakjes Drag 33. Op grond van de profielen van de borden uit Vechten kan het stempel kort na het midden van de 1ste eeuw worden gedateerd. Le Rozier [1 of 2]², ca. 50-70 na Chr.

- 1 Dickinson 1991a, 54, 1
2 Vgl. Peyre 1971, 75, 6, waarschijnlijk identiek

C111 L C CELS[I]

Bord RMO VF2079

Dit is een van de minder bekende stempels van L. C- Celsus. Het is onder andere gevonden in Aislingen¹. Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf. XIV 144

C. N- Celsus

De interpunctie van de hieronder besproken stempels doet vermoeden dat de pottenbakker van wie ze afkomstig zijn, niet Cn(aeus) Celsus heette, zoals Oswald heeft verondersteld¹, maar C. N- Celsus. Omdat er uit La Graufesenque geen gentilicia bekend zijn die met N- beginnen, kan naar de volledige vorm alleen maar worden geraden².

Het begin van de werkzaamheden van C. N- Celsus kan in de Flavische tijd worden geplaatst. Wegens de profielen van zijn produkten is het mogelijk dat hij niet voor ca. 80 na Chr. actief is geweest. Omdat verscheidene van zijn werkstukken voor de dag zijn gekomen uit graven die in het begin van de 2de eeuw moeten zijn aangelegd, mag worden aangenomen dat een deel van zijn produkten tot ca. 110 na Chr. op de markt is geweest. Op grond van deze gegevens is het niet onaannemelijk dat C. N- Celsus identiek is met Celsus 11, die eveneens in ca. 70/80-110 na Chr. werkzaam is geweest³.

- 1 Oswald 1931, 71 en 371
2 Oswald (1931, 215 en 409) heeft wel een Zuidgallische Naevius geregistreerd, maar het betreft maar enkele stempels, waarvan de meeste uit andere bronnen zijn overgenomen, de betrouwbaarheid van de lezingen is gering.
3 Zie verder de bespreking van Celsus 11.

C112 OFC N CELSI

Drag 18 PUG 303

Dit stempel is verder alleen bekend uit Caerhûn¹, Tongeren² en de Wetterau. Het bord uit Vechten is zeer hoog in verhouding tot de diameter, en zal derhalve wel uit de tijd van Domitianus of Traianus dateren. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

1 Reynolds 1938, 335, fig. 24, 4

2 De Schaetzen/Vanderhoeven 1964, pl. IV 11

C113 OFC N CEL

Drag 18 RMO VF1844

Van dit stempel zijn maar drie andere exemplaren aangetroffen, in La Graufesenque op een Drag 18, in Nijmegen op een bord, en in Xanten op een Drag 18. Het Vechtense stuk is relatief hoog, en stamt vermoedelijk uit de Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

C114 OFC N CEL

Bord RMO VF*264, f1940/5 193

Drag 27g RMO VF*264a

Dit is veruit het bekendste stempel van C N- Celsus. De meeste afdrukken zijn aangetroffen op borden Drag 18, maar het komt ook wel voor op bakjes Drag 27, 27g en 33a. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Corbridge, Heronbridge¹ en Wilderspool², graven in Hedderheim³, Heidelberg Neuenheim⁴ en Nijmegen-west⁵ met munten uit resp. 102, 98/99 en 97 na Chr., en een graf in Seebruck met een stuk van Domitus uit Banassac en Les Martres-de-Veyre⁶. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

1 Hartley 1952, 7, fig. 6, 10

2 May 1904, 62, gelezen als O C N CEL

3 Wolff 1911, 45, Abb. 9, 4, uit graf 192, met stempels van Calvus, Tabus - Virtus en L. Cosius Virilis

4 Heukemes 1964, Taf. 32, 2 en 4, uit graf 30, met een stempel van Carnatus

5 Dit graf bevatte verder onder andere produkten van Celsus II, Memor, Severus II, Sex(tus?) Can- en Sulpicius

6 Fasold 1993, Taf. 149, 2 en 11, uit graf 212

Cennatus

Cennatus - of Cenatus, zoals hij zijn naam ook wel gespeld heeft - is een van de pottenbakkers uit La Graufesenque die nog borden van het type Halt 1a heeft gemaakt (vgl. afb. 6 22, d). Hij moet daarom al onder Tiberius actief zijn geweest. Zijn werkzaamheden hebben zich zeker tot in de tijd van Nero uitgestrekt, want in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque zijn bijna duizend stukken met zijn naam aangetroffen. Voor een voortzetting van zijn productie onder Vespasianus, zoals voorgesteld door Oswald¹, ontbreekt elke aanwijzing.

1 Oswald 1931, 72, 371 en 425. Deze einddatum is waarschijnlijk gebaseerd op de vermelding van een stempel van Cennatus op een Drag 31 uit Mainz (Geissner 1907, 4, 104, vgl. de bespreking van

Bollus), en van een stempel van de Kapersburg dat waarschijnlijk Oostgallisch is (ORL B12, 41, 8).

C115 [C]ENN[A]TVS

Drag 15/17 PUG Ve1920/8

Deze buitengewoon onduidelijke afdruk is afkomstig van een bijgewerkte patrijs. Oorspronkelijk hadden de uiteinden de vorm van zwaluwstaarten, maar in de tijd dat de afdruk uit Vechten is gemaakt, waren deze afgerond. De patrijs moet in de tijd van Tiberius in gebruik zijn genomen, want de weinige tot dusver bekende afdrukken uit de oudste fase zijn alle aangebracht op borden Drag 17. De veranderingen in de vorm van de patrijs moeten nog voor ca. 40 na Chr. tot stand zijn gekomen, want in Bingerbrück is een afdruk met afgeronde uiteinden aangetroffen op een Drag 17c met opgelegde oortjes¹, en in het Erdlager te Hofheim een identiek exemplaar op een Drag 25². De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Camulodunum³. La Graufesenque [1], ca. 35-60 na Chr.

1 Behrens 1920, Taf. 10, II 2

2 Ritterling 1912, 253, Abb. 53, 276

3 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 67

C116 CENNATI

Bord RMO VF1807

Dit stempel komt niet alleen op borden voor, maar ook op bakjes, onder andere van het type Ritt 8. De enige gedateerde context waarin een afdruk is aangetroffen, is het depot van Cirencester¹. La Graufesenque [1]², ca. 45-65 na Chr.

1 Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 6

2 Hermet 1934, pl. 110, 34

Censor

De pottenbakker van wie de hieronder besproken stempels afkomstig zijn, heette waarschijnlijk Censor. Dat is althans de meest volledige vorm van zijn naam die bekend is, en wel van het stempel CENSORFEC, dat onder andere in Richborough¹ en Tongeren² is gevonden. De overige stempels geven uitsluitend kortere vormen van de naam te lezen. Omdat er geen stempels bekend zijn met de tekst CENSORIS, is het mogelijk dat de pottenbakker niet Censor heette, maar Censorinus, een naam die in La Graufesenque tot nu toe alleen als graffito is aangetroffen, in een vormschotel voor kommen Drag 29³. Vooralsoog kan echter beter worden vastgehouden aan de traditie om de stempels aan Censor toe te schrijven.

Censor heeft waarschijnlijk niet alleen sigillata gemaakt, maar ook vormschotels voor de produktie van kommen Drag 29 en 37 en bekertjes Drag 30, die hij met de tekst CIIN heeft gesigneerd⁴. De verbinding tussen deze stukken en de stempels van Censor wordt gevormd door twee kommen Drag 29 uit Rotthweil, die niet alleen van een afdruk van de signatuur CIIN uit de vormschotel zijn voorzien, maar ook van een bodemstempel van Censor⁵.

Uit de vondst van een van Censors stempels in Rheingönheim lijkt te mogen worden afgeleid dat hij al in de tijd van Vespasianus actief is geweest. Het merendeel van zijn produkten stamt echter uit vondstcomplexen uit de tijd van Domitianus en Traianus, zodat hij naar alle waarschijnlijkheid tot in de 2de eeuw werkzaam is geweest.

- 1 Dickinson e a. 1968, 130, 35(D)
- 2 De Schaetzen/Vanderhoeven 1964, pl IV 12
- 3 Vgl Hermet 1934, pl 114, 21, Mees 1995, Taf 20, 6
- 4 Mees 1995, 73 v, Taf 20, 1-5, en 21-22
- 5 Zie catalogus nr C121

C117 OFCENSO

Drag 18 RMO VF1790, VF*269

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat niet alleen de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, maar ook Rheingonheim¹ La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 Ulbert 1969, Taf 9, 25

C118 OFCENS

Drag 18 RMO VF1802

Van dit stempel zijn onder andere exemplaren gevonden in Caerleon, Caersws II¹ en de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen. De patrijs waarmee deze afdruk is gemaakt, is op een gegeven moment beschadigd geraakt, maar het tijdstip waarop dat is gebeurd, is niet precies te bepalen. De patrijs is vermoedelijk tot het einde van de 1ste eeuw in gebruik geweest. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 Dickinson 1989, 81, 2

C118* OFCHNT

Drag 18 RMO VF907, VF1745b, VF*1136

Dit zijn afdrukken van een patrijs die als gevolg van beschadiging bijna onherkenbaar was veranderd, aanvankelijk gaf hij OFCENS te lezen. Met de gewijzigde patrijs gemaakte afdrukken zijn tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen, maar gezien de gegevens over de oorspronkelijke versie is het aannemelijk dat ze van na ca. 75 na Chr dateren. In Corbridge is een stempelfragment aangetroffen dat niet aan een van beide versies kan worden toegewezen, maar deze vondst wijst erop dat stukken met dit stempel tot het eind van de 1ste eeuw op de markt kunnen zijn geweest. La Graufesenque [2], ca. 75-100 na Chr

C119 OFCENS

Drag 18 RMO VF3052, VF*268a, VF*268b, VF*268c, VF*271a
PUG 1451

Bord RMO VF1967, VF3058, Ve1924/G

Dit stempel komt bijna uitsluitend voor op borden Drag 18, maar er zijn ook enkele afdrukken bekend op schotels en op borden Drag 15/17 en bakjes Drag 27g. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere de Sumpfrucke bij Bickenbach¹, de legioensvesting in Chester, Ilkley, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west en Ribchester. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 Simon 1977, 64, Abb 9, 57

C120 OFC[E]NS

Drag 27g RMO VF1794, VF*268

Van dit stempel zijn geen exemplaren aangetroffen in een gedateerde context. De profielen van de middelgrote bakjes uit Vechten wijzen echter op een datering in de Flavische tijd, niet later dan ca. 90 na Chr. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr

C120* OFCE<NS>

Drag 27 RMO VF1715, VF1716, VF*254b
PUG 1460, Ve1926/2

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs waarvan de laatste twee letters waren afgebroken. Gezien de gegevens over de afdrukken met de volledige tekst heeft de beschadiging waarschijnlijk in de tijd van Domitianus plaatsgevonden. De incomplete versie is bekend uit een graf in Nijmegen-west dat verder onder andere een as van Domitianus uit 90/91 na Chr bevatte¹. De afdrukken uit Nijmegen en Vechten bevinden zich op kleine bakjes, in tegenstelling tot die met de volledige tekst. La Graufesenque [2], ca. 90-110 na Chr

- 1 Tot de grafinhoud behoorden ook stukken van Severus II en Verus

C121 OFCENS

Drag 18 RMO VF24 (34), VF1789, VF1804, VF1805,
VF2327a, VF*267, VF*267a, VF*267c,
VF*267g, VF*267h, VF*267l, VF*267r,
f1909/10 2, Ve1920 8, f1975/4 6
PUG 1342, Ve1925/5

Bord RMO VF24 (51), VF1788, VF1791, VF1793, VF1797,
VF1798, VF3005, VF*266, VF*267f, VF*267o,
VF*267p, VF*267u, VF*1389, VF*1424
PUG Ve1925/3, Ve1926/2

Dit is veruit het bekendste stempel van Censor. Op duidelijke afdrukken is na de N nog juist een vage retrograde S waarneembaar. De punt tussen de C en de E is niet op alle afdrukken aanwezig, en is wellicht pas enige tijd na de ingebruikneming op de patrijs aangebracht. Het stempel komt voornamelijk voor op borden Drag 18, maar er zijn ook afdrukken bekend op schotels en op borden Drag 15/17 en bakjes Drag 27 en 27g. In Rottweil zijn bovendien twee afdrukken aangetroffen op kommen Drag 29 die gemaakt zijn in vormschotels die gesigneerd waren met de tekst CIIN¹.

De lijst van vindplaatsen omvat tal van complexen uit de tijd van de Flavische keizers en van Traianus, waaronder Binchester, Caersws II², Camelon, Corbridge³, het terrein van het Steinkastell te Hedderheim⁴, het Steinkastell te Hofheim⁵, Holt⁶, Okarben⁷, Ribchester⁸, Rottweil⁹ en Straubing¹⁰. In Keulen is een afdruk aan het licht gekomen in een graf met een as van Traianus uit 98/99 na Chr¹¹. La Graufesenque [1], ca. 80-120 na Chr

- 1 Mees 1995, 73 v, Taf 20, 1, en 21, 1
- 2 Dickinson 1989, 81, 3
- 3 Dickinson/Hartley 1988a, 222, 25
- 4 Fischer 1973, 221, Abb 83, 8
- 5 ORL B29, 25, 6
- 6 Grimes 1930, 122, 4
- 7 Simon 1980, Taf 11, C49
- 8 Wild 1988, 47, 134(S)

- 9 Knorr 1907, Taf XXIX 21, Planck 1975, 253, Abb 35, 65-67, Mees 1995, Taf 20, 1, en 21, 1
 10 Walke 1965, Taf 41, 126
 11 Fremersdorf 1933, 47, Abb 8, 13, uit graf 98, met een stempel van Calvus

C122 OF CEN

Drag 18 RMO VF1714, VF1799
 Bord RMO VF1787, VF*267e
 Drag 33 RMO VF1800

Dit stempel komt zowel op borden voor als op bakjes Tot de vindplaatsen behoren Brough-on-Humber, Carmarthen¹, het Steinkastell te Hedderheim² en Inchtuthil³ La Graufesenque [1], ca 70-100 na Chr

- 1 Boon 1978b, 94, fig 14, 92
- 2 Fischer 1973, 221, Abb 83, 9
- 3 Hartley 1985, 315, fig 96, S1

C123 OF CEN

Bord RMO VF1792, VF*267d, f1975/4 7
 Drag 27g RMO VF*267s
 Drag 29 RMO VF1803 (Knorr 1919, Taf 22 B), VF*267v, VF*474a (idem, Taf 22 A)

Dit zijn afdrukken van een patrijs die in een later stadium is gebroken Identieke exemplaren zijn onder andere bekend uit Corbridge¹ en Hedderheim La Graufesenque [1], ca 70-90 na Chr

- 1 Dickinson/Hartley 1988a, 222, 26, en 242, fig 113

C123* OF CE<N>

Drag 27 RMO VF*254a.

Deze afdruk is gemaakt met een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OF CEN luidde Omdat een afdruk met de volledige tekst nog in Corbridge is aangetroffen, is de patrijs waarschijnlijk niet voor ca. 90 na Chr beschadigd geraakt Afdrukken van de gebroken patrijs komen uitsluitend voor op bakjes Drag 27, en zijn onder andere gevonden in Caersws II¹ en Chester La Graufesenque [2], ca 90-100 na Chr

- 1 Dickinson 1989, 81, 4

C124 OF CEN

Drag 27g RMO VF1801
 Drag 33a RMO VF*267k, zonder nr

Van dit stempel zijn tot dusver geen exemplaren aangetroffen in een gedateerde context Het komt ook voor op kommen Drag 29 Op grond van de profielen en de afmetingen van de bakjes uit Vechten kan het tot Censors oudere stempels worden gerekend La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr

C125 OFCEN

Drag 18R RMO VF*287
 Schotel RMO VF1793a

Van dit stempel is tot nu toe maar één parallel bekend, en wel op een schotel uit Gorhambury De profielen van de Vechtense schotels wijzen op een datering in de Flavische tijd of kort daarna La Graufesenque [2], ca 70-100 na Chr

C126 OFCEN

Drag 18 RMO VF*267m
 Bord RMO VF*267q
 Drag 18R RMO VF*267b, VF*267j, VF*267n, f1909/10 2
 Schotel RMO VF1795, VF*267i, VF*267t, f1909/10 2

Op sommige afdrukken is na de N een vage verticale streep zichtbaar, waardoor het stempel ook wel als OFCENTI is gelezen¹ Dat de patrijs aanvankelijk uiteinden had in de vorm van zwaluwstaarten, is alleen zichtbaar op afdrukken op schotels De afdrukken op borden, die over het algemeen minder duidelijk zijn, hebben afgeronde uiteinden De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Brecon, Caerleon, Carlisle, Catterick, Dormagen² het Erweiterungslager te Hedderheim³, Oberstimm⁴, Rottweil⁵, de Saalburg⁶, de Salisberg en Segontium La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr

- 1 De door Oswald (1931, 72) onder Centus uit Oost-Gallie (?) opgenomen stempels met de tekst OFCENTI uit Hedderheim en Wiesbaden zijn met dezelfde patrijs gemaakt als de afdrukken uit Vechten, vgl hieronder noot 3, en Rutterling/Pallat 1898, Taf VIII 36
- 2 Muller 1979, Taf 67, 8
- 3 Dragendorff 1907, Taf XXII 4
- 4 Simon 1978, Taf 59, C748
- 5 Knorr 1907, Taf XXIX 168
- 6 ORL A3, Taf 17, 10

C127 OFCIIN

Drag 27g RMO VF1837, VF*265, VF*265a

Dit stempel komt alleen voor op bakjes Drag 27 en 27g Identieke afdrukken zijn onder andere bekend uit Carmarthen, Hedderheim en de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen La Graufesenque [2], ca 70-100 na Chr

C128 CIIN SO

Drag 27g RMO VF*268d

De enige in een gedateerde context aangetroffen parallel van dit stempel is een afdruk op een Drag 27 uit het nool van periode 5 van de Nijmeegse legioensvesting, dat op zijn vroegst in of kort na het jaar 89 is aangelegd¹ Het profiel van het Vechtense bakje doet vermoeden dat stukken met dit stempel inderdaad tot het einde van de 1ste eeuw in gebruik kunnen zijn geweest La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 Bogaers/Haalebos e a 1977, pl 15 A, 14, gelezen als SILVA[---] (vgl voor de datering van het nool idem, 82 v. Bogaers/Haalebos e a. 1988, 32)

C. Cingius Senovir

Zie catalogus nr S121

Cirratius**C129 CIRRATI**

Schotel RMO VF*278a.

Cirratius heeft naar het zich laat aanzien slechts één patrijs gebruikt. De afdruk uit Vechten is de enige die buiten La Graufesenque is aangetroffen, zodat met recht van een zeldzaam stempel kan worden gesproken. Van de drie afdrukken uit het productiecentrum zijn er twee te voorschijn gekomen uit de Fosse de Cirratius, die een aantal ovenhulpstukken met zijn naam bevatte. Uit deze context en uit het profiel van de Vechtense schotel blijkt dat het een vroeg stempel is. La Graufesenque [1], ca. 20-45 na Chr.

Citur(i)us**C130 CITVR**

Drag 27 RMO VF*280a.

De naam van de fabrikant van dit bakje is niet zeker. Op grond van de tekst van het hier besproken stempel zou men kunnen denken aan de verder onbekende namen Citurus of Citurius. Het enige andere stempel dat van deze pottenbakker is gevonden, C ITVRI, laat de mogelijkheid open dat zijn naam C Iturius luidde¹, tegen deze interpretatie pleit echter dat het in La Graufesenque niet gebruikelijk is geweest in een stempel alleen het praenomen en het gentilicium te vermelden².

Van het in Vechten aangetroffen stempel zijn maar enkele parallellen bekend, en wel uit La Graufesenque, uit een omstreeks 40 na Chr. aangelegd graf te Bregenz³ en uit Vindonissa⁴, op bakjes Drag 24/25 en 27g. Het stempel C ITVRI in La Graufesenque, Alesia en Roanne aan het licht gekomen, onder andere op bakjes Ritt. 5. Op grond van deze gegevens mag worden aangenomen dat Citur(i)us of C Iturius al onder Tiberius actief is geweest. Het bakje uit Vechten moet gezien het profiel van voor de tijd van Nero dateren. La Graufesenque [1], ca. 30-55 na Chr.

1 Tacitus, Annales, XIII 19 en 22, en XIV 12, vgl. Mócsy e.a. 1983, 154 Iturius.

2 Tot de weinige uitzonderingen behoren C Silvius Patricius en L Cosius Virilis, en wellicht T Audacius en L Fabu(l)ius? (zie de inleidende teksten bij catalogus nr A98-100, F2, P39-44 en V31-42).

3 Oxé 1936, 342, Abb. 2, met stempels van onder anderen Bilcatus, Regenus en Scotius.

4 Tomašević 1970, Taf. 2, 7.

Claudius Gemma

Zie catalogus nr G11 14

C. Iulius Clemens**C131 G IV[L CLE]**

Bord RMO VF*491e

De volledige naam van de pottenbakker die dit bord heeft gemaakt, is bekend van een stempel uit Le Brusc, met de tekst C IVLIVS CLEMENS¹. Omdat de lijst van parallellen van het Vechtense stempel onder andere Butzbach² en Caerleon omvat, zal deze fabrikant wel in de laatste decennia van de 1ste eeuw actief zijn geweest. Zijn produkten zijn tot dusver niet in La Graufesenque aangetroffen, maar uit de verspreiding van zijn stempels blijkt dat zijn bedrijf wel in dit pottenbakkerscentrum gevestigd moet zijn geweest. Volgens Oswald is C Iulius Clemens identiek met de man die met CLEMES heeft gestempeld³, maar omdat de laatstgenoemde onder andere bakjes Ritt. 5 heeft vervaardigd (vgl. afb. 6 55, f), is deze gelijkstelling vooralsnog onzeker. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

1 Oxé/Comfort 1968, nr. 841a.

2 Muller 1968, 16.

3 Oswald 1931, 80, het daar opgevoerde stempel uit Arentsburg is in werkelijkheid afkomstig van een naamgenoot die hoogst waarschijnlijk in Sinzig heeft gewerkt (Holwerda 1923, pl. XXXV, afb. 68, 47 CLEME[NSF], vgl. Fischer 1969, 41, Abb. 6 B, 9). Ook in Montans is een pottenbakker met de naam Clemens actief geweest (Gallia 38, 1980, 500, Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A).

Cocus

Gezien de vondst van enkele van zijn werkstukken in de Fosse de Cirratius te La Graufesenque moet Cocus al in de tijd van Tiberius actief zijn geweest. Zijn productie omvat onder andere de typen Drag 17 en Ritt. 5. De oudste stempels van Cocus zijn waarschijnlijk het tweeregelige exemplaar met de tekst OFICI / COCI omgeven door een krans (afb. 2 8, d), en het stempel met de tekst COCOS, beide zijn tot dusver alleen uit het productiecentrum bekend.

De jongste vondstcomplexen met produkten van Cocus zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en het depot van Narbonne-La Nautique¹. Waarschijnlijk is dus onder Nero een einde gekomen aan de werkzaamheden van Cocus. Er is dan ook geen reden om met Oswald te veronderstellen dat Cocus sigillata heeft geproduceerd in Banassac².

1 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 20-21.

2 Oswald 1931, 83, 374 en 426. Vgl. Vialettes 1894-1899, 28, Morel 1938, 141, Morel 1950-1954, 562.

C132 OFCOCI

Bord RMO VF*297a.

Dit stempel komt gewoonlijk voor op borden Drag 15/17 en 18, maar in La Graufesenque is het ook op bakjes Ritt. 8 en Drag 33a aangetroffen. Er zijn geen goede aanknopingspunten voor de bepaling van de ouderdom, maar de meeste stempels van Cocus dateren van rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

C133 OFCOCI

Drag. 27g RMO: VF*297.

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, waar het is aangetroffen in de Fosse de Gallicanus. Andere aanwijzingen voor de datering ontbreken vooralsnog. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

C134 OFCOCI

Ritt. 9 RMO: f1980/7.323 (afb. 6.58, a).

Dit retrograde stempel is tot dusver uniek. Het bakje is een van de kleinste in zijn soort, en biedt weinig aanknopingspunten voor de datering. La Graufesenque [2], ca. 30-60 na Chr.

C135 COCIOF

Drag. 24/25 RMO: VF1856.

In La Graufesenque is dit retrograde stempel aangetroffen in de Fosse de Gallicanus, op bakjes Drag. 27g en 33a; van elders is het ook bekend op bakjes Ritt. 9 en Drag. 24. De enige andere gedateerde context is Valkenburg periode 2¹. Het bakje uit Vechten heeft een standring met een relatief grote diameter, die aan de onderzijde enigszins is afgeschuind. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

1. Glasbergen 1948-1953, 136, 202.

C136 COCVS

Drag. 27g RMO: VF1848; VF*298a; VF*1513; f1940/5.234.
Bakje RMO: VF389.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt. 5 en Drag. 24. Tot de vindplaatsen behoort onder andere Camulodunum¹. Twee van de middelgrote bakjes uit Vechten hebben een standring met een verhoudingsgewijs grote diameter. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 68.

C137 COCVS

Drag. 24 RMO: f1940/5.111.
Drag. 24/25 RMO: VF1849.

Van dit retrograde stempel is een dozijn exemplaren aangetroffen in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, op bakjes Drag. 24/25. Elders in dit productiecentrum zijn ook afdrukken op bakjes Drag. 27g gevonden. Verder zijn er tot dusver geen parallellen bekend. De Vechtense bakjes hebben een aan de onderkant afgeschuinde standring met een betrekkelijk grote diameter. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

C138 COCVS

Drag. 24 RMO: VF*298.

De laatste letter van deze afdruk is niet geheel duidelijk, maar het is zo goed als zeker een stempel van Cocus. Tot dusver zijn geen identieke exemplaren

bekend. De Drag. 24 uit Vechten is klein, en niet nauwkeuriger te dateren dan in de tijd van Claudius of Nero. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

C139 COCV

Drag. 27g PUG: 1947-98.

De tekst van dit stempel is niet volkomen zeker, maar mag wellicht worden gelezen als COCV (retrograde). Wegens het profiel kan het bakje omstreeks het midden van de 1ste eeuw gedateerd worden. Op grond van dit gegeven en van de omstandigheid dat Cocus vaker met de tekst COCV heeft gestempeld¹, mag ook dit stempel misschien aan Cocus worden toegeschreven. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

1. In La Graufesenque zijn twee verschillende stempels met de tekst COCV aangetroffen, op bakjes Ritt. 5 en Drag. 24/25.

C140 COCI

Drag. 27g RMO: VF*296a.

Dit stempel is verder alleen bekend van een Drag. 27g uit Neuss. Het bakje uit Vechten is klein en daarom slechts bij benadering te dateren, maar het profiel wijst naar het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

Coelus

Coelus is vooral bekend van het stempel met de tekst OFCOELI en van de stempels waarin zijn naam door die van Bassus i wordt voorafgegaan. Zijn naam komt echter ook voor op een veel zeldzamer stempel met de tekst COELVS. Gezien het verschil in datering tussen de stempels van Bassus i - Coelus en die van Coelus is het aannemelijk dat hij het vak heeft geleerd in de werkplaats van Bassus i. Eerst later, vermoedelijk in de Flavische tijd, heeft Coelus een eigen bedrijf opgezet. Uit de overeenkomsten tussen de decoraties van de kommen Drag. 29 van Coelus en die van een groot aantal stukken uit de werkplaats van Bassus i kan worden afgeleid dat Coelus een deel van de door Bassus i gebruikte vormschotels heeft overgenomen, of zijn vormschotels van dezelfde leverancier heeft betrokken. Op grond van de vindplaatsen van Coelus' stempels kan worden verondersteld dat zijn produkten tot in de beginjaren van de 2de eeuw op de markt zijn geweest.

C141 OFCOELI

Drag. 18 RMO: VF1851; VF1854; VF*295c; VF*295d;
VF*295g; VF*295h.
Drag. 27g RMO: VF*295a; VF*295b.
PUG: Ve1925; 1947-363.
RMO: VF1850.
Drag. 27 RMO: VF1332 (Knorr 1919, Taf. 24 E); VF1852 (idem,
Taf. 24 C); VF*295; VF*295e; VF*295f;
f1909/10.2; f1975/4.1.
PUG: 1589.

Dit is veruit het bekendste stempel van Coelus. Het komt ook voor op bakjes Drag. 33 en 33a. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Birdoswald, de Bregenzer Kellerfund¹, Butzbach², Corbridge, het scheepswrak Culip IV³, de Nijmeegse legioensvesting⁴, Oberstimm⁵, Ribchester⁶, Rottweil Kastell

III⁷, de Saalburg⁸, Stockstadt⁹ en Straubing¹⁰ De kommen Drag 29 met dit stempel hebben decoraties die voor het merendeel in de tijd van Vespasianus thuishoren¹¹, en bijna zonder uitzondering een enkele groef rond het stempel La Graufesenque [1]¹², ca. 70-110 na Chr

- 1 Jenny 1880, 75, 20, Jacobs 1912, 182, 5
- 2 ORL B14, 21, 5
- 3 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 361
- 4 Bogaers/Haalebos e a. 1980, pl 16, 31 en 40, een Drag 29 uit de gracht van periode 5, gezien de vorm en de decoratie is het niet aannemelijk dat dit stuk pas na 89 na Chr verloren is gegaan
- 5 Simon 1978, Taf 59, C749
- 6 Wild 1988, 41, 112(S)
- 7 Planck 1975, Taf 25, 18 Zie voor andere identieke afdrukken uit Rottweil Knorr 1907, Taf I 1 en XXIX 25, 26 en 182, Planck 1975, 253, Abb 35, 90
- 8 ORL A3, Taf 17, 15
- 9 ORL B33, Taf XIX 31
- 10 Walke 1965, Taf 41, 39
- 11 Knorr 1919, Taf 23 A-B en 24 D, von Petrkovits 1937, 238, Abb 1, 4-5, Filtzinger 1960, 193, Abb 8, 4, Morren 1957-1958, 55, afb 13, 6, Vanderhoeven 1976b, 67, Taf 64, 499
- 12 Vialettes 1894-1899, pl I

Com-

De stempels die hieronder worden opgevoerd, zijn door Oswald toegeschreven aan Comicus uit Banassac, en gedateerd in de tijd van Claudius en Nero¹ Het lijkt geen twijfel dat in Banassac een pottenbakker met de naam Comicus werkzaam is geweest², maar diens activiteiten moeten in de 2de eeuw worden geplaatst

De stempels met de tekst COM zijn afkomstig van een pottenbakker uit La Graufesenque, wiens volledige naam niet bekend is De meest voor de hand liggende aanvulling is wellicht Comagius³, een interpretatie als een combinatie van het praenomen Caius en een gentilicium dat met Om- of Hom begint, is echter niet onmogelijk⁴ De werkzaamheden van de pottenbakker in kwestie lijken beperkt te zijn geweest tot de tijd van ca. 50-70 na Chr

- 1 Oswald 1931, 84 en 375
- 2 De Mortillet 1879, 36, Morel 1938, 141, Morel 1950-1954, 562, Peyre 1975, 33, Bémon/Jacob 1986, 108, fig 10, Hofmann 1988, 34, fig 14
- 3 Schulze 1904, 20 en 288, noot 2, Mócsy e a 1983, 85, vgl Marchal 1988, nr 28, regel 13, met het bijbehorende commentaar
- 4 Vgl de inleidende tekst bij catalogus nr C130, met noot 2

C142 COM

Drag 27g RMO VF1828, VF1860, VF*301, VF*301b

Dit is het enige stempel met deze tekst dat uit La Graufesenque bekend is Het is er aangetroffen op bakjes van de typen Ritt 9, Drag 24 en 27g Tot de vindplaatsen behoren verder de brandlaag uit 61 na Chr te Colchester¹, het Erdlager te Hofheim² en Oberstumm³ La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr

- 1 Dannell 1966, 60
- 2 Ritterling 1912, Taf XXII 173
- 3 Simon 1978, Taf 59, C750-751

C143 COM

Drag 27g RMO VF1862

Dit stempel verschilt in enkele details van het onder nummer C142 besproken exemplaar; vooral het verschil in de verhouding tussen de hoogte en de breedte van de M is goed waarneembaar Tot dusver schijnen er geen identieke afdrukken te zijn gevonden Het bakje uit Vechten is klein en daarom niet gemakkelijk te dateren, maar de overeenkomst van het profiel met dat van de onder C142 opgesomde stukken doet vermoeden dat het stempel eveneens van na het midden van de 1ste eeuw stamt La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr

Corius

C144 CORII

Ritt 9 RMO VF*1280
 Drag 27g RMO VF*304

Dit stempel is door Oswald ondergebracht bij C Corius uit Montans, wiens werkzaamheden volgens hem in de tijd van Tiberius en Claudius gedateerd zouden kunnen worden¹ In werkelijkheid is deze pottenbakker pas in de 2de eeuw actief geweest² Het stempel met de tekst CORII is afkomstig van een pottenbakker uit La Graufesenque³, zoals uit de vindplaatsen van de verschillende afdrukken blijkt In het productiecentrum zijn tot nu toe geen stempels met deze tekst gevonden

De datering kan worden afgeleid uit de vormen waarop het is aangebracht, waaronder Ritt 9 en Drag 24, uit de vondst van een afdruk in Valkenburg en uit de profielen van de bakjes uit Vechten en van een Drag 24 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen⁴ La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr

- 1 Oswald 1931, 88 en 376, het daar vermelde stempel CORIF uit Xanten is identiek met de afdruk uit Vechten (Steiner 1911, Taf XX 105)
- 2 Martin 1977, 68, met noot 45, Martin 1979a, 19, pl 1, 5, Martin 1979b, 179, fig 3, 1-2
- 3 Zie voor de naam Corius Schulze 1904, 78 en 156
- 4 Stuart 1976, 101, fig 13, 110

Cosius Iucundus

Zie catalogus nr I23-26

Cosius Rufinus

Zie catalogus nr R30-35

Cosius Urap-

Zie catalogus nr U1

L. Cosius Virilis

Zie catalogus nr V31-42

Cosoius

Oswald heeft verondersteld dat de stempels met de tekst COSOI en COSO aan een Oostgallische pottenbakker met de naam Cosos of Cossous toebehoren¹. Van beide varianten zijn echter exemplaren uit La Graufesenque bekend. Het is aannemelijk dat ze afkomstig zijn van de pottenbakker die in een borderel uit het productiecentrum met COSOJVS wordt aangeduid². Deze mag wellicht worden geïdentificeerd met Cosius Urap-, die niet alleen met COSIVS VR AP, maar ook met COSOI VRA heeft gestempeld³. Zowel de stempels met de tekst COSOI en COSO als die van Cosius Urap- dateren uit de tijd van Claudius en Nero. Het genoemde borderel uit La Graufesenque zou eveneens uit die tijd kunnen stammen.

- 1 Oswald 1931, 91, de toewijzing aan Oost-Gallië is vermoedelijk gebaseerd op de door hem vermelde stempels uit Compiègne en Reims.
- 2 Marichal 1988, nr 93, vgl. idem, nr 12 COSOJ.
- 3 Zie voor het eerstgenoemde stempel catalogus nr U1, het stempel COSOI VRA is bekend uit La Graufesenque.

C145 COSOI

Drag 27g PUG Ve1922/3

De hier afgebeelde afdruk is niet die uit Vechten, maar een identiek exemplaar uit La Graufesenque. Het stempel komt ook voor op bakjes Drag 24. Tot dusver zijn er geen afdrucken aangetroffen in een gedateerde context, maar uit het profiel van een Drag 27g uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ blijkt duidelijk dat het stempel uit de tijd van Claudius en Nero stamt. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 101, fig. 13, 111.

C146 COSO

Ritt 8 of 9 RMO VF1839

Dit stempel is tot nu toe aangetroffen op bakjes van de typen Ritt 8, Drag 24 en Drag 27g. In La Graufesenque is onder andere een gemarmerde Ritt 8 met dit stempel gevonden. De enige gedateerde vondstcontext is Valkenburg periode 4¹, maar waarschijnlijk betreft het daar een stuk dat al in de voor-Flavische tijd verloren is gegaan. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

- 1 Glasbergen 1948-1953, 136, 205, vgl. Glasbergen 1967, 59.

Cotto

De stempels van Cotto zijn vaak verkeerd gelezen, en toegewezen aan een verder onbekende pottenbakker Collo, wiens activiteiten door Oswald in de tijd van Claudius en Nero zijn gedateerd¹. Cotto zou volgens hem uitsluitend in de Flavische tijd werkzaam zijn geweest². Maar omdat er stempels van

Cotto zijn aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en in het depot van Narbonne-La Nautique³, mag worden aangenomen dat hij al vroeg onder Nero is begonnen te produceren.

Op grond van het stempel COTTOIVLI⁴ kan worden verondersteld dat Cotto het vak geleerd heeft in de werkplaats van een zekere Iulius Oswald. Vermeldt verder een Drag 18 uit Trier met een stempel van Regenus, en op de onderzijde een graffiti COTTO dat voor het bakken zou zijn aangebracht⁵. Of dit betekent dat Cotto van werkplaats is veranderd, of dat zowel Iulius als Regenus een werknemer met de naam Cotto heeft gehad, of dat Regenus' familienaam Iulius heeft geluid, is vooralsnog niet uit te maken.

Tot de vindplaatsen van Cotto's stempels behoren verscheidene nederzettingen die pas in de Flavische tijd of zelfs nog later zijn ontstaan. Het is daarom waarschijnlijk dat zijn producten tot in de laatste jaren van de 1ste eeuw in gebruik zijn geweest.

- 1 Oswald 1931, 84. De begindatering is ingegeven door een stempel uit het Erdlager te Hofheim, waarvan Oswald nog meende dat het onder Nero verlaten was (Ritterling 1904, Taf. VIII 26, Oswald 1931, xvi), waarom hij ondanks de vermelding van twee stempels uit York voor een einddatum onder Nero heeft gekozen, is onduidelijk.
- 2 Oswald 1931, 92 en 377.
- 3 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 23-25.
- 4 Oswald 1931, 92, Cotto & Iulius, dit stempel is ook aangetroffen in La Graufesenque.
- 5 Oswald 1931, 260 en 377.

C147 OFCOTTO

Drag 18 RMO VF1853, VF1870
PUG 90
Bord RMO VF24 (40)

Dit stempel komt gewoonlijk voor op borden Drag 18, maar in La Graufesenque is het aangetroffen op bakjes Drag 33 en 33a. Het moet een van Cotto's laatste stempels zijn, want het is bekend van vindplaatsen als Caerleon, Doncaster en Holt¹. Sterk gelijkende, wellicht eveneens identieke stempels zijn bekend uit onder andere Aislingen², Newstead³ en Okarben⁴. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 Grimes 1930, 122, 7.
- 2 Knorr 1912, Taf. XIV 136.
- 3 Curle 1911, 234, 31, uit een kuil met stempels van Iucundus en van de Middengallische pottenbakker Dagomarus.
- 4 Simon 1980, 85, Abb. 19, H41.

C148 OFCOTOI

Drag 29 RMO VF*213a
PUG 8036 = Ve1925/5 (Mees 1990, Abb. 17, 1)

De tekst van dit stempel is alleen maar verklaarbaar als men aanneemt dat hij afkomstig is van een patris die oorspronkelijk minimaal OFCOTON te lezen gaf¹. Voor een toewijzing aan Cotto pleit dat deze een zekere voorliefde heeft gehad voor retrograde stempels.

Deze variant is uitsluitend aangetroffen op kommen Drag 29, onder andere in Chester, Rottweil² en York. De decoraties van de stukken met dit stempel wijzen op een datering in de vroeg-Flavische tijd³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 70-80 na Chr.

- 1 Vgl. catalogus nr C152 COTON.
- 2 Knorr 1907, Taf. XXIX 189.
- 3 Knorr 1919, Taf. 27.

4 Vgl. Hermet 1934, pl 110, 39, waarschijnlijk identiek

C149 COTTOF

Drag 24/25 RMO zonder nr
 Drag 27g RMO Ve1923/3

Omdat dit retrograde stempel voorkomt op bakjes Drag 24/25 - onder andere op een gemarmerd exemplaar uit Volubilis¹ - en is aangetroffen in een onder Nero aangelegd tumulusgraf te Berlingen², moet de patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, al in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen. De lijst van vindplaatsen omvat echter ook latere complexen, zoals Carlisle, Newstead³ en Valkenburg periode 4 of 5⁴. La Graufesenque [1]⁵, ca. 65-85 na Chr.

- 1 Laubenheimer 1979, 184, fig 6, 49
- 2 Roosens/Lux 1973, 29, fig 19, 28, met stempels van Amandus, Bio, Felix, Modestus, Niger en Patricius
- 3 Hartley 1972a, 8, 7
- 4 Glasbergen 1948-1953, 136, 207
- 5 Hermet 1934, pl 110, 38

C150 COTTO

Drag 27g RMO VF*243

In La Graufesenque is dit retrograde stempel ook aangetroffen op kleine bakjes van het type Drag 24/25. Tot nu toe zijn er geen exemplaren bekend uit een gedateerde context, maar het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat het stempel uit de tijd van Nero stamt. La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr.

C151 COTTON

Drag 18 RMO Ve1914 1
 PUG Ve1925/5

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag 27g en 33. De enige vindplaatsen die houvast bieden voor de datering, zijn het Steinkastell te Hofheim en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Gezien de profielen van de borden uit Vechten moet het stempel onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

C152 COTON

Drag 27g RMO VF*300, VF*300a, VF*300b

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is aangetroffen, is de legioensvesting te Nijmegen. Op grond van de profielen van de Vechtense bakjes kan het stempel onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

Cotu-

De volledige naam van de pottenbakker die de hieronder opgesomde produkten heeft vervaardigd, luidt waarschijnlijk niet Cotus, zoals Oswald

heeft verondersteld¹, maar Cotulus of Cotutos. Cotulus is bekend van stempels met de teksten COTVLO F, COTVLVS en COTVLO, en is werkzaam geweest in de voor-Flavische tijd². De naam Cotutos komt voor in verscheidene borderellen uit La Graufesenque³, die waarschijnlijk uit de tijd van Nero en Vespasianus dateren. Vanuit chronologisch oogpunt bezien lijkt Cotulus een betere kandidaat dan Cotutos, want de stempels die hieronder worden besproken, stammen uit de tijd van Tiberius en Claudius. Getuige de tekst van het stempel OF SCOTTI COTV⁴ zou Cotu(lus?) enige tijd in het bedrijf van Scottius gewerkt kunnen hebben.

- 1 Oswald 1931, 92 v en 377. De daar vermelde stempels met de teksten OFCOTI COTIOF, COTIO en COTTIOFFI zijn vermoedelijk verkeerd gelezen stempels van Scottius.
- 2 Oswald 1931, 92, 377 en 426. De opgegeven vindplaatsen vormen geen rechtvaardiging voor een einddatering onder Vespasianus. Het niet door Oswald geregistreerde stempel COTVLO F is bekend uit La Graufesenque.
- 3 Manchal 1988, nr 6, 9, 12-14, 23 en 27, in nr 12 komt naast COTVTO de schrijfwijze COTV voor. De naam Cotutos is eveneens bekend uit Montans (Gallia 38, 1980, 500).
- 4 Oswald 1931, 286, Scottius & Cotus, Rogge 1976, 102, fig 57, 125, Helmer 1991, pl 28, 8.

C153 COTV

Bord RMO VF*312a.

De vorm van dit tot dusver unieke stempel is bijzonder zeldzaam. De meeste stempels uit La Graufesenque waarvan de tekst door een lijst wordt omgeven, hebben een zuiver rechthoekige vorm (vgl. afb. 2.8, e-f). Stempels met een overeenkomstige vorm lijken verder alleen bekend te zijn van Pater(clus?) en Paullus¹. Ze dateren alle uit de eerste helft van de 1ste eeuw. Het profiel van het bord uit Vechten is geheel in overeenstemming met een dergelijke datering. La Graufesenque [3], ca. 20-50 na Chr.

- 1 Vernhet 1979, pl XXX, Fiches/Genty 1980, 280, fig 5, 236a-b.

C154 COTV

Drag 24/25 RMO VF1870a.

Van dit stempel zijn tot nu toe geen andere exemplaren bekend. Gezien het profiel van het bakje dateert het stempel waarschijnlijk op zijn laatst uit de tijd van Claudius. La Graufesenque [3], ca. 30-55 na Chr.

Cra-

C155 CRA

Drag 24/25 RMO VF*314a, f1940/5 234
 Drag 27g RMO VF965, VF1871, zonder nr

De tekst van dit retrograde stempel is volstrekt duidelijk, maar of de naam van de pottenbakker werkelijk Crassus heeft geluid, zoals Oswald meende¹, is minder zeker. De meeste door Oswald gepresenteerde gegevens zijn nogal dubieus. Zo zijn de stempels met de tekst OCRASSI en OFCRA uit La Graufesenque ontleend aan de lijst van Vialettes², waarin tal van verkeerd gelezen stempels voorkomen.

Het stempel is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen, tenzij een sterk gelijkend exemplaar uit Aislingen³ identiek is. De profielen van de Vechtense bakjes wijzen op een datering rond het midden van de 1ste eeuw. Hoewel er nog geen afdrukken in La Graufesenque zijn gevonden, blijkt uit de verspreiding van de stempels dat Cra- in dit productiecentrum werkzaam moet zijn geweest. La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

1. Oswald 1931, 94 en 378.
2. Vialettes 1894-1899, 10; OCRASSI is waarschijnlijk een verkeerd gelezen stempel OFBASSI.
3. Knorr 1912, Taf. XIV 145.

Crestio

De stempels die hieronder worden besproken, bestrijken een lange periode, van ca. 50-110 na Chr. Een aanzienlijk deel van de stempels kan voor het jaar 70 worden gedateerd, een ander deel na die tijd. Om die reden hebben Hartley en Dickinson twee pottenbakkers onderscheiden, Crestio en Crestus. Crestio zou uitsluitend of voornamelijk in de voor-Flavische tijd actief zijn geweest, en Crestus in de periode na 70. Er zijn echter verschillende argumenten tegen een dergelijke verdeling aan te voeren. Om te beginnen zijn er enkele stempels die omstreeks 60-80 na Chr. moeten worden gedateerd, zodat een splitsing in een voor-Flavische en een Flavische groep minder voor de hand liggend is dan men op het eerste gezicht zou kunnen denken. In de tweede plaats komt de naam Crestus als zodanig niet voor in stempels uit La Graufesenque, zelfs niet als de door Oswald onder Chrestus gerubriceerde stempels mede in overweging worden genomen¹. Ten slotte kan worden gewezen op de uiterlijke overeenkomsten tussen de retrograde stempels CRESTI en OFCRESTI die uit 50-70 resp. 70-100 na Chr. dateren, en door Hartley en Dickinson aan resp. Crestio en Crestus zijn toegewezen². Het is zeer wel mogelijk dat de voor deze stempels gebruikte patrijzen door dezelfde persoon zijn gemaakt.

Op grond van de hiervoor geschetste bezwaren lijkt het vooralsnog beter aan te nemen dat alle hierna opgesomde stukken uit één werkplaats afkomstig zijn. De eigenaar of pachter van dit bedrijf heette Crestio, of wellicht Chrestio. Uit het bekende stempel MCRESTIO waarmee hij talloze vormschotels voor Drag. 29, 30 en 37 en Knorr 78 heeft gesigneerd³, mag misschien worden afgeleid dat Crestio's voornaam Marcus luidde, al is de combinatie van een praenomen en een cognomen zeldzaam⁴.

De decoraties van de vormschotels met het stempel MCRESTIO stammen uit ca. 80-110 na Chr. Een door Carillus gebruikte vormschotel met een met de hand geschreven signatuur CRESTIO is echter wellicht vóór die tijd gemaakt⁵ (afb. 8.1). Gezien de activiteiten van Crestio als vormschotelmaker is het opmerkelijk dat hij zich aanvankelijk heeft bediend van vormschotels uit de werkplaats van Modestus⁶.

1. Oswald 1931, 76, 372 en 425; het stempel met de tekst CHRESTVS is een Arretijns exemplaar (Oxé/Comfort 1968, nr. 831, 6).
2. Vgl. resp. catalogus nr. C172 en C162.
3. Mees 1995, 74 v. en Taf. 36-49.
4. Vgl. catalogus nr. A97, met noot 3.
5. Zie catalogus nr. C68.
6. Zie catalogus nr. C156.

C156 OFCRESTIO

Bord	RMO: f1909/10.2.
Drag. 18R	RMO: VF*324e.
Schotel	RMO: VF1875; VF1875a.
	PUG: Ve1921/1.

Dit stempel komt voor op schotels, borden, bakjes en kommen Drag. 29 met decoraties uit de tijd van Nero¹. Kommen uit La Graufesenque, Augst en Gloucester-Kingsholm zijn gemaakt in vormschotels van Modestus².

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Aislingen³, Camulodunum periode IV⁴, het Erdlager te Hofheim⁵, Rheingönheim⁶ en de brandlaag uit 61 na Chr. te Verulamium⁷, maar ook de legioensvesting te Chester⁸ en de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen. Stukken uit Castledykes⁹ en Praunheim¹⁰ zijn waarschijnlijk pas na een lange gebruiksperiode in de grond terecht gekomen. La Graufesenque [1]¹¹, ca. 50-75 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XXIX 1; Ulbert 1969, Taf. 4, 18.
2. Mees 1995, 87, Taf. 139, 2; 140, 1, en 141, 1.
3. Knorr 1912, Taf. XIII 42-43.
4. Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 72.
5. Ritterling 1904, Taf. VIII 28.
6. Ulbert 1969, Taf. 9, 26, uit Grube 3a, met stempels van Aquitanus, Bassus i, Maccarus en Masculus i.
7. Hartley 1972b, 219, fig. 81, 1.
8. Hartley 1981, 243.
9. Robertson 1964, 176, fig. 34, 4.
10. Fasold 1991, 86, Abb. 6.25, uit een in of kort na 81 na Chr. aangelegde waterput.
11. Vialettes 1894-1899, pl. I.

C157 OFCRESTIO

Drag. 29 RMO: VF*324a; VF*324f; zonder nr.

Dit stempel is niet alleen aangetroffen op kommen Drag. 29 met decoraties van kort na het midden van de 1ste eeuw¹, maar ook op schotels, borden en bakjes. Er zijn onder andere afdrukken bekend uit Camulodunum periode IV² en Valkenburg periode 3³, maar tot dusver niet uit Flavische vondstcomplexen. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Knorr 1919, Taf. 27 A; Glasbergen 1940-1944a, afb. 56, 5; Hawkes/Hull 1947, pl. XVIII 2; Knorr 1952, Taf. 18 D-F (vgl. voor het bovenfries van Taf. 18 D dat van Knorr 1919, Taf. 20 F en 56 A, van resp. Carus en Melus); Vanderhoeven 1969, pl. CCXXV, D, en CCXXVI, F; Hartley 1972b, 227, fig. 84, 15; Rychener/Albertin 1986, Taf. 65, 758.
2. Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 74; zie voor andere exemplaren uit Camulodunum Dickinson 1985b, microfiche 2:E13, 15, en 2:E6, 54.
3. Glasbergen 1940-1944b, 226, 40; Glasbergen 1948-1953, 136, 209.

C158 OFCRESTIO

Drag. 29 RMO: VF1876; VF*214d; VF*322; VF*324; VF*324c (Knorr 1919, Taf. 29 A); VF*324d.

Volgens Hartley en Dickinson zouden de hierboven opgesomde afdrukken van twee verschillende patrijzen afkomstig zijn; de ene patrijs zou zijn afgevormd van een afdruk van de andere (vgl. p. 23). De Vechtense afdrukken zijn echter alle nagenoeg even lang, zodat mag worden aangenomen dat ze met dezelfde patrijs zijn gemaakt.

Het stempel komt niet alleen voor op kommen Drag. 29 met decoraties uit de tijd van Nero¹, maar ook op borden en bakjes. Er zijn afdrukken aangetroffen in een onder Nero aangelegd graf te Baldock², in het Erdlager te Hofheim³ en in Valkenburg periode 3⁴, maar ook in Carlisle en in de legioensvestingen te Caerleon, Chester⁵ en Nijmegen. La Graufesenque [1]⁶, ca. 50-75 na Chr.

- 1 Pryce 1932, pl XXVI 1, Glasbergen 1940-1944a, afb 56, 3, Vanderhoeven 1969, pl CCXXV, E, Dannell 1986, 220, fig 91, 66
- 2 Dickinson 1986b, 205, S38, uit graf 6, met stempels van Felix, Firmo 1, Maccarus, Nestor, Patricius en Perrus
- 3 Rutterling 1904, Taf VIII 27
- 4 Glasbergen 1948-1953, 136, 208
- 5 Hartley 1981, 243
- 6 Hermet 1934, pl 110, 43

C159 OFC RESTI

Ritt. 8 of 9 RMO VF1884

De enige parallel van dit stempel is een afdruk op een Drag 24/25 van onbekende herkomst in het museum te Trier. Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering in het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-75 na Chr.

C160 OFCRESTI

Bord PUG Ve1922/4-5

Dit stempel, dat op borden en schotels voorkomt, is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen. De patrijs waarmee het Vechtense bord is gemerkt, is op een gegeven moment aan weerszijden gebroken. Uit de tijd na de beschadiging is slechts één afdruk bekend, en wel op een Drag 18 uit Vechten. De profielen van de stukken die met de bewuste patrijs zijn gestempeld, wijzen op een datering in de tijd van Nero en Vespasianus. La Graufesenque [1], ca. 55-80 na Chr.

C160* <O>FCREST<I>

Drag 18 PUG BvD83

Deze afdruk is tot dusver uniek. Hij is gemaakt met een patrijs die oorspronkelijk de tekst OFCRESTI te lezen gaf. Wanneer de patrijs gebroken is, valt op grond van de nu beschikbare gegevens niet uit te maken, maar hij lijkt niet voor de tijd van Nero in gebruik te zijn geweest. De Vechtense Drag 18 met het stempel FCREST dateert gezien het profiel niet van na de regering van Vespasianus. La Graufesenque [2], ca. 55-80 na Chr.

C161 OFCR[ESTI]

Drag 18 RMO VF*318cc, VF*739

Van dit stempel zijn slechts enkele exemplaren bekend, op borden Drag 18 en bakjes Drag 33a en 33b. De enige gedateerde context is het legioenskamp te Nijmegen. Te oordelen naar de profielen van de Vechtense borden dateert het stempel uit de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

C162 OFCRESTI

Drag 27g RMO VF1877, VF1883, VF*274a, VF*323, VF*323a, VF*323b, VF*323c, VF*232d, VF*323d1, VF*323f, VF*341, VF*1386, Ve1951
PUG 171, 1482
Drag 27 RMO VF*323e, f1940/5 13

Dit retrograde stempel komt ook voor op bakjes Drag 33a en kommen Drag 29. Verder zou er een afdruk bekend zijn op een Drag 24¹. Desondanks dateert het stempel vermoedelijk uit de Flavische tijd, gezien de vondst van afdrukken op de Saalburg en in Bainbridge, het Steinkastell te Hedderheim², het Steinkastell te Hofheim³, Okarben, Rottweil⁴ en Zwammerdam periode II⁵. La Graufesenque [1]⁶, ca. 70-100 na Chr.

- 1 Zie Hartley/Dickinson 1978a, 235, 21
- 2 Fischer 1973, 221, Abb 83, 15
- 3 ORL B29, 25, 7
- 4 Knorr 1907, Taf XXIX 28 en 191-192
- 5 Haalebos 1977, Taf 23, 93
- 6 Hermet 1934, pl 110, 43b

C163 OFCREST

Drag 15/17 RMO VF1880, VF*321b, VF*321h
Drag 18 RMO VF1879, VF1886, VF*321d, VF*321e, VF*321f
PUG 108
Bord RMO VF*316d, VF*318v
Drag 27g RMO V25 (98), f1909/10 2
Drag 27(g?) RMO VF*316i
Drag 27 RMO VF1886a, VF*321c, zonder nr (3 ex.),
1909/10 2, Ve1939
PUG 1404
Drag 33b RMO VF1921 (afb 6 65, c)
Drag 33 RMO VF*316e
Bakje RMO VF*321g

Dit is een van Crestuo's bekendste stempels. Het komt voor op een grote verscheidenheid aan vormen, waaronder Drag 24 en Drag 33b. Over het algemeen zijn de afdrukken op bakjes aanmerkelijk onduidelijker dan die op borden, zodat de patrijs oorspronkelijk wel uitsluitend voor borden zal zijn gebruikt.

De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Bad Cannstatt¹, Corbridge², Friedberg³, het Steinkastell te Hedderheim⁴, Rottweil⁵, de Saalburg⁶, de Salisberg, Straubing⁷, Watercreek⁸ en Wilderspool⁹. In Nijmegen-west zijn afdrukken op bakjes Drag 27 aangetroffen in twee graven, resp. uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw¹⁰. La Graufesenque [1], ca. 70-110 na Chr.

- 1 ORL B59, Taf IV 52, Knorr 1921, Taf IX 57
- 2 Dickinson/Hartley 1988a, 223, 35
- 3 ORL B26, 33, Abb 1, 14-16
- 4 Fischer 1973, 221, Abb 83, 14
- 5 Knorr 1907, Taf XXIX 29-30
- 6 ORL A3, 176, 42 v en Taf 17, 44
- 7 Walke 1965, Taf 41, 146
- 8 Wild 1979, 289, S12
- 9 Dickinson/Hartley 1992, 32, 13
- 10 Het 1ste-eeuwse graf bevatte ook stempels van Calvus, Felicio, Memor en L. Cosius Vinlus, in het 2de-eeuwse graf bevonden zich ook stempels van Sex(tus?) Can- uit La Graufesenque, Roppus uit Les Martres-de-Veyre en Martialis uit Chémery-Faulquemont

C164 OFCRES<T>

Drag 24/25 RMO VES6, VF1881

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs waarvan de tekst aanvankelijk OFCREST luidde. Volledige afdrukken zijn niet in een gedateerde context aangetroffen, maar afdrukken met de tekst OFCRES zijn onder andere

bekend uit het depot van Cirencester¹, het Erdlager te Hofheim² en Zwammerdam periode I³ Ze komen ook voor op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 27g La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr

- 1 Hartley/Dickinson 1982, 120, fig 41, 9
- 2 Ritterling 1904, Taf VIII 29
- 3 Haalebos 1977, Taf 23, 95

C165 OF CRES

Drag 18 RMO VF1886b, Ve1927
 Bord RMO VF1894
 PUG Ve1925/4

Dit stempel is alleen aangetroffen op schotels en op borden Drag 18 Tot de vindplaatsen behoren onder andere de legioensvesting te Caerleon, Castleford, Catterick, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, en Nijmegen-west¹ De patrijs waarmee de afdrukken zijn gemaakt, is op een gegeven ogenblik beschadigd geraakt. Op grond van de jongste vondst-context van een afdruk met de oorspronkelijke tekst, Bad Nauheim², mag het moment van beschadiging waarschijnlijk in de tijd van Domitianus worden geplaatst La Graufesenque [2], ca. 70-85 na Chr

- 1 Brunsting 1937, 58, WW246
- 2 Simon 1959/1960, 19, Abb 11, 2

C165* OF CRE<S>

Drag 18 RMO VF2349a, VF*316, VF*316b, Ve1927/1
 Bord PUG 1367
 Drag 27 RMO VF1796, zonder nr

Dit zijn afdrukken van een beschadigde patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OF CRES luidde Identieke exemplaren zijn bekend uit Bickenbach¹, Binchester, Loughor en Nijmegen-west De bakjes Drag 27 uit Vechten zijn plompe stukken met een lage standring, ook de profielen van de borden wijzen op een datering in de laatste jaren van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca. 85-100 na Chr

- 1 Simon 1977, 64, Abb 9, 61

C166 OFC[RES]

Drag 18 RMO VF*1518

Dit stempel komt voor op borden Drag 18 en bakjes Drag 33a Het is onder andere bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en uit een laat-1ste- en een vroeg-2de-eeuws graf te Nijmegen-west¹ La Graufesenque [2], ca. 70-110 na Chr

- 1 Het 1ste-eeuwse graf bevatte ook stempels van Calvus, Felicio, Memor en L Cosius Virilis, in het 2de-eeuwse graf bevonden zich ook stempels van Sex(tus?) Can- uit La Graufesenque, Roppus uit Les Martres-de-Veyre en Martialis uit Chémery-Faulquemont.

C167 OF CRE

Drag 27g RMO VF*316q, zonder nr
 PUG 1459

Op grond van de vondst van een identieke afdruk in de Moorschicht te Wiesbaden¹ mag worden aangenomen dat de patrijs waarmee deze bakjes zijn gemerkt, in de voor-Flavische tijd in gebruik is genomen Er zijn echter ook afdrukken bekend uit Chester en uit de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr

- 1 Ritterling/Pallat 1898, Taf VIII 39

C168 OFCRE

Drag 18 RMO VF*316h
 Bord RMO VF*316c

Parallellen van dit stempel zijn onder andere aangetroffen in Ilkley, in de Nijmeegse legioensvesting en in Nijmegen-west Op de Saalburg is een waarschijnlijk eveneens identieke afdruk aan het licht gekomen¹ La Graufesenque [1]², ca. 70-100 na Chr

- 1 ORL A3, Taf 17, 46
- 2 Behalve identieke afdrukken zijn hier exemplaren gevonden met een incomplete O en E, waaruit kan worden afgeleid dat de patrijs op een gegeven moment beschadigd is geraakt, vgl Albenque 1951, 181, fig 5, 5a.

C169 CRESTIO

Drag 24/25 RMO VF*318, VF*320

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 15/17 en 18 en op bakjes Ritt 8 en Drag 27g en 33a De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Camulodunum¹, Fishbourne periode 1B/C², Gloucester Kingsholm, het Erdlager te Hofheim³, het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen⁴, Valkenburg periode 2 en 3⁵ en Zwammerdam periode I⁶ La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr

- 1 Dickinson 1985b, microfiche 2 E3, 16
- 2 Dannell 1971, 305, 30(a)
- 3 Ritterling 1912, Taf XXII 177
- 4 Stuart 1976, 102, fig 14, 120
- 5 Glasbergen 1940-1944b, 226, 41, Glasbergen 1948-1953, 136, 210
- 6 Haalebos 1977, Taf 23, 92

C170 CRESTI

Drag 18 PUG 115
 Bord RMO zonder nr

Dit stempel is uitsluitend aangetroffen op borden Drag 15/17 en 18 Tot de vindplaatsen behoren een onder Nero aangelegd graf te Baldock¹, het Erdlager te Hofheim², en Hufingen³, maar ook Castleford, de legioensvesting te Lincoln⁴ en Malton La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr

- 1 Dickinson 1986b, 205, S40-41, uit graf 6, met stempels van Felix, Firmo 1, Maccarus, Nestor, Patricius en Perrus
- 2 Ritterling 1912, Taf XXII 175-176
- 3 ORL B62a, Taf XVI 5
- 4 Hartley 1981, 240

C171 CRESTI

Drag 27g RMO zonder nr

De enige bekende parallellen van dit stempel - uit Colchester of omgeving, Neuss, Nijmegen en Richborough - zijn alle aangebracht op bakjes Drag 27g Omdat andere aanknopingspunten ontbreken, berust de datering van het stempel op het profiel van het Vechtense bakje La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr

C172 [C]REST[I]

Ritt. 9 RMO VF*319

Bij het merken van dit bakje is de patrijs niet goed ingedrukt, zodat de eerste en de laatste letter van de retrograde tekst ontbreken Het volledige stempel is echter bekend van elders aangetroffen afdrukken, op bakjes Ritt. 8 en 9 en Drag 24/25 en 27g Omdat er exemplaren zijn gevonden in Carnulodunum¹ en in Valkenburg periode 2², dateert het stempel waarschijnlijk van kort na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl XLII 71
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 226, 42

C173 CRIIS

Drag 27g RMO VF1889, zonder nr

Dit stempel, dat door Oswald ten onrechte aan een nogal dubieuze Cresimus uit Montans is toegewezen¹, komt ook voor op bakjes Ritt. 9 en Drag 27, en is onder andere bekend uit La Graufesenque De lijst van vindplaatsen omvat ook het Keramieklager te Oberwinterthur, Rheingonheim² en Valkenburg periode 3³ De profielen van de Vechtense bakjes en die van twee exemplaren van dezelfde vorm uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen⁴ (vgl. afb. 6.61, e) doen echter vermoeden dat stukken met dit stempel nog in de tijd van Vespasianus op de markt zijn geweest Een afdruk uit de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae zou eveneens in de Flavische tijd kunnen worden gedateerd, maar omdat deze is aangebracht op een Ritt. 8 kan men zich afvragen of het geen bakje betreft dat ongewoon lang in gebruik is geweest Hetzelfde geldt voor een bakje met dit stempel uit Wilderspool La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr

- 1 Oswald 1931, 94 en 378, het betreft misschien wel uitsluitend verkeerd gelezen stempels van Crestio en van Chresimus uit Montans
- 2 Ulbert 1969, Taf. 9, 27
- 3 Glasbergen 1967, 105, 376
- 4 Stuart 1976, 101, fig. 13, 112, en 102, fig. 14, 113

Criciro

C174 CRICIROF

Bord RMO VF1890

Oswald heeft drie verschillende pottenbakkers met de naam Criciro onderscheiden, die resp. in Banassac, Lezoux en Trier werkzaam zouden geweest¹ De produkten van Criciro uit Lezoux dateren waarschijnlijk uit de tweede helft van de 2de eeuw², en die van Criciro uit Trier uit het einde van

de 2de en het begin van de 3de eeuw Of in Banassac werkelijk eveneens een Criciro actief is geweest, is heel wat minder zeker De stempels die door Oswald aan Criciro uit Banassac zijn toegewezen, zijn bijna zonder uitzondering afkomstig van Criciro uit Lezoux De stempels CRICIROOF en CRICIRO die in Banassac zelf zouden zijn gevonden³, op stukken van de typen Drag 18, 33 en 37, zouden verkeerd gelezen kunnen zijn, of eventueel toegeschreven moeten worden aan Criciro uit La Graufesenque, van wiens bestaan Oswald niet op de hoogte is geweest

Dat in La Graufesenque een pottenbakker met de naam Criciro werkzaam is geweest, blijkt uit een in het productiecentrum aangetroffen borderel uit het einde van de 1ste eeuw⁴ Deze fabrikant heeft waarschijnlijk maar drie verschillende patrijzen gebruikt, alle met de tekst CRICIROF Het is echter niet onmogelijk dat Criciro identiek is met Crucuro⁵, en derhalve over meer patrijzen heeft beschikt

Onder de vindplaatsen van de produkten van Criciro bevinden zich Carlisle, Colchester en Gloucester Van het in Vechten gevonden stempel is slechts één parallel bekend, uit Valkenburg Het profiel van het Vechtense bord en de vindplaatsen van zijn andere stempels wijzen op een datering in de tijd van Nero en Vespasianus La Graufesenque [3], ca. 60-80 na Chr

- 1 Oswald 1931, 96 en 378
- 2 Volgens Oswald (1931, 96 en 378) is deze pottenbakker in de eerste helft van de 2de eeuw actief geweest Zijn produkten ontbreken echter in het Rijnland, maar zijn wel bekend uit Britse castella die pas vanaf ca. 160 na Chr (opnieuw) zijn bezet (Hartley 1972a, 6, 5, 16, 17, 17, 18-20)
- 3 Vgl. de Mortillet 1879, 36, Morel 1938, 141
- 4 Marichal 1988, nr. 76
- 5 Marichal 1988, 59

Crispus

Volgens Oswald is Crispus zowel in La Graufesenque als in Montans werkzaam geweest, van de tijd van Claudius tot onder Domitianus¹ Het kan echter net zo goed om twee verschillende fabrikanten gaan, die voor een deel gelijktijdig actief zijn geweest De pottenbakker uit Montans heeft wellicht uitsluitend in de voor-Flavische tijd gewerkt², maar Crispus uit La Graufesenque heeft zeker nog na het jaar 70 sigillata geproduceerd Het begin van zijn werkzaamheden moet op zijn laatst omstreeks 40 na Chr worden geplaatst, omdat hij nog bakjes van het type Drag 25 heeft gemaakt De jongste vondstcomplexen met stukken van zijn hand zijn Ober-Florstadt en graven uit de tijd van Domitianus en Trajanus in Eben Emael en Keulen

- 1 Oswald 1931, 97 en 379
- 2 Oswald 1931, 97 CRISPVS op een Drag 16 uit Toulouse, en op niet nader omschreven vormen uit Le Mas-d'Agenais en Montans, Durand-Lefebvre 1946, 150, pl. II 52-53 CRISPVS en CRISPVS A (?) op aaneengesmolten misbaksels uit Montans

C175 CRISPI MA

Drag 18 RMO VF1887, VF1892, VF1893, VF*327, VF*327a, f1909/10 2

Bord RMO VF1891

Dit stempel is ook aangetroffen op borden Drag 15/17 en op schotels Uit de vondst van afdrukken in Auslingen¹, het Erdlager te Hofheim², Oberstimm³, en de brandlaag uit 61 na Chr te Verulamium⁴ kan worden afgeleid dat de patrijs in de voor-Flavische tijd in gebruik moet zijn genomen Maar er zijn ook afdrukken bekend uit de legioensvesting of de

bijbehorende canabae te Nijmegen, Old Penrith⁵ en Valkenburg periode 4⁶, die erop wijzen dat stukken met dit stempel nog in de Flavische tijd op de markt zijn geweest La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 45
- 2 Rutterling 1904, Taf VIII 31, Rutterling 1912, Taf XXII 179-180
- 3 Simon 1978, Taf 59, C754
- 4 Dickinson 1984, 174, fig 70, 27
- 5 Dickinson 1991b, 131, 156
- 6 Glasbergen 1940-1944b, 228, 43

C175* <C>RISPI MA

Drag 27g RMO VF*838

Dit is geen stempel van een zekere Rispus, zoals Oswald heeft verondersteld¹, maar een afdruk van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk CRISPI MA luidde. Uit de aanwezigheid van stukken met het volledige stempel in enkele Flavische vondstcomplexen lijkt men te mogen afleiden dat de patrijs pas na het jaar 70 beschadigd is geraakt. In Keulen zou zelfs een stempel met de tekst CRISPI MA zijn aangetroffen in een 2de-eeuws graf², maar daarbij moet het toch wel gaan om een afdruk van de beschadigde patrijs, of om een stuk dat lange tijd in gebruik is geweest voordat het in het graf werd bijgezet. In Wiesbaden is een afdruk met de tekst RISPI MA tevoorschijn gekomen uit de Moorschucht³, zodat de patrijs al in de tijd van Nero gebroken zou kunnen zijn. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere het scheepswrak Culpi IV⁴, Newstead⁵ en de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen⁶. La Graufesenque [1], ca. 65-110 na Chr

- 1 Oswald 1931, 265, enkele stempels met de tekst RISPI MA zijn daarentegen wel onder Crispus opgenomen (idem, 97)
- 2 Hagen 1906, 400, en Taf XXIII 26, uit graf 26, met een munt van Traianus die op zijn vroegst in 103 na Chr is geslagen
- 3 Rutterling/Pallat 1898, Taf VIII 110
- 4 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 41 1
- 5 Curle 1911, 234 v, 34, uit een kuil die ook een stuk van Severus II bevatte
- 6 Haalebos 1972, *36

C176 CRIS[PI]

Drag 27 RMO VF*837

De volledige tekst van dit stempel is bekend van afdrukken die elders zijn aangetroffen, onder andere in een graf uit de tijd van Domitianus te Eben-Emael¹, in de legioensvesting te Lincoln² en in Ober-Florstadt³. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr

- 1 Roosens/Lux 1970, 15, fig 10, 9, met stempels van Masculus II en Mercator, en een munt van Domitianus uit 90/91 na Chr
- 2 Hartley 1981, 240
- 3 ORL B19, 14, 6

C177 CRISPVX

Drag 29 RMO VF*328, VF*328a.
PUG Ve1926/1 = 8119 (Mees 1990, Abb 19, 1),
Ve1926/1 (idem, Abb 29, 7)

De betekenis van de X die op de naam van de pottenbakker volgt, is onbekend, misschien is het alleen maar een decoratief element. Het stempel komt niet alleen voor op kommen Drag 29, maar ook op borden van het type Drag 18. Er zijn weinig aanknopingspunten voor de datering, maar uit de vondst van een afdruk in Carmarthen en uit de profielen en decoraties van de Vechtense kommen kan worden afgeleid dat het stempel in de vroeg-Flavische tijd thuishoort. La Graufesenque [1]¹, ca. 70-85 na Chr

- 1 Hermet 1934, pl 110, 45, hoogst waarschijnlijk dit stempel, hoewel de X ontbreekt.

Crucuro

Crucuro is vooral bekend als fabrikant van vormschotels, voor kommen Drag 37 en bekertjes Drag 30, Déch 67 en Knorr 78. De daarin aangebrachte decoraties kunnen worden gedateerd in de periode van ca. 80-120 na Chr.¹ Crucuro heeft echter ook onversierde sigillata gemaakt, zij het waarschijnlijk in betrekkelijk geringe hoeveelheden. Voor de datering van deze onversierde waar zijn weinig aanknopingspunten voorhanden, maar de profielen van de in Vechten aangetroffen stukken doen vermoeden dat ze nog in de 1ste eeuw thuishoren, ca. 70-100 na Chr. Als Crucuro identiek is met Criciro², zou hij echter al onder Nero met zijn werkzaamheden als pottenbakker kunnen zijn begonnen. Oswald heeft aan Crucuro uit La Graufesenque ook de producten toegewezen van een naamgenoot uit Lezoux, die zijn stukken met de tekst CRVCVROF heeft gemerkt³.

- 1 Mees 1995, 75 v, en Taf 50-58. Zie voor een figuurstempel met de naam CRVCVRO op het handvat Balsan 1953, 139, fig 1, 4, en 145, fig 3, 4, Manchal 1988, nr 173
- 2 Manchal 1988, 59
- 3 Oswald 1931, 98 v en 379

C178 CRVCVRO

Drag 27g RMO VF*332a.
Drag 33 RMO VF933

De laatste letter van het stempel is op deze afdrukken bijzonder vaag, maar ze is duidelijk waarneembaar op een afdruk op een gemarmerde Drag 27 uit La Graufesenque. De enige andere parallel bevindt zich op een bakje van hetzelfde type uit Cirencester. Omdat de bakjes uit Vechten tot het kleine formaat behoren, zijn ze moeilijk te dateren, maar de profielen doen vermoeden dat ze uit de laatste decennia van de 1ste eeuw stammen. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr

C179 CRVCVR

Drag 33a RMO VF*332

Van dit stempel is maar één parallel bekend, op een Drag 33 die vermoedelijk uit Londen afkomstig is. Bij het bakje uit Vechten is de overgang van de bodem naar de wand aan de binnenzijde niet gemarkeerd door een lijst, maar door groeven aan weerszijden van de knik, zoals dat bij exemplaren uit het einde van de 1ste eeuw wel vaker het geval is. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

Crucus

C180 CRVCI

Drag 27 RMO VF1895, VF*331

Op grond van dit stempel en van een exemplaar met de tekst OFC RVC1 dat bekend is uit de legioensvesting in York¹, mag men wellicht aannemen dat er een pottenbakker heeft bestaan met de naam Crucus², een verder onbekend cognomen. Het enige alternatief is de misschien weinig voor de hand liggende veronderstelling dat Crucuro zijn naam ook wel gespeld heeft als Cruciro.

Het stempel is verder alleen bekend uit Rottweil. De weinige beschikbare gegevens wijzen op een datering in de Flavische tijd, die wordt gesteund door het profiel van de bakjes uit Vechten. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

1 Dickinson/Hartley 1993, 767, fig. 283, 2749

2 Oswald (1931, 98) heeft het stempel toegewezen aan een zekere Crucia, een naam die is gebaseerd op een stempel met de tekst CRVCIA uit de lijst van Vialettes (1894-1899, 16), waarin tal van aantoonbaar onjuiste lezingen voorkomen.

Damonus

De oudste produkten van Damonus zijn die waarop zijn naam is vergezeld van die van Scottius, in de tweeregelige stempels SCOTTIVS / DAMONI A en DAMO / SCOTIA¹. De tekst van het eerste stempel doet vermoeden dat Scottius in dienst was bij Damonus, en niet omgekeerd. Beide stempels moeten wel uit de tijd van Tiberius dateren. Hetzelfde geldt voor de borden Drag 17 en de bakjes Ritt 5 die Damonus in kleine aantallen heeft gemaakt. De meeste produkten van Damonus zijn echter bekend uit vondstcomplexen uit de tijd van Claudius en Nero, waaronder de Fosse de Gallicanus in La Graufesenque en het depot van Narbonne-La Nautique². Zijn activiteiten hebben zich vermoedelijk uitgestrekt tot ca. 60 na Chr., zoals ook blijkt uit de decoratie van een Drag 29 uit Londen³.

Het lijkt geen twijfel dat de werkplaats van Damonus in La Graufesenque gevestigd is geweest. Er is weliswaar een stuk met zijn naam aangetroffen in het produktiecentrum van Jonquières/Saint-Saturnin⁴, maar het staat geenszins vast dat het daar ter plaatse is geproduceerd. Van een drietal stukken dat in Banassac zou zijn gevonden⁵, kan dit gezien de datering van Damonus' werkzaamheden worden uitgesloten.

1 Oswald 1931, 426; Balsan 1970, 101, pl. I 5; Vernhet/Balsan 1975, 27; Hartley 1977, 252, noot 9; Bémont e.a. 1987, 57

2 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 28-31

3 Knorr 1952, Taf. 22 A

4 Bémont/Jacob 1986, 118, fig. 16, 7

5 Peyre 1975, 34, afkomstig van opgravingen in de 19de eeuw en uit de collectie Morel (vgl. p. 14, noot 8)

D1 DAMONVS

Ritt 8 of 9 RMO VF*158x

Elders is dit stempel aangetroffen op de vormen Ritt 8 en Drag 24, 27g en 33a. De enige gedateerde context is Camulodunum¹. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 76

D2 DAMONVS

Drag 15/17 RMO VF2141a

Hoewel de afdruk uit Vechten bijzonder vaag is, hoeft aan de lezing niet te worden getwijfeld. Het stempel kan van het onder nummer D1 besproken exemplaar worden onderscheiden door zijn grotere lengte. De datering is uitsluitend gebaseerd op het profiel van het Vechtense bord. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

D3 DAMONI

Drag 27 PUG 1554

Van dit stempel zijn slechts twee parallellen bekend, op een Ritt 8 en een niet nader gedetermineerd bakje uit Clermont-Ferrand. Het bakje uit Vechten behoort tot het kleine formaat en kan slechts bij benadering worden gedateerd, maar het stempel zal wel uit de tijd van Claudius en Nero stammen. La Graufesenque [2], ca. 40-70 na Chr.

D4 DAMON

Bord RMO VF*349

De enige andere exemplaren van dit stempel zijn aangetroffen in Autun¹ en Clermont-Ferrand, zodat er weinig houvast is voor de datering. Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering onder Claudius of Nero. La Graufesenque [2], ca. 40-70 na Chr.

1 De Fontenay 1874, pl. V 151

D5 DAMO

Drag 24/25 RMO VF*348

Omdat dit stempel tot dusver niet in een gedateerde context is aangetroffen, moet de ouderdom worden afgeleid uit het profiel van het Vechtense bakje, dat een standring met een enigszins afgeschuinde onderzijde heeft. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

D6 DAMO

Drag 27 RMO VF*348a

Dit schijnt een uniek stempel te zijn. Het bakje behoort tot het kleine formaat, en kan daarom slechts bij benadering worden gedateerd, maar het stamt waarschijnlijk uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], ca. 40-70 na Chr.

D7 DAM

Drag 27g RMO VF2367, VF*347, VF*347a

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, waar het evenals in Vechten is aangetroffen op bakjes Drag 27g van het kleine formaat. Gezien de gegevens over de andere stempels van Damonus zal ook dit

exemplaar wel uit de tijd van Claudius en Nero stammen La Graufesenque [1], ca 40-70 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 46
- 2 Ritterling 1904, Taf VIII 32

Daribitus

D8 DARIB[ITVS]

Drag 29 PUG 1947-43

Van dit stempel is slechts een handvol parallellen bekend, op een schotel en op kommen Drag 29 Een kom uit Vindonissa heeft nog een gearceerde band tussen de beide versierde zones¹, maar het stuk uit Vechten heeft slechts een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem. Het stempel zal daarom wel uit de tijd van Claudius en Nero dateren La Graufesenque [2], ca. 40-70 na Chr

- 1 Knorr 1919, Taf 30 B

D9 DARIBITVS

Drag 29 RMO VF994 (Knorr 1919, Taf 31 D), VF1904 (pl 38, 1), VF*350 (Knorr 1919, Taf 30 A), VF*479a (idem, Taf 30 C), f1940/5 111 (pl 38, j)

Dit is het bekendste stempel van Daribitus, dat gewoonlijk voorkomt op kommen Drag 29, maar ook wel is aangetroffen op borden Drag 18 en schotels Drag 18R Tot de vindplaatsen behoren Camulodunum, Valkenburg periode 2¹ en Woerden De decoraties van de kommen Drag 29 dateren van rond het midden van de 1ste eeuw² De stukken uit Vechten hebben alle een betrekkelijk grote standing, en een dubbele groef rond het stempel La Graufesenque [1]³, ca. 30-60 na Chr

- 1 Glasbergen 1940-1944b, 228, 44, Glasbergen 1948-1953, 136, 212
- 2 Knorr 1919, Taf 31 E, Hermet 1934, pl 56, B9 (identiek met het benedenfries van VF994, het bijbehorende bovenfries is wellicht idem, pl 40, 18), Glasbergen 1940-1944a, afb 55, 1
- 3 Hermet 1934, pl 111, 48, Vernhet 1991, 14

Darra

Omdat Darra nog bakjes van het type Ritt. 5 heeft gemaakt, en ook kommen Drag 29 met decoraties uit de tijd van Tiberius, moet het begin van zijn werkzaamheden voor ca. 40 na Chr worden gedateerd Hierop wijst ook de vondst van enkele van zijn produkten in Velsen 1 De jongste context waarin een stempel met zijn naam is aangetroffen, is het depot van Narbonne-La Nautique, zodat hij waarschijnlijk tot in de tijd van Nero actief is geweest

D10 DARRAFEC

Bord RMO f1940/5 234

Dit stempel is ook bekend uit Auslingen¹ en het Erdlager te Hofheim² Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, een kenmerk dat men op borden uit de tijd van Nero nog maar zelden aantreft La Graufesenque [2], ca. 35-55 na Chr

D11 DARRA FE

Drag 24/25 RMO VF1905, VF*224

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op een Drag 29 met een dubbele groef rond het stempel Kommen van dit type uit Mainz¹ en Neuss² hebben een gearceerde band tussen de beide versierde zones en een decoratie die van omstreeks 40 na Chr dateert. De lijst van vindplaatsen omvat ook het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen³ en misschien het depot van Narbonne-La Nautique⁴ La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr

- 1 Knorr 1952, Taf 22 B
- 2 Knorr 1919, Taf 32
- 3 Stuart 1976, 102, fig 14, 122
- 4 Fiches e a. 1978, 191, fig 4, 32, wellicht identiek

D11* DARRA F<E>

Ritt 8 of 9 RMO VF*1059

Drag 27g RMO VF*350x

Dit zijn afdrucken van een gebroken patrys die oorspronkelijk DARRA FE te lezen gaf De incomplete versie is verder onder andere bekend uit Fishbourne periode 1¹ Gezien de profielen van de bakjes uit Vechten is de patrys waarschijnlijk alleen in de voor-Flavische tijd gebruikt Als de onder nummer D11 genoemde afdruk uit het depot van Narbonne werkelijk met dezelfde patrys is gemaakt, en pas onder Nero in de grond terecht is gekomen, moeten de afdrucken met de tekst DARRA F eveneens in de tijd van Nero worden gedateerd La Graufesenque [1], ca. 60-70 na Chr

- 1 Dannell 1971, 305, 33

D12 DARRAFE

Drag 27g RMO VF*352

Van dit stempel zijn tot nu toe geen parallellen uit een gedateerde context bekend Het profiel van het Vechtense bakje wijst op een datering onder Claudius en Nero La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr

D13 DARRAF

Schotel RMO f1940/5 234

Drag 33a RMO VF977 (afb 6 64, e)

Dit stempel is verder alleen aangetroffen op borden Drag 15/17 en 18 en op schotels De Drag 33a uit Vechten is een bijzonder groot exemplaar, met een totale diameter van bijna 21 cm. Ook in Neuss is een dergelijk groot stuk met een stempel van Darra gevonden¹ De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Camulodunum², het Kops Plateau te Nijmegen en Velsen 1 De schotel uit Vechten heeft een dunne, vlakke bodem en zal daarom op zijn laatst uit het begin van de regering van Nero dateren La Graufesenque [1], ca. 35-60 na Chr

- 1 Mary 1967, 25, Abb 10, 2 en Taf 31, 29
- 2 Dickinson 1985b, microfiche 2 E3, 17

D14 DARRA[---]

Schotel RMO VF1906

Gezien de positie van het stempel ten opzichte van het midden van de bodem is de tekst niet volledig. Vermoedelijk werd de naam van de pottenbakker nog gevolgd door een afkorting van fecit, maar er zijn geen parallellen bekend die deze veronderstelling bevestigen. De schotel heeft een vlakke bodem, en de groef die men in normale omstandigheden rond het stempel aantreft, ontbreekt. Dit kenmerk is wellicht eveneens een aanwijzing voor een vroege datering. La Graufesenque [2], ca. 30-55 na Chr.

Dento

D15 DIINTO

Drag 27g RMO VF*728a.

De lezing van dit stempel wordt bevestigd door afdrukken uit onder andere de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en Velsen 1. Het stempel komt ook voor op bakjes Drag 24. Het stuk uit Vechten behoort tot het kleine formaat en kan slechts bij benadering worden gedateerd, maar het is onwaarschijnlijk dat het stempel uit de tijd na Claudius stamt. Het is het enige tot dusver bekende stempel van deze pottenbakker. La Graufesenque [1], ca. 30-55 na Chr.

Diocarus

D16 DIOCARI

Bord RMO VF*351
Drag 27g PUG 1534

Voor de datering van dit stempel bestaan maar weinig aanknopingspunten. Er zijn twee afdrukken bekend uit Valkenburg, waaruit kan worden afgeleid dat de patrijs na ca. 40 na Chr. (nog) moet zijn gebruikt. De profielen van de stukken uit Vechten wijzen op een datering in de tijd van Claudius en Nero. Diocarus heeft maar één andere patrijs gebruikt, die DIOCARVFE te lezen gaf. Een afdruk met deze tekst is alleen uit Troyes bekend, hetgeen niets toevoegt aan de hierboven opgesomde gegevens. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

Diogenes

D17 [D]IOGEN

Bord RMO Ve1920 11

Dit is een afdruk van de enige patrijs van een pottenbakker die Diogenes of wellicht Diogenus was genaamd¹. Zijn bedrijf moet in La Graufesenque gevestigd zijn geweest, zoals blijkt uit de verspreiding van zijn werkstukken. Het stempel is verder onder andere bekend van een Drag 18 van het Kops Plateau te Nijmegen² en van een Ritt. I uit Trier³. Het profiel van het Vechtense bord wijst op een datering in de tijd van Claudius en Nero.

Diogenes of Diogenus uit La Graufesenque zou identiek kunnen zijn met de pottenbakker van deze naam die waarschijnlijk onder Claudius in Montans actief is geweest⁴. Zijn produkten moeten echter worden onderscheiden van die van Diogenes uit Les Martres-de-Veyre⁵ en van enkele Italische naamgenoten⁶. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

- 1 Zie Marichal 1988, nr. 177, voor een pot van gewoon aardewerk, waarin tweemaal achter elkaar de naam DIOGENVS is gegrift, en nr. 178 voor een dergelijke pot waarvan de tekst DIOGENI door gaten wordt gevormd. De datering van deze stukken is onbekend, voor de laag waarin ze zijn aangetroffen, wordt een terminus post quem van 40 na Chr. aangehouden (vgl. idem, 10).
- 2 Breuer 1931, pl. XIII 61.
- 3 Oswald 1931, 381.
- 4 Martin 1977, 59, fig. 6, 19, Gallia 38, 1980. De produkten uit Montans zijn door Oswald (1931, 106 en 381, met afdrukken uit Bordeaux en Poitiers) onder dezelfde noemer gebracht als die uit La Graufesenque.
- 5 Terrisse 1968, pl. LII DIOGINIIS (retrograde), vaak verkeerd gelezen als DIOCIINSIS of DIOCIINVS, vgl. Oswald 1931, 106, die aanneemt dat het een stempel uit Lezoux betreft.
- 6 Oxé/Comfort 1968, nr. 86f en 1506.

Diorus

D18 DIORIF

Drag 24/25 RMO VF1909
Drag 27g RMO VF*360
Drag 33a RMO VF1908

De tekst van dit stempel lijkt eerder DIORIF te luiden dan DIOR F. Als dit juist is, kan het stempel niet aan Dioratus worden toegewezen, zoals Oswald heeft voorgesteld¹. De naam van de pottenbakker heeft in dat geval wellicht Diorus geluid, een verder onbekend cognomen, in tegenstelling tot Dioratus².

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en het depot van Narbonne-La Nautique³. Op grond van dit gegeven en van de profielen van de bakjes uit Vechten mag worden aangenomen dat het stempel uit de tijd van Claudius en Nero dateert. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 106 en 381. Het is onzeker of er werkelijk een pottenbakker met de naam Dioratus heeft bestaan. De drie door Oswald vermelde stempels waarop de identificatie is gebaseerd, zijn uit andere bronnen overgenomen. Van het exemplaar uit Corbridge wordt in de oorspronkelijke publikatie expliciet vermeld dat de lezing onzeker is (Haverfield 1915, 280).
- 2 Zie voor Dioratus Mócsy e.a. 1983, 104.
- 3 Fiches e.a. 1978, 213, fig. 20, 33.

Donatus

Uit de hieronder opgesomde gegevens blijkt dat in La Graufesenque een pottenbakker met de naam Donatus werkzaam is geweest. Zijn produkten moeten worden onderscheiden van die van naamgenoten uit Lezoux en Rheinzabern¹. De activiteiten van Donatus uit La Graufesenque schijnen beperkt te zijn geweest tot de periode ca. 30-70 na Chr.

- 1 Veel stempels van deze drie naamgenoten zijn door Oswald (1931, 109 v en 381) verkeerd toegewezen

D19 DONATVS FE

Drag 27g RMO VF*365

Dit is een zeldzaam stempel, dat verder alleen uit Vindonissa bekend lijkt te zijn¹. De Drag 27g uit Vechten behoort tot het grote formaat, en dateert gezien het profiel uit de jaren rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Ettlinger 1959/1960, 28, Abb. 10, 6
2 Oswald 1931, 110

D20 DONATVS F

Drag 18 PUG 1947-43

Van dit stempel is tot dusver slechts een handvol parallellen aangetroffen, onder andere op een Ritt. 5 in Trier en een Drag 17 in Velsen 1. Gezien deze vondsten moet het een vroeg stempel zijn. Dit blijkt ook uit het profiel van het Vechtense bord, dat een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem heeft. La Graufesenque [2], ca. 30-60 na Chr.

D21 DONATS

Drag 27g RMO VF1911

De laatste letter van dit stempel is zeker een S, en geen I. In plaats van DONATI moet men dus DONATS lezen, of wellicht liever DONATVS. In de Fosse de Gallicanus zijn bijna veertig identieke afdrukken aangetroffen. De lijst van vindplaatsen omvat verder geen gedateerde vondstcomplexen, maar het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

Dontio

D22 DONTIOIICI

Bord PUG 1484
Drag 27g RMO VF24 (68), VF1727a, VF1959g, VF3083, VF*1124, VF*1124a, VF*1124b, VF*1124c, VF*1124d, VF*1124e, VF*1124f, VF*1124g, VF*1124h, VF*1124i, VF*1124j, VF*1124l, VF*1124m, VF*1379, zonder nr., f1940/5 13
PUG Ve1925/2
Drag 27(g?) PUG Ve1925/1
Drag 27 RMO zonder nr., Ve1914 1
Drag 33a RMO VF1959i
Drag 29 RMO VF*1124n

Dit stempel heeft in het verleden veel problemen opgeleverd, zowel wat betreft de lezing en toewijzing als de herkomst en datering. De hierboven weergegeven tekst komt nauwkeurig overeen met wat op goede afdrukken te lezen is. Onduidelijke afdrukken hebben tot tal van verkeerde lezingen geleid, waarvan er diverse bij Oswald zijn terug te vinden, onder Dontio en

Pontus of Pontus¹. Het gaat in alle gevallen om afdrukken van de patrys waarmee ook de Vechtense stukken zijn gemerkt.

De interpretatie van de tekst is voor discussie vatbaar. Sommigen hebben voorgesteld het stempel op te vatten als een vertegenwoordiger van het fecit-type. Daarbij is de tekst van het stempel weergegeven als DONTIO FICI of DONTIO FIIC², hetgeen niet correspondeert met de zichtbare lettertekens. De enige oplossingen die aansluiten bij de werkelijke tekst, zijn DONTIO FICI en DONTI OFICI. In het eerste geval zou het een fecit-stempel betreffen³, in het tweede geval een stempel van het officina type. Geen van beide interpretaties is geheel bevredigend. Voor de afkorting FICI voor fecit of fecit lijken geen parallellen te bestaan⁴. De afkorting OFICI voor officina wordt doorgaans slechts op vroeg-1ste-eeuwse stempels aangetroffen, en het hier besproken stempel is aanzienlijk jonger, zoals verderop zal blijken.

Als de naam van de pottenbakker werkelijk Dontio heeft geluid - een verder onbekend cognomen -, dan heeft hij bijna zeker slechts één patrys gebruikt om zijn producten te merken. Andere stempels met deze naam zijn tot nu toe namelijk niet bekend. Het is echter niet uit te sluiten dat het een stempel van Pontus betreft. De datering van het stempel valt binnen de periode die door Pontus' activiteiten wordt bestreken.

De herkomst van de stukken met het stempel DONTIOIICI is lang onzeker geweest. Volgens Oswald zouden ze waarschijnlijk uit Lezoux stammen. Later heeft men Les Martres-de-Veyre voorgesteld, op grond van enkele eigenaardigheden in de vorm van de desbetreffende stukken, die niet uit Lezoux bekend zijn, maar wel uit Les Martres⁵. Inmiddels is echter duidelijk geworden dat het om producten uit La Graufesenque gaat. Daar zijn afdrukken aangetroffen op een bij het bakken vervormde Drag 18 en op bakjes Drag 27g en 33a⁶.

Omdat Dontio in La Graufesenque werkzaam is geweest, kunnen zijn activiteiten zich onmogelijk hebben uitgestrekt van de tijd van Traianus tot in die van de Antonijnse keizers, zoals Oswald heeft gemeend. Deze hypothese is waarschijnlijk ingegeven door de - ongetwijfeld incorrecte - vermelding van een afdruk op een Drag 32 uit Neuss. Te oordelen naar de profielen van de stukken uit Vechten dateren ze op zijn vroegst uit het einde van de tijd van Nero. Deze begindatum wordt op het eerste gezicht bevestigd door de vondst van twee afdrukken op het terrein van het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen, maar bij nadere beschouwing blijkt dat het incomplete stukken zijn, die waarschijnlijk beide zijn aangetroffen in afvalkuilen die door bewoners van de canabae bij de legioensvesting zijn gegraven⁷. De lijst van vindplaatsen omvat nog verscheidene andere Flavische vondstcomplexen, waaronder Caerleon en Rottweil. In een graf te Winchester zijn vier bakjes Drag 33a met dit stempel aangetroffen in een graf dat ook producten van Lucundus, Ponteus en Virilis bevatte⁸. Behalve het enigszins grove profiel van de Drag 33a uit Vechten zijn er geen aanwijzingen dat stukken met dit stempel nog lang na 80 na Chr. op de markt zijn geweest. Er zijn tot dusver nog geen afdrukken bekend uit nederzettingen die pas onder Domitianus zijn ontstaan. La Graufesenque [1]⁹, ca. 65-85 na Chr.

- Oswald 1931, 110, 243 (PONTI OFFIC, PONTI OFIC, PONTI OFI en PONTIO) en 383
- Stuart 1976, 25, 123, Dickinson 1984, 176, S12
- Zie voor fici(t) in plaats van feci(t) Palmer 1961, 156
- Vgl. echter catalogus nr. M60 (MELVS FECI) en P69 (POLIOFECI)
- Dickinson e.a. 1968, 132, 47(A)
- Hermet 1934, pl. 112, 125a zou eveneens identiek kunnen zijn met dit stempel
- Vermeulen 1932, pl. XX 30, Stuart 1976, 103, fig. 15, 123
- Dannell/Hartley 1978, 100, fig. 40, 47-48, en 102, fig. 41, 51-52
- Vgl. noot 6

Dubitatus**D23 DVBITATI**

Drag 27g RMO VF*368
 Drag 27(g?) RMO VF2370a.
 Drag 27 RMO VF*368a

Dit zijn afdrucken van de enige patrijs die Dubitatus uit La Graufesenque heeft gebruikt. Oswald heeft ze ten onrechte toegewezen aan een Oostgallische naamgenoot¹ Uit de vondst van identieke exemplaren in Catterick en in de canabae en het grafveld bij de Nijmeegse legioensvesting kan worden afgeleid dat het stempel uit de vroeg-Flavische tijd stamt. Het profiel van de bakjes uit Vechten is met een dergelijke datering geheel in overeenstemming. La Graufesenque [1], ca. 70-85 na Chr.

1 Oswald 1931, 112

Elvinus**E1 OFELVINI**

Bord RMO VF*1210

Elvinus heeft zowel in La Graufesenque als in Le Rozier gewerkt. De patrijs waarmee het bord uit Vechten is gemerkt, lijkt in beide productiecentra te zijn gebruikt¹. Er zijn slechts enkele andere afdrucken bekend, en wel uit Bingen, Cherchel², Hufingen³ en Londen⁴. De beide stukken uit Hufingen zijn verbrand, en zouden tijdens de ongeregelde heden in 69/70 na Chr. verloren kunnen zijn geraakt. Van het Vechtense bord is slechts een klein bodemfragment bewaard, maar het profiel van de Drag 18 uit Cherchel wijst op een datering in de tijd van Nero en Vespasianus, zoals te verwachten is voor een stempel van een pottenbakker die in Le Rozier werkzaam is geweest. La Graufesenque [1]⁵, Le Rozier [1]⁶, ca. 60-80 na Chr.

- 1 La Graufesenque Hermet 1934, pl. 111, 49. Le Rozier Peyre 1971, 75, 9. Thuault 1978, 25, 17. Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13.
- 2 Guéry 1979, 49, fig. 6, 5 (stempel), en 88, fig. 13, 3 (profiel).
- 3 ORL B62a, Taf. XVI 6-7.
- 4 Walters 1908, 318, M1778.
- 5 Vgl. noot 1.
- 6 Vgl. noot 1.

Epidius**E2 EPIDIVS**

Ritt 5 RMO VF*374 (afb. 6.55, b), VF*374a.

Dit stempel - het enige dat van Epidius bekend is - is uitsluitend aangetroffen op bakjes Ritt 5, waarvan sommige een gearceerde rand hebben, zoals het Vechtense exemplaar met nummer VF*374. Op grond van dit gegeven mag worden aangenomen dat het stempel uit de tijd van Tiberius dateert.

Hoewel er nog geen afdrucken in La Graufesenque zijn gevonden, blijkt uit het baksel van de stukken uit Vechten dat Epidius in dit productiecentrum werkzaam is geweest. La Graufesenque [3], ca. 20-40 na Chr.

C. Exomnius Albinus

Zie catalogus nr. A35

Fabus

Uit de tekst van het hieronder besproken stempel blijkt dat in La Graufesenque een pottenbakker werkzaam is geweest met de naam Fabus, een cognomen dat niet van elders bekend is. Volgens Oswald is het een stempel van een fabrikant uit Lezoux, die in de eerste helft van de 2de eeuw actief is geweest¹. Uit de vindplaatsen van de stempels van Fabus, die maar één patrijs lijkt te hebben bezeten, blijkt echter dat zijn werkzaamheden in de voor-Flavische tijd moeten worden geplaatst.

1 Oswald 1931, 118 en 385

F1 FABVS FE

Drag 27g RMO VF2060, VF2072, zonder nr., f1940/5 111
 Bakje RMO VF*368a.

Omdat de horizontale balken van de beginletter op de meeste afdrucken niet of nauwelijks zichtbaar zijn, is dit stempel veelal gelezen als IABVSFE of TABVSFE¹. Zelfs op de duidelijkste afdruk uit Vechten, die hier is afgebeeld, is slechts de bovenste dwarsbalk waarneembaar.

Het stempel komt zowel op borden voor als op bakjes, waaronder de typen Ritt. 8 en 9 en Drag 24. Tot de vindplaatsen behoren het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen² en Valkenburg periode 1a en 2³. De bakjes uit Vechten hebben profielen die karakteristiek zijn voor stukken van rond het midden van de 1ste eeuw. Gezien de vindplaatsen van afdrucken uit een latere periode, toen de patrijs aan weerszijden beschadigd was geraakt, kunnen de exemplaren met de volledige tekst op zijn laatst uit het begin van de tijd van Nero dateren. La Graufesenque [1], ca. 45-60 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 140 (Iabus) en 310 (Tabus).
- 2 Stuart 1976, 118, fig. 30, 302.
- 3 Glasbergen 1948-1953, 136, 214, Glasbergen 1967, 105, 378.

F1* <F>ABVS<>F<E>

Ritt. 8 RMO VF*46
 Drag 27g RMO VF*43, VF*54a
 Drag 27(g?) RMO zonder nr.

Dit zijn afdrucken van een aan beide uiteinden beschadigde patrijs die oorspronkelijk de tekst FABVS FE te lezen gaf, dergelijke stempels zijn in het verleden toegewezen aan een zekere Abus, een pottenbakker die in werkelijkheid niet heeft bestaan¹. Net als de afdrucken met de volledige tekst, komen die met de tekst ABVSFI zowel op borden voor als op bakjes, waaronder de typen Ritt. 8 en 9. Op grond van het laatste gegeven is het aannemelijk dat ze uit de voor-Flavische tijd stammen. Deze datering wordt bevestigd door de vondst van een tweetal afdrucken in een depot te Cirencester². Uit deze context kan worden afgeleid dat de patrijs al omstreeks 60 na Chr. was veranderd.

De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen³, het Keramieklager te Oberwinterthur en Zwammerdam periode I⁴. Er is geen reden om te veronderstellen dat stukken met dit stempel nog in de Flavische tijd in gebruik zijn geweest. La Graufesenque [2], ca. 60-70 na Chr.

1. Oswald 1931, 2 en 423; de overige stempels van Abus zijn naar alle waarschijnlijkheid verkeerd gelezen stempels van Abitus.
2. Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 10.
3. Daniëls 1955, 53, m1438.
4. Haalebos 1977, Taf. 22, 2.

L. Fabu-

F2 OF.L.FAB[V]

- Drag. 18 RMO: VF*1257; zonder nr.
PUG: 88.
Bord RMO: VF*868a.

Dit stempel is ook aangetroffen op schotels en op bakjes van het type Drag. 33a. Tot de vindplaatsen behoren Chesterholm, Echzell¹, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Slack, zodat het wel uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw moet dateren. Dit kan ook worden afgelezen uit de vondst van een afdruk in een laat-1ste-eeuws graf te Nijmegen-west².

Omdat het stempel aanzienlijk jonger is dan de onder Fabus gerubriceerde afdrukken, zal het wel van een andere pottenbakker afkomstig zijn. De volledige naam van deze fabrikant is niet bekend. Aangezien de naam Fabu- wordt voorafgegaan door een praenomen, betreft het vermoedelijk een gentilicium. De combinatie van een praenomen en een cognomen is namelijk ongebruikelijk³. De enige bekende gentilicia die met Fabu- beginnen, zijn Fabuleius, Fabullius en Faburnius⁴; Fabullius komt daarvan het meeste voor.

Sinds in La Graufesenque een drietal afdrukken aan het licht is gekomen, hoeft over de vestigingsplaats van het bedrijf van L. Fabu- geen onzekerheid meer te bestaan. De veronderstelling van Oswald dat het stempel afkomstig is uit Lezoux, berust wellicht op de vermelding van een exemplaar uit Amiens⁵. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

1. ORL B18, 18, 29, gelezen als OF.I.SEVERV (?).
2. Met stempels van Bassus ii, Crestio, Rufinus ii, Severus ii, L. Cosius Virilis en Vitalis ii.
3. Vgl. catalogus nr. A97, met noot 3.
4. Schulze 1904, 162, 407, 441 en 458; Mócsy e.a. 1983, 123.
5. Oswald 1931, 118 en 385.

Fastus

F3 FASTVS

- Ritt. 5 RMO: VF*388; VF*895xx.
PUG: 1947-93.

Omdat dit stempel regelmatig is aangetroffen op bakjes Ritt. 5, moet het een vroeg exemplaar zijn. Dit blijkt ook uit de vondst van afdrukken in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en in Velsen I. Andere stempels van Fastus zijn niet bekend, zodat men zich kan afvragen of het niet om een vroeg stempel van Castus zou kunnen gaan, met de schrijfwijze KASTVS; Castus is al in de tijd van Tiberius actief geweest. La Graufesenque [1], ca. 20-45 na Chr.

Fedotus

F4 FEDOTVSFE

- Drag. 29 RMO: VF*474b (Knorr 1919, Taf. 87 C).

Omdat de Vechtense afdruk niet alleen incompleet is, maar ook bijzonder onduidelijk, is hier een exemplaar uit La Graufesenque afgebeeld. De eerste letter van het retrograde stempel is op dit stuk dubbel afgedrukt, zodat de tekst FFEDOTVSFE luidt. De naam Fedotus is verder niet bekend, evenmin als Foedotus, maar andere namen op -dotus wel¹.

Het hier besproken stempel is in La Graufesenque aangetroffen op een Drag. 29 met een decoratie die verwant is met die van stukken uit het depot Cluzel 15. Ook een kom met dit stempel uit Baginton vertoont hiermee overeenkomsten². De decoratie van het Vechtense exemplaar is van wat later datum, en stamt waarschijnlijk uit de tijd van Vespasianus. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

1. Mócsy e.a. 1983, 394.
2. Dannell 1975, 25 v., 1; zie verder Mees 1995, Taf. 217, 3.

Feli(cem) te

F5 FELI.T[TE]

- Drag. 27g RMO: VF*401.

Volgens Oswald en Oxé behoort dit stempel toe aan de pottenbakker die met FELICEN.TE heeft gestempeld¹. In beide gevallen zou het om een soort van heilwens gaan: felicem te. Een betere verklaring lijkt vooralsnog niet voorhanden te zijn.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Chester² en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat de patrijs waarmee het is gemerkt, al onder Nero in gebruik is genomen. Uit de verspreiding van de met dit stempel gemerkte produkten, die ook uit Londen en Wiesbaden³ bekend zijn, blijkt dat ze wel uit La Graufesenque afkomstig moeten zijn. La Graufesenque [3], ca. 60-80 na Chr.

1. Oswald 1931, 119; Oxé 1934, 98.
2. Newstead 1928, 134, (50).
3. Ritterling/Pallat 1898, Taf. VIII 48.

Felicio

Het hieronder besproken stempel is door Oswald toegeschreven aan Felicio uit Montans, die werkzaam zou zijn geweest van de tijd van Claudius tot en met die van Vespasianus¹; deze heeft niet alleen onversierde waar vervaardigd, maar ook vormschotels voor Drag. 37². Zijn produktie moet aan het einde van de 1ste en in de eerste helft van de 2de eeuw worden gedateerd.

Ook in La Graufesenque heeft echter een fabrikant met de naam Felicio gewerkt. Deze heeft patrijzen gebruikt met de teksten FELICIOFE, FELICIONIS, FELICIONS en FELICIO³. De produkten van Felicio uit La Graufesenque zijn niet alleen aangetroffen in het Erdlager te Hofheim, maar ook in Neckarburken⁴, zodat hij vanaf de tijd van Nero tot het einde van de 1ste eeuw actief moet zijn geweest.

- 1 Oswald 1931, 119 en 385
- 2 Durand Lefebvre 1946, 154, pl III 62-64, Gallia 30, 1972, 508, Gallia 32, 1974, 493, fig 36, Martin 1974, 126, fig 1, 3-6, en 128, fig 2, Simpson 1976, 263, 265 en 269, Martin 1979a, pl 2, 9, Bémont/Jacob 1986, 65, fig 7, Mees 1995, 115 v, met Taf 246, 6
- 3 In La Graufesenque is alleen een stempel met de tekst FELICIO aangetroffen. Een stempel FELICIOFE uit Bonn is op grond van chemische analyse aan La Graufesenque toegewezen (Van Driel-Murray/Gechter 1984, Taf 24, 212, Gunneweg 1990, 8, table 1)
- 4 ORL B53, 25, 3

F6 FELICION[S]

Drag 18 RMO VF1935, VF*399
PUG Ve1925/5
Bord RMO VF*1476

De tekst van dit stempel moet ongetwijfeld worden opgevat als FELICIONIS, maar de maker van de patrijs heeft geen enkele moeite gedaan om dit duidelijk te maken. Omdat het stempel is aangetroffen in het Erdlager te Hofheim¹, is het allerminst onmogelijk dat de patrijs al in de tijd van Nero is gebruikt. Er is echter ook een afdruk aan het licht gekomen in het grafveld van Nijmegen-west², deze wijst erop dat stukken met dit stempel tot in de Flavische tijd op de markt zijn geweest. De profielen van de stukken uit Vechten en van een Drag 18 uit Tipasa³ bevestigen deze veronderstelling. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Rutterling 1904, Taf VIII 33
- 2 Brunstung 1937, 58, WW250
- 3 Guéry 1979, 88, fig 13, 9

Feliciter

F7 FELICIT[---]

Drag 24/25 RMO VF*400

Tot dusver lijkt er geen andere afdruk van dit stempel te zijn aangetroffen, zodat de volledige tekst niet bekend is. Gesteld dat de afdruk uit Vechten midden in de bodem is aangebracht, dan is er nog ruimte voor ongeveer twee letters, zodat de tekst wel FELICITER zal hebben geluid. Dat het in dit geval niet om een heilwens gaat, zoals Oxé van mening was¹, blijkt uit een in La Graufesenque gevonden stempel met de tekst FELICITER F. Ook in Montans schijnt een pottenbakker met de naam Feliciter werkzaam te zijn geweest². Het Vechtense bakje is gezien het baksel zeker uit La Graufesenque afkomstig. Het profiel wijst op een datering omstreeks de tijd van Claudius. La Graufesenque [2], ca. 35-55 na Chr.

- 1 Oxé 1936, 97 v
- 2 Bémont/Jacob 1986, 281

Felix

De stukken die hieronder worden opgesomd, zijn afkomstig van een pottenbakker die zowel in La Graufesenque als in Le Rozier werkzaam is geweest. In La Graufesenque is zijn naam niet alleen in stempels aangetroffen, maar ook in een groot aantal borderellen, vaak direct

geassocieerd met Deprosagijos, Scota, Summacos en Tritos¹ (vgl. afb. 7.3). De aard van de betrekkingen tussen Felix en deze vier pottenbakkers is vooralsnog onduidelijk. Misschien betreft het niet meer dan kortstondige samenwerkingsverbanden die er slechts toe dienden om in korte tijd een bepaalde hoeveelheid sigillata te kunnen leveren (vgl. p. 84). In stempels van Felix wordt wel een andere pottenbakker genoemd die men wellicht als zijn werknemer mag beschouwen, een zekere Ma². Ten slotte heeft Felix nog een relatie gehad met Modestus, omdat hij een van diens vormschotels voor Drag 29 heeft gebruikt³.

In Le Rozier behoort Felix met L. C. Celsus tot de best vertegenwoordigde pottenbakkers. Dat Felix uit La Graufesenque en Le Rozier tevens in Banassac actief is geweest⁴, is gezien de datering van zijn produkten uitermate onwaarschijnlijk. In Crambade, Montans en Valéry heeft echter ook een pottenbakker met de naam Felix gewerkt, maar diens activiteiten moeten waarschijnlijk in de eerste helft van de 1ste eeuw worden gedateerd⁵, zodat het weinig aannemelijk is dat het dezelfde persoon betreft.

Felix uit La Graufesenque en Le Rozier moet al rond het midden van de 1ste eeuw sigillata hebben geproduceerd, want zijn werkstukken zijn onder andere aangetroffen in kuilen met materiaal uit de tijd van Claudius in Chichester en Mainz-Weisenau. Aan zijn werkzaamheden is vermoedelijk pas in de tijd van Domitianus een einde gekomen, want enkele van zijn stempels zijn bekend uit nederzettingen die pas in de jaren 80 zijn ontstaan.

- 1 Manchal 1988, nr 1-6, 8-10, 12-17, 19-20, 22-23 en 93. In La Graufesenque is tevens een met OFFELICIS gestempelde Drag 18 aangetroffen, die aan de onderzijde buiten de standring is voorzien van een graffito met de tekst FILLICOS (idem, nr 189), wellicht de Keltische schrijfwijze van zijn naam.
- 2 OFFELICISMA Roosens/Lux 1973, 28, fig 18, 26, uit een onder Nero aangelegd tumulusgraf te Berlingen, met stempels van Amandus, Bio, Cotto, Modestus, Niger en Patricius.
- 3 Mees 1995, 87 en Taf 143, 1. Ook andere stukken van Felix vertonen overeenkomsten met decoraties van Modestus. Knorr 1952, Taf 23 A en B, Hull 1958, fig 101, 3.
- 4 Morel 1938, 141, Morel 1950-1954, 563, Peyre 1975, 35 v, uit de collectie Morel (vgl. p. 14, noot 8).
- 5 Crambade. Martin 1983, 126, fig 21, 1, Bémont/Jacob 1986, 73, fig 11. Montans. Durand-Lefebvre 1946, 154, pl III 65-66, Meunier 1965-1966, pl III 19, Martin 1979a, 26, pl 3, 10, Martin 1981, 29, 5, Gallia 41, 1983, 499 v. Valéry. Martin 1972a, pl 7, 3, en pl 9, 10, Martin 1976, 8, fig 6, 3, Bémont/Jacob 1986, 83, fig 19, 5.

F8 OFFELICIS

Drag 27g RMO VF1932b, VF2907, VF*398

Dit retrograde stempel komt uitsluitend voor op bakjes Drag 27 en 27g. Het is onder andere bekend uit Baginton en de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae. Dit gegeven wijst op een datering in de tijd van Nero en Vespasianus, die bevestigd wordt door de profielen van de bakjes uit Vechten. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

F9 <OF>FELIC<I>

Drag 27g RMO VF1935a, VF*402d, zonder nr

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OFFELICI luidde. De volledige versie is onder andere aangetroffen in La Graufesenque en in de legioensvesting te York¹. Op grond van deze vondsten mag worden verondersteld dat de patrijs pas onder Vespasianus is gebroken. Afdrukken met de tekst FELIC zijn bekend uit Gloucester en uit de

legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 70-80 na Chr

- 1 Dickinson/Hartley 1993, 767, fig 283, 2742

F10 OF FELIC<I>

Drag 15/17 RMO VF*776a.
 Drag 18 RMO VF2426, VF*776
 Bord RMO VF2425, VF*740

De hierboven opgesomde borden zijn gemerkt met een gebroken patrijs die aanvankelijk OF FELICI te lezen gaf Deze tekst is aangetroffen op een drietal borden Drag 18 in een tumulusgraf uit de tijd van Nero te Berlingen¹ De enige gedateerde context waarna een afdruk van de gebroken patrijs aan het licht is gekomen, is het kampdorp bij de Nijmeegse legioensvesting Hoewel de Drag 18 met nummer VF2426 betrekkelijk laag is, hetgeen doorgaans wijst op een vroege datering, blijkt uit de vondsten in het graf te Berlingen dat afdrukken met de tekst OF FELIC niet van voor ca. 60 na Chr kunnen stammen La Graufesenque [2], Le Rozier [1]², ca. 60-75 na Chr

- 1 Roosens/Lux 1973, 26, fig 17, 16-17 en 21, met stempels van Amandus, Bio, Cotto, Modestus, Niger en Patricius
- 2 Peyre 1971, 75, 11, Thuault 1978, 25, 23, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13

F11 OFFELIC

Drag 27g RMO VF*442

Dit stempel is tweemaal aangetroffen op een Drag 24, zodat de patrijs wel in de voor-Flavische tijd in gebruik zal zijn genomen Deze conclusie wordt bevestigd door de vondst van vijf afdrukken in Pottery Shop II te Colchester¹ Anderzijds is er een afdruk gevonden in Caerleon, wat erop wijst dat stukken met dit stempel nog onder Vespasianus in gebruik zijn geweest La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr

- 1 Hull 1958, 198, fig 99, 6
- 2 Hermet 1934, pl 111, 51e

F12 FELICISD

Drag 15/17 RMO VF*397
 Drag 18 PUG 1947-381

Hoewel de laatste letter meer op een D lijkt dan op een O, mag worden verondersteld dat het om een officina-stempel gaat De enige gedateerde context waarna een afdruk is aangetroffen, is het Erdlager te Hofheim¹ De profielen van de borden uit Vechten en van een Drag 15/17 uit Trier² wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1]³, Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr

- 1 Rütting 1904, Taf VIII 38
- 2 Goethert-Polaschek 1977, Taf 7, 85, d
- 3 Hermet 1934, pl 111, 51b

F13 [FELIXS F]EC

Bord RMO f1940/5 234 (2 ex)

Dit stempel, met zijn eigenaardige spelling van de naam van de pottenbakker, is onder andere bekend uit een graf uit de tijd van Nero te Baldock¹, en uit Rheingonheim² Vanwege de fragmentarische toestand van de beide borden uit Vechten kan het stempel niet nauwkeuriger worden gedateerd dan in de tijd van Claudius en Nero La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-70 na Chr

- 1 Dickinson 1986b, 206, S52, uit graf 6, met stempels van Crestuo, Firmo 1, Maccarus, Nestor, Patricius en Perrus
- 2 Ulbert 1969, Taf 9, 29

F14 FELIX FEC

Drag 24/25 RMO VF*409

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op een Drag 24 van het grote formaat. Elders zijn ook afdrukken gevonden op borden en op bakjes Drag 33a. Voor de datering van het stempel bestaan maar weinig aanknopingspunten In Mainz-Weisenau is een afdruk te voorschijn gekomen uit een afvalkuil met materiaal uit de tijd van Claudius¹ Het bakje uit Vechten heeft een standring met een relatief grote diameter, wat op een betrekkelijk vroege datering wijst (vgl ook afb 6 64, f) La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr

- 1 Neeb 1913/1914, 128, Abb 3-4, 4, met stempels van Damonius, Secundus 1 en Tertius
- 2 Vgl Vernhet 1979, pl XXX, waarschijnlijk identiek

F15 FELIXFIC

Drag 27g RMO VF*410

In dit stempel is fecit anders dan gebruikelijk gespeld als ficit¹ Het is tot dusver niet aangetroffen in een gedateerde context, zodat de datering uitsluitend berust op het profiel van het Vechtense bakje, dat een vrij grote, maar lage standring heeft La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr

- 1 Vgl Palmer 1961, 156

F16 FELIXF

Drag 24/25 RMO VF1939, VF*402e
 Drag 27g RMO VF*408

Dit zou een van Felix' oudere stempels kunnen zijn De lijst van vindplaatsen omvat onder andere een kuil met materiaal uit de tijd van Claudius te Chichester¹ en het Kops Plateau te Nijmegen De bakjes met de nummers VF1939 en VF*408 hebben een standring met een betrekkelijk grote diameter, en het bakje met nummer VF*402e heeft een standring die aan de onderzijde is afgeschuind La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 45-60 na Chr

- 1 Hartley 1974a, 5

F17 FELICIS MAN

Drag 18R RMO VF*396
 Drag 29 RMO VF1294 (Knorr 1919, Taf 32 A), VF1933a (pl 38, l)

Dit stempel komt ook voor op bakjes van de typen Drag 27 en 33a. De kommen Drag 29 uit Vechten hebben beide een dubbele groef rond het stempel. Tot de vindplaatsen behoort onder andere het Erdlager te Hofheim¹ La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1 Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 108

F18 FELICISMAN

Drag 18 RMO VF1933b
 Drag 27 RMO VF1933

De patrijs waarmee deze stukken zijn gemerkt, is langer in gebruik geweest dan de meeste andere van Felix. In La Graufesenque is een identieke afdruk aangetroffen op een Drag 33b, een type dat waarschijnlijk uitsluitend vanaf de Flavische tijd is geproduceerd. Tot de vindplaatsen van het stempel behoren Friedberg¹, Markobel², Okarben³, Rottenburg⁴, Rottweil⁵, Schanze B op de Saalburg⁶, en Straubing⁷. De Drag 27 uit Vechten is een plomp exemplaar⁸, en moet wel uit de Flavische tijd stammen, maar de Drag 18 zou nog juist voor-Flavisch kunnen zijn. La Graufesenque [1]⁹, Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr.

- 1 ORL B26, 33, Abb. 1, 20
- 2 ORL B21, Taf. III Abb. V 9
- 3 Simon 1980, 85, Abb. 19, H42
- 4 Knorr 1910, Taf. XXI 29
- 5 Knorr 1907, Taf. XXX 197
- 6 ORL A3, 176, 48
- 7 Walke 1965, Taf. 41, 161
- 8 Vgl. het profiel van het in noot 5 genoemde stuk uit Rottweil. Planck 1975, Taf. 85, 2
- 9 Vgl. Hermet 1934, pl. 111, 51c, waarschijnlijk identiek

F19 FELICISMA

Drag 29 RMO VF1938 (Knorr 1919, Taf. 32 B), VF*395a.

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs die aanvankelijk uiteinden in de vorm van een zwaluwstaart had. De oudere versie is onder andere bekend uit Camulodunum¹ en het depot van Narbonne-La Nautique². De enige gedateerde context waarin een afdruk met afgeronde uiteinden is aangetroffen, is het Erdlager te Hofheim³. De kommen uit Vechten hebben beide een enkele groef rond het stempel, zodat ze waarschijnlijk niet van voor de tijd van Nero dateren. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 78
- 2 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 35, en 196, fig. 7, 7-8
- 3 Ritterling 1904, Taf. VIII 37

F20 FELICISM

Bord RMO VF*395

Voor de datering van dit stempel zijn geen goede aanknopingspunten voorhanden. Er zijn geen afdrukken bekend uit een gedateerde context, en het profiel van het Vechtense bord vertoont geen eigenaardigheden die een nauwkeurigere datering toelaten dan het derde kwart van de 1ste eeuw, het tijdvak waarin de meeste stempels van Felix thuishoren. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 50-75 na Chr.

F21 FIILIX

Drag 24/25 RMO VF*403a.
 Drag 27g RMO VF2890a, VF3092, VF*402c, VF*403

Hoewel dit stempel gewoonlijk op bakjes voorkomt, waaronder exemplaren van het type Ritt. 9, is het ook aangetroffen op kommen Drag 29 met decoraties uit de tijd van Nero¹. Tot de vindplaatsen behoort naast het Erdlager te Hofheim² ook Arentsburg³, waar de bewoning pas in de Flavische tijd lijkt te zijn begonnen. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 60-80 na Chr.

- 1 Knorr 1919, Taf. 32 C
- 2 Ritterling 1912, Taf. XXII 184
- 3 Holwerda 1923, Taf. XXXV, afb. 68, 70

F22 FIILIX

Drag 24 RMO VF940
 Drag 24/25 RMO VF3091
 Drag 27 RMO VF2533

Van dit stempel zijn maar enkele andere afdrukken bekend, en wel uit La Graufesenque, de omgeving van Utrecht¹ en Valkenburg. Gezien de profielen van de bakjes uit Vechten zal het stempel wel uit de tijd van Nero dateren. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

1 PUG 619, vindplaats onbekend

F23 FIILIX

Drag 27g RMO VF*404, VF*404a.

Dit retrograde stempel is tot nu toe alleen aangetroffen op bakjes Drag 27 en 27g. Tot de vindplaatsen behoren Exeter, Rheingonheim¹ en Usk². De Vechtense bakjes behoren tot het kleine formaat, en laten geen nauwkeurigere datering toe dan de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-70 na Chr.

- 1 Ulbert 1969, Taf. 9, 88 (ondersteboven afgebeeld)
- 2 Hartley/Dickinson 1993, 208, fig. 104, 56

F24 FELICIS

Drag 15/17 RMO VF*397
 Bord RMO VF*393b
 Ritt. 8 RMO VF1930
 Ritt. 9 RMO VF*1366
 Drag 24/25 RMO VF1932a.
 Drag 27g RMO VF1932, VF1934, VF1937, VF*392, VF*392c, VF*393, VF*393a, VF*394, zonder nr
 PUG 1481

Dit is een van Felix' bekendste stempels. Het is onder andere aan het licht gekomen in het Erdlager te Hofheim¹, Old Winteringham² en Valkenburg. periode 3³. Te oordelen naar de profielen van de stukken uit Vechten dateert het stempel niet van voor de tijd van Nero. La Graufesenque [1]⁴, Le Rozier [2], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 107, Ritterling 1912, Taf. XXII 182-183
- 2 Hartley/Pengelly 1976, 110, fig. 51, 91

- 3 Glasbergen 1940-1944b, 228, 45a
4 Vernhet 1979, pl XXX

F25 FIILI XSI

Drag 27g RMO VF2553

Deze afdruk is niet haarscherp, maar de tekst luidt zonder enige twijfel FIILI XSI (retrograde), en mag wellicht worden opgevat als FIILI XSF. De spelling van Felix' naam met XS is ook van andere stempels bekend¹. Omdat er geen parallellen bekend lijken te zijn², kan de datering uitsluitend worden gebaseerd op het profiel van het bakje La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-70 na Chr.

- 1 Zie catalogus nr F13
2 Vgl echter Oswald 1931, 121 FIILIXSI (retro) op een Drag 27 uit Mainz

Felix - Severus

F26 FELIXSEV

Drag 24 RMO VF939
Drag 24/25 RMO VF*411b
Drag 27g RMO VF*411, VF*411a, VF*969, VF*986

Hoewel dit stempel voorkomt op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24, en onder andere in Aislingen is aangetroffen¹, is het ook bekend uit verscheidene Flavische vondstcomplexen, zoals Caerleon, Caersws II², Carlisle, Rottweil Kastell III³ en Valkenburg periode 4⁴. In La Graufesenque zijn enkele afdrukken te voorschijn gekomen uit het afval rond de grote oven uit ca. 80-120/130 na Chr⁵, maar omdat sommige daarvan zijn aangebracht op bakjes Ritt 8 en 9 is het niet zeker dat ze werkelijk uit die jaren stammen. Het stempel kan vooralsnog beter in de tijd van Nero en Vespasianus worden gedateerd.

De meest voor de hand liggende aanvulling van de tekst van het stempel is FELIX SEV(eri fecit), waaruit men zou mogen afleiden dat Felix in dienst was van een zekere Severus. Als dit juist is, kan hij niet identiek zijn met de hierboven behandelde Felix uit La Graufesenque en Le Rozier, want die had in de tijd waaruit het stempel FELIXSEV dateert, al een eigen bedrijf. De Severus van dit stempel moet waarschijnlijk eerder worden gelijkgesteld met Severus 1 dan met Severus 11. La Graufesenque [1], ca. 55-80 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 48
2 Dickinson 1989, 81, 6
3 Planck 1975, 261, Abb 43, 1
4 Glasbergen 1948-1953, 136, 216
5 Vernhet 1981, 34

L. Ac- Fic-

F27 L AC FIC

Drag 33 RMO VF*3x

Hoewel de tekst van dit stempel betrekkelijk duidelijk lijkt te zijn, is de interpretatie niet geheel zeker. Waarschijnlijk geeft het stempel de tria

nomina van een pottenbakker. De meest voorkomende gentilicia die met Ac- of Ag- beginnen zijn Accius, Acilius, Acutus en Agrius¹, en het enige bekende cognomen dat met Fic- begint is Fictor². Geen van deze namen is in La Graufesenque aangetroffen. De tekst kan echter ook anders worden verklaard. FIC kan immers ook worden aangevuld tot fict³ of figuli. In dat geval kunnen de eerste drie letters worden opgevat als de initialen van een pottenbakkersnaam, en is de keuze nog groter.

Het stempel is bijzonder zeldzaam. Behalve uit Vechten is het alleen bekend uit La Graufesenque, Rottweil en Wiesbaden, op bakjes Drag 24, 27 en 33a. Op grond van deze gegevens en van het profiel van het Vechtense bakje kan het stempel in de laatste jaren van Nero en de vroeg-Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Mócsy e a 1983, 2-4 en 10
2 Kajanto 1965, 21, 82 en 319
3 Het equivalent van fecit in het vulgair Latijn (zie Palmer 1961, 156)

Firmo i

De stempels die door Oswald zijn toegewezen aan Firmo uit La Graufesenque en Montans en aan Firmus uit Lezoux¹, zijn in werkelijkheid afkomstig van twee pottenbakkers die uitsluitend in La Graufesenque werkzaam zijn geweest. De veronderstelling dat ook in Lezoux en Montans een Firmo of Firmus werkzaam zou zijn geweest, is waarschijnlijk ingegeven door de vermelding van stempels uit resp. Moulins en Limoges, Pénigieux en Poitiers².

De oudste van de twee naamgenoten uit La Graufesenque is al in de tijd van Tiberius actief geweest, want hij heeft onder andere borden van de typen Halt. 1a en Drag 17 en bakjes Ritt 5 en Drag 27g met een gearceerde bovenwand gemaakt. Ook de profielen en decoraties van de kommen Drag 29 die hij met het stempel FIRMO FEC heeft gemerkt, wijzen op een dergelijke vroege aanvangsdatum³. Een van deze stukken is vervaardigd in een door Catulus gesigeneerde vormschotel⁴.

De jongste vondstcomplexen waarin producten van Firmo i zijn aangetroffen, zijn de Fosse de Gallicanus en het depot Cluzel 15 te La Graufesenque, en een graf uit de tijd van Nero te Baldock. Op grond van deze gegevens mag worden aangenomen dat omstreeks 60 of 65 na Chr. een einde is gekomen aan zijn werkzaamheden.

- 1 Oswald 1931, 123, 386 en 426
2 Oswald 1931, 123
3 Gourvest 1967, 29 v, fig. I, Fiches 1978, 47, fig. 3, 4, Sauvage/Dieulaufait 1982/1983, pl. 2-16 (31 ex. uit de Fosse de Curatus te La Graufesenque)
4 Sauvage/Dieulaufait 1982/1983, pl. 6, 22

F28 OFI FIRM

Drag 24/25 RMO VF*415x

Dit stempel komt bijna alleen op bakjes voor; de enige uitzondering is een klein bord uit La Graufesenque. Het is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen. De datering berust daarom op het profiel van het Vechtense bakje. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

F29 OF FIRMO

Drag 27g RMO VF1944
Bakje PUG 1523

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op bakjes Drag 24, maar ook op een klein bord van het type Drag 18. Elders zijn ook afdrukken op bakjes Ritt 9 te voorschijn gekomen. Deze gegevens en het profiel van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

F30 OFFIRMO

Bord PUG 1341

Dit stempel wordt ook wel als OFERMO gelezen¹, waarschijnlijk omdat een ligatuur van een I en een R zeer ongebruikelijk is. De derde letter is echter zeker geen E, maar een F, zodat de tekst wel OFFIRMO moet luiden.

Met meer dan driehonderd afdrukken is het een van de best vertegenwoordigde stempels in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque. Omdat het bovendien op borden van het type Halt. 1a is aangetroffen (afb. 6 22, e-g), moet het een van Firmo's oudste stempels zijn. Het komt ook voor op borden Drag 16 en 17 en op bakjes Ritt 5 (vgl. afb. 6 56), en is onder andere bekend uit Camulodunum² en Velsen³. Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], ca. 30-55 na Chr.

- 1 Zie bijv. Stuart 1976, 25, 128
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 80
- 3 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 56-57

F31 OF FI

Drag 27g RMO VF*384

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op bakjes Drag 24 en 27g die evenals het exemplaar uit Vechten tot het kleine formaat behoren. Verder is het stempel alleen bekend uit de legioensvesting in Straatsburg. Hoewel het aannemelijk is dat het om een stempel van Firmo i gaat, kan dit niet bewezen worden. Het Vechtense bakje is moeilijk te dateren, maar stamt zeker uit de tijd van Claudius of Nero. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

F32 OFIRM

Drag 27g RMO VF1945a, VF*413x

Onder het materiaal uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque bevinden zich verscheidene exemplaren van dit retrograde stempel. Het komt doorgaans alleen op bakjes voor, onder andere van de typen Ritt 8 en Drag 24, maar in het produktiecentrum is het ook op kleine borden Drag 18 aangetroffen. Het bakje met nummer VF*413x behoort tot het kleine formaat, en kan daarom slechts bij benadering worden gedateerd, maar het andere stuk is een middelgroot exemplaar met een grote, hoge standring, wat wijst op een datering rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

F33 FIRMO

Ritt. 8 RMO VF1945
PUG 1947-43
Drag 27g RMO VF*415, VF*415a, VF*415b, VF*415d

Zowel in de Fosse de Gallicanus als in het iets jongere depot Cluzel 15 te La Graufesenque is een exemplaar van dit stempel aangetroffen, hetgeen erop

wijst dat de desbetreffende patrijs in elk geval vroeg in de tijd van Nero in gebruik is geweest. Onder de vondsten uit het produktiecentrum bevindt zich echter ook een Drag 27g met een gearceerde bovenwand, die van dit stempel is voorzien, zodat de patrijs al onder Tiberius in gebruik moet zijn genomen. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere het Erdlager te Hofheim¹, het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen², Valkenburg periode 1a³ en Zwammerdam periode I⁴. La Graufesenque [1], ca. 35-60 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 109 en Taf. VIII 39-40
- 2 Vermeulen 1932, pl. XX 31, uit graf 26, met een stempel van Bassus i
- 3 Glasbergen 1948-1953, 136, 218
- 4 Haalebos 1977, Taf. 23, 108

F34 FIRMO

Drag 27g RMO VF*1209

Voor de datering van dit stempel bestaan weinig goede aanknopingspunten, maar omdat het is aangetroffen in Colchester en op bakjes Drag 24, zal het wel van kort na het midden van de 1ste eeuw stammen. La Graufesenque [1]¹, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Vgl. Hermet 1934, pl. 111, 53, wellicht identiek

F35 FIRMO

Drag 24/25 RMO VF*415c

De tekst van dit stempel, die op de afdruk uit Vechten nogal onduidelijk is, wordt bevestigd door parallellen van andere vindplaatsen, waaronder het Erdlager te Hofheim¹ en Usk². In Baldock is het aangetroffen in een onder Nero aangelegd graf³. Hoewel de standring van het kleine bakje uit Vechten aan de onderzijde enigszins is afgeschuind, maakt het verder niet de indruk van voor de tijd van Nero te dateren. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, Taf. VIII 41
- 2 Hartley/Dickinson 1993, 210, 58-60
- 3 Dickinson 1986b, 205, S53, uit graf 6, met stempels van Crestus, Felix, Maccarus, Nestor, Patricius en Perrus

Firmo ii

Omdat het stempel dat hieronder wordt besproken veel jonger is dan de exemplaren die onder Firmo i zijn gerubriceerd, is aangenomen dat het van een andere pottenbakker afkomstig is. Aan deze pottenbakker kunnen ook de stempels met de teksten OFFIRMON en FIRMIMAN worden toegewezen, die bekend zijn uit onder andere Caerleon¹ en Camelon². De tekst van het laatstgenoemde stempel, dat volgens Oswald uit Lezoux afkomstig zou zijn³, wijst erop dat Firmo ii zich ook wel Firmus heeft genoemd, een naam die ook in een te La Graufesenque aangetroffen borderel voorkomt⁴.

De vindplaatsen van de stempels van Firmo ii doen vermoeden dat hij kort voor het jaar 70 is begonnen te produceren. Zijn werkzaamheden hebben zich naar alle waarschijnlijkheid uitgestrekt tot het einde van de 1ste eeuw.

- 1 Wheeler/Wheeler 1928, 189
- 2 Hartley 1972a, 5, 6-7
- 3 Oswald 1931, 123, 386 en 426
- 4 Manchal 1988, nr. 71

F36 O FIRMONIS

Drag 18R RMO VF*414

Dit stempel is onder andere bekend uit Brough-on Humber, het Keramieklager te Oberwinterthur¹, Rottweil², en wellicht South Shields³. Uit deze vindplaatsen kan een datering in de tijd van Nero en Vespasianus worden afgeleid. Deze conclusie wordt bevestigd door de decoratie van de kommen Drag 29 die van dit stempel zijn voorzien⁴. La Graufesenque [1], ca. 65-80 na Chr.

- 1 Ebnother/Eschenlohr 1985, 254, Abb. 6
- 2 Knorr 1907, Taf. XXX 34
- 3 Hartley/Dickinson 1979, 105, 103 (herkomst uit South Shields niet zeker)
- 4 Lamboglia 1950, 117, fig. 59

F36* <O>FIRMONI<S>

Drag 27g RMO VF*678

Deze afdruk is gemaakt met een aan weerszijden ingekorte patrijs. Oorspronkelijk luidde de tekst O FIRMONIS. De lijst van vindplaatsen van de verkorte versie omvat onder andere Malton en Newstead¹. Omdat ook de originele versie uit Flavische vondstcomplexen bekend is, zullen de veranderingen aan de patrijs wel na het jaar 70 zijn ontstaan. La Graufesenque [1], ca. 80-90 na Chr.

- 1 Curle 1911, 236, 44, met stempels van Masculus II en Sabinus

Flavius Germanus

Zie catalogus nr. G37-51

Florus

De produkten van Florus uit La Graufesenque zijn door Oswald verward met die van L. L. Florus uit Montans, een pottenbakker en vormschotelmaker die rond het einde van de 1ste eeuw actief is geweest¹. Omdat de decoraties die deze L. L. Florus heeft vervaardigd, zeer nauw verwant zijn met gelijktijdige versieringen uit La Graufesenque, is het allerm minst onmogelijk dat hij in het laatste pottenbakkerscentrum het vak geleerd heeft, maar het verschil in datering tussen zijn produkten en de stukken die hierna worden opgesomd, pleit vooralsnog tegen een identificatie van de beide naamgenoten.

De stempels van Florus uit La Graufesenque zijn tot nu toe in betrekkelijk geringe aantallen aan het licht gekomen. Uit de vindplaatsen van zijn produkten, en uit de decoraties van de kommen Drag 29 die hij heeft gemaakt², kan worden afgeleid dat zijn werkzaamheden grotendeels, of misschien wel geheel beperkt zijn gebleven tot het derde kwart van de 1ste eeuw.

- 1 Oswald 1931, 126 en 387, Durand-Lefebvre 1946, 154, pl. III 68-71, Martin 1974, 126, fig. 1, 9-11, en 134, fig. 5, Simpson 1976, 251, fig. 2, 5, 7, Mees 1995, 116 en Taf. 246, 1-5
- 2 Vanderhoeven 1976b, 59, Taf. 60, 475

F37 FLORI[MAN]

Drag 18 RMO VF1946, VF1947

De slotletters van dit stempel, die bij beide Vechtense afdrucken ontbreken, kunnen gemakkelijk als NV of MV worden gelezen, en zo aanleiding geven tot misverstanden. Voor de datering van het stempel zijn weinig aanknopingspunten voorhanden. In Rheingonheim is het aangetroffen op een licht verbrand bord¹, dat wellicht bij de ongeregelde heden van 69/70 na Chr. verloren is gegaan. De profielen van de Vechtense borden wijzen op een datering in de tijd van Nero en kort daarna. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Ulbert 1969, Taf. 9, 55, gelezen als [---]PRIMV

F38 FLORVS

Drag 33a RMO zonder nr.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24 en 27g. In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is een dozijn identieke afdrucken gevonden. De enige andere gedateerde context is Camulodunum periode IV¹. Weliswaar is ook in Valkenburg periode 4 een afdruk aangetroffen², maar omdat deze is aangebracht op een Drag. 24 zal het wel gaan om een exemplaar dat al in de voor Flavische tijd is weggeworpen, maar tijdens periode 4 weer aan de oppervlakte is gekomen³. Het profiel van het bakje uit Vechten is in overeenstemming met een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 82
- 2 Glasbergen 1948-1953, 138, 220
- 3 Vgl. Glasbergen 1967, 59

Formosus

F39 FORMOSVS

Drag 18 RMO VF1948, VF*418
Bord RMO VF1949

De stelregels waartussen de tekst van dit stempel is aangebracht, geven een globale indicatie van de ouderdom, omdat deze voornamelijk in de tijd van Tiberius en Claudius zijn toegepast. De lijst van vindplaatsen van het stempel omvat onder andere een kuil met materiaal uit de tijd van Claudius te Chichester¹, het Erdlager te Hofheim² en de brandlaag uit 61 na Chr. te Verulamium³. De jongste vondstcontext is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, waarin het stempel onder meer op borden Ritt. 1 is aangetroffen.

De Drag. 18 met nummer VF1948 is een betrekkelijk laag exemplaar, en levert een bevestiging van de datering rond het midden van de 1ste eeuw die uit de overige gegevens kan worden afgeleid. La Graufesenque [1]⁴, ca. 40-60 na Chr.

- 1 Hartley 1974a, 5
- 2 Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 111
- 3 Dickinson 1984, 174, fig. 70, 57
- 4 Vialettes 1894-1899, pl. I, wellicht identiek, Hermet 1934, pl. 111, 54

Frontinus

Volgens Oswald is Frontinus al in de tijd van Nero actief geweest¹. Deze vroege aanvangsdatum lijkt te zijn ingegeven door de vermelding van een stempel uit de Moorschicht te Wiesbaden en van stempels op een Ritt 9 en een Drag 17 uit resp. Le Mas d'Agenais en Londen. Het stempel uit Wiesbaden is echter niet van Frontinus, maar van Aquitanus². De lezing van het exemplaar uit Le Mas d'Agenais is eveneens twijfelachtig, het is waarschijnlijk niet toevallig een uniek stuk. Het bord uit Londen is zonder twijfel verkeerd gedetermineerd, want het is ondenkbaar dat Frontinus nog borden Drag 17 heeft gemaakt.

De vroegste context voor de produkten van Frontinus is in werkelijkheid een kuil te Verulamium die wordt overdekt door een gebouw dat bij de herinrichting van insula XIV omstreeks 75/80 na Chr. is opgericht. Hieruit kan worden afgeleid dat Frontinus al onder Vespasianus werkzaam moet zijn geweest. Deze conclusie wordt bevestigd door de profielen van veel van zijn werkstukken.

Omdat regelmatig stempels van Frontinus worden gevonden in nederzettingen die pas in de jaren negentig zijn ontstaan, en de lijst van vindplaatsen ook nog Butzbach Degerfeldt omvat, mag worden aangenomen dat zijn produkten tot het einde van de 1ste eeuw, of wellicht zelfs tot ca. 110 na Chr. in gebruik zijn geweest.

Frontinus heeft niet alleen onversierde waar en kommen Drag 29 gemaakt, maar ook tal van vormschotels voor kommen Drag 29 en 37, die hij met stempels of uit de vrije hand heeft gesigneerd³. Tot nu toe is er geen aanwijzing gevonden dat andere pottenbakkers vormschotels van Frontinus hebben gebruikt. Op grond van signaturen die zijn aangetroffen in een vormschotel uit La Graufesenque en op een Drag 37 uit Vindonissa, kan worden vermoed dat Frontinus' volledige naam C. Cingius Frontinus heeft geluid⁴, ook al zijn er geen verbanden tussen deze stukken en de decoraties die alleen met het cognomen Frontinus zijn gesigneerd. Frontinus zou dan hetzelfde praenomen en gentilicium hebben gehad als C. Cingius Senovir, een pottenbakker en vormschotelmaker die ongeveer in dezelfde periode actief is geweest als Frontinus⁵. Wellicht waren zij broers, of vrijgelatenen van dezelfde meester.

1 Oswald 1931, 127 v, 387 en 426

2 Ritterling/Pallat 1898, 147, 30 en Taf VIII 53, gelezen als [OFFRON]TINI in plaats van als [OFAQVI]TANI (vgl. catalogus nr A57)

3 Mees 1995, 76 v en Taf 59-65, en 66, 1 en 5-8

4 Mees 1995, 77 en Taf 66, 2 en 4

5 Zie catalogus nr S121

F40 [OFF]RONTINI

Schotel RMO VF1959c

Dit moet wel een van Frontinus' jongste stempels zijn, want het is onder andere aangetroffen in Bad Cannstatt¹, Corbridge, Echzell², Holt³, op de Saalburg⁴ en in Stockstadt⁵. Het komt doorgaans alleen voor op borden Drag 18 en schotels Drag 18R, maar in Rottweil zou het op een Drag 33 zijn gevonden⁶. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

1 ORL B59, Taf IV 63, Knorr 1921, Taf III 39

2 ORL B18, 18, 26

3 Grimes 1930, 123, 13-14

4 ORL A3, 176 v, 49

5 ORL A6, Taf IV 16

6 Planck 1975, 254, Abb 36, 157. Wellicht betreft het hier toch een Drag 18R, want kleine bodemfragmenten van schotels kunnen

gemakkelijk worden aangezien voor fragmenten van bakjes Drag 33, omdat beide een enigszins convexe bodem hebben met een groef op korte afstand rond het stempel.

F41 OFFRONTINI

Drag 18 RMO VF*426c
PUG 7573

Dit stempel komt niet alleen voor op onversierde waar, maar ook op kommen Drag 29, waarvan er enkele afkomstig zijn uit door Frontinus zelf gesignde vormschotels¹. Tot de vindplaatsen behoren Camelon², Rottweil³ en Straubing⁴. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

1 Mees 1995, Taf 61, 6, 64, 1-2, en 65, 1

2 Hartley 1972a, 5, 8-9, Mees 1995, Taf 61, 6

3 Knorr 1907, Taf XXX 199

4 Vgl. Walke 1965, Taf 41, 170, waarschijnlijk het hier vermelde exemplaar

F42 OFFR*NTNI

Drag 18 RMO VF2499 + VF2958, VF2514, VF2959

Op de afgebeelde afdruk uit Vechten lijken in de eerste letter sporen van een F waarneembaar te zijn, een eigenaardigheid die van tal van andere stempels van Frontinus bekend is, van een ligatuur van T en I of van I en N is niets te zien, zodat de tekst van het stempel OFFR*NTNI luidt, en niet OFFR*NTINI of iets dergelijks.

De patrijs waarmee deze borden zijn gemerkt, is uitsluitend gebruikt voor Drag 18. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Corbridge, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Rottweil¹ en Watercreek². La Graufesenque [1]³, ca. 70-100 na Chr.

1 Knorr 1907, Taf XXXII 313, Planck 1975, 254, Abb 36, 143

2 Wild 1979, 289, S14

3 Vialettes 1894-1899, pl I, Hermet 1934, pl 111, 56h

F43 OFFRONTINI

Drag 18 RMO VF1959d
Drag 18R RMO VF*426a.
Schotel RMO VF889, VF1943a, VF*426, VF*426b, VF1920 25

De patrijs waarvan deze afdrukken afkomstig zijn, is niet alleen gebruikt om onversierde waar en kommen Drag 29 te merken, maar ook voor het signeren van vormschotels voor bekken Drag 30 en kommen Drag 37¹. Tot de vindplaatsen behoren het amfiteater te Caerleon², Corbridge³, Newstead⁴, Wilderspool⁵ en verscheidene andere vondstcomplexen uit de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1]⁶, ca. 70-100 na Chr.

1 Mees 1995, Taf 66, 5-8

2 Wheeler/Wheeler 1928, 189

3 Dickinson/Hartley 1988a, 224, 53

4 Curle 1911, 236, 47

5 Vgl. May 1904, 62, wellicht het hier vermelde exemplaar

6 Hermet 1934, pl 111, 56b

F44 OFFRONTIN

- Drag. 18 RMO: VF*428a; VF*428b; f1940/5.65; Ve1923/4.
PUG: Ve1925/5.
- Bord RMO: VF1950 + f1909/10.2; VF*428; VF*1397;
Ve1924/AB.
- Drag. 29 RMO: VF*428c (afb. 6.73, i en pl. 38, k).

Dit stempel is onder andere bekend uit verscheidene castella die tijdens de veldtochten van Agricola in Brittannië zijn aangelegd, zoals die te Binchester, Cardean en Segontium. Toch doen de profielen van de Vechtense stukken vermoeden dat het niet een van de jongste stempels van Frontinus is. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

F45 OFFRONTIN

- Drag. 18 RMO: VF*427e; VF*1556a.
PUG: 294.
- Bord RMO: VF*424; Ve1923.

Het laatste letterteken van dit stempel moet waarschijnlijk worden opgevat als een N, waarvoor op de patrijs niet voldoende ruimte meer was. Het stempel is tot nu toe uitsluitend aangetroffen op borden Drag. 18. Er zijn weinig aanknopingspunten voor de datering, maar de lijst van vindplaatsen omvat onder andere Nijmegen-west en Rottweil¹. Uit de profielen van de Vechtense borden lijkt men te mogen afleiden dat de jongste stukken met dit stempel nog onder Domitianus in de grond zijn gekomen. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

1. Knorr 1907, Taf. XXX 204.

F46 O<F>FRON<II>

- Bord RMO: f1980/7.356.

Dit is een afdruk van een beschadigde patrijs. De tekst luidde aanvankelijk OFFRONTII, waarin men wel OFFRONTI mag lezen. De volledige tekst is alleen uit La Graufesenque bekend¹; de verkorte versie is onder andere gevonden in Heddernheim en Newstead². La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1. Hermet 1934, pl. 111, 56d.
2. Hartley 1972a, 8, 15.

F47 OFFRONTII

- Drag. 18 RMO: VF2520.

Strikt genomen luidt de tekst van dit stempel OFFRONTII maar men mag aannemen dat OFFRONTI is bedoeld. De enige gedateerde context waarin een identieke afdruk is aangetroffen, is Caerleon. Het profiel van het bord uit Vechten maakt duidelijk dat het niet een van de jongste stempels van Frontinus is. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

F48 [O]FRONTI

- Drag. 18 RMO: VF1959k; VF*427; VF*427c; VF*427d;
f1940/5.13.

Dit stempel komt alleen voor op borden Drag. 18. Voor de bepaling van de ouderdom bestaan maar weinig aanknopingspunten, want de enige gedateerde

context is Nijmegen-west. De datering berust daarom voornamelijk op de profielen van de Vechtense borden. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

F49 OFFRON

- Drag. 27g RMO: VF2518.

De afdruk uit Vechten is bijzonder onduidelijk, maar de lezing wordt bevestigd door elders aangetroffen exemplaren, waaronder een uit Heddernheim. Voor de datering van het stempel zijn geen verdere externe gegevens beschikbaar. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

F50 OFRONTI

- Drag. 15/17 RMO: VF*427b.
- Drag. 18 RMO: VF*421c; VF*424d; VF*424e; VF*424f;
VF*491a; VF*1556.
PUG: Ve1922/4-5.
- Bord RMO: VF2497; VF*224a; zonder nr.
PUG: 1947-413.
- Drag. 27 RMO: VF*421b.
PUG: 310.
- Drag. 33a RMO: VF*484e1.

Dit is een van Frontinus' bekendste stempels. De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, schijnt lange tijd in gebruik te zijn geweest. De oudste gedateerde context is een kuil te Verulamium die materiaal bevatte uit de periode voorafgaand aan de herbouw van insula XIV, die omstreeks 75/80 na Chr. is begonnen¹. Tot de vindplaatsen behoren verder Rottweil² en Straubing³, maar ook castella die pas onder Domitianus of Traianus zijn gebouwd, zoals die van Butzbach-Degerfeld⁴, Echzell⁵ en Munningen⁶. La Graufesenque [1]⁷, ca. 70-110 na Chr.

1. Hartley 1972b, 219, fig. 81, 10.
2. Knorr 1907, Taf. XXX 200; Planck 1975, 261, Abb. 43, 2, uit Kastell III.
3. Walke 1965, Taf. 36, 1, en 41, 169.
4. Simon 1968, 58, 403.
5. ORL B18, 18, 27.
6. ORL B68a, Taf. V 16.
7. Vgl. Hermet 1934, pl. 65, 6, waarschijnlijk identiek.

F51 OFR•N

- Drag. 27 RMO: VF2525; VF3009.

Omdat in het stempel met het nummer F42 eveneens een punt in plaats van een O voorkomt in de naam van de pottenbakker, mag wel worden aangenomen dat ook dit een stempel van Frontinus is¹. Het is onder andere bekend uit Arensburg², Chesterholm, Corbridge en Rottweil³. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat het stempel uit het einde van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 80-100 na Chr.

1. Oswald (1931, 269) heeft het toegeschreven aan Rufinus.
2. Holwerda 1923, pl. XXXV, afb. 68, 6, een incomplete afdruk die gelezen is als OFAM.
3. Knorr 1907, Taf. XXXII 308.

F52 FRONTI

Drag 27g RMO VF25 (83), VF1951 + VF2017a, VF1952,
VF1955, VF1955a, VF1957, VF*422, VF*427a,
f1975/4 4, Ve1939
PUG 1375

Dit retrograde stempel komt alleen voor op bakjes Drag 27 en 27g. De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de datering, zijn Chester en Rottweil¹. Uit de profielen van de Vechtense bakjes blijkt dat het niet een van de jongste stempels van Frontinus is. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Knorr 1907, Taf. XXX 42

F53 [F]IRON

Drag 27g RMO VF*427g
Drag 27 RMO VF1959f

Het enige stuk dat een aanwijzing geeft voor de ouderdom van dit stempel, is een bakje dat naar alle waarschijnlijkheid in York is gevonden¹. De datering berust daarom voornamelijk op de profielen van de bakjes uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Yorkshire Museum, vindplaats onzeker

Fronto

Fronto is een van de minder produktieve pottenbakkers die onder Tiberius en Claudius in La Graufesenque werkzaam zijn geweest. Hij heeft regelmatig bakjes Ritt 5 vervaardigd, en een van zijn stempels heeft een lijst rondom de tekst, beide gegevens tonen aan dat het begin van zijn activiteiten in de tijd van Tiberius moet worden geplaatst.

Oswald heeft de stempels van Fronto uit La Graufesenque toegewezen aan een naamgenoot uit Montans, die ongeveer in dezelfde tijd heeft gewerkt¹. Ook uit Lyon-La Muette is een pottenbakker met de naam Fronto bekend². Het cognomen is echter dermate gebruikelijk geweest, dat er geen gegronde reden is om aan te nemen dat het om minder dan drie verschillende fabrikanten gaat³.

- 1 Oswald 1931, 128 en 387, Durand-Lefebvre 1946, 154, pl. III 74, Gallia 32, 1974, 493
- 2 Lasfargues e.a. 1976, 54-57, XVI
- 3 Mocsy e.a. 1983, 130 (249 vermeldingen)

F54 FRONTOF

Drag 27g RMO VF*422x

Omdat de productie van Fronto van beperkte omvang schijnt te zijn geweest, is het wellicht beter de tekst van dit stempel op te vatten als Fronto f(ecit) dan als Front(onis) off(icina) (vgl. p. 85). Het stempel komt ook voor op bakjes Drag 24, en is onder andere aangetroffen in Valkenburg periode 1¹. Het stuk uit Vechten heeft een grote, hoge standring, en dateert waarschijnlijk van voor het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

- 1 Glasbergen 1967, 105, 381

F55 FRONTO

Drag 27g RMO VF2368a, VF*421, VF*421a.

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt 8 en Drag 24. Het enige aanknopingspunt voor de datering is de vondst van twee afdrukken in Valkenburg, kennelijk zijn stukken met dit stempel na ca. 40 na Chr. (nog) op de markt geweest. Het bakje met nummer VF2368a is een middelgroot exemplaar met een min of meer afgeplatte rand, dat waarschijnlijk uit de tijd van Claudius stamt. De beide andere stukken behoren tot het kleine formaat, en zijn daarom slechts bij benadering te dateren, maar het is weinig aannemelijk dat ze veel ouder zijn dan het eerder genoemde La Graufesenque [1], ca. 40-55 na Chr.

Fuscus i

In La Graufesenque zijn kennelijk twee pottenbakkers met de naam Fuscus werkzaam geweest, die door Oswald niet zijn onderscheiden¹. De stukken van de bekendste van de twee dateren van omstreeks het einde van de 1ste eeuw. De productie van zijn oudere naamgenoot omvat onder andere Drag 17 en 17aR (vgl. afb. 6 37, e) en Ritt 5, zodat deze al in de tijd van Tiberius actief moet zijn geweest. Tot de vindplaatsen van zijn produkten behoren de Fosse de Curratus te La Graufesenque, Aislingen², een kuil te Chichester met materiaal uit de tijd van Claudius³ en het Kops Plateau te Nijmegen. Wellicht komt de naam van Fuscus i voor in een borderel uit La Graufesenque⁴.

- 1 Oswald 1931, 128 v., 387 en 426
- 2 Knorr 1912, Taf. XIII 50
- 3 Hartley 1974a, 6
- 4 Marichal 1988, nr. 93

F56 FVSCI

Drag 27g RMO VF*431a.

Van dit stempel zijn maar een of twee andere exemplaren bekend. De enige zekere parallel is afkomstig uit Poitiers. Het andere, waarschijnlijk eveneens identieke stempel, bevindt zich op een Drag 25 met een aan de onderzijde afgeschuinde standring uit Gué-de-Sciaux¹. Het profiel van het bakje uit Vechten bevestigt de vroege datering die uit het laatste gegeven kan worden afgeleid. La Graufesenque [2], ca. 30-55 na Chr.

- 1 Richard 1991, 99, fig. 1, 17

Fuscus ii

De hieronder besproken stempels kunnen op grond van de plaatsen waar ze zijn gevonden, in de tijd van Domitianus en Traianus worden gedateerd. Het is daarom weinig aannemelijk dat ze afkomstig zijn van de in het voorgaande genoemde Fuscus, die nog vormen als Drag 17 en Ritt 5 heeft gemaakt. De produkten van Fuscus ii zijn in La Graufesenque aangetroffen in het afval rond de grote oven, die in de jaren 80-120/130 na Chr. in gebruik is geweest¹. Dat deze pottenbakker in de tijd van Vespasianus nog niet actief was, blijkt niet uit de vindplaatsen van zijn werkstukken, maar uit hun profielen. De door Fuscus ii gemaakte schotels zijn alle bijzonder diep, en vergelijkbaar met die van bijvoorbeeld Bassinus, zijn borden zijn plomp en

hebben vaak zeer schuin staande wanden, en zijn bakjes zijn gewoonlijk eveneens zeer grove stukken

Omdat de stempels van Fuscus II zeer goed zijn vertegenwoordigd in castella die pas in de jaren negentig of later zijn gebouwd, moet hij tot de laatste pottenbakkers uit La Graufesenque behoren wier produkten nog in de noordwestelijke provincies zijn afgezet. Het is niet onmogelijk dat hij identiek is met de Fuscus die in de 2de eeuw vormschotels heeft vervaardigd voor kommen Drag 37 en bekens Déch 67²

1 Vernhet 1981, 34

2 Vernhet 1991, 28 v, Mees 1995, 77 en Taf 67, 9

F57 OFFVSCI

Drag 15/17R RMO VF1962

Schotel RMO VF25 (89), VF*1305

Dit stempel heeft een wel zeer bijzondere vorm. De tekst is aangebracht tussen stelregels, en wordt aan de linkerzijde door een palmtakje, en aan de rechterzijde door een klimopblaadje geflankeerd. Tot de vindplaatsen behoren Arnsburg¹, de Saalburg², de Salisberg³ en Stockstadt⁴, zodat het stempel wel van omstreeks het einde van de 1ste eeuw moet dateren. Daarmee is het samen met nummer F58 veruit het jongste stempel uit La Graufesenque dat van stelregels is voorzien. De Drag 15/17R uit Vechten is een buitengewoon diep exemplaar, en vermoedelijk een van de laatste schotels van dit type die in La Graufesenque zijn gemaakt. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

1 ORL B16, 24, 13

2 ORL A3, 177, onder nr 50-54

3 ORL A3, Taf 17, 50

4 ORL B33, 102, 50

F58 [OF] FVSC

Drag 18 RMO VF1961

Het teken dat aan de naam voorafgaat, is waarschijnlijk eerder een sierlijk uitgevoerde punt dan een I. Fragmenten van dit stempel zijn gemakkelijk te herkennen aan de tabula ansata en de stelregels waartussen de tekst is aangebracht.

De lijst van parallellen omvat onder andere een exemplaar uit Little Chester en een afdruk die waarschijnlijk uit York afkomstig is¹. Het bord uit Vechten is betrekkelijk hoog, maar niet zo plomp als veel andere stukken van Fuscus II, zodat het stempel wel uit de laatste decennia van de 1ste eeuw zal dateren. De stempels F57 en F58 zijn de jongste exemplaren met stelregels uit La Graufesenque. De patrijs waarmee het Vechtense bord is gemerkt, is later gebroken, waarbij de beide ansae verloren zijn gegaan. Deze gereduceerde versie is bekend uit het productiecentrum. La Graufesenque [2], ca. 80-100 na Chr.

1 Yorkshire Museum, herkomst onzeker

F59 OF FVS

Drag 18 RMO VF*430, f1940/5 193

Bord RMO VF*430a

Net als bij het stempel F58 moet het teken vóór de naam waarschijnlijk niet beschouwd worden als een I maar als een soort punt. Het stempel is aangetroffen op verscheidene plaatsen die pas in de Flavische tijd zijn

ontstaan, zoals Bad Cannstatt¹ en Ilkley. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

1 Knorr 1921, Taf IX 79

F60 FVSCI

Drag 18 RMO VF908

Bord RMO f1909/10 2, f1975/4 4

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, alle op borden. Drag 18. Tot de vindplaatsen behoren Butzbach en Caerleon. Het Vechtense bord met nummer VF908 is niet opmerkelijk hoog, maar de stand van de wand is bijzonder schuin. La Graufesenque [2], ca. 80-120 na Chr.

F61 FVSCI

Drag 18 RMO VF*431

Uit de vondst van identieke afdrukken in Bad Cannstatt¹, Bainbridge en Butzbach kan worden afgeleid dat dit stempel van rond de overgang van de 1ste naar de 2de eeuw dateert. De schuine stand van de wand van de Drag 18 uit Vechten is hiermee geheel in overeenstemming. La Graufesenque [2], ca. 80-120 na Chr.

1 ORL B59, Taf IV 202, Knorr 1921, Taf III 40

F62 FVSCI

Drag 18 RMO VF1960, VF1920 24

Bord RMO VF*431b

Verscheidene exemplaren van dit stempel zijn aangetroffen op plaatsen die onder Domitianus zijn ontstaan, zoals Holt¹ en de Saalburg². De borden uit Vechten hebben de plompe standrings die karakteristiek zijn voor stukken uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [1], ca. 80-120 na Chr.

1 Grimes 1930, 123, 6

2 ORL A3, Taf 17, 55

F63 F[VSC]I

Drag 27 RMO VF2915

Hoewel alleen de eerste en de laatste letter van deze afdruk duidelijk zichtbaar zijn, kan uit de grofheid van zowel de letters als het bakje zelf worden afgeleid dat het wel een stempel van Fuscus II moet betreffen. Tot nu toe lijken er geen parallellen bekend te zijn, maar het profiel van het bakje en de gegevens over de andere stempels van Fuscus II wijzen op een datering rond het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

F64 FVSCI

Drag 27 RMO VF1964

Dit stempel is ook aangetroffen op schotels Drag. 18R en bakjes Drag. 33. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Butzbach en het Steinkastell te Heddernheim¹. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

1. Fischer 1973, 221, Abb. 83, 20.

F65 FVSCI

Drag. 27 RMO: VF1963.

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering van dit stempel, is de Saalburg¹. Het profiel van het Vechtense bakje doet vermoeden dat het niet een van de jongste stempels van Fuscus ii is. La Graufesenque [1], ca. 80-100 na Chr.

1. ORL A3, Taf. 17, 59.

F66 FVSCI

Drag. 27 RMO: VF2074; VF*387.

Voor de datering van dit retrograde stempel bestaan maar weinig aanknopingspunten. De Saalburg¹ is tot nu toe de enige gedateerde context. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 80-100 na Chr.

1. ORL A3, Taf. 17, 57.

F67 FVS[CI]

Drag. 27 RMO: VF*431d.

De complete tekst van dit stempel is bekend van afdrukken die elders zijn gevonden, onder andere in Butzbach en Heronbridge. La Graufesenque [2], ca. 80-120 na Chr.

F68 FVSC

Drag. 27 PUG: 1403.

De enige gedateerde context van dit stempel is Heddernheim. Het profiel van het bakje uit Vechten, dat tot het kleine formaat behoort, doet vermoeden dat het niet een van de jongste stempels van Fuscus ii betreft. La Graufesenque [1], ca. 80-100 na Chr.

F69 FVSC

Drag. 27 RMO: VF2533.

De tekst van dit stempel is verre van duidelijk, maar luidt waarschijnlijk FVSC. Parallellen schijnen tot dusver niet te zijn gevonden, zodat de datering op het profiel van het bakje berust. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

Galbinus

G1 GALBINIM

Bord RMO: VF1949.

Drag. 27g RMO: VF958; VF1563; VF1734; VF*205; f1909/10.2.

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, moet in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen, want er is een identieke afdruk bekend uit Valkenburg periode 3¹. Anderzijds telt de lijst van vindplaatsen ook enkele Flavische complexen, waaronder Camelon², de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen³, en Rottweil.

Het stempel is door Oswald toegewezen aan G. Albinus, evenals het stempel GALBINVSF⁴. Omdat stempels waarin een cognomen alleen van een praenomen vergezeld gaat, bijzonder zeldzaam zijn⁵, is het wellicht aannemelijker dat deze stempels afkomstig zijn van een zekere Galbinus. Het cognomen Galbinus is verder onbekend, maar zou kunnen zijn afgeleid van Galba. Gezien de datering van het stempel kan echter niet worden uitgesloten dat het aan C. Exomnius Albinus moet worden toegeschreven, een pottenbakker die kort na het midden van de 1ste eeuw actief is geweest⁶. La Graufesenque [1], ca. 60-85 na Chr.

1. Glasbergen 1948-1953, 132, 145.
2. Hartley 1972a, 5, 11.
3. Legioensvesting: Bogaers/Haalebos e.a. 1980, pl. 16, 29, uit de gracht van periode 5 (waarschijnlijk niet de primaire context).
4. Oswald 1931, 11. Zie verder voor GALBINVSF o.a. Walters 1908, 328, M1876 (gelezen als GALRINVSF), en Ettlinger 1975-1978, Taf. 1, 63.
5. Vgl. catalogus nr. A97, met noot 3.
6. Vgl. catalogus nr. A35.

Gallicanus

De naam van Gallicanus is verbonden met een in La Graufesenque gevonden afvalput, de zogenaamde Fosse de Gallicanus (afb. 2.10, c), die duizenden stukken afgekeurde sigillata bevatte, niet alleen uit de werkplaats van Gallicanus, maar ook uit die van anderen. Omdat deze put bijna zuiver cilindervormig was, neemt men aan dat hij in de loop van één stookseizoen is gevuld; als de put langer open zou hebben gelegen, zouden de wanden ongetwijfeld sterker zijn afgekalfd. De totstandkoming van het depot wordt op grond van de vindplaatsen van de stempels die erin zijn aangetroffen, in het begin van de regering van Nero gedateerd.

Samen met het depot van Narbonne-La Nautique, dat eveneens produkten van Gallicanus bevatte¹, vormt de Fosse de Gallicanus de vroegste context van de productie van deze buiten La Graufesenque nauwelijks bekende fabrikant. De profielen van sommige van zijn werkstukken doen echter vermoeden dat hij al omstreeks 45/50 na Chr. actief is geweest. Zijn werkzaamheden hebben zich waarschijnlijk uitgestrekt tot in de tijd van Vespasianus, want stempels met zijn naam zijn onder andere gevonden in Caerleon en Nijmegen-west.

1. Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 39.

G2 OFGALIC

Drag. 18 RMO: VF*433a.

Bord RMO: VF*433.
PUG: Ve1925/1.

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is niet alleen gebruikt voor het merken van onversierde waar, maar ook om vormschotels voor Drag 29 tussen de versiering te signeren¹. In sommige van deze vormschotels is bovendien met de hand de tekst NFE of IVFE onder de decoratie aangebracht, kennelijk zijn deze stukken vervaardigd door een zekere N- of lu-, die tot het personeel van Gallicanus heeft behoord. De vormschotels met het stempel OFGALIC zijn niet alleen door Gallicanus zelf gebruikt, maar ook door Albus, Patricius en Senicio².

In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque zijn meer dan dertig exemplaren van dit stempel aangetroffen in vormschotels of tussen de decoratie van kommen Drag 29, veelal in combinatie met het bodemstempel GALLICANI. Op onversierde waar bevindt zich nog eens een dozijn identieke afdrukken. Verder zijn er geen parallellen bekend uit een gedateerde context. Het Vechtense bord met nummer VF*433 heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Mees 1995, 77 en Taf. 67, 1-7
- 2 Mees 1995, 211 en Taf. 67, 1-2

G3 [G]ALLICANI MA

Drag 29 RMO VF1965, VF*435

Dit relatief zeldzame stempel komt alleen voor op kommen Drag 29, waaronder exemplaren uit Aislingen¹ en Rome². De decoratie van het laatstgenoemde stuk hoort thuis in de tijd van Nero. Beide kommen uit Vechten hebben een dubbele groef rond het stempel. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf. XIII 51
- 2 Knorr 1952, Taf. 26 B

G4 GALLICA MA

Drag 15/17 RMO zonder nr
Bord RMO VF1737
Drag 29 RMO VF1738, VF1739

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoort onder andere Nijmegen-west, en vermoedelijk ook York¹. Te oordelen naar de exemplaren uit Nijmegen-west en Vechten zijn de afdrukken op kommen Drag 29 wellicht ouder dan de andere, omdat ze nog een enigszins rechthoekige vorm hebben², de afdrukken op onversierde waar hebben meer afgeronde uiteinden. De kommen uit Vechten bezitten beide een dubbele groef om het stempel. Op grond van de voornoemde gegevens kan het stempel in de tijd van Nero en Vespasianus worden gedateerd. La Graufesenque [1]³, ca. 55-75 na Chr.

- 1 Yorkshire Museum, herkomst onzeker
- 2 Zie ook Fiches 1978, 61, fig. 12, 46
- 3 Vgl. Hermet 1934, pl. 111, 60a, waarschijnlijk identiek

G5 GAL[ICANI]

Drag 29 RMO VF*214a

Dit is een tamelijk onbekend stempel, dat tot nu toe alleen op kommen Drag 29 is aangetroffen. In La Graufesenque is een afdruk te voorschijn gekomen uit het depot Cluzel 15. De decoratie van stukken uit Londen¹ en Mainz-Weisenau² wijst op een datering in de tijd van Claudius en Nero. De kom uit Vechten heeft slechts een enkele groef rond het stempel. La Graufesenque [1]³, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Knorr 1952, Taf. 26 A
- 2 Knorr 1952, Taf. 26 C
- 3 Hermet 1934, pl. 111, 60

G6 ALL[IC]AN

Ritt 9 RMO VF944

Van dit stempel zijn maar enkele exemplaren bekend, hoewel geen daarvan een duidelijke G aan het begin van de tekst toont, moet het wel een stempel van Gallicanus zijn. In het bakje uit Vechten is de patrijs niet diep genoeg ingedrukt, zodat de middelste letters ontbreken. Er zijn geen goede aanknopingspunten voor de bepaling van de ouderdom, maar het profiel van de Ritt 9 doet vermoeden dat het stempel niet van voor de tijd van Nero dateert. La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr.

Gallus

Het is niet uitgesloten dat de hieronder besproken stempels niet toebehoren aan Gallus, zoals in navolging van Oswald algemeen wordt aangenomen¹, maar aan Gallicanus. De datering van de aan Gallus toegewezen stempels komt overeen met die van Gallicanus, bovendien vertonen enkele stempels van "Gallus" wat de vorm van de letters betreft enige gelijkenis met sommige stempels van Gallicanus².

Anderzijds komt in enkele borderellen uit de tijd van Nero en Vespasianus de naam Galus of Gallus voor³, zodat het geen twijfel lijdt dat in La Graufesenque in het derde kwart van de 1ste eeuw een zekere Gal(l)us werkzaam is geweest. Vooralsnog worden de hierna vermelde stempels daarom toch aan Gallus toegewezen. Gezien de datering van Gallus' produkten kan het uitgesloten worden geacht dat hij in Banassac werkzaam is geweest⁴.

- 1 Oswald 1931, 130 v en 388
- 2 Vergelijk vooral catalogus nr G8 (Gallus) met nr G4 (Gallicanus)
- 3 Manchal 1988, nr. 33, 47, 53-54, 87 en 161
- 4 Oswald 1931, 130 OF GALLVS, ongetwijfeld ontleend aan Vialettes 1894-1899, 28, uit de collectie Cérès, Morel 1938, 141, Morel 1950-1954, 563, Peyre 1975, 36, uit de collectie Roqueplo, vgl. p. 14, noot 8

G7 GALLI MANVS

Drag 15/17 RMO f1980/7 302
Drag 18 RMO VF*207
PUG 1947-43
Bord RMO f1940/5 111 (2 ex.)

Dit is waarschijnlijk het enige stempel uit La Graufesenque waarop meer dan MA of MAN is te lezen. Tot nu toe heeft men steeds verondersteld dat deze afkortingen tot manu moeten worden aangevuld, maar dit stempel wijst erop dat de volledige vorm manus luidt, deze komt ook voor in het graffiti SABINI MANVS, waarmee een vormschotel voor een fles van het type Hermet 15 is gesigeneerd¹.

In de Fosse de Gallicanus is een handvol exemplaren van dit stempel aangetroffen. Verder omvat de lijst van vindplaatsen onder andere het depot van Narbonne-La Nautique², Valkenburg periode 2³ en Zwammerdam periode I⁴.

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is later beschadigd geraakt. De resterende tekst, ALLI MAN, is door Oswald toegewezen aan een verder onbekende Zuidgallische pottenbakker Alius of Alius⁵. Afdrukken

met deze gereduceerde tekst zijn onder andere bekend uit La Graufesenque⁶ en Xanten⁷ La Graufesenque [1], ca 50-70 na Chr

- 1 Mees 1995, Taf 172, 3
- 2 Fiches e.a. 1978, 191, fig 4, 40
- 3 Glasbergen 1948-1953, 138, 221-222
- 4 Haalebos 1977, Taf 23, 114
- 5 Oswald 1931, 13 De overige drie stempels die daar zijn opgevoerd, zijn vermoedelijk verkeerd gelezen (vgl catalogus nr A37*), het daar vermelde stempel OFALIVS uit Vechten is tot dusver niet teruggevonden
- 6 Hermet 1934, pl 110, 6
- 7 Steiner 1911, Taf XIX 9, uit graf 9, dat door Oswald (1931, 13) ten onrechte in de tijd van Claudius is gedateerd

G8 GALLIMA

Drag 18 PUG 1947-97 (afb 6 17, e)
Bord RMO VF*208 (afb 6 18, c)
Drag 27g RMO zonder nr

De beide borden uit Vechten behoren tot het kleine formaat, evenals een in La Graufesenque gevonden exemplaar van het type Drag 18 De enige gedateerde context waarin een identieke afdruk is aangetroffen, is Castileford De profielen van de stukken uit Vechten doen echter vermoeden dat de patrijs waarvan deze afdrukken afkomstig zijn, vooral in de voor-Flavische tijd is gebruikt La Graufesenque [1], ca 55-75 na Chr

G9 GALLI

Drag 18 PUG 62
Bord RMO VF*434

Voor de datering van dit stempel zijn maar weinig aanknopingspunten voorhanden De Drag 18 uit Vechten is een betrekkelijk laag exemplaar, zodat het stempel wel uit de tijd van Claudius en Nero zal dateren La Graufesenque [1], ca 45-65 na Chr

Geminus

Oswald heeft twee pottenbakkers met de naam Geminus onderscheiden, die beide in Lezoux werkzaam zouden zijn geweest, en wel resp in de tweede helft van de 1ste eeuw en van het tweede kwart tot aan het einde van de 2de eeuw¹ In werkelijkheid zijn er waarschijnlijk zes pottenbakkers van deze naam actief geweest, de oudste in La Graufesenque De naam van de laatste komt voor in een in het productiecentrum gevonden borderel dat vermoedelijk uit de tijd van Nero dateert², als fabrikant van pannas ofwel kommen Drag 29 Tot dusver zijn echter geen kommen van dit type aangetroffen die van de naam Geminus zijn voorzien De weinige beschikbare gegevens doen vermoeden dat Geminus uit La Graufesenque rond het midden van de 1ste eeuw actief is geweest

- 1 Oswald 1931, 132 v en 388 v
- 2 Marchal 1988, nr 74

G10 GEMINV

Drag 27g RMO VF1966

Dit stempel komt onder andere voor op bakjes Ritt 8 en 9, zodat het wel uit de voor-Flavische tijd zal stammen Op een dergelijke datering wijst ook de vondst van een identieke afdruk in de Moorschicht te Wiesbaden¹ Het stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, Asciburgium², Bonn, Glanum³, Straatsburg, Tarragona⁴ en Tongeren⁵ Het profiel van het bakje wijst op een datering omstreeks het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca 40-60 na Chr

- 1 Ritterling/Pallat 1898, Taf VIII 54
- 2 Bechert/Vanderhoeven 1988, 54, 160-161
- 3 Bemont 1976, 45, 177
- 4 Ruger 1968, Taf 71, 9
- 5 Vanderhoeven 1975a, 72, 329

Claudius Gemma

De hieronder besproken stempels zijn door Oswald deels aan Gemma en deels aan een samenwerkingsverband van Clarus en Gemma toegewezen¹ In La Graufesenque is echter geen fabrikant met de naam Clarus werkzaam geweest De door Oswald onder Clarus gerubriceerde stempels zijn hetzij verkeerd gelezen, hetzij afkomstig van Clarus uit Lyon-La Murette²

De stempels met teksten als CLA GEMM en CLGEMMA³ vermelden hoogst waarschijnlijk niet twee cognomina, maar een afgekort gentilicium en een cognomen Het gentilicium zal wel tot Claudius mogen worden aangevuld, de meest voorkomende familienaam die met Cla begint.

Claudius Gemma is zonder enige twijfel in La Graufesenque actief geweest Zijn produkten zijn er aangetroffen in het afval rond de grote oven uit ca 80-120/130 na Chr⁴ Op grond van de gegevens over het stempel met nummer G13 kan worden vermoed dat Claudius Gemma zijn bedrijf in de 2de eeuw naar Banassac heeft verplaatst In La Graufesenque is hij waarschijnlijk tot onder Traianus actief geweest, want in Butzbach en Butzbach-Degerfeld⁵ zijn nog afdrukken gevonden van patrijzen die in dit productiecentrum zijn gebruikt.

- 1 Oswald 1931, 133, 374 en 386
- 2 Oswald 1931, 80 en 374, vgl Oxé/Comfort 1968, nr 443-444
- 3 Hermet 1934, pl 110, 35, catalogus nr G12
- 4 Vernhet 1981, 34
- 5 Simon 1968, 59, Abb 22, 402, toegewezen aan Flavius Germanus

G11 OFGEM MAE

Drag 18 RMO VF*437, VF*437a
Schotel RMO VF*437b

De enige gedateerde context waarin een identieke afdruk is aangetroffen, is Valkenburg periode 4¹ Te oordelen naar de profielen van de stukken uit Vechten dateert het stempel uit de laatste decennia van de 1ste eeuw² La Graufesenque [2], Banassac [2], ca 70-100 na Chr

- 1 Glasbergen 1948-1953, 138, 223
- 2 Vgl ook het profiel van een in Geldermalsen gevonden schotel met dit stempel Stuart 1968, 71, afb 8, 65

G12 CLGEMMA

Drag 18 PUG 1533

Dit stempel, dat ook op schotels van het type Drag 18R is aangetroffen, is onder andere bekend uit het Erweiterungslager te Hedderheim¹. Het profiel van het Vechtense bord wijst op een datering in de Flavische tijd of kort daarna La Graufesenque [1]², Banassac [2], ca. 70-100 na Chr

1 Dragendorff 1907, Taf XXII 5

2 Hermet 1934, pl 111, 46a

G13 GEMAE

Drag 27 RMO VF1974

Van dit stempel schijnen maar twee parallellen bekend te zijn, en wel op een Drag 27 uit Londen en op een niet nader gedetermineerd bakje uit Marseille. De patrijs waarvan deze drie afdrucken afkomstig zijn, is op een gegeven ogenblik beschadigd, waarbij de G grotendeels is verdwenen. Afdrucken uit dit stadium zijn tot nu toe alleen in Banassac gevonden¹ (vgl. afb. 2.14). Het Vechtense bakje is waarschijnlijk niet uit het laatstgenoemde productiecentrum afkomstig². Op grond van het profiel kan het in de laatste decennia van de 1ste eeuw worden gedateerd. De patrijs is dus vermoedelijk pas in de 2de eeuw in Banassac terechtgekomen. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 70-100 na Chr.

1 De Mortillet 1879, 36 FMAE, Morel 1938, 142 FMAE, Morel 1950-1954, 563 FMAE, Cavaroc 1964, 144, pl. I 11, gelezen als FMAE, Hofmann 1966, 43, 8, toegeschreven aan een verder onbekende pottenbakker Maesus (vgl. Oswald 1931, 177 en 399), Hofmann 1970, 7, fig. 3, Hofmann 1988, 37, fig. 16, en 41, fig. 17

2 Zie bijlage A, 1

G14 C GEMM

Drag 27g RMO f1940/5 27

De tekst van dit stempel is verre van duidelijk, maar luidt waarschijnlijk C GEMM (retrograde), waarbij de G ondersteboven staat. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Friedberg¹ en de Salisberg, zodat het stempel wel uit het einde van de 1ste eeuw zal dateren. Het profiel van het bakje uit Vechten is hiermee in overeenstemming. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 70-100 na Chr.

1 ORL B26, 33, Abb. 1, 9

Genialis

Genialis is een van de minder bekende pottenbakkers uit La Graufesenque. Uit de weinige beschikbare gegevens kan worden afgeleid dat hij in elk geval kort na het midden van de 1ste eeuw actief is geweest. Oswald heeft verondersteld dat zijn werkzaamheden zich tot in de Flavische tijd hebben uitgestrekt, maar het is onduidelijk waarop deze hypothese berust¹. Toch is het niet uitgesloten dat Genialis nog na het jaar 70 werkzaam is geweest, want in La Graufesenque is zijn naam aangetroffen in een borderel op een schotel van Calvus². Gezien de bekendheid van het cognomen Genialis³ is het geenszins noodzakelijk Genialis uit La Graufesenque te identificeren met een naamgenoot uit Montans en Valéry⁴.

1 Oswald 1931, 133 en 389. Bij de onder Nalis gerangschikte stempels OFNALIS en OFNALI (idem, 215) gaat het waarschijnlijk eveneens om stempels van Genialis.

2 Marchal 1988, nr. 46, vgl. catalogus nr. C19

3 Mócsy e a 1983, 135

4 Montans Gallia 38, 1980, 500. Valéry Bémont/Jacob 1986, 83, fig. 19, 6

G15 GENALISF

Drag 24/25 RMO VF*439, VF*1466

De tekst van dit stempel luidt strikt genomen GENALISF, maar de N mag ongetwijfeld worden opgevat als een ligatuur van N en I. Het stempel komt niet alleen voor op bakjes, maar ook op borden en op kommen. Drag 29. Een stuk van dit type uit Vindonissa is in dezelfde vormschotel gemaakt als een exemplaar met het stempel ALBIM uit La Graufesenque¹ en een korn van Vapuso uit Narbonne². De decoratie dateert van kort na het midden van de 1ste eeuw. De profielen van de bakjes uit Vechten zijn hiermee in overeenstemming. Nadere aanknopingspunten voor de datering ontbreken vooralsnog. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Hermet 1934, pl. 106, 16, Knorr 1952, Taf. 30 A

2 Mees 1995, 212, Liste D

Germanus

Germanus dankt zijn bekendheid niet zozeer aan zijn stempels op onversierde waar en op kommen. Drag 29 als wel aan de talloze vormschotels die hij moet hebben geproduceerd, vooral voor kommen. Drag 37. Germanus heeft voornamelijk in La Graufesenque gewerkt¹, maar er zijn ook enkele stukken met zijn naam in Le Rozier gevonden², zodat het aannemelijk is dat hij ook daar enige tijd actief is geweest.

Het oudste vondstcomplex waarin een stempel van Germanus is aangetroffen, is Gloucester-Kingsholm. Uit deze context kan worden afgeleid dat hij al voor ca. 66 na Chr. werkzaam moet zijn geweest. Op een dergelijke vroege aanvangsdatum wijst ook de vondst van enkele van zijn stempels op borden. Ritt. 1 en bakjes Ritt. 9. De meeste produkten van Germanus zijn echter gevonden in nederzettingen die in de tijd van Vespasianus zijn ontstaan. Er zijn nauwelijks stempels met zijn naam bekend uit vondstcomplexen die na het jaar 80 kunnen worden gedateerd, zodat mag worden verondersteld dat hij omstreeks 85/90 na Chr. de vervaardiging van onversierde sigillata heeft gestaakt - tenzij Germanus identiek is met Flavius Germanus, wiens produkten tot in het begin van de 2de eeuw op de markt zijn geweest.

Aan het begin van zijn loopbaan lijkt Germanus voor de vervaardiging van met relief versierde waar nog vormschotels van anderen te hebben betrokken, want enkele met zijn naam gestempelde kommen. Drag 29 zijn gemaakt in vormschotels die ook door Albus en Macer zijn gebruikt³. De eerste vormschotels van zijn eigen hand, voor bekers. Drag 30, vertonen nog niet de karakteristieke decoraties die tot de 'stijl van Germanus' worden gerekend⁴. Deze stijl is voor het eerst herkenbaar op vormschotels die waarschijnlijk vanaf ca. 70 na Chr. zijn gemaakt⁵. Stukken uit vormschotels van deze serie zijn onder andere gevonden in Camelon en Wilderspool⁶, zodat ze zeker tot na het jaar 80 op de markt moeten zijn geweest, sommige zou men op stilistische gronden nog wel in de jaren negentig willen dateren⁷. In La Graufesenque is verder nog een serie vormschotels geproduceerd die behalve met de naam van Germanus met S, SE of SER zijn gemerkt, wellicht een afkorting van servus - al dan niet als cognomen bedoeld⁸. Minstens een deel van deze stukken zou na ca. 90 na Chr. zijn gemaakt⁹.

Ook in Banassac zijn vormschotels gebruikt die met een patrijs van Germanus zijn gesigneerd, al dan niet in combinatie met Ser(vus?)¹⁰. Het is vooralsnog onzeker of deze exemplaren in Banassac zelf zijn gemaakt, of uit La Graufesenque zijn aangevoerd, al ligt de eerste mogelijkheid het meest

voor de hand¹¹ In elk geval is duidelijk dat ze pas in het tweede kwart van de 2de eeuw kunnen zijn vervaardigd, nadat een einde was gekomen aan de verre export vanuit La Graufesenque. Dat deze stukken nog door Germanus zelf zijn gesigneerd, is gezien de aanmerkelijk verschillende datering van diens oudste produkten weinig aannemelijk. Het heeft er alle schijn van dat de produktie van vormschotels onder Germanus' naam door een van zijn werknemers is voortgezet.

- 1 Hermet 1934, pl 111, 64-65b, Marchal 1988, nr 89, Dausse 1990, pl A, 96 en 114
- 2 Peyre 1971, 75, 14, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13
- 3 Hermet 1923, 163, Hermet 1934, pl 106, 12 en 18
- 4 Mees 1995, 78 en Taf 68 gestempeld met GERMANI MA
- 5 Mees 1995, 78 en Taf 69-72 gestempeld met GERMANI. Zie voor een door Germanus gesigneerd figuurstempel Gallia 12, 1954, 195, fig 2, Balsan 1963, 30, fig 1, Hedan/Vernhet 1974, 291, fig 5, Vernhet/Balsan 1975, 31, Bémont e a. 1987, 10, pl IV, Vernhet 1991, 23
- 6 Mees 1995, Taf 78, 11, 86, 5, en 87, 2
- 7 Mees 1995, 78 v, met Taf 73-86 en 87, 1-4 gestempeld met GERMANIF
- 8 Zie voor Servus Bet/Delage 1991, 212, fig 20, 304-305, andere mogelijkheden zijn bijv. Seranus, Serenus, Servandus en Servatus (Mócsy e a. 1983, 262 v)
- 9 Mees 1995, 79 v en Taf 87, 5-6, en 88-90 gestempeld met GERMANIF, met toevoeging van het stempel SER of van de met de hand geschreven letters SE of S
- 10 Mees 1995, 109 v en Taf 226-231 en 232, 1-3
- 11 Tot nu toe zijn in Banassac alleen afvormingen uit vormschotels van Germanus gevonden, uit chemische analyses is gebleken dat deze afvormingen ter plaatse zijn gemaakt (Widemann e a. 1976)

G16 [O]FGERMA

Drag 18 RMO VF1972

Dit stempel is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen. Het profiel van de Drag 18 uit Vechten doet echter vermoeden dat het een van de oudere stempels van Germanus is, en uit de tijd van Nero en Vespasianus dateert.

In Le Rozier is een afdruk aangetroffen met de tekst OFGERM, die bijna zeker van dezelfde patrijs afkomstig is als de afdruk uit Vechten¹. Gezien de datering van het stempel is het zeer wel mogelijk dat de patrijs inderdaad in Le Rozier is gebruikt. Een eveneens sterk gelijkende afdruk uit Banassac² moet echter uit La Graufesenque of Le Rozier afkomstig zijn, omdat de produktie in het eerstgenoemde pottenbakkerscentrum pas in de eerste jaren van de 2de eeuw op gang is gekomen. La Graufesenque [1]³, Le Rozier [1]⁴, ca. 65-80 na Chr.

- 1 Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13
- 2 Peyre 1975, 38, 2, uit de collectie Roqueplo (vgl. p. 14, noot 8)
- 3 Vgl. Hermet 1934, pl 111, 64g, wellicht identiek
- 4 Zie noot 1

G17 <GER>MANIOF

Bord RMO VF*591
 Drag 27g PUG Ve1922/7 + Ve1922/8

De afdrukken met de tekst MANIOF zijn door Oswald toegewezen aan een zekere Manus, die in de Flavische tijd in Banassac werkzaam zou zijn geweest¹. Deze pottenbakker heeft echter waarschijnlijk niet bestaan². De

afdrukken zijn gemaakt met een gebroken patrijs van Germanus. De oorspronkelijke tekst, GERMANIOF, is onder andere bekend uit La Graufesenque³ en Carlisle. Omdat de verkorte versie al in het Geschirrdépot te Burghofe is aangetroffen⁴, zal de patrijs wel omstreeks 70 na Chr. zijn gebroken.

De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Hedderheim en Wilderspool. Een stempel met de tekst MANIOF uit een graf met een munt van Domitianus te Praunheim is waarschijnlijk eveneens identiek⁵. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 183. Vgl. de Mortillet 1879, 36, Vialettes 1890-1894, 28, Morel 1938, 142, Morel 1950-1954, 563, Peyre 1975, 45, Bémont/Jacob 1986, 108, fig 10, Hofmann 1988, 34, fig 14
- 2 De meeste door Oswald vermelde stempels zijn klaarblijkelijk overgenomen uit andere publikaties, en vermoedelijk verkeerd gelezen. Bij de stempels met de teksten OFIMAN, OFMANI en OFMN gaat het wellicht om stempels van Amandus uit La Graufesenque, het stempel MANO uit Rheinzabern (vgl. Ludowici 1908, 168, graf 31, 6829) is niet aangebracht op een Ritt 8, maar op een Drag 40, en dateert derhalve van na het midden van de 2de eeuw
- 3 Hermet 1934, pl 111, 64
- 4 Ulbert 1959, Taf 41, 69
- 5 Riese 1907, 10, Domitianus, 2, en 20, 66

G18 GERMANIOI

Drag 18 RMO VF*452d
 Schotel RMO VF*452a
 Drag 29 RMO VF1396 (Knorr 1919, Taf 37 L), VF1979 (idem, Taf 37 J), VF*452c

De tekst van dit stempel luidt strikt genomen GERMANIOI maar mag ongetwijfeld worden opgevat als GERMANIOF. De enige gedateerde context waarin een exemplaar is aangetroffen, is het amfitheater in Chester. De kommen Drag 29 uit Vechten hebben ieder een enkele groef rond het stempel, en een profiel dat wijst op een datering in de vroeg-Flavische tijd. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 70-85 na Chr.

G19 GERMANIOI

Drag 29 RMO VF1385 (pl 38, r), VF1387 (Knorr 1919, Taf 37 N), VF1978 (idem, Taf 37 H), VF1979b (pl 38, n), VF*452, VF*452b (pl 38, o), VF*452e (Knorr 1919, Taf 37 M), VF*453b, zonder nr (pl 38, q), f1909/10 2 (pl 38, s), f1920/3 5 (pl 38, m)

Hoewel zelfs de duidelijkste afdrukken niet meer dan GERMANIOI te lezen geven, mag worden aangenomen dat dit een officina-stempel is. Met uitzondering van een enkele Drag 18R is het alleen op kommen Drag 29 aangetroffen. De vroegste gedateerde context is een kuil te Verulamium die wordt overdekt door een gebouw dat bij de reconstructie van insula XIV omstreeks 75/80 na Chr. is opgericht¹. Verder is het stempel onder meer bekend uit een klein depot uit de tijd van Vespasianus te Nijmegen², en uit Rottweil³ en Straubing⁴. Het is waarschijnlijk het oudste stempel dat deel uitmaakt van de Bregenzer Kellerfund⁵.

De Vechtense kom met nummer VF1385 heeft op het eerste gezicht net zo min een voor Germanus karakteristieke decoratie als de kom uit het depot te Nijmegen en een van de kommen uit Rottweil⁶. Het benedenfries vertoont echter veel overeenkomsten met het bovenfries van een kom uit Heidelberg, die voor het overige wel uitstekend in het oeuvre van Germanus past⁷.

Slechts twee van de kommen uit Vechten hebben een dubbele groef rond het stempel. La Graufesenque [1]⁶, Le Rozier [2], ca. 65-80 na Chr.

1. Hartley 1972b, 219, fig. 81, 11.
2. Morren 1966, 226, 2.
3. Knorr 1907, Taf. IV 1-2, V 1, en XXX 43-45 en 207-208; Planck 1975, 255, Abb. 37, 177-180.
4. Walke 1965, Taf. 41, 174-175.
5. Jacobs 1912, 174, Fig. 2.
6. Knorr 1907, Taf. IV 1.
7. Heukemes 1964, Taf. I 8; zie ook het bovenfries van Hermet 1934, pl. 102, 50, eveneens met een stempel van Germanus.
8. Vgl. Hermet 1934, pl. 111, 64a, wellicht identiek.

G20 GERMNI<OF>

Drag. 27 RMO: VF1776.

Deze afdruk is gemaakt met een gebroken patrijs die oorspronkelijk GERM(a)NIOF te lezen gaf. Afdrukken met de volledige tekst zijn tot nu toe alleen in La Graufesenque en Tongeren¹ gevonden. Ook de gereduceerde versie is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen. Het bakje uit Vechten dateert gezien het profiel van voor ca. 80 na Chr., en op grond van de gegevens over de andere stempels van Germanus zal de patrijs wel niet eerder dan ca. 65 na Chr. in gebruik zijn genomen. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 65-80 na Chr.

1. Vanderhoeven 1975a, 72, 330.

G21 GERMANI.FI

Ritt. 1 RMO: VF918 (afb. 6.23, i).
Bord RMO: VF*453g + VF*1506.

Dit is een van Germanus' stempels van het figulus-type. Omdat het in Vechten op een Ritt. 1 is gevonden, mag worden aangenomen dat het tot zijn oudste stempels behoort. Hierop wijst ook de vondst van een identieke afdruk in het Erdlager te Hofheim¹. De lijst van vindplaatsen omvat echter ook de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen. La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca. 60-75 na Chr.

1. Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 112.
2. Hermet 1934, pl. 111, 64i.

G22 [GER]MANI<F>

Drag. 18 RMO: VF*1483.

Op het eerste gezicht lijkt dit een genitivus-stempel, maar in werkelijkheid betreft het een afdruk van een gebroken patrijs van het figulus-type. Fragmenten van afdrukken die niet met zekerheid met de volledige of de gebroken versie kunnen worden geïdentificeerd, zijn aangetroffen in Segontium en in de legioensvesting te York¹. Een afdruk met de tekst GERMANI is bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. De patrijs zal wel net als de meeste andere van Germanus onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd zijn gebruikt. La Graufesenque [2]², Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr.

1. Dickinson/Hartley 1993, 767, fig. 283, 2740.
2. Wellicht Hermet 1934, pl. 111, 64h.

G23 GERF

Drag. 27g RMO: VF*446.

De lezing van dit stempel is niet geheel zeker, maar luidt waarschijnlijk GERF. Omdat Germanus geen patrijzen van het fecit-type lijkt te hebben gebruikt, kan de tekst wellicht het beste worden aangevuld tot Germani figuli. Gezien het profiel van het Vechtense bakje zal de patrijs op zijn laatst onder Vespasianus zijn gebruikt. La Graufesenque [1]¹, Le Rozier [2], ca. 65-80 na Chr.

1. Hermet 1934, pl. 111, 63l.

G24 G.ERMANI

Drag. 18 RMO: VF1977; VF*378; VF*451e; f1909/10.2.
PUG: 86.
Bord RMO: VF1975; VF2001d; VF*449a; VF*451c.

De hier afgebeelde afdruk uit Vechten is duidelijker dan de meeste andere; gewoonlijk ontbreekt het bovenste deel van de laatste letter. In La Graufesenque zijn verscheidene identieke afdrukken aangetroffen in de grote oven die in de jaren 80-120/130 na Chr. in bedrijf is geweest. Tot de vindplaatsen behoren verder Bickenbach¹, het amfiteater te Caerleon, Rottweil² en Sulz³. Het stempel maakt tevens deel uit van de Bregenzer Kellerfund⁴. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 65-90 na Chr.

1. Simon 1977, 63, 62.
2. Knorr 1907, Taf. XXX 50 en 146; Planck 1975, 261, Abb. 43, 3 (Kastell III).
3. ORL B61a, 9, 3.
4. Jenny 1880, 75, 17; Jacobs 1912, 182, 110.

G25 GERMANI

Drag. 15/17 RMO: VF1976; VF*451d.
Drag. 18 RMO: VF1975a; VF*451b; VF*451f; VF*453a; VF*453h.
PUG: Ve1925/5.
Bord RMO: VF1975; VF1979a.
PUG: Ve1925/5.

Bij verscheidene afdrukken is een horizontale streep dwars door de tekst waarneembaar, zoals bij het hier afgebeelde exemplaar uit Vechten. Waarschijnlijk was deze streep oorspronkelijk niet op de patrijs te zien, maar dit is niet geheel zeker. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het scheepswrak Culip IV¹, Hedderheim, Newton Kyme en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting.

Op het Vechtense bord met nummer Ve1925/5 is een graffito aangebracht met de tekst FI (afb. 4.1, a), die ook voorkomt op een bakje met een stempel van Primus, dat uit dezelfde opgravingsput afkomstig is². La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr.

1. Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 8.1.
2. Zie catalogus nr. P128; vgl. tevens nr. S170.

G26 GERMA[NI]

Drag. 18 RMO: VF*453.

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom van dit stempel, is de legioensvesting in Nijmegen¹. Gezien het profiel van de Drag.

18 uit Vechten zal het stempel wel op zijn laatst uit de tijd van Vespasianus dateren La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 65-80 na Chr

1 Bogaers/Haalebos e a. 1980, pl 16, 32

G27 GER[MNI]

Drag 18 RMO VF1970

Hoewel op geen van de bekende afdrucken een A te lezen is, mag de tekst van dit stempel ongetwijfeld worden gelezen als GERMANI. Voor de datering van het stempel bestaan nauwelijks aanknopingspunten. Het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat het wel net als de meeste andere stempels van Germanus uit de tijd van Nero en uit de vroeg-Flavische tijd zal stammen La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 65-85 na Chr

G28 CERMANI

Bord RMO zonder nr (2 ex), Ve1924/G

De enige gedateerde vondstcomplexen die identieke afdrucken hebben opgeleverd, zijn Hedderheim en het Steinkastell te Hofheim. Gezien de profielen van de Vechtense stukken stamt het stempel uit de bloeitijd van Germanus' produktie La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca 65-85 na Chr

G29 GERMANI

Drag 27g RMO VF*450, VF*450x

Drag 27 RMO f1975/4 4

Dit stempel komt uitsluitend voor op bakjes Drag 27 en 27g. De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering, is Gloucester La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 65-85 na Chr

G30 CERMAN

Drag 27g RMO VF*449, VF*453e

Drag 27 RMO VF2999

Dit is misschien een relatief laat stempel van Germanus, omdat het onder andere in Corbridge is aangetroffen¹. De lijst van vindplaatsen omvat ook Rottweil². La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 65-90 na Chr

1 Vgl Haverfield 1915, 281, wellicht het hier vermelde exemplaar

2 Knorr 1907, Taf XXX 51

G31 GERMA<N>

Drag 27g VF1973

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk GERMAN te lezen gaf. De complete tekst is onder andere bekend uit het Geschurdepot te Burghofe¹. Tot de vindplaatsen van de gebroken versie behoren Caerleon en Carlisle La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 70-85 na Chr

1 Ulbert 1959, Taf 41, 67

G32 CERMAN

Drag 27 RMO VF*448

Omdat dit stempel onder andere voorkomt op bakjes Ritt 9 en er een exemplaar is aangetroffen in Gloucester-Kingsholm¹, moet het wel een van de oudere stempels van Germanus zijn La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 60-80 na Chr

1 Wild 1985a, 57, S4

G33 [G]ERMAN

Drag 27g RMO zonder nr

De volledige tekst van dit stempel is bekend van de parallellen die zijn aangetroffen in Bonn en Woerden. Een afdruk uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting zou eveneens identiek kunnen zijn. Het bakje uit Vechten zou gezien het profiel nog voor-Flavisch kunnen zijn La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca 65-85 na Chr

G34 GERMA

Drag 27 RMO VF*447b, VF*447c, f1940/5 111

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Straubing¹, en wellicht ook de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen. De bakjes uit Vechten behoren tot het kleine formaat en zijn als zodanig slechts bij benadering te dateren, maar de profielen wijzen niet op een ouderdom die afwijkt van die van de meeste andere stempels van Germanus La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca 65-85 na Chr

1 Walke 1965, Taf 41, 173

G35 GERMA

Drag 27g RMO VF1816, VF*447, VF*447a.

Drag 27 RMO VF1971, VF1971a

De hier afgebeelde afdruk is betrekkelijk onduidelijk, maar de lezing van de tekst wordt bevestigd door zeventien afdrucken uit het Geschurdepot te Burghofe¹, dat de enige gedateerde context van dit stempel vormt. De bakjes uit Vechten behoren alle tot het kleine formaat en laten geen nauwkeurigere datering toe dan in de bloeitijd van Germanus' produktie La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr

1 Ulbert 1959, Taf 41, 68

G36 OIIGER

Drag 27g RMO VF*442a.

De tekst van dit stempel is allerm minst duidelijk, maar luidt waarschijnlijk OIIGER, of wellicht OFIGER. De vorm van de letters vertoont geen enkele overeenkomst met die van de andere stempels van Germanus, ook de afkorting OFI voor officina is niet van hem bekend. Toch is het niet uitgesloten dat het stempel van Germanus afkomstig is, want de datering komt overeen met die van de meeste van diens produkten, zoals blijkt uit de vondst van een identieke afdruk in de canabae bij de Nijmeegse

legioensvesting en uit het profiel van het Vechtense bakje La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr

Flavius Germanus

De stempels die hieronder worden besproken, zijn door Oswald toegewezen aan een samenwerkingsverband van Flavius en Germanus uit La Graufesenque en Banassac, en gedateerd in de tijd van Nero en Vespasianus¹. Germanus was in beide productiecentra natuurlijk geen onbekende, maar met Flavius is het anders gesteld. De door Oswald onder L S Flavius uit Zuid-Gallie gerubriceerde stempels² zijn in werkelijkheid afkomstig van Flavius en L S-Flavinus uit Montans³ en van Flavius uit Lezoux⁴, en hebben niets te maken met de stempels waar het hier om gaat. De naam Flavius is noch uit La Graufesenque, noch uit Banassac bekend. De stempels kunnen daarom beter worden toegeschreven aan één persoon, met de naam Flavius Germanus, naar analogie van Flavius Sabinus⁵ en T Flavius Secundus⁶.

Het kan niet worden uitgesloten dat Flavius Germanus' praenomen Lucius heeft geluid. In de meeste stempels heeft de F waarmee het gentilicium begint, aan de onderzijde een naar links gerichte streep. Op zichzelf hoeft dit niet te wijzen op een ligatuur van L en F of van F en L⁷, maar het is opvallend dat de F van officina in dezelfde stempels bijna zonder uitzondering de normale gedaante heeft. In één geval heeft de afwijkend gevormde F ongetwijfeld de functie van een ligatuur van F en L, namelijk in het stempel OFFLAGER⁸, maar in tal van andere gevallen is dit onmogelijk, omdat de F daar al door een L gevolgd wordt⁹, de afwijkende F kan dan moeilijk anders worden verklaard dan als een ligatuur van L en F, al is het misschien merkwaardig dat twee namen door middel van een ligatuur met elkaar verbonden zouden zijn¹⁰.

Oswalds veronderstelling dat de oudste stempels met de naam van Flavius Germanus uit de tijd van Nero dateren, lijkt te zijn gebaseerd op de vermelding van een afdruk op een bakje van het type Ritt 8¹¹, die onmogelijk correct kan zijn. Uit de vindplaatsen van Flavius Germanus' stempels blijkt dat hij pas in de Flavische tijd is begonnen sigillata met zijn naam te merken. Omdat hij nog kommen Drag 29 heeft gemaakt¹², moet hij in elk geval voor ca. 85 na Chr met de productie van sigillata zijn begonnen. Vermoedelijk mag de aanvangsdatum op ca. 80 na Chr worden gesteld, al is dit vooralsnog niet te bewijzen.

Aangezien de producten van Flavius Germanus onder andere zijn aangetroffen in nederzettingen die pas in de laatste jaren van de 1ste eeuw zijn ontstaan, zal hij wel tot in het begin van de 2de eeuw actief zijn geweest. Deze veronderstelling wordt gesteund door het gegeven dat een van zijn patrijzen nog in Banassac is gebruikt, waar de productie pas in de 2de eeuw op gang is gekomen.

Het is nog onzeker of Flavius Germanus identiek is met de welbekende pottenbakker en vormschotelmaker Germanus¹³. Op grond van de onversierde waar zou men dit wellicht willen aannemen. De producten van Germanus dateren ongeveer uit de periode van 60-90 na Chr, en die van Flavius Germanus waarschijnlijk op zijn vroegst uit ca. 80 na Chr. Men zou zich dus kunnen voorstellen dat Germanus in de jaren tachtig het burgerrecht heeft verworven, en daarna nieuwe patrijzen heeft gemaakt met vermelding van zijn (praenomen en?) gentilicium. De verhuizing van een patrijs van Flavius Germanus van La Graufesenque naar Banassac correspondeert met de verplaatsing van de productie van vormschotels van Germanus. Het is echter vreemd dat Germanus zijn vormschotels na ca. 80 na Chr steeds slechts met zijn cognomen zou hebben gemerkt, maar zijn onversierde waar met zijn gentilicium en cognomen.

1 Oswald 1931, 124 v en 386

2 Oswald 1931, 124

- 3 Flavius Gallia 38, 1980, 500, L S Flavinus Martin 1974, 126, fig 1, 12-13, Martin 1977, 68, Martin 1979b, 179, fig 3, 4-10, Gallia 38, 1980, 500, Bémont/Jacob 1986, 60, fig 2A
- 4 Hartley 1977, 258, noot 9
- 5 Hermet 1934, pl 112, 145e, en 113, 186-188
- 6 Hermet 1934, pl 113, 170-170a en 190, Vernhet 1976, 23, fig 4, 24, Vernhet/Vertet 1976
- 7 Vgl bijv catalogus nr A20, C166 en F2
- 8 Zie catalogus nr G38
- 9 Zie catalogus nr G37, G39 en G42
- 10 Vgl Bogaers 1986, 130, met noot 32
- 11 Oswald 1931, 125, OF FL GER uit Potiers
- 12 Knorr 1952, Taf 24
- 13 Deze veronderstelling is reeds te vinden bij Oxé 1936, 374

G37 OFFLAVI GER

Schotel RMO VEP13

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag 33. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Hedderheim en Nijmegen-west. Het profiel van de schotel uit Vechten wijst op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

G38 <O>FFLAGER

Drag 18 RMO VF*432, VF*432a
Bord RMO VF*432b, VF*886a
Drag 27 RMO VF*889

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OFFLAGER heeft geluid. De complete versie is niet in een gedateerde context aangetroffen, maar de gereduceerde tekst is onder andere bekend uit Bad Cannstatt¹, Malton, Ribchester² en de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen. La Graufesenque [1]³, Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

- 1 Knorr 1921, Taf III 34. Volgens Hartley is deze afdruk gemaakt met een patrijs die is afgevoerd van een afdruk die identiek is met die uit Vechten (vgl p 23), maar het verschil in lengte rechtvaardigt deze veronderstelling niet.
- 2 Wild 1988, 39, 101(S)
- 3 Vialettes 1894-1899, 5 en pl I, gelezen als OFAGER

G39 OF FL GER

Drag 18 RMO VF*445

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Hedderheim en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting¹. Er is ook een afdruk bekend van het Kops Plateau te Nijmegen², maar die kan onmogelijk al in de voor-Flavische tijd in de grond terecht zijn gekomen. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

- 1 Haalebos 1972, *36
- 2 Breuer 1931, pl XIII 64

G40 OFFL CER

Drag 18 RMO VF*445b
PUG 282

Dit stempel is ook aangetroffen op borden Drag 15/17 en bakjes Drag 33a, en wellicht tevens op bakjes van servies E. Tot de vindplaatsen behoren Catterick en de Saalburg¹. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

1 ORL A3, Taf 17, 68

G41 OFFLGER

Drag 18 RMO VF*444

Van dit stempel zijn verscheidene parallelen bekend uit Banassac¹ (vgl. afb. 2.14), de meeste zijn echter veel onduidelijker dan de afdruk uit Vechten². Uit de chemische analyse van het baksel van het Vechtense bord is gebleken dat dit stuk waarschijnlijk niet uit Banassac afkomstig is³, in La Graufesenque zijn echter nog geen identieke afdrukken gevonden.

De lijst van vindplaatsen omvat verder alleen Le Brusc, zodat er weinig aanknopingspunten zijn voor de datering van het stempel. Het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat dit stuk uit het einde van de 1ste eeuw stamt. De patrijs zal pas in de 2de eeuw in Banassac terecht zijn gekomen. La Graufesenque [2], Banassac [1], ca. 80-100 na Chr.

- 1 De Mortillet 1879, 36 FEAGE "dans un cartouche orné à chaque extrémité d'un triangle renversé avec point central", Morel 1938, 141 FEAGE, Morel 1950-1954, 563 FEAGE, Cavaroc 1964, 144, pl. I 6, Hofmann 1966, 44, 18, Hofmann 1970, 7, fig. 3, Peyre 1975, 36 "très nombreux", Bémont/Jacob 1986, 108, fig. 10, Hofmann 1988, 34, fig. 14, en 37, fig. 16, in het Centre de Documentation Archéologique Ch. Morel te La Canourgue bevinden zich negen afdrukken op bakjes Drag 27 en 33, waarvan de meeste afkomstig zijn uit de collectie Morel.
- 2 Vgl. Cavaroc 1964, 144, pl. I 6.
- 3 Zie bijlage A, 1.

G42 OFFLGER

Drag 27g RMO VF*416, VF*445d, VF*890a, f1940/5 13

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chesterholm, Corbridge¹ en de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen. Drie van de vier bakjes uit Vechten zijn volledig verbrand, ze zijn wellicht afkomstig uit een graf. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Dickinson/Hartley 1988a, 223, 51.

G43 OFFGER

Bord RMO VF*445a.

De enige gedateerde context waarin een identieke afdruk is aangetroffen, is de Saalburg. Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

G44 OFFGER

Drag 18 PUG 1441

De afdruk uit Vechten is bijzonder onduidelijk, omdat de patrijs bij het merken van dit bord is verschoven. De lezing wordt echter bevestigd door elders aangetroffen exemplaren. Er zijn tot nu toe geen afdrukken gevonden

in een gedateerde context, maar het profiel van het Vechtense bord doet vermoeden dat het niet een van Flavius Germanus' jongste stempels is. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

G45 OFFCER

Drag 18 RMO VF*445c

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Bad Cannstatt en Valkenburg. periode 4¹. Gezien het profiel van de Drag 18 uit Vechten zouden stukken met dit stempel nog in het begin van de 2de eeuw op de markt kunnen zijn geweest. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Glasbergen 1948-1953, 138, 224.

G46 OFFGER

Drag 15/17 RMO VF1969

Drag 18 RMO VF1969a.

Dit lijkt een van de meer bekende stempels van Flavius Germanus te zijn. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Brecon, Carmarthen, Chesterholm, Corbridge, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Nijmegen-west. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-110 na Chr.

G47 OFFGER

Drag 33a RMO VF932

Dit stempel, waarvan de G ondersteboven staat, is verder alleen bekend uit La Graufesenque en uit de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen. Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

G48 OFFGER

Bord RMO VF*445e

Tot nu toe schijnen maar twee andere exemplaren van dit stempel te zijn gevonden, en wel op een Drag 27 in La Graufesenque en op een bord in Krefeld-Gellep¹. Het profiel van het Vechtense bord doet vermoeden dat het niet een van de jongste stempels van Flavius Germanus is. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

- 1 Paar/Rüger 1971, 332.

G49 OFFCER

Drag 33a RMO VF*890

Dit stempel, waarvan de R ondersteboven staat, is verder alleen bekend uit La Graufesenque, waar het eveneens op een Drag 33a is aangetroffen. Bij het bakje uit Vechten is de lijst die zich gewoonlijk op de overgang van de wand naar de bodem bevindt, vervangen door een groef aan weerszijden van de knik, zoals dat bij exemplaren uit het einde van de 1ste eeuw wel vaker het geval is. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-100 na Chr.

G50 OFFCEK

Drag 18 RMO VF*1154

Er zijn tot nu toe geen afdrucken gevonden waarvan de laatste letter duidelijk zichtbaar is, zodat het onzeker is of het om een al dan niet ondersteboven staande R gaat. De lijst van vindplaatsen omvat verscheidene nederzettingen die onder Domitianus zijn ontstaan, zoals Butzbach, Obernbürg¹, de Saalburg² en de Salisberg. La Graufesenque [2], Banassac [2], ca. 80-110 na Chr.

1 ORL B35, 35, 6

2 ORL A3, 177, 70-72, Schonberger 1970, 26, Abb. 2, 23

G51 OFFCE

Drag 33a RMO VF2366

Dit stempel komt uitsluitend voor op bakjes, onder andere van servies E. Tot de vindplaatsen behoren Arnsburg¹, Heronbridge² en Holt³. Het bakje uit Vechten heeft aan de binnenzijde geen lijst op de plaats van de overgang van de wand naar de bodem, maar een groef aan weerszijden van de knik, zoals dat bij exemplaren uit het einde van de 1ste eeuw wel vaker kan worden geconstateerd. La Graufesenque [1], Banassac [2], ca. 80-110 na Chr.

1 ORL B16, 24, 12

2 Petch 1933, 23, 6

3 Grimes 1930, 123, 11-12

Q. Iulius Habi-

H1 Q IVL HABI

Drag 18 RMO VF*457x

Dit stempel is ook aangetroffen op borden Drag 15/17 en komen Drag 29 uit La Graufesenque is bovendien een zeer grote Drag 27g met dit stempel bekend. Tot de vindplaatsen behoren verder Carlisle, Chester¹, Gloucester, Newstead² en York, zodat het stempel wel voornamelijk uit de Flavische tijd zal stammen. Wegens het profiel van het Vechtense bord mag echter niet worden uitgesloten dat de patrijs waarmee het is gemerkt, al onder Nero in gebruik is genomen.

Oswald heeft het cognomen van de pottenbakker van wie dit stempel afkomstig is, aangevuld tot Habilis³, maar Habitus is wellicht een betere oplossing, het is niet uitgesloten dat Q. Iulius Habi- identiek is met de pottenbakker die zijn naam doorgaans als Abitus heeft gespeld⁴, al is het verschil in ouderdom van hun produkten betrekkelijk groot. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

1 Newstead 1939, pl. XXI 20

2 Hartley 1972a, 8, 19

3 Oswald 1931, 139 v. Habitus is waarschijnlijk een verschrjving voor Habilis (vgl. idem, 152)

4 Catalogus nr. A1-8

Ingenuus

Ingenuus behoort zeker niet tot de meest produktieve pottenbakkers uit La Graufesenque. Het is daarom niet eenvoudig om zijn werkzaamheden enigszins nauwkeurig te dateren. De vroegste context waarin een van zijn stempels is aangetroffen, is Hod Hill. Ook de decoraties van enkele door Ingenuus gestempelde kommen Drag 29 duiden op een begin van zijn activiteiten kort voor het midden van de 1ste eeuw¹. Voor een aanvangsdatum in de tijd van Tiberius, zoals is voorgesteld door Oswald², ontbreken tot nu toe de argumenten.

Gezien de vindplaatsen van Ingenuus' werkstukken moet het hoogtepunt van zijn activiteiten onder Nero en Vespasianus hebben gelegen. Een van zijn stempels is echter bekend uit verscheidene castella die pas in de tijd van Domitianus zijn gebouwd, zodat hij wellicht pas tegen het einde van de 1ste eeuw het werk heeft neergelegd.

Of Ingenuus uit La Graufesenque identiek is met de Ingenuus die omstreeks de tijd van Claudius in Montans werkzaam is geweest³, is vooralsnog onduidelijk. Het cognomen is dermate algemeen verspreid⁴ dat de naamsovereenkomst op zichzelf onvoldoende bewijs vormt.

1 Knorr 1919, Taf. 40 A B

2 Oswald 1931, 145 v., 392 en 427. Deze vroege datering is wellicht slechts ingegeven door het gebruik van de afkorting OFFIC voor officina (vgl. catalogus nr. I1 en p. 30)

3 Gallia 38, 1980, 500

4 Mocsy e.a. 1983, 151

I1 <O>FFIC INGEN

Schotel PUG 1384

Dit is een afdruk van een beschadigde patrijs waarvan de tekst oorspronkelijke OFFIC INGEN heeft geluid, met een complete in plaats van een gehalveerde beginletter. In Neuss is een afdruk met de volledige tekst aangetroffen op een Drag 29 waarvan de decoratie uit de tijd kort na het midden van de 1ste eeuw dateert¹. De verkorte versie is onder andere bekend uit het Erdlager te Hofheim². Gezien het profiel van de schotel uit Vechten zouden stukken met dit stempel nog onder Vespasianus op de markt kunnen zijn geweest. La Graufesenque [1]³, ca. 50-75 na Chr.

1 Knorr 1919, Taf. 41 F

2 Ritterling 1912, Taf. XXII 189

3 Hermet 1934, pl. 111, 67b

I2 OF INGEN

Drag 27 RMO VF*473, VF*473a.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Holt¹, de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen, Rottweil² en Valkenburg periode 4 of 5³. Het stuk uit Holt is wellicht pas na langdurig gebruik in de grond terecht gekomen, want de profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat het stempel uit de tijd van Nero en Vespasianus dateert. La Graufesenque [1]⁴, ca. 60-80 na Chr.

1 Vgl. Grimes 1930, 125, 42, wellicht het hier vermelde exemplaar

2 Knorr 1907, Taf. XXX 55 (stempel), Planck 1975, Taf. 85, 7 (profiel)

3 Glasbergen 1948-1953, 138, 226

4 Vgl. Laubenheimer 1979, 127, 79

I3 OF INGEN

Bord RMO VF2002c
 Drag 27g RMO VF2002

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, heeft tijdens het gebruik enkele veranderingen ondergaan. Op de oudste afdrukken - zoals het hier afgebeelde exemplaar - is te zien dat de tekst oorspronkelijk tussen stelregels was aangebracht. Op afdrukken uit een latere fase - waaronder die op het bord uit Vechten - zijn deze stelregels niet meer zichtbaar, en is de slotletter incompleet. Of deze veranderingen het gevolg zijn van slijtage of van beschadiging, is vooralsnog niet vast te stellen. Wel is zeker dat de wijzigingen al rond het midden van de 1ste eeuw tot stand waren gekomen, want er zijn afdrukken zonder stelregels bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en uit het depot van Narbonne-La Nautique¹. In Oberstimm is een afdruk aangetroffen op een Drag 29 met een decoratie uit de tijd van Claudius of Nero². La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

1 Fiches e a. 1978, 191, fig. 4, 41

2 Simon 1978, Taf. 44, C1

I4 OFINC I

Drag 27 RMO VF2002a, VF*472

Dit moet een van de latere stempels van Ingenius zijn, want er zijn parallellen bekend uit Butzbach¹, Gross-Gerau² en Ober-Florsdorf³, en van de Saalburg⁴ en de Salisberg⁵. De profielen van de bakjes uit Vechten zijn in overeenstemming met een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

1 Müller 1968, 16

2 Simon 1965, 63, Abb. 11, 2

3 ORL B19, 14, 31

4 ORL A3, Taf. 17, 90

5 ORL B24, 8, 13, Suchier 1885, Taf. III K4

I5 OFINC I

Drag 15/17 RMO VF*482

Het enige andere bekende exemplaar van dit stempel is aangetroffen in La Graufesenque, op een Drag 27g. Het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat het stempel thuishoort in de tijd van Nero en Vespasianus. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

I6 OFINC

Drag 15/17 RMO VF2912
 Drag 18 RMO VF*471 (afb. 6 17, d)
 Bord PUG 1947 93

Dit stempel komt niet alleen voor op borden, maar ook op bakjes. Drag 27 en 27g. Er zijn tot nu toe geen afdrukken gevonden in een gedateerde context, maar de Drag 15/17 uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. De Drag 18 behoort tot het kleine formaat. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

I7 INGENVI F

Drag 18 RMO VF*476

Dit is een van de stempels van het tamelijk zeldzame figulus-type. De lijst van vindplaatsen omvat slechts La Graufesenque, Canterbury, Londen en Usk¹. Het profiel van het Vechtense bord wijst op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Hartley/Dickinson 1993, 208, fig. 104, 62

I8 [IN]GENVI

Drag 29 RMO VF1383 (pl. 38, p), VF2003a, VF2916

Dit retrograde stempel is tot nu toe uitsluitend aangetroffen op borden. Drag 18 en op kommen. Drag 29 met decoraties uit de vroeg-Flavische tijd¹. De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom, is Okarben². La Graufesenque [2], ca. 70-85 na Chr.

1 Knorr 1919, 79, Textabb. 37, Simon 1978, Taf. 28, H10

2 Simon 1980, 85, Abb. 19, H10

I9 INGENVI

Drag 24/25 RMO VF*475
 Bakje PUG 1947-413

Identieke afdrukken zijn onder andere bekend van Hod Hill¹ en uit Unterkirchberg². Dit gegeven en de profielen van de Vechtense bakjes wijzen op een datering rond het midden van de 1ste eeuw. Later is de patrijs waarvan deze afdrukken afkomstig zijn, tot tweemaal toe beschadigd. La Graufesenque [1], ca. 45-60 na Chr.

1 Walters 1908, 175, M807, Simpson 1968a, 107, 9

2 Knorr 1929, 15, Abb. 5, 11

I9* <I>NGEN<VI>

Drag 29 RMO VF*474

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk INGENVI te lezen gaf. De enige tot nu toe bekende parallel is een afdruk op een Drag 24 uit Richborough.

De Vechtense kom heeft een enkele groef rond het stempel en zal wel niet van voor de tijd van Nero dateren. Omdat afdrukken uit een later stadium nog uit voor-Flavische vondstcomplexen bekend zijn, zal deze versie wel uit het begin van de jaren zestig stammen. La Graufesenque [2], ca. 60-65 na Chr.

I9** <I>NGE<NVI>

Drag 24/25 PUG 1947-70

Deze afdruk vertegenwoordigt de derde en laatste fase van een patrijs die aanvankelijk afdrukken met de tekst INGENVI opleverde. Deze sterk gereduceerde versie is onder andere aangetroffen in Colchester¹ en in Zwammerdam periode I². De laatstgenoemde parallel bewijst dat de patrijs nog voor het jaar 70 zijn uiteindelijke gedaante heeft gekregen. Hij zou

daarna nog tot onder Vespasianus in gebruik kunnen zijn gebleven La Graufesenque [1], ca. 65-75 na Chr

- 1 Vgl May 1930, 238, fig 6, 27, wellicht het hier vermelde exemplaar
- 2 Haalebos 1977, Taf 23, 120

Iucundus

De oudste vondstcomplexen die stempels met de naam Iucundus bevatten, zijn de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en Velsen 1, de jongste Corbridge en Watercreek. Op grond van deze gegevens is het denkbaar dat er twee naamgenoten na elkaar in La Graufesenque werkzaam zijn geweest, in de jaren 40-100 na Chr. Deze hypothese is al door Knorr naar voren gebracht¹, maar Oswald was kennelijk een andere mening toegedaan². Het is ook de vraag of het werkelijk nodig is een scheiding aan te brengen. Als er al een cesuur in de dateringen valt waar te nemen, dan is die wellicht eerder het gevolg van de ongeregeldeheden van 69/70 na Chr., die op zoveel vindplaatsen gemakkelijk te traceren sporen hebben nagelaten, dan van een werkelijke lacune in de chronologie. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat juist de officina-stempels tot de latere behoren. Wil men toch twee pottenbakkers onderscheiden - Iucundus is per slot van rekening een veel voorkomend cognomen³ - dan kan men de stempels I17, I18 en I20-22 toeschrijven aan de oudere producent, en de overige aan de jongere.

De naam Iucundus is in La Graufesenque niet alleen op onversierde waar en kommen Drag 29 aangebracht, maar ook in enkele borderellen⁴ en in vormschotels voor kommen Drag 37⁵. Deze laatste vertonen veel overeenkomsten met exemplaren die door Patricius in de decoratie zijn gestempeld⁶, zodat ze wellicht uit diens werkplaats afkomstig zijn, en pas naderhand door Iucundus gemerkt. Ook de decoratie van een door Iucundus gestempelde Drag 29 uit Asciburgium heeft veel gemeen met die van door Patricius gesigneerde vormschotels⁷.

Iucundus heeft echter niet alleen vormschotels van Patricius gebruikt, maar ook van Acutillus en Iustus⁸. De laatstgenoemde heeft tevens een vormschotel gemaakt waarin een Drag 29 met het stempel SEX IVL IVCVND is gevormd⁹, op grond van de associatie van zowel Iucundus als Sex Iulus Iucundus met Iustus mag misschien worden aangenomen dat het om een en dezelfde fabrikant gaat, al is het wellicht merkwaardig dat deze zijn volledige naam slechts op één patrijs zou hebben vermeld¹⁰. De Iucundus die uit Montans bekend is¹¹, zal wel een andere pottenbakker zijn geweest.

- 1 Knorr 1919, 52 v
- 2 Oswald 1931, 148 v en 192
- 3 Mócsy e.a. 1983, 154
- 4 Marichal 1988, nr 74, 87, 118 en 139, Vernhet/Bémont 1992-1993. Op het oor van een fles of veldfles uit La Graufesenque is de tekst JOCVNDI aangetroffen (Marichal 1988, nr 192)
- 5 Mees 1995, 80 v, Taf 92, en 93, 1
- 6 Mees 1995, Taf 164, 8-14
- 7 Vanderhoeven 1976b, 65, Taf 63, 496
- 8 Acutillus mededeling A Vernhet Iustus Mees 1995, Taf 95, 1
- 9 Mees 1995, Taf 97, 5
- 10 Zie verder onder catalogus nr I27
- 11 Durand-Lefebvre 1946, 160, pl IV 82-83, Martin 1972b, fig 1, 5, Labrousse 1975, 61, Gallia 38, 1980, 500, Martin 1981, 27, Gallia 41, 1983, 499, Bémont/Jacob 1986, 60, fig 2A, Gallia 44, 1986, 331

I10 OFIVCVNDI

Drag 29	RMO	VF1158 (Knorr 1919, Taf 44 H), VF1437 (idem, Taf 44 G), <u>VF*489a</u> (idem, Taf 43 F), zonder nr (pl 38, t)

Dit stempel komt niet alleen voor op kommen Drag 29, maar ook op borden Drag 18 en bakjes Drag 33a. Het is van slechts enkele andere vindplaatsen bekend, waaronder Nijmegen-west. In het scheepswrak Culip IV zijn veertig afdrucken aangetroffen, alle op kommen Drag 29¹.

Van de exemplaren uit Vechten heeft er maar één een dubbele groef rond het stempel. De decoratie van deze stukken wijst op een datering onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd². La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Nieto e.a. 1989, 198 v, fig 147, 28
- 2 Vgl Knorr 1952, Taf 31 E, Laubenheimer 1979, 129, fig 84

I11 OFIVCVNDI

Drag 27g	RMO	VF*489
Drag 27	RMO	VF2358
Drag 33a	RMO	VF*484x

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chester en het scheepswrak Culip IV, waarin tweehonderd exemplaren zijn gevonden¹. Deze waren op een enkele uitzondering na aangebracht op bakjes Drag 24, wat voor een complex dat onder meer decoraties met de signatuur MCRESTIO bevatte, opmerkelijk mag worden genoemd. De bakjes uit het wrak zijn duidelijk late vertegenwoordigers van het type Drag 24, zoals blijkt uit de relatief kleine diameter van de plomp gevormde standring en de grof gearceerde rand van het afgebeelde exemplaar (afb 659, l). Het stempel kan, mede op grond van de profielen van de bakjes uit Vechten, onder Nero en in de Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 65-95 na Chr.

- 1 Nieto e.a. 1989, 198 v, fig 147, 26

I12 OF [IV]CVN

Drag 18	RMO	VF*491c
Drag 27g	RMO	<u>VF*427h</u>

Dit stempel komt voornamelijk voor op borden Drag 18, maar er zijn ook exemplaren bekend op bakjes Drag 27g en 33a. De lijst van vindplaatsen omvat onder ander Binchester, Dormagen¹ en Ribchester. In Nijmegen-west is een afdruk gevonden in een laat-1ste-eeuws graf². La Graufesenque [1], ca. 70-95 na Chr.

- 1 Muller 1979, Taf 67, 17
- 2 Het graf bevatte tevens stempels van Celsus II, Peregrinus, L. Tertius Secundus en Sulpicius

I13 OFIVCVN

Drag 18	RMO	VF2018, VF2019, VF2026, VF2033, <u>VF*484g</u> , VF*484h, VF*484t, VF*491a, VF*491b, VF*491d
	PUG	297
Bord	RMO	VF2034i, VF*484f1, VF*484n, zonder nr
	PUG	Ve1921/2

Op veel exemplaren van dit stempel is de laatste letter van de tekst niet volledig zichtbaar. Hoewel het zeker geen zeldzaam stempel is, is het maar uit enkele gedateerde vondstcomplexen bekend, waaronder Castleford, de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen en Valkenburg periode 4¹. Het scheepswrak Culip IV heeft ruim 160 identieke afdrukken op borden Drag 18 opgeleverd, waarvan de meeste tot het kleine formaat behoren². De profielen van de stukken uit Vechten wijzen op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

1 Glasbergen 1948-1953, 138, 231

2 Nieto e a. 1989, 144, fig. 99, en 198 v, fig. 147, 21

I14 OF IVCVN

Drag 18 RMO VF2023, VF*484b, VF*484g1, VF*484h1
 Bord RMO VF*484i, VF*491d
 Drag 27g PUG 1409

Deze afdrukken zijn gemaakt met een beschadigde patrijs. Exemplaren uit een oudere fase hebben nog keuring afgeronde uiteinden en een complete N. Afdrukken zoals die uit Vechten zijn onder andere aangetroffen in Castleford, de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae en Nijmegen-west. Het scheepswrak Culip IV heeft 267 afdrukken opgeleverd, alle op borden Drag 18¹. Verder is het stempel gevonden in graven uit de Flavische tijd in Heidelberg-Neuenheim² en Winchester³. In Caerleon is het aangetroffen op een Drag 29 die gemaakt is in een vormschotel van Iustus⁴. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1 Nieto e a. 1989, 198 v, fig. 147, 22

2 Het graf bevatte ook een stempel van Iulinius

3 Dannell/Hartley 1978, 99, fig. 39, 39-40, met stempels van Donto, Pontius en Vinlis

4 Mees 1995, Taf. 95, 1

I15 OF IVCVN

Drag 27g RMO VF2034h, VF*481x, VF*517

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque en Londen. De datering is gebaseerd op de profielen van de Vechtense bakjes. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

I16 OF IVCVN

Drag 27g RMO VES5, VF24 (49), VF2024, VF2025, VF2028, VF2029, VF2030, VF2031, VF2032, VF2034a, VF2034b, VF2034c, VF2034d, VF2504, VF*482a, VF*483b, VF*484, VF*484a, VF*484aa, VF*484b1, VF*484c, VF*484c1, VF*484cc, VF*484d, VF*484d1, VF*484f, VF*484j, VF*484k, VF*484l, VF*484m, VF*484o, VF*484p, VF*484q, VF*484r, VF*484u, VF*484v, VF*484w, VF*484y, VF*484z, VF*491i, VF*491j, Ve1914 2, Ve1920 28, Ve1924/G, Ve1927/1, zonder nr. (2 ex.)
 PUG 1947-93
 Drag 27(g?) RMO VF2034g
 Drag 33a RMO VF*484bb
 Bakje RMO VF2034e

Met 51 afdrukken is dit het best vertegenwoordigde stempel in Vechten. Ook elders zijn vele afdrukken gevonden, waarvan enkele op bakjes Drag 24 of van servies E. Tot de vindplaatsen behoren Brough-on-Humber, Camelon¹, Ilkley, Newstead², de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen, het grafveld van Nijmegen-west³ en een omstreeks het jaar 80 aangelegd graf op het Marktveld te Valkenburg⁴. In het scheepswrak Culip IV zijn 220 afdrukken aangetroffen op bakjes Drag 27 of 27g⁵. La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

1 Hartley 1972a, 5, 12

2 Hartley 1972a, 8, 17

3 Brunsting 1937, 59, WW204

4 Het graf bevatte tevens stempels van Calvus, Roppus, Secundus III en Vitalis II

5 Nieto e a. 1989, 139, fig. 94, en 198-199, fig. 147, 24

I17 IVCVNDVS

Drag 29 RMO VF2034 (Knorr 1919, Taf. 43 C), VF*491x (idem, Taf. 43 B), f1940/5 234

Dit is een van de oudste stempels van Iucundus. Met uitzondering van een bord met vlakke bodem uit La Graufesenque is het uitsluitend aangetroffen op kommen Drag 29. De enige voor de datering relevante vindplaats is Velsen I¹. De decoraties van de Vechtense kommen dateren van omstreeks het midden van de 1ste eeuw. Een van de stukken heeft echter slechts een enkele groef rond het stempel. La Graufesenque [1], ca. 40-65 na Chr.

1 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 59

I18 [I]VCVNDV

Drag 27g RMO VF1577

De vondst van identieke afdrukken in Gloucester-Kingsholm¹ en het Erdlager te Hofheim² doet vermoeden dat dit een van de oudere stempels van Iucundus is. De profielen van het bakje uit Vechten en van een Drag 18 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen³ wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Wild 1985a, 105, S2

2 Ritterling 1904, Taf. VIII 44, wellicht uit periode 2 (vgl. Ritterling 1912, 243, met noot 292, en 245)

3 Stuart 1976, 103, fig. 15, 138

I19 IVCVND[I]

Drag 27g RMO VF2034f, VF*485, Ve1927/3 "Oostveen"
 PUG Ve1926/2

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 18 en bakjes Drag 27. De laatste letter van de tekst is vaak niet afgedrukt, ook bij het hier afgebeelde exemplaar is dit het geval.

De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Bickenbach¹, het Geschirdepot te Burghofe², Caerleon, Catterick, de legioensvesting, het bijbehorende grafveld en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen³ en de nederzetting en het grafveld te Nijmegen-west. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

1 Simon 1977, 64, Abb. 9, 63

2 Ulbert 1959, Taf. 41, 70

- 3 Grafveld legioensvesting Daniels 1955, 175, m1362-1363 (omgeving Koolmans Beyenstraat) Grafveld Hunerberg Stuart 1976, 103, fig 15, 136

I20 IVC VND

Drag 27g RMO VF*487

Op het bakje uit Vechten is de patrijs niet goed ingedrukt, zodat de eerste en de laatste letter niet duidelijk zichtbaar zijn, maar de volledige tekst is bekend van elders aangetroffen afdrukken. Geen daarvan is afkomstig uit een gedateerde context, maar het stempel komt ook voor op bakjes Drag 24/25. Het bakje uit Vechten heeft een standring met een grote diameter, en het profiel doet vermoeden dat het stempel van rond het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

I21 [I]VCVND

Drag. 27g RMO VF*486, VF*486a.

Hoewel de eerste letter op de afdrukken uit Vechten ontbreekt, is het op grond van parallellen van elders zeker dat de volledige tekst IVCVND luidt. Het stempel is onder andere aangetroffen op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25. De enige vindplaats die van waarde is voor de datering van het stempel, is de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen. De profielen van de Vechtense bakjes wijzen op een datering in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

I22 IVCVND

Bord RMO VF2022

In La Graufesenque is dit stempel onder meer aangetroffen op een Drag 27g die wellicht tot het grote formaat mag worden gerekend. Er zijn tot nu toe geen afdrukken aangetroffen in een gedateerde context, maar het Vechtense bord heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en stamt daarom op zijn laatst uit het begin van de tijd van Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

Cosius Iucundus

De hieronder opgesomde stempels zijn door Oswald toegewezen aan Cosius uit Zuid-Gallie¹. Hoewel Cosius een bestaand gentilicium is², verdient een andere oplossing de voorkeur. Een oudere versie van het stempel met nummer I23 geeft namelijk de tekst OFCO IVC te lezen, die erop wijst dat in de stempels twee namen voorkomen. De tweede naam luidt zo goed als zeker Iucundus, en voor de eerste komt het gentilicium Cosius het meest in aanmerking, dat ook van andere pottenbakkers uit La Graufesenque bekend is³.

Uit de vindplaatsen van Cosius Iucundus' stempels blijkt dat zijn werkzaamheden in de periode ca. 80-110 na Chr. moeten worden geplaatst. En hoewel zijn activiteiten daardoor grotendeels samenvallen met die van Iucundus, is het niet aannemelijk dat het dezelfde persoon betreft, omdat Iucundus waarschijnlijk eerder met Sex Iulius Iucundus mag worden gelijkgesteld⁴.

- 3 Vgl. Cosius Rufinus, Cosius Urap- en L. Cosius Virilus
4 Zie de inleiding bij de stempels van Iucundus

I23 OFCO IV<C>

Drag 18 RMO VF*299, VF*299a, f1931/2 3

Dit zijn afdrukken van een gebroken en vervolgens bijgewerkte patrijs die oorspronkelijk OFCO IVC te lezen gaf, in een kader met afgeronde uiteinden. De originele versie is onder andere bekend uit Newstead¹ en Valkenburg periode 4², zodat de patrijs waarschijnlijk pas onder Domitianus is beschadigd. Tot de vindplaatsen van de gereduceerde versie behoren het amfiteater in Caerleon, Catterick en het Steinkastell in Hedderheim³. De profielen van de Vechtense borden wijzen op een datering rond het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 85-110 na Chr.

- 1 Hartley 1972a, 8, 4, gelezen als OFCOIVS

- 2 Glasbergen 1967, 105, 373

- 3 Fischer 1973, 221, Abb. 83, 12

I24 OF COIV

Drag 27 PUG 1396, 1439

Van dit stempel zijn tot dusver slechts twee parallellen geregistreerd, uit Catterick en de Nijmeegse legioensvesting. De beide Vechtense bakjes behoren tot het kleine formaat en zijn als zodanig moeilijk te dateren, maar gezien de profielen stammen ze uit het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

I25 FCO IV

Drag 27g RMO VF1811

Drag 27(g?) RMO VF2961

Dit zijn waarschijnlijk afdrukken van een gebroken patrijs die aanvankelijk OFCO IV te lezen zal hebben gegeven, maar van een dergelijke oudere versie zijn tot nu toe geen exemplaren bekend.

Afdrukken die identiek zijn met die uit Vechten, zijn onder andere aangetroffen in Chester en Hedderheim. De profielen van de Vechtense stukken wijzen op een datering rond het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

I26 ICOIV

Drag 27g RMO VF25 (86), VF*1203, VF*1388, Ve1920 27, Ve1939

Omdat de eerste letter van dit retrograde stempel niet bevredigend kan worden geïnterpreteerd, is het niet geheel zeker dat het aan Cosius Iucundus toebehoort. De profielen van de bakjes uit Vechten doen echter vermoeden dat het uit dezelfde tijd dateert als de overige stempels van deze pottenbakker. Onder de weinige bekende parallellen bevinden zich geen exemplaren uit een gedateerde context. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

1 Oswald 1931, 84 en 375

2 Schulze 1904, 158 en 423, Mócsy e.a. 1983, 84

Sex. Iulius Iucundus**I27 SEX IVL IVCVND**

Drag 29 RMO VF1467 (Knorr 1919, Taf 44 J), VF2694,
VF*981 (idem, Taf 87)

Dit betrekkelijk zeldzame stempel komt alleen voor op kommen Drag 29. De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de datering van het stempel, zijn het scheepswrak Culip IV, dat vijftig afdrukken bevatte¹, Regensburg-Kumpfmühl² en Straubing³. Een van de kommen uit het Spaanse scheepswrak is gemaakt in een vormschotel van Iustus⁴. Omdat ook Iucundus minstens één vormschotel van Iustus heeft gebruikt⁵, is het mogelijk dat Iucundus identiek is met Sex Iulius Iucundus. Voor deze opvatting pleit ook de omstandigheid dat het wrak behalve vijftig kommen Drag 29 van Sex Iulius Iucundus bijna duizend stukken met alleen het cognomen Iucundus aan boord had. De homogeniteit van de lading van het schip zou erop kunnen wijzen dat beide partijen deel hebben uitgemaakt van dezelfde ovenlading.

De decoraties van de kommen met dit stempel wijzen op een datering in de vroeg-Flavische tijd⁶. La Graufesenque [1]⁷, ca. 70-85 na Chr.

1 Nieto e a. 1989, 198 v., fig. 147, 29

2 Faber 1994, Beilage 5 K.

3 Walke 1965, Taf 42, 186

4 Mees 1995, Taf 97, 5

5 Mees 1995, Taf 95, 1

6 Knorr 1919, Taf 87, Nieto e a. 1989, 170, fig. 121

7 Vernhet 1979, pl. XXX

Iulius i

Gezien het aanzienlijke verschil in ouderdom tussen de hieronder besproken stempels en het exemplaar met nummer I30 is het waarschijnlijk dat in La Graufesenque twee pottenbakkers hun produkten enkel met de naam Iulius hebben gestempeld. De oudste is werkzaam geweest in de tijd van Tiberius en Claudius, en de jongste in de laatste decennia van de 1ste eeuw. Of deze Iuli geïdentificeerd mogen worden met een van de vele Iuli wier cognomen we ook kennen, zal wel nooit kunnen worden vastgesteld.

Oswald heeft de stempels van de beide Iuli onder één noemer gebracht, en aangenomen dat ook het stempel IVLIVS uit Banassac (afb. 2.14) van dezelfde pottenbakker afkomstig is¹. Omdat de produktie in Banassac pas in de 2de eeuw is begonnen, is de laatste veronderstelling ongetwijfeld onjuist.

1 Oswald 1931, 151, 393 en 427. Zie voor Iulius uit Banassac Vialettes 1894-1899, 28 en pl. I, Morel 1938, 142, Morel 1950-1954, 563, Peyre 1975, 41.

I28 OFIC IVLI

Drag 17c RMO VF*495 (afb. 6.17, b en 6.27, h)
Bord RMO f1940/5 234

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque. De datering is gebaseerd op de vorm van het bord met nummer VF*495, dat tot het kleine formaat behoort, het andere stuk uit Vechten is slechts een klein bodemfragment, evenals dat uit het produktiecentrum La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

I29 OFIVI

Ritt 5 RMO VF*492

Behalve in Vechten is dit stempel tot nu toe alleen aangetroffen in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en in een graf op de Hunerberg te Nijmegen¹, op bakjes Drag 24/25 en op exemplaren van het type Drag 27g met een gearceerde bovenwand. Het zal daarom wel uit de eerste helft van de 1ste eeuw dateren.

De lezing van het stempel is voor discussie vatbaar, maar gezien de ouderdom zou het zeer wel afkomstig kunnen zijn van Iulius i La Graufesenque [1]², ca. 20-45 na Chr.

1 Bloemers 1990, 78, fig. 6.4, b, met een Drag 17a van Acutus.

2 Balsan 1970, 103, pl. II, toegewezen aan L. Cosius Virilis.

Iulius ii**I30 IVLI**

Drag 27g RMO VF*494

Drag 27 RMO VF*494a.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag 33 en 33a. Tot de vindplaatsen behoren Castleford, de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen en de Salisberg. Een kleine Drag 33 met dit stempel uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ moet gezien het profiel wel uit de laatste decennia van de 1ste eeuw dateren. Voor de bakjes uit Vechten geldt hoogst waarschijnlijk hetzelfde.

De datering van het stempel doet vermoeden dat het niet afkomstig is van de Iulius die in de stempels I28 en I29 wordt genoemd, maar van een jongere naamgenoot. Deze Iulius ii moet op zijn beurt weer worden onderscheiden van Iulius uit Banassac, die in de 2de eeuw actief is geweest². La Graufesenque [1]³, ca. 70-100 na Chr.

1 Stuart 1976, 103, fig. 15, 140

2 Zie het commentaar bij Iulius i.

3 Hermet 1934, pl. 111, 70a.

Iulius Aemilius

Zie catalogus nr. A20-22.

C. Iulius Celer

Zie catalogus nr. C97.

C. Iulius Clemens

Zie catalogus nr. C131.

Q. Iulius Habi-

Zie catalogus nr. H1.

Sex. Iulius Iucundus

Zie catalogus nr I27

C. Iulius Primigenius

Zie catalogus nr P79

C. Iulius Primigenius - Sur-

Zie catalogus nr P80

C. Iulius Vas-

Zie catalogus nr V9

Iullinus

Hoewel Oswald een Iullinus uit La Graufesenque heeft gekend, zijn de meeste van de hieronder besproken stempels door hem bij een naamgenoot uit Lezoux ondergebracht¹ Iullinus uit La Graufesenque is waarschijnlijk laat onder Nero begonnen met de produktie van sigillata² De jongste vondst-complexen die stukken uit zijn werkplaats hebben opgeleverd, zijn Butzbach, Chesterholm en Corbridge, zijn activiteiten zullen zich daarom wel tot het einde van de 1ste eeuw hebben uitgestrekt Het is niet onmogelijk dat Iullinus zijn bedrijf vervolgens heeft verplaatst naar Banassac, al zijn de aanwijzingen daarvoor tot dusver schaars³

- 1 Oswald 1931, 152 en 393 v
- 2 Vgl catalogus nr I32 en I35
- 3 Vgl catalogus nr I34

I31 IVLLINI

Drag 18 RMO VF*499

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Castleford, Chester, Kongen¹ en Rottweil Ook het profiel van de Drag 18 uit Vechten wijst op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca 70-100 na Chr

- 1 Simon 1962, 39, Abb 17, 389

I32 IVLLINI

Drag 18 RMO VF*498, VF*559
 Bord RMO VF2040, VF*1467, zonder nr
 PUG Ve1926/1

Uit de vondst van stukken met dit stempel in het Geschirrdépot te Burghofe¹, in Inchtuthil², Newstead³, de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae, het grafveld van Nijmegen-west⁴ en Okarben⁵ kan worden

geconcludeerd dat het uit het einde van de 1ste eeuw dateert La Graufesenque [1], ca 65-100 na Chr

- 1 Ulbert 1959, Taf 41, 71
- 2 Hartley 1972a, 4, 4-5, Hartley 1985, 315, fig 96, S4 (foutief voor S2)
- 3 Curle 1911, 237, 54
- 4 Brunsting 1937, 60, WW251
- 5 ORL B25a, 21, 17

I33 IVLLINI

Drag 27g RMO VF2048

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 15/17 en 18 De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het afvaldepot bij de grote oven uit ca 80-120/130 na Chr te La Graufesenque¹, Caersws II², Chesterholm, Doncaster, Malton, Nijmegen-west en Rottweil La Graufesenque [1]³, ca 70-100 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34
- 2 Dickinson 1989, 81, 7
- 3 Zie noot 1

I34 IVLLIN

Drag 15/17 RMO VF2043, VF2044
 Drag 18 RMO VF2046, VF*500a, VF*500b
 Bord RMO VF2027, VF2045, VF2047, VF3008, VF*500, VF*501
 Drag 27 RMO VF*560

Dit is veruit het bekendste stempel van Iullinus Het is ook aangetroffen op bakjes Drag 27g, 33a en 33b In La Graufesenque zijn enkele exemplaren gevonden tussen het afval van de oven die in de jaren 80-120/130 na Chr in gebruik is geweest¹ Verder is het stempel onder andere bekend uit Butzbach², Caersws II³, Chesterholm, Corbridge⁴, het Erweiterungsager te Hedderheim⁵, Inchtuthil⁶ en het grafveld van Nijmegen-west⁷ Het is niet uitgesloten dat de voor deze afdrucken gebruikte patrys in de 2de eeuw naar Banassac is verhuisd⁸ La Graufesenque [1], ca 70-100 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34
- 2 Schönberger 1965, 26, Abb 5, 3
- 3 Dickinson 1989, 81, 8
- 4 Simpson 1972, 219, fig 1, 8
- 5 Dragendorff 1907, Taf XXII 28
- 6 Hartley 1972a, 4, 3, Hartley 1985, 315, fig 96, S2 (foutief voor S4)
- 7 Brunsting 1937, 60, XI347
- 8 Vigané e.a. 1961, 15, Peyre 1975, 40, 3, uit de collectie Roqueplo (vgl p 14, noot 8) In het Centre de Documentation Archéologique Ch Morel te La Canourgue bevindt zich bovendien een uitgesproken oranjeleune Drag 33b met een bijzonder vage afdruk van de patrys waarmee ook de stukken uit Vechten zijn gemerkt Het betreft hier ongetwijfeld een misbaksel dat gezien het profiel aanzienlijk jonger is dan de Vechtense stukken

I35 IVLLN

Drag 27g RMO VF*497x

De tekst van dit stempel is niet zeker, maar luidt wellicht IVLLN, waarin men IVLL(i)N of IVLL(i)N(i) zou kunnen lezen Op grond van de vondst

van een parallel in Valkenburg periode 3¹ mag worden verondersteld dat de patrijs al onder Nero in gebruik is genomen. Hierop wijst ook de vondst van identieke afdrucken in Burghofe, op twee verbrande bakjes die misschien deel hebben uitgemaakt van het Geschirredepot². Er zijn echter ook parallellen bekend uit de legioensvesting in Nijmegen en uit York. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Ongepubliceerd, uit vondstnummer 1130, dat ook stempels van Galbinus en Vitalis bevatte (vgl. Glasbergen 1948-1953, 132, 145, en 148, 351).
- 2 Wellicht Ulbert 1959, Taf. 41, 78 (gelezen als VIR, 4 ex.) of Taf. 41, 82 (gelezen als NIV, 2 ex.)

Iunius

Iunius is bepaald geen goed gedocumenteerde pottenbakker. Menig stempel dat aan hem is toegewezen, moet waarschijnlijk als een zogenaamde schriftmutatie worden beschouwd. De hieronder opgenomen stempels bestrijken de periode van ca. 50-80 na Chr. en zouden in principe de activiteiten van één pottenbakker kunnen vertegenwoordigen.

I36 IVNII[I]

Drag 18 RMO VF*505, Ve1914.1
Bord RMO Ve1927/1

De volledige tekst van dit stempel luidt IVNIII, en het is daarom niet zeker dat het werkelijk van Iunius afkomstig is, het zou ook een schriftmutatie kunnen zijn. Tot dusver is er geen afdruk in een gedateerde context aangetroffen, maar de profielen van de Vechtense borden wijzen op een datering na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-80 na Chr.

I37 IVNII

Drag 27g RMO VF*504, zonder nr.

Dit stempel is verder alleen bekend uit Londen en Valkenburg. De beide bakjes uit Vechten zijn klein en daarom moeilijk te dateren. Het exemplaar met nummer VF2052a1 is geheel verbrand, wat gezien het profiel het gevolg zou kunnen zijn van de Bataafse opstand van 69/70 na Chr. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

I38 I VN

Drag 27g RMO VF2052a.

Van dit stempel zijn geen andere exemplaren geregistreerd¹. Op grond van het profiel van het Vechtense bakje is het aannemelijk dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Zie echter Ettlinger 1949, 77, 40, voor een stempel met dezelfde schriftwijze (niet afgebeeld).

Iustus

Omdat Iustus regelmatig bakjes van de typen Ritt. 8 en 9 en Drag. 24 heeft geproduceerd, moet hij - anders dan Oswald heeft verondersteld¹ - al in de voor-Flavische tijd actief zijn geweest. Uit de aanwezigheid van twee van zijn produkten in Colchester Pottery Shop II kan met enige voorzichtigheid een terminus ante quem van 61 na Chr. worden afgeleid. De profielen van verscheidene van zijn werkstukken doen vermoeden dat hij rond het midden van de 1ste eeuw is begonnen met de vervaardiging van sigillata.

Als gevolg van de betrekkelijke zeldzaamheid van Iustus' produkten is het niet gemakkelijk te bepalen wanneer hij het werk heeft neergelegd. Er zijn maar enkele stukken aangetroffen op vindplaatsen uit de Flavische tijd², maar dat is wellicht toevallig. Iustus heeft ook vormschotels gemaakt voor de produktie van kommen Drag. 29 en 37 en bekertjes Drag. 30³. De meeste daarvan zijn gesigillat met het stempel IVST, dat vaak ten onrechte als IIVST wordt gelezen, doordat de afdruk van de rand van de patrijs als een I wordt opgevat⁴. De decoraties van deze vormschotels kunnen in de Flavische tijd worden gedateerd. Ze zijn niet alleen door Iustus zelf gebruikt, maar ook door Lucundus en Sex. Iulius Lucundus⁵. Kommen die met behulp van deze vormschotels zijn gemaakt, zijn onder andere gevonden in Caerleon, Castleford, het scheepswrak Culip IV, het Steinkastell te Hofheim, en York. Als men ervan uitgaat dat deze kommen door Iustus zelf zijn gemaakt, kan men hierin een aanwijzing zien voor een voortzetting van zijn produktie tot in de jaren tachtig.

- 1 Oswald 1931, 155 en 394.
- 2 Het door Oswald (1931, 155) vermelde stempel IVSTIOFI uit Faumagen is niet Zuidgallisch, maar naar alle waarschijnlijkheid een verkeerd gelezen stempel van Lugeto uit de Argonnen (vgl. ORL B66c, Taf. VII 68).
- 3 Mees 1995, 81 v en Taf. 94-97.
- 4 Enkele van deze stempels zijn door Oswald (1931, 117 en 384) aanvankelijk toegewezen aan Eustadius uit Rheinzabern, en vervolgens aan Eust. uit Zuid-Gallie.
- 5 Mees 1995, Taf. 95, 1, en 97, 5. Zie ook de inleiding bij de stempels van Lucundus.

I39 OFTVSTI

Drag 27g RMO VF2055
PUG 1390

Van dit stempel is tot nu toe slechts één parallel geregistreerd, en wel op een Drag. 27g uit Mainz-Weisenau. Te oordelen naar het profiel van het Vechtense bakje dateert het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

I40 OFI VST

Drag 27g RMO VF*1071/1b

Hoewel deze afdruk nogal onscherp is, staat de lezing van het stempel nauwelijks ter discussie. Tot dusver schijnen er geen parallellen bekend te zijn. De datering berust daarom uitsluitend op het profiel van het bakje uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

I41 OFIVS

Drag 27g RMO VF*507

Dit stempel lijkt alleen voor te komen op bakjes Drag 27g. Het is onder meer aangetroffen in het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹. Gezien de profielen van de stukken uit Nijmegen en Vechten dateert het stempel van na het midden van de 1ste eeuw (vgl. afb. 6.61, j) La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 104, fig. 16, 142-143

I42 IVSTI OF

Drag 24/25 RMO VF*511a
 Drag 27g RMO VF*511b

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt 8 en komen Drag 29. Er zijn tot dusver geen afdrukken bekend uit een gedateerde context, maar de profielen van de stukken uit Vechten wijzen op een datering in de tijd van Nero of kort daarvoor La Graufesenque [1]¹, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Laubenheimer 1979, 207, fig. 30, 8

I43 IVSTI OF

Drag 24/25 RMO VF2054, VF2057a, VF*511, VF*511d, f1940/5 92
 Drag 27g PUG 1947-285

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Colchester Pottery Shop II¹ en het Erdlager te Hofheim². La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Hull 1958, 198, fig. 99, 7
- 2 Ritterling 1912, Taf. XXII 191

I44 IVSTID

Drag 29 RMO VF2057b

De laatste letter van dit stempel heeft de vorm van een D, maar waarschijnlijk mag men daarin een O lezen, van officina. Er zijn verscheidene afdrukken bekend uit nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan, zoals Chester en de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen. In Cirencester en Richborough is het stempel aangetroffen op kommen Drag 29 die gemaakt zijn in door Iustus zelf gesigeneerde vormschotels¹. Van de decoratie van deze stukken is nauwelijks iets bewaard gebleven. Uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting is een Drag 29 bekend die evenals die uit Cirencester en Richborough afkomstig is uit een vormschotel waarin de naam van Iustus ongebruikelijkerwijs in de vorm van een graffiti was aangebracht. De decoratie van de Nijmeegse kom dateert uit de jaren zeventig². La Graufesenque [2], ca. 70-85 na Chr.

- 1 Mees 1995, Taf. 94, 2-3
- 2 Mees 1995, 82 en Taf. 94, 1

I45 IVSTI

Drag 18 RMO VF2056, VF*508a, VF*508c
 Bord RMO VF*508b, VF*508d, VF*508e
 PUG 1402

De hier afgebeelde afdruk is veruit het duidelijkste exemplaar dat tot nu toe is gevonden. Gewoonlijk gaan de boven- en onderkant van de letters op in

het kader. Het stempel komt niet alleen voor op borden, maar ook op bakjes, waaronder Ritt 8 en 9. Er zijn geen afdrukken bekend van gedateerde vindplaatsen, maar de profielen van de Vechtense borden doen vermoeden dat het stempel uit de tijd van Nero en Vespasianus stamt. La Graufesenque [1], ca. 55-80 na Chr.

Iuvenalis

I46 <I>VENALISMA

Drag 18 RMO VF2206a
 Drag 18R RMO VF1924

Deze afdrukken zijn afkomstig van een bijgewerkte patrijs. Deze gaf oorspronkelijk de tekst IVENALISMA te lezen, in een kader met afgeronde uiteinden. Afdrukken uit deze oudere fase zijn tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen.

De versie met de ingekerfde uiteinden die in Vechten is vertegenwoordigd, en die door Oswald is toegeschreven aan Venalis¹, lijkt verder alleen bekend te zijn uit La Graufesenque en uit het grafveld van Nijmegen-west². De datering berust voornamelijk op de profielen van de Vechtense stukken, want Iuvenalis heeft naar het zich laat aanzien maar één patrijs bezeten. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 156 (Iuvenalis) en 327 v (Venalis)
- 2 Brunstung 1937, 66, WW265

Labio

Achter Labio en Labeo gaat ongetwijfeld dezelfde pottenbakker schuil¹. Beide namen komen voor op contemporaine produkten. De schrijfwijze Labio is waarschijnlijk de oudste, want deze is bekend van stempels uit Valkenburg periode 1 en 1a² en Velsen 1. Uit de laatstgenoemde context blijkt dat Labio - anders dan Oswald heeft verondersteld³ - al onder Tiberius werkzaam is geweest.

Labio's werk is vrij goed vertegenwoordigd in vondstcomplexen uit de tijd van Claudius en Nero, zoals enkele graven in Bregenz⁴ en Xanten⁵, het Erdlager te Hofheim⁶, Narbonne-La Nautique⁷ en de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. Zijn produkten zijn echter ook aangetroffen in nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan, zodat hij nog onder Vespasianus of wellicht zelfs nog onder Domitianus actief zal zijn geweest.

- 1 Vgl. Marchal 1988, 58
- 2 Glasbergen 1948-1953, 138, 233-234
- 3 Oswald 1931, 157, 394 en 427. Oswalds einddatum onder Nero is strijdig met de door hem opgevoerde stempels uit Chester en York. Enkele verkeerd gelezen stempels van Labio zijn toegewezen aan een verder onbekende pottenbakker Fabio (idem, 118 en 384)
- 4 Oxé 1936, 342, Abb. 2, met stempels van onder anderen Bilicatus, Regenus en Scottius
- 5 Hinz 1984, 306 v, Herbrand graf 5 (met een stempel van Rusticus), 317, Abb. 20, 1 en Taf. 118, 7, 311-313, Herbrand graf 9 (met stempels van Albus en Vapuso en een munt van Caligula uit 37/38 na Chr.), 317, Abb. 20, 5 en Taf. 121, 15
- 6 Ritterling 1912, 235, Abb. 53, 278
- 7 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 85-86

L1 OF LABIONIS

Drag 18 RMO VF3046, VF*521
 Drag 29 RMO VF24 (65), VF2072a, VF2072b (pl 39, a)

Hoewel de profielen van de Vechtense stukken duidelijk maken dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero in gebruik is genomen, zijn er geen afdrukken bekend uit een voor-Flavische context. Alleen exemplaren uit Aislingen¹, Fishbourne periode I² en de omgeving van het Trajanusplein te Nijmegen³ kunnen eventueel als zodanig worden beschouwd. De lijst van vindplaatsen omvat wel verscheidene versterkingen die pas in de Flavische tijd zijn gebouwd, zoals de forten in Carlisle⁴ en Castleford en de legioensvestingen in Chester⁵, Nijmegen en York⁶. Ook in Banassac zouden enkele exemplaren van dit stempel zijn gevonden, maar daarbij gaat het ongetwijfeld om stukken die uit La Graufesenque zijn aangevoerd, of zelfs in La Graufesenque zijn gevonden en later met vondsten uit Banassac vermengd zijn geraakt⁷. De zeer gevarieerde decoraties van de kommen Drag 29 met dit stempel lijken alle in de tijd van Nero thuis te horen⁸. La Graufesenque [1]⁹, ca. 55-75 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf III 10 en XIII 59
- 2 Dannell 1971, 308, 50
- 3 Daniels 1955, 52, m1433, en 91, m1379
- 4 Dickinson 1990, 233, fig 183, 19
- 5 Hartley 1981, 243
- 6 Dickinson/Dickinson 1993, 767, fig 283, 2750
- 7 Peyre 1975, 41, alle uit de collectie Roqueplo (vgl p 14, noot 8)
- 8 Knorr 1919, Taf 44 A-B, Hermet 1934, pl 57, 7, en 64, 4 en 12, Knorr 1952, Taf 32 A-C en 33 E, Dannell 1971, 275, fig 127, 6
- 9 Laubenheimer 1979, 207, fig 30, 9, zie ook noot 8

L2 OF L[ABIO]

Drag 18 PUG Ve1925/1

De best gedateerde parallellen van dit stempel stammen uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ en uit de legioensvestingen in Chester² en Nijmegen³. Het bord uit Vechten kan op grond van zijn profiel in de tijd van Nero of Vespasianus worden gedateerd, evenals de exemplaren uit het Nijmeegse grafveld La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 104, fig 16, 144-145
- 2 Hartley 1981, 243
- 3 Bogaers/Haalebos e a. 1977, pl 15 A, 5

L3 OF LABE

Drag 18 RMO VF2067, VF*519, VF*519a, VF*519b, VF*519c

Op goede afdrukken is duidelijk te zien dat de laatste letter een E is. Omdat het stempel voorkomt op een Ritt 8, en er een afdruk is aangetroffen in een brandlaag te Hufingen¹ die in verband wordt gebracht met de ongeregelde heden van 69/70 na Chr., is het aannemelijk dat de patrijs al onder Nero is gebruikt².

Tot de vindplaatsen behoren verder Caerleon, Castleford en de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen. La Graufesenque [1]³, ca. 60-75 na Chr.

- 1 ORL B62a, Taf XVI 30
- 2 Vgl Ritterling/Pallat 1898, Taf VIII 63, uit de Wiesbadener Moorschucht, waarschijnlijk identiek.
- 3 Hermet 1934, pl 111, 72b, Dausse 1990, pl A, 113

L3* OF LAB<E>

Drag 27g RMO VF2062

Aangezien de scherpte van dit stempel niets te wensen overlaat, is het zeker dat het gaat om een afdruk van een gebroken patrijs die aanvankelijk OF LABE te lezen gaf. Van de E aan het einde is op deze afdruk nog slechts een verticale streep overgebleven, zodat de tekst OF LABI luidt. Tot dusver zijn er geen identieke exemplaren bekend. Gezien het profiel van het bakje en de gegevens over de oorspronkelijke versie ligt een datering onder Vespasianus het meest voor de hand. La Graufesenque [2], ca. 70-80 na Chr.

L3** OF LAB<E>

Drag 27g RMO VF2063, VF2064, VF2065, VF2066, VF3024, VF*468, VF*468a, VF*468a=, VF*468b, VF*468d, VF*518, VF*518a

Dit zijn afdrukken van een gebroken en vervolgens versleten patrijs. De oorspronkelijke tekst luidde OF LABE. Na de breuk van de patrijs was daar niet meer dan OF LABI van over. Op deze afdrukken is ook het laatste restant van de slotletter verdwenen, en is nog slechts OF LAB te lezen. De enige context die een aanwijzing geeft voor de ouderdom van de laatste versie is een afvalkuil op de Hunerberg te Nijmegen¹, die vermoedelijk tot de canabae bij de Flavische legioensvesting mag worden gerekend. Op grond van de profielen van de Vechtense bakjes en van de gegevens over de oudere versies kan het stempel omstreeks het jaar 80 worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 75-85 na Chr.

- 1 Daniels 1955, 187, m1353

L4 = LAB

Drag 24/25 RMO VF*1260
 PUG 1406

Van dit stempel zijn maar enkele exemplaren bekend, op bakjes Ritt 8, Drag 24, 27g, 27 en 33. Op een afdruk uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting zijn uiterst links nog juist de uiteinden van de dwarsbalken van een F zichtbaar. Kennelijk gaat het dus om afdrukken van een gebroken patrijs van het officina-type. Afdrukken met de complete tekst zijn echter niet bekend. De vorm van de standringen van de Vechtense bakjes wijst op een datering in de tijd van Nero en Vespasianus. La Graufesenque [1], ca. 60-75 na Chr.

L5 LABIO

Bord RMO VF*520

Dit stempel is verder alleen uit La Graufesenque bekend. Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en een hoge, in doorsnee smalle standring. Het is derhalve een vroeg exemplaar, uit de tijd van Tiberius of Claudius. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

Lartius

Oswald heeft aangenomen dat Lartius in Lezoux werkzaam is geweest, vermoedelijk op grond van een stempel met de tekst LARTIM uit Clermont¹.

Inmiddels zijn echter enkele stempels van deze pottenbakker aangetroffen in La Graufesenque, onder meer in de Fosse de Gallicanus. Zijn produkten zijn verder onder andere bekend uit Aislingen², Camulodunum³, een kuil met materiaal uit de tijd van Claudius te Chichester⁴, en het depot van Narbonne-La Nautique⁵. Tot de vormen die Lartius heeft geproduceerd, behoren de Ritt 1 en de Drag 24. Zijn werkzaamheden zijn vermoedelijk beperkt gebleven tot de tijd van Claudius en Nero.

- 1 Oswald 1931, 158 en 395
- 2 Knorr 1912, pl. XIII 57, toegeschreven aan Cabiatus, door Oswald (1931, 157) zelfs aan Labiatus
- 3 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 88
- 4 Hartley 1974a, 5
- 5 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 43

L6 LARTIVS

Bord RMO VF*523

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het Kops Plateau te Nijmegen¹ en Valkenburg periode 1a². Het hoort daarom waarschijnlijk thuis in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

- 1 Breuer 1931, pl. XIII 67
- 2 Glasbergen 1948-1953, 138, 235

Lauratus

Volgens Oswald zou Lauratus in Oost-Gallie werkzaam zijn geweest¹. Deze hypothese is kennelijk ingegeven door de vermelding van twee stempels met deze naam uit Trier. Omdat Oswald ook exemplaren uit Clermont, Limoges, Moulins, Poitiers en Vichy kende, was een keuze voor Lezoux wellicht eerder te verwachten geweest. Het lijkt echter geen twijfel dat de werkplaats van Lauratus in La Graufesenque was gevestigd, waar verschillende stempels met zijn naam zijn gevonden. Omdat Lauratus onder andere bakjes Ritt 5 en Drag 25 heeft geproduceerd, moet hij al onder Tiberius actief zijn geweest. Zijn werkzaamheden zijn waarschijnlijk beperkt geweest tot de voor-Flavische tijd.

Het cognomen Lauratus lijkt alleen uit La Graufesenque bekend te zijn. Om die reden zou men kunnen veronderstellen dat de aan Lauratus toegewezen stempels afkomstig zijn van L. Auratus. Er is immers ook een stempel bekend met de tekst AVRAT, dat wat de datering betreft aan dezelfde pottenbakker zou kunnen hebben toebehoord². Bovendien heeft het cognomen Auratus hoogst waarschijnlijk wel bestaan³. Omdat de combinatie van een praenomen en een cognomen echter ongebruikelijk is⁴ en in geen van de stempels een scheiding is aangebracht tussen de L en de rest van de tekst, kan vooralsnog beter worden aangenomen dat de pottenbakker werkelijk Lauratus heeft geheten.

- 1 Oswald 1931, 160
- 2 Zie catalogus nr. A101
- 3 Kajanto (1965, 101 v., 109 en 346) vermeldt een cognomen Aurahanus, dat van een oudere vorm Auratus is afgeleid
- 4 Zie catalogus nr. A97, met noot 3

L7 LAVRATVS

Bord RMO VF24 (55), VF*1508
 Drag 27g RMO VF903, VF*530, VF*530b, VF*899b

Dit stempel komt voor op borden Drag 15/17 en 18, bakjes Drag 27g en kommen Drag 29. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het Erdlager te Hofheim¹ en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen². In Valkenburg periode 2 is een afdruk aangetroffen op een Drag 29 met een decoratie uit de tijd rond het midden van de 1ste eeuw³. Hoewel ook in Hedderneim een afdruk is gevonden, is het op grond van de overige gegevens nauwelijks denkbaar dat de patrijs nog in de Flavische tijd in gebruik is geweest. La Graufesenque [1], ca. 40-65 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, Taf. VIII 46
- 2 Stuart 1976, 104, fig. 16, 147-148
- 3 Glasbergen 1940-1944a, afb. 57, 1, Glasbergen 1948-1953, 142, 284, gelezen als MVRANVS

Laur(i)us

Laurus of Laurius¹ is een tamelijk onbekende pottenbakker die in de tijd van Claudius en Nero in La Graufesenque werkzaam is geweest. Oswald heeft hem gelijkgesteld met de pottenbakker wiens naam voorkomt in stempels met de tekst LAVRO, die onder andere uit Rottenburg², Rottweil en Straubing³ bekend zijn⁴. Deze stempels zijn echter afkomstig van een fabrikant uit Banassac⁵ (afb. 214), en moeten daarom in de 2de eeuw worden gedateerd.

- 1 Laurus Kajanto 1965, 21, 25, 89 en 334, Mócsy e.a. 1983, 161
 Laurius Kajanto 1965, 334
- 2 Knorr 1910, Taf. XXI 46
- 3 Walke 1965, Taf. 42, 195
- 4 Oswald 1931, 160, 395 en 427
- 5 Hofmann 1965, 61, pl. III, Hofmann 1970, 7, fig. 3, Peyre 1975, 41 v., Bémont/Jacob 1986, 108, fig. 10, Hofmann 1988, 34, fig. 14

L8 LAVR I O

Drag 24/25 RMO VF*528, VF*528a, VF*528b
 Drag 27g RMO VF2076

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt 9. Omdat de lijst van vindplaatsen bovendien Camulodunum omvat¹, mag worden aangenomen dat het een voor-Flavisch stempel is. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering onder Claudius en Nero. La Graufesenque [1]², ca. 45-70 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 89
- 2 Hermet 1934, pl. 111, 73

Legitumus

Van de pottenbakker Legitumus zijn maar betrekkelijk weinig stempels bekend. Uit de verspreiding daarvan blijkt dat hij in La Graufesenque moet hebben gewerkt. De best gedateerde context van zijn produkten is een depot te Cirencester dat uit het begin van de regering van Nero dateert¹. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere het castellum te Great Casterton en het Erdlager te Hofheim². Legitumus is daarom waarschijnlijk in de tijd van Claudius en Nero actief geweest. Als gevolg van de schaarste aan gegevens is het onzeker of hij gelijkgesteld mag worden met de Legitumus die onder Vespasianus vormschotels voor Drag 29 heeft vervaardigd³.

1. Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 16.
2. Ritterling 1904, Taf. VIII 47.
3. Vernhet 1990-1991, 55.

L9 LEGITVM.O

Drag. 29 RMO: VF2102.
PUG: 1947-56 (pl. 42, b).

Van dit stempel, dat ook op bakjes Drag. 27g voorkomt, zijn tot nu toe geen parallellen aangetroffen in een gedateerde context. De vorm van de Vechtense kommen en de decoratie van het stuk met nummer 1947-56 wijzen echter op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

Lentulus

L10 LENTVF

Drag. 15/17 RMO: VF2101.

Dit stempel is door Oswald toegeschreven aan Lentulus uit La Graufesenque¹. De naam zal wel juist zijn aangevuld, maar de overige stempels die Oswald bij deze pottenbakker heeft ondergebracht, behoren toe aan een naamgenoot die in La Madeleine werkzaam is geweest.

Het stempel komt zowel op borden voor als op bakjes, onder andere van het type Ritt. 8. Uit de vondst van afdrukken in het Erdlager te Hofheim² en in een graf uit de tijd van Nero te Mainz³ kan worden afgeleid dat het stempel uit de voor-Flavische tijd stamt. Een afdruk uit Valkenburg periode 1 is vermoedelijk eveneens identiek⁴. La Graufesenque [1]⁵, ca. 45-70 na Chr.

1. Oswald 1931, 161 en 395.
2. Ritterling 1912, Taf. XXII 193.
3. Stümpel 1978/1979, Abb. 41, 20, met stempels van onder anderen Albus, Bassus i en Vitalis i.
4. Glasbergen 1948-1953, 138, 236.
5. Hermet 1934, pl. 111, 78.

Lepidus

Lepidus is een tamelijk onbekende pottenbakker uit La Graufesenque. Hij heeft onder andere Drag. 17 en Ritt. 5 geproduceerd, en moet daarom al onder Tiberius werkzaam zijn geweest. Hierop wijst ook de vondst van enkele van zijn produkten in Velsen 1¹. Zijn activiteiten lijken zich tot in de tijd van Nero te hebben uitgestrekt.

1. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 60-61.

L11 OFL.IIPI

Drag. 27g RMO: f1940/5.92.
PUG: 1946-29.

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is aangetroffen, is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. De profielen van

de Vechtense bakjes sluiten aan bij dit gegeven, en wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

Libertus

Omdat Libertus' stempels regelmatig in een voor-Flavische context worden aangetroffen, en hij onder andere bakjes van de typen Ritt. 8 en 9 en Drag. 24 heeft geproduceerd, moet hij al geruime tijd voor 70 na Chr. actief zijn geweest. De gegevens over het stempel met nummer L12 doen vermoeden dat hij reeds in de tijd van Claudius een begin heeft gemaakt met de produktie van sigillata, en niet pas onder Nero, zoals Oswald heeft verondersteld¹. Omdat het stempel met nummer L13 bekend is uit nederzettingen die niet voor de jaren zeventig bewoond zijn geweest, is waarschijnlijk pas in de tijd van Vespasianus een einde gekomen aan Libertus' werkzaamheden.

1. Oswald 1931, 162 en 396.

L12 LIBERTVS

Drag. 29 RMO: VF2104 (Knorr 1919, Taf. 44).

Tot nu toe schijnen er geen andere exemplaren van dit stempel te zijn gevonden. Het profiel en de decoratie van de Vechtense kom wijzen op een datering rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

L13 <L>IBERTVS

Drag. 27g RMO: VF1995; VF*540; VF*540a; VF*540d; zonder nr.
Drag. 27 RMO: VF*540b.

Op een duidelijke afdruk uit La Graufesenque is uiterst links nog juist het rechter einde van de dwarsbalk van een L te zien, zodat het zeker is dat het hier gaat om afdrukken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk LIBERTVS te lezen gaf. De patrijs moet al snel na de ingebruikneming zijn beschadigd, want afdrukken met de volledige tekst zijn tot nu toe niet bekend.

Omdat het stempel onder andere voorkomt op bakjes Ritt. 8 en 9, is de patrijs waarschijnlijk al in de voor-Flavische tijd gebruikt. Hierop zou ook de vondst van afdrukken in het Erdlager te Hofheim¹ en in het Keramiklager te Oberwinterthur kunnen wijzen. Er zijn tevens afdrukken bekend uit Chester², de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae, en Nijmegen-west. In Baldock is een exemplaar aangetroffen in een graf dat ook een uit de Flavische tijd daterend stempel van Sabinus bevatte³. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

1. Ritterling 1912, Taf. XXII 186-187, wellicht uit periode 2 (Ritterling 1912, 243, noot 292, en 245).
2. Newstead 1939, pl. XXI 10.
3. Dickinson 1986b, 207, S76, uit graf 5.

Licinus

De hieronder besproken stempels zijn door Oswald aan twee verschillende pottenbakkers toegeschreven, en wel aan Licinianus en Licinus¹. De naam Licinianus is slechts op enkele stempels gebaseerd, die vermoedelijk verkeerd zijn gelezen². De meeste stempels geven de vorm LICINIANA, die kan worden opgevat als een adjectief dat van Licinus is afgeleid en betrekking heeft op officina. Alle door Oswald onder Licinianus gerangschikte stempels kunnen zonder bezwaar aan Licinus worden toegeschreven.

De producten van Licinus zijn in groten getale bekend uit vondst-complexen uit de tijd van Claudius en Nero. Alleen al in Camulodunum zijn meer dan veertig stukken gevonden³. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere de brandlaag uit 61 na Chr. in Colchester⁴ en Londen⁵, en de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. Ook de decoraties van de door Licinus gestempelde kommen Drag 29 stammen uit de periode van ca. 40-70 na Chr.⁶ Ten minste een deel van de vormschotels die Licinus voor de productie van Drag 29 heeft gebruikt, is afkomstig uit de werkplaats van Volus⁷.

- 1 Oswald 1931, 163-165, 396 en 427
- 2 Oswald 1931, 163 OFLICINIANI, LICINIANIO, LICINIANI en LICINANI
- 3 Hawkes/Hull 1947, 197 en pl. XLII 93-113, Dickinson 1985a, microfiche 1 A13, 50-52, Dickinson 1985b, microfiche 2 E3, 19-20
- 4 Hull 1958, 198, fig. 99, 8-9, Millett 1987, 114
- 5 Millett 1987, 114
- 6 Knorr 1919, Taf. 45-47, Hawkes/Hull 1947, pl. XXXI 1 en XXXVI 9, Knorr 1952, Taf. 34 A-C en 63 E, Fiches 1978, 51, fig. 6, 2, Bird/Marsh 1978, 98, fig. 29, 22, Asskamp 1989, Taf. 121, 2-3
- 7 Mees 1995, 99 v., Taf. 199, 1 en 5, 201, 1, en 202, 1

L14 OFLICIN

Drag 18 RMO VF2110

Dit stempel komt onder andere voor op borden Ritt. 1. Tot de vindplaatsen behoren Gloucester-Kingsholm en Rheingonheim¹. Hoewel het Vechtense bord een dubbele groef heeft aan de binnenzijde van de bodem, maakt het geen buitengewoon vroege indruk. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Ulbert 1969, Taf. 9, 32.

L15 OFLICIN

Drag. 27g RMO VF*544, VF*544a.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt. 8 en Drag 24. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Camulodunum¹ en Valkenburg periode 2². De bakjes uit Vechten hebben een standring met een relatief grote diameter, en daarbinnen een brede vlakke bodem. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 98
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 228, 62

L16 LICINIANAO

Drag 15/17 RMO VF2543
 Drag 18 RMO VF3016
 PUG Ve1922/4-6
 Bord RMO VF*542, VF*543b, VF*543c, VF*1487, Ve1920 5

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het Erdlager te Hofheim¹, het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen², Rheingonheim³ en Valkenburg periode 2 en 3⁴. La Graufesenque [1]⁵, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1912, 235, Abb. 53, 280
- 2 Stuart 1976, 104, fig. 16, 149
- 3 Ulbert 1969, Taf. 9, 36
- 4 Glasbergen 1940-1944b, 228, 60, Glasbergen 1948-1953, 138, 238
- 5 Hermet 1934, pl. 111, 80b

L17 LICINIANAO

Drag 18 RMO VF2109, VF*543a

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom van dit stempel, is Hedderheim. Te oordelen naar de profielen van de borden uit Vechten zou het iets jonger kunnen zijn dan het onder nummer L16 besproken exemplaar, maar ondanks de vondst in Hedderheim lijkt het onwaarschijnlijk dat de patrijs waarmee deze afdrucken zijn gemaakt, nog in de Flavische tijd in gebruik is geweest. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

L18 <L>IC INIANA<O>

Drag 27g RMO VF*275

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk L IC INIANAO te lezen gaf. De volledige tekst is bekend van afdrucken uit Colchester Pottery Shop II¹ en Straatsburg. De verkorte versie is onder andere in Fishbourne periode 1 aangetroffen², en komt niet alleen voor op bakjes Drag 27g, maar ook op borden en bakjes Ritt. 8 en Drag 24. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Hull 1958, 198, fig. 99, 9
- 2 Dannell 1971, 309, 55

L19 <L>CNIANA<O>

Drag 24/25 RMO VF2020, VF2354, VF3000, f1940/5 169
 Drag 27g RMO VF*293, VF*586a, VF*1304, VF*1350

Zelfs op de beste afdrucken uit Vechten is niet meer te lezen dan CNIANA. Er is echter een oudere versie bekend die de tekst LCNIA~~NAO~~ toont. De Vechtense afdrucken zijn dus gemaakt met een gebroken patrijs.

De in Vechten vertegenwoordigde versie komt alleen op bakjes voor, onder andere van het type Ritt. 8. De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom, is het castellum te Baginton. Uit de profielen van de Vechtense stukken kan worden afgeleid dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

L20 LICINVS

Ritt 8 RMO VF*542x

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt 9 en Drag 24 en 27g. Er zijn tot nu toe geen exemplaren bekend uit een gedateerde context, zodat de datering voornamelijk berust op het profiel van het Vechtense bakje La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

L21 LICN VS

Drag 24/25 PUG 1947-66

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8. Tot de vindplaatsen behoren Camulodunum¹, het depot van Narbonne-La Nautique² en Valkenburg periode 2³. Het bakje uit Vechten dateert gezien het profiel niet van vóór het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1 Dickinson 1985a, microfiche 1 A13, 50-51

2 Fiches e a. 1978, 191, fig. 4, 44

3 Glasbergen 1940-1944b, 228, 62

L22 LICIA

Drag 27g RMO VF2106, VF2108, VF*541

Hoewel de tekst van dit stempel LICIA luidt, kan het toch met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid aan Lacinus worden toegeschreven. Het is aannemelijk dat het afdrucken van een gebroken en vervolgens bijgewerkte patrijs betreft, waarvan de volledige tekst nog niet bekend is.

De lijst van vindplaatsen van het stempel omvat onder andere Aislingen¹, het Erdlager te Hofheim² en Zwammerdam periode I³. In een graf te Mainz-Weisenau was een identieke afdruk vergezeld van stempels van Aquitanus en Bassus⁴. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Knorr 1912, Taf. XIII 60

2 Vermoedelijk Rutterling 1912, Taf. XXII 197

3 Haalebos 1977, Taf. 23, 137

4 Kessler 1927, 48, Abb. 2, 10

Logirinus

Logirinus is een van de weinige pottenbakkers die met zekerheid zowel in La Graufesenque als in Montans werkzaam zijn geweest. Bovendien is hij de enige met name bekende pottenbakker uit het productiecentrum van Saint-Sauveur, dat zich tegenover Montans op de rechteroever van de Tarn bevond. Gezien de verspreiding van zijn stempels heeft het zwaartepunt van Logirinus' productie ongetwijfeld in La Graufesenque gelegen. In dit centrum is zijn naam onder andere aangetroffen in een borderel en in een stempel op een bord waarop een dergelijk document is aangebracht¹.

Tot de vindplaatsen van Logirinus' produkten behoren Aislingen², Colchester Pottery Shop II³ en het Keramiek-lager te Oberwinterthur, zodat het aannemelijk is dat hij al in de tijd van Nero actief is geweest. Vindplaatsen uit de laat-Flavische tijd zijn nagenoeg niet bekend, hij heeft het werk dus waarschijnlijk nog voor het einde van de 1ste eeuw neergelegd.

1 Marichal 1988, nr. 71 en 86

2 Knorr 1912, 57, 60a

3 Millett 1987, 114

L23 LOGIRNM

Drag 18 RMO VF*547a

Bord RMO VF2121c

Drag 18R RMO VF*547

Drag 27 RMO VF2119

Dit is een opmerkelijk stempel, omdat het niet alleen uit La Graufesenque bekend is, maar ook uit Montans en het dicht daarbij gelegen Saint-Sauveur. In het laatstgenoemde productiecentrum is het aangetroffen op vormschotels voor kommen Drag 29 en 37 en op bakjes Drag 27¹. In Montans zijn bovendien nog afdrucken gevonden op borden en schotels². De vormschotels uit deze beide centra hebben een decoratie die in stilistisch opzicht sterk afwijkt van wat in La Graufesenque gebruikelijk was, zodat ze wel ter plaatse vervaardigd zullen zijn³ (vgl. afb. 2.6). Sommige versieringselementen zijn echter zowel uit La Graufesenque als uit Montans en Saint-Sauveur bekend⁴.

De Vechtense stukken met dit stempel zijn gezien de kleur en de aard van het baksel ongetwijfeld in La Graufesenque gemaakt, de 1ste-eeuwse produkten uit Montans hebben namelijk een gele baksel en een bruinere deklaag dan gelijktijdige stukken uit La Graufesenque.

De lijst van vindplaatsen omvat tal van nederzettingen die in de Flavische tijd ontstaan, zoals Caerwent, Caerleon, Carmarthen⁵, Corbridge⁶, Corbridge-Red House⁷, Pen Llwyn⁸ en Segontium. Op de borden en de Drag 18R uit Vechten staan de letters van het stempel nog los van het kader. Bij de afdruk op de Drag 27, die sterk afgeronde uiteinden heeft, gaan ze echter zonder scheiding over in het kader, deze eigenaardigheid is ook waarneembaar bij een afdruk op een Drag 27 uit Okarben⁹. Kennelijk is de patrijs aanvankelijk voor borden en schotels gebruikt, en pas later voor bakjes Drag 27. La Graufesenque [1], Montans [1], Saint-Sauveur [1], ca. 70-90 na Chr.

1 Bémont/Jacob 1986, 78

2 Vgl. Durand-Lefebvre 1946, 160, pl. IV 99-100

3 Bémont/Jacob 1986, 79, fig. 16 (uit Montans, niet uit Saint-Sauveur, zoals blijkt uit de tekst op p. 78)

4 Mededeling Th. Martin

5 Boon 1978b, 94, fig. 14, 93

6 Haverfield 1915, 281

7 Hanson e a. 1979, 40, b

8 Simpson 1968c, 168, fig. 11, Sp. 2

9 Simon 1980, 85, Abb. 19, H45

L24 LOGIRNVS

Drag 18 RMO VF24 (44), VF*548d, f1940/5 111

Bord RMO VF2121a, VF*548a, VF*548b, VF*549

Drag 33a RMO VF*548, VF*548c

Dit is een van de vroegste stempels van Logirinus, zoals blijkt uit de vondst van afdrucken in Valkenburg periode 3¹ en Zwammerdam periode I². Ook een Drag 18 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen zou gezien het profiel nog voor-Flavisch kunnen zijn³. Dit laatste geldt eveneens voor het Vechtense bord met nummer VF*548a, dat waarschijnlijk een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem heeft gehad. De overige stukken zouden jonger kunnen zijn. Hoewel bewijzen tot dusver ontbreken, mag worden verondersteld dat de patrijs waarmee de Vechtense afdrucken zijn gemaakt, tot onder Vespasianus in gebruik is geweest. La Graufesenque [2], Montans [2], Saint-Sauveur [2], ca. 65-80 na Chr.

1 Glasbergen 1940-1944b, 228, 63

2 Haalebos 1977, Taf. 23, 140, uit een kuil met stempels van Aquitanus

3 Stuart 1976, 104, fig. 16, 151

L25 LOGIRNI

Drag 18	RMO VF2117, <u>VF2118</u> , VF2121, VF*546, VF*546b, VF*546c
	PUG 1468
Bord	RMO VF2120, VF2121b, VF*546a, zonder nr

In La Graufesenque is dit stempel onder andere aangetroffen op een bakje van servies E en op een Drag 18 die een deel van een borderel bevat¹. Tot de vindplaatsen behoren verder tal van complexen uit de Flavische tijd, waaronder Camelot², Carlisle, Carmarthen³, Castle Collen, Castleford, Inchtuthil⁴, Ribchester⁵ en de legioensvestingen in Caerleon, Chester, Nijmegen en York. La Graufesenque [1], Montans [2], Saint-Sauveur [2], ca. 70-95 na Chr.

- 1 Vernhet 1976, 23, fig. 4, 13, Manchal 1988, nr. 86
- 2 Hartley 1972a, 4, 6-9
- 3 Boon 1978b, 93, fig. 14, 94
- 4 Hartley 1972a, 4, 6-9, Hartley 1985, 315, fig. 96, S6-7
- 5 Wild 1988, 15, 17(S)

L26 <L>OGIRN

Drag 27g	RMO <u>VF2365d</u> , VF*734
----------	-----------------------------

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk LOGIRN te lezen gaf. De volledige tekst is onder andere bekend uit Castleford. De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de ouderdom van de gereduceerde versie, zijn de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen. Ook de profielen van de Vechtense bakjes wijzen op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], Montans [2], Saint-Sauveur [2], ca. 75-95 na Chr.

Lor(i)us

L27 LORI R

Bord	RMO VF2122
------	------------

De derde letter van deze afdruk is bijzonder onduidelijk, maar op grond van elders gevonden exemplaren is het zo goed als zeker dat het een R moet zijn, het kan dus niet om een stempel van Logirinus gaan. Lorus of Lorus is als pottenbakker verder onbekend¹, maar het stempel zou eventueel aan Laur(i)us² kunnen hebben toebehoord. De betekenis van de laatste letter - waarschijnlijk eveneens een R - is onbekend.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Gloucester en het grafveld op de Hunerberg en de canabae bij de legerplaats te Nijmegen³. Uit La Graufesenque zijn tot nu toe geen afdrukken bekend, maar uit de verspreiding van de stempels en uit het baksel van het Vechtense bord blijkt dat de patrijs in dit produktiecentrum is gebruikt. De vindplaatsen van de stempels en de profielen van de borden uit Nijmegen en Vechten wijzen op een datering in het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [3], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Lorus Mócsy e.a. 1983, 166; Lorus Schulze 1904, 182; Oswald 1931, 167, gebaseerd op een stempel met de tekst LORII uit Le Châtelet, dat waarschijnlijk als CORII moet worden gelezen (vgl. catalogus nr. C144).
- 2 Zie catalogus nr. L8
- 3 Grafveld Hunerberg. Stuart 1976, 105, fig. 17, 152-153

Luceius

Omdat Luceius bakjes Ritt 8 en Drag 24 heeft gemaakt en zijn produkten onder andere in Camulodunum zijn gevonden, moet hij al in de voor-Flavische periode actief zijn geweest¹. Het begin van zijn werkzaamheden kan waarschijnlijk rond het midden van de 1ste eeuw worden geplaatst. Hoewel zijn werkstukken tot nu toe niet in een Flavische context zijn aangetroffen, mag op grond van de profielen van enkele van zijn produkten worden verondersteld dat hij tot in de tijd van Vespasianus werkzaam is geweest. Dat de naam van Luceius nog op een laat-1ste-eeuws borderel uit La Graufesenque voorkomt, zoals Manchal vermoedt², is echter weinig aannemelijk.

Van de kommen Drag 29 die Luceius heeft geproduceerd, zijn er maar enkele bekend. De decoratie van deze stukken hoort thuis in de tijd van Nero³. Luceius heeft vermoedelijk minstens één vormschotel gebruikt waarmee ook C. Salarus Aptus kommen Drag 29 heeft gemaakt⁴.

- 1 Oswald was aanvankelijk van mening dat Luceius uitsluitend in de Flavische tijd werkzaam is geweest, maar heeft later de periode Claudius-Vespasianus voorgesteld (Oswald 1931, 168 v en 397).
- 2 Manchal (1988, nr. 76) heeft een grotendeels onleesbare naam aangevuld tot Luceios. De datering van het borderel volgt uit de grove arcering van de cirkel in de bodem van de schotel waarop het is aangebracht, en uit de vermelding van de naam Vebrullus (vgl. catalogus nr. V11).
- 3 Knorr 1919, Taf. 48 A
- 4 Zie catalogus nr. L28

L28 OF LVCCEI

Drag 29	RMO <u>VF2125</u> , VF2126, VF2127 (Knorr 1919, Taf. 48 B)
---------	--

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is gevonden, is de brandlaag uit 61 na Chr. in Camulodunum¹. In La Graufesenque is het stempel onder andere aangetroffen op een Drag 29 die vermoedelijk afkomstig is uit een vormschotel die ook door C. Salarus Aptus is gebruikt².

Van de drie Vechtense kommen heeft er slechts één een dubbele groef rond het stempel. Gezien hun profielen is het niet uitgesloten dat stukken met dit stempel nog onder Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 115
- 2 Hermet 1934, pl. 106, 17. Op grond van de begeleidende tekst (idem, 277) kan men zich afvragen of het in dit geval werkelijk om twee kommen uit dezelfde vormschotel gaat, de bovenste zones waren wellicht niet identiek.

L29 OF LVCCEI

Drag 24/25	RMO VF*555x
------------	-------------

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 18 en bakjes Drag 27g. Tot nu toe zijn er geen afdrukken bekend uit een gedateerde context, maar het Vechtense bakje lijkt wegens zijn profiel geen vroeg exemplaar te zijn. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

L30 OFLVCCEI

Drag 15/17 RMO VF*555
Bord RMO VF*555a, VF*555b

Dit stempel is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen. Het komt onder andere voor op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25. De profielen van de Vechtense borden doen vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, nog onder Vespasianus in gebruik is geweest. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

L31 OF LVCCE

Drag 16 RMO VF916 (afb. 6.17, a)

Met een diameter van 111 mm is dit veruit het kleinste bord dat tot nu toe in Vechten is gevonden. Omdat het een dubbele groef heeft aan de binnenzijde van de bodem, moet de patrijs op zijn laatst in de eerste regeringsjaren van Nero in gebruik zijn genomen. Het profiel wekt echter niet de indruk dat het een bijzonder vroeg bord betreft. Verdere aanknopingspunten voor de datering zijn niet voorhanden. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

L32 OF LVCC

Drag 27g RMO VF2124, VF*554

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag 24, en is onder andere in Camulodunum gevonden. De bakjes uit Vechten kunnen wegens hun profiel kort na het midden van de 1ste eeuw worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

L33 OF LVCC

Drag 18 RMO VF*481

De enige andere bekende exemplaren van dit stempel stammen uit La Graufesenque en Glanum¹. Het Vechtense bord maakt een tamelijk jonge indruk, en zal zeker niet van voor de tijd van Nero dateren. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

1 Bémont 1976, 49, 202

Lucius

Om onduidelijke redenen heeft Oswald verondersteld dat Lucius in de Flavische tijd actief is geweest¹. De weinige gegevens die voor de datering van Lucius' activiteiten beschikbaar zijn, doen echter vermoeden dat deze in de tijd van Claudius en Nero moeten worden geplaatst. Het is niet ondenkbaar dat Lucius identiek is met de Lousios of Lousjus die voorkomt in een drietal borderellen uit La Graufesenque².

1 Oswald 1931, 170 en 396. Deze hypothese is wellicht gebaseerd op de vermelding van een stempel van Lucius op een Drag 33, een type waarvan Oswald zou kunnen hebben gemeend dat het pas in de Flavische tijd in productie is genomen.
2 Marchal 1988, nr. 16, 85 en 93

L34 LVC[IVS]

Drag 27g RMO VF*558

De enige gedateerde vondstcomplexen met exemplaren van dit stempel zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en een kuil met materiaal uit de tijd van Claudius te Chichester¹. Een sterk gelijkende afdruk uit Valkenburg periode 1 zou van dezelfde patrijs afkomstig kunnen zijn². La Graufesenque [1], ca. 45-60 na Chr.

1 Hartley 1974a, 5

2 Glasbergen 1948-1953, 138, 242

L34* LVCIVS

Drag 24/25 RMO VF2128

Deze afdruk is gemaakt met een patrijs waarvan het stempelvlak oorspronkelijk veel breder was, zodat de letters beter leesbaar waren. Gezien de aard van de beschadiging zou het om een benen patrijs kunnen gaan waarvan aan weerszijden stukjes zijn afgesplinterd.

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering van de gereduceerde versie, is Zwammerdam periode I¹. Omdat de oorspronkelijke versie bekend is uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, zal de patrijs wel niet voor ca. 60 na Chr. beschadigd zijn. La Graufesenque [2], ca. 60-70 na Chr.

1 Haalebos 1977, Taf. 23, 142

Lupercus

L35 LVPERCV FE

Drag 18 RMO VF2136

Dit is het enige bekende stempel van Lupercus uit La Graufesenque, die moet worden onderscheiden van een naamgenoot uit Rheinzabern¹. Het bord waarop het stempel is aangebracht, is betrekkelijk laag, en dateert gezien het profiel waarschijnlijk van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

1 Ludowici 1927, 219, Oswald 1931, 171 en 398

Luppa

L36 LVPP[A F]

Drag 27 RMO VF2137

Van dit stempel zijn slechts drie andere exemplaren bekend, en wel op een Drag 27 en een Drag 27g uit Straatsburg en op een Drag 27 uit Xanten. Uit de vondst van een afdruk op een Drag 27g kan al worden afgeleid dat het stempel niet toebehoort aan Luppa uit Lezoux, die omstreeks het midden van de 2de eeuw actief is geweest¹. Ook het profiel en het baksel van het Vechtense bakje wijzen hierop. Zonder twijfel betreft het een stempel van een pottenbakker uit La Graufesenque, wiens werkzaamheden in de Flavische tijd moeten worden gedateerd. La Graufesenque [3], ca. 70-95 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 171 en 398, Dickinson 1984, 179, S50, Dickinson 1986b, 207, S82

Lupus

Oswald heeft onder Lupus uit La Graufesenque ook de produkten van naamgenoten uit Montans¹ en Lezoux² gerangschikt³. Desondanks lijkt de door hem voorgestelde datering van de werkzaamheden van Lupus uit La Graufesenque in de periode Claudius-Vespasianus⁴ correct te zijn, zoals blijkt uit de vindplaatsen van de hieronder besproken stempels.

Lupus heeft niet alleen sigillata gemaakt, maar ook vormschotels voor de productie van kelken Drag 11, kommen Drag 29 en bekertjes Drag 30⁵. De decoraties van deze stukken dateren van kort na het midden van de 1ste eeuw. Een Drag 29 die in een vormschotel van Lupus is gemaakt, is voorzien van een niet-geïdentificeerd stempel dat wellicht aan Apronius mag worden toegeschreven⁶.

- 1 Labrousse 1975, 61, Gallia 44, 1986, 331
- 2 Rodwell 1982, 132, S23
- 3 Oswald 1931, 171, 398 en 427
- 4 De datering in de periode Tiberius-Nero die in de addenda voorkomt (Oswald 1931, 427), moet een vergissing zijn, want de daar vermelde stukken geven geen aanleiding tot een dergelijke verandering.
- 5 Mees 1995, 82, Taf 99-101, en 102, 1. In La Graufesenque is ook een door Lupus gesignd figuurstempel gevonden (Vernhet 1990-1991, 53).
- 6 Mees 1995, Taf 100, 1, vgl. catalogus nr. Y45.

L37 LVPIMA

Drag 15/17	RMO	VF2134a
Drag 18	RMO	VF2135
Bord	RMO	VF2134, VF*560x

Dit zijn afdrukken van een bijgewerkte patrijs die aanvankelijk uiteinden had in de vorm van zwaluwstaarten. Afdrukken met de oorspronkelijke gedaante zijn niet uit een gedateerde context bekend.

Tot de vindplaatsen van de versie met afgeronde uiteinden behoren Fishbourne periode 2¹ en de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae, maar ook een vondstcomplex te Verulamium dat van voor de opstand van 61 na Chr. dateert². Een jongere versie, waarop nog slechts VPIM te lezen valt, is onder andere in Rheingonheim aan het licht gekomen³. Minstens een van de Vechtense borden heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], ca. 50-75 na Chr.

- 1 Dannell 1971, 309, 59
- 2 Dickinson 1984, 174, fig. 70, 33
- 3 Ulbert 1969, Taf. 9, 84

L38 LVPVS

Drag 18	RMO	f1940/5 234
Bord	RMO	f1940/5 234
Drag 24/25	RMO	VF2140, f1940/5 234
	PUG	1947-66

Dit stempel komt voor op een hele reeks vormen, waaronder Ritt 8 en 9 en Drag 24/25 (vgl. afb. 6.59, f), en is aangetroffen op enkele vindplaatsen die voornamelijk of uitsluitend in de voor-Flavische tijd worden gedateerd, zoals

Aislingen¹, het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen² en Valkenburg periode 2³. Omdat ook in Hedderheim nog een afdruk is gevonden, zou de patrijs nog onder Vespasianus in gebruik kunnen zijn geweest. La Graufesenque [1]⁴, ca. 50-75 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf. XIII 61
- 2 Grafveld Hunerberg. Stuart 1976, 105, fig. 17, 158, en waarschijnlijk ook 157 en 159. Kops Plateau. Daniels 1955, 101, m1451
- 3 Glasbergen 1948-1953, 138, 244-245
- 4 Hermet 1934, pl. 111, 84

Maccarus

Maccarus wordt doorgaans met pottenbakkers als Acutus, Bilcatus, Cantus en Scottius tot de eerste grote exportfabrikanten uit La Graufesenque gerekend. Het lijkt geen twijfel dat hij al in de tijd van Tiberius actief is geweest, want hij heeft onder andere de vormen Drag 17 en Ritt 5 vervaardigd. Tot zijn oudste stempels behoort een zuiver rechthoekig exemplaar met stelregels¹ en een tweeregelig exemplaar met de tekst MACCAR / VRVOF (afb. 2.8, b). Uit het laatstgenoemde stempel mag waarschijnlijk worden afgeleid dat Urvoed - een van Maccarus' werknemers is geweest².

Gezien de vindplaatsen van zijn stempels moet het zwaartepunt van Maccarus' productie in de jaren rond het midden van de 1ste eeuw worden geplaatst. De decoraties van de kommen Drag 29 die hij heeft gemaakt, zijn met een dergelijke datering in overeenstemming³.

De profielen van sommige van Maccarus' produkten wekken echter de indruk dat hij zeker tot in de tijd van Nero werkzaam is geweest. Deze veronderstelling wordt gesteund door de vondst van enkele van zijn stukken in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, en in York. Hieruit zou men kunnen concluderen dat Maccarus' werkstukken - anders dan Oswald heeft aangenomen⁴ - tot in de tijd van Vespasianus op de markt zijn geweest.

De produkten met de tekst MACCARVSF of <MA>CCARVSF zijn wellicht afkomstig van een jongere naamgenoot. Omdat het stempel MACCARVSF onder andere bekend is uit het Geschurdepot te Burghofe⁵, zou de patrijs waarvan het afkomstig is, nog in de voor-Flavische tijd in gebruik kunnen zijn genomen. Een Drag 18 met dit stempel uit Charchel zou gezien het profiel eveneens nog uit de tijd van Nero kunnen dateren⁶, maar een Drag 15/17 uit Banasa en een Drag 18 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen met het stempel <MA>CCARVSF kunnen onmogelijk voor-Flavisch zijn⁷. Hetzelfde geldt voor een Drag 29 met een afdruk van de gebroken patrijs uit Seebuck, die gezien de decoratie in de tijd van Domitianus moet worden gedateerd⁸.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 118, uit Camulodunum periode III
- 2 Zie voor Urvoed - catalogus nr. U4
- 3 Knorr 1919, Taf. 49 A en 51 J, Hawkes/Hull 1947, pl. XXIV 2, Fiches 1978, 57, fig. 10, 1-3
- 4 Oswald 1931, 173 v., 398 v. en 428
- 5 Ulbert 1959, Taf. 41, 72
- 6 Guéry 1979, 61, fig. 8, 2 (stempel), en 88, fig. 13, 1 (profiel)
- 7 Banasa. Laubenheimer 1979, 186, fig. 8, 104 (stempel), en 201, fig. 28, 104 (profiel). Nijmegen. Stuart 1976, 107, fig. 19, 174. Dit stempel, met de tekst <MA>CCARVSF, is door Oswald (1931, 63) toegewezen aan Carus.
- 8 Kellner/Ulbert 1958, Taf. 8, 2-3

M1 OFICMACCAR[I]

Drag 15/17	RMO	VF2142
Drag 18	RMO	VF*574a, f1940/5 113
	PUG	1362
Bord	RMO	VF2147, VF*572, VF*572a, VF*572b
Ritt 9	RMO	VF943
Drag 27g	RMO	VF2153a
Bakje	RMO	VF*568
Drag 29	RMO	VF2146 (pl 39, b)

De volledige tekst van dit stempel is slechts op enkele goede afdrukken leesbaar, meestal is de laatste letter weggefallen, zoals op het hier afgebeelde exemplaar. De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, moet al voor 40 na Chr. in gebruik zijn genomen, want op het Kops Plateau te Nijmegen is een identieke afdruk aangetroffen in een afvalaag uit de tijd van Tiberius¹. Het stempel komt bovendien voor op borden Drag 17.

Tot de vindplaatsen behoren verder het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen², Valkenburg en Woerden. In Trier is een afdruk aan het licht gekomen in een graf met een Ritt 9 van Licinus³.

Van de Vechtense borden hebben er minstens twee een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. De profielen van enkele andere stukken doen vermoeden dat de patrijs tot na het midden van de 1ste eeuw is gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

- 1 Haalebos/Verlinden 1975, pl. XLIX A, 39, uit laag 6
- 2 Vermeulen 1932, pl. XX 39, uit graf 37, met stempels van T. Audacius, Stuart 1976, 105, fig. 17, 160-162, en 106, fig. 18, 163
- 3 Goethert-Polascheck 1977, Taf. 6, 73, c

M2 OFI MACCA

Drag 15/17	RMO	VF2150
Drag 24/25	RMO	VF*568a
Drag 27g	RMO	f1940/5 234
Drag 29	RMO	VF1415 (pl 39, c), VF2149

Dit stempel komt ook voor op schotels en op bakjes Ritt. 9. In Neuss is het bovendien aangetroffen op een Ritt. 8 met een standring als van een Drag 27g¹. Het stempel is verder onder andere bekend uit Camulodunum², het Erdlager te Hofheim³, het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen⁴, Rheingonheim en Valkenburg periode 1 en 2⁵. In Mainz-Weisenau is een exemplaar gevonden in een graf dat ook een as van Claudius bevatte⁶.

De Drag 24/25 en de Drag 27g uit Vechten hebben met standringen met een diameter van resp. 84 en 82 mm, en behoren daarmee tot het grote formaat. Ze maken geen opmerkelijk vroege indruk, evenmin als de overige stukken. La Graufesenque [1]⁷, ca. 40-60 na Chr.

- 1 Muller 1977, Taf. 29, 214, 3
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl. XXIV 2 en XLII 121
- 3 Ritterling 1912, Taf. XXII 199
- 4 Stuart 1976, 106, fig. 18, 164-165
- 5 Glasbergen 1948-1953, 140, 246-248. Het stempel met nummer 248 is toegewezen aan periode 1, maar een stempel van Bellicus met hetzelfde vondstnummer aan periode 2 (Glasbergen 1940-1944b, 226, 30a, vgl. Brunsting e.a. 1940-1944, 188, 858)
- 6 Neeb/Kessler 1913/1914, 43, uit graf 20
- 7 Vgl. Hermet 1934, pl. 111, 89, wellicht identiek

M3 OF MACCAR

Drag 15/17	RMO	VF*573
Drag 18	RMO	f1940/5 111
Bord	RMO	VF*573a, VF*573b
Ritt 8	RMO	f1940/5 92
Drag 27g	PUG	1947-124
Drag 29	RMO	VF2152 (Knorr 1919, Taf. 49 B)

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Camulodunum¹, het Erdlager te Hofheim², het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen³, Oberstumm⁴, Rheingonheim⁵, Woerden en Zwammerdam periode I⁶. De Drag 27g uit Vechten heeft een totale diameter van ca. 19 cm en behoort daarmee tot het grote formaat. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLII 117
- 2 Ritterling 1912, Taf. XXII 200
- 3 Stuart 1976, 106, fig. 18, 166-167, 169-170 en 172
- 4 Simon 1978, Taf. 59, C761
- 5 Ulbert 1969, Taf. 9, 39, uit Grube 3a, met stempels van Aquitanus, Bassus 1, Crestio en Masculus 1
- 6 Haalebos 1977, Taf. 23, 147

M4 OF MACC[AR]

Drag 15/17	RMO	VF*574
------------	-----	--------

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 18 en schotels Drag 15/17R en 18R. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ en Valkenburg periode 1a of 2². Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, maar maakt verder geen buitengewoon vroege indruk. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 106, fig. 18, 168
- 2 Glasbergen 1948-1953, 140, 249, stempels van Ardacus en Crestio met hetzelfde vondstnummer (1157) zijn toegewezen aan periode 2 (vgl. idem, 132, 165, en 136, 210)

M4* <O>F MACCA<R>

Drag 18	RMO	VF2148
---------	-----	--------

Dit is een afdruk van een aan weerszijden beschadigde patrijs die oorspronkelijk OF MACCAR te lezen gaf. De enige gedateerde vondstcontext is het Erdlager te Hofheim¹. Op grond van de gegevens over de complete versie en van het profiel van het bord uit Vechten mag het stempel in de tijd van Nero worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 60-70 na Chr.

- 1 Ritterling 1912, Taf. XXII 201

M5 OF MACCAR

Bord	RMO	VF2145, VF2151, VF*570
------	-----	------------------------

Hoewel dit stempel ook op borden Ritt. 1 is aangetroffen, blijkt uit de vondst van afdrukken in een graf uit de tijd van Nero te Baldock¹, in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, in een context van ca. 61-75/80 na Chr. te Verulamium² en in York, dat het een van de laatste stempels van Maccarus moet zijn. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Dickinson 1986b, 208, S84, uit graf 6, met stempels van Crestio, Felix, Firmo 1, Nestor, Patricius en Perrus
- 2 Hartley 1972b, 219, fig 81, 13, gezien de parallellen uit Nijmegen en York is deze afdruk waarschijnlijk ten onrechte als "residual" aangemerkt

M6 OFMACCAR

Drag 18 PUG Ve1922/4-5
 Bord RMO VF24 (38), VF2143, zonder nr
 Drag 33a RMO VF2153

Bij tal van exemplaren van dit stempel zijn de zwaluwstaarten van het kader maar ternauwernood waarneembaar. Tot de vindplaatsen behoren het Erdlager te Hofheim, het Kops Plateau te Nijmegen en Valkenburg. De profielen van de Vechtense stukken doen vermoeden dat het niet een van Maccarus' oudste stempels is. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

M7 OF MACA

Drag 27g RMO f1940/5 193

Dit stempel komt ook voor op borden Drag 17 en bakjes Ritt 5, zodat de patrijs al onder Tiberius in gebruik moet zijn genomen. Er is onder andere een parallel bekend uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹. Het bakje uit Vechten moet wegens het profiel van voor de tijd van Nero dateren. La Graufesenque [2], ca. 30-55 na Chr.

- 1 Daniels 1955, 90, m1366

M8 MACCARI

Drag 16 PUG BvD 85 (afb 6 26, b)
 Drag 18 RMO VF2154
 Bord RMO VF2144, VF2159, VF*571
 PUG Ve1921/9

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het Erdlager te Hofheim¹, Velsen 1² en een graf te Xanten dat ook sigillata van Vapuso bevatte³. Minstens drie van de Vechtense borden hebben een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [2], ca. 35-60 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, Taf VIII 48
- 2 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 62-63
- 3 Hinz 1984, 315-317, Herbrand graf 11, Abb 20, 9 en Taf 125, 17

M9 MACCARI

Drag 18 RMO VF2155
 Drag 24/25 RMO VF2156, VF2158, VF*575

De vondst van identieke afdrukken in Camulodunum¹ en Velsen 1² doet vermoeden dat de patrijs al tamelijk vroeg in gebruik is genomen. Deze indruk wordt bevestigd door de profielen van de stukken uit Vechten. De Drag 18 heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en de bakjes Drag 24/25 hebben een aan de onderkant afgeschuinde standring. La Graufesenque [2], ca. 35-60 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 119
- 2 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 67

M10 MACCA

Ritt. 5 RMO VF*569 (afb 6 55, c)

Dit is een betrekkelijk zeldzaam stempel, dat ook op bakjes Drag 24/25 en 27 voorkomt. Een van de weinige tot nu toe bekende parallellen is afkomstig uit Velsen 1¹. De Ritt 5 uit Vechten heeft net als het hierna besproken exemplaar ongebruikelijkerwijs geen groef aan de buitenzijde van de standring. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

- 1 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 64

M11 MACA

Ritt. 5 RMO VF*567 (afb 6 55, g)

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 25. Tot de vindplaatsen behoren Aislingen¹ en Neuss². De Ritt 5 uit Vechten is een van de weinige in zijn soort die geen groef aan de buitenzijde van de standring heeft. La Graufesenque [2], ca. 35-55 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIII 62
- 2 Oxé/Siebourg 1897, 277, gelezen als MCA (uit de collectie Sels)

M12 MAC

Ritt 5 RMO f1940/5 13
 Drag 27g RMO VF*564x

Hoewel op grond van de tekst niet kan worden bewezen dat dit een stempel van Maccarus is, mag het wegens de gelijkenis met het exemplaar met nummer M11 waarschijnlijk wel als zodanig worden beschouwd. Tot nu toe is slechts een vijftal afdrukken bekend, en geen daarvan stamt uit een gedateerde context. Van een exemplaar uit Silchester is niet uit te maken of het van voor of na de Romeinse invasie van 43 na Chr. dateert. Omdat het stempel onder andere op bakjes Ritt. 5 voorkomt, moet het wel een betrekkelijk vroeg exemplaar zijn. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

Macer

De stempels die hieronder worden besproken, bestrijken de periode van ca. 30-85 na Chr. Het is niet uitgesloten dat ze de productie van twee verschillende pottenbakkers vertegenwoordigen, maar goede argumenten om een scheiding aan te brengen, zijn tot dusver niet voorhanden. Omdat Macer bepaald geen zeldzaam cognomen is¹, hoeft Macer uit La Graufesenque niet identiek te zijn met de pottenbakker die in Montans met MACIIR heeft gestempeld².

De meeste stukken van Macer uit La Graufesenque stammen uit voor-Flavische vondstcomplexen, waaronder de Fosse de Curratus en de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Valkenburg periode 2³. In het produktiecentrum is zijn naam ook aangetroffen in een borderel uit het derde kwart van de 1ste eeuw⁴, en op kommen Drag 29 uit vormshotels die ook door Albus, Germanus en Melanus zijn gebruikt⁵. De decoraties van de afgebeelde stukken zijn dermate ongebruikelijk dat ze niet goed te dateren zijn. De jongste context waarin een stempel met de naam Macer is aangetroffen, is het castellum te Camelon. Uit deze vondst lijkt men te mogen concluderen dat Macers produkten tot in de tijd van Domitianus in gebruik zijn geweest.

1. Mócsy e.a. 1983, 172.
2. Durand-Lefebvre 1946, 160, pl. IV 108; Martin 1972b, fig. 2, 3-4.
3. Glasbergen 1948-1953, 140, 250.
4. Marichal 1988, nr. 16.
5. Hermet 1923, 163 (Albus en Germanus); Hermet 1934, pl. 60, 28 (Germanus, volgens de toelichting bij pl. 60 op p. 23), en 106, 15.

M13 MAC.RI.MAN

Drag. 18 RMO: VF*325; VF*579.
Bord RMO: VF2160; VF*580.

Dit stempel, dat ook voorkomt op borden Drag. 15/17, bakjes Drag. 27 en 33a en kommen Drag. 29, moet voornamelijk in de Flavische tijd worden gedateerd. Dit blijkt niet alleen uit de lijst van vindplaatsen, die onder andere Camelon¹ en Nijmegen-west omvat, maar ook uit de decoraties van de kommen Drag. 29 met dit stempel² en uit de profielen van de borden uit Vechten, die op zijn vroegst uit het einde van de regering van Nero kunnen dateren. La Graufesenque [1]³, ca. 65-85 na Chr.

1. Hartley 1972a, 5, 17.
2. Knorr 1919, Taf. 48; Giroussens 1986, 8, pl. 2, 2.
3. Hermet 1934, pl. 111, 86a; Laubenheimer 1979, 207, fig. 30, 12-13.

M14 MA.AC.II.R

Bord RMO: VF*7x.

Omdat de duidelijkheid van deze afdruk niets te wensen overlaat, hoeft aan de lezing van de tekst niet te worden getwijfeld. Vermoedelijk mag de ligatuur van M en A als een verschrijving worden beschouwd, en moet het stempel worden geïnterpreteerd als M.AC.II.R, te vergelijken met de tekst MACIIR die in La Graufesenque is aangetroffen op borden die wegens hun profiel in het tweede kwart van de 1ste eeuw kunnen worden gedateerd.

Ook het hier besproken stempel is in La Graufesenque aan het licht gekomen, en wel op twee borden die net als het Vechtense exemplaar een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben. Verdere afdrukken zijn tot nu toe niet bekend, zodat de datering geheel berust op de profielen van de genoemde borden. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

M15 MAC[ER]

Ritt. 8 RMO: VF*565.

Van dit stempel zijn tot dusver slechts drie parallellen gevonden, in La Graufesenque, in of nabij Besançon en in Wiesbaden, op stukken van de vormen Drag. 18 en 24/25. Bij gebrek aan verdere argumenten is de datering van het stempel voornamelijk gebaseerd op het profiel van het Vechtense bakje. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

MacirusM16 MACIR

Drag. 17a RMO: VF*578.

Dit is een zeldzaam stempel van een betrekkelijk onbekende pottenbakker die volgens Oswald in Vichy werkzaam geweest zou kunnen zijn¹. Omdat

het cognomen Macirus verder niet bekend is, mag wellicht worden verondersteld dat de naam van deze fabrikant Magirus heeft geluid².

De enige tot dusver bekende parallel van het Vechtense stempel is een afdruk op een grote Drag. 24/25 uit La Graufesenque. De vorm van het bord uit Vechten, dat een zeer hoge standing heeft en een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, geeft aan dat het een vroeg stempel is. Deze indruk wordt bevestigd door de vondst van andere stempels met dezelfde tekst op een nagenoeg identiek bord uit Neuss³ (afb. 6.27, a), en op bakjes Ritt. 5 uit La Graufesenque, Marausan⁴ en Velsen 1. In La Graufesenque is bovendien een stempel met de tekst MCIR tussen horizontale stelregels aangetroffen op een Drag. 25. Op grond van deze gegevens kan de productie van Macirus in het tweede kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr.

1. Oswald 1931, 176 en 399, op grond van een stempel uit Vichy.
2. Mócsy e.a. 1983, 174.
3. Ettlinger 1983, Taf. 21, 3 (profiel) en 67, 350 (stempel).
4. Giry/Fédière 1972, 103, fig. 46, 49.

MacrinusM17 MACRIN

Drag. 27 RMO: VF*580x.

Dit stempel is verder alleen aangetroffen op bakjes Drag. 27 en 33a in La Graufesenque en op een Drag. 27 in Hedderheim. De stukken uit La Graufesenque kunnen evenals het Vechtense bakje op grond van de profielen in het laatste kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd. Verdere argumenten voor de datering ontbreken vooralsnog¹. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

1. De door Oswald (1931, 176) voorgestelde einddatum van Macrinus' werkzaamheden in de tijd van Domitianus is waarschijnlijk gebaseerd op de vermelding van een stempel op een Drag. 31 uit Astwick, dat in werkelijkheid afkomstig is van een naamgenoot uit Lezoux (vgl. Dickinson e.a. 1968, 137, 81 [A]).

MagnusM18 MAG[N]IMA

Drag. 29 RMO: VF2162.

Deze afdruk is door Oswald toegeschreven aan Macrinus, omdat hij de tekst verkeerd heeft aangevuld, hoewel hij minstens één vergelijkbaar stuk tot zijn beschikking had¹. Parallellen van dit stempel komen onder andere voor op borden Ritt. 1, en zijn bekend uit de brandlaag van 61 na Chr. te Colchester² en uit Zwammerdam periode I³. De vorm van de standing van de Vechtense kom, die een dubbele groef rond het stempel heeft, pleit voor een datering kort na het midden van de 1ste eeuw⁴. La Graufesenque [1]⁵, ca. 50-70 na Chr.

1. Oswald 1931, 176 (MACRINMA op een Drag. 29 uit Vechten) en 178 (MAGNIMA op een Drag. 29 uit Londen).
2. Millet 1987, 114.
3. Haalebos 1977, Taf. 23, 149.

- 4 Oswalds datering in de Flavische tijd (1931, 178) is waarschijnlijk ingegeven door de vermelding van een afdruk op een Drag 31 uit Mainz, deze is overgenomen uit een van de catalogi van Geissner (1907, 6, 217), die zelfs vroeg-1ste-eeuwse borden als Drag 31 heeft beschreven
- 5 Hermet 1934, pl 111, 88

Manduilus

De pottenbakker Manduilus heeft voornamelijk onder Nero en Vespasianus in La Graufesenque gewerkt. Hoewel hij onder andere bakjes Ritt 8 heeft gemaakt, is er weinig reden om met Oswald aan te nemen dat sommige van zijn werkstukken uit de tijd van Claudius dateren¹. Oswalds hypothese lijkt slechts te zijn ingegeven door de veronderstelling dat het Erdlager te Hofheim onder Nero verlaten was².

Manduilus heeft bijna uitsluitend onversierde waar geproduceerd. Onder de weinige kommen Drag 29 die hij heeft gemerkt, zijn er twee die in vormschotels van Mommo zijn vervaardigd³.

- 1 Oswald 1931, 182 en 401
- 2 Oswald 1931, xvi en 182 (MANDVILMA uit Hofheim)
- 3 Zie catalogus nr M19

M19 MANDVILMA

Drag 18 RMO VF2163, VF2165, VF2267, VF*590b
 Bord RMO VF24 (10), VF2164, VF*590, VF*590a, f1940/5 92

Uit de vondst van identieke afdrukken in het Erdlager te Hofheim¹ en in Valkenburg periode 3² blijkt dat de patrijs waarmee deze stukken zijn gemerkt, al in de voor-Flavische tijd in gebruik is genomen. Anderzijds zijn er exemplaren bekend uit de legioensvesting in Chester³, Loughor, het depot van Pompeii⁴, Ribchester en York⁵, zodat dergelijke stukken zeker tot in de jaren tachtig op de markt moeten zijn geweest. Kommen Drag 29 met dit stempel uit La Graufesenque en Orange zijn gemaakt in vormschotels van Mommo met decoraties die in de Flavische tijd thuishoren⁶, de relievering van een stuk uit Nanstallon is echter zeker ouder⁷.

De profielen van de borden uit Vechten wijzen op een datering onder Nero en in de vroeg Flavische tijd. Het bord met nummer VF*590 is voorzien van een graffito dat wellicht gemaakt is door de eigenaar van een Drag 18R van Bassus 1 - Coelus en van een Drag 15/17 van Calvus (afb 4 1, c-d), die beide uit ongeveer dezelfde tijd stammen⁸. La Graufesenque [1]⁹, ca. 60-85 na Chr.

- 1 Rutterling 1912, Taf XXII 88
- 2 Glasbergen 1948-1953, 140, 252
- 3 Hartley 1981, 243
- 4 Atkinson 1914, 29, 3 en pl VI 31-32
- 5 Dickinson/Hartley 1993, 767, fig 283, 2744
- 6 Mees 1995, 87 en Taf 145, 1 en 8
- 7 Fox/Ravenhill 1972, 101, fig 21, 1
- 8 Zie catalogus nr B46 en C14
- 9 Dausse 1990, pl A, 7

M20 MANDOF

Drag 15/17 RMO VF*465
 Ritt. 8 RMO VF*589a.

Omdat Mando als cognomen verder niet schijnt voor te komen, kan de tekst van dit stempel wellicht beter worden opgevat als Mand(uili) of(ficina) dan als Mando f(ecit). Het stempel komt onder andere voor op bakjes Drag 24, en is bekend uit het Erdlager te Hofheim en nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen. Op grond van deze gegevens en van de profielen van de Vechtense stukken kan het kort na het midden van de 1ste eeuw worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

M21 [MAN]DV

Bord RMO VF3085

Van dit stempel zijn exemplaren bekend uit de brandlaag van 61 na Chr te Colchester¹ en uit de legioensvesting in Chester², zodat het naar alle waarschijnlijkheid uit de tijd van Nero en Vespasianus stamt. Het profiel van het bord uit Vechten is met een dergelijke datering in overeenstemming. La Graufesenque [2], ca. 55-80 na Chr.

- 1 Millet 1987, 114
- 2 Hartley 1981, 243

Mansuetus

Het aantal stempels van Mansuetus dat tot nu toe is gevonden, staat in schril contrast met de vele duizenden stukken die hij volgens in La Graufesenque aangetroffen borderellen moet hebben geproduceerd¹. Zijn werkzaamheden kunnen slechts bij benadering worden gedateerd. Als Oswalds vermelding van een Ritt. 5 uit La Graufesenque correct is², moet Mansuetus al onder Tiberius actief zijn geweest. Het einde van zijn werkzaamheden kan op grond van de profielen van sommige van zijn produkten onder Nero of wellicht vroeg in de tijd van Vespasianus worden gedateerd.

- 1 Marichal 1988, nr 1-3, 5-6, 9-10, 12-17, 19, 20, 22-23, 46, 85 en 97, in deze documenten is zijn naam bijna zonder uitzondering gespeld als Masuetos
- 2 Oswald 1931, 183

M22 OFMANSVE

Drag 27g RMO VF*593

Voor de datering van dit stempel zijn maar weinig goede argumenten aan te voeren. Het komt ook voor op bakjes Drag 24/25, en het profiel van het stuk uit Vechten pleit voor een datering in het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-75 na Chr.

M23 OFMASV

Drag 18 RMO VF*625b
 Bord RMO VF*625, VF*625a, Ve1927/3 "Oostveen"

Parallellen van dit stempel zijn onder andere bekend uit Fishbourne periode 1B¹ en uit het Erdlager te Hofheim², zodat het wel in de voor-Flavische tijd zal thuishoren. De Drag 18 uit Vechten is nogal laag in verhouding tot de diameter, zodat de patrijs waarmee het is gemerkt al rond het midden van de 1ste eeuw in gebruik zal zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Dannell 1971, 310, 62
- 2 Rutterling 1904, Taf VIII 50

Maponus

M24 MAPONI

Drag 29 RMO VF2167, VF*612, Ve1920 6 + Ve1920 72 (pl 39, d)

Het middelste gedeelte van dit stempel is slecht leesbaar, maar op grond van een in La Graufesenque gevonden stempel OFMAPO mag worden aangenomen dat de tekst MAPONI luidt, en niet MARONI. Geen van de tien parallellen die tot nu toe zijn gevonden, stamt uit een gedateerde context. De beste aanwijzingen voor de datering van het stempel zijn de profielen van de Vechtense kommen en de decoratie van het stuk met nummer Ve1920 6 + Ve1920 72, die tot de door Hermet met "style de Canrugatus-Vegenus" aangeduide groep behoort¹. Uit deze gegevens kan een datering onder Nero en Vespasianus worden afgeleid.

De patrijs is uiterlijk in de vroeg-Flavische tijd gebroken en bijgewerkt, want in het museum van Rabat bevindt zich een Drag 24/25 waarop de tekst <M>A\ON<L> zichtbaar is². Deze versie is tevens bekend uit het scheepswrak Culip IV³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 60-80 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl 103-105, vooral pl 105, 47-48
- 2 Laubenheimer 1979, 186, fig 8, 112
- 3 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 22 1
- 4 Hermet 1934, pl 111, 92

Marinus

Over de activiteiten van Marinus is relatief weinig bekend. Het enige stempel dat met een zekere regelmaat wordt aangetroffen, is het exemplaar met de tekst MARINVS FE, dat nagenoeg uitsluitend op kommen Drag 29 voorkomt, en kort na het midden van de 1ste eeuw kan worden gedateerd. De meeste andere stempels met de naam Marinus lijken ongeveer uit dezelfde periode te stammen. Het onder nummer M26 besproken stempel met de tekst MARINI is echter aanzienlijk jonger, en zou daarom aan een latere naamgenoot kunnen toebehoren, hoewel het niet is uitgesloten dat Marinus van ca. 45-110 na Chr werkzaam is geweest. De door Oswald vermelde stempels uit Corbridge, Friedberg en Rottweil, die de lacune tussen het stempel MARINI en de oudere exemplaren enigszins zouden kunnen opvullen, moeten waarschijnlijk aan pottenbakkers uit Midden- en Oost-Gallie worden toegewezen¹.

- 1 Oswald 1931, 187. Zie voor het stempel MARINVS F uit Rottweil Knorr 1907, Taf XXXI 246, vgl Forrer 1911, Taf XVI 38a, uit Heiligenberg.

M25 MARINVS FE

Drag 29 RMO VF2755a + VF3076 (pl 39, e, Mees 1995, Taf 216, 2), VF*605 (Knorr 1919, Taf 52 B), VF*605a, VF*606a

Dit stempel komt bijna uitsluitend voor op kommen Drag 29. De enige tot nu toe bekende uitzondering wordt gevormd door een Drag 24, die aanleiding geeft om te veronderstellen dat het stempel in de voor-Flavische

tijd thuishoort. Deze indruk wordt bevestigd door de vondst van identieke afdrukken in Colchester Pottery Shop II¹ en Valkenburg periode 3². De decoraties van de kommen met dit stempel wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw³.

Op de Vechtense kom met nummer VF2755a + VF3076 zijn onder de versiering de vage resten waarneembaar van een met de hand geschreven signatuur die in de vormschotel was aangebracht (afb 8 4). De resterende tekst VR mag waarschijnlijk tot MVRANI worden aangevuld⁴. Ook andere kommen van Marinus zouden afkomstig kunnen zijn uit vormschotels van Murranus⁵, wiens decoraties eveneens hoofdzakelijk uit de tijd van Nero dateren. La Graufesenque [1]⁶, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Hull 1958, 198, fig 99, 10
- 2 Glasbergen 1948-1953, 140, 253
- 3 Knorr 1919, Taf 52 A en C, Hermet 1934, pl 118, 20 (uit Moulins of omgeving), Glasbergen 1940-1944a, afb 57, 9, Knorr 1952, Taf 39 B, Hull 1958, 199, fig 100, 2, Gourvest 1967, 26 v, fig 1, Bird/Marsh 1978, 265, fig 116, 112
- 4 Mees 1995, 88, Taf 148-154 en 155, 1-2
- 5 Vergelijk bijv. het bovenfries van Hermet 1934, pl 118, 20 met dat van Mees 1995, Taf 148, 3 en Taf 150, 2, en de vele geveerde blaadjes bij Knorr 1952, Taf 39 B, en Mees 1995, Taf 149, 4, 150, 9, 152, 1, 153, 1, 2, 4, 7, 8 en 11, en 154, 3
- 6 Vgl Hermet 1934, pl 111, 93, wellicht identiek.

M26 MARINI

Drag 18 RMO VF*604a.
PUG 1541
Bord RMO VF*604

Dit stempel is ook bekend uit de Nijmeegse legioensvesting en van de Saalburg. De profielen van de borden uit Vechten en van een exemplaar uit La Graufesenque¹ wijzen op een late datering, rond het einde van de 1ste eeuw. Gezien het verschil in ouderdom tussen dit stempel en de overige stempels van Marinus moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat het om de twee naamgenoten gaat. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Waarschijnlijk afkomstig uit het afval rond de in de jaren 80-120/130 na Chr gebruikte oven, vgl Vernhet 1981, 34

M27 MARINI

Drag 27g RMO VF*602a, VF*602b

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen¹ en Zwammerdam periode I², zodat het wel in de voor-Flavische tijd mag worden gedateerd. Ook de vondst van enkele afdrukken op bakjes Drag 24/25 (vgl afb 6 59, k) pleit voor deze opvatting. De profielen van de Vechtense stukken wijzen op een datering in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], ca. 45-70.

- 1 Grafveld Hunerberg. Stuart 1976, 107, fig 19, 176
- 2 Haalebos 1977, 108, 158a

Marsus

Marsus lijkt geen bijzonder produktieve pottenbakker te zijn geweest. Zijn bekendste stempels zijn MARSVS FECL, MARSSI MA en de hieronder opgesomde exemplaren. Het eerstgenoemde is onder andere bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, het tweede uit Nijmegen-west. Uit deze gegevens kan worden afgeleid dat Marsus zeker onder Nero en Vespasianus werkzaam moet zijn geweest, zoals ook Oswald heeft aangenomen¹. Marsus zou daarom identiek kunnen zijn met de Marso die in een uit dezelfde periode daterend borderel uit La Graufesenque wordt genoemd². De vorm van enkele van zijn werkstukken doet echter vermoeden dat Marsus al in de tijd van Claudius actief is geweest. En als hij werkelijk borden Drag 17 of schotels Drag 17R heeft gemaakt, zoals enkele bronnen vermelden³, moet hij zelfs al onder Tiberius zijn begonnen te produceren.

1 Oswald 1931, 188 en 402

2 Marichal 1988, nr 14

3 Walters 1908, 191, M191, een Drag 17 met een 'ring of hatched pattern', Oswald (1931, 188) heeft behalve dit stuk een Drag 17 uit Colchester opgenomen

M28 [MA]RSI

Schotel RMO VF*1489

De vroegste complexen waarin exemplaren van dit stempel zijn aangetroffen, zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Camulodunum. Van de laatstgenoemde vindplaats zijn minstens vier afdrukken bekend, waarvan er zeker één, op een Drag 16R, van voor de opstand van 61 na Chr dateert¹. Het profiel van de schotel uit Vechten wijst verder de veronderstelling dat de patrys nog onder Vespasianus is gebruikt. Deze hypothese wordt gesteund door de profielen van bakjes Drag 27 en 27g met dit stempel uit La Graufesenque, en van een Drag 18 uit Cotta². La Graufesenque [1], ca 55-80 na Chr

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl XL, S9B (profiel) en pl XLIII 125 (stempel), Dickinson 1985a, microfiche 1 A14, 53, Dickinson 1985b, microfiche 2 E3, 22, Millett 1987, 114
- 2 Laubenheimer 1979, 186, fig 8, 113 (stempel), en 200, fig 26, 113 (profiel)

M29 MARS

Drag 27g RMO VF*607, VF*607a.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt. 8 en Drag 24. De vondst van identieke afdrukken in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en in Valkenburg periode 1a en 2¹ wijst op een datering in de tijd van Claudius en Nero. Hetzelfde geldt voor de profielen van de bakjes uit Vechten. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr

- 1 Glasbergen 1948-1953, 140, 254-255

M30 MARS

Drag 24 RMO VF2166

Drag 24/25 RMO VF*582

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Valkenburg periode 1a¹. Het dateert waarschijnlijk net als

het sterk gelijkende stempel dat onder nummer M29 is besproken, uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr

- 1 Glasbergen 1948-1953, 140, 256

Martialis

Martialis behoort tot de fabrikanten die niet alleen in La Graufesenque, maar ook in Le Rozier hebben gewerkt¹. De vroegste vondstcomplexen die stukken met zijn naam hebben opgeleverd, zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Camulodunum², Gloucester-Kingsholm³ en het depot van Narbonne-La Nautique⁴. Op grond van deze gegevens mag worden aangenomen dat Martialis rond het midden van de 1ste eeuw is begonnen te produceren. Tot de vindplaatsen van zijn werkstukken behoren maar enkele nederzettingen die pas na het jaar 70 zijn ontstaan, zoals Caerleon en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Hij zal het werk daarom wel in de vroeg-Flavische tijd hebben neergelegd. Om die reden is het onwaarschijnlijk dat de in Banassac gevonden produkten van Martialis ter plaatse zijn gemaakt⁵.

Martialis heeft niet alleen onversierde waar en kommen Drag 29 geproduceerd, maar ook vormschotels voor kommen Drag 29, bекers Drag 30 en flessen Hermet 15⁶. De decoraties van deze stukken tonen veel overeenkomst met die van de vormschotels van Masclinus en Masculus, en kunnen onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd worden gedateerd.

- 1 La Graufesenque Hermet 1934, pl 111, 95. Le Rozier Peyre 1971, 75, 18, Thuault 1978, 25, 30, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 126
- 3 Wild 1985a, 57, S6
- 4 Fiches e a 1978, 191, fig 4, 48-49
- 5 Peyre 1975, 45 v, uit de collectie Roqueplo (vgl p 14, noot 8) en een niet nader omschreven privé-collectie, Bémont/Jacob 1986, 108, fig 10, Hofmann 1988, 34, fig 14
- 6 Mees 1995, 82 v, Taf 102, 2, en 103

M31 MARTIA[LISFE]

Drag 29 RMO f1940/5 234

Dit stempel komt bijna uitsluitend voor op kommen Drag 29. De enige tot dusver bekende uitzondering is een Drag 37 met twee handvatten uit Ruscino, die merkwaardigerwijs net als een Drag 29 in de bodem zou zijn gestempeld¹.

Omdat het stempel nog niet in een gedateerde context is aangetroffen, en er geen noemenswaardige resten van decoraties zijn gepubliceerd², kan de datering alleen worden afgeleid uit het profiel van de Vechtense kom. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 60-80 na Chr

- 1 Fiches/Genty 1980, 299, 351
- 2 Bémont 1976, pl 1a

M32 MARTIALIS VA

Drag 15/17R RMO VF2398b + VF*611e (afb 636, d)

Schotel RMO VF2207, VF*610, VF*610a
PUG 1454

De lezing van dit stempel luidt zonder enige twijfel MARTIALIS VA en niet MARTIALIS MA, zoals regelmatig is beweerd¹. De lettercombinatie VA

achter een naam is ook bekend van stempels van Ardacus, Capito, Licinus en Luceius², en staat wellicht voor vascularius

Tot de vindplaatsen van het stempel behoren het depot Cluzel 15 in La Graufesenque, de legioensvesting in Lincoln³ en het depot van Narbonne-La Nautique⁴. De schotels uit Vechten maken over het algemeen een verzorgde indruk, en horen vermoedelijk thuis in de tijd van Nero. Alleen het exemplaar met nummer VF*610 heeft een zeer grof gearceerde cirkel in de bodem, die anders dan bij de overige schotels niet door groeven wordt begrensd, en zou daarom wat jonger kunnen zijn. Deze veronderstelling wordt bevestigd door de omstandigheid dat er bij de afdruk op deze schotel veel minder ruimte is tussen de letters en het kader dan bij het afgebeelde exemplaar, de patrijs was dus al wat afgesleten op het moment dat deze schotel werd gemerkt. De Drag 15/17R behoort met een diameter van 307 mm tot de grootste schotels die in Vechten zijn gevonden. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1 Zie bijv. Oswald 1931, 189 en 402

2 Ardacus catalogus nr A92, Capito catalogus nr C62, Licinus Knorr 1919, Taf 47 F, Luceius Dickinson 1985b, microfiche 2 E3, 21

3 Hartley 1981, 240

4 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 48

Masclinus

Over het algemeen worden aan Masclinus slechts die stempels toegeschreven die minimaal MASCLIN te lezen geven, stempels waarna de naam sterker is afgekort, worden gewoonlijk bij Masculus ondergebracht. Bij de interpretatie van signaturen in vormschotels wordt hetzelfde criterium gehanteerd. Omdat het echter niet zeker is dat Masclinus zijn naam altijd min of meer voluit heeft geschreven, is het beeld dat hier van zijn werkzaamheden wordt geschilderd, niet noodzakelijkerwijs correct.

Onversierde waar met stempels van Masclinus is betrekkelijk zeldzaam. De lijst van vindplaatsen telt alleen nederzettingen die in de Flavische tijd zijn ontstaan. De enige context die in beginsel op een voor-Flavische activiteit zou kunnen wijzen, is het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen. De daar gevonden schotel moet wegens het profiel echter in het laatste kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd (afb. 6.38, c). Op grond van de onversierde waar die Masclinus heeft geproduceerd, zou men zijn activiteiten in ca. 70-100 na Chr. willen plaatsen. In La Graufesenque is zijn naam aangetroffen in een borderel op een schotel van Calvus, dat ongeveer uit dezelfde periode stamt¹.

De vormschotels voor bekertjes Drag 30 die met de naam van Masclinus zijn gesignd, stammen echter voor een deel uit een wat vroegere periode, ca. 60-75 na Chr.² Tot de vindplaatsen van stukken die uit deze vormschotels afkomstig zijn, behoren naast Rottweil ook Gloucester-Kingsholm en het Erdlager te Hofheim. Ook de verwantschap van Masclinus' vormschotels met sommige decoraties van Masculus wijst op een begin van Masclinus' activiteiten in de tijd van Nero.

Masclinus is niet alleen door middel van zijn vormschotels met Masculus verbonden. In La Graufesenque is een bord met het onder nummer M34 besproken stempel MSCLINI aangetroffen, dat aan de onderzijde buiten de standring van een graffiti met de tekst MASCLV[S] is voorzien³. Deze naam is vóór het bakken aangebracht, en doet vermoeden dat Masclinus voor Masculus 1 heeft gewerkt. Omdat Masculus 1 al omstreeks 40 na Chr. sigillata heeft geproduceerd, zou Masclinus zijn zoon kunnen zijn geweest. Het is niet onmogelijk dat Masclinus het bedrijf van zijn vader onder zijn eigen naam heeft voortgezet.

1 Marchal 1988, nr 94, vgl. catalogus nr C13

2 Mees 1995, 83 v en Taf 104

3 Zie p. 26 voor de vermoedelijke betekenis van deze graffiti

M33 OFMASCLIN

Drag 18	RMO	f1909/10 2
Bord	RMO	VF2218a, VF*621a
Drag 18R	RMO	VF*490, VF*621
Schotel	RMO	VF2218, VF*726
	PUG	1526

Dit stempel is bekend van tal van Flavische vindplaatsen, waaronder Caerleon, Carlisle, Chester, Dormagen¹, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west, de Saalburg² en Straubing³. Op grond van de profielen van de Vechtense stukken mag worden aangenomen dat het stempel niet van voor het laatste kwart van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

1 Muller 1979, Taf 67, 22

2 ORL A3, 177, 80 en Taf 17, 79

3 Walke 1965, Taf 42, 232

M34 MSCLINI

Bord RMO VF*624

Voor de datering van dit stempel zijn maar weinig argumenten aan te voeren. De vondst van een identieke afdruk in Chester en het profiel van het bord uit Vechten spreken voor een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 70-95.

Masculus i

Het heeft er alle schijn van dat in La Graufesenque twee pottenbakkers met de naam Masculus werkzaam zijn geweest. Ook Oswald heeft de stempels die hier onder Masculus 1 en 11 zijn gerubriceerd, aan twee verschillende fabrikanten toegewezen, maar hij heeft daarbij een verkeerd criterium gehanteerd. Stempels met een leesbare L in de naam heeft hij ondergebracht bij Masc(u)lus, die in de periode Claudius-Vespasianus actief zou zijn geweest¹, en stempels met een I in plaats van een L bij Masc(u)lus, die onder Domitianus zou hebben gewerkt². Omdat beide Masculi patrijzen met een onduidelijke L hebben gebruikt, vindt men in Oswalds catalogus onder Masc(u)lus zowel vroege als late stukken³.

De oudste van de twee Masculi is onder Tiberius begonnen te produceren, want een van zijn stempels is aangetroffen in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque. De meeste werkstukken van Masculus 1 stammen uit de voor-Flavische tijd. Slechts twee van zijn stempels lijken ook nog na het jaar 70 gedateerd te kunnen worden. Het onder nummer M40 besproken exemplaar is zelfs aangetroffen in het afval rond de grote oven uit ca. 80-120/130 na Chr. te La Graufesenque, dat ook tal van stempels bevatte die hier aan Masculus 11 zijn toegewezen. Hierna zou men eventueel een argument tegen het aanbrengen van een onderscheid tussen Masculus 1 en 11 kunnen zien.

Gezien de datering van de activiteiten van Masculus 1 moeten de talrijke met MASCLVS of MASCLVS F gesignde vormschotels eveneens door hem zijn vervaardigd⁴. De decoraties van deze stukken, die voor het merendeel bestemd waren voor de productie van bekertjes Drag 30, stammen uit de periode van ca. 50-70 na Chr. De jongste context waarna een stuk uit een van deze vormschotels is aangetroffen, is het Steinkastell te Hofheim.

Het is aannemelijk dat Masculus 1 ook verantwoordelijk is voor de met MASCLI gesignde vormschotels voor kommen Drag 29⁵, al moet worden opgemerkt dat de decoraties enkele elementen gemeen hebben met door Masclinus gesignde vormschotels. De laatste zijn echter waarschijnlijk iets jonger dan de stukken met de signatuur MASCLI. Masculus 1 is verder

nog met Masclinus verbonden door een in La Graufesenque gevonden bord met het stempel MSCLINI, dat voor het bakken aan de onderzijde is voorzien van een graffiti MASCLV[S]⁶. Hieruit mag waarschijnlijk worden afgeleid dat Masclinus enige tijd voor Masculus 1 heeft gewerkt. Het is zeer wel mogelijk dat hij diens zoon was, en het bedrijf van zijn vader in de Flavische tijd onder zijn eigen naam heeft voortgezet.

Masculus 1 is ten slotte vermoedelijk ook de pottenbakker die in een in La Graufesenque gevonden borderel met MASCLOS wordt aangeduid⁷. Dit document dateert namelijk uit de tijd van Nero of Vespasianus, en is daarmee ouder dan het overgrote deel van de produkten van Masculus 11.

- 1 Oswald 1931, 192 v en 403
- 2 Oswald 1931, 193 en 403
- 3 De door Oswald (1931, 192) vermelde stempels uit Newstead en Niederberg zijn natuurlijk niet te rijmen met de door hem voorgestelde einddatum 'early Vespasian'
- 4 Mees 1995, 84 v en Taf 105-115
- 5 Mees 1995, Taf 114-115, vgl. catalogus nr M35
- 6 Zie p. 26 voor de betekenis van deze graffiti
- 7 Marchal 1988, nr. 9

M35 [OF] MASCLI

Drag 29 PUG 1098

Dit is een betrekkelijk zeldzaam stempel, dat alleen op schotels Drag 18R en kommen Drag 29 is aangetroffen. Op enkele stukken van het laatste type is onder de decoratie een afdruk zichtbaar van de met de hand geschreven signatuur MASCLI, die in de vormschotel was aangebracht¹. De decoraties van deze stukken en van andere vormschotels met dezelfde signatuur² dateren van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Mees 1995, Taf 114, 2 en 9-10, en 115, 1-2
- 2 Mees 1995, Taf 114, 1 en 3-8, en 115, 3

M36 OFMASC[L]

Drag 15/17 RMO VF2210

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen, maar het komt onder andere voor op bakjes Ritt 9 en Drag 24, zodat het wel uit de voor-Flavische tijd zal stammen. Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering in de tijd van Claudius of Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

M37 OFMASO

Drag 27g RMO VF*592, zonder nr.

Dit stempel wordt gewoonlijk gelezen als OFMAIO ofwel OFMASO¹, maar de gelijkenis met het onder nummer M38 besproken stempel is groot genoeg om aan te kunnen nemen dat ook dit een stempel van Masculus is. De tekst zal wel als OFMASCL mogen worden geïnterpreteerd, al zijn de laatste letters bijzonder onduidelijk.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de brandlaag uit 61 na Chr. te Colchester² en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 179 (Maso uit Zuid-Gallie, die waarschijnlijk niet heeft bestaan), 193 en 403 (Maso uit Heiligenberg en Iitenweiler, die met dit stempel niets te maken heeft)
- 2 Hull 1958, 198, fig. 99, 21-22
- 3 Stuart 1976, 107, fig. 19, 180
- 4 Hermet 1934, pl. 111, 101

M38 OFMASCI

Drag 24/25 RMO VF2215, VF*616a

Drag 27g RMO VF*617, VF*617a

De laatste letter van dit stempel heeft altijd de gedaante van een I, maar zal ooit wel een L zijn geweest. Het stempel komt onder andere voor op de vormen Ritt 8 en Drag 24/25, en is bekend uit vondstcomplexen als de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Camulodunum¹ en Colchester Pottery Shop I². La Graufesenque [1]³, ca. 45-70 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 28
- 2 Hull 1958, 154, fig. 76, 8
- 3 Hermet 1934, pl. 111, 98b

M39 MASCLVS[FE]

Drag 29 RMO VF1530 (Knorr 1919, Taf. 52 A)

Dit stempel lijkt alleen op kommen Drag 29 voor te komen. De enige gedateerde context waarin een afdruk is aangetroffen, is het castellum te Zurzach¹, waarvan de bezetting in 45 na Chr. zou zijn opgeheven. Ook de decoratie van kommen met dit stempel uit Asciburgium² en Oberwinterthur³ moet in de eerste helft van de 1ste eeuw worden gedateerd. Het profiel van de Vechtense kom doet echter vermoeden dat de patrijs nog in de jaren vijftig in gebruik is geweest. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Roth-Rubi 1992, 521, Abb. 3, 79 1
- 2 Vanderhoeven 1975b, 23, Taf. 10, 74, vgl. Bechert/Vanderhoeven 1988, 62, 203-204
- 3 Rychener/Albertin 1986, Taf. 32, 355

M40 MASCVLVS

Drag 18 RMO VF2211, VF*624a

Uit de vondst van identieke afdrukken in Fishbourne periode 1B¹ en in het Keramieklager te Oberwinterthur² lijkt men te mogen afleiden dat de patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, in de voor-Flavische tijd is gebruikt. Anderzijds zijn er exemplaren bekend uit het afval van de grote oven uit ca. 80-120/130 na Chr. te La Graufesenque³, en uit Caerleon, Chester en de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

- 1 Dannell 1971, 310, 64
- 2 Ebnother/Eschenlohr 1985, 254, Abb. 6
- 3 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 3

M41 MASCLVS

Drag 18 RMO VF2219

Drag 17aR RMO VF*622 (afb. 6 37, f)

Bakje RMO f1940/5 26

Uit de aanwezigheid van een afdruk op een schotel van het type Drag 17aR blijkt dat dit een vroeg stempel moet zijn. Hierop wijst ook de vondst van een parallel in een graf te Bregenz dat omstreeks 40 na Chr. is aangelegd¹. Verder is het stempel onder andere bekend uit het Erdlager te Hofheim². Bij een exemplaar uit York gaat het waarschijnlijk om een stuk dat uitzonderlijk lang in gebruik is geweest. La Graefesenque [1], ca. 35-65 na Chr.

- 1 Oxé 1936, 342, Abb. 2, met stempels van onder anderen Bilicatus, Regenus en Scottius
- 2 Ritterling 1912, 235, Abb. 53, 282

M42 MASCVL<I>

Drag 27g RMO VF1645

Dit is een afdruk van een beschadigde patrijs die aanvankelijk de tekst MASCVLI te lezen gaf. Noch de oorspronkelijke versie noch de beschadigde is in een gedateerde context teruggevonden, maar het profiel van het bakje uit Vechten pleit voor een datering in de tijd van Nero of Vespasianus. La Graefesenque [2], ca. 60-80 na Chr.

M43 MASCLI

Drag 15/17 RMO VF2217, VF*619

Dit stempel, dat ook op bakjes Ritt 8 voorkomt, is onder andere aangetroffen in het Keramiklager te Oberwinterthur. De Vechtense borden dateren gezien hun profielen waarschijnlijk uit de tijd van Nero en Vespasianus. La Graefesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

M44 MASCLI

Drag 24/25 RMO VF*577

De enige andere bekende exemplaren van dit stempel stammen uit La Graefesenque en Trier of omgeving, en bevinden zich eveneens op bakjes Drag 24/25. Het stuk uit Vechten zal wegens zijn profiel wel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateren. La Graefesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

M45 MASCL

Drag 27g RMO VF*618

Bij gebrek aan vondsten in een gedateerde context moet de ouderdom van dit stempel worden opgemaakt uit de vormen waarop het is aangebracht, daartoe behoren ook Ritt 5 en Drag 24/25. Het profiel van het kleine, dunwandige bakje uit Vechten is aanmerking genomen, ligt een datering omstreeks de tijd van Claudius het meest voor de hand. La Graefesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

M46 MASCL

Drag 24/25 RMO VF1529

Van dit stempel is slechts een handvol exemplaren bekend, op bakjes Ritt 5 en 8 en Drag 24/25. Geen van de geregistreerde stukken is afkomstig uit een gedateerde context. Het Vechtense bakje is klein en dunwandig, evenals

een exemplaar uit Ruscino¹, en dateert vermoedelijk uit de tijd van Claudius of Nero. La Graefesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

- 1 Fiches/Genty 1980, 280, fig. 4, 225, en 282, fig. 7, 16 (Ritt 8, niet Drag 24/25)

Masculus i - Balbus

M47 MASCLI BAL BVS

Drag 18 RMO VF2212
Bord RMO VF*620
Drag 27g RMO Ve1924/G

Omdat dit stempel onder andere op bakjes Drag 24/25 voorkomt, zal de patrijs waarmee deze stukken zijn gemerkt, anders dan Oswald heeft aangenomen¹, al wel in de voor-Flavische tijd zijn gebruikt. Er zijn echter ook afdrukken bekend uit Gloucester en uit het Steinkastell te Hedderheim². De profielen van de stukken uit Vechten doen vermoeden dat het stempel uit de tijd van Nero en Vespasianus dateert.

De Balbus die in dit stempel wordt genoemd, zal daarom wel niet identiek zijn met de Balbus die van andere stempels bekend is, want die is al in de tijd van Tiberius als zelfstandig pottenbakker actief geweest. De hier genoemde Masculus mag waarschijnlijk worden gelijkgesteld met Masculus i, omdat Masculus ii pas in de Flavische tijd is begonnen te produceren. Bovendien vertoont het hier besproken stempel wat de vorm van de letters betreft wel enige verwantschap met sommige stempels van Masculus i. La Graefesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 193 en 403, alle daar vermelde stempels zijn afkomstig van dezelfde patrijs als de afdrukken uit Vechten
- 2 Fischer 1973, 221, Abb. 83, 28

Masculus ii

De stempels die hieronder worden opgesomd, zijn aanzienlijk jonger dan de onder Masculus i gerubriceerde exemplaren. Het is daarom aannemelijk dat ze van een jongere naamgenoot afkomstig zijn. De stempels van Masculus ii zijn in grote aantallen te voorschijn gekomen uit het afval rond de grote oven in La Graefesenque, die in de jaren 80-120/130 na Chr. in bedrijf is geweest. Te midden van dit afval bevonden zich ook afdrukken van een al onder Nero gebruikte patrijs, die hier aan Masculus i zijn toegewezen¹. Daarin zou men een argument kunnen zien om de produkten van Masculus i en ii samen te voegen. Vooralsnog zijn de verschillen tussen de beide groepen echter talrijker dan de overeenkomsten.

Omdat het afvaldepot bij de grote oven ook nog stempels met de teksten OFLTRMAS en OFTR MASCV heeft opgeleverd², mag men wellicht aannemen dat Masculus ii op een gegeven ogenblik van een zekere L. Tr. het Romeinse burgerrecht heeft ontvangen. Het bekendste gentilicium dat met Tr. begint, is Trebius³, zodat Masculus ii L. Trebius Masculus geheten zou kunnen hebben.

Gezien de vindplaatsen van zijn werkstukken is Masculus ii pas in de Flavische tijd begonnen met de productie van sigillata, wellicht niet voor 80 na Chr. Uit de profielen van verschillende van zijn produkten kan worden afgeleid dat hij het werk pas in de eerste jaren van de 2de eeuw heeft neergelegd. Op grond van dit gegeven kan het vooralsnog niet worden uitgesloten dat hij zijn bedrijf uiteindelijk naar Banassac heeft verplaatst⁴.

Net als *Masculus* 1 heeft ook *Masculus* 11 vormschotels gemaakt, maar dan voor kommen Drag 37⁵. Stukken uit deze met *OFMASCVL* gestempelde vormschotels zijn onder andere aangetroffen in het afval rond de grote oven in La Graufesenque en in Bad Cannstatt. De decoraties dateren uit de periode van ca. 80-120 na Chr.

- 1 Vgl. catalogus nr. M40
- 2 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 1-2
- 3 Mócsy e.a. 1983, 293
- 4 Zie verder catalogus nr. M49
- 5 Mees 1995, 85 en Taf. 119-121

M48 *OFMASC*[VL]

Bord RMO VF*616

Van dit stempel is maar een handvol parallellen bekend, onder andere uit het afval rond de grote oven in La Graufesenque¹, die in de jaren 80-120/130 na Chr. in gebruik is geweest, en uit Regensburg-Kumpfmühl². La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 6
- 2 Faber 1994, Beilage 5, 54

M49 *OFMASCVL*

Drag 18 RMO VF*623a, f1912/4-2
 Bord ROB Ve70/452
 Drag 27g RMO VF*623

Op enkele duidelijke afdrukken uit La Graufesenque is nog goed te zien dat de laatste letter van dit stempel, die doorgaans de gedaante van een I heeft, oorspronkelijk een L is geweest. Het stempel is in het productiecentrum onder andere aangetroffen in het afval rond de grote oven uit de periode van ca. 80-120/130 na Chr.¹ Tot de vindplaatsen behoren verder Caerleon, Corbridge, Dormagen², Nijmegen-west, de Saalburg³ en Wilderspool. In Eben-Emael zijn twee afdrukken gevonden in een tumulusgraf dat ook een munt uit 90/91 na Chr. bevatte⁴, en in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting is een exemplaar te voorschijn gekomen uit een afvalkuil waarin zich tevens een stempel van de Middellandse pottenbakker Ovidius bevond. Of de vondst van twee afdrukken in Banassac⁵ betekent dat de patrijs ook daar is gebruikt, is vooralsnog onzeker. La Graufesenque [1], 70-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 5
- 2 Muller 1979, Taf. 67, 23
- 3 ORL A3, 176, 76 en Taf. 17, 75
- 4 Roosens/Lux 1970, 15, fig. 10, 13 en 15, met stempels van Crispus en Mercator
- 5 Vialettes 1894-1899, 29, uit de collectie Cérès (vgl. p. 14, noot 8), Morel 1938, 142 (waarschijnlijk overgenomen uit de voorgaande bron), Morel 1950-1954, 563 (idem), Peyre 1975, 46, opgegraven in 1952, dus zeker in Banassac gevonden, maar niet noodzakelijkerwijs daar geproduceerd

M50 *OFMASCL*

Drag 18R RMO VF2214

Dit stempel is verder alleen bekend uit het afval rond de grote oven in La Graufesenque¹, die in de jaren 80-120/130 na Chr. in bedrijf is geweest, en

uit Carlisle en Niederberg². De schotel uit Vechten is tamelijk diep en maakt een late indruk. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 15
- 2 ORL B2a, 15, 16a.

M51 <OF>*MASCL*

Drag 27 RMO VF2209

Dit is een afdruk van een patrijs die tot tweemaal toe wijzigingen heeft ondergaan. Alle drie de stadia zijn teruggevonden in het afval rond de grote oven in La Graufesenque uit ca. 80-120/130 na Chr.¹

Oorspronkelijk gaf de patrijs *OFMASCL* te lezen. Daarna zijn eerst de O en de linkerhelft van de F afgebroken, afdrukken uit deze fase zijn onder andere bekend uit de legioensvesting in Caerleon², Nijmegen-west en Wilderspool. Ten slotte is ook het restant van de F verdwenen, vertegenwoordigers van deze variant zijn behalve in Vechten en La Graufesenque alleen in Chester en Wiesbaden aan het licht gekomen. La Graufesenque [1], ca. 90-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 7-9
- 2 Nash-Williams 1929, 301, fig. 77, 21

M52 *OFMASC*

Drag 18 RMO VF2213, VF*596x

De punt in de O die op de hier afgebeelde afdruk zichtbaar is, komt niet op alle exemplaren voor. Beide versies zijn aangetroffen tussen het afval van de grote oven te La Graufesenque, die in de jaren 80-120/130 na Chr. in bedrijf is geweest¹. Het stempel is verder onder andere bekend van de Saalburg². Ook uit de profielen van de Vechtense borden blijkt dat het stempel uit het einde van de 1ste eeuw moet dateren, en misschien zelfs nog uit het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [1]³, ca. 80-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 10-11
- 2 ORL A3, Taf. 17, 77
- 3 Balsan 1970, 105, pl. III 5

M53 *OFMASC*

Drag 27 RMO VF2216

Behalve in het afval rond de grote oven te La Graufesenque uit de jaren 80-120/130 na Chr.¹ is dit stempel onder andere aangetroffen in Nijmegen-west en York. Het schijnt alleen voor te komen op bakjes Drag 27 en 33a die wegens hun profielen in de tijd van Domitianus en Trajanus kunnen worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig. 8, 12

M54 *OFMAS*

Drag 27g RMO VF*615, VF*615a
 Drag 27 RMO VF*615b

In het afval van de ca. 80-120 na Chr. gebruikte grote oven te La Graufesenque¹ zijn tal van identieke afdrukken gevonden. Omdat zich hierin ook tientallen stempels van *Masculus* 11 bevonden, kan dit stempel beter aan

Masculus n worden toegeschreven dan aan bijvoorbeeld Ma(n)suetus Tot de vindplaatsen behoren verder Bickenbach², Caerleon, Friedberg en Hedderheim Te oordelen naar de profielen van de Vechtense bakjes dateert het stempel nog van voor de tijd van Traianus La Graufesenque [1]³, ca 70-95 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 13
- 2 Simon 1977, 64, Abb 9, 66
- 3 Hermet 1934, pl 111, 99a

Maternus

Op grond van de vondst van stempels met de tekst OFMATER en OFMATE in La Graufesenque kan worden vermoed dat in dit productiecentrum een pottenbakker met de naam Maternus heeft gewerkt Oswald heeft de genoemde stempels gerangschikt onder Maternus uit Lezoux, omdat hij uit La Graufesenque geen fabrikant van deze naam kende¹ De vindplaatsen van de stempels van Maternus uit La Graufesenque maken duidelijk dat hij rond het einde van de 1ste eeuw actief is geweest

- 1 Oswald 1931, 194 v en 404

M55 OFMATE

Drag 18 RMO VF2908, VF2909, VF*626
PUG Ve1921/1b
Bord RMO VF*626a, f1940/5 27

Dit stempel is bekend uit tal van laat-1ste-eeuwse vondstcomplexen, waaronder het afvaldepot bij de grote oven te La Graufesenque uit ca. 80-120/130 na Chr¹, Butzbach, Corbridge, Heldenbergen², Ober-Florstadt³, Old Penrith⁴, de Saalburg en Wilderspool⁵ Te oordelen naar de profielen van de Vechtense borden zou de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, tot in het begin van de 2de eeuw kunnen zijn gebruikt La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34
- 2 ORL B25, 18, D1
- 3 ORL B19, 14, 10
- 4 Dickinson 1991b, 131, 174
- 5 May 1904, 62, Dickinson/Hartley 1992, 32, 19

Matugenus

De naam Matugenus is niet alleen uit Montans bekend¹, maar ook uit La Graufesenque² Omdat Matugenus een tamelijk onbekend cognomen is³, zou het in beide gevallen om dezelfde persoon kunnen gaan De Vechtense stukken zijn echter zonder twijfel in La Graufesenque gemaakt, zoals blijkt uit het verspreidingspatroon van de stempels die erop zijn aangebracht

De productie van Matugenus kan voornamelijk in de tijd van Nero worden gedateerd Tot de vindplaatsen van zijn produkten behoren onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en het Keramuklager te Oberwinterthur Op grond van de profielen van verscheidene van zijn werkstukken kan worden vermoed dat Matugenus nog onder Vespasianus actief is geweest Tot dusver zijn echter geen stempels met zijn naam bekend uit Flavische vondstcomplexen

- 1 Oswald 1931, 196 v en 404, Simpson 1976, 270, fig 10, 42, Martin 1978, 248, fig 6, M2, en 250, fig 7, M3-4, Martin 1979a, 29, pl 4, 16-17
- 2 Zie o a Marichal 1988, nr 95
- 3 Mocsy e a 1983, 182, hetzelfde geldt voor het gentilicium Matugenus

M56 OF MAT VGE

Drag 15/17 RMO VF2927, VF*629a.
Drag 18 RMO VF2223, VF2271, VF*629c
Bord RMO VF*629, VF*629b

Hoewel dit bepaald geen zeldzaam stempel is, kan het slechts bij benadering worden gedateerd De beste aanwijzing voor de ouderdom is de vondst van identieke afdrucken op bakjes Drag 24/25 en in het Erdlager te Hofheim¹ Weliswaar is ook in het castellum te Zurzach een afdruk gevonden, maar de Drag 15/17 waarop deze is aangebracht, kan gezien zijn profiel onmogelijk van voor de ontruiming van deze versterking dateren, als die werkelijk in 45 na Chr heeft plaatsgevonden² De profielen van de borden uit Vechten doen vermoeden dat stukken met dit stempel nog onder Vespasianus zijn gebruikt La Graufesenque [1], ca. 55-80 na Chr

- 1 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 117
- 2 Roth-Rubi 1992, 520, Abb 2, 92

M57 OFMATV

Drag 29 RMO VF2222

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Aislingen¹, het Erdlager te Hofheim² en Zwammerdam periode I³ In Verulamium is een afdruk aangetroffen in een context uit het begin van de regering van Nero⁴ Uit deze gegevens zou men kunnen concluderen dat de patrijs waarmee de kom uit Vechten is gemerkt, alleen in de voor-Flavische tijd is gebruikt De decoraties van de kommen met dit stempel zijn met een dergelijke datering in overeenstemming⁵ Er is echter ook een afdruk bekend van het terrein van de legioensvesting in Gloucester, die erop wijst dat stukken met dit stempel nog in de tijd van Vespasianus op de markt zijn geweest La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 63
- 2 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 116
- 3 Haalebos 1977, Taf 23, 164
- 4 Dickinson 1984, 174, fig 70, 31
- 5 Knorr 1912, Taf XVIII 7, Knorr 1919, Taf 53, Knorr 1952, Taf 38 A-B, Vanderhoeven 1976b, 27, Taf 44, 325, Haalebos 1977, Taf 32, 23

Meoillus

M58 MEΘILLVS

Drag 29 RMO VF1476 (Knorr 1919, Taf 55 G), VF2225 (idem, Taf 55 C), VF2242, VF2243 (afb 6 73, g en pl 39, f), VF2244 (pl 39, g), VF*479e (Knorr 1919, Taf 55 E), VF*636, VF*636a (idem, Taf 55 H), VF*636b, VF*636c, f1909/10 2, Ve1920 7, Ve1920 18 (pl 39, h)
PUG 2164 (Mees 1995, Taf 123, 2)

Uit de vondst van een identieke afdruk in Verulamium periode I¹, eveneens op een Drag 29, blijkt dat de patrijs waarmee deze kommen zijn gestempeld, al omstreeks 60 na Chr in gebruik is geweest. Deze conclusie wordt bevestigd door de decoratie van een kom met dit stempel uit Mainz².

Veruit de meeste parallellen zijn echter bekend uit Flavische vondst-complexen, waaronder Caerleon³, Cardiff⁴, Rottweil⁵, Segontium⁶ en York. Op een drietal bakjes Drag 27 na is het stempel alleen aangetroffen op kommen Drag 29, met decoraties uit het einde van de regering van Nero en uit de vroeg-Flavische tijd⁷.

Van althans een aantal door Meßillus gebruikte vormschotels voor Drag 29 staat vast dat hij ze zelf heeft gemaakt⁸. Op verscheidene kommen met dit stempel is namelijk onder de decoratie een afdruk zichtbaar van een met de hand geschreven signatuur van Meßillus die in de vormschotel was aangebracht. Dit is ook het geval bij de Vechtense kom met nummer 2164, waarop bij een gunstige lichtval nog juist een M waarneembaar is (afb. 8.5). Meßillus heeft niet alleen vormschotels voor kommen Drag 29 gemaakt, maar ook voor stukken van het type Drag 37.

Uit de omstandigheid dat de decoraties van de oudste kommen Drag 29 van Meßillus niets gemeen hebben met die van zijn eigen vormschotels, mag men wel concluderen dat hij aanvankelijk vormschotels van anderen heeft gebruikt. Een Drag 29 uit Londen is gezien de decoratie wellicht in een vormschotel van Passienus gemaakt⁹. Verder schijnt Meßillus ook een vormschotel te hebben gebruikt waarin een kom van Vitalis II is vervaardigd¹⁰, en die de eerstgenoemde wellicht niet zelf heeft gefabriceerd.

Onversierde waar is van Meßillus nauwelijks bekend, hoewel hij in een borderel uit La Graufesenque wordt genoemd als leverancier van parasidi ofwel bakjes¹¹. La Graufesenque [1]¹², ca. 60-80 na Chr.

- 1 Hartley 1972, 219, fig. 81, 2 (stempel), en 221, fig. 83, 7 (decoratie), vgl. voor het bovenfries een Drag 29 van Vapuso uit Neuss (Mary 1967, Taf. 6, 2 en 17).
- 2 Baatz 1962, Taf. 16, 25, vgl. Knorr 1919, Taf. 76 C (catalogus nr. S109, RMO VF*479d).
- 3 Nash-Williams 1932, 333, fig. 66, 47.
- 4 Uit een kuil die ook stempels van Rufinus II en Severus II - Pudens bevatte.
- 5 Knorr 1907, Taf. XXXI 66-68.
- 6 Wheeler 1923, 150, 32-33.
- 7 Knorr 1919, Taf. 54 A en 55 B, D en J-L, Hermet 1934, pl. 108, 6, Knorr 1952, Taf. 39 C en 40.
- 8 Mees 1995, 85 en Taf. 122-123.
- 9 Knorr 1952, Taf. 40 C, Mees 1995, Taf. 157.
- 10 Hermet 1923, 163.
- 11 Marchal 1988, nr. 27, vgl. idem, nr. 66.
- 12 Hermet 1934, pl. 111, 100, wellicht identiek, Dausse 1990, pl. A, 5.

Melainus

M59 MELAINIMA

Drag 29 RMO VF23 (Knorr 1919, Taf. 55), VF24 (70), f1975/4 1

Dit is het bekendste stempel van Melainus, wiens produktie kennelijk slechts een bescheiden omvang heeft gehad. Het is uitsluitend aangetroffen op kommen Drag 29, met decoraties uit de tijd van Claudius en Nero¹. Twee kommen met dit stempel zijn afkomstig uit vormschotels die ook door Albus en Macer zijn gebruikt². De enige gedateerde context waarin een identieke afdruk is gevonden, is het depot van Narbonne-La Nautique³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 45-70 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl. 64, 21, en 106, 13 en 15, Fiches e a. 1978, 195, fig. 6, 15.
- 2 Volgens Hermet (1923, 162) zijn zelfs vier paren kommen van Albus en Melainus in La Graufesenque gevonden, slechts een daarvan is ooit afgebeeld (Hermet 1934, pl. 106, 13). Zie voor Macer en Melainus idem, pl. 106, 15.
- 3 Fiches e a. 1978, 191, fig. 4, 51.
- 4 Hermet 1934, pl. 111, 102, vgl. noot 1 en 3.

Melus

M60 MELVS F[ECI]

Drag 15/17R RMO VF*641
Schotel RMO f1909/10 2

De vondst van identieke afdrukken op kommen Drag 29 met een gearceerde band tussen de beide versierde zones¹ geeft aan dat de patrijs waarmee deze schotels zijn gemerkt, al onder Tiberius in gebruik is genomen. Uit het profiel van de Drag 15/17R uit Vechten lijkt men te mogen concluderen dat de patrijs zeker tot het einde van de regering van Claudius is gebruikt, voordat de laatste twee letters afbraken². La Graufesenque [1]³, ca. 35-55 na Chr.

- 1 Von Petrikovits 1937, 238, Abb. 1, 1, Knorr 1952, Taf. 38 B. Zie voor stukken zonder dit kenmerk Knorr 1919, Taf. 56 B, von Petrikovits 1937, 238, Abb. 1, 2, Knorr 1952, Taf. 38 A.
- 2 Vgl. catalogus nr. M60*.
- 3 Hermet 1934, pl. 111, 103.

M60* MELVS FE<CI>

Drag 29 RMO f1940/5 26 (pl. 39, 1)

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk MELVS FECI te lezen gaf. De gereduceerde versie komt alleen voor op kommen Drag 29, met decoraties die wijzen op een datering onder Nero¹. La Graufesenque [1]², ca. 55-70 na Chr.

- 1 Knorr 1919, Taf. 56 A (zie voor het bovenfries idem, Taf. 20 F, en Knorr 1952, Taf. 18 D, met stempels van resp. Carus en Crestio, zie voor het benedenfries Hartley/Dickinson 1982, 134, fig. 44, 41, met een stempel van Modestus), Fiches 1978, 54, fig. 8, 10.
- 2 Hermet 1934, pl. 112, 103a, Dausse 1990, pl. A, 1.

Memor

Volgens Oswald kunnen de werkzaamheden van Memor in de periode Claudius-Vespasianus worden gedateerd¹. De begindatum lijkt alleen te zijn ingegeven door een stempel op een ten onrechte als een Ritt 8 geïdentificeerd bakje uit Bavay². De veronderstelling dat Memor al in de voor-Flavische tijd actief is geweest, is zeker correct, maar er zijn geen aanwijzingen dat hij al voor ca. 60 na Chr. is begonnen te produceren.

Ook het einde van Memors werkzaamheden moet geruime tijd na de door Oswald voorgestelde datum worden geplaatst. Het heeft er alle schijn van dat de produkten van Memor tot in de eerste jaren van de 2de eeuw op de markt zijn geweest, zoals blijkt uit grafvondsten in Hedderheim en

Nijmegen³ Hoewel het op grond van deze gegevens in beginsel mogelijk is dat Memor nog in Banassac heeft gewerkt, zijn de argumenten die voor deze hypothese zijn aangedragen, voornamelijk onvoldoende⁴

Memor heeft niet alleen onversierde waar en kommen Drag 29 gemaakt, maar ook vormschotels voor kommen Drag 29 en 37⁵ De decoraties van deze stukken dateren uit de Flavische tijd

- 1 Oswald 1931, 201, 405 v en 428
- 2 Oswald 1931, 201, MMORM, zie verder catalogus nr M63*
- 3 Zie catalogus nr M63*
- 4 De twee door Peyre (1975, 46 v, uit de collectie Morel, vgl p 14, noot 8) aan Memor toegeschreven stempels uit Banassac zijn onduidelijk, en wellicht niet juist gelezen
- 5 Mees 1995, 85 v en Taf 124-127

M61 OFME

Drag 27g RMO VF*631

Het staat geenszins vast dat dit een stempel van Memor is, maar van de weinige pottenbakkers uit La Graufesenque wier naam met Me- begint, is Memor gezien de datering van het stempel waarschijnlijk de beste kandidaat Van Memor is ook een ander officina-stempel bekend, met de tekst OFMEM, dit is onder andere aangetroffen in Aislingen¹, Camulodunum², Gloucester-Kingsholm³, het Erdlager te Hofheim⁴ en Zwammerdam periode I⁵

Van het hier besproken stempel met de tekst OFME zijn tot nu toe maar twee andere exemplaren gevonden, in Heerlen en in het Keramiek-lager te Oberwinterthur Een sterk gelijkende afdruk uit Zwammerdam periode I zou eveneens van dezelfde patrijs afkomstig kunnen zijn⁶ Het profiel van het Vechtense bakje wijst op een datering onder Nero of Vespasianus La Graufesenque [1], ca 60-80 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 65-66
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 129
- 3 Wild 1985a, 57, S7
- 4 Rutterling 1904, Taf VIII 51, wellicht uit periode 2 (Rutterling 1912, 243, noot 292, en 246)
- 5 Haalebos 1977, Taf 24, 175
- 6 Haalebos 1977, Taf 24, 174

M62 OFME

Drag 27 RMO VF*740x

Op grond van de argumenten die zijn opgesomd onder nummer M61, waarvan de tekst eveneens OFME luidt, mag dit stempel wellicht aan Memor worden toegeschreven Tot dusver zijn er geen identieke afdrukken gevonden, zodat de datering uitsluitend berust op het profiel van het bakje uit Vechten La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr

M63 MEMORISM

Drag 18 RMO VF*645
PUG 14
Bord PUG 1444

Afdrukken die identiek zijn met het hier afgebeelde exemplaar, zijn tamelijk zeldzaam. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Newstead¹, Rottweil² en een graf uit de Flavische tijd te Winchester³ De patrijs die voor de hier opgesomde afdrukken is gebruikt, is later beschadigd geraakt, uit de

hierboven vermelde gegevens kan worden afgeleid dat hij omstreeks 80 na Chr waarschijnlijk nog intact was De Vechtense borden kunnen gezien hun profielen nauwelijks jonger zijn Een Drag 29 met dit stempel uit Ostia dateert gezien de decoratie uit het begin van de jaren zeventig⁴ La Graufesenque [1], ca 70-85 na Chr

- 1 Curle 1911, 238, 67
- 2 Knorr 1907, Taf XXXI 249
- 3 Biddle 1967, 235, fig 7, 6, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Cosius Rufinus, Sabinus, en Vitalis II
- 4 Knorr 1930, 310, Abb 1, 5

M63* MEMORISM

Drag 27g RMO VF2338, VF2754, VF*643, VF*643a, VF*643b, VF*643d, VF*643e, VF*643g, VF*644, VF*1086/1, VF*1086/1a, zonder nr (2 ex), f1909/10 2, Ve1914 1, f1940/5 193
PUG Ve1921
Drag 27 RMO VF*643c
PUG 1947-413

Deze afdrukken zijn afkomstig van een aan beide uiteinden beschadigde en vervolgens geleidelijk gesleten patrijs Gezien de gegevens over de oorspronkelijke versie zal de beschadiging wel rond 85 na Chr hebben plaatsgevonden Daarbij zijn de buitenste letters gehalveerd In een later stadium is ook de E wellicht beschadigd, of anders grotendeels met klei verstoppt geraakt, zodat ten slotte nog slechts een tekst te lezen was die het beste als MMORM kan worden weergegeven De beschadigde versie, die ook wel als AMORISM is gelezen¹, komt alleen voor op bakjes Drag 27, 27g en 33²

Tot de vindplaatsen van afdrukken met de gewijzigde tekst behoren Bad Cannstatt³, Corbridge, Holt⁴, de Saalburg⁵ en Stockstadt⁶ In Nijmegen-west zijn enkele exemplaren aangetroffen in graven die aan het eind van de 1ste of in het begin van de 2de eeuw zijn aangelegd⁷ In Hedderheim ten slotte is een afdruk aan het licht gekomen in een graf waarin zich ook stempels van Martialis uit Chémery-Faulquemont bevonden⁸ La Graufesenque [1]⁹, ca. 80-110 na Chr

- 1 Zie bijv Oswald 1931, 16, onder Amor uit Zuid-Gallie, die in werkelijkheid niet heeft bestaan
- 2 De door Oswald (1931, 201) vermelde Ritt. 8 met het stempel MMORM uit Bavay zal gezien het tijdstip waarop de patrijs is beschadigd, verkeerd zijn geïdentificeerd
- 3 ORL B59, Taf IV 101
- 4 Grimes 1930, 124, 25
- 5 ORL A3, 178, 81-84
- 6 ORL B33, Taf XIX 151
- 7 Het ene graf bevatte ook stempels van Calvus, Crestuo, Felicio en L Cosius Virilis, en het andere naast stempels van Celsus II, C N-Celsus, Severus II, Sex(tus?) Can- en Sulpicius onder andere een munt van Nerva uit 97 na Chr
- 8 Wolff 1911, 45, Abb 9, 21
- 9 Laubenheimer 1979, 207, fig 30, 15

M64 MEMO

Drag 27g RMO VF2996, VF*642

Omdat dit stempel onder andere op bakjes Drag 24 voorkomt, mag worden aangenomen dat de patrijs waarvan het afkomstig is, al in de voor-Flavische

tijd is gebruikt Er zijn echter ook afdrukken bekend uit Chester en Nijmegen-west La Graufesenque [1], ca. 65-80 na Chr

Mercator

Hoewel in een borderel uit La Graufesenque de vorm Mercatoris voorkomt te midden van verscheidene namen in de nominativus¹, mag men aannemen dat de naam van de pottenbakker Mercator heeft geluid In de meeste stempels is de naam echter afgekort tot MERCATO, MERCA of MERC²

De productie van Mercator kan waarschijnlijk geheel na het jaar 70 worden gedateerd Hij heeft weliswaar nog bakjes Drag 24/25 gemaakt, maar die hebben een tamelijk plomp profiel³, zodat ze niet noodzakelijkerwijs uit de voor-Flavische tijd hoeven te stammen Omdat maar weinig stempels van Mercator aan het licht zijn gekomen in castella die in de jaren negentig of later zijn gebouwd, hebben zijn werkzaamheden zich waarschijnlijk niet tot in de 2de eeuw uitgestrekt Het is daarom niet aannemelijk dat hij nog in Banassac werkzaam is geweest, zoals Oswald heeft verondersteld⁴

Behalve producent van onversierde waar en kommen Drag 29 is Mercator een succesvol vormschotelmaker geweest Tot nu toe zijn bijna honderd kommen Drag 37 gevonden die in door Mercator gestempelde vormschotels zijn gemaakt⁵ De decoratie van een in zijn werkplaats vervaardigde Drag 29 uit Besançon of omgeving⁶ vertoont zoveel overeenkomsten met deze stukken, dat Mercator ook wel vormschotels voor kommen Drag 29 moet hebben gefabriceerd

1 Marchal 1988, nr 97, vgl idem, 74 "nom plutôt que génitif"

2 Zie voor een uitzondering Laubenheimer 1979, 188, fig 10, 128-129, <ME>RCATOR

3 Vgl Laubenheimer 1979, 199, fig 25, 128-129 Een Drag 24/25 van Mercator uit La Graufesenque heeft eveneens een betrekkelijk plomp model

4 Oswald 1931, 202 en 406

5 Mees 1995, 86 en Taf 128-137

6 Tondre-Boillot 1985, pl XLI 522

M65 OFMERC

Drag 18 RMO VF2141, VF*646a, VF*649c, VF*1459

Volgens Hartley zijn deze afdrukken afkomstig van een patrijs die is afgevormd die overeenkomt met exemplaren die in Corbridge, op de Saalburg en op de Salisberg zijn gevonden (vgl p 23) Stempels die identiek zijn met die uit Vechten, zijn onder andere bekend uit Brecon¹ en Stockstadt² De profielen van de Vechtense borden geven geen aanleiding om te veronderstellen dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, nog in de 2de eeuw is gebruikt, ook al is in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting een afdruk aangetroffen in een kuil die tevens Middellandse sigillata bevatte La Graufesenque [1], ca 80-100 na Chr

1 Wheeler 1926, 239, 14

2 ORL A6, Taf 4, 24

M66 OFMERC

Drag 18 RMO VF2246
PUG 1355

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chester, Corbridge en Hedderheim, zodat het wel uit het einde van de 1ste eeuw moet dateren

Deze conclusie wordt gesteund door de profielen van de borden uit Vechten La Graufesenque [1], ca 70-100 na Chr

M67 OF MERC

Drag 33(a?) RMO VF*646

De enige bekende parallel van dit stempel is een exemplaar uit York Het profiel van het Vechtense bakje doet vermoeden dat het uit de laatste decennia van de 1ste eeuw stamt La Graufesenque [2], ca 70-100 na Chr

M68 OFMERC

Drag 18 PUG 1370

Uit de vondst van identieke afdrukken in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en in Hedderheim¹ kan worden afgeleid dat dit stempel uit de Flavische tijd dateert La Graufesenque [1], ca 70-100 na Chr

1 Fischer 1973, 221, Abb 83, 32

M69 MERCATO

Drag 18 RMO VF2251, VF2252, VF*649, VF*649b
Bord RMO VF*649a

Dit stempel is bekend uit verscheidene Flavische vondstcomplexen, waaronder Brecon, Caerleon en Friedberg¹ Bovendien is een exemplaar aangetroffen in een tumulusgraf te Eben-Emael, dat ook een as van Domitianus uit 90/91 na Chr bevatte² Te oordelen naar de profielen van de borden uit Vechten zijn stukken met dit stempel niet meer na die tijd in gebruik geweest La Graufesenque [1], ca 70-90 na Chr

1 ORL B26, 33, Abb 1, 34

2 Roosens/Lux 1970, 14, fig 9, 4, met stempels van Crispus en Masculus II

M69* <ME>RCATO

Drag 27 RMO VF*828

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk MERCATO luidde Wegens de gegevens over de originele versie moeten de afdrukken met de tekst RCATO na 90 na Chr worden gedateerd Tot de vindplaatsen van deze gereduceerde versie behoren Castleford en Corbridge Het Vechtense bakje behoort tot het kleine formaat en is daarom moeilijk te dateren, maar het stamt waarschijnlijk nog uit de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca 90-100 na Chr

M70 MERCAT

Drag 18 RMO VF2270, VF*648, VF*648a, f1940/5 92

Dit stempel is onder andere bekend uit Chester, Hedderheim en de Nijmeegse legioensvesting Het zal daarom wel uit de laatste decennia van de 1ste eeuw dateren Deze veronderstelling wordt gesteund door de profielen van de Vechtense borden La Graufesenque [2], ca 70-100 na Chr

M71 MERCA

Drag. 18 RMO: VF24 (35); Ve1914.1.
Bord PUG: Ve1925/5.

Op grond van de vondst van exemplaren in Heddernheim en York mag worden aangenomen dat dit stempel van na het jaar 70 dateert. De profielen van de stukken uit Vechten wijzen in dezelfde richting. La Graufesenque [1]¹, ca. 70-100 na Chr.

1. Vgl. Hermet 1934, pl. 112, 104, wellicht identiek.

M72 MERCA

Drag. 27g RMO: VF2247; f1975/4.4.

De enige gedateerde parallel van dit stempel is een exemplaar uit de Nijmeegse legioensvesting. Gezien de profielen van de bakjes uit Vechten is een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw het meest waarschijnlijk. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

M73 MERCA

Drag. 27g RMO: VF2248; VF2249; VF2250; VF*647; VF*647a;
VF*1461.
PUG: 98.

Van de tot dusver bekende parallellen van dit stempel geeft alleen een exemplaar uit de burgerlijke nederzetting te Caerleon een aanwijzing voor de datering. De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat het stempel uit het einde van de 1ste eeuw stamt. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

Modestus

De activiteiten van Modestus uit La Graufesenque kunnen naar alle waarschijnlijkheid in de periode van ca. 40-80 na Chr. worden gedateerd. De vroegste complexen waarin stempels met zijn naam zijn gevonden, zijn periode 1 en 1a van het castellum te Valkenburg. Typen als Drag. 17 en Ritt. 5 schijnt Modestus niet te hebben geproduceerd. Anderzijds zijn verscheidene van zijn werkstukken aangetroffen in nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan¹.

Ook in Valéry is een pottenbakker Modestus werkzaam geweest, en wel rond het midden van de 1ste eeuw². Op grond van deze datering zou het in beide gevallen om dezelfde persoon kunnen gaan, maar het cognomen Modestus komt zo vaak voor³, dat dit allerminst noodzakelijk is. Een in Banassac gevonden stuk met het stempel OFMODES⁴ is ongetwijfeld vanuit La Graufesenque aangevoerd, omdat de productie in het eerstgenoemde pottenbakkerscentrum pas in de 2de eeuw is begonnen.

Modestus heeft niet alleen onversierde waar en kommen Drag. 29 gemerkt, maar ook vormschotels voor Drag. 29 gesigeneerd⁵. Deze zijn onder meer gebruikt door Aper, Crestio, Felix en Niger, en wellicht ook door Melus en Mommo⁶; minstens één exemplaar is door Modestus zelf gebruikt⁷.

1. Hoewel Oswald (1931, 207 v. en 406 v.) stempels van Modestus uit Chester, Heddernheim, Krefeld-Gellep en York kende, heeft hij het einde van diens werkzaamheden in de tijd van Nero gedateerd. Het door hem vermelde stempel uit Friedberg is niet van Modestus (idem, 208, onder OF.MOI; vgl. catalogus nr. Y5*).

2. Martin 1972a, pl. 3, 1; Martin 1976, 3, fig. 2, 3; Bémont/Jacob 1986, 83, fig. 19, 8.
3. Mócsy e.a. 1983, 191.
4. Peyre 1975, 47, opgegraven in 1952. Wellicht is ook een aan Mommo toegeschreven stempel met de tekst OFMO afkomstig van Modestus (Peyre 1975, 47, Mommo nr. 3, uit de collectie Roqueplo; vgl. p. 14, noot 8, en catalogus nr. M85*).
5. Mees 1995, 87 en Taf. 138-143.
6. Mees 1995, 87, noot 628, Taf. 139, 2-3; 140, 1 en 3; 141, 1, en 143, 1.
7. Mees 1995, Taf. 138, 1.

M74 OF.MODESTI

Drag. 18R RMO: VF2977.
Schotel RMO: VF2279.
Drag. 29 RMO: VF*665a; VF*671; f1940/5.91.

Uit de vondst van identieke afdrucken in Camulodunum, in het depot van Cirencester¹ en in een context van voor 61 na Chr. te Verulamium² kan worden afgeleid dat dit stempel in de tijd van Claudius en Nero thuishoort.

De afdrucken zijn zelden zo scherp als het hier afgebeelde exemplaar. Doorgaans zijn de buitenste letters maar gedeeltelijk zichtbaar, als gevolg van slijtage van de patrijs. La Graufesenque [1]³, ca. 45-65 na Chr.

1. Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 20.
2. Dickinson 1984, 174, fig. 70, 24.
3. Hermet 1934, pl. 112, 105; Marichal 1988, nr. 27.

M75 OFMODESTI

Bord RMO: VF2278a; Ve1920.2.

Van dit stempel, dat door de karakteristieke S gemakkelijk kan worden onderscheiden van andere stempels met dezelfde tekst, zijn onder andere exemplaren bekend uit Chesterfield en het Erdlager te Hofheim¹. Te oordelen naar de profielen van de borden uit Vechten is de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, voornamelijk in de tijd van Nero gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Ritterling 1912, Taf. XXII 211-212.

M76 OFMODESTI

Drag. 29 RMO: VF*472 (afb. 6.72, b; Knorr 1919, Taf. 58 A);
VF*672.

Met uitzondering van één enkele Drag. 18 komt dit stempel alleen voor op kommen Drag. 29. De decoraties van deze stukken dateren uit de tijd van Claudius en het begin van de periode van Nero¹. Het stempel is onder andere aangetroffen in het depot van Cirencester², in het Erdlager te Hofheim³ en in een context van voor 61 na Chr. te Verulamium⁴. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

1. Hartley/Dickinson 1982, 134, fig. 44, 41.
2. Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 22.
3. Vermoedelijk Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 120 en Taf. VII 53.
4. Dickinson 1984, 174, fig. 70, 24.

M77 OFMODESTI

Drag. 15/17 RMO: VF2280a; VF*669.
PUG: Ve1922/3.
Bord PUG: 1947-66; 1947-184.

Bij de meeste exemplaren van dit stempel ontbreekt de bovenkant van de letters. Omdat de patrijs steeds diep genoeg is ingedrukt, moet deze eigenaardigheid het gevolg zijn van een beschadiging van het instrument.

Tot de vindplaatsen van identieke afdrukken behoort onder andere Valkenburg periode 1a of 2¹. De Vechtense borden hebben alle een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, hoewel ze voor het overige geen buitengewoon vroege indruk maken. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

1. Glasbergen 1948-1953, 140, 267; een stempel van Bassus i met hetzelfde vondstnummer (2165) is toegewezen aan periode 2 (idem, 134, 174).

M78 OFMODES

Drag. 18 RMO: VF*668.

Op grond van de enige gedateerde parallellen van dit stempel, uit de Nijmeegse legioensvesting en Regensburg-Kumpfmühl¹, zou men kunnen denken dat de patrijs waarmee dit bord is gemerkt, vooral in de Flavische tijd is gebruikt. Het profiel pleit echter voor een vroegere datering. La Graufesenque [1]², ca. 55-75 na Chr.

1. Faber 1994, Beilage 5, 58.
2. Hermet 1934, pl. 112, 105b.

M79 OFMO(D)JES

Drag. 18 RMO: VF*453x.

De ongebruikelijke ligatuur OD die in dit stempel voorkomt, is ook van andere stempels van Modestus bekend¹. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Camulodunum en de depots van Cirencester² en Narbonne-La Nautique³. Ook in een onder Nero aangelegd tumulusgraf te Berlingen is een exemplaar gevonden⁴. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. M86.
2. Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 23.
3. Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 56.
4. Roosens/Lux 1973, 28, fig. 18, 23, met stempels van Amandus, Bio, Cotto, Felix, Niger en Patricius.

M80 OF[.]MODE[S]

Drag. 27g RMO: VF24 (54).

De patrijs waarmee deze afdruk is gemaakt, moet al onder Nero zijn gebruikt, omdat er afdrukken bekend zijn op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24/25, en de lijst van vindplaatsen onder andere het depot van Narbonne-La Nautique omvat¹. Er is echter ook een afdruk gevonden in de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae, zodat Modestus wellicht nog in de tijd van Vespasianus met deze patrijs heeft gewerkt. La Graufesenque [1]², ca. 55-75 na Chr.

1. Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 57.

2. Hermet 1934, pl. 112, 105c.

M81 OFMODE[S]

Drag. 27g RMO: VF*667x.

Op tal van afdrukken in La Graufesenque zijn evenals op het Vechtense exemplaar de buitenste letters niet of nauwelijks waarneembaar. Er zijn verscheidene afdrukken bekend op bakjes Drag. 24/25, waaronder één uit Camulodunum¹. Een sterk gelijkende afdruk uit Colchester Pottery Shop II is waarschijnlijk eveneens identiek². Het bakje uit Vechten is een klein exemplaar en als zodanig moeilijk te dateren, maar het lijkt niet van voor de tijd van Nero te stammen. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 130.
2. Hull 1958, 198, fig. 99, 12.

M82 OF.MODE

Drag. 27g RMO: VF*667.

De enige gedateerde parallel van dit stempel is een exemplaar uit de brandlaag van 61 na Chr. in Colchester¹, dat is aangebracht op een Drag. 24/25. Een sterk gelijkend, wellicht identiek stempel is bekend uit Camulodunum². Het profiel van het Vechtense bakje in aanmerking genomen is een datering rond het midden van de 1ste eeuw waarschijnlijk. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

1. Millett 1987, 114.
2. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 131.

M83 OFMOE

Drag. 27g RMO: VF3015; VF*663c.

Ook op duidelijke exemplaren van dit stempel lijkt slechts OFMOE te lezen te zijn, zodat men mag aannemen dat de maker van de patrijs abusievelijk heeft nagelaten een ligatuur OD of DE aan te brengen, die beide van andere stempels van Modestus bekend zijn¹. Dit stempel is aangetroffen in verschillende nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan, zoals Chester², de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west, Rottweil en York, maar ook in de omgeving van het Trajanusplein te Nijmegen. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering rond het jaar 70. La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. M79, M81 en M86.
2. Newstead 1939, pl. XXI 15.

M84 OFMOD

Bord RMO: VF2280.
Drag. 27g RMO: VF*665.

Tot de vormen waarop dit stempel voorkomt, behoren Ritt. 8 of 9 en Drag. 24/25, zodat het naar alle waarschijnlijkheid in de voor-Flavische tijd thuishoort. Dezelfde conclusie kan worden getrokken uit de vondst van identieke afdrukken in Rheingönheim¹, Valkenburg periode 3², en wellicht in het Erdlager te Hofheim³. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Ulbert 1969, Taf. 9, 41.

- 2 Glasbergen 1948-1953, 140, 269
- 3 Rutterling 1912, Taf XXII 214

M85 OFMOD

Drag 24 RMO VF*664
 Drag 27g RMO VF*664x, VF*677a

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, moet al betrekkelijk vroeg in gebruik zijn genomen, want er is een afdruk bekend uit Valkenburg periode 1a¹. Andere exemplaren zijn bekend uit Colchester Pottery Shop I² en het Keramiekager te Oberwinterthur La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr

- 1 Glasbergen 1948-1953, 142, 271
- 2 Hull 1958, 198, fig. 99, 23

M85* OFMO<D>

Ritt 8 RMO VF*663a.
 Drag 27g RMO VF2273, VF2275, VF2276, VF2277, VF2281, VF2282, VF*661, VF*663, VF*663b, VF*663d, VF*1311, f1940/5 92

Dit zijn afdrukken van een beschadigde patrijs die oorspronkelijk de tekst OFMOD te lezen gaf. Ze hebben de tekst OFMOI en zijn gemakkelijk herkenbaar aan de parallel verlopende, afgeschuinde uiteinden.

Omdat er exemplaren voorkomen op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25, mag worden verondersteld dat de patrijs voor het jaar 70 beschadigd is. Hierop wijst ook de vondst van een identieke afdruk in Zwammerdam periode I¹. Maar omdat er verder verscheidene exemplaren bekend zijn uit nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan, zoals Broomholm², Caerleon³, Chester⁴, Ebchester⁵, de canabae bij de legioensvesting in Nijmegen, en Rottweil⁶, moet de patrijs zeker nog onder Vespasianus zijn gebruikt. La Graufesenque [1]⁷, ca. 65-80 na Chr.

- 1 Haalebos 1977, Taf 24, 178
- 2 Hartley 1972a, 10
- 3 Uit een kuil met stempels van C. An- Patricius, Virthus en Vitalis II
- 4 Hartley 1981, 244
- 5 Hartley e.a. 1975, 87, 96
- 6 Knorr 1907, Taf XXXI 253, wellicht ook Planck 1975, 256, Abb. 38, 265 (stempel) en Taf. 84, 10 (profiel)
- 7 Hermet 1934, pl. 112, 107

M86 OFMOD

Drag 24/25 RMO VF2274, VF*662
 PUG 1423
 Drag 27g RMO f1940/5 92

Dit stempel heeft een rechthoekig kader met ingedrukte uiteinden. Op de hier afgebeelde afdruk is dat niet zichtbaar, omdat de patrijs niet diep genoeg in de bodem van het bakje is gedrukt. Het stempel is verder onder andere zijn bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en uit het depot van Narbonne-La Nautique¹. In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen zijn afdrukken aangetroffen op bakjes Drag 24 en 27g die wat hun profielen betreft sterke gelijkenis vertonen met de bakjes van dezelfde typen uit Vechten². La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 54

- 2 Stuart 1976, 108, fig. 20, 183 en 185

M87 MODEST F

Drag 18 RMO VF2278, VF*670 (afb. 6 17, c)
 Bord RMO VF*670a, VF*670b

Parallellen van dit stempel zijn aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, in Aislingen¹ en in Valkenburg periode 1². In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is onder andere een afdruk aan het licht gekomen op een Drag 15/17 die net als de Vechtense borden een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem heeft³. De Drag 18 met nummer VF*670 behoort evenals een Drag 18 met dit stempel uit La Graufesenque tot het in Vechten zeldzame kleine formaat. La Graufesenque [1], ca. 40-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 67
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 230, 84
- 3 Stuart 1976, 108, fig. 20, 188-189

M88 MODE

Drag 24 RMO VF2277a.
 Drag 24/25 RMO VF*666, VF*666a.

De enige zekere gedateerde parallel van dit stempel is een exemplaar uit Valkenburg periode 2 of 3¹. Wellicht is echter ook een tweetal afdrukken uit Camulodunum identiek². De bakjes uit Vechten zijn alle klein en daarom moeilijk dateerbaar, maar ze stammen waarschijnlijk uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

- 1 Glasbergen 1948-1953, 142, 273
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 132-133

M89 MODE

Drag 27g RMO VF2282a.

In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is een identieke afdruk aangetroffen op een Drag 33a. Een ander exemplaar is in het grafveld op de Hunerberg aan het licht gekomen, op een Drag 27g die wat het profiel betreft goed vergelijkbaar is met het Vechtense stuk¹. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 108, fig. 20, 187

M90 MOD

Drag 24/25 RMO VF*664a.

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, waar het is gevonden op bakjes Drag 24/25 en 27g van het kleine formaat. Ook het Vechtense bakje is klein, en daarom moeilijk te dateren, maar het stamt vermoedelijk van rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

Mommo

De schrijfwijze van de naam van deze pottenbakker varieert. In stempels komt niet alleen Mommo voor, maar ook de schrijfwijze Momo. De laatstgenoemde vorm is tevens bekend van een borderel uit La Graufesenque, dat enkele in correct Latijn gespelde namen bevat¹, een ander exemplaar, met namen in hun Keltische vorm, geeft de schrijfwijze Mommū².

Uit de vondst van stempels van Mommo in Valkenburg periode 1 en in de brandlaag uit 61 na Chr. te Colchester en Londen³ kan worden afgeleid dat hij zeker al in de jaren vijftig actief is geweest. Anderzijds zijn er stukken uit zijn werkplaats gevonden in Corbridge en op de Saalburg en de Salisberg, zodat zijn werkzaamheden zich waarschijnlijk tot onder Domitianus hebben uitgestrekt, en niet slechts tot onder Vespasianus, zoals Oswald heeft aangenomen⁴. De veronderstelling dat Mommo ook in Banassac sigillata heeft geproduceerd, wordt vooralsnog niet door deugdelijke argumenten gesteund⁵.

Naast onversierde waarnemingen komen Drag 29 heeft Mommo vormschotels gemaakt voor kommen Drag 29 en 37, en bekert Drag 30⁶. De decoraties van deze stukken horen thuis in de Flavische tijd, onder Nero heeft Mommo wellicht vormschotels van Modestus gebruikt⁷.

Mommo's vormschotels voor Drag 29 zijn onder andere gebruikt door Mandulius en Niger⁸, en wellicht ook door Patricius⁹. Het is verder niet onmogelijk dat Mommo de vormschotelmaker is die schuift achter de "style de Canrugatus-Vegenus" van Hermet¹⁰. In La Graufesenque is namelijk een door Mommo gestempelde Drag 29 gevonden met een decoratie die in deze groep thuishoort, en die afkomstig is uit een vormschotel die ook is gebruikt door de pottenbakker die Hermet Vegenus heeft genoemd¹¹.

- 1 Marichal 1988, nr 93, met onder anderen Fuscus en Cornutus
- 2 Marichal 1988, nr 28, met onder anderen Atticos, Corn(u)tos en Illios
- 3 Colchester Hull 1958, 198, fig 99, 11 Londen Noel-Hume/Noel-Hume 1954, 257, 47
- 4 Oswald 1931, 208 v en 407
- 5 In de catalogus van Peyre zijn drie stempels ondergebracht bij Mommo (Peyre 1975, 47, uit de collecties Morel en Roqueplo, vgl p 14, noot 8). Van de eerste twee is de lezing allerm minst zeker, het derde exemplaar is wellicht van Modestus (vgl catalogus nr M85*). Zie verder Morel 1938, 142, Morel 1950-1954, 564
- 6 Mees 1995, 87 v en Taf 144-147
- 7 Vgl Knorr 1919, Taf 59 B-D, Hermet 1934, pl 54, 2, Giroussens 1986, pl 4, 5
- 8 Mees 1995, Taf 145, 1, 8 en 11
- 9 Het benedenfries van een Drag 29 met een stempel van Patricius uit La Graufesenque lijkt identiek te zijn met dat van de bij Mees 1995, Taf 145, 11 afgebeelde vormschotel, het bovenfries van deze kom ontbreekt.
- 10 Hermet 1934, pl 103-105. Zie voor Canrugatus catalogus nr C2
- 11 Hermet 1934, pl 106, 8-9. Het onduidelijke stempel dat door Hermet aan Vegenus is toegeschreven, is in werkelijkheid een exemplaar van Regenus (mededeling B R Hartley)

M91 OFMOMMO

Drag 29 RMO VF2310, VF*1498

De beste aanwijzing voor de datering van dit stempel is de vondst van een afdruk in Gloucester-Kingsholm. Tot dusver is het stempel uitsluitend bekend van kommen Drag 29, met decoraties die duidelijk ouder zijn dan die van Mommo's kommen uit het depot van Pompeii¹, en die overwegend uit de tijd van Nero stammen². De profielen van de Vechtense kommen, waarvan er één een dubbele groef rond het stempel heeft, pleiten voor een datering

in het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1]³, ca 55-75 na Chr.

- 1 Atkinson 1914, pl II-IV 1-23
- 2 Knorr 1919, Taf 59 B-D, Hermet 1934, pl 54, 2, en 63, 10, beide waarschijnlijk met dit stempel, Fiches 1978, 56, fig 9, 1
- 3 Hermet 1934, pl 112, 106, vgl noot 2

M92 OFMOM

Drag 33a RMO VF2288a (afb 6 64, d)

Tot de vormen waarop dit stempel voorkomt, behoort ook Drag 24, en naar het schijnt zelfs Rutt. 1¹. Omdat er verder afdrucken bekend zijn uit het Erdlager te Hofheim², het Keramiekager te Oberwinterthur³ en de Wiesbadener Moorschicht⁴, moet de patrijs waarmee het Vechtense bakje is gemerkt, al voor 70 na Chr. zijn gebruikt. De vondst van twee afdrucken in Rottweil⁵ en van enkele tientallen vermoedelijk eveneens identieke exemplaren in het scheepswrak Culip IV⁶ maakt het echter aannemelijk dat stukken met dit stempel nog onder Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

- 1 Ook in Oswalds catalogus (1931, 209, onder OF MOM) is een stempel van Mommo op een Rutt. 1 opgenomen
- 2 Ritterling 1904, Taf VIII 54
- 3 Ebnöther/Eschenlohr 1985, 254, Abb 6
- 4 Ritterling/Pallat 1898, Taf VIII 83
- 5 Planck 1975, 256, Abb 38, 262, Klee 1986, Taf 25, 12
- 6 Nieto e.a. 1989, 198 v, fig 147, 9 1

M93 OFMOM

Drag 27g RMO VF24 (39), VF*674b, VF*677b
 Drag 27 RMO VF*483c

Omdat dit stempel enkele malen op bakjes Drag 24 is aangetroffen¹, zal de patrijs waarmee de bovengenoemde afdrucken zijn gemaakt, wel in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen. Er zijn echter ook afdrucken bekend uit Castleford en Hedderheim. Een Drag 29 met dit stempel uit Southwark heeft een decoratie die in de vroeg-Flavische tijd thuishoort². De profielen van de bakjes uit Vechten in aanmerking genomen ligt een datering onder Nero en Vespasianus voor de hand. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

- 1 O a Laubenheimer 1979, 188, fig 10, 134 (stempel), en 199, fig 25, 134 (profiel)
- 2 Bird 1974, 36, fig 18, 17 (decoratie), en 40, fig 21, 10 (stempel)

M94 OFMOM

Drag 24/25 RMO VF*674a.
 Drag 27g RMO VF25 (103), VF*677

Dit stempel is verscheidene keren in een Flavische context aangetroffen, onder meer in Brecon¹, Corbridge², de legioensvesting te Lincoln³, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, en Rottweil. De patrijs waarmee de Vechtense bakjes zijn gemerkt, moet dus vooral na het jaar 70 zijn gebruikt. Het stempel komt echter ook voor op bakjes Drag 24/25, het profiel van het Vechtense stuk van dit type bewijst dat de patrijs al onder Nero in gebruik is genomen. La Graufesenque [1]⁴, ca. 60-85 na Chr.

- 1 Wheeler 1926, 239, 15-16

- 2 Vgl Haverfield 1915, 283, wellicht het hier vermelde exemplaar
- 3 Hartley 1981, 240
- 4 Vernhet 1981, 34 heeft betrekking op dit stempel, Dausse 1990, pl A, 53

M95 OFMOM

Drag 18 RMO VF*1496
PUG Ve1925/5

De enige gedateerde parallel van dit stempel is een exemplaar uit Rottweil. De profielen van de borden uit Vechten wijzen op een datering onder Nero en Vespasianus La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr

M96 OF MO

Drag 24/25 RMO VF*661b, VF*661c

Dit is waarschijnlijk een stempel van Mommo, en niet van Modestus. De patrijs waarmee de Vechtense bakjes zijn gemerkt, is later, toen hij nog slechts OFMO te lezen gaf, gebruikt voor het signeren van vormschotels voor bekens Drag 30 en kommen Drag 37¹. Een Drag 37 uit een van deze vormschotels is aangetroffen in het depot van Pompeii², dat vele stukken van Mommo bevatte. De decoraties van de desbetreffende vormschotels vertonen bovendien verscheidene overeenkomsten met die van exemplaren met signaturen waarin de naam van Mommo minder sterk is afgekort.

Omdat het stempel op bakjes Drag 24/25 voorkomt, zal de patrijs al wel in de voor Flavische tijd zijn gebruikt. De vondst van een identieke afdruk in de Nijmeegse legioensvesting doet vermoeden dat dit instrument pas na het jaar 70 beschadigd of bijgewerkt is. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr

- 1 Mees 1995, 87 v, Taf 144, 145, 3-4, 6-7, 9-10 en 12, en 146
- 2 Mees 1995, Taf 144, 6

M97 OF MO

Drag 27g RMO VF*661a

Op grond van de gelijkenis met stempels als die met nummer M93-M95 mag worden aangenomen dat ook dit exemplaar van Mommo afkomstig is. Er komen afdrucken voor op bakjes Ritt 8, maar er zijn ook parallellen bekend uit het amfiteater te Caerleon¹, uit de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen en uit Regensburg-Kumpfmühl². La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr

- 1 Wheeler/Wheeler 1928, 190
- 2 Faber 1994, Beilage 5, 60

M98 MOMO

Ritt 9 RMO VF*675
Drag 24/25 RMO VF2283, VF*675a.
PUG 1947-98
Drag 24g PUG 1947-95 (afb 6 60, b)
Drag 27g RMO VF*675b, VF*675c

Dit moet wel een van de oudste stempels van Mommo zijn. Het komt voor op bakjes Ritt 8 (vgl afb 6 57, d) en 9 en Drag 24/25. Tot de vindplaatsen behoren het Erdlager te Hofheim¹, het grafveld op de Hunerberg te

Nijmegen², Rheingonheim³, Valkenburg periode 1 en 2⁴, een graf uit de tijd van Claudius in Xanten⁵ en Zwammerdam periode I⁶.

Onder de stukken uit Vechten bevindt zich een zeldzame variant van de Drag 24, met een standring als die van een Drag 27g en een gladde rand. De bakjes Drag 24/25 uit Vechten hebben een aan de onderzijde enigszins afgeschuinde standring. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr

- 1 Rutterling 1912, Taf XXII 216
- 2 Stuart 1976, 108, fig 20, 191-192
- 3 Ulbert 1969, Taf 9, 45
- 4 Glasbergen 1948-1953, 142, 274-276
- 5 Steiner 1911, Taf XX 142b, uit graf 1, met stempels van Abitus en Primus
- 6 Haalebos 1977, Taf 24, 180

M99 MOMO

Ritt 9 RMO zonder nr

Dit stempel schijnt verder alleen voor te komen in de collectie Sels te Neuss. Het bakje uit Vechten heeft een standring als van een Drag 24/25, die bovendien aan de onderkant licht afgeschuind is. Gezien het profiel zal het wel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateren. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr

M100 MOMO

Drag 27g RMO VF2368, VF*674, VF*676, VF*676c, VF*676e, VF*1378, zonder nr, Ve1920 13, f1940/5 13

Dit retrograde stempel is uit verscheidene Flavische vondstcomplexen bekend, waaronder de legioensvesting in Lincoln¹, Rottweil², de Saalburg³ en Segontium⁴. In de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting is het aangetroffen op een Ritt 8. De profielen van de Vechtense bakjes wijzen op een datering onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr

- 1 Hartley 1981, 240
- 2 Vgl Knorr 1907, Taf XXXI 73, waarschijnlijk het hier vermelde exemplaar
- 3 Vgl ORL A3, Taf 17, 88, waarschijnlijk het hier vermelde exemplaar
- 4 Hartley/Dickinson 1985b, 78, fig 13, 2

M101 MOM

Drag 27 RMO VF*673x, VF*676a

Dit stempel zou onder andere zijn aangetroffen op bakjes Drag 24/25, maar het is onzeker of dit juist is, een als zodanig aangeduid stuk uit Banasa is in werkelijkheid een kleine Drag 27 met een lage standring¹, sterk gelijkend op de bakjes uit Vechten.

Tot de vindplaatsen behoren verder Caerwent, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, en de Salisberg². De Vechtense bakjes zijn beide volledig verbrand en zouden uit een graf afkomstig kunnen zijn. Vanwege hun formaat zijn ze moeilijk dateerbaar, maar ze horen waarschijnlijk thuis in de Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr

- 1 Laubenheimer 1979, 188, fig 10 (stempel), en 199, fig 25, 144 (profiel)
- 2 Waarschijnlijk ORL B24, 8, 18, gelezen als NOVIV? (retrograde)

M102 MOM

Drag 24/25 RMO VF*676b

Van dit stempel is tot dusver maar één parallel bekend, en wel uit Rheingonheim¹ Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering in de tijd van Nero La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr

1 Ulbert 1969, Taf 9, 46

M103 MOM

Drag 24 RMO VF*679

De enige aanwijzing voor de datering van dit stempel is het gegeven dat het voorkomt op bakjes Drag 24 Het Vechtense exemplaar is klein, zodat de ouderdom moeilijk te bepalen is, maar waarschijnlijk dateert het niet van voor de tijd van Nero La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr

M104 MOM

Drag 24/25 RMO f1940/5 27

Dit is tot dusver het enige bekende exemplaar van dit stempel Te oordelen naar het profiel van het bakje hoort het thuis in de tijd van Nero La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr

Moni-

M105 MONIO ?

Drag 18 RMO VF2286

De juiste lezing van dit stempel is onzeker, omdat het einde niet kan worden verklaard Zeker is wel dat de eerste vier letters MONI luiden, en niet MONT¹ Het is dus geen stempel van Montanus of Monti- - Cres- Tot nu toe is uit La Graufesenque geen pottenbakker bekend wiens naam met Moni-begint, maar uit het baksel van het Vechtense bord blijkt dat het in dit productiecentrum moet zijn gemaakt.

Identieke afdrukken zijn onder andere gevonden in Aislingen², het Erdlager te Hofheim³ en Oberstumm⁴ De Drag 18 uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en dateert gezien het profiel van omstreeks het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [3], ca. 40-60 na Chr

- 1 Vgl Oswald 1931, 211, onder Monticus MONTICI 18 Vechten
- 2 Knorr 1912, Taf XIII 69
- 3 Ritterling 1904, Taf VIII 55
- 4 Simon 1978, Taf 59, C767

M106 MON

Drag 27g RMO zonder nr

Dit stempel is verder alleen bekend van een Ritt 8 uit Nijmegen-west. Op grond van de vorm waarop het is aangetroffen, kan worden vermoed dat het hier gaat om een stuk dat in de voor-Flavische tijd thuishoort Dit wordt bevestigd door het profiel van het bakje uit Vechten, waaruit een datering

onder Claudius kan worden afgeleid Het stempel is alleen maar toegewezen aan Monti- omdat het ongeveer even oud is als het exemplaar met nummer M105 La Graufesenque [3], ca. 40-55 na Chr

Montanus

Uit de profielen van enkele van zijn werkstukken kan worden afgeleid dat Montanus al onder Claudius werkzaam is geweest. De meeste produkten met zijn naam dateren echter uit de tijd van Nero en Vespasianus Wegens de vondst van twee van zijn stempels in Camelon¹ en Inchtuthul² moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat zijn werkzaamheden zich tot in het begin van de jaren tachtig hebben uitgestrekt

In La Graufesenque is de naam van Montanus ook in een tweetal bordellen aangetroffen, waar hij wordt vermeld als casidanos ofwel flamen³ Deze lijsten zijn beide aangebracht op borden met het stempel CASTI en hebben betrekking op de tweede en zevende ovenlading van het jaar waarin Montanus flamen was, onder Nero of Vespasianus

Omdat Montanus een veel voorkomend cognomen is⁴, hoeft Montanus uit La Graufesenque niet identiek te zijn met een naamgenoot uit Montans⁵

- 1 Hartley 1972a, 5, 18
- 2 Hartley 1985, 315, fig 96, S9
- 3 Marichal 1988, nr 11 en 19
- 4 Mócsy e a 1983, 192
- 5 Gallia 34, 1976, 493, Martin 1979a, 26, pl 3, 18

M107 [OF]MONTAN

Drag 18 RMO VF2309a.

Identieke afdrukken zijn onder andere gevonden in Carlisle¹, Corbridge-Red House², de Nijmeegse legioensvesting en Rottweil³ Uit deze vondsten blijkt dat de patrijs waarmee de desbetreffende stukken zijn gemerkt, in elk geval in de Flavische tijd is gebruikt Gezien het profiel van het bord uit Vechten is er echter mogelijk al eerder mee gestempeld La Graufesenque [2], ca. 65-80 na Chr

- 1 May/Hope 1917, 186, T H 1892, 96
- 2 Hartley 1959, 159, fig 20, A
- 3 Knorr 1907, Taf XXXI 254

M108 MONT ANVF

Bord RMO VF*682x, VF*686

Te oordelen naar het hier afgebeelde exemplaar luidt de tekst van dit stempel eerder MONT ANVF of MONT ANF dan MONT ANVS of MONT ANI Er is een dnetal afdrukken bekend uit het Erdlager te Hofheim¹ In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is het stempel aangetroffen op een Drag 18 met een diep uitgedraaide standring, die vermoedelijk uit de tijd rond het midden van de 1ste eeuw stamt² Dezelfde datering kan worden afgeleid uit de profielen van de Vechtense borden, die beide een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

- 1 Ritterling 1904, Taf VIII 56-57, Ritterling 1912, Taf XXII 217
- 2 Stuart 1976, 109, fig 21, 197

M109 [M]ONTA F

Bord RMO VF*1502

Dit stempel is tot dusver niet in een gedateerde context aangetroffen. De Vechtense afdruk bevindt zich op een bodemfragment van een bord, dat slechts bij benadering gedateerd kan worden. Aangezien het volkomen vlak is, stamt het echter zeker uit de voor-Flavische tijd. Vanwege de gegevens over de andere stempels van Montanus ligt een datering onder Claudius of Nero het meest voor de hand. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

M110 MONTANI

Drag 15/17 RMO VF2306
PUG Ve1920/5

Drag 18 RMO VF*683a, VF*683e, zonder nr., f1940/5 234

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering van dit stempel, is Valkenburg periode 2¹. Gezien de profielen van de borden uit Vechten is het weinig aannemelijk dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Claudius is gebruikt. De laatste letter van de patrijs is uiterlijk omstreeks 65 na Chr. afgebroken, aangezien afdrukken met de tekst MONTAN<I> nog in Camulodunum en Gloucester-Kingsholm zijn gevonden². La Graufesenque [2], ca. 55-65 na Chr.

- 1 Glasbergen 1948-1953, 142, 278
- 2 Wild 1985a, 57, S10

M110* MONTAN<I>

Drag 18 RMO VF*682b, VF*683g

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk MONTANI te lezen gaf. Omdat de gereduceerde tekst uit Camulodunum en Gloucester-Kingsholm¹ bekend is, moet de patrijs op zijn laatst rond 65 na Chr. beschadigd zijn.

De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Caerleon, Chester², Gloucester³ en de canabae bij de legioensvesting in Nijmegen. La Graufesenque [2], ca. 65-80 na Chr.

- 1 Wild 1985a, 57, S10
- 2 Newstead 1928, 131, 83
- 3 Green 1935, fig. 46

Mont- - Cres-

Als de tekst van het stempel met nummer M111 werkelijk als OFMONTI CR moet worden opgevat, en niet als OFMONT CR, kan de eerste naam geen afkorting zijn van Montanus. Toch is dit de aantrekkelijkste oplossing, want uit La Graufesenque is geen pottenbakker bekend wiens naam met Monti- begint¹. Gezien de zeldzaamheid van gentilicia met de beginletters Monti- zal de eerste naam wel een cognomen zijn.

Uit de tekst van een niet in Vechten vertegenwoordigd stempel blijkt dat de tweede naam met Cres- begint³. Omdat deze naam in de meeste stempels sterker is afgekort dan die van Mont-, is Cres- waarschijnlijk niet meer dan een van diens medewerkers geweest. Het is daarom niet aannemelijk dat achter de naam Cres- de welbekende Crestio schuilgaat, die al in de jaren vijftig een eigen officina had⁴. De enige andere pottenbakker uit La

Graufesenque wiens naam met Cres- begint, is Crescens, die tot nu toe alleen uit borderellen bekend is⁵.

Uit de vindplaatsen van de stempels met de namen Mont(anus?) en Cres(cens?) kan worden afgeleid dat ze uit de Flavische tijd dateren. Veel later dan omstreeks 90 na Chr. lijken de stukken met deze stempels niet op de markt te zijn geweest.

- 1 De door Oswald (1931, 211 en 407-408) vermelde Monticus uit La Graufesenque heeft niet bestaan. Bij de aan deze pottenbakker toegeschreven stempels gaat het om verkeerd gelezen exemplaren van de onder nummer M111-112 besproken stempels, die men bij Oswald verder nog aantreft onder Monticus & Crestus (idem, 211 en 408) en Pontus & Crestus (idem, 243).
- 2 Mócsy e a. 1983, 192 v. Montiun[---] en Montius, beide slechts eenmaal vermeld.
- 3 OFMONTCRES, onder andere bekend uit Carlisle (Dickinson 1990, 233, fig. 183, 26).
- 4 Als men in navolging van Hartley en Dickinson wil geloven dat er ook een pottenbakker Crestus heeft bestaan, geldt hetzelfde bezwaar, de oudste aan Crestus toegeschreven officina-stempels dateren uit de jaren zeventig (vgl. het commentaar bij Crestio).
- 5 Marchal 1988, nr. 46 en 94, en wellicht 74 en 124-125.

M111 OFMONTI CR

Drag 18 RMO VF*687b, VF*688a.

Bord RMO VF2305, VF2305a.
PUG Ve1921/1

Drag 27g RMO VF24 (64), VF2290, VF2291, VF2292, VF*688

Afdrukken die zo duidelijk zijn als het hier afgebeelde exemplaar, komen in Vechten alleen op borden voor. Bij de afdrukken op bakjes zijn de buitenste letters gedeeltelijk onleesbaar, wat erop wijst dat de patrijs afgesletten was op het moment dat deze stukken zijn gemerkt.

Op grond van de vondst van een verbrand bord met dit stempel in Londen zou men kunnen denken dat de patrijs al voor de opstand van Boudicca in 61 na Chr. in gebruik is geweest, maar de vondstomstandigheden van dit stuk zijn twijfelachtig¹. De profielen van de Vechtense stukken verlenen geen steun aan een zo vroege datering. Omdat er onder andere afdrukken zijn aangetroffen in Carlisle, in de legioensvestingen te Chester² en Nijmegen, in het depot van Pompei³, en in Rottweil⁴, mag worden aangenomen dat het stempel in de Flavische tijd thuishoort. La Graufesenque [1]⁵, ca. 70-90 na Chr.

- 1 Millett 1987, 115, vgl. idem, 109, LXIII
- 2 Hartley 1981, 244
- 3 Atkinson 1914, pl. VI, 33
- 4 Knorr 1907, Taf. XXX 203
- 5 Vialettes 1894-1899, pl. I, Hermet 1934, pl. 112, 109

M112 OFMONTIC

Drag 18 RMO VF*421ax

Bord RMO zonder nr.

Drag 27g RMO VF2289, VF2291a, VF*687, VF*687e, zonder nr.

Drag 27 RMO VF*687a

Dit stempel is bekend van tal van vindplaatsen uit de Flavische tijd, waaronder Chester, de Nijmeegse legioensvesting¹ en de aangrenzende canabae, Okarben² en Ribchester. Ook de profielen van de stukken uit Vechten wijzen op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Bogaers/Haalebos e a. 1980, pl 16, 33
- 2 Simon 1980, 85, Abb 15, H47

Murranus

Oswald heeft gemeend onderscheid te moeten maken tussen Murranus en L. Mur(r)us, waarbij hij alleen de stempels die Mur(r)a of een vollediger vorm van de naam te lezen geven, aan Murranus heeft toegewezen¹. Van de meeste stempels die Oswald tot deze opvatting hebben gebracht, kan echter worden aangetoond dat ze verkeerd zijn gelezen² of ten onrechte aan een Zuidgallische pottenbakker zijn toegewezen³. Vermoedelijk zijn dus ook de door Oswald onder L. Mur(r)us gerubriceerde stempels afkomstig van Murranus.

De enige reden waarom men nog aan twee pottenbakkers zou kunnen denken, is het gegeven dat de decoraties van twee kommen Drag 29 met het stempel OF MVR uit Vechten niets gemeen hebben met de overige van Murranus bekende stukken⁴. Dit is des te opmerkelijker, omdat Murranus zelf een groot aantal vormschotels voor Drag 29 heeft geproduceerd, voornamelijk voor eigen gebruik⁵. De enige andere pottenbakker die minstens één vormschotel van Murranus heeft gebruikt, is Marinus⁶. Verder is van Celadus een Drag 29 bekend die gemaakt is in een vormschotel waarmee ook Murranus een kom heeft afgevormd⁷, maar het is niet zeker dat deze vormschotel door Murranus is vervaardigd.

De decoraties van Murranus' vormschotels dateren van kort na het midden van de 1ste eeuw, maar het is waarschijnlijk dat hij al onder Tiberius actief is geweest, omdat enkele van zijn stempels in Velsen 1 zijn gevonden. Zijn produkten stammen voor het merendeel uit de tijd van Claudius en Nero, maar verschillende stempels met zijn naam zijn ook uit Flavische vondstcomplexen bekend. De lijst van vindplaatsen omvat zelfs Chesterholm en Corbridge, zodat misschien pas in de jaren tachtig een einde aan zijn werkzaamheden is gekomen. De jongste vindplaatsen van produkten van Murranus zijn een graf met een munt van Trajanus te Praunheim⁸, en een tumulus graf in Séron, dat onder Hadrianus moet zijn aangelegd⁹. Gezien de overige gegevens betreffende Murranus' activiteiten moet het stuk uit Séron op het moment van de bijzetting wel een aanzienlijke ouderdom hebben gehad.

Uit het bestaan van een stempel met de tekst OF MVR TER.F mag wellicht worden afgeleid dat in de werkplaats van Murranus een zekere Tertius werkzaam is geweest. Omdat dit stempel uit het derde kwart van de 1ste eeuw dateert, is het weinig aannemelijk dat het hierbij gaat om de Tertius die al onder Tiberius als zelfstandig pottenbakker actief is geweest¹⁰.

- 1 Oswald 1931, 213 v en 408
- 2 OF MVRI op een Drag 27 uit Rottweil (vgl. catalogus nr M121), LMVRR op een Drag 18 uit Vechten (vgl. catalogus nr M122), MRS op een Ritt 5 uit Vechten (waarschijnlijk MARS, catalogus nr M29 of M30, of MPS, Oxé/Comfort 1968, nr 1206, l1 9, op Hilt 8), het stempel MVRRVS op een Drag 27 uit Vechten is niet teruggevonden, en zal daarom wel eveneens verkeerd zijn gelezen
- 3 MVRRi en MVRI op bakjes Ritt 5 uit Tarragona (Oxé/Comfort 1968, nr 1039b, en 1040, 31-34)
- 4 Zie verder catalogus nr M126
- 5 Mees 1995, 88, Taf 148-154 en 155, 1-2
- 6 Zie catalogus nr M25. Een kom van Patricius uit het depot van Pompeii is afkomstig uit een met de letters MVR gesigndeerd vormschotel, het is echter niet zeker dat deze signatuur door Murranus is aangebracht (Mees 1995, 88 v en Taf 155, 3)
- 7 Knorr 1952, Taf 15 C-D
- 8 Riese 1907, 20, uit graf 199, met een stempel van Primus - Sco-

- 9 Plumier 1986, 26, fig 10, 26, uit tumulus II, met een sestertius van Hadrianus uit 119-121 na Chr. en stempels van onder anderen Biga, Marcellus, Pater en Tuttabirus uit Lezoux
- 10 Oswald 1931, 214, onder Murus & Tertius, Hartley 1985, 317 v, D1, Hartley/Dickinson 1993, 212, 104, vgl. catalogus nr T5-15

M113 OF MVRRANI

Drag 29 RMO VF2320, VF2321 (Knorr 1919, Taf 59), VF2323

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering van dit stempel, is Usk¹. De kommen uit Vechten hebben alle een enkele groef rond het stempel, en dateren daarom waarschijnlijk van na de tijd van Claudius. Hun profielen doen verder vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, alleen in de voor-Flavische tijd is gebruikt. De datering in de tijd van Nero die uit deze gegevens volgt, wordt gesteund door de decoratie van een Drag 29 met dit stempel uit Tongeren². La Graufesenque [1]³, ca. 55-70 na Chr.

- 1 Hartley/Dickinson 1993, 208, fig 104, 105
- 2 Vanderhoeven 1969, pl CCXXVI, H
- 3 Vgl. Hermet 1934, pl 112, 110a, wellicht identiek

M114 OF MVVRANI

Drag 24/25 RMO VF2322
 Drag 27g RMO VF24 (25), VF2326, VF*706, VF*706a, VF*708, VF*708a, VF*708b

Omdat dit stempel op bakjes Drag 24/25 voorkomt, zal de desbetreffende patrijs al in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen. Hierop wijst ook de vondst van een identieke afdruk in een brandlaag te Colchester die met de opstand van 61 na Chr. in verband wordt gebracht¹. Er zijn echter ook exemplaren bekend uit Flavische vondstcomplexen, zoals de legioensvestingen in Chester² en Nijmegen, en Rottweil³. Te oordelen naar de profielen van de bakjes uit Vechten hoort het stempel thuis in de tijd van Nero en Vespasianus. La Graufesenque [1]⁴, ca. 60-80 na Chr.

- 1 Hull 1958, 198, fig 99, 25
- 2 Hartley 1981, 244
- 3 Knorr 1907, Taf XXXI 75
- 4 Hermet 1934, pl 112, 110

M115 OF MVRRAN<N>

Bord RMO VF2324, VF*709

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk OF MVRRAN te lezen gaf. Stempels met de volledige tekst zijn niet in een gedateerde context aangetroffen, maar de verkorte versie is onder andere bekend uit Bickenbach¹, Chester², Chesterholm³ en Corbridge⁴. Het moet dus wel een van de latere stempels van Murranus zijn. De profielen van de borden uit Vechten geven geen aanleiding om te veronderstellen dat de patrijs al in de voor-Flavische tijd is beschadigd. La Graufesenque [1], ca. 70-85 na Chr.

- 1 Simon 1977, 64, Abb 9, 67
- 2 Hartley 1981, 244
- 3 Vgl. Birley/Birley 1938, 226, 3N, wellicht het hier vermelde exemplaar
- 4 Vgl. Haverfield 1915, 283, wellicht het hier vermelde exemplaar

M116 [OF MVR]RAN

Bord RMO VF3001

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is gevonden, is een graf op de Hunerberg te Nijmegen, dat verder stempels van Aquitanus, Modestus, Paullus 1 en Secundus 1 of 11 bevatte¹. Deze vondst doet vermoeden dat het stempel uit de tijd van Claudius en Nero dateert. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Vermeulen 1932, pl. XX 44, uit graf 2

M117 OF MVRRA[N]

Schotel RMO zonder nr

Parallelen van dit stempel zijn onder andere aangetroffen in Camulodunum¹, het Erdlager te Hofheim², en Verulamium periode I³. De schotel uit Vechten heeft een nogal gewelfde, dikke bodem, zodat het nauwelijks denkbaar is dat hij van voor het einde van de tijd van Nero dateert. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 136
2 Ritterling 1912, Taf. XXII 218
3 Hartley 1972b, 219, fig. 81, 3

M118 OF MVRRAN

Drag 29 RMO VF*712

De best gedateerde parallel van dit stempel is een exemplaar uit Camulodunum. De kom uit Vechten heeft een dubbele groef rond het stempel, en het profiel wijst op een datering onder Claudius en Nero. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

M119 OF MVRRAN

Bakje RMO VF2141b

Uit de vondst van identieke afdrukken in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en in Camulodunum¹ blijkt dat dit stempel uit de tijd van Claudius en Nero dateert. Het komt onder andere voor op bakjes Ritt 8 en Drag 24. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 137-139

M120 OF MVRRAN

Drag 24 RMO VF941
Drag 24/25 RMO VF*470

Dit stempel is verder alleen aangetroffen in La Graufesenque, op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25 en 27g. Gezien de profielen van de bakjes uit Vechten stamt het stempel uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

M121 [OF MVR]AN

Drag 33a RMO VF2327a

De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de ouderdom van dit stempel, zijn de Nijmeegse legioensvesting en Rottweil¹. Uit het profiel van het Vechtense bakje kan worden afgeleid dat de patrijs waarmee het is gemerkt, al onder Nero in gebruik is genomen. La Graufesenque [2], ca. 65-80 na Chr.

- 1 Knorr 1907, Taf. XXXI 255

M122 <OF> MVRR[A]

Drag 18 RMO VF*711

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OF MVRRA luidde. Afdrukken met de volledige tekst zijn onder andere bekend uit Baginton¹ en de Nijmeegse legioensvesting². De gereduceerde versie zal daarom wel in de Flavische tijd thuishoren. La Graufesenque [2], ca. 75-85 na Chr.

- 1 Hartley/Dickinson 1966-1967, 87, fig. 11, 32
2 Bogaers/Haalebos e.a. 1980, pl. 16, 34

M123 F MVRRA

Drag 27g RMO VF*603a

Deze afdruk is tot dusver uniek. De patrijs waarvan hij afkomstig is, zal wel van de tekst OF MVRRA of OF MVRRAN voorzien zijn geweest, maar een complete afdruk schijnt nog nergens te zijn aangetroffen. Het profiel van het bakje pleit voor een datering onder Nero of Vespasianus. La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr.

M124 [OF] MVR[A]

Ritt 8 of 9 RMO VF*703
Drag 27g RMO VF*152d, VF*703a

De enige aanwijzing voor de datering van dit stempel is de vondst van enkele exemplaren op bakjes Ritt 8 en Drag 24. De bakjes uit Vechten stammen gezien de profielen vermoedelijk overwegend uit de tijd van Nero. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

M125 [O]F MVRR

Drag 27g RMO zonder nr

De enige parallel van dit stempel is een exemplaar uit Richborough, zodat de datering moet worden afgeleid uit het profiel van het Vechtense bakje. La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr.

M126 OF MVR

Drag 29 RMO VF1497 (Knorr 1919, Taf. 59 B), VF2327, VF*705a (idem, Taf. 59 A)

Dit stempel is slechts op vijf andere plaatsen aangetroffen, waaronder Baginton¹ en Gloucester. De kommen uit Vechten hebben alle een enkele groef rond het stempel, en een profiel dat wijst op een datering in de Flavische tijd. De decoratie van het stuk met nummer VF*705a hoort zeker eveneens in deze periode thuis, en heeft niets gemeen met de overige

decoraties die van Murranus bekend zijn². La Graufesenque [2], ca. 70-85 na Chr.

1. Hartley 1971-1973, 44, fig. 13, 9.
2. Dickinson/Hartley 1988b, 31, fig. 18, S10i; Mees 1995, Taf. 148-154 en 155, 1-2.

M127 OFMVR

Drag. 27g RMO: VF*705.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag. 24/25, en is onder andere bekend uit Camulodunum. Wegens het profiel van het Vechtense stuk is het nauwelijks denkbaar dat de patrijs waarmee het is gemerkt, al onder Claudius is gebruikt. La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr.

M128 MVRANVS.F

Schotel RMO: VF2319.

De vondst van een identieke afdruk in Velsen 1 doet vermoeden dat dit een van de oudste stempels van Murranus is. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. Het profiel van de Vechtense schotel, die een vlakke bodem heeft, sluit goed aan bij de datering die uit deze gegevens kan worden afgeleid. La Graufesenque [1], ca. 35-60 na Chr.

M129 [MV]RRANI

Drag. 15/17 RMO: VF*710.
 Drag. 16 RMO: f1940/5.111.

De hier afgebeelde afdruk is bijzonder scherp, en toont aan dat het stempel als MVRRANI moet worden gelezen, en niet als MVRRAN. Goede aanwijzingen voor de bepaling van de ouderdom ontbreken, maar de profielen van de stukken uit Vechten pleiten voor een datering in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

M130 MVRANI

Drag. 15/17 PUG: 295.

Uit de vondst van een tweetal identieke afdrukken in Velsen 1 blijkt dat dit een van Murranus' oudste stempels is. De Drag. 15/17 uit Vechten is een laag exemplaar en heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], ca. 35-60 na Chr.

M131 MVRAN

Drag. 15/17 RMO: VF*707.

Van dit stempel is maar een beperkt aantal afdrukken bekend, onder andere uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. Het Vechtense bord heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en hoort gezien het profiel thuis in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

M132 MV

Ritt. 5(?) RMO: VF*701.

Het is onzeker of dit stempel werkelijk bij Murranus mag worden ondergebracht. De enige tot dusver bekende parallellen zijn afkomstig uit Alesia, van het Kops Plateau te Nijmegen en uit Straatsburg. De vorm van het Vechtense bakje is niet geheel zeker, maar het is eerder een Ritt. 5 dan een Drag. 27g. Ook het Nijmeegse bakje behoort tot het type Ritt. 5, zodat het wel een vroeg stempel moet zijn. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

C. N- Celsus

Zie catalogus nr. C112-114.

Namus

N1 NAMVS.FE

Drag. 29 RMO: VF2329 (pl. 39, j); VF*727.

Dit is een stempel van een tamelijk onbekende pottenbakker. Het komt voor op kommen Drag. 29 met decoraties die van rond het midden van de 1ste eeuw dateren¹. Ook de profielen van de kommen uit Vechten wijzen op een datering in deze periode.

Hoewel in La Graufesenque tot nu toe geen produkten van Namus zijn gevonden, blijkt uit het baksel van de Vechtense stukken en uit de stijl van de decoraties dat hij in dit productiecentrum werkzaam is geweest. La Graufesenque [3], ca. 40-60 na Chr.

1. Knorr 1919, Taf. 59 A-B en 60 C; Knorr 1952, Taf. 46 A-B.

Ne qures

N2 NEQVRES

Drag. 27g RMO: VF2339; VF2340; Ve1927.

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, heeft in de loop van de tijd verscheidene veranderingen ondergaan. Het hier afgebeelde exemplaar geeft de oorspronkelijke vorm weer, met de tekst NEQVRES in een rechthoekig kader met symmetrische, afgeronde uiteinden.

De tekst van het stempel moet volgens Oxé worden opgevat als ne qures ofwel ne cures, dat zoveel zou moeten betekenen als "bekommer je er niet om" of "scheer je weg"¹. De stukken met dit stempel zouden bestemd zijn geweest voor gebruik als grafgift, en de tekst moest ze vrijwaren tegen diefstal. Omdat Nequres als cognomen niet bekend is, kan vooralsnog geen betere oplossing worden voorgesteld.

De eerste verandering van de patrijs - de halvering van de S - lijkt zich al in de voor-Flavische tijd te hebben voltrokken, want afdrukken met een incomplete S komen nog voor op bakjes Drag. 24². Een afdruk met de complete tekst uit Fishbourne periode 2³ zal daarom wel uit een oudere bewoningsfase stammen.

De profielen van de hier opgesomde bakjes wekken de indruk dat de patrijs pas omstreeks 60 na Chr. in gebruik is genomen⁴. La Graufesenque [1]⁵, ca. 60-70 na Chr.

- 1 Oxé 1934, 98 v
- 2 Vgl catalogus nr N2*
- 3 Dannell 1971, 311, 69
- 4 Het stempel uit Hofheim waarop Oswalds begindatum onder Claudius is gebaseerd (Oswald 1931, 217 v en 409), is een verkeerd aangevuld fragment van een stempel van Nestor (Ritterling 1912, Taf XXII 219, vgl catalogus nr N4)
- 5 Hermet 1934, pl 112, 111

N2* NEQVRES

Drag 27g RMO VES7, VF*376

Dit zijn afdrukken van een patrijs waarvan een stukje is afgebroken, waarbij de slotletter voor de helft verloren is gegaan. Omdat identieke afdrukken nog op bakjes Drag 24 zijn aangetroffen, zal deze beschadiging wel in de voor-Flavische tijd hebben plaatsgevonden. Deze conclusie wordt gesteund door het profiel van een Drag 27g met deze versie van het stempel uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹.

Uit de vondst van parallellen in de Nijmeegse legioensvesting en in Rottweil² lijkt men te mogen afleiden dat de patrijs pas na het jaar 70 opnieuw van gedaante is veranderd, waarbij ook de rest van de S is verdwenen³. La Graufesenque [2], ca 60-75 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 110, fig 22, 206
- 2 O a Knorr 1907, Taf XXXII 305
- 3 Vgl catalogus nr N2**

N2** NEQVRE<S>

Drag 27g RMO VF3031, VF*1533, zonder nr

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs die al tweemaal veranderingen had ondergaan, waardoor de S waarmee de tekst oorspronkelijk eindigde, geheel was verdwenen. De versie zonder S zou onder andere in Valkenburg periode 1 en 3 zijn aangetroffen¹. Gezien de gegevens over de oudere versies van dit stempel kan de toewijzing van een afdruk aan periode 1 als een vergissing worden beschouwd, want er is geen enkele aanwijzing dat de patrijs al vroeg in de tijd van Claudius in gebruik is genomen. De andere afdruk uit Valkenburg is waarschijnlijk eveneens uit een latere context afkomstig. Tot hetzelfde vondstnummer behoren namelijk ook stempels van Apro, Carantus en Severus II, die alle uit de Flavische tijd dateren².

De lijst van vindplaatsen van deze versie omvat verder onder andere de legioensvesting te Nijmegen en Rottweil³. La Graufesenque [2], ca 75-80 na Chr.

- 1 Glasbergen 1948-1953, 142, 287-288
- 2 De stempels van Apro en Carantus zijn niet gepubliceerd. Zie voor het stempel van Severus II Glasbergen 1948-1953, 146, 336, vondstnummer 2152 is daar - vermoedelijk terecht - toegewezen aan periode 4
- 3 Knorr 1907, Taf XXXII 306

N2*** <N>EQVRE<S>

Drag 18 RMO VF*826b

Drag 27g RMO VF2489a, VF2493, VF2494, VF*826, VF*826a.

Deze afdrukken geven de laatste fase weer van een patrijs die tot driemaal toe van gedaante is veranderd. Bij de laatste wijziging is ook de beginletter van de tekst verdwenen en zijn de uiteinden van de patrijs ingekerfd. Afdrukken uit deze fase worden vaak verkeerd gelezen¹.

Tot de vindplaatsen van deze variant behoren Chester² en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. De best gedateerde context is een graf te Winchester, dat in het begin van de jaren tachtig lijkt te zijn aangelegd³. Te oordelen naar de profielen van de Vechtense stukken hoeft men dit stempel niet in een jongere context te verwachten. La Graufesenque [1], ca 80-85 na Chr.

- 1 Zie bijv. Oswald 1931, 115, onder Equirus
- 2 Hartley 1981, 244
- 3 Biddle 1967, 235, fig 7, 7, 9 en 12, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Memor, Cosius Rufinus, Sabinus en Vitalis II

Nestor

N3 NESTO[R]FEC

Bord RMO VF2344

Dit is het enige tot dusver bekende stempel van Nestor. De vondst van identieke afdrukken op borden Ritt 1 doet vermoeden dat het uit de voor-Flavische tijd dateert. Hierop wijst ook de lijst van vindplaatsen, die onder andere een graf uit de tijd van Nero te Baldock omvat¹, alsmede Camulodunum², het depot van Cirencester³, de Pottery Shops te Colchester⁴, het Erdlager te Hofheim⁵ en de brandlaag uit 61 na Chr. in Londen⁶. Gezien deze gegevens moet het stempel ouder zijn dan Oswald heeft aangenomen⁷. La Graufesenque [1]⁸, ca. 50-65 na Chr.

- 1 Dickinson 1986b, 209, S99, uit graf 6, met stempels van Crestio, Felix, Firmo I, Maccarus, Patricius en Perrus
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 140
- 3 Hartley/Dickinson 1982, 120, fig 41, 28
- 4 Hull 1958, 154, fig 76, 12, Millett 1987, 115
- 5 Ritterling 1912, Taf XXII 219, NE[STOR]FEC, door hem aangevuld tot NE[QVRES], van dit stempel is waarschijnlijk ten onrechte aangenomen dat het uit periode 2 afkomstig is (idem, 243, noot 292, en 246, Nequires)
- 6 Millett 1987, 115
- 7 Oswald 1931, 218 en 401 "Nero-Vespasian"
- 8 Hermet 1934, pl 112, 112

Niger

Uit de vindplaatsen van Nigers stempels kan worden afgeleid dat zijn werkzaamheden beperkt zijn geweest tot de periode van 50-80 na Chr. Oswalds veronderstelling dat Niger ook in Banassac sigillata heeft geproduceerd¹, is dan ook onjuist. De stempels waarop deze hypothese is gebaseerd, zijn deels afkomstig van Niger uit La Graufesenque², en deels van Nigrinus, een 2de-eeuwse fabrikant uit Banassac³ (afb 2.14).

De decoraties van de kommen Drag 29 die Niger heeft gemaakt, vormen een zeer heterogene groep. Het is wel zeker dat hij zijn vormschotels uit verschillende bronnen heeft betrokken. Zo zijn er kommen van zijn hand bekend die afkomstig zijn uit vormschotels van Modestus en Mommo⁴. In een van de vormschotels die Niger heeft gebruikt, zijn ook kommen gemaakt door zijn werknemer And⁵ en door Potitus⁶. Er zijn tot nu toe geen aanwijzingen dat Niger zelf vormschotels heeft gemaakt⁷.

- 1 Oswald 1931, 219 v en 410

2. Violettes 1894-1899, 29, uit de collectie Cérés; Peyre 1975, 49, 4-5, uit de collectie Roqueplo; vgl. p. 14, noot 8.
3. Cavaroc 1964, 144, pl. I 10; Hofmann 1966, 43, 11; Hofmann 1970, 7, fig. 3; Hofmann 1988, 37, fig. 16, en 41, fig. 17.
4. Mees 1995, Taf. 140, 3, en 145, 11.
5. Hermet 1934, pl. 106, 14, met de stempels OFNIGRI en OFNIGRI. AND. Zie voor een andere Drag. 29 van Niger - And- Pryce 1932, pl. XXV 5.
6. Pryce 1930, 131, fig. 47, 1.
7. De door Oswald (1931, 220) vermelde signatuur NIGR in de decoratie van een Drag. 29 uit Londen is te onduidelijk om met zekerheid aan Niger toegeschreven te kunnen worden (vgl. Mees 1995, Taf. 216, 7).

N4 OF[N]IGRI

Drag. 29 RMO: VF1493 (Knorr 1919, Taf. 61 D); VF2349 (idem, Taf. 61 C); VF*1320 (idem, Taf. 61 B); f1909/10.2.
PUG: Ve1925/5.

De pottenbakker die deze en andere kommen Drag. 29 heeft gemerkt, heeft de patrijs steeds te voorzichtig gehanteerd, waardoor de middelste letters niet goed zijn afgedrukt. Op borden en schotels is de patrijs daarentegen wel goed ingedrukt, waarschijnlijk omdat die anders dan de Drag. 29 geen holle, maar een enigszins bolle bodem hebben. De patrijs is op een gegeven ogenblik beschadigd geraakt, waarbij de buitenste letters schuin zijn afgebroken.

Omdat in het archief van Hartley en Dickinson geen onderscheid is gemaakt tussen de beide genoemde versies (vgl. p. 92), is het nauwelijks mogelijk te bepalen wanneer de patrijs van gedaante is veranderd. Het is echter zeker dat de patrijs in de voor-Flavische tijd in gebruik is genomen. Dit blijkt niet alleen uit de vondst van een afdruk met de oorspronkelijke vorm in Fishbourne periode 1¹, maar ook uit de decoraties van de meeste kommen Drag. 29 met dit stempel². Bovendien hebben vier van de vijf kommen uit Vechten een dubbele groef rond het stempel. De profielen van deze stukken doen vermoeden dat ze op zijn laatst uit het begin van de tijd van Vespasianus stammen. La Graufesenque [1]³, ca. 60-75 na Chr.

1. Dannell 1971, 311, 70(a).
2. Knorr 1919, Taf. 61 A; Pryce 1932, pl. XXV 4; Hermet 1934, pl. 63, 23 (waarschijnlijk OF[N]IGRI), en 106, 14; Knorr 1952, Taf. 47 A-C; de Schaetzen/Vanderhoeven 1953-1954, pl. XV 11; Mees 1995, Taf. 140, 3, waarschijnlijk een identiek stempel, op een kom uit een vormschotel van Modestus.
3. Hermet 1934, pl. 112, 113; zie ook noot 2.

N4* OFNIGRI

Drag. 18 RMO: VF2352; VF*724a.
Bord RMO: VF*724.

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs die oorspronkelijk een rechthoekig stempelvlak had met enigszins afgeronde uiteinden. Gezien de gegevens over de originele versie is de patrijs waarschijnlijk pas in de Flavische tijd van vorm veranderd. Uit de profielen van de hier opgesomde borden lijkt men te mogen afleiden dat stukken met dit stempel na het jaar 80 niet meer op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 70-80 na Chr.

N5 OFNIGRI

Drag. 18 RMO: VF2350.
Bord PUG: 1379.

Volgens Hartley en Dickinson zijn dit afdrukken van een patrijs die is afgevormd van een afdruk van een andere patrijs (vgl. p. 23). Identieke afdrukken komen onder andere voor op bakjes Ritt. 8 en 9. Tot de vindplaatsen behoren Gloucester en Valkenburg periode 3¹. De Drag. 18 uit Vechten is een relatief laag exemplaar, zodat het stempel waarschijnlijk op zijn laatst uit de tijd van Nero stamt. La Graufesenque [1]², ca. 50-65 na Chr.

1. Glasbergen 1948-1953, 142, 289.
2. Hermet 1934, pl. 112, 113b.

N5* OFNIGRI<I>

Drag. 27g RMO: VF2003b; VF2345.
PUG: 1947-258.
Drag. 27 RMO: VF*722.

Deze afdrukken zijn gemaakt met een gebroken patrijs die oorspronkelijk OFNIGRI te lezen gaf. De lijst van vindplaatsen van de verkorte versie omvat onder andere de legioensvestingen in Lincoln¹ en Nijmegen, en York², maar er zijn ook parallellen bekend op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24, zodat de patrijs al in de voor-Flavische tijd moet zijn beschadigd. In een tumulusgraf uit de tijd van Nero te Berlingen is een afdruk aangetroffen die waarschijnlijk identiek is³. La Graufesenque [1], ca. 65-75 na Chr.

1. Hartley 1981, 240.
2. Dickinson/Hartley 1993, 767, fig. 283, 2762.
3. Roosens/Lux 1973, 29, fig. 19, 27, met stempels van Amandus, Bio, Cotto, Felix, Modestus en Patricius.

N6 OFNGRI

Drag. 24/25 RMO: VF*1370.

Dit stempel is onder andere aangetroffen in het Erdlager te Hofheim¹ en in een onder Nero te dateren context te Verulamium², maar ook in de legioensvesting te Chester. Omdat het stempel voorkomt op bakjes Ritt. 8, en het Vechtense stuk wegens het profiel nauwelijks van na ca. 60 na Chr. kan dateren, moet de patrijs waarmee het is gemerkt, vooral in de voor-Flavische tijd zijn gebruikt. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

1. Vgl. Ritterling 1912, Taf. XXII 221-222, waarschijnlijk het hier vermelde exemplaar.
2. Dickinson 1984, 174, fig. 70, 30.

N7 OFNIGR

Drag. 15/17 RMO: VF2353.
Drag. 18 RMO: VF2351.
Ritt. 9 RMO: VF*1334.

Omdat dit stempel onder andere bekend is uit het depot van Cirencester¹ en uit de in 61 na Chr. ontstane brandlaag te Colchester², moet de patrijs waarvan de hier opgesomde afdrukken afkomstig zijn, uiterlijk omstreeks 50 na Chr. in gebruik zijn genomen. Ook de vondst van enkele afdrukken op borden Ritt. 1 en bakjes Ritt. 8 en 9 wijst op een vroege begindatum. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder meer het grafveld op de Hunerberg

te Nijmegen³ en Valkenburg periode 2⁴ La Graufesenque [1]⁵, ca. 50-65 na Chr

- 1 Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 29
- 2 Dannell 1966, 59
- 3 Stuart 1976, 110, fig. 22, 212
- 4 Glasbergen 1940-1944b, 232, 89
- 5 Hermet 1934, pl. 112, 113a

N7* OFNIG<R>

Drag 15/17 PUG 24
 Drag 18 RMO VF2348
 Bord RMO VF*723, zonder nr
 Drag 27g RMO VF*1262

Dit zijn afdrukken van een patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OFNIGR luidde, zonder punt in de O. In Londen zou een afdruk van de gewijzigde patrijs zijn aangetroffen in de brandlaag uit 61 na Chr.¹ Als de stratigrafische toewijzing van dit exemplaar correct is, moeten de veranderingen van de patrijs al vroeg in de tijd van Nero hebben plaatsgevonden. Deze veronderstelling wordt gesteund door de vondst van identieke afdrukken op bakjes Ritt 8. Omdat het stempel ook uit de thermen in Caerleon bekend is², kan de patrijs nog onder Vespasianus zijn gebruikt. De decoratie van kommen Drag 29 met dit stempel wijst eveneens op een datering in de tijd van Nero en Vespasianus³. La Graufesenque [1], ca. 60-75 na Chr.

- 1 Millett 1987, 115
- 2 Boon 1986, 49, fig. 13, 59
- 3 Vanderhoeven 1976b, 27, Taf. 44, 326, Mees 1995, Taf. 145, 11, waarschijnlijk dit stempel, op een kom uit een vormschotel van Mommo

N8 OFNIGR

Drag 27g RMO VF*721, VF*1364

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 9 en Drag 24, en is onder andere bekend uit Baginton¹ en Valkenburg periode 2². Wegens de profielen van de Vechtense stukken zou de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, nog onder Vespasianus kunnen zijn gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Hartley 1971-1973, 44, fig. 13, 10
- 2 Glasbergen 1948-1953, 142, 290

N9 OFNIC

Drag 24/25 RMO VF*728

Dit tamelijk onduidelijke stempel is verder alleen bekend van een Ritt 9 uit Londen, een Drag 24 uit de Nijmeegse legioensvesting en bakjes Drag 27g uit La Graufesenque en Volubilis¹. Deze gegevens en het profiel van het Vechtense bakje wijzen op een datering in het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1]², ca. 50-75 na Chr.

- 1 Laubenheimer 1979, 188, fig. 10, 155 (stempel), en 196, fig. 19, 155 (profiel)
- 2 Zie ook Dausse 1990, pl. A, 64, waarschijnlijk identiek

N10 OFNI

Drag 27g RMO VF2347, VF*713, VF*714
 Drag 27(g?) RMO VF2347b

De oudste gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is aangetroffen, is de brandlaag uit 61 na Chr. in Verulamium¹. Verder is het onder andere bekend uit Baginton en uit het Erdlager te Hofheim². Het stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24. De Vechtense bakjes behoren alle tot het kleine formaat, en stammen vermoedelijk op zijn vroegst uit de tijd van Nero. La Graufesenque [2], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Richardson 1944, 98, fig. 8, 30
- 2 Rittlerling 1904, 417, Abb. 15, 122

N11 OFNI

Ritt 9 RMO VF947, VF*1296
 Drag 27g RMO VF*719

Dit retrograde stempel is tot dusver niet bekend uit een gedateerde context. Omdat het onder andere op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24 voorkomt, zal het wel in de voor-Flavische tijd thuishoren. De profielen van de bakjes uit Vechten pleiten voor een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

Notus

Notus is een van de minder bekende pottenbakkers uit La Graufesenque. Gezien het aantal stempels dat is gevonden, zal zijn productie wel bescheiden van omvang zijn geweest. De weinige beschikbare gegevens doen vermoeden dat Notus onder Nero en Vespasianus actief is geweest.

N12 NOTVSF

Drag 29 RMO VF*730

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is aangetroffen, is een graf te Tipasa dat uit de tijd van Vespasianus zou dateren. Het profiel van de schotel waarop het is aangebracht, maakt duidelijk dat het graf eerder ouder is dan jonger¹. Uit het profiel van de Vechtense kom kan worden afgeleid dat het stempel waarschijnlijk van omstreeks 70 na Chr. dateert. Dezelfde conclusie mag misschien ook worden getrokken uit de context waarin een identieke afdruk uit Southwark is gevonden². La Graufesenque [1]³, ca. 60-80 na Chr.

- 1 Guéry 1979, 67, fig. 9, 16 (stempel), en 89, fig. 14, 4 (profiel)
- 2 Hartley/Dickinson 1978b, 436, 92, uit context B II (9), in een dieper gelegen laag is een fragment van een Drag 29 gevonden waarvan de decoratie ca. 50-65 na Chr. wordt gedateerd (Bird/Marsh 1978, 438, fig. 190, 160)
- 3 Hermet 1934, pl. 112, 115

N13 NOTVSF

Drag 18 RMO VF24 (66)

Van dit stempel zijn tot nu toe geen parallellen aangetroffen op gedateerde vindplaatsen. Te oordelen naar het profiel van het bord uit Vechten hoort het in de tijd van Nero en Vespasianus thuis. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

Nume-

N14 NVME[---]

Bord RMO VF*731

Van dit stempel zijn tot nu toe geen andere exemplaren gevonden, zodat de volledige tekst onbekend is. Gezien de positie van het stempelfragment ten opzichte van het midden van de bodem mag men aannemen dat ongeveer twee derde van de tekst bewaard is gebleven. De volledige tekst zou NVMERI hebben kunnen luiden, want Numerius is een van de weinige bekende namen met de beginletters Nume-¹.

Uit het baksel van het Vechtense bord kan worden afgeleid dat het in La Graufesenque moet zijn gemaakt. Het profiel wijst op een datering in de Flavische tijd of misschien iets eerder. La Graufesenque [3], ca. 65-90 na Chr.

1. Mócsy e a 1983, 204

Oclatus

O1 OCLATVS

Ritt. 5 RMO VF2361, VF*284xc, VF*284xd, VF*284xe
 Drag 27g RMO VF*284xa, VF*284xb, f1940/5 27, f1940/5 111
 PUG 1947-351
 Drag 27g(?) RMO VF*284x

In de Fosse de Curratus te La Graufesenque zijn honderden afdrucken van dit stempel aangetroffen, alle op bakjes Ritt. 5. Verder is het onder andere bekend uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen, en Velsen 1. Het stempel zal dus wel uit de tijd van Tiberius en Claudius stammen. Omdat de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque nog enkele exemplaren van een ander stempel van Oclatus heeft opgeleverd, is deze pottenbakker waarschijnlijk tot in de tijd van Nero actief geweest. La Graufesenque [1], ca. 30-55 na Chr.

Ortius Paullus

Zie catalogus nr P56

Paestor

P1 PAESTOR

Drag 24/25 RMO zonder nr
 Drag 27g RMO VF2398, VF2399, VF*896, f1940/5 111

Op duidelijke afdrucken is te zien dat dit stempel als PAESTOR moet worden gelezen, en niet als PAESTOF¹. Scherpe afdrucken lijken uitsluitend op borden voor te komen². De patrijs waarmee de bakjes uit Vechten zijn gemerkt, lijkt dus aanvankelijk alleen voor borden te zijn gebruikt. Onder de bakjes met dit stempel bevinden zich exemplaren van de typen Ritt. 8 en Drag 24. In La Graufesenque is bovendien een Drag 24g met een dergelijke afdruk gevonden.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Camulodunum³, het Erdlager te Hofheim⁴, het depot van Narbonne-La Nautique⁵ en Waddon Hill⁶. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 227 en 411, waar ook verscheidene andere onjuiste lezingen van dit stempel zijn vermeld
- 2 O a Guéry 1979, 67, fig. 9, 10-11
- 3 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 143
- 4 Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 123
- 5 Fiches e a 1978, 191, fig. 5, 58
- 6 Hartley 1979, 84, fig. 41, 3

Passienus

Omdat Passienus aanzienlijke aantallen bakjes Ritt. 8 en 9 heeft gemaakt, en bovendien nog borden Ritt. 1 en Drag 16, moet hij al omstreeks het midden van de 1ste eeuw actief zijn geweest. Het zwaartepunt van zijn productie kan waarschijnlijk omstreeks 55-80 na Chr. worden gedateerd, de periode die door Oswald voor zijn activiteiten is voorgesteld¹. Enkele van de produkten van Passienus zijn echter aangetroffen in nederzettingen die onder Domitianus zijn ontstaan, zodat hij het werk misschien pas in het begin van de jaren tachtig heeft neergelegd. Uit de datering van Passienus' werkzaamheden kan worden afgeleid dat hij onmogelijk in Banassac sigillata kan hebben geproduceerd, zoals men wellicht op grond van een tweetal vondsten zou kunnen veronderstellen².

Passienus heeft zijn naam ook regelmatig als Passenus gespeld. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het om twee verschillende pottenbakkers gaat. In het materiaal uit het Keramiekklager te Oberwinterthur komen beide schrijfwijzen voor, op vele tientallen afdrucken³. Van de kommen Drag 29 uit dit depot zijn er vijf afkomstig uit vormschotels die door Passienus zelf gesigneerd waren⁴. Twee van deze kommen zijn voorzien van bodemstempels van Passienus, twee andere van een stempel dat wellicht als AEEVI moet worden gelezen, het stempel van de vijfde kom ontbreekt.

De decoraties van enkele andere door Passienus gestempelde kommen uit het Keramiekklager vertonen veel overeenkomsten met die van een door Secundinus gesigioneerde vormschotel⁵. Het is nog onduidelijk of dit betekent dat Passienus vormschotels van Secundinus heeft betrokken, of dat Secundinus zijn naam heeft aangebracht in een door Passienus gemaakte vormschotel⁶. Passienus lijkt in elk geval een vormschotel te hebben geleverd aan Meßillius⁷. Passienus heeft ook vormschotels gemaakt voor bekertjes Drag 30 en kommen Drag 37⁸.

- 1 Oswald 1931, 227-229 en 411
- 2 Peyre 1975, 49, uit de collecties Morel en Roqueplo (vgl. p. 14, noot 8)
- 3 Ebner/Eschenlohr 1985, 255, Abb. 7
- 4 Mees 1995, Taf. 156, 1, 157, 158, 1, 159, 1 en 3
- 5 Mees 1995, Taf. 180, 1
- 6 Vgl. Mees 1995, 89 v
- 7 Zie catalogus nr P6
- 8 Mees 1995, Taf. 156, 2, en p. 170, na Taf. 159, 3

P2 OFIPASN

Drag 27g RMO VF2780, VF*197

Van dit retrograde stempel zijn zeventig exemplaren gevonden in het Geschirredepot te Burghofe¹, waar het veruit het best vertegenwoordigde stempel is. Dit depot dateert vermoedelijk uit het einde van de tijd van Nero. Het stempel is verder alleen bekend uit Baden-Baden², Banasa³ en Neuss. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering in de voor-Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Ulbert 1959, Taf 41, 73
- 2 Fritsch 1910b, 91, 253, gelezen als "OFPASNV (?)"
- 3 Laubenheimer 1979, 188, fig 10, 158 (stempel), en 196, fig 19, 158 (profiel)

P3 OFIPASS

Drag 27g RMO VF*743x

De tekst van dit retrograde stempel luidt waarschijnlijk OFIPASS, al is de laatste letter van deze afdruk onduidelijk. Het enige andere tot nu toe bekende exemplaar is afkomstig uit Caistor-by-Norwich. Te oordelen naar het profiel van het Vechtense bakje dateert het stempel vermoedelijk van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

P4 OFPASSIENI

Drag 18 RMO VF*747

De oudste context waarin een exemplaar van dit stempel is gevonden, is Camulodunum. Er zijn echter ook identieke afdrukken bekend uit Bad Cannstatt¹ en Butzbach, zodat de patrijs een lang leven moet hebben gehad. La Graufesenque [2], ca. 60-90 na Chr.

- 1 Knorr 1917-1922, Taf 5, 44

P5 OFFASSENT

Drag 29 RMO VF2393 (afb 6 73, b), VF*459a (pl 39, k),
VF*746, VF*746a, VF*746b
PUG 8112 (Mees 1990, Abb 12)

Dit is een van Passienus' bekendste stempels. Het komt bijna uitsluitend voor op kommen Drag 29, waarvan één in ieder geval afkomstig is uit een door Passienus zelf gesigeneerde vormschotel¹. De decoraties van de meeste kommen dateren uit de tijd van Vespasianus². Het stempel is ook bekend van een vormschotel voor kommen Drag 37³.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat tal van Flavische complexen, waaronder de legioensvesting in Caerleon⁴, Camelon, Carlisle⁵, Corbridge⁶, het scheepswrak Culip IV⁷, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Regensburg-Kumpfmühl⁸, Segontium⁹ en Valkenburg periode 4¹⁰. Hoewel er geen exemplaren bekend zijn uit een voor-Flavische context, kan het op grond van de profielen van de Vechtense kommen niet worden uitgesloten dat de patrijs waarmee ze zijn gestempeld, al onder Nero in gebruik is genomen. La Graufesenque [1], ca. 65-80 na Chr.

- 1 Mees 1995, Taf 156, 3
- 2 Knorr 1912, Taf XVII 5, Fritsch 1913, Taf 6, 791, May/Hope 1917, pl II 11, Knorr 1919, Taf 62 A, 63 B-D en 64 F en L-O, Knorr 1952, Taf 48 A-C en 49 D-F, Casey 1974, 64, fig 5, 1

- 3 Mees 1995, 170, na Taf 159, 3
- 4 Nash Williams 1929, 301, fig 37, 27
- 5 May/Hope 1917, 187, T H 1892 97, 1892 106 en 1892 213
- 6 Dickinson/Hartley 1988a, 225, 82
- 7 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 38 1
- 8 Faber 1994, Beilage 5, L-M
- 9 Casey 1974, 64, fig 5, 1
- 10 Glasbergen 1948 1953, 142, 294

P6 OF PASSIEN

Drag 29 RMO VF1300 (Knorr 1919, Taf 64 H), VF2396,
VF2400 (idem, Taf 63 E), VF*1470
PUG Ve1922/7

In het Keramiekager te Oberwinterthur is dit stempel aangetroffen op meer dan dertig kommen Drag 29¹, waarvan er verscheidene identieke decoraties hebben². Twee van de kommen uit Oberwinterthur met dit stempel zijn gemaakt in vormschotels die door Passienus waren gesigeneerd³. Een daarvan is ook door Meßlius gebruikt⁴.

Uit de inhoud van het depot van Oberwinterthur kan worden afgeleid dat de patrijs waarmee de bovengenoemde afdrukken zijn gemaakt, onder Nero is gebruikt. Ook de vondst van een identieke afdruk in het Erdlager te Hofheim wijst op een voor-Flavische datering⁵. Gezien de profielen van de Vechtense kommen zouden stukken met dit stempel echter nog onder Vespasianus in gebruik kunnen zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Ebnother/Eschenlohr 1985, 255, Abb 7
- 2 Zie voor decoraties van elders gevonden kommen met dit stempel Knorr 1919, Taf 64 G, J en M
- 3 Mees 1995, Taf 157, en 159, 3
- 4 Knorr 1952, Taf 40 C
- 5 Ritterling 1912, Taf XXII 226 en XXIII 3

P7 OFFASSE

Bord RMO VF*744

Dit is een van de weinige stempels van Passienus die nog op borden Ritt 1 voorkomen. Verder is het onder andere aangetroffen op stukken van het type Drag 16. Het zal dus wel een van de oudere stempels van deze pottenbakker zijn. Er zijn echter ook twee afdrukken bekend uit de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

P7* OFFASSE

Drag 18 RMO VF2384, VF2384a, VF*742, zonder nr, f1975/4 6
Bord RMO VF*742b, zonder nr
PUG 1425

Dit zijn afdrukken van een patrijs die enkele wijzigingen heeft ondergaan. Oorspronkelijk luidde de tekst OFFASSE, in een rechthoekig kader met afgeronde uiteinden. Op een gegeven ogenblik is het stempelveld van de patrijs aan weerszijden ingekerfd, en is de F bijgesneden, zodat deze onherkenbaar is veranderd. Sommige afdrukken van de bijgewerkte patrijs zijn zo onduidelijk, dat men OFFARI zou kunnen lezen¹.

De lijst van vindplaatsen van de gewijzigde versie omvat onder andere Caerhün, Camelon, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Rottweil² en Segontium. Gezien de gegevens over de originele versie is de patrijs pas

in de Flavische tijd van gedaante veranderd. La Graufesenque [2], ca. 70-85 na Chr.

1. Zie Oswald 1931, 227, onder Parus, die niet heeft bestaan.
2. Klee 1986, Taf. 25, 5.

P8 OFPAS

Drag. 27g PUG: 1471; 1947-363.

Dit retrograde stempel is tot nu toe niet bekend uit een gedateerde context. Te oordelen naar de profielen van de bakjes uit Vechten stamt het van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

P9 OPASSIEN

Drag. 18 RMO: VF905.
 Drag. 27g RMO: VF*746x.

Tot de vormen waarop dit stempel is aangetroffen, behoort ook Drag. 24, zodat de patrijs wel in de voor-Flavische tijd zal zijn gebruikt. Dit kan ook worden afgeleid uit de vondst van identieke afdrukken in Camulodunum¹, het depot van Cirencester², de Pottery Shops in Colchester³ en Zwammerdam periode I⁴. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

1. Dickinson 1985b, microfiche 2:E4, 26.
2. Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 33.
3. Hull 1958, 198, fig. 99, 24; Millett 1987, 115.
4. Haalebos 1977, Taf. 24, 193.

P10 O.PASE[N]

Drag. 27g RMO: VF*743; zonder nr.

Dit stempel komt onder andere voor op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24. Tot de vindplaatsen behoren Camulodunum¹ en een vondstcomplex te Verulamium dat van voor 61 na Chr. dateert². La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 144.
2. Dickinson 1984, 174, fig. 70, 1.

P11 OPASE[N]

Drag. 24/25 RMO: VF*745xb; zonder nr.
 Drag. 27g RMO: VF2370.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere de brandlaag uit 61 na Chr. in Colchester¹, en Gloucester-Kingsholm². Er zijn ook afdrukken bekend op bakjes Ritt. 8 en 9. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Dannell 1966, 60.
2. Wild 1985a, 58, S11.

P12 PASSENVSF

Drag. 18 RMO: VF2389.
 Bord RMO: VF2379; VF2392.

Dit is een betrekkelijk zeldzaam stempel. De enige tot nu toe bekende parallellen zijn gevonden in Ruscino¹ en Tongeren². De borden uit Vechten hebben een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, zodat het wel een van Passienus' oudere stempels moet zijn. Te oordelen naar de profielen dateert het van omstreeks het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1. Fiches/Genty 1980, 280, fig. 4, 234.
2. Vanderhoeven 1975a, 99, 505.

P13 PASSENI~~MA~~

Drag. 18 RMO: VF*748; VF*784a.
 Bord RMO: VF2394.
 Drag. 29 RMO: VF2395.

Dit stempel is bekend van tal van Flavische vindplaatsen, waaronder Chester¹, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en York. Enkele exemplaren zijn zelfs gevonden in castella die pas onder Domitianus zijn gebouwd, zoals Corbridge² en Muntingen³. De Drag. 29 uit Vechten heeft echter nog een dubbele groef rond het stempel, en dateert daarom op zijn laatst uit de tijd van Vespasianus. La Graufesenque [1]⁴, ca. 65-85 na Chr.

1. Hartley 1981, 244.
2. Dickinson/Hartley 1988a, 225, 83.
3. Simon 1976a, 47, Abb. 26, 127.
4. Balsan 1970, 105, pl. III 8.

P14 PASSENI~~MA~~

Drag. 24/25 RMO: VF24 (36).

Uit de vondst van identieke afdrukken in Gloucester-Kingsholm¹, het Erdlager te Hofheim² en het Keramiklager te Oberwinterthur kan worden afgeleid dat dit stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

1. Wild 1985a, 58, S12.
2. Ritterling 1912, 235, Abb. 53, 284.

P15 [P]ASSIENI

Schotel RMO: zonder nr.
 Drag. 27(g?) RMO: VF*1488.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Hedderheim, Krefeld-Gellep en het Keramiklager te Oberwinterthur¹. Een datering onder Nero en Vespasianus is daarom aannemelijk. De profielen van de Vechtense stukken ondersteunen deze conclusie. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

1. Ebnöther/Eschenlohr 1985, 255, Abb. 7.

P16 PASSENI

Bord RMO: VF2394a.

In het Keramiklager te Oberwinterthur is dit stempel onder andere aangetroffen op een Ritt. 1¹ (vgl. afb. 6.23, j). Verder is het vooral bekend uit Flavische vondstcomplexen, waaronder de legioensvesting te Nijmegen² en de bijbehorende canabae. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Ebnother/Eschenlohr 1985, 253, Abb 5, 6, en 255, Abb 7
- 2 Bogaers/Haalebos e.a. 1976, pl 5, 3

P17 PASSIEN

Drag 15/17 RMO VF2397
 Drag 18 PUG 1540

Parallellen van dit stempel zijn onder andere aangetroffen in Aislingen¹, Gloucester-Kingsholm² en het Keramuklager te Oberwinterthur. De patrijs waarmee de bovengenoemde afdrukken zijn gemaakt, zal dus wel voornamelijk in de tijd van Nero zijn gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 78-79
- 2 Wild 1985a, 58, S14

P18 PASSEN

Drag 27g RMO VF2390, VF*745a.

Dit stempel komt onder andere voor op bakjes Ritt 8. De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering, is Aislingen¹. De Vechtense bakjes hebben beide een vrij brede, vlakke bodem binnen de standring, zodat het vermoedelijk een relatief vroeg stempel is. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 74

P19 PASSEN

Drag 15/17 RMO VF3086
 Drag 18 RMO VF2391, VF*745, VF*745b

Deze afdrukken zijn afkomstig van een patrijs die oorspronkelijk een N met twee zuiver verticale poten had. Omdat deze oudere versie in de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen is aangetroffen¹, is het aannemelijk dat de patrijs pas in de Flavische tijd is bijgewerkt. De hier afgebeelde versie is eveneens bekend uit de Nijmeegse canabae. La Graufesenque [2], ca. 70-80 na Chr.

- 1 Legioensvesting Bogaers/Haalebos e.a. 1977, pl 15 A, 9, uit de gracht van periode 5 (waarschijnlijk niet de primaire context)

P20 PASEN (?)

Drag 27g RMO VF*749x

Doordat de tekst op de patrijs zowel in de lengte als in de breedte is doorgestreep, is dit stempel zeer moeilijk leesbaar. De eerste letters luiden echter zonder enige twijfel PAS, daarna volgen vermoedelijk een E en een N. Het stempel kan daarom met enige waarschijnlijkheid aan Passienus worden toegeschreven. Er zijn nog geen andere exemplaren gevonden, zodat de datering geheel berust op het profiel van het Vechtense bakje. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

P21 PASSIE

Drag 27g RMO f1892/11 11

De tekst van dit stempel luidt waarschijnlijk PASSIE. Omdat er relatief veel ruimte aanwezig is tussen PAS en SIE, is het denkbaar dat de patrijs tijdens het afdrukken zijwaarts is verschoven. Parallellen zijn tot nu toe niet bekend. Te oordelen naar de vorm van het bakje dateert het stempel uit het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

Pastor - Ce-

P22 PASTORCE

Schotel RMO VF2401

Dit is het enige stempel waarin Pastor uit La Graufesenque wordt genoemd¹. De letters die op de naam van Pastor volgen, zullen wel de beginletters van een tweede cognomen zijn. Omdat de onderste dwarsbalk van de E langer is dan de overige twee, mag men wellicht zelfs aan een ligatuur EL denken, die ook voorkomt in stempels van Bassus 1 - Coelus, Felix en Melanius². De tweede naam zou dan kunnen worden aangevuld tot Celadus, Celer of Celsus.

Als PASTOR een nominativus is, en geen afkorting van PASTORIS, moet hij de feitelijke pottenbakker zijn, en Ce- zijn werkgever. Bij de meeste soortgelijke stempels is de situatie precies omgekeerd, en is de eerstgenoemde de officinator. De tweede naam is dan doorgaans sterker afgekort dan de eerste, net zoals dat bij het stempel van Pastor - Ce- het geval is. Vooralsnog moet daarom de mogelijkheid worden opengelaten dat Pastor de officinator was, en Ce- de werknemer.

Dit betrekkelijk zeldzame stempel komt alleen voor op schotels Drag 15/17R en 18R. Het is niet bekend uit een gedateerde context, maar gezien het profiel van de schotel uit Vechten stamt het uit de tijd van Nero en Vespasianus. La Graufesenque [1]³, ca. 60-80 na Chr.

- 1 Oswald (1931, 229 en 411) heeft aangenomen dat het stempel in Lezoux thuishoort, ongetwijfeld op grond van de vermelding van een exemplaar uit Clermont-Ferrand
- 2 Vgl. catalogus nr B45, F8, F11 en M59
- 3 Hermet 1934, pl 112, 118

Patricius

Op grond van een klein aantal vondsten in een voor-Flavische context mag worden aangenomen dat Patricius al in de tijd van Nero actief is geweest. Een zo vroeg begin van zijn werkzaamheden kan ook worden afgeleid uit het gegeven dat hij onder andere borden Drag 16 en bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24 heeft geproduceerd. Omdat enkele van zijn stempels nog zijn aangetroffen in Butzbach, Chesterholm, Corbridge en Wilderspool, heeft hij de produktie van onversierde sigillata waarschijnlijk pas in het laatste van de 1ste eeuw gestaakt.

Patricius heeft echter ook vormschotels gemaakt voor kommen Drag 37 met decoraties die op stilistische gronden nog tot in het begin van de 2de eeuw zouden kunnen worden gedateerd¹. Voordat Patricius begonnen is vormschotels te vervaardigen - waarschijnlijk in de jaren tachtig - heeft hij voor de produktie van kommen Drag 29 zeker ook vormschotels van anderen gebruikt. Zo is in La Graufesenque een Drag 29 met een stempel van Patricius gevonden, die in een vormschotel van Gallicanus is gemaakt². Een andere Drag 29 van Patricius uit dit productiecentrum is naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit een vormschotel van Mommo³. Verder is uit het depot van Pompeii een kom van Patricius bekend die in een met de letters MVR gesigioneerde vormschotel is vervaardigd⁴. Ten slotte is in La

Graufesenque nog een Drag 37 met tuit en handvatten gevonden die gemaakt is in een vormschotel met de signatuur CALVO, in de bovenzijde van een van de handvatten is een stempel van Patricius aangebracht⁵ Door Patricius zelf vervaardigde vormschotels lijken op hun beurt door Lucundus te zijn gebruikt⁶

Het is zeer wel mogelijk dat Patricius identiek is met C. Silvius Patricius. De stempels met deze combinatie van namen dateren uit dezelfde tijd als die met enkel het cognomen Patricius, en vertonen soms ook overeenkomsten in de vorm van de letters

- 1 Mees 1995, 90 v en Taf 163-164
- 2 Mees 1995, Taf 67, 1
- 3 Vgl. catalogus nr P25
- 4 Mees 1995, Taf 155, 3
- 5 Mees 1995, Taf 17, 1
- 6 Zie het commentaar bij Lucundus, met noot 5-7

P23 OF PATRICI

Drag 18 RMO VF*491e

Van dit stempel is maar één ander exemplaar bekend, dat zich op een Drag 29 uit La Graufesenque bevindt. Het profiel van het Vechtense bord doet vermoeden dat het stempel uit het einde van de periode van Nero of uit de Flavische tijd dateert. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

P24 OF PATRICI

Drag 27g RMO VF2411, VF2901, VF*760a, VF*763, VF*763a, VF*763e
 Drag 27(g?) RMO VF*763b
 Drag 27 RMO VF2385, VF*763d
 Drag 33a RMO VF*763c

Identieke afdrukken zijn van tal van Flavische vindplaatsen bekend. De lijst omvat onder andere Carlisle, de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen en Zwammerdam periode II¹. Verder is een tweetal afdrukken gevonden in het scheepswrak Culip IV². De profielen van de bakjes uit Vechten pleiten voor een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Haalebos 1977, Taf 24, 197
- 2 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 13 1

P25 OFPATRICI

Drag 18 RMO VF2380, VF2388, VF2417, VF*760
 Bord RMO VF24 (80), VF2416
 Drag 27g RMO VF24 (47), VF2412

Omdat er parallellen bekend zijn uit het Geschurdepot te Burghofe¹, het Erdlager te Hofheim² en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen³, zou de patrys waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, al in de tijd van Nero in gebruik kunnen zijn genomen. De meeste exemplaren zijn echter afkomstig van nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan, waaronder Nijmegen-west⁴, Oakwood⁵ en Ribchester. In La Graufesenque is een exemplaar van dit stempel aangetroffen op een Drag 29 die in een vormschotel van Mommo lijkt te zijn gemaakt⁶. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Ulbert 1959, Taf 41, 75, toegewezen aan Saricus (vgl. Oswald 1931, 281), die echter niet heeft bestaan
- 2 Rutterling 1912, Taf XXII 227, wellicht uit periode 2 (vgl. idem, 243, noot 292, en 246)
- 3 Bij de door Vermeulen en Stuart opgenomen exemplaren gaat het om incomplete stukken, die zeer wel afkomstig zouden kunnen zijn uit de canabae bij de legioensvesting, die zich voor een deel over het voor-Flavische grafveld hebben uitgestrekt (Vermeulen 1932, pl. XX 47, Stuart 1976, 111, fig. 23, 219). In de collectie van het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen bevindt zich echter ook een stuk (inv. nr. I d 473 VB) dat gevonden is op terrein E (vgl. Stuart 1976, 5, fig. 2), waar de kans op verwarring met stukken uit de canabae wellicht geringer is
- 4 Brunsting 1937, 63, KL17
- 5 Hartley 1972a, 10
- 6 Het benedenfries van dit stuk is waarschijnlijk identiek met dat van een door Mommo gesigneerde vormschotel (Mees 1995, Taf 145, 11), het bijbehorende bovenfries ontbreekt

P26 <O>FPATRIC<C>

Drag 27g RMO VF*172, VF*756xx, VF*1302, VF*1365

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrys waarvan de tekst oorspronkelijk OFPATRICI luidde. De hier afgebeelde afdruk vertegenwoordigt wellicht nog niet de laatste fase, want op de overige exemplaren uit Vechten ontbreekt ook de F, zodat misschien drie versies moeten worden onderscheiden.

De twee oudste varianten zijn tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen, maar de jongste is onder andere bekend uit Chester en de Nijmeegse legioensvesting. Uit de profielen van de Vechtense bakjes kan worden afgeleid dat de patrys zijn uiteindelijke vorm wellicht al onder Nero heeft gekregen. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

P27 OFPATRIC

Bord RMO VF2377
 PUG 1514
 Drag 27 RMO VF*760b, VF*760c, VF*760d, f1975/4 4

Dit stempel is onder andere gevonden in Caerleon, Carlisle, Carmarthen, de legioensvesting te Nijmegen¹, Nijmegen-west en Segontium. Bovendien zijn enkele afdrukken aangetroffen in het afval rond de grote oven te La Graufesenque, die in de jaren 80-120/130 na Chr. in bedrijf zou zijn geweest². Op grond van de profielen van de Vechtense stukken mag worden aangenomen dat het stempel in het laatste kwart van de 1ste eeuw thuishoort. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

- 1 Bogaers/Haalebos e a. 1976, pl. 5, 5
- 2 Verheth 1981, 34 heeft betrekking op dit stempel

P28 OFPATRIC

Drag 15/17 RMO VF*757h
 Drag 18 RMO VF25 (94), VF2365b, VF2406, VF2407, VF2409, VF*752, VF*757, VF*757b, VF*757c, VF*757f, VF*757g, VF*757i, VF*758e, VF*765, zonder nr., f1909/10 2
 PUG 1365
 Bord RMO VF24 (77), VF2383, VF*385 + VF*1519, VF*757a, VF*757d

Dit is een van Patricius' bekendste stempels. De lijst van vindplaatsen omvat tal van nederzettingen die onder Vespasianus of Domitianus zijn ontstaan, zoals Banbridge, Binchester, Butzbach¹, Friedberg², Ilkley, Okarben³, Ribchester, de Saalburg⁴ en Wilderspool⁵. In Hedderneim zijn identieke afdrukken aangetroffen in een graf met een munt van Traianus⁶ en in het Erweiterungsager⁷. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Schonberger 1955, 29, 33
- 2 ORL B26, 33, Abb. 1, 36-37 en 39
- 3 ORL B25a, 21, 24
- 4 ORL A3, 178, 91
- 5 Dickinson/Hartley 1992, 32, 22
- 6 Wolff 1911, 45, Abb. 9, 22, uit graf 143
- 7 Dragendorff 1907, Taf. XXII, Abb. 1, 12-13 en wellicht 25

P29 OFPATRC

Drag 27g	RMO	VF*758d
Drag 27	RMO	VF24 (37), VF2060a, VF2408, <u>VF*758</u> , VF*758a, VF*758b, VF*758c, VF*1449
Drag 33a	RMO.	VF*755x

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is waarschijnlijk al in de tijd van Nero in gebruik genomen, want het stempel komt onder andere voor op bakjes Drag 24. Bovendien zijn er parallellen bekend uit een onder Nero aangelegd tumulusgraf te Berlingen¹ en uit het Keramieklager te Oberwinterthur. De meeste afdrukken zijn echter afkomstig uit Flavische vondstcomplexen, waaronder Okarben². La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Roosens/Lux 1973, 29, fig. 19, 29, met stempels van Amandus, Bio, Cotto, Felix, Modestus en Niger
- 2 ORL B25a, 21, 23

P30 OFPATR

Drag 27g	RMO	VF*755, VF*755a, VF*755b, <u>VF*755c</u>
	PUG	Ve1922

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chester, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting¹, Rottweil² en York. De profielen van de Vechtense bakjes doen echter vermoeden dat de oudste stukken nog uit de tijd van Nero kunnen dateren. La Graufesenque [1]³, ca. 65-85 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 110, fig. 22, 215, afkomstig uit een kuil met materiaal uit de Flavische tijd (Daniels 1955, 187, m1347)
- 2 Knorr 1907, Taf. XXXI 79
- 3 Hermet 1934, pl. 112, 119b

P31 PATRICI

Drag 18	RMO	f1909/10 2
Drag 27g	RMO	<u>VF2413</u> , VF2414, VF*756a, VF*761, VF*761b, <u>VF*761c</u> , VF*761d, VF*761e
	PUG	1947-246
Bakje	RMO	VF*1448

Dit is misschien wel een van de oudste stempels van Patricius, want het is onder andere op bakjes Ritt. 8 of 9 aangetroffen. In Valkenburg zou zelfs een afdruk te voorschijn zijn gekomen uit een kuil van periode 2¹, maar deze bewering moet op een vergissing zijn gebaseerd². Omdat er onder andere parallellen bekend zijn uit Chesterholm en Corbridge³, zal de patrijs

voornamelijk in de Flavische tijd zijn gebruikt. Van de Vechtense bakjes zijn er vier verbrand, deze zijn wellicht afkomstig uit een graf. La Graufesenque [1]⁴, ca. 65-85 na Chr.

- 1 Glasbergen 1940-1944b, 232, 95
- 2 Het desbetreffende vondstnummer omvat materiaal dat tot in de tweede helft van de 2de eeuw reikt (Brunsting e.a. 1944, 188, vondstnummer 790)
- 3 Dickinson/Hartley 1988a, 225, 84
- 4 Albenque 1951, 181, fig. 5, 3

P32 PATRICI

Drag 27g	RMO	VF24 (45), VF957, VF2410, VF2415, VF*759, VF*759a, VF*759b, VF*759c, VF*759f, VF*759g, VF*759k, <u>VF*762</u> , zonder nr. (2 ex.), Ve1939
	PUG	Ve1925/5 (2 ex.)
	ROB	Ve70/69

Op grond van de vondst van identieke afdrukken in Caerleon, Chester¹, de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae, Nijmegen-west en Straubing² mag worden aangenomen dat de patrijs waarvan ze afkomstig zijn, voornamelijk in de Flavische tijd is gebruikt. Er is ook een afdruk bekend uit Holt³, maar de profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat stukken met dit stempel slechts tot ongeveer 85 na Chr. op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Newstead 1939, pl. XXI 17
- 2 Walke 1965, Taf. 43, 284
- 3 Grimes 1930, 124, 28

P33 PATRIC

Drag 18	RMO	VF2902, <u>VF*759c</u> , VF*759j

Parallellen van dit stempel zijn onder andere aangetroffen in Butzbach, op de Saalburg¹ en in Straubing². Het stempel hoort daarom thuis in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 ORL A3, 178, 92
- 2 Walke 1965, Taf. 43, 282-283

P34 PATRIC

Bord	RMO	VF24 (50)

Tot nu toe is slechts één identieke afdruk gevonden, en wel in Richborough. Afdrukken uit een latere fase, toen beide uiteinden van het stempelveld van de patrijs waren afgebroken, zijn veel beter bekend. Dit zal wel betekenen dat de patrijs al snel na de ingebruikneming beschadigd is geraakt. Het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat de complete versie van omstreeks 70 na Chr. dateert. La Graufesenque [2], ca. 65-75 na Chr.

P34* <P>ATRI<C>

Drag 27g	RMO	VF1651, VF1652, <u>VF*144</u>

Deze afdrukken zijn gemaakt met een beschadigde patrijs die oorspronkelijk de tekst PATRIC te lezen gaf. De gereduceerde versie is door Oswald toegeschreven aan een zekere Ater¹, die echter niet heeft bestaan.

Identieke afdrukken zijn onder andere bekend uit Caerleon², Corbridge³ en Verulamium periode IIA⁴. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen erop dat de patrijs al vroeg in de Flavische tijd is gebroken. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 25 en 353
- 2 Nash-Williams 1929, 301, fig. 37, 2
- 3 Dickinson/Hartley 1988a, 225, 85
- 4 Hartley 1972b, 219, fig. 81, 27

P35 PATRIC

Drag 27g RMO VF*759h

De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel stamt uit Keulen, en biedt geen aanknopingspunt voor de datering. Deze is daarom uitsluitend gebaseerd op het profiel van het Vechtense bakje. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

P36 PATRIC

Drag 27g RMO VF24 (16)

Omdat de C van dit stempel nogal schiel is uitgevallen, zou dit een afdruk van een beschadigde patrijs kunnen zijn. Een oudere versie is tot nu toe echter nog niet bekend.

Voor de datering van het stempel zijn maar weinig argumenten voorhanden. Een exemplaar in de collectie van het Yorkshire Museum zou uit York afkomstig kunnen zijn. Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering onder Nero of in de vroeg-Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

P37 PATRI

Drag 27 RMO VF*756x, VF*759i

Van dit stempel is maar één exemplaar bekend uit een gedateerde context, en wel uit de thermen in Caerleon¹. De bakjes uit Vechten behoren tot het kleine formaat, en zijn als zodanig moeilijk te dateren, maar ze stammen naar alle waarschijnlijkheid uit de Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 Boon 1986, 49, 60

C. An- Patricius

P38 C AN PATR

Drag 29 RMO VF*756, f1940/5 92
PUG Ve1926/3

Dit stempel is onder andere bekend uit Caerleon¹, de Nijmeegse legioensvesting en Rottweil². Van de drie kommen uit Vechten hebben er twee een dubbele groef rond het stempel, zodat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, wellicht nog voor het jaar 70 in gebruik is genomen.

Het stempel is door Oswald ondanks de interpunctie toegewezen aan een samenwerkingsverband van Cantus en Patricius³. Uit de datering blijkt echter dat Cantus, wiens jongste produkten uit de tijd van Nero stammen, niets met dit stempel te maken heeft. Het is veel aannemelijker dat het afkomstig is van een pottenbakker met de naam C. An. Patr-. Het gentilicium mag wellicht worden aangevuld tot Annus, Antustus of Antonius⁴, en het cognomen tot Patricius, het enige uit La Graufesenque bekende cognomen dat met Patr- begint. La Graufesenque [1]⁵, ca. 65-85 na Chr.

- 1 Uit een kuil met stempels van Modestus, Virthus en Vitalis 11
- 2 Planck 1975, 253, Abb. 35, 57c
- 3 Oswald 1931, 58 en 365
- 4 Mócsy e a 1983, 20-22
- 5 Hermet 1934, pl. 112, 120

C. Silvius Patricius

De hieronder besproken stempels zijn, al naar gelang hun tekst, door Oswald ondergebracht bij C. Silvius¹ of C. Silvius en Patricius². Hoewel Silvius ook een cognomen kan zijn³, zal het in dit geval wel een gentilicium betreffen. Het is daarom aannemelijk dat de stempels afkomstig zijn van een pottenbakker wiens volledige naam C. Silvius Patricius heeft geluid.

Omdat C. Silvius Patricius nog bakjes van het type Drag 24 heeft gemaakt, mag het begin van zijn werkzaamheden waarschijnlijk nog in de tijd van Nero worden geplaatst. De meeste produkten met zijn naam zijn echter bekend van Flavische vindplaatsen. De jongste context waarin een van zijn werkstukken is aangetroffen, is het castellum te Newstead, maar uit de profielen van sommige van zijn produkten kan worden afgeleid dat zijn werkzaamheden zich tot het einde van de 1ste eeuw hebben uitgestrekt. Zijn activiteiten vallen dus precies samen met die van de eerder besproken Patricius. De gelijkenis van sommige van diens stempels met die van C. Silvius Patricius doet vermoeden dat het dezelfde persoon betreft.

- 1 Oswald 1931, 303
- 2 Oswald 1931, 303 en 420, enkele verkeerd gelezen stempels zijn gerubriceerd onder Iulianus & Patricius (idem, 150)
- 3 Mócsy e a 1983, 267

P39 SILVIPATRICI

Bord RMO VF*1000

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is aangetroffen, is het castellum te Newstead¹. In Nijmegen is een identieke afdruk gevonden in een klein depot dat waarschijnlijk uit de vroeg-Flavische tijd stamt². Het profiel van het bord uit Vechten pleit voor een datering van het stempel in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

- 1 Curle 1911, 241, 97
- 2 Stuart 1976, 118, fig. 30, 298 (zie voor de versierde stukken uit deze vondstgroep Morren 1966)

P40 SILVIPA

Drag 27g RMO VF2873, VF*999, VF*1094

In Marokko is een viertal vermoedelijk identieke afdrukken aangetroffen op bakjes Drag 24/25¹. De patrijs waarmee ze zijn gemaakt, zou dus al onder

Nero kunnen zijn gebruikt. De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel is gevonden, is Chester. De datering berust voornamelijk op de profielen van de bakjes uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Laubenheimer 1979, 192, fig. 14, 260-263 (stempels), en 199, fig. 25, 260-263 (profielen)

P41 C SILVIP

Drag 15/17 RMO VF*998a.
 Drag 18 PUG 1397
 Bord RMO VF*39a, VF*998

Van dit stempel bestaan twee varianten, die een verschillend gevormde P hebben. Het hier afgebeelde exemplaar heeft een smalle P, net als het stempel op het bord met nummer VF*998. Tot de vindplaatsen van deze versie behoren de legioensvesting in Caerleon¹, Hedderheim en Rocester.

De beide andere borden hebben een stempel met een brede P². Deze variant is verder onder andere bekend uit Binstchester, Corbridge, Hedderheim³ en Okarben⁴. In Straatsburg is een exemplaar aangetroffen op een Drag 29 uit een vormschotel van Severus⁵. De decoratie van dit stuk, en die van andere kommen met dit stempel, dateert uit de vroeg-Flavische tijd⁶.

Uit de hier gepresenteerde gegevens wordt niet duidelijk welke van beide varianten de oudste is. Om die reden zijn ze niet afzonderlijk opgevoerd. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 Nash-Williams 1932, 337, fig. 67, 74
- 2 Vgl. Laubenheimer 1979, 192, fig. 14, 264
- 3 Fischer 1973, 221, Abb. 83, 53
- 4 Simon 1980, 85, Abb. 19, H53
- 5 Mees 1995, Taf. 189, 1
- 6 Knorr 1919, Taf. 78, Pryce 1949, pl. LXXVIII 34, Haalebos e.a. 1991, Taf. 20, 3 (het daar afgebeelde stempel is dat van het Vechtense bord met nummer VF*998, dat echter een smalle P heeft)

P42 CSILVI

Drag 27g RMO VF2702, VF2705

In La Graufesenque is dit stempel aangetroffen op een Drag 24, maar het is ook bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering onder Nero of in de vroeg-Flavische tijd. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

P43 CSILVI

Drag 27g RMO VF2704
 Drag 27 RMO VF2705, VF*271

Op grond van de vondst van identieke afdrukken in Caerleon¹ en Nijmegen-west, en van de profielen van de bakjes uit Vechten, kan dit stempel in de laatste decennia van de 1ste eeuw worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 Nash-Williams 1932, 337, fig. 67, 75

P44 CSILV

Drag 27g RMO VF2701

De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel bevindt zich op een bakje van onbekende herkomst in de collectie van het PUG. Te oordelen naar het profiel dateert het Vechtense stuk uit het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

Paulinus

De naam Paulinus is in La Graufesenque tot nu toe alleen aangetroffen in drie borderellen die waarschijnlijk uit de Flavische tijd dateren¹ (vgl. afb. 676). Omdat het hieronder besproken stempel van Paulinus - het enige dat van hem bekend is - uit de voor-Flavische tijd stamt, is het onzeker of het in alle gevallen om dezelfde persoon gaat. Paulinus is tenslotte een veel voorkomend cognomen². Dat het stempel afkomstig is van een pottenbakker uit La Graufesenque, blijkt uit het baksel van het Vechtense stuk.

- 1 Marichal 1988, nr. 97, Vernhet/Bémont 1990-1991, Vernhet/Bémont 1992-1993
- 2 Mócsy e.a. 1983, 217

P45 PAVLLINI

Drag 27g RMO VF*766x, VF*1467a.

Dit is het enige stempel van Paulinus uit La Graufesenque. Het is verder alleen bekend uit Conimbriga¹ en Straatsburg. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Delgado e.a. 1975, 148, pl. XXXII 314-315

Paulus i

Het is niet onaannemelijk dat in La Graufesenque twee pottenbakkers met de naam Paulus actief zijn geweest. De hieronder opgesomde stempels dateren uit de periode van ca. 40-65 na Chr., en de onder Paulus II gerubriceerde exemplaren uit ca. 65-100 na Chr., zodat een verdeling over twee fabriekanten geen problemen oplevert.

Paulus I moet al in de tijd van Tiberius sigillata hebben gemaakt, want zijn naam komt nog voor op bakjes Ritt 5¹. Het merendeel van zijn producten stamt echter uit de tijd van Claudius en uit het begin van die van Nero.

- 1 Vgl. Oswald 1931, 235, onder PAVLLVS en PAVLLI

P46 PAVLOF

Drag 24/25 RMO VF*767

Van dit stempel zijn tot nu toe geen andere exemplaren gevonden. Gezien het profiel en de relatief grote diameter van de standring dateert het Vechtense bakje uit het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

P47 PAVLLVS F

Drag 18 RMO VF*770

Dit stempel komt onder andere voor op bakjes Ritt. 9 en Drag 24 Omdat het bovendien bekend is uit de Fosse de Gallicanus en het depot Cluzel 15 te La Graufesenque, moet de patrijs waarmee het Vechtense bord gemerkt is, in ieder geval kort na het midden van de 1ste eeuw zijn gebruikt. Op grond van het profiel van dit stuk kan het stempel rond het midden van de 1ste eeuw worden gedateerd La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

P48 PAVLLVS

Drag 24/25 RMO VF24 (27)

In Chichester is dit stempel aangetroffen in een klein depot uit het begin van de tijd van Claudius¹ De stelregels waartussen de tekst is aangebracht - op het hier afgebeelde exemplaar is alleen de bovenste zichtbaar -, vormen op zichzelf al een aanwijzing voor een relatief vroege datering, en wel op zijn laatst onder Nero La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

1 Hartley 1974a, 5

P49 PAVLLVS

Ritt 1 RMO VF*492
 Drag 24/25 RMO VF*769a

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8 en 9 De enige gedateerde context waarin een identieke afdruk is aangetroffen, is het Erdlager te Hofheim¹ Mede op grond van de profielen van de beide Vechtense stukken kan het stempel in de tijd van Claudius en Nero worden gedateerd La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr

1 Rutterling 1912, Taf XXII 230

P50 PAVLLVS

Drag 24/25 RMO VF*769
 Drag 27g RMO f1940/5 92

Tot de parallellen van dit stempel behoren afdrukken op een Ritt 8 uit het Erdlager te Hofheim¹ en op een Ritt 9 uit Valkenburg² De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat het stempel van rond het midden van de 1ste eeuw dateert La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr

1 Rutterling 1912, 235, Abb 53, 285
 2 Van Giffen 1948-1953, 92, 4880

P51 PAVLLVS

Drag 18 RMO VF2420

Dit stempel is onder andere bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en uit het Erdlager te Hofheim¹ Mede op grond van het profiel van het bord uit Vechten kan het stempel onder Claudius en Nero worden gedateerd La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr

1 Rutterling 1912, Taf XXII 229

P52 PAVLLVS

Drag 27g RMO VF*905, zonder nr

Aangezien dit stempel tot nu toe niet in een gedateerde context is aangetroffen, moet de datering worden afgeleid uit de profielen van de Vechtense bakjes Een van de twee heeft een afgeplatte rand, zodat het stempel waarschijnlijk niet van lang na het midden van de 1ste eeuw dateert La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr

P53 PAVLI

Ritt 8 RMO VF*484
 Drag 24g RMO VF*767x (afb 6 60, a)

Dit stempel is tot nu toe niet bekend uit gedateerde vondstcomplexen De bakjes uit Vechten zijn wegens hun geringe afmetingen moeilijk te dateren, maar gezien de profielen zullen ze wel van rond het midden van de 1ste eeuw stammen (vgl afb 6 57, a) La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr

Paullus ii

De stempels die hieronder worden besproken zijn zoveel jonger dan de onder Paullus i gerangschikte exemplaren, dat ze zeer wel van een andere pottenbakker afkomstig kunnen zijn Deze Paullus ii zou nog juist onder Nero met de produktie van sigillata kunnen zijn begonnen, maar zijn werkstukken dateren voor het merendeel uit de Flavische tijd Hij heeft naar alle waarschijnlijkheid niet alleen in La Graufesenque gewerkt, maar ook in Le Rozier¹

Paullus ii heeft behalve onversierde waar en kommen Drag 29 vormschotels gemaakt voor kommen van dit type en voor bekertjes Drag 30² De decoraties van deze stukken dateren uit het einde van de 1ste en wellicht het begin van de 2de eeuw

Gezien de datering van de activiteiten van Paullus ii zou hij identiek kunnen zijn met de hierna besproken Ortus Paullus

1 Peyre 1971, 75, 19-20, Thuault 1978, 25, 33, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13
 2 Mees 1995, 91 v en Taf 165, 4-9

P54 OPPAVLI

Drag 18 RMO VF*768
 Bord RMO VF2419
 Schotel RMO VF*768a

Op deze afdrukken zijn tussen de F en de P vage sporen waarneembaar van een letter, vermoedelijk een F, die wellicht de resten vormen van een vergissing van de maker van de patrijs

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Catterick, Heronbridge, de Saalburg¹ en Straubing² Het stempel dateert daarom vermoedelijk uit het laatste kwart van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 75-100 na Chr

1 ORL A3, Taf 17, 93
 2 Walke 1965, Taf 43, 286

P55 PAVLLVS F

Schotel RMO VF2382
 Drag 29 RMO VF24 (73)

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen. De Drag 29 uit Vechten heeft een enkele groef rond het stempel, en kan daarom niet van voor de tijd van Nero dateren, het profiel wijst op een datering rond het jaar 70. La Graufesenque [2], Le Rozier [1 of 2]¹, ca. 65-75 na Chr.

- 1 Vgl. Peyre 1971, 75, 20, en Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13, beide wellicht identiek met het hier besproken stempel.

P55* PAVLLVS< F>

Bord RMO VF24 (7)

Dit is een afdruk van een patrijs die enkele veranderingen heeft ondergaan. Oorspronkelijk luidde de tekst PAVLLVS F, in een rechthoekig kader. Op een gegeven ogenblik is de patrijs gebroken, waarna hij nog slechts PAVLLVS te lezen gaf, het rechter uiteinde van het kader was toen ingekeept. Deze variant is onder andere bekend uit Le Rozier¹.

Uit de hier afgebeelde afdruk blijkt dat de patrijs later nogmaals is bijgewerkt, want deze heeft aan weerszijden ingekepte uiteinden. Tot nu toe lijken geen identieke afdrukken te zijn gevonden. Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering in de vroeg-Flavische tijd. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 70-85 na Chr.

- 1 Thuault 1978, 25, 33, Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13.

Ortius Paullus

P56 ORTI PAVLLI

Drag 18 RMO VF1635a, VF*736, VF*736a, VF*736b,
 VF*1480, zonder nr. (2 ex.)
 Bord RMO VF2220, VF2372, VF*723c

Uit het baksel en de profielen van de Vechtense stukken blijkt dat ze uit La Graufesenque afkomstig zijn, en niet uit Lezoux, zoals Oswald voor mogelijk heeft gehouden¹. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Bickenbach², Binchester, Carlisle, Corbridge³ en Farningham⁴, zodat het stempel wel uit het eind van de 1ste of het begin van de 2de eeuw moet dateren.

Van de twee namen die in het stempel voorkomen, is alleen het cognomen Paullus uit La Graufesenque bekend. De eerste naam is waarschijnlijk eerder een gentilicium, Ortus of Hortus⁵, dan een cognomen, Ortus of Hortus⁶. Op grond van de datering van het stempel mag men wellicht aannemen dat Ortus Paullus identiek is met Paullus II. La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 225
 2 Simon 1977, 64, Abb. 9, 68
 3 Haverfield 1915, 283
 4 ORL B66c, Taf. VII 92
 5 Schulze 1904, 174 en 335, Mócsy e.a. 1983, 146 en 210
 6 Mócsy e.a. 1983, 146

Peregrinus

P57 PEREGRIN

Drag 18 PUG 1571
 Bord RMO VF2423

In La Graufesenque is een bijzonder scherpe afdruk aangetroffen op een Drag 29 met een profiel dat in de tijd van Nero thuishoort. Dit exemplaar maakt duidelijk dat de tekst van het stempel niet PEREGRIV of PEREGRIN luidt, maar PEREGRIN, met een retrograde N. De jongste context waarin een identieke afdruk aan het licht is gekomen, is een laat-1ste-eeuws graf uit Nijmegen-west¹.

De patrijs waarvan de bovengenoemde afdrukken afkomstig zijn, is op een gegeven ogenblik bijgewerkt. Bij die gelegenheid zijn kennelijk verschillende letters bijgesneden, waardoor ze enigszins van vorm zijn veranderd. In het archief van Hartley en Dickinson (vgl. p. 92) zijn de afdrukken van de gewijzigde patrijs niet onderscheiden van die van de originele vorm, waardoor de precieze chronologie onzeker is.

Een afdruk uit Rottweil heeft nog de oorspronkelijke vorm², maar van exemplaren uit onder andere Camelon³, Chester⁴, Corbridge, Ebchester⁵, Ilkley, Loudoun Hill⁶, de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae, Ribchester en Watercreek⁷ kan op dit moment niet worden vastgesteld welke variant het betreft. De patrijs lijkt echter tot in de jaren negentig te zijn gebruikt.

Onder de weinige bekende kommen Drag 29 met dit stempel bevindt zich één exemplaar dat in een vormschotel van Albinus is gemaakt⁸, de decoraties van diens werkstukken dateren van omstreeks 70 na Chr. La Graufesenque [1]⁹, ca. 65-95 na Chr.

- 1 Dit graf bevatte verder onder andere stempels van Celsus II, Censor, Iucundus, L. Tertius Secundus en Sulpicius.
 2 Knorr 1907, Taf. XXXI 257
 3 Hartley 1972a, 5, 20
 4 Newstead/Droop 1932, 25
 5 Hartley e.a. 1975, 80, 5
 6 Hartley 1972a, 11
 7 Wild 1979, 290, S23-24
 8 Mees 1995, Taf. 5, 2
 9 Hermet 1934, pl. 112, 122, waarschijnlijk deze variant.

P57* PEREGRIN

Drag 15/17 RMO VF3010
 Drag 18 RMO VF*17, VF*1206, VF*1535

Deze afdrukken zijn gemaakt met een bijgewerkte patrijs, waarvan enkele letters oorspronkelijk een andere vorm hadden. Zolang niet kan worden bepaald wanneer de veranderingen zijn aangebracht¹, moet voor deze versie dezelfde datering worden aangehouden als voor de oorspronkelijke La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

- 1 Zie catalogus nr. P57.

Perrus

Volgens Oswald is Perrus in Banassac werkzaam geweest, en wel in de periode Claudius-Domitianus¹. Deze datering is gebaseerd op de vondst van een stempel in het Erdlager te Hofheim, waarvan destijds werd aangenomen

dat het onder Nero was verlaten², en op de aanwezigheid van een ander stuk in de Bregenzer Keller, die tussen 80 en 110 zou zijn opgevuld³. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de activiteiten van Perrus echter beperkt geweest tot de periode van 55-80 na Chr. Hij kan daarom onmogelijk in Banassac hebben gewerkt. Veruit de meeste stempels met zijn naam zijn dan ook in La Graufesenque aangetroffen⁴.

- 1 Oswald 1931, 239 en 413
- 2 Oswald 1931, xvi, vgl. catalogus nr P59
- 3 Oswald 1931, xv, vgl. catalogus nr P62
- 4 Vgl. Hermet 1934, pl. 112, 123

P58 PERRVS F

Drag 27g RMO VF2424

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24. Het is onder andere bekend uit Chesterfield en uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹. De profielen van de bakjes uit Nijmegen en Vechten pleiten voor een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 111, fig. 23, 225-226

P59 PERRVSF

Drag 24 PUG 43
 Drag 24/25 RMO VF*1070
 Drag 27g RMO VF*775x, VF*1070a.

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt 8 en 9. Tot de vindplaatsen behoren een onder Nero aangelegd graf te Baldock¹ en het Erdlager te Hofheim², maar ook de legioensvesting in Nijmegen. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Dickinson 1986b, 210, S118, uit graf 6, met stempels van Crestuo, Felix, Firmo 1, Maccarus, Nestor en Patricius
- 2 Rutterling 1912, Taf. XXII 232

P60 <P>ERRVSF

Drag 27g RMO VF2341, VF2342, VF2343, VF3077
 Drag 29 RMO Ve1924/H (pl. 39, 1)

Dit zijn afdrucken van een bijgewerkte patrijs die oorspronkelijk duidelijk PERRVSF te lezen gaf, zoals blijkt uit afdrucken uit Canterbury en Londen. De in Vechten vertegenwoordigde versie zou men eerder als NERRVSF willen lezen¹. Deze variant is onder andere bekend uit de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae², maar de profielen van de Vechtense stukken en de decoratie van de Drag 29 wijzen op een overwegend voor-Flavische datering. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Vgl. Oswald 1931, 218
- 2 Canabae o.a. Stuart 1976, 110, fig. 22, 209

P60* <P>ERRVS<F>

Drag 27g RMO VF*448a, zonder nr

Deze afdrucken zijn gemaakt met een patrijs die tweemaal een andere gedaante heeft gekregen. Aanvankelijk luidde de tekst PERRVSF, en na een eerste verandering NERRVSF. Op de hierboven opgesomde afdrucken ontbreken de buitenste letters. Deze versie is niet bekend van gedateerde vindplaatsen, maar omdat de versie met de tekst NERRVSF in een Flavische context is aangetroffen¹, zal de laatste wijziging van de patrijs wel na het jaar 70 hebben plaatsgevonden. Te oordelen naar de profielen van de bakjes uit Vechten is de patrijs na 80 na Chr. vermoedelijk niet meer gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 70-80 na Chr.

- 1 Vgl. catalogus nr P60

P61 PERRIMAN

Drag 24/25 RMO f1935/1 2
 PUG 309
 Drag 27g RMO VF2000, VF2503, VF*192, VF*192a, VF*192b, VF*370, VF*773

Op duidelijke exemplaren is nog juist te zien dat de tekst eindigt op MAN, en niet op MN. Op slechte afdrucken is echter niet meer leesbaar dan ERRIMI, wat heeft geleid tot toewijzingen aan een zekere Errimus¹, die echter niet heeft bestaan. Parallellen zijn onder andere aangetroffen in Carlisle, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, en York, maar ook in Longthorpe². De profielen van de Vechtense bakjes pleiten voor een datering in het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 116 en 384
- 2 Hartley 1987a, 125

P62 PERRIMN

Drag 18 RMO VF2965
 Bord RMO f1940/5 92
 Drag 24/25 RMO VF*773a, VF*774, VF*774a, VF*774b, VF*774b1
 Drag 27 RMO f1975/4 4

Dit stempel is onder andere bekend uit Caerleon¹, Chester², de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen en Nijmegen-west. Er zijn echter ook afdrucken aangetroffen op bakjes Ritt 8 en 9, zodat de patrijs al onder Nero moet zijn gebruikt. De profielen van de stukken uit Vechten doen zelfs vermoeden dat het stempel vooral in de voor-Flavische tijd thuishoort.

Op grond van de voornoemde gegevens kan worden uitgesloten dat de patrijs waarmee de Vechtense stukken zijn gemerkt, nog in Banassac is gebruikt, zoals lange tijd is aangenomen³. De afdrucken die in Banassac zijn gevonden⁴, moeten uit La Graufesenque afkomstig zijn. Een exemplaar dat deel uitmaakt van de Bregenzer Kellerfund⁵ - die verscheidene stukken uit Banassac omvat -, kan onmogelijk tot de jongste stukken uit dit complex behoren. La Graufesenque [1]⁶, ca. 55-75 na Chr.

- 1 Nash-Williams 1929, 301, fig. 37, 33
- 2 Hartley 1981, 244
- 3 Oswald 1931, 239 en 413, Hartley 1977, 253, met noot 20
- 4 Violettes 1894-1899, 29, en pl. I, uit de collectie Cérès (vgl. p. 14, noot 8), in het Musée des Antiquités Nationales te Saint-Germain-en-Laye wordt een stuk bewaard uit de collectie Monestier (inv. nr 19687, vgl. Hofmann 1988, 9)
- 5 Jenny 1880, 75, 6, Jacobs 1912, 183, 22
- 6 Laubenheimer 1979, 207, fig. 30, 16

P63 PERVS

Drag 24/25 PUG 1947-405

Tot de vormen waarop dit stempel voorkomt, behoren ook bakjes Ritt 8 en 9, zodat het zeker voornamelijk voor-Flavisch moet zijn. Tot nu toe zijn geen afdrukken in een gedateerde context aangetroffen. Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

Piperus

De pottenbakker van wie het hieronder besproken stempel PIPERI afkomstig is, heette gezien de tekst eerder Piperus dan Piper, zoals Oswald heeft verondersteld¹. Van deze fabrikant is maar één ander stempel bekend, waarvan de tekst eveneens PIPERI luidt. Dit is onder andere aangetroffen in het Keramiek-lager te Oberwinterthur. De weinige beschikbare gegevens doen vermoeden dat Piperus in het derde kwart van de 1ste eeuw actief is geweest.

1 Oswald 1931, 241. Zie voor Piperus Kajanto 1965, 25 en 340.

P64 PIPERI

Drag 27g RMO VF*777
 Drag 27 RMO zonder nr

Omdat dit stempel ook is aangetroffen op bakjes Ritt 8 of 9 en Drag 24, zal de patrijs waarvan het afkomstig is, zeker in de voor-Flavische tijd zijn gebruikt. Er is echter ook een afdruk bekend uit Rottweil. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

Pleveius

De stempels die hieronder worden opgesomd, zijn door Oswald toegeschreven aan een zekere Pleveus¹. Het is echter aannemelijker dat de naam van de pottenbakker Pleveius heeft geluid, waarschijnlijk een variant van Plebeius². Pleveius is vermoedelijk in de tijd van Tiberius en Claudius in La Graufesenque werkzaam geweest.

1 Oswald 1931, 241 v

2 Plebeius Kajanto 1965, 313, Mócsy e.a. 1983, 226

P65 OF PLEV

Drag 27g RMO VF2428

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom van dit stempel, is het Erldager te Hofheim¹. Het bakje uit Vechten heeft een standring met een relatief grote diameter, en dateert vermoedelijk op zijn laatst uit de tijd van Claudius. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

1 Ritterling 1912, Taf. XXII 264

P66 PLEVEI

Ritt 5 RMO VF*779

Dit stempel komt uitsluitend voor op bakjes Ritt 5, en moet daarom wel uit de tijd van Tiberius stammen. Tot nu toe zijn er geen exemplaren bekend uit een gedateerde context. La Graufesenque [1], ca. 20-40 na Chr.

Polio

De hieronder besproken stempels bestrijken een lange periode, van ca. 40-95 na Chr. Op grond daarvan mag wellicht worden aangenomen dat ze van twee verschillende pottenbakkers afkomstig zijn. Polio mag ongetwijfeld worden gelijkgesteld met Pollio, een veel voorkomend cognomen¹, dat ook bekend is van het stempel POLLIOF.

1 Kajanto 1965, 37 en 164, Mócsy e.a. 1983, 227

P67 OF POLIOF

Drag 18 PUG 1122

Omdat er parallellen bekend zijn uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en - vermoedelijk - uit York, mag worden aangenomen dat dit stempel in de Flavische tijd thuishoort. Ook het profiel van het bord uit Vechten pleit voor een dergelijke datering. La Graufesenque [1], ca. 70-95 na Chr.

P68 OFPOLI

Bord RMO VF2432, VF*781

Tot de weinige parallellen van dit stempel behoren exemplaren uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen en uit de Wiesbadener Moorschucht¹. Het in Nijmegen aangetroffen bord heeft net als de beide Vechtense stukken een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. De profielen wijzen op een datering omstreeks het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

1 Ritterling/Pallat 1898, Taf. VIII 103

P69 POLIOFECI

Drag 27g RMO VF2013

Van dit retrograde stempel zijn tot nu toe geen andere exemplaren bekend. Het bakje heeft een standring met een betrekkelijk grote diameter, en dateert vermoedelijk uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

Ponteius

De afdrukken die hier onder nummer P70 en P70* worden opgesomd, zouden volgens Oswald uit de jaren 40-80 na Chr. dateren¹. De begindatum is ongetwijfeld gebaseerd op de vermelding van een stempel PONTEIV op

een Ritt 5 uit Mainz, dat in werkelijkheid als PONE TV moet worden gelezen² en niets met Ponteus te maken heeft. Deze pottenbakker lijkt maar één patrijs te hebben gebruikt. Zijn werkzaamheden zijn waarschijnlijk beperkt geweest tot de periode van ca. 65-85 na Chr.

1 Oswald 1931, 242 en 413

2 Oxé 1934, 103, 47 PONE TV op een Halt 8 uit Mainz, vgl. Oswald 1931, 242 "PONETV, misreading for PONTEIV"

P70 OFPON TE I

Drag 15/17	RMO	VF2442
Drag 18	RMO	VF2441, VF2443
Bord	RMO	VF2435
Drag 18R	RMO	<u>VF*783</u>
Drag 29	RMO	VF*783a, VF*783b

Uit de hier afgebeelde afdruk kan worden opgemaakt dat de tekst van dit stempel niet OPPONTHEI luidt, zoals vaak is aangenomen, maar OPPON TE I dan wel OPPON ET I. De interpunctie van het stempel pleit wellicht het meest voor de laatste oplossing, maar uit La Graufesenque zijn verder geen stempels bekend waarin twee namen door het voegwoord ET zijn verbonden. Daarom verdient de lezing OPPON TE I vooralsnog de voorkeur. Ponteus is een zeldzaam gentilicium¹, dat in La Graufesenque alleen in dit stempel is aangetroffen.

De patrijs waarmee de bovengenoemde afdrukken zijn gemaakt, lijkt al onder Nero te zijn gebruikt, want er zijn identieke exemplaren bekend uit het Erdlager te Hofheim² en uit een voor-Flavische context te Richborough³. Ook de decoratie van een Drag 29 met dit stempel uit Tongeren mag wellicht nog juist voor 70 na Chr. worden gedateerd⁴. De meeste afdrukken zijn echter afkomstig uit Flavische vondstcomplexen, waaronder het scheepswrak Culp IV⁵ en Inchtuthil⁶. La Graufesenque [1]⁷, ca. 65-85 na Chr.

- Schulze 1904, 366
- Rutterling 1912, Taf. XXII 233, OFPO[N TE I], door hem ten onrechte aangevuld tot OFPO[LI]
- Hayter 1949, 232, 49(C)
- Vanderhoeven 1969, pl. CCXXVI, I
- Nieto e a. 1989, 198 v, fig. 147, 21.1
- Hartley 1985, 317, fig. 96, S12
- Hermet 1934, pl. 112, 125

P70* <O>FPON TE I

Drag 15/17	RMO	VF1956, VF1959
Drag 18	RMO	VF2440, VF*491b, VF*784, VF*784a.
	PUG	Ve1925/3
Bord	RMO	<u>VF*425</u> , zonder nr.

Deze afdrukken zijn afkomstig van een patrijs waarvan de helft van de beginletter was afgebroken. Identieke exemplaren zijn onder andere bekend uit Bickenbach¹, Caerleon, Corbridge en Hedderheim², en uit een graf te Winchester dat waarschijnlijk in het begin van de jaren tachtig is aangelegd³. Te oordelen naar de profielen van de borden uit Vechten zijn stukken met dit stempel tot uiterlijk ca. 95 na Chr. op de markt geweest. La Graufesenque [1], ca. 80-95 na Chr.

1 Simon 1977, 64, Abb. 9, 72

2 Fischer 1973, 221, Abb. 83, 38

3 Dannel/Hartley 1978, 102, fig. 41, 50, met stempels van Dontuo, Lucundus en Vinlis

Pontius

De naam van de pottenbakker van wie de hierna vermelde stempels afkomstig zijn, luidt niet Pontus maar Pontius, zoals blijkt uit een stempel met de tekst PONTIVS dat onder andere in Asciburgum aan het licht is gekomen¹. Deze naam komt ook voor in een borderel uit La Graufesenque², in een andere lijst komt de naam Pontijos voor³, die heel goed de Keltische vorm van Pontius zou kunnen zijn.

Omdat Pontius nog bakjes Ritt. 8 en Drag 24 heeft gemaakt, is hij waarschijnlijk al onder Nero actief geweest, hoewel er tot nu toe geen stempels met zijn naam in een voor-Flavische context zijn aangetroffen. De vondst van zijn produkten in nederzettingen die pas in de jaren tachtig zijn ontstaan, zoals Corbridge, Inchtuthil, de Saalburg en Watercreek, doet vermoeden dat hij tot het einde van de 1ste eeuw sigillata heeft vervaardigd.

De vormschotels voor Drag 37 die Pontius heeft geproduceerd, dateren waarschijnlijk uit de periode van ca. 80-100 na Chr.⁴ De decoraties van deze stukken lijken weinig gemeen te hebben met die van de kommen Drag 29 die hij heeft gemerkt⁵, zodat het mogelijk is dat hij zijn vormschotels aanvankelijk van anderen heeft betrokken.

- Bechert/Vanderhoeven 1988, 74, 280
- Marichal 1988, nr. 71, samen met onder anderen Logimus
- Marichal 1988, nr. 86, op een door Logimus gestempeld bord
- Mees 1995, 92 en Taf. 166-167
- Knorr 1912, Taf. VIII 5, Knorr 1952, Taf. 50 A-B, Hartley 1972b, 237, fig. 88, 67

P71 OF PONTI

Drag 18R	RMO	VF2438, <u>VF*785b</u>
Schotel	RMO	VF1959e, VF*785

Dit stempel is onder andere aangetroffen in Caerleon, Corbridge¹, Rottweil en York, zodat het wel uit het einde van de 1ste eeuw moet dateren. De Vechtense stukken hebben nogal uiteenlopende profielen. De stukken met de nummers VF2438 en VF*785 hebben een vlakke, relatief dunne bodem, met aan de bovenzijde een zorgvuldig gearceerde cirkel, ze stammen vermoedelijk uit de tijd van Vespasianus. De beide andere hebben een aanmerkelijk dikkere, gewelfde bodem, en kunnen nauwelijks van voor het jaar 80 dateren. La Graufesenque [1], ca. 70-95 na Chr.

- Haverfield 1915, 284, wellicht het hier bedoelde stempel

P72 OF PONTI

Drag 29	RMO	VF*424c, <u>VF*782c</u> , VF*782d, VF*785a, VF*1372, f1909/10.2
	PUG	Ve1925/5 + 8033 (Mees 1990, Abb. 9, 1)

Van dit stempel zijn tot nu toe geen exemplaren in een gedateerde context aan het licht gekomen. De ouderdom is daarom bepaald op grond van de profielen van de Vechtense kommen, die alle een enkele groef rond het stempel hebben, en van de decoratie van de kom met nummer Ve1925/5 + 8033. La Graufesenque [1]¹, ca. 65-85 na Chr.

- Marichal 1988, nr. 34 is vermoedelijk voorzien van een identieke afdruk

P73 OFPONTI

- Drag 18 RMO VF2430, VF2434, VF2437, VF*779x, VF*782, VF*785a1, f1909/10 2, f1940/5 92
 PUG Ve1921/1, Ve1925/4
 Bord RMO VF2381, VF2431, VF2436, VF*782a, VF*782b
 Drag 29 RMO VF1384 (pl 39, m)

Dit stempel is onder andere bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en uit Rottweil In Verulamum is het aangetroffen op een Drag 18 in een context van voor 75/80 na Chr, en op een Drag 29 die gezien de versiering nauwelijks jonger kan zijn¹ De meeste decoraties van kommen met dit stempel horen in een wat latere periode thuis² La Graufesenque [1], ca 70-95 na Chr

- 1 Hartley 1972b, 219, fig. 81, 20 en 59, en 237, fig. 88, 67
- 2 Knorr 1912, Taf VIII 5, Knorr 1952, Taf 50 B

P74 OF<P>ONTI

- Drag 27 RMO VF1959b, VF2376, VF2433, VF*420, VF*782e, VF*794g

De hier afgebeelde afdruk is afkomstig van een patrijs die oorspronkelijk OFPONTI te lezen gaf Op een gegeven moment is er een krasje op de patrijs gekomen, waarna de tekst OFFRONTI leek te luiden Afdrukken uit de laatstgenoemde fase zijn doorgaans aan Frontinus toegewezen, die verscheidene stempels met de tekst OFFRONTI heeft gebruikt, en grotendeels in dezelfde periode actief is geweest als Pontius

Van de Vechtense afdrukken zijn er vier met zekerheid van de gewijzigde patrijs afkomstig Van de exemplaren op de bakjes met de nummers VF2376 en VF*794g zijn slechts fragmenten bewaard, zodat deze eventueel nog de tekst OFPONTI kunnen hebben gehad

Omdat de originele versie bekend is uit Inchtuthil¹ en Watercreek², is de patrijs waarschijnlijk pas onder Domitianus beschadigd geraakt Afdrukken met de tekst OF<P>ONTI zijn onder andere aangetroffen in Binchester, Corbridge³, Muntingen⁴, Okarben⁵ en Rottweil La Graufesenque [1], ca 80-100 na Chr

- 1 Hartley 1985, 315, fig. 96, S13
- 2 Wild 1979, 290, S25
- 3 Vgl Haverfield 1915, 284, wellicht het hier vermelde exemplaar
- 4 ORL B68a, Taf V 16
- 5 ORL B25a, 21, 15, toegewezen aan Frontinus

P75 OFPONTI

- Drag 27g RMO VF*423

Op het hier afgebeelde exemplaar is de derde letter van dit retrograde stempel onduidelijk, maar uit een in La Graufesenque gevonden afdruk blijkt dat de tekst OFPONTI luidt, en niet OFFRONTI De enige vindplaats die een indruk geeft van de ouderdom van dit stempel, is de legioensvesting of het bijbehorende kampdorp te Nijmegen Wegens het profiel van het bakje uit Vechten moet de patrijs echter al onder Nero zijn gebruikt La Graufesenque [1], ca 60-80 na Chr

P76 PONTI

- Drag 27g RMO VF25 (84), VF2043a, VF2073b, VF*318u

Hoewel de Vechtense afdrukken alle van slechte kwaliteit zijn, bestaat over de identificatie geen twijfel De enige parallel die van betekenis is voor de datering van het stempel, is een exemplaar uit Chester De bakjes uit Vechten zijn klein, en moeilijk te dateren Vermoedelijk stammen ze uit de Flavische tijd La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr

Potitus

Potitus is een tamelijk onbekende pottenbakker uit La Graufesenque Er zijn dan ook maar weinig aanknopingspunten voor de datering van zijn activiteiten De profielen van enkele van zijn produkten doen vermoeden dat hij al onder Tiberius werkzaam is geweest Ook de vondst van een tweetal stempels met zijn naam in Valkenburg periode 1¹ wijst op een relatief vroege datering

In Londen is een Drag 29 met een stempel van Potitus gevonden², die afkomstig moet zijn uit een ook door Niger en Niger - And- gebruikte vormschotel³ Uit de decoratie van dit stuk kan worden afgeleid dat Potitus nog in de tijd van Nero actief is geweest

- 1 Glasbergen 1948-1953, 146, 341, vgl. catalogus nr P78
- 2 Pryce 1930, 131, fig. 47, 1
- 3 Hermet 1934, pl. 106, 14, met de stempels OFNIGRI en OFNIGRI AND

P77 POTITVS

- Drag 24/25 RMO VF*786

Omdat dit stempel voorkomt op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25, moet de patrijs zeker al in de voor-Flavische tijd gebruikt zijn Hierop wijst ook de vondst van een identieke afdruk in Valkenburg periode 2¹ Het bakje uit Vechten heeft een aan de onderkant afgeschuinde standring, zodat het stempel vermoedelijk uit de tijd van Tiberius en Claudius stamt La Graufesenque [1], ca 35-55 na Chr

- 1 Glasbergen 1940-1944b, 232, 99

P78 <P>OTITV<S>

- Drag 24/25 RMO VF25 (117), VF3070

Dit is een afdruk van een beschadigde patrijs waarvan de tussen twee stelregels aangebrachte tekst aanvankelijk POTITVS luidde De stelregels duiden op een betrekkelijk vroege datering De oorspronkelijke versie is alleen bekend uit Straatsburg

De in Vechten vertegenwoordigde variant, die wel ten onrechte aan een verder onbekende pottenbakker Titus is toegeschreven¹, is onder andere aangetroffen in Valkenburg periode 1 of 2², en komt ook voor op bakjes Ritt. 8 De beide Vechtense stukken kunnen wegens de relatief geringe diameter van hun standring nauwelijks van voor het midden van de 1ste eeuw dateren La Graufesenque [2], ca 45-65 na Chr

- 1 Oswald 1931, 318 en 421
- 2 Ongepubliceerd (vondstnummer 858) Tot dit vondstnummer behoren ook de stempels BELLICI en OFI MACCA, die aan resp. periode 2 en 1 zijn toegewezen (Brunsting e a 1940-1944, 188, 858, Glasbergen 1940-1944b, 226, 30a, Glasbergen 1948-1953, 140, 248)

C. Iulius Primigenius

De volledige naam van deze pottenbakker kan worden afgeleid uit het stempel C IVL PRIMIC, dat onder andere in Ribchester is gevonden¹. De produkten van C Iulius Primigenius zijn ook aangetroffen in Ellingen² en Gnotzheim³, zodat hij rond het einde van de 1ste eeuw actief moet zijn geweest. Wellicht is hij identiek met de Primigenius die in enkele borderellen uit La Graufesenque wordt genoemd⁴.

Oswald heeft de werkstukken van C Iulius Primigenius verward met die van twee fabrikanten uit Montans, L. A- Primigenius en S Iulius Prim-, die beide in de voor-Flavische tijd werkzaam zijn geweest⁵.

- 1 Wild 1988, 39, 102(S), zie voor het cognomen ook Hermet 1934, pl 112, 127-128
- 2 Zanier 1992, Taf 60, E IS 26
- 3 ORL B70, Taf III 24
- 4 Marchal 1988, nr 28 en 97, en wellicht nr 45
- 5 Oswald 1931, 246 en 414 L. A- Primigenius Durand-Lefebvre 1946, 164, pl V 132, Simpson 1976, 258, fig 5, 21 S Iulius Prim- Martin 1974, 126, fig 1, 16, en 133, fig 4

P79 C IVL PRIM

Drag 18 RMO VF1833

Omdat er identieke afdrukken bekend zijn uit Bad Cannstatt¹, Corbridge, Marienfels², Rottweil³ en van de Saalburg⁴, moet dit wel een laat stempel zijn. De patrijs is vermoedelijk tot in de 2de eeuw in gebruik geweest. La Graufesenque [1]⁵, ca. 80-110 na Chr.

- 1 Knorr 1921, Taf III 44 en X 279
- 2 ORL B5a, 11, 10
- 3 Knorr 1907, Taf XXXI 82 en 132, Klee 1986, Taf 11, 2, toegeschreven aan Gluppius uit Lezoux
- 4 ORL A3, 179, 100
- 5 Hermet 1934, pl 112, 134, Albenque 1951, 181, fig 5, 8c

C. Iulius Primigenius - Sur-

De tekst van het stempel C IVL PRI SVR, dat in Séron is aangetroffen in een onder Hadrianus aangelegd tumulusgraf (vgl afb 638, e)¹, doet vermoeden dat in het bedrijf van de hierboven besproken C Iulius Primigenius een zekere Sur- werkzaam is geweest. De volledige naam van deze pottenbakker is niet bekend, omdat deze verder alleen in het stempel PRIMIGSV voorkomt.

Uit de vindplaatsen en de profielen van de stukken waarop de naam Sur(i)us (?)² voorkomt, blijkt dat zijn activiteiten rond het einde van de 1ste eeuw moeten worden gedateerd.

- 1 Plummer 1986, 26, fig 10, 4, uit tumulus II, met een sestertius van Hadrianus uit 119-121 na Chr. en stempels van onder anderen Biga, Marcellus, Pater en Tuttabirus uit Lezoux
- 2 Mócsy e.a. 1983, 278

P80 PRIMIGSV

Drag 18R RMO VF*804
Schotel RMO VF2476, VF*800

Van dit stempel zijn parallellen gevonden in het amfiteater te Chester¹, Chesterholm, Hedderheim², de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen, en Rottweil³. Mede op grond van de profielen van de Vechtense schotels kan het stempel in het laatste kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd. La Graufesenque [1]⁴, ca. 75-100 na Chr.

- 1 Thompson 1976, 207, fig 34, 8
- 2 Fischer 1973, 221, Abb 83, 39
- 3 Knorr 1907, Taf XXXII 302
- 4 Hermet 1934, pl 112, 130

Primulus

Hoewel de produkten van Primulus niet bijzonder talrijk zijn, kunnen zijn activiteiten met vrij grote zekerheid worden gedateerd. Enkele van zijn werkstukken zijn aangetroffen in een voor-Flavische context, zoals het Keramiekklager te Oberwinterthur¹. Ook uit het gegeven dat Primulus bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24 heeft gemaakt, kan worden afgeleid dat hij al onder Nero werkzaam is geweest. Dat Primulus al onder Claudius sigillata heeft geproduceerd, zoals Oswald heeft aangenomen², is uiterst onwaarschijnlijk. Het einde van Primulus' produktie kan uiterlijk omstreeks 90 na Chr. worden gedateerd, op grond van de vondst van enkele van zijn stempels in Corbridge.

De hieronder opgesomde stukken zijn ongetwijfeld afkomstig uit La Graufesenque, waar Primulus' naam niet alleen in stempels is aangetroffen, maar ook in een tweetal borderellen³. De naam Primulus is ook bekend uit Espalion⁴ en Montans⁵. Primulus uit Espalion zou identiek kunnen zijn met Primulus uit La Graufesenque, maar in het geval van Montans gaat het naar alle waarschijnlijkheid om een oudere naamgenoot. Uit de datering van de activiteiten van Primulus uit La Graufesenque blijkt dat hij onmogelijk ook nog in Banassac kan hebben gewerkt, waar een van zijn stempels zou zijn gevonden⁶.

- 1 Ebnother/Eschenlohr 1985, 254, Abb 6
- 2 Oswald 1931, 247 v en 414, waarschijnlijk gebaseerd op de vermelding van een stempel uit het Erdlager te Hofheim (vgl idem, xvi)
- 3 Marchal 1988, nr 74, Vernhet/Bémont 1990-1991
- 4 Tilhard e.a. 1991, 246, fig 12, 13
- 5 Martin 1977, 59, fig 6, 23
- 6 Peyre 1975, 50, uit de collectie Morel (vgl p 14, noot 8)

P81 OFPRIMVLI

Drag 15/17 RMO VF*807
Bord RMO VF*812

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen. De profielen van de borden uit Vechten wijzen op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

P82 PRIMVLI

Drag 15/17 RMO VF*805a.
Drag 18 RMO VF*805b, VF*805c
Bord RMO VEP15, VF2444, VF*805, VF*1478

Op grond van de vondst van een identieke afdruk in Aislingen¹ mag misschien worden aangenomen dat de patrijs waarmee de Vechtense borden

zijn gemerkt, al onder Nero in gebruik is genomen Tot de vindplaatsen behoren verder Burladingen-Hausen², Carlisle³, Corbridge⁴, het scheepswrak Culip IV⁵ en Zwammerdam periode II⁶ La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 86
- 2 Heiligmann 1990, 69, Abb 21, 11
- 3 Dickinson 1990, 233, fig 183, 28
- 4 Simpson 1972, 219, fig 1, 2, Dickinson/Hartley 1988a, 225, 90
- 5 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 71
- 6 Haalebos 1977, Taf 24, 213

P83 PRIM[V]LI

Schotel PUG 1947-93

De lezing van dit stempel is niet geheel zeker, maar de vorm van de letters maakt het zeer aannemelijk dat het een stempel van Primulus is Van de schotel is slechts een klein fragment bewaard gebleven, zodat het onmogelijk is op grond van het profiel de ouderdom te bepalen Primulus is echter vooral in de Flavische tijd actief geweest La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr

P84 PRIMVLI

Drag 18 RMO VF*193

Nauwkeunige bestudering van deze afdruk leert dat de patrijs bij het stempelen vermoedelijk is verschoven, waardoor de eerste twee letters van de afdruk zijn vervormd Als gevolg daarvan is het niet mogelijk om goede parallellen te vinden Het profiel van het bord doet vermoeden dat het stempel te dateren is onder Nero of in de vroeg-Flavische tijd La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr

P85 PRIMVL[II]

Drag 18 RMO VF2475

Identieke afdrukken zijn onder andere aangetroffen in Hedderneim en in de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen Het profiel van het bord uit Vechten pleit voor een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr

P86 PRIMVLI

Drag 18 RMO VF*806
Bord RMO VF*806a, VF*806c

Dit stempel wordt ook wel gelezen als PRITMANI of PRITMANF¹, van een A of een F is echter geen spoor te zien Vermoedelijk gaat het om afdrukken van een patrijs van Primulus, waarop per abuis een letterteken teveel is aangebracht.

Tot de vindplaatsen van het stempel behoren Chester, de Nijmeegse legioensvesting² en York, zodat het wel voornamelijk uit de Flavische tijd zal dateren Wegens de profielen van de Vechtense borden kan echter niet worden uitgesloten dat de patrijs al onder Nero is gebruikt La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr

- 1 Vgl Oswald 1931, 252, onder Pritmanus uit Luxeuil (?)
- 2 Bogaers/Haalebos e a. 1977, pl 15 A, 10

P87 PRIMV[L]

Schotel RMO VF2477
Drag 27 PUG 1387

Parallellen van dit stempel zijn onder andere bekend uit Corbridge en Rottweil¹ Ook de profielen van de stukken uit Vechten pleiten voor een datering in de Flavische tijd La Graufesenque [1]², ca. 70-90 na Chr

- 1 Knorr 1907, Taf XXXI 84
- 2 Vgl Hermet 1934, pl 112, 131, wellicht identiek.

P88 PRIMVL

Drag 18 RMO VF2485
PUG Ve1925/3a

Omdat dit stempel onder andere in Castleford, Chester en York¹ is gevonden, zal het wel uit de Flavische tijd stammen Ook de profielen van de Vechtense borden wijzen op een dergelijke datering La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr

- 1 Dickinson/Hartley 1993, 767, fig 283, 2739

P89 [PR]IMVL

Ritt. 9 RMO VF2985

De patrijs waarmee deze afdruk is gemaakt, is ook gebruikt om bakjes Ritt 8 en Drag 24 te merken Het moet dus wel een van Primulus' oudste stempels zijn Tot de vindplaatsen behoort onder andere het Erdlager te Hofheim¹ La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr

- 1 Ritterling 1912, Taf XXII 234, wellicht uit periode 2 (vgl idem, 243, noot 292, en 246)

Primu(lu?)s - Pater

P90 PRIMVLI PATER

Drag 15/17R RMO VF*751
Schotel RMO Ve1924/H

Van dit stempel bestaan twee varianten Op de ene, die in Vechten is vertegenwoordigd, is PRIMVLI PATER te lezen, en op de andere PRIMI PATER¹ Beide versies zijn zonder enige twijfel afkomstig van dezelfde patrijs, maar het is onduidelijk welke de oudste is, en of de verandering met opzet of per ongeluk is aangebracht

De eerste naam is zeker volledig en staat in de genitivus, zodat het naar alle waarschijnlijkheid om de eigenaar of pachter van een werkplaats gaat. De tweede naam van het stempel, Pater, is uit La Graufesenque verder niet met zekerheid bekend² De Paterclaus wiens produkten onder andere in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque zijn gevonden, heeft met het hier besproken stempel vermoedelijk niets te maken Het is aannemelijk dat Pater een van de werknemers van Primulus of Primus is geweest

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Aislingen³ en Camulodunum⁴, maar ook Castleford en de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen, zodat het waarschijnlijk uit de tijd van Nero en Vespasianus dateert La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr

- 1 Vgl Oswald 1931, 250
- 2 De door Oswald (1931, 229 en 411) onder Pater uit La Graufesenque gerubriceerde stempels zijn afkomstig van Patricius uit La Graufesenque en Pater uit Lezoux Stempels met de tekst PATE uit La Graufesenque (Vermhet 1979, pl XXX) mogen waarschijnlijk aan Paterclus worden toegewezen
- 3 Knorr 1912, Taf XIV 87 (stempel) en XV 20 (profiel)
- 4 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 150

Primus

De 114 stempels die hieronder worden opgesomd, bestrijken een lange periode, van ca 20-80 na Chr Op grond daarvan zou men kunnen veronderstellen dat ze van meer dan één pottenbakker afkomstig zijn De meeste stempels dateren globaal uit het derde kwart van de 1ste eeuw, maar enkele zijn beslist ouder De stempels die geheel of gedeeltelijk voor de tijd van Claudius kunnen worden gedateerd¹, zou men eventueel kunnen toeschrijven aan een oudere naamgenoot van de Primus die voornamelijk in de periode Claudius-Vespasianus actief is geweest

De decoraties van de kommen Drag 29 die met de naam Primus zijn gestempeld, vormen een zeer heterogeen geheel Het is daarom aannemelijk dat de vormschotels waarin ze zijn gemaakt, van verschillende fabrikanten afkomstig zijn Slechts één daarvan had de gewoonte om zijn werkstukken te signeren, en wel met MAS, MAS of MA² De decoraties van deze stukken dateren uit de periode van ca. 70-85 na Chr

De naam Primus is niet alleen uit La Graufesenque bekend³, maar ook uit Le Rozier⁴, Montans⁵, Valéry⁶, Carrade⁷ en Espalion⁸ Omdat Primus een van de meest voorkomende cognomina is⁹, zal het in de meeste gevallen wel om andere pottenbakkers gaan dan de fabrikant(en) van wie de hierna besproken stempels afkomstig zijn De Primus uit Le Rozier zou echter identiek kunnen zijn met die uit La Graufesenque, gezien de nauwe banden tussen deze beide productiecentra

- 1 Zie catalogus nr P95, P98 en P130
- 2 Mees 1995, 83, Taf 116-117, en 118, 1-8, vgl catalogus nr P91*
- 3 Hermet 1934, pl 112, 132-132c, Manchal 1988, nr 16 PRIMOS
- 4 Thuault 1978, 25, 34, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13
- 5 Simpson 1976, 258, fig 5, 20, Martin 1977, 59, fig 6, 24, Martin 1981, 27, Gallia 41, 1983, 499 Oswald (1931, 248-250 en 414) heeft geen onderscheid gemaakt tussen de fabrikanten uit Montans en La Graufesenque
- 6 Bémont/Jacob 1986, 83, fig 19, 9
- 7 Bémont/Jacob 1986, 87, fig 21
- 8 Moser/Tilhard 1985, 58, fig 12, Tilhard e a 1991, 246, fig 12, 14-15
- 9 Mócsy e a 1983, 232

P91 OFIC PRIM[IMI]

Schotel RMO VF2445

Dit stempel is onder andere bekend uit Aislingen¹ en het Erdlager te Hofheim², maar ook uit Castleford De Vechtense schotel is zorgvuldig afgewerkt en zal wel uit de tijd van Nero dateren In Castleford gaat het wellicht om een stuk dat langer dan gewoonlijk in gebruik is geweest La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 81
- 2 Ritterling 1912, Taf XXII 235

P91* <O>FIC PRIM<I>

Drag 29 RMO VF1996, VF2004a, VF*803b, VF*803c (Knorr 1919, Taf 65 A)
PUG Ve1925 = 8063 (pl 40, a), 1947-413 (pl 39, n)

Deze afdrucken zijn gemaakt met een bijgewerkte patrys, die oorspronkelijk OFIC PRIMI te lezen gaf De verkorte versie is onder andere aangetroffen in Hedderheim, de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen, en Rottweil¹ Niet alleen de vindplaatsen, maar ook de decoraties van de kommen met dit stempel wijzen op een datering in de vroeg-Flavische tijd Minstens enkele stukken zijn gemaakt in vormschotels van een fabrikant die zijn werkstukken met MAS, MA en MA in de decoratie heeft gesigneerd² La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 70-80 na Chr

- 1 Knorr 1907, Taf XXXI 80
- 2 In La Graufesenque is een Drag 29 met dit stempel gevonden die uit een met MAS gesigneerde vormschotel afkomstig is (Mees 1995, 161, na Taf 118, 8) Vergelijk verder het bovenfries van de kom met nummer 8063 met dat van idem, Taf 117, 4, en het benedenfries met dat van idem, Taf 118, 1, dit laatste is eveneens verwant met dat van de kom met nummer 1947-413

P92 OFIC PRIMI

Drag 29 RMO VF2454 (Knorr 1919, Taf 66 D)

Op grond van parallellen uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en uit Camulodunum¹, het depot van Cirencester² en Valkenburg periode 1³ mag worden aangenomen dat dit een van de oudere stempels van Primus is De decoraties van kommen met dit stempel⁴ en het profiel van de kom uit Vechten wijzen op een datering rond het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 40-60 na Chr

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 148
- 2 Hartley/Dickinson 1982, 120, fig 41, 35
- 3 Glasbergen 1940-1944b, 232, 102
- 4 Knorr 1919, Taf 66 H, Pryce 1949, pl LXXVI 23

P93 OFIC PRIM[I]

Bord RMO VF2469

Van dit stempel zijn geen afdrucken aangetroffen in een gedateerde context¹ Het bord uit Vechten biedt geen aanknopingspunten voor de bepaling van de ouderdom, omdat hiervan slechts een klein bodemfragment bewaard is gebleven Gezien het gebruik van de afkorting OFIC zal het stempel wel uit de voor-Flavische tijd dateren La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 40-70 na Chr

- 1 Glasbergen 1940-1944b, 234, 107 is niet afkomstig uit periode 1, vgl Brunstung e a. 1940-1944, 187, vondstnummer 735 "Ner-Dom, IIB-IIIA", en Glasbergen 1940-1944b, 230, 70, met hetzelfde vondstnummer

P94 OFICPRIMI

Drag 18 RMO VF*803
Bord RMO VF*803a

Van dit stempel is slechts één ander exemplaar bekend, dat vermoedelijk uit de omgeving van Amiens stamt en geen aanwijzingen geeft voor de datering. Gezien de profielen van de Vechtense borden stamt het stempel uit het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

P95 [OFIPR]IMI

Bord PUG 1947-265

Dit stempel is verder alleen bekend uit Alesia, waar het op een schotel is aangetroffen. Van het bord uit Vechten is slechts een klein fragment bewaard gebleven, maar omdat het een vlakke bodem heeft met een dubbele groef aan de binnenzijde, dateert het waarschijnlijk op zijn laatst uit de tijd van Claudius. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 30-60 na Chr.

P96 OF PRIMI

Drag 18 RMO VF2458

Van dit stempel is tot nu toe maar één parallel gevonden, en wel in Ruscino. Aan deze vondst kunnen geen argumenten voor de datering worden ontleend. Het profiel van het bord uit Vechten wijst op een datering na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

P96* <O>F PRIM[I] of <O>F PRIM<I >

Drag 24/25 RMO VF2452a.

Dit is waarschijnlijk een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk de tekst OF PRIMI te lezen gaf. Er zijn tot dusver geen identieke afdrukken bekend. Het bakje is een klein exemplaar, en daarom moeilijk dateerbaar. Omdat het type Drag 24/25 in Flavische vondstcomplexen relatief zeldzaam is, mag dit stempel vermoedelijk voor 75 na Chr. worden gedateerd. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 65-75 na Chr.

P97 OF PRIMI

Drag 16(?) RMO VF*799e
Bord RMO zonder nr

Van dit stempel zijn tot nu toe geen exemplaren aangetroffen in een gedateerde context. De Vechtense borden hebben beide een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, zodat het stempel wel in de voor-Flavische tijd zal thuishoren. Van het exemplaar met nummer VF*799e is niet voldoende bewaard om met zekerheid te kunnen bepalen of het een Drag 16 is of een Drag 17a, de profielen van de borden doen echter vermoeden dat ze op zijn vroegst uit de tijd van Claudius dateren, zodat het waarschijnlijk om een Drag 16 gaat. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

P98 OF PRIMI

Drag 29 RMO VF*799b
PUG 1947-60 (pl. 42, c)

In Asciburgum is dit stempel aan het licht gekomen op twee borden die - net als de Vechtense kommen - een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben¹. De profielen van de Vechtense kommen en de decoratie

van het stuk met nummer 1947-60 wijzen op een datering in de tijd van Claudius, of wellicht nog iets daarvoor. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 35-55 na Chr.

1 Bechert/Vanderhoeven 1988, 76, 288-289

P99 OF PRIMI

Drag 18 RMO Ve1920 9
Bord RMO VF*799i

Identieke afdrukken zijn onder andere aangetroffen in Gloucester Kingsholm¹ en Valkenburg periode 4². Het stempel zal dus wel uit het derde kwart van de 1ste eeuw dateren. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1 Wild 1985a, 58, S17

2 Glasbergen 1948-1953, 144, 299

P100 OF PRIMI

Drag 18 RMO VF2463a, VF*794e, VF*799c, zonder nr, f1909/10 2
Bord RMO VF3017

Parallellen van dit stempel zijn bekend uit Colchester Pottery Shop II¹ en uit de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen, zodat het waarschijnlijk uit de tijd van Nero en Vespasianus stamt. Ook de profielen van de Vechtense borden wijzen op een dergelijke datering. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1 Hull 1958, 198, fig. 99, 15

P101 OF PRIMI

Drag 24/25 RMO VF2455, VF*799d

Verscheidene exemplaren van dit stempel zijn aangetroffen in het depot Cluzel 15 te La Graufesenque. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Camulodunum, het Erdlager te Hofheim¹ en het depot van Narbonne-La Nautique². Het stempel dateert daarom waarschijnlijk van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Vgl. Ritterling 1912, Taf. XXII 237, wellicht het hier vermelde exemplaar.

2 Fiches e a. 1978, 191, fig. 4, 62

P101* [OF] PRIM<I>

Bord RMO VF*794c

Deze afdruk is gemaakt met een gebroken patrijs, die oorspronkelijk OF PRIMI te lezen gaf. Identieke afdrukken zijn tot nu toe niet bekend. Van het bord is maar een kleine bodemscherf over, zodat het onmogelijk is op grond van het profiel een goed gefundeerde datering te geven. Gezien de gegevens over de originele versie kan deze afdruk niet van voor ca. 60 na Chr. dateren. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 60-70 na Chr.³

P102 OFPRIMI

Schotel PUG 1542
 Drag 29 RMO VF*475a (pl 40, c), VF*798b

Dit stempel is onder andere aangetroffen in Colchester Pottery Shop II¹, in het scheepswrak Culph IV² en in een context van ca 60-75/80 na Chr te Verulamium³. De decoraties van de kommen Drag 29 met dit stempel dateren eveneens van omstreeks 70 na Chr⁴. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 55-80 na Chr

- 1 Millett 1987, 115
- 2 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 39 1
- 3 Hartley 1972b, 219, fig 81, 21
- 4 Von Petrikovits 1942, Taf 21, 2, Hartley 1981-1982, 25, fig 9, 75

P103 OFPRIMI

Drag 29 RMO VF2467 (Knorr 1919, Taf 66 F)

In het depot Cluzel 15 is dit stempel aangetroffen op kommen Drag 29 die wat de decoratie betreft een enigszins marginale positie binnen het complex innemen¹. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Camulodunum² en het depot van Narbonne-La Nautique³. Het stempel zal daarom wel uit de tijd van Claudius en Nero dateren. Hierop wijst ook het profiel van de Vechtense kom. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 45-65 na Chr

- 1 Haalebos 1979, 124 v, en 133, Taf 3. Zie voor andere kommen met dit stempel Behrens 1913/1914, Taf V 1, waarschijnlijk identiek, Bird/Marsh 1978, 99, fig 30, 30, Fiches e a 1978, 195, fig 6, 9 en 18
- 2 Dickinson 1985b, microfiche 2 E4, 27
- 3 Fiches e a. 1978, 191, fig 4, 61, vgl noot 1

P104 OFPRIMI

Drag 18 RMO VF*799k
 Schotel RMO VF*1400, f1940/5 13
 Drag 27g RMO VF*794h
 Drag 27 RMO VF*799h

Dit stempel is bekend van tal van Flavische vindplaatsen, waaronder Brecon¹, Caerhŷn², Chester³, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting⁴, Rottweil en de Saalburg⁵. Te oordelen naar de profielen van de Vechtense stukken zou de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero kunnen zijn gebruikt. Dezelfde conclusie mag misschien worden getrokken uit het profiel van een Drag 15/17 met dit stempel die in het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen aan het licht is gekomen (afb 6 24, g). De afdrukken op de bakjes die in de Nijmeegse canabae en in Vechten zijn gevonden, zijn slechter dan die op de borden en schotels van dezelfde vindplaatsen, alsof de patrijs pas in een latere fase voor bakjes is gebruikt. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 65-80 na Chr

- 1 Wheeler 1926, 241, 20
- 2 Vgl Reynolds 1938, 335, fig 24, 16, wellicht het hier vermelde exemplaar
- 3 Hartley 1981, 244
- 4 Haalebos 1972, *36
- 5 ORL A3, Taf 17, 97

P105 OFPRIMI

Drag 18 RMO VF2463, VF*1408
 Bord RMO VF2460
 Drag 24/25 RMO VF2462, VF*799m

Dit stempel is onder andere aangetroffen in het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹, in het Keramiekager te Oberwinterthur en in een voor-Flavische context te Valkenburg². Te oordelen naar de profielen van de stukken uit Nijmegen en Vechten is de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, vooral onder Nero gebruikt. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca 50-70 na Chr

- 1 Stuart 1976, 112, fig 24, 233
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 232, 104 periode 1 of 2, zie echter Brunstung e a. 1940-1944, 185, 527 periode 3

P106 OFPRIMI

Drag 18 RMO 1947-413

Dit is een afdruk van een bijgewerkte patrijs die oorspronkelijk duidelijk OFPRIMI te lezen gaf. De oorspronkelijke versie is niet in een gedateerde context aangetroffen, maar de in Vechten vertegenwoordigde variant is onder andere bekend uit Carmarthen en uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting¹. Uit het profiel van het bord uit Vechten kan worden afgeleid dat de patrijs al onder Nero in gebruik is geweest. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca 55-75 na Chr

- 1 Stuart 1976, 123, fig 35, 373 (Batavierenweg)

P107 OFPRIMI

Drag 27g RMO VF*794, VF*794f, VF*794i, VF*799a
 Drag 27 RMO VF*799f

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Caerhŷn¹, de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae, en York. Verder is in Valkenburg een afdruk aangetroffen in een vondstgroep die misschien van omstreeks 70 na Chr dateert². Wegens de profielen van de bakjes uit Vechten is het denkbaar dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 60-80 na Chr

- 1 Reynolds 1938, 335, fig 24, 17
- 2 Vondstnummer 4310, met stempels van Calvus en Vitalis 11 (ongepubliceerd)

P108 OFPRIMI

Drag 15/17 RMO VF2468
 Drag 27g RMO VF2457, VF2466, VF*799g, zonder nr

Dit stempel komt onder andere voor op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24. Bovendien zou er een afdruk zijn aangetroffen op een Ritt 5. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Aislingen¹, Camulodunum², Colchester Pottery Shop I³ en het Erdlager te Hofheim. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca 40-65 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 149
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 149
- 3 Millett 1987, 115

P109 OFPRIM[I]

Drag 27g RMO VF2461

De enige gedateerde vondstcomplexen die parallelen van dit stempel bevatten, zijn het Steinkastell te Hofheim en de legioensvesting te Nijmegen. Het profiel van het bakje uit Vechten doet echter vermoeden dat de patrijs voornamelijk in de voor-Flavische tijd is gebruikt. Hierop wijst ook de vondst van enkele afdrukken op bakjes Drag 24/25 La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Colchester Pottery Shop 1¹ en Verulamium periode 1², maar ook de legioensvestingen in Chester³, Lincoln⁴ en Nijmegen. Omdat het stempel op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24 voorkomt, zal de patrijs wel voornamelijk onder Nero zijn gebruikt. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Hull 1958, 158, fig. 76, 13
- 2 Dickinson 1984, 174, fig. 70, 26a.
- 3 Hartley 1981, 244
- 4 Hartley 1981, 240

P110 OFPRIMI

Drag 18 RMO f1940/5 111
Bord RMO VF*797c, f1940/5 234
PUG Ve1925/1, 1947-260

Onder de vondsten uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque is dit een van de best vertegenwoordigde stempels. Het komt onder andere voor op borden Ritt 1. Tot de vindplaatsen behoren ook het depot van Narbonne-La Nautique¹ en Valkenburg periode 2². Van drie van de vijf Vechtense borden is nog voldoende over om te kunnen vaststellen dat ze een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Fiches e a. 1978, 213, fig. 20, 63
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 232, 101

P111 OF PRIM

Bord RMO VF*749j

Van dit stempel is tot nu toe slechts één ander exemplaar aangetroffen, waarvan de herkomst niet precies bekend is¹. De datering berust daarom uitsluitend op het profiel van het bord uit Vechten. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 PUG 646, wellicht eveneens uit Vechten

P112 OF PRIM

Bord RMO f1940/5 92, Ve1927/2 "Oostveen"

Enkele tientallen exemplaren van dit stempel zijn aangetroffen in het depot Cluzel 15 te La Graufesenque¹, onder andere op kleine borden van de typen Drag 17b en 17c (afb. 6 28). Verder is het onder meer bekend uit het depot van Narbonne-La Nautique². De borden uit Vechten hebben beide een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Haalebos 1979, 131, Taf. 1, 5
- 2 Fiches e a. 1978, 213, fig. 20, 64

P113 OFPRIM

Ritt 8 of 9 RMO VF*794d
Ritt 9 RMO VF2464
Drag 27g RMO VF2452, VF2465, VF*794a

P114 OFPRIM

Drag 24/25 RMO VF2427, VF*795a

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque en Xanten. Te oordelen naar de profielen van de Vechtense bakjes dateert het van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

P115 OFPRIM

Drag 27g RMO VF2456, VF*795

De vondst van enkele identieke afdrukken op bakjes Ritt 8 vormt het enige objectieve criterium voor de bepaling van de ouderdom van dit stempel. De profielen van de bakjes uit Vechten pleiten voor een datering onder Claudius en Nero. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

P116 OFPRIM

Drag 27g RMO VF*794b

De enige gedateerde context waarin dit stempel is vertegenwoordigd, is het depot van Narbonne-La Nautique¹. Op grond van dit gegeven en van het profiel van het bakje uit Vechten mag worden aangenomen dat het stempel in de tijd van Claudius en Nero thuishoort. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Fiches e a. 1978, 213, fig. 20, 65

P117 OFPRI

Drag 27g RMO VF*788a.

De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel is afkomstig uit Londen en biedt weinig houvast voor de datering. Het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

P118 OFPRI

Drag 27g RMO VF*788b, VF*788c, VF*788d, VF*1338, f1940/5 92

Uit de vondst van identieke afdrukken in Castleford en in de Nijmeegse legioensvesting kan worden afgeleid dat de patrijs waarmee de Vechtense bakjes zijn gemerkt, in de Flavische tijd is gebruikt. De profielen van deze

stukken doen echter vermoeden dat hij al onder Nero in gebruik is genomen. La Graufesenque [1]¹, Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1. Hermet 1934, pl. 112, 133a.

P119 OFPRI

Drag. 27g RMO: VF*788.

De enige vindplaats van dit stempel die een indicatie geeft van de ouderdom, is Baginton. Het bakje uit Vechten dateert gezien zijn profiel van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

P120 OF[.]PR

Ritt. 8 RMO: VF*787.

Vanwege de sterke afkorting van de naam is de toewijzing van dit stempel aan Primus niet zeker. De afwijkende vorm van de F is echter ook van andere exemplaren van Primus bekend¹. Het stempel is verder onder meer aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, die ook tal van andere stukken van Primus bevatte. Het bakje uit Vechten heeft een standing met een relatief grote diameter, en dateert waarschijnlijk van omstreeks het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 40-60 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. P98.

P121 PRIMIOB

Bord RMO: VF2472.

De laatste letter van dit stempel is vermoedelijk een verschrijving, en zal wel een F moeten verbeelden. Het is verder alleen bekend uit Colchester Pottery Shop II¹, Valkenburg en Old Winteringham². Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. Ook het bord uit Old Winteringham zou een relatief vroeg stuk zijn³. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 40-55.

1. Millett 1987, 115.
2. Hartley/Pengelly 1976, 110, fig. 51, 108.
3. Hartley/Pengelly 1976, 103, 9.

P122 PRIMVS.FE

Drag. 18 RMO: VF3071.
Bord RMO: VF*326.
Drag. 29 RMO: VF24 (41).

Parallellen van dit stempel zijn onder andere aangetroffen in Chester, Rottweil¹ en York², en te Wroxeter in een context die tussen 80 en 110 na Chr. wordt gedateerd³. De Drag. 29 uit Vechten heeft een dubbele groef rond het stempel, en zal dus op zijn laatst vroeg-Flavisch zijn. De profielen van de borden wijzen op een datering in het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1. Planck 1975, 258, Abb. 40, 345.
2. Vgl. Hartley 1972b, 226, D21.
3. Bushe-Fox 1914, 38, 205(B).

P123 PRIMVS[F]

Schotel RMO: VF2483.

Dit stempel is onder andere bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Camulodunum en het Erdlager te Hofheim¹. De schotel uit Vechten heeft een dunne vlakke bodem, en dateert vermoedelijk uit de tijd van Claudius en Nero. De beschadiging van de afdruk is ontstaan doordat bij het uitdraaien van de standing van onder een scherp voorwerp in de bodem is gedrukt (vgl. afb. 3.3). Het stempel was op dat moment kennelijk al aangebracht. La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

1. Ritterling 1912, Taf. XXII 239.
2. Hermet 1934, pl. 112, 132.

P124 PRIMVSF

Bord RMO: VF*808.
Drag. 27g RMO: VF*808a.

In Trier is een identieke afdruk aangetroffen op een Drag. 17, zodat het wel een vroeg stempel moet zijn. Het bakje uit Vechten heeft een standing met een tamelijk grote diameter, maar dateert gezien het verdere profiel toch niet van voor het midden van de 1ste eeuw. Van het bord is slechts een bodemscherf over. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 40-60 na Chr.

P125 [P]RIMVS[F]

Drag. 18 RMO: VF*1135.

De patrijs waarmee deze afdruk is gemaakt, is ook gebruikt om borden Ritt. 1 te merken, zodat hij op zijn laatst in de tijd van Nero in gebruik moet zijn genomen. Het stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen, zodat de datering voornamelijk berust op het profiel van het Vechtense bord, dat een betrekkelijk hoge standing heeft. Het stempel zal daarom wel in de tijd van Claudius en Nero thuishoren. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

P126 PRIMVSF

Drag. 27g RMO: VF*806b.

Vanwege de vorm van de voorlaatste letter kan dit stempel het beste worden gelezen als PRIMVSF, en niet als PRIMVLI, zoals onder anderen Ritterling heeft voorgesteld¹. Ook de datering van het stempel pleit tegen een toewijzing aan Primulus, wiens oudste produkten uit de tijd van Nero stammen. Er is maar een handvol afdrukken bekend, uit Asciburgium², het Erdlager te Hofheim³, de legioensvesting te Straatsburg en uit een graf te Xanten dat onder Claudius moet zijn aangelegd⁴. La Graufesenque, [2], ca. 40-60 na Chr.

1. Ritterling 1912, 242, noot 290.
2. Bechert/Vanderhoeven 1988, 76, 284-285.
3. Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 126, ten onrechte aan periode 2 toegewezen (Ritterling 1912, 243, noot 292, en 246, onder Primulus).
4. Steiner 1911, Taf. XXI 160, uit graf 1, met stempels van Abitus en Mommo.

P127 PRIMIMA

Drag 29 RMO VF1473 (Knorr 1919, Taf 66 G), VF2453,
VF*801
PUG Ve1926/2

Deze afdrukken zijn afkomstig van een patrijs die lange tijd in gebruik moet zijn geweest. Oorspronkelijk had het stempelvlak halfronde uiteinden, en was er aan alle kanten ruimte rondom de tekst. Op het Trajanusplein in Nijmegen is een afdruk met deze eigenaardigheden aangetroffen op een Drag 29 die een gearceerde band tussen de beide versierde zones heeft, en op zijn laatst uit ca. 40 na Chr. dateert. Andere exemplaren zijn bekend uit Camulodunum¹ en Vienne².

De afdrukken uit Vechten moeten van later datum zijn, en tonen veel overeenkomst met exemplaren uit Verulamium periode I³ en uit de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae. Kommen Drag 29 met deze versie van het stempel hebben decoraties die in de tijd van Claudius en Nero thuishoren⁴. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 40-75 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 146
- 2 Godard 1992, 249, pl. II 25
- 3 Dickinson 1984, 174, fig. 70, 32
- 4 Knorr 1919, Taf 66 B en J, en wellicht C, Mary 1967, Taf 10, 1 (decoratie), en 33, 26 (stempel), Fiches 1978, 53, fig. 7, 12

P128 PRIMIMA

Drag 24/25 RMO VF2481
Drag 27g RMO VF2471, VF2480, VF2482, VF*773c, VF*796a,
VF*796b, VF*796c, VF*796e1, VF*798a,
VF*1187, zonder nr
PUG Ve1925/5

Dit stempel is bekend van verscheidene Flavische vindplaatsen, waaronder Caerswys II¹, de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae, Rottweil, en zelfs Camelon² en Newstead³, waar pas omstreeks 80 na Chr. militaire bases zijn aangelegd. Omdat het stempel ook nog voorkomt op bakjes Drag 24/25, is de patrijs mogelijk al in de voor-Flavische tijd gebruikt.

De Drag 27g met nummer Ve1925/5 is onder op de bodem voorzien van een graffito met de tekst FI (afb. 41, b), die ook voorkomt op een in dezelfde opgravingsleuf aangetroffen bord van Germanus, en wellicht eveneens op een bord van Silvinus⁴. Deze vondstgroep dateert waarschijnlijk van omstreeks 70 na Chr. La Graufesenque [1]⁵, Le Rozier [2], ca. 60-80 na Chr.

- 1 Dickinson 1989, 82, 13
- 2 Hartley 1972a, 5, 21
- 3 Hartley 1972a, 8, 22
- 4 Zie catalogus nr G25 en S170
- 5 Hermet 1934, pl. 112, 132c

P129 PRIMV

Drag 18 RMO VF2484

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend. Geen daarvan is in een gedateerde context aangetroffen. Het bord uit Vechten stamt gezien het profiel op zijn vroegst uit de tijd van Nero, en zou heel goed vroeg-Flavisch kunnen zijn. Het is daarom niet uitgesloten dat het een stempel is

van Primulus, wiens produkten over het algemeen wat jonger zijn dan die van Primus. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr.

P130 PRIMI

Drag 24/25 PUG 1494

Dit is een van de oudste stempels met de naam Primus. Het komt onder andere voor op bakjes van het type Ritt. 5, op bakjes Drag 27g waarvan de insnoering van de wand aan de binnen- en buitenzijde door groeven is gemarkeerd¹, en op een bakje van een zeldzame vorm die niet in een van de bestaande typologieën is ondergebracht (afb. 29, c). Tot de vindplaatsen van het stempel behoren de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en een graf te Nijmegen dat uiterlijk omstreeks 40 na Chr. is aangelegd². La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 20-40 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 112, fig. 24, 240
- 2 Vermeulen 1932, pl. XX 56, uit graf 49, met stempels van T. Audacius, Scottius en Silvanus

P131 PRIMI

Drag 18 RMO VF*798

De enige bekende parallellen van dit stempel zijn gevonden in Le Rozier¹, Valkenburg en Wiesbaden, in een context waaruit geen aanwijzingen voor de datering kunnen worden afgeleid. Te oordelen naar het profiel van het Vechtense bord stamt het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [1]², ca. 50-70 na Chr.

- 1 Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13
- 2 Zie noot 1

P132 PRIM

Drag 24/25 RMO VF*792a1

De enige parallellen van dit stempel zijn afkomstig uit Colchester en Parijs¹. De datering moet daarom vooral worden gebaseerd op het profiel van het Vechtense bakje, dat waarschijnlijk niet van voor het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Durand-Lefebvre 1963, 189, 586

P133 PRIM

Ritt. 8 RMO VF*792a (afb. 65f, b)

Dit stempel is verder alleen bekend uit Neuss. Het bakje uit Vechten heeft een uitstekende, aan de bovenzijde afgeplatte rand, net zoals sommige bakjes Drag 27g van rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr.

P134 PRIM

Drag 27g RMO VF*792

In de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque zijn tientallen identieke afdrukken aangetroffen, onder andere op bakjes Ritt. 8 en Drag 24. Verder

zijn er geen exemplaren bekend uit een gedateerde context. Het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

P135 PRIM

Drag. 24/25 RMO: VF2479.

Dit stempel is verder alleen bekend van het Kops Plateau te Nijmegen. Het Vechtense bakje dateert gezien het profiel van rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 40-60 na Chr.

Primus - Sco-

De Primus die in de hieronder besproken stempels wordt genoemd, is ongetwijfeld de welbekende Primus die voornamelijk in het derde kwart van de 1ste eeuw actief is geweest. De stempels waarin zijn naam wordt gevolgd door de letters SCO, dateren uit ca. 60-90 na Chr., en vertonen veel overeenkomsten met verschillende stempels waarin alleen de naam Primus voorkomt¹.

Oswald heeft aangenomen dat de letters SCO een afkorting zijn van Scottius², maar het is de vraag of deze veronderstelling juist is. De Scottius die onder zijn eigen naam sigillata heeft geproduceerd, is namelijk al in de tijd van Tiberius als zelfstandig officinator werkzaam geweest. Scotnus lijkt evenmin een serieuze kandidaat te zijn, want diens produkten zijn voor het merendeel ouder dan de hieronder opgesomde stukken. De enige andere gegadigde is de Scota die in een tiental borderellen uit La Graufesenque wordt genoemd³.

1. Vergelijk vooral catalogus nr. P128 en P136.
2. Oswald 1931, 251 en 414.
3. Marichal 1988, nr. 1, 3-7, 10, 15, 85, en wellicht 44 en 155.

P136 OF.PRIMI.SCO

Drag. 24/25 RMO: VF*797a.

Drag. 27g RMO: VF2473; VF2474; VF*797.

Omdat dit stempel onder andere op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24/25 voorkomt, moet de patrijs al in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen. Deze conclusie wordt gesteund door de vondst van identieke afdrucken op het Kops Plateau te Nijmegen¹ en in een Nijmeegse graf dat ook een bakje van terra rubra bevatte².

De lijst van vindplaatsen omvat echter ook de Nijmeegse legioensvesting en Rottweil³. De profielen van de Vechtense bakjes en van een drietal borden Drag. 18 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen⁴ pleiten voor een datering omstreeks het jaar 70. La Graufesenque [1], ca. 60-75 na Chr.

1. Breuer 1931, pl. XIII 79.
2. Vermeulen 1932, pl. XX 57, uit graf 72.
3. Knorr 1907, Taf. XXXI 81.
4. Stuart 1976, 113, fig. 25, 243-245.

P136* <O>F.PRIMI.S<CO>

Drag. 27 RMO: VF2989.

Drag. 33 RMO: VF2038b.

Deze afdrucken zijn gemaakt met een beschadigde en vervolgens bijgewerkte patrijs, die oorspronkelijk OF.PRIMI.SCO te lezen gaf. Omdat de originele versie van enkele vindplaatsen uit de Flavische tijd bekend is, zal de patrijs wel na het jaar 70 van gedaante zijn veranderd. De verkorte variant is echter ook nog op bakjes Drag. 24 aangetroffen. De lijst van vindplaatsen van deze versie omvat onder andere Caerleon¹, Nijmegen-west en Okarben², en wellicht een graf te Praunheim dat ook een munt van Traianus bevatte³. La Graufesenque [1], ca. 75-90 na Chr.

1. Nash-Williams 1932, 337, fig. 67, 93.
2. ORL B25a, 21, 25.
3. Riese 1907, 20, uit graf 199: "OF.PRIM.SC".

P137 PRIMISCO

Drag. 24/25 RMO: VF*802.

Drag. 27g RMO: VF2470; VF*802a; VF*802b.

Dit stempel komt onder andere voor op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24, zodat de patrijs al in de voor-Flavische tijd moet zijn gebruikt. Op een dergelijke datering wijst ook de vondst van een identieke afdruk in Colchester Pottery Shop II¹. De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat stukken met dit stempel nog in de tijd van Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1]², ca. 60-75 na Chr.

1. Hull 1958, 198, fig. 99, 16.
2. Hermet 1934, pl. 112, 133.

Privatus

In de borderellen uit La Graufesenque wordt de naam van Privatus vaak genoemd¹. Er zijn echter maar weinig stempels van hem bekend. De door Oswald vermelde exemplaren² zijn niet alleen afkomstig uit La Graufesenque, maar ook uit Montans³ en Valéry⁴. Hoewel Privatus een tamelijk veel voorkomend cognomen is⁵, zou het in alle gevallen dezelfde pottenbakker kunnen betreffen. In Glanum, waar verder alleen sigillata uit La Graufesenque is aangetroffen, is een stempel met de tekst PRIVATVS aan het licht gekomen, dat sterk lijkt op een merk dat op een stapel misbaksels uit Montans is gevonden⁶. Stempels met dezelfde tekst zijn ook uit La Graufesenque bekend.

Door hun zeldzaamheid zijn de produkten van Privatus moeilijk te dateren. De weinige beschikbare gegevens doen vermoeden dat zijn werkzaamheden beperkt zijn geweest tot de tijd van Claudius en Nero.

1. Marichal 1988, nr. 1-8, 10, 12, 14, 22-23, 85 en 164; Vernhet/Bémont 1990-1991; Vernhet/Bémont 1992-1993.
2. Oswald 1931, 252.
3. Durand-Lefebvre 1946, 164, pl. V 133; Gallia 34, 1976, 496; Martin 1976, 8, fig. 7, 1.
4. Martin 1972a, pl. 8, 4; Martin 1976, 8, fig. 6, 4; Bémont/Jacob 1986, 83, fig. 19, 10.
5. Mócsy e.a. 1983, 232.
6. Bémont 1976, 62, 281, en 89-102; Martin 1976, 8, fig. 7, 1.

P138 PRIVAT

Drag. 27g RMO: VF2478.

De enige tot nu toe bekende parallellen van dit stempel zijn aangetroffen in La Graufesenque en in of nabij Nijmegen¹, op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25. Op grond van deze gegevens mag worden aangenomen dat het stempel in de voor-Flavische tijd thuishoort. Deze veronderstelling wordt bevestigd door het profiel van het Vechtense bakje, dat een standring met een relatief grote diameter heeft. Het stempel dateert waarschijnlijk van omstreeks het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Nijmegen, Provinciaal Museum G.M. Kam, inv. nr. Id403, vindplaats onbekend

Protis

P139 PROTIS

Drag 27g RMO VF1707a.

Bij het stampelen van dit bakje is de patrijs waarschijnlijk verschoven, waardoor deze afdruk moeilijk leesbaar is. Betere exemplaren zijn onder andere bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ en Valkenburg periode 1². Protis' naam komt alleen in dit stempel voor. La Graufesenque [1], ca. 40-65 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 113, fig. 25, 246
- 2 Glasbergen 1948-1953, 144, 301-302

Pudens

Op grond van de profielen van Pudens' produkten en van de vindplaatsen van zijn stempels mag worden aangenomen dat hij werkzaam is geweest in de periode van ca. 40-85 na Chr. De stukken die hieronder worden opgesomd, zijn naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit La Graufesenque of Le Rozier.

Pudens heeft niet alleen in deze beide produktiecentra gewerkt, maar mogelijk ook in Carrade, waar in totaal zes stukken met de naam Pudens zijn aangetroffen¹. Deze tonen afdrukken van twee verschillende patrijzen, met de teksten PVDENTIS en PVDE. Het eerstgenoemde stempel is ook uit La Graufesenque bekend.

Het is niet aannemelijk dat Pudens identiek is met de Pud- die in twee stempels van Severus II wordt genoemd². Deze dateren namelijk niet uit de begintijd van Pudens' produktie, maar uit ca. 65-90 na Chr. Pudens zou dan na een periode van zelfstandigheid bij Severus in dienst moeten zijn getreden.

- 1 Bémont/Jacob 1986, 87, fig. 21
- 2 Zie catalogus nr. S143

P140 OFFVDEN

Drag 15/17 RMO VF2486 + VF3006.

Van dit stempel zijn tot nu toe geen exemplaren in een gedateerde context aangetroffen. De datering berust daarom op het profiel van het Vechtense bord, dat vermoedelijk in de tijd van Nero en Vespasianus thuishoort. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], Carrade [2], ca. 55-75 na Chr.

P141 OFFVDEN

Drag 18 RMO VF2487, VF*375
 Drag 27g RMO Ve1920 29

Dit zijn waarschijnlijk afdrukken van een beschadigde patrijs, want van de O is nauwelijks iets zichtbaar. Van een oudere versie zijn tot nu toe echter geen exemplaren bekend. Identieke afdrukken zijn onder andere aangetroffen in Carlisle, Hedderheim¹, Ilkley en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Verder is in Rottweil een afdruk aan het licht gekomen op een Drag 29 waarvan de decoratie moeilijk van voor 80 na Chr. kan dateren². De profielen van de Vechtense stukken geven geen aanleiding om te veronderstellen dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt. La Graufesenque [1]³, Le Rozier [1]⁴, Carrade [2], ca. 70-85 na Chr.

- 1 Fischer 1973, 221, Abb. 83, 4
- 2 Knorr 1919, Taf. 68
- 3 Hermet 1934, pl. 112, 135
- 4 Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13

P142 OFFVDE

Drag 27g RMO VF*813, VF*813a.
 Drag 27 RMO VF2762

De enige parallellen die houvast bieden voor de datering, zijn gevonden in Carlisle en in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Te oordelen naar de profielen van de bakjes uit Vechten is de patrijs al in de tijd van Nero in gebruik genomen. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], Carrade [2], ca. 60-80 na Chr.

P143 PVDES

Drag 27g RMO VF2488

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend. Twee daarvan zijn aangetroffen in het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen, op bakjes die, gezien de profielen, op zijn laatst uit het begin van de tijd van Nero dateren¹ (vgl. afb. 6.61, c). Hetzelfde geldt voor het Vechtense stuk, dat een standring met een relatief grote diameter heeft. De insnoering van de wand is aan de binnenzijde door groeven gemarkeerd, een eigenaardigheid die alleen in de eerste helft van de 1ste eeuw voorkomt.

Op een gegeven ogenblik is de beginletter van de patrijs afgebroken. Afdrukken met de tekst VDES zijn onder andere aangetroffen op bakjes Ritt 8 en Drag 24. Tot de vindplaatsen van deze versie behoort ook Valkenburg periode 2². De patrijs moet dus nog in de voor-Flavische tijd zijn beschadigd. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], Carrade [2], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 113, fig. 25, 247-248
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 236, 128

Quadratus

De stempels die hieronder worden opgesomd, zijn door Oswald toegewezen aan Quadratus uit Lezoux, die in de eerste helft van de 2de eeuw actief zou zijn geweest¹. Intussen is echter duidelijk geworden dat er verscheidene pottenbakkers met de naam Quadratus hebben bestaan, onder andere in Montans² en La Graufesenque, en dat de werkzaamheden van Quadratus uit

Lezoux voornamelijk in de tweede helft van de 2de eeuw moeten worden gedateerd³

Van Quadratus uit La Graufesenque zijn tot nu toe betrekkelijk weinig stempels bekend. Uit de vormen die hij heeft gemaakt (vgl. afb. 6 23, b), en uit de vindplaatsen van zijn produkten kan worden afgeleid, dat hij in de tijd van Tiberius en Claudius actief is geweest.

- 1 Oswald 1931, 255 en 415
- 2 Gallia 32, 1974, 492, fig. 35
- 3 Hartley/Dickinson 1979, 104, 80

Q1 QVADRATI

Bord RMO VF2489

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering van dit stempel, is Velsen 1, waar voornamelijk vondsten uit de tijd van Tiberius zijn gedaan. Het bord uit Vechten heeft een hoge standring, wat eveneens op een relatief vroege datering wijst. Het stempel stamt waarschijnlijk uit het tweede kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

Q2 QVADRAT

Drag 17a RMO VF915
 Drag 18 RMO VF*817a
 Bord RMO VF*817

Dit stempel is tot dusver niet uit een gedateerde context bekend. In Vechten is het aangetroffen op een Drag 17a, zodat de patrijs waarvan het afkomstig is, uiterlijk omstreeks 40 na Chr. in gebruik moet zijn genomen. De Drag 18 uit Vechten heeft een glanzende deklaag, een eigenaardigheid die voornamelijk op stukken van na het midden van de 1ste eeuw voorkomt. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

Quartus

Het is niet uitgesloten dat de hieronder besproken stempels afkomstig zijn van twee verschillende pottenbakkers, Quartus en Quartio. Stempels met de tekst QVARTIO kunnen immers niet alleen worden geïnterpreteerd als QVARTIO (officina), maar ook als QVARTIO (fecit). Tot voor kort was uit La Graufesenque alleen de naam Quartus bekend. In 1991 is echter een borderel gevonden met de namen van een dozijn pottenbakkers, onder wie een zekere Quartio¹.

De datering van de stempels levert geen moeilijkheden op. De exemplaren die men aan Quartio zou kunnen toeschrijven, stammen evenals die met de naam Quartus uit de periode van ca. 30-90 na Chr.²

- 1 Vernhet/Bemont 1990-1991
- 2 Vgl. de gegevens bij de hieronder besproken stempels. Zie voor een stempel met de tekst QVARTIO uit een Flavische context: Simon 1980, 85, Abb. 19, H48.

Q3 OFQVARTII

Drag 33a RMO VF*821

De vondst van een identieke afdruk op het Kops Plateau te Nijmegen¹ doet vermoeden dat dit stempel uit de voor-Flavische tijd dateert. Dit wordt

bevestigd door het materiaal uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, dat onder andere afdrukken met de tekst OFQVAR<TI> omvat, waaruit blijkt dat de patrijs waarvan de Vechtense afdruk afkomstig is, omstreeks 55/60 na Chr. reeds gebroken was. Afdrukken met de complete tekst zullen daarom wel uit de tijd van Tiberius en Claudius stammen.

De Drag 33a uit Vechten heeft een standring met een diameter van 10 cm, en is daarmee een van de grootste in zijn soort, een Drag 33a van Darra met een even grote standring heeft een totale diameter van bijna 21 cm² (afb. 6 64, e). La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

- 1 Breuer 1931, pl. XIII 80
- 2 Vgl. catalogus nr. D13

Q3* [O]FQVAR<TI>

Drag 24/25 RMO VF3025

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk OFQVARTI te lezen gaf. De verkorte versie is onder andere aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. Deze context en het profiel van het bakje uit Vechten wijzen op een datering in de tijd van Nero. La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr.

Q4 QVARTIO

Drag 17c RMO VF*493 (afb. 6 27, i)
 Drag 15/17 RMO f1940/5 209 (afb. 6 24, b)

Identieke afdrukken zijn onder andere bekend uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen en uit Velsen 1¹, zodat het wel een vroeg stempel moet zijn. Deze conclusie wordt gesteund door de profielen van de Vechtense borden, die beide een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben. De Drag 15/17 heeft een zuiver verticale, rechte wand, in plaats van het gebruikelijke gewelfde profiel. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

Q5 [QV]ARTIO

Drag 24/25 RMO VF3022

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend, alle op bakjes. Drag 24/25. Een daarvan is aangetroffen in een graf op de Hunerberg te Nijmegen, dat verder onder andere een kurkum en een bord van met de hand gevormd aardewerk bevatte¹. Een ander is bekend uit Colchester Pottery Shop II². Te oordelen naar het profiel van het bakje uit Vechten dateert het stempel van omstreeks het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

- 1 Vermeulen 1932, pl. XX 58, uit graf 25
- 2 Millett 1987, 116

Q6 QVARTVSF

Drag 15/17 PUG 1947-36, 1947-86
 Drag 18 RMO VF24 (71)
 Bord RMO f1976/5 4

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het depot van Narbonne-La Nautique¹ en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen². De vier borden uit Nijmegen hebben in tegenstelling tot die uit Vechten slechts een enkele

groef aan de binnenzijde van de bodem La Graufesenque [1], ca. 45-60 na Chr

- 1 Fiches e a 1978, 191, fig 4, 50, [Q]VARTVSF, gelezen als MARTVSF
- 2 Stuart 1976, 113, fig 25, 249-250, en 114, fig 26, 251-252

Q6* QVARTVSF

Drag 24/25 RMO VF*820
 Drag 27g RMO VF*614, VF*820a.

Deze afdrukken zijn gemaakt met een versleten of bijgewerkte patrijs. Oudere afdrukken hebben een rechthoekig kader met ingedrukte uiteinden, en aan alle kanten ruimte rondom de tekst.

De jongere versie is onder andere aangetroffen in het Keramiek-lager te Oberwinterthur¹, op bakjes Ritt 8 en Drag 27g. Gezien de profielen dateren de bakjes uit Vechten uit de tijd van Nero La Graufesenque [1]², ca. 60-70 na Chr.

- 1 Ebnöther/Eschenlohr 1985, 254, Abb 6
- 2 Vgl Hermet 1934, pl 112, 136, wellicht identiek

Q6** <Q>VARTV<SF>

Drag 27g RMO zonder nr

De patrijs waarmee deze afdruk is gemaakt, is eerst afgesleten of bijgesneden, en vervolgens gebroken. Uit de laatste fase lijken geen andere afdrukken bekend te zijn. Het profiel van het bakje wijst op een datering in de Flavische tijd La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

Q7 QVART

Drag 27g RMO VF*819

De enige aanwijzing voor de datering van dit stempel is de vondst van een exemplaar in de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen. Gezien het profiel van het Vechtense bakje hoort het stempel thuis in de tijd van Claudius en Nero La Graufesenque [2], ca. 40-65 na Chr.

Q8 QVART

Drag 24/25 RMO VF2038, VF*818
 Drag 27 RMO VF3109

Van dit stempel lijken maar twee parallellen bekend te zijn, en wel op een Ritt 8 uit La Graufesenque¹ en op een Drag 27 uit Xanten². Uit de profielen van de bakjes uit Vechten kan worden afgeleid dat het stempel uit de tijd van Nero en Vespasianus dateert La Graufesenque [1]³, ca. 55-80 na Chr.

- 1 Albenque 1951, 181, fig 5, 15
- 2 Steiner 1911, Taf XXI 207, gelezen als OVARI
- 3 Zie noot 1

Quintanus

Q9 QVINT ANI

Drag 15/17 RMO VF1836a.
 Drag 27g RMO VF2491

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Aislingen¹, het Erdlager te Hofheim² en Rheingonheim³. Het stempel zal daarom wel uit de voor-Flavische tijd stammen. Dit kan ook worden afgeleid uit de vondst van identieke afdrukken op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24. Te oordelen naar de profielen van de Vechtense stukken dateert het stempel uit de tijd van Claudius en Nero La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 88 (stempel) en XVI 17 (profiel)
- 2 Ritterling 1912, Taf XXII 241
- 3 Ulbert 1969, Taf 9, 57

Quintio

Stempels met de tekst QVINTIO kunnen niet alleen worden gelezen als QVINTIO (fecit), maar ook als QVINTI O(fficina). Tot nu toe zijn echter geen Zuidgallische stempels bekend die de naam Quintus in de nominativus te lezen geven¹, zodat het vooralsnog beter lijkt om voor Quintio te kiezen.

De vindplaatsen van Quintio's produkten en de decoraties van de kommen Drag 29 die hij heeft gestempeld², doen vermoeden dat zijn activiteiten beperkt zijn geweest tot de tijd van Nero en de vroeg-Flavische periode.

- 1 Oswald (1931, 257) heeft onder Quintus (i) drie stempels met de tekst QVINTVS opgenomen, waaronder een uit Vechten. Omdat niet is aangegeven op welke vormen deze stempels zich bevinden, heeft hij ze vermoedelijk niet zelf gezien. In Vechten zijn twee identieke afdrukken met de tekst QVINTVS gevonden, deze zijn echter van Midden- of Oostgallische herkomst (RMO VF2492 en VF*825).
- 2 Knorr 1952, Taf 51

Q10 QVINTIO

Drag 27g RMO VF*824, VF*824a.

Dit stempel komt voor op de overwegend voor-Flavische vormen Ritt 8 en Drag 24, maar is ook bekend uit Flavische vondstcomplexen, waaronder Caerleon, Castleford, Chesterholm en Nijmegen-west. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat stukken met dit stempel op zijn laatst in de jaren tachtig op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

Quin-

Het is onzeker aan welke pottenbakker stempels met de teksten QVIN en QVI moeten worden toegeschreven. In beginsel komt zowel Quintanus als Quintio in aanmerking. De eerstgenoemde is wellicht de beste kandidaat, omdat een van zijn stempels in Valkenburg periode 1 is aangetroffen¹, evenals twee stempels met de tekst QVIN².

1 Glasbergen 1948-1953, 144, 304, QVI[NTANIMA]

2 Vgl catalogus nr Q12

Q11 QVIN

Drag 27g RMO VF2490

De enige andere bekende vindplaatsen van dit stempel zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹, waar het is aangetroffen op bakjes Drag 24 en Ritt 8. Op grond van deze gegevens mag worden aangenomen dat het uit de voor-Flavische tijd dateert. Het bakje uit Vechten heeft een afgeplatte rand La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

1 Stuart 1976, 122, fig. 34, 352

Q12 QVIN

Drag 27g RMO VF*822, VF*1290

De beste aanwijzing voor de datering van dit stempel wordt gevormd door de vondst van twee afdrukken in Valkenburg periode 1¹. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, nog onder Nero is gebruikt. La Graufesenque [2], ca. 40-70 na Chr.

1 Glasbergen 1940-1944b, 234, 108a, Glasbergen 1948-1953, 144, 305

Regenus

Omdat Regenus nog borden van het type Halt 1a heeft gemaakt (afb. 6.22, h) en zijn produkten goed vertegenwoordigd zijn in het materiaal uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, moet hij - anders dan Oswald heeft aangenomen¹ - al onder Tiberius actief zijn geweest. Zijn naam komt echter ook voor in een te La Graufesenque gevonden borderel uit de tijd van Nero en Vespasianus², zodat zijn werkzaamheden zich waarschijnlijk tot omstreeks 70 na Chr. hebben uitgestrekt. Als Regenus gelijkgesteld mag worden met de hierna besproken Reginus, zou hij zelfs tot in de Flavische tijd actief kunnen zijn geweest.

Op de onderzijde van een in Trier aangetroffen bord van Regenus zou voor het bakken de naam Cotto zijn geschreven³. Dit betekent vermoedelijk dat Regenus een pottenbakker van deze naam in dienst heeft gehad. Of het daarbij gaat om de Cotto die vanaf ca. 50 na Chr. sigillata heeft gestempeld⁴, is vooralsnog onzeker.

1 Oswald 1931, 260 en 415

2 Marchal 1988, nr. 2

3 Oswald 1931, 260 en 370

4 Vgl catalogus nr C147-152

R1 REG ENVS

Schotel RMO VF*830, f1940/5 234

Dit stempel is te La Graufesenque zowel aangetroffen in de Fosse de Cirratus als in de Fosse de Gallicanus, hetgeen wijst op een datering omstreeks 35-60 na Chr. Deze conclusie wordt gesteund door de vondst van identieke afdrukken in een kuil met materiaal uit de tijd van Claudius te Chichester¹, de brandlaag van 61 na Chr. te Colchester², het Erdlager te

Hofheim³, een kuil met stempels van Aquitanus, Bassus 1 en Secundus 11 te Leicester, en Velsen 1⁴. La Graufesenque [1], ca. 35-60 na Chr.

1 Hartley 1974a, 6

2 Millett 1987, 116

3 Ritterling 1912, Taf. XXII 243

4 Glasbergen/Van Luth 1977, 13, Abb. 3

R2 REGEN[VS]

Drag 18R RMO VF3072

Schotel RMO VF*829

Van dit stempel zijn tot nu toe geen exemplaren aangetroffen in een gedateerde context. De schotels uit Vechten dateren gezien hun profiel vermoedelijk van na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

R3 [REG]ENI

Bord RMO f1940/5 234

In de Fosse de Cirratus te La Graufesenque is een honderdtal identieke afdrukken aangetroffen, op borden Drag 15/17 en 18. De vroege datering die uit deze context kan worden afgeleid, wordt bevestigd door de vondst van een afdruk op een Halt 1a in een graf op de Hunerberg te Nijmegen (afb. 6.22, h). Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, maar maakt verder geen bijzonder vroege indruk, het zou uit de tijd van Claudius kunnen dateren. La Graufesenque [1], ca. 25-55 na Chr.

Reginus

R4 RECINV

Drag 27g RMO VF2502

De enige bekende parallel van dit stempel bevindt zich op een Drag 29 die in of nabij Périgueux is gevonden¹. Röntgenfluorescentieanalyse heeft uitgewezen dat deze kom in Espalion is gemaakt, het Vechtense bakje moet wel in La Graufesenque zijn vervaardigd². De naam Reginus is in La Graufesenque tot nu toe niet in pottenbakkersstempels aangetroffen, maar wel in een tweetal borderellen³. Stempels van Reginus zijn verder bekend uit Chichester, Clermont-Ferrand, Londen, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en nogmaals Périgueux⁴.

Op grond van de profielen van het bakje uit Vechten en de Drag 29 uit Périgueux, en van de decoratie van de Drag 29 uit Nijmegen kunnen de werkzaamheden van Reginus in de tijd van Nero en Vespasianus worden gedateerd. Het is echter mogelijk dat Reginus identiek is met Regenus, in dat geval kan het begin van zijn activiteiten onder Tiberius worden geplaatst. La Graufesenque [3], Espalion [3], ca. 60-80 na Chr.

1 Tilhard e.a. 1991, 246, fig. 12, 17

2 Tilhard e.a. 1991, 235, diagr. 1, 66 (Périgueux) en 201 (Vechten), vgl. bijlage A, 2

3 Marchal 1988, nr. 33 en 164

4 Tilhard e.a. 1991, 235, diagr. 1, 65, en 246, fig. 12, 16, eveneens gemaakt in Espalion

Rogatus

Rogatus is een van de minder bekende pottenbakkers uit La Graufesenque. Op grond van de vindplaatsen van zijn produkten mag worden aangenomen dat zijn werkzaamheden beperkt zijn geweest tot de periode van ca. 30-70 na Chr.

R5 ROGATIOF

Ritt. 1 RMO: VF*843.

De aanwezigheid van stelregels doet vermoeden dat de patrijs waarmee dit bord is gemerkt, onder Tiberius of Claudius in gebruik is genomen. Behalve voor borden Ritt. 1 is hij onder andere gebruikt voor bakjes Ritt. 8 en 9 en Drag. 24. Tot de vindplaatsen van identieke afdrukken behoren Camulodunum¹ en het Erdlager te Hofheim². La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 153.
2. Ritterling 1904, Taf. VIII 68.

R6 ROGATIMA

Drag. 18 RMO: VF*1507.

Van dit stempel zijn maar twee andere exemplaren bekend, en wel uit Heerlen en Valkenburg. Geen van beide is in een gedateerde context aangetroffen, zodat de datering van het stempel uitsluitend berust op het profiel van het Vechtense bord, dat een dubbele groef heeft aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

R7 [RO]GATVS

Drag. 33(a?) PUG: 1947-318.

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom van dit stempel, is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, waarin het onder andere op bakjes Drag. 24 is aangetroffen. Van het bakje uit Vechten is alleen een kleine bodemscherf bewaard gebleven, die geen houvast biedt voor de datering. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

R8 ROGATV

Ritt. 5 RMO: VF2516.

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque. Omdat het in Vechten op een Ritt. 5 is aangetroffen, moet het een betrekkelijk vroeg exemplaar zijn. La Graufesenque [1]¹, ca. 30-40 na Chr.

1. Hermet 1934, pl. 112, 138.

R8* ROGAT<V>

Drag. 24/25 RMO: VF2517; VF*842a; VF*842b.

Dit zijn afdrukken van een versleten of bijgewerkte patrijs die oorspronkelijk ROGATV te lezen gaf, tussen stelregels. De gewijzigde versie is onder andere bekend uit Camulodunum¹ en Valkenburg periode 1 en 1a². Te

oordelen naar de profielen van de bakjes uit Vechten kan de patrijs nog in de tijd van Nero zijn gebruikt. La Graufesenque [2], ca. 40-65 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 154.
2. Glasbergen 1940-1944b, 234, 111; Glasbergen 1948-1953, 144, 306-307.

R9 ROGATI

Drag. 33a RMO: VF*842.

Dit is tot nu toe het enige bekende exemplaar van dit stempel. Het is aangebracht op een Drag. 33a die gezien het profiel vermoedelijk niet van voor het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

Ronicus

Uit de tekst van de hieronder besproken stempels kan worden afgeleid dat in La Graufesenque een pottenbakker heeft gewerkt die Ronicus of Fronicus heette. Geen van beide namen lijkt van elders bekend te zijn. In La Graufesenque is weliswaar een figuurstempel gevonden met op het handvat een graffito dat wel als FRONCI is gelezen, maar de interpretatie van de tekst is niet onomstreden¹. Voorlopig lijkt het daarom beter Oswalds opvatting te volgen, die de stempels onder Ronicus heeft gerubriceerd².

De stempels van Ronicus zijn niet bijzonder talrijk. Er zijn tot nu toe geen exemplaren bekend uit een voor-Flavische context. De vindplaatsen en profielen van zijn produkten wijzen op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw.

1. Balsan 1953, 145, fig. 3, 2; Marichal 1988, nr. 175.
2. Oswald 1931, 267 en 416.

R10 OFRONICI

Drag. 18 RMO: VF2523; VF*491f; zonder nr.
Bord RMO: VF*419x; VF*419xb.

De enige aanwijzing voor de datering van dit stempel wordt gevormd door de vondst van een identieke afdruk in of nabij York. Te oordelen naar de profielen van de borden uit Vechten stamt het uit de tijd van Vespasianus of de eerste helft van de regering van Domitianus. La Graufesenque [1]¹, ca. 70-90 na Chr.

1. Hermet 1934, pl. 111, 55.

R10* <O>FRONI<CI>

Drag. 18 RMO: VF*419xxa.
Bord RMO: VF*419xx.

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk OFRONICI luidde. De verkorte versie kan op grond van de gegevens over de originele versie en van de profielen van de Vechtense borden in de laatste jaren van de 1ste eeuw worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 90-100 na Chr.

R11 OFRONICI

Drag. 18 RMO: VF*419xa.

Omdat er tot nu toe geen parallellen zijn aangetroffen in een gedateerde context, berust de datering van dit stempel uitsluitend op het profiel van het bord uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

Roppus

R12 ROPPVVS.FEC

Drag. 18 RMO: VF8844b; VF*844e.
 Bord RMO: VF2519; VF2525.
 PUG: 1947-413.
 ROB: Ve70/34.
 Schotel RMO: VF*844a.

Dit is het enige bekende stempel van Roppus uit La Graufesenque. Oswald heeft het abusievelijk toegewezen aan een Middengallische naamgenoot¹. De stempels die hij onder Roppus uit Zuid-Gallië heeft gerangschikt, zijn alle verkeerd gelezen².

De lijst van vindplaatsen van het stempel omvat onder andere het Erdlager te Hofheim³ en Valkenburg periode 3⁴, maar ook Caersws, Nijmegen-west en Rottweil Kastell III⁵. In Valkenburg is bovendien een exemplaar aangetroffen in een graf dat omstreeks 80 na Chr. moet zijn aangelegd⁶. La Graufesenque [1]⁷, ca. 60-80 na Chr.

1. Oswald 1931, 267.
2. Zie ook Oswald 1931, 147, onder Ioppus.
3. Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 127, wellicht uit periode 2 (Ritterling 1912, 243, noot 292, en 246).
4. Glasbergen 1948-1953, 144, 308.
5. Planck 1975, 261, Abb. 43, 4.
6. Het graf bevatte tevens stempels van Apronius, Calvus, Iucundus, Secundus iii en Vitalis ii.
7. Hermet 1934, pl. 112, 140.

Rufinus i

Het hieronder besproken stempel stamt uit de tijd van Tiberius. Daarmee is het zoveel ouder dan de overige stempels die de naam Rufinus te lezen geven, dat het wel van een oudere naamgenoot afkomstig zal zijn. Andere stempels van Rufinus i zijn tot nu toe niet bekend, ook niet uit La Graufesenque. De vondst van drie van zijn werkstukken in Nederland maakt echter duidelijk dat hij in dit productiecentrum werkzaam is geweest.

R13 RVFN

Ritt. 5 RMO: f1940/5.234.

Van dit stempel zijn tot nu toe maar twee andere exemplaren bekend, op bakjes Ritt. 5 van het Kops Plateau en uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹. Het laatstgenoemde stuk is gevonden in een graf dat verder onder andere een Drag. 17a van Anteros en een Drag. 24 van Veriugus bevatte. Uit deze gegevens blijkt dat het stempel wel uit de tijd van Tiberius moet dateren. La Graufesenque [3], ca. 20-40 na Chr.

1. Grafveld Hunerberg: Vermeulen 1932, pl. XX 63, uit graf 86.

Rufinus ii

Stempels met teksten als die van de nummers R20-26, waarin de naam van de pottenbakker is afgekort tot RVFI of RVF, worden gewoonlijk toegeschreven aan Rufus¹. Sommige lijken echter zo sterk op stempels waarin de schrijfwijze RVFINI of RVFIN voorkomt, dat ze wel afkomstig moeten zijn van patrijzen die door dezelfde persoon zijn gemaakt². Omdat de stempels met de nummers R20-26 bovendien uit dezelfde periode dateren als de overige, is er geen reden om ze onder te brengen bij Rufus, wiens werkzaamheden vermoedelijk beperkt zijn geweest tot de eerste helft van de 1ste eeuw. Rufinus ii is gezien de vindplaatsen en profielen van zijn producten omstreeks 65-90 na Chr. werkzaam geweest.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat Rufinus ii identiek is met Cosius Rufinus. Om te beginnen dateren hun produkten ongeveer uit dezelfde periode, al zijn die van Cosius Rufinus over het algemeen iets jonger. Verder zijn er overeenkomsten aan te wijzen tussen de decoraties van de kommen Drag. 29 die ze hebben gemaakt³, zodat ze zeker een deel van hun vormschotels uit dezelfde bron moeten hebben betrokken. En sommige stempels van Rufinus ii hebben uiterlijk veel gemeen met die van Cosius Rufinus⁴.

De belangrijkste aanwijzing wordt wellicht gevormd door de overeenkomsten tussen twee borderellen die in 1991 in La Graufesenque zijn gevonden, minder dan 10 m van elkaar⁵. Het eerste is aangebracht op een Drag. 15/17 met een stempel van Rufinus ii, en bevat de namen van 11 verschillende pottenbakkers (afb. 6.76). Het tweede bevindt zich op een Drag. 18R van Cosius Rufinus, en omvat 10 pottenbakkersnamen, waarvan er niet minder dan vier ook in de eerstgenoemde lijst voorkomen: Paullinus, Privatus, Secundinus en Urbanus. In beide gevallen begint het borderel met een opsomming van de produkten van Urbanus, die niet nader zijn gespecificeerd. Van de werkstukken van de overige pottenbakkers in de beide lijsten wordt wel steeds een precieze omschrijving gegeven.

Tegen de gelijkstelling van Rufinus ii met Cosius Rufinus kan echter ook een bezwaar worden aangevoerd. Het is opmerkelijk dat Rufinus ii voornamelijk officina-stempels heeft gebruikt, maar dat de term officina slechts op één patrijs van Cosius Rufinus voorkomt. Toch zijn de stempels van de laatstgenoemde over het algemeen langer die van Rufinus ii, zodat de aanduiding officina niet uit plaatsgrek is weggelaten.

Rufinus lijkt niet alleen sigillatafabrikant te zijn geweest, maar ook vormschotelmaker. In La Graufesenque is althans een graffito met de tekst RVFINI aangetroffen onder de decoratie van een Drag. 37 of van een vormschotel voor dit type kom⁶. In de beginperiode van zijn productie heeft Rufinus ii zijn vormschotels echter nog van anderen betrokken, want in Londen is een door hem gestempelde Drag. 29 aangetroffen die afkomstig is uit een vormschotel van Celadus⁷.

De produkten van Rufinus ii uit La Graufesenque moeten niet alleen worden onderscheiden van die van een oudere naamgenoot uit La Graufesenque, maar ook van die van Rufinus uit Montans⁸ en van Ruff(inus) uit Banassac⁹.

1. Oswald 1931, 270 en 417.
2. Vergelijk bijv. catalogus nr. R14-16 met R23 en R24.
3. Vergelijk Knorr 1919, Taf. 68 A (Rufinus) met Knorr 1952, Taf. 16 B (Cosius Rufinus).
4. Vergelijk catalogus nr. R20 (Rufinus) met R32 en R35 (Cosius Rufinus).
5. Vernhet/Bémont 1990-1991; Vernhet/Bémont 1992-1993.
6. Vernhet 1990-1991, 55.
7. Mees 1995, Taf. 19, 9.
8. Gallia 38, 1980, 500; Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A.

9. Violettes 1894-1899, 29; Morel 1938, 143; Morel 1950-1954, 564; Peyre 1975, 51; Bémont/Jacob 1986, 108, fig. 10; Hofmann 1988, 34, fig. 14.

R14 OF.RVFINI

- Drag. 29 RMO: VF*479f + VF*479l (afb. 6.72, d en pl. 40, b);
VF*854; VF*854b.
PUG: Ve1925.

Dit stempel, dat ook op schotels voorkomt, is bekend uit tal van Flavische vondstcomplexen, waaronder Camelon¹, het scheepswrak Culip IV², Newstead³ en Rottweil⁴. De stukken uit Vechten hebben alle een enkele groef aan de binnenzijde van de bodem. De decoratie van de kom met nummer VF*479f + VF*479l maakt geen opvallend late indruk. La Graufesenque [1], ca. 70-80 na Chr.

1. Hartley 1972a, 5, 22.
2. Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 42.1.
3. Curle 1911, 240, 84.
4. Knorr 1907, Taf. XXXI 85-86.

R14* OF.RVFIN<I>

- Drag. 27g RMO: VF2537; VF*853c; Ve1924/G.
Drag. 27(g?) RMO: VF2495a.

Dit zijn afdrukken van een patrijs die oorspronkelijk OF.RVFINI te lezen gaf. De verkorte versie is onder andere aangetroffen in de legioensvesting te Nijmegen. De profielen van de Vechtense bakjes pleiten voor een datering voor 90 na Chr. Vanwege de gegevens over de originele versie kan de patrijs nauwelijks voor 80 na Chr. van gedaante zijn veranderd. La Graufesenque [2], ca. 80-90 na Chr.

R15 OF.RVFINI

- Drag. 29 RMO: VF*854a (Knorr 1919, Taf. 69 B).
PUG: 8113 (Mees 1990, Abb. 28, 1).

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chester, Corbridge, het depot van Pompeii¹, en Rottweil². De decoraties van de kommen met dit stempel lijken van wat later datum te zijn dan die met het onder nummer R14 besproken stempel. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

1. Atkinson 1914, pl. VI 35 en VII 36.
2. Knorr 1919, Taf. 68 A; Planck 1975, Taf. 53, 4, uit Kastell III (uit dezelfde vormschotel als het door Knorr gepubliceerde stuk).

R16 OF.RVFINI

- Drag. 15/17 RMO: VF2547; VF2551 + f1909/10.2.
Drag. 18 RMO: VF2496; VF2552; VF*858b; f1980/7.308.
PUG: Ve1926/1.
Bord RMO: VF24 (81); VF25 (87); VF2536; VF2545;
VF2546; VF*749; VF*858; VF*858a.

De vroegste vindplaatsen van exemplaren van dit stempel zijn Valkenburg periode 3¹ en een kuil in Verulamium die materiaal bevatte van voor de herbouw van insula XIV omstreeks 75/80 na Chr.² Verder zijn er onder andere exemplaren bekend uit Chester³, het scheepswrak Culip IV⁴, Hayton,

Malton en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

1. Glasbergen 1948-1953, 144, 309.
2. Hartley 1972b, 219, fig. 81, 22.
3. Newstead 1928, pl. II 1-2.
4. Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 10.1.

R17 OF.RVFIN[I?]

- Drag. 27 RMO: f1940/5.27.

Van dit stempel lijken geen andere exemplaren bekend te zijn. De volledige tekst staat niet vast, maar heeft gezien de positie van het stempel ten opzichte van het midden van de bodem waarschijnlijk OF.RVFINI geluid. Het profiel van het bakje doet vermoeden dat het stempel in de Flavische tijd thuishoort. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

R18 OFRVFIN

- Drag. 27g RMO: VF24 (21); VF2529; VF2535; VF2548; VF2549;
VF2550; VF*845; VF*853a; VF*853b; VF*857;
zonder nr.
PUG: Ve1926/3.
Drag. 27 RMO: VF2539; VF*853; VF*853c; VF*853g.

De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de datering van dit stempel, zijn de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen¹. Uit de profielen van de bakjes uit Vechten kan echter worden afgeleid dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 65-75 na Chr.

1. Legioensvesting: Bogaers/Haalebos e.a. 1976, pl. 5, 7.

R18* OFRVFIN

- Drag. 27g RMO: VF2542; VF2544; VF*850d; VF*850e; VF*853f.
PUG: Ve1926/2; 1947-50; 1947-413.
Drag. 27 RMO: VF3011a; VF*853d.

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs die oorspronkelijk een rechthoekig stempelvlak had met halfronde in plaats van afgeschuinde uiteinden. Deze versie is bekend van tal van Flavische vindplaatsen, zoals Caerhūn¹, Caerleon², Caersws II³, Carlisle, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en York. Te oordelen naar de profielen van de Vechtense bakjes moet de patrijs al vroeg in de Flavische tijd van gedaante zijn veranderd. La Graufesenque [1], ca. 75-85 na Chr.

1. Reynolds 1938, 335, fig. 24, 18.
2. Nash-Williams 1932, 335, fig. 66, 65.
3. Dickinson 1989, 82, 14.

R19 OFRVFIN

- Drag. 27g RMO: Ve1927/1 "Oostveen".

Van dit onduidelijke stempel zijn tot nu toe geen zekere parallellen bekend. Het is aangebracht op een bakje dat gezien het profiel uit de Flavische tijd stamt. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

R20 OF RVFI

Drag 18 RMO VF2538 + f1909/10 2, VF*849b, VF*850a
 Bord RMO Ve1927/2 'Oostveen', Ve1951

De vroegste vindplaatsen van dit stempel zijn het Kops Plateau te Nijmegen en een kuil met voor-Flavisch materiaal te Richborough¹. Er zijn echter ook tal van exemplaren bekend uit Flavische vondstcomplexen, waaronder Caerleon², Ilkley, de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen, Old Penrith³, Segontium en Holt⁴. In La Graufesenque is het stempel aangetroffen op een Drag 15/17 waarop een borderel is aangebracht (afb. 676) La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Hayter 1932, 152, 53(D)
- 2 Nash-Williams 1929, 301, fig. 37, 36
- 3 Dickinson 1991b, 132, 189
- 4 Grimes 1930, 124, 29

R21 OFRVFI

Drag 27 RMO f1940/5 13
 PUG 129

Omdat er identieke afdrukken bekend zijn uit Nijmegen-west¹ en Ribchester, zal dit stempel wel voornamelijk uit de Flavische tijd dateren. Er is echter ook een exemplaar aangetroffen op een Drag 24 La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

- 1 O a Brunsting 1937, 64, WW202

R22 OFRVFI

Drag 27g RMO VF*851, VF*851b, VF*851d
 Drag 27 RMO VF2531, VF*850f, VF*851a, VF*851c,
 f1940/5 111
 Drag 33 RMO VF2534

Van dit retrograde stempel is tot nu toe één exemplaar in een voor-Flavische context aangetroffen, en wel in Gloucester-Kingsholm¹. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere het Erweiterungslager te Hedderheim², de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, een laat-1ste-eeuws graf te Nijmegen-west³, Segontium en York La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Wild 1985a, 58, S18
- 2 Dragendorff 1907, Taf. XXII 14
- 3 Met stempels van Bassus II, Crestio, L. Fabu-, Severus II, L. Cosius Virilis en Vitalis II

R23 OF RVF

Drag 27g RMO VF2530, VF2532, VF2911, VF*847, VF*847d
 Drag 27 RMO VF2540, VF*847b, zonder nr

Op grond van de vondst van identieke exemplaren in Camulodunum en Zwammerdam periode I¹ mag worden aangenomen dat de patrijs waarmee deze bakjes zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt. De meeste parallellen zijn echter afkomstig van Flavische vindplaatsen, waaronder Caersws II², Corbridge en Newstead³. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Haalebos 1977, Taf. 24, 227

- 2 Dickinson 1989, 82, 15
- 3 Curle 1911, 240, 85

R24 OFRVF

Drag 27 RMO VF*856x

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Hedderheim en Kongen¹. Er is tot dusver geen aanleiding om te veronderstellen dat de patrijs al in de voor-Flavische tijd in gebruik is genomen. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Simon 1962, 39, Abb. 17, 368

R25 OFRVF

Drag 27 RMO f1940/5 13

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aan het licht gekomen. De datering berust daarom uitsluitend op het profiel van het bakje uit Vechten La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

R26 OFRVF

Drag 27g RMO VF*847a, VF*848
 PUG 52

De enige vindplaatsen die een indruk geven van de ouderdom van dit retrograde stempel, zijn Hedderheim en de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen. De bakjes uit Vechten dateren gezien de profielen waarschijnlijk uit de Flavische tijd. La Graufesenque [2]¹, ca. 70-90 na Chr.

- 1 Van een bakje met dit stempel uit Bonn is met behulp van neutronen-activeringsanalyse vastgesteld dat het in La Graufesenque is vervaardigd (Van Driel-Murray/Gechter 1984, Taf. 28, 241, Gunneweg 1990, 8, table 1)

R27 RVFINI MA

Drag 18 RMO VF*856
 PUG 119
 Bord RMO VF24 (14), VF1927

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Caerleon¹, Carlisle² en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Dit gegeven wijst op een overwegend Flavische datering. De decoratie van de enige tot nu toe bekende Drag 29 met dit stempel maakt echter een oudere indruk³. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Nash-Williams 1932, 301, fig. 37, 34
- 2 Dickinson 1990, 233, fig. 183, 33
- 3 Hartley/Dickinson 1981, 273, 43

R28 RVFINI

Drag 24/25 RMO f1940/5 92
 Drag 27g RMO VF2526

Omdat dit stempel op bakjes Drag 24/25 voorkomt, zal de patrijs al wel in de voor-Flavische tijd zijn gebruikt. Hierop wijst ook de vondst van een afdruk in het Erdlager te Hofheim¹. Het profiel van de Drag 27g uit Vechten doet vermoeden dat stukken met dit stempel nog onder Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, Taf VIII 69, wellicht uit periode 2 (Ritterling 1912, 243, met noot 292, en 246)

R29 TRVFIN

Bord RMO VF*853h

De betekenis van het teken dat voorafgaat aan RVFIN, is onzeker. Als het werkelijk een T is, moet het wel een praenomen zijn. Combinaties van praenomen en cognomen zijn weliswaar zeldzaam¹, maar een andere verklaring is moeilijk te vinden. Misschien is het geen T, maar een F, en gaat het om een afdruk van een gebroken patrijs, met de tekst <O>FRVFIN. De oorspronkelijke versie is dan echter niet bekend.

De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Caerleon², Corbridge, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Nijmegen-west³. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Vgl. catalogus nr A97, met noot 3
- 2 Nash-Williams 1932, 301, fig. 37, 35
- 3 O.a. Brunsting 1949, pl. XVIII, afb. 1, 13/76

Cosius Rufinus

De stempels die hieronder worden besproken, zijn hoogst waarschijnlijk niet afkomstig van een samenwerkingsverband van twee pottenbakkers, zoals Oswald heeft aangenomen¹, maar van een fabrikant met de naam Cosius Rufinus. Deze stempels zijn tot nu toe niet in een voor-Flavische context aangetroffen. De profielen van zijn werkstukken doen vermoeden dat hij werkzaam is geweest in de jaren 70-100 na Chr. Hoewel er verschillende aanwijzingen zijn dat Cosius Rufinus gelijkgesteld mag worden met Rufinus II², bestaat vooralsnog geen zekerheid over deze identificatie.

- 1 Oswald 1931, 89, 377 en 426
- 2 Zie voor de argumentatie de inleiding bij Rufinus II

R30 COSI RVFIN

Bord RMO VF*312, VF*855
 Drag 18R RMO VF1866

Dit stempel is bekend uit tal van Flavische vondstcomplexen, zoals Caerleon¹, Chester, Corbridge en Nijmegen-west. De profielen van de stukken uit Vechten tonen aan dat het stempel in het laatste kwart van de 1ste eeuw thuishoort. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

- 1 Nash-Williams 1929, 301, fig. 37, 12

R31 COSIRVF INI

Drag 15/17R RMO VF*308

De eerste letters van deze afdruk zijn enigszins onduidelijk, doordat de patrijs bij het merken van de schotel tweemaal is ingedrukt. Parallellen van dit stempel zijn onder andere gevonden in Caerleon, Chester en de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen. Ook is een exemplaar bekend uit een in de Flavische tijd aangelegd graf te Winchester¹. In La Graufesenque is het stempel aangetroffen op drie schotels waarop borderellen zijn aangebracht².

De profielen van de schotels uit Vechten en Winchester wijzen op een datering in de laatste jaren van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

- 1 Biddle 1967, 235, fig. 7, 2, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Memor, Sabinus en Vitalis II
- 2 Manchal 1988, nr. 110 en 169, Vernhet/Bémont 1992-1993

R32 COS[I]RVFI

Drag 29 RMO VF*311

Identieke afdrukken zijn onder andere gevonden in Caerleon, Corbridge¹, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en York. Ook de Bregenzer Kellerfund omvat een exemplaar². Het profiel van de Vechtense kom en de decoratie van een stuk uit Straatsburg³ doen vermoeden dat het stempel op zijn vroegst uit ca. 75 na Chr. dateert. La Graufesenque [1], ca. 75-90 na Chr.

- 1 Dickinson/Hartley 1988a, 223, 33
- 2 Jenny 1880, 75, 36, Jacobs 1912, 182, 6
- 3 Knorr 1952, Taf. 16 A

R33 COSI RV

Drag 18 RMO VF*309 + VF*314

Het Vechtense bord is op twee plaatsen gestempeld: eenmaal in het midden en eenmaal excentrisch, ongeveer ter hoogte van de standring (afb. 8.6). Dezelfde eigenaardigheid is bekend van drie borden uit La Graufesenque. Een exemplaar van het Marktveld te Valkenburg is niet alleen op de gebruikelijke plaats gemerkt, maar ook aan de onderzijde. Ongetwijfeld gaat het bij alle genoemde stukken om produkten van dezelfde pottenbakker, Cosius Rufinus of een van zijn werknemers.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat verder onder andere Newstead¹ en de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen. La Graufesenque [1], ca. 70-80 na Chr.

- 1 Curle 1911, 234, 30

R33* [C<O>]SI RV

Drag 18 RMO VF*1444
 Bord RMO VF*1511

Dit zijn afdrukken van een beschadigde patrijs die aanvankelijk duidelijk COSI RV te lezen gaf. Tot de vindplaatsen van de gewijzigde versie behoren Camelton¹, het Erweiterungsager te Hedderheim² en Nijmegen-west³. Omdat ook het scheepswrak Culip IV enkele afdrukken bevatte⁴, moet de patrijs uiterlijk omstreeks 80 na Chr. zijn beschadigd. La Graufesenque [1], ca. 80-90 na Chr.

- 1 Hartley 1972a, 5, 4
- 2 Dragendorff 1907, Taf. XXII 31
- 3 Brunsting 1937, 57, WW258

4 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 111

R34 COSIRV

Drag 29 RMO VF1845 (pl 40, e), VF1868, VF*479b (Knorr 1919, Taf 24 B), VF*550 (idem, Taf 24 C), VF*1505

De lijst van vindplaatsen van dit stempel, dat alleen op kommen Drag 29 voorkomt, omvat onder andere Caerleon, Camelon¹, Carlisle² en Nijmegen-west³. De decoraties van de kommen met dit stempel stammen uit de Flavische tijd⁴. La Graufesenque [1], ca. 70-85 na Chr

- 1 Hartley 1972a, 5, 5
- 2 May/Hope 1917, 180, TH 1892 15
- 3 Knorr 1919, Taf 24 A
- 4 May/Hope 1917, pl II 14, Knorr 1952, Taf 16 B

R35 COSRVF

Drag 27g RMO VF1855, VF*310, VF*310a, VF*310b
 Drag 27 RMO VF1867, VF*310c, f1975/4 4

Identieke afdrukken zijn bekend van tal van Flavische vindplaatsen, waaronder Bickenbach¹, Friedberg², de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Segontium³, Watercreek⁴ en York. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr

- 1 Simon 1977, 64, Abb 9, 59
- 2 ORL B26, 33, Abb 1, 12
- 3 Vgl Wheeler 1923, 149, 26, COSIRVF, wellicht het hier vermelde exemplaar
- 4 Wild 1979, 289, S11

Rufus

De tekst van de onderstaande stempels geeft geen uitsluitend over de vraag of ze afkomstig zijn van Rufinus¹ of van Rufus. Maar omdat het stempel met nummer R37 samen met exemplaren met de tekst RVFFVS in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque is aangetroffen, verdient de laatste mogelijkheid wellicht de voorkeur.

De stempels stammen alle uit het tweede kwart van de 1ste eeuw. Oswald heeft aangenomen dat de hieronder opgesomde stempels van dezelfde pottenbakker afkomstig zijn als de veel jongere officina-stempels waarvan de tekst eindigt op RVFI of RVF¹. Deze laatste zijn echter waarschijnlijk afkomstig van Rufinus². Of Rufus uit La Graufesenque identiek is met Rufus uit Crambade³ en Montans⁴, zoals Oswald heeft verondersteld, is vooralsnog niet uit te maken. Rufus is een dermate veel voorkomend cognomen⁵, dat het heel goed om verschillende pottenbakkers kan gaan.

- 1 Oswald 1931, 270 en 417
- 2 Zie catalogus nr R20-26, en de inleiding bij Rufinus¹¹
- 3 Martin 1983, 126, fig 20, 3-11, Bémont/Jacob 1986, 73, fig 11
- 4 Martin 1974, 126, fig 1, 8
- 5 Mócsy e a. 1983, 246

R36 RVFI

Ritt 5 RMO VF*849a.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Camulodunum, het Kops Plateau te Nijmegen¹ en Velsen 1. Dit gegeven bevestigt de vroege datering die kan worden afgeleid uit de vorm van het Vechtense bakje La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr

1 Haalebos/Verlinden 1975, pl XLIX A, 46

R37 RVFI

Drag 25 PUG 1479
 Drag 27g RMO Ve1924/A-B

Omdat dit stempel onder meer voorkomt op bakjes Ritt 5 en Drag 25, moet het wel een vroeg exemplaar zijn. Hierop wijst ook de vondst van identieke afdrukken in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en Camulodunum periode IV¹. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr

1 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 156, "on a base of Dr 27 still Arretine-like in form" (idem, 200, 156)

R38 RVF

Drag 27g RMO VF2541

De enige parallel die een aanwijzing geeft voor de datering van dit stempel, is een exemplaar uit Velsen 1. Het bakje uit Vechten heeft een hoge standring met een relatief grote diameter, en dateert daarom waarschijnlijk van voor het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr

Rusticus

Omdat Rusticus onder andere de vormen Drag 17 en Ritt 5 heeft geproduceerd, moet hij - anders dan Oswald heeft aangenomen¹ - al onder Tiberius actief zijn geweest. Tot de vindplaatsen van zijn produkten behoren onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Camulodunum². De eerstgenoemde vondstcontext geeft aan dat zijn werkzaamheden zich minstens tot in de tijd van Nero hebben uitgestrekt.

- 1 Oswald 1931, 271 en 417
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl XLII 81, toegewezen aan Firmo, Dickinson 1985b, microfiche 2 E4, 29

R39 RVSTIC

Drag 18 RMO VF910, VF*859, VF*859a.

Van dit stempel zijn tot nu toe geen exemplaren in een gedateerde context aangetroffen. De vondst van enkele afdrukken op bakjes Drag 24 wijst op een datering in de voor-Flavische tijd. De profielen van de borden uit Vechten en van een exemplaar van dezelfde vorm uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ pleiten voor een datering in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr

- 1 Stuart 1976, 114, fig 26, 261

Rutaenus

Het hieronder besproken stempel RVTAEIN is veruit het bekendste merk van Rutaenus. Zijn naam komt verder voor in de stempels RVTENOS en RVTENI, die tot nu toe alleen in La Graufesenque lijken te zijn aangetroffen, op resp. bakjes Ritt 5 en borden

Uit een in het produktiecentrum gevonden kelk met in de versiering een afdruk van het stempel RVT[E]NOS / FE[CIT AR?]¹ kan worden afgeleid dat Rutaenus tevens vormschotelmaker is geweest, en wel een van de eerste die zijn werkstukken heeft gesigneerd. Uit de decoratie van dit stuk blijkt dat hij al in het eerste kwart van de 1ste eeuw actief moet zijn geweest. De gegevens over het stempel RVTAEIN doen vermoeden dat zijn werkzaamheden zich tot in de tijd van Nero hebben uitgestrekt.

Het is niet uitgesloten dat Rutaenus ook in Lezoux werkzaam is geweest, waar verscheidene stempels met de naam Rutenos aan het licht zijn gekomen². Een daarvan, met de tekst RVTEN / FECIA, komt voor op kommen Drag 29 met decoraties die ook uit La Graufesenque afkomstig zouden kunnen zijn³.

- 1 Gallia 38, 1980, 467, fig 4, Hoffmann/Vernhet 1992, 188, fig 3
2 Comfort 1959b, Vertet 1967, 258, fig 1, 20-21, en 259, 25, Bet/Delage 1991, 205, fig 13, 174-175
3 Gallia 25, 1967, 322, fig 43, Gallia 29, 1971, 307, fig 45

R40 [RV]TAEN

Drag 15/17 RMO VF3004

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Gloucester-Kingsholm, het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹, het Keramiekklager te Oberwinterthur en Valkenburg periode 2². In Richborough is een exemplaar aangetroffen in een kuil met materiaal van kort na het midden van de 1ste eeuw³. Te oordelen naar de profielen van de stukken uit Nijmegen (vgl. afb. 6.59, d) en Vechten dateert het stempel uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1]⁴, ca. 45-65 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 114, fig 26, 262-263, en 115, fig 27, 264
2 Glasbergen 1948-1953, 144, 310-311
3 Hayter 1949, 233, 168(C)
4 Viallettes 1894-1899, pl. I, Hermet 1934, pl. 112, 144

L. S- Sabinus

Zie catalogus nr. S20

Sabinianus

Sabinianus uit La Graufesenque is een tamelijk onbekende pottenbakker, niet in de laatste plaats doordat Oswald zijn stempels aan een naamgenoot uit Lezoux heeft toegewezen¹. Uit de nu beschikbare gegevens lijkt men te mogen afleiden dat Sabinianus uit La Graufesenque pas in de Flavische tijd met de produktie van sigillata is begonnen. Omdat hij onder andere kommen

Drag 29 heeft gemaakt, moet hij zeker al voor 90 na Chr. actief zijn geweest. Zijn werkzaamheden lijken zich niet tot in de 2de eeuw te hebben uitgestrekt.

- 1 Oswald 1931, 272

S1 [OFS]ABINIA

Schotel RMO VF*880

Omdat het rechter uiteinde van dit stempel niet volkomen duidelijk is, kan het niet worden uitgesloten dat dit stempel niet van Sabinianus afkomstig is, maar van Sabinus. Het teken dat op SABINI volgt, zou echter een A kunnen zijn. Op de enige bekende parallellen, uit Baginton en La Graufesenque, is het rechter uiteinde evenmin duidelijk.

De datering van het stempel kan worden afgeleid uit het profiel van de Vechtense schotel, die betrekkelijk diep is. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

S2 SABINIAN

Drag 18 RMO VF2582
Drag 33a RMO VF*882

Dit stempel is verder alleen aangetroffen in Ruscino, op een Drag 27. De profielen van de Vechtense stukken wijzen op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. De Drag 33a heeft aan de binnenzijde aan weerszijden van de overgang van de bodem naar de wand een groef, zoals dat bij exemplaren uit die tijd wel vaker het geval is. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

Sabinus

De rubricering van de stempels die de naam Sabinus te lezen geven, is geen eenvoudige zaak¹, omdat in La Graufesenque verscheidene Sabini werkzaam zijn geweest. Op onversierde waar komen de namen Flavius Sabinus en L. S- Sabinus voor, en op versierde waar het stempel C I SA, dat wellicht als een afkorting van C. Iulius Sabinus mag worden opgevat. Al deze Sabini zijn zeker voor een deel in de Flavische tijd actief geweest.

De hieronder opgesomde stempels, die alleen een cognomen bevatten, stammen uit de periode van ca. 45-100 na Chr., en zouden van meer dan een pottenbakker afkomstig kunnen zijn. Een verdeling in twee of meer groepen is echter moeilijk te maken. Uiterlijk zijn er grote verschillen tussen de stempels, maar die kunnen natuurlijk ook voortkomen uit de omstandigheid dat binnen één werkplaats twee of meer stempelsnijders hebben gewerkt.

Als men een verdeling wil aanbrengen, zou men de stempels waarin de term officina tot een enkele letter is afgekort², in één groep onder kunnen brengen. Dit zijn tevens de stempels met de meest regelmatig gevormde letters. Ze bestrijken de jaren 50-80 na Chr. Op grond van de datering zou men deze groep nog met een drietal stempels kunnen uitbreiden, die eveneens betrekkelijk regelmatig gevormde letters hebben³. De overige stempels kunnen in een tweede groep worden gerubriceerd, die de periode van ca. 65-100 na Chr. bestrijkt, en bijna uitsluitend slordig gesneden stempels omvat. Als men aanneemt dat achter deze beide groepen verschillende pottenbakkers schuilgaan, kan men de stempels met de naam Sabinus die in Le Rozier zijn gevonden⁴, het beste in de jongste groep onderbrengen, omdat ook deze onregelmatig gevormde letters hebben.

Het is voornamelijk niet mogelijk om een verbinding te leggen tussen de hierboven gedefinieerde groepen van stempels en een van de eerder

genoemde Sabinu Hetzelfde probleem doet zich voor bij de vormschotels die met de naam Sabinus zijn gesigineerd Deze kunnen op grond van de decoraties in twee groepen worden verdeeld De oudste groep, die bijna uitsluitend bekert Drag 30 en flessen Hermet 15 omvat, dateert uit ongeveer dezelfde tijd als de eerste groep stempels, in dit geval zou het dus produkten uit dezelfde werkplaats kunnen betreffen De jongste groep vormschotels stamt van omstreeks het einde van de 1ste eeuw en mag wellicht in verband worden gebracht met de tweede groep stempels⁵

- 1 Oswald (1931, 272 v en 417) heeft nagenoeg alle Zuidgallische stempels met de naam Sabinus onder één noemer gebracht, ook die van de twee of meer Sabinu uit Montans (Simpson 1976, 264, fig 7, 29, Gallia 38, 1980, 500, Bémont/Jacob 1986, 60, fig 2A) Alleen enkele stempels van Flavius Sabinus zijn door hem afzonderlijk opgenomen (Oswald 1931, 125 en 387, onder Flavius & Sabinus) en op grond van de determinering van een bakje van servies E uit Xanten als een Ritt 5 (vgl Steiner 1911, 159, Abb 24, 4) ten onrechte grotendeels in de voor-Flavische tijd gedateerd
- 2 Catalogus nr S12-17
- 3 Catalogus nr S7-8 en S19
- 4 Peyre 1971, 75, 22 v (deze stempels lijken betrekkelijk regelmatig gevormde letters te hebben, maar de tekeningen van Peyre zijn over het algemeen weinig waarheidsgetrouw), Thuault 1978, 25, 35-36, Bémont/Jacob 1986, 112, fig 13
- 5 Mees 1995, 93 en Taf 168-177, 178, 1-4, en 179

S3 OFSABINI

Drag 18 RMO VF2592

De enige vindplaats die een indruk geeft van de ouderdom van dit stempel, is Rottenburg¹ De betrekkelijk late datering die uit deze vondstcontext kan worden afgeleid, wordt bevestigd door het profiel van het bord uit Vechten La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 Knorr 1910, Taf XXII 72

S4 OFSABINI

Drag 27 RMO VF*879

Dit stempel komt voornamelijk voor op bakjes Drag 27, hetgeen wijst op een datering in de Flavische tijd of onder Traianus De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Carlisle, het scheepswrak Culip IV¹, Hedderheim, Segontium² en een onder Domitianus aangelegd graf te Winchester³ La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 80-100 na Chr

- 1 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 12 1
- 2 Vgl Wheeler 1923, 148, 12
- 3 Biddle 1967, 235, fig 7, 10, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Memor, Cosius Rufinus en Vitalis 11

S5 OFS ABIN

Bord RMO VF*875

Dit stempel is ook aangetroffen op kommen Drag 29, met decoraties die in de vroeg Flavische tijd thuishoren Tot de vindplaatsen behoren Carlisle¹ en Segontium² Te oordelen naar het profiel van het Vechtense bord zou de patrijs waarmee het is gemerkt, al onder Nero kunnen zijn gebruikt La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr

- 1 Dickinson 1990, 233, fig 183, 34
- 2 Hartley/Dickinson 1985b, 78, 3

S6 OFSABIN

Drag 15/17 RMO VF2585
 Drag 27g RMO VF1900a, VF2133a, VF2578, VF*827, VF*875x

Dit retrograde stempel wordt vaak ondersteboven gelezen, en vervolgens ondergebracht bij Surus uit Montans, die in het begin van de 1ste eeuw actief is geweest¹ Duidelijke afdrukken laten echter over de juiste interpretatie van de tekst geen enkele onzekerheid bestaan

Uit de vondst van een identieke afdruk in Gloucester-Kingsholm² lijkt men te mogen afleiden dat het stempel uit de voor-Flavische tijd dateert De meeste afdrukken zijn echter afkomstig uit Flavische vondstcomplexen, waaronder de thermen in Caerleon³, Camelion⁴, Catterick, het amfitheater in Chester⁵, Straubing⁶ en een in de jaren tachtig aangelegd graf te Winchester⁷ La Graufesenque [1]⁸, Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr

- 1 Oswald 1931, 309 v, Gallia 32, 1974, 492, fig 35, 11-12
- 2 Wild 1985a, 58, S19
- 3 Boon 1986, 49, fig 13, 62
- 4 Hartley 1972a, 5, 23-25
- 5 Thompson 1976, 207, fig 34, 1
- 6 Walke 1965, Taf 41, 144c, gelezen als OFCVIRIL
- 7 Biddle 1967, 235, fig 7, 10, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Memor, Cosius Rufinus en Vitalis 11
- 8 Hermet 1934, pl 112, 145d

S7 OF SABI

Drag 24/25 RMO VF*873a.

Dit stempel is verder alleen bekend uit Silchester, waar het eveneens op een Drag 24/25 is aangetroffen Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering onder Claudius en Nero La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-65 na Chr

S8 OF[SABI

Drag 27g RMO VF*873

Op duidelijke afdrukken is nog juist waarneembaar dat tussen de F en de S een punt aanwezig is Het stempel is tot nu toe niet uit een gedateerde context bekend, maar het komt onder andere voor op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24 Op grond van dit gegeven en van het profiel van het Vechtense stuk kan het stempel in het derde kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr

S9 OF SABI

Drag 27g RMO VF2597a, VF*907
 Drag 27 RMO VF*907a.

Omdat dit stempel ook op bakjes Ritt 8 en Drag 24 is aangetroffen, moet de patrijs al in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen De lijst van vindplaatsen omvat echter onder andere Hedderheim, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting¹ en Rottenburg², zodat stukken met dit stempel wellicht tot het einde van de jaren tachtig op de markt zijn geweest La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 65-90 na Chr

1. Haalebos 1972, *36, gelezen als OFSAB.
2. Knorr 1910, Taf. XXII 75.

S10 OFSAB

Drag. 27g RMO: VF2001c.
 Drag. 27 RMO: zonder nr.

Dit stempel is verder alleen gevonden in La Graufesenque en Cirencester, op bakjes Drag. 24, 27 en 27g. De vormen waarop het stempel voorkomt, wijzen evenals de profielen van de Vechtense bakjes op een datering onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 65-85 na Chr.

S11 OFSAB

Drag. 27g RMO: VF*1331; zonder nr.
 Drag. 27 RMO: VF2365; VF*1011; VF*1011a.

De vondst van enkele exemplaren van dit stempel op bakjes Drag. 27 doet vermoeden dat het in de Flavische tijd thuishoort. Behalve de profielen van de Vechtense stukken zijn er geen aanknopingspunten die een meer precieze datering mogelijk maken. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 70-90 na Chr.

S12 O.SABINI

Drag. 18 RMO: VF2584.
 Bord RMO: f1940/5.111.
 Ritt. 9 RMO: VF*877a.
 Drag. 24/25 RMO: VF2586.

Omdat dit stempel voorkomt op bakjes Ritt. 8 en 9 en Drag. 24, en de lijst van vindplaatsen onder andere Zwammerdam periode I¹ omvat, moet de patrijs al in de voor-Flavische tijd zijn gebruikt. Er zijn echter ook afdrukken bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en uit Regensburg-Kumpfmühl². De profielen van de stukken uit Vechten wijzen op een datering omstreeks 70 na Chr. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 60-80 na Chr.

1. Haalebos 1977, Taf. 24, 233.
2. Faber 1994, Beilage 5, 80.

S13 O.SABINI

Drag. 27g RMO: VF*877.

Voor de datering van dit stempel zijn maar weinig aanknopingspunten voorhanden. In Richborough zijn twee exemplaren aangetroffen in een vroeg-Flavische context¹. Het profiel van het Vechtense bakje doet echter vermoeden dat het stempel voornamelijk in de voor-Flavische tijd thuishoort. La Graufesenque [1]², Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1. Hayter 1932, 152, 55(D).
2. Hermet 1934, pl. 112, 145b.

S14 OSABIN

Drag. 27g RMO: VF*874.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag. 24/25. De weinige tot nu toe bekende parallellen zijn geen van alle in een gedateerde context aangetroffen. Gezien het profiel van het stuk uit Vechten stamt het stempel waarschijnlijk van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

S15 OSABI

Drag. 24/25 RMO: VF*872.
 Drag. 27g RMO: VF2577.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Zwammerdam periode I¹. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat het uit het derde kwart van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 55-75 na Chr.

1. Haalebos 1977, Taf. 24, 235.

S16 OSABI

Drag. 27g RMO: VF1531; f1940/5.92.

Omdat dit stempel in Camulodunum¹, in het depot van Narbonne-La Nau-tique² en op het Kops Plateau te Nijmegen³ is aangetroffen, zal het wel voornamelijk in de voor-Flavische tijd thuishoren. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, nog onder Vespasianus is gebruikt. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 50-75 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 157.
2. Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 68.
3. Breuer 1931, pl. XIII 87.

S17 <S>ABINIO

Drag. 24/25 RMO: VF*878.
 Drag. 27g RMO: VF*1406.

Deze afdrukken zijn afkomstig van een beschadigde patrijs die oorspronkelijk SABINIO te lezen gaf. Noch de originele noch de verkorte versie is tot nu toe in een gedateerde context aangetroffen. Uit de profielen van de Vechtense bakjes kan worden afgeleid dat afdrukken met de tekst ABINIO van omstreeks 70 na Chr. dateren. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 60-80 na Chr.

S18 SABINVSF

Drag. 15/17 RMO: VF*885.
 Drag. 27g PUG: 1947-278.
 Drag. 29 RMO: VF*885a.

Dit stempel is onder andere aangetroffen in een graf te Baldock dat ook een stempel van Libertus bevatte¹, en in een kuil met stukken van Firmo ii en Masculus ii te Newstead². De decoraties van de kommen Drag. 29 met dit stempel horen thuis in de tijd van Vespasianus. La Graufesenque [1], Le Rozier [2], ca. 70-90 na Chr.

1. Dickinson 1986b, 211, S137, uit graf 5.
2. Curle 1911, 240, 86.

S19 SABI FE

Ritt 9 RMO Ve1939

Dit is het enige tot dusver bekende exemplaar van dit stempel. Het bakje dateert gezien het profiel uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 45-70 na Chr.

L. S- Sabinus

De naam L. S- Sabinus is bekend van een vijftal verschillende stempels¹. Zijn produkten zijn tot nu toe niet bekend uit een gedateerde context, zodat slechts bij benadering kan worden aangegeven wanneer hij werkzaam is geweest. De profielen van de produkten van L. S- Sabinus doen vermoeden dat zijn activiteiten beperkt zijn geweest tot de periode van ca. 70-110 na Chr.²

1 O a Guéry 1979, 73, fig. 10, 9, Dausse 1990, pl. A, 3 en 111.

2 Zie voor een relatief oud stuk Guéry 1979, 89, fig. 14, 7.

S20 L S SABI

Drag 33a RMO VF*553, VF*868x

Van dit stempel zijn in totaal niet meer dan twintig exemplaren bekend. Geen daarvan is in een goed gedateerde context aangetroffen. Uit de profielen van de Vechtense bakjes blijkt dat het stempel op zijn vroegst uit de Flavische tijd dateert. Het bakje met nummer VF*868x heeft aan de binnenzijde aan weerszijden van de overgang van de bodem naar de wand een groef, zoals wel vaker het geval is bij exemplaren uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

Sacironos

S21 [SACIRO]NOS

Drag 29 RMO VF*479h (afb. 6 72, c en pl. 40, d)

Van dit stempel, dat ook wel als SASMONOS is gelezen¹, zijn maar enkele parallellen bekend, uit La Graufesenque, Clermont-Ferrand, Mandeure en Pompeii², alle op kommen Drag 29. De decoraties van deze stukken en het profiel van het Vechtense exemplaar, dat een enkele groef rond het stempel heeft, wijzen op een datering omstreeks 70 na Chr. Tot nu toe zijn er geen andere stempels van Sacironos gevonden. La Graufesenque [1]³, ca. 60-80 na Chr.

- 1 Violettes 1894-1899, 23 en pl. I, Déchelette 1904, 97, 13, en 298, 170, 1, Oswald 1931, 281.
- 2 Déchelette 1904, 97, 13.
- 3 Violettes 1894-1899, 23 en pl. I, Déchelette 1904, 298, 170, 1, Hermet 1934, pl. 112, 147.

C. Salarius Aptus

Zie catalogus nr. A54

Salvetus

Net als bij de stempels met teksten als AVE TV en AVE kan men zich bij de exemplaren met teksten als SALVE TV en SALVE afvragen of het gaat om zogenaamde 'redende Stempel', zoals Oxé heeft verondersteld¹, of om woordspelingen van een pottenbakker die Salvetus heette. De interpunctie van de stempels met de nummers S22 en S23 pleit voor de interpretatie als 'redende Stempel'. Oswald heeft echter enkele stempels geregistreerd met de teksten SALVETVSF, SALVETVS, SALVIITVS en SALVET², die - mits correct gelezen - op het bestaan van een cognomen Salvetus wijzen. Vooralsnog wordt gemakshalve aangenomen dat de stempels afkomstig zijn van een pottenbakker met de naam Salvetus.

Volgens Oswald is Salvetus werkzaam geweest in Montans³. Het lijkt geen twijfel dat in dit productiecentrum omstreeks de tijd van Claudius een pottenbakker actief is geweest die zijn werkstukken met de tekst SALVE heeft gemerkt, doorgaans in tabula ansata⁴. De Vechtense stukken zijn echter afkomstig uit La Graufesenque, waar eveneens stempels met teksten als SALVE TV en SALVE aan het licht zijn gekomen⁵. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat achter de produkten uit Montans en La Graufesenque dezelfde fabrikant schuilgaat.

De meeste stempels van Salvetus uit La Graufesenque stammen van omstreeks het midden van de 1ste eeuw. Sommige zijn echter ouder, want er zijn afdrucken bekend op stukken van de typen Drag 17aR, 17a, 17b en Ritt. 5. In Mainz is een uit La Graufesenque afkomstige Drag 17a met het stempel SALVE.TV aan het licht gekomen in een klein depot dat voornamelijk Italische sigillata bevatte⁶ (afb. 6 27, b). De jongste context waarin werkstukken van Salvetus zijn gevonden, is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, die ongeveer tweehonderd stempels met de teksten SALVE TV en SALVE heeft opgeleverd. Salvetus lijkt dus zeker tot omstreeks 60 na Chr. actief te zijn geweest.

1 Oxé 1934, 94-97.

2 Oswald 1931, 278.

3 Oswald 1931, 278 en 417.

4 Durand-Lefebvre 1946, 168, pl. VI 147 (nr. 148-149 zijn wellicht afkomstig uit La Graufesenque), Meunier 1965-1966, pl. IV 26, Martin 1977, 59, fig. 6, 25, Gallia 38, 1980, 500, Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A, Gallia 44, 1986, 331.

5 Vgl. Hermet 1934, pl. 112, 150-150a.

6 Von Pfeffer 1961/1962, 208, Abb. 1, 5, en 210, Abb. 2, 5.

S22 SALVE TV

Drag 29 RMO zonder nr.

Dit stempel is verder alleen op schotels aangetroffen. In de Fosse de Cirratus te La Graufesenque bevonden zich bijna veertig afdrucken op exemplaren van het type Drag 15/17R. De vroege datering die uit deze vondstcontext kan worden afgeleid, wordt bevestigd door de vondst van een afdruk op een Drag 17R in Aschburgum¹. La Graufesenque [1], ca. 25-45 na Chr.

1 Bechert/Vanderhoeven 1988, 85, 322.

S23 SALVE TV

Drag 24/25 RMO VF*898
 Drag 27g RMO VF2597, VF2602, VF*867, VF*898a.

Dit stempel komt ook voor op borden, onder andere van het type Ritt. 1 De enige gedateerde complexen waarna identieke afdrukken zijn aangetroffen, zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en Zwammerdam periode 1¹

De twee bakjes Drag 27g uit Vechten waarvan het profiel volledig bewaard is gebleven, hebben beide een aan de bovenzijde afgeplatte rand De betrekkelijk geringe diameter van de standringen van de bakjes doet vermoeden dat het geen bijzonder vroege stukken zijn La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

1 Haalebos 1977, Taf 24, 242

S24 SALVETV

Drag 18 RMO VF2598

Van dit stempel zijn geen andere exemplaren bekend Het profiel van het bord wijst op een datering rond het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr

S25 SALVET<V>

Drag 27g RMO VF2600

Deze afdruk is gemaakt met een patrijs die oorspronkelijk SALVETV te lezen gaf De volledige tekst is onder andere aangetroffen op borden Drag 17b¹ en bakjes Ritt 5 De in Vechten vertegenwoordigde versie is niet uit een gedateerde context bekend Het profiel van het bakje doet vermoeden dat het stempel uit de tijd van Claudius en Nero dateert La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr

1 Stuart 1976, 115, fig 27, 268

S26 SALVETV

Drag 27g RMO VF*1140, VF*1140a.

Dit zijn waarschijnlijk afdrukken van een bijgewerkte patrijs, want op andere exemplaren is de S veel beter zichtbaar Tot de vindplaatsen van afdrukken met een duidelijke S behoren onder andere Valkenburg periode 3¹ en Zwammerdam² De gereduceerde versie dateert gezien de profielen van de bakjes uit Vechten van rond het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr

1 Glasbergen 1940-1944b, 234, 117

2 Morren 1957-1958, 73, 42

S27 SALVETV

Drag 18 RMO VF2606
 Ritt 8 PUG 1947-93
 Drag 24/25 RMO VF2608, VF2610, VF2611, VF2612, VF2613

Drag 27g RMO VF24 (24), VF1590a, VF2601, VF2604, VF2607, VF2609, VF*899a, VF*899c, VF*899d, VF*899e, zonder nr, f1940/5 92, f1950/12 1

Bakje RMO VF2605

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 5, zodat het wel een betrekkelijk vroeg exemplaar moet zijn De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Aislingen¹, Camulodunum² en Velsen 1 Ook uit de profielen van de Vechtense stukken kan een vroege datering worden afgeleid De Drag 18 heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem De bakjes hebben standringen met een relatief grote diameter De standringen van de bakjes Drag 24/25 zijn aan de onderzijde afgeschuind De enige Drag 27g met een volledig profiel heeft een in doorsnede driehoekige rand La Graufesenque [1], ca. 30-55 na Chr

1 Knorr 1912, Taf XIV 92

2 Dickinson 1985b, microfiche 2 E4, 30

S28 SAL VETV

Drag 24/25 RMO VF*899

Van dit stempel is in totaal een dozijn exemplaren bekend, op bakjes Drag 24/25 en 27g Tot de vindplaatsen behoren Oberstumm¹, Valkenburg periode 2² en Zwammerdam periode 1³ Het Vechtense bakje heeft een standring met een betrekkelijk geringe diameter, en dateert op zijn vroegst uit de tijd van Claudius La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr

1 Simon 1978, Taf 59, C781

2 Glasbergen 1948-1953, 144, 317

3 Haalebos 1977, Taf 24, 241

S29 SALVE

Drag 29 RMO f1982/4 1 (pl 40, f)
 PUG 1578 (pl 40, g)

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag 24, 25 en 27g De enige gedateerde context waarin het is aangetroffen, is de Fosse de Cirratus te La Graufesenque De decoraties van de beide Vechtense kommen tonen veel overeenkomsten met die van de kommen van Firmo 1 en Salvetus die in dit afvaldepot zijn aangetroffen¹

Het stuk met nummer 1578 is met een diameter van 295 mm veruit het grootste exemplaar van het type Drag 29 dat in Vechten aan het licht is gekomen Het heeft aan de binnenzijde twee paar concentrische groeven in de bodem, een paar ter hoogte van de standring en een tweede paar halverwege de standring en het midden van de bodem La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr

1 Vgl Sauvage/Dieulaufant 1982/1983, pl 2, 6, 4, 14, 11, 42, 12, 45-46, en 16, 62

S30 SALVE

Drag 27g RMO VF1748

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend, onder andere op bakjes Ritt. 5 De enige vindplaats die een indruk geeft van de ouderdom, is Velsen 1 La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr

S31 SALVE

Bord RMO: VF*897c.
 Drag. 24/25 RMO: Ve1914.1.

Omdat dit stempel tot nu toe niet uit een gedateerde context bekend is, moet de ouderdom worden bepaald op grond van de profielen van de borden en bakjes waarop het voorkomt. Zowel uit die van de Vechtense stukken als die van een vijftal borden uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹ blijkt dat het niet een van Salvetus' oudste stempels is. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

1. Stuart 1976, 115, fig. 27, 269-271 en 273-274.

S32 SALVE

Drag. 24/25 RMO: VF*897b; zonder nr.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt. 8. Het is onder andere aange-
 troffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en in het depot van
 Narbonne-La Nautique¹. La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

1. Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 70, gelezen als SALVI.

S33 SALVE

Drag. 24/25 RMO: VF*897a;
 PUG: 1947-43; 1947-387.
 Drag. 27g RMO: VF*210.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Gallicanus te La
 Graufesenque, Aislingen¹ en Valkenburg periode 1, 1a en 3². De profielen
 van de bakjes uit Vechten pleiten voor een datering in of kort voor de tijd
 van Claudius. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

1. Vgl. Knorr 1912, Taf. XIV 91.
2. Glasbergen 1948-1953, 146, 318-320.

Sarrutus

Sarrutus heeft naar het zich laat aanzien slechts twee patrijzen gebruikt om
 zijn produkten te merken. Van beide exemplaren zijn afdrukken in Vechten
 gevonden. Onder de vindplaatsen van zijn werkstukken bevinden zich tal van
 nederzettingen die pas vanaf de jaren zeventig of tachtig bewoond zijn
 geweest, zodat zijn werkzaamheden in de periode van ca. 70-90 na Chr.
 kunnen worden gedateerd. Oswald heeft verondersteld dat Sarrutus al onder
 Nero is begonnen te produceren, naar alle waarschijnlijkheid op grond van
 de vermelding van een Drag. 16 met een stempel van Sarrutus uit Neuss¹;
 borden van dit type worden echter soms nog in een Flavische context
 aangetroffen.

Over de plaats waar Sarrutus' bedrijf gevestigd is geweest, bestaat geen
 enkele twijfel, aangezien verscheidene van zijn produkten in La Graufesen-
 que aan het licht zijn gekomen. Zijn naam is daar naar alle waarschijnlijk-
 heid ook in een borderel aangetroffen².

1. Oswald 1931, 281.
2. Marichal 1988, nr. 35: SARV[---].

S34 OF.SARRVT

Drag. 15/17 RMO: VF2621.
 Drag. 18 RMO: VF2620; VF*903; VF*903d.
 Bord RMO: VF*903e.
 Drag. 27 RMO: VF*903a.
 Drag. 33a RMO: VF*903b; VF*903f.
 Drag. 29 PUG: Ve1925/4.

Uit de omstandigheid dat dit stempel op bakjes Drag. 27 voorkomt, kan al
 worden afgeleid dat het waarschijnlijk uit het einde van de 1ste of het begin
 van de 2de eeuw dateert. Deze conclusie wordt bevestigd door de lijst van
 vindplaatsen, die onder andere Butzbach¹, Corbridge², Heilbronn-Böckingen,
 Loughor, Regensburg-Kumpfmühl³, Rottweil⁴ en Straubing⁵ omvat. De deco-
 raties van de kommen Drag. 29 met dit stempel behoren tot de jongste die
 men bij dit type kan verwachten⁶. Te oordelen naar de profielen van de
 Vechtense stukken is de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, tot halverwege de
 regering van Domitianus in gebruik geweest (vgl. afb. 6.61, g). La
 Graufesenque [1]⁷, ca. 70-90 na Chr.

1. ORL B14, 21, 22.
2. Hartley/Dickinson 1988a, 226, 106.
3. Faber 1994, Beilage 5 N.
4. Knorr 1907, Taf. XXXI 88-91 en 265-268.
5. Walke 1965, Taf. 44, 336-337.
6. Simon 1980, Taf. 9, C5.
7. Hermet 1934, pl. 112, 152.

S35 OFSARRVT

Drag. 18 RMO: VF3084; VF*903c.
 Schotel RMO: VF*904.

Op grond van de vondst van identieke afdrukken in Caerleon, Carlisle en
 Corbridge kan dit stempel in de Flavische tijd worden gedateerd. De
 profielen van de stukken uit Vechten zijn daarmee geheel in overeenstem-
 ming. Op de schotel is de patrijs tweemaal achtereens ingedrukt. Deze
 eigenaardigheid is ook bekend van schotels met dit stempel uit Heerlen¹ en
 Nijmegen-west, die kennelijk door dezelfde hand vervaardigd zijn, en van
 schotels van Abitus, Secundus iii en Vitalis ii uit Vechten². La Graufesenque
 [1], ca. 70-90 na Chr.

1. Glasbergen 1948, nr. 15.
2. Vgl. catalogus nr. A3, S89 en V68, en tevens Y5*.

Scotnus

In navolging van Oswald worden aan Scotnus gewoonlijk slechts die
 stempels toegewezen die minstens SCOTN te lezen geven¹. Stempels als
 SCOT.F en SCOT worden onder Scottius gerubriceerd, hoewel ze even goed
 van Scotnus afkomstig zouden kunnen zijn. De produkten van deze beide
 pottenbakkers dateren namelijk uit ongeveer dezelfde periode.

Uit de aanwezigheid van enkele werkstukken van Scotnus in vondst-
 complexen uit de tijd van Tiberius in La Graufesenque, Nijmegen en
 Vechten kan worden afgeleid dat hij al omstreeks 20 na Chr. actief moet zijn
 geweest. Het wekt dan ook geen verbazing dat hij nog een variant van de
 Halt. 1a en bakjes Ritt. 5 heeft geproduceerd. De jongste context waarin
 stempels van Scotnus zijn aangetroffen, is het depot Cluzel 15 te La
 Graufesenque, dat waarschijnlijk in het begin van de tijd van Nero tot stand
 is gekomen. Ook de decoraties van de kommen Drag. 29 die Scotnus heeft

vervaardigd, doen vermoeden dat zijn werkzaamheden zich tot in de tijd van Nero hebben uitgestrekt. De vormschotels die hij heeft gebruikt, waren zeker voor een deel uit de werkplaats van Silvinus 1 afkomstig²

- 1 Oswald 1931, 248 en 418
- 2 Zie catalogus nr S36

S36 SCOTNVS

Drag 15/17 RMO VF*918a, VF*918b
Bord RMO VF*918

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is waarschijnlijk tamelijk lang in gebruik geweest. Het stempel komt namelijk niet alleen voor op een variant van het type Halt. 1a¹ (afb. 6 22, j), maar ook op een Drag 29 uit een vormschotel van Silvinus 1², wiens produkten uit de tijd van Nero lijken te dateren³

De lijst van vindplaatsen van identieke afdrukken omvat onder andere het depot Cluzel 15 te La Graufesenque⁴, Camulodunum⁵ en het depot van Narbonne-La Nautique⁶. De decoraties van de vier kommen Drag 29 uit La Nautique stammen uit de tijd van Nero, zeker drie van de vier zouden door Silvinus kunnen zijn ontworpen. La Graufesenque [1]⁷, ca. 40-65 na Chr.

- 1 Stuart 1976, 116, fig. 28, 277
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl. XXXV 7 en XLIII 162, Mees 1995, Taf. 192, 1
- 3 Mees 1995, 97 en Taf. 192, zie ook de inleiding bij catalogus nr S159-165
- 4 Haalebos 1979, 124
- 5 Vgl. noot 2, Dickinson 1985b, microfiche 2 E6, 55
- 6 Fiches e a. 1978, 196, fig. 7, 5-6 en 9-10
- 7 Vgl. noot 4

S37 SCOTNS

Bord RMO VF*919

Hoewel de poten van de N zuiver verticaal zijn, mag de tekst van dit stempel wellicht worden opgevat als SCOTNVS. Het komt voornamelijk voor op Drag borden 15/17 en 18, maar ook op schotels Drag 18R en kommen Drag 29. Tot de vindplaatsen behoren het depot Cluzel 15 te La Graufesenque¹, Camulodunum², Colchester Pottery Shop II³ en Waddon Hill. In Colchester zijn twee afdrukken met deze tekst aangetroffen in een graf dat verder onder andere stempels van Albinus en Aquitanus bevatte⁴. La Graufesenque [1]⁵, ca. 40-65 na Chr.

- 1 Haalebos 1979, 131, Taf. 1, 6
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 160-161, Dickinson 1985b, microfiche 2 E4, 33-34
- 3 Hull 1958, 198, fig. 99, 17
- 4 May 1930, 254, graf 8/68
- 5 Violettes 1894-1899, pl. I, vgl. Hermet 1934, pl. 112, 154b, waarschijnlijk identiek, zie ook noot 1

S38 SCOTNI

Drag 15/17 RMO VF*917

Dit stempel is onder andere bekend uit het depot van Narbonne-La Nautique¹ en Valkenburg periode 2². Te oordelen naar de profielen van de Drag 15/17 uit Vechten en van een Drag 27g uit het grafveld op de Hunerberg te

Nijmegen³ is het niet een van Scotnus' oudste stempels. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Fiches e a. 1978, 191, fig. 4, 72
- 2 Glasbergen 1948-1953, 146, 321
- 3 Stuart 1976, 116, fig. 28, 278

S39 SCOTN

Drag 24 PUG 1947-310
Drag 24/25 RMO VF*916
Drag 25 PUG 1947-310 (afb. 6 59, b)

Van dit stempel zijn maar enkele andere exemplaren bekend, onder andere op bakjes Ritt 5. Tot de vindplaatsen behoren de Fosse de Carratus te La Graufesenque en een onder Tiberius gevormde afvallaag op de noordhelling van het Kops Plateau te Nijmegen¹.

De bakjes met nummer 1947-310 zijn aangetroffen in een kuil waarin zich ook stempels van Clarus en L. Brinnius uit Lyon, en van Avetus en Cantus bevonden². Ze hebben beide een uitgesproken matte deklaag en een aan de onderzijde afgeschuinde standring met een betrekkelijk grote diameter. La Graufesenque [1], ca. 20-40 na Chr.

- 1 Haalebos/Verlinden 1975, pl. XLIX A, 48, uit laag 5
- 2 Zie catalogus nr A104 en C53

Scottius

Scottius kan met pottenbakkers als Acutus, Bilcatus, Cantus en Maccarus tot de eerste grote exportfabrikanten uit La Graufesenque worden gerekend. Het heeft het er alle schijn van dat hij niet als zelfstandig producent is begonnen. Uit een stempel met de tekst SCOTTIVS / DAMONI A lijkt men namelijk te mogen opmaken dat hij aanvankelijk voor Damonius heeft gewerkt¹. Dit dienstverband is vermoedelijk maar van korte duur geweest, want uit een ander tweeregelig stempel, SCOTTIVS FE / ARETINVS², mag men wellicht afleiden dat hij al onder Tiberius voor eigen rekening is gaan werken.

De meeste produkten van Scottius dateren uit het tweede kwart van de 1ste eeuw. Hij heeft onder andere talloze bakjes van het type Ritt 5 gemaakt, en verschillende van zijn stempels zijn bekend uit Velsen 1. Enkele van zijn werkstukken zouden echter op grond van de profielen nog in de tijd van Nero in gebruik kunnen zijn geweest. De jongste context waarin een van zijn stempels is aangetroffen, is het Keramieklager te Oberwinterthur.

Gezien de datering van Scottius' activiteiten is het weinig aannemelijk dat hij identiek is met de Scota die in verscheidene in La Graufesenque gevonden borderellen wordt genoemd³. De desbetreffende documenten stammen namelijk naar alle waarschijnlijkheid uit de tijd van Nero en Vespasianus.

Dat Scottius' bedrijf in La Graufesenque gevestigd was, behoeft gezien het grote aantal daar aangetroffen stempels met zijn naam geen betoog⁴. Er is echter ook een stempel met de tekst SCOTTIVS aan het licht gekomen in Jonquières/Saint-Saturnin⁵. Chemische analyse zal moeten uitwijzen of het werkelijk om een ter plaatse gemaakt stuk gaat.

Van de werknemers van Scottius is er één met name bekend, dank zij het stempel OF SCOTTI COTV⁶. De tweede naam van dit stempel mag wellicht worden aangevuld tot Cotulus of Cotulos, een pottenbakker die ook als zelfstandig sigillataproductent werkzaam is geweest⁷.

- 1 Balsan 1970, 101, pl. I 5, Vernhet/Balsan 1975, 27, Hartley 1977, 252, met noot 9, Bémont e a. 1987, 57

- 2 Ettlinger/Fellmann 1955, 370, Abb 4-5 en Taf 35, 14
- 3 Marchal 1988, nr 1, 3-7, 10, 15, 85, en wellicht 155
- 4 Zie o.a. Hermet 1934, pl 112, 154-154e
- 5 Bémont/Jacob 1986, 118, fig 16, 17
- 6 Oswald 1931, 286, Scottus & Cetus, Rogge 1976, 102, fig 57, 125, Helmer 1991, pl 28, 8
- 7 Zie verder de inleiding bij Cotu- (catalogus nr C153-154)

S40 OF SCOTTI

Drag 24/25 RMO f1940/5 234
 Bakje RMO VF2636

Van dit stempel is maar een handvol parallellen bekend, waaronder een exemplaar uit Velsen 1¹. Het met nader geïdentificeerde bakje uit Vechten is gezien de diameter van de groef rondom het stempel waarschijnlijk een Ritt 5, hetgeen een bevestiging zou vormen van de vroege datering die uit de vondst in Velsen kan worden afgeleid. De Drag 24/25 uit Vechten heeft een aan de onderkant afgeschuinde standring met een relatief grote diameter. La Graufesenque [2], ca. 20-40 na Chr.

- 1 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 76

S41 OFSCOTTI

Bord RMO VF*909
 Ritt 8 of 9 RMO VF*914
 Drag 27g RMO VF*914a, VF*914b
 PUG Ve1925/2

Van dit stempel is een twintigtal exemplaren bekend, op borden, schotels en bakjes. Geen daarvan is in een gedateerde context aangetroffen. De datering berust daarom op de profielen van de stukken uit Vechten en van een Drag 15/17 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen (afb. 6 24, c). La Graufesenque [1], ca. 40-60 na Chr.

S42 [SCOTTI]VS F

Drag 24/25 RMO VF*1435

Dit stempel is onder andere aangetroffen op een Drag 17a in Mainz¹ en op een tweetal bakjes in Velsen 1², zodat het wel uit de eerste helft van de 1ste eeuw zal dateren. Hierop wijst ook het profiel van het Vechtense bakje, dat een standring met een verhoudingsgewijs grote diameter heeft. La Graufesenque [1]³, ca. 25-50 na Chr.

- 1 Behrens 1913/1914, 74, Abb 10, 5, Oxé 1936, 341, Abb 1
- 2 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 74-75
- 3 Hermet 1934, pl 112, 154, waarschijnlijk identiek

S43 SCOT F

Drag 24/25 RMO VF*912b, VF*912d, f1940/5 234

De enige tot nu toe bekende parallellen van dit stempel zijn aangetroffen op borden, in La Graufesenque en Asciburgium¹. Van het bord uit La Graufesenque is slechts een splinter over, maar van de exemplaren uit Asciburgium is voldoende bewaard gebleven om te kunnen vaststellen dat ze een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben. Van de drie bakjes uit Vechten hebben er twee een aan de onderzijde afgeschuinde

standring, hetgeen op een vroege datering wijst. Alle drie hebben ze een uitgesproken matte deklaag. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr.

- 1 Becher/Vanderhoeven 1988, 86, 334-335

S44 SCOT F

Drag 27g RMO VF*376a.

Dit is het enige tot nu toe bekende exemplaar van dit stempel. Het bakje heeft een tamelijk bleek baksel en een matte deklaag, ook de diameter van de standring wijst op een relatief vroege datering. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

S45 SCOT F

Drag 27g RMO f1940/5 234

Dit stempel is gemakkelijk herkenbaar, doordat de F ondersteboven staat. Het is verder alleen aangetroffen in La Graufesenque, Aislingen¹ (afb. 6 55, e), Alesia, Neuss en Velsen 1, en op het Kops Plateau te Nijmegen², onder andere op bakjes Ritt 5. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 97
- 2 Haalebos/Verlinden 1975, pl XLIX A, 50

S46 SCOTTIMA

Drag 27g RMO VF*921

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, Aislingen¹ en Velsen 1. Het komt ook voor op bakjes Ritt 5, 8 en 9 en Drag 24/25, waaronder exemplaren van het grote formaat. Ook het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een vroege datering. La Graufesenque [1], ca. 20-50 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 85, gelezen als [PR]IM

S47 SCOT[II]M

Ritt 5 RMO VF*908

Van dit stempel zijn tot nu toe geen parallellen bekend. Hoogst waarschijnlijk moet het retrograde worden gelezen. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

S48 SCOTTIVS

Drag 29 RMO VF998 (afb. 6 72, a, Knorr 1919, Taf 72 G), VF2637a, VF*922¹, VF*922c (idem, Taf 72 K), VF*922d (idem, Taf 72 N), f1940/5 234 (afb. 6 73, d)

De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de datering van dit stempel, zijn het Erdlager te Hofheim² en het Kops Plateau te Nijmegen. Uit de decoraties van sommige kommen met dit stempel blijkt dat de patrijs waarvan het afkomstig is, al onder Tiberius moet zijn gebruikt³. Zo vertoont de versiering van de kom met nummer VF998 veel overeenkomsten met die van stukken van Salvetus uit Vechten⁴, en met die van stukken van Firmo 1

en Salvetus uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque⁵ Andere exemplaren zijn echter duidelijk jonger, en dateren wellicht van rond het midden van de 1ste eeuw⁶ La Graufesenque [2], ca. 25-55 na Chr

- 1 Van dit stuk ontbreken tegenwoordig het stempel en het bovenste deel van de decoratie, het stempel is geïdentificeerd aan de hand van een afbeelding (Knorr 1919, Taf 72 O)
- 2 Rittinger 1912, 235, Abb 53, 289
- 3 Bijv. Knorr 1919, Taf 71 F en 72 H, Vanderhoeven 1975b, 15, Taf 6, 40, Feugère e a 1977, 119, pl IX 1
- 4 Zie catalogus nr S29
- 5 Sauvage/Dieulaufant 1982/1983, pl 10, 37-39, en 12, 46
- 6 Knorr 1919, Taf 70 A, Knorr 1952, Taf 54 A en 82 B

S49 SCOTTIVS

Bord	PUG	1350
Ritt. 5	PUG	44
Drag 24/25	RMO	VF*299x
Drag 27g	RMO	VF2629b, VF2633, <u>VF2637</u> , VF*922b

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, moet al onder Tiberius zijn gebruikt. Het stempel komt namelijk onder andere voor op bakjes Ritt. 5, en bovendien is er een exemplaar bekend uit Velsen 1. In Nijmegen is dit stempel echter aangetroffen op een Ritt. 8 met een standring als van een Drag 27g, die wellicht eerder uit de tijd van Claudius dateert¹. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de bakjes uit Vechten, die relatief kleine standringen hebben. La Graufesenque [1], ca. 25-55 na Chr

- 1 Stuart 1976, 116, fig 28, 281

S50 SCOTTIVS

Drag 27g	RMO	VF2631, <u>VF2632</u> , VF*922
----------	-----	--------------------------------

Dit stempel komt op tal van vormen voor, waaronder bakjes Ritt. 8 en 9. De enige vindplaats die een aanwijzing zou kunnen geven voor de datering, is de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Gezien de profielen van de Vechtense bakjes is het echter weinig aannemelijk dat stukken met dit stempel nog in de Flavische tijd op de markt zijn geweest, zodat het Nijmeegse stuk misschien ongewoon lang is gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr

S51 [S]COITTVS

Bord	RMO	VF*1029
------	-----	---------

Als gevolg van een vergissing bij het snijden van de patrijs luidt de tekst van dit retrograde stempel SCOITTVS in plaats van SCOTTIVS. Het is verder alleen bekend uit La Graufesenque¹ en Xanten². De datering is gebaseerd op het profiel van het bord uit Vechten. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr

- 1 Hermet 1934, pl 112, 154d
- 2 Steiner 1911, Taf XXI 182

S52 SCOTTIV[S']

Drag 15/17	RMO	f1940/5 234
------------	-----	-------------

Dit is het enige bekende exemplaar van dit stempel. Gezien de positie ten opzichte van het midden van de bodem van het bord luidt de volledige tekst waarschijnlijk SCOTTIVS. Het profiel van het stuk wijst op een datering rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr

S53 SCOTTIVS

Drag 29	RMO	VF*915 (Knorr 1919, Taf 72 L)
---------	-----	-------------------------------

Van dit stempel lijken tot dusver geen parallellen te zijn gevonden. De kom heeft een vlakke bodem, met een dubbele groef rond het stempel. De deklaag is enigszins doorschijnend, zoals dat bij stukken uit de beginfase van de export wel vaker het geval is. La Graufesenque [2], ca. 20-40 na Chr

S54 SCOTTIVS

Bord	PUG	1947-413
Ritt. 5	RMO	VF*915d
Drag 24/25	RMO	VF2630a, VF*915b
Drag 27g	RMO	<u>VF*915c</u>

Omdat dit stempel enkele malen op bakjes Ritt. 5 is aangetroffen, moet de patrijs waarvan het afkomstig is, al onder Tiberius zijn gebruikt. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Camulodunum¹, het Kops Plateau te Nijmegen², Valkenburg periode 3³ en Velsen 1. Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en de Drag 27g een aan de bovenzijde afgeplatte rand. La Graufesenque [1], ca. 25-55 na Chr

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 166
- 2 Breuer 1931, pl XIII 90
- 3 Glasbergen 1948-1953, 146, 323

S55 SCOTTIVS

Drag 24/25	RMO	<u>VF2630</u> , VF*919a
------------	-----	-------------------------

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt. 5 en komen Drag 29. In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is bovendien een afdruk aangetroffen op een Hermet 23¹, een vorm die gewoonlijk ongestempeld is. Tot de vindplaatsen behoort ook Velsen 1. De bakjes uit Vechten hebben een aan de onderzijde afgeschuinde standring (vgl. afb. 6 59, c). La Graufesenque [1], ca. 30-55 na Chr

- 1 Stuart 1976, 116, fig 18, 282

S56 SCOTTIV

Drag 27g	RMO	<u>VF2634</u> , VF2635
----------	-----	------------------------

Dit retrograde stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, Velsen 1 en Xanten. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering in of kort voor de tijd van Claudius. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr

S57 SCOTTI

Drag 24	RMO	VF*920, <u>VF*920a</u>
---------	-----	------------------------

Van dit stempel zijn tot nu toe geen andere exemplaren gevonden. De bakjes hebben een aan de onderzijde afgeschuinde standring, en dateren

waarschijnlijk uit het tweede kwart van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca. 25-50 na Chr

S58 SCOTI

Drag 27g RMO VF*913, VF*913a.

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, Alesia, Baden¹ en de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen De Vechtense bakjes hebben standingen met een relatief grote diameter, maar een tamelijk dikke bodem La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr

1 Drack 1944, 175, Abb 3, 115

S59 SCOT

Ritt. 5 RMO VF2629a, VF*910x

De tekst van dit stempel is niet helemaal duidelijk, maar luidt naar alle waarschijnlijkheid SCOT De enige tot nu toe bekende parallel is afkomstig uit Velsen 1 La Graufesenque [2], ca. 25-40 na Chr

S60 SCOT

Ritt. 5 RMO VF*911

De duidelijkheid van dit stempel laat veel te wensen over SCOT lijkt echter de meest aannemelijke interpretatie te zijn Andere exemplaren zijn niet bekend La Graufesenque [2], ca. 25-40 na Chr

S61 SCOP

Ritt. 5 RMO VF25 (110), VF936, VF2629, VF*910, VF*910a, f1940/5 193

De tekst van dit stempel luidt strikt genomen eerder SCOP dan SCOT, maar gezien de datering is het niet onwaarschijnlijk dat het stempel afkomstig is van Scottus of Scotnus Onder de weinige tot nu toe bekende parallellen bevinden zich exemplaren uit de Fosse de Curratus te La Graufesenque en Velsen 1 La Graufesenque [1]¹, ca. 25-45 na Chr

1 Hermet 1934, pl 112, 154e

Sealus

S62 SIALI

Bord RMO VF*1007

Wellicht mag men SIALI opvatten als een genitivus van een cognomen, Sealus, dat verder onbekend is Tot nu toe zijn geen andere exemplaren van dit stempel gevonden Een eveneens retrograde stempel uit Volubilis lijkt men ook als SIALI te mogen lezen, maar dit is zeker van een andere patrijs afkomstig¹ Het bord uit Vechten heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, en dateert dus op zijn laatst uit het begin van de tijd van Nero La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr

1 Laubenheimer 1979, 194, fig 16, 324

Secundinus

Secundinus is voornamelijk in de Flavische tijd actief geweest. Misschien is hij al onder Nero begonnen te produceren Oswald heeft namelijk een stempel op een Ritt 9 opgenomen¹, en in Valkenburg zou een stempel zijn gevonden in een context die tot periode 3 kan worden gerekend² Op grond van de vondst van enkele van Secundinus' werkstukken in Bad Cannstatt en Corbridge mag worden aangenomen dat zijn werkzaamheden zich zeker tot aan het einde van de 1ste eeuw hebben uitgestrekt. Ook de profielen van sommige van zijn produkten wijzen hierop

De naam Secundinus is in La Graufesenque niet alleen in stempels aangetroffen Tot nu toe is een vijftal borderellen bekend waarin dit cognomen voorkomt³ (vgl afb 676) Minstens twee daarvan kunnen met zekerheid in de Flavische tijd worden gedateerd, en stammen daarmee uit dezelfde periode als de stempels

In La Graufesenque zijn verder drie vormschotels voor Drag 29 gevonden die met de naam Secundinus zijn gesigneerd⁴ In het Keramklager te Oberwinterthur is een Drag 29 van Passienus aangetroffen die uit een vierde vormschotel van Secundinus afkomstig moet zijn⁵ Mede op grond van de laatste vondst kunnen de genoemde stukken in de tijd van Nero en Vespasianus worden gedateerd De vormschotelmaker Secundinus zou dus identiek kunnen zijn met de pottenbakker van die naam. Zeker is dit echter niet, want in La Graufesenque is nog een tweede vormschotelmaker met de naam Secundinus werkzaam geweest. Dat is althans de conclusie die men kan trekken uit een in Vleuten-De Meern gevonden Drag 37 Deze is gemaakt in een vormschotel die eveneens met de naam Secundinus was gesigneerd De decoratie dateert op zijn vroegst uit de jaren negentig, en heeft niets gemeen met die van de eerder genoemde groep Op de kom uit De Meern wordt het cognomen voorafgegaan door een vooralsnog onleesbare naam, vermoedelijk een gentilicium

1 Oswald 1931, 286

2 Glasbergen 1948-1953, 146, 325

3 Marchal 1988, nr 47, 87 en 163, Vernhet/Bémont 1990-1991, Vernhet/Bémont 1992 1993

4 Mees 1995, Taf 180, 1-2, en p 175, na Taf 180, 2

5 Mees 1995, 94

S63 SECVNDINIMA

Drag 18R RMO VF2661

Schotel RMO VF*949

Dit stempel, dat gemakkelijk is te herkennen aan de dubbele dwarsbalk van de A, komt uitsluitend voor op schotels Drag 15/17R en 18R Het is onder andere aangetroffen in het afval rond de grote oven in La Graufesenque¹, die in de jaren 80-120/130 na Chr in bedrijf is geweest, en in Dambach², Ober-Florstadt³ en op de Saalburg Mede op grond van de profielen van de schotels uit Vechten kan het stempel in het laatste kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr

1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 19

2 ORL B69, 15, 5

3 ORL B19, 15, 19

S64 SECVNDINI

Drag 18 RMO VF*948c

Drag 18R RMO VF*948b

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Drag 27 en 33 en komen Drag 29 Tot de vindplaatsen behoren Bad Cannstatt¹, Corbridge², het Steinkastell te Hedderheim³, Okarben⁴ en Malton La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr

- 1 ORL B59, Taf IV 156, Knorr 1921, Taf III 89 en X 190
- 2 Dickinson/Hartley 1988a, 226, 107-108
- 3 Fischer 1973, 221, Abb 83, 44
- 4 ORL B25a, 21, 31

S65 SECVND IN

Drag 18 RMO VF2660a
PUG 87

Dit zijn de enige tot nu toe bekende exemplaren van dit stempel. Het baksel van de beide borden doet vermoeden dat ze uit La Graufesenque afkomstig zijn, maar het kan niet worden uitgesloten dat het producten van een Middengallische pottenbakker betreft. Beide borden hebben namelijk een standring met een tamelijk breed standvlak, wat voor Zuidgallische stukken ongewoon is. Als het Zuidgallische borden zijn, dateren ze op zijn vroegst uit de tijd van Domitianus La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

Secundus i

Het is geen eenvoudige opgave om een ordening aan te brengen in de vele tientallen stempels met de naam Secundus. Omdat er een aanzienlijk verschil in ouderdom is tussen de oudste en de jongste exemplaren - de stempels bestrijken de periode van ca. 25-110 na Chr. - is het aannemelijk dat ze van minstens twee verschillende pottenbakkers afkomstig zijn.

De meest voor de hand liggende verdeling van de stempels met de naam Secundus is die in een overwegend voor-Flavische en een overwegend Flavische groep. Het merendeel van de stempels kan op deze wijze worden ingedeeld. Enkele exemplaren uit de jaren 60-80 na Chr. kunnen echter in beginsel in beide groepen worden ondergebracht¹.

De voor-Flavische stempels kunnen nogmaals in twee groepen worden verdeeld. De eerste groep omvat stempels die uit het tweede kwart van de 1ste eeuw dateren, de tweede groep exemplaren die overwegend uit het derde kwart van de 1ste eeuw stammen. In deze catalogus wordt uitgegaan van de - vanzelfsprekend niet per se juiste - veronderstelling dat de drie gedefinieerde groepen stempels ieder van een afzonderlijke pottenbakker afkomstig zijn.

Secundus i is werkzaam geweest onder Tiberius en Claudius. Hij heeft onder andere schotels Drag 17aR (afb. 6.37, c) en bakjes Ritt. 5 en Drag 27g met een gearceerde bovenwand geproduceerd. Verschillende van zijn stempels zijn bekend uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en uit Velsen 1.

1 Vgl. catalogus nr. S76 en S78.

S66 SECVNDI

Drag 18 RMO VF909, f1940/5 27
Bord RMO VF2640, VF2644, VF2658e, VF*941k
Ritt. 5 RMO VF2658a
Ritt. 9 PUG 1947-182

Omdat dit stempel onder andere voorkomt op bakjes Ritt. 5, moet de patrijs waarvan deze afdrucken afkomstig zijn, al in de tijd van Tiberius zijn

gebruikt. Dit blijkt tevens uit de lijst van vindplaatsen, die naast Aislingen¹ en het Erdlager te Hofheim² ook Velsen 1³ omvat. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 99
- 2 Ritterling 1904, Taf VIII 72
- 3 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 78 en 82

S67 SECVNDI

Drag 24/25 RMO VF*942

Deze afdruk is gemaakt met een patrijs die al in de tijd van Tiberius beschadigd is geraakt. Aanvankelijk had het stempelvlak van de patrijs min of meer de vorm van een bot¹. In de Fosse de Cirratus te La Graufesenque zijn meer dan tweehonderd afdrucken van dit model aangetroffen, en bovendien een afdruk van het uit Vechten bekende model. De bijgewerkte versie komt onder andere voor op bakjes Ritt. 5, en is ook bekend uit Velsen 1². Het stuk uit Vechten heeft een aan de onderzijde afgeschuinde standring met een naar verhouding grote diameter. La Graufesenque [1]³, ca. 30-50 na Chr.

- 1 Balsan 1970, 101, pl. I 30
- 2 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 83
- 3 Balsan 1970, 101, pl. I 29

S68 SECVN[DI] of SECVN[DI]

Drag 24/25 RMO VF2653

De tekst van dit stempel is niet helemaal duidelijk, maar heeft waarschijnlijk SECVNDI of SECVNDI geluid. Andere exemplaren schijnen tot nu toe niet te zijn gevonden. Het Vechtense bakje heeft een standring met een relatief grote diameter, en dateert gezien het profiel uit het tweede kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 25-50 na Chr.

S69 SECVNDI[?]

Bord RMO VF*937a.

De complete tekst van dit stempel is niet bekend, maar gezien de positie ten opzicht van het midden van het bord is hij vermoedelijk niet langer geweest dan SECVNDI. Andere exemplaren zijn tot nu toe niet aangetroffen. Van het bord uit Vechten is slechts een klein fragment bewaard gebleven, zodat het alleen bij benadering gedateerd kan worden. De binnenkant van de standring sluit echter scherp aan op de bodem, zodat het bord in ieder geval uit de voor-Flavische tijd stamt. Omdat het bovendien een nagenoeg vlakke bodem heeft, zal het eerder door Secundus i dan door Secundus ii zijn gemaakt. La Graufesenque [2], ca. 25-70 na Chr.

S70 SEC VND

Ritt. 5 RMO VF24 (57), VF*931
Ritt. 9 RMO VF*1144a
Drag 27g RMO VF2421

Dit stempel is verder alleen aangetroffen in La Graufesenque - onder andere in de Fosse de Cirratus - en in Asciburgium¹ (vgl. afb. 6.55, d), Camulodunum², Heerlen en Straatsburg. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr.

1 Bechert/Vanderhoeven 1988, 88, 348

2. Dickinson 1985b, microfiche 2:E5, 36.

S71 SECVN

Drag. 27(g?) RMO: f1940/5.111.
Bakje RMO: f1940/5.234.

De enige tot nu toe bekende parallellen van dit stempel zijn afkomstig uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹ en uit Velsen 1. De Nijmeegse afdruk bevindt zich op een Drag. 27g met een gearceerde bovenwand. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

1. Daniëls 1955, 82, m1515.
2. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 79-81.

S72 SECV

Drag. 27g PUG: 1947-326.

Dit stempel lijkt niet van elders bekend te zijn. Het profiel van het bakje, dat een standring met een betrekkelijk grote diameter heeft, wijst op een datering in het tweede kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 25-50 na Chr.

S73 SIICV

Ritt. 5 RMO: VF*927.
PUG: Ve1925/1.

Van dit retrograde stempel zijn bijna driehonderd exemplaren aangetroffen in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, alle op bakjes Drag. 24/25. Verder is het stempel alleen bekend uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr.

1. Stuart 1976, 112, fig. 34, 359.

Secundus ii

De onder Secundus ii gerangschikte stempels¹ stammen voornamelijk uit het derde kwart van de 1ste eeuw. Omdat de meeste nog niet in een gedateerde context zijn aangetroffen, is de ouderdom vaak alleen bepaald aan de hand van de profielen van de stukken waarop ze zijn aangebracht.

De Secundus die de hier opgesomde stukken heeft gemaakt, zou identiek kunnen zijn met de vormschotelmaker die in de jaren zestig van de 1ste eeuw enkele van zijn produkten met de naam Secundus heeft gesigneerd². Ook mag hij wellicht worden gelijkgesteld met de Secundus die in twee borderellen uit La Graufesenque is vermeld³.

1. Zie voor een nadere toelichting de inleiding bij de stempels van Secundus i.
2. Mees 1995, 94 en Taf. 180, 3-5.
3. Marichal 1988, nr. 12 en 14.

S74 OFSECVNDI

Drag. 27g PUG: 1947-413.

Dit stempel is aan Secundus ii toegewezen, omdat het ook voorkomt op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24/25. Het is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen. Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering in de tijd van Nero of wellicht kort daarna. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

S75 OFSEC

Ritt. 8 RMO: VF1547.

Van dit stempel lijken tot nu toe geen andere exemplaren te zijn gevonden. Op grond van het profiel van het bakje kan het onder Claudius of Nero worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

S76 SECVNDVS.FE

Drag. 15/17R RMO: VF*952.
Drag. 18R RMO: VF*952a.

Het is niet zeker dat dit een stempel van Secundus ii is. Het lijkt echter sterk op het onder nummer S77 besproken stempel, dat eerder van Secundus iii is.

Uit de vondst van een afdruk in het depot Cluzel 15 te La Graufesenque blijkt dat de patrijs waarmee deze schotels zijn gemerkt, zeker al onder Nero in gebruik is geweest. Er zijn echter ook exemplaren bekend uit Heddernheim en Little Chester, zodat stukken met dit stempel waarschijnlijk nog onder Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

S77 SECVNDVSF

Bord RMO: VF*951.

Van dit stempel, dat gemakkelijk herkenbaar is aan de omgekeerde F, zijn maar weinig exemplaren bekend. De vondst van enkele afdrukken in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque doet vermoeden dat het stempel uit de voor-Flavische tijd dateert. Hierop wijst ook het profiel van het Vechtense bord, dat een dubbele groef heeft aan de binnenzijde van de bodem. Hoewel er ook een afdruk uit Heddernheim bekend is, lijkt het weinig aannemelijk dat stukken met dit stempel nog in de tijd van Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

S78 SECVND MA

Ritt. 8 RMO: VF2662.
Drag. 27g RMO: VF*940.

De toewijzing van dit stempel aan Secundus ii is gebaseerd op de vondst van enkele afdrukken op bakjes Ritt. 8. Het exemplaar uit Vechten heeft een standring met een diameter van 90 mm, evenals een exemplaar van het Kops Plateau te Nijmegen, dat een totale diameter van 20 cm heeft.

De lijst van vindplaatsen omvat ook de Nijmeegse legioensvesting¹ en York, zodat de patrijs waarschijnlijk nog in de Flavische tijd is gebruikt. La Graufesenque [2], ca. 60-80 na Chr.

1. Bogaers/Haalebos e.a. 1977, pl. 15 A, 11, uit de gracht van periode 4.

S79 [SIICVN]DVS

Bord PUG 1946-25

Van dit retrograde stempel is tot nu toe maar één ander exemplaar aange-
troffen, op een Drag 18 uit Nijmegen. Van het Vechtense bord is slechts
een klein fragment bewaard, zodat het stempel niet preciezer kan worden
gedateerd dan in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], ca.
45-70 na Chr.

S80 SECVNDI

Drag 24/25 RMO VF*942a.

Van dit stempel is maar één parallel bekend, op een Drag 24 uit Clermont-
Ferrand. De datering berust uitsluitend op het profiel van het Vechtense
bakje. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

S81 SECVNDI

Ritt 8 PUG 1414, 1947-66
Ritt 8 of 9 RMO f1940/5 193, f1940/5 234
Ritt 9 RMO VF2649, f1940/5 92, f1940/5 234, zonder nr (2
ex)
PUG 1946-25
Drag 24 PUG 1947-367
Drag 24/25 RMO VF2645, VF2646, VF*491g, VF*937, VF*941,
VF*941c, VF*941d, VF*941i, VF*941j,
VF*944, VF*945a, f1940/5 193
PUG Ve1926/5
Drag 27g RMO VF2647, VF*941g
Bakje RMO VF*928
Drag 29 RMO VF*941f

Dit is veruit het bekendste stempel van Secundus. Uit de vormen waarop
het voorkomt, blijkt dat het uit de voor-Flavische tijd stamt. Tot de
vindplaatsen behoren Aislingen¹, Camulodunum², het Erdlager te Hofheim³,
een kuil met stempels van Aquitanus, Bassus en Regulus te Leicester, het
Keramiek-lager te Oberwinterthur en Valkenburg periode 1⁴. Slechts een van
de vele tientallen bekende afdrucken is in een Flavische context aan het licht
gekomen, en wel in de legioensvesting te Nijmegen. La Graufesenque [1],
ca. 45-70 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 98 en 100
- 2 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 169
- 3 Ritterling 1904, Taf VIII 71
- 4 Glasbergen 1940-1944b, 234, 120

S82 SECVNDI

Drag 24/25 RMO VF2658c, VF*941a, VF*941e, VF*1358
Drag 27g RMO VF1954, VF1959h, VF2052, VF2652, VF2926,
VF*941b, VF*941i
PUG 1947-124, 1947-413
Drag 33a RMO VF2658b

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Aislingen, het depot van
Cirencester¹, de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen², en het
Keramiek-lager te Oberwinterthur. Uit dit gegeven en uit de vondst van enkele
afdrucken op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24/25 kan worden afgeleid dat het
stempel in de voor-Flavische periode thuishoort, waarschijnlijk in de tijd van

Nero. De afdrucken zijn vaak moeilijk leesbaar, wellicht omdat de letters
van de patrijs geleidelijk met klei gevuld zijn geraakt. De Drag 33a uit
Vechten heeft aan de binnenzijde een groef aan weerszijden van de overgang
van de bodem naar de wand - een eigenaardigheid die alleen bekend is van
exemplaren uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw, dit bakje
is daarom waarschijnlijk een van de jongste stukken met dit stempel. La
Graufesenque [1], ca. 55-80 na Chr.

- 1 Hartley/Dickinson 1982, 120, fig 41, 44
- 2 Daniels 1955, 74, m1481, aangemerkt als onleesbaar

S83 SECVNDI

Drag 27g RMO VF24 (33)

Dit stempel is verder alleen bekend uit Mainz-Weisenau, Metz, Neuss¹ en
Rissussen, onder andere op bakjes Ritt 9 en Drag 24/25. Het profiel van
het stuk uit Vechten wijst op een datering onder Nero. La Graufesenque [2],
ca. 55-70 na Chr.

- 1 O a Mary 1967, Taf 32, 25

S84 SECVNDI

Ritt 9 PUG 1947-237
Drag 24/25 RMO VF*944a, f1940/5 234
Drag 27g RMO VF2658

Dit stempel is onder andere aangetroffen in het Erdlager te Hofheim¹, in een
kuil met materiaal uit de tijd van Claudius te Mainz-Weisenau² en in
Valkenburg periode 1³. La Graufesenque [2], ca. 45-60 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, Taf VIII 73
- 2 Neeb 1913/1914, 128, Abb 3-4, 2, met stempels van Damonius, Felix
en Tertius
- 3 Glasbergen 1948-1953, 146, 330-331

S84* SECVND<I>

Ritt 8 RMO VF24 (42)
Drag 24/25 RMO f1940/5 111

Deze afdrucken zijn gemaakt met een gebroken patrijs die oorspronkelijk
SECVNDI te lezen gaf. Er zijn tot nu toe geen exemplaren bekend uit een
gedateerde context, maar de vondst van enkele afdrucken op bakjes Ritt 8
en 9 en Drag 24/25 en de gegevens over de originele versie wijzen op een
datering onder Nero. La Graufesenque [1]¹, ca. 60-70 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl 112, 155d

S85 SIICVNDI

Drag 15/17 RMO VF1820b, zonder nr
Drag 18 RMO VF*944b, zonder nr
Bord PUG Ve1925/5

Van dit stempel lijken tot dusver geen andere exemplaren bekend te zijn¹.
De profielen van de borden uit Vechten pleiten voor een datering in de tijd
van Claudius en Nero. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

1 Alleen Mary 1967, Taf 36, 4 zou identiek kunnen zijn

S86 SECVND

Drag 24/25 RMO VF2642

Van dit stempel is maar één parallel bekend, en wel uit Straatsburg Het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat het van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr

S87 SECVN

Ritt. 9 RMO zonder nr

De enige aanwijzing voor de datering van dit stempel wordt gevormd door de vondst van enkele exemplaren op bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24 Gezien het profiel van het stuk uit Vechten hoort het stempel thuis in de tijd van Claudius en Nero La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr

Secundus iii

De produkten van Secundus iii dateren voor het merendeel uit de Flavische tijd¹ De profielen doen echter vermoeden dat een deel van de patrijzen waarmee ze zijn gemerkt, al in de jaren zestig in gebruik is genomen Deze veronderstelling wordt echter slechts in enkele gevallen door andere gegevens bevestigd²

De jongste vondstcomplexen die stempels met de naam Secundus hebben opgeleverd, zijn de Salisberg en de Zugmantel Uit dit gegeven lijkt men te mogen afleiden dat Secundus iii aan het einde van de 1ste eeuw of uiterlijk in de eerste jaren van de 2de eeuw het werk heeft neergelegd

Op grond van de datering van zijn werkstukken zou Secundus iii identiek kunnen zijn met T Flavius Secundus³ of met L Tertius Secundus⁴ De laatstgenoemde lijkt de beste kandidaat te zijn, want diens produkten zijn samen met die van Secundus iii aangetroffen in het afval rond de grote oven te La Graufesenque⁵ Secundus iii mag misschien tevens worden gelijkgesteld met de Secundus die in een waarschijnlijk uit de Flavische tijd stammend borderel uit La Graufesenque wordt genoemd⁶

Secundus iii heeft wellicht ook enige tijd in Espalion gewerkt Uit chemische analyses is namelijk gebleken dat in dit productiecentrum stukken zijn gemaakt die gestempeld zijn met de tekst SECVN F, mogelijk met een patrijs die ook in La Graufesenque is gebruikt⁷

Op grond van de vermelding van de vondst van enkele stempels van Secundus iii in Banassac⁸ zou men kunnen veronderstellen dat hij ook in dit productiecentrum sigillata heeft gemaakt De desbetreffende stukken zijn echter afkomstig uit collecties die ook vondsten uit La Graufesenque bevatten Als ze werkelijk in Banassac zijn aangetroffen, betekent dit bovendien nog niet dat ze daar zijn gemaakt⁹

1 Zie voor de criteria waarop de rubricering van de stempels met de naam Secundus is gebaseerd, de inleiding bij de stempels van Secundus i

2 Vgl catalogus nr S88, S91 en S94

3 Hermet 1934, pl 113, 170-170a en 190, Vernhet/Vertet 1976, Mees 1995, 94 v en Taf 181

4 Vgl catalogus nr S105-107

5 Vernhet 1981, 34, afb 8, 16-24

6 Marichal 1988, nr 97

7 Vgl catalogus nr S100

8 Peyre 1975, 52 v

9 Vgl p 14, noot 8

S88 OFSECVNDI

Schotel RMO VF2654, VF2656, VF*945, VF*947

Deze afdrukken zijn gemaakt met een patrijs die oorspronkelijk een stempelvlak met halfronde uiteinden had Afdrukken met die vorm zijn onder andere gevonden in Camulodunum en in de brandlaag uit 61 na Chr te Londen¹, zodat de patrijs al onder Nero in gebruik moet zijn genomen

De versie met ingekerfde uiteinden is onder meer in de canabae bij de Nijmegen legioensvesting aan het licht gekomen De profielen van de Vechtense schotels wijzen op een datering in de Flavische periode La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr

1 Millett 1987, 116

S89 OFS EC VN<D>

Schotel RMO VF*936, VF*1419
PUG Ve1925/2a

De hier vermelde schotels zijn gemerkt met een bijgewerkte patrijs Oorspronkelijk gaf deze OFSECVND te lezen, zonder punten in de tekst De originele versie is nog niet in een gedateerde context aangetroffen Hetzelfde geldt voor de bijgewerkte versie, waarvan maar drie parallellen bekend zijn, op stukken van de typen Drag 18 en 18R¹

Op de schotels met de nummers VF*936 en Ve1925/2a is de patrijs tweemaal ingedrukt, een bijzonderheid die ook bekend is van schotels van Abitus, Sarrutus en Vitalis² Van de schotel met nummer VF*1419 is maar een fragment bewaard gebleven, maar het heeft er de schijn van dat op dit stuk maar een enkele afdruk aanwezig was, waarschijnlijk omdat het kleiner is dan de beide andere³ De profielen van de Vechtense schotels doen vermoeden dat de bijgewerkte versie uit het laatste kwart van de 1ste eeuw stamt La Graufesenque [2], ca. 75-100 na Chr

- 1 Het is echter mogelijk dat Knorr 1907, Taf XXXI 92, op een Drag 29, een afdruk is van dezelfde patrijs
- 2 Vgl catalogus nr A3, S35 en V68, en tevens Y5*
- 3 De beide eerstgenoemde schotels hebben standringen met een diameter van resp 118 en 134 mm, de laatstgenoemde heeft een standring van ca. 94 mm doorsnede

S90 OFSECVND

Drag 29 RMO VF2034j, VF2657, VF*479c (Knorr 1919, Taf 74 D), VF*939, VF*939a, VF*939b, VF*939c
PUG Ve1925/5 = 8062 (Mees 1990, Abb 15, 3)

Dit stempel komt voornamelijk voor op kommen Drag 29, maar er zijn ook enkele exemplaren bekend op borden Drag 18 Tot de vindplaatsen behoren Camelon, Carlisle¹, Castleford en Rottweil De decoraties van de kommen Drag 29 met dit stempel vormen een tamelijk heterogene groep, en kunnen onder Nero en in de vroeg-Flavische tijd worden gedateerd² La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr

1 Dickinson 1990, 233, fig 183, 36

2 Behrens 1913/1914, Taf V 3, Knorr 1919, Taf 74 B, F en G, Morren 1966, 231, 10-11 (uit een klein depot met kommen van Canillus, Germanus en Vadero), Girossens 1986, 8, pl 2, 1, Rougier 1988, 389, 651 en 661, Fasold 1991, 86, Abb 6, 16

S91 OFSEC VND

Drag. 15/17 RMO: VF2655; VF*934; VF*935; VF*936.
 Bord RMO: VF*938a.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen, Oberstimm¹ en Rheingönheim². Op grond van de profielen van de borden uit Vechten kan het kort voor of in de Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [1]³, ca. 65-90 na Chr.

1. Simon 1978, Taf. 59, C784.
2. Ulbert 1969, Taf. 9, 62.
3. Vgl. Hermet 1934, pl. 112, 115c, wellicht identiek; Dausse 1990, pl. A, 101.

S92 OFSEC VN

Drag. 18 RMO: VF*932.

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, onder andere uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Rottweil¹. Het profiel van het bord uit Vechten doet vermoeden dat de patrijs waarmee het is gemerkt, al onder Nero in gebruik is genomen. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

1. Knorr 1907, Taf. XXXI 93.

S93 OF.SECV

Drag. 27g RMO: VF2641a; VF*929.
 PUG: Ve1925/3a; Ve1926.

Dit stempel is onder andere aangetroffen in Chester, Malton en York. Het dateert dus zeker uit de Flavische tijd. Op grond van de profielen van de Vechtense bakjes mag echter worden verondersteld dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al in de jaren zestig is gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 65-80 na Chr.

S93* OF.SECV

Drag. 27g RMO: VF2722.
 Drag. 27 RMO: zonder nr.

Deze afdrukken zijn afkomstig van een gebroken patrijs. Oorspronkelijk luidde de tekst OF.SECV. Uit de gegevens over de originele versie kan worden afgeleid dat de patrijs in de Flavische tijd is beschadigd. De gereduceerde tekst is onder andere bekend uit Caerleon en Nijmegen-west. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat stukken met dit stempel tot uiterlijk 90 na Chr. op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 80-90 na Chr.

S94 OFSEC V

Drag. 18 RMO: Ve1920.1.
 Drag. 33a RMO: VF*929a.

Omdat dit stempel in de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹ is aangetroffen, zal de patrijs waarvan het afkomstig is, wel in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen. Het is echter ook bekend uit het scheepswrak Culip IV², de legioensvesting te Nijmegen en Rottweil. De Drag. 33a uit Vechten heeft aan de binnenkant aan weerszijden van de

overgang van de bodem naar de wand een groef, zoals wel vaker het geval is bij exemplaren uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

1. Daniëls 1955, 98, m1370.
2. Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 43.1.

S95 OFSEC

Drag. 27g RMO: VF964; zonder nr.
 Drag. 27 RMO: VF*925.

Dit stempel is onder andere bekend uit het afval rond de grote oven te La Graufesenque, die in ca. 80-120/130 na Chr.¹ in bedrijf is geweest, uit Carlisle en de Nijmeegse legioensvesting, en van de Salisberg². La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

1. Vernhet 1981, 34, fig. 8, 24.
2. ORL B24, 8, 26.

S96 OFSEC

Drag. 27g RMO: VF*925a; VF*926.
 Drag. 27 RMO: VF*935a.

De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de ouderdom van dit stempel, zijn Camelon en de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering in of kort voor de Flavische tijd. Bij de exemplaren met de nummers VF*926 en VF*935a is de patrijs tweemaal achter elkaar ingedrukt, net als bij twee schotels met het onder nummer S89 besproken stempel. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

S97 SECVNDIOF

Drag. 27g RMO: VF*946a.

Dit stempel is verder alleen bekend uit Bonn en Conimbriga¹. Het profiel van het bakje pleit voor een datering onder Nero of in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

1. Delgado e.a. 1975, 148, pl. XXXII 339.

S98 SECVNDIOF

Drag. 27g RMO: VF2651; VF*946; Ve1920.14; f1980/7.314.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Hedderheim, Newstead¹, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, een omstreeks 80 na Chr. aangelegd graf op het Marktveld te Valkenburg² en York. In Volubilis is een identieke afdruk aangetroffen op een Ritt. 8³. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

1. Curle 1911, 240, 90.
2. Met stempels van Apronius, Calvus, Iucundus, Roppus en Vitalis ii.
3. Laubenheimer 1979, 190, fig. 12, 229 (stempel), en 198, fig. 24, 229 (profiel).

S99 SECVNDVSF

Drag 18 RMO VF*950
Bord RMO VF2664, Ve1927/3 "Oostveen"

De vondst van identieke afdrukken in Camelon en in de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae maakt het aannemelijk dat dit stempel in de Flavische tijd thuishoort. De profielen van de borden uit Vechten doen echter vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt La Graufesenque [1]¹, ca. 60-90 na Chr

1 Hermet 1934, pl 112, 155

S100 SECVNF

Drag 18 RMO VF2995
PUG 7

Dit stempel komt voornamelijk voor op borden Drag 18, maar er zijn ook afdrukken bekend op bakjes Drag 33a. In Richborough is bovendien een afdruk gevonden op een Drag 29, met een decoratie die in de vroeg-Flavische tijd thuishoort¹. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Chester, Inchtuthil², de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen en Valkenburg periode 4³.

In Brive zijn twee sterk gelijkende afdrukken aangetroffen, op een Drag 15/17 en een Drag 33⁴. Chemische analyse heeft uitgewezen dat beide stukken in Espalion zijn gemaakt⁵. Het is echter niet zeker dat deze afdrukken van dezelfde patrijs afkomstig zijn als die uit Vechten La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr

- 1 Pryce 1949, pl LXXVII 30
- 2 Hartley 1985, 315, fig 96, S14-15
- 3 Glasbergen 1948-1953, 146, 328
- 4 Tilhard e a. 1991, 246, fig 12, 19-20
- 5 Tilhard e a. 1991, 235, diagr 1, 43 en 52

S101 SECVN[DI]

Drag 27 RMO VF*913a.

Dit stempel komt ook voor op bakjes Drag 33 en 33a. Het is onder andere bekend uit het afval rond de grote oven in La Graufesenque¹, die in de jaren 80-120/130 na Chr in bedrijf is geweest, uit Chester, Hedderheim² en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en van de Saalburg. De Drag 27 uit Vechten is een plomp exemplaar, het profiel doet vermoeden dat het stempel op zijn vroegst uit de tijd van Domitianus stamt La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 21
- 2 Wolff 1911, 45, Abb 9, 25

S102 SECVNDI

Drag 27g RMO zonder nr
Drag 27 RMO VF*941h

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen, tenzij een sterk gelijkende afdruk uit een graf bij het castellum op de Zugmantel van dezelfde patrijs afkomstig is¹. De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering onder Nero of in de Flavische tijd La Graufesenque [1], ca. 60-90 na Chr

1 ORL A3, Taf 13, 50

S103 SECVNDI

Drag 27g RMO f1975/4 4

Van dit retrograde stempel lijken tot nu toe geen andere exemplaren te zijn gevonden. Het bakje heeft een ronde rand en een standring die aan de binnenzijde geleidelijk in de bodem overgaat. Het dateert op zijn vroegst uit het einde van de tijd van Nero La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr

S104 [SEC]VNO

Drag 18 RMO VF*1405

De tekst van dit retrograde stempel luidt strikt genomen SECVNO, maar waarschijnlijk mag men SECVND lezen. Er zijn maar enkele parallellen bekend, uit Fishbourne, Nancy, Okarben¹ en Valkenburg-De Woerd². Het profiel van het Vechtense bord doet vermoeden dat het stempel uit de tijd van Nero of de Flavische periode dateert La Graufesenque [2], ca. 60-90 na Chr

- 1 Simon 1980, 85, Abb 19, H51
- 2 Bloemers/Sarfati 1976, 156, fig 9c, 144 (ondersteboven afgebeeld)

L. Tertius Secundus

Bij de opgraving van de grote oven in La Graufesenque zijn in het daaromheen opgehoopte afval vele tientallen stempels van L. Tertius Secundus aan het licht gekomen, onder andere op door oververhitting aan elkaar gebakken borden¹. Daarmee is het bewijs geleverd dat deze pottenbakker in La Graufesenque werkzaam is geweest, en niet in Montans, zoals Oswald voor mogelijk heeft gehouden².

De produkten van L. Tertius Secundus worden regelmatig aangetroffen in vondstcomplexen uit de jaren tachtig en negentig van de 1ste eeuw. In Hedderheim is zelfs een bord met zijn naam te voorschijn gekomen uit een graf dat een munt van Trajanus bevatte³. Op grond van deze gegevens kunnen zijn activiteiten worden gedateerd in de jaren 80-120 na Chr.

Het is niet onmogelijk dat L. Tertius Secundus identiek is met Secundus III, in het afval rond de grote oven te La Graufesenque zijn namelijk naast stempels met de naam L. Tertius Secundus ook exemplaren met alleen het cognomen Secundus gevonden⁴, die gewoonlijk aan de in deze catalogus als Secundus III aangeduide pottenbakker worden toegeschreven.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 16-18
- 2 Oswald 1931, 290, op grond van een onduidelijke signatuur in een vormschotel uit Montans
- 3 Vgl catalogus nr S107
- 4 Vernhet 1981, 34, fig 8, 20-24, vgl catalogus nr S95 en S101

S105 L TER SECVN

Drag 18 RMO VF2328 + VF*538x, VF*930x
Bord RMO VF1999

Dit stempel komt niet alleen voor op borden, maar ook op schotels en op een enkele Drag 27. Het is onder andere bekend uit het afval rond de grote oven te La Graufesenque uit de jaren 80-120/130 na Chr¹, uit Bad

Cannstatt², Butzbach en Corbridge³, van de Saalburg, en uit een graf in de omgeving van Winchester dat ook stempels van Severus II bevatte⁴ La Graufesenque [1]⁵, ca. 80-120 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 16
- 2 Knorr 1921, Taf X 274
- 3 Dickinson/Hartley 1988a, 227, 117
- 4 Collis 1976, 70, fig 1, 3
- 5 Vernhet 1979, pl XXX, vgl noot 1

S106 LTER SECVN

Drag 27g RMO VF2103, VF*933
 Drag 27 RMO VF*539

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het afvaldepot rond de grote oven te La Graufesenque¹, Castlecary², Chesterholm, Hedderheim³ en een op zijn vroegst in 97 na Chr aangelegd graf te Nijmegen-west⁴ La Graufesenque [1]⁵, ca. 80-110 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 17
- 2 Hartley 1972a, 7, 10
- 3 Fischer 1973, 221, Abb 83, 54
- 4 Met stempels van Celsus II, Censor, Lucundus, Peregrinus en Sulpicius, en een munt van Nerva uit 97 na Chr
- 5 Vgl noot 1

S107 LTER SECV

Drag 18 RMO VF*930
 Bord RMO VF*538

In het afval rond de grote oven te La Graufesenque uit 80-120/130 na Chr zijn tientallen identieke afdrukken aangetroffen op aan elkaar gebakken borden Drag 18¹ Het stempel is verder onder andere bekend uit Corbridge², Echzell³, Okarben⁴, Stockstadt⁵ en Wilderspool In Hedderheim is een exemplaar gevonden in een graf dat ook een munt van Traianus bevatte⁶ La Graufesenque [1]⁷, ca. 80-110 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 18
- 2 Haverfield 1915, 286
- 3 ORL B18, 52
- 4 ORL B25a, 21, 28
- 5 ORL B33, Taf XIX 128
- 6 Wolff 1911, 35, 38, en 45, Abb 9, 26, uit graf 190
- 7 Vgl noot 1

Senecio

Senecio is tot nu toe steeds onderscheiden van Senicio¹ Omdat de e en de i in bepaalde gevallen verwisselbaar waren², is het echter mogelijk dat het een en dezelfde pottenbakker betreft³ De stempels met de schrijfwijze Senecio⁴ dateren waarschijnlijk alle uit de periode van ca 40-70 na Chr Daarmee vallen ze binnen het tijdvak waarin Senicio actief is geweest

- 1 Oswald 1931, 291 v
- 2 Vgl Marichal 1988, 58
- 3 Volgens Haalebos (1979, 125) zijn in het depot Cluzel 15 te La Graufesenque enkele kommen Drag 29 aangetroffen waarop onder de

reliefversiering afdrukken zichtbaar zijn van de signaturen SINICIO, SENICIO, SIINICIO en SIINIICIO, deze afdrukken zijn echter uiterst vaag (vgl idem, 135, Taf 5, 2-2a), zodat de lezing niet altijd zeker is
 4 Zie o a Hermet 1934, pl 112, 156, Fiches e a 1978, 191, fig 4, 73, Hartley/Dickinson 1978b, 332, 67, Guéry 1979, 73, fig 10, 18

S108 SENEICI

Drag 24/25 RMO VF25 (85), VF2667

Omdat in Xanten een identieke afdruk is aangetroffen op een Drag 25¹, moet de patrijs waarmee deze bakjes zijn gemerkt, uiterlijk omstreeks 40 na Chr in gebruik zijn genomen De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Aislingen², het depot van Narbonne-La Nautique³ en Valkenburg periode 2 en 3⁴ La Graufesenque [1], ca. 40-65 na Chr

- 1 Steiner 1911, Taf XXI 186
- 2 Knorr 1912, Taf XIV 105
- 3 Fiches e a 1978, 191, fig 4, 74
- 4 Glasbergen 1940-1944b, 234, 123, Glasbergen 1967, 107, 401

Senicio

Omdat Senicio onder andere borden Drag 17 heeft gemaakt, is hij waarschijnlijk al onder Tiberius actief geweest Deze conclusie wordt gesteund door de decoraties van enkele door hem gestempelde kommen Drag 29 en door de vindplaatsen van zijn stempels, waartoe onder andere de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en Velsen 1 behoren

Oswald heeft ten onrechte verondersteld dat aan de productie van Senicio al onder Claudius een einde is gekomen¹ De oorzaak van deze misvatting is dat hij uit een latere tijd daterende afdrukken van gebroken patrijzen van Senicio niet als zodanig heeft herkend, maar onder Nicia of Nicrus heeft gerubriceerd² In werkelijkheid moeten de werkzaamheden van Senicio zich tot in de Flavische tijd hebben uitgestrekt, want zijn producten zijn onder andere aangetroffen in het scheepswrak Culp IV

Senicio heeft ook vormschotels voor kommen Drag 29 en bekertjes Drag 30 gemaakt, waarschijnlijk in de tijd van Nero³ Minstens twee van de vormschotels voor kommen Drag 29 zijn gebruikt door Celadus⁴ Senicio heeft op zijn beurt kommen afgevormd in een vormschotel van Gallicanus⁵ en in een exemplaar dat ook door Amandus is gebruikt⁶

- 1 Oswald 1931, 292 en 419
- 2 Oswald 1931, 219 en 410, vgl catalogus nr S111* en S113
- 3 Mees 1995, 95 en Taf 182, 1-4
- 4 Mees 1995, Taf 182, 3-4
- 5 Mees 1995, Taf 67, 2
- 6 Knorr 1952, Taf 56 J, Haalebos 1979, 125

S109 SENICIO FEC

Drag 29 RMO VF1484 (Knorr 1919, Taf 77 H), VF2668 (idem, Taf 76 D), VF2670 (pl 41, d), VF2671, VF2672, VF2672a, VF3014, VF*479d (Knorr 1919, Taf 76 C), VF*954a, VF*955, VF*955a, VF*960, VF*960a, VF*960b, VF*960c (idem, Taf 77 G), VF*968a, f1909/10 2, Ve1927/2 "Oostveen" (pl 41, c), f1980/7 335 (pl 41, b)
 PUG 1585 (pl 41, a)

Bij sommige afdrukken lijkt na de E nog een spoor van een C zichtbaar te zijn, zodat de tekst van dit stempel wellicht SENICIO.FEC luidt, en niet SENICIO.FE. Tot de vindplaatsen behoren Brandon Camp¹, Camulodunum², het Erdlager te Hofheim³, Valkenburg periode 2 en 3⁴ en Zwammerdam periode I⁵, zodat het stempel wel uit de tijd van Claudius en Nero zal dateren. Deze conclusie kan ook worden getrokken uit de decoraties van de kommen, die een tamelijk heterogeen geheel vormen⁶. Senicio heeft zeker een vormschotel uit de werkplaats van Gallicanus gebruikt⁷, en daarnaast nog een exemplaar waarmee ook Amandus een kom heeft gemaakt⁸. Van de twintig kommen met dit stempel uit Vechten hebben er dertien slechts een enkele groef rond het stempel. La Graufesenque [1]⁹, ca. 45-70 na Chr.

1. Hartley 1987b, 82, fig. 19, 1.
2. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 170 en 172.
3. Ritterling 1904, Taf. VIII 74.
4. Glasbergen 1948-1953, 146, 332-333; Glasbergen 1967, 107, 402.
5. Haalebos 1977, Taf. 25, 248.
6. Knorr 1919, Taf. 75 A, 76 B en F en 77 L; Pryce 1932, pl. XXII 1-2; Glasbergen 1940-1944a, afb. 56, 1 en 2; Knorr 1952, Taf. 55 D, 56 N-O en 58 R; Vanderhoeven 1975b, 33, Taf. 15, 104; Haalebos 1977, Taf. 31, 2 (uit dezelfde vormschotel als Glasbergen 1940-1944a, afb. 56, 2).
7. Mees 1995, Taf. 67, 2.
8. Knorr 1952, Taf. 56 J; Haalebos 1979, 125.
9. Hermet 1934, pl. 112, 156a.

S110 SENICIO.F

Drag. 29 RMO: VF*959a; VF*959b (Knorr 1919, Taf. 76 E).

Dit stempel is verder alleen bekend uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en van het Kops Plateau te Nijmegen¹. De profielen van de kommen uit Vechten pleiten voor een datering in het tweede kwart van de 1ste eeuw. De decoratie van het stuk met nummer VF*959b is verwant met die van een kom van Stabillio uit Neuss². La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

1. Haalebos/Verlinden 1975, pl. XLIX A, 52.
2. Knorr 1919, Taf. 79 A.

S111 SENICIO.F

Ritt. 8 RMO: VF*959.
 Drag. 24/25 RMO: VF*373a.
 Drag. 27(g?) PUG: 1512.

Omdat dit stempel onder andere op bakjes Ritt. 8 en 9 en Drag. 24 voorkomt, moet de patrijs al in de voor-Flavische tijd in gebruik zijn genomen. Hij is waarschijnlijk omstreeks 70 na Chr. beschadigd geraakt, want afdrukken met de tekst ENICIO zijn nog aangetroffen op bakjes Drag. 24/25. Exemplaren met de complete tekst zijn echter ook bekend uit Chester¹, Hedderheim en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr.

1. Hartley 1981, 244.

S111* <S>ENICIO<F>

Drag. 27g RMO: VF2347a; VF*373; VF*954; zonder nr.; Ve1927/1.
 Drag. 27 RMO: VF2003.

Deze afdrukken zijn gemaakt met een beschadigde patrijs die oorspronkelijk SENICIO.F te lezen gaf. Omdat de gereduceerde versie nog op bakjes Drag. 24 voorkomt, zal de beschadiging wel niet lang na 70 na Chr. hebben plaatsgevonden.

De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Aislingen¹, het scheepswrak Culp IV² en een onder Domitianus aangelegd graf te Winchester³. De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat stukken met dit stempel tot uiterlijk 80 na Chr. op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1]⁴, ca. 70-80 na Chr.

1. Knorr 1912, Taf. XIV 106.
2. Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 15.2.
3. Biddle 1967, 235, fig. 7, 11, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Memor, Cosius Rufinus, Sabinus en Vitalis ii.
4. Dausse 1990, pl. A, 68.

S112 SENICIOF

Drag. 29 RMO: VF2669.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, Camulodunum en Velsen 1¹. Ook uit de decoratie van een kom uit Mainz-Weisenau² blijkt dat het een vroeg stempel moet zijn. Het Vechtense exemplaar heeft een lichtgekleurde kern en een matte bruine deklaag. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

1. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 90-91 (twee aan elkaar passende fragmenten?).
2. Knorr 1919, Taf. 77 J.

S113 <S>ENICI<O>

Drag. 24/25 RMO: VF*723a.

Dit is een afdruk van een beschadigde patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk SENICIO luidde. Afdrukken met de complete tekst zijn onder andere bekend uit Camulodunum¹, het depot van Cirencester² en Valkenburg periode 1a³.

Het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat de patrijs op zijn laatst onder Nero is beschadigd. De gereduceerde versie is nog aangetroffen in het scheepswrak Culp IV⁴ en in de vulling van een kort na 81 na Chr. aangelegde waterput te Praunheim⁵. La Graufesenque [1], ca. 60-80 na Chr.

1. Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 171.
2. Hartley/Dickinson 1982, 120, fig. 41, 45.
3. Glasbergen 1948-1953, 146, 334.
4. Nieto e.a. 198 v., fig. 147, 15.1.
5. Fasold 1991, 86, Abb. 6, 28.

S114 SENICIO

Ritt. 8 RMO: VF949.
 Ritt. 8 of 9 RMO: VF*958.
 Drag. 27g RMO: VF*958a.

Omdat dit stempel op bakjes Ritt. 8 voorkomt, en er een exemplaar bekend is uit de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹, is de patrijs zeker in de voor-Flavische tijd gebruikt. De lijst van vindplaatsen omvat echter ook Caersws II². La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

1. Daniëls 1955, 74, m1482.
2. Dickinson 1989, 82, 16.

S115 SENI

Drag 27(g?) RMO VF2666

Het is niet zeker dat dit een stempel van Senicio is. Oswald heeft het gerangschikt onder L. Senis¹, maar daarvoor is het te oud. Het zou echter wel een stempel van Senilis kunnen zijn.

Tot nu toe is het stempel alleen aangetroffen op bakjes Drag 27 en 27g. Omdat het ook voorkomt op exemplaren zonder groef aan de buitenzijde van de standring, zal de patrijs wel voornamelijk in de Flavische tijd zijn gebruikt. Het profiel van het bakje uit Vechten doet echter vermoeden dat hij al onder Nero is gemaakt. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 293, vgl. catalogus nr S117

Senilis

Senilis is een betrekkelijk onbekende pottenbakker, die zowel in La Graufesenque als in Le Rozier actief is geweest¹. Zijn bekendste stempel is het exemplaar met de tekst SENILISF, dat in La Graufesenque is aangetroffen op een Drag 15/17 waarop een borderel is aangebracht². De werkzaamheden van Senilis kunnen op grond van de vondst van enkele van zijn produkten in Aislingen³, Baginton⁴, Camulodunum⁵, het depot van Narbonne-La Nautique⁶ en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting in het derde kwart van de 1ste eeuw worden gedateerd. Het is weinig aannemelijk dat deze Senilis identiek is met de Senilis die omstreeks het eind van de 1ste eeuw vormschotels voor kommen Drag 37 heeft gesignd⁷.

- 1 La Graufesenque Hermet 1934, pl. 112, 157; Le Rozier Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13
- 2 Marichal 1988, nr. 74
- 3 Knorr 1912, Taf. XIV 107 (stempel) en XVI 19 (profiel)
- 4 Hartley/Dickinson 1966-1967, 87, fig. 11, 3
- 5 Hawkes/Hull 1947, pl. XLIII 173
- 6 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 75
- 7 Mees 1995, 95, Taf. 182, 5-7, en 183-184

S116 SENI[LI]

Drag 27 RMO VF1998

Dit stempel is verder alleen bekend uit Neuss¹, op een Drag 24. Hoewel het Vechtense bakje geen groef aan de buitenzijde van de standring heeft, dateert het gezien het profiel waarschijnlijk uit de voor-Flavische tijd, en wel van kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 50-70 na Chr.

- 1 Mary 1967, Taf. 34, 36

L. Seni-

S117 L SENI[S]

Drag 27 PUG 1458

De datering van dit stempel levert weinig problemen op. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere het afvaldepot bij de grote oven te La Graufesenque uit 80-120/130 na Chr.¹, Carlisle, Hedderheim, Heronbridge,

Rubchester² en Rottweil³. In Praunheim is een exemplaar aangetroffen in een graf dat in de jaren zeventig of tachtig is aangelegd⁴. Het stempel stamt dus zonder twijfel uit de laatste decennia van de 1ste eeuw.

De interpretatie van de tekst is een minder eenvoudige kwestie. Op duidelijke afdrucken is te zien dat de tekst L SENI S luidt⁵. De beginletter zal wel een afkorting van het praenomen Lucius zijn. Als de punt tussen de I en de S als een scheidingsteken moet worden opgevat, mag het stempel worden beschouwd als de verkorte weergave van de tria nomina van een pottenbakker. Het gentilicium zou in dat geval Senicius, Senilius of Senius kunnen hebben geluid⁶. Kent men aan de punt slechts een decoratieve waarde toe, dan kan men Senis beschouwen als een afgekort gentilicium of een al dan niet afgekort cognomen. Namen die met Senis- beginnen zijn echter zeldzaam, tot nu toe lijken er slechts twee bekend te zijn, namelijk Senissius⁷ en Seniserus⁸. De naam Senis is verder onbekend⁹. La Graufesenque [1]¹⁰, ca. 70-100 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34
- 2 Wild 1985ab, 53, 49(S)
- 3 Knorr 1907, Taf. XXXII 326
- 4 Riese 1907, 21, uit graf 217, met stukken met de stempels OFC EN en QVINTIO
- 5 Zie bijv. Laubenheimer 1979, 190, fig. 12, 236-237
- 6 Schulze 1904, 228 en 444, Mócsy e.a. 1983, 260
- 7 Mócsy e.a. 1983, 260
- 8 Balsan 1970, 101, pl. I 2 SENISERI / ARDACI
- 9 De door Oswald (1931, 293) onder L. Senis opgevoerde stempels kunnen voor het merendeel aan andere pottenbakkers worden toegewezen, zoals het stempel OF SENIS, dat van een fabrikant uit Chémery-Faulquemont afkomstig is. Enkele stempels met de tekst L SENI S zijn door Oswald (idem, 294) abusievelijk ondergebracht bij CI Sentus (vgl. de inleiding bij catalogus nr S122-125)
- 10 Hermet 1934, pl. 112, 158, vgl. noot 1

Seno

De hieronder besproken stempels met de teksten SENOMA en SENOM zijn door Oswald toegewezen aan een zekere Cn Seno, die in de periode Claudius-Vespasianus werkzaam zou zijn geweest¹. Het praenomen heeft hij ontleend aan twee verkeerd gelezen stempels van C. Cingus Senovir, die met de eerder genoemde exemplaren niets van doen heeft². Dat het cognomen van de pottenbakker die achter de stempels SENOMA en SENOM schuilgaat, Seno heeft geluid³, is misschien evenmin een correcte veronderstelling. Het is namelijk niet zeker dat de genoemde stempels mogen worden gelezen als SENO(nus) MA(nus), het kan ook gaan om afkortingen van het cognomen Senomantus⁴.

Op grond van de overeenkomsten tussen de decoraties van sommige kommen Drag 29 met het stempel SENOM en die van enkele exemplaren van Senicio⁵ heeft Knorr aangenomen dat Seno een verkorte vorm van Senicio is⁶. Of deze veronderstelling nu juist is of niet, het is zeker dat de vormschotels waarin de bewuste kommen zijn gemaakt, uit dezelfde werkplaats afkomstig zijn⁷.

De stempels met de teksten SENOMA en SENOM lijken op grond van de vindplaatsen en van de decoraties van de kommen Drag 29 waarop ze zijn aangebracht, gedateerd te mogen worden in de periode van ca. 35-65 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 293 v. en 419
- 2 Oswald 1931, 293 OFCNSEN en OCNSENO, vgl. catalogus nr S121
- 3 Zie voor deze naam Kajanto 1965, 188, Mócsy e.a. 1983, 261
- 4 Mócsy e.a. 1983, 261, vgl. Genty/Fiches 1978, 84, fig. 7, 14 SENOMA NTOS

- 5 Vgl Knorr 1919, Taf 77 J (SENICIOF) met Taf 78 A (SENO), en Knorr 1952, Taf 55 C (SENOMA) met Taf 55 D (SENICIO FEC)
- 6 Knorr 1919, 75
- 7 Vgl Vernhet 1990-1991, 55, voor een (vormschotel voor?) Drag 29 met het stempel SENOM onder de decoratie

S118 SENOMA

Drag 29 RMO VF2628, VF2894 (pl 41, e), VF*923

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, alle op kommen Drag 29 De decoraties van deze stukken¹ en de profielen van de Vechtense kommen wijzen op een datering onder Claudius en Nero La Graufesenque [1]², ca. 45-65 na Chr

- 1 O a Knorr 1952, Taf 55 C, Vanderhoeven 1976b, 9, Taf 35, 260
- 2 Vgl Hermet 1934, pl 112, 159, wellicht identiek.

S119 SENOM

Drag 29 RMO VF*956

Dit stempel komt voornamelijk voor op kommen Drag 29, maar ook wel op bakjes Drag 24/25 en 27g Tot de vindplaatsen behoren Aislingen¹ en Ristussen² De decoraties van de kommen Drag 29 met dit stempel pleiten voor een datering rond het midden van de 1ste eeuw³ La Graufesenque [1], ca. 35-65 na Chr

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 108
- 2 Knorr 1919, Taf 78 B
- 3 Knorr 1919, Taf 78 A, Knorr 1952, Taf 58 T, Fiches 1978, 48, fig 4, 3

Senome-

S120 SENOME

Drag 24/25 RMO VF*957, VF*957a.

Het is niet duidelijk hoe de tekst van dit stempel moet worden geïnterpreteerd In beginsel zou het een stempel kunnen zijn van de pottenbakker die zijn produkten met de teksten SENOMA en SENOM heeft gemerkt¹ Er zijn echter geen andere stempels bekend waarin de naam van de pottenbakker wordt gevolgd door ME Daarom lijkt het vooralsnog beter de tekst op te vatten als een afkorting van een overigens onbekend cognomen

Uit de vondst van identieke afdrukken in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en op een Drag 25 in Roanne² blijkt dat het een vroeg stempel moet zijn De profielen van de bakjes uit Vechten wijzen op een datering voor het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr

- 1 Dit geldt natuurlijk alleen als die pottenbakker Seno heette, en niet Senomantus (vergelijk de inleiding bij catalogus nr S118-119)
- 2 Feugère e a. 1977, 121, pl X 8

C. Cingius Senovir

C Cingius Senovir behoort tot de laatste pottenbakkers uit La Graufesenque die sigillata naar het noordwesten hebben geëxporteerd Tot de vindplaatsen van zijn stempels behoren Bad Cannstatt¹, Holt², de Saalburg³, Straubing⁴, Theilenhofen⁵ en Wilderspool In La Graufesenque zijn Senovirs produkten onder andere aangetroffen in het afval rond de grote oven die in de jaren 80-120/130 na Chr in bedrijf is geweest⁶ Zijn werkzaamheden zijn waarschijnlijk tot deze periode beperkt geweest

C Cingius Senovir heeft ook tal van vormschotels voor Drag 37 vervaardigd, die hij onder de versiering heeft gesigneerd⁷ De kommen die in deze vormschotels zijn gemaakt, zijn voor een belangrijk deel in Gallia Narbonensis afgezet

- 1 ORL B59, Taf IV 187
- 2 Grimes 1930, 122, 6
- 3 ORL A3, Taf 17, 109-110
- 4 Walke 1965, Taf 44, 343 en 345
- 5 Simon 1978b, 48, Abb 9, 203
- 6 Vernhet 1981, 34
- 7 Mees 1995, 96 en Taf 185-188

S121 [C]CINSENO

Drag 27 PUG 302

De enige zekere parallel van dit stempel is een afdruk op een Drag 27 die misschien eveneens in Vechten is gevonden¹ Exemplaren uit Autun², Riegel³ en Straubing⁴ zouden echter ook identiek kunnen zijn Het profiel van het hier vermelde bakje uit Vechten wijst op een datering omstreeks het einde van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr

- 1 PUG 667, herkomst onbekend
- 2 De Fontenay 1874, pl IV 116
- 3 Fritsch 1910a, 29, 336
- 4 Walke 1965, Taf 44, 345

Sentrus

Sentrus is een van de minder bekende pottenbakkers uit La Graufesenque Zijn produkten zijn er onder andere aangetroffen in de Fosse de Gallicanus Tot de vindplaatsen behoren ook Camulodunum, het Erdlager te Hofheim¹ en Verulamium periode I² Omdat Sentrus nog borden Drag 17 heeft vervaardigd, zal hij omstreeks 40 na Chr al wel actief zijn geweest De stempels met zijn naam dateren waarschijnlijk uit de periode Tiberius-Nero, en zijn daarmee ouder dan Oswald heeft aangenomen³

De stempels SENT en SENT die hier onder Sentrus worden opgevoerd, zijn door Oswald gerangschikt onder CI Sentus uit La Graufesenque, die onder Tiberius zou hebben gewerkt⁴ De desbetreffende rubriek omvat verder echter slechts Arretijnse stempels en exemplaren van L. Seni- en C. Cingius Senovir⁵ De stempels met de teksten SENT en SENT kunnen op grond van de vindplaatsen en van de profielen van de stukken waarop ze zijn aangebracht, evenals die met de naam Sentrus in de tijd van Tiberius-Nero worden gedateerd Ze kunnen daarom zonder bezwaar eveneens aan Sentrus worden toegewezen

- 1 Ritterling 1912, Taf XXII 244
- 2 Dickinson 1984, 174, fig 70, 26
- 3 Oswald 1931, 294 en 419

- 4 Oswald 1931, 294
 5 Arreujns CSENTI, SENT, C SEN en SENTI, L. Seni- LSENTIS en S SENT S (vgl. catalogus nr S117), C Cingius Senovir OFCLSEN (te lezen als OFCNSN)

S122 SENTRVS

Bakje RMO VF*965

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, en wel uit La Graufesenque, Autun¹ en Silchester, op bakjes Drag 24/25 en 27g. Van het stuk uit Vechten is slechts een klein bodemfragment bewaard gebleven, het is daarom slechts bij benadering te dateren. Vermoedelijk stamt het van omstreeks het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 35-65 na Chr.

- 1 De Fontenay 1874, pl. X 369

S123 SENT

Drag 27 RMO Ve1914 10

Dit stempel is verder alleen aangetroffen in La Graufesenque, op bakjes Ritt 8 en Drag 27g. Een van de uit het productiecentrum bekende exemplaren is gevonden in de Fosse de Gallicanus. Hoewel het Vechtense bakje geen groef aan de buitenzijde van de standring heeft, dateert het naar alle waarschijnlijkheid uit de voor-Flavische tijd, en wel van na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

S124 SENT

Drag 24 PUG Ve1920/2

De enige tot nu toe bekende parallel van dit stempel is gevonden in Neuss, op een Drag 24/25. Het profiel van het bakje uit Vechten pleit voor een datering rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 40-60 na Chr.

S125 SENT

Ritt. 5 RMO VF*963a¹, f1940/5 13, f1940/5 234
 Drag 27g RMO VF*963 (afb. 6 61, 1)

In de Fosse de Cirratus te La Graufesenque zijn ruim veertig identieke afdrukken aangetroffen op bakjes Drag 24/25. Verder is het stempel alleen bekend uit Neuss² en Poitiers, op bakjes Drag 24 en 33a. Bij de Drag 27g uit Vechten is de insnoering van de wand aan de binnen- en buitenzijde door lijsten gemarkeerd, in de bovenzijde van de lip is een groef aangebracht. La Graufesenque [1], ca. 20-45 na Chr.

- 1 Dit exemplaar is nog gezien bij de inventarisering van het Vechtense materiaal door B. M. Dickinson omstreeks 1970, maar is nu onvindbaar.
 2 Eitlinger 1983, Taf. 52, 4 (profiel), en 68, 416 (stempel). Vgl. idem, 60, 416. "Im Material wirkt das Stück ganz sudgallisch."

Severus I

Van de vier stempels die hieronder worden besproken, zijn er twee zoveel ouder dan de voornamelijk uit de Flavische tijd daterende stempels met de naam Severus, dat ze wel van een oudere naamgenoot afkomstig moeten zijn¹. Van de beide andere stempels is dit niet volstrekt zeker. Ze zijn weliswaar ouder dan de aan Severus II toegewezen exemplaren, maar sluiten er wat de datering betreft min of meer op aan, in beginsel zouden het dus de oudste stempels van Severus II kunnen zijn.

Als de stempels met de nummers S127-128 inderdaad van Severus I afkomstig zijn, zou deze de pottenbakker kunnen zijn die in het uit ca. 55-80 na Chr. daterende stempel FELIXSEV wordt genoemd². In dat geval is in de werkplaats van Severus I dus een zekere Felix actief geweest. Deze is waarschijnlijk niet identiek met de welbekende Felix uit La Graufesenque en Le Rozier, omdat die in de desbetreffende periode al een eigen bedrijf had.

- 1 Catalogus nr. S126 en S129
 2 Zie catalogus nr. F26

S126 SEVERVS

Drag 18 RMO VF*978a.
 Drag 27g RMO VF2686, VF*978
 Drag 33(a?) RMO VF*978b

Uit de vondst van enkele identieke afdrukken in Velsen I¹ en van een exemplaar op een Drag 17c op de Hunerberg te Nijmegen² blijkt dat dit een vroeg stempel is. De profielen van de Vechtense stukken pleiten voor een datering in of kort voor de tijd van Claudius. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

- 1 Glasbergen/Van Lath 1977, 13, Abb. 3, 92-94
 2 Stuart 1976, 117, fig. 29, 293

S127 SEVER

Drag 27g RMO VF2677, VF2679, VF*971, VF*971a, VF*971b, VF*971c

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque, Nijmegen en Xanten¹. In het productiecentrum is het onder andere aangetroffen op bakjes Ritt 8 en Drag 24. Dit gegeven wijst op een datering van het stempel in de voor-Flavische tijd. Wegens de profielen van de Vechtense bakjes zou het wellicht nog iets jonger kunnen zijn. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Steiner 1911, Taf. XXI 191

S128 SEVE

Drag 27g RMO VF*970

De enige tot nu toe bekende parallel van dit stempel is afkomstig uit La Graufesenque¹. Het Vechtense bakje behoort tot het kleine formaat en is daarom moeilijk te dateren, maar waarschijnlijk stamt het uit het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl. 112, 160a.

S129 SEV

Drag 27g RMO VF*968
PUG 1492, 1946-11

Van dit stempel zijn tot dusver geen andere exemplaren gevonden. De profielen van de bakjes wijzen op een datering in of kort voor de tijd van Claudius La Graufesenque [2], ca. 35-55 na Chr.

Severus II

Als de stempels met de nummers S127-128 niet de oudste stempels van Severus II zijn, maar de jongste van Severus I¹, dan mag worden aangenomen dat Severus II laat in de tijd van Nero is begonnen te produceren. Tot de weinige aanwijzingen voor een activiteit in de voor-Flavische periode behoren de vondst van een van zijn stempels op bakjes Ritt. 9² en de aanwezigheid van enkele van zijn produkten in het Geschirredepot te Burghofe³.

Veruit de meeste werkstukken van Severus II zijn echter bekend van vondstcomplexen uit een latere tijd, waaronder Bad Cannstatt, Butzbach, de Zugmantel en twee rond het einde van de 1ste eeuw aangelegde graven in Nijmegen-west. Op grond van deze gegevens kan het einde van de activiteiten van Severus II omstreeks 100 na Chr. worden gedateerd. Het is daarom weinig aannemelijk dat hij nog in Banassac werkzaam is geweest, zoals men zou kunnen afleiden uit enkele stempels die in dit produktiecentrum zouden zijn gevonden⁴.

Op grond van de datering van zijn werkzaamheden mag worden aangenomen dat Severus II tevens de maker is van enkele met SEVER, SEVERI en SIIVIRI gesigioneerde vormschotels voor kommen Drag 29 en 37 en bekertjes Drag 30⁵. Het aantal overeenkomsten tussen de decoraties van Severus' vormschotels en die van door hem in de bodem gestempelde kommen Drag 29 is echter gering⁶. Een van de door Severus gesigioneerde vormschotels voor kommen Drag 29 is gebruikt door C. Silvius Patricius⁷.

Van de medewerkers van Severus II is er één met name bekend, uit stempels met de teksten OFSEVERPVD en OFSEVERP⁸. De Pudens die hiern wordt genoemd, is waarschijnlijk niet identiek met de Pudens die in andere stempels voorkomt.

Het is niet uitgesloten dat de volledige naam van Severus II M. Iulius Severus heeft geluid. Deze tria nomina komen voor in een zeldzaam stempel, dat onder andere in de Nijmeegse canabae is aangetroffen⁹.

1 Zie de inleiding bij catalogus nr. S126-129.

2 Vgl. catalogus nr. S137.

3 Zie catalogus nr. S136.

4 Peyre 1975, 53, uit 19de-eeuwse collecties (vgl. p. 14, noot 8).

5 Mees 1995, 96 v., Taf. 189-190, en 191, 1-9 en 11.

6 Vergelijk het benedenfries van Knorr 1952, Taf. 83 B met dat van Taf. 83 A (Mees 1995, Taf. 190, 1), de decoratie van Hartley 1972b, 238, fig. 89, 68 lijkt enigszins op die van een ongepubliceerde vormschotel uit La Graufesenque.

7 Mees 1995, Taf. 189, 1.

8 Zie catalogus nr. S143 en de bijbehorende inleiding.

9 Vgl. Oswald 1931, 298. Anders dan Oswald heeft verondersteld, betreft het een pottenbakker uit La Graufesenque. Oswalds datering onder Trajanus is gebaseerd op de vermelding van een stempel uit Echzell, dat in werkelijkheid van L. Fabu- afkomstig is (vgl. catalogus nr. F2).

Omdat de O niet altijd goed zichtbaar is, wordt dit retrograde stempel is vaak ten onrechte gelezen als BISENESI¹. Het komt ook voor op bakjes Drag 27 en 33 en op kommen Drag 29 met decoraties die in de Flavische tijd thuishoren². Tot de vindplaatsen behoren onder andere Corbridge³, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Okarben⁴. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 44, onder Bisenesus. Een van de Vechtense afdrucken is door hem wellicht gelezen als CAISEVERI (idem, 363, onder Carus & Severus).
- 2 Hartley 1972b, 238, fig. 89, 68, Simon 1980, Taf. 28, H6.
- 3 Haverfield 1915, 278, gelezen als BISENESI.
- 4 Simon 1980, 85, Abb. 19, H6.

S131 OF SEVERI

Drag 29 RMO VF*975c

Dit stempel komt uitsluitend voor op kommen Drag 29. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Caerleon, Chester en de Saalburg La Graufesenque [2], ca. 70-85 na Chr.

S132 OF SEVERII

Drag 18 RMO VF*975f, VF*1555
Bord RMO VF2681

De tekst van dit stempel luidt niet zoals de meeste andere van Severus II OF SEVERI, maar OF SEVERII. De voorlaatste I is echter zo onduidelijk, dat het misschien niet meer is dan een krasje in de patrijs. De enige gedateerde vindplaats van dit stempel is Carlisle. De profielen van de borden uit Vechten pleiten voor een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

S133 OFSEVERI

Drag 27 RMO VF*975, zonder nr.
PUG 1947-93

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, op schotels en bakjes Drag 27. Tot de vindplaatsen behoren Friedberg¹ en Hedderheim. Te oordelen naar de profielen dateren de Vechtense bakjes uit de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr.

- 1 ORL B26, 33, Abb. 1, 47.

S134 OFSEVERI

Drag 18R PUG 1946-27
Schotel RMO VF*974d, VF*974f, VF*974i, VF*974j

Dit stempel komt voor op stukken van de typen Drag 18, 15/17R, 18R en 29. Verder zou er een afdruk zijn aangetroffen op een grote Drag 24/25, maar gezien de datering van het stempel zou dit een verkeerd gedetermineerd bord van servies E kunnen zijn. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Bad Cannstatt, Butzbach, Caerleon, Caerwent, de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west, de Saalburg en de Zugmantel. La Graufesenque [1], ca. 70-95 na Chr.

S130 OFSEVERI

Drag 27g RMO VF2678, VF*972b, VF*977, VF*1215

S135 OFSEVERI

- Drag 18 RMO VF906, VF2682, VF2683, VF2684, VF*974, VF*974a, VF*974b, VF*974c, VF*974e, VF*974g
- Drag 27 RMO VF2676, VF*975g

De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is als gevolg van slijtage geleidelijk van gedaante veranderd. De oudste afdrukken, waarvan er hier een is afgebeeld, zijn ongeveer rechthoekig van vorm, met licht ingedeukte uiteinden. De zijanten van het stempelvlak van de patrijs zijn langzaam aan afgerond, totdat uiteindelijk afdrukken ontstonden met zuiver halfronde uiteinden. Op de jongste afdrukken zijn de buitenste letters niet meer zichtbaar. Te oordelen naar de stukken uit Vechten is de patrijs aanvankelijk alleen gebruikt om borden te merken, en pas in een later stadium voor het stempelen van bakjes.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Caerleon¹, Chester, Newstead², Rubchester, Segontium³, Valkenburg periode 4⁴ en een onder Domitianus nabij Winchester aangelegd graf⁵. La Graufesenque [1], ca. 70-95

- 1 Nash-Williams 1929, 301, fig. 37, 39
- 2 Curle 1911, 241, 94, uit een kuil die ook een stuk van Crispus bevatte
- 3 Hartley/Dickinson 1985b, 78, fig. 13, 4
- 4 Glasbergen 1948-1953, 146, 336
- 5 Collis 1976, 70, fig. 1, 8-10, met onder andere een stuk van L. Tertius Secundus

S136 OF SEVERI

- Drag 27g RMO VF2675, VF2680, VF*973, VF*976, VF*976a, VF*976b, VF*976c, VF*976d

De hier opgesomde bakjes zijn gemerkt met een patrijs die door slijtage in de loop van de tijd steeds vagere afdrukken heeft opgeleverd. Op de oudste afdrukken luidt de tekst nog duidelijk OF SEVERI, maar de jongste exemplaren geven nog slechts FSEVEI te lezen.

De oudste context waarin dit stempel is vertegenwoordigd, is het Geschirrdépot te Burghofe. De lijst van vindplaatsen omvat verder onder andere Caerleon, Carlisle, de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae, Nijmegen-west en Rottweil¹. La Graufesenque [1], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Knorr 1907, Taf. XXXI 151

S137 OFSEVERI

- Drag 18 RMO VF*976e

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 9 en Drag 27g. Het is onder andere aangetroffen in Castleford en in de Nijmeegse legioensvesting en de aangrenzende canabae. La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

S138 OFSEVER

- Drag 18 RMO VF2685
- Bord RMO VF*850c
- Drag 27 RMO VF*973x, VF*975b, VF*1521

De patrijs waarvan deze afdrukken afkomstig zijn, is geleidelijk versleten. Op de jongste afdrukken zijn de buitenste letters nog maar gedeeltelijk zichtbaar. Op grond van de Vechtense stukken mag men veronderstellen dat de patrijs eerst voor borden is gebruikt, en pas later voor bakjes.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het Erweiterungslager te Hedderheim¹, de Nijmeegse legioensvesting, een laat-1ste-eeuws graf te Nijmegen-west², Rottweil³ en de Saalburg⁴. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

- 1 Dragendorff 1907, Taf. XXII 16
- 2 Met stempels van Bassus II, Crestus, L. Fabu-, Rufinus II, L. Cosius Vinlis en Vitalis II
- 3 Knorr 1907, Taf. XXXI 273
- 4 ORL A3, Taf. 17, 115

S139 OF SEVER

- Drag 27 RMO VF*974h

Dit stempel is verder alleen bekend uit Friedberg, Regensburg-Kumpfmühl¹ en Straatsburg. Het profiel van het Vechtense bakje wijst op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

- 1 Vgl. Faber 1994, Beilage 5, 86, wellicht het hier vermelde exemplaar

S140 OFSEVER

- Drag 33a RMO VF*1295

De lijst van vindplaatsen van dit retrograde stempel omvat onder andere de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting¹, de Saalburg en Straubing². Het bakje uit Vechten heeft aan de binnenzijde aan weerszijden van de overgang van de bodem naar de wand een groef, zoals wel vaker het geval is bij exemplaren uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

- 1 Uit een op zijn vroegst in of na 89 na Chr. aangelegd riool (vgl. voor de datering van het riool Bogaers/Haalebos e.a. 1977, 82 v, Bogaers/Haalebos e.a. 1988, 32)
- 2 Walke 1965, Taf. 44, 347-348

S141 <SE>VERIM[A]<N>

- Drag 27 RMO VF*834

Dit is een afdruk van een tweemaal beschadigde patrijs. Oorspronkelijk luidde de tekst SEVERIMAN. Een afdruk uit deze fase is aangetroffen in de Nijmeegse legioensvesting of de bijbehorende canabae.

Op een gegeven ogenblik is de laatste letter van de patrijs grotendeels afgebroken, waarna de tekst SEVERIMAI luidde. Tot de vindplaatsen van deze versie behoren Caerleon, Catterick, het Erweiterungslager te Hedderheim¹ en twee graven te Nijmegen-west die op zijn vroegst in de jaren negentig zijn aangelegd².

Uit de voornoemde gegevens kan worden afgeleid dat de patrijs waarschijnlijk pas in de laatste jaren van de 1ste eeuw opnieuw is beschadigd, waarbij ook de twee beginletters zijn verdwenen. Het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat het nog uit de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 90-100 na Chr.

- 1 Dragendorff 1907, Taf. XXII 17
- 2 Het ene graf bevatte onder andere sigillata van Celsus II, C. N. Celsus, Memor, Sex(tus?) Can- en Sulpicius en een munt uit 97 na Chr., het andere graf stukken van Censor en Verus en een munt uit 90/91 na Chr.

S142 SEVER[---]

Bord RMO VF*972a.

Van dit stempel lijken geen andere exemplaren te zijn gevonden, zodat de volledige tekst onbekend is. Het profiel van het bord wijst op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

Severus ii - Pudens

Het hieronder besproken stempel met de tekst OF SEVER<P> mag waarschijnlijk worden toegeschreven aan Pudens, een pottenbakker uit het bedrijf van Severus ii. De namen Severus en Pudens zijn ook gecombineerd in een ander stempel, waarvan de tekst OFSEVERPVD luidt¹.

Dat de produkten met de beide genoemde stempels uit de werkplaats van Severus ii afkomstig zijn, is wel zeker. De uiterlijke overeenkomsten tussen deze stempels en sommige exemplaren van Severus ii laten weinig ruimte voor twijfel². De aanvulling van de tweede naam tot Pudens staat evenmin ter discussie, aangezien Pudens veruit het meest voorkomende cognomen is dat met Pud- begint³.

De stempels van Severus ii - Pudens kunnen in de periode van ca. 65-90 na Chr. worden gedateerd. Op grond van dit gegeven is het weinig aannemelijk dat de Pudens uit de werkplaats van Severus ii identiek is met de naamgenoot die zich al omstreeks 55 na Chr. als officinator heeft gepresenteerd⁴.

- 1 Zie bijv. Walters 1908, 168, M742
- 2 Vergelijk bijv. catalogus nr. S143 met nr. S132
- 3 Mócsy e.a. 1983, 235
- 4 Zie catalogus nr. P140-143 en de bijbehorende inleiding

S143 OF SEVER<P>

Drag 18 RMO VF*975d, VF*975e
Bord RMO f1975/4 6

Dit stempel wordt gewoonlijk gelezen als OFSEVER+¹. Er is echter een afdruk bekend waaruit kan worden afgeleid dat de patrijs oorspronkelijk OFSEVERP te lezen gaf. Ook op het hier afgebeelde exemplaar kan men nog een deel van de lus van een P waarnemen.

Identieke afdrukken zijn onder andere aangetroffen in Caerleon, Carmarthen, Corbridge², de legioensvesting en de bijbehorende canabae te Nijmegen³ en Nijmegen-west, zodat het stempel zeker voornamelijk in de Flavische tijd thuishoort. Het profiel van het bord met nummer VF*975d doet echter vermoeden dat de patrijs wellicht iets eerder in gebruik is geweest. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 296 en 419, onder Severus
- 2 Dickinson/Hartley 1988a, 226, 111
- 3 Legioensvesting Bogaers/Haalebos e.a. 1977, pl. 15 A, 13, Bogaers/Haalebos 1980, pl. 16, 35, uit de gracht van periode 5

Sex(tius?) Can-

Oswald heeft aangenomen dat de hieronder besproken stempels de namen van twee pottenbakkers vermelden, Sextus en Canus¹. Beiden zijn ook afzonderlijk in zijn catalogus opgevoerd. De onder resp. Canus en Sextus

opgenomen stempels zijn echter voor het merendeel aantoonbaar van andere fabrikanten afkomstig². Het is wellicht aannemelijker dat de hieronder opgesomde stempels het gentilicium en het cognomen van een enkele pottenbakker zijn, Sextus Can-

De familienaam Sextus is welbekend, zij het niet uit La Graufesenque³. De enige uit het productiecentrum bekende cognomina met de beginletters Can- zijn Candidus en Cantus. Candidus wordt genoemd in een borderel uit het einde van de 1ste eeuw⁴, zijn naam is tot nu toe echter niet in stempels aangetroffen. Cantus kan met de hieronder besproken stempels niets te maken hebben gehad, want zijn werkzaamheden dateren voornamelijk uit de eerste helft van de 1ste eeuw⁵.

De stempels van Sex(tius?) Can- stammen uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. Dit blijkt niet alleen uit de lijst van vindplaatsen, die onder andere Butzbach, Holt en Wilderspool omvat, maar ook uit de profielen van de stukken waarop de stempels zijn aangebracht. Hoewel Sex(tius?) Can- nog bakjes van het type Drag 24/25 lijkt te hebben vervaardigd⁶, mogen zijn werkzaamheden waarschijnlijk in de periode van ca. 80-110 na Chr. worden gedateerd.

- 1 Oswald 1931, 300 en 420
- 2 De onder Canus gerubriceerde stempels zijn bijna alle afkomstig van Cantus, die voornamelijk in de eerste helft van de 1ste eeuw actief is geweest (Oswald 1931, 58 v. en 365, vergelijk de inleiding bij catalogus nr. C51 59). De aan Sextus toegewezen stempels zijn voor een belangrijk deel afkomstig van een fabrikant uit Montans (idem, 299, Gallia 38, 1980, 500).
- 3 Mócsy e.a. 1983, 265
- 4 Marichal 1988, nr. 169, vgl. catalogus nr. R31
- 5 Zie noot 2
- 6 Zie catalogus nr. S146

S144 OFSEXCAN

Drag 18 RMO VF2693
Drag 18R RMO VF890

Van dit stempel is maar een dozijn parallellen bekend, op stukken van de typen Drag 18, 18R en 33. Tot de vindplaatsen behoren Chester, Hedderneheim, de Saalburg¹ en een in het begin van de 2de eeuw aangelegd graf te Nijmegen-west². La Graufesenque [1]³, ca. 80-110 na Chr.

- 1 ORL A3, Taf. 17, 127
- 2 Het graf bevatte verder onder andere stukken van Crestio uit La Graufesenque, Roppus uit Les Martres-de-Veyre en Martialis uit Chémery-Faulquemont.
- 3 Vialettes 1894-1899, pl. I

S145 [OFSE]X CN

Drag 27 RMO VF*1161
Drag 33? RMO VF3003

Van dit onduidelijke stempel zijn maar twee andere exemplaren bekend, uit Leicester en wellicht eveneens uit Vechten¹. Het is niet onmogelijk dat het afdrukken zijn van een bijgewerkte patrijs die oorspronkelijk OF SEX CAN te lezen gaf. De laatstgenoemde versie is onder andere bekend uit het Steinkastell en het Erweiterungslager te Hedderneheim², uit een rond het einde van de 1ste eeuw aangelegd graf te Nijmegen-west³ en uit Sulz⁴. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

- 1 PUG 783, herkomst onbekend

- 2 Steinkastell Fischer 1973, 221, Abb 83, 51 Erweiterungslager Dragendorff 1907, Taf XXII 6-7
- 3 Tot de inhoud van dit graf behoorden ook stukken van Celsus 11, C N Celsus, Memor, Severus 11 en Sulpicius, en een munt van Nerva uit 97 na Chr
- 4 ORL B61a, 9, 4

S146 OF SEX CN

Drag 27g RMO VF2688, VF2690, VF*980
 Drag 27 RMO VF2687, VF2689, VF2691, VF2692, VF*932a, f1940/5 111

Omdat dit stempel regelmatig voorkomt op bakjes Drag 27, moet het een betrekkelijk laat exemplaar zijn. Dit blijkt ook uit de lijst van vindplaatsen, die onder andere Bunchester, Butzbach¹, Caerleon², Caersws³, Chester⁴, Holt⁵, de Saalburg⁶, Watercreek⁷ en Wilderspool omvat. In het licht van deze gegevens is het opmerkelijk dat het stempel nog op een Drag 24/25 is aangetroffen⁸, Sex(tuus?) Can- is waarschijnlijk een van de laatste producenten van deze vorm geweest. La Graufesenque [1]⁹, ca. 80-110 na Chr

- 1 ORL B14, 21, 23
- 2 Nash-Williams 1932, 337, fig 67, 70
- 3 Dickinson 1989, 82, 17
- 4 Newstead 1939, pl XXI 25
- 5 Grimes 1930, 124, 31-32
- 6 ORL A3, Taf 17, 124
- 7 Wild 1979, 290, S29
- 8 Laubenheimer 1979, 192, fig 14, 248 (stempel), en 199, fig 25, 248 (profiel). Dit bakje heeft een standring met een diameter van ca 48 mm, en kan op grond daarvan zeer wel een late Drag 24/25 zijn. De standring is te laag om er een bakje van servies E in te zien, en te klein voor een bord van servies E
- 9 Viallet 1894-1899, pl I, Hermet 1934, pl 112, 161, waarschijnlijk identiek

Silvanus

Omdat Silvanus regelmatig Drag 17 en Ritt 5 heeft geproduceerd, zal hij - anders dan Oswald heeft verondersteld¹ - al wel onder Tiberius actief zijn geweest. De meeste stukken uit zijn werkplaats dateren uit de voor-Flavische tijd, maar enkele moeten jonger zijn, zoals blijkt uit de vondst van stempels met zijn naam in Caerleon, Chester², Corbridge, de Nijmeegse legioensvesting en Rotthweil³. Oswald heeft nog veel meer vindplaatsen uit de tijd na 70 na Chr opgesomd, maar daarbij gaat het om stempels van een naamgenoot die in de jaren 135-160 na Chr in Lezoux werkzaam is geweest⁴. De activiteiten van Silvanus uit La Graufesenque lijken beperkt te zijn geweest tot de periode van ca. 30-80 na Chr

- 1 Oswald 1931, 301 en 420
- 2 Hartley 1981, 244
- 3 Knorr 1919, Taf 78
- 4 Vgl Hartley/Dickinson 1981, 273, 51

S147 SILVANI^{IO}F

Drag 27(g?) RMO VF24 (9)

De enige gedateerde context waarin dit stempel is vertegenwoordigd, is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. De patrijs waarvan het afkomstig is, moet op het moment dat dit depot tot stand kwam, al enige tijd in gebruik zijn geweest, want het stempel schijnt ook voor te komen op bakjes Ritt 5. Bij het stuk uit Vechten is de insnoering van de wand aan beide kanten door lijsten gemarkeerd, wat eveneens op een relatief vroege datering wijst. La Graufesenque [1], ca. 35-60 na Chr

S148 SILVANIC

Ritt 9 RMO Ve1920 23
 Drag 27 RMO f1940/5 111

De betekenis van de C aan het einde van de tekst van dit stempel is onzeker. Wellicht is het een gehalveerde O, en betreft het afdrucken van een beschadigde patrijs.

Het stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen. De datering berust op de profielen van de Vechtense bakjes. Hoewel de Drag 27 geen groef aan de buitenzijde van de standring heeft, stamt het stempel beslist uit de voor-Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr

S149 SILVANI

Drag 17a PUG 1947-50 (afb 6 27, d)
 Ritt 5 RMO VF2701a, VF*993, VF*994c, VF*994cx
 PUG 1431

De punt die op de hier afgebeelde afdruk zichtbaar is tussen de poten van de V, lijkt oorspronkelijk niet op de patrijs aanwezig te zijn geweest. Hij ontbreekt namelijk op de afdruk op de Drag 17a uit Vechten, die iets scherpere letters heeft dan de exemplaren op de bakjes Ritt 5. Gezien de vormen waarop het stempel voorkomt, moet het een vroeg exemplaar zijn. De Drag 17a uit Vechten heeft een gearceerde wand, en een van de bakjes Ritt 5 een gearceerde rand. Tot de vindplaatsen van het stempel behoren het Erdlager te Hofheim¹ en het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen². La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr

- 1 Ritterling 1904, Taf VIII 75
- 2 Grafveld Hunerberg Vermeulen 1932, pl XX 74. Kops Plateau Breuer 1931, pl XIII 97

S150 SILVANI

Drag 27g RMO VF*994, VF*994a.

Omdat dit stempel onder andere op bakjes Drag 24 voorkomt, zal de patrijs al wel in de voor-Flavische tijd zijn gebruikt. Er is echter ook een identieke afdruk bekend uit de legioensvesting te Nijmegen. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat het stempel in het derde kwart van de 1ste eeuw thuishoort. La Graufesenque [1]¹, ca. 55-75

- 1 Hermet 1934, pl 112, 162, waarschijnlijk identiek

S151 SILVANI

Drag 17c RMO VF912 (afb 6 27, j)

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het Kops Plateau te Nijmegen en Velsen 1¹. Uit de laatstgenoemde vondstcontext en de vorm van het

Vechtense bord blijkt dat het een vroeg stempel is. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

1. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 97 en 99.

S152 SILVANI

Drag. 27g RMO: VF*995.

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24, zodat het waarschijnlijk uit de voor-Flavische tijd stamt. Hierop wijzen ook de vondst van een tweetal afdrucken in de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen¹ en het profiel van het bakje uit Vechten. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

1. Daniëls 1955, 90, m1371, en 248, m1467.

S153 LVANI

Drag. 27g RMO: VF2021; VF*553x.

De enige tot nu toe bekende parallellen van dit stempel zijn aangetroffen in La Graufesenque, op twee bakjes Drag. 24. Vermoedelijk betreft het afdrucken van een gebroken patrijs, waarvan de tekst oorspronkelijk wel SILVANI zal hebben geluid. Tot nu toe zijn echter geen afdrucken uit de beginfase gevonden. De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1], ca. 50-70 na Chr.

S154 SILVANI

Ritt. 9 RMO: f1940/5.234.

Geen van de tot dusver bekende parallellen van dit stempel is in een gedateerde context aangetroffen. Het profiel van de Ritt. 9 uit Vechten doet vermoeden dat het stempel uit de tijd van Claudius en Nero stamt. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

S155 IIVAN

Drag. 24/25 RMO: VF2001g; VF3002.

Drag. 27g RMO: VF*480a.

De tekst van dit stempel luidt strikt genomen IIVAN¹. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen dat het afkomstig is van een gebroken patrijs die oorspronkelijk SILVAN te lezen gaf. Tot nu toe zijn echter geen afdrucken met deze tekst aan het licht gekomen.

Omdat het stempel op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24/25 voorkomt, is de patrijs waarschijnlijk al in de voor-Flavische tijd gebruikt. Er zijn echter ook afdrucken bekend uit Corbridge² en Straubing³. Gezien de profielen van de Vechtense stukken zal het stuk uit Corbridge wel langer dan gewoonlijk in gebruik zijn geweest. La Graufesenque [2]⁴, ca. 55-75 na Chr.

1. Vgl. Oswald 1931, 117 en 384, onder Evanus.
2. Dickinson/Hartley 1988a, 223, 47.
3. Walke 1965, Taf. 42, 184.
4. Vgl. Hermet 1934, pl. 112, 162a, wellicht identiek.

S156 SILVAN

Drag. 27g RMO: VF*994b.

De beste aanwijzing voor de datering van dit stempel is de vondst van enkele exemplaren op bakjes Ritt. 8 en 9. Uit het profiel van de Vechtense Drag. 27g mag men wellicht afleiden dat stukken met dit stempel nog in de vroeg-Flavische tijd op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], ca. 50-75 na Chr.

S157 SILVAN

Ritt. 5 RMO: VF*996.

Dit is het enige tot dusver bekende exemplaar van dit stempel. Het is niet geheel zeker of het werkelijk als SILVAN moet worden gelezen; de schuine streep aan de rechterpoot van de A is wellicht niet meer dan een beschadiging van de patrijs. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

S158 SIVAN

Drag. 24/25 RMO: f1940/5.234.

Strikt genomen luidt de tekst van dit stempel SIVAN. Het is niet duidelijk of de maker van de patrijs vergeten is een L aan te brengen, of dat de tweede letter een L is, en als IL moet worden gelezen. Identieke afdrucken zijn niet bekend. Het bakje uit Vechten heeft een aan de onderzijde sterk afgeschuinde standing, en dateert naar alle waarschijnlijkheid van voor het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr.

Silvinus i

De stempels die de naam Silvinus te lezen geven, bestrijken de periode van ca. 30-95 na Chr. De verschillen tussen de oudste en de jongste stukken waarop ze zijn aangebracht, zijn dermate groot, dat het aannemelijk is dat ze van twee verschillende fabrikanten afkomstig zijn. De stempels kunnen gemakkelijk in twee groepen worden verdeeld. De eerste groep omvat exemplaren die in de periode Tiberius-Nero kunnen worden gedateerd, en de tweede groep exemplaren die voornamelijk uit de Flavische tijd stammen.

De produkten van Silvinus i zijn onder andere aangetroffen in de Fosse de Cirratus en de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, in het depot van Narbonne-La Nautique en in Velsen 1.

Silvinus i heeft niet alleen sigillata gemaakt, maar ook vormschotels voor kommen Drag. 29¹. Minstens een daarvan is door Scotnus gebruikt².

1. Mees 1995, 97 en Taf. 192.
2. Mees 1995, Taf. 192, 1; vgl. catalogus nr. S36.

S159 OFS[ILVIN]

Drag. 16 RMO: VF2714 (afb. 6.26, i).

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en het depot van Narbonne-La Nautique¹. De Drag. 16 uit Vechten onderscheidt zich van de overige borden van dit type doordat de buitenwand nagenoeg bol is. Het bord heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1], ca. 40-65 na Chr.

1 Fiches e a. 1978, 191, fig 4, 80

S160 SILVINI[O]

Drag 24/25 RMO VF*1004a

De O waarmee de tekst van dit stempel eindigt, is op de afdruk uit Vechten niet zichtbaar. Een van de weinige aanwijzingen voor de datering van het stempel is de vondst van enkele exemplaren op bakjes Ritt 8 en Drag 24. Het profiel van het stuk uit Vechten pleit voor een datering onder Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

S161 SILVINI

Ritt 9 RMO VF2708
Drag 27g RMO VF2711

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aan het licht gekomen. De datering berust daarom uitsluitend op de profielen van de Vechtense bakjes. De Drag 27g heeft een standring met een grote diameter, en zal wel uit de eerste helft van de 1ste eeuw dateren, de Ritt 9 is wellicht iets jonger. La Graufesenque [2], ca. 35-60 na Chr.

S162 SILVINI

Drag 27g? RMO VF*1004c

Uit de vondst van identieke afdrukken in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, in Camulodunum¹ en in Velsen 1 blijkt dat dit een vroeg stempel is. Van het bakje uit Vechten is slechts de bodem bewaard gebleven. Omdat het een hoge, aan de buitenzijde gegroefde standring heeft, kan het niet veel anders zijn dan een Ritt 5 of een Drag 27g. De diameter van de groef rond het stempel pleit het meest voor een determinering als Drag 27g. La Graufesenque [1], ca. 30-50 na Chr.

1 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 176

S163 SILVIN

Drag 24/25 RMO VF*1004d

Dit stempel komt ook voor op bakjes Ritt 9. De enige gedateerde context waarin een identieke afdruk is aangetroffen, is Velsen 1. Het bakje uit Vechten heeft een aan de onderzijde enigszins afgeschuinde standring met een relatief grote diameter, en stamt daarom waarschijnlijk op zijn laatst uit de tijd van Claudius. La Graufesenque [2], ca. 30-55 na Chr.

S164 ILVIN

Drag 27g RMO VF*544x, VF*1003

Dit stempel is onder andere bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en uit Aislingen¹. De afdrukken moeten met een gebroken patrijs zijn gemaakt, maar exemplaren met een volledig tekst lijken tot nu toe niet te zijn gevonden. De bakjes uit Vechten dateren gezien de profielen uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

1 Knorr 1912, Taf XIII 112

S165 IVIN

Drag 27g PUG 1420

De enige gedateerde context waarin identieke afdrukken zijn aangetroffen, is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. Gezien het profiel van het Vechtense stuk stamt het stempel uit de tijd van Claudius en Nero. Op grond daarvan mag wellicht worden aangenomen dat het stempel afkomstig is van een gebroken en vervolgens bijgewerkte patrijs van Silvinus, en gelezen moet worden als <SI>LVIN. Voor deze opvatting pleit tevens dat de Fosse de Gallicanus, die een tiental identieke exemplaren heeft opgeleverd, ook stempels bevatte die met zekerheid van Silvinus afkomstig zijn. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

Silvinus II

De hieronder besproken stempels zijn waarschijnlijk van een andere pottenbakker afkomstig dan de exemplaren die in deze catalogus onder Silvinus I zijn gerubriceerd. De stempels van Silvinus II zijn tot nu toe niet in een voor-Flavische context aangetroffen. Gezien de profielen van enkele van zijn produkten zou hij desondanks al omstreeks 65 na Chr. actief kunnen zijn geweest. Omdat zijn produkten onder andere in Chesterholm, op de Salisberg en in Wilderspool zijn gevonden, hebben zijn werkzaamheden zich vermoedelijk tot in de jaren negentig uitgestrekt.

Silvinus II mag misschien worden gelijkgesteld met de Silvinus die voorkomt in een op een schotel van Germanus aangebracht borderel uit La Graufesenque¹.

1 Marichal 1988, nr 89

S166 OFSILVINI

Drag 27g RMO VF2697, VF2698, VF2712, VF2715, VF2716, VF*900, VF*939d, VF*975a, VF*1001, VF*1004b, VF*1005, VF*1005a, VF*1005c, VF*1005d, VF*1005e, f1975/4 4
PUG 131
Drag 27 RMO VF2716a, VF*1012x

Dit stempel is bekend uit tal van nederzettingen die pas in de Flavische tijd zijn ontstaan, zoals Carlisle¹, Chesterholm², Corbridge³, Friedberg⁴, Rottweil⁵, de Salisberg⁶ en Wilderspool⁷. De profielen van sommige bakjes uit Vechten wekken echter de indruk dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al in de jaren zestig in gebruik is geweest. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

- 1 May/Hope 1917, 192, T H 1892 98
- 2 Birley 1932, 220, 4
- 3 Haverfield 1915, 285
- 4 ORL B26, 33, Abb 1, 49
- 5 Knorr 1907, Taf XXXI 96
- 6 Suchier 1885, Taf III K15
- 7 May 1904, 62

S167 SILVINIMA

Drag 27g RMO VF2718
Drag 27(g?) RMO VF*1006

Dit stempel is onder andere aangetroffen in Carlisle, Malton en Rottweil. Uit de profielen van de Vechtense bakjes kan echter worden afgeleid dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al in de voor-Flavische tijd in gebruik is genomen. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

S168 SILVINIF

Drag 18 RMO VF2710
Bord RMO VF2935, VF*1004

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Caerleon, de legioensvesting en de aangrenzende canabae te Nijmegen¹, en Nijmegen-west. De profielen van de borden uit Vechten pleiten voor een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Legioensvesting Bogaers/Haalebos e.a. 1976, pl. 5, 8

S169 [SILV]INI

Drag 15/17R RMO zonder nr

Onder de parallellen van dit stempel bevinden zich exemplaren uit de Bregenzer Kellerfund¹, Caerleon², Corbridge en Okarben³. De schotel uit Vechten heeft een grof gearceerde cirkel aan de binnenzijde van de bodem. Het profiel doet vermoeden dat het stempel uit het laatste kwart van de 1ste eeuw stamt. La Graufesenque [2], ca. 75-95 na Chr.

- 1 Jenny 1880, 75, 18, Jacobs 1912, 183, 30
- 2 Nash-Williams 1932, 337, fig. 67, 73
- 3 Simon 1980, 85, Abb. 19, H52

S170 SILVINI

Drag 18 RMO VF2709
PUG Ve1925, Ve1926/2

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Carlisle, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west en York. Het stempel hoort dus voornamelijk thuis in de Flavische tijd. De profielen van de Vechtense borden doen echter vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt.

Het bord met nummer Ve1925 is aan de onderzijde voorzien van een graffito dat bestaat uit een I en daaronder een F met laag aangezette dwarsbalken. Deze signatuur is wellicht aangebracht door de persoon die ook een bord van Germanus en een bakje van Primus heeft gemerkt¹ (afb. 4.1, a-b). La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Vgl. catalogus nr. G25 en P128

Silvius

Oswald heeft de hieronder opgesomde stempels toegewezen aan een zekere Silvius uit La Graufesenque¹, die naar zijn opvatting kennelijk moest worden onderscheiden van C. Silvius Patricius. Het is echter de vraag of er werkelijk een tweede Silvius in dit productiecentrum heeft gewerkt. De meeste van de hier onder Silvius gerubriceerde stempels kunnen immers ook van Silvanus, C. Silvius Patricius of Silvinus I of II afkomstig zijn. De overige exemplaren die Oswald vermeldt heeft, zijn wellicht verkeerd gelezen².

Van de onderstaande stempels kunnen die met de nummers S171-172 wellicht aan Silvinus I worden toegewezen. Het stempel met nummer S173 zou van Silvinus II kunnen zijn en dat met nummer S174 van Silvanus of van Silvinus I.

- 1 Oswald 1931, 302 v. en 420, de daar vermelde datering in de periode Vespasianus-Traianus is voor een belangrijk deel gebaseerd op de vindplaatsen van het stempel SILVIOF, dat in werkelijkheid van een pottenbakker uit Lezoux afkomstig is.
- 2 Oswald 1931, 302 v. OFSILVII, OISLVII, OFSILI, SILVIV[---], SILVVS en SILVI

S171 OII SILVI

Drag 24/25 RMO Ve1924/AB
Drag 27g RMO VF3087, VF*992a, VF*1002, f1940/5 27, f1940/5 92

Dit zijn afdrucken van een bijgewerkte patrijs. Oorspronkelijk was de tweede verticale streep na de O slechts half zo hoog, zodat ze met de eerste streep een F vormde. Afdrucken van deze vorm zijn onder andere aangetroffen in La Graufesenque¹, en in Bregenz op een Drag 29 met een decoratie die waarschijnlijk rond het midden van de 1ste eeuw mag worden gedateerd².

De in Vechten vertegenwoordigde variant is ook bekend uit Aisligen³, het Keramuklager te Oberwinterthur, Rheingonheim⁴ en Riegel⁵. Gezien de profielen van de Vechtense bakjes stamt deze versie uit het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl. 112, 163
- 2 Knorr 1952, Taf. 61
- 3 Knorr 1912, Taf. XIV 111
- 4 Ulbert 1969, Taf. 9, 67
- 5 Fritsch 1910a, 29, nr. 331

S172 OFSILV<I>

Drag 27g RMO VF*992b

Deze afdruk is gemaakt met een gebroken en vervolgens bijgewerkte patrijs. Oorspronkelijk gaf hij de tekst OFSILVI te lezen, in een kader met afgeronde uiteinden. Dergelijke afdrucken zijn onder andere in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque aangetroffen.

De Vechtense versie is verder alleen uit het productiecentrum bekend, op bakjes Ritt 8 en Drag 24 en 27g. Deze stukken dateren waarschijnlijk net als het Vechtense bakje uit de tijd van Nero. La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr.

S173 OFSILV

Drag 27g RMO VF24 (78)
Drag 27 RMO VF*992

Omdat dit stempel vooral op bakjes Drag 27 voorkomt, dateert het zeker uit de Flavische tijd. Deze conclusie wordt bevestigd door de vondst van identieke afdrucken in Carlisle¹ en in het scheepswrak Culp IV². Op grond van de profielen van de Vechtense bakjes kan echter niet worden uitgesloten dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Dickinson 1990, 233, fig. 183, 40
- 2 Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 16.1

S174 SILV

Drag 24/25 RMO VF*991

Van dit stempel zijn tot nu toe geen andere exemplaren gevonden. Het bakje heeft een aan de onderzijde afgeschuinde standring, en dateert vermoedelijk op zijn laatst uit de tijd van Claudius La Graufesenque [2], ca. 30-55 na Chr.

C. Silvius Patricius

Zie catalogus nr. P39-44

Stabilio

S175 STABILIO F

Drag 29 RMO VF2723, VF2724 (Knorr 1919, Taf. 79 D),
VF*1013 (Knorr 1952, Taf. 59 B)

De pottenbakker Stabilio is tot nu toe alleen van dit stempel bekend. Het komt uitsluitend voor op kommen. Drag 29. De enige vindplaatsen die een indruk geven van de ouderdom, zijn het Erdlager te Hofheim¹ en het Kops Plateau te Nijmegen. De decoraties van de kommen met dit stempel stammen uit de tijd van Tiberius en Claudius². In veel gevallen is de band tussen de versierde zones gearceerd, zoals bij kommen uit die periode te verwachten is. De Vechtense kom met nummer VF*1013 kan zowel wegens de decoratie als wegens het profiel tot de jongste stukken worden gerekend, het stempel van deze kom wordt slechts door een enkele groef omgeven. La Graufesenque [1], ca. 25-55 na Chr.

1 Rutterling 1912, Taf. XXII 246

2 Knorr 1919, Taf. 79 A-C, Knorr 1952, Taf. 59 A en 60 E-F, Ettlinger 1969/1970, 92, Abb. 4, 2

Successus

Successus is een van de minder bekende pottenbakkers uit La Graufesenque. Zijn produkten dateren overwegend uit de tijd van Claudius en Nero, maar enkele stukken zijn wellicht iets jonger. Successus is niet alleen in La Graufesenque werkzaam geweest, maar ook in Le Rozier¹. Uit Montans is eveneens een Successus bekend, die rond het midden van de 1ste eeuw actief zou zijn geweest², Successus is echter een dermate veel voorkomende naam³ dat het in dit geval wel om een andere pottenbakker zal gaan.

1 Zie catalogus nr. S176

2 Meunier 1965-1966, pl. II 8, Gallia 34, 1976, 496, Martin 1979a, 38, pl. 7, 29-30, Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A

3 Mócsy e.a. 1983, 276

S176 SVCESVS F

Drag 27g RMO VF2728

Omdat dit stempel onder andere op bakjes Ritt. 8 voorkomt, zal de patrijs al wel in de voor-Flavische tijd zijn gebruikt. Deze veronderstelling wordt gesteund door de vondst van identieke afdrukken in de brandlaag uit 61 na Chr. in Colchester en Verulamium¹. Er is echter tevens een afdruk bekend uit de Nijmeegse legioensvesting of de aangrenzende canabae. Ook uit het profiel van het Vechtense bakje lijkt men te mogen afleiden dat stukken met dit stempel nog in de tijd van Vespasianus op de markt zijn geweest. La Graufesenque [1], Le Rozier [1]², ca. 55-80 na Chr.

1 Dickinson 1984, 174, fig. 70 43

2 Bémont/Jacob 1986, 112, fig. 13

S177 SVCCES

Ritt. 8 RMO VF*1018
Drag 27g RMO VF2732, VF*1019, Ve1924/A

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het Erdlager te Hofheim¹, het depot van Narbonne-La Nautique² en Valkenburg periode 1a³. De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, nog onder Nero in gebruik is geweest. La Graufesenque [2], Le Rozier [2], ca. 40-70 na Chr.

1 Rutterling 1912, 235, Abb. 53, 291-292

2 Fiches e.a. 1978, 191, fig. 4, 81

3 Glasbergen 1948-1953, 146, 340

Sulinus

Stempels van Sulinus worden maar zelden aangetroffen. Zijn werkzaamheden zijn daarom moeilijk te dateren. Het beste aanknopingspunt wordt gevormd door de vondst van een handvol stukken met zijn naam in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, waaruit blijkt dat hij in elk geval in het begin van de regering van Nero actief is geweest.

S178 SVLINIV

Drag 27g RMO VF*1021

Uit de asymmetrische vorm van het kader kan worden afgeleid dat dit waarschijnlijk een afdruk is van een gebroken patrijs. De tekst zal oorspronkelijk wel SVLINI M hebben geluid, met een omgekeerde M. Van een dergelijke versie zijn tot nu toe echter geen afdrukken bekend, evenmin als van de hier afgebeelde variant. Het profiel van het bakje pleit voor een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

Sulpicius

Sulpicius is naar alle waarschijnlijkheid pas na 70 na Chr. begonnen te produceren. Zijn stempels zijn althans niet in een voor-Flavische context aan het licht gekomen. Uit de profielen van sommige van zijn produkten lijkt men te mogen afleiden dat hij wellicht al in de jaren zeventig actief is geweest. Zijn werkzaamheden hebben zich zeker tot aan het einde van de 1ste eeuw uitgestrekt, want verscheidene stempels met zijn naam zijn aangetroffen in nederzettingen die op zijn vroegst onder Domitianus zijn

ontstaan, zoals Butzbach, Chesterholm en Corbridge. Hoewel zijn produkten in jongere vondstcomplexen relatief zeldzaam zijn, doen de profielen van sommige stukken vermoeden dat ze nog in de eerste jaren van de 2de eeuw op de markt zijn geweest. Hetzelfde geldt voor de decoraties van de kommen Drag 37 die in door Sulpicius gestempelde vormschotels zijn gemaakt¹.

In La Graufesenque is de naam van Sulpicius niet alleen aangetroffen in stempels en vormschotels, maar ook in een borderel dat waarschijnlijk uit het einde van de 1ste eeuw dateert².

1 Zie catalogus nr S185

2 Marichal 1988, nr 98

S179 OFISVLPIC

Drag 18 RMO zonder nr (2 ex.), f1909/10 2
Bord RMO VF2015a, VF*514b, VF*514d
Drag 27 RMO VF*514c, zonder nr

De tekst van dit moeilijk leesbare stempel luidt met grote waarschijnlijkheid OFISVLPIC. Daarmee is het vermoedelijk het jongste stempel waarin officina tot OFI is afgekort (vgl p 30). Tot de vindplaatsen behoren Corbridge¹, Okarben², een laat-1ste-eeuws graf in Nijmegen-west³, de Saalburg en Watercrouk⁴. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

1 Dickinson/Hartley 1988a, 227, 114

2 ORL B25a, 21, 43

3 Het graf bevatte verder onder andere stukken van Celsus II, Lucundus, Peregrinus en L. Tertius Secundus

4 Wild 1979, 291, S34

S180 OFSVLPIC[I]

Bord RMO VF2565, VF2725, VF*1023

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Caerleon, Chesterholm, Rottweil en de Saalburg¹. De profielen van de borden uit Vechten wijzen op een datering rond het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1]², ca. 80-110 na Chr.

1 ORL A3, Taf 17, 130

2 Hermet 1934, pl 113, 164b

S181 OFSVLPIC[I]

Drag 18 RMO VF*1026

De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de ouderdom van dit stempel, zijn Brecon en Chester. Te oordelen naar het profiel van de Drag 18 uit Vechten dateert het stempel uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [1]¹, ca. 80-110 na Chr.

1 Dausse 1990, pl A, 118, waarschijnlijk identiek.

S182 [O]FSVLPIC[I]

Drag 18 RMO VF*1025

Dit stempel is onder andere bekend uit Castleford, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, en een onder Nerva of Traianus aangelegd graf te Nijmegen-west¹. Het profiel van het Vechtense bord pleit voor een

datering in het laatste kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

1 Tot de overige bijgaven behoorden produkten van Celsus II, C. N. Celsus, Memor, Severus II en Sex(tus?) Can-, en een munt van Nerva uit 97 na Chr.

S183 SVLPICIV

Drag 15/17 RMO VF*1027, f1909/10 2
Bord RMO VF2729

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Caerleon¹, Caerwent, Malton en Okarben². De profielen van de borden uit Vechten doen vermoeden dat het stempel uit het laatste kwart van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [1]³, ca. 75-100 na Chr.

1 Nash-Williams 1929, 301, fig 37, 41

2 ORL B25a, 21, 27

3 Hermet 1934, pl 113, 164

S184 SVLPICI

Drag 18 RMO VF2731

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aangetroffen. Uit het profiel van het Vechtense bord kan echter worden afgeleid dat het stempel uit het einde van de 1ste eeuw stamt. La Graufesenque [2], ca. 75-100 na Chr.

S185 SVLPICI

Drag 18 RMO VF*1024, VF*1024b
Bord RMO VF2734, VF2734a, VF*1024c

De patrijs waarmee deze borden zijn gestempeld, is ook gebruikt om vormschotels voor Drag 37 in de decoratie te merken. Borden, schotels en bakjes met dit stempel zijn onder andere gevonden in Caerleon en Chester en op de Saalburg¹. Tot de vindplaatsen van kommen Drag 37 uit vormschotels van Sulpicius behoren Carlisle, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Rottweil, Straubing en Wilderspool. De decoraties stammen uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw². De borden uit Vechten horen gezien de profielen eveneens in deze periode thuis. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

1 Schonberger 1970, 27, Abb 3, 71

2 Mees 1995, 97 v en Taf 193-194

S186 SVLPICI

Drag 27g RMO VF1895a, VF*1024a, VF*1024d
Drag 27 RMO VF2730

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Butzbach, Caerleon en Corbridge. De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat het niet een van Sulpicius' jongste stempels is. La Graufesenque [1]¹, ca. 70-100

1 Hermet 1934, pl 113, 164a

S187 SVLPICI

Drag 27 RMO VF2733

Dit stempel lijkt verder alleen in La Graufesenque te zijn gevonden, op twee bakjes Drag 27g Het profiel van het Vechtense stuk pleit voor een datering in of kort na de Flavische tijd La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr

S188 SVLPICI

Drag 27g RMO VF*1024e

Van dit stempel zijn tot nu toe maar twee parallellen bekend, op bakjes Drag 27 uit een laat-1ste-eeuws graf in Nijmegen-west¹ Het Vechtense bakje dateert gezien het profiel uit de laatste decennia van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 Het graf bevatte verder onder andere produkten van Celsus II, Censor, Iulundus, Peregrinus en L. Tertius Secundus

S189 SVLPI

Drag 27g RMO VF*1022x

Omdat dit stempel nog niet in een gedateerde context lijkt te zijn aangetroffen, is de datering uitsluitend gebaseerd op het profiel van het bakje uit Vechten La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

S190 SVLP

Drag 27g RMO VF*1022

De enige tot nu toe bekende parallellen van dit stempel zijn gevonden in La Graufesenque en Tongeren¹, op bakjes Drag 27 en 27g Het profiel van het Vechtense stuk wijst op een datering rond het einde van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr

- 1 De Schaetzen/Vanderhoeven 1964, 72, pl. XIII 6

Tabur-

T1 TABVR

Drag 27g RMO VF*1030

Van dit stempel zijn tot nu toe maar zes parallellen bekend, geen daarvan is in een gedateerde context aangetroffen¹ Omdat het stempel onder andere op bakjes Ritt 8 en Drag 24 voorkomt, zal het wel in de voor Flavische tijd thuisshoren Het profiel van het bakje uit Vechten wijst op een datering onder Claudius en Nero

De volledige naam van de pottenbakker die in dit stempel wordt genoemd, is niet bekend De enige andere patrijs die hij schijnt te hebben gebruikt, geeft OFTABVR te lezen Een afdruk hiervan is in La Graufesenque aangetroffen op een Drag 29 die op grond van de reliëfversiering in het derde kwart van de 1ste eeuw kan worden gedateerd La Graufesenque [1], ca. 40-65 na Chr

- 1 Een exemplaar uit Richborough is gevonden in een kuil waarvan de inhoud om onduidelijke redenen ca. 50-80 na Chr wordt gedateerd (Hayter 1949, 219, 298[A])

Tabus - Virtus

T2 TABIVIRTVTI[S]

Drag 27 RMO VF2736

Dit stempel is onder andere aangetroffen op bakjes Drag 24/25¹ (vgl. afb. 6.59, h) en op een Drag 29 met een dubbele groef rond het stempel² De patrijs waarmee deze stukken zijn gemerkt, moet daarom op zijn laatst onder Vespasianus in gebruik zijn genomen De lijst van vindplaatsen omvat echter tal van nederzettingen die pas in de jaren tachtig of negentig zijn ontstaan, zoals Butzbach, de Saalburg³, Theilenhofen⁴ en Wilderspool In Hedderheim is een afdruk aangetroffen in een graf dat verder onder andere een munt van Trajanus uit 102 na Chr bevatte⁵ Een stuk met dit stempel uit Wallsend zal wel uitzonderlijk lang zijn gebruikt.

Het stempel geeft twee namen weer De eerste mag op grond van twee in La Graufesenque gevonden borderellen waarschijnlijk tot Tabus worden gereconstrueerd⁶ Als men ervan uitgaat dat de Virtus van dit stempel de Virt(h)us is van de officina-stempels uit de jaren 45-90 na Chr⁷, dan wordt de naam van de officinator hier, anders dan gebruikelijk is, voorafgegaan door die van zijn werknemer⁸ La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr

- 1 Laubenheimer 1979, 192, fig. 14, 268 (stempel), en 199, fig. 25, 268 (profiel), Nieto e a. 1989, 198 v, fig. 147, 141
- 2 Bogaers/Haalebos e a. 1977, pl. 15 A, 15
- 3 ORL A3, 180, 132
- 4 Simon 1978b, 48, Abb. 9, 213
- 5 Wolff 1911, 45, Abb. 9, 37, uit graf 192, met stempels van Calvus, C. N. Celsus en L. Cosius Virilis
- 6 Marchal 1988, nr. 35 en 86
- 7 Vgl. catalogus nr. V44-54
- 8 Vgl. bijv. Bassus I - Coelus, Primus - Sco- en Severus - Pudens

Tascovan-

T3 TASCOVAN

Ritt 5 RMO VF*1036

Het is niet duidelijk of dit stempel moet worden gelezen als TASCOMA¹ of als TASCOVAN Omdat stempels van het manus-type over het algemeen een voluit geschreven genitivus te lezen geven en een omgekeerde M weliswaar geen unicum, maar zeker een rareit is, verdient de tweede mogelijkheid de voorkeur Namen die met Tascovan beginnen, zijn tot dusver niet bekend, van Tasco bestaan trouwens evenmin parallellen

Onder de weinige tot nu toe bekende afdrukken is er maar één die in een min of meer gedateerde context is aangetroffen, en wel in Augst Het desbetreffende stuk is afkomstig uit een brandlaag die materiaal bevatte dat op zijn laatst uit de jaren vijftig stamt² Omdat het stempel voornamelijk op bakjes Ritt 5 voorkomt, zal het wel van voor die tijd dateren La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr

- 1 Oswald 1931, 312 en 421
- 2 Furger 1992, Taf. 7, 3/24, en 95, 3/24

Taurus - Tib-**T4 TAVRI TIB**

Ritt. 1 PUG 1947-365

Van de twee namen die in dit stempel worden genoemd, komt alleen de eerste ook in andere stempels voor Taurus, die zijn naam ook wel als Taurus heeft gespeld, is een tamelijk onbekende pottenbakker die in de voor-Flavische tijd in La Graufesenque werkzaam is geweest¹ Oswald heeft zijn stempels verward met die van een Middengallische naamgenoot² Hoe de tweede naam van het stempel moet worden aangevuld, is onzeker De meest voorkomende cognomina die met Tib- beginnen, zijn Tibernus en Tiberius³ Naar alle waarschijnlijkheid gaat het om een werknemer van Taurus

Uit de vondst van een identieke afdruk in Velsen 1 blijkt dat dit een betrekkelijk vroeg stempel is Dezelfde conclusie kan worden getrokken uit de profielen van de Ritt 1 uit Vechten, van een Drag 18 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen⁴ (afb 6 29, c) en van een Drag 15/17 uit Oberwinterthur⁵ (afb 6 24, a) Het Vechtense stuk heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr

- 1 Vgl Balsan 1970, 101, pl I 27
- 2 Oswald 1931, 313
- 3 Mócsy e a 1983, 289
- 4 Stuart 1976, 118, fig 30, 303
- 5 Rychener/Albertin 1986, Taf 55, 635

Tertius

Oswald heeft aangenomen dat de hieronder besproken stempels afkomstig zijn van een fabrikant die zowel in La Graufesenque als in Montans heeft gewerkt, in de periode Tiberius-Domitianus¹ Het lijkt geen twijfel dat in beide productiecentra sigillata met de naam Tertius is gemerkt², maar het is een dermate veel voorkomend cognomen³, dat het zeer wel twee verschillende pottenbakkers kunnen zijn geweest

Tertius uit La Graufesenque is al in de tijd van Tiberius actief geweest, zoals blijkt uit de vondst van enkele van zijn stempels in Velsen 1 en op borden Drag 17 en bakjes Ritt 5 Omdat zijn produkten nog in Caerleon, Hedderheim, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Rottweil zijn aangetroffen, mag worden verondersteld dat zijn werkzaamheden zich tot in de tijd van Vespasianus hebben uitgestrekt Dat hij nog onder Domitianus sigillata heeft gemaakt, is onaannemelijk⁴

In La Graufesenque is de naam Tertius niet alleen in bodemstempels aangetroffen, maar ook in een drietal borderellen⁵ In twee daarvan wordt tevens een zekere Tritos genoemd, die doorgaans wordt gelijkgesteld met Tertius⁶ Uit de omstandigheid dat in twee borderellen zowel Tertius als Tritos wordt genoemd, mag echter worden afgeleid dat het twee verschillende personen betreft, voor deze opvatting pleit tevens dat in een derde lijst, waarin de namen in hun Latijnse vorm zijn geschreven, Tritus wordt vermeld in plaats van Tertius⁷

In principe zou Tertius identiek kunnen zijn met de Ter- die in het stempel OF MVR TER F wordt genoemd, of met L Tertius Secundus⁸ De produkten van Mur- Ter- en L Tertius Secundus dateren echter uit een latere tijd dan die met alleen de naam Tertius, zodat het naar alle waarschijnlijkheid om afzonderlijke pottenbakkers gaat.

- 1 Oswald 1931, 314 v en 421, vgl idem, 116, onder Tertius
- 2 La Graufesenque Vialettes 1894-1899, pl I FRIIV[---], waarschijnlijk te lezen als TERTIV[---], Hermet 1934, pl 113, 167-168, Marichal

1988, nr 30 Montans Durand-Lefebvre 1946, 168, pl VI 162, Meunier 1965 1966, pl IV 23, Gallia 32, 1974, 493, Gallia 38, 1980, 500

- 3 Mócsy e a 1983, 285
- 4 De door Oswald (1931, 314) voorgestelde einddatum is waarschijnlijk ingegeven door het stempel TERTIVFE uit het Steinkastell te Wiesbaden (ORL B31, 108, Abb 10, 32), dat van een Oostgallische pottenbakker afkomstig is
- 5 Marichal 1988, nr 2, 30 en 85
- 6 Marichal 1988, 94 en 104, en nr 2 en 85
- 7 Marichal 1988, nr 17
- 8 Vgl de inleiding bij catalogus nr M113-132, en catalogus nr S105-107

T5 OFTERT

Drag 27g RMO VF*1038

Van dit stempel is slechts één ander exemplaar bekend, op een Drag 27g uit Londen Te oordelen naar het profiel van het bakje uit Vechten stamt het stempel uit het derde kwart van de 1ste eeuw La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr

T6 TERTIVS F

Schotel RMO VF*1040c

In La Graufesenque is dit stempel onder andere aangetroffen op een Drag 15/17R waarop een borderel is aangebracht¹ Verder is het alleen bekend uit Canterbury, Clermont-Ferrand, Londen en Rheingonheim², zodat de ouderdom slechts bij benadering kan worden bepaald Van het Vechtense stuk is maar een klein bodemfragment bewaard gebleven, dat evenmin een precieze datering mogelijk maakt La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr

- 1 Marichal 1988, nr 30
- 2 Ulbert 1969, Taf 9, 68

T7 TERTIVSF

Bord RMO VF*1039b, VF*1040a
 Drag 27g RMO f1909/10 2
 Drag 33a RMO VF*1040d

Omdat dit stempel ook op bakjes Ritt 8 voorkomt, zal het wel in de voor-Flavische tijd thuishoren Dit blijkt ook uit het profiel van een Drag 15/17 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹, die een bijna verticale wand heeft, en een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem (afb 6 24, d) De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de datering van dit stempel, is de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr

- 1 Stuart 1976, 118, fig 30, 306

T8 TERTIVSF

Drag 16 RMO VF*1040e
 Bord RMO VF*1040b

De ouderdom van dit stempel kan worden afgeleid uit de vondst van identieke afdrukken in het depot Cluzel 15 te La Graufesenque, in

Camulodunum¹ en op het Kops Plateau te Nijmegen² La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr

- 1 Hawkes/Hull 1947, pl XLIII 178, uit periode IV, Dickinson 1985b, microfiche 2 E5, 39-40
- 2 Daniëls 1955, 101, m1449

T9 TERTI MA

Drag 18 RMO VF2740, VF2741

Omdat er afdrukken van dit stempel bekend zijn uit Caerleon, Hedderheim en Rottweil¹, moet de patrijs nog in de Flavische tijd zijn gebruikt. De Vechtense borden stammen gezien de profielen echter uit de tijd van Nero La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr

- 1 Planck 1975, 258, Abb 40, 349 en Taf 84, 3

T10 TERTIVS

Drag 27g RMO VF*1039

Van de zes tot nu toe bekende parallellen van dit stempel is er slechts één in een min of meer gedateerde context aangetroffen, en wel in Augst. Het betreft een complex met materiaal dat op zijn laatst uit de tijd van Nero dateert¹. Het profiel van het bakje uit Vechten doet vermoeden dat het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw dateert. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr

- 1 Furger 1992, Taf 95, 5/12. Furger heeft aangenomen dat het complex tot ca. 80 na Chr kan worden gedateerd (idem, 455, Phase 5). Het stempel van Acutus met nummer 5/6 is echter ten onrechte toegewezen aan Acutus uit Lezoux, en stamt uit de voor-Flavische tijd (idem, Taf 95, 5/6). Het enige andere stuk uit deze vondstgroep dat door Furger na 70 na Chr is gedateerd, is een bodemfragment van gewoon aardewerk (idem, Taf 16, 5/79). De datering van dit stuk in de Flavische tijd (idem, 102 v., Abb 74, Phase 5, 5/79) is niet nader beargumenteerd, en vermoedelijk onjuist.

T11 TERTIVS

Drag 17a PUG 1947-92

De enige tot dusver bekende parallel van dit stempel bevindt zich op een Drag 18 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹. Dit stuk heeft een gegroefde lip en net als het Vechtense bord een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem (afb. 6 29, b). De profielen van de beide borden wijzen op een datering in of kort voor de tijd van Claudius. La Graufesenque [2], ca. 30-55 na Chr

- 1 Stuart 1976, 118, fig 30, 305

T12 TER[TVS]

Drag 17b PUG 1946-11 (afb. 6 27, e)

De resterende letters van dit stempel doen sterk denken aan die van een exemplaar van een 1ste-eeuwse naamgenoot uit Lezoux. Uit de analyse van een fragment van het bord met behulp van de neutronenactiveringsmethode is echter gebleken dat het wel in La Graufesenque zal zijn vervaardigd¹.

Onlangs is in Velsen 1 een identieke afdruk aangetroffen. La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr

- 1 Vgl. bijlage A, 1

T13 TERTIVS

Drag 27g RMO VF*1039a

Dit stempel is onder andere bekend van het Kops Plateau te Nijmegen¹ en uit Valkenburg periode 2². In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is een exemplaar aangetroffen op een Drag 15/17 die gezien het profiel uit ca. 50-70 na Chr stamt³. Het Vechtense bakje zou iets ouder kunnen zijn. La Graufesenque [1]⁴, ca. 45-70 na Chr

- 1 Breuer 1931, pl XIII 98-99
- 2 Glasbergen 1940-1944b, 234, 127
- 3 Stuart 1976, 118, fig 30, 304
- 4 Balsan 1970, 105, pl III 4

T14 TER[TI]

Drag 24 PUG 1947-43

Van dit stempel zijn verder alleen exemplaren gevonden in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, in Clermont-Ferrand en in Valkenburg periode 2¹. Het bakje uit Vechten behoort tot het kleine formaat, en kan niet nauwkeurig worden gedateerd dan in de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr

- 1 Glasbergen 1967, 107, 404

T15 TERTIVS[G F E]

Schotel RMO VF2511

Over de juiste lezing van dit stempel bestaat geen enkele twijfel, maar de betekenis van de laatste drie letters is onduidelijk. Ook voor de datering van het stempel zijn maar weinig aanknopingspunten voorhanden. Van het dozijn tot nu toe bekende parallellen is meer dan de helft in Engeland aangetroffen, zodat het stempel wel op zijn vroegst uit de tijd van Claudius zal stammen. Het profiel van de schotel uit Vechten doet vermoeden dat het in het derde kwart van de 1ste eeuw thuishoort. La Graufesenque [1]¹, ca. 55-75 na Chr

- 1 Hermet 1934, pl 113, 167

L. Tertius Secundus

Zie catalogus nr. S105-107

Tetius

T16 TETIF

Ritt 8 RMO VF*1390
 Drag 24/25 RMO VF*1041
 Drag 27g PUG 388

Omdat dit stempel voorkomt op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25, zal het wel uit de voor Flavische tijd stammen. Deze conclusie wordt gesteund door de vondst van identieke afdrukken in Fishbourne periode 1B¹ en in het Erdlager te Hofheim². Gezien de profielen van de bakjes uit Vechten dateert het stempel van kort na het midden van de 1ste eeuw.

Oswald heeft het stempel toegeschreven aan een zekere Tettus of Tetus, die onder Claudius en Nero in Montans en La Graufesenque actief zou zijn geweest³. Het is echter mogelijk dat het afkomstig is van de pottenbakker die in een aantal borderellen uit La Graufesenque als Tetio, Tetiu of Tetju wordt aangeduid⁴. Zijn naam heeft dus wellicht eerder Tetus geluid⁵. Of Tetius uit La Graufesenque identiek is met de fabrikant die in Montans met de tekst TETIO heeft gestempeld, is vooralsnog onzeker⁶. La Graufesenque [1]⁷, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Dannell 1971, 315, 91
- 2 Rutterling 1904, Taf VIII 76-77
- 3 Oswald 1931, 316
- 4 Marichal 1988, nr 32 (TETIV), 53 (TETIO) en 86 ([T]ETJV). De schrijfwijze Tetio komt ook voor in een vormschotel voor kommen Drag 37 (Vernhet 1990-1991, 56)
- 5 Vgl Mócsy e.a. 1983, 286
- 6 Durand-Lefebvre 1946, 172, pl VII 163, Meunier 1965-1966, pl IV 24-25, Gallia 26, 1968, 554, Martin 1979a, 38, pl 7, 31
- 7 Hermet 1934, pl 113, 169, Dausse 1990, pl A, 86

Cosius Urap-

Cosius Urap- is een tamelijk onbekende pottenbakker, die waarschijnlijk in de tijd van Claudius en Nero actief is geweest. Hij lijkt maar twee patrijzen te hebben gebruikt, die COSIVS VR AP en COSOI VRA te lezen gaven. Op grond van de laatstgenoemde tekst mag hij wellicht worden gelijkgesteld met de pottenbakker die met COSOI en COSO heeft gestempeld¹, en met de COSOIVS die in een borderel uit La Graufesenque voorkomt².

Het gentilicium Cosius was in La Graufesenque geen onbekende naam. Het komt ook voor in combinatie met de cognomina Iucundus, Rufinus en Vinlus³. Hoe het cognomen moet worden aangevuld, is onduidelijk. Cognomina die met Urap- beginnen, zijn tot nu toe onbekend. De enige naam die verwantschap vertoont, is het cognomen Urabucius⁴.

- 1 Zie catalogus nr C145-146
- 2 Marichal 1988, nr 93, vgl idem, nr 12 COSOI
- 3 Zie catalogus nr I23-26, R30-35 en V31-42
- 4 Mócsy e.a. 1983, 319

U1 COSIV[S VR AP]

Drag 27g RMO VF1864

Omdat dit stempel onder andere op bakjes Ritt 8 en Drag 24 voorkomt, moet het vooral of uitsluitend uit de voor-Flavische tijd stammen. Deze conclusie wordt gesteund door de vondst van identieke afdrukken in Camulodunum¹, het depot van Narbonne-La Nautique² en het Keramuklager te Oberwinterthur. Uit de datering van het stempel blijkt dat twee in

Banassac gevonden stukken met dit stempel uit La Graufesenque moeten zijn aangevoerd³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 50-70 na Chr.

- 1 Hawkes/Hull 1947 pl XLII 70
- 2 Fiches e.a. 1978, 191, fig 4, 22
- 3 Peyre 1975, 33 v (vgl p 14, noot 8)
- 4 Hermet 1934, pl 110, 41, Dausse 1990, pl A, 65-66

Urituarus

U2 <V>RITVARV

Drag 27g RMO VF2512
 PUG 1947-66

Dit is een afdruk van een afgebroken patrijs, die oorspronkelijk de tekst VRITVARV te lezen gaf, zoals blijkt uit twee afdrukken uit Glanum¹. Noch de originele, noch de afgebroken versie is tot nu toe in een gedateerde context aangetroffen, zodat de datering uitsluitend berust op de profielen van de Vechtense bakjes. Hoewel in La Graufesenque nog geen stempels van Urituarus aan het licht zijn gekomen, blijkt uit de vindplaatsen van de verschillende afdrukken dat hij in dit centrum moet hebben gewerkt. La Graufesenque [3], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Bémont 1976, 86, 431 en pl IIe

Urs-

U3 OF VRS

Drag 27g RMO VF*1100

Dit stempel is verder alleen bekend uit het Steinkastell te Hofheim. De tekst is compleet, en over de lezing bestaat geen enkele twijfel. In navolging van Oswald kan men het stempel vooralsnog wellicht het beste toewijzen aan Ursus¹, het meest voorkomende cognomen dat met Urs- begint². Uit de vondst van dit bakje in Vechten en uit de aard van het baksel mag worden geconcludeerd dat het in La Graufesenque is geproduceerd. De datering is gebaseerd op het profiel. La Graufesenque [3], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 346
- 2 Mócsy e.a. 1983, 321

Urvoed-

De volledige naam van deze pottenbakker is nog niet bekend. In La Graufesenque zijn tot dusver geen produkten van hem aangetroffen, tenzij men aanneemt dat het Urvoed- is die in het tweeregelige stempel MACCAR / VRVOF¹ wordt genoemd. Wat de datering betreft behoort dit zeker tot de mogelijkheden. De verspreiding van de weinige bekende produkten van Urvoed- maakt duidelijk dat zijn werkplaats in La Graufesenque moet worden gezocht.

- 1 Balsan 1970, 101, pl I 4

U4 VRVOEDI

Drag 24/25 RMO VF*1102

Dit stempel is verder alleen aangetroffen op bakjes Drag 33a en kommen Drag 29 De enige bekende parallelen stammen uit Mainz¹, van het Kops Plateau te Nijmegen en uit Poitiers² De versiering van de Drag 29 uit Mainz vertoont overeenkomsten met die van de versierde waar uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, zodat het wel een vroeg stempel moet zijn. Dezelfde conclusie kan worden getrokken uit het profiel van het Vechtense bakje, dat een aan de onderzijde afgeschuinde standring met een betrekkelijk grote diameter heeft La Graufesenque [3], ca. 25-50 na Chr

- 1 Knorr 1952, Taf 61
- 2 Lombard 1972, 169, pl VIII 91

Vaderio

V1 VADERIO

Drag 29 RMO VF*479g (Knorr 1919, Taf 80 D), VF*1060
(idem, Taf 80 B)

De tekst van dit stempel is voor discussie vatbaar. Al naar gelang de betekenis die men aan het uitsteeksel aan de rechterpoot van de A hecht, kan men VADERIO of VANDERIO lezen. Omdat er geen namen bekend zijn die met Vader- of Vander- beginnen, is het moeilijk een keuze voor een van beide mogelijkheden te verdedigen. Maar de omstandigheid dat het uitsteeksel niet aan de basis van de A is bevestigd, maar ver boven het midden, pleit het meest voor de lezing VADERIO. Wellicht is het niet meer dan een beschadiging die bij het snijden of schoonmaken van de patrijs is ontstaan. Dat de derde letter als een L moet worden gelezen, zoals wel is voorgesteld¹, is weinig aannemelijk.

In beginsel zou men de tekst kunnen interpreteren als VADERIO (fficina)², maar omdat de produktie van de pottenbakker van wie dit stempel afkomstig is, van beperkte omvang is geweest, verdient de lezing VADERIO (fecit) wellicht de voorkeur (vgl. p. 85 v).

Het stempel is tot nu toe bijna uitsluitend aangetroffen op kommen Drag 29, met decoraties uit ca. 65-85 na Chr.³ Enkele zijn afkomstig uit vormschotels die met een zogenaamd analfabetenstempel waren gesignd⁴. Het is mogelijk dat deze vormschotels van Vaderio zelf afkomstig zijn, want het hier besproken stempel is ook bekend uit een vormschotel met een verwante decoratie⁵. De profielen van de Vechtense kommen doen vermoeden dat het stempel uit de vroeg-Flavische tijd stamt. La Graufesenque [1]⁶, ca. 70-85 na Chr.

- 1 Haalebos e.a. 1991, 80
- 2 Oswald 1931, 324, Haalebos e.a. 1991, 80
- 3 Knorr 1919, Taf 80 A, C en E, Morren 1966, 227, 5, Karnitsch 1971, Taf 13, 4
- 4 Mees 1995, 100 v, Taf 203, 1-2, 204, 1 en 3, 205, 2, en 206, 1
- 5 Mees 1995, 98 en Taf 206, 8
- 6 Hermet 1934, pl 113, 171

C. Valerius Albanus

Zie catalogus nr. A27-28

Vapuso

Het oudst bekende produkt van Vapuso is een bakje dat in een depot te Vindonissa is aangetroffen¹, vergezeld van enkele Italische stukken en van een Drag 29 met een tweeregelig stempel van Scottius, gezien de context moet dit bakje uit het begin van de regering van Tiberius dateren. Omdat er anderzijds nog stempels van Vapuso uit de Fosse de Gallicanus in La Graufesenque te voorschijn zijn gekomen, moeten zijn werkzaamheden zich tot in de tijd van Nero hebben uitgestrekt.

- 1 Ettlinger/Fellmann 1955, Taf 35, 8

V2 VA PVSO FE

Drag 15/17 RMO VF*71
PUG 1345

Omdat dit stempel onder andere uit Velsen 1 bekend is¹, moet de patrijs waarvan het afkomstig is, al onder Tiberius zijn gebruikt. De Vechtense borden hebben beide een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. Op grond van de profielen zouden ze uit de tijd van Claudius kunnen dateren. La Graufesenque [1]², ca. 30-55 na Chr.

- 1 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 106-108
- 2 Hermet 1934, pl 113, 172

V2* <VA>PVSO <FE>

Drag 24/25 RMO VF2060, VF*742x

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk VA PVSO FE te lezen gaf. Tot nu toe is slechts één afdruk met de gereduceerde tekst in een gedateerde context aangetroffen, en wel in Valkenburg periode 1 of 2¹. Gezien de gegevens betreffende de complete versie kan het stempel PVSO niet van voor de tijd van Nero stammen. Deze conclusie wordt gesteund door de profielen van de Vechtense bakjes La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Ongepubliceerd (vondstnummer 858). Tot dit vondstnummer behoren ook de stempels BELLICI en OFI MACCA, die aan resp. periode 2 en 1 zijn toegewezen (Brunsting e.a. 1940-1944, 188, 858, Glasbergen 1940-1944b, 226, 30a, Glasbergen 1948-1953, 140, 248).

V3 VAPVSO

Drag 27g(?) RMO VF*1056b

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, het Erdlager te Hofheim¹, Valkenburg periode 1a² en Velsen 1. Uit de laatstgenoemde vondstcontext blijkt dat het een vroeg stempel is. Hierop wijst ook de decoratie van een Drag 29 met dit stempel uit Mainz-Weisenau³, alsmede de vondst van een identieke afdruk op een Ritt 5 met een gearceerde rand⁴ (afb. 6.55, a).

Van het bakje uit Vechten is zo weinig bewaard gebleven dat niet met zekerheid kan worden vastgesteld tot welk type het behoort. De betrekkelijk kleine diameter van de groef rond het stempel doet vermoeden dat het een Drag 27g betreft, maar de diameter van de standring is groter dan bij de bakjes Drag 27g van Vapuso uit Vechten, zodat het niet uitgesloten is dat het om een Ritt 5 gaat. La Graufesenque [1], ca. 25-55 na Chr.

- 1 Rutterling 1912, Taf XXII 251
- 2 Glasbergen 1948 1953, 146, 343
- 3 Heinzel 1971, 172, Abb 3a
- 4 Behrens 1913/1914, 73, Abb 8, 4

V4 VAPVSO

Ritt 8	RMO	VF948
Drag 27g	RMO	VF2756, VF3021, VF*1056, VF*1308, f1935/1 2, f1940/5 111, f1940/5 234, zonder nr
	PUG	1947-137

Dit stempel is onder andere bekend uit Aislingen¹, het Erdlager te Hofheim² en Velsen 1³. In Xanten is het aangetroffen in een graf dat ook een stempel van Macarus bevatte⁴. Op grond van deze gegevens en van de profielen van de stukken uit Vechten kan het stempel rond het midden van de 1ste eeuw gedateerd worden. La Graufesenque [1], ca. 30-60 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 113
- 2 Rutterling 1912, Taf XXII 250
- 3 Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb 3, 104-105
- 4 Hinz 1984, 315-317, Herbrand graf 11, Abb 20, 10 en Taf 125, 13-15

V5 VAPVSV

Drag 15/17	RMO	VF2699, VF*1057a, <u>VF*1057c</u> , VF*1057f
	PUG	1947-366
Bord	RMO	Ve1927/1 "Oostveen"

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het Erdlager te Hofheim¹, de nederzetting rond het Trajanusplein te Nijmegen² en Valkenburg periode 1³. Van de zes borden uit Vechten heeft er slechts één een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [2], ca. 35-60 na Chr.

- 1 Rutterling 1904, Taf VIII 79
- 2 Daniels 1955, 96, m1375
- 3 Glasbergen 1948-1953, 148, 346 en 348

V6 VAPVSV

Drag 18	RMO	<u>VF*1057</u>
Bord	RMO	VF*1057d, VF*1057e
Ritt 9(?)	RMO	VF*1057g

Dit stempel is onder andere bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, Aislingen¹, het Erdlager te Hofheim² en Valkenburg periode 1 en 2³. Bovendien zijn er twee exemplaren aangetroffen in een graf te Xanten dat ook stempels van Albus en Labio bevatte⁴. Het stempel komt tevens voor op kommen Drag 29, met decoraties uit de tijd van Claudius en Nero⁵. Een van deze stukken is gemaakt in een vormschotel die ook door Albus en Genialis is gebruikt⁶.

De borden uit Vechten maken geen bijzonder vroege indruk, omdat ze een tamelijk dikke bodem hebben. Van het bakje is zo weinig overgebleven, dat moeilijk is uit te maken of het om een Ritt 8 of om een Ritt 9 gaat. Omdat de bodem aan de onderzijde enigszins konisch is, betreft het waarschijnlijk een Ritt 9. La Graufesenque [1], ca. 45-65 na Chr.

- 1 Knorr 1912, Taf XIV 114
- 2 Rutterling 1904, Taf VIII 78
- 3 Glasbergen 1948 1953, 148, 344-345 en 347

- 4 Hinz 1984, 311-313, Herbrand graf 9, 317, Abb 20, 4 en Taf 121, 21-22
- 5 Mary 1967, Taf 6, 2 en 17
- 6 Mees 1995, 212, Liste D

V7 VAP

Drag 27g	RMO	VF2758

Van dit stempel zijn slechts drie andere exemplaren bekend, uit Bonn, Clermont-Ferrand en Neuss. In alle gevallen is de laatste letter onduidelijk, maar het lijkt een P te kunnen zijn. De datering van het stempel vormt geen beletsel voor een toewijzing aan Vapuso. Het bakje uit Vechten heeft een enigszins afgeplatte rand, die karakteristiek is voor stukken van rond het midden van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

Varius

V8 VARIVS

Drag 27g	RMO	VF*1058

Dit stempel is verder alleen bekend uit Londen en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. De datering berust voornamelijk op het profiel van het bakje uit Vechten. Andere stempels van Varius zijn tot nu toe niet aan het licht gekomen¹. La Graufesenque [3], ca. 55-80 na Chr.

- 1 De overige door Oswald (1931, 325) onder Varius vermelde stempels zullen wel verkeerd gelezen stempels van andere pottenbakkers zijn. Dit geldt zeker voor OFVRI uit Vechten (vgl. catalogus nr U3) en OVARI uit Xanten (vgl. catalogus nr Q8).

C. Iulius Vas-

V9 CIVLIVASI

Drag 27	RMO	<u>VF1832</u> , VF1832a.

Omdat dit stempel onder meer bekend is uit de Bregenzer Kellerfund¹, Butzbach, Catterick, Corbridge², Farmington³, Rottweil⁴, Straubing⁵ en van de Saalburg⁶, lijkt het geen twijfel dat het van rond het einde van de 1ste eeuw dateert. Welk cognomen achter VASI schuilt, is heel wat minder zeker. In La Graufesenque zijn weliswaar stempels aangetroffen met de tekst VASSILI, van een zekere Vassilus of Vassillus⁷, maar die komen onder andere voor op bakjes Ritt 8 en Drag 24/25, zodat het maar de vraag is of ze door dezelfde pottenbakker zijn vervaardigd als de hierboven vermelde stukken uit Vechten, zoals Oswald heeft verondersteld⁸. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Jenny 1880, 75, 9
- 2 Haverfield 1915, 281
- 3 ORL B66c, Taf VII 152
- 4 Knorr 1907, Taf XXXII 234-239
- 5 Walke 1965, Taf 45, 377
- 6 ORL A3, 181, 134-135
- 7 Mócsy e a 1983, 301 (Vassillus)
- 8 Oswald 1931, 326

Vaxtus**V10 VAXTI**

Drag 27g RMO VF2759, VF2761
 Drag 27 RMO VF2760

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het grafveld ten zuiden van de Nijmeegse legioensvesting¹, Okarben² en Rottweil³, zodat de patrijs zeker in de Flavische tijd moet zijn gebruikt. Deze conclusie wordt bevestigd door de profielen van de Vechtense bakjes. Het exemplaar met nummer VF2761 heeft een bodem die aan de onderzijde vlak is, en zou daarom nog uit de tijd van Nero kunnen dateren, maar de vorm van de beide andere stukken wijst op een datering in de Flavische periode.

De in dit stempel genoemde pottenbakker zou zeer wel dezelfde persoon kunnen zijn als Vastus, wiens naam te La Graufesenque is aangetroffen in vormschotels voor kommen Drag 29 en bekens Déch 67 en Knorr 78⁴, en in een borderel dat van rond het einde van de 1ste eeuw dateert⁵. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Daniels 1955, 174, m1118
- 2 Simon 1980, Taf 11, C53
- 3 Planck 1975, 258, Abb 40, 356
- 4 Vernhet 1990-1991, 56, Mees 1995, 98
- 5 Marichal 1988, nr 77

Vebrullus**V11 OF VEBR**

Schotel PUG 1947-413

Uit de vondst van identieke afdrukken in Corbridge en op de Saalburg kan worden afgeleid dat dit een betrekkelijk laat stempel is. Het profiel van de Vechtense schotel pleit voor een datering in het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw.

Op grond van de ouderdom van het stempel kan worden vermoed dat de pottenbakker die erin vermeldt wordt, Vebrullus heette. Deze naam komt namelijk voor in enkele borderellen die in 1950-1952 te La Graufesenque zijn gevonden, op schotels die, gezien de grof gearceerde cirkels in de bodem, eveneens van rond het einde van de 1ste eeuw stammen¹.

Het is weinig aannemelijk dat er een verband bestaat tussen dit stempel en het stempel VIIBRVOF², dat men in beginsel als VEBRV(II) OF(ficina) zou kunnen lezen. Het laatstgenoemde stempel is namelijk onder andere op een Ritt 8 aangetroffen³. La Graufesenque [1], ca. 80-120 na Chr.

- 1 Marichal 1988, nr 75-77 en 81
- 2 Hermet 1934, pl 113, 174-174a.
- 3 La Canourgue, Centre de Documentation Archéologique Ch Morel, inv nr 6110, Peyre 1975, 54, onder Verus, wellicht eveneens te lezen als VIIBRVOF (vgl p 14, noot 8), Bémont/Jacob 1986, 108, fig 10, Hofmann 1988, 34, fig 14

Vegetus

Vegetus behoort tot de minder bekende pottenbakkers uit La Graufesenque. Tot nu toe zijn er nauwelijks stempels met zijn naam in een gedateerde

context aangetroffen. De weinige beschikbare gegevens doen vermoeden dat hij onder Tiberius is begonnen te produceren. Zijn activiteiten lijken zich minstens tot in de tijd van Nero te hebben uitgestrekt. Enkele stukken kunnen wellicht nog onder Vespasianus op de markt zijn geweest.

V12 VEGETVS

Bord RMO VF*1062

Dit is tot nu toe een uniek stempel. Het bevindt zich op een klein bodemfragment van een bord dat wat het baksel betreft ook Italiaans zou kunnen zijn. De langgerekte vorm van het stempel wijst echter eerder op een Zuidgallische herkomst. Als het bord inderdaad uit La Graufesenque afkomstig is, behoort het zonder twijfel tot de vroegste importen in het Rijnland. La Graufesenque [2], ca. 10-40 na Chr.

V13 VIICITI

Drag 27g RMO VF2763a.

Van dit stempel zijn tot dusver geen andere exemplaren gevonden. Gezien het profiel van het bakje dateert het uit het derde kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 55-75 na Chr.

V14 VEGTI

Drag 27g RMO VF*1063
 Drag 27(g?) RMO VF*1063a

De enige gedateerde context waarin dit stempel is aangetroffen, is de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. De profielen van de bakjes doen echter vermoeden dat de patrijs al voor het midden van de 1ste eeuw is gebruikt. La Graufesenque [1]¹, ca. 35-60 na Chr.

- 1 Hermet 1934, pl 113, 175

Verecundus

Uit de vondst van een handvol stempels van Verecundus in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque kan worden afgeleid dat hij al onder Nero actief is geweest. Ook een stuk met zijn naam uit het Erdlager te Hofheim dateert wellicht nog uit de voor-Flavische tijd¹. De meeste produkten van Verecundus zijn echter in een Flavische context aan het licht gekomen. Het merendeel is aangetroffen in nederzettingen die onder Vespasianus zijn ontstaan. Daarom zal hij het werk wel op zijn laatst onder Domitianus hebben neergelegd.

De naam Verecundus is in La Graufesenque niet alleen in stempels aangetroffen, maar ook in een dozijn borderellen, onder andere op schotels van Calvus, Cosius Rufinus en Tertius en op een bord van Logimus². Op grond van de overige namen die in deze borderellen voorkomen, kunnen ze in verscheidene groepen worden verdeeld (vgl afb 71, A4 en B). Omdat Verecundus een veel voorkomend cognomen is³, zal de fabrikant van de hieronder vermelde stukken wel niet identiek zijn met de uit Montans en Valéry bekende Verecundus⁴.

- 1 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 129, waarschijnlijk ten onrechte aan periode 2 toegewezen (Ritterling 1912, 243, noot 292, en 247)

- 2 Marchal 1988, nr 1, 7, 16, 20, 30, 32, 47, 53, 86 en 94-95, Vernhet/Bemont 1992-1993
- 3 Mócsy e a 1983, 307
- 4 Montans Durand-Lefebvre 1946, 176, pl VIII 209, Meunier 1965-1966, pl II 11, Gallia 32, 1974, 492, fig 35, 1, Gallia 38, 1980, 500, Bémont/Jacob 1986, 60, fig 2A Valéry Martin 1972a, pl 6, 1, en pl 9, 6-7, Martin 1976, 8, fig 6, 6-7, Bémont/Jacob 1986, 83, fig 19, 12

V15 OFVIIRII

Bord RMO VF2049

Dit retrograde stempel is tot nu toe alleen uit Vechten bekend. Het profiel van het bord wijst op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

V16 VERECV

Drag 27g RMO VF24 (20), VF2420a, VF2768, VF2769, VF2770, VF2771, VF*1066a, VF*1066b, VF*1066c, VF*1066d

Drag 27 RMO VF*1066
PUG 897

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Binchester, Caerleon, Okarben¹, Rottweil², Segontium³ en Watercreek⁴, zodat de patrijs zeker in de Flavische tijd is gebruikt. Sommige van de Vechtense bakjes zouden op grond van hun profiel echter iets ouder kunnen zijn. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Simon 1980, 85, Abb 19, H54
- 2 Planck 1975, 258, Abb 40, 371
- 3 Hartley/Dickinson 1985b, 78, 5
- 4 Wild 1979, 291, S31

Veriugus

Oswald heeft om onduidelijke redenen aangenomen dat Veriugus in Lezoux werkzaam geweest zou kunnen zijn, in de Flavische tijd¹. Uit de gegevens over de hieronder opgesomde stempels blijkt echter dat Veriugus een van de oudste fabrikanten uit La Graufesenque is die hun producten in het noordwesten van het Romeinse rijk hebben afgezet. Zijn activiteiten zijn vermoedelijk beperkt geweest tot de eerste helft van de 1ste eeuw.

- 1 Oswald 1931, 331

V17 VERIVGVS FEC

Schotel RMO VF2774 (afb 6 37, b)

De enige vindplaats die een indruk geeft van de ouderdom van dit stempel, is Camulodunum. Uit deze context kan worden afgeleid dat het stempel waarschijnlijk uit de voor-Flavische tijd dateert. Deze conclusie wordt bevestigd door het profiel van de Vechtense schotel. Deze heeft anders dan gebruikelijk geen groef rond het stempel, wat kenmerkend lijkt te zijn voor vroege stukken. De standring heeft een diameter van bijna 17 cm. Daarmee behoort deze schotel tot de grootste die in Vechten zijn gevonden. De

overige schotels met een standring van een dergelijke grootte hebben een totale diameter van ruim 30 cm. La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr.

V18 VER[IV]GVSF

Drag 15/17R RMO VF*1068 (afb 6 36, e)

Dit stempel is verder alleen bekend uit La Graufesenque en Glanum¹, waar het eveneens op schotels is aangetroffen. De Drag 15/17R uit Vechten heeft evenmin als de onder nummer V17 besproken schotel een groef rond het stempel, en zal daarom wel uit het begin van de 1ste eeuw stammen. Op een vroege datering wijzen ook het enigszins bleke baksel en de breedte van de standring, waarvan de vorm aan die van Italische schotels doet denken. Het stuk heeft waarschijnlijk een diameter van ca. 33 cm gehad. La Graufesenque [1], ca. 20-45 na Chr.

- 1 Bémont 1976, 83, 407 en pl VIII f

V19 VERIVC

Drag 24/25 RMO VF*1068x

De enige tot nu toe bekende exemplaren van dit stempel zijn afkomstig uit La Graufesenque, Glanum¹ en Velsen 1. Het bakje uit Vechten heeft een aan de onderzijde afgeschuinde standring en dateert gezien het profiel waarschijnlijk uit de tijd van Tiberius en Claudius. La Graufesenque [1], ca. 20-45 na Chr.

- 1 Bémont 1976, 83, 408 en pl XIII i

S. Verius

V20 SVIIRIV

Drag 29 RMO VF1485 (Knorr 1919, Taf 78), VF3088

Dit stempel wordt gewoonlijk gelezen als SVIIRIV en toegewezen aan een zekere S. Verius¹. Het komt uitsluitend voor op kommen. Drag 29, met decoraties uit de Flavische tijd². De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Camelon³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 70-90 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 331
- 2 Behrens 1912, Taf VIII 8, Knorr 1919, Taf 78, Knorr 1952, Taf 62
- 3 Hartley 1972a, 5, 30
- 4 Hermet 1934, pl 113, 166

Victor

V21 VI[CTOR]

Drag 27g RMO VF2775

Dit stempel is afkomstig van een nagenoeg onbekende pottenbakker uit La Graufesenque. De vondst van een identieke afdruk op een Drag 24 doet vermoeden dat het stempel uit de voor-Flavische tijd stamt. Het profiel van

het Vechtense bakje pleit voor een datering kort na het midden van de 1ste eeuw La Graufesenque [1]¹, ca. 50-70 na Chr

- 1 Hermet 1934, pl 113, 177

Vimius

V22 VIM I

Drag 33(a?) RMO VF*1078x

De enige tot nu toe bekende parallellen van dit stempel zijn gevonden in Banasa¹, Londen en Nijmegen De datering berust uitsluitend op de profielen van de bakjes uit Banasa en Vechten La Graufesenque [2], ca 65-90 na Chr

- 1 Laubenheimer 1979, 192, fig 14, 274 (stempel), en 198, fig 24, 274 (profiel)

Virilis

Aan de vervaardiging van de patrijzen die Virilis heeft gebruikt, lijkt niet altijd veel zorg te zijn besteed Daardoor zijn de stempels dikwijls moeilijk leesbaar Soms is niet uit te maken hoe de tekst precies luidt. Zeker is wel dat hij zijn naam enkele malen als Virillis heeft gespeld¹, een schrijfwijze die ook van een in La Graufesenque gevonden graffito bekend is²

Uit de profielen van Virilis' produkten kan worden afgeleid dat hij in het laatste kwart van de 1ste eeuw en het begin van de 2de eeuw actief is geweest Dit blijkt ook uit de vindplaatsen van zijn stempels, waartoe Butzbach, het Erweiterungslager te Hedderheim, Markobel en Rottenburg behoren In La Graufesenque zijn zijn werkstukken onder meer aangetroffen in het afval rond de grote oven uit ca. 80-120/130 na Chr

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Virilis identiek is met L Cosius Virilis Diens produkten dateren eveneens uit het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw, en zijn net als die van Virilis in het afvaldepot bij de grote oven in La Graufesenque gevonden³ Anderzijds moet worden vastgesteld dat de stempels van L Cosius Virilis uiterlijk niets met die van Virilis gemeen hebben

Gezien de datering van Virilis' activiteiten kan niet worden uitgesloten dat hij zijn bedrijf uiteindelijk naar Banassac heeft verplaatst. Tot nu toe zijn daar echter hoogstens drie stempels met zijn naam aan het licht gekomen⁴

- 1 Zie vooral catalogus nr V28
- 2 Marchal 1988, nr 206 VIRILL[IS], niet VIRILI[S] Omdat dit graffito aangebracht is op een bord met een stempel van Cocus, die van de tijd van Tiberius tot onder Nero actief is geweest, zal het hier wel een oudere naamgenoot betreffen
- 3 Vernhet 1981, 34, fig 8, 25-27
- 4 Vigaré e a 1961, 15, Hofmann 1966, 44, 17, Hofmann 1970, 7, fig 3, Peyre 1975, 54, gevonden bij opgravingen in de 19de eeuw (vgl p 14, noot 8), Bémont/Jacob 1986, 108, fig 10, Hofmann 1988, 34, fig 14, en 37, fig 16

V23 OF VIRILIS

Drag 18 RMO VF*1087

Tot de vindplaatsen van dit retrograde stempel behoren Arentsburg¹, Chester², Markobel³ en Nijmegen-west Het profiel van het bord uit Vechten pleit voor een datering rond het einde van de 1ste eeuw La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr

- 1 Holwerda 1923, pl XXXV, afb 68, 205
- 2 Hartley 1981, 244
- 3 ORL B21, Taf III 30

V24 OFVIRILIS

Drag 27 RMO VF2813, VF2938, VF*280, VF*1086b

Dit moeilijk leesbare stempel is onder andere aangetroffen in Butzbach, Friedberg¹ en de legioensvesting en canabae te Nijmegen De profielen van de Vechtense bakjes doen vermoeden dat het uit het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw dateert La Graufesenque [2], ca 80-110 na Chr

- 1 ORL B26, 33, Abb 1, 55

V25 OFVIRILIS

Drag 27g RMO VF*1086

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, geen daarvan is in een gedateerde context aangetroffen De datering berust daarom uitsluitend op het profiel van het bakje uit Vechten La Graufesenque [2], ca. 75-100 na Chr

V26 OF VIRILI

Bord RMO VF2750, VF*1085a
PUG Ve1925/4

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere het afvaldepot bij de grote oven in La Graufesenque uit ca. 80-120/130 na Chr¹, Arentsburg², Corbridge en Rottenburg³ La Graufesenque [1]⁴, ca 80-110 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 28
- 2 Holwerda 1923, pl XXXV, afb 68, 206b
- 3 Knorr 1910, Taf XXII 91
- 4 Hermet 1934, pl 113, 178, vgl noot 1

V27 OF VIRILL

Schotel RMO VF2792
PUG 1946-12.

Dit stempel is onder andere aangetroffen in het afval rond de grote oven te La Graufesenque, die in de jaren 80-120/130 na Chr in bedrijf is geweest¹, in Caerleon, op de Saalburg en in Straubing² In Kongen is het gevonden op een Drag 29 met een uitgesproken laag profiel en een eentonige decoratie³ Op grond van deze gegevens en van de profielen van de Vechtense schotels kan het stempel gedateerd worden in het laatste kwart van de 1ste eeuw La Graufesenque [1]⁴, ca. 75-100 na Chr

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 29
- 2 Walke 1965, Taf 45, 408
- 3 Simon 1971, 261, Abb 1, 1
- 4 Vgl Albenque 1951, 181, fig 5, 16d, wellicht identiek, zie ook noot 1

V28 OFVIRILL

- Drag. 18 RMO: VF2789; VF2795; VF*1085b; VF*1085f;
zonder nr.
PUG: 1371.
- Bord RMO: VF2751; VF2791; VF*1085c; VF*1085d;
f1976/10.81.

Dit is een van de bekendste stempels van Virilis. De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Caerleon, Catterick, Corbridge, Rottweil¹, de Saalburg², Watercreek³ en een in het begin van de jaren tachtig aangelegd graf te Winchester⁴. De patrijs waarmee deze afdrukken zijn gemaakt, is op een gegeven ogenblik bijgewerkt. Op grond van de profielen van de Vechtense borden kan worden vermoed dat dit al vroeg in de tijd van Domitianus is gebeurd. La Graufesenque [2], ca. 75-85 na Chr.

1. Knorr 1907, Taf. XXXII 109.
2. Vgl. ORL A3, 181, 136-138.
3. Wild 1979, 291, S32.
4. Dannel/Hartley 1978, 99, fig. 39, 37-38, met stempels van Dontio, Iucundus en Ponteiuss.

V28* OFVIRIL<L>

- Bord RMO: f1892/11.11.
PUG: 1440.
- Drag. 27g RMO: VF*1084d; VF*1085g; zonder nr.
- Drag. 27 RMO: VF*1084; VF*1084c; VF*1085; f1892/11.11;
f1909/10.2.

Deze afdrukken zijn afkomstig van een bijgewerkte patrijs die oorspronkelijk OFVIRILL te lezen gaf. Uit de gegevens over de afdrukken van de originele vorm kan worden afgeleid dat de patrijs waarschijnlijk in de jaren tachtig van gedaante is veranderd.

De gereduceerde versie is onder andere bekend uit Chester, Hedderneim en Marköbel, en van de Saalburg. Gezien de profielen van de stukken uit Vechten en van een Drag. 27 uit Nijmegen¹ (afb. 6.61, m) dateert deze versie uit de laatste jaren van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 85-100 na Chr.

1. Stuart 1976, 119, fig. 31, 314.

V29 OIVIRIL

- Drag. 18 RMO: VF*1084a.
- Bord RMO: VF*1084b.
- Drag. 27g RMO: VF2797a; VF*1276.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Arentsburg, het Erweiterungs-lager te Hedderneim¹, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Okarben². De profielen van de Vechtense stukken pleiten voor een datering in het laatste kwart van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 75-100 na Chr.

1. Dragendorff 1907, Taf. XXII 19.
2. ORL B25a, 21, 33.

V30 OVIRILIS

- Drag. 33 RMO: VF2796.

Dit stempel is op het eerste gezicht moeilijk leesbaar, omdat de R, de L en de S in spiegelbeeld zijn weergegeven. Er zijn tot nu toe maar vier parallel-len bekend, uit La Graufesenque, Hedderneim, Wroxeter en Zottgem-Velzeke¹. De datering berust voornamelijk op het profiel van het bakje uit Vechten. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

1. Rogge 1976, 102, fig. 57, 152.

L. Cosius Virilis

Omdat L. Cosius en Virilis ook afzonderlijk in stempels voorkomen, heeft Oswald aangenomen dat achter de hieronder opgevoerde stempels twee personen schuilgaan¹. Cosius kan echter niet alleen een cognomen zijn, maar ook een gentilicium², zodat het meer voor de hand ligt te veronderstellen dat de stempels de tria nomina van één fabrikant te lezen geven, L. Cosius Virilis.

Het is goed mogelijk dat het stempel L.COSI en de stempels met alleen het cognomen Virilis eveneens van L. Cosius Virilis afkomstig zijn. De tekst L.COSI is alleen bekend van vormschotels voor Drag. 37 met decoraties uit de periode van ca. 100-130 na Chr.³ De voorstellingen van enkele van deze stukken verwijzen naar de overwinningen van Traianus op de Daciërs en de Parthen, en kunnen dus met zekerheid na februari 116 na Chr. worden gedateerd⁴. Deze vormschotels zijn daarmee voor een deel jonger dan de onversierde stukken met stempels van L. Cosius Virilis, die op grond van de profielen in ca. 75-110 na Chr. te dateren zijn. Als de met L.COSI gesigeneerde vormschotels uit het bedrijf van L. Cosius Virilis afkomstig zijn, betekent dat waarschijnlijk dat hij langer vormschotels heeft geproduceerd dan onversierde waar⁵, of dat zijn stempels over het algemeen te vroeg gedateerd zijn.

Het is echter niet volstrekt zeker dat de met L.COSI gemerkte vormschotels van L. Cosius Virilis afkomstig zijn. Er zijn namelijk ook vormschotels bekend die gemerkt zijn met een stempel OF.L.COS.VIRILI, en de decoraties daarvan hebben niets gemeen met die van de eerder genoemde stukken. Als de beide groepen van vormschotels door dezelfde fabrikant zijn gemaakt, moeten de stukken met de tria nomina wel aanzienlijk ouder zijn dan die met de signatuur L.COSI⁶.

Dat de stempels met alleen het cognomen Virilis van L. Cosius Virilis afkomstig zijn, mag evenmin als bewezen gelden. Dit is echter wel aannemelijk, omdat ze uit dezelfde periode dateren als de stempels van L. Cosius Virilis. Bovendien zijn in het afval rond de grote oven te La Graufesenque zowel stempels met de naam Virilis als exemplaren met de tria nomina gevonden⁷. De patrijzen van Virilis lijken echter in tegenstelling tot die van L. Cosius Virilis veelal met weinig zorg te zijn gemaakt, wat wellicht tegen de voor de hand liggende identificatie pleit.

1. Oswald 1931, ix, 89 v., 377 en 426.
2. Schulze 1904, 158 en 423; Mócsy e.a. 1983, 90, onder Cosius en Cossius; vgl. Cosius Iucundus, Cosius Rufinus en Cosius Urap-.
3. Mees 1995, 74, Taf. 23-32; 33, 1, en 35, 1; op grond van de onregelmatige afstanden tussen de letters is het mogelijk dat de letters ieder afzonderlijk zijn ingedrukt.
4. Mees 1995, Taf. 34, 1 en 3-4, 35, 1-3 en 6, en p. 139, na Taf. 35, 10.
5. Vgl. voor deze mogelijkheid de inleiding bij de stempels van Germanus (catalogus nr. G16-36).
6. Mees 1995, 98 v., Taf. 195, en 196, 1-3.
7. Vernhet 1981, 34, fig. 8, 25-29.

V31 OF.L.COS[.VIRIL]

- Drag. 18R RMO: VF2082.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Caerleon, Catterick, Chester, Corbridge, Little Chester, de Saalburg¹ en York. Het profiel van de schotel uit Vechten wijst op een datering in het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. La Graufesenque [1]², ca. 80-110 na Chr.

1. ORL A3, Taf. 17, 18.
2. Balsan 1970, 103, pl. II.

V32 OF.L.COS.VIRIL

Drag. 18 PUG: Ve1925.

Dit stempel is onder andere aangetroffen in Rottweil¹ en in Zwammerdam periode II². Gezien het profiel van het Vechtense bord dateert het van rond het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [1]³, ca. 80-110 na Chr.

1. Knorr 1907, Taf. XXXII 108.
2. Haalebos 1977, Taf. 23, 90.
3. Vgl. Vialettes 1894-1899, pl. I, waarschijnlijk identiek.

V33 OF.L.CO.VIR

Drag. 27g RMO: VF*1079x;

Van dit stempel zijn nog geen exemplaren in een gedateerde context aan het licht gekomen. De datering berust daarom uitsluitend op het profiel van het bakje uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 75-100 na Chr.

V34 OFLCVIRILI

Drag. 15/17 RMO: f1909/10.2

Drag. 18 RMO: VF2785; VF2793; VF*1083; VF*1083a; VF*1086a.
PUG: 1361.

Bord RMO: VF*1080e; VF*1393; f1940/5.234.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Arnsburg¹, Butzbach, Catterick, de Saalburg² en Wilderspool³. Hieruit blijkt dat het stempel van rond het einde van de 1ste eeuw dateert. Het Vechtense bord met nummer VF*1080e levert een goed argument voor de stelling dat stukken met dit stempel nog in het begin van de 2de eeuw in gebruik zijn geweest. Op de onderzijde van dit stuk is een graffito aangebracht met de tekst CR[---]TIS BV (afb. 4.1, g). De ontbrekende letters kunnen worden aangevuld met behulp van een graffito dat op een eveneens in Vechten gevonden bord van de Middengallische pottenbakker Surdillus voorkomt: CRIIS[([S])]CIINTIS BV⁴ (afb. 4.1, h). Surdillus heeft voornamelijk in Les Martres-de-Veyre gewerkt⁵, zodat het bord waarschijnlijk uit ca. 100-120 na Chr. dateert. Het is echter niet onmogelijk dat Surdillus zijn bedrijf later naar Lezoux heeft verplaatst. Mocht het Vechtense bord daar zijn gemaakt, dan dateert het eerder uit ca. 120-130 na Chr. La Graufesenque [1]⁶, ca. 80-110 na Chr.

1. ORL B16, 24, 6.
2. ORL A3, Taf. 17, 29.
3. Dickinson/Hartley 1992, 32, 11.
4. PUG 1567.
5. Terrisse 1968, pl. LIV.
6. Balsan 1970, 103, pl. II.

V35 OFLCVIRILI

Drag. 27 RMO: VF*1082; VF*1082a.

Dit stempel komt onder andere voor op kommen Drag. 29 die tot de laatste vertegenwoordigers van dit type kunnen worden gerekend en waarschijnlijk deels uit vormschotels voor Drag. 37 afkomstig zijn¹. Tot de vindplaatsen van identieke afdrukken behoren Bad Cannstatt, Butzbach, Echzell², de legioensvesting te Nijmegen³, Rottweil⁴, de Saalburg⁵ en de Salisberg. La Graufesenque [1]⁶, ca. 75-100 na Chr.

1. Knorr 1919, Taf. 27, 1-4; Wheeler 1926, 204, fig. 88, S199; Kaiser/Kilian 1970, Abb. 88, 6.
2. ORL B18, 18, 19.
3. Bogaers/Haalebos e.a. 1977, pl. 15 A, 18.
4. Knorr 1907, Taf. XXXII 103-104 en 107.
5. ORL A3, Taf. 17, 34.
6. Vialettes 1894-1899, pl. I; Balsan 1970, 103, pl. II.

V36 OFLCVIRILI

Servies E2 RMO: VF2084 (afb. 6.18, d).

Drag. 27 RMO: VF961; VF2083a; VF2085; VF2086; VF*1081; VF*1081a; VF*1081b; VF*1081c; VF*1081d; VF*1081e; VF*1381.

Dit is een van de weinige stempels die ook op servies E voorkomen. In La Graufesenque is het alleen op bakjes van dat model aangetroffen¹, maar in Vechten op een bodemfragment van wat alleen maar een bord kan zijn geweest².

De lijst van vindplaatsen van het stempel omvat onder andere Bad Cannstatt³, Butzbach-Degerfeld⁴, Carlisle⁵, Corbridge, Rottweil⁶ en de Saalburg⁷. La Graufesenque [1]⁸, ca. 75-110 na Chr.

1. Vernhet 1976, 23, fig. 4, 10.
2. Vgl. p. 59.
3. Knorr 1921, Taf. X 238.
4. Simon 1968, 58, 395.
5. Dickinson 1990, 233, fig. 183, 12.
6. Knorr 1907, Taf. XXXII 105.
7. ORL A3, 176, 37.
8. Balsan 1970, 103, pl. II; vgl. noot 1.

V37 [OF]LCVIRILI

Drag. 27 RMO: VF*1085e.

Van dit stempel is maar één parallel bekend, uit Kettering. De datering berust alleen op het profiel van het bakje uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

V38 OFLCVIRIL

Drag. 18 RMO: VF*1080g.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Butzbach¹, Caerleon, Chesterholm, Corbridge en Zwammerdam periode II². La Graufesenque [1]³, ca. 80-110 na Chr.

1. Schönberger 1965, 26, Abb. 5, 2.
2. Haalebos 1977, Taf. 23, 88.

3 Balsan 1970, 103, pl II

V39 OFLCVIRIL

Drag 18 RMO VF*1080c, VF*1080f, zonder nr

Dit stempel is onder andere bekend uit Bad Cannstatt, Catterick, de Nijmeegse legioensvesting¹, Okarben² en van de Saalburg³. De patrijs is op een gegeven ogenblik beschadigd. Omdat hij daarna nog is gebruikt om kommen Drag 29 te merken, zal dit wel uiterlijk omstreeks 90 na Chr zijn gebeurd. La Graufesenque [1]⁴, ca. 75-90 na Chr.

- 1 Bogaers/Haalebos e.a. 1977, Taf 15 A, 17, uit het nool van periode 5
- 2 ORL B25a, 21, 40
- 3 ORL A3, Taf 17, 31
- 4 Balsan 1970, 103, pl II

V39* OFLCVIRIL

Drag 18 RMO VF2799, VF*1080, VF*1080d, VF*1080k + f1909/10 2, zonder nr (3 ex.), f1940/5 193
PUG 280, 1366, Ve1921/7
Bord RMO VF2083, VF2790, VF2794, VF*1080l, zonder nr
Drag 27 RMO VF2788, VF*1080h

Dit zijn afdrukken van een beschadigde patrijs. Oorspronkelijk hadden de uiteinden van het stempelveld een min of meer driehoekige vorm. Omdat de gewijzigde variant nog op kommen Drag 29 voorkomt, zal de patrijs wel op zijn laatst rond 90 na Chr van vorm zijn veranderd.

De lijst van vindplaatsen van de gereduceerde versie omvat onder andere Bad Cannstatt¹, Bainbridge, Butzbach², Butzbach-Degerfeld³, Corbridge, een laat-1ste-eeuws graf te Nijmegen-west⁴, Ober-Florstadt⁵, de Saalburg⁶, de Salisberg, Stockstadt⁷, Wilderspool en de Zugmantel⁸. La Graufesenque [1]⁹, ca. 90-110 na Chr.

- 1 Knorr 1917-1922, Taf V 19
- 2 Schonberger 1955, 28, 9
- 3 Simon 1968, 58, 396
- 4 Met stempels van Calvus, Crestio, Felicio en Memor
- 5 ORL B19, 14, 5
- 6 ORL A3, Taf 17, 20
- 7 ORL B33, 101, 33, ORL A6, Taf 4, 12
- 8 ORL B8, 194, 95b
- 9 Vialettes 1894-1899, pl I, Balsan 1970, 103, pl II

V40 L COS VIRIL

Drag 18 PUG 1568

Van dit stempel zijn tot nu toe maar enkele parallellen bekend. De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de datering, zijn het afvaldepot bij de grote oven in La Graufesenque uit ca. 80-120/130 na Chr¹ en de Saalburg². Omdat de tekst van het stempel met een punt begint, is het goed mogelijk dat het gaat om afdrukken van een gebroken patrijs van het officina-type. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 26
- 2 ORL A3, Taf 17, 36

V41 L COSI VI

Drag 18R RMO VF2077, VF*307 (afb. 6.39, d)

In La Graufesenque is dit retrograde stempel onder andere aangetroffen in het afval rond de grote oven, die in de jaren 80-120/130 na Chr in bedrijf is geweest¹. Tot de vindplaatsen behoren verder Bad Cannstatt², Bainbridge, Caersws II³, Echzell⁴, Friedberg⁵, de Saalburg⁶ en Straubing⁷. Er lijkt zelfs een exemplaar te zijn gevonden in een van de castella langs de muur van Hadrianus⁸. La Graufesenque [1]⁹, ca. 80-110 na Chr.

- 1 Vernhet 1981, 34, fig 8, 27
- 2 Knorr 1908, Taf VI 42 en 51, Knorr 1921, Taf III 113, Knorr 1917-1922, Taf V 18
- 3 Dickinson 1989, 81, 5
- 4 ORL B18, 18, 18
- 5 ORL B26, 33, Abb 1, 18
- 6 ORL A3, 176, 38-39
- 7 Walke 1965, Taf 41, 144
- 8 Chesters Museum, precieze vindplaats onbekend
- 9 Balsan 1970, 103, pl II, vgl. noot 1

V42 COSIVI

Drag 27 RMO VF1865, VF*1132

Dit retrograde stempel komt bijna uitsluitend voor op bakjes Drag 27. Daaruit kan worden afgeleid dat het een relatief laat exemplaar is. Tot nu toe is het niet in een gedateerde context aangetroffen. De datering is dus uitsluitend op de profielen van de Vechtense bakjes gebaseerd. La Graufesenque [1], ca. 80-110 na Chr.

Viriod(acus?)

V43 OFVIRIO

Drag 15/17 RMO VF2800, VF2801
Bord RMO VF*1088, f1940/4 13

Dit stempel is door Oswald gerubriceerd onder de naam Viriodacus, samen met de stempels VIRIODACI en VIRIODAC, die hij kennelijk niet zelf in handen heeft gehad¹. De vondst van een stempel met de tekst VIRIOD in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque bewijst dat in dit produktiecentrum inderdaad een pottenbakker werkzaam is geweest wiens naam begon met Viriod-

Van het hier besproken stempel zijn maar enkele parallellen bekend, uit Burgh-by-Woodbridge², Camulodunum, Straatsburg en Valkenburg. Uit de vondst in Camulodunum kan worden afgeleid dat de patrijs zeker al in de voor-Flavische tijd in gebruik is geweest. De profielen van de borden uit Vechten doen echter vermoeden dat het stempel voornamelijk in de tijd na 70 na Chr thuishoort. Tot dusver zijn er geen identieke afdrukken in La Graufesenque gevonden, maar uit de vindplaatsen van de stukken met dit stempel blijkt dat ze daar moeten zijn gemaakt. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

- 1 Oswald 1931, 338, het aldaar onder VIRIODAC opgevoerde stempel uit Vechten is niet teruggevonden
- 2 Dickinson/Hartley 1988b, 34, 15

Virthus

De stempels met de namen Virthus en Virtus zijn tot nu toe steeds aan twee verschillende fabrikanten toegewezen¹. Er is echter voldoende reden om aan te nemen dat ze van één persoon afkomstig zijn. Om te beginnen dateren ze uit dezelfde tijd, ca. 45-90 na Chr., zoals onder meer blijkt uit de vondst van stempels met beide schrijfwijzen in Valkenburg periode 1² en in het scheepswrak Culip IV³. Verder komen beide namen voor op borden van het betrekkelijk zeldzame type Drag 16⁴. Ten slotte kan nog worden gewezen op de uiterlijke gelijkenis van de stempels VIRTHVSFE en VIRTVSFE⁵.

Het is niet zeker of het uit ca. 70-100 na Chr. daterende stempel TABIVIRTVTIS eveneens met Virthus in verband mag worden gebracht. Op zichzelf is er weinig op tegen om te veronderstellen dat in zijn bedrijf een zekere Tabus heeft gewerkt. Deze zou dan iets langer actief zijn geweest dan Virthus zelf⁶, wat niet onmogelijk is. Het enige bezwaar is dat de volgorde van de namen de indruk wekt dat Virtus in dit geval de werknemer is⁷.

1 Oswald 1931, 339 en 422

2 Zie catalogus nr V48 en V50

3 Zie catalogus nr V51 en V53

4 Zie catalogus nr V48-50

5 Catalogus nr V48-49

6 Zie echter Riese 1907 21, voor een stempel VIRTVTIS uit een graf dat verder onder andere een stuk van Meddicus uit Chémery-Faulquemont bevatte, en dus niet voor ca. 100 na Chr. zal zijn aangelegd

7 Vgl. catalogus nr T2

V44 OFVIRTVTIS

Drag 29 RMO VF1926, VF2808

Uit de vondst van identieke afdrukken in Castleford en Rottweil¹ kan worden afgeleid dat dit stempel vooral in de Flavische tijd thuishoort. De decoraties van de kommen met dit stempel² en de profielen van de Vechtense stukken geven geen aanleiding om te veronderstellen dat de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, al onder Nero is gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 70-85 na Chr.

1 Knorr 1907, Taf. XXXII 292

2 Knorr 1952, Taf. 62 B, Planck 1975, Taf. 93, 3

V45 OF VIRT[VT]

Schotel RMO VF2786, VF2787

De tekst van dit stempel kan worden aangevuld met behulp van de enige tot dusver bekende parallel, uit Lisieux. De datering is uitsluitend gebaseerd op de profielen van de schotels uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 65-85 na Chr.

V46 VIRTHVSFECIT

Drag 15/17R RMO VF917x (afb. 6.36, a)

Schotel RMO VF2802, VF*1092

De vondst van een identieke afdruk op een Ritt 1R doet vermoeden dat dit stempel uit de voor-Flavische tijd stamt. Er zijn echter ook afdrukken bekend uit Castleford en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [1], ca. 55-75 na Chr.

V47 VIRTHVSFEC

Ritt 1 RMO VF*1091a

Drag 18 RMO VF*1090

Bord RMO VF*1091

PUG 1947-36

Hoewel dit stempel onder andere in Hedderheim is gevonden, lijkt het uit de voor-Flavische tijd te dateren. De enige andere gedateerde vondstcontext is het Keramiekager te Oberwinterthur. De profielen van de borden uit Vechten wijzen op een datering kort na het midden van de 1ste eeuw. De Drag 18 heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. La Graufesenque [1]¹, ca. 50-70 na Chr.

1 Hermet 1934, pl. 113, 180

V48 VIRTHVSFE

Bord RMO f1940/5 111

Drag 24/25 RMO VF2798, VF2803, f1940/5 111

Drag 27g RMO VF*1095c

In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is dit stempel aangetroffen op een Drag 16 waarvan het bovenste deel van de buitenwand vlak is in plaats van gewelfd¹ (afb. 6.26, j). De profielen van dit bord en van de stukken uit Vechten pleiten voor een datering van het stempel na het midden van de 1ste eeuw, maar omdat er een identieke afdruk in Valkenburg periode 1 is gevonden², zou het iets ouder kunnen zijn. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

1 Stuart 1976, 119, fig. 31, 318

2 Glasbergen 1940-1944b, 236, 134

V48* <V>IRTHVSF<E>

Drag 27 RMO VF2803a.

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs waarvan de tekst oorspronkelijk VIRTHVSFE luidde. Er zijn maar twee andere exemplaren bekend, uit Verulamium en wellicht eveneens uit Vechten¹. Het profiel van het huerboven vermelde bakje doet vermoeden dat het op zijn laatst uit de tijd van Vespasianus dateert. La Graufesenque [2], ca. 70-80 na Chr.

1 PUG, herkomst onbekend

V49 VIRTVSFE

Drag 16(?) RMO VF*1095

Bord RMO VF*1095b

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom van dit stempel, is het Erdlager te Hofheim¹. De patrijs waarvan deze afdrukken afkomstig zijn, is op een gegeven ogenblik gebroken. Omdat de verkorte versie in het depot van Narbonne-La Nautique is aangetroffen², is de patrijs waarschijnlijk uiterlijk omstreeks 55 na Chr. beschadigd.

Van het Vechtense bord met nummer VF*1095 is zoveel bewaard gebleven dat nog juist het onderste gedeelte van de wand zichtbaar is. Met behulp van dit detail kan worden vastgesteld dat het een Drag 16 of 17a moet zijn geweest. Omdat het profiel overigens geen opmerkelijk vroege indruk maakt, is aan de eerste mogelijkheid de voorkeur gegeven. Van Virthus zijn bovendien verder geen borden Drag 17a bekend, maar wel andere exemplaren van het type Drag 16. La Graufesenque [2], ca. 45-55 na Chr.

- 1 Ritterling 1904, 417, Abb 15, 131
- 2 Fiches e a. 1978, 191, fig 4, 83

V49* <V>IRTVSF<E>

Drag 24/25 RMO VF*479x

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk VIRTVSFE te lezen gaf. De enige vindplaatsen die een indruk van de ouderdom geven, zijn de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque en het depot van Narbonne-La Nautique¹. Mede op grond van het profiel van het Vechtense bakje kan deze versie in de tijd van Nero worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 55-70 na Chr.

- 1 Fiches e a. 1978, 191, fig 4, 83

V50 V I R T V S

Drag 24/25 RMO VF2805, VF2810
Bakje RMO VF2806

Omdat dit stempel onder andere op borden Drag 16 en bakjes Ritt 8 en 9 en Drag 24 voorkomt, zal het wel uit de voor-Flavische tijd stammen. Deze conclusie wordt bevestigd door de vondst van identieke afdrukken in Valkenburg periode 1 en 2¹ en door de profielen van de Vechtense bakjes. De Drag 24/25 met nummer VF2805 heeft een standring met een afgeschuind standvlak. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.

- 1 Glasbergen 1948-1953, 148, 349-350

V51 V I R T H V

Drag 18 RMO VF*49

De afdrukken van de patrijs waarmee dit bord is gemerkt, zijn over het algemeen zo onduidelijk, dat het niet zeker is of de tekst V I R T H V luidt of V I R T H V. Gezien de tekst van de hierboven besproken stempels is de tweede mogelijkheid de meest aannemelijke.

In het scheepswrak Culip IV zijn bijna tweehonderd identieke afdrukken aangetroffen, alle op kommen Drag 29¹. Ook in Hedderheim en in of nabij York² zijn exemplaren gevonden. Op grond van de vindplaatsen, de decoraties van de kommen Drag 29³ en het profiel van het bord uit Vechten kan het stempel in de vroeg-Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [1], ca. 70-85 na Chr.

- 1 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 45 1
- 2 Yorkshire Museum, herkomst onbekend
- 3 Giroussens 1986, 52, pl 23, 4, Nieto e a. 1989, 168, fig 116, 169, fig 118, en 172, fig 125

V52 V I R T V T I S

Bord RMO VF*1096

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Caerleon, Camelon, Chester¹ en York. Het profiel van het Vechtense bord doet echter vermoeden dat de patrijs waarmee het is gemerkt al onder Nero is gebruikt. La Graufesenque [1], ca. 65-85 na Chr.

- 1 Hartley 1981, 245

V53 V I R T V T I S

Bord RMO VF*1096a
PUG 1364, 1382

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Castleford, het scheepswrak Culip IV¹ en Rottweil². La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

- 1 Nieto e a. 1989, 198 v, fig 147, 6 1
- 2 Knorr 1907, Taf XXXII 291

V54 V I R T

Drag 27(g?) RMO VF*811x

Van dit retrograde stempel zijn tot nu toe geen andere exemplaren bekend. Het profiel van het bakje wijst op een datering in de Flavische tijd. La Graufesenque [2], ca. 70-90 na Chr.

Vitalis i

De hieronder opgesomde stempels onderscheiden zich in zoverre van de overige stempels met de naam Vitalis, dat ze uitsluitend uit de voor-Flavische tijd lijken te stammen. Om die reden is aangenomen dat in La Graufesenque twee pottenbakkers met de naam Vitalis actief zijn geweest, in de jaren 45-70 en 65-110 na Chr. Behalve de exemplaren met de nummers V55-56 hebben die van Vitalis i uiterlijk niets met elkaar gemeen, evenmin als met die van Vitalis ii.

De Vitalis die in een op een bord van Castus aangebracht borderel uit La Graufesenque wordt genoemd¹, zal eerder Vitalis i dan Vitalis ii zijn, aangezien dat document uit het derde kwart van de 1ste eeuw dateert.

- 1 Marichal 1988, nr 6

V55 O F V I T A L

Drag 15/17 RMO VF2837
Drag 24/25 RMO VF2850

Van dit stempel zijn maar enkele parallellen bekend, onder andere op bakjes Ritt 8. Gezien de profielen van de Vechtense stukken dateert het stempel uit de tijd van Claudius en Nero. La Graufesenque [1]¹, ca. 45-65 na Chr.

- 1 Vgl. Hermet 1934, pl 113, 179e, wellicht identiek

V56 O F V I T A L

Drag 24/25 RMO VF2845
Drag 27g RMO VF*1079/1

Dit stempel is verder alleen in La Graufesenque aangetroffen, op bakjes Ritt 8. De Vechtense stukken kunnen op grond van de profielen in de tijd van Nero worden gedateerd. La Graufesenque [1]¹, ca. 55-70 na Chr.

- 1 Vernhet 1979, pl XXX

V57 OF[ ]VITA

Drag 24/25 RMO VF*1072/1c

Geen van de tot nu toe bekende parallellen van dit stempel is in een gedateerde context aan het licht gekomen. Het Vechtense bakje behoort tot het kleine formaat, en kan daarom slechts bij benadering worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 45-70 na Chr.

V58 OVIIA

Drag 24/25 RMO zonder nr
 Drag 27g RMO VF*1076a

Van dit stempel is maar één parallel bekend, op een Drag 27 uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen¹, die evenals de beide Vechtense bakjes tot het kleine formaat behoort. De afmetingen en de profielen van de bakjes doen vermoeden dat het een stempel van Vitalis 1 is. Het lijkt echter niet van voor het midden van de 1ste eeuw te dateren. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Stuart 1976, 120, fig. 32, 324

V59 VITALIS

Drag 27g RMO VF*1082/1a.

Dit stempel is verder alleen bekend uit Mainz¹, Neuss² en Rheingonheim³. In Mainz gaat het om twee afdrukken op bakjes Drag 27g, uit een graf dat gezien de verdere inhoud onder Nero moet zijn aangelegd⁴. Een van de andere bijgaven is een bord van Vitalis 1. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat ook dit stempel van Vitalis 1 afkomstig is. Deze hypothese is niet onverenigbaar met de profielen van de bakjes uit Mainz en Vechten, al zijn deze weinig uitgesproken. De afmetingen van de bakjes wijken echter niet noemenswaardig af van die van de in Vechten gevonden bakjes Drag 27 en 27g van Vitalis 1. La Graufesenque [2], ca. 50-70 na Chr.

1 Stumpel 1978/1979, 352, Abb. 41, 13-14

2 Mary 1967, Taf. 35, 37

3 Ulbert 1969, Taf. 9, 72

4 Het graf bevatte onder andere produkten van Albus, Bassus 1, Lentulus en Passienus.

V60 VITA

Drag 24/25 RMO VF*1074/1x

Gezien de positie ten opzichte van het midden van de bodem van het bakje is de tekst van dit retrograde stempel compleet. Andere exemplaren zijn tot dusver niet aangetroffen, zodat de datering uitsluitend op het profiel van het bakje is gebaseerd. La Graufesenque [2], ca. 45-65 na Chr.

Vitalis ii

Van Vitalis 11 zijn in Vechten niet minder dan 213 stempels aangetroffen. Daarmee is hij veruit de best vertegenwoordigde fabrikant. Ook elders in het Rijnland worden zijn produkten in groten getale gevonden (vgl. p. 38).

Uit de vondst van stempels van Vitalis 11 in het Erdlager te Hofheim en in de Moorschicht te Wiesbaden mag wellicht worden afgeleid dat hij al voor 70 na Chr. actief is geweest. Ook de profielen van tal van zijn werkstukken laten deze conclusie toe.

Het overgrote deel van zijn produkten is in vondstcomplexen uit een latere tijd aan het licht gekomen. In nederzettingen die in de jaren tachtig zijn ontstaan, zijn ze geen zeldzaamheid. Ook in castella die in de jaren negentig zijn gebouwd, zoals die van Bad Cannstatt, Echzell, Farningen, Heddesdorf, Stockstadt en Weissenburg, worden regelmatig stempels van Vitalis 11 gevonden. Zijn werkzaamheden hebben zich dus zeker tot het einde van de 1ste eeuw uitgestrekt. Sommige stukken uit zijn werkplaats lijken zelfs nog uit het begin van de 2de eeuw te kunnen dateren.

Vitalis 11 heeft ook vormschotels gemaakt, voor kommen Drag 29 en bekertjes Drag 30. De decoraties van deze stukken kunnen in de Flavische tijd worden gedateerd. Zeker een deel van deze vormschotels is door Vitalis zelf gebruikt. Daarnaast heeft hij wellicht enkele vormschotels van M. Crestus betrokken¹.

In La Graufesenque is de naam van Vitalis 11 niet alleen in stempels aangetroffen, maar ook in vier borderellen die op laat-1ste-eeuwse schotels zijn aangebracht².

1 Mees 1995, 99 en Taf. 197-198

2 Marichal 1988, nr. 75-76 en 81-82

V61 OF VITALIS P

Drag 18R RMO VF*1083/1, f1935/1 2
 Schotel RMO VF*1075/1d

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chesterholm, Corbridge, Echzell¹ en Farningen², zodat het waarschijnlijk een relatief jong stempel betreft. De profielen van de Vechtense schotels pleiten voor een datering in het einde van de 1ste en het begin van de 2de eeuw.

Op betere afdrukken dan het hier afgebeelde exemplaar is duidelijk te zien dat de laatste letter van het stempel een P is, de betekenis hiervan is niet zeker. De meest voor de hand liggende veronderstelling is dat het de eerste letter van de naam van een van Vitalis' werknemers is. La Graufesenque [1]³, ca. 80-110 na Chr.

1 ORL B18, 18, 56

2 ORL B66c, 68, 142

3 Albenque 1951, 181, fig. 5, 17a.

V62 OF VITAL<IS>

Drag 29 RMO VF1100 (Knorr 1919, Taf. 84 J), VF2868 (afb. 673, j), VF*1076/1p (idem, Taf. 84 H),
 VF*1078/1a, VF*1078/1d, zonder nr. (pl. 40, i)

Dit zijn afdrukken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk OF VITALIS te lezen gaf. De volledige tekst is tot nu toe alleen in Londen aangetroffen, zodat de patrijs wel kort na de ingebruikneming zal zijn beschadigd.

Tot de vindplaatsen van de gereduceerde versie behoren Caerleon, Geislingen-Hasenbühl¹, de legioensvesting te Nijmegen en Rottweil². De decoraties van de kommen met dit stempel dateren uit de Flavische tijd³. La Graufesenque [1]⁴, ca. 70-90 na Chr.

1 Heiligmann 1990, Taf. 49, 5

2 Knorr 1907, Taf. XXXII 294

3 Knorr 1919, Taf. 83 E en 84 G en K, Atkinson 1942, pl. 68, Knorr 1952, Taf. 61. Vgl. Hermet 1934, pl. 57, 8, met waarschijnlijk dit stempel.

4 Zie vorige noot

V63 OFVITALI

Drag 18R RMO VF2870, VF*1081/1
 Schotel RMO VF*1078/1j

Dit stempel is onder andere aangetroffen in Hedderheim, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Rottweil¹. Op grond van de profielen van de schotels uit Vechten kan het in de Flavische tijd worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 70-95 na Chr.

1 Knorr 1907, Taf XXXII 112

V64 OF VITAL

Bord RMO VF*1076/1g

Geen van de tot nu toe bekende parallellen van dit stempel is afkomstig uit een gedateerde context. Van het bord uit Vechten is slechts een bodemscherf over, zodat het stempel slechts bij benadering kan worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 65-100 na Chr.

V65 OF VI<TAL>

Drag 27g RMO VF*1071/1
 Drag 27 RMO zonder nr

Dit zijn afdrucken van een gebroken patrijs die oorspronkelijk OF VITAL te lezen gaf. De originele versie is alleen uit La Graufesenque bekend. De verkorte variant is onder andere in Carlisle, Newstead en Rottweil gevonden. De profielen van de Vechtense bakjes wijzen op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 80-100 na Chr.

V66 OF[ ]VITAL

Drag 18 RMO VF2860, VF2861

De enige min of meer gedateerde context waarin dit stempel aan het licht is gekomen, is de Moorschicht te Wiesbaden¹. De patrijs waarvan het stempel afkomstig is, zou dus al onder Nero in gebruik kunnen zijn genomen. De profielen van de borden uit Vechten doen echter vermoeden dat het stempel voornamelijk in de Flavische tijd thuishoort. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

1 Rittinger/Pallat 1898, Taf IX 12

V67 OFVITAL

Drag 18 RMO VF2865, VF2865a, VF2867, VF*1075/1c,
 VF*1075/1n, VF*1078/1b, VF*1078/1i,
 VF*1078/1k, VF*1078/1n, f1909/10 2,
zonder nr
 PUG Ve1926/3
 Bord RMO VF2859, VF2863, VF*1075/1p, VF*1078/1c,
 VF*1078/1e

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Binchester, Caerwent, Catterick, Ebchester, Geislingen-Hasenbühl¹, Markobel, Newstead en Rottweil². La Graufesenque [2], ca. 65-80 na Chr.

1 Heiligmann 1990, Taf 49, 25
 2 Knorr 1907, Taf XXXII 113

V67* OFVITA<L>

Drag 18 RMO VF24(76), VF*1078/1f, VF*1078/1g, f1909/10 2
 Drag 27 RMO VF2874

Deze afdrucken zijn afkomstig van een gebroken of bijgewerkte patrijs die aanvankelijk OFVITAL te lezen gaf in plaats van OFVITAI. Omdat de originele versie onder andere van vindplaatsen als Ebchester en Newstead bekend is, heeft de patrijs waarschijnlijk op zijn vroegst rond 80 na Chr. zijn nieuwe gedaante gekregen. Tot de vindplaatsen van de ingekorte versie behoren Friedberg, Rottweil¹ en de Saalburg². Gezien de profielen van de Vechtense stukken zal de patrijs waarmee ze zijn gemerkt, uiterlijk tot ca. 90 na Chr. zijn gebruikt. La Graufesenque [2], ca. 80-90 na Chr.

1 Knorr 1907, Taf XXXII 114
 2 ORL A3, 181, 146

V68 OF VITA

Drag 18 RMO VF*1075/1j, VF*1075/1jj, VF*1075/1l,
 VF*1075/1nn
 PUG 1394
 Bord RMO VF24 (72), VF2838a, VF*1075/1f,
 VF*1075/1mm
 Schotel RMO f1980/7 311

De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de ouderdom van dit stempel, zijn de legioensvesting of de bijbehorende canabae te Nijmegen en de Saalburg¹. De profielen van de Vechtense stukken pleiten voor een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. Op de schotel is de patrijs tweemaal achter elkaar ingedrukt, zodat daarop OFVITVITA is te lezen. Dit verschijnsel is ook bekend van schotels van Abitus, Sarrutus en Secundus in². La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1 ORL A3, 181, 147
 2 Vgl. catalogus nr A3, S35 en S89, en tevens Y5*

V69 OF VITA

Drag 15/17 RMO VF2838, zonder nr
 Drag 18 RMO VF2819, VF2833, VF2851, VF*1075/1,
 VF*1075/1a, VF*1075/1ee, VF*1075/1h,
 Ve1927/1, f1940/5 92
 Bord RMO VF*1075/1kk, VF*1075/1q
 PUG 1415, 1528

Dit stempel is onder andere bekend uit Butzbach, Caerleon, Carlisle, het Steinkastell te Hedderheim¹, Newstead² en de Nijmeegse legioensvesting en de bijbehorende canabae. La Graufesenque [1]³, ca. 65-80 na Chr.

1 Fischer 1973, 221, Abb. 83, 60
 2 Hartley 1972a, 8, 33-34
 3 Vernhet 1979, pl. XXX

V69* OF VITA<>

Drag 15/17	RMO	VF*1075/1qq
Drag 18	RMO	VF2815, VF2827, VF2830, VF2843, VF2846, VF2852, VF*1075/1, VF*1075/1i, zonder nr
	PUG	122
Bord	RMO	VF2837a, VF2844, VF*1075/1oo, VF*1075/1z, zonder nr, f1975/4 6 (2 ex)
Drag 27g	RMO	VF2834, VF*1075/1u, zonder nr
Drag 27	RMO	VF2829

Deze afdrucken zijn gemaakt met een beschadigde of bijgewerkte patrijs. Ze onderscheiden zich van oudere exemplaren door de vorm van de A. Op de bovenkant van deze letter rust een horizontale streep, die aanvankelijk ontbrak. Deze streep gaat aan de rechterkant over in de punt die de tekst oorspronkelijk afsluit.

Tot de vindplaatsen van de gewijzigde versie behoren Butzbach, Heddendorf¹, Heldenbergen², Holt³, Segontium⁴ en Weissenburg⁵. Op het Marktveld te Valkenburg is een afdruk aangetroffen in een graf dat waarschijnlijk rond 80 na Chr. is aangelegd⁶. Een graf te Winchester dat onder andere dit stempel bevatte, is slechts weinig jonger⁷. La Graufesenque [2], ca. 80-95 na Chr.

- 1 ORL B1, 16, 13
- 2 ORL B25, 18, D2b
- 3 Grimes 1930, 124, 35-36
- 4 Hartley/Dickinson 1985b, 78, fig. 13, 6
- 5 ORL B72, 51, 21
- 6 Met stempels van Apronius, Calvus, Lucundus, Roppus en Secundus in Biddle 1967, 235, fig. 7, 3, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Memor, Cosius Rufinus en Sabinus
- 7

V70 OF VITA

Drag 27g	RMO	VF2036, VF*1072/1b, VF*1075/1v
----------	-----	--------------------------------

De enige gedateerde context waarin een exemplaar van dit stempel aan het licht is gekomen, is het kampdorp bij de Nijmeegse legioensvesting. De datering berust dus voornamelijk op de profielen van de bakjes uit Vechten. La Graufesenque [1], ca. 65-90 na Chr.

V71 OF VITA

Drag 18	RMO	VF2836
	PUG	1450
Bord	RMO	VF2823

Dit stempel is onder andere bekend uit Butzbach, Heldenbergen¹, Rottweil², Stockstadt³ en Wilderspool. Gezien de profielen van de Vechtense borden is het niet een van Vitalis' oudste stempels. La Graufesenque [1], ca. 75-100 na Chr.

- 1 ORL B25, 18, D2a
- 2 Knorr 1907, Taf. XXXII 120-121
- 3 ORL B33, 106, 142

V72 OF VITA

Drag 27g	RMO	VF2835, VF2853, VF*1073/1, VF*1073/1a, VF*1073/1b, VF*1073/1c, VF*1073/1d, zonder nr
----------	-----	--

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat niet alleen Carlisle, het Erweiterungs-lager te Hedderheim¹ en Penydarren, maar ook het Erdlager te Hofheim². La Graufesenque [1]³, ca. 65-90 na Chr.

- 1 Dragendorff 1907, Taf. XXII 21
- 2 Ritterling 1912, 235, Abb. 53, 294
- 3 Vernhet 1979, pl. XXX

V73 OFVITA

Drag 29	RMO	zonder nr (pl. 41, f)
	PUG	Ve1922/8

Dit stempel komt alleen voor op kommen Drag 29. Het is onder andere bekend uit Caerleon¹, het scheepswrak Culip IV² en het depot van Pompeii³. De decoraties van de kommen zijn zeer verschillend, maar kunnen alle in de Flavische tijd worden gedateerd⁴. La Graufesenque [1]⁵, ca. 70-90 na Chr.

- 1 Uit een kuil met stempels van C. An- Patricius, Modestus en Virthus
- 2 Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 37 1
- 3 Atkinson 1914, pl. V-VI 26-30 (volgens A.W. Mees bestaat het benedenfries van de kom met nummer 30 niet uit twee identieke banden, maar slechts uit een enkele)
- 4 Knorr 1919, Taf. 84 F, Fiches 1978, 54, fig. 8, 11, vgl. noot 3
- 5 Hermet 1934, pl. 113, 179d, Vernhet 1979, pl. XXX

V74 OFVITA

Drag 18	RMO	VF2828, VF*1075/1pp
Bord	PUG	1462

Van dit stempel is maar een gering aantal parallellen bekend, geen daarvan is afkomstig uit een gedateerde context. De datering is daarom uitsluitend gebaseerd op de profielen van de borden uit Vechten. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

V75 OFVITA

Bord	RMO	VF*1347
------	-----	---------

De enige tot nu toe bekende parallel van dit stempel is gevonden in Nijmegen, en biedt geen aanknopingspunt voor de datering. Van het Vechtense bord is slechts een bodemscherf bewaard gebleven, zodat het stempel slechts bij benadering kan worden gedateerd. La Graufesenque [2], ca. 65-100 na Chr.

V76 OFVITA

Drag 18	RMO	VF*1072/1a
Drag 27g	RMO	VF24 (19), VF2820, VF2832, VF2839, VF2840, VF2849, VF*1075/1aa, VF*1075/1b, VF*1075/1bb, VF*1075/1cc, VF*1075/1u, VF*1075/1ll, VF*1075/1m, zonder nr, Ve1924/G
Drag 27	RMO	VF2816, VF2817, VF*1072/1, VF*250c, VF*1075/1hh, VF*1075/1k, VF*1075/1s, VF*1075/1w

De patrijs waarvan deze afdrucken afkomstig zijn, is geleidelijk gesleten. Uiteindelijk waren de buitenste letters van de tekst nog maar gedeeltelijk

leesbaar, de Drag 18 en vijf van de acht bakjes Drag 27 uit Vechten hebben afdrukken met deze eigenaardigheid

Tot de vindplaatsen van het stempel behoren Bad Cannstatt, Corbridge¹, het Steinkastell te Hedderheim², Markobel³, Newstead⁴, Rottweil⁵, de Saalburg⁶ en Stockstadt⁷ La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr

- 1 Dickinson/Hartley 1988a, 227, 126
- 2 Fischer 1973, 221, Abb 83, 61
- 3 ORL B21, Taf III 31a.
- 4 Hartley 1972a, 8, 35 36
- 5 Knorr 1907, Taf XXXII 115, 136 en 296
- 6 ORL A3, 181, 141-144
- 7 ORL B33, Taf XIX 143

V77 OFVITA

Drag 27g RMO VF2847, VF2848, VF2854, VF*1075/1e, VF*1075/1g, VF*1075/1gg, VF*1075/1x, VF*1075/1y, f1909/10 2

Dit stempel is onder andere aangetroffen in Loughor en Nijmegen-west en in of nabij York¹ Uit de profielen van de Vechtense bakjes lijkt men te mogen afleiden dat het niet een van Vitalis' jongste stempels is La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr

- 1 Yorkshire Museum, herkomst onbekend

V78 OFVIT

Drag 27g RMO VF2814, VF*1071/1c

Van dit stempel zijn maar drie parallellen bekend, twee uit Valkenburg en één uit Wiesbaden De datering berust op de profielen van de bakjes uit Vechten La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr

V79 VITALISF

Drag 27g RMO VF2869, VF*1076/1j, VF*1082/1, VF*1082/1b

Op de hier afgebeelde afdruk kan rechts nog juist een verticale streep worden waargenomen, het schamele restant van een F Omdat dit stempel onder andere op een Drag 24/25 is aangetroffen, en er twee exemplaren bekend zijn uit het Keramiekklager te Oberwinterthur, zal de patrijs waarmee deze stukken gemerkt zijn, al onder Nero zijn gebruikt De lijst van vindplaatsen omvat echter ook Bickenbach¹, Camelon, Chester en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting La Graufesenque [1]², ca. 65-80 na Chr

- 1 Simon 1977, 64, Abb 9, 79
- 2 Hermet 1934, pl 113, 179a, Vernhet 1979, pl XXX

V79* VITALIS<F>

Drag 27g RMO VF24 (67), VF*1082/1c, VF*1082/1e
PUG 1317, Ve1921/6 (2 ex)

Dit zijn afdrukken van een beschadigde patrijs die oorspronkelijk VITALISF te lezen gaf Van de eerste letter is bij de verkorte versie nog slechts de rechterhelft leesbaar, en de F is geheel verdwenen Omdat de originele versie uit Camelon bekend is, heeft de patrijs vermoedelijk pas rond 80 na Chr zijn nieuwe gedaante gekregen De gereduceerde versie is onder andere in Bain-

bridge en Nijmegen-west aan het licht gekomen La Graufesenque [1], ca. 80-95 na Chr

V80 VITA[LIS]

Bord RMO VF*1074/1k

Van dit stempel zijn maar vijf parallellen bekend, waaronder exemplaren uit de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen en van de Zugmantel¹ La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 ORL B8, Taf XXX 386

V81 VITALI

Drag 33 RMO VF*1080/1b, f1909/10 2

De enige vindplaats die een aanwijzing geeft voor de ouderdom van dit stempel, is Rottweil De datering is dus voornamelijk gebaseerd op de profielen van de bakjes uit Vechten La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr

V82 VITALI

Drag 27g RMO VF2872
Drag 27 RMO VF2841, VF2858, VF*1076/1l, VF*1080/1c, zonder nr
PUG Ve1920/12
Drag 33 RMO VF*1076/1m

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Bad Cannstatt, Camelon¹, Okarben, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting² en een laat-1ste-eeuws graf in Nijmegen-west³ La Graufesenque [1], ca. 70-100 na Chr

- 1 Hartley 1972a, 5, 30
- 2 Uit een in of na 89 na Chr aangelegd riool (vgl voor de datering van het riool Bogaers/Haalebos e a 1977, 82 v, Bogaers/Haalebos e a 1988, 32)
- 3 Met stempels van Bassus II, Crestus, L Fabu-, Rufinus II, Severus II en L Cosius Virilis

V83 VITALI

Drag 27 RMO VF*1080/1, VF*1080/1d, zonder nr
PUG 1493

Dit stempel is tot nu toe alleen aangetroffen op bakjes Drag 27 De lijst van vindplaatsen omvat onder andere Butzbach¹, Echzell², Rottweil³ en Stockstadt⁴ La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr

- 1 Schonberger 1955, 29, 48
- 2 ORL B18, 18, 54
- 3 Knorr 1907, Taf XXXII 116-118
- 4 ORL A6, Taf 4, 38

V84 VITAL

Drag 15/17	RMO	<u>VF*1076/1d</u>
Drag 18	RMO	<u>VF*1076/1c</u> , VF*1076/1h, VF*1080/1e, f1909/10 2
Bord	RMO	VF*1076/1b
	PUG	7608

De enige vindplaats die een indruk geeft van de ouderdom van dit stempel, is Old Penrith¹. Het komt niet alleen voor op borden, maar ook op bakjes Drag 27 en 27g. In Freinsheim is het bovendien aangetroffen op een Drag 29 met een decoratie die in de Flavische tijd thuishoort². La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1 Dickinson 1991b, 133, 199

2 Knorr 1919, Taf. 82 C

V85 VITAL

Drag 27	RMO	VF2739, VF2855a, VF2856, <u>VF*1076/1a</u> , VF*1076/1f
	PUG	Ve1925/5

Tot nu toe zijn van dit stempel verder ongeveer twintig exemplaren gevonden, alle op bakjes Drag 27. Tot de vindplaatsen behoren Bickenbach¹, Hedderheim en Rottweil. De profielen van de bakjes uit Vechten pleiten voor een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1 Simon 1977, 64, Abb. 9, 80

V86 VITAL

Drag 27g	RMO	VF2862
----------	-----	--------

Van dit stempel zijn maar twee parallellen bekend, uit Fingringhoe Wick en uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. Omdat ze zijn aangebracht op bakjes Drag 27, is het aannemelijk dat het stempel voornamelijk uit de Flavische tijd stamt. Hierop wijst ook het profiel van het Vechtense bakje, dat echter op grond van de afmetingen ook ouder zou kunnen zijn. La Graufesenque [2], ca. 65-90 na Chr.

V87 VITAL

Drag 27	RMO	VF2039, VF2857, <u>VF*1074/1d</u> , VF*1076/1, VF*1076/1e, VF*1076/1i, VF*1076/1k, VF*1076/1n, VF*1076/1o, VF*1078/1l, f1980/7 316
---------	-----	---

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chester, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Rottweil¹ en York. De profielen van de bakjes uit Vechten pleiten voor een datering in het einde van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

1 Knorr 1907, Taf. XXXII 299

V88 VITAL

Drag 33a	RMO	<u>VF*1076/1n1</u>
Drag 33(a?)	RMO	zonder nr

Hoewel de laatste letter van dit stempel geen L is, maar een I, is het op grond van de gelijkenis met de stempels met de nummers V85-87 aannemelijk dat het ook in dit geval een exemplaar van Vitalis betreft. Identieke afdrukken schijnen tot dusver niet te zijn gevonden. De profielen van de bakjes wijzen op een datering in de laatste decennia van de 1ste eeuw. La Graufesenque [2], ca. 70-100 na Chr.

V89 VITA

Drag 27g	RMO	VF24 (6), VF2821, <u>VF2826</u> , VF*1074/1a, VF*1074/1c, VF*1074/1f, VF*1074/1g, VF*1074/1j, VF*1387, zonder nr
	PUG	Ve1925/5, 1946-12
Drag 27(g?)	RMO	VF*1074/1l
Drag 27	RMO	zonder nr

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Caerleon¹, Carlisle, Chester, de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen en Nijmegen-west. La Graufesenque [1]², ca. 65-95 na Chr.

1 Nash-Williams 1932, 337, fig. 67, 81

2 Hermet 1934, pl. 113, 179f

V90 VITA

Drag 27	RMO	<u>VF*1074/1h</u> , f1940/5 13
---------	-----	--------------------------------

De enige vindplaatsen die een aanwijzing geven voor de datering van dit stempel, zijn Chester en Rottweil. De profielen van de bakjes uit Vechten doen vermoeden dat het niet een van Vitalis' oudste stempels is. La Graufesenque [2], ca. 75-100 na Chr.

V91 VITA

Drag 27g	RMO	zonder nr (2 ex.)
----------	-----	-------------------

Van dit stempel zijn tot nu toe vier parallellen bekend, geen daarvan is afkomstig uit een gedateerde context. De datering van het stempel berust daarom uitsluitend op de profielen van de Vechtense stukken. La Graufesenque [1]¹, ca. 70-100 na Chr.

1 Hermet 1934, pl. 113, 179h

Vocnuus

Van Vocnuus zijn tot nu toe slechts drie verschillende stempels bekend, met de teksten VOCNVI, VOCN en VOC. Alle drie de versies zijn met één afdruk vertegenwoordigd in het materiaal uit de Fosse de Cirratus te La Graufesenque, onder andere op borden Halt 1a. Het lijkt dus geen twijfel dat Vocnuus tot de vroegste exportfabrikanten uit La Graufesenque behoort.

V92 VOCNVI

Bord	RMO	f1940/5 193
------	-----	-------------

Dit stempel is verder alleen aangetroffen in de Fosse de Cirratus te La Graufesenque en op het Kops Plateau te Nijmegen¹. Het exemplaar uit La

Graufesenque bevindt zich op een bord van het type Halt 1a, de Nijmeegse afdruk mogelijk eveneens² Van het bord uit Vechten is slechts een bodemscherf over Het stuk heeft een bleek baksel en een bruine, matte deklaag La Graufesenque [1], ca. 20-40 na Chr

1 Haalebos/Verlinden 1975, pl XLIX A, 55

2 Haalebos/Verlinden 1975, 143, 55

Volus

Volus is vooral bekend als producent van vormschotels voor kelken Drag 11 en kommen Drag 29¹ Zelf heeft hij opmerkelijk genoeg maar weinig kommen van het laatstgenoemde type gemaakt² De meeste vormschotels uit zijn werkplaats lijken door Lacinus te zijn gebruikt³ De decoraties van Volus' vormschotels kunnen in de eerste helft van de 1ste eeuw worden gedateerd

Naaft vormschotels en kommen Drag 29 heeft Volus ook onversierde sigillata vervaardigd Zijn produktie omvat onder andere stukken van de vormen Drag 17 en Ritt 5, zodat hij al wel onder Tiberius actief zal zijn geweest Uit de weinige beschikbare gegevens lijkt men te mogen afleiden dat zijn werkzaamheden beperkt zijn geweest tot de periode van ca. 20-50 na Chr

1 Mees 1995, 99 v en Taf 199-202

2 Dannell 1985, 91, fig 48, 112

3 Mees 1995, Taf 199, 1 en 5, 201, 1, en 202, 1

V93 VOLVS

Bord RMO VF*1092a, f1940/5 234

De enige vindplaats van dit stempel die een aanwijzing geeft voor de datering, is Carnulodunum¹ Omdat het onder andere op borden Drag 17 en bakjes Ritt 5 voorkomt, zal het wel uit de eerste helft van de 1ste eeuw stammen Deze conclusie wordt bevestigd door de profielen van de borden uit Vechten, die elk een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem hebben La Graufesenque [1]², ca. 30-50 na Chr

1 Dickinson 1985b, microfiche 2 E6, 46-47

2 Vialettes 1894-1899, pl I

V94 [V]OLVS

Bakje RMO VF*1090/1, VF*1509

Dit stempel is tot nu toe niet in een gedateerde context aan het licht gekomen Van de bakjes uit Vechten zijn slechts kleine fragmenten over, zodat ze niet op grond van de profielen kunnen worden gedateerd Vooral het exemplaar met nummer VF*1090/1 wordt echter gekenmerkt door een bleek baksel en een bruine deklaag, zodat het stempel vermoedelijk van voor het midden van de 1ste eeuw dateert La Graufesenque [2], ca. 30-50 na Chr

Votornus

De volledige naam van deze pottenbakker kan worden afgeleid uit een stempel met de tekst VOTORNI, dat in de Fosse de Carratus te La Graufesenque is aangetroffen Uit deze vondstcontext en uit de profielen van zijn

produkten kan worden afgeleid dat Votornus in de tijd van Tiberius en Claudius werkzaam is geweest Omdat Votornus een zeldzaam cognomen lijkt te zijn, is het niet uitgesloten dat hij identiek is met de Votornus die in Crambade bakjes Ritt 5 heeft geproduceerd¹

1 Martin 1983, 126, fig 40, 14, en 131, fig 23, 1-2, Bémont/Jacob 1986, 73, fig 11

V95 VOTOR

Bord RMO VF2784

Dit stempel is verder alleen aangetroffen op bakjes Drag 24/25 Uit het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is een exemplaar van dit type bekend met een aan de onderzijde afgeschuinde standing¹, wat wijst op een betrekkelijk vroege datering Het bord uit Vechten heeft een diepe, dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem, zoals men die veelal bij Italische stukken aantreft La Graufesenque [1], ca. 25-50 na Chr

1 Stuart 1976, 120, fig 32, 328

V96 VOTOR ?

Drag 27g RMO VF2886

Van dit stempel zijn tot dusver geen andere exemplaren bekend Het is niet duidelijk of de laatste letter een F of een R is, zodat de tekst zowel VOTOF als VOTOR zou kunnen luiden Omdat fecit-stempels met een afgekorte naam nogal zeldzaam zijn, verdient de interpretatie VOTOR(ni) de voorkeur boven VOTO(mus) F(ecit) Het bakje heeft een standing met een betrekkelijk grote diameter, en dateert waarschijnlijk op zijn laatst uit de tijd van Claudius La Graufesenque [2], ca. 35-55 na Chr

8.2 NIET-GEDETERMINEERDE STEMPELS

Onder de niet-gedetermineerde stempels bevinden zich 102 fragmenten die waarschijnlijk van naamstempels afkomstig zijn; bij de overige 682 exemplaren gaat het om zogenaamde schriftimitaties en andere onleesbare stempels. De 784 niet-gedetermineerde stempels zijn in drie groepen verdeeld.

■ De niet-gedetermineerde fragmenten van naamstempels zijn te vinden onder de nummers X1-101. De lijst begint met de exemplaren waarvan alleen de eerste letters bewaard zijn gebleven (X1-47); voorop staan de officina-stempels, die grofweg naar lengte zijn geordend, en daarna komen de overige typen, in min of meer alfabetische orde. Na deze reeks volgen de stempels waarvan alleen de laatste letters over zijn (X48-90); deze zijn zo goed mogelijk alfabetisch gerangschikt, van rechts naar links gelezen. De lijst wordt afgesloten door de overige fragmentarische naamstempels (X91-101).

■ De tweede groep wordt gevormd door de zogenaamde schriftimitaties en andere onleesbare stempels. Deze zijn geordend naar lengte, en dragen de nummers Y1-376. Binnen een groep van stempels van dezelfde lengte gaan de duidelijkste en meest karakteristieke exemplaren vooraf aan de stempels die minder gemakkelijk herkenbaar zijn.

■ De fragmenten van schriftimitaties en andere onleesbare stempels zijn ondergebracht in een derde groep, die de num-

mers Z1-115 omvat. Deze worden in een willekeurige volgorde opgesomd.

Bij de bespreking van de afzonderlijke niet-gedetermineerde stempels is zoveel mogelijk hetzelfde stramien gehanteerd als bij de gedetermineerde (vgl. p. 91 v.). Er zijn echter twee belangrijke afwijkingen, die hieronder worden besproken.

■ Van de ruim zeshonderd verschillende niet-gedetermineerde stempels zijn over het algemeen geen foto's opgenomen, maar reproducties van afwrijfsels, op schaal 1 : 1 (pl. 26-37). Bij de (fragmenten van) schriftimitaties en andere onleesbare stempels (catalogus nr. Y1-Z115) is de "tekst" maar in een deel van de gevallen vermeld; de voorgestelde lezingen zijn natuurlijk geheel subjectief. Als de "tekst" ontbreekt, is deze te onduidelijk, of typografisch niet op bevredigende wijze weer te geven.

■ Omdat schriftimitaties en andere onleesbare stempels vaak niet worden gepubliceerd, en Hartley en Dickinson alleen de meest karakteristieke in hun archief hebben opgenomen (vgl. p. 92), is het maar zelden mogelijk parallellen van dergelijke stempels te vinden; voor de niet-gedetermineerde fragmenten van naamstempels geldt dit uiteraard in nog sterkere mate. De datering van de niet-gedetermineerde stempels berust daarom in de meeste gevallen uitsluitend op het profiel en de afmetingen van de stukken waarop ze zijn aangebracht. Het commentaar is hierdoor meestal beperkt tot de vermelding van de herkomst en de datering.

Fragmenten van naamstempels

X1 OFIC.[---]

Ritt. 5? RMO: zonder nr.

De volledige tekst van dit stempel is niet bekend. Het zal wel een stempel van Acutus, Bilicatus of Cantus zijn, die regelmatig de afkorting OFIC in hun stempels hebben gebruikt. Omdat alleen de bodem met de aan de buitenkant gegroefde standing bewaard is gebleven, is het onzeker of het een Ritt. 5 betreft of een Drag. 27g. De diameter van de groef rond het stempel pleit het meest voor de eerste mogelijkheid. La Graufesenque [3], ca. 20-50 na Chr.

X2 OFLA.[---] ?

Drag. 27g RMO: VF2071.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X3 OFA.[---]

Drag. 29 RMO: VF1527 (pl. 41, g).

La Graufesenque [3], ca. 60-80 na Chr.

X4 OFA.[---]

Bord PUG: Ve1920/5.

La Graufesenque [3], ca. 55-80 na Chr.

X5 OF.I.[---]

Bord RMO: VF1987.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X6 OF[---]

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X7 OF[---]

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X8 OFV[---]

Drag. 29 PUG: 1647 (pl. 41, h).

La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr.

X9 OF[---]

Drag. 29 PUG: 1708 (pl. 41, j).

La Graufesenque [3], ca. 65-75 na Chr.

X10 OF[---]

Drag. 18 RMO: Ve1927/2 "Oostveen".

Het bord is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X11 OF[---]

Drag. 33a RMO: VF*340.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X12 OFI[---]

Drag. 24/25 PUG: 1947-35.

La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

X13 OF[---]

Drag. 18 RMO: VF*1531.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X14 OF[---]

Drag. 16 RMO: VF*1546.

Het bord heeft een dubbele groef aan de binnenzijde van de bodem. Op grond van de geringe afmetingen van de letters mag misschien worden aangenomen dat het een stempel van Cantus is. La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

X15 OF.[---]

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X16 OF[—]

Drag. 29 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr.

X17 OF[---]

Drag. 27g RMO: VF2495.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X18 OF.[A?---]

Drag. 18 RMO: VF2365c.

La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.

X19 OF[---]

Drag. 29 PUG: Ve1926/2 = 8114 (pl. 41, l).

La Graufesenque [3], ca. 20-50 na Chr.

X20 OF[---]

Bord RMO: f1940/5.111.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X21 OF[---]

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X22 OF[---]

Drag. 18 RMO: Ve1927/2 "Oostveen".

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X23 OF[---]

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X24 O[---]

Bord RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X25 OF[—]

Bord RMO: f1940/5.234.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X26 OF[---]

Drag. 18 RMO: f1980/7.310.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X27 O[---]

Bord RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X28 O[---]

Drag. 29 RMO: VF1430 (Knorr 1919, Taf. 86 H).

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X29 O[---]

Drag. 29 RMO: VF1469 (Knorr 1919, Taf. 87 F).

La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr.

X30 O[---]

Drag. 29 PUG: 1947-413 (pl. 42, d).

Wanneer men de decoratie van dit stuk in aanmerking neemt, is het profiel opmerkelijk laat. De wandknik is tamelijk geprononceerd, en er is een enkele groef rondom het stempel aangebracht. De deklaag is opvallend oranje van kleur, maar op grond van een neutronenactiveringsanalyse is het aannemelijk dat de kom in La Graufesenque is gemaakt¹. La Graufesenque [3], ca. 60-80 na Chr.

1. Zie bijlage A, 1.

X31 O[---]

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X32 LBV[---]

Drag. 27g PUG: Ve1925/5.

Het is niet onmogelijk dat dit een afdruk van een gebroken patrijs van Albus is. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X33 CA[---] (?)

Bord RMO: Ve1923/4.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X34 CE[---]

Drag. 27g PUG: Ve1920/5.

Dit is wellicht een stempel van Celsus i. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X35 OCI[---]

Drag. 24/25 RMO: VF2361a.

Dit zou een stempel van Cocus kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X36 DOD[---]

Drag. 27g RMO: VF2924.

In La Graufesenque is een stempel met de tekst DODO aangetroffen, maar dit lijkt niet identiek te zijn met het exemplaar uit Vechten. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X37 FVS[---] ?

Drag. 27(g?) RMO: f1909/10.2.

Als de beginletters van dit stempel goed zijn gelezen, zou het van Fuscus ii kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 70-120 na Chr.

X38 M[---]

Drag. 29 RMO: VF2327a (pl. 41, m)

La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr.

X39 ODI[---]

Drag. 24/25 RMO: VF2365a.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X40 OF[---]

Drag. 27g RMO: VF*800.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X41 OFIM[---] ?

Drag. 24/25 RMO: VF2720.

La Graufesenque [3], ca. 30-50 na Chr.

X42 RTI[---]

Drag. 24/25 RMO: VF*143.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

X43 TVS[SO]

Drag. 24/25 RMO: VF2747.

Dit stempel is ook aangetroffen op bakjes Ritt. 8. La Graufesenque [1], ca. 40-70 na Chr.

X44 VENI[---]

Drag. 27 RMO: VF*1420.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X45 [-]R[M?---]

Drag. 24/25 RMO: VF*737.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

X46 \[---]

Bord RMO: Ve1920.33.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X47 O[---] of C[---]

Bord RMO: f1940/5.92.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X48 [---]RA (retrograde)

Drag. 27g RMO: VF2895.

La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.

X49 [---]I.ALB

Ritt. 8 of 9 PUG: Ve1925/1.

Dit is wellicht een verder onbekend stempel van Albus. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X50 [---]FEC

Drag. 29 RMO: f1909/10.2 (pl. 41, k).

La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr.

X51 [---]EISAF

Drag. 18 RMO: VF2897.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

X52 [---]SF (?)

Drag. 15/17 RMO: Ve1927/1 "Oostveen".

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X53 [---]ACI

Drag. 27 RMO: VF2375; zonder nr.

Van beide afdrukken is slechts [---]ACI bewaard gebleven. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X54 [---]ICI

Drag. 18 RMO: VF2910.

Dit zou een stempel van Patricius kunnen zijn¹. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. P24-25.

X55 [---]III

Drag. 18 RMO: VF3049.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X56 [---]CI

Drag. 29 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 55-75 na Chr.

X57 [---]I

Drag. 15/17 RMO: f1940/5.234.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X58 [---]CI

Schotel RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X59 [---]ATII

Drag. 27(g?) RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 50-120 na Chr.

X60 [---]ANI

Drag. 29 PUG: Ve1925/3.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X61 [---]ANI

Drag. 29 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr.

X62 [---]ANI

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X63 [---]NI

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X64 [---]NI

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

Dit stempel mag misschien worden aangevuld tot [IVLLI]NI¹. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. I32.

X65 [---]MI

Bord PUG: Ve1925/3.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X66 [---]M (?)

Bord RMO: Ve1927/1 "Oostveen".

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X67 [---]NI

Drag. 29 RMO: VF*1455 (pl. 41, n).

La Graufesenque [3], ca. 65-85 na Chr.

X68 [---]ERI.

Drag. 24/25 RMO: VF*1504.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X69 [---]RI

Schotel RMO: Ve1914.1.

Van de schotel is slechts een klein bodemfragment bewaard gebleven, dat geen uitspraak over de datering toelaat. La Graufesenque [3], ca. 20-120 na Chr.

X70 [---]SI

Drag. 15/17 RMO: f1909/10.2.

Dit zou een fragment van een stempel met de tekst MARSII kunnen zijn¹. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. M28.

X71 [---]SITI

Ritt. 8 RMO: VF*1415.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X72 [---]STI

Drag. 24/25 RMO: VF*509.

Wellicht een stempel van Iustus. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X73 [---]VTI

Schotel PUG: 1947-413.

Gezien de betrekkelijk late datering van deze schotel is het waarschijnlijk geen stempel van Acutus. La Graufesenque [3], ca. 40-80 na Chr.

X74 [---]LVI

Drag. 27 RMO: VF*1454.

Dit zou een stempel van Calvus kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

X75 [---]VI

Drag. 24/25 RMO: Ve1914.8.

Mede gezien de datering van het bakje mag de tekst van dit stempel misschien worden aangevuld tot [AQ]VI. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

X76 [---]I

Drag. 18 RMO: f1940/5.111.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X77 [---]I

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X78 [---]I

Drag. 18 RMO: f1940/5.92.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X79 [---]M

Drag. 27g RMO: VF*1433.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X80 [---]AN

Drag. 18 RMO: VF2997.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X81 [---]SSO of [---]SCO

Drag. 27 RMO: VF3020.

Niet identiek met het onder catalogus nr. P137 opgevoerde stempel PRIMISCO. La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

X82 [---]ICIO ?

Drag. 27g RMO: VF*1443.

Dit stempel mag misschien worden gelezen als [SEN]ICIO¹. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. S113.

X83 [---]ES

Drag. 27g RMO: VF3035.

Dit fragment mag wellicht worden aangevuld tot [PVD]ES. Het is echter niet identiek met het onder catalogus nr. P143 vermelde stempel met die tekst. La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.

X84 [---]EICIS ?

Drag. 27g RMO: VF1932c.

Dit zou een stempel van Felix kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

X85 [---]IS

Drag. 27g RMO: VF3036.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

X86 [---]MVS (retrograde)

Drag. 33a PUG: Ve1920/4.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

X87 [---]ENTVS

Bord RMO: VF*1477.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

X88 [---]BIT

Drag. 24/25 RMO: VF*1468.

De onderzijde van de standring is afgeschuind. La Graufesenque [3], ca. 20-50 na Chr.

X89 [---]RT (retrograde)

Drag. 24/25 RMO: VF*1051d.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

X90 [---]LIX

Ritt. 8 RMO: VF3090.

Dit zou een verder onbekend stempel van Felix kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 45-65 na Chr.

X91 onleesbaar fragment

Bord PUG: Ve1926/1.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

X92 onleesbaar fragment

Bord PUG: 1947-66.

La Graufesenque [3], ca. 20-80 na Chr.

X93 onleesbaar fragment

Bord PUG 1947-74

La Graufesenque [3], ca. 40-60 na Chr

X94 [---]A[---]

Schotel RMO zonder nr

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr

X95 [---]VI[---]

Drag 27g RMO VF2943

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr

X96 [---]RIC[---]

Drag 27 RMO Ve1927/2 "Oostveen"

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr

X97 [---]LI[---]

Drag 27 PUG Ve1925/2

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr

X98 onleesbaar fragment

Drag 18 RMO VF3142g

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr

X99 onleesbaar fragment

Drag 27g RMO VF*1426

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr

X100 onleesbaar fragment

Drag 27g RMO Ve1927/2 "Oostveen"

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr

X101 [---]CI ?

Drag 15/17 RMO f1940/5 92

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr

Schriftimitaties en andere onleesbare stempels

28 mm

Y1

Drag 18 RMO VF*1325

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr

26 mm

Y2

Bord RMO VF*1561

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr

25 mm

Y3 VININ

Drag 29 RMO VF*475b (Knorr 1919, Taf 87 B)

Dit stempel is ook bekend uit Asciburgium¹, Dorchester, Exeter² en de omgeving van het Trajanusplein te Nijmegen, eveneens op kommen Drag 29 La Graufesenque [3], ca. 65-80 na Chr

1 Vanderhoeven 1976, 65, Taf 63, 498

2 Dickinson 1991a, 51, 98

24 mm

Y4 IISVIM

Drag 18 RMO VF2014a.

Dit stempel mag wellicht worden gelezen als MEVSF (retrograde) Het is verder alleen bekend uit Leicester, Londen en Rocester La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr

Y5 [OFIV]OICA

Bord RMO VF2887

Dit stempel is onder andere bekend uit Brecon, Caerleon, Gloucester, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, Nijmegen-west en Straubing¹ La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr

1 Walke 1965, Taf 43, 257

Y5* OFIVOI<CA>

Schotel RMO: VF*1089x.

Deze schotel is gemerkt met een gebroken patrijs, die eerst OFIVOICA te lezen gaf. De patrijs is tweemaal ingedrukt, zodat de laatste tekens van de tekst herhaald zijn. Tot de vindplaatsen van de gereduceerde versie behoren ook Faimingen¹, Friedberg², de Saalburg³ en Straubing⁴. La Graufesenque [3], ca. 85-100 na Chr.

1. ORL B66c, Taf. VIII 151.
2. ORL B26, 33, Abb. 1, 35.
3. ORL A3, 178, 85; Schönberger 1970, 26, Abb. 2, 41.
4. Walke 1965, Taf. 43, 256.

Y6

Bord RMO: VF3130.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y7

Drag. 18 RMO: VF3142b.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

23 mm

Y8 [---]ICI

Drag. 27 RMO: VF*1148.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

22 mm

Y9 IIIONTA

Drag. 18 RMO: VF*681.

Dit zou een stempel van Montanus kunnen zijn. De datering is gebaseerd op het profiel van de Drag. 18 uit Vechten en op de profielen van twee borden van hetzelfde type uit Banasa en Cotta¹. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

1. Laubenheimer 1979, 192, fig. 14, 297-298 (stempels), en 201, fig. 27, 297-298 (profielen).

Y10

Drag. 18 RMO: VF1594a.

Dit stempel is ook aangetroffen in het scheepswrak Culip IV¹, Elginhaugh, Gloucester-Kingsholm, de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen en York. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

1. Nieto e.a. 1989, 198 v., fig. 147, 18.1.

21 mm

Y11 AVIIVI

Drag. 18 RMO: VF2266.

Dit zou een stempel van Avitus kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y12 OFMAI (retrograde)

- Drag. 18 RMO: VF2993; VF*564a.
 Drag. 27 RMO: VF3118; VF*564; VF*1130.
 Drag. 29 PUG: Ve1925 = 8035 (Mees 1990, Abb. 13, 2; Mees 1995, Taf. 117, 1).

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Bad Cannstatt¹, Faimingen² en de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen. De Vechtense bakjes met dit stempel ogen duidelijk jonger dan de borden en de Drag. 29. Het laatstgenoemde stuk is gemaakt in een vormschotel die met MA in de decoratie was gesigneerd³ (afb. 8.7). La Graufesenque [1], ca. 70-110 na Chr.

1. ORL B59, Taf. IV 192.
2. ORL B66c, Taf. VII 143.
3. Vgl. Mees 1995, 83, Taf. 116-117, en 118, 1-8.

Y13

Drag. 27 RMO: VF*1172.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y14 NIDNI

Drag. 27g RMO: VF2003c.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y15 [---]RV (retrograde)

Drag. 27 RMO: VF3089.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y16

- Drag. 18 RMO: VF*32.
 Drag. 27 RMO: VF*32a; VF*1131.

Dit zijn afdrukken van een bijgewerkte patrijs. Oudere exemplaren zijn bekend uit La Graufesenque en uit een graf in Nijmegen-west dat tevens afdrukken van de bijgewerkte versie bevatte¹. De lijst van vindplaatsen omvat ook Bad Cannstatt². La Graufesenque [2], ca. 80-110 na Chr.

1. Met stempels van Calvus, Crestio, Felicio, Memor en L. Cosius Virilis.
2. Knorr 1921, Taf. III 124.

20 mm

Y17 IX.V.X

Drag. 27g RMO: VF*1126.

Dit stempel is ook bekend uit Caerleon en Caerwent. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y18 IARIA

Drag. 18 RMO: VF1989a.

La Graufesenque [3], ca. 60-80 na Chr.

Y19

Drag. 18 RMO: VF*1155.

Dit stempel is ook aangetroffen in een onder Domitianus aangelegd graf te Winchester¹. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

1. Biddle 1967, 235, fig. 7, 5, uit graf II, met stempels van onder anderen Frontinus, Memor, Cosius Rufinus, Sabinus en Vitalis ii.

Y20 VX:INN

Drag. 27g RMO: VF*1283.

Drag. 27 RMO: VF3094; VF*1197; f1975/4.4.

Dit stempel is tevens bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y21

Drag. 18 RMO: VF3103.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y22 OFPAI (retrograde)

Drag. 27g RMO: VF*1286.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y23 [---]IOF ?

Bord RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y24

Drag. 29 RMO: VF*1330.

La Graufesenque [3], ca. 70-85 na Chr.

Y25 IIIIMII

Drag. 27 RMO: VF2268d.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y26

Drag. 18 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

19 mm

Y27 OFCESO (retrograde)

Drag. 18 PUG: Ve1925/3.

Dit zou een stempel van Censor kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Y28 OEIVONII

Bord RMO: VF2015b.

Drag. 27g RMO: VF*1375.

Drag. 29 RMO: VF2135a; VF*1357 (pl. 41, o); zonder nr.

Dit stempel is onder andere bekend uit Castleford, Chester en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [3], ca. 70-95 na Chr.

Y29

Drag. 18 RMO: VF2001a.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y30 IANNII

Drag. 27g RMO: VF*1244.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y31

Drag. 27g RMO: f1940/5.111.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y32 ΠΠΠΠΠ

Drag. 27 RMO: VF*1282.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y33 OMAC

Drag. 24/25 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y34 LACOA

Drag. 27 RMO: VF1989.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y35

Drag. 27g RMO: VF3115.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y36

Drag. 27 RMO: VF3142m.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y37

Drag. 27g RMO: VF*1322.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

18 mm

Y38 CNONC

Drag. 27g RMO: VF1752; VF*282.

Drag. 27 RMO: VF1723.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Nijmegen-west en Rottweil¹.
La Graufesenque [1]², ca. 60-90 na Chr.

1. Knorr 1907, Taf. XXXII 304.
2. Hermet 1934, pl. 110, 36.

Y39

Bord RMO: VF*50b; VF*1153.

Drag. 27 RMO: VF*1174.

Dit stempel is ook aangetroffen in Catterick en Rottweil. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y40

Drag. 27g RMO: VF*1160; VF*1193; VF*1230a.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y41 VTITA

Drag. 27 RMO: VF2864.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y42 O[---]

Drag. 27g PUG: BvD107.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y43 AIOTIA

Drag. 27 RMO: VF*1353.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

Y44

Drag. 27 RMO: f1976/10.83.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

17 mm

Y45 ANRO.II

Drag. 29 PUG: Ve1925; 1947-234.

Dit stempel is in Narbonne aangetroffen op een Drag. 29 uit een vormschotel van Lupus¹. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

1. Mees 1995, 82 en Taf. 100, 1.

Y46 OFMI

Drag. 18 RMO: VF2144.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y47 IOVANI

Bord RMO: VF2013a.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y48 M[---]

Bord RMO: VF*692; VF*1273.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Carlisle en Castleford. Het bord met nummer VF*692 is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y49 C.PPVYX. (retrograde)

Drag. 27g RMO: VF1818; VF1819; VF2443b; VF*1164; VF*1164b.

La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Y50

Drag. 27g RMO: VF*1287.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y51

Drag. 27g RMO: VF3136; VF3138; VF3139; VF3140; VF3140a; VF3141; VF*51; VF*762b; VF*1204; VF*1216; VF*1216a; VF*1431; zonder nr.; Ve1927/3 "Oostveen".

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y52 AIXV

Drag. 27g RMO: VF*55; VF*147.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y53 PATRXICI ?

Drag. 24/25 RMO: f1935/1.2.

Drag. 27g RMO: VF2942.

Dit zijn wellicht afdrukken van een beschadigde patrijs van Patricius. De datering is mede gebaseerd op het profiel van een bakje met dit stempel uit Volubilis¹. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

1. Laubenheimer 1979, 188, fig. 10, 173 (stempel), en 196, fig. 19, 173 (profiel).

Y54 IVVNI

Drag. 27g RMO: VF*1265.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y55

Drag. 27 RMO: VF2355.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y56

Drag. 27g RMO: VF2937.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y57

Drag. 27g RMO: VF*42.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y58

Drag. 24/25 RMO: VF*1137; VF*1279; zonder nr.

Bakje RMO: f1940/5.234.

Het exemplaar met nummer f1940/5.234 vertoont brandsporen. La Graufesenque [3], ca. 55-75 na Chr.

Y59

Drag. 27g RMO: VF25 (102).

La Graufesenque [3], ca. 40-80 na Chr.

Y60

Bord RMO: VF*1173.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y61 IIAIX

Drag. 27 RMO: VF1833a.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y62 OFLXX

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y63 PAVIL

Drag. 27g RMO: VF1930.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y64 LINII

Drag. 27 RMO: VF*1166.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

Y65

Drag. 24/25 RMO: VF*1309.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y66

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

16 mm

Y67 OIIDA

Drag. 27g RMO: VF1570a; VF1570b; VF3096; VF*47; VF*47a; VF*47c; VF*47d; VF*47e; VF*47f; VF*47g; VF*1445.

Drag. 29 PUG: 1947-93.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Heddernheim, het Erdlager te Hofheim¹, de nederzetting rond het Trajanusplein en het Kops Plateau te Nijmegen² en Valkenburg periode 2³. Het stuk met nummer VF1570b is verbrand. De bakjes met de nummers VF*47c en VF*47g zijn beide voorzien van een graffito T. De Drag. 29 heeft een dubbele groef rond het stempel. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

1. Ritterling 1904, 417, Abb. 15, 133.
2. Omgeving Trajanusplein: Daniëls 1955, 97, m1377. Kops Plateau: Breuer 1931, pl. XIII 46.
3. Twee niet gepubliceerde exemplaren, uit vondstnummer 29 (vgl. Glasbergen 1940-1944b, 234, 116) en vondstnummer 886 (vgl. idem, 224, 12; volgens Brunsting e.a. 1940-1944, 189, 886: periode 1).

Y68 NH\N

Drag. 27g RMO: VF2346; VF*1340; VF*1438.

Dit stempel is onder andere bekend uit het Geschirredepot te Burghöfe¹, Caerleon, Carmarthen, Heddernheim, de vicus bij het Steinkastell te Hofheim², de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen en Rottweil³. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

1. Ulbert 1959, Taf. 41, 81.

2. Allgaier 1992, Taf. 10, 142.

3. Planck 1975, Taf. 85, 3.

Y69 VIIINI

Drag. 27 RMO: VF3123; VF*702.
PUG: Ve1926/1(?).

Het bakje met nummer VF3123 is verbrand. Tot de vindplaatsen van dit stempel behoort onder andere het kampdorp bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y70 II\I.I

Drag. 27g RMO: VF1988; VF3142; VF*1562; VF*1562a; zonder nr.

Dit stempel is onder andere bekend uit Chester, de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen en Rottweil¹. La Graufesenque [1]², ca. 55-80 na Chr.

1. Knorr 1907, Taf. XXXII 315; Planck 1975, Taf. 86, 3.
2. Hermet 1934, pl. 114, 11.

Y71 IVIIMA

Drag. 27g RMO: VF2035.
PUG: 1947-66.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y72 AIAIA

Drag. 27g RMO: VF1593a.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y73 IAVXI

Drag. 27g RMO: VF*1225.
Drag. 27(g?) PUG: 1505.
Drag. 27 RMO: VF2059c; VF2981.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoort onder andere Stockstadt¹. Het stuk met nummer 1505 is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

1. ORL A6, Taf. 4, 44.

Y74 NIA

Drag. 27g RMO: VF*1150.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y75 \\\\\

Drag. 27g RMO: VF25 (111); VF*1134; f1975/4.4.
Drag. 27 RMO: VF3143; VF*1157.

In het Geschirrddepot te Burghöfe is een afdruk aangetroffen die hoogst waarschijnlijk van dezelfde patrijs afkomstig is als de hierboven opgesomde exemplaren¹. Zeker identiek zijn afdrukken uit Bickenbach², Caerleon, Carlisle, de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen en Rocester. La Graufesenque [3], ca. 65-95 na Chr.

1. Ulbert 1959, Taf. 41, 85.
2. Simon 1977, 64, Abb. 9, 81.

Y76 VIIII

Drag. 33 RMO: VF*496.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y77

Drag. 27g RMO: VF*719xx.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y78 MA

Drag. 27g RMO: VF*587; VF*1294.

La Graufesenque [3], ca. 65-95 na Chr.

Y79 VLIN

Drag. 27g RMO: VF*496c.

Verbrand. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y80 QLDM

Drag. 27g RMO: VF1573c.

Drag. 27 RMO: VF1663; VF*346a; VF*1230.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y81 IVNIO

Drag. 27(g?) RMO: VF25 (116).

La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Y82 [---]EAER ?

Drag. 27g RMO: VF*551; zonder nr.

Dit zou een retrograde stempel van Severus ii kunnen zijn, met een omgekeerde V. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y83 CINXX

Drag. 27g PUG: 688.

La Graufesenque [3], ca. 50-100 na Chr.

Y84

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y85

Drag. 27g RMO: VF25 (100); VF3053; VF*689.

Drag. 27 RMO: VF*1452; zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y86 OFPVSI

Drag. 27g RMO: VF3142i.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y87

Drag. 24 RMO: VF*1327.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y88

Drag. 27g PUG: 1947-43.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y89

Drag. 27 RMO: VF*1363.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y90

Drag. 27 PUG: Ve1922/2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y91

Drag. 27 RMO: VF*1028.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

15 mm

Y92 VINN

Drag. 27g RMO: VF2781; VF*1077; VF*1084/1xxa.
 Drag. 27 RMO: VF24 (46); VF2875; VF3119.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Caerleon, Chesterholm, Echzell¹, een graf te Hedderuheim dat onder andere een munt uit 102 na Chr. bevatte², en de Saalburg. In La Graufesenque is het ook op een Drag. 24 aangetroffen. La Graufesenque [1], ca. 70-110 na Chr.

1. ORL B18, 18, 55.
2. Wolff 1911, 45, Abb. 9, 34a, uit graf 192, met stempels van Calvus, C. N- Celsus, Tabus - Virtus en L. Cosius Virilis.

Y93 .X.X.X.

Drag. 27 PUG: 1408.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y94 AIAMAI

Drag. 27g RMO: VF3127; VF*1142; VF*1181.
 PUG: 1489.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y95 XANIII

Drag. 27g RMO: VF1754; VF*1119; VF*1119a; VF*1119b.

Vermoedelijk is dit het stempel dat Oswald als XANTII heeft gelezen¹. La Graufesenque [3], ca. 55-80 na Chr.

1. Oswald 1931, 348.

Y96 XAAN

Drag. 27 RMO: f1940/5.9; f1940/5.13.

Beide stukken zijn verbrand. La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y97 XIIIIXII

Drag. 27 RMO: f1892/11.11.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y98 AINIII

Drag. 27g RMO: VF*1277.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y99

Drag. 27 RMO: VF*1228.
 Drag. 33 RMO: f1912/4.2.

Dit stempel is ook aangetroffen in een laat-1ste-eeuws graf te Nijmegen-west¹. La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

1. Met stempels van Celsus ii, Censor, Peregrinus, L. Tertius Secundus en Sulpicius.

Y100

Bord RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y101 VISIII A

Drag. 27 RMO: VF1571.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Y102 II A IIII

Drag. 27g RMO: VF2000a.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y103 .M (retrograde)

Drag. 27g RMO: VF3142c.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y104

Drag. 27g RMO: VF*1192.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y105

Drag. 27 RMO: VF*1139.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y106 CIIIO

Drag. 24/25 RMO: VF1820a.

La Graufesenque [3], ca. 40-60 na Chr.

Y107	Y116 ANIIA
Drag. 27g RMO: VF3108.	Drag. 27 RMO: VF*1297.
La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.	La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
Y108	Y117
Drag. 27g RMO: VF*1201.	Drag. 27g RMO: VF*1236.
La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.	La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
Y109	Y118
Drag. 27g RMO: VF*1237.	Drag. 27 RMO: VF2530a.
La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.	La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
Y110	Y119
Drag. 27g RMO: zonder nr.	Drag. 27 RMO: VF3028.
Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.	La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.
Y111	Y120
Drag. 27g RMO: VF2073.	Drag. 18 RMO: VF25 (92).
La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.	La Graufesenque [3], ca. 40-60 na Chr.
Y112	<i>14 mm</i>
Drag. 27 RMO: VF2267a.	Y121 OFAXO
La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.	Drag. 27g RMO: <u>VF1661</u> ; VF*343; VF*1198. PUG: Ve1926/1.
Y113	La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.
Drag. 27g RMO: VF*1172a.	Y122 OFCVS
Dit zou een stempel van Mommo kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.	Drag. 27g RMO: <u>VF*337d</u> ; VF*507a.
Y114	Van dit stempel zijn tientallen exemplaren aangetroffen in het afval rond de grote oven te La Graufesenque, die in de jaren 80-120/130 na Chr. in gebruik is geweest. Verder zijn er geen afdrucken bekend uit een gedateerde context. La Graufesenque [1], ca. 70-110 na Chr.
Drag. 27g RMO: VF*659.	Y123 OFVO
La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.	Drag. 27 RMO: VF2880.
Y115	Tot de vindplaatsen van dit stempel behoort ook het kampdorp bij de legioensvesting te Nijmegen. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
Drag. 27 RMO: VF*1207.	
La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.	

Y124 OCIS

Drag. 27g RMO: VF*1146; f1912/4.2.
 Drag. 27(g?) RMO: VF*1221.
 Drag. 27 RMO: VF2362; zonder nr.
 PUG: 1312.

De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere Butzbach. La Graufesenque [3]¹, ca. 70-100 na Chr.

1. Een Drag. 27g met dit stempel uit Bonn moet op grond van een neutronenactiveringsanalyse in La Graufesenque zijn vervaardigd (Van Driel-Murray/Gechter 1984, 75, 254, gelezen als OCIS, en Taf. 29, 254; Gunneweg 1990, 8, Table 1, 251 [lees: 254]).

Y125 IINII

Drag. 24/25 RMO: VF*1163; VF*1271.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y126 ATICAE

Drag. 27g RMO: VF*148; VF*148a; VF*148b; VF*228;
 VF*1247; zonder nr.

Dit stempel is onder andere bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en uit Nijmegen-west. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y127 VMI

Drag. 27g RMO: VF3134.
 Drag. 27 RMO: VF*1278.

Dit stempel is ook gevonden in de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting, in Nijmegen-west en in of nabij York. La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y128 IYBII

Drag. 27g RMO: VF*28; VF*1165; VF*1315; zonder nr.

Het is goed mogelijk dat dit afdrucken zijn van een aan weerszijden beschadigde patrijs van Bilicatus¹. Er zijn parallellen bekend uit de vicus bij het Steinkastell te Hofheim² en de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [2 of 3], ca. 70-100 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. B65.
2. Allgaier 1992, Taf. 9, 120.

Y129 .ATXIXI

Drag. 24/25 RMO: f1940/5.234.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y130 AVA

Drag. 27 RMO: VF1558.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y131

Drag. 27g RMO: Ve1927/1 "Oostveen".

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y132 IOIIIIOII

Drag. 27g RMO: VF2012; VF2012a.

In het grafveld op de Hunerberg te Nijmegen is dit stempel aangetroffen op een Drag. 24 met een aan de onderzijde afgeschuinde standing¹, en in het castellum van Zurzach op een Ritt. 8 met een standing als van een Drag. 27g². La Graufesenque [3], ca. 40-65 na Chr.

1. Stuart 1976, 120, fig. 32, 329.
2. Roth-Rubi 1992, 521, Abb. 3, 79.3.

Y133 VINVI

Drag. 27g RMO: VF*1127.
 Drag. 27 RMO: VF*1127a.

La Graufesenque [3], ca. 65-95 na Chr.

Y134

Drag. 27g RMO: VF2038a.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y135 AIVI

Drag. 27 PUG: Ve1921/1b.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

Y136 IIINA

Drag. 27 RMO: VF*1284.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y137

Drag. 27g RMO: VF2041.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

- Y138
 Drag. 27 RMO: VF3110; zonder nr.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y139 INIX
 Ritt. 8 RMO: VF2831; zonder nr.
 La Graufesenque [3], ca. 45-65 na Chr.
- Y140
 Drag. 27g RMO: VF3135a.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y141
 Drag. 27g RMO: VF*44.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y142 IVI
 Drag. 27g RMO: VF*338.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y143 OFCAL (retrograde) ?
 Drag. 27g RMO: VF2569a.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y144 XVVI
 Drag. 27g RMO: VF*1128.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y145 KAIH
 Drag. 27 RMO: VF*1179.
 Dit stempel is ook aangetroffen in het Steinkastell te Hofheim en in Nijmegen-west. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y146 KAIH
 Drag. 27 RMO: VF*1196.
 Tot de vindplaatsen van dit stempel behoort onder andere Nijmegen-west. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y147 CVI
 Drag. 27g RMO: VF1819a.
 Drag. 27 RMO: Ve1914.2.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y148
 Drag. 27g RMO: zonder nr.; Ve1920.30.
 Dit stempel is ook bekend uit de canabae bij de legioensvesting te Nijmegen. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y149
 Drag. 27g RMO: f1940/5.13; f1940/5.27.
 Drag. 27 RMO: f1940/5.13; f1940/5.13.
 Drie van de vier bakjes zijn verbrand. La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.
- Y150
 Drag. 27 RMO: VF2374.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y151
 Drag. 27 RMO: VF*1176.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y152
 Drag. 27g RMO: VF*799i.
 La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.
- Y153 VILIN
 Drag. 27 RMO: VF*1151.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y154
 Drag. 27g RMO: VF1562.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

- Y155 *13 mm*
 Drag. 27 RMO: VF1831.
 La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.
- Y156 NHII
 Drag. 27g RMO: VF*1240.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y157
 Drag. 27g RMO: VF*799j.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y158
 Drag. 27 RMO: VF*1292.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y159
 Drag. 27 RMO: VF*1255.
 La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.
- Y160 IINII
 Drag. 27g RMO: VF*1274.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y161
 Drag. 27g RMO: VF*1367.
 La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.
- Y162
 Drag. 27 RMO: VF*1346.
 La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.
- Y163
 Drag. 27g RMO: zonder nr.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y164 \.I.II
 Drag. 27g RMO: VEP17; f1980/7.317.
 Drag. 27 RMO: VF*390.
 Het bakje met nummer VF*390 is verbrand. Sterk gelijkende, vermoedelijk identieke stempels zijn bekend uit Nijmegen-west¹ en Rottweil². La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
 1. Brunsting 1949, pl. XVIII afb. 1, 17/81.
 2. Planck 1975, 259, Abb. 41, 428.
- Y165 ONAC
 Drag. 24 of 27 RMO: VF2107.
 Drag. 27g PUG: 147.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y166 N.N
 Drag. 27g RMO: VF2357; zonder nr.
 De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat ook York. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y167 IINI
 Drag. 24/25 RMO: VF2951.
 La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.
- Y168
 Drag. 27g RMO: VF3133.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y169 OEINI
 Drag. 27g RMO: VF*525; VF*846; VF*1355; f1940/5.92.
 Dit stempel is onder andere bekend uit Rottweil. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y170 IIIAXI
 Drag. 27g RMO: VF*588.
 De lijst van vindplaatsen van dit stempel omvat onder andere de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y171 IIIVI

Drag. 27g RMO: VF*718.
 Drag. 27 RMO: VF*1450.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y172

Drag. 27g RMO: VF*1085j.

Dit zou een stempel van Virilis kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y173 IIIA

Drag. 27g RMO: VF*1125; VF*1125a; VF*1524; zonder nr.
 Drag. 27 RMO: VF*1167.

Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren Chester, de Nijmeegse legioensvesting en de aangrenzende canabae. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y174

Drag. 24/25 RMO: VF*1149.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y175

Drag. 27 RMO: VF*1188.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y176

Drag. 27 RMO: VF*1192a.

La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Y177 XXXN

Drag. 27g RMO: VF*1202.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y178 IINNIV

Drag. 27g RMO: VF*1261.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y179

Drag. 27g RMO: VF*1299.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Y180

Drag. 27g RMO: VF*1313; VF*1375a.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y181 VIIV

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y182 XAI

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y183 AA

Drag. 27g RMO: VF*1219; f1940/5.193.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y184

Drag. 27 RMO: VF*1169.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y185 //VIA

Drag. 27 PUG: 1434.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y186 OFLII

Drag. 27g RMO: VF2105.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y187

Drag. 27g RMO: VF3142j.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

- Y188
 Drag. 27 RMO: VF*152.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y189
 Drag. 27 RMO: VF*424b.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y190 VIIIV
 Drag. 27g RMO: VF*1065x.
 Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y191
 Drag. 27 RMO: VF*1226.
 La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.
- Y192 CIIN (?)
 Drag. 27g RMO: VF25 (106).
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y193
 Drag. 27g RMO: VF*1317.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y194
 Drag. 27 RMO: VF*1324.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y195 IIMV
 Drag. 27g RMO: VF*1328.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y196
 Drag. 27 RMO: VF*1371.
 La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.
- Y197
 Drag. 27g RMO: zonder nr.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y198
 Drag. 27 RMO: f1909/10.2.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- 12 mm*
- Y199 I.VII
 Drag. 27g RMO: VF3132.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y200 CALIXV
 Drag. 27g RMO: VF*206.
 La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.
- Y201 PAOFIC (retrograde)
 Drag. 27 RMO: VF2004; VF*1205.
 Dit stempel is onder andere bekend uit de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y202 XI.IX[---]
 Drag. 27g RMO: VF2891.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y203
 Ritt. 9 RMO: VF25 (99).
 La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.
- Y204 AITA (retrograde)
 Drag. 27g RMO: VF25 (115); VF*1125d.
 Drag. 27 RMO: VF1984.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y205 I\M

Drag. 27 RMO: VF1573b.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y206 DAT

Drag. 27g RMO: VF2123.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y207

Drag. 27g RMO: VF3124.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y208 IIII/I

Drag. 27 RMO: VF3135.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y209

Drag. 27g RMO: VF*513.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y210

Drag. 27 RMO: VF*515.

Drag. 27(g?) RMO: VF*515a.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y211 IIXIX

Drag. 27g RMO: VF*1008.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y212 HIAV

Drag. 27g RMO: VF*1125c.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y213

Drag. 27g RMO: VF*1145.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y214

Drag. 27g RMO: VF*1268.

Drag. 27 RMO: VF*1158.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y215

Drag. 24/25 RMO: VF*1208.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y216 AMO

Drag. 27 RMO: VF*1224.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y217 MN

Drag. 27 RMO: VF*1251.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y218 MA

Ritt. 8 RMO: VF*1252.

Drag. 27g RMO: VF*1245.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y219 OFCOO

Drag. 27g RMO: VF*1143a; VF*1253.

La Graufesenque [3], ca. 55-75 na Chr.

Y219* <O>FCOO

Drag. 27g RMO: f1940/5.234.

Dit is een afdruk van een gebroken patrijs die oorspronkelijk OFCOO te lezen gaf. La Graufesenque [3], ca. 75-90 na Chr.

Y220 IIVIII

Drag. 27g RMO: VF*1300.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y221 .IFVND

Ritt. 8 of 9 PUG: 1947-121.
 Drag. 27g RMO: VF1996a; VF3047; VF*1339; zonder nr.
 PUG: Ve1926/1.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y222

Drag. 33 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y223 VIIIA

Drag. 27g PUG: Ve1926/4.
 Drag. 27 RMO: zonder nr.
 PUG: Ve1926/2.

Het stuk met nummer Ve1926/2 is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

Y224

Drag. 27g RMO: VF*1291.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y225 VEDS

Drag. 27g RMO: VF2764.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y226

Drag. 27 RMO: VF*74j.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y227

Drag. 27 RMO: VF*294.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y228

Drag. 27g RMO: VF*1152.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Y229 \\\

Drag. 27g RMO: VF*1156a.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y230

Drag. 27 RMO: VF*1250.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y231

Drag. 27g RMO: VF*1263.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y232 I/II

Drag. 27g RMO: VF*1285.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y233

Drag. 24/25 RMO: VF*1310.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y234

Drag. 27g RMO: VF*1332.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y235

Drag. 27g RMO: VF*1362.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y236

Drag. 27g RMO: VF*1398.

La Graufesenque [3], ca. 40-80 na Chr.

Y237 INCLI

Drag. 24 RMO: VF*1354.

Drag. 27g RMO: zonder nr.

Dit stempel is ook bekend uit Nijmegen-west. La Graufesenque [3], ca. 55-80 na Chr.

Y238 IND

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y239

Drag. 27g RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y240

Drag. 27 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y241

Drag. 27 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

Y242 NIA

Drag. 27 RMO: Ve1920.16.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y243

Drag. 24/25 PUG: 1946-25.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y244

Drag. 27 PUG: Ve1921/1b.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y245

Drag. 27 ROB: Ve70/43.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

11 mm

Y246 IINII

Ritt. 9 RMO: VF*1352.

Drag. 27g RMO: VF2001e; zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 55-80 na Chr.

Y247 OSCOO

Drag. 27g RMO: VF2373a; VF*1143; zonder nr.

Dit stempel is ook aangetroffen in het Geschirrdet te Burghöfe¹ en in Rottweil. Het exemplaar zonder nummer is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

1. Ulbert 1959, Taf. 41, 79.

Y248 VIV

Drag. 27g RMO: VF24 (8); VF2821a; VF*1275.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y249 AVII

Drag. 27g RMO: VF2890c; VF3122.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y250 VAT

Drag. 27g RMO: VF*1055; VF*1055b.

Het bakje met nummer VF*1055b heeft een van boven afgeplatte rand. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y251 ILAESI

Drag. 27g RMO: VF2970; VF*1243; f1940/5.92.

La Graufesenque [3], ca. 20-60 na Chr.

Y252 IOVII

Drag. 27g RMO: VF2013b; VF*1162; VF*1270.

Dit stempel is ook in of nabij York gevonden. Sterk gelijkende, wellicht identieke afdrukken zijn bekend uit Caerhūn¹, de canabae bij de Nijmeegse legioensvesting en Valkenburg periode 3². La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

1. Reynolds 1938, 335, fig. 24, 9.

2. Glasbergen 1967, 107, 397.

Y253

Drag. 27g RMO: VF2001h; VF*1178.

La Graufesenque [3], ca. 65-95 na Chr.

Y254 EIVLV

Drag. 24/25 RMO: VF3095.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y255 AIITTI

Drag. 27g RMO: VF1556; zonder nr.

Drag. 27(g?) RMO: VF*40.

Van dit stempel zijn enkele tientallen exemplaren aangetroffen in de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque, op bakjes Ritt. 8 en Drag. 24, 27g en 33. La Graufesenque [2], ca. 55-80 na Chr.

Y256 ONV

Drag. 27 RMO: VF*289.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y257

Ritt. 9 RMO: VF*379.

Drag. 27g RMO: VF*1223.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y258 IVIII

Drag. 27 RMO: VF*496a; VF*496b; VF*1281.

Drag. 27(g?) RMO: VF*508.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y259

Drag. 27 RMO: VF2221; VF*651a.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y260 IIA

Drag. 27g RMO: VF*1266.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y261 IMIN[---]

Drag. 27 RMO: VF*1516.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y262 IIIN

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y263 IIII

Drag. 27g RMO: VF2001k.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y264 VACV

Drag. 27 RMO: VF2753.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y265

Drag. 27g RMO: VF3136b.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y266

Drag. 27 RMO: VF*152c.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y267 MAI

Drag. 27 RMO: VF*583.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y268

Drag. 24 RMO: VF*651.

Dit stempel mag wellicht worden gelezen als [C]NIA[N(A)]¹. Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

1. Vgl. catalogus nr. L19.

Y269

Drag. 27g RMO: VF*695xx.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y270

Drag. 27g RMO: VF*1017.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y271 II VII

Ritt. 9 RMO: VF*1069.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y272 .IIII

Drag. 27g RMO: VF*1157a.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y273

Drag. 27g RMO: VF3114; VF*866x; VF*1168; VF*1249.

La Graufesenque [3], ca. 65-95 na Chr.

Y274 HVIII

Drag. 27g RMO: VF*1200.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y275 IAII

Drag. 33 RMO: VF*1212.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y276

Drag. 27g RMO: VF*1242.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y277 OFNACI (retrograde)

Ritt. 9 RMO: VF*1264.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y278

Drag. 27 RMO: VF*1307.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y279 II OII

Drag. 27g RMO: VF*1335.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y280

Drag. 27g RMO: VF*1351.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y281

Drag. 27 RMO: VF*1368.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y282

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y283

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y284 OFOFC

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y285

Drag. 27 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y286 AII.

Drag. 27g RMO: Ve1920.31.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

10 mm

Y287 ARE

Drag. 27g RMO: VF1534.

Dit stempel is in Oberstimm aangetroffen op een Drag. 24/25¹. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

1. Simon 1978, Taf. 59, C802.

Y288 IOTΛ

Drag. 24/25 RMO: VF*1229.

Drag. 27g RMO: VF2011; zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 55-80 na Chr.

Y289 MIO

Drag. 27 RMO: VF2269.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y290

Drag. 24/25 RMO: VF*1239.

Drag. 27g RMO: VF2366c.

La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.

Y291 TVLO

Ritt. 8 of 9 RMO: VF2748.

In de omgeving van Les Martres-de-Veyre is dit stempel gevonden op een Ritt. 8 met een standing als van een Drag. 27g. Het komt ook voor op bakjes Drag. 24¹ en 27g. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

1. Stuart 1976, 118, fig. 30, 307.

Y292

Drag. 27g RMO: VF*39.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y293

Drag. 24 RMO: VF*563.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y294 VAVA

Drag. 27g RMO: VF*1061.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y295 \\\

Drag. 27g RMO: VF*1156; VF*1213.

Beide stukken zijn verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y296 IIIIO

Drag. 24/25 RMO: VF*1383.

Drag. 27g RMO: VF*1218.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y297 VOII

Drag. 24/25 RMO: VF*1269.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y298 A

Drag. 27g RMO: VF*1560.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y299

Drag. 27g RMO: VF1569c.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y300

Drag. 27 RMO: VF3111.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y301

Drag. 27g RMO: VF3116.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y302 DASS

Drag. 24/25 RMO: VF1901; VF2920; zonder nr.

Drag. 27g RMO: VF*346.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y303 FVSC ?

Drag. 27g RMO: VF*431c.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y304 OFN

Drag. 27g RMO: VF*713a.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Y305

Drag. 27g RMO: VF*1074e.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y306 .\|\|

Drag. 27(g?) RMO: VF*1259.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Y307 II/III

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y308

Drag. 27 RMO: f1940/5.13.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y309

Drag. 27 PUG: Ve1925/1.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y310 A[---]IT

Drag. 27g PUG: 1947-413.

Dit is wellicht een stempel van Aquitanus. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y311 OIIVO

Drag. 24/25 RMO: VF24 (30).

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y312

Drag. 27g RMO: VF25 (113).

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y313 ICIN

Drag. 27 RMO: VF838.

Dit zou een stempel van Licinus kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y314 AIV

Drag. 24/25 RMO: VF1559.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y315 IIIII

Drag. 27 RMO: VF2059a.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y316

Drag. 27(g?) RMO: VF2059b.

La Graufesenque [3], ca. 50-100 na Chr.

Y317

Drag. 27g RMO: VF2503a.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y318 IIIII

Drag. 27 RMO: VF3100.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y319

Drag. 27g RMO: VF3107.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y320

Drag. 27g RMO: VF3121.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

- Y321
 Drag. 27g RMO: VF*839.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y322
 Drag. 27g RMO: VF*850.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y323
 Drag. 27 RMO: VF*1014.
 La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.
- Y324 \\\\\\\
- Drag. 27g RMO: VF*1157b.
 La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.
- Y325
 Drag. 27 RMO: VF*1314.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y326
 Drag. 27g RMO: VF*1319.
 La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.
- Y327
 Drag. 27g RMO: VF*1329.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y328
 Drag. 27g RMO: VF*1343.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y329
 Drag. 27 RMO: VF*1403.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y330
 Drag. 24 PUG: Ve1921/1.
 Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 30-70 na Chr.
- 9 mm
- Y331 AOEI
 Drag. 24/25 PUG: 1947-318.
 Drag. 27g RMO: VF25 (112); VF*72; f1940/5.111; f1940/5.234.
 Dit stempel is ook bekend uit de Fosse de Gallicanus te La Graufesenque. De Drag. 27g met nummer VF25 (112) heeft een aan de bovenzijde afgeplatte rand. La Graufesenque [1], ca. 45-70 na Chr.
- Y332
 Drag. 27 RMO: VF1569d.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y333 VIH
 Drag. 27g RMO: VF2824.
 La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.
- Y334
 Drag. 24/25 RMO: VF3102.
 La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.
- Y335
 Drag. 24/25 RMO: VF*372.
 La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.
- Y336 ADA
 Drag. 24/25 RMO: zonder nr.
 La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.
- Y337 OPO
 Drag. 27 RMO: VF2371; Ve1924/H.
 La Graufesenque [1], ca. 65-95 na Chr.

Y338 SCOLV (retrograde)

Drag. 27g RMO: f1940/5.92.

Dit stempel is ook bekend uit La Graufesenque en Xanten¹, op bakjes Drag. 24/25. La Graufesenque [1], ca. 35-55 na Chr.

1. Steiner 1911, Taf. XXI 182.

Y339 ORA (retrograde)

Drag. 24/25 PUG: 296; 1947-43.

La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.

Y340 CAR.I

Drag. 27g PUG: Ve1920/8.

Dit zou een stempel van Carus kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Y341 OFBA[I] (retrograde)

Drag. 27g RMO: VF1708.

Dit stempel komt onder andere voor op bakjes Drag. 24. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y342 IOLN

Drag. 27g RMO: VF2010.

La Graufesenque [3], ca. 40-80 na Chr.

Y343 PRIC

Drag. 27g RMO: VF2446.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y344

Drag. 27g RMO: VF3106.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y345

Drag. 27g RMO: VF3117.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y346

Drag. 24 RMO: VF*942.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Y347 VM

Drag. 27g RMO: VF*1014e1.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Y348

Drag. 24/25 RMO: VF*1234.

Dit stempel mag wellicht worden gelezen als CIIN. Gezien de datering zou het afkomstig kunnen zijn van Cennatus. La Graufesenque [3], ca. 20-60 na Chr.

Y349 SENIC ?

Drag. 27g RMO: VF*1288.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y350

Drag. 27g RMO: VF*1375b.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y351

Drag. 27 RMO: VF*152a.

La Graufesenque [3], ca. 80-120 na Chr.

Y352

Drag. 27g RMO: VF*1349.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y353 AXI

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y354

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

- Y355
 Drag. 27g RMO: zonder nr.
 La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.
- Y356
 Ritt. 9 RMO: f1940/5.13.
 Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.
- Y357 IIII
 Drag. 27g PUG: 701.
 La Graufesenque [3], ca. 50-100 na Chr.
- 8 mm
- Y358 AOT.
 Drag. 24/25 PUG: 1480.
 Drag. 27g RMO: VF*67.
 Tot de vindplaatsen van dit stempel behoren het grafveld op de Hunerberg en het Kops Plateau te Nijmegen¹. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.
 1. Grafveld Hunerberg: Stuart 1976, 105, fig. 17, 154-155. Kops Plateau: Daniëls 1955, 101, m1458.
- Y359 DOF
 Drag. 27g RMO: VF*363.
 La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.
- Y360 OICA
 Drag. 24/25 RMO: VF*1232.
 Drag. 27g RMO: VF*1217.
 La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.
- Y361 OVI
 Drag. 27g RMO: VF*1267.
 Dit zou een stempel kunnen zijn van de pottenbakker die ook met de tekst QVIN heeft gestempeld¹. La Graufesenque [3], ca. 40-80 na Chr.
 1. Vgl. catalogus nr. Q11-12 en de bijbehorende inleiding.
- Y362 IVII
 Drag. 24/25 PUG: 1947-411.
 La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.
- Y363 ODI
 Drag. 24 of 27 RMO: VF2567.
 La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.
- Y364 VIP
 Drag. 27g RMO: VF2779b.
 La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.
- Y365 VIN
 Drag. 27g RMO: VF2818.
 La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.
- Y366 OFIM
 Drag. 24/25 RMO: VF3113.
 La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.
- Y367
 Drag. 27g RMO: VF*850g.
 La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.
- Y368
 Drag. 24/25 RMO: VF*1248.
 Dit is wellicht een stempel van Paullus i¹. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.
 1. Vgl. catalogus nr. P53.
- Y369
 Drag. 24/25 RMO: VF*1359.
 La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y370 OITIS

Drag. 24/25 RMO: VF*1360.

De standring van dit bakje is aan de onderzijde afgeschuind. La Graufesenque [3], ca. 20-50 na Chr.

Y371 IRTV

Ritt. 5 RMO: f1940/5.193.

La Graufesenque [3], ca. 30-45 na Chr.

7 mm

Y372 SAL

Drag. 27g RMO: VF*895x.

Dit stempel is wellicht te jong om van Salvetus te kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Y373 //BANI

Drag. 24/25 RMO: VF*1301.

Dit zou een afdruk van een beschadigde patrijs van Albanus kunnen zijn. La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Y374

Drag. 27 RMO: VF*1333.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Y375

Drag. 27 RMO: VF*1336.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Y376

Drag. 27g RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Fragmenten van schriftimitaties en andere onleesbare stempels

Z1 XNIIN[---]

Drag. 18 RMO: VF*1474.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z2 IINI[---]

Drag. 27g RMO: VF25 (97).

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z3 [---]MLA

Drag. 18 RMO: VF*1074/1m.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z4 [---]IVIIIVII

Ritt. 8 RMO: VF*1464.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z5

Drag. 27 RMO: VF*288.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Z6

Drag. 27(g?) RMO: f1892/11.11.

La Graufesenque [3], ca. 60-110 na Chr.

Z7 [---]IIWNA

Ritt. 9 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z8

Drag. 27g RMO: VF*850b.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z9

Bord RMO: VF*1427.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z10 XNI[---]

Drag. 27g RMO: VF*1434.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z11

Drag. 27 RMO: VF*491h.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Z12 II/II[---]

Drag. 18 RMO: VF*493.

Dit stempel is onder andere bekend uit Chester. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z13 [---]ITA

Drag. 27g RMO: VF*1070/1b.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Z14 OFL[---]

Drag. 24/25 RMO: Ve1927/2 "Oostveen".

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z15

Drag. 27g RMO: f1940/5.111.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z16

Drag. 24/25 PUG: 1947-413.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z17

Drag. 27g RMO: VF25 (114).

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z18 VII[---]

Bord RMO: VF2822.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z19

Drag. 27g RMO: VF*679a.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Z20 [---]VS

Drag. 27g RMO: VF*1407.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z21 IIA/A[---]

Drag. 27g RMO: VF*1425.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z22

Drag. 24/25 RMO: VF*1430.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z23 [---]LIIN (retrograde)

Drag. 27g RMO: VF*1475.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z24

Drag. 24/25 RMO: VF*1541.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z25

Drag. 29 RMO: zonder nr. (Knorr 1919, Taf. 86 D).

La Graufesenque [3], ca. 40-65 na Chr.

Z26 [---]NIV[---]

Drag. 27 RMO: VF1570.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z27 IIVV[---]

Drag. 27g RMO: VF2001b.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z28

Drag. 27 RMO: VF*472a.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z29

Drag. 27 RMO: VF*493a.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z30 VIAI[---]

Drag. 27 RMO: VF*1177.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Z31 [---]IIIN

Drag. 18 RMO: VF*1442.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z32 IIIMIIA[---]

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Z33

Drag. 27 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Z34

Drag. 27g RMO: f1892/11.11.

La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Z35 [---]VV

Drag. 27g RMO: Ve1914.1.

La Graufesenque [3], ca. 40-80 na Chr.

Z36

Drag. 18 RMO: Ve1923.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z37

Drag. 27g RMO: VF2001f.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z38 [---]IMI

Drag. 27g RMO: VF2986.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z39

Drag. 27g RMO: VF3051.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z40

Drag. 27g RMO: VF3153.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z41 VIIA[---]

Drag. 27 RMO: VF*1125b.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z42 OFPA[---]

Drag. 27g RMO: VF*1396.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Z43

Drag. 27 RMO: VF*1414.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z44

Drag. 27g RMO: VF*1418.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z45 [---]IN

Drag. 27g RMO: VF*1446.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z46 [---]IIII

Drag. 27g RMO: VF*1457.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z47 [---]VIN

Drag. 27g RMO: VF*1469.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z48

Drag. 27 RMO: zonder nr.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z49

Drag. 27 PUG: Ve1925/5.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z50 [---]VHI

Drag. 24/25 RMO: VF25 (101).

De standring van dit bakje is aan de onderzijde afgeschuind. La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

Z51

Drag. 27g RMO: VF2988.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z52 I/IIIX[---]

Drag. 27g RMO: VF*1235.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z53 [---]VI

Drag. 24/25 RMO: VF*1422.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z54

Drag. 27g RMO: VF*1440.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z55 [---]AN

Drag. 27 RMO: VF*1441.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z56

Drag. 27 RMO: VF*1453.

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Z57

Ritt. 9 RMO: VF*1515.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z58

Drag. 27g RMO: f1892/11.11.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z59 [---]AII

Drag. 27g RMO: f1892/11.11.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z60

Drag. 27g PUG: 1947-312.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z61

Drag. 24/25 PUG: 1947-413.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z62

Drag. 27g RMO: VF1731.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z63 \V[---]

Drag. 27g RMO: VF*1437.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z64 [---]IMV

Drag. 27g RMO: VF*1522.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Z65 [---]TIO

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z66

Drag. 27 PUG: Ve1921/6.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z67 [---]SFI

Drag. 33a RMO: Ve1923/4 "Oostveen".

La Graufesenque [3], ca. 80-110 na Chr.

Z68 [---]IIXI

Drag. 27g PUG: Ve1926/1.

La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Z69 [---]VIF

Drag. 27g RMO: Ve1939.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z70 OIC[---]

Drag. 24/25 RMO: VF2366a.

La Graufesenque [3], ca. 45-70 na Chr.

Z71

Drag. 27g RMO: VF2954.

La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

Z72 SILV[---] ?

Drag. 27 RMO: VF*1009.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z73

Drag. 27 RMO: VF*1411.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z74

Drag. 27g RMO: VF*1429.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z75 [---]NII

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z76 IRBI[---]

Drag. 27 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z77 IIN[---]

Drag. 27 RMO: f1940/5.13.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z78

Drag. 24/25 RMO: f1940/5.92.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z79 [---]NIII

Bord RMO: Ve1924/B.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z80 [---]AVI

Drag. 24/25 PUG: 1947-318.

De onderzijde van de standring van dit bakje is afgeschuind. La Graufesenque [3], ca. 20-50 na Chr.

Z81 I.I.V.I[---]

Drag. 24/25 PUG: 1947-339.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z82 [---]IN

Drag. 29 RMO: VF2928.

La Graufesenque [3], ca. 55-75 na Chr.

Z83 IIIII[---]

Drag. 27g RMO: VF2992.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z84

Drag. 33a RMO: VF3137.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z85

Drag. 27g RMO: VF*54.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z86

Drag. 27g RMO: VF*1382.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z87 VI[---]

Drag. 27g RMO: VF*1432.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z88

Drag. 27g RMO: VF*1447.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Z89

Drag. 27 RMO: f1940/5.13.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z90 [---]A

Drag. 27g RMO: f1940/5.92.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z91 [---]II

Drag. 29 PUG: 1946-27.

La Graufesenque [3], ca. 60-80 na Chr.

Z92 [---]IT

Drag. 27(g?) PUG: 1947-413.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Z93

Drag. 27(g?) RMO: VF2913.

La Graufesenque [3], ca. 60-90 na Chr.

Z94

Drag. 27g RMO: VF3142p.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z95 [---]OII

Drag. 27g RMO: VF*1395.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Z96

Drag. 27 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 70-100 na Chr.

Z97 OF[---]

Drag. 24/25 RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z98 [---]III

Drag. 18 RMO: Ve1920.10.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z99 [---]/A

Drag. 27 RMO: Ve1923.

La Graufesenque [3], ca. 60-100 na Chr.

Z100 [---]II

Drag. 29 RMO: f1940/5.13.

La Graufesenque [3], ca. 40-65 na Chr.

Z101

Drag. 27(g?) RMO: f1940/5.13.

Het bakje is verbrand. La Graufesenque [3], ca. 50-120 na Chr.

Z102

Drag. 24 RMO: f1940/5.92.

La Graufesenque [3], ca. 50-70 na Chr.

Z103 [---]IKI

Drag. 24/25 RMO: f1940/5.111.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z104

Drag. 27g RMO: f1980/7.318.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z105 [---]MI

Drag. 27g PUG: 1947-93.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z106

Drag. 27g RMO: VF*1439.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z107 [---]I

Drag. 27g RMO: Ve1927/1.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Z108 V[---]

Drag. 27g RMO: f1940/5.92.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z109 [---]CI

Drag. 27g PUG: 1947-43.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z110

Drag. 27 ROB: Ve70/456.

La Graufesenque [3], ca. 70-110 na Chr.

Z111 O[---]

Drag. 27g RMO: f1909/10.2.

La Graufesenque [3], ca. 50-80 na Chr.

Z112

Drag. 24/25 RMO: f1940/5.234.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

Z113 B[---]

Drag. 27g PUG: Ve1926/3.

La Graufesenque [3], ca. 50-90 na Chr.

Z114 [---]I.

Drag. 27g RMO: f1940/5.234.

La Graufesenque [3], ca. 30-60 na Chr.

Z115

Ritt. 9 RMO: zonder nr.

La Graufesenque [3], ca. 40-70 na Chr.

8.3 STEMPELS DIE WELLICHT NIET UIT ZUID-GALLIË AFKOMSTIG ZIJN

De catalogus wordt afgesloten met een opsomming van zeven stukken waarvan het wegens de aard van het baksel niet zeker is of ze in La Graufesenque of een van de andere Zuid-

gallische productiecentra zijn gemaakt. Deze zijn niet opgenomen in de tabellen en grafieken betreffende de Zuidgallische waar elders in dit boek. De stempels die tot deze groep behoren, hebben slechts een volgnummer, en zijn afgebeeld op plaat 37.

1 LNNF

Drag. 33 RMO: zonder nr.

Als dit bakje van Zuidgallische herkomst is, dateert het uit de jaren 80-110 na Chr.

2 onleesbaar

Drag. 27 RMO: VF*1194.

Dit zou een retrograde stempel van Iulius Aemilius kunnen zijn. Als dat het geval is, stamt het uit ca. 80-120 na Chr.

3 VIXI

Drag. 27 PUG: Ve1926/3.

Als dit bakje van Zuidgallische herkomst is, dateert het uit de periode van 80-120 na Chr.

4 AVIIV

Drag. 27 RMO: VF1596.

Dit stempel is ook bekend uit Friedberg. Als het bakje in La Graufesenque is gemaakt, moet het wegens het profiel een laat stuk zijn en dateren uit ca. 80-120 na Chr.

5 onleesbaar fragment

Drag. 27 RMO: VF3098.

Als het een Zuidgallisch stempel is, hoort het thuis in de jaren 70-100 na Chr.

6 [---]AN

Schotel RMO: VF*1409.

De deklaag van dit stuk is glanzend, maar tamelijk oranje, zodat het niet zeker is dat het uit La Graufesenque afkomstig is. Als het in dit productiecentrum is gemaakt, dateert het gezien het profiel op zijn vroegst uit ca. 80-120 na Chr.

7 [---]NAC

Drag. 27 RMO: zonder nr.

Als dit bakje van Zuidgallische herkomst is, stamt het uit de periode van 70-100 na Chr.

BIJLAGE A CHEMISCHE ANALYSES

met een bijdrage van Jan Gunneweg

In paragraaf 5.2 is de veronderstelling geuit dat nagenoeg alle Zuidgallische terra sigillata uit Vechten in La Graufesenque vervaardigd is. Om de juistheid van deze bewering te toetsen is de chemische samenstelling bepaald van vijf stukken die eventueel uit een ander productiecentrum afkomstig zouden kunnen zijn (tabel 1).

Vier monsters zijn door J. Yellin geanalyseerd in het archeometrisch laboratorium van de Hebrew University te Jeruzalem, en het vijfde door M. Picon in het Laboratoire de Céramologie te Lyon. De toegepaste technieken en de resultaten van de analyses worden hieronder besproken, in twee afzonderlijke paragrafen.

Omdat slechts vijf stukken zijn onderzocht, is het onvoldoende duidelijk of de Vechtense sigillata tijdens haar eeuwenlange verblijf in de grond belangrijke veranderingen heeft ondergaan; de conclusies moeten daarom met voorzichtigheid worden gehanteerd.

1 INSTRUMENTELE NEUTRONENACTIVERINGSANALYSE Jan Gunneweg¹

De vier Vechtense scherven die ter analyse zijn aangeboden aan het laboratorium van het Department of Archaeometry van de Hebrew University te Jeruzalem, zijn onderzocht met een techniek die bekend staat als instrumentele neutronenactiveringsanalyse (INAA). Hierbij wordt uitgegaan van de hypothese dat kleien die voor de productie van aardewerk zijn gebruikt, op grond van hun chemische samenstelling kunnen worden onderscheiden.

Alvorens de resultaten van de analyses worden besproken, wordt eerst ingegaan op de mogelijkheden van het gebruik van röntgenfluorescentieanalyse (XRF) als alternatief voor of als aanvulling op INAA.

Instrumentele neutronenactivering versus röntgenfluorescentie

Zolang archeologen en natuurwetenschappers de voor- en nadelen van beide technieken maar begrijpen, is er geen aanleiding voor een stammenstrijd tussen de aanhangers van INAA en die van XRF. De sterke en zwakke punten van elk van beide methoden zullen hier worden toegelicht aan de hand van de analyse van de sigillatamonsters uit Vechten.

Röntgenfluorescentie

De röntgenfluorescentieanalyse is ontwikkeld voor het onderzoek naar de samenstelling van anorganische materialen. Bij de analyse van aardewerk worden de volgende elementen gemeten: aluminium, calcium, ferrum, fosfor, kalium, magnesium, mangaan, natrium, silicium en titanium; de gehalten van deze zogenaamde hoofdelementen worden gewoonlijk uitgedrukt als oxyden, en wel in procenten. Van de elementen die in hoeveelheden van minder dan één procent voorkomen - de zogenaamde spoorelementen -, zoals barium, chroom, magnesium, nikkel, rubidium, strontium, vanadium, zink en zirconium, worden enkele soms ook met XRF gemeten.

Wanneer XRF-metingen gegroepeerd worden, kunnen de waarden van sommige elementen betrekkelijk grote standaardafwijkingen vertonen. De aanzienlijke spreiding van spoorelementen kan te wijten zijn aan een geringe homogeniteit van het materiaal, maar ook aan de fysieke grenzen van de toegepaste analysetechniek.

Als met XRF een 'vingerafdruk' van aardewerkmonsters wordt gemaakt, kan men op grond van de hoofdelementen verschillen in de chemische samenstelling waarnemen. Deze zijn echter weinig talrijk, en bovendien is het mogelijk dat in verschillende streken of over een groot gebied verspreid kleien met een overeenkomstig gehalte aan hoofdelementen te vinden zijn. Als kan worden vastgesteld dat de afzonderlijke hoofdelementen in een bepaald gebied alleen in specifieke hoeveelheden voorkomen, mag worden geconcludeerd dat deze kenmerkend zijn voor de desbetreffende streek, op voorwaarde dat met andere analysemethoden wordt gecontroleerd of dit ook voor de spoorelementen geldt. Alleen in die gevallen mag men gevoeglijk aannemen dat XRF bruikbaar is.

Instrumentele neutronenactivering

De instrumentele neutronenactiveringsanalyse is een methode waarmee het gehalte aan spoorelementen zeer nauwkeurig kan worden gemeten. In de meeste laboratoria kan het gehalte aan dertig tot veertig spoorelementen worden bepaald. Als de voor de analyses gebruikte kernreactor zich in de onmiddellij-

---

1. The Hebrew University, Department of Archaeometry, IL - 91905 Jeruzalem.

monster	catalogus nr.	stempel	aardewerktype	inventarisnr.
a	G13	GEMAE	Drag. 27	RMO VF1974
b	G41	OFFLGER	Drag. 18	RMO VF*444
c	T12	TER[TIVS]	Drag. 17b	PUG 1947-11
d	X30	O[--]	Drag. 29	PUG 1947-413
e	R4	RECINV	Drag. 27g	RMO VF2502

Tabel 1 De vijf Vechtense stukken sigillata waarvan de chemische samenstelling is onderzocht.

ke omgeving van het laboratorium bevindt, kunnen meer elementen worden gemeten, in het bijzonder die met isotopen met een snel afnemende gammastraling. INAA levert een lange reeks elementen, waarvan sommige onafhankelijk zijn, maar andere onderling verbonden.

Met INAA kunnen net als met XRF hoofdelementen als aluminium, calcium, ferrum, mangaan, natrium en titanium zodanig worden gemeten dat een herkomstbepaling mogelijk is. Om het gehalte aan al deze elementen vast te stellen, moeten drie metingen worden verricht, die achttien dagen in beslag nemen. Dit is nogal tijdrovend en kostbaar, en de verkregen nauwkeurigheid is vergelijkbaar met die van de XRF-methode. Met INAA kunnen echter bovendien de volgende elementen met grote precisie worden gemeten: barium, cerium, chroom, europium, hafnium, kobalt, lanthaan, lutetium, neodymium, samarium, scandium, stibium, tantalium, terbium, thorium, uranium, ytterbium, zink en zirkonium. Nikkel levert dikwijls problemen op¹. Elk van deze elementen heeft zijn eigen specifieke problemen, maar de meeste daarvan zijn na dertig jaar experimenteren nu wel opgelost. Van al deze hoofd- en spoorelementen worden er doorgaans 25-28 gekozen om de chemische compositie van het ene monster van die van het andere te onderscheiden (tabel 2)².

De juiste aanpak bij de bepaling van de herkomst van aardewerk

Bij het begin van een groot onderzoek naar de herkomst van aardewerk wordt een min of meer gestandaardiseerde procedure gevolgd. Eerst worden van het merendeel van de monsters slijpplaatjes vervaardigd, om langs optische weg de mineralogie en de textuur in het algemeen te bestuderen. Dit geschiedt met behulp van een petrografische microscoop, met doorvallend licht. Deze methode dient om inzicht te ver-

krijgen in de magering ofwel verschraling in de scherven. Vervolgens worden van elke groep van mineralogisch verwante scherven monsters genomen voor een analyse met de XRF-methode, waarmee het gehalte aan hoofdelementen en een klein aantal spoorelementen wordt bepaald. Enkele van deze monsters worden geselecteerd voor een analyse met de INAA-techniek, teneinde de met XRF verkregen gegevens betreffende de hoofdelementen te controleren en het chemische profiel met vijftien spoorelementen uit te breiden. In sommige gevallen zal blijken dat de spoorelementen de conclusies op grond van de hoofdelementen bevestigen; dan kan voor dit type aardewerk voortaan worden volstaan met een analyse van uitsluitend hoofdelementen³.

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat INAA de enige methode is die op zichzelf valide conclusies over de herkomst van aardewerk mogelijk maakt. Het gebruik van petrografie alleen volstaat niet, omdat deze techniek geen kwantitatieve resultaten oplevert; bovendien is onder een microscoop slechts een beperkt aantal minerale insluitingen zichtbaar. Ook XRF alleen is niet voldoende, vanwege het kleine aantal elementen dat kan worden onderzocht, en de geringe precisie van de metingen van sommige spoorelementen.

Referentiegroepen

Referentiegroepen zijn van groot belang voor het succes van een onderzoek naar de herkomst van aardewerk. Het is in feite onmogelijk vast te stellen waar een stuk aardewerk is geproduceerd zonder dat men de chemische samenstelling vergelijkt met die van een referentiegroep. Van aardewerk dat gebruikt zal worden voor de vorming van een referentiegroep, moet natuurlijk absoluut vaststaan dat het ter plaatse is vervaardigd; een referentiegroep moet daarom altijd misbaksels omvatten, die het productiecentrum nooit hebben verlaten, en verder monsters van bijvoorbeeld ovenwanden, bakstenen en dakpannen, die vanwege de aanwezigheid van klei ter plaatse niet met van elders aangevoerde grondstoffen zullen zijn gemaakt. Met behulp van dit materiaal kan een groep worden gevormd waarvan de chemische samenstelling karakteristiek is voor de vindplaats: de chemische 'vinger-afdruk'. Vooral in het geval van dicht bijeen gelegen pottenbakkerscentra is het noodzakelijk een voldoende groot aantal monsters van elke plaats afzonderlijk te analyseren.

1. Dit wordt veroorzaakt door de snelheid van de neutronenbundel in de reactor (de z.g. 'fast neutrons'); vgl. Perlman/Asaro 1969.
2. Met dank aan J. Yellin, die de INAA-gegevens ter beschikking heeft gesteld.
3. Een voorbeeld van deze gang van zaken wordt geleverd door het onderzoek van obsidiaan uit Midden-Amerika (mededeling F. Asaro).

element	a GEMAE	b OFFLGER	c TER[TIVS]	d O[---]
Ba barium	307,800	317,700	446,000	371,700
Ca calcium %	9,300	10,100	7,700	9,700
Ce cerium	102,100	88,800	98,300	90,600
Co kobalt	14,170	20,070	17,320	15,370
Cr chroom	141,700	121,000	141,700	130,000
Cs cesium	11,300	16,940	14,690	13,850
Eu europium	1,680	1,530	1,560	1,550
Fe ferrum	4,320	3,840	3,650	3,830
Hf hafnium	4,800	4,320	4,860	4,350
K kalium %	2,720	2,720	3,980	2,970
La lanthaan	48,960	45,380	47,160	48,940
Lu lutetium	0,467	0,397	0,367	0,395
Na natrium	0,236	0,203	0,183	0,173
Nd neodymium	43,370	37,390	41,160	38,550
Ni nikkel	122,400	113,800	101,200	84,800
Rb rubidium	151,500	167,700	176,500	174,100
Sb stibium	0,651	0,652	0,382	0,845
Sc scandium	23,710	22,590	23,580	22,360
Sm samarium	7,480	6,670	6,790	6,960
Ta tantalum	1,330	1,190	1,280	1,230
Th thorium	15,820	13,200	14,030	13,910
Ti titanium %	2,930	2,790	2,930	2,850
U uranium	3,120	2,890	2,820	2,820

Tabel 2 De chemische samenstelling van de vier met INAA onderzochte scherven uit Vechten (in parts per million, tenzij anders aangegeven)

Ook vanuit statistisch oogpunt bezien moet de samenstelling van een referentiegroep representatief zijn. Als vuistregel geldt dat het aantal monsters minstens even groot moet zijn als het aantal elementen dat gemeten wordt. Voor grote onderzoeksprojecten is dit meestal voldoende. Maar wanneer slechts een gering aantal monsters wordt getest, en bijvoorbeeld maar één misbaksel beschikbaar is, kunnen altijd nog goede resultaten worden behaald wanneer aanvullende regels worden gevolgd¹. In het algemeen geldt dat als de gebruikte analysemethode nauwkeurig is en de referentiegroep homogeen samengesteld, betrouwbare conclusies mogen worden verwacht, zelfs als de groep minder dan twintig monsters omvat.

Standaardardewerk

Bij INAA wordt altijd gewerkt met standaardmateriaal, waarvan de samenstelling bekend is; naar gelang van het te analyseren materiaal maakt men gebruik van standaardardewerk, standaardgesteente of standaardglas. Door niet alleen de te onderzoeken monsters te analyseren, maar ook standaardmateriaal, kunnen fluctuaties in de straling van de kernreactor worden gecorrigeerd. Verder kunnen door het gebruik van standaardmateriaal de analyseresultaten van afzonderlijke laboratoria worden uitgewisseld.

De standaard die gebruikt wordt voor het verkrijgen van de kwantitatieve gegevens, is dus zeer belangrijk. Het is onmogelijk nauwkeurige gegevens te verkrijgen wanneer het gehalte aan de afzonderlijke elementen in de samenstelling van het standaardmateriaal onvoldoende bekend is. Doorgaans

worden bij ijkingen tussen verschillende laboratoria ook de standaardafwijkingen voor elk afzonderlijk gemeten element opgegeven. Bij de analyse van de scherven uit Vechten is gebruik gemaakt van het Perlman/Asaro-standaardardewerk².

De monsters

De monsters uit Vechten (tabel 1, a-d) zijn geanalyseerd om te bezien of de desbetreffende stukken wellicht in een ander productiecentrum dan La Graufesenque zijn vervaardigd. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van referentiemateriaal dat in het Lawrence Berkeley Laboratory te Berkeley is geanalyseerd. De gegevens zijn omstreeks 1970 bijeengebracht door F. Widemann. Deze heeft erop toegezien dat ook misbaksels werden geanalyseerd, zodat de hier gebruikte referentiegroepen uit Banassac, La Graufesenque en Le Rozier in elk geval een kern van voor deze productiecentra kenmerkend aardewerk bevatten (tabel 3)³.

1. Men dient zoveel mogelijk monsters van hetzelfde misbaksel te nemen, en deze afzonderlijk te analyseren. Daardoor krijgt men een indruk van de precisie en de reproduceerbaarheid van de analyses.
2. Perlman/Asaro 1969, zie verder Yellin e.a. 1978.
3. De in deze tabel gepresenteerde gegevens zijn ter beschikking gesteld door F. Asaro en H.V. Michel. Zie ook Asaro e.a. 1975, Widemann e.a. 1976, Gunneweg 1990.

element	Banassac n = 9	La Graufesenque n = 32	Le Rozier n = 10
Ba barium	362,629 ± 23,075	438,731 ± 130,924	481,565 ± 113,253
Ca calcium %	7,561 ± 1,117	7,749 ± 1,288	5,814 ± 0,758
Ce cerium	89,065 ± 1,297	97,676 ± 2,338	100,456 ± 2,247
Co kobalt	19,925 ± 0,949	17,353 ± 1,163	17,755 ± 1,344
Cr chroom	139,272 ± 6,777	144,480 ± 5,710	154,358 ± 5,771
Cs cesium	44,330 ± 8,855	14,488 ± 2,099	16,078 ± 3,558
Eu europium	1,507 ± 0,056	1,693 ± 0,080	1,556 ± 0,059
Fe ferrum	4,198 ± 0,184	4,257 ± 0,186	4,291 ± 0,194
Hf hafnium	4,144 ± 0,134	5,098 ± 0,475	5,413 ± 0,267
K kalium %	3,816 ± 0,330	3,172 ± 0,368	3,711 ± 0,520
La lanthaan	45,807 ± 0,654	50,206 ± 1,060	51,093 ± 1,449
Lu lutetium	0,443 ± 0,023	0,000 ± 0,000	0,000 ± 0,000
Na natrium	0,158 ± 0,008	0,195 ± 0,134	0,183 ± 0,030
Nd neodymium	40,313 ± 2,609	44,383 ± 2,341	47,610 ± 3,023
Ni nikkel	80,634 ± 16,136	75,931 ± 19,514	78,553 ± 14,122
Rb rubidium	254,463 ± 10,471	185,027 ± 24,217	196,115 ± 24,227
Sb stibium	0,826 ± 0,286	1,223 ± 1,400	0,600 ± 0,065
Sc scandium	21,121 ± 0,109	21,323 ± 0,376	21,862 ± 0,589
Sm samarium	6,684 ± 0,129	7,545 ± 0,202	7,420 ± 0,097
Ta tantalium	1,158 ± 0,059	1,301 ± 0,104	1,372 ± 0,088
Tb terbiem	0,952 ± 0,068	1,073 ± 0,062	0,983 ± 0,080
Th thorium	13,421 ± 0,402	14,318 ± 0,440	15,197 ± 0,384
Ti titanium %	0,547 ± 0,021	0,591 ± 0,023	0,614 ± 0,016
U uranium	2,996 ± 0,086	3,092 ± 0,101	2,916 ± 0,134
Yb ytterbium	3,107 ± 0,116	3,370 ± 0,138	3,319 ± 0,119
Al aluminium %	11,045 ± 0,358	11,273 ± 0,611	11,943 ± 0,630
Mn mangaan	547,198 ± 38,421	466,063 ± 64,111	342,825 ± 38,946
Dy dysprosium	5,293 ± 0,155	5,899 ± 0,250	5,911 ± 0,157

Tabel 3 De chemische samenstelling van de drie referentiegroepen (gemiddelde waarde ± standaardafwijking, in parts per million, tenzij anders aangegeven).

Interpretatie

Bij de statistische vergelijking van de gegevens van de Vechtense scherven met die van de referentiegroepen is gebruik gemaakt van een zogenaamde χ^2 -toets voor verschillen¹. Deze procedure houdt rekening met alle mogelijke soorten van 'verontreinigingen' en met andere problemen die samenhangen met de precisie van INAA.

Uit tabel 2 kan worden afgelezen dat de Vechtense scherven alle een verschillende samenstelling hebben. Wanneer de gegevens worden gebruikt om chemische overeenkomsten op te sporen, komen problemen aan het licht die op het eerste gezicht niet opvallen. De stukken uit Vechten vertonen onderling betrekkelijk grote verschillen in het gehalte aan cerium, cesium, kobalt (Co), lanthaan, neodymium en thorium. Dit heeft tot gevolg dat de vier monsters niet zonder meer in één chemische groep kunnen worden ondergebracht. Elk monster heeft zijn eigen kenmerken, wat erop zou kunnen wijzen dat ze alle een verschillende herkomst hebben.

Bij toepassing van zogenaamde 'univariate' statistische methoden worden de samenstellingen element voor element met elkaar vergeleken. Slechts veertien elementen, uit alle regionen van het periodiek systeem, lenen zich goed voor een

dergelijke aanpak: cesium, ferrum, hafnium, kobalt, lanthaan, neodymium, stibium, scandium, samarium, tantalium, thorium, uranium en ytterbium. Indien twee chemische groepen als homogeen worden beschouwd - dat wil zeggen als hun gemiddelde standaardafwijking minder dan tien procent bedraagt -, mag de samenstelling van een monster uit de ene groep met die van de andere worden vergeleken volgens de formule $M - x / \sigma$, waarbij M het gemiddelde van een chemisch element voor de groep is, x het gehalte aan dat element van een willekeurig gekozen monster, en σ de standaardafwijking van het element voor de groep. Het monster wordt vervolgens tot de groep gerekend als 68% van de elementen minder dan 1σ van het groepsgemiddelde verwijderd is, en 30% tussen 1 en 2σ ; slechts één element mag meer dan 2σ van het groepsgemiddelde afwijken.

Voor de interpretatie van de analyses van de Vechtense scherven is, zoals reeds is opgemerkt, gebruik gemaakt van een χ^2 -toets voor verschillen. Eerst is een groep gevormd voor elk van de Gallische productiecentra waarvan aardewerk is geanalyseerd. Chemische groepen zijn verkregen door een iteratieve procedure waarbij een stel monsters met een gelijksoortige samenstelling als vertrekpunt is genomen. Hiervan zijn de gemiddelden en standaardafwijkingen berekend. Daarna is telkens een monster met een min of meer overeenkomstige samenstelling toegevoegd, waarbij de gemiddelden en standaardafwijkingen opnieuw werden bepaald; slechts één van de elementen mocht daarbij de eer-

¹ Mommsen e.a. 1988, vgl. Gunneweg e.a. 1994

verbinding	La Graufesenque n = 125	e RECINV	Espalion n = 79
CaO	10,690 ± 1,490	9,570	7,540 ± 0,950
Fe ₂ O ₃	5,930 ± 0,230	5,960	4,830 ± 0,210
TiO ₂	1,069 ± 0,030	1,029	1,000 ± 0,031
K ₂ O	3,710 ± 0,310	3,830	4,890 ± 0,180
SiO ₂	52,660 ± 1,530	54,050	57,290 ± 0,950
Al ₂ O ₃	22,470 ± 0,560	22,380	22,160 ± 0,620
MgO	2,300 ± 0,210	2,120	1,400 ± 0,120
MnO	0,057 ± 0,011	0,057	0,071 ± 0,011

Tabel 4 De chemische samenstelling van een stuk uit Vechten (monster e) en van twee referentiegroepen (in procenten). Voor de referentiegroepen wordt de gemiddelde waarde ± de standaardafwijking gegeven, voor het Vechtense monster alleen de gemeten waarde.

der genoemde grens van 2σ passeren. Op deze wijze zijn chemische groepen samengesteld voor Banassac, La Graufesenque en Le Rozier (tabel 3).

De samenstelling van de referentiegroep uit Banassac wijkt sterk af van die van de beide andere. Het gehalte aan de elementen kobalt, mangaan en rubidium is 10-40% hoger, en dat van cesium zelfs 300%. Het gehalten aan barium, cerium, lanthaan, neodymium en samarium daarentegen is 8-25% lager. De verschillen tussen de groepen uit La Graufesenque en Le Rozier zijn geringer, maar niettemin significant¹. De kleien uit deze drie productiecentra hebben dus elk hun eigen chemische karakteristieken.

Bij de vergelijking van de Vechtense monsters en deze referentiecollecties met behulp van de χ^2 -toets is gebleken dat geen van de scherven uit Vechten tot een van de referentiegroepen kan worden gerekend wanneer de in het voorafgaande opgesomde veertien elementen worden gebruikt. Om een bevredigend antwoord te verkrijgen op de vraag waar de desbetreffende stukken zijn gemaakt, moest daarom extra werk worden verricht. Uit tabel 2 valt op te maken dat monster c, het stuk van Tertius, een veel hoger gehalte aan kalium, en een veel lager gehalte aan calcium bezit dan de overige scherven. De som van deze beide hoofdelementen is echter voor alle monsters ongeveer gelijk, zodat de overige elementen desondanks met elkaar vergeleken konden worden. Daarbij is gebleken dat monster c ook afwijkt wat betreft het gehalte aan cesium, natrium en rubidium. Omdat dit allemaal alkaliën zijn, zou dit kunnen samenhangen met verschillen in samenstelling².

Na verwijdering van de vier alkaliën is de statistische analyse herhaald met de twaalf overige elementen. Daarop bleek monster c overeen te komen met de referentiegroep uit La Graufesenque, met een χ^2 -waarde van 0,651 en een zogenaamde 'Euclidian distance' (ED) van 0,977³. Monster d, de Drag. 29 met een incompleet stempel, kwam overeen met monster c en met de chemische groep uit La Graufesenque, met een χ^2 -waarde van 0,588 en een ED van 1,230.

Monster a, het stuk met het stempel GEMAE, heeft een hoger gehalte aan calcium, nikkel en titanium dan de referentiegroepen, maar een lager gehalte aan cesium en kobalt. Ook de samenstelling van monster b, het stuk van Flavius Germanus,

komt niet overeen met die van de referentiegroepen uit Banassac, La Graufesenque en Le Rozier, en evenmin met die van een van de andere monsters. Gezien hun lage gehalte aan cesium is de kans dat deze beide stukken uit La Graufesenque of Le Rozier afkomstig zijn, groter dan de kans dat ze in Banassac zijn gemaakt, omdat de produkten uit het laatstgenoemde pottenbakkerscentrum juist zeer veel cesium bevatten.

De conclusie van het onderzoek luidt dus dat de stukken waarvan de monsters c en d zijn genomen, waarschijnlijk in La Graufesenque zijn gemaakt. De beide overige stukken hebben een samenstelling die afwijkt van die van de nu beschikbare referentiegroepen, zodat in dit stadium niet kan worden vastgesteld uit welk productiecentrum ze afkomstig zijn.

2 RÖNTGENFLUORESCENTIEANALYSE M. Polak

Onder de Vechtense stukken bevindt zich een bakje Drag. 27g met het stempel RECINV, dat verder alleen bekend is van een in of nabij Périgueux gevonden Drag. 29. Uit een analyse met de XRF-methode is gebleken dat de laatstgenoemde kom in het productiecentrum van Espalion moet zijn gemaakt. Door de bereidwillige medewerking van M. Picon en J.-L. Tilhard kon de samenstelling van de klei van het Vechtense bakje eveneens met de XRF-techniek worden onderzocht, om te bezien of dit stuk in Espalion is gemaakt of in La Graufesenque, zoals verreweg de meeste stukken uit Vechten.

Een vergelijking van de samenstelling van het Vechtense stuk met de gegevens van referentiegroepen uit La Graufesenque⁴ en Espalion⁵ maakt duidelijk, dat het bakje uit

1. De χ^2 -waarden verschillen meer dan 2 of 3σ .
2. Zie voor het probleem van verschillen in alkaliën Gunneweg e.a. 1994.
3. De χ^2 -waarde moet minder dan 1σ bedragen en de ED ongeveer 1.
4. Picon/Hofmann 1974, 19.
5. Naar gegevens van J.-L. Tilhard; vgl. Moser e.a. 1985 en Tilhard e.a. 1991, 234 v.

Vechten onmogelijk in Espalion kan zijn gemaakt (tabel 4). Van de acht hoofdelementen waarvan de waarden zijn opgegeven, wijken er zeven meer dan 1σ af van de gemiddelden

van het materiaal uit Espalion; voor de elementen ferrum, kalium en magnesium bedraagt de afwijking zelfs meer dan 5σ . De verschillen met de gemiddelde waarden van de stukken uit La Graufesenque zijn veel geringer. Alleen voor titanium is de waarde van het Vechtense bakje meer dan 1σ van het gemiddelde verwijderd. Het in Vechten gevonden bakje zal daarom wel in La Graufesenque zijn gemaakt¹.

---

1. Zie ook Tilhard e.a. 1991, 234-247, met diagr. 1, 201.

BIJLAGE B TOELICHTING OP DE UITGEVOERDE BEREKENINGEN

1 CHRONOLOGISCHE VERDELING VAN STEMPELS EN VORMEN

De aantallen stempels en vormen zijn berekend per tijdvak van vijf jaar. Voor elk afzonderlijk stuk is bepaald over hoeveel van dergelijke tijdvakken de datering zich uitstrekt. Daarna is het naar evenredigheid over de desbetreffende tijdvakken verdeeld. Een stuk uit ca. 50-70 na Chr. telt dus voor 0,25 mee in de tijdvakken 50-55, 55-60, 60-65 en 65-70 na Chr. Nadat alle stukken op deze wijze zijn bewerkt, zijn de totalen voor elk afzonderlijk tijdvak vastgesteld, en uitgezet in een diagram (afb. 5.2-5.5, 6.4-6.13, 6.62, 6.63, 6.75, 7.5 en 7.7).

2 a VERDELING VAN DE ONGEDETERMINEERDE BORDEN OVER DE VERSCHILLENDE TYPEN

Het aantal borden van een bepaald type is opgehoogd met een percentage van het aantal ongedetermineerde borden dat is berekend op grond van het aandeel van de borden van het bewuste type in het totaal aantal gedetermineerde borden.

Rekenvoorbeeld: het aantal borden van het type Drag. 18 bedraagt 737. Het totaal aantal gedetermineerde borden bedraagt $1505 - 599 = 906$. Het aandeel van de Drag. 18 in dit totaal bedraagt $737 : 906 = 0,8134$. Het totaal van de Drag. 18 wordt opgehoogd met $0,8134 \times 599 = 487$. Het gecorrigeerd aantal borden Drag. 18 bedraagt dus $737 + 487 = 1224$ (vgl. tabel 6.4).

2 b CORRECTIE VOOR HET METTERTIJD VERANDERDE PERCENTAGE ONGEDETERMINEERDE BORDEN

Het aantal borden in een tijdvak van vijf jaar (zie hierboven, onder 1) is vermenigvuldigd met het quotiënt van het percentage ongedetermineerde borden in dat tijdvak (vgl. afb. 6.8) en het gemiddelde percentage ongedetermineerde borden.

Rekenvoorbeeld: van de 737 borden Drag. 18 dateren er 29,10 uit het tijdvak 50-55 na Chr. Van het gecorrigeerde aantal van 1224 borden Drag. 18 (zie onder 2 a) zouden er $29,10 \times (1224 : 737) = 48,48$ uit dat tijdvak dateren. Het percentage ongedetermineerde borden uit dit tijdvak bedraagt 40,3, het gemiddelde percentage ongedetermineerde borden 42,3 en het quotiënt van deze beide waarden $40,3 : 42,3 = 0,9527$. Het gecorrigeerde aantal borden Drag. 18 in het tijdvak 50-55 na Chr. bedraagt dus $48,48 \times 0,9527 = 46,06$.

2 c BEREKENING VAN DE VERHOUDING TUSSEN DE AANTALLEN BORDEN EN BAKJES

De verhouding tussen het aantal borden en het aantal bakjes voor een bepaald tijdvak van vijf jaar is berekend door het aantal bakjes uit dat tijdvak te delen door het gecorrigeerde (zie hierboven, onder 2 b) aantal borden uit dat tijdvak.

Rekenvoorbeeld: van de 2084 bakjes Drag. 27(g) dateren er 104,21 uit het tijdvak 50-55 na Chr. Het gecorrigeerde aantal borden Drag. 18 voor dat tijdvak bedraagt 46,06. De verhouding tussen de beide vormen bedraagt voor dit tijdvak dus $104,21 : 46,06 = 2,26$ (vgl. afb. 6.13).

3 BEREKENING VAN DE CHRONOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN DE AFMETINGEN

Omdat afmetingen anders dan aantallen stempels of vormen niet over een aantal opeenvolgende tijdvakken van vijf jaar kunnen worden verdeeld (vgl. hierboven, onder 1 en 2 b), is voor de berekening van de chronologische ontwikkeling van de afmetingen uitgegaan van de gemiddelde datering. Deze kan eenvoudig worden bepaald door de begindatum op te hogen met de helft van het verschil tussen eind- en begindatum. Zo bedraagt de gemiddelde datering van een stuk uit 50-75 na Chr. $50 + ((75 - 50) : 2) = 62,5$.

Wanneer de gemiddelde datering van elk van de in het onderzoek betrokken stukken is bepaald, kan het verband tussen de gemiddelde datering en de maat waarvan de ontwikkeling wordt bestudeerd, in een grafiek worden weergegeven. Voor elk punt op de tijd-as kan vervolgens het bijbehorend gemiddelde van de bestudeerde maat worden berekend.

Omdat het aantal stukken per gemiddelde datering vaak betrekkelijk gering is en bovendien nogal uiteenloopt, leveren de berekende gemiddelden een tamelijk grillig patroon op. Om toevalsfluctuaties zoveel mogelijk tegen te gaan is daarom telkens voor drie opeenvolgende gemiddelde dateringen een nieuw gemiddelde berekend, waarbij het aantal waarnemingen per gemiddelde datering als wegingsfactor is gebruikt. Deze gecorrigeerde gemiddelden zijn in de grafiek weergegeven door middel van een punt, en onderling verbonden met een lijn.

Rekenvoorbeeld: van de 197 grote borden Drag. 18 uit Vechten waarvan de totale afmetingen zijn geregistreerd, hebben er elf een gemiddelde datering van 72,5, vijftien een

gemiddelde datering van 75 en elf een gemiddelde datering van 77,5 na Chr. De gemiddelde totale diameter van deze stukken bedraagt 166,8182 mm (72,5 na Chr.), 162,9333 mm (75 na Chr.) en 166,3636 mm (77,5 na Chr.). De gecorrigeerde gemiddelde totale diameter van de stukken met een gemiddelde datering van 75 na Chr. bedraagt $((11 \times 166,8182) + (15 \times 162,9333) + (11 \times 166,3636)) : (11 + 15 + 11) = 6108,9993 : 37 = 165,1081$ ofwel afgerond 166 mm (afb. 6.19-6.21, 6.34, 6.35, 6.50-6.53 en 6.71).

4 SCHATTING VAN DE TOTALE DIAMETER VAN KOMMEN DRAG. 29 OP GROND VAN DE DIAMETER VAN DE STANDRING

Uitgangspunt voor de berekening is de gecorrigeerde gemiddelde verhouding tussen de totale diameter en de diameter

van de standring van die stukken waarvan de totale diameter bekend is (de gecorrigeerde gemiddelde verhouding wordt berekend volgens de hierboven, onder 3 besproken methode). De totale diameter van een stuk waarvan alleen de diameter van de standring bekend is, wordt geschat door de diameter van de standring te vermenigvuldigen met de gecorrigeerde gemiddelde verhouding voor de gemiddelde datering die op het stuk van toepassing is.

Rekenvoorbeeld: de gecorrigeerde gemiddelde verhouding tussen de totale diameter en de diameter van de standring van kommen met een gemiddelde datering van 60 na Chr. bedraagt 2,8669. De geschatte totale diameter van een Drag. 29 met een standring van 80 mm in doorsnee en een gemiddelde datering van 60 na Chr. bedraagt dus $80 \times 2,8669 = 229,352$ ofwel afgerond 229 mm. De bewuste kom kan derhalve tot formaat D worden gerekend (afb. 6.68 d en 6.74).

1 DE COLLECTIE VAN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

cijfers; dit nummer verwijst naar afdeling C I van de in 1908 verschenen catalogus van de Nederlandse afdeling van het museum (Holwerda 1908, 65-103).

VEP13-17

In maart 1844 ontvangen van dhr. Van Putten (Hardenbroek).

VES1-9

In november 1855 ontvangen van jhr. J.P. Six (Amsterdam).

VF23, 24 (1-81) en 25 (82-118)

De stukken met deze nummers maken deel uit van de eerste zending vondsten die bij de bouw van Fort Vechten in december 1867 - juni 1868 zijn gedaan (geïnventariseerd in juli 1868). Met uitzondering van het exemplaar met nummer VF23 zijn ze slechts gemerkt met etiketjes waarop de nummers 1-118. In de inventaris zijn de desbetreffende stukken beschreven onder VF24 (de destijds gedetermineerde stempels, met de nummers 1-81) en VF25 (de niet gedetermineerde stempels, met de nummers 82-118). De stempels met de nummers 1-81 (VF24) zijn door Janssen (1869, 116) gepubliceerd. Sommige stukken hebben verder nog een nummer dat met witte verf is aangebracht, en bestaat uit een Romeinse I en een volgnummer in Arabische cijfers; dit nummer verwijst naar afdeling C I van de in 1908 verschenen catalogus van de Nederlandse afdeling van het museum (Holwerda 1908, 65-103).

VF888-3153

De stukken met deze nummers maken deel uit van de tweede, derde en vierde zending vondsten die bij de bouw van Fort Vechten in juni 1868 - mei 1869 zijn gedaan (geïnventariseerd in augustus 1869). De desbetreffende stukken zijn gemerkt met gegomde etiketjes, die gemakkelijk loslaten. Veel stukken die hun etiketje hebben verloren, zijn opnieuw gemerkt met potlood of inkt. Enkele nummers die op deze wijze naderhand zijn aangebracht, zijn aantoonbaar onjuist (VF368a, 389, 664a en 838). Sommige stukken hebben verder nog een nummer dat met witte verf is aangebracht, en bestaat uit een Romeinse I en een volgnummer in Arabische

VF*1-1562

De stukken met deze nummers maken deel uit van de vijfde en zesde zending vondsten die bij de bouw van Fort Vechten in mei 1869 - augustus 1870 zijn gedaan (geïnventariseerd in augustus 1878). Ze kunnen in twee groepen worden verdeeld.

- De stukken van de eerste groep zijn geheel of grotendeels ongeschonden, en direct op de scherf met inkt genummerd, van VF*424 tot en met VF*494; ze zijn onder de desbetreffende nummers beschreven in de inventaris.

- De stukken van de tweede groep zijn in de inventaris gerangschikt onder nummer VF*495. Ze zijn echter niet gemerkt met VF*495, maar van VF*1 tot en met VF*1562, op gegomde etiketjes, die gemakkelijk loslaten. Veel stukken die hun etiketje hebben verloren, zijn gemerkt met potlood of inkt. Daarbij is de asterisk veelal weggelaten, waardoor soms verwarring mogelijk is met stukken waarop VF-nummers zijn aangebracht.

De nummers VF*424 tot en met VF*494 komen dus tweemaal voor: eenmaal direct op de scherf, bij stukken die in de inventaris onder deze nummers zijn beschreven, en eenmaal op etiketjes, op stukken die in de inventaris onder nummer VF*495 zijn ingeschreven. Sommige stukken hebben verder nog een nummer dat met witte verf is aangebracht, en bestaat uit een Romeinse I en een volgnummer in Arabische cijfers; dit nummer verwijst naar afdeling C I van de in 1908 verschenen catalogus van de Nederlandse afdeling van het museum (Holwerda 1908, 65-103).

zonder nr.

Leidse stukken zonder nummer zullen voor het merendeel afkomstig zijn van de bouw van Fort Vechten. Zoals hiervoor al is vermeld, laten de etiketjes waarmee de in 1867-1870 gevonden stukken zijn gemerkt, gemakkelijk los. Vaak is de gomlaag van het etiketje echter achtergebleven, zodat met zekerheid kan worden vastgesteld dat het een stuk uit 1867-1870 is. In andere gevallen kan dit worden afgeleid uit de aanwezigheid van een met inkt aangebrachte aantekening van C. Zangemeister, die de verzameling rond de eeuwwisse-

ling heeft doorgenomen ten behoeve van de opneming van de stempels in het Corpus Inscriptionum Latinarum.

f1892/11.11

Gevonden bij de opgravingen in 1892 (vgl. Polak/Wynia 1991, 130, fig. 6 en pl. 1).

f1909/10.2

In 1909 aangetroffen in een van de kelders van het museum. Destijds heeft men aangenomen dat de desbetreffende stukken afkomstig waren van de opgravingen in 1892-1894, maar uit de samenstelling van de partij blijkt dat ze bij de bouw van Fort Vechten in 1867-1870 moeten zijn gevonden. Het betreft namelijk bijna uitsluitend onleesbare stempels en fragmenten van stempels, waarvan er verscheidene passen aan exemplaren met VF- en VF*-nummers.

f1912/4.2

Schenking van mevr. O. van Brücken-Fock of C. van Brücken-Vock (Vechten).

Ve1914.1-10 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1914 (vgl. Polak/Wynia 1991, 133, fig. 10 en pl. 1). De scherven met volgnummer 1 zijn gevonden door de poortwachter van Fort Vechten; de betekenis van de overige nummers is niet bekend.

f1920/3.5

Schenking van A. Wilten (Hilversum).

Ve1920.1-33 (f1994/1.2)

Gevonden bij de opgravingen in 1920 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De volgnummers hebben geen relatie met de gegraven sleuven of de aangetroffen sporen.

Ve1923 en 1923/3-4 (f1994/1.2)

Gevonden bij de opgravingen in 1923 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De scherven met volgnummer

3 zijn afkomstig uit sleuf B, en die met volgnummer 4 waarschijnlijk uit sleuf C tot en met F.

Ve1924/A-H (f1994/1.2)

Gevonden bij de opgravingen in 1924 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De scherven met de letters A-G zijn afkomstig uit de in 1923 gegraven sleuven met dezelfde letters; deze zijn in 1924 verdiept. De scherven met de letter H zijn zo goed als zeker afkomstig uit de sleuf die in 1924 ten oosten van en parallel aan sleuf 1923G is gegraven.

Ve1927/1-3 (f1994/1.2)

Gevonden bij de opgravingen in 1927 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). Uit de bestudering van de briefwisseling tussen A.E. Remouchamps en J.H. Holwerda, destijds resp. leider van het onderzoek te Vechten en directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, is gebleken dat er twee series scherven met de nummers Ve1927/1-3 hebben bestaan. De eerste serie is afkomstig van de opgravingen op een perceel dat door C.G. Oostveen werd gepacht, en de tweede serie uit enkele proefsleuven op een door G. van Oostrom gepacht perceel. Toen de scherven van deze opgravingen in 1984 opnieuw werden verpakt, is door het onduidelijke handschrift op de zakken het onderscheid tussen de beide series niet opgemerkt, en zijn ze beide gemerkt met de aanduiding "Oostveen". Van de scherven met de nummers Ve1927/1-3 kan daardoor niet worden vastgesteld of ze afkomstig zijn uit de sleuven met dezelfde nummers (perceel Oostveen), of uit de niet nader gelokaliseerde proefsleuven op het terrein waarop het onderzoek later, in de jaren dertig, geconcentreerd was (perceel Van Oostrom).

f1931/2.3 en 5a

Schenking van P.A. Gildemeester (Egmond aan den Hoef).

f1935/1.2

Gevonden bij de opgravingen in 1914 (vgl. Polak/Wynia 1991, 133, fig. 10 en pl. 1).

Ve1938/1939 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1938 of 1939 (vgl. Polak/Wynia 1991, 133 en pl. 1, E).

Ve1939 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1939, op een niet nader gelokaliseerde plaats, mogelijk ten noordwesten van de in 1938 gegraven sleuven, onder de huidige rijksweg A12 (vgl. Polak/Wynia 1991, pl. 1, E).

f1940/4.13

Schenking van mevr. M. van der Moer-van der Kop (Heemstede).

f1940/5.9-234

Gevonden bij de opgravingen in 1931-1932 en 1936-1937 (vgl. Polak/Wynia 1991, 137, fig. 14 en pl. 1). De betekenis van de laatste cijfers is als volgt:

- 9, 13: uit de bovengrond van de sleuf van 1931.
- 26-27: onder uit de sleuf van 1931.
- 65: uit de bovengrond van de sleuf die gegraven is op het in de jaren twintig onderzochte terrein (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12, over de sleuven 1923A en G).
- 91-92: uit de bovengrond van de sleuf van 1932.
- 111, 113: onder uit de sleuf van 1932, tussen het houtwerk.
- 169: uit een in de sleuf van 1932 aangetroffen tonput.
- 193: uit de sleuven van 1936 en 1937.
- 209: uit de gracht van de oudste versterking.
- 234: onder uit het noordelijke deel van de sleuven van 1936 en 1937, tussen het houtwerk.

f1950/12.1

Schenking van Th.G. Appelboom (Leiden).

Ve1951 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij grondboringen op ongeveer 100 m ten noorden van de in 1931 gegraven sleuf (mededeling J.A. Trimpe Burger; vgl. Polak/Wynia 1991, 137, fig. 14 en pl. 1).

f1953/12.1

Gevonden bij de opgravingen in 1938 (vgl. Polak/Wynia 1991, pl. 1, E).

f1975/4.4-7

Gevonden bij de opgravingen in 1938, onder in de lange oostelijke sleuf (vgl. Polak/Wynia 1991, pl. 1, E).

f1976/5.4

Gevonden bij de opgravingen in 1938, onder in de lange oostelijke sleuf (vgl. Polak/Wynia 1991, pl. 1, E).

f1976/10.81 en 83

Gevonden bij de opgravingen in 1938, boven in de lange oostelijke sleuf (vgl. Polak/Wynia 1991, pl. 1 E).

f1980/7.302-356

Gevonden bij de opgravingen in 1938 (vgl. Polak/Wynia 1991, pl. 1 E).

f1982/4.1

Gevonden bij de opgravingen in 1947 (vgl. Polak/Wynia 1991, 138, fig. 15 en pl. 1). Het stuk met dit inventarisnummer behoort tot vondstnummer 1947-351 (zie hieronder).

2 DE COLLECTIE VAN HET PROVINCIAAL UTRECHTS
GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
TE UTRECHT

7-8119

Dit zijn volgnummers uit de inventaris van de PUG-collectie. Een groot deel van de aldus genummerde stukken is afkomstig van de opgravingen in 1892-1894 (vgl. Polak/Wynia 1991, 130, fig. 6 en pl. 1) en afgebeeld in het opgravingsverslag (Muller 1895, 163-167). De stukken met de nummers 7260, 8035, 8062, 8063, 8112, 8113 en 8119 zijn afkomstig van de opgravingen in 1920-1927 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1).

BvD83-107

Afkomstig uit de collectie van jhr. H.W. Bosch van Drakestein, die eigenaar is geweest van het terrein waar de

opgravingen in 1892-1894, 1914 en 1920-1927 hebben plaatsgevonden.

Ve1920/2-12 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1920 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De betekenis van de volgnummers is als volgt:

- 1-3: uit de loopgraaf (sleuf A en B) en de bovengrond;
- 4: uit de bovengrond van sleuf F;
- 5-6: uit sleuf L-N;
- 7: onbekend;
- 8: onder uit sleuf F;
- 9: uit de "westelijke proefgraving" (Polak/Wynia 1991, pl. 1, A);
- 10-12: onbekend.

Ve1921/1-9 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1921 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De volgnummers verwijzen naar de gegraven sleuven:

- 1: sleuf K;
- 1B: waarschijnlijk sleuf O;
- 2: sleuf N;
- 4: sleuf D;
- 6: sleuf F;
- 7: sleuf G (op verschillende stukken met dit nummer is met potlood bovendien de aanduiding "poort" aangebracht);
- 9: sleuf M.

Ve1922/2-8 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1922 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De volgnummers komen overeen met die van de gegraven sleuven.

Ve1925/1-5 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1925 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De volgnummers komen overeen met die van de gegraven sleuven. De toevoeging van een a aan het sleufnummer betekent dat het desbetreffende stuk uit het onderste deel van de sleuf afkomstig is.

Ve1926/1-5 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1926 (vgl. Polak/Wynia 1991, 135, fig. 12 en pl. 1). De volgnummers komen overeen met die van de gegraven sleuven.

1946-8 tot en met 1947-413 (PUG 7605)

Gevonden bij de opgravingen in 1946-1947 (vgl. Polak/Wynia 1991, 138, fig. 15 en pl. 1). De nummers die op het jaartal volgen, zijn vondstnummers. Sommige vondstnummers bevatten meer dan één Zuidgallisch stempel. Voor zover het geen oppervlaktevondsten betreft, worden deze vondstnummers hieronder opgesomd, gevolgd door de nummers waaronder de bijbehorende stempels in de catalogus kunnen worden gevonden (vgl. hoofdstuk 8).

- 1946-11: S129 en T12.
- 1946-12: V27 en V89.
- 1946-25: S79, S81 en Y243.
- 1946-27: S134 en Z91.
- 1947-50: R18* en S149.
- 1947-97: A40, A84 en G8.
- 1947-310: A104, C53 en S39.
- 1947-318: A54, A62, B5, R7, Y331 en Z80.
- 1947-351: O1 en S29 (RMO f1982/4.1).
- 1947-363: C141 en P8.
- 1947-381: A37 en F12.
- 1947-411: B49 en Y362.

Bij de bovengenoemde vondstnummers gaat het niet altijd om gesloten vondsten. De vondstgroepen kunnen niet alleen de opgesomde Zuidgallische stukken maar ook materiaal uit later tijd bevatten.

3 VONDSTEN DIE BERUSTEN BIJ DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK TE AMERSFOORT

Ve70/34-456 (niet geïnventariseerd)

Gevonden bij de opgravingen in 1970 (vgl. Polak/Wynia 1991, pl. 1). De getallen na de schuine streep zijn vondstnummers. De stukken zullen na de uitwerking van het onderzoek naar het Provinciaal Bodemdepot worden overgebracht.

BIJLAGE D LIJST VAN GEDATEERDE VONDSTCOMPLEXEN

Deze bijlage bevat een summiere bespreking van de vondstcomplexen die zijn gebruikt voor de datering van de in de catalogus opgenomen stempels. Van nederzettingen die voor 10 of na 120 na Chr. bewoond zijn geweest, worden de begin- en de einddatum doorgaans niet vermeld. Verder ontbreken veelal de plaatsen in Engeland waar de Romeinen zich direct na de invasie in 43 na Chr. hebben gevestigd.

Bij elke vindplaats wordt verwezen naar relevante, zo mogelijk recente literatuur. In veel gevallen betreft het overzichts-

werken waarin de geschiedenis van de desbetreffende nederzetting in een ruimer historisch kader is geplaatst, over het algemeen zijn daarin verwijzingen naar meer gedetailleerde verslagen te vinden.

De van de gangbare opvattingen afwijkende dateringen van vindplaatsen in het Rijn- en Donaugebied die door Pferdehrt (1986) zijn voorgesteld, zijn meestal niet overgenomen omdat ze op verkeerde uitgangspunten zijn gebaseerd (vgl. p. 72 en Haalebos e.a. 1991).

Abergavenny castellum (?), gebouwd tussen 50 en 70 na Chr., mogelijk in de jaren 47-52 (Jones 1975, 126, Davies 1980, 258, Todd 1981, 86)

Aislingen castellum, laat in de tijd van Tiberius gebouwd en waarschijnlijk in 69/70 na Chr. door brand verwoest. Er zijn geen zekere aanwijzingen voor een herbezetting onder Vespasianus (Ulbert 1959, 83 en 87 v., Filtzinger e.a. 1976, 42, Schonberger 1985, 446, B58, Pferdehrt 1986, 288, 57)

Arentsburg de mening van Holwerda dat Arentsburg in 84 na Chr. als vlootbasis is gebouwd door Bataafse eenheden die naar Brittannië werden verplaatst, wordt door niemand meer gedeeld. Tegenwoordig gaat men er vanuit dat hier al in de voor-Flavische tijd een inheemse nederzetting heeft gelegen, die zich na het jaar 70 snel heeft ontwikkeld tot een stadje dat onder Hadrianus marktrecht heeft ontvangen (Holwerda 1923, 153-157, Bogaers 1971). De Zuidgallische sigillatastempels uit Arentsburg hoeven geen van alle van voor het laatste kwart van de 1ste eeuw te dateren.

Arnsburg castellum, gebouwd onder Domitianus, na de Chattenoorlog van 83-85 na Chr. (Batz/Herrmann 1982, 228-230, Schonberger 1985, 462, D50)

Ascburgium (Moers-Asberg) castellum, na 81/82 na Chr. ontruimd, het laatste garnizoen, de ala Moesica felix torquata, zou in 83-85 of 89/90 naar Boven-Germanie zijn overgeplaatst. De vicus is ook daarna nog bewoond geweest (Schonberger 1985, 428 v., A13, en 440, B15, Pferdehrt 1986, 261, Horn 1987, 562 v.)

Bad Cannstatt castellum, gebouwd rond 90 na Chr., en wellicht vóór de bouw van een nieuw castellum, omstreeks 120, enige tijd ontruimd geweest (Filtzinger e.a. 1976, 529-534, Schonberger 1985, 468 v., D85, Pferdehrt 1986, 281 v., 36)

Bad Nauheim castellum, waarschijnlijk in verband met de Chattenoorlog van 83-85 na Chr. gebouwd, en al onder Domitianus of Traianus ontruimd (Batz/Herrmann 1982, 237 v., Schonberger 1985, 462, D47, Pferdehrt 1986, 275, 18)

Baginton castellum, gebouwd omstreeks 60 na Chr. en ontruimd rond 80 (Hobley 1975)

Bainbridge castellum, waarschijnlijk gebouwd tussen 79 en 84 na Chr. (Jones 1975, 128, Hartley 1988, 154 v.)

Bickenbach wachtpost (?) bij een brug over een verlandende arm van de Neckar, waarschijnlijk in de eerste regeringsjaren van Vespasianus gebouwd (Simon 1977, 50 v., Schonberger 1985, 452 v.)

Binchester castellum, waarschijnlijk omstreeks 80 na Chr. gebouwd (Jones 1975, 129)

Birdoswald de vondst van Zuidgallische sigillata in Birdoswald lijkt erop te wijzen dat hier al onder Traianus een wachtpost (?) heeft bestaan, als onderdeel van de zogenaamde Stanegate-linie (Breeze/Dobson 1987, 22 v.)

Bowes castellum, wellicht al tussen 71 en 78 na Chr. gebouwd (Hartley 1980, 4)

Brandon Camp uitvalsbasis voor de campagnes van Q. Veranius (57-58 na Chr.) of C. Suetonius Paullinus (58-61), mogelijk pas in 67 ontruimd (Frère 1987a, 69-71)

Brecon castellum, gebouwd omstreeks 75 na Chr. (Jones 1975, 131)

Bregenz, Kellerfund partij aardewerk die in een al in de Romeinse tijd dichtgemetselde kelder is aangetroffen. De sigillata is voor het merendeel compleet bewaard gebleven, zij het in scherven. Onder de vondsten bevinden zich verscheidene stukken sigillata met identieke stempels (van Calvus, Frontinus, Patricius, Sabinus, Sarrutus, C. Iulius Vas- en Vitalis II uit La Graufesenque, Iulianus uit Banassac en Lallus uit Lezoux) en met nauw verwante decoraties. De Kellerfund wordt doorgaans gedateerd in de tijd van Domitianus (H. Ricken in ORL A3, 166) of Traianus (Jacobs 1912, 174), maar is niet homogeen van samenstelling. Enkele stukken zijn zeker ouder, andere veel jonger. De bruikbaarheid voor dateringsdoeleinden is daarom betrekkelijk gering.

Broomholm castellum, gebouwd in 80/81 na Chr. en ontruimd tussen 100 en 105 (Jones 1975, 131, Hanson 1980, 33 v.)

Brough-on-Humber castellum, gebouwd tussen 69 en 71 of tussen 71 en 74 na Chr., maar tijdens Agricola's veldtochten verlaten (Jones 1975, 132, Hanson/Campbell 1986, 84 en 89, Hartley 1988, 154)

Burghofe castellum, gebouwd onder Claudius en tot in het begin van de 2de eeuw bezet (Ulbert 1959, 84, Schonberger 1985, 446 v., B59, 456, C69, en 474, D113)

Burghofe, Geschirrddepot grotendeels verbrande partij aardewerk, aangetroffen in een kelder in de vicus bij het castellum. Onder de honderden stukken sigillata bevinden zich tientallen exemplaren met identieke stempels (vooral van Bassus I, Germanus en Passienus). Het materiaal dateert van omstreeks 70 na Chr. De vernietiging van het depot wordt daarom in verband gebracht met de ongeregeldeheden van 69/70 (Ulbert 1959, 57 v, Schonberger 1985, 446 v, B59).

Burladingen-Hausen castellum, gebouwd onder Vespasianus of Titus, na 74/75 na Chr. (Schonberger 1985, 387 en 455, C57, Heiligmann 1990, 174-176).

Butzbach (ook wel Hunneburg) castellum, gebouwd onder Domitianus, waarschijnlijk niet voor 85 na Chr. (Schonberger 1985, 462, D49, Pferdehirt 1986, 275, 19). Het ontbreken van kommen Drag 29 mag wegens de aanzienlijke hoeveelheid sigillata die er is aangetroffen (vgl. Pferdehirt 1986, 244, Tab. 3), worden opgevat als een aanwijzing dat het castellum eerder na dan voor het jaar 90 is aangelegd.

Butzbach-Degerfeld castellum, gebouwd rond het einde van de 1ste eeuw (Simon 1968, 5-7, Schonberger 1985, 492, b).

Caer Gai castellum, gebouwd tussen 74 en 78 na Chr. (Jones 1975, 134, Davies 1980, 261).

Caerhŷn castellum, waarschijnlijk gebouwd tussen 78 en 84 na Chr. (Jones 1975, 134, Davies 1980, 261).

Caerleon, legioensvesting gebouwd in de eerste regeringsjaren van Vespasianus (Jones 1975, 134 v, Britannia 18, 1987, 307).

Caerleon, amfitheater gebouwd omstreeks 80 na Chr. (Wheeler/Wheeler 1928, 146-148).

Caerleon, thermen gebouwd omstreeks 75 na Chr. (Zienkiewicz 1986, 37 v).

Caersws het oudste castellum, Caersws I, is nog niet opgegraven, maar dateert waarschijnlijk uit de voor-Flavische periode, en is wellicht aangelegd tussen 58 en 61 na Chr. Het jongste castellum, Caersws II, dat even ten westen van het eerste is gelegen, is gebouwd tussen 74 en 78. Tijdens de veldtochten van Agricola, in 78-84, was het wellicht niet bezet (Jones 1975, 136, Davies 1980, 264).

Caerwent castellum (?), gebouwd in de Flavische tijd, gezien de ligging op zijn vroegst in 78 na Chr. (Wacher 1975, 376, met noot 6).

Caistor-by-Norwich castellum, aangelegd tussen 61 en 69 na Chr. Uit de vicus heeft zich na de ontruiming van het kamp in de Flavische tijd een stadje ontwikkeld (Swan 1981, Todd 1981, 94).

Camelon castellum, gebouwd omstreeks 80 na Chr. en waarschijnlijk in of kort na 87 ontruimd (Hartley 1972a, 13 v, Jones 1975, 137, Hanson 1980, 21 en 32, Hobley 1989).

Camulodunum (Colchester-Sheepen) hoofdplaats van het stamgebied van de Trinovantes, in 43/44 na Chr. veroverd door de Romeinen. Daarna industriële activiteiten (legioenscanabae?) tot de verwoesting tijdens de opstand van Boudicca in 61 na Chr. Na ca. 65 geen bewoning van betekenis meer. Periodisering van de bewoning:

- I (uiterlijk?) 10-43
- II 43/44
- III 43/44-48
- IV 49-61

V 61

VI 61-65

(Hawkes/Hull 1947, 27-56, Niblett 1985, 1-3, Fitzpatrick 1986).

Cardean castellum, gebouwd in 82/83 na Chr. en ontruimd in 87 (Hartley 1972a, 12-15, Hanson 1980, Todd 1981, 115).

Cardiff castellum, gebouwd omstreeks 55-60 na Chr. en ontruimd rond 90 (Davies 1980, 260, met noot 11, en 264, met noot 27, Britannia 13, 1982, 331 v).

Carlisle versterking van onbekende grootte, waarschijnlijk gebouwd tussen 71 en 74 na Chr. (dendrochronologische datum van ca. 72) en ontruimd tussen 100 en 122 (Hanson 1980, 17, Hartley 1980, 4, Britannia 15, 1984, 280, Britannia 16, 1985, 275 v, Hanson/Campbell 1986, 86, Hartley 1988, 154, Britannia 21, 1990, 320).

Carmarthen castellum, gebouwd tussen 74 en 78 na Chr. (Jones 1975, 138).

Castle Colten castellum, gebouwd tussen 74 en 78 na Chr. (Jones 1975, 138 v).

Castlecary castellum, gebouwd omstreeks 80/81 na Chr. en ontruimd tussen 87 en 105 (Hartley 1972a, 12, Jones 1975, 139, Hanson 1980, 32, Todd 1981, 103-118).

Castledykes castellum, gebouwd omstreeks 80/81 na Chr. en kort na 87 ontruimd (Jones 1975, 139, Hanson 1980, 20, Todd 1981, 116).

Castleford castellum, gebouwd tussen 71 en 74 na Chr. en uiterlijk in 100/105 ontruimd (Breeze/Dobson 1985, 9, Hartley 1988, 154 v).

Catterick castellum, mogelijk al tussen 71 en 78 na Chr. gebouwd (Hartley 1980, 4).

Chester op grond van strategische overwegingen wordt doorgaans aangenomen dat al onder Suetonius Paulinus tussen 58 en 61 na Chr. een versterking in Chester is gebouwd. Tot dusver zijn daarvan echter geen sporen gevonden, en ook het aangetroffen aardewerk rechtvaardigt deze veronderstelling niet. Het is daarentegen niet uitgesloten dat al omstreeks 74 een castellum is aangelegd, vóór de bouw van de legioensvesting (Carrington 1977, 37 v, Hartley 1981, 245).

Chester, legioensvesting gebouwd rond 78 na Chr. (Carrington 1977, 37 v, Hartley 1981, 245).

Chester, amfitheater laat in de jaren zeventig van de 1ste eeuw na Chr. gebouwd (Thompson 1976, 134 en 181 v, Mason 1987, 151).

Chesterfield castellum, waarschijnlijk gebouwd tussen 52 en 57 na Chr. (Hanson/Campbell 1986, 82, Hartley 1988, 153 v).

Chesterholm castellum, gebouwd omstreeks 90 na Chr. (Birley 1977, 105, Todd 1981, 116).

Chichester, depot zonder archeologisch toezicht geborgen partij aardewerk, gedateerd in de jaren 43-50 na Chr. (Down 1974, 3 en 5, Hartley 1974a, 5 v).

Cirencester castellum, gebouwd tussen 43 en 52 na Chr., wellicht in of voor 45. Omstreeks 75 na Chr. opgegeven, waarna op de plaats van het fort de hoofdplaats van de civitas Dobunnorum is verzeen (Todd 1981, 81, Wacher/McWhurr 1982, 57-66, McWhurr 1988, Hind 1989, 16).

Cirencester, depot partij ongebruikt aardewerk, aangetroffen in de binnenste gracht van het castellum uit periode IIB. Op grond van de overeenkomsten van de sigillata met die uit de Pottery Shops te Colchester en het ontbreken van materiaal dat uit Flavische vondstcomplexen bekend is, wordt vermoed dat deze zogenaamde Fort Ditch Group te dateren is in de jaren 55-65, wellicht 60-65 na Chr. (Hartley/Dickinson 1982, 142)

Colchester legioensvesting, gebouwd kort na het begin van de verovering van Brittannië. In 49 na Chr. is op dezelfde plaats een colonia gesticht, die in 61 tijdens de opstand van Boudicca verwoest is, en vervolgens herbouwd (Crummey 1988). Op twee plaatsen in Colchester zijn partijen aardewerk aangetroffen die bij de ongeregeldeheden van 61 zouden zijn verbrand. Algemeen wordt aangenomen dat het in beide gevallen om de resten van een winkel voorraad gaat (Hull 1958, 153-157, 127, en 198-202, 171). M. Millett (1987) heeft betoogd dat Pottery Shop I niet in 61, maar al omstreeks 50-55 is verwoest, maar de overeenkomsten tussen beide depots zijn dermate talrijk dat deze hypothese moet worden verworpen.

Corbridge castellum, kort na 86/87 na Chr. gebouwd. Periodisering van de bewoning

Ia Ib ca. 86-103

II ca. 105-122

(Todd 1981, 116, Bishop/Dore 1988, 140)

Corbridge, Red House "vexillation fortress" (?), gebouwd in 78/79 na Chr. en waarschijnlijk ontruimd na de bouw van het castellum te Corbridge (Hanson e.a. 1979, 41 v., Todd 1981, 104)

Culip IV scheepswrak, aangetroffen in Cala Culip, een baai aan de noordkant van Cap de Creus, nabij Empuries. De hoofdflading bestond uit amforen van het type Dressel 20 met Zuid Spaanse olijfolie. Tot de lading behoorden verder Zuid Spaanse geverfde waaiers en terra sigillata uit La Graufesenque (Nieto e.a. 1989). Onder de sigillata bevonden zich ruim driehonderd bakjes van het type Drag 24, dat slechts bij uitzondering in vondstcomplexen van na 80 na Chr. voorkomt (vgl. de bespreking van de Drag 24/25 in paragraaf 6.3), anderzijds omvatte de lading sigillatakomsten met relieffersiering uit vormschotels van onder anderen M. Cresto en Crucuro, die gewoonlijk na 80 worden gedateerd (Mees 1995, 74-76 en Taf. 36-58). Een 'afvaldatering' van ca. 80 na Chr. is daarom aannemelijk (vgl. paragraaf 4.3). Wanneer het schip is vergaan, staat daarmee nog niet vast.

Dambach castellum, waarvan de aanvangsdatum onzeker is (Schonberger 1985, 471 v., D103b). Gezien de ligging is het ondenkbaar dat het eerder is aangelegd dan het castellum van Unterschwaningen, waarvan het begin algemeen op ca. 90 na Chr. of kort daarna wordt gesteld (idem, 472, D104, Heiligmann 1990, 195 v.).

Doncaster castellum, gebouwd tussen 71 en 74 na Chr., en mogelijk gedurende de veldtochten van Agricola tijdelijk verlaten (Hanson/Campbell 1986, 89, Hartley 1988, 154)

Dormagen castellum, gebouwd in de jaren tachtig van de 1ste eeuw na Chr. (Schonberger 1985, 459, D25)

Ebchester castellum, gebouwd omstreeks 80 na Chr. (Hartley e.a. 1975, 88)

Echzell de bouw van dit castellum wordt over het algemeen gedateerd op grond van de dakpanstempels van de legio XIV gemina en de legio XXII primigenia die in de buiten het castellum gelegen mansio (?) zijn aangetroffen (Schonberger 1985, 463, D52, Pferdehirt 1986, 232), naar gelang het tijdstip waarop de legio XIV vanuit Mainz naar het Donaugebied is overgeplaatst en haar plaats door de legio XXII is ingenomen, wordt de bouw van het castellum te Echzell daarom gedateerd in 92, 97 of 100/101 na Chr. (vgl. Strobel 1988)

Er is echter geen enkele zekerheid dat het castellum niet (veel) eerder is gebouwd dan de mansio. Het ontbreken van fragmenten van kommen Drag 29 is gezien het geringe aantal stukken sigillata met relieffersiering uit La Graufesenque (Pferdehirt 1986, 245, Tab. 3) irrelevant voor de bepaling van de aanvang van de bewoning. Een begindatum vóór het einde van de Chattenoorlog van 83-85 is weinig aannemelijk. De vondst van twee dakpanstempels van de ala Moesica felix torquata (Simon/Baatz 1968) zou erop kunnen wijzen dat deze eenheid naar aanleiding van de opstand van Saturninus in 88/89 van → Asciburgium naar Echzell is verplaatst (vgl. Oldenstein-Pferdehirt 1983, 323-326)

Elginhaugh castellum, gebouwd tijdens Agricola's veldtochten in Schotland vanaf 82/83 na Chr., en ontruimd in 87 (Hobley 1989)

Ellingen castellum, dat laat onder Trajanus of onder Hadrianus zou zijn gebouwd (Schonberger 1985, 486 v., E83, Pferdehirt 1986, 291 v., 65, Zamer 1992, 157-159). Op grond van de vondst van verscheidene produkten uit La Graufesenque mag echter een begin voor 120 na Chr. worden aangenomen. Een bouwdatum vóór die van → Weissenburg, die op ca. 90 wordt gesteld, is gezien de ligging onwaarschijnlijk.

Epfach-Lorenzberg versterking van onbekende grootte, rond het midden van de 1ste eeuw ontruimd (Schonberger 1985, 437, A62)

Exeter legioensvesting of "vexillation fortress", waarschijnlijk tussen 52 en 57 na Chr. gebouwd en omstreeks 75/80 grotendeels ontruimd. Binnen de grachten van het kamp is rond 80/85 een stad ontstaan (Maxfield 1980, Todd 1981, 88, Henderson 1988, Holbrook/Bidwell 1991, 3-9)

Faimingen castellum, waarschijnlijk gebouwd in verband met de aanleg van de weg van → Kongen via Eisingen en → Heidenheim naar Augsburg (Schonberger 1985, 473, D112). Zowel in Faimingen als in Heidenheim is nog een kom van het type Drag 29 aangetroffen (Pferdehirt 1986, 245, Tab. 3), zodat beide castella niet lang na 90 na Chr. zullen zijn gebouwd.

Fishbourne bevoorradingskamp uit de jaren 43-45 na Chr., daarna villa. Periodisering van de bewoning

1A 43-45

1B 45-65/70

1C 65/70-75

2 75-100

3 100-280/290

(Cunliffe 1971, 72-76, 150-153, 185 v. en 218-220)

Friedberg versterking van onbekende grootte uit de tijd van de veldtochten van Germanicus (Schonberger 1985, 432, A38). Op grond van het vondstmateriaal mag worden aangenomen dat in de Flavische tijd, mogelijk al in de tweede helft van de jaren zeventig, weer troepen in Friedberg zijn gelegerd (idem, 452, C39)

Geislingen-Hasenbühl vondsten van militaria wijzen op de aanwezigheid van een castellum, dat tussen 75 en 80 na Chr. gebouwd en tussen 85 en 90 ontruimd zou zijn, daarna een kleinere wachtpost (?) (Heiligmann 1990, 37-39, 174 v. en 195)

Gloucester legioensvesting of "vexillation fortress", kort na 66 na Chr. gebouwd. In de Flavische tijd, wellicht tussen 96 en 98 is op de plaats van het legerkamp een colonia aangelegd (Maxfield 1980, 302, Todd 1981, 95 en 123, Hurst 1988)

Gloucester-Kingsholm versterking van onbekende omvang (legioensvesting?), in 49 na Chr. of kort daarna gebouwd, en in de jaren zestig ontruimd toen in Gloucester een nieuwe versterking werd aangelegd (Todd 1981, 82, 85 en 88)

Gnotzheim castellum, op zijn vroegst in de jaren negentig van de 1ste eeuw na Chr. gebouwd (Schonberger 1985, 472, D105, Heiligmann 1990, 175 en 195 v.)

La Graufesenque, Fosse de Cirratus (Fosse Malaval 2, afb. 2 10, b) cilindervormige put, ca. 2 m in doorsnee en ca. 3 m diep, die ongeveer zeventien duizend stukken sigillata bevatte, voor het merendeel door oververhitting vervormd. De homogene samenstelling van het afvaldepot doet vermoeden dat het één ovenlading betreft die geheel of grotendeels mislukt is. Enkele tussen de sigillata aangetroffen ovenhulpstukken dragen de naam van Cirratus, zodat wordt aangenomen dat deze pottenbakker verantwoordelijk is geweest voor het bakproces. Van de ruim vijfduizend stempels die in de put zijn gevonden, zijn de meeste afkomstig van Acutus, Anetlatius, Apronius, Calus, Firmo 1, Oclatus, Rufus en Secundus 1. De kommen Drag 29 zijn voor het merendeel vervaardigd door Firmo 1 en Salvetus. Tot de aangetroffen vormen behoren verder onder andere de Halt 1a, de Drag 17a en de Ritt 5. Op grond van een vergelijking van de inhoud van het depot met buiten La Graufesenque gevonden stukken wordt aangenomen dat het materiaal uit de jaren 35-40 na Chr. dateert (Gallia 41, 1983, 478 v., Bémont/Vernhet 1989, 45).

La Graufesenque, Fosse de Gallicanus (Fosse Malaval 1, afb. 2 10, c) cilindervormige put van ca. 2,40 m doorsnee en 3,25 m diepte, bevatte ongeveer tienduizend stukken sigillata, die voor een belangrijk deel slechts geringe gebreken vertonen. De samenstelling van het geheel is heterogener dan die van de → Fosse de Cirratus. Daarom wordt aangenomen dat de Fosse de Gallicanus niet de resten van één ovenlading bevatte, maar afval dat in de loop van een stookseizoen was verzameld. De meeste van de ca. 7500 stukken met bodemstempel zijn afkomstig van Gallicanus. Andere goed vertegenwoordigde pottenbakkers zijn Ardacus, Avetus, Cantus, Cennatus, Cocus, Cotto, Damonius, Primus en Salvetus. De kommen Drag 29 zijn hoofdzakelijk in de werkplaats van Gallicanus gemaakt. De overeenkomsten en verschillen met elders gevonden stukken doen vermoeden dat het hier aangetroffen materiaal in normale omstandigheden omstreeks 55-60 na Chr. verloren zou zijn gegaan (Gallia 32, 1974, 458 v., Gallia 38, 1980, 465, Bémont 1987).

La Graufesenque, Cluzel 15 (afb. 2 7, 70 15) onvolledig opgegraven afvalkuil waarvan de vorm en afmetingen onbekend zijn. De ongeveer drieduizend geborgen stukken sigillata zijn voor het merendeel afkomstig van Celadus, Primus, Scotinus en Secundus 11 (of 111?). De eerste twee fabriekanten zijn verantwoordelijk voor de meeste kommen Drag 29. De vondsten uit Cluzel 15 worden voornamelijk op grond van overeenkomsten met het materiaal uit → Camulodunum periode IV omstreeks 55-60 na Chr. gedateerd, maar aangezien dit laatste zeker ten dele voortijdig in de grond terecht is gekomen, is een 'afvaldatering' van ca. 60-65 na Chr. voor het depot Cluzel 15 wellicht meer op zijn plaats (Gallia 30, 1972, 475 v., Haalebos 1979, Haalebos e.a. 1991, 82 v., vgl. paragraaf 4.3).

La Graufesenque, afval rond de grote oven ("Grand Four", afb. 2 10, a) dik afvalpakket aan de noord- en zuidzijde van een ca. 9 x 7 m grote oven. Gezien de positie van het pakket ten opzichte van de oven en de homogeniteit van de samenstelling gaat het om stukken die bij het uitladen van de oven zijn weggeworpen. Talloze stukken zijn door oververhitting vervormd of verkleurd. De bodemstempels die in het depot zijn aangetroffen, zijn vooral afkomstig van Masculus 11. Andere goed vertegenwoordigde pottenbakkers zijn Calvus, Flavius Germanus, Iulinius, Logirinus, Cosius Rufinus, Secundus 111, L. Tertius Secundus en L. Cosius Virilis. De met relief versierde waar is voor een belangrijk deel gemaakt in vormschotels met de signatuur L. COSI. Andere signaturen die tussen het afval zijn gevonden, zijn BIRAGIL, GERMANI F. SER en OFMASCVL. De voorstellingen van enkele vormschotels van L. Cosius zijn geïnspireerd door de overwinningen van Trajanus op de Daciërs en de Parthen (afb. 4.4), zodat de oven zeker tot in 116 na Chr. moet zijn gebruikt. Omdat zich onder de onversierde waar nog

bakjes van het type Drag 24 bevinden, wordt aangenomen dat de oven uiterlijk omstreeks 80 na Chr. in gebruik is genomen (Vernhet 1981).

Great Casterton castellum, gebouwd tussen 43 en 47 na Chr. De vicus heeft zich na de ontruiming van het kamp in de Flavische tijd, mogelijk omstreeks 80, ontwikkeld tot een stadje (Webster 1970, 197, Jones 1975, 153, Todd 1981, 79).

Hayton castellum, tussen 71 en 74 na Chr. gebouwd en wellicht in het midden van de jaren tachtig, maar uiterlijk kort na 100 ontruimd (Breeze/Dobson 1985, 3 en 7, Hanson/Campbell 1986, 84 en 89, Hartley 1988, 154 v.).

Hedderheim in Hedderheim zijn sporen van ongeveer tien verschillende versterkingen aangetroffen, voor het merendeel slechts in de vorm van stukken gracht (Batz/Herrmann 1982, 276, Abb. 207). Een van de kampen ten westen van het Steinkastell zou op grond van het vondstmateriaal al in de voor-Flavische tijd kunnen zijn aangelegd (Schonberger 1985, 350 en 452, C37).

Hedderheim-Steinkastell dit castellum wordt ook wel als Alenkastell of Kastell A aangeduid. De eerste twee bouwfasen zijn niet in steen uitgevoerd, zoals de naam doet vermoeden, maar in hout. De aanleg wordt gedateerd in de jaren 75-79 na Chr., de ontruiming op grond van de muntvondsten in 103-111 (Schonberger 1985, 452, C37).

Hedderheim-Erweiterungslager zogenaamde annex bij het Steinkastell, ook wel aangeduid als Lager B. Deze uitbreiding zou na de opstand van Saturninus in 88/89 na Chr. tot stand zijn gekomen, en tegelijk met het Steinkastell zijn opgegeven (Batz/Herrmann 1982, 276).

Heddesdorf castellum, waarschijnlijk na de opstand van Saturninus in 88/89 na Chr. gebouwd (Schonberger 1985, 376 en 460, D29).

Heidenheim castellum, evenals de overgevoerde oostelijk van Burladingen-Hausen aan de zogenaamde Alb-limes gelegen castella, op zijn vroegst omstreeks 85-90 na Chr. gebouwd (Schonberger 1985, 470, D100, Heiligmann 1990, 194-196), maar gezien de vondst van een kom van het type Drag 29 (Pferdehirt 1986, 245, Tab. 3) waarschijnlijk niet veel later.

Heilbronn-Bockingen castellum, gebouwd omstreeks 85-90 na Chr. (Schonberger 1985, 468, D62).

Heidenbergen twee marskampen, gevolgd door een castellum dat vroeg (?) onder Trajanus opgegeven zou zijn. De sigillatavondsten wijzen op een begindatum van ca. 85-90 na Chr. (Schonberger 1985, 464, D55, Pferdehirt 1986, 274, 16).

Heronbridge de nederzetting bij Heronbridge wordt algemeen beschouwd als een overslagplaats voor de goederen die vanuit → Holt naar → de legioensvesting in Chester werden getransporteerd, omdat de rivier de Dee tussen Heronbridge en Chester moeilijk bevaarbaar zou zijn geweest. Volgens Mason (1988, 174-176) zou de lintbebouwing echter op een volledig burgerlijk karakter wijzen. De bewoning zou kort na de ingebruikname van de legerplaats te Chester zijn begonnen, omstreeks 90 na Chr. (Thompson 1965, 60-66). Onder de sigillatavondsten bevindt zich minstens één fragment van een Drag 29 (Petch 1933, pl. IX, 13).

Hod Hill "hill-fort", kort na de invasie van Brittannië door de Romeinen veroverd, daarna enige tijd Romeins legerkamp, wellicht tot ca. 49/50 na Chr. (Webster 1970, 187, Todd 1981, 76).

Hofheim, Erdlager de bouw van dit castellum wordt traditioneel gedateerd omstreeks 40 na Chr., maar een vroegere begindatum kan niet worden uitge-

sloten Het kamp is in het begin van de jaren zeventig vervangen door het ca. 250 m oostelijker gelegen Steinkastell (Schonberger 1985, 442, B29, Pferdehrt 1986, 232 en 270 v, 12)

Hofheim, Steinkastell castellum, gebouwd in het begin van de jaren zeventig en kort na 106 na Chr ontruimd (Schonberger 1985, 451, C34, Nuber 1986, 231 v)

Holt nederzetting waarin aardewerk, baksteen en dakpannen werden geproduceerd voor en door de in 87 na Chr in → Chester gestationeerde legio XX Valeria victrix De bouw van de nederzetting wordt gewoonlijk in verband gebracht met de reconstructie in steen van de legioensvesting in Chester vanaf ca 102 (Thompson 1965, 13, Nash-Williams 1969, 44), maar de sigillatavondsten, die onder andere fragmenten van kommen Drag 29 omvatten (Grimes 1930, 189, 1), wijzen eerder op een begin van de activiteiten in of kort na 87 (vgl Mees 1995, 56, noot 288)

Hufingen castellum, in het begin van de jaren veertig gebouwd en onder Vespasianus ontruimd, waarna de vicus echter nog tientallen jaren bewoond is gebleven (Schonberger 1985, 445, B51)

Ilkley castellum, gebouwd omstreeks 80 na Chr (Jones 1975, 156, Hartley 1988, 154)

Inchtuthill legioensvesting, in 82/83 na Chr gebouwd en in 86/87 ontruimd (Pitts/St Joseph 1985, 263-280)

Kapersburg de bouwdatum van het castellum wordt algemeen op het einde van de 1ste eeuw gesteld (Schonberger 1985, 462, D45) Onder de weinige vondsten bevindt zich één Zuidgallisch stuk (ORL B12, Taf V 11)

Kongen castellum, gebouwd rond 90 na Chr (Schonberger 1985, 469, D86, Pferdehrt 1986, 282, 37)

Krefeld-Gellep marskamp uit de tijd van de Bataafse opstand van 69/70 na Chr, daarna castellum (Schonberger 1985, 450, C22)

Lincoln op grond van inscripties en van strategische overwegingen wordt aangenomen dat al omstreeks 47 na Chr Romeinse troepen bij Lincoln gelegerd zijn geweest, maar tot dusver zijn er geen sporen van een versterking uit die tijd gevonden (Todd 1981, 79, Hanson/Campbell 1986, 80, Darling/Jones 1988, 2)

Lincoln, legioensvesting op zijn vroegst omstreeks 60 na Chr gebouwd en rond 78 grotendeels ontruimd Enige tijd daarna (tussen 87/88 en 96?) is op dezelfde plaats een colonia gesticht (Jones 1980, Todd 1981, 95, Hanson/Campbell 1986, 80, Darling/Jones 1988, 56, Jones 1988)

Little Chester castellum, gebouwd in het begin van de jaren tachtig (Dool/Wheeler e a 1985, 9)

Londen burgerlijke nederzetting die pas enige tijd na de Romeinse invasie is ontstaan, waarschijnlijk omstreeks 50/55 na Chr, en in 61 bij de opstand van Boudicca door brand is verwoest De wederopbouw schijnt maar langzaam op gang te zijn gekomen Voor de aanwezigheid van een garnizoen van enige omvang in de jaren veertig of vijftig ontbreekt iedere aanwijzing Pas in de Flavische tijd, mogelijk rond 90, is er een castellum gebouwd, waarschijnlijk voor de garde van de gouverneur (Hobley 1980, Perring 1991, 1-43)

Longthorpe "vexillation fortress", gebouwd in 44-45 of 48 na Chr, en in 61-62 vervangen door een kleinere versterking, die al snel moet zijn opgegeven, waarschijnlijk in 64-65 (Frere/St. Joseph 1974, 4-8 en 36-39, Todd 1981, 79 en 94 v)

Loudoun Hill castellum, gebouwd in 80/81 na Chr of kort daarna (Hanson 1980, 17-24)

Loughor castellum, gebouwd omstreeks 75 na Chr (Britannia 20, 1989, 263)

Malton "vexillation fortress" (?), gebouwd tussen 71 en 74 na Chr en omstreeks 80 vervangen door een castellum dat in het begin van de 2de eeuw is opgegeven (Jones 1975, 164 v, Hanson/Campbell 1986, 85, Hartley 1988, 154 en 156)

Mancetter versterking van onbekende omvang ("vexillation fortress"?) uit de jaren 45-71 na Chr (Britannia 15, 1984, 295)

Manchester castellum, gebouwd omstreeks 77-78 na Chr (Jones 1974, 41-47)

Marienfels castellum, gebouwd omstreeks 90 na Chr (Schonberger 1985, 376 en 461, D35)

Marköbel castellum dat vermoedelijk al onder Domitianus is gebouwd (Schonberger 1985, 464, D56) Het oudste sigillatastempel is een exemplaar van Felix dat uit 65-85 na Chr dateert (catalogus nr F18)

Munningen castellum, omstreeks 90 na Chr gebouwd (dendrochronologische datum 104 ± 10, wellicht van een kort na de bouw uitgevoerde reparatie) en nog onder Traianus ontruimd Daarna uitsluitend burgerlijke bewoning (Schonberger 1985, 471, D103, Heiligmann 1990, 175) Ten aanzien van de begindatum dient men te bedenken dat het ontbreken van fragmenten van kommen Drag 29 (Simon 1976a, 48, Pferdehrt 1986, 290, 61) wegens het geringe aantal daar gevonden stukken van met reliëf versierde sigillata uit La Graufesenque irrelevant is, en een begin na 90 (Simon) of 100 (Pferdehrt) niet noodzakelijk maakt Op grond van de vondst van een stempel van Passienus behoort een aanvangsdatum in de tweede helft van de jaren tachtig zeker tot de mogelijkheden (vgl catalogus nr P13)

Narbonne-La Nautique, depot partij ongebruikte sigillata, aangetroffen in een kuil op de noordoever van een meer ten zuiden van Narbonne (Étang de Bages et de Sigeon) Uit de vondst van een munt van Claudius onder het depot blijkt dat dit in of na het jaar 41 na Chr is ontstaan Op grond van de overeenkomsten tussen het materiaal uit het depot van La Nautique en dat uit → de Pottery Shops te Colchester en → het depot Cluzel 15 te La Graufesenque wordt algemeen aangenomen dat het uit de eerste regeringsjaren van Nero dateert (Fiches e a 1978) Men dient echter te bedenken dat de stukken uit Colchester in normale omstandigheden veelal pas na 61 na Chr in de grond terecht zouden zijn gekomen, zodat een 'afvaldatering' van ca. 60-65 na Chr voor het materiaal van Narbonne-La Nautique de voorkeur verdient (vgl paragraaf 4.3)

Newstead castellum, in 80/81 na Chr gebouwd en kort na 100 ontruimd (Hanson 1980, 17 en 33 v)

Newton Kyme castellum, omstreeks 80 na Chr gebouwd en voor het einde van de 1ste eeuw ontruimd (Breeze/Dobson 1985, 9)

Niederberg castellum, gebouwd na 88/89 na Chr (Schonberger 1985, 376 en 460, D31) Het enige Zuidgallische stempel dat er is aangetroffen, van Masculus II, laat de mogelijkheid van een begindatum onder Traianus open (vgl catalogus nr M50)

Nijmegen, Kops Plateau (ook wel Kops Hof, voorheen gemeente Ubbergen) castellum, waarschijnlijk tot 69/70 na Chr in gebruik geweest Na die tijd schijnt op het terrein geen noemenswaardige bewoning meer te zijn geweest (Willems 1990, 23-30) Aan de zuidoostzijde zijn echter graven

aangetroffen met materiaal uit de Flavische en latere tijd (grafveld Kleine Kopsse Hof ofwel KKH, vgl. Stuart 1977, 13 v en 115 v, tabel 10)

Nijmegen, grafveld Hunerberg (delen van dit grafveld zijn bekend als OH, CC, O, E en S) het grafveld is in gebruik geweest van de tijd van Augustus tot in de Flavische tijd, of wellicht nog langer, aangezien enkele complete stukken sigillata uit de 2de eeuw dateren. De meeste bijzettingen stammen uit de voor-Flavische tijd, toen het grafveld waarschijnlijk vooral gebruikt is door de bewoners van de nederzetting rondom het → Trajanusplein, de latere graven zullen wel de resten geherbergd hebben van bewoners van → de legioensvesting of de bijbehorende canabae (Vermeulen 1932, Stuart 1976, vooral 71-73)

Nijmegen, legioensvesting, canabae en grafveld tijdens de Bataafse opstand van 69/70 na Chr. is een legioensvesting van een nog onbekende omvang (periode 2) gebouwd op het terrein van een kamp voor twee legioenen uit de tijd van Augustus (periode 1), waarvan de grachten toen waarschijnlijk nog geheel of gedeeltelijk open lagen. Deze vesting is waarschijnlijk al na korte tijd vervangen door een kamp van wellicht meer dan 29 ha (periode 3), dat het oudste onderkomen van de legio X gemina zou kunnen zijn geweest. Daarna zijn nog twee kleinere vestingen gebouwd (periode 4 en 5), die onderdak zouden hebben geboden aan slechts acht cohortes van dit legioen. In het kamp van periode 5 zouden na het vertrek van de legio X gemina omstreeks 104 na Chr. achtereenvolgens een vexillatio Britannica, de legio IX Hispana en een detachement van de in Xanten gehuisveste legio XXX Ulpia victrix zijn ondergebracht. De bouwdatum van het kamp van periode 4 is onbekend, die van de stenen vesting van periode 5 ligt kort na het jaar 89.

Het bij de opeenvolgende legioensvestingen behorende kampdorp, de **canabae**, heeft zich vooral aan de oost- en de westzijde ontwikkeld. Tot dusver zijn op drie verschillende plaatsen concentraties van graven ontdekt die waarschijnlijk de resten van legioenssoldaten en bewoners van de canabae bevatten: ten zuidwesten en ten zuidoosten van de legioensvesting (bekend als resp. RK en Broerdijk ofwel Br.) en ten oosten van het castellum op het → Kops Plateau (Kleine Kopsse Hof ofwel KKH) (Bogaers 1967, Willems 1990, 45-62, Haalebos e.a. 1993).

Nijmegen, Trajanusplein e.o. hier heeft naar alle waarschijnlijkheid het door Tacitus vermelde Oppidum Batavorum ofwel Batavodurum gelegen, op enige afstand ten westen van de legioensvesting uit de tijd van Augustus. Deze nederzetting is bewoond geweest van omstreeks het begin van de 1ste eeuw tot de Bataafse opstand van 69/70 na Chr.

Aan de oostkant van het Trajanusplein is in de tijd van Augustus een klein castellum gebouwd, dat al na korte tijd ontruimd schijnt te zijn. Het terrein is vervolgens in gebruik genomen door de bewoners van Batavodurum (Willems 1990, 21 v en 31-35).

Nijmegen-west na de Bataafse opstand van 69/70 na Chr. is ruim 1 km ten westen van het voormalige Oppidum Batavorum, dat rondom het → Trajanusplein was gelegen, een nieuwe burgerlijke nederzetting verrezen. Deze zou aanvankelijk net als haar voorganger Batavodurum geheten kunnen hebben, maar bij het vertrek van de legio X gemina uit Nijmegen, omstreeks 104 na Chr., heeft de nederzetting van Traianus de naam Ulpia Noviomagus ontvangen, en waarschijnlijk tevens marktrecht. De bewoners van de nederzetting in Nijmegen-west hebben hun doden ten zuiden en ten zuidoosten van het bewoonde gebied bijgezet (het zuidelijke grafveld is ook bekend als "grafveld onder Hees") (Bogaers 1972, 312, Willems 1990, 63-70).

Northwich castellum, gebouwd in de jaren zeventig van de 1ste eeuw na Chr. (Jones 1971, 76, Britannia 15, 1984, 288).

Oakwood castellum, gebouwd in 80/81 na Chr. en tussen 87 en 105 ontruimd (Hanson 1980, 36, Todd 1981, 116).

Ober-Florstadt castellum, op zijn vroegst kort na 85 na Chr. gebouwd (Schonberger 1985, 463, D53). De afwezigheid van stempels van de legio XIV gemina onder het vondstmateriaal zou op een begindatum na 92, 97 of 100/101 na Chr. kunnen wijzen (Pferdehirt 1986, 277, 23, vgl. Strobel 1988). P. Wagner (1986) houdt op grond van de vondst van een graffiti van de ook uit Heilbronn Bockingen bekende cohors V Delmatarum een bouwdatum voor het jaar 90 voor mogelijk.

Obernburg castellum dat zeker na 85 na Chr. en wellicht voor 100 is gebouwd (Schonberger 1985, 465, D65). De aangetroffen dakpanstempels van de legio XXII primigenia zouden kunnen wijzen op een begindatering in de tijd van Traianus (Pferdehirt 1986, 279, 28, vgl. Strobel 1988, 437-439).

Oberstimm castellum, gebouwd in de jaren veertig, en in 69/70 na Chr. geheel of grotendeels ontruimd. Onder Domitianus weer in gebruik genomen en omstreeks 120 voorgoed opgegeven (Schonberger 1985, 447, B62, en 457, C72, Simon 1989, 296-299).

Oberwinterthur, Keramiekklager partij ongebruikt aardewerk, aangetroffen in een kelder aan de achterzijde van een huis in de vicus te Oberwinterthur, dat met minstens enkele aangrenzende huizen door brand is verwoest. Bij de egalisering die aan de herbouw van dit stuk van de vicus is voorafgestaan, is een deel van het verbrande aardewerk op het terrein van de aangrenzende huizen terechtgekomen. De meest voor de hand liggende aanleiding voor de brand wordt gevormd door de ongeregelde heden van 69/70 na Chr. (Ebnother/Eschenlohr 1985, Ebnother e.a. 1994, vgl. p. 53, met noot 1).

Oskarben castellum, gebouwd onder Vespasianus en ontruimd in de laatste regeringsjaren van Traianus (Schonberger 1985, 452, C38).

Old Penrith castellum, gebouwd omstreeks 90 na Chr. (Austen 1991, 225).

Old Winteringham versterking (bevoorradingskamp?), gebouwd rond het midden van de 1ste eeuw, en waarschijnlijk enige tijd na 70 na Chr. ontruimd. Daarna nog burgerlijke bewoning (Stead 1976, 18-19, Todd 1981, 79).

Pen Llŷstyn castellum, gebouwd omstreeks 78 na Chr. en ontruimd omstreeks 90 (Davies 1980, 261 en 264).

Penydarren castellum, gebouwd omstreeks 75 na Chr. (Jones 1975, 173 v.).

Pfünz castellum dat op zijn vroegst in de jaren negentig van de 1ste eeuw gebouwd is (Heiligmann 1990, 195 v.).

Pompeii, depot partij verbrand aardewerk, aangetroffen in een eveneens verbrande kist in een huis te Pompeii (Atkinson 1914). De partij bestaat uit 36 kommen Drag 29, 54 kommen Drag 37 en 37 aarden lampen. De bodemstempels op de kommen Drag 29 zijn voor het merendeel van Mommo en Vitalis II. De naam Mommo komt bovendien voor in enkele van de decoraties, evenals die van Memor en mogelijk ook die van Murranus. Omdat de kist ten tijde van de uitbarsting van de Vesuvius op 24 augustus van het jaar 79 nog niet was uitgepakt, mag worden aangenomen dat hij pas kort tevoren in Pompeii was gearriveerd. De inhoud van de kist vormt dus het best gedateerde sigillatadepot dat tot dusver bekend is. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de bijbehorende 'afvaldatering' minder nauwkeurig is. De meeste stukken zouden in normale omstandigheden pas in de jaren tachtig of wellicht nog later in de grond terecht zijn gekomen (vgl. paragraaf 4.3).

Regensburg-Kumpfmühl castellum dat waarschijnlijk al onder Vespasianus is gebouwd (Schonberger 1985, 457, C74, Faber 1994, 30-32). Deze veronderstelling wordt bevestigd door de datering van enkele van de ter plaatse aangetroffen sigillatastempels (vgl. bijv. catalogus nr. C78 en P5).

Rheingonheim castellum, kort na 40 na Chr gebouwd en na 72/73 ontruimd Enkele vondsten van later datum doen vermoeden dat het castellum-terrein nadien nog wel in gebruik is geweest (Schonberger 1985, 351 v en 442, B31)

Ribchester castellum, gebouwd in 79/80 na Chr (Jones 1975, 175, Hanson/Maxwell 1983, 35)

Riegel castellum, waarschijnlijk al onder Claudius gebouwd, wellicht ter bescherming van een in die tijd aangelegde weg tussen Rijn en Donau Het kamp zou al in de Flavische tijd ontruimd kunnen zijn, maar de burgerlijke nederzetting is daarna zeker bewoond gebleven (Schonberger 1985, 443, B37, en 454, C51, Asskamp 1989, 137-142) Van de 23 door Asskamp als voor-Flavisch aangemerkte stempels horen er acht zeker gedeeltelijk in de Flavische periode thuis (Asskamp 1989, 138, Abb 41, 14-15, 18, 33, 36, 38, 43 en 45) De lijst met voor-Flavische stempels kan worden aangevuld met een door Fritsch (1910a, 29, 332) vermeld exemplaar van Ardacus

Rocester versterking van onbekende grootte uit de tijd van Nero Vanaf de vroeg-Flavische tijd een castellum (Jones 1975, 175 v, Britannia 18, 1987, 323)

Rottenburg nederzetting waarvan de bewoning omstreeks 85/90 na Chr is begonnen Gezien de ligging op het punt waar de weg tussen → Rottweil en → Kongen de Neckar kruiste, is het niet onwaarschijnlijk dat zich hier aanvankelijk een castellum heeft bevonden (Schonberger 1985, 469 v, D89)

Rottweil op het punt waar de zogenaamde Kinzigalstrasse, die de legioensvesting te Straatsburg met de Donaulimes verbond, de Neckar kruiste, is in de eerste regeringsjaren van Vespasianus aan weerszijden van de rivier een castellum aangelegd

De bouwdatum van het oudste kamp op de linkeroever, op het zogenaamde Nikolausfeld (Kastell I), is niet precies bekend Evenmin is duidelijk wanneer het door een kleiner castellum (Kastell II) is vervangen Aan de militaire bezetting van het Nikolausfeld is waarschijnlijk onder Traianus een einde gekomen Daarna is in dit gebied zeker nog een badcomplex gebouwd, waaruit waarschijnlijk mag worden geconcludeerd dat zich hier nog een burgerlijke nederzetting van enige omvang heeft bevonden

Het oudste castellum op de rechteroever, in Rottweil-Hochmauren (Kastell IV), is waarschijnlijk nog in de tijd van Vespasianus vervangen door een iets kleiner kamp, dat tegen het einde van de 1ste eeuw ontruimd lijkt te zijn (Kastell III) Op de resten van Kastell IV is nog een klein castellum gebouwd (Kastell V), dat wellicht vooraf is gegaan aan Kastell III Na het vertrek van de Romeinse troepen uit Rottweil-Hochmauren heeft de burgerlijke nederzetting zich ontwikkeld tot een stad (Filtzinger e a 1976, 483-491, Schonberger 1985, 455, C55, Pferdehirt 1986, 234 en 283 v, 41)

Saalburg de oudste versterkingen op de Saalburg, de Schanzen A en B, zijn wellicht onmiddellijk na de Chattenoorlog van 83-85 na Chr gebouwd, al zijn ze door het geringe aantal vondsten moeilijk te dateren Het zogenaamde Erdkastell zou omstreeks 90 zijn aangelegd (Schonberger 1985, 461, D44)

Salisberg de datering van het castellum op de Salisberg berust voornamelijk op die van de buiten het kamp gelegen badgebouwen Omdat daarin dakpanstempels van de legio XIV gemina zijn aangetroffen, zou het castellum op zijn laatst in 92, 97 of 100/101 na Chr zijn gebouwd (vgl Stobel 1988), wellicht na de opstand van Saturninus van 88/89, als opvolger van het nooit gebruikte legerkamp van Hanau-Kesselstadt Het castellum op de Salisberg zou in het begin van de 2de eeuw zijn opgegeven, maar de burgerlijke nederzetting is daarna bewoond gebleven (Batz/Herrmann 1982, 334-337, Schonberger 1985, 464, D58)

Segontium (Caernarvon) castellum, gebouwd omstreeks 78 na Chr (Jones 1975, 135, Davies 1980, 261)

Slack castellum, gebouwd omstreeks 79 na Chr (Jones 1975, 176 v, Hartley 1980, 5, Hartley 1988, 154 v)

South Shields op grond van enkele 1ste-eeuwse vondsten wordt wel vermoed dat het 2de-eeuwse castellum van South Shields een oudere voorganger heeft gehad De meest voor de hand liggende bouwdatum voor een dergelijke versterking is in 79 na Chr of kort daarna (Dore/Gillam 1979, 59, Dore 1983, 53, Britannia 17, 1986, 374-376, Bidwell/Speak 1989, 283)

Stockstadt de oudste versterking te Stockstadt is de zogenaamde Schanze, die vermoedelijk omstreeks 90 na Chr is gebouwd (Schonberger 1985, 465, D63)

Strageath castellum, gebouwd in 80/81 of 82/83 na Chr en ontruimd in 87 of 88 (Frere/Wilkes 1989, 12 v, Hobley 1989)

Straubing het oudste castellum te Straubing is op zijn vroegst in de laatste regeringsjaren van Vespasianus aangelegd (Schonberger 1985, 457 v, C75) Pferdehirt (1986, 296, 73) en Heiligmann (1990, 175) geven op grond van verschillen tussen de met reliëf versierde sigillata uit Straubing en die uit Rottweil de voorkeur aan een bouwdatum in het begin van de jaren tachtig Enkele van de in Straubing aangetroffen sigillatastempels lijken echter op zijn laatst uit de tijd van Vespasianus te dateren (Walke 1965, Taf 40, 89, 41, 174-175, 42, 184 en 43, 255)

Sulz castellum dat gezien de ligging op zijn vroegst kort na 74/75 na Chr gebouwd kan zijn (Schonberger 1985, 362, Heiligmann 1990, 174) De vondst van een stempel van Germanus en van een fragment van een Drag 29 wijzen op een bouwdatum voor 90 (catalogus nr G24, ORL B61a, Taf III 5)

Templeborough castellum, gebouwd tussen 52 en 57 na Chr (Hartley 1988, 153)

Topsham nederzetting van een nog onduidelijk karakter, veelal beschouwd als een haven uit de tijd van de Romeinse invasie van Brittannië, en vervolgens als zodanig gebruikt ten behoeve van de legioensvesting (?) te → Exeter De rivier de Exe moet in de Romeinse tijd echter tot aan Exeter vrij goed bevaarbaar zijn geweest, zodat de interpretatie van de aangetroffen sporen als die van een haven niet juist hoeft te zijn Het tot nu toe gevonden aardewerk dateert uit de periode van ca. 50-75 na Chr (Maxfield 1980, 305-307, Holbrook/Bidwell 1991, 16)

Unterkirchberg castellum, gebouwd in de jaren veertig en waarschijnlijk niet voor ca 120 na Chr opgegeven (Schonberger 1985, 446, B56, en 456, C66)

Usk legioensvesting, gebouwd tussen 49 en 57 na Chr en waarschijnlijk al in de laatste regeringsjaren van Nero grotendeels ontruimd, waarna ter plaatse in de vroeg Flavische tijd een castellum is gebouwd (Jones 1975, 180, Davies 1980, 260 v, Manning 1981, 31 34 en 45-52)

Utrecht castellum, in of kort na 47 na Chr gebouwd (Schonberger 1985, 439, B8, Ozinga e a 1989, 41)

Valkenburg (Z-H) op grond van dendrochronologische gegevens mag worden aangenomen dat het oudste castellum te Valkenburg (periode 1) in 39/40 na Chr is gebouwd (Hallewas/Van Dierendonck 1993, 17-18) Uit de munten blijkt dat dit kamp op zijn vroegst in 41/42 is verbouwd (begin van periode 1a, Glasbergen 1967, 63)

Voor het volgende castellum (periode 2) wordt een bouwdatum van 47 aangehouden (Glasbergen 1967, 147-149), deze is uitsluitend op historische overwegingen gebaseerd Op grond van de vondst van een dupondius van Nero heeft men aangenomen dat het kamp van periode 2 onder het bewind

van deze keizer is verbouwd (begin van **periode 3**, Glasbergen 1967, 63 v en 147-149) Omdat Nero pas in 64 bronzen munten heeft laten slaan, zou het einde van periode 2 op zijn vroegst in dit jaar kunnen worden gedateerd. Onder de sigillatastempels uit periode 2 bevinden zich echter zo weinig exemplaren die nog in een Flavische context voorkomen (vgl. catalogus nr B32 en L38), dat een einddatum in of na 64 onaannemelijk is. Het beeld van de stempels uit periode 2 lijkt veel meer op dat van de stempels uit periode 1(a) dan op dat van de stempels uit periode 3, waarvan meer dan een kwart gedeeltelijk in de Flavische tijd thuishoort. Een datering van het begin van periode 3 omstreeks 55 lijkt daarom waarschijnlijker.

De Bataafse opstand van 69/70 na Chr. vormt een terminus ante quem voor periode 3 en een terminus post quem voor **periode 4** (Glasbergen 1967, 147-149). Het begin van periode 5 - en daarmee het einde van periode 4 - kan op grond van een onlangs gevonden bouwinscriptie uiterlijk in de laatste regeringsjaren van Trajanus worden gedateerd (Bogaers 1990). Van de vijf Midden- en Oostgallische sigillatastempels uit periode 4 (vgl. Haalebos 1977, 288) kunnen er twee onmogelijk van voor de tijd van Hadrianus dateren: CALAVA[F] (Glasbergen 1948-1953, 134, 191, Lezoux, ca. 130-150) en MONTAN[V] (Glasbergen 1967, 107, 391, La Madeleine, ca. 130-160). De vondstomstandigheden van deze stempels zijn echter onzeker (Brunsting e.a. 1940-1944, 182, 158, Glasbergen 1967, 77, noot 1, en 85, 6800c). De stratigrafische toewijzing is daarom waarschijnlijk onjuist, evenals die van de eerder genoemde dupondius van Nero en die van verscheidene andere vondsten (zie ook catalogus nr A70, M2, M4, M77, N2*, P31, P78 en V2*).

Velsen 1 de bouw van het eerste castellum op de vindplaats Velsen 1 wordt op grond van muntvondsten gedateerd in 14-16 na Chr. (Vons 1977, 155, 9). Volgens J.-M. A. W. Morel en A. V. A. J. Bosman (1989, 167) is tussen 25 en 30 een einde gekomen aan de militaire bezetting van Velsen 1, wellicht als gevolg van de opstand van de Friezen in het jaar 28. Het vondstmaterieel omvat echter enkele munten van Caligula en Claudius (Morel 1988, 321), en enige stukken sigillata die volgens de gangbare opvattingen onmogelijk van voor 28 kunnen dateren (o.a. acht stempels van Aquitanus, vgl. Glasbergen/Van Lith 1977, 13, Abb. 3, 44-46). Deze gegevens wijzen erop dat het kamp niet eerder dan omstreeks 40 na Chr. is ontruimd.

Verulamium castellum (?) in de periode van ca. 44-47 na Chr., daarna stad. Periodisering van de bewoning:

I 43-60

IIA 60-105

IIB 105-130

(Frère 1972, 5-55, Frère 1984, 37-44)

Waddon Hill versterking uit de jaren na de Romeinse invasie van Brittannië. De bezetting dateert waarschijnlijk van ca. 50-60 na Chr. (Webster 1979, 54 v., Maxfield 1980, 304).

Wall versterking van onbekende omvang ("vexillation fortress"?), gebouwd tussen 47 en 52 na Chr. (Webster 1970, 189, Jones 1975, 181 v., Todd 1981, 86, Frère 1987b, 61).

Wallsend castellum dat deel uitmaakt van de Muur van Hadrianus en als zodanig op zijn vroegst in 124 na Chr. is gebouwd (Breeze/Dobson 1987, 82-85).

Watercrook castellum, gebouwd omstreeks 90 na Chr. (Breeze/Dobson 1985, 7) 7

Weissenburg castellum, gebouwd omstreeks 90 na Chr. (Schonberger 1985, 472 v., D107).

Wiesbaden, Moorschicht lagenpakket waarvan lange tijd is aangenomen dat het in zijn geheel vóór de ongeregeldeheden van 69/70 na Chr. tot stand is gekomen (Ritterling/Pallat 1898, 128-132). Recent onderzoek heeft aangetoond dat het pakket drie brandlagen bevat, waarvan de middelste waarschijnlijk verband houdt met de gebeurtenissen in het vierkeizerjaar (Nuber 1979/1980). De vondsten uit de Moorschicht mogen dus niet zonder meer als voor-Flavisch worden beschouwd, al zullen de meeste wel uit de tijd voor 69/70 dateren (uitzonderingen zijn bijv. Ritterling/Pallat 1898, Taf. VIII 110 en IX 12 en 15).

Wiesbaden, Steinkastell gebouwd in de jaren tachtig, waarschijnlijk direct na de Chattenoorlog van 83-85 na Chr. (Schonberger 1985, 442, B28).

Wilderspool industriële nederzetting, wellicht van militaire oorsprong. Het begin van de bewoning kan op grond van het vondstmaterieel omstreeks 90 na Chr. worden gedateerd (Thompson 1965, 67-100, Breeze/Dobson 1985, 6 v.).

Woerden castellum (?), gebouwd in of kort na 47 na Chr. (Schonberger 1985, 439, B6, Haalebos 1986, 169 v.).

Wroxeter legioensvesting, gebouwd tussen 52 en 57 na Chr. Rond 87 ontruimd na het vertrek van de legio XX Valeria victrix naar Chester, daarna vanaf ca. 90 een colonia op dezelfde plaats (Webster 1980).

York wanneer de Romeinen voor het eerst een versterking in York hebben gebouwd, is een kwestie van discussie. De oudste vondsten worden door sommigen als voor-Flavisch bestempeld, maar anderen verwerpen een dergelijke vroege datering. Dat zich al in 71/72 na Chr. Romeinse troepen in York hebben bevonden, staat echter wel vast. De omvang van de versterking waarin zij gelegerd waren, is nog onbekend. Gezien de aanwezigheid van een "vexillation fortress" in het nabijgelegen → Malton omstreeks 71/74-80 is het zeer wel mogelijk dat de legioensvesting te York eveneens door een "vexillation fortress" is voorafgegaan, en pas tussen 74 en 79 is gebouwd (Jones 1975, 186 v., Hartley 1980, 2 en 4, Todd 1981, 97-99 en 102, Hanson/Campbell 1986, 84 v., Hartley 1988, 154).

Zugmantel de weinige Zuidgallische stukken die tot dusver zijn aange troffen, doen vermoeden dat het castellum op de Zugmantel op zijn vroegst in de jaren negentig van de 1ste eeuw na Chr. is gebouwd (Schonberger 1985, 381 en 461, D36, Sommer 1988, 471 v.).

Zurzach het castellum te Zurzach zou ontruimd zijn in 45/46 na Chr., toen in het nabijgelegen Vindonissa de legio XIII gemina werd vervangen door de legio XXI rapax (Roth-Rubi 1992, 517). Onder het vondstmaterieel bevinden zich echter enkele stukken die besluiten van na die tijd dateren (vgl. catalogus nr M56), zodat het castellumterrein zeker langer in gebruik moet zijn geweest.

Zwammerdam de oudste versterkte (?) nederzetting te Zwammerdam (**periode I**) is waarschijnlijk kort na 47 na Chr. gebouwd en bij de Bataafse opstand van 69/70 verwoest. De bouw van een castellum (**periode II**) heeft daarna mogelijk enkele jaren op zich laten wachten (Haalebos 1977, 20, 47-65 en 284 v.).

INLEIDING

Een kleine verhevenheid in het land ten zuidwesten van het gehucht Vechten (gemeente Bunnik, Utrecht) markeert de plaats waar in de eerste eeuwen van onze jaartelling een omvangrijke nederzetting heeft gelegen. In de tijd van keizer Augustus is hier een steunpunt aangelegd voor de legermacht die Germanië diende in te lijven bij het Romeinse rijk. Met de verandering van de veroveringsplannen in de loop van de 1ste eeuw na Chr. moet de basis bij Vechten een andere rol hebben gekregen, maar ze behield een aanzienlijke betekenis. Tot aan de ontruiming van het rivierengebied in de tweede helft van de 3de eeuw was het een van de belangrijkste garnizoensplaatsen voor hulptroepen in Neder-Germanië.

In 1867-1870 zijn bij de bouw van een fort op de plaats van de Romeinse nederzetting onder meer duizenden stukken terra sigillata aangetroffen. De stempels die hierop voorkomen, zijn voor het merendeel opgenomen in de overzichten die in de loop van de 20ste eeuw op dit gebied zijn verschenen. Door de versnippering van de gegevens in deze standaardwerken ontbrak tot nu toe echter een goed beeld van de samenstelling van de omvangrijke verzameling Vechtense sigillata.

De meer dan vijfduizend sigillatastempels uit Vechten die zich in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevinden, zijn in 1984 opnieuw geordend. Daarbij is duidelijk geworden dat ongeveer driekwart uit Zuid-Gallië afkomstig is, vooral uit La Graufesenque, en de rest uit een groot aantal productiecentra in Italië en in andere delen van Gallië. De Zuidgallische stukken zijn in deze studie aan een nader onderzoek onderworpen; daarbij zijn ook de exemplaren uit de verzameling van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen betrokken, alsmede de stukken die in 1970 aan het licht zijn gekomen bij opgravingen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Te Vechten zijn in totaal 4797 Zuidgallische stempels gevonden. Dit van één en dezelfde vindplaats afkomstige materiaal is zo uitzonderlijk rijk en gevarieerd, dat de bestudering van deze verzameling daarom van het grootste belang is voor onze kennis van de Zuidgallische terra sigillata, vooral van die uit La Graufesenque.

1 DE ROMEINSE NEDERZETTING BIJ VECHTEN

Dat de bodem bij Vechten de overblijfselen herbergt van een Romeinse versterking, is al eeuwenlang bekend. In de 16de

eeuw trok deze nederzetting reeds een menigte verzamelaars van oudheden aan. Vanaf 1829 zijn er ook opgravingen uitgevoerd, met het doel de precieze ligging van de aanwezige verdedigingswerken te bepalen. Mettertijd is duidelijk geworden dat op deze plaats zes opeenvolgende legerkampen hebben gelegen; van slechts twee daarvan is de grootte bekend.

De Romeinse nederzetting bij Vechten is gelegen op de zuidoever van een meander van de Rijn, even stroomopwaarts van de plaats waar destijds de Vecht in noordelijke richting aftakte. De bewuste meander lijkt al in de loop van de 1ste eeuw te zijn afgesneden door de huidige Kromme Rijn, en is daarna geleidelijk verland. De opvulling van de bedding was wellicht al omstreeks 200 na Chr. voltooid.

Van het oudste tot nu toe bekende legerkamp (periode Ia) is alleen het oostfront aangesneden. Dit had de vorm van een met hout bekiste aarden wal met houten torens, geflankeerd door een enkele gracht. Het noordelijke deel van dit kampement lijkt te zijn weggeslagen door de Rijn; dat zou althans de reden kunnen zijn waarom de drie versterkingen die waarschijnlijk als de opvolgers van deze basis mogen worden beschouwd (periode Ib-d), tientallen meters verder naar het zuiden zijn aangelegd en een andere oriëntering hebben. Ook deze kampen waren omgeven door een enkele gracht en een aarden wal met een houten bekisting.

Het castellum van periode II is praktisch geheel vernield bij de aanleg van het jongste kamp (periode III). Deze beide versterkingen liggen bijna honderd meter noordelijker dan hun voorgangers, wat verband zou kunnen houden met de geleidelijke verlanding van de Rijnbedding. Ze hebben nagenoeg dezelfde omvang gehad, ca. 2,5 ha. Van het kamp uit periode II was alleen een deel van de gracht en van de met hout bekiste aarden wal nog goed waarneembaar. Het castellum van periode III had een stenen ommuring die versterkt was met stenen hoek- en tussentorens. De belangrijkste gebouwen in dit kamp waren eveneens uit steen opgetrokken.

De absolute chronologie van de Vechtense versterkingen is nog verre van zeker. Te oordelen naar het vondstmateriaal is het oudste kamp aangelegd in het eerste decennium van de jaartelling. De versterkingen uit periode Ib-d dateren wellicht uit de tweede helft van de 1ste en het begin van de 2de eeuw. Het castellum van periode II zou in het laatste kwart van de 2de eeuw kunnen zijn vervangen door het jongste, dat wel net als de andere versterkingen langs de benedenloop van de Rijn kort na het midden van de 3de eeuw zal zijn opgegeven.

Op grond van de houten constructies die langs de zuidoever van de Romeinse Rijn zijn aangetroffen, is Vechten lange tijd

beschouwd als een belangrijke vlootbasis, waarschijnlijk zelfs het vertrekpunt van de schepen van Drusus en Germanicus. Dat het eerste Vechtense legerkamp is aangelegd ten behoeve van de inlijving van Germanië in het Romeinse rijk, staat wegens de datering van de oudste vondsten en de ligging bij de aftakking van de Vecht nauwelijks ter discussie. Maar inmiddels is duidelijk geworden dat de houten bekistingen langs en in de rivierbedding zeker voor een deel uit de 2de eeuw dateren, en dat ook andere versterkingen langs de benedenloop van de Rijn soortgelijke 'havens' hebben gehad. Dat Vechten een vlootbasis is geweest, staat daarom nog lang niet vast. Wel is zeker dat de hier gelegen versterkingen een aanzienlijke betekenis hebben gehad. De castella uit periode II en III behoren tot de grootste in het Nederrijngebied, en de aangetroffen inscripties bewijzen dat verscheidene hoge militairen en ambtenaren Fectio, het Romeinse Vechten, met een bezoek hebben vereerd.

Van het kampdorp dat zich aan de oost- en de westzijde van de verdedigingswerken moet hebben uitgestrekt, zijn tot nu toe maar weinig samenhangende sporen gevonden. De graven van de militairen en de bewoners van de vicus lijken vooral te hebben gelegen op de plaats van het huidige Fort Vechten. Bij de bouw daarvan zouden een honderdtal skeletten en talloze crematieresten zijn aangetroffen, waarvan slechts een fractie bewaard is gebleven.

2 DE ZUIDGALLISCHE PRODUKTIECENTRA VAN TERRA SIGILLATA

Terra sigillata kan worden omschreven als een in essentie rode aardewerksoort met een gesinterde, dat wil zeggen gedeeltelijk verglaasde deklaag. Een dergelijk produkt kan alleen worden vervaardigd in een moffeloven, dit is een oven waarvan de bak- en stookruimte volledig van elkaar gescheiden zijn, zodat het aardewerk niet in contact komt met de vlammen en rookgassen.

In verschillende pottenbakkerscentra heeft men getracht sigillata te maken in gewone tweekamerovens. Het resultaat van die pogingen, rood(achtig) aardewerk met een niet-gesinterde deklaag, kan het beste worden aangeduid als proto-of imitatie-sigillata.

De Zuidgallische produktiecentra van terra sigillata kunnen op grond van hun onderlinge relaties in vier groepen worden verdeeld die tevens regionale eenheden vormen. De *zuidelijke groep* omvat twee centra: Bram en Narbonne. Hier zijn in het laatste kwart van de 1ste eeuw voor Chr. alleen sigillata-imitaties vervaardigd, die uitsluitend in de regio zijn afgezet. Het is wellicht vooral aan de ontoereikende kwaliteit van de in de directe omgeving aanwezige klei te wijten dat de produktie van echte sigillata hier nooit van de grond is gekomen.

De *westelijke groep* omvat vier centra: Montans, Crambade, Valéry en Saint-Sauveur. Montans is het meest succesvol

geweest; na een korte experimentele fase is in dit pottenbakkerscentrum vanaf het begin van de 1ste eeuw na Chr. sigillata gemaakt, die voornamelijk in Aquitanië is gedistribueerd. De oudste produkten tonen nog de invloed van sigillata-producenten uit Italië, vooral uit Puteoli, maar in het tweede kwart van de 1ste eeuw hebben de fabrikanten in Montans zich geleidelijk losgemaakt van de Italische traditie. De tijd van Claudius en Nero kan in artistiek en economisch opzicht als de bloeiperiode van het produktiecentrum worden beschouwd. Vanaf het einde van de 1ste eeuw lijkt de afzet van de sigillata uit Montans sterk te zijn afgenomen.

De pottenbakkerijen in Crambade schijnen alleen in het tweede decennium van de 1ste eeuw in bedrijf te zijn geweest. De hier vervaardigde sigillata onderscheidt zich in geen enkel opzicht van die uit Montans, zodat Crambade wel als een filiaal mag worden beschouwd. Dit geldt eveneens voor het produktiecentrum van Valéry, waar in de jaren 40-60 na Chr. sigillata is gemaakt. De relatief ongunstige ligging doet vermoeden dat het centrum is ingericht op initiatief van de eigenaar van een naburige villa. In Saint-Sauveur lijkt alleen Logirinus een pottenbakkerij te hebben gehad, in de tijd van Nero. Het is mogelijk dat deze fabrikant uit La Graufesenque door de vestiging van een dochteronderneming in Saint-Sauveur een deel van de markt van de produkten uit Montans heeft willen veroveren. Deze poging schijnt echter weinig succes te hebben gehad, wellicht omdat de vraag naar sigillata in Aquitanië toen al stagneerde.

Het middelpunt van de *oostelijke groep* wordt gevormd door La Graufesenque, dat veruit het belangrijkste produktiecentrum in Zuid-Gallië is geweest, en in dit boek centraal staat. In de laatste twee decennia voor het begin van de jaartelling is hier een begin gemaakt met de vervaardiging van proto-sigillata voor de regionale markt. Korte tijd later, in de eerste jaren van de 1ste eeuw na Chr., is men er overgeschakeld op de fabricage van echte sigillata naar Italiaans voorbeeld. Onder Tiberius en Claudius hebben de produkten uit La Graufesenque een geheel eigen gezicht gekregen, en is de distributie uitgebreid tot het gehele noordwesten van het Romeinse rijk. Het derde kwart van de 1ste eeuw is een tijdperk van grote veranderingen geweest. In deze periode is wellicht het gehele pottenbakkerscentrum verbouwd, en is de kwaliteit van de sigillata sterk afgenomen. Deze laatste ontwikkeling heeft zich voortgezet in de Flavische tijd, waarschijnlijk doordat het produktietempo sterk werd opgevoerd. In de jaren 100-120 na Chr. is een einde gekomen aan de verre export van de sigillata uit La Graufesenque.

Van de overige centra van de oostelijke groep hebben die van Aspiran en Jonquières/Saint-Saturnin het minste succes gehad. Hier is alleen in de periode van ca. 20-45 na Chr. sigillata gemaakt, die slechts in een beperkt gebied is afgezet. Net als in het geval van Valéry zou de vestiging van deze pottenbakkerijen door lokale grootgrondbezitters kunnen zijn geïnitieerd. Het produktiecentrum van Le Rozier mag wel als

een dochteronderneming van een aantal fabrikanten uit La Graufesenque worden beschouwd. De sigillata die tussen 55 en 80 na Chr. in Le Rozier is vervaardigd, is in de meeste gevallen niet te onderscheiden van die uit La Graufesenque; de betekenis van dit kleine pottenbakkerscentrum is daardoor niet te bepalen. In het laatste centrum van de oostelijke groep, Banassac, is de produktie niet in de tijd van Nero of Vespasianus begonnen, zoals tot voor kort algemeen werd aangenomen, maar pas in de eerste jaren van de 2de eeuw. Onder de eerste fabrikanten die in Banassac sigillata hebben gemaakt, bevinden zich enkele pottenbakkers die eerder in La Graufesenque werkzaam zijn geweest. De produkten uit Banassac zijn voornamelijk afgezet in Zuid-Duitsland en het Donaugebied, tot omstreeks het midden van de 2de eeuw.

De *noordelijke groep* omvat twee pottenbakkerscentra die beide in de jaren 30-100 na Chr. in bedrijf lijken te zijn geweest. Carrade, het meest westelijke centrum, is vooral vanuit Montans beïnvloed. De produkten uit deze pottenbakkerij zijn voor het merendeel in de regio afgezet, in noordelijke en westelijke richting. De sigillata uit het andere centrum, Espalion, vertoont meer overeenkomsten met die uit La Graufesenque, en is hoofdzakelijk in het noorden van Aquitanië verspreid. Sporadisch zijn stukken uit deze beide pottenbakkerijen ook in verder af gelegen gebieden terechtgekomen; zo is in Vechten een Drag. 37 uit Espalion gevonden.

In tegenstelling tot wat wel is verondersteld, lijkt het begin van de vervaardiging van echte sigillata in Zuid-Gallië niet het gevolg te zijn geweest van een verplaatsing van de produktie vanuit Lyon-La Muette. In het laatstgenoemde centrum is waarschijnlijk tot omstreeks 15/20 na Chr. sigillata gemaakt, toen de fabricage in Montans en La Graufesenque al op gang was gekomen. Het heeft er meer de schijn van dat de 'sigillatechniek' direct vanuit Italië in Zuid-Gallië is geïntroduceerd, wellicht als reactie op het succes van de sigillata-imitaties die al in de laatste decennia van de 1ste eeuw voor de jaartelling in dit gebied zijn gemaakt.

De ondergang van het belangrijkste produktiecentrum, La Graufesenque, wordt over het algemeen beschouwd als een gevolg van de aanhoudende vraag naar sigillata. Deze zou geleid hebben tot een verslechtering van de kwaliteit, waardoor de afnemers zich uiteindelijk van de produkten uit La Graufesenque zouden hebben afgewend, en tot de oprichting van nieuwe pottenbakkerscentra dicht bij de belangrijke markten in het noordwesten. Maar omdat de kwaliteit van de sigillata uit La Graufesenque bleef dalen toen de afzet in die streken stagneerde, en de meeste Midden- en Oostgallische produktiecentra pas van de grond zijn gekomen toen de pottenbakkerijen in La Graufesenque al ten dode waren opgeschreven, moeten andere factoren een grotere rol hebben gespeeld. De belangrijkste oorzaak van de ondergang van de produktie in La Graufesenque moet misschien worden gezocht op het gebied van de handel. Het is mogelijk dat door de romanisering van de veroverde gebieden in het

noordwesten, met de bijbehorende introductie van de groot-schalige landbouw, de stroom van massagoederen zoals graan en wijn vanuit het Middellandse-Zeegebied geleidelijk in omvang is afgenomen. Daardoor zou het moeilijker en duurder kunnen zijn geworden om sigillata vanuit Zuid-Gallië naar de noordwestelijke provincies te transporteren. Dit zou tot gevolg hebben gehad dat de fabrikanten in La Graufesenque sterk moesten bezuinigen op de produktiekosten. Dit kon worden bereikt door minder tijd te besteden aan de vervaardiging, ten koste van de kwaliteit, en door specialisering en vergroting van de bedrijfsomvang. De verplaatsing van de produktie van La Graufesenque naar Banassac in het begin van de 2de eeuw zou een laatste poging kunnen zijn geweest om de achteruitgang te stoppen, door via een andere transportroute toegang te behouden tot een deel van de verre markten.

3 STEMPELS, PATRIJZEN EN AFDrukKEN

Het woord 'stempel' wordt niet alleen gebruikt voor een afgedrukte tekst of afbeelding, maar ook voor het instrument waarmee deze is aangebracht. Om verwarring te voorkomen wordt in dit boek het stuk gereedschap waarmee de pottenbakkers hun produkten hebben gemerkt, vaak aangeduid met de weinig gangbare term 'patrijs', en de van een dergelijk werktuig afkomstige tekst met het woord 'afdruk'.

In de meeste produktiecentra van terra sigillata hebben de fabrikanten gebruik gemaakt van patrijzen die vervaardigd zijn van sigillatascherven. De tekst werd aangebracht in een van de breukvlakken. In La Graufesenque zijn tot nu toe alleen benen patrijzen gevonden; de meeste hebben een langwerpige stempelvlak met halfronde uiteinden.

Hoe lang de patrijzen meegingen, is niet bekend. Op veel afdrukken is te zien dat de randen van de stempelvlakken geleidelijk gesleten zijn, en dat letters verstopt zijn geraakt met klei of bij het schoonmaken beschadigd. Als een patrijs was gebroken, bleef men hem vaak toch nog gebruiken, zelfs als de tekst onbegrijpelijk was geworden.

De afdrukken die met de patrijzen zijn gemaakt, worden meestal aangeduid als 'naamstempels' of 'pottenbakkersstempels'. Deze termen zijn geen van beide correct, want veel afdrukken geven niet de naam van een pottenbakker te lezen, maar bijvoorbeeld reeksen van kruisjes en streepjes - de zogenaamde 'schriftimitaties' of 'analfabetenstempels'. Als algemene term verdient het meer neutrale 'bodemstempel' daarom in veel gevallen de voorkeur.

In de meeste naamstempels - in de strikte betekenis van het woord - uit La Graufesenque wordt de naam voorafgegaan of gevolgd door (een afkorting van) officina. Zeldzamer zijn de exemplaren waarin de naam vergezeld gaat van (een afkorting van) fecit, manus of figuli. Er zijn ook tal van stempels bekend waarin de naam zonder enige toevoeging

wordt vermeld, in de nominativus of genitivus of sterk afgekort.

Volgens de traditionele opvatting dienden de stempels om de produktiviteit van de afzonderlijke pottenbakkers binnen een bedrijf te controleren, en om bij het gemeenschappelijk gebruik van een oven de stukken van de verschillende leveranciers uit elkaar te kunnen houden. Tegen deze theorie kan worden aangevoerd dat de sigillata aan de binnenzijde werd gemerkt en ondersteboven gestapeld, waardoor de stempels meestal niet zichtbaar waren; om de stukken uit een bepaalde werkplaats te markeren kraste men de naam van de leverancier op de wand van het bovenste stuk van een stapel. Een ander bezwaar is dat lang niet alle vormen gestempeld werden. Dit laatste pleit tevens tegen de hypothese dat de stempels dienden als een kwaliteitsgarantie voor de afnemers. Omdat in La Graufesenque de nieuw ontwikkelde sigillata-vormen doorgaans niet werden gemerkt, hadden de bodemstempels in dit productiecentrum wellicht geen betekenis meer, maar vormden ze slechts een van de vele tradities die uit Italië waren overgenomen.

4 DE DATERING VAN STEMPELS OP ZUIDGALLISCHE TERRA SIGILLATA

Terra sigillata geldt als een van de best dateerbare categorieën vondsten uit de Romeinse tijd. Deze kwalificatie is zeker correct, maar daarmee is nog niet gezegd dat de chronologie van de sigillata op een degelijk fundament rust.

Het chronologisch raamwerk waarvan bij de datering van sigillata gebruik wordt gemaakt, is gebaseerd op vondsten die buiten de productiecentra zijn gedaan. In de meeste gevallen gaat het om voorwerpen die zijn weggeworpen of die door calamiteiten verloren zijn gegaan. Hoe oud ze waren toen ze in de grond terecht kwamen, kan alleen maar worden gegist; van kommen Drag. 37 uit La Graufesenque mag wellicht worden aangenomen dat ze minstens tien jaar megingen, maar of dat ook voor andere vormen en voor stukken uit andere productiecentra geldt, is verre van zeker. Als men over de datering van een stuk sigillata spreekt, gaat het dus meestal niet over de periode waarin het is gemaakt, maar over de tijd waarin het in de grond is geraakt.

Bij de beoordeling van de waarde van sigillata als dateringsinstrument moet worden bedacht dat veel van de vindplaatsen die de basis vormen van de sigillatachronologie, op hun beurt met behulp van de ter plaatse aangetroffen sigillata zijn gedateerd. Van slechts enkele van deze zogenaamde 'gedateerde vindplaatsen' wordt de ouderdom bevestigd door andere gegevens, zoals munten, inscripties of vermeldingen in historische bronnen. De bruikbaarheid van de overige vindplaatsen loopt sterk uiteen. Bij een nederzetting met een lange historie is de kans groot dat het afval uit een bepaalde periode vermengd is geraakt met materiaal uit een oudere

bewoningsfase. Aan plaatsen die maar kortstondig bewoond zijn geweest, kleeft echter weer het gevaar dat de aantallen vondsten zo klein zijn, dat de afwezigheid van een bepaalde categorie materiaal geheel toevallig is, en niets zegt over de ouderdom van de vindplaats.

Twee groepen van gedateerde vondstcomplexen die bijzondere aandacht verdienen, zijn depots en graven. Onder depots worden in dit boek homogeen samengestelde vondstgroepen verstaan die in korte tijd tot stand zijn gekomen. De bekendste voorbeelden zijn waarschijnlijk de beide Pottery Shops te Colchester en de nog onuitgepakte kist met aardewerk die bij de uitbarsting van de Vesuvius in Pompeii bedolven is geraakt. De stukken die deze depots bevatten, zijn over het algemeen voortijdig in de grond terechtgekomen, zodat ze alleen met voorzichtigheid als vergelijkingsmateriaal mogen worden gebruikt.

Graven kunnen worden beschouwd als kleine depots en zijn als zodanig van grote waarde, vooral als ze naast sigillata ook munten hebben opgeleverd. Van bijzondere betekenis voor de datering van Zuidgallische sigillata zijn verder graven die tevens stukken uit Midden- en Oostgallische productiecentra bevatten, omdat deze op zijn vroegst in het begin van de 2de eeuw zullen zijn aangelegd. Men dient echter niet uit het oog te verliezen dat de sigillata die in graven wordt aangetroffen, niet nieuw hoeft te zijn geweest op het moment van de bijzetting.

Naast de vondstcontext zijn er nog andere gegevens die een aanwijzing kunnen opleveren voor de ouderdom van een stuk sigillata, zoals bijvoorbeeld de vorm en de afmetingen, de kleur en de aard van het baksel en de deklaag, en eigenaardigheden in de vorm of de tekst van het stempel.

Voor de dateringen die in dit boek worden gepresenteerd, geldt dat het 'afvaldateringen' betreft, dat wil zeggen dat ze betrekking hebben op de tijd waarin de desbetreffende stukken in normale omstandigheden in de grond zouden zijn geraakt. Om een eindeloze opeenvolging van wijdlopijge formuleringen te vermijden is echter vastgehouden aan de feitelijk onjuiste gewoonte om de actieve periode van pottenbakkers gelijk te stellen met de tijd waarin hun producten zijn afgedankt.

Omdat zich onder de talrijke vondsten uit de in 9 na Chr. verlaten legioensbasis te Haltern geen stukken uit La Graufesenque bevinden, mag worden aangenomen dat in die tijd nog geen noemenswaardige hoeveelheden sigillata uit dit productiecentrum in het noordwesten van het Romeinse rijk waren gearriveerd. De oudste vondstcomplexen met sigillata uit La Graufesenque zijn de waarschijnlijk in 16 na Chr. ontruimde militaire versterkingen in Augsburg-Oberhausen en Friedberg, en een klein depot te Mainz dat vermoedelijk vroeg onder Tiberius tot stand is gekomen. Als sigillata werkelijk gemiddeld minstens tien jaar meeinging, zou de verre export van sigillata uit La Graufesenque dus in de beginjaren van de 1ste eeuw na Chr. op gang kunnen zijn gekomen.

Uit het vondstmateriaal uit de castella in Bendorf, Hedderheim en Hofheim kan worden afgeleid dat de produkten uit La Graufesenque tussen 100 en 120 na Chr. geleidelijk van de verre markten zijn verdwenen. Er is echter nog sigillata uit dit pottenbakkerscentrum aangetroffen in castella langs de muur van Hadrianus en in graven die tevens munten van deze keizer bevatten. Dat het hierbij niet hoeft te gaan om stukken die ongewoon lang zijn gebruikt, blijkt uit de vondst in onder andere Blain en Straatsburg van kommen Drag. 37 met voorstellingen die refereren aan de overwinningen van Traianus op de Daciërs en de Parthen; deze kunnen op zijn vroegst in 116 na Chr. zijn gemaakt.

5 HERKOMST EN DATERING VAN DE TERRA SIGILLATA UIT VECHTEN

De verzamelingen van het Rijksmuseum van Oudheden en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bevatten meer dan tienduizend stukken terra sigillata uit Vechten, waarvan er ruim zeventuizend gestempeld zijn. Het grootste deel van het materiaal - naar schatting minstens tachtig procent - is gevonden bij de bouw van Fort Vechten in 1867-1870.

Onder de vondsten uit Vechten bevinden zich 762 gestempelde en hoogstens 25 met reliëf versierde stukken die naar alle waarschijnlijkheid zijn vervaardigd in Italië - vooral in Pisa - en Lyon. Van de exemplaren met een bodemstempel is bijna de helft afkomstig uit de pottenbakkerijen van Ateius en zijn slaven of vrijgelatenen. De Vechtense collectie Arretina vertoont veel overeenkomsten met het vondstmateriaal uit de legioensvesting te Haltern, die voornamelijk in het eerste decennium van de jaartelling in gebruik is geweest, maar ze omvat zeker ook jongere stukken.

De verzameling Zuidgallische terra sigillata uit Vechten telt 4797 gestempelde stukken en meer dan duizend stukken met reliëfversiering. Van de 4797 stempels zijn er 4013 gedetermineerd. Onder de resterende exemplaren bevinden zich 102 fragmenten van naamstempels; de overige zijn zogenaamde schriftimitaties en andere onbepaalde stempels.

Verreweg de meeste Zuidgallische stukken uit Vechten zijn in La Graufesenque gemaakt. Van de 4013 exemplaren met een naamstempel is hoogstens negen procent, en waarschijnlijk zelfs minder dan één procent, afkomstig uit Le Rozier. Maximaal vijf procent zou in Espalion kunnen zijn gemaakt, maar chemische analyse heeft uitgewezen dat althans een van de in aanmerking komende stukken wel uit La Graufesenque afkomstig zal zijn; het aandeel van de produkten uit Espalion zal daarom wel zeer gering zijn. Ook het percentage stukken uit Banassac lijkt uitermate klein en daarom verwaarloosbaar. Twee exemplaren die op grond van het stempel in Banassac

zouden kunnen zijn vervaardigd, mogen op grond van hun chemische samenstelling niet aan dit productiecentrum worden toegewezen.

De samenstelling van de Vechtense collectie Zuidgallische terra sigillata lijkt voor het gehele Nederrijngebied representatief te zijn. De Zuidgallische stukken die in deze streek worden aangetroffen, zullen dus over het algemeen in La Graufesenque zijn vervaardigd. Slechts een klein percentage is wellicht afkomstig uit het filiaal in Le Rozier. Stukken uit Espalion en Banassac zijn dermate zeldzaam, dat ze kunnen worden beschouwd als de uitzonderingen die de regel bevestigen.

De 4013 gedetermineerde naamstempels uit Vechten zijn afkomstig van ongeveer 275 verschillende pottenbakkers. De zeven van wie de meeste stempels zijn aangetroffen, zijn Vitalis ii, Aquitanus, Bassus i, Calvus, Primus, Patricius en Iucundus. Ook op andere plaatsen in het Rijnland behoren zij tot de best vertegenwoordigde producenten.

De Zuidgallische stempels uit Vechten zijn op grond van de in hoofdstuk 4 beschreven overwegingen gedateerd in de jaren 10-120 na Chr. Bijna driekwart stamt uit het tijdvak van 50-90 na Chr. De scheve verdeling die hieruit spreekt, mag niet zonder meer worden verklaard als een gevolg van fluctuaties in de aanvoer van sigillata, want ze kan ook door andere factoren zijn veroorzaakt.

De in dit boek gepresenteerde verzameling stempels geeft zeker geen volledig beeld van de sigillata die ooit in Vechten aanwezig is geweest, want er zijn ongetwijfeld veel meer stukken verloren gegaan. Maar omdat de meeste zijn gevonden tijdens de bouw van Fort Vechten, waarbij letterlijk een dwarsdoorsnede door de Romeinse nederzetting lijkt te zijn gemaakt, is het vermoedelijk wel een tamelijk representatieve steekproef. De ongelijkmatige verdeling is daarom zeker niet uitsluitend een gevolg van de opgravingsgeschiedenis.

Van grotere betekenis is waarschijnlijk de omstandigheid dat alleen voor het tijdvak van 40-80 na Chr. externe datering beschikbaar zijn; een aanzienlijk aantal stempels zou daardoor te vroeg of te laat gedateerd kunnen zijn. De concentratie rond 70 lijkt echter niet te zijn veroorzaakt door de Bataafse opstand van 69/70; van de 4797 gestempelde stukken zijn er maar 110 verbrand, en de meeste daarvan zijn pas na het jaar 70 in de grond beland.

Al met al schijnt de ongelijkmatige verdeling van de dateringen zeker ten dele een juiste weergave van de werkelijkheid te zijn. Omdat van verscheidene andere vindplaatsen een soortgelijk patroon bekend is, zal het wel niet zozeer een weerspiegeling zijn van de Vechtense bewoningsgeschiedenis als wel van schommelingen in de aanvoer van sigillata.

Van de Midden- en Oostgallische sigillata uit Vechten kan op dit moment slechts een onvolledig beeld worden geschetst, omdat de inventarisatie van dit materiaal nog niet is voltooid.

Tot nu toe zijn minstens 1659 gestempelde stukken geregistreerd; het aantal fragmenten met reliëfversiering bedraagt waarschijnlijk ongeveer duizend.

De precieze herkomst van de Midden- en Oostgallische stukken is moeilijk te bepalen, omdat in tal van pottenbakkerijen fabrikanten met dezelfde naam hebben gewerkt. Bovendien zijn onvoldoende publikaties voorhanden met afbeeldingen van een aanvaardbare kwaliteit. In een deel van de gevallen kan het baksel echter uitsluitend geven.

Als de 1259 gedetermineerde stempels uit het Rijksmuseum van Oudheden representatief zijn voor de gehele verzameling, is ongeveer twintig procent van Middengallische, en tachtig procent van Oostgallische herkomst. De helft van de Oostgallische stukken is gemaakt in Chémery-Faulquemont en La Madeleine.

De stempels behoren toe aan meer dan 250 verschillende pottenbakkers; ruim de helft is echter afkomstig van slechts 23 fabrikanten. Het aantal stempels per pottenbakker bedraagt bij de Midden- en Oostgallische waar slechts ongeveer vijf; bij de Zuidgallische sigillata bedraagt dit ongeveer vijftien.

Over de datering van de Midden- en Oostgallische producten kunnen in dit stadium alleen enkele globale opmerkingen worden gemaakt. Op grond van de herkomst van de stukken mag worden aangenomen dat ongeveer een vierde uit het eerste kwart van de 2de eeuw stamt. Nog eens veertig procent dateert uit de jaren 125-160 na Chr.

De Vechtense rijkdom aan terra sigillata heeft lange tijd voedsel gegeven aan de veronderstelling dat zich hier een stapelplaats voor dit aardewerk heeft bevonden. Tegen deze opvatting zijn echter ernstige bezwaren aan te voeren. Allereerst kan worden gewezen op de grote hoeveelheid Arretina die er aan het licht is gekomen. Dit kan niet het gevolg zijn van de aanwezigheid van een stapelplaats, want onder Augustus waren de hier gelegerde troepen de enige afnemers. Als Vechten een stapelplaats voor sigillata was geweest, zouden er bovendien grote, homogeen samengestelde partijen ongebruikte en verbrande stukken moeten zijn aangetroffen, omdat de tijdens het transport gebroken stukken bij de overslag zouden zijn weggeworpen, en de magazijnen net als de rest van de nederzetting in de loop van de tijd herhaaldelijk door brand verwoest zouden moeten zijn. Maar zoals eerder is opgemerkt, is het percentage verbrande stukken klein; het aantal ongebruikte stukken is niet met zekerheid vast te stellen.

Het is daarom weinig aannemelijk dat Vechten een stapelplaats voor sigillata is geweest. De grote hoeveelheid terra sigillata is vermoedelijk eerder te danken aan de omvang van de nederzetting en de vrij goede conservering van de bewoningsresten. Als men de bij de bouw van Fort Vechten gevonden stempels buiten beschouwing laat, resteren er ongeveer twaalf- tot vijftienhonderd. Voor een betrekkelijk grote en goed geconserveerde militaire nederzetting is dat geen buitengewoon groot aantal.

6 DE IN VECHTEN AANGETROFFEN SIGILLATAVORMEN EN HUN ONTWIKKELING

De verzameling Zuidgallische terra sigillata uit Vechten omvat nagenoeg alle gestempelde typen die in La Graufesenque zijn gemaakt. Omdat deze collectie bovendien de hele periode bestrijkt waarin sigillata uit dit pottenbakkerscentrum naar het noordwesten van het Romeinse rijk is geëxporteerd, vormt ze een goed uitgangspunt voor de bestudering van de ontwikkeling en de standaardisering van de gestempelde sigillata-vormen.

Een goede typologie van de Zuidgallische sigillata ontbreekt nog steeds. De verhandelingen van H. Dragendorff en E. Ritterling waarop over het algemeen wordt teruggegrepen, schieten op tal van punten te kort, en de studie van F. Oswald en T.D. Pryce heeft net zoveel vragen opgeroepen als ze heeft beantwoord.

De gestempelde stukken die in Vechten zijn gevonden, kunnen over vier grondvormen worden verdeeld: borden (1505 ex.), schotels (162), bakjes (2748) en kommen (382). Bij de borden is de Drag. 18 het best vertegenwoordigde type (737 ex.), bij de schotels de Drag. 18R (42) en bij de bakjes de Drag. 27 en 27g (2046); het enige type kom met bodemstempel is de met reliëf versierde Drag. 29.

Het aandeel van de verschillende grondvormen in het totaal aantal stukken uit Vechten is in de loop van de tijd veranderd. Het percentage kommen is in de Flavische tijd sterk teruggelopen, omdat de Drag. 29 in die periode is vervangen door de ongestempelde Drag. 37. Het aantal schotels is geleidelijk toegenomen, maar in veel minder sterke mate dan het aantal borden. Omdat het percentage bakjes mettertijd is gedaald, is vooral de verhouding tussen de aantallen borden en bakjes in de loop van de 1ste eeuw drastisch veranderd.

Ook het aandeel van de afzonderlijke typen in het totaal aantal stukken van een bepaalde grondvorm is aan veranderingen onderhevig geweest. Voor zowel de borden als de schotels en de bakjes geldt dat de meeste typen rond het midden van de 1ste eeuw na Chr. uit de productie zijn genomen. In de Flavische tijd zijn nog maar drie gestempelde vormen in grote aantallen gemaakt: de Drag. 18, de Drag. 18R en de Drag. 27(g).

Het begrip servies heeft in de wereld van de Zuidgallische sigillata altijd een minder prominente rol gespeeld dan bij de Arretina, wellicht omdat het aantal typen dat op grond van uiterlijke gelijkenis als onderdelen van een servies kan worden beschouwd, geringer is. Sommige vormen worden wel met elkaar verbonden omdat ze een soortgelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt, zoals bijvoorbeeld de Drag. 15/17 en de Drag. 24/25. De verhouding tussen de aantallen borden en bakjes uit Vechten maant in dit verband echter tot voorzichtigheid.

De gestempelde Zuidgallische sigillata-vormen zijn in verschillende formaten geproduceerd. Het aantal formaten

verschilt per type. Zo zijn er waarschijnlijk twee maten borden gemaakt, vier maten schotels en minstens zeven maten kommen Drag. 29; van de bakjes zijn de Ritt. 5 en de Drag. 24/25 en 27(g) in drie formaten vervaardigd, en de Ritt. 8 en 9 en de Drag. 33(a/b) waarschijnlijk in zes of meer.

De afmetingen van de verschillende vormen hebben in de loop van de 1ste eeuw veranderingen ondergaan, evenals de profielen. Van de borden van het grote formaat is de hoogte duidelijk groter geworden, en de standring iets lager; bij de kleine borden zou zich een soortgelijke ontwikkeling kunnen hebben voorgedaan. De best waarneembare verandering in het uiterlijk van de borden is de reductie van het aantal groeven aan de binnenzijde van de bodem; bij borden uit de eerste helft van de 1ste eeuw is vaak een dubbele groef aanwezig, maar bij exemplaren uit de tijd na ca. 60 na Chr. treft men nog uitsluitend een enkele groef aan.

De bestudering van de ontwikkeling van de afmetingen van de schotels wordt bemoeilijkt door de zeldzaamheid van stukken van deze grondvorm. De kleine en middelgrote exemplaren lijken net als de grote borden mettertijd hoger te zijn geworden; of dat voor de grote en zeer grote schotels eveneens geldt, is bij gebrek aan gegevens nog onduidelijk. In het profiel van de schotels lijken zich slechts kleine veranderingen te hebben voorgedaan. Behalve een gearceerde band hebben ze aan de binnenzijde van de bodem gewoonlijk een enkele groef, dicht bij het midden, maar bij de oudste schotels ontbreekt deze soms; een dubbele groef op deze plaats is uitzonderlijk.

Bakjes van de vormen Ritt. 8 en 9 en Drag. 33(a/b) zijn dermate zeldzaam dat het nagenoeg onmogelijk is vast te stellen of zich in de afmetingen of profielen veranderingen hebben voorgedaan. De Drag. 33(a) zou mettertijd lager kunnen zijn geworden in verhouding tot de diameter, en de standring van dit type bakje lijkt dezelfde ontwikkeling te hebben doorgemaakt als die van de borden.

De kleine bakjes van de typen Ritt. 5 en Drag. 24/25 en 27(g) zijn groter en hoger geworden, maar de middelgrote juist kleiner en lager, zodat bij exemplaren uit de tijd na ca. 70 na Chr. het onderscheid tussen kleine en middelgrote stukken soms moeilijk is vast te stellen; de grote exemplaren zijn zo zeldzaam dat het onduidelijk is of ze eveneens veranderingen hebben ondergaan. De belangrijkste uiterlijke wijziging heeft zich voorgedaan bij de Drag. 27(g). Bij stukken uit de voor-Flavische tijd is in de buitenzijde van de standring bijna zonder uitzondering een groef aangebracht, maar na het jaar 70 is deze steeds vaker weggelaten.

De bestudering van de afmetingen van de Drag. 29 heeft duidelijk gemaakt dat de kommen van dit type in de loop van de tijd hoger zijn geworden, en de standringen verhoudingsgewijs kleiner. Dat het profiel van halfbolvormig geleidelijk meer geknikt is geworden, was al langer bekend. Een nieuwe ontdekking is dat, net als bij de borden, het aantal groeven aan de binnenzijde van de bodem is gewijzigd. Stukken uit

de tijd van Tiberius en Claudius zijn bijna altijd voorzien van een dubbele groef, maar op exemplaren uit het derde kwart van de 1ste eeuw vindt men steeds vaker een enkele; na ca. 75 na Chr. lijken de pottenbakkers nooit meer een dubbele groef te hebben aangebracht.

Dat alle gestempelde sigillatavormen in enkele vaste formaten zijn vervaardigd, kan niet bepaald een verrassende conclusie worden genoemd; alleen door een vergaande standaardisering was het immers mogelijk jaarlijks honderduizenden stukken sigillata te fabriceren. Dat de pottenbakkers uit La Graufesenque bij de produktie bepaalde normen hebben gehanteerd, blijkt ook uit de ter plaatse gevonden, op sigillata aangebrachte borderellen - lijsten die de samenstelling van een ovenlading vermelden. In deze borderellen worden reeksen van namen, aardewerkvormen, formaten en aantallen opgesomd. De vermelde formaten - uitgedrukt in (delen van) Romeinse voeten - komen echter niet overeen met die van de sigillata uit Vechten. Kennelijk hebben de in de borderellen genoemde formaten betrekking op ongebakken stukken. Op grond van een veronderstelde gemiddelde krimp van ongeveer 15-19% zouden kleine bakjes van de vormen Ritt. 5, Drag. 24/25 en 27(g) voor het bakken 1/3 voet groot kunnen zijn geweest, middelgrote bakjes van deze typen en kleine borden 1/2 voet, grote borden 2/3 voet en middelgrote schotels 1 voet.

De standaardisering van de produktie is geen Zuidgallische vinding, maar een procédé dat al in de Italische pottenbakkerscentra werd toegepast. Ook bij de Arretijnse sigillatavormen zijn gemakkelijk formaten herkenbaar, maar deze zijn over het algemeen iets groter dan de Zuidgallische. De oorzaak hiervan lijkt te zijn gelegen in een geleidelijke toeneming van de krimpfactor, die op haar beurt weer het gevolg zou kunnen zijn van het verhogen van de baktemperatuur en het produktietempo.

7 DE ORGANISATIE VAN DE PRODUKTIE

Omdat de produktie van terra sigillata in La Graufesenque niet in de antieke literatuur wordt besproken, is men voor een onderzoek van de wijze waarop ze was georganiseerd, aangewezen op de sporen van gebouwen die bij opgravingen zijn aangetroffen, en op het daar gemaakte aardewerk. Over de structuur van het pottenbakkerscentrum is nog zo goed als niets bekend; de enige zekerheid is dat althans een deel van de nederzetting omstreeks 60 na Chr. is verbouwd, waarbij woonhuizen zijn vervangen door werkplaatsen.

Uit de op sigillata aangebrachte borderellen die in La Graufesenque zijn gevonden, kan meer informatie worden gewonnen. In 47 van de ruim 160 exemplaren die tot nu toe zijn gepubliceerd, komen minstens twee namen van pottenbakkers voor. Deze borderellen kunnen in drie groepen

worden verdeeld, die door enkele gemeenschappelijke namen met elkaar verbonden zijn. De eerste groep dateert uit het derde kwart van de 1ste eeuw, de tweede uit het einde van de regering van Nero en de Flavische tijd, en de derde van omstreeks het einde van de 1ste eeuw.

De borderellen lijken te zijn opgemaakt door de pottenbakkers die worden genoemd in het bodemstempel van het bord of de schotel waarop ze zijn aangebracht; het is aannemelijk dat zij verantwoordelijk waren voor de ovenladingen die in deze documenten worden beschreven. De opgesomde stukken lijken doorgaans te zijn geleverd door andere fabrikanten, die het bakken van hun produkten hebben uitbesteed.

In de samenstelling van de afzonderlijke ovenladingen zijn enkele duidelijke patronen herkenbaar, die doen vermoeden dat elke 'ovenist' een aantal vaste sjablonen hanteerde bij het beladen van zijn oven. Op het eerste gezicht zou men uit de combinaties van namen en vormen in de borderellen kunnen afleiden dat sommige fabrikanten in bepaalde vormen waren gespecialiseerd; het is echter ook mogelijk dat zij hun produkten aan verschillende ovenisten hebben geleverd.

Een analyse van de in Vechten gevonden sigillatastempels heeft duidelijk gemaakt dat er een verband bestaat tussen het aantal stukken waarmee een pottenbakker is vertegenwoordigd, en de teksten van zijn stempels. Van producenten met veel officina-stempels zijn aanmerkelijk meer stukken aangetroffen dan van pottenbakkers met andere typen stempels. Het heeft er dus alle schijn van dat de term officina niet willekeurig is gebruikt, maar een grote produktie-eenheid aanduidt.

Het aantal officina-stempels is in de loop van de 1ste eeuw sterk toegenomen, vooral ten koste van de fecit- en manus-stempels. Omdat officina-stempels vaker op borden en schotels voorkomen dan op andere vormen, zou deze ontwikkeling een gevolg kunnen zijn van de al eerder gesignaleerde toeneming van het aantal borden en schotels, maar nader onderzoek heeft uitgewezen dat bij alle vormen dezelfde tendens waarneembaar is. Kennelijk is de sigillata-produktie in La Graufesenque in toenemende mate in grote bedrijven geconcentreerd.

De bestudering van de vormen die de afzonderlijke pottenbakkers hebben gemaakt, heeft geen argumenten opgeleverd voor de veronderstelling dat de fabrikanten uit La Graufesenque veelal in bepaalde vormen waren gespecialiseerd. Omdat kommen en schotels in Vechten verhoudingsgewijs zeldzaam zijn, is het niet verwonderlijk dat van sommige producenten alleen borden en bakjes zijn gevonden. De verschillen in de aantallen borden en bakjes per producent zijn niet zozeer het gevolg van specialisering als wel van de mettertijd veranderde verhouding tussen de aantallen in Vechten gebruikte borden en bakjes.

De vervaardiging van met reliëf versierde kommen Drag. 29 is een minder gespecialiseerde aangelegenheid geweest dan het grote aantal fecit- en manus-stempels doet vermoeden. In de meeste werkplaatsen zullen wel kommen van dit

type zijn gemaakt. Met de produktie van vormschotels was het echter anders gesteld. Uit een vergelijking van de - soms gesigioneerde - decoraties van de kommen Drag. 29 met de bijbehorende bodemstempels is gebleken dat sommige sigillata-fabrikanten hun eigen vormschotels hebben vervaardigd, maar dat de meesten hun vormschotels van gespecialiseerde producenten hebben betrokken.

In grote bedrijven lijken de taken soms tamelijk strikt verdeeld te zijn geweest. De verschillende stempels van Bassus i bijvoorbeeld zijn doorgaans maar op één grondvorm aangebracht. Op grond van de combinaties van stempels en vormen kan worden vermoed dat de vervaardiging van schotels en van kommen Drag. 29 aan de meest ervaren werknemers was voorbehouden; beginnende pottenbakkers mochten wellicht eerst alleen bakjes maken, en daarna borden. Omdat bij de oudste grote bedrijven - die van Acutus, Biliatus, Cantus en Scottius - aanwijzingen voor een dergelijke werkverdeling ontbreken, ligt het voor de hand te veronderstellen dat deze pas na het midden van de 1ste eeuw is ingevoerd, misschien wel in het kader van een algehele herstructurering van de produktie, waarvan de verbouwing rond 60 na Chr. eveneens een weerspiegeling zou kunnen zijn.

8 CATALOGUS

De catalogus van de gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten omvat 4797 stempels. De 4013 gedetermineerde stempels zijn gerangschikt naar de naam van de fabrikant; afdrukken van een en dezelfde patrijs zijn bijeengebracht onder een nummer dat bestaat uit de eerste letter van de naam van de desbetreffende pottenbakker en een cijfer (A1-V96). Onder de niet gedetermineerde stempels bevinden zich 102 fragmenten die waarschijnlijk van naamstempels afkomstig zijn (X1-101), 567 zogenaamde schriftimitaties en andere onleesbare stempels (Y1-376) en 115 fragmenten van dergelijke stempels (Z1-115).

Elk nummer in de catalogus wordt - zo mogelijk - gevolgd door de tekst van het desbetreffende stempel, de vormen waarop het in Vechten is aangetroffen, de bijbehorende vondst- en inventarisnummers, en de herkomst en de datering van het stempel. In de meeste gevallen is bovendien een kort commentaar opgenomen dat voornamelijk betrekking heeft op de datering.

De parallellen die in de catalogus worden opgevoerd, zijn voor het merendeel ontleend aan het in Leeds gevestigde archief van B.R. Hartley en B.M. Dickinson. De in het commentaar vermelde gedateerde vondstcomplexen worden kort besproken in bijlage D. Als een stempel niet uit een gedateerde context bekend is, berust de datering meestal op de afmetingen en/of de profielen van de stukken waarop het is aangetroffen, dat wil zeggen op de ontwikkeling van de sigillatavormen zoals die in paragraaf 6.3 is beschreven.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE GESTEMPELTE SÜDGALLISCHE TERRA SIGILLATA AUS VECHTEN

EINLEITUNG

Ein kleiner Geländesporn südwestlich der Ortschaft Vechten (Gemeinde Bunnik, Utrecht, NL) markiert die Stelle, wo sich in den ersten Jahrzehnten unserer Zeitrechnung eine umfangreiche römische Siedlung befand. Zur Zeit des Kaisers Augustus wurde hier ein Stützpunkt für die Heeresmacht angelegt, die Germanien dem römischen Reich erobern sollte. Mit der Aufgabe der Okkupationspläne im Laufe des 1. Jahrhunderts n. Chr. muß sich auch die Funktion der Anlage bei Vechten geändert haben. Sie behielt aber eine beachtliche Bedeutung. Bis zur Räumung des westlichen Abschnitts des niedergermanischen Limes in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts blieb Vechten eines der wichtigsten Auxiliarkastelle in diesem Bereich.

In den Jahren 1867-1870 wurden beim Bau eines Forts an der Stelle der römischen Siedlung u.a. tausende Fragmente Terra Sigillata angetroffen. Zwar fanden die meisten Sigillatastempel nach und nach Eingang in die großen Standardwerke über Terra Sigillata, die im Laufe des 20. Jahrhunderts erschienen, doch fehlt bis heute eine detaillierte Gesamtpublikation der Vechtener Sigillata.

Die über 5000 Sigillatastempel aus Vechten, die sich in der Sammlung des Rijksmuseum van Oudheden in Leiden befinden, wurden 1984 neu geordnet. Dabei stellte sich heraus, daß ungefähr drei Viertel der Stempel aus Südgallien stammt, insbesondere aus La Graufesenque, der Rest aus weiteren Produktionszentren Galliens und aus Italien. In dieser Studie wurden vor allem die südgallischen Gefäße näher untersucht; dabei sind auch die Exemplare aus der Sammlung des Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen und die 1970 bei Grabungen des Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gefundenen miteinbezogen worden.

In Vechten traten insgesamt 4797 südgallische Stempel zutage. Dieses von einem einzigen Fundort stammende Material ist so außergewöhnlich groß und variantenreich, daß das Studium dieser Sammlung unseren Kenntnisstand der südgallischen Terra Sigillata, speziell der aus La Graufesenque, erheblich erweitert.

1 DIE RÖMISCHE SIEDLUNG BEI VECHTEN

Daß der Boden bei Vechten die Überreste eines römischen Lagers beherbergt, ist schon seit Jahrhunderten bekannt. Im 16. Jahrhundert lockte diese Siedlung bereits viele Altertums-

sammler an. Seit 1829 wurden hier auch Ausgrabungen durchgeführt, mit dem Ziel, die genaue Lage der Anlagen festzustellen. Mit der Zeit hat sich gezeigt, daß hier sechs Lager aufeinander folgten. Nur von zwei Kastellen ist die Größe bekannt.

Die römische Siedlung lag auf dem südlichen Ufer eines Rheinmäanders, gleich oberhalb der Stelle, wo damals die Vecht nach Norden abzweigte. Diese Flußschleife scheint bereits im Laufe des 1. Jahrhunderts durch den heutigen Kromme Rijn abgeschnitten worden zu sein, und ist dann allmählich verlandet, bis wohl um 200 n. Chr. das Flußbett vollständig verfüllt war.

Vom ältesten bekannten Lager (Periode Ia) ist bisher nur die Ostfront angeschnitten worden. Diese besaß eine Holz-Erde-Mauer mit Holztürmen und wurde von nur einem Graben geschützt. Der nördliche Teil der Anlage scheint vom Rhein weggespült worden zu sein. Dies könnte der Grund sein, warum die drei Lager, die wahrscheinlich als ihre Nachfolger betrachtet werden dürfen (Periode Ib-d), weiter südlich gebaut worden sind und eine andere Orientierung haben. Auch diese Anlagen waren von einem einzelnen Graben und einer Holz-Erde-Mauer umgeben.

Das Kastell der Periode II ist beim Bau des jüngsten Lagers (Periode III) fast völlig vernichtet worden. Beide Kastelle liegen etwa hundert Meter nördlicher als ihre Vorgänger, was mit der allmählichen Verfüllung des Rheinbettes zusammenhängen könnte. Sie waren fast gleich groß: ca. 2,5 Ha. Vom Lager der 2. Periode war nur ein Teil des Grabens und der Holz-Erde-Mauer noch gut zu erkennen. Das Kastell der 3. Periode besaß eine Umwehrung aus Stein, die mit steinernen Eck- und Zwischentürmen verstärkt war. Die wichtigsten Gebäude dieses Lagers waren ebenfalls in Stein erbaut.

Die absolute Chronologie der Vechtener Anlagen steht noch nicht fest. Nach dem Fundmaterial zu urteilen, ist das älteste Lager im ersten Jahrzehnt unserer Zeitrechnung gebaut worden. Die Anlagen aus Periode Ib-d gehören vielleicht in die zweite Hälfte des 1. und an den Anfang des 2. Jahrhunderts. Das Kastell der Periode II könnte im letzten Viertel des 2. Jahrhunderts durch das jüngste ersetzt worden sein, das wohl wie die anderen Lager am Niederrhein kurz nach der Mitte des 3. Jahrhunderts aufgegeben wurde.

Wegen der hölzernen Konstruktionen, die sich entlang des Südufers des römischen Rheins fanden, wurde Vechten lange Zeit als eine wichtige Flottenstation, wahrscheinlich sogar als Ausgangsbasis für die Flottenexpeditionen von Drusus und Germanicus angesehen. Daß das erste Vechtener Lager in Zusammenhang mit der Okkupation Germaniens gebaut

worden ist, steht auf Grund der Datierung der ältesten Funde und der geographischen Lage bei der Vecht-Abzweigung kaum zur Diskussion. Inzwischen hat sich aber herausgestellt, daß die Holzkonstruktionen entlang des Flußbettes teilweise aus dem 2. Jahrhundert stammen, und daß auch andere Lager am Niederrhein derartige 'Häfen' aufweisen. Ob Vechten eine bedeutende Flottenstation gewesen ist, steht daher nicht fest. Sicher ist wohl, daß die hier gefundenen Anlagen eine wichtige Funktion hatten. Die Kastelle der 2. und 3. Periode gehörten zu den größten in Niedergermanien, und die dort geborgenen Inschriften beweisen, daß höhere Militärs und Beamte *Fectio*, das römische Vechten, besucht haben.

Vom Lagerdorf, das sich an der Ost- und Westseite der Kastelle ausgedehnt haben muß, sind bisher nur wenige zusammenhängende Befunde aufgedeckt worden. Die Gräber der Soldaten und der *Vicus*bewohner scheinen vor allem an der Stelle des heutigen Forts Vechten gelegen zu haben. Beim Bau des Forts sollen an die hundert Skelette und unzählige Reste von Leichenbrand angetroffen worden sein. Nur ein kleiner Bruchteil davon wurde aufbewahrt.

2 DIE SÜDGALLISCHEN PRODUKTIONSZENTREN DER TERRA SIGILLATA

Terra Sigillata läßt sich als eine Keramikgattung aus rotem Ton mit einem gesinterten, d.h. teilweise verglasten Überzug beschreiben. Ein derartiges Produkt kann nur in einem Muffelofen gebrannt werden, das ist ein Ofen, dessen Brenn- und Heizraum völlig von einander getrennt sind, so daß die Gefäße mit den Flammen und Brenngasen nicht in Berührung kommen.

In verschiedenen Produktionszentren hat man versucht, Sigillaten in normalen Zweikammeröfen herzustellen. Das Resultat dieser Versuche, rote oder rötliche Keramik mit einem nicht-gesinterten Überzug, kann man am besten als Protosigillata oder Sigillata-Imitation bezeichnen.

Die südgallischen Produktionszentren der Terra Sigillata lassen sich auf Grund ihrer gegenseitigen Beziehungen in vier Gruppen einteilen, die zugleich regionale Einheiten bilden. Die *südliche Gruppe* umfaßt zwei Zentren: Bram und Narbonne. Hier stellte man im letzten Viertel des 1. Jahrhunderts v. Chr. nur Sigillata-Imitationen her. Sie wurden ausschließlich in der Region abgesetzt. Es ist wohl vor allem auf die unzureichende Qualität des in der unmittelbaren Umgebung anstehenden Tones zurückzuführen, daß die Produktion echter Sigillata hier nie in Gang gekommen ist.

Die *westliche Gruppe* umfaßt vier Zentren: Montans, Crambade, Valéry und Saint-Sauveur. Montans ist der erfolgreichste Töpferort gewesen; nach einer kurzen experimentellen Phase stellte man in diesem Zentrum ab Anfang des 1. Jahrhunderts n. Chr. Sigillaten her, die vor allem in Aquitanien Verbreitung fanden. Die ältesten Gefäße zeigen

noch den Einfluß von Sigillataproduzenten aus Italien, vor allem aus Puteoli, aber im zweiten Viertel des 1. Jahrhunderts haben die Fabrikanten in Montans sich allmählich von der italischen Tradition gelöst. Die claudisch-neronische Zeit kann künstlerisch und wirtschaftlich als Blütezeit dieses Produktionszentrums gelten. Ab Ende des 1. Jahrhunderts hat der Sigillata-Absatz aus Montans anscheinend stark abgenommen.

Die Töpfereien in Crambade scheinen nur im zweiten Jahrzehnt des 1. Jahrhunderts in Betrieb gewesen zu sein. Die hier hergestellten Sigillaten unterscheiden sich in keiner Hinsicht von denen aus Montans, so daß Crambade wohl als eine Filiale betrachtet werden darf. Dies gilt gleichfalls für das Produktionszentrum von Valéry, wo in den Jahren 40-60 n. Chr. Sigillaten gefertigt wurden. Die ziemlich ungünstige Lage läßt vermuten, daß das Zentrum auf Anregung des Besitzers einer benachbarten Villa eingerichtet worden ist. In Saint-Sauveur scheint nur Logirinus eine Töpferei betrieben zu haben, und zwar in neronischer Zeit. Es ist möglich, daß dieser Fabrikant aus La Graufesenque durch die Errichtung eines Tochterunternehmens in Saint-Sauveur einen Marktanteil von Montans erobern wollte. Dieser Versuch scheint jedoch wenig erfolgreich gewesen zu sein, vielleicht weil die Nachfrage nach Sigillaten in Aquitanien damals schon stagnierte.

Der Mittelpunkt der *östlichen Gruppe* war La Graufesenque. Dieses wichtigste Produktionszentrum in Südgallien bildet den Kern dieses Buches. In den letzten zwei Jahrzehnten vor unserer Zeitrechnung begann man hier, für den regionalen Bedarf Protosigillata herzustellen. Kurze Zeit später, in den ersten Jahren des 1. Jahrhunderts n. Chr., stieg man dann auf die Anfertigung echter Sigillata nach italischem Vorbild um. Unter Tiberius und Claudius bekamen die Produkte aus La Graufesenque ein völlig eigenes Gesicht; der Markt wurde auf den ganzen Nordwesten des römischen Imperiums ausgedehnt. Das dritte Viertel des 1. Jahrhunderts bedeutete für La Graufesenque eine Periode großer Veränderungen. In dieser Zeit wurde vermutlich das ganze Produktionszentrum umgebaut, und die Qualität der Sigillata ließ stark nach. Diese letzte Entwicklung hat sich in der flavischen Zeit fortgesetzt, wahrscheinlich weil das Produktionstempo beträchtlich erhöht wurde. In den Jahren 100-120 n. Chr. brach der Sigillata-Export aus La Graufesenque dann zusammen.

Von den übrigen Zentren der östlichen Gruppe waren die von Aspiran und Jonquières-Saint-Saturnin am unbedeutendsten. Hier stellte man nur in der Zeit zwischen ca. 20 und 45 n. Chr. Sigillaten her. Sie wurden lediglich in einem begrenzten Gebiet verkauft. Genauso wie im Fall von Valéry könnte die Errichtung dieser Töpfereien von lokalen Grundbesitzern angeregt worden sein. Das Produktionszentrum von Le Rozier darf wohl als ein Tochterunternehmen einer Anzahl Fabrikanten aus La Graufesenque betrachtet

werden. Die Sigillaten, die dort zwischen 55 und 80 n. Chr. hergestellt wurden, können meistens von denen aus La Graufesenque nicht unterschieden werden. Deshalb läßt sich über die Bedeutung dieses kleinen Töpferzentrums nichts sagen. Im letzten Zentrum der östlichen Gruppe, Banassac, hat die Produktion nicht unter Nero oder Vespasian angefangen, wie bis vor kurzem allgemein angenommen wurde, sondern erst in den ersten Jahren des 2. Jahrhunderts. Zu den frühesten Fabrikanten, die in Banassac Sigillaten hergestellt haben, gehören einige Töpfer, die vorher in La Graufesenque tätig waren. Die Produkte aus Banassac wurden vor allem in Süddeutschland und im Donaugebiet verkauft, bis etwa um die Mitte des 2. Jahrhunderts.

Die *nördliche Gruppe* umfaßt zwei Töpferzentren, die anscheinend beide in den Jahren 30-100 n. Chr. in Betrieb gewesen sind. Carrade, das westlichere Zentrum, ist vor allem von Montans aus beeinflußt worden. Die Produkte dieser Töpferei wurden größtenteils in der Region abgesetzt, und zwar im Norden und Westen. Die Sigillaten aus dem anderen Zentrum, Espalion, zeigen mehr Übereinstimmungen mit denen aus La Graufesenque. Ihr Hauptverbreitungsgebiet liegt im Norden Aquitaniens. Vereinzelte Stücke aus diesen beiden Töpfereien sind auch weiter verhandelt worden; so trat in Vechten eine Drag. 37 aus Espalion zutage.

Im Gegensatz zur bisherigen Ansicht scheint der Beginn der Herstellung von echter Sigillata in Südgallien nicht die Folge einer Produktionsverlegung von Lyon-La Murette gewesen zu sein. Dort wurde wahrscheinlich noch bis etwa 15/20 n. Chr. Sigillata hergestellt, als die Fabrikation in Montans und La Graufesenque schon angelaufen war. Wahrscheinlich wurde die 'Sigillatatechnik' direkt von Italien aus in Südgallien eingeführt, vielleicht als Reaktion auf den Erfolg der Sigillata-Imitationen, die in den letzten Jahrzehnten vor unserer Zeitrechnung in dieser Gegend hergestellt worden sind.

Der Untergang des wichtigsten Produktionszentrums, La Graufesenque, wird im allgemeinen mit der anhaltenden Nachfrage nach Sigillaten erklärt. Diese soll zu einem Qualitätsrückgang geführt haben, weshalb sich die Abnehmer schließlich von den Produkten aus La Graufesenque abgewendet hätten und es zur Einrichtung neuer Töpferzentren näher an den wichtigen Märkten im Nordwesten kam. Bei dem Niedergang der Töpfereien in La Graufesenque müssen jedoch andere Faktoren mitgespielt haben, denn die Qualität ihrer Sigillaten nahm weiter ab, auch als der Absatz in den nordwestlichen Provinzen bereits stagnierte, und außerdem fingen die meisten mittel- und ostgallischen Töpfereien erst an zu exportieren, als Produkte aus La Graufesenque kaum noch auf dem Markt waren. Der wichtigste Grund für diesen Produktionseinbruch muß wohl beim Handel gesucht werden. Es ist möglich, daß durch die Romanisierung der eroberten Gebiete im Nordwesten mit der dazugehörigen Einführung extensiver Landwirtschaft der Zufluß von Massengütern wie

Wein und Getreide allmählich abnahm. Deshalb könnte es schwieriger bzw. teurer geworden sein, Sigillaten aus Südgallien in die nordwestlichen Provinzen zu transportieren. Dies mag dazu geführt haben, daß die Fabrikanten in La Graufesenque die Herstellungskosten senken mußten. Das konnte durch verkürzte Produktionszeiten, auf Kosten der Qualität, Spezialisierung bzw. Vergrößerung der Betriebe erreicht werden. Die Verlegung der Produktion von La Graufesenque nach Banassac am Anfang des 2. Jahrhunderts könnte ein letzter Versuch gewesen sein, den Rückgang zu stoppen und über einen anderen Transportweg Zugang zu einem Teil der Exportmärkte zu erhalten.

3 STEMPEL, PUNZEN UND ABDRÜCKE

Das Wort 'Stempel' wird nicht nur für einen in den Ton eingedrückten Text oder eine Darstellung angewendet, sondern auch für das Instrument mit denen dies ausgeführt wurde. Um Verwirrung zu vermeiden, wird in diesem Buch das Gerät, mit dem die Töpfer ihre Produkte markiert haben, oft mit dem Wort 'Punze' (niederländisch: patrijs) bezeichnet, und der von diesem Instrument stammende Text mit dem Wort 'Abdruck' (niederländisch: afdruk).

In den meisten Sigillata-Produktionszentren haben die Fabrikanten Punzen benutzt, die aus Sigillatascherben hergestellt worden sind. Der Text wurde dabei auf einer der Bruchkanten angebracht. In La Graufesenque dagegen sind bisher nur Punzen aus Bein gefunden worden.

Wie lange die Punzen gebraucht wurden, ist nicht bekannt. Auf vielen Abdrücken ist erkennbar, daß die Ränder der Stempelflächen abgenutzt waren, und daß die eingetieften Buchstaben mit Ton zugesetzt waren, oder bei der Reinigung beschädigt worden sind. Wenn eine Punze zerbrochen war, hat man sie oft weiterbenutzt, sogar wenn der Text unverständlich geworden war.

Die Abdrücke, die mit den Punzen hergestellt wurden, bezeichnet man durchweg als 'Namenstempel' oder 'Töpferstempel'. Diese Worte sind nicht korrekt, da viele Abdrücke nicht den Namen eines Töpfers wiedergeben, sondern Aneinanderreihungen von Kreuzchen und Strichelchen - sogenannte 'Schriftimitationen' oder 'Alphabetenstempel'. Als allgemeine Bezeichnung sollte man deshalb dem neutraleren Wort 'Bodenstempel' in vielen Fällen den Vorzug geben.

Bei den meisten Namenstempeln - in der strikten Bedeutung des Wortes - aus La Graufesenque wird der Name durch (eine Abkürzung von) *officina* begleitet. Seltener sind Exemplare, bei denen auf den Namen eine Abkürzung von *fecit*, *manus* oder *figuli* folgt. Es gibt auch zahlreiche Stempel, bei denen der Name allein steht - im Nominativ, Genitiv oder stark abgekürzt.

Nach der traditionellen Auffassung dienten die Stempel zur Leistungskontrolle der einzelnen Töpfer in einer Werkstatt

und zur Produktkennzeichnung einzelner Lieferanten bei der gemeinsamen Beschickung eines Ofens. Gegen diese Theorie ist einzuwenden, daß die Sigillaten auf der Innenseite gestempelt und umgekehrt gestapelt wurden. Die Stempel waren also während des Produktionsvorganges meistens nicht sichtbar; um die Gefäße einer bestimmten Werkstatt zu markieren, wurde der Name des Lieferanten in das oberste Stück eines Stapels eingeritzt. Ein weiteres Argument gegen diese Erklärung ist die Tatsache, daß bei weitem nicht alle Formen gestempelt wurden. Dies spricht zugleich gegen die Hypothese, daß die Stempel als Qualitätsgarantie für die Abnehmer dienten. Weil in La Graufesenque die neu entwickelten Formen meistens nicht markiert wurden, hatten die Bodenstempel in diesem Produktionszentrum vielleicht keine Bedeutung mehr, sondern bildeten nur eine der vielen aus Italien übernommenen Traditionen.

4 DIE DATIERUNG SÜDGALLISCHER SIGILLATASTEMPEL

Terra Sigillata gilt als eine der am besten zu datierenden Fundgattungen der Römerzeit. Diese Einschätzung ist sicher richtig, bedeutet aber noch nicht, daß die Chronologie der Sigillata auf einem soliden Fundament ruht.

Das chronologische Gerüst, daß der Datierung von Sigillata zugrunde liegt, basiert auf Gefäßen, die außerhalb der Produktionszentren gefunden worden sind. Wie alt sie waren, als sie in den Boden gelangten, kann nur geschätzt werden. Reliefschüsseln Drag. 37 aus La Graufesenque blieben vielleicht mindestens zehn Jahren intakt, aber ob daß auch für andere Formen und für Gefäße aus anderen Produktionszentren gilt, ist sehr fraglich. Wenn man von der Datierung eines Sigillatagefäßes spricht, ist damit also normalerweise nicht die Periode, in der es hergestellt wurde, sondern die Zeit, in der es in den Boden geraten ist, gemeint.

Bei der Einschätzung von Sigillata als Datierungsinstrument sollte man bedenken, daß viele Fundorte, die das Fundament der Sigillatachronologie bilden, ihrerseits mit Hilfe der dort aufgefundenen Sigillaten datiert wurden. Nur bei einigen dieser sogenannten 'datierten Fundorte' wird das Alter durch andere Materialgruppen wie Münzen, Inschriften oder literarische Quellen bestätigt. Die Verwendbarkeit der übrigen Fundorte ist sehr unterschiedlich. Der Abfall aus einer bestimmten Periode einer Siedlung mit einer langen Geschichte wird oft mit Material aus einer älteren Phase vermischt sein. An Plätzen, die nur kurzfristig bewohnt gewesen sind, ist dagegen meistens so wenig Fundmaterial geborgen worden, daß das Fehlen einer bestimmten Fundgattung rein zufällig ist und überhaupt nicht mit dem Alter des Ortes zusammenhängen muß.

Zwei Gruppen datierter Fundkomplexe, die besondere Aufmerksamkeit verdienen, sind Depots und Gräber. In diesem Buch werden mit Depots geschlossene Fundgruppen bezeich-

net, die in kürzester Zeit zustandegekommen sind. Die bekanntesten Beispiele sind wahrscheinlich die beiden Pottery Shops in Colchester sowie die noch unausgepackte Kiste mit Keramik, die beim Ausbruch des Vesuvus in Pompeji verschüttet worden ist. Die Gefäße dieser Depots sind im allgemeinen schneller als sonst üblich in den Boden gelangt, weshalb sie nur mit Vorsicht als Vergleichsmaterial herangezogen werden dürfen.

Gräber können als kleine Depots betrachtet werden und sind als solche sehr wertvoll, vor allem wenn sie außer Sigillaten auch Münzen beinhalten. Von besonderer Bedeutung für die Datierung südgallischer Sigillata sind außerdem Gräber, die daneben noch Gefäße mittel- und ostgallischer Herkunft enthielten, weil diese wohl frühestens zu Anfang des 2. Jahrhunderts angelegt worden sind. Man sollte aber nicht aus den Augen verlieren, daß Sigillaten, die in Gräbern gefunden wurden, nicht neu gewesen sein müssen, als die Toten beigesetzt wurden.

Außer dem Fundzusammenhang gibt es noch weitere Einzelheiten, die auf das Alter eines Sigillatagefäßes hinweisen können, wie z.B. die Form und die Maße, die Farbe und die Beschaffenheit des Tones und des Überzuges sowie besondere Merkmale von Form oder Text des Stempels.

Bei den in diesem Buch genannten Datierungen handelt es sich um 'Abfalldatierungen'. Sie gelten für die Zeit, in der die betreffenden Gefäße bei normalen Verhältnissen in den Boden gelangt sein könnten. Um eine endlose Aufeinanderfolge weitläufiger Formulierungen zu vermeiden, ist aber an dem faktisch unrichtigen Brauch festgehalten worden, die Produktionsphase der Töpfer mit der Zeit, in der ihre Produkte weggeworfen wurden, gleichzusetzen.

Da sich unter den zahlreichen Funden aus dem 9 n. Chr. verlassenen Legionslager von Haltern keine Gefäße aus La Graufesenque befinden, darf man annehmen, daß in dieser Zeit noch keine nennenswerten Sigillatamengen aus diesem Produktionszentrum im Nordwesten des Römerreiches eingetroffen waren. Die ältesten Fundkomplexe mit Sigillaten aus La Graufesenque stellen die wahrscheinlich 16 n. Chr. geräumten Militäranlagen in Augsburg-Oberhausen und Friedberg sowie ein kleines Depot in Mainz dar, das vermutlich in frühüberischer Zeit entstanden ist. Wenn Sigillata wirklich eine Lebensdauer von mindestens zehn Jahren hatte, könnte der Export von Sigillaten aus La Graufesenque also in den ersten Jahren des 1. Jahrhunderts n. Chr. angelaufen sein.

Aus dem Fundmaterial der Kastelle in Bendorf, Hedderheim und Hofheim kann abgeleitet werden, daß die Produkte aus La Graufesenque zwischen 100 und 120 n. Chr. allmählich von den entfernten Märkten verschwanden. Man hat aber noch Sigillaten aus diesem Töpferzentrum in Kastellen entlang der Hadriansmauer gefunden sowie in Gräbern, die hadrianische Münzen enthielten. Daß es sich hier nicht um

ungewöhnlich lang benutzte Gefäße handeln muß, zeigen Reliefschüsseln der Form Drag. 37 aus Blain und Strasbourg mit Darstellungen, die sich auf die Siege Trajans über die Daker und die Parther beziehen. Diese können frühestens 116 n. Chr. hergestellt worden sein.

5 HERKUNFT UND DATIERUNG DER SÜDGALLISCHEN TERRA SIGILLATA AUS VECHTEN

Die Sammlungen des Rijksmuseum van Oudheden und des Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen umfassen mehr als zehntausend Stück Terra Sigillata aus Vechten, von denen über siebentausend gestempelt sind. Der größte Teil des Materials - mindestens achtzig Prozent - ist beim Bau des Forts Vechten in den Jahren 1867-1870 gefunden worden.

Unter den Funden aus Vechten befinden sich 762 gestempelte und höchstens 25 reliefverzierte Gefäße, die allem Anschein nach in Italien - vor allem Pisa - und Lyon hergestellt worden sind. Fast die Hälfte der Exemplare mit Bodenstempel stammen aus den Töpfereien des Ateius und seiner Sklaven oder Freigelassenen. Die Vechtener Arretina zeigt große Übereinstimmung mit dem Fundmaterial des Halterner Legionslagers, das im ersten Jahrzehnt unserer Zeitrechnung besetzt gewesen ist, enthält aber auch jüngere Gefäße.

Die südgallische Terra Sigillata aus Vechten umfaßt 4797 gestempelte und mehr als tausend reliefverzierte Stücke. Von den 4797 Stempeln konnten 4013 bestimmt werden. Unter den restlichen Exemplaren befinden sich 102 fragmentierte Namenstempel; die übrigen sind sogenannte Schriftimitationen und andere unbestimmbare Stempel.

Weitaus die meisten südgallischen Gefäße aus Vechten sind in La Graufesenque hergestellt worden. Von den 4013 Exemplaren mit Namenstempeln stammen höchstens neun Prozent aus Le Rozier. Maximal fünf Prozent könnten in Espalion hergestellt worden sein, aber die chemische Analyse hat ergeben, daß zumindest eines der in Betracht kommenden Gefäße wahrscheinlich aus La Graufesenque stammt; der Anteil der Produkte aus Espalion wird deshalb wohl sehr gering sein. Auch der Prozentsatz der Stücke aus Banassac scheint äußerst klein und deswegen unwesentlich zu sein. Zwei Exemplare, die auf Grund ihrer Stempel in Banassac hergestellt worden sein könnten, dürfen nach der chemischen Untersuchung nicht diesem Produktionszentrum zugewiesen werden.

Die Zusammensetzung der südgallischen Terra Sigillata aus Vechten scheint für das ganze Niederrheingebiet repräsentativ zu sein. Die in dieser Gegend angetroffenen südgallischen Gefäße werden in der Mehrzahl in La Graufesenque hergestellt worden sein. Nur ein kleiner Prozentsatz stammt vielleicht aus dem Filialbetrieb in Le Rozier. Stücke aus

Espalion und Banassac sind so selten, daß man sie als die Ausnahmen betrachten kann, die die Regel bestätigen.

Die 4013 bestimmbaren Namenstempel aus Vechten stammen von etwa 275 verschiedenen Töpfern. Die sieben Hersteller, die am häufigsten auftreten, sind Vitalis ii, Aquitanus, Bassus i, Calvus, Primus, Patricius und Lucundus. Auch andernorts im Rheinland gehören sie zu den am besten vertretenen Produzenten.

Die südgallischen Stempel aus Vechten sind auf Grund der in Kapitel 4 beschriebenen Überlegungen in die Jahren 10-120 n. Chr. datiert worden. Fast drei Viertel stammt aus der Periode 50-90 n. Chr. Die ungleiche Verteilung, die daraus abgelesen werden kann, darf nicht ohne weiteres mit Belieferungsschwankungen erklärt werden, da sie auch auf andere Ursachen zurückgeführt werden könnte.

Die in diesem Buch vorgelegten Stempel geben sicher kein vollständiges Bild der Sigillata, die damals in Vechten vorhanden war; sicherlich sind viel mehr Gefäße verloren gegangen. Weil die meisten aber beim Bau des Forts Vechten gefunden wurden, wobei man einen regelrechten Querschnitt durch die römischen Siedlung gemacht zu haben scheint, dürfte es sich um eine ziemlich repräsentative Stichprobe handeln. Die ungleichmäßige Verteilung ist deshalb sicher nicht ausschließlich eine Folge der Forschungsgeschichte.

Von größerer Bedeutung ist wahrscheinlich die Tatsache, daß nur für den Zeitraum von 40-80 n. Chr. externe Datierungen vorhanden sind; ein beträchtlicher Teil der Stempel könnte dadurch zu früh oder zu spät datiert worden sein. Die Konzentration um 70 n. Chr. scheint aber nicht durch den Bataveraufstand 69/70 n. Chr. verursacht worden zu sein. Von den 4797 gestempelten Gefäßen sind nur 110 Stück verbrannt, und die meisten von ihnen gelangten erst nach dem Jahre 70 in den Boden.

Insgesamt betrachtet scheint das starke Überwiegen der claudisch-frühflavischen Sigillata in Vechten mit der tatsächlichen damaligen Verhältnissen übereinzustimmen. Da von mehreren anderen Fundorten eine gleichartige Verteilung bekannt ist, wird dies wohl weniger mit der Vechtener Siedlungsgeschichte zusammenzuhängen als doch mit Belieferungsschwankungen der Sigillata.

Von der mittel- und ostgallischen Sigillata aus Vechten kann zur Zeit nur ein unvollständiges Bild skizziert werden, weil die Inventarisierung dieses Materials noch nicht abgeschlossen ist. Bisher wurden mindestens 1659 Gefäße registriert. Es gibt wahrscheinlich um die tausend reliefverzierte Fragmente.

Die präzise Herkunft der mittel- und ostgallischen Sigillaten ist schwer zu ermitteln, da in verschiedenen Töpfereien Fabrikanten gleichen Namens gearbeitet haben. Außerdem sind zu wenig Publikationen mit Abbildungen brauchbarer Qualität vorhanden. Manchmal kann aber die Tonqualität Auskunft geben.

Wenn die 1259 bestimmbaren Stempel aus dem Rijksmuseum van Oudheden für die ganze Sammlung repräsentativ sein sollten, würden etwa zwanzig Prozent mittellgallischer und achtzig Prozent ostgallischer Herkunft sein. Die Hälfte der ostgallischen Gefäße wurde in Chémery-Faulquemont und La Madeleine hergestellt.

Den Stempeln sind über 250 verschiedene Töpfer zuzuordnen. Mehr als die Hälfte stammt aber von nur 23 Fabrikanten. Bei der mittel- und ostgallischen Ware gibt es ungefähr fünf Stempel pro Töpfer. Bei der südgalischen Sigillata sind es etwa fünfzehn Exemplare pro Hersteller.

Über die Datierung der mittel- und ostgallischen Produkte können im Moment nur einige allgemeine Aussagen getroffen werden. Auf Grund der Gefäßprovenienz darf man annehmen, daß etwa 25% aus dem ersten Viertel des 2. Jahrhunderts stammen; 40% datieren in die Jahre 125-160 n. Chr.

Die große Menge an Terra Sigillata in Vechten hat zu der Annahme geführt, daß sich dort ein Stapelplatz für diese Ware befunden hat. Gegen diese Auffassung können aber schwerwiegende Argumente angeführt werden. Erstens kam hier auch eine große Menge von Arretina ans Licht, was nicht mit einem Stapelplatz erklärt werden kann, da die hier stationierten Truppen zur Zeit des Augustus die einzigen Abnehmer bildeten. Wenn Vechten ein Stapelplatz für Sigillata gewesen wäre, hätte man hier außerdem große Mengen unbenutzter und verbrannter Gefäße antreffen müssen. Die während des Transports zerbrochenen Stücke hätte man beim Umladen wohl weggeworfen. Die vermuteten Geschirrlager in der Siedlung müßten im Laufe der Zeit dann auch wiederholt durch Brände vernichtet worden sein wie die restliche Siedlung. Aber wie bereits oben gesagt ist der Prozentsatz verbrannter Sigillaten klein. Die genaue Anzahl unbenutzter Gefäße ist nicht sicher festzustellen.

Es ist deshalb wohl kaum anzunehmen, daß Vechten ein Stapelplatz für Sigillata gewesen ist. Die große Menge erhaltener Terra Sigillata dürfte vielmehr auf die Größe der Siedlung und die relativ guten Erhaltungsbedingungen zurückgehen. Wenn man die beim Bau des Forts Vechten gefundenen Stempel außer Betracht ließe, blieben nur ungefähr zwölf- bis fünfzehnhundert Exemplare übrig. Für eine ziemlich große und gut erhaltene militärische Siedlung ist das keine außergewöhnlich große Anzahl.

6 DIE IN VECHTEN ANGETROFFENEN SIGILLATAFORMEN UND IHRE ENTWICKLUNG

Die Sammlung südgalischer Terra Sigillata aus Vechten enthält fast alle gestempelten Typen, die in La Graufesenque produziert worden sind. Da sie außerdem den gesamten Zeitraum umfaßt, während dem Sigillaten aus diesem Produktionszentrum nach Nordwesten exportiert worden sind, bildet sie eine solide Basis, um die Entwicklung und

Standardisierung der gestempelten Sigillataformen zu untersuchen.

Eine gute Typologie der südgalischen Sigillata fehlt noch immer. Die Abhandlungen von H. Dragendorff und E. Ritterling, auf die in den meisten Fällen zurückgegriffen wird, sind in vieler Hinsicht unzureichend, und die Studie von F. Oswald und T.D. Pryce hat im nachhinein ebenso viele Fragen aufgeworfen, wie sie beantwortet hat.

Die in Vechten gefundenen gestempelten Gefäße verteilen sich auf vier Grundformen: Teller (1505 Stück), Platten (162), Tassen (2748) und Schüsseln (382). Unter den Tellern stellt die Form Drag. 18 den am besten vertretenen Typus dar (737), unter den Platten die Form Drag. 18R (42) und unter den Tassen die Form Drag. 27(g) (2046); die einzige gestempelte Schüsselform ist die reliefverzierte Form Drag. 29.

Der Anteil der verschiedenen Grundformen an der Gesamtzahl der gestempelten Gefäße aus Vechten hat sich im Laufe der Zeit verändert. Der Prozentsatz der Schüsseln ist während der flavischen Zeit stark zurückgegangen, weil die Form Drag. 29 in diesem Zeitraum durch die ungestempelte Schüssel Drag. 37 ersetzt worden ist. Die Anzahl der Platten hat zwar allmählich zugenommen, blieb aber stets deutlich hinter der Menge der Teller zurück. Da der Prozentsatz der Tassen mit der Zeit abnahm, hat sich vor allem das Verhältnis von Tellern zu Tassen im Laufe des 1. Jahrhunderts stark geändert.

Auch der Typenreichtum innerhalb der Grundformen blieb nicht konstant. Um die Mitte des 1. Jahrhunderts wurden die meisten Teller-, Platten- und Tassentypen aus der Produktion genommen, so daß während der flavischen Zeit nur noch drei gestempelte Typen in großer Menge in Umlauf waren: Drag. 18, Drag. 18R und Drag. 27(g).

Der Begriff 'Service' hat in der Forschung über südgalische Sigillaten immer eine unbedeutendere Rolle gespielt als bei der Arretina. Vielleicht liegt dies daran, daß die Anzahl der Typen, die auf Grund ihrer äußeren Ähnlichkeit als Teile eines Services gelten, wesentlich geringer ist. Gewisse Formen werden nur deshalb mit einander verknüpft, weil sie eine gleichartige Entwicklung durchgemacht haben, wie z.B. Drag. 15/17 und Drag. 24/25. Das Mengenverhältnis zwischen Tellern und Tassen aus Vechten mahnt in diesem Zusammenhang aber zu Vorsicht.

Die einzelnen gestempelten südgalischen Sigillataformen wurden in mehreren Formaten produziert, wobei sich innerhalb der Formen unterschiedlich viele Größenvarianten beobachten lassen. Wahrscheinlich sind die Teller in zwei Größen hergestellt worden. Bei den Platten gibt es vier Größen, und bei den Schüsseln Drag. 29 mindestens sieben. Bei den Tassen wurden die Formen Ritt. 5, Drag. 24/25 und 27(g) in drei Größen hergestellt, Ritt. 8 und 9 sowie Drag. 33(a/b) vermutlich in sechs oder mehr.

Die Abmessungen der verschiedenen Formen haben sich im Laufe des 1. Jahrhunderts ebenso geändert wie die Profile.

Die großen Teller sind deutlich höher geworden, und ihre Standringe wurden niedriger. Die kleinen Teller könnten eine gleichartige Entwicklung durchgemacht haben. Äußerlich bei den Tellern am besten zu erkennen ist die Reduzierung der Rillen an der Bodeninnenseite. Bei Tellern aus der ersten Hälfte des 1. Jahrhunderts ist hier oft eine doppelte Rille vorhanden. Bei Exemplaren aus der Zeit nach ca. 60 n. Chr. trifft man dagegen nur noch eine einzige Rille an.

Das Studium der Größenentwicklung bei den Platten wird durch ihre Seltenheit erschwert. Die kleinen und mittelgroßen Exemplare scheinen wie die großen Teller mit der Zeit höher geworden zu sein. Ob dies auch für die großen und sehr großen Platten gilt, ist noch unklar. Das Profil der Platten scheint sich nur wenig verändert zu haben. Sie zeigen auf der Bodeninnenseite normalerweise zwei konzentrische Kreise: ein Riefelband und zur Mitte hin eine einzelne Rille. Bei den ältesten Platten fehlt sie aber manchmal. Eine doppelte Rille an dieser Stelle tritt nur selten auf.

Tassen der Typen Ritt. 8, Ritt. 9 und Drag. 33(a/b) treten so selten auf, daß es fast unmöglich ist zu ermitteln, inwieweit sich ihre Abmessungen oder Profile geändert haben. Die Tasse Drag. 33(a) könnte im Verhältnis zum Durchmesser mit der Zeit niedriger geworden sein, und der Standring dieses Typs scheint die gleiche Entwicklung durchlaufen zu haben wie der Standring der Teller.

Die kleinen Tassen der Typen Ritt. 5 und Drag. 24/25 und 27(g) sind größer und höher geworden, die der mittleren Größen dagegen kleiner und niedriger. Deshalb ist bei Exemplaren aus der Zeit nach ca. 70 n. Chr. der Unterschied zwischen kleinen und mittelgroßen Stücken manchmal schwer festzustellen. Die großen Exemplare sind so selten, daß es unklar ist, ob sie sich ebenfalls geändert haben. Die wichtigste Veränderung hat die Tasse Drag. 27(g) erfahren. Bei Exemplaren aus der vorflavischen Zeit hat man an der Außenseite der Standringe fast ohne Ausnahme eine Rille angebracht, die bei Stücken aus den Jahren nach 70 n. Chr. jedoch immer öfter weggelassen wurde.

Die Zusammenstellung der verschiedenen Größen von Drag. 29 hat ergeben, daß Schüsseln dieses Typs im Laufe der Zeit höher geworden sind, ihre Standringe im Verhältnis dazu kleiner. Daß das ursprünglich halbkugelige Profil allmählich starker gekellt wurde, wußte man seit längerem. Eine neue Entdeckung ist aber, daß sich - wie bei den Tellern - die Anzahl der Rillen auf der Bodeninnenseite geändert hat. Stücke aus der Zeit des Tiberius und des Claudius weisen fast immer eine doppelte Rille auf, während man auf Exemplaren aus dem dritten Viertel des 1. Jahrhunderts sehr viel öfter nur eine einzelne findet; nach ca. 75 n. Chr. scheinen die Töpfer keine Doppelrille mehr angebracht zu haben.

Daß alle gestempelten Formen in wenigen festen Größen produziert worden sind, ist nicht gerade eine überraschende Schlußfolgerung, denn nur durch eine weitgehende Standardi-

sierung konnte man jährlich hunderttausende von Sigillatagefäßen herstellen. Daß die Töpfer aus La Graufesenque bei der Produktion mit bestimmten Normen gearbeitet haben, ergibt sich aus den vor Ort gefundenen, auf Sigillaten eingetragten sog. 'Töpferrechnungen' - Listen, die die Zusammenstellung einer Ofenladung nennen. In diesen Verzeichnissen werden Töpfernamen, Keramikformen, Formate und Mengen aufgelistet. Die erwähnten Formate - ausgedrückt in römischen Fuß oder Teilen davon - stimmen aber nicht mit denen der Sigillaten aus Vechten überein. Offenbar beziehen sich die in den Verzeichnissen aufgelisteten Größen auf ungebrannte Gefäße. Nimmt man eine durchschnittliche Schrumpfung von 15 bis 19% an, könnten kleine Tassen der Formen Ritt. 5, Drag. 24/25 und Drag. 27(g) vor dem Brennen 1/3 Fuß groß gewesen sein. Mittelgroße Tassen dieser Formen sowie kleine Teller maßen demnach 1/2 Fuß, große Teller 2/3 Fuß und mittelgroße Platten 1 Fuß.

Die Standardisierung der Produktion ist keine südgallische Erfindung, sondern ein schon in den italischen Töpfereien angewandtes Verfahren. Auch bei den arretinischen Sigillatiformen kann man verschiedene Formate erkennen, die aber normalerweise etwas größer als die südgallischen sind. Die Ursache dieser Erscheinung lag wohl im größer werdenden Schrumpfungsfaktor, der seinerseits die Folge einer erhöhten Brenntemperatur und einer schnelleren Produktion gewesen sein könnte.

7 DIE PRODUKTIONSORGANISATION

Weil die Produktion von Terra Sigillata in La Graufesenque nicht in der antiken Literatur erwähnt wird, ist man für die Erforschung der Produktionsorganisation auf die Befunde in La Graufesenque sowie auf die dort hergestellte Keramik angewiesen. Über die Struktur des Töpferzentrums ist noch so gut wie nichts bekannt. Der einzige sichere Hinweis scheint zu sein, daß zumindest ein Teil der Siedlung um 60 n. Chr. umgebaut worden ist, wobei Wohngebäude durch Werkstätten ersetzt worden sind.

Mehr Informationen können aus den 'Töpferrechnungen' aus La Graufesenque gewonnen werden. Auf 47 der über 160 bisher publizierten Exemplare kommen mindestens zwei Töpfernamen vor. Diese Verzeichnisse können in drei Gruppen unterteilt werden, die jeweils mit einigen gemeinsamen Namen miteinander verbunden sind. Die erste Gruppe datiert in das dritte Viertel des 1. Jahrhunderts, die zweite in die spätoneronische und flavische Zeit, und die dritte ungefähr in das Ende des 1. Jahrhunderts.

Die Listen scheinen von den Töpfern aufgeschrieben worden zu sein, deren Bodenstempel sich auf den Gefäßen befunden haben, die als Schreibgrund dienten. Es ist anzunehmen, daß diese Personen für die in diesen Dokumenten festgehaltenen Ofenladungen verantwortlich waren. Die

aufgelisteten Gefäße scheinen in der Mehrzahl von anderen Herstellern angeliefert worden zu sein, die ihre Produkte nicht selbst brannten.

In der Zusammenstellung der einzelnen Ofenladungen sind einige klare Muster erkennbar. Sie lassen vermuten, daß jeder Brennmeister bei der Beschickung seines Ofens mit festen Schemata arbeitete. Auf den ersten Blick könnte man aus der Kombination von Namen und Formen in den Listen ableiten, daß gewisse Hersteller auf bestimmte Formen spezialisiert waren. Es wäre aber auch möglich, daß sie ihre Produkte an verschiedene Brennmeister geliefert haben.

Eine Analyse der in Vechten gefundenen Sigillatastempel zeigt, daß es eine Beziehung zwischen der Gefäßmenge, mit der ein Töpfer vertreten ist, und seinem Stempeltext gibt. Von Produzenten mit vielen *officina*-Stempeln sind erheblich mehr Gefäße gefunden worden als von Töpfern mit anderen Stempeltypen. Allem Anschein nach wurde die Bezeichnung *officina* also nicht willkürlich benutzt, sondern deutet auf eine große Produktions-Einheit hin.

Die Anzahl von *officina*-Stempeln hat im Laufe des 1. Jahrhunderts stark zugenommen, vor allem auf Kosten der *fecit*- und *manus*-Stempel. Da *officina*-Stempel häufiger auf Tellern und Platten als auf anderen Formen vorkommen, könnte diese Entwicklung eine Folge der schon erwähnten Mengenzunahme von Tellern und Platten sein. Eine genauere Analyse zeigt aber, daß bei allen Formen dieselbe Tendenz vorliegt. Offensichtlich wurde die Sigillataproduktion in La Graufesenque in zunehmendem Maße auf große Werkstätten konzentriert.

Die Analyse der von einzelnen Töpfern hergestellten Formen hat die Annahme, daß die Fabrikanten aus La Graufesenque oft auf bestimmte Formen spezialisiert waren, nicht gestützt. Da Schüsseln und Platten in Vechten verhältnismäßig selten vorkommen, überrascht es nicht, daß von gewissen Töpfern nur Teller und Tassen gefunden worden sind. Die Mengenunterschiede bei Tellern und Tassen pro Fabrikant sind weniger auf dessen Spezialisierung zurückzuführen als auf ein sich in Vechten allmählich änderndes Verhältnis von Tellern zu Tassen.

Die Herstellung der reliefverzierten Schüsseln Drag. 29 verlangte weniger Spezialwissen, als die große Anzahl von *fecit*- und *manus*-Stempeln auf dieser Gefäßform vermuten läßt. In den meisten Werkstätten werden wohl Schüsseln dieses Typs hergestellt worden sein. Anders sah es mit der Produktion von Formschüsseln aus. Ein Vergleich zwischen den - manchmal signierten - Dekorationen der Schüsseln Drag. 29 und den dazugehörigen Bodentempeln zeigt, daß zwar gewisse Sigillatafabrikanten ihre eigenen Formschüsseln

hergestellt haben, daß die meisten aber ihre Formschüsseln von darauf spezialisierten Produzenten bezogen haben.

In großen Werkstätten scheinen die Aufgaben manchmal eindeutig verteilt gewesen zu sein. Die verschiedenen Stempel von Bassus i z.B. finden sich meistens nur auf einer Grundform. Auf Grund der Kombinationen von Stempeln und Formen kann man vermuten, daß die Herstellung von Platten und Reliefschüsseln Drag. 29 meist den erfahrenen Arbeitern vorbehalten blieb. Auszubildende Töpfer durften vielleicht nur Tassen herstellen, und erst danach Teller. Da bei den ältesten großen Werkstätten - die von Acutus, Bilicatus, Cantus und Scottius - Hinweise auf eine solche Arbeitsteilung fehlen, liegt die Annahme auf der Hand, daß diese Produktionsumstellung erst nach der Mitte des 1. Jahrhunderts durchgeführt wurde - vielleicht im Rahmen einer allgemeinen Umgestaltung der Produktion, von der der Umbau um 60 n. Chr. ein Echo gewesen sein könnte.

8 KATALOG

Der Katalog der gestempelten südgallischen Terra Sigillata aus Vechten umfaßt 4797 Stempel. Die 4013 bestimmten Stempel sind nach den Fabrikantennamen geordnet. Abdrücke derselben Punze sind unter einer Nummer zusammengefaßt worden, die aus dem Anfangsbuchstaben des jeweiligen Töpfernamens und einer Ziffer besteht (A1-V96). Unter den nicht bestimmten Stempeln befinden sich 102 Fragmente, die wahrscheinlich von Namenstempeln stammen (X1-101), 567 Schriftimitationen und andere unleserliche Stempel (Y1-376) sowie 115 Fragmente solcher Stempel (Z1-115).

Jeder Katalognummer folgt - wenn möglich - der Text des betreffenden Stempels, die Angabe auf welchen Formen er in Vechten angetroffen worden ist, die zugehörigen Fund- und Inventarnummern sowie die Herkunft und Datierung des Stempels. Meistens ist außerdem ein kurzer Kommentar angefügt, der sich vor allem auf die Datierung bezieht.

Die im Katalog angeführten Parallelen sind größtenteils dem in Leeds befindlichen Archiv von B.R. Hartley und B.M. Dickinson entnommen. Die im Kommentar erwähnten datierten Fundkomplexe werden in Beilage D kurz besprochen. Wenn ein Stempel nicht aus einem datierten Kontext bekannt ist, stützt sich die Datierung meistens auf die Abmessungen und/oder die Profile der Gefäße, auf denen er sich befindet, d.h. auf die Entwicklung der Sigillataformen, so wie sie in Kapitel 6.3 geschildert worden ist.

(Übersetzung Dr. A.W. Mees und Dr. B. Pferdehirt)

- Albagnac, L. & D. Rouquette, 1971 Une officine de céramique sigillée découverte à Aspiran (Ht), *Bulletin de la Société d'Etudes Scientifiques de Sète et sa Région* 3, 88-96
- Albenque, A., 1951 Nouvelles fouilles à la Graufesenque (1950), *Revue Archéologique* 37, 175-191
- Albenque, A. & L. Balsan, 1951 Les fouilles de la Graufesenque (Campagne de 1950), *Revue du Rouergue* 5, 45-60
- Albert, R., 1973 Un ensemble céramique clos avec vase Drag 11 à Argentomagus (Indre), *Revue Archéologique du Centre de la France* 12, 95-114
- Allgaier, D., 1992 *Die glatte Sigillata der Grabungen Schoppas 1955 67 aus dem Sudvicus des Steinkastells Hofheim am Taunus*, z. pl. (ongepubliceerde scriptie Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br.)
- Amstad, S., 1984 Un ensemble céramologique du milieu du 1er siècle après J.-C. à Martigny, *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 67, 137-170
- André, F., 1869 Poteries romaines de Banassac, *Bulletin de la Société d'Agriculture, Industrie, Sciences et Arts du Département de la Lozère* 20, 27-29
- Artières, J., 1906-1911 Étymologie de la Graufesenque, *Mémoires de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 17, 493-496
- Asaro, F. e. a., 1975 Etude analytique de la provenance d'un vase signé C CIN( ) SENOVIRI trouvé à Salelles, Le Bosc (Hérault), *Gallia* 33, 225-228
- Asskamp, R., 1989 *Das südliche Oberrheingebiet in frühromischer Zeit*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 33)
- Atkinson, D., 1914 A hoard of Samian ware from Pompeii, *The Journal of Roman Studies* 4, 27-64
- Atkinson, D., 1942 *Report on excavations at Wroxeter (the Roman city of Viroconium) in the county of Salop, 1923-1927*, Oxford
- Austen, P. S., 1991 *Bewcastle and Old Penrith, A Roman outpost fort and a frontier vicus, Excavations, 1977-78*, Kendal (Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society Research Series, 6)
- Baatz, D., 1962 *Mogontiacum, Neue Untersuchungen am römischen Legionslager in Mainz*, Berlin (Limesforschungen, 4)
- Baatz, D. & F.-R. Herrmann (red.), 1982 *Die Römer in Hessen*, Stuttgart
- Balsan, L., 1950 Reprise des fouilles à la Graufesenque (Condatomagos), Campagne 1950, *Gallia* 8, 1-13
- Balsan, L., 1953 Nouveaux poinçons-matrice de la Graufesenque, *Revue Archéologique* 41, 137-147
- Balsan, L., 1963 Au sujet de deux poinçons de la Graufesenque, *Revue Archéologique du Centre de la France* 2, 29-34
- Balsan, L., 1965 Recherches archéologiques autour de Condatomago en 1965, *Revue d'Études Millavoises* 7, 13-20
- Balsan, L., 1966 Recherches archéologiques autour de Condatomago en 1966, *Revue d'Études Millavoises* 8, 23-27
- Balsan, L., 1967 La campagne de fouilles 1967 aux chantiers de la Graufesenque, *Revue d'Études Millavoises* 9, 14-16
- Balsan, L., 1969 Les fouilles de 1968 à la Graufesenque, *Revue d'Études Millavoises* 11, 11-13
- Balsan, L., 1970 Observations sur quelques estampilles de potiers de la Graufesenque, *Revue Archéologique du Centre de la France* 9, 99-109
- Balsan, L. & A. Vernhet, 1971 Une grande lagène de la Graufesenque, *Gallia* 29, 73-108
- Barbot, J., 1906 Les poteries de Banassac, *Bulletin Trimestriel de la Société d'Agriculture, Industrie, Sciences et Arts du Département de la Lozère (Ancien Gévaudan)*, 4e Trimestre, 58 v
- Barthélemy, A. & G. Depierre (red.), 1990 *La nécropole gallo-romaine des Cordiers à Mâcon*, Mâcon
- Bechert, T. & M. Vanderhoeven, 1988 *Funde aus Aschburgum, IX, Topferstempel aus Sudgallien*, Duisburg
- Beckmann, B., 1986 Die Sigillata des Limeskastells Miltenberg-Alstadt und die Frage der Errichtung des vorderen Limes, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20), 101-104
- Behrens, G., 1912 Neue Funde aus dem Kastell Mainz, *Mainzer Zeitschrift* 7, 82-109
- Behrens, G., 1913/1914 Dritter Bericht über Funde aus dem Kastell Mainz, *Mainzer Zeitschrift* 8/9, 65-93
- Behrens, G., 1920 *Bingen, Städtische Altertumssammlung*, Frankfurt a. M. (Kataloge West- und Süddeutscher Altertumssammlungen, 4)
- Bemman, H., 1984 Terra sigillata aus Abfallschichten des Bonner Legionslagers, in D. Haupt (red.), *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands, IV*, Köln (Rheinische Ausgrabungen, 23), 109-162
- Bémont, C., 1976 *Recherches méthodologiques sur la céramique sigillée, Les vases estampillés de Glanum*, Rome (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 227)
- Bémont, C., 1982 Fabrications de vases à parois fines à la Graufesenque, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 21/22, 7-15
- Bémont, C., 1987 La fosse Malaval 1 (la Graufesenque), Traitement numérique, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 25/26, 331-342
- Bémont, C., 1990-1991 La normalisation des formes lisses de la Graufesenque, Observations critiques et orientations de recherche, *Annales de Pegasus*, 15-17
- Bémont, C. e. a. (red.), 1987 *La Graufesenque, Village de potiers gallo-romains*, z. pl.
- Bémont, C. & J.-P. Jacob (red.), 1986 *La terre sigillée gallo-romaine, Lieux de production du Haut-Empire, Implantations, produits, relations*, Paris (Documents d'Archéologie Française, 6)
- Bémont, C. & A. Vernhet, 1989 Les potiers de la Graufesenque, Four collectif et organisation de la production dans un village, *Le Courrier du CNRS* 73, 44-46
- Berendsen, H. J. A., 1982 *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, Een fysisch-geografische studie*, Utrecht (Utrechtse Geografische Studies, 25)
- Berendsen, H. & S. Wynia, 1993 Oude rivierlopen rond het Fort te Vechten, *Tussen Rijn en Lek* 27, 3, 17-23
- Bet, Ph. & R. Delage, 1991 Introduction à l'étude des marques sur sigillée moulée de Lezoux, in L. Rivet (red.), *SFECAG, Actes du congrès de Cognac*, Marseille, 193-227
- Biddle, M., 1967 Two Flavian burials from Grange Road, Winchester, *The Antiquaries Journal* 47, 224-250
- Bidwell, P. & S. Speak, 1989 The Tigris boatsmen lived in luxury, *Current Archaeology* 10, 283-287
- Bird, J., 1974 The Samian ware, in H. Sheldon, Excavations at Toppings and Sun Wharves, Southwark, 1970-1972, *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society* 25, 34-41
- Bird, J. & G. Marsh, 1978 Decorated Samian, in J. Bird e. a. (red.), *Southwark excavations 1972-74*, z. pl. (London and Middlesex Archaeology Society, 1978)

- gical Society - Surrey Archaeological Society, Joint Publication 1), 96-102, 199 v., 225, 262-265, 333-337, 437-440 en 482
- Birley, E., 1932 Excavations at Chesterholm-Vindolanda, 1931, *Archaeologia Aeliana*, Fourth Series 9, 216-221
- Birley, E. & M. Birley, 1938 Fourth report on excavations at Chesterholm-Vindolanda, *Archaeologia Aeliana*, Fourth Series 15, 222-237
- Birley, R., 1977 *Vindolanda, A Roman frontier post on Hadrian's Wall*, London
- Bishop, M.C. & J.N. Dore, 1988 *Corbridge, Excavations of the Roman fort and town, 1947-80*, London (Historical Buildings and Monuments Commission for England, Archaeological Report 8)
- Bloemers, J.H.F., 1990 Lower Germany, *Plura consilio quam vi*, Proto-urban settlement developments and the integration of native society, in T. Blagg & M. Millett, *The early Roman empire in the West*, Oxford, 72-86
- Bloemers, J.H.F. & H. Sarfaty, 1976 A Roman settlement at De Woerd, Valkenburg (South Holland), I, The potters' stamps, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 26, 133-161
- Bogaers, J.E., 1967 Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Nijmegen im 2. Jahrhundert nach Christus, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Köln-Graz, 54-76
- Bogaers, J.E., 1971 Voorburg-Arentsburg, Forum Hadriani, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 52, 128-138
- Bogaers, J.E., 1972 Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania inferior, *Bonner Jahrbücher* 172, 310-333
- Bogaers, J.E., 1986 Regensburger Ratsel, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20), 127-134
- Bogaers, J.E., 1990 Een epigrafische puzzel, Een bouwinscriptie uit de noordelijke zijtak van de Rijn op het Marktveld te Valkenburg (Z.-H.), in E.J. Bult & D.P. Hallewas (red.), *Graven bij Valkenburg, III, Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 53-56
- Bogaers, J.E., J.K. Haalebos e.a., 1976 Opgravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen, I (Berg en Dalseweg-Huygensweg, 1973-1974), *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 57, 149-196
- Bogaers, J.E., J.K. Haalebos e.a., 1977 Opgravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen, II (ten oosten en noorden van de Praetoriumstraat, 1974-1975), *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 58, 73-157
- Bogaers, J.E., J.K. Haalebos e.a., 1980 Opgravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen, III (Canisiuscollege, Hoge Veld, 1975-1977), *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 61, 39-111
- Bogaers, J.E., J.K. Haalebos e.a., 1988 Opgravingen op het terrein van het voormalige Canisiuscollege, 1987, *Numaga* 35, 25-41
- Bogaers, J.E. & C.B. Ruger (red.), 1974 *Der Niedergermanische Limes, Materialien zu seiner Geschichte*, Köln (Kunst und Altertum am Rhein, 50)
- Boon, G.C., 1978a Excavations on the site of a Roman quay at Caerleon, and its significance, in G.C. Boon (red.), *Monographs and collections relating to excavations financed by H.M. Department of the Environment in Wales, I, Roman sites*, Cardiff, 1-24
- Boon, G.C., 1978b Sigillata, in G.C. Boon (red.), *Monographs and collections relating to excavations financed by H.M. Department of the Environment in Wales, I, Roman sites*, Cardiff, 85-97
- Boon, G.C., 1986 The Samian ware, in J.D. Zienkiewicz, *The legionary fortress baths at Caerleon, II, The finds*, Cardiff, 39-49
- Boudon, A., e.a., 1988 Le site gallo-romain du Claux, La Canourgue, *Lozère Archéologie* 5, 1988, 10-13
- Braat, W.C., 1939 Opgravingen te Vechten 1931-32 en 1936-37, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks 20, 47-65
- Braat, W.C., 1940 Een terra-sigillata kom uit Vechten, uit het atelier van Bassus en Coelius van La Graufesenque, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks 21, 1-3
- Brand, H. & J. Brand (red.), 1988 *De Hollandse Waterlinie*, Utrecht-Antwerpen³
- Breeze, D.J. & B. Dobson, 1985 Roman military deployment in north England, *Britannia* 16, 1-19
- Breeze, D.J. & B. Dobson, 1987 *Hadrian's wall*, London³
- Breuer, J., 1931 Les objets antiques découverts à Ubbbergen près Nimègue, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks 12, 27-121
- Brunsting, H., 1937 *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen, Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam (Archaeologisch-Historische Bijdragen, 4)
- Brunsting, H., 1949 Een opgraving van Reuven en Leemans bij het fort Krayenhoff te Nijmegen in 1834, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks 30, 47-65
- Brunsting, H., 1952 Legerplaats van Leg. X Gem., *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 3, 8 v
- Brunsting, H. e.a., 1940-1944 De vondstenlijst (vondsten voorkomende op de gereproduceerde opgravingskaarten), in A.E. van Giffen, *De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae)*, I, De opgravingen in 1941, *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 25-28, 181-189
- Buchelius, A., 1643 *Ioannes de Beka canonicus Ultrajectinus, et Wilhelmus Heda praepositus Arnhemensis, de episcopis Ultrajectinis*, Utrecht
- Bushe-Fox, J.P., 1914 *Second report on the excavations on the site of the Roman town at Wroxeter, Shropshire, 1913*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 2)
- Byvanck, A.W., 1935 *Excerpta Romana, De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland, II*, 's-Gravenhage (Rijks Geschiedkundige Publicatieën, 81)
- Byvanck, A.W., 1947 *Excerpta Romana, De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland, III*, 's-Gravenhage (Rijks Geschiedkundige Publicatieën, 89)
- Carrington, P., 1977 The planning and date of the Roman legionary fortress at Chester, *Journal of the Chester Archaeological Society* 60, 35-42
- Casey, P.J., 1974 Excavations outside the north-east gate of Segontium, 1971, *Archaeologia Cambrensis* 123, 54-77
- Cavaroc, M., 1961 Épigraphiques inédits sur céramiques de Banassac (Lozère), *Ogam* 13, 431-436
- Cavaroc, M., 1964 Les marques de potiers gallo-romains, *Revue Archéologique du Centre de la France* 3, 143-153
- Cérès, Abbé, 1881-1886 Fouilles à la Graufesenque, près Millau, *Mémoires de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 13, 198-203
- Cérès, Abbé, 1887-1893a Compte rendu de fouilles à la Graufesenque, *Mémoires de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 14, 23-30
- Cérès, Abbé, 1887-1893b Note sur les poteries celtiques, gauloises et romaines du département de l'Aveyron et des parties voisines du département de la Lozère, *Mémoires de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 14, 448-458
- Chenet, G. & G. Gaudron, 1955 *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, Paris 1955 (Gallia, Supplément 6)
- Collis, J., 1976 The Roman burial from Crabwood, Sparsholt, Hants, *Proceedings of the Hampshire Field Club and Archaeological Society* 33, 69-72
- Comfort, H., 1959a Terra sigillata, in T. Frank (red.), *An economic survey of ancient Rome, V, Rome and Italy of the Empire*, Paterson, 188-194
- Comfort, H., 1959b An Arretine-type signature from Lezoux, *American Journal of Archaeology* 63, 179 v

- Crummy, P., 1988 Colchester (Camulodunum/Colonia Victriciensis), in G Webster (red.), *Fortress into city, The consolidation of Roman Britain, first century AD*, London, 24-47
- Cunliffe, B W., 1971 *Excavations at Fishbourne 1961-1969, I, The site*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 26)
- Curle, J., 1911 *A Roman frontier post and its people, The fort of Newstead in the parish of Melrose*, Glasgow
- Daniëls, M P M., 1955 *Noviomagus, Romeins Nijmegen*, Nijmegen
- Dannell, G., 1966 Samian report, in B R K Dunnett, *Excavations on North Hill, Colchester, The Archaeological Journal* 123, 58-61
- Dannell, G B., 1971 The Samian pottery, in B W Cunliffe, *Excavations at Fishbourne 1961-1969, II, The finds*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 27), 260-316
- Dannell, G B., 1975 Decorated Samian, in Hopley 1975, 25 v
- Dannell, G., 1985 The Samian ware, Discussion and conclusions, in Niblett 1985, 83-91
- Dannell, G B., 1986 Decorated Samian forms, in I M Stead & V Rigby, *Baldock, The excavation of a Roman and pre-Roman settlement, 1968-72*, London (Britannia Monograph Series, 7), 213-222
- Dannell, G B., 1991 Decorated Samian, in Holbrook/Bidwell 1991, 55-71
- Dannell, G B., e.a., 1990-1991a Preliminary information about the Dragendorff form 29s found in the Fosse Malaval, *Annales de Pegasus*, 61 v
- Dannell, G B., e.a., 1990-1991b A re-examination of the collections of the Abbé Frédéric Hermet and Dieudonné Rey, *Annales de Pegasus*, 63
- Dannell, G & B R Hartley, 1978 The Samian, in J Collis, *Winchester excavations, II, 1949-1960, Excavations in the suburbs and the western part of the town*, Winchester, 98-102 en 104-107
- Darling, M J & M J Jones, 1988 Early settlement at Lincoln, *Britannia* 19, 1-57
- Dausse, L., 1990 Réapparition d'un lot de céramiques sigillées de la Graufesenque, *Procès-Verbaux des Séances de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 45, 591-607
- Davies, J L., 1980 Roman military deployment in Wales and the Marches from Claudius to the Antonines, in W S Hanson & L J F Keppie (red.), *Roman frontier studies* 1979, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 71), 255-277
- Dechelette, J., 1904 *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine (narbonnaise, aquitaine et lyonnaise), I*, Paris
- Delgado, M., e.a., 1975 *Fouilles de Conimbriga, IV, Les sigillées*, Paris
- Delort, E., 1948 L'atelier de Satio, Vases unis, 3000 marques, *Mémoires de l'Académie Nationale de Metz* 118, 95-126
- Dickinson, B M., 1984 The Samian ware, in Frere 1984, 175-199
- Dickinson, B M., 1985a The Samian stamps from the cremation groups, in Niblett 1985, microfiche 1 A13-14
- Dickinson, B M., 1985b The potters' stamps on Samian ware, in Niblett 1985, microfiche 2 E1-6
- Dickinson, B M., 1986a Samian pottery from the civil settlement, Doncaster, in P C Buckland & J R Magilton, *The archaeology of Doncaster, I, The Roman civil settlement*, Oxford (British Archaeological Reports, British Series, 148), 117-142
- Dickinson, B M., 1986b The Samian potters' stamps, in I M Stead & V Rigby, *Baldock, The excavation of a Roman and pre-Roman settlement, 1968-72*, London (Britannia Monograph Series, 7), 202-212
- Dickinson, B., 1989 The potters' stamps, in J Britnell, *Caersws vicus, Powys, Excavations at the Old Primary School, 1985-86*, Oxford (British Archaeological Reports, British Series, 205), 81 v
- Dickinson, B., 1990 The Samian ware, in M R McCarthy, *A Roman, Anglian and medieval site at Blackfriars Street, Carlisle, Excavations 1977-9*, Kendal (Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society Research Series, 4), 213-236
- Dickinson, B., 1991a Samian potters' stamps, in Holbrook/Bidwell 1991, 46-55
- Dickinson, B M., 1991b Samian pottery, in Austen 1991, 112-135
- Dickinson, B M., 1992 The Samian ware, in J Hinchliffe e.a., *Roman Warrington, Excavations at Wilderspool 1966-9 and 1976*, Manchester (Britannia Monograph, 2), 120-123
- Dickinson, B., e.a., 1968 Makers' stamps on plain Samian, in B W Cunliffe, *Fifth report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 23), 125-148
- Dickinson, B & B R Hartley, 1988a Samian potters' stamps from Corbridge, in Bishop/Dore 1988, 221-228
- Dickinson, B M & B R Hartley, 1988b Samian pottery, in E Martin, *Burgh, The Iron Age and Roman enclosure*, Ipswich (East Anglian Archaeology Report 40), 30-34
- Dickinson, B M & B R Hartley, 1992 The Samian ware, in J Hinchliffe, e.a., *Roman Warrington, Excavations at Wilderspool 1966-9 and 1976*, Manchester (Britannia Monograph, 2), 31-41
- Dickinson, B M & B R Hartley, 1993 Illustrated Samian, in J Monaghan, *Roman pottery from the fortress, 9 Blake Street, York* (The Archaeology of York, 16/7), 745-769
- Dieulafait, C & F Dieulafait, 1990-1991 Applications de l'informatique à l'étude des styles de potiers, *Annales de Pegasus*, 51 v
- Dool, J., H Wheeler e.a., 1985 Roman Derby, *Excavations 1968-1983, Derbyshire Archaeological Journal* 105
- Doran, J E & F R Hodson, 1975 *Mathematics and computers in archaeology*, Edinburgh
- Dore, J N., 1983 The Samian, in R Miket, *The Roman fort at South Shields, Excavation of the defences 1977-1981*, z pl., 53-60
- Dore, J N & J P Gillam, 1979 *The Roman fort at South Shields, Excavations 1875-1975*, Newcastle (The Society of Antiquaries of Newcastle upon Tyne Monograph Series, 1)
- Down, A., 1974 *Chichester Excavations, II*, Chichester
- Drack, W., 1944 Die Terra sigillata-Stempel aus Baden-Aquae Helveticae, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 6, 164-176
- Dragendorff, H., 1895 Terra sigillata, Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik, *Bonner Jahrbucher* 96-97, 18-155
- Dragendorff, H., 1907 Neue Terra-Sigillata-Funde aus Hedderheim, I, Die Terra-Sigillata-Funde aus dem Erweiterungslager, *Mitteilungen über Römische Funde in Hedderheim* 4, 145-149
- Drexel, F., 1927 Römische Sigillataservices, *Germania* 11, 51-53
- Driel-Murray, C van & M Gechter, 1984 Funde aus der fabrica der legio I Minervia am Bonner Berg, in D Haupt (red.), *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands, IV*, Köln (Rheinische Ausgrabungen, 23), 1-83
- Duhamel, P., 1978/1979 Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale, Protohistoire, monde celtique et Gaule romaine, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10, 49-76
- Dunning, G C., 1945 Two fires of Roman London, *The Antiquaries Journal* 25, 48-77
- Durand-Lefebvre, M., 1946 Étude sur les vases de Montans du Musée Saint-Raymond de Toulouse, *Gallia* 4, 137-194
- Durand-Lefebvre, M., 1954 Étude sur la décoration des vases de Montans, *Gallia* 12, 73-88
- Durand-Lefebvre, M., 1963 *Marques de potiers gallo romains trouvées à Paris et conservées principalement au Musée Carnavalet*, Paris
- Ebnother, Ch., e.a., 1994 Le dépôt de céramique du vicus de Vitodurum-Oberwinterthur (Suisse), Rapport préliminaire, in L Rivet (red.), *SFECAG, Actes du congrès de Millau*, Marseille, 127-131
- Ebnother, Ch & L Eschenlohr, 1985 Das römische Keramiklager von Oberwinterthur-Vitodurum, *Archäologie der Schweiz* 8, 251-258
- Eschbaumer, P & A Faber, 1988 Die sudgallische Reliefsigillata, Kritische Bemerkungen zur Chronologie und zu Untersuchungsmethoden, Eine

- Stellungnahme zu dem Aufsatz von B. Pferdehirt im Jahrbuch RGZM 33, 1986, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 13, 223-247
- Ettlinger, E., 1949 *Die Keramik der Augster Thermen (Insula XVII), Ausgrabung 1937-38*, Basel (Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, 6)
- Ettlinger, E., 1959/1960 Vindonissa, Grabungen Areal Oelhafen, Die Keramik, *Jahresbericht der Gesellschaft Pro Vindonissa*, 24-31
- Ettlinger, E., 1961 Ein Teller des CANTVS, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 3, 15-17
- Ettlinger, E., 1969/1970 Frühkaiserzeitliche Sigillaten aus Baden-Aquae Helveticae, *Jahresbericht der Gesellschaft Pro Vindonissa*, 82-105
- Ettlinger, E., 1975/1978 Stempel auf römischer Keramik von der Engehalbinsel Bern, *Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums* 55-58, 115-144
- Ettlinger, E., 1983 *Novaesium, IX, Die italische Sigillata von Novaesium*, Berlin (Lamesforschungen, 21)
- Ettlinger, E., e a., 1990 *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Bonn (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 10)
- Ettlinger, E. & R. Fellmann, 1955 Ein Sigillata-Depotfund aus dem Legionslager Vindonissa, *Germania* 33, 364-373
- Evans, D.E., 1967 *Gaulish personal names, A study of some continental Celtic formations*, Oxford
- Faber, A., 1994 *Das römische Auxiliarkastell und der Vicus von Regensburg-Kumpfmühl*, München (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 49)
- Fasold, P., 1991 Ein Brunnen mit Dendro-Datum aus der domitianischen Okkupationszeit der Wetterau, *Saalburg-Jahrbuch* 46, 83-95
- Fasold, P., 1993 *Das römisch-norische Graberfeld von Seebruck-Bedaum*, Kallmunz/Opf. (Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, A 64)
- Feugère, M., e a., 1977 Céramiques ornées d'époque Tibère-Claude trouvées à Roanne (Loire), *Figlina* 2, 107-126
- Fiches, J.-L., 1978 Les coupes Drag 29 en Languedoc-Roussillon, *Figlina* 3, 43-70
- Fiches, J.-L., e a., 1978 Un lot de vases sigillés des premières années du règne de Néron dans l'un des ports de Narbonne, *Archaeonautica* 2, 185-219
- Fiches, J.-L., e a., 1979 Formule latine sur un vase sigillé, Découverte d'un fragment inscrit, appartenant à la coupe Drag 29 de Balaruc-le-Vieux, *Revue Archeologique de Narbonnaise* 12, 255-263
- Fiches, J.-L. & P.-Y. Genty, 1980 La céramique sigillée de Ruscino, Estampilles et formes estampillées, in Barriol, G. (red.), *Ruscino, Château-Roussillon, Perpignan (Pyrénées-Orientales), I, État des travaux et recherches en 1975*, Paris (Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 7), 271-301
- Filtzinger, Ph., 1960 Kastell Koblenz, *Bonner Jahrbucher* 160, 168-203
- Filtzinger, Ph., e a. (red.), 1976 *Die Römer in Baden-Württemberg*, Stuttgart-Aalen²
- Fischer, Ch., 1968 Zum Beginn der Terra-sigillata-Manufaktur von Rheinzabern, *Germania* 46, 321-323
- Fischer, Ch., 1969 *Die Terra-sigillata-Manufaktur von Sinzig am Rhein*, Düsseldorf (Rheinische Ausgrabungen, 5)
- Fischer, Ch., 1973 Stempel auf glatter Terra sigillata, in U. Fischer, *Grabungen im römischen Steinkastell von Hedderheim 1957-1959*, Frankfurt a.M. (Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte, 2), 219-225
- Fischer, Th., 1983/1984 Ein Keller mit Brandschutt aus der Zeit der Markomannenkriege (170/175 n. Chr.) aus dem Lagerdorf des Kastells Regensburg-Kumpfmühl, *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 24/25, 24-64
- Fischer, U., 1961 Das Ende des Steinkastells von Hedderheim, Zur Datierung des späten sudgallischen Importes und der Reformen am chattischen Limes, *Germania* 39, 164-166
- Fitzpatrick, A., 1986 Camulodunum and the early occupation of south-east England, Some reconsiderations, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20), 35-41
- Flobert, P., 1992 Les graffiti de la Graufesenque, Un témoignage sur le gallo-latin sous Neron, in M. Iliescu & W. Marxgut (red.), *Latn vulgaire, latin tardif, III*, Tübingen, 103-114
- Folzer, E., 1913 *Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen*, Bonn (Römische Keramik in Trier, 1)
- Fontenay, M. de, 1874 Inscriptions céramiques gallo-romaines découvertes à Autun, suivies des inscriptions sur verre, bronze, plomb et schiste de la même époque trouvées au même lieu, *Mémoires de la Société Éduenne* 3, 332-449
- Forrer, R., 1911 *Die römischen Terrasigillata-Töpfereien von Heiligenberg-Dinsheim und Itenweiler im Elsass, Ihre Brennofen, Form- und Brenngeräte, ihre Künstler, Fabrikanten u. Fabrikate*, Stuttgart
- Fox, A. & W. Ravenhill, 1972 The Roman fort at Nanstallon, Cornwall, *Britannia* 3, 56-111
- Fremersdorf, F., 1933 Römische und fränkische Gräber bei der Severinskirche in Köln, *Bonner Jahrbucher* 138, 22-80
- Frère, S., 1972 *Verulamium excavations, I*, London 1972 (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 28)
- Frère, S., 1984 *Verulamium excavations, III*, Oxford 1984 (Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 1)
- Frère, S.S., 1987a Brandon Camp, Herefordshire, *Britannia* 18, 49-92
- Frère, S., 1987b *Britannia, A history of Roman Britain*, London-New York³
- Frère, S.S. & J.K. St. Joseph, 1974 The Roman fortress at Longthorpe, *Britannia* 5, 1-129
- Frère, S.S. & J.J. Wilkes, 1989 *Strageath, Excavations within the Roman Fort, 1973-86*, London (Britannia Monograph Series, 9)
- Fritsch, O., 1910a *Römische Gefässe aus Terra Sigillata von Riegel am Kaiserstuhl*, Karlsruhe (Veröffentlichungen des Karlsruher Altertumsvereins, 4)
- Fritsch, O., 1910b *Die Terra-Sigillata-Funde der städtischen historischen Sammlungen in Baden Baden*, Baden-Baden
- Fritsch, O., 1913 *Terra-Sigillata Gefässe, gefunden im Grossherzogtum Baden*, Karlsruhe
- Furger, A.R., 1992 Archäologischer Teil, in A.R. Furger & S. Deschler-Erb, *Das Fundmaterial aus der Schichtenfolge beim Augster Theater, Typologische und osteologische Untersuchungen zur Grabung Theater-Nordwestecke 1986/87*, Augst (Forschungen in Augst, 15), 15-354
- Garcia, D. & D. Oriac, 1981 Catalogue des estampilles sur céramique sigillée du site de 'Peyre Plantade' à Clermont-l'Hérault, *Archéologie en Languedoc* 4, 59-68
- Geissner, V., 1904 *Die im Mainzer Museum befindlichen Sigillata-Gefässe der nachaugusteischen Zeit und ihre Stempel*, Mainz (Deutsche Schulprogramme, 755)
- Geissner, V., 1907 *Die im Mainzer Museum befindlichen Sigillata-Gefässe und ihre Stempel, I. Nachtrag*, Mainz (Deutsche Schulprogramme, 811)
- Genty, P.-Y., 1974-1975 Observations sur l'habitat lié aux ateliers de potiers gallo-romains d'Aspiran (Hérault), *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de Sete et sa Région* 6-7, 45-65
- Genty, P.-Y. & J.-L. Fiches, 1978 L'atelier de potiers gallo-romain d'Aspiran (Hérault), Synthèse des travaux de 1971 à 1978, *Figlina* 3, 71-92
- Giffen, A.E. van, 1944-1948 Inheemse en Romeinse terpen, Opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten, *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek* 29-32
- Giffen, A.E. van, 1948-1953 De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae), II, De opgravingen in 1942-'43 en in 1946-1950, *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek* 33-37, 1-209

- Giroussens, Ch., 1983 La céramique sigillée marbrée de l'anse St-Gervais à Fos-sur-Mer, *Bulletin des Amis du Vieil Istres* 6, 11-19
- Giroussens, Ch., 1986 *Les fouilles de Fos-sur-Mer, La céramique sigillée du Musée d'Istres*, Istres
- Giry, Abbé & G Fédère, 1972 Répertoire et carte archéologiques de l'Hérault, I, Les cantons de Béziers, *Bulletin de la Société Archéologique, Scientifique et Littéraire de Béziers (Hérault)*, Cinquième Série 8, 67-121
- Glasbergen, W., 1940-1944a Versierde Claudisch-Neronische terra sigillata van Valkenburg Z H, in A E van Giffen, De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z H) (Praetorium Agrippinae), I, De opgravingen in 1941, *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 25-28, 206-217
- Glasbergen, W., 1940-1944b Pottenbakkersstempels op terra sigillata van Valkenburg Z H, in A E van Giffen, De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z H) (Praetorium Agrippinae), I, De opgravingen in 1941, *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 25-28, 218-236
- Glasbergen, W., 1948 Terra sigillata uit de thermenopgraving te Heerlen-Conovalum, *L'Antiquité Classique* 17, 237-262
- Glasbergen, W., 1948-1953 Pottenbakkersstempels op terra sigillata van Valkenburg Z H (1942), in Van Giffen 1948-1953, 127-148
- Glasbergen, W., 1967 *De Romeinse castella te Valkenburg Z.H., De opgravingen in de dorpsheuvel in 1962*, Groningen (Cingula 1)
- Glasbergen, W. & S M E van Lith, 1977 Italische und frühe südgalische Terra sigillata aus Velsen (Provinz Nord-Holland), *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 17/18, 5-21
- Glasbergen, W. & M Polak, 1989 Pottenbakkersstempels op terra sigillata, in Ozinga e a 1989, 139-142
- Godard, C., 1992 Une réserve de céramiques de l'époque de Claude à Vienne (Isère), in L Rivet (red.), *SFECAG, Actes du congrès de Tournai*, Marseille, 239-264
- Goethert-Polaschek, K., 1977 *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Mainz (Trierer Grabungen und Forschungen, 9)
- Goudineau, Ch., 1968 *Fouilles de l'École Française de Rome à Bolsena (Poggio Moscini) 1962-1967, IV, La céramique arétine lisse*, Paris (École Française de Rome, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Suppléments, 6)
- Gourvest, J., 1967 Notes de céramologie, *Revue Archéologique du Centre de la France* 6, 25-31
- Green, Ch., 1935 *Second catalogue of potters' stamps on terra sigillata found in Gloucester*, Gloucester (Public Museum Gloucester, Occasional Papers, 2)
- Greenacre, M J., 1993 *Correspondence analysis in practice*, London enz
- Greene, K., 1979 Invasion and response, Pottery and the Roman army, in B C Burnham & H B Johnson (red.), *Invasion and response, The case of Roman Britain*, Oxford (British Archaeological Reports, British Series, 73), 99-106
- Greep, S., 1980-1982 A Samian bowl of the potter Albinus from Verulamium, *Hertfordshire Archaeology* 8, 205-207
- Grimes, W F., 1930 Holt, Denbighshire, The works-depôt of the Twentieth Legion at Castle Lyons, *Y Cymmrodor* 41
- Groot, J de, 1951 Quelques fragments de calices en terre sigillée du Musée d'Utrecht, *Mnemosyne*, Quarta Series 4, 267-271
- Groot, J de, 1960 Masclius von La Graefesenque, *Germania* 38, 55-65
- Groot, J de, 1965 Coelus und Bassus, *Germania* 43, 91-102
- Groot, J de, 1973 Un gobelet de Xanthus découvert à Fectio-Vechten (Pays-Bas), in W A van Es e a. (red.), *Archeologie en historie*, Bussum, 301-314
- Guéry, R., 1979 Les marques de potiers sur terra sigillata découvertes en Algérie, *Antiquités Africaines* 13, 23-97
- Gunneweg, J., 1990 The origin of sigillata ware from the Bonner Berg near Bonn, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 27/28, 7-14
- Gunneweg, J. e a., 1994 Interregional contacts between Tell en-Nasbeh and littoral Philistine centres in Canaan during Early Iron Age I, *Archaeometry* 36, 227-239
- Gysseling, M. & A C F Koch (red.), 1950 *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, 2 pl (Bouwstenen en Studien voor de Geschiedenis en de Lexicografie van het Nederlands, 1)
- Haalebos, J K., 1972 Nijmegen, Castra Leg X Gemina, *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, *35-*37
- Haalebos, J K., 1976 Munten uit Maurik, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 57, 197-226
- Haalebos, J K., 1977 Zwammerdam, Nigrum Pullum, Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes, Amsterdam (Cingula 3)
- Haalebos, J K., 1979 PRIMVS, CELADVS and SENICIO, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 19/20, 121-135
- Haalebos, J K., 1986 Ausgrabungen in Woerden (1975-1982), in *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20), 169-174
- Haalebos, J K., 1992 Italische Topfer in Nijmegen (Niederlande)? *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 31/32, 365-381
- Haalebos, J K., e a., 1991 Über Topfer und Fabriken verzierter Terra sigillata des ersten Jahrhunderts, *Archaeologisches Korrespondenzblatt* 21, 79-91
- Haalebos, J K., e a., 1993 Castra en canabae, Opgravingen op het terrein van het voormalige Canisiuscollege te Nijmegen, 1987-1992, *Jaarboek Numaga* 40, 7-36
- Haalebos, J K. & A Koster, 1981 Marbled ware from the Netherlands, in A C Anderson & A S Anderson (red.), *Roman pottery research in Britain and North-West Europe*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 123), 69-92
- Haalebos, J K. & J H M Verlinden, 1975 Terra sigillata, in J E Bogaers, J K Haalebos e a., Problemen rond het Kops Plateau, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 56, 134-145
- Habert, Th., 1893 *La poterie antique parlante, Monographie contenant plus de 1800 noms et marques de potiers gallo-romains, 37 planches, intéressant l'Aube, la Côte-d'Or, la Marne, la Haute-Marne et l'Yonne*, Paris
- Hagen, J., 1906 Ausgewählte römische Gräber aus Köln, *Bonner Jahrbücher* 114/115, 379-434
- Hallewas, D P. & R M van Dierendonck, 1993 The Valkenburg-Marktveeld and Valkenburg-the Woerd excavations, 1985-1988, A preliminary report, in R M van Dierendonck e a. (red.), *The Valkenburg Excavations 1985-1988, Introduction and Detail Studies*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 15, Valkenburg Project, 1), 11-46
- Hanson, W S., 1980 The first Roman occupation of Scotland, in W S Hanson & L J F Keppie (red.), *Roman frontier studies 1979*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 71), 15-43
- Hanson, W S., e a., 1979 The Agricola supply base at Red House, Corbridge, *Archaeologia Aeliana*, Fifth Series 7, 1-97
- Hanson, W S & D B Campbell, 1986 The Brigantes, From clientage to conquest, *Britannia* 17, 73-89
- Hanson, W S & G S Maxwell, 1983 *Rome's North West frontier, The Antonine wall*, Edinburgh
- Hartley, B R., 1952 Excavations at Heronbridge 1947-48, *Journal of the Chester and North Wales Architectural, Archaeological and Historic Society* 39, 6-19
- Hartley, B R., 1959 Samian ware, in C M Daniels, The Roman bath house at Red House, Beau Front, near Corbridge, *Archaeologia Aeliana*, Fourth Series 37, 158-160
- Hartley, B R., 1971-1973 Samian, in B Hobley, Excavations at 'The Lunt' Roman military site, Baginton, Warwickshire, 1968-71, Second interim report, *Birmingham and Warwickshire Archaeological Society Transactions* 85, 44-50

- Hartley, B R, 1972a The Roman occupations of Scotland, The evidence of Samian ware, *Britannia* 3, 1-55
- Hartley, B R, 1972b The Samian ware, in Frere 1972, 216-262
- Hartley, B R, 1974a The Samian stamps, in Down 1974, 5 v
- Hartley, B R, 1974b The Samian, in Frere/St Joseph 1974, 91-96
- Hartley, B R, 1977 Some wandering potters, in J Dore & K Greene, *Roman pottery studies in Britain and beyond*, Oxford (British Archaeological Reports, Supplementary Series, 30), 251-261
- Hartley, B R, 1979 The Samian ware, in Webster 1979, 84 v
- Hartley, B, 1980 The Brigantes and the Roman army, in K Branigan (red.), *Rome and the Brigantes, The impact of Rome on northern England*, Sheffield, 2-7
- Hartley, B R, 1981 The early Roman military occupation of Lincoln and Chester, in A C Anderson & A S Anderson (red.), *Roman pottery research in Britain and North-West Europe*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 123), 239-247
- Hartley, B R 1981-1982 The Samian pottery, in A A Round, Excavations at Wall (Staffordshire), 1968-1972, on the site of the Roman forts (Wall excavation report, 12), *Transactions of the South Staffordshire Archaeological and Historical Society* 23, 17-26
- Hartley, B R, 1985 The Samian ware, in Pitts/St. Joseph 1985, 314-322
- Hartley, B R, 1987a The stamps, in G B Dannell & J P Wild, *Longthorpe, II, The military works-depot*, London (Britannia Monograph Series, 8), 125
- Hartley, B R, 1987b The Samian, in Frere 1987a, 80-84
- Hartley, B R, 1988 Plus ça change, or reflections on the Roman forts of Yorkshire, in J Price & P R Wilson (red.), *Recent research in Roman Yorkshire*, Oxford (British Archaeological Reports, British Series, 193), 153-159
- Hartley, B R, 1989 Samian potters' stamps and decorated ware, in Frere/Wilkes 1989, 212-218
- Hartley, B, e a, 1975 Samian ware, in V A Maxfield & A Reed, Excavations at Ebchester Roman fort 1972-3, *Archaeologia Aeliana*, Fifth Series 3, 80-88
- Hartley, B R & B Dickinson, 1966-1967 Samian, in B Hobley, A Neronian-Vespasianic military site at 'The Lunt', Baginton, Warwickshire, *Birmingham Archaeological Society Transactions and Proceedings* 83, 85-87, 89 v, 92-94, 96 en 98 v
- Hartley, B R & B Dickinson, 1978a The Samian stamps, in A Down, *Chichester Excavations, III*, Chichester, 234-241
- Hartley, B R & B Dickinson, 1978b Stamped Samian, in J Bird e a (red.), *Southwark excavations 1972-74*, 2 pl (London and Middlesex Archaeological Society - Surrey Archaeological Society, Joint Publication 1), 95 v, 199, 225, 233-235, 261 v, 332 v, 436 v, 469 v en 481
- Hartley, B R & B Dickinson, 1979 The potter's stamps, in Dore/Gillam 1979, 100-106
- Hartley, B R & B Dickinson, 1981 The Samian stamps, in A Down, *Chichester Excavations, V*, Chichester, 269-273
- Hartley, B R & B Dickinson, 1982 The Samian, in Wachter/McWhurr 1982, 119-146
- Hartley, B R & B Dickinson, 1985a The Samian ware, in Dool/Wheeler e a 1985, 181-188
- Hartley, B R & B Dickinson, 1985b Samian stamps, in R B White, Excavations in Caernarfon 1976-77, *Archaeologia Cambrensis* 134, 78 v
- Hartley, B R & B M Dickinson, 1993 The Samian stamps, in W H Manning, *Report on the excavations at Usk, 1965-1976, The Roman pottery*, Cardiff, 205-214
- Hartley, B R & H Pengelly, 1976 Samian ware, in Stead 1976, 102-116
- Haverfield, F, 1915 Conspectus of potters' stamps on plain Samian ware found at Corbridge, 1906-14, *Archaeologia Aeliana*, Third Series 12, 273-286
- Hawkes, C F C & M R Hull, 1947 *Camulodunum, First report on the excavations at Colchester, 1930 1939*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 14)
- Hayter, G C F, 1932 Potters' stamps, in J P Bushe-Fox, *Third report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 10), 123-165
- Hayter, G C F, 1949 Potters' marks, in J P Bushe-Fox, *Fourth report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 16), 184-253
- Hédan, E & A Vernhet, 1974 Représentations d'Hercule sur les sigillées de la Graufesenque, 9e Congrès national des sociétés savantes, *Archéologie*, Besançon, 287-301
- Heiligmann, J, 1990 *Der 'Alb-Limes', Ein Beitrag zur römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 35)
- Heinzel, E, 1971 Zur kelto-römischen Siedlung Mainz-Weisenau, *Mainzer Zeitschrift* 66, 165-172
- Helmer, L, 1991 *La céramique sigillée, 30 ans de recherches archéologiques sur le site d'Ehl-Benfeld*, Haguenau
- Hénaux, F, 1906 Découverte d'antiquités belgo-romaines à Vervoz (Clavier), *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 36, 95-123
- Henderson, C, 1988 Exeter (Isca Dumnoniorum), in G Webster (red.), *Fortress into city, The consolidation of Roman Britain, first century AD*, London, 91-119
- Hermet, F, 1923 *Les graffiti de la Graufesenque, près Millau (Aveyron)*, Rodez
- Hermet, F., 1934 *La Graufesenque (Condatomago)*, Paris
- Heukemes, B, 1964 *Römische Keramik aus Heidelberg*, Bonn (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 8)
- Hind, J G F, 1989 The invasion of Britain in A D 43, An alternative strategy for Aulus Plautius, *Britannia* 20, 1-21
- Hinz, H, 1984 Römische Gräber in Xanten, Grabungen 1962-1965, in D Haupt (red.), *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands, IV*, Köln (Rheinische Ausgrabungen, 23), 301-370
- Hobley, A S, 1989 The numismatic evidence for the post-Agricolan abandonment of the Roman frontier in northern Scotland, *Britannia* 20, 69-74
- Hobley, B, 1975 'The Lunt' Roman fort and training school for Roman cavalry, Baginton, Warwickshire, Final report, Excavations (1972-1973) with conclusions, *Birmingham and Warwickshire Archaeological Society Transactions* 87, 1-56
- Hobley, B, 1980 Military considerations in the Lower Thames valley during the A.D. 43 campaigns and their relevance to the origins of Londinium, in W S Hanson & L J F Keppie (red.), *Roman frontier studies 1979*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 71), 311-316
- Hockmann, O, 1989 Römische Schiffsfunde westlich des Kastells Oberstimm, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 70, 321-350
- Hoffmann, B, e a, 1989 Some new results of early ceramic-products of La Graufesenque, in Y Maniatis (red.), *Archaeometry, Proceedings of the 25th International Symposium*, Amsterdam enz., 585-591
- Hoffmann, B & M Picon, 1990-1991 Ateius à la Graufesenque, *Annales de Pegasus*, 3-11
- Hoffmann, B & A Vernhet, 1990 Eine arretinische Formschiessel aus La Graufesenque? *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 27/28, 147 v
- Hoffmann, B & A Vernhet, 1992 Imitations de décors arétins à la Graufesenque, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 31/32, 177-193
- Hofmann, B, 1965 Essai de datation de la céramique sigillée de Banassac, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 7, 39-65
- Hofmann, B, 1966 Oves et marques de potiers de Banassac (fouilles 1961-1964), *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 8, 23-44
- Hofmann, B, 1970 Aperçu général sur nos fouilles à Banassac (Lozère), *Forum* 1, 3-15

- Hofmann, B., 1977 Les exportations de céramiques sigillées de Banassac vers les provinces danubiennes de l'Empire romain, *Caesarodunum* 12, 410-417
- Hofmann, B., 1988 *L'atelier de Banassac*, Gonfaron (Revue Archéologique Sites, Hors-Série 33)
- Holbrook, N. & P.T. Bidwell, 1991 *Roman finds from Exeter*, Exeter (Exeter Archaeological Reports, 4)
- Holder, A., 1896 *Alt-celtischer Sprachschatz, I*, Leipzig 1896
- Holwerda, J.H., 1908 *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Afdeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden*, z pl
- Holwerda, J.H., 1912 *Nederland's vroegste geschiedenis in beeld, Oudheidkundige platen atlas*, Amsterdam
- Holwerda, J.H., 1923 *Arentsburg, een Romeinsch militair vlotstation bij Voorburg*, Leiden
- Hoogenboom, R., 1988 *De opgravingen te Vechten in de jaren 1892, 1893 en 1894, Terra sigillata, Gewoon aardewerk*, Utrecht (ongepubliceerde scriptie Rijksuniversiteit Utrecht)
- Horn, H.G. (red.), 1987 *Die Römer in Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart
- Hull, M.R., 1958 *Roman Colchester*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 20)
- Hulsebos, G.A., 1879 Over merken, voorkomende grotendeels op fragmenten van Samisch aardewerk, in de verzameling van het Utrechtsch Genootschap aanwezig, *Aanteekeningen van het Verhandelde in de Sectie voor Letterkunde en Wysbegeerte ter gelegenheid van de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, gehouden den 23de Juni 1879*, 8-19
- Hulsebos, G.A., 1890 *Vervolg benevens wijzigingen en toevoegsels op den catalogus der archeologische verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, Utrecht
- Hurst, H., 1988 Gloucester (Glevum), in G Webster (red.), *Fortress into city, The consolidation of Roman Britain, first century AD*, London, 48-73
- Jacob, J.-P., 1984 Réflexion sur le choix du lieu d'implantation des ateliers de potiers gallo-romains, in H. Walter (red.), *Hommages à Lucien Lerat*, Besançon (Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 294, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 55), 349-360
- Jacobs, J., 1912 Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz, *Jahrbuch für Altertumskunde* 6, 172-184
- Janssen, L.J.F., 1846 Die Sammlungen vaterländischer Alterthümer aus der vor-römischen und römischen Periode, im Königreiche der Niederlande, II, Utrecht, *Jahrbuch des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 9, 17-35
- Janssen, L.J.F., 1869 Römische Alterthümer, welche während der Fortifications-Arbeiten zu Vechten (Prov. Utrecht) in diesem Jahre aufgefunden und im Museum für Alterthümer zu Leiden aufgehoben sind, *Jahrbuch des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 46, 115-118
- Jenny, S., 1880 Bauliche Überreste von Brigantium, *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, Neue Folge 6, 68-83
- Johns, C., 1977 *Arretine and Samian pottery*, London
- Jones, G.D.B., 1971 Excavations at Northwich (Condate), *The Archaeological Journal* 128, 31-77
- Jones, G.D.B., 1974 *Roman Manchester*, Manchester
- Jones, M.J., 1975 *Roman fort-defences to A.D. 117, with special reference to Britain*, Oxford (British Archaeological Reports, 21)
- Jones, M.J., 1980 The early military occupation of the Lincoln area, Recent research, in W.S. Hanson & L.J.F. Keppie (red.), *Roman frontier studies 1979*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 71), 279-289
- Jones, M., 1988 Lincoln (Lindum), in G Webster (red.), *Fortress into city, The consolidation of Roman Britain, first century AD*, London, 145-166
- Jongkees, J.H., 1963 De oudheidkundige commissies van de provincie Utrecht, *Jaarboekje van Oud Utrecht*, 121-138
- Kaiser, K. & L. Kilian, 1970 Fundberichte aus der Pfalz für die Jahre 1956-1965, *Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz* 68, 72-157
- Kajanto, I., 1965 *The Latin cognomina*, Helsinki (Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum, 36 2)
- Kalee, C.A., 1964 Versierde terra sigillata uit Vechten (Utrecht), *Westerheem* 13, 118-121
- Kalee, C.A., 1965 Versierde terra sigillata uit Vechten (prov. Utrecht), vervaardigd in de fabrieken van La Madeleine en Lavoye, *Westerheem* 14, 4-7
- Kalee, C.A., 1966 Een Middellandsche terra sigillata-fragment uit Vechten, *Westerheem* 15, 160 v
- Kalee, C.A., 1967a Een interessante terra sigillata-scherf uit De Meern, *Westerheem* 16, 7-9
- Kalee, C.A., 1967b Versierde terra sigillata van Comitalis uit Vechten en Voorburg, *Westerheem* 16, 49-52
- Kalee, C.A., 1967c Een terra sigillata-scherf van Virtus uit Vechten, *Westerheem* 16, 191 v
- Kalee, C.A., 1968 Eine Bilderschüssel aus Vechten, *Rei Cretariae Romanae Fautores, Communicationes* 2, 9, 33 v
- Kalee, C.A., 1969-1970 Versierde terra sigillata uit Vechten, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 11-12, 34-58
- Kalee, C.A., 1982 Name-stamps of the potter ATVS(S)A in Vechten and La Graefesenque, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 21/22, 21-23
- Kalee, C.A., 1991 Vier eeuwen verzamelen in Vechten, in C.A. Kalee & W.J. van Tent (red.), *Van speerpunt tot kanonschot, Romeinse en Franse troepen in Midden Nederland*, Leiden, 12-19
- Kalee, C.A. & W.J. van Tent, 1969 Vechten, gem. Bunnik, *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 68, *101
- Kam, W.H., 1965 *De versterking op het Kopseplateau te Nijmegen, Bewoning en Romeinse vondsten*, Nijmegen
- Kam, W.H., 1970 *De terra sigillata vondsten uit de tijd van Augustus, besproken aan de hand van verschillende opgravingen*, Nijmegen
- Karnitsch, P., 1959 *Die Reliefsigillata von Ovilava (Wels, Oberösterreich)*, Linz (Schriftenreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich, 12)
- Karnitsch, P., 1971 *Sigillata von Iuvavum (Salzburg), Die reliefverzierte Sigillata im Salzburger Museum Carolino Augusteum*, Salzburg (Salzburger Museum Carolino Augusteum, Jahresschrift 1970, 16)
- Kellner, H.-J. & G. Ulbert, 1958 Das römische Seebruck, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 23, 48-84
- Kessler, P.T., 1927 Ein frühromisches Brandgrab aus Weisenau bei Mainz, *Mainzer Zeitschrift* 22, 47-51
- King, A., 1981 The decline of Samian ware manufacture in the north west provinces, Problems of chronology and interpretation, in A. King & M. Heng (red.), *The Roman West in the third century, Contributions from archaeology and history*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 109), 55-78
- Klee, M., 1986 *Arae Flaviae, III, Der Nordvicus von Arae Flaviae, Neue Untersuchungen am nördlichen Stadtrand des römischen Rotweil*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 18)
- Klumbach, H., 1933 Der Sigillata-Topfer L.A.L., *Mainzer Zeitschrift* 28, 60-68
- Knorr, R., 1907 *Die verzierten Terra-Sigillata-Gefässe von Rotweil*, Stuttgart
- Knorr, R., 1908 Neue Sigillatafunde von Cannstatt, *Fundberichte aus Schwaben* 16, 46-54
- Knorr, R., 1909 Ein Cannstatter Terra sigillata-Gefäß des Topfers Sabinus und eine Rotweiler Schüssel des Sasmonos, *Fundberichte aus Schwaben* 17, 26-30
- Knorr, R., 1910 *Die verzierten Terra-Sigillata-Gefässe von Rottenburg-Sumelocenna*, Stuttgart

- Knorr, R., 1912 Die Terra-Sigillata-Gefäße von Aulungen, *Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen* 25, 316-392
- Knorr, R., 1917-1922 Neue Sigillata-Stempel von Cannstatt, *Fundberichte aus Schwaben*, Neue Folge 1, 77-81
- Knorr, R., 1919 *Topfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts*, Stuttgart
- Knorr, R., 1921 Terra sigillata-Gefäße, in *Cannstatt zur Römerzeit, Neue archaologische Forschungen und Funde, I*, Stuttgart, 33-75
- Knorr, R., 1929 Terrasigillata von Unterkirchberg-Viana, *Germania* 13, 7-19
- Knorr, R., 1930 Verzierte Sigillata des ersten Jahrhunderts mit Topfernamen, in *Schumacher Festschrift*, Mainz, 309-313
- Knorr, R., 1952 *Terra-sigillata-Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Topfernamen*, Stuttgart
- Knorr, R. & Fr Sprater, 1927 *Die westfälischen Sigillata-Topfereien von Blickweiler und Eschweiler Hof*, Speier (Historisches Museum der Pfalz - Historischer Verein der Pfalz, Veröffentlichungen, 3)
- Koen, D., 1990 *Utrecht verdedigd, Fortificatie en mobilisatie 1914-1940*, Utrecht (Historische Reeks Utrecht, 14)
- Koppert, G., 1987 *De forten rond Utrecht, Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Utrecht⁴ (Historische Reeks Utrecht, 1)
- Kramer-Clobus, G M C., 1978 L J F Janssen (1806-1869), An inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, 441-544
- Kropatscheck, G., 1909 Oberaden (Ausgrabungen im Römerlager 1908), *Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt* 2, 1-8
- Kunzel, R E., e a., 1988 *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam (Publikaties van het P J Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 8)
- Labrousse, M., 1975 Céramiques et potiers de Montans, *Les Dossiers de l'Archéologie* 9, 59-70
- Labrousse, M., 1981 Les potiers de la Graufesenque et la gloire de Trajan, *Apulum* 19, 57-63
- Lafon, X., 1978 Un moule à médaillon d'applique de la Graufesenque (Aveyron), *Gallia* 36, 243-260
- Lamboglia, N., 1950 *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana, I, Campagne di scavo 1938-1940*, Bordighera (Istituto Internazionale di Studi Liguri, Collezione di Monografie Preistoriche ed Archeologiche, 2)
- Lammers, J., e a., 1989 *Visuele analyse van een kruistabel, De techniek van correspondentie analyse*, Nijmegen
- Lasfargues, A., e a., 1976 Les estampilles sur sigillée lisse de l'atelier augustéen de la Muette à Lyon, *Figlina* 1, 39-87
- Lasfargues, J., 1973 Les ateliers de potiers lyonnais, Étude topographique, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 24, 525-535
- Lasfargues, J. & M Picon, 1982 Die chemischen Untersuchungen, in von Schnurbein 1982, 6-21
- Laubenheimer, F., 1979 La collection de céramiques sigillées gallo-romaines estampillées du Musée de Rabat, *Antiquités Africaines* 13, 99-225
- Lauxerois, R. & A Vernhet, 1977 Patères à manche orné en céramique de la Graufesenque, *Figlina* 2, 13-17
- Leegwater, D C., 1992 Vechten en Rijnauwen, De ontstaansgeschiedenis van twee forten, in *Kustverdediging, Vestingbouwkundige bijdragen, 's-Gravenhage* (Vestingbouwkundige Bijdragen, 1992), 97-123
- Leemans, C., 1869a Römische opschriften, onlangs onder Vechten gevonden, *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* 12, 299-311
- Leemans, C., 1869b Drei neu entdeckte römische Inschriften, *Jahrbuch des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* 47-48, 160-164
- Lerat, L., 1969 Notes de céramique gallo-romaine, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 20, 193-208
- Loeschcke, S., 1909 Keramische Funde in Haltern, Ein Beitrag zur Geschichte der augusteischen Kultur in Deutschland, *Mitteilungen der Altertums-Kommission für Westfalen* 5, 101-322
- Lombard, R., 1972 Inventaire des estampilles de Poitiers, III-VI, *Revue Archéologique du Centre de la France* 11, 148-171
- Ludowici, W., 1908 *Urnen-Graber römischer Topfer in Rheinzabern und III Folge dort gefundener Stempel-Namen und Stempel-Bilder bei meinen Ausgrabungen 1905-1908*, z pl
- Ludowici, W., 1927 *Katalog V, Stempel-Namen und Bilder römischer Topfer, Legions-Ziegel-Stempel, Formen von Sigillata und anderen Gefässen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern 1901-1914*, z pl
- Lutz, M., 1977 *La sigillée de Bouheporen (Moselle)*, Paris (Gallia, Supplément 32)
- Mackensen, M., 1978 *Cambodunumforschungen, IV, Das römische Gräberfeld auf der Keckwiese in Kempten, I, Gräber und Grabanlagen des I und 4 Jahrhunderts*, Kallmunz/Opf (Materialhefte zur Bayenschen Vorgeschichte, A 34)
- Malzac (?), Abbé, 1862-1864 Notice sur de nombreux fragments de fine poterie, découverts à la Grofésenque, près Millau, *Procès-Verbaux des Séances de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 4, 4-7
- Manning, W H., 1981 *Report on the excavations at Usk, 1965-1976, The fortress excavations, 1968-1971*, Cardiff
- Marichal, R., 1974 Nouveaux graffites de la Graufesenque, IV, *Revue des Études Anciennes* 76, 85-110 en 266-292
- Marichal, R., 1988 *Les graffites de la Graufesenque*, Paris (Gallia, Supplément 47)
- Marsh, G., 1981 London's Samian supply and its relationship to the development of the Gallic Samian industry, in A C Anderson & A S Anderson (red.), *Roman pottery research in Britain and North-West Europe*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 123), 173-238
- Martin, A., 1985 South Gaulish sigillata in Italy, *Opus* 4, 125-139
- Martin, Th., 1972a L'ensemble gallo-romain de 'Valéry', commune de Busque - Tarn, *Travaux et Recherches (Fédération Tarnaise de Spéléo-Archéologie)* 9, 102-120
- Martin, Th., 1972b Éléments apportés à l'étude des potiers de Montans (Tarn), *Travaux et Recherches (Fédération Tarnaise de Spéléo-Archéologie)* 9, 121-136
- Martin, Th., 1974 Deux années de recherches archéologiques à Montans (Tarn), *Revue Archéologique du Centre de la France* 13, 123-143
- Martin, Th., 1976 L'atelier de Valéry (Tarn), Ses rapports avec ceux de Montans, *Figlina* 1, 1-12
- Martin, Th., 1977 Fouilles de Montans, Note préliminaire sur les résultats de la campagne 1975, *Figlina* 2, 51-78
- Martin, Th., 1978 Quelques décorateurs de vases à parois fines de Montans (Tarn), *103e Congrès national des sociétés savantes, Archéologie*, Nancy-Metz, 239-264
- Martin, Th., 1979a La céramique du Musée Raymond Lafage à Lisle-sur-Tarn, I, Les marques de potiers, *Sites* 5, 16-55
- Martin, Th., 1979b Données nouvelles sur la chronologie des ateliers de Montans, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 19/20, 170-181
- Martin, Th., 1981 Les fouilles de Montans, Bref aperçu sur les résultats de la campagne 1980, *Les Cahiers Tarnais*, Sept., 26-31
- Martin, Th., 1983 Les productions sigillées de l'atelier tiberien de Crambade, *Aquitania* 1, 97-133
- Martin, Th., 1986 *Montans, Centre potier gallo-romain*, Montans
- Martin, Th. & J-F Garnier, 1977 Céramique arétine et sigillée sud-gauloise précoce d'Excisum à Villeneuve-sur-Lot (Lot-et-Garonne), *Figlina* 2, 145-188
- Mary, G T., 1967 *Novaesium, I, Die sudgallische Terra sigillata aus Neuss*, Berlin (Limesforschungen, 6)
- Mason, D J P., 1987 Chester, The canabae legionis, *Britannia* 18, 143-168
- Mason, D J P., 1988 'Prata legionis' in Britain, *Britannia* 19, 163-189

- Maxfield, V A , 1980 The Roman military occupation of south-west England, Further light and fresh problems, in W S Hanson & L J F Keppie (red), *Roman frontier studies* 1979, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 71), 297-309
- May, Th , 1904 Warrington's Roman remains, *The Roman fortifications, potters' kilns, iron and glass furnaces, and bronze founders' and enamellers' workshop discovered at Wilderspool and Stockton Heath, near Warrington*, Warrington
- May, Th , 1912 *Roman pottery in York Museum*, York
- May, Th , 1916 *The pottery found at Silchester, A descriptive account of the pottery recovered during the excavations of the Romano-British city of Calleva Atrebatum at Silchester, Hants , and deposited in the Reading Museum*, Reading
- May, Th , 1930 *Catalogue of the Roman pottery in the Colchester and Essex Museum*, Colchester
- May, Th & L E Hope, 1917 Catalogue of the Roman pottery in the Museum, Tullie House, Carlisle, *Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Architectural Society*, New Series 17, 114-197
- Mayet, F , 1984 *Les céramiques sigillées hispaniques, Contribution à l'histoire économique de la péninsule ibérique sous l'Empire romain*, Paris (Publications du Centre Pierre Paris, 12, Collection de la Maison des Pays Ibériques, 21)
- McWhirr, A , 1988 Cirencester (Conium Dobunorum), in G Webster (red), *Fortress into city, The consolidation of Roman Britain, first century AD*, London, 74-90
- Mees, A W , 1990 Verzierte Terra Sigillata aus den Ausgrabungen bei Vechten in den Jahren 1920-1927, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 70, 109-181
- Mees, A W , 1995 *Modellsignierte Dekorationen auf sudgallischer Terra Sigillata*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 54)
- Meunier, F , 1965-1966 Estampilles de potiers gallo-romains provenant de Montans, *Travaux et Recherches (Bulletin de la Fédération Tarnaise de Spéleo-Archéologie)* 4, 58-74
- Mezquínz Irujo, M A , 1983 Tipología de la terra sigillata hispánica, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* 1, 123-131
- Michel, B , e a , 1987 Analyse minéralogique, chimique et technologique d'engobes argileux, *Revue d'Archéométrie* 11, 63-75
- Michou, J , 1965 Analyse chimique de la céramique gallo-romaine de Banassac, *Revue du Gévaudan* 11, 253
- Middleton, P , 1979 Army supply in Roman Gaul, An hypothesis for Roman Britain, in B C Burnham & H B Johnson (red), *Invasion and response, The case of Roman Britain*, Oxford (British Archaeological Reports, British Series, 73), 81-97
- Middleton, P , 1980 La Graufesenque, A question of marketing, *Athenaeum*, Nova Series 58, 186-191
- Miller, L , e a , 1986 *The Roman quay at St Magnus House, London, Excavations at New Fresh Wharf, Lower Thames Street, London 1974-78*, London (London and Middlesex Archaeological Society, Special Paper 8)
- Millet, M , 1987 Boudicca, the first Colchester Potters' Shop, and the dating of Neronian Samian, *Britannia* 18, 93-123
- Mocsy, A , e a , 1983 *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*, Budapest (Dissertationes Pannonicae, 31)
- Mommsen, H , e a , 1988 A method for grouping pottery by chemical composition, *Archaeometry* 30, 47-57
- Morel, Ch , 1938 Banassac, in H Boullier de Branche (red), *Feuda Gabalorum, I*, Nîmes, 137-147
- Morel, Ch , 1950-1954 Note sur les potiers gallo-romains de Banassac (Lozère), *Bulletin de la Société des Lettres, Sciences et Arts de la Lozère*, 561-568
- Morel, Ch , 1956 Quelques aspects des céramiques gallo-romaines de Banassac (Lozère), *Rhodania* 31, 54-62
- Morel, Ch , 1968 Quelques aspects des céramiques gallo-romaines de Banassac (Lozère), *Revue du Gévaudan* 14, 78-86
- Morel, Ch & P Peyre, 1968 Les exportations des céramiques sigillées de Banassac en Provence et dans les pays rhodaniens, *Provence Historique* 18, 67-76
- Morel, Ch & P Peyre, 1975 *La céramique gallo-romaine de Banassac (Lozère), L'atelier de Germanus*, La Canourgue
- Morel, J - M A W , 1988 *De vroeg-Romeinse versterking te Velsen I, Fort en haven*, Amsterdam
- Morel, J - M A W & A V A J Bosman, 1989 An early Roman burial in Velsen I, in C van Driel-Murray, *Roman military equipment, The sources of evidence*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 476), 167-191
- Morren, C G A , 1957-1958 Terra sigillata van de Romeinse nederzetting bij Zwammerdam, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 54-76
- Morren, C G A , 1966 Een terra-sigillata-handelaar te Nijmegen? *Numaga* 13, 223-232
- Mortillet, G de, 1879 Fabrique de poterie de Banassac, Commerce avec la Savoie, *Revue Savoisienne* 20, 4, 34-37
- Moser, F , e a , 1985 Etude préliminaire en laboratoire d'un nouveau groupe de céramiques sigillées gauloises, *Travaux d'Archéologie Limousine* 6, 55 v
- Moser, F & J - L Tilhard, 1986 Un nouveau centre de production de céramique sigillée Brive (Corrèze), Etude d'un groupe de vases moulés et de formes Drag 35-36, in L Rivet (red), *SFEAG, Actes du congrès de Toulouse*, Marseille, 93-104
- Moser, F & J - L Tilhard, 1987 Un nouvel atelier de sigillée en Aquitaine, *Aquitania* 5, 35-121
- Muller, G , 1962 *Untersuchungen am Kastell Butzbach*, Berlin (Limesforschungen, 2)
- Muller, G , 1977 *Novaesium, VII, Die römischen Grabfelder von Novaesium*, Berlin (Limesforschungen, 17)
- Muller, G , 1979 *Ausgrabungen in Dormagen 1963-1977*, Köln (Rheinische Ausgrabungen, 20)
- Muller Fz , S , 1895 Verslag over de opgravingen van Romeinse oudheden te Vechten, gedaan op kosten van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de jaren 1892-1894, *Verslag van het verhandelde in de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gehouden den 25 Juni 1895*, 122-169
- Nahuys, M , 1869 Overblijfsels van Romeinse bezetting- of legerplaatsen in de Provincie Utrecht, *Utrechtsche Volks-Almanak*, 137-158
- Nash-Williams, V E , 1929 The Roman legionary fortress at Caerleon in Monmouthshire, Report on the excavations carried out in Jenkins's field in 1926, *Archaeologia Cambrensis* 84, 237-307
- Nash-Williams, V E , 1932 The Roman legionary fortress at Caerleon in Monmouthshire, Report on the excavations carried out in the Prysg Field, 1927-9, *Archaeologia Cambrensis* 87, 265-349
- Nash-Williams, V E , 1969 *The Roman frontier in Wales*, Cardiff²
- Neeb, E , 1913/1914 Bericht über die Vermehrung der Sammlungen des Altertums-museums der Stadt Mainz vom 1 April 1913 bis 1 April 1914, II, Ergebnisse der Ausgrabungen und der Überwachung von Erdarbeiten, *Mainzer Zeitschrift* 8/9, 127-134
- Neeb, E & P T Kessler, 1913/1914 Die Ausgrabungen auf dem römischen Friedhofe bei Weisenau, *Mainzer Zeitschrift* 8/9, 37-51
- Newstead, R , 1928 Records of archaeological finds at Chester, *Journal of the Chester and North Wales Archaeological and Historic Society*, New Series 27, 59-162

- Newstead, R., 1939 Records of archaeological finds, u-v, *Journal of the Chester and North Wales Architectural, Archaeological and Historic Society*, New Series 33, 5-117
- Newstead, R. & J.P. Droop, 1932 The Roman amphitheatre at Chester, *Journal of the Chester and North Wales Architectural, Archaeological and Historic Society*, New Series 29, 1-40
- Niblett, R., 1985 *Sheepen, An early Roman industrial site at Camulodunum*, London (The Council for the British Archaeology, Research Report 57)
- Nieto Prieto, J., e a., 1989 *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip, I*, Girona (Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Sèrie Monogràfica, 9)
- Noel-Hume, I. & A. Noel-Hume, 1954 A mid-first century pit near Walbrook, *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society*, New Series 11, 249-258
- Nuber, H.U., 1979/1980 Ein stratigraphischer Aufschluss im Bereich der 'Wiesbadener Moorschicht', *Fundberichte aus Hessen* 19/20, 645-677
- Nuber, H.U., 1986 Das Steinkastell Hofheim (Main-Taunus-Kreis), in *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20), 226-234
- Oldenstein-Pferdehirt, B., 1983 Forschungen zum obergermanischen Heer, I, Die römischen Hilfstruppen nördlich des Mains, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 30, 303-348
- Oswald, F., 1931 *Index of potters' stamps on terra sigillata, 'Samian ware'*, East Bridgford
- Oswald, F. & T.D. Pryce, 1920 *An introduction to the study of terra sigillata, treated from a chronological standpoint*, London
- Oxé, A., 1914 Die ältesten Terra-sigillata-Fabriken in Montans am Tarn, *Archäologischer Anzeiger*, 61-76
- Oxé, A., 1925 Die Topferrechnungen von der Graufesenque, *Bonner Jahrbucher* 130, 38-99
- Oxé, A., 1933 *Arretinische Reliefgefäße vom Rhein*, Frankfurt a.M. (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 5)
- Oxé, A., 1934 Redende Sigillata-Stempel, *Bonner Jahrbucher* 139, 94-104
- Oxé, A., 1936 La Graufesenque, *Bonner Jahrbucher* 140/141, 325-394
- Oxé, A. & H. Comfort, 1968 *Corpus vasorum Arretinorum, A catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata*, Bonn (Antiquitas, 3, Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur Klassischen und Provinzial-Römischen Archäologie, 4)
- Oxé, A. & M. Siebourg, 1897 Die Topferstempel der Sels'schen Sammlung, *Bonner Jahrbucher* 101, 12-21
- Ozinga, L.R.P., e a. (red.), 1989 *Het Romeinse castellum te Utrecht, De opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen*, Utrecht (Studies in Prae- en Protohistorie, 3)
- Paar, I. & C.B. Ruger, 1971 Kastell Gelduba, in *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands, II*, Düsseldorf (Rheinische Ausgrabungen, 10), 242-339
- Palmer, L.R., 1961 *The Latin language*, London³
- Passelac, M., 1992 Formes et techniques italiques dans les productions céramiques augustéennes du Bassin de l'Aude, Mise en évidence d'un groupe d'ateliers, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 31/32, 207-229
- Pauc, R., 1973 *Les céramiques sigillées rouges de Carrade, commune de Cajarc (Lot)*, Cahors
- Pavlinec, M., 1992 Zur Datierung römischzeitlicher Fundstellen in der Schweiz, *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 75, 117-132
- Peacock, D.P.S. & D.F. Williams, 1986 *Amphorae and the Roman economy, An introductory guide*, London-New York
- Perlman, I. & F. Asaro, 1969 Pottery analysis by neutron activation, *Archaeometry* 11, 21-52
- Perring, D., 1991 *Roman London*, London
- Petch, J.A., 1933 Excavations at Heronbridge (1930-31), *Journal of the Chester and North Wales Architectural, Archaeological and Historic Society*, New Series 30, 5-49
- Petrkovits, H. von, 1937 Sigillata-Bilderschüsseln mit Topferstempeln aus dem Rheinland, *Trierer Zeitschrift* 12, 234-241
- Petrkovits, H. von, 1942 Sigillatafragen, *Germania* 26, 124-132
- Peyre, P., 1971 Les ateliers de céramique gallo-romaine du Rozier, Rapport des travaux 1967, *Revue du Gévaudan* 17, 66-90
- Peyre, P., 1975 Marques de Banassac sur vases lisses, *Revue du Gévaudan* 21, 1975, 9-61
- Pfeffer, W. von, 1961/1962 Ein kleines Sigillata-Depot aus Mainz, *Mainzer Zeitschrift* 56/57, 209-212
- Pferdehirt, B., 1978 *Die römischen Terra-Sigillata-Topfereien in Südgallien*, Stuttgart (Kleine Schriften zur Kenntnis der Römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands, 18)
- Pferdehirt, B., 1986 Die römische Okkupation Germaniens und Ratiens von der Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans, Untersuchungen zur Chronologie südgallischer Reliefsigillata, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33, 221-320
- Piboule, A., 1977 Catalogue d'estampilles de la région de Nérès-les-Bains, *Revue Archéologique du Centre de la France* 16, 131-145
- Picon, M., 1973 *Introduction à l'étude technique des céramiques sigillées de Lezoux*, Dijon (Centre de Recherches sur les Techniques Gréco-Romaines, 2)
- Picon, M., 1974 À propos d'un vase faussement attribué à Montans, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 7, 219-223
- Picon, M., 1990-1991 Le schéma de développement proposé pour l'atelier de Lezoux peut-il s'appliquer à la Graufesenque? *Annales de Pegasus*, 33-37
- Picon, M., e a., 1975 Composition of the La Graufesenque, Banassac and Montans terra sigillata, *Archaeometry* 17, 191-199
- Picon, M. & J. Garmier, 1974 Un atelier d'Ateius à Lyon, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 25, 71-76
- Picon, M. & B. Hofmann, 1974 La terre sigillée de Banassac (Lozère), Problèmes de composition, *Forum* 4, 17-25
- Picon, M. & J. Lasfargues, 1974 Transfert de moules entre les ateliers d'Arezzo et ceux de Lyon, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 25, 61-69
- Picon, M. & M. Vichy, 1974 Recherches sur la composition des céramiques de Lyon, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 25, 37-59
- Piepers, W. & D. Haupt, 1968 Gelduba, Die Ausgrabungen der Jahre 1954/55, in *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands*, Düsseldorf (Rheinische Ausgrabungen, 3), 213-315
- Pinon, P., 1965 Céramique sigillée trouvée à Banassac et conservée au Musée de Sens, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 16, 108-115
- Pitts, L.F. & J.K. St. Joseph, 1985 *Inchtuthul, The Roman legionary fortress excavations 1952-65*, London (Britannia Monograph Series, 6)
- Planck, D., 1975 *Arae Flaviae, I, Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rotweil*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 6)
- Plas, L. van der, 1990 Archeometrie, Hoe het niet moet in keramisch onderzoek, in H. Kars (red.), *Archeometrie in Nederland, Wat voorbeelden*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten, 9), 3-10
- Pleyte, W., 1880 Römisch aardewerk in Nederland gevonden, *De Nederlandsche Spectator*, 142-144
- Pleyte, W. & Th.M. Roest, 1883 *Inventaris van de collectie oudheden, gevonden te Vechten, aan de stad Utrecht gelegateerd door Jhr H.W. Bosch van Drakestein van Oud-Amelisweerd*, Utrecht.
- Plumier, J., 1986 *Tumuli belgo romains de la Hesbaye occidentale, Séron, Hanret, Bois de Buis, Penteville*, Namur (Musée Archéologique de Namur, Documents Inédits Relatifs à l'Archéologie de la Région Namuroise, 2)

- Polak, M., 1985 *Bodemstempels op Dr 29 uit Vechten, De collectie van het RMO*, Leiden (ongepubliceerde scriptie Rijksuniversiteit Leiden)
- Polak, M., 1989 Some observations on the production of terra sigillata at La Graufesenque, *Archaeologisch Korrespondenzblatt* 19, 145-154
- Polak, M. & S.L. Wyma, The Roman forts at Vechten, A survey of the excavations 1829-1989, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 71, 125-156
- Pryce, T.D., 1930 Red-glazed ware, in *London in Roman times*, London (London Museum Catalogues, 3), 122-139
- Pryce, T.D., 1932 The decorated Samian, in J.P. Bushe-Fox, *Third report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 10), 94-123
- Pryce, T.D., 1949 Decorated Samian, in J.P. Bushe-Fox, *Fourth report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 16), 160-183
- Raepsaet, G., 1985 L'organisation du commerce de la céramique sigillée dans le Nord de la Gaule au IIe siècle, in Y. Burnand & H. Verdet (red.), *Céramique antique en Gaule, Actes du colloque de Metz (1982)*, Nancy (Studia Gallica, 2), 71-77
- Rau, H.G., z.j. *Tabernae Rhenanae, Terra Sigillata in Rheinzabern, Museumskatalog*, Rheinzabern
- Remouchamps, A.E., 1928 *Opgravingen te Vechten (1922-1926)*, Utrecht
- Reutti, F., 1984 *Neue archaologische Forschungen im römischen Rheinzabern*, Rheinzabern
- Reynolds, P.K.B., 1938 *Excavations on the site of the Roman fort of Kanovium at Caerhŷn, Caernarvonshire, Collected reports on the excavations of the years 1926-1929 and on the pottery and other objects found*, Cardiff
- Richard, C., 1991 La céramique des fosses tibéro-claudiennes d'un sanctuaire du Gué-de-Sciaux (Attigny, Vienne), in L. Rivet (red.), *SFECAG, Actes du congrès de Cognac*, Marseille, 99-104
- Richardson, K.M., 1944 Report on excavations at Verulamium, Insula XVII, 1938, *Archaeologia* 110, 81-126
- Riese, A., 1907 Das römische Graberfeld bei Praunheim, Die Ausgrabungen des Winters 1901-1902, *Mitteilungen über Römische Funde in Hedderheim* 4, 1-36
- Ritterling, E., 1904 Das frühromische Lager bei Hofheim i.T., Ausgrabungs- und Fundbericht, *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 34, 1-110 en 397-423
- Ritterling, E., 1906 Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus, *Bonner Jahrbuch* 114/115, 159-188
- Ritterling, E., 1912 Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus, *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 40
- Ritterling, E. & L. Pallat, 1898 Römische Funde aus Wiesbaden, *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 29, 115-169
- Rivet, A.L.F., 1988 *Gallia Narbonensis, Southern France in Roman times*, London
- Robertson, A.S., 1964 *The Roman fort at Castledykes*, Edinburgh-London
- Rodwell, W.J., 1982 The Samian pottery, in P. Leach, *Ilchester, I, Excavations 1974-1975*, Bristol (Western Archaeological Trust, Excavation Monograph 3), 129-138
- Rogers, G.B., 1969-1970 Banassac and Cinnamus, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 11/12, 98-106
- Rogge, M., 1976 Kataloog van de vondsten uit de Gallo-Romeinse nederzettingen van Zottegem-Velzeke, in S.J. De Laet e.a., *Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen, VII*, Gent (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen, 2), 73-186
- Romondt, W.J.A. van, 1841 Oudheden en gedenkpenningen, Romeinse oudheden te Vechten, *Konst- en Letterbode*, 11-14
- Roosens, H. & G.V. Lux, 1970 *Een Gallo-Romeinse tumulus te Eben-Emael - Kanne*, Brussel (Archaeologia Belgica, 121)
- Roosens, H. & G.V. Lux, 1973 *Grafveld met Gallo-Romeinse tumulus te Berlingen*, Brussel (Archaeologia Belgica, 147)
- Roqueplo, 1868-1870 Observations sur des poteries gallo-romaines provenant de Banassac, *Procès-Verbaux des Seances de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 7, 10-12
- Roth-Rubi, K., 1992 Chronologische Gliederung des Zeitabschnittes 10-45 n. Chr. an hand des Fundmaterials von Zurzach (AG, Schweiz), *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 31/32, 515-522
- Rottlander, R.C.A., 1966 Is provincial-Roman pottery standardized? *Archaeometry* 9, 76-91
- Rottlander, R.C.A., 1967 Standardization of Roman provincial pottery, II, The function of the decorative collar on form Drag 38, *Archaeometry* 10, 35-45
- Rottlander, R.C.A., 1969 Standardization of Roman provincial pottery, III, The average total shrinking rate and the bills of La Graufesenque, *Archaeometry* 11, 159-164
- Rouger, J., 1988 *Aoste-la-Romaine (Aoste-Isère)*, Saint-Étienne
- Ruger, C.B., 1968 Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Kathedrale von Tarragona, *Madridrer Mitteilungen* 9, 237-258
- Rychener, J. & P. Albertin, 1986 Ein Haus im Vicus Vitodurum, Die Ausgrabungen an der Römerstrasse 186, in *Beiträge zum römischen Vitodurum-Oberwinterthur, II*, Zurich (Berichte Zürcher Denkmalpflege, Monographien, 2), 8-238
- Sauvage, C. & F. Dieulaufait, 1982/1983 *Applications de l'informatique à l'étude des styles de potiers gallo-romains*, z.pl. (ongepubliceerde scriptie Université de Toulouse 'Le Mirail')
- Schaetzen, Ph. de & M. Vanderhoeven, 1953-1954 La terra sigillata à Tongres, I, La sigillata ornée (collection chevalier Philippe de Schaetzen à Tongres), *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 70, 5-284
- Schaetzen, Ph. de & M. Vanderhoeven, 1964 *De terra sigillata te Tongeren, II, De voormalige verzameling Baron de Schaetzen in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, Analytische inventaris van de stempels*, Tongeren (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, 1)
- Schundler, M. & S. Scheffenecker, 1977 *Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg*, Klagenfurt (Kärntner Museumsschriften, 62, Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg, 5)
- Schnurbein, S. von, 1982 *Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern*, Münster (Bodenaltertümer Westfalens, 19)
- Schnurbein, S. von, 1985 Die Funde von Augsburg-Oberhausen und die Besetzung des Alpenvorlandes durch die Römer, in J. Bellot e.a. (red.), *Forschungen zur provincialrömischen Archäologie in Bayerisch-Schwaben*, Augsburg (Schwabische Geschichtsquellen und Forschungen, 14), 15-43
- Schnurbein, S. von, 1986 Haltern Sigillata-Produkte in rheinischen Stützpunkten, *Germania* 64, 45-59
- Schonberger, H., 1955 Stempel auf unverzierter Sigillata, in *Das Lagerdorf des Kastells Butzbach*, Vorbericht, *Saalburg-Jahrbuch* 14, 27-29
- Schonberger, H., 1965 Zur Grosse des Erdkastells in Butzbach, *Saalburg-Jahrbuch* 22, 17-27
- Schonberger, H., 1970 Die Namenstempel auf glatter Sigillata aus dem Erdkastell der Saalburg, *Saalburg-Jahrbuch* 27, 21-30
- Schonberger, H., 1985 Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 66, 321-497
- Schonberger, H. & H.-G. Simon, 1966 *Novaesium, II, Die mittelkaiserzeitliche Terra Sigillata von Neuss*, Berlin (Limesforschungen, 7)
- Schucany, C., 1983 Tacitus (hist. I 67) und der Brand der jüngsten Holzbauten von Baden-Aquae Helveticae, *Jahresbericht der Gesellschaft Pro Vindonissa*, 35-79

- Schulze, W., 1904 *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin (Abhandlungen der Königlich-Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Neue Folge 5 5)
- Seitz, G., 1982 Zum spatjudgallischen Terra-Sigillata-Import in der Wetterau, *Rei Cretanae Romanae Fautorum Acta* 21/22, 131-145
- Simon, H.-G., 1959/1960 Römische Funde aus Bad Nauheim, *Saalburg-Jahrbuch* 18, 5-34
- Simon, H.-G., 1962 Terra sigillata aus Kongen, *Saalburg-Jahrbuch* 20, 8-44
- Simon, H.-G., 1965 Die römischen Funde aus den Grabungen in Gross-Gerau 1962/63, *Saalburg-Jahrbuch* 22, 38-99
- Simon, H.-G., 1968 Das Kleinkastell Degerfeld in Butzbach, Kr. Friedberg (Hessen), Datierung und Funde, *Saalburg-Jahrbuch* 25, 5-64
- Simon, H.-G., 1971 Terra sigillata aus Kongen (3 Teil), *Fundberichte aus Schwaben*, Neue Folge 19, 254-277
- Simon, H.-G., 1973 Bilderschüsseln und Topferstempel auf glatter Ware, in D. Baatz, *Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwald-limes*, Berlin (Limesforschungen, 12), 89-96
- Simon, H.-G., 1976a Terra sigillata, Bilderschüsseln und Topferstempel auf glatter Ware, in D. Baatz, *Das Kastell Munningen im Nordlinger Ries*, *Saalburg-Jahrbuch* 33, 37-53
- Simon, H.-G., 1976b Die Funde aus den frühkaiserzeitlichen Lagern Rodgen, Friedberg und Bad Nauheim, in H. Schonberger & H.-G. Simon, *Romerlager Rodgen*, Berlin (Limesforschungen, 15), 51-264
- Simon, H.-G., 1977 Die Funde aus dem Bereich der Sumpfbücke bei Bickenbach (Kreis Darmstadt), *Saalburg-Jahrbuch* 34, 42-77
- Simon, H.-G., 1978 Terra Sigillata, in H. Schonberger, *Kastell Oberstimm, Die Grabungen von 1968 bis 1971*, Berlin (Limesforschungen, 18), 227-258
- Simon, H.-G., 1980 Fundkatalog, Funde der Grabung von 1976, in H. Schonberger & H.-G. Simon, *Das Kastell Okarben und die Besetzung der Wetterau seit Vespasian*, Berlin (Limesforschungen, 19), 47-90
- Simon, H.-G., 1989 Münzen und Terra sigillata aus den Grabungen von 1984 bis 1986, in H. Schonberger e a., *Neue Ergebnisse zur Geschichte des Kastells Oberstimm, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 70, 267-307
- Simon, H.-G. & D. Baatz, 1968 Spuren der Ala Moesica Felix Torquata aus Obergermanien, *Saalburg-Jahrbuch* 25, 193-201
- Simonnet, L., 1978 Catalogue des estampilles sur céramique sigillée du département de la Haute-Loire, *Revue Archéologique du Centre de la France* 17, 97-105
- Simpson, G., 1968a. The Samian pottery, in I. Richmond e a., *Hod Hill, II, Excavations carried out between 1951 and 1958 for the Trustees of the British Museum*, London, 103-111
- Simpson, G., 1968b The decorated Samian pottery, in B. W. Cunliffe, *Fifth report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 23), 148-162
- Simpson, G., 1968c The Samian pottery, in A. H. A. Hogg, Pen Llystyn, A. Roman fort and other remains, *The Archaeological Journal* 125, 161-170
- Simpson, G., 1972 Samian pottery and a Roman road at Corbridge, *Archaeologia Aeliana*, Fourth Series 50, 217-233
- Simpson, G., 1976 Decorated terra sigillata at Montans (Tarn) from the manuscript of Elie Rossignol at Albi, *Britannia* 7, 244-273
- Simpson, G., 1987 Production céramique de Montans (Tarn) et masque de théâtre de Wilderspool dans le Cheshire, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 38, 251-255
- Smids, L., 1711 *Schatkamer der Nederlandsse oudheden, Of woordenboek, behelsende Nederlands steden en dorpen, kasteelen, sloten en heeren huysen, oude volkeren, rievieren, vermaarde luyden in staat en oorlogh, oudheden, gewoontens en lands wysen*, Amsterdam
- Sommer, C. S., 1988 Kastellvicus und Kastell, Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Raetien, *Fundberichte aus Baden Württemberg* 13, 457-707
- Stanfield, J. A., 1929 Unusual forms of terra sigillata, *The Archaeological Journal* 86, 113-151
- Stanfield, J. A. & G. Simpson, 1958 *Central Gaulish potters*, Durham
- Stanfield, J. A. & G. Simpson, 1990 *Les poters de la Gaule centrale*, Gonfaron (Recherches sur les Ateliers de Potiers de la Gaule Centrale, 5, Revue Archéologique Sites, Hors-Serie 37)
- Stead, I. M., 1976 *Excavations at Winterton Roman villa and other Roman sites in north Lincolnshire 1958-1967*, London (Department of the Environment Archaeological Reports, 9)
- Steiger, R., 1977 Fundkatalog 'Werkhof' 1960 und 'Nordwestecke' 1961, in R. Steiger e a., *Augst, Insula 31, Ausgrabungen und Funde 1960/61*, Augst (Forschungen in Augst, 1), 41-247
- Steiner, P., 1911 *Xanten, Sammlung des Niederrheinischen Altertums-Vereins*, Frankfurt a. M. (Kataloge West- und Süddeutscher Altertums-sammlungen, 1)
- Stenico, A., 1966 *La ceramica aretina, II, Collezioni diverse, Punzoni, modelli, calchi, ecc.*, Cisalpino (Testi e Documenti per lo Studio dell'Antichità, 14)
- Strobel, K., 1988 Bemerkungen zum Wechsel zwischen den Legionen XIV Gemina und XXII Primigenia in Mainz und zur Struktur des untergermanischen Heeres in trajanischer Zeit, *Germania* 66, 437-453
- Stuart, P., 1968 Romeinse grafvondsten uit Geldermalsen in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 49, 61-82
- Stuart, P., 1976 Een Romeins grafveld uit de eerste eeuw te Nijmegen, Onversierde terra sigillata en gewoon aardewerk, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 57, 1-148
- Stuart, P., 1977 Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen, zpl (Beschrijving van de Verzamelingen in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen, 6)
- Stuart, P., 1986 *Provincie van een imperium, Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden
- Stumpel, B., 1978/1979 Bericht des staatlichen Amtes für Vor- und Frühgeschichte Mainz für die Zeit vom 1. Januar bis 31. Dezember 1976, *Mainzer Zeitschrift* 73/74, 311-364
- Suchier, R., 1885 *Weitere römische Münzen und Stempel aus der Nähe von Hanau, Festgabe zu der in Hanau am 29. Juli 1885 stattfindenden Jahresversammlung des Vereins für Hessische Geschichte und Landeskunde*, Hanau (Mitteilungen des Hanauer Bezirksvereins für Hessische Geschichte und Landeskunde, 10)
- Suchier, R., 1890 Fundstücke aus der Umgebung von Kesselstadt, in G. Wolff, *Das römische Lager zu Kesselstadt bei Hanau*, Hanau (Mitteilungen des Hanauer Bezirksvereins für Hessische Geschichte und Landeskunde, 13), 95-102
- Swan, V. G., 1981 Caistor-by-Norwich reconsidered and the dating of Romano-British pottery in East Anglia, in A. C. Anderson & A. S. Anderson (red.), *Roman pottery research in Britain and North-West Europe*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 123), 123-155
- Tent, W. J. van, 1970 Vechten, gem. Bunnik (U.), Romeins castellum, *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Jaarverslag*, 12 v
- Terrisse, J.-R., 1968 *Les céramiques sigillées gallo-romaines des Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôme)*, Paris (Gallia, Supplément 19)
- Thompson, F. H., 1965 *Roman Cheshire*, Chester (A History of Cheshire, 2)
- Thompson, F. H., 1976 The excavation of the Roman amphitheatre at Chester, *Archaeologia* 105, 127-239
- Thuault, M., 1978 La céramique gallo-romaine du Rozier, Campagne de fouilles 1977, Extraits du rapport annuel, *Bulletin du Centre d'Études et de Recherches de Mende* 5, 20-25
- Tilhard, J.-L., 1990-1991a L'atelier de sigillée d'Espalion et ses rapports avec la Graufesenque, *Annales de Pegasus*, 38-47

- Tilhard, J L, 1990-1991b Etat des recherches sur l'atelier satellite d'Espalion (Aveyron), *Annales de Pegasus*, 48
- Tilhard, J L, 1990-1991c *Recherches en céramique sigillée, Étude d'un nouvel atelier de Gaule méridionale*, z pl (ongepubliceerde scriptie Université de Bordeaux III)
- Tilhard, J-L, e a, 1991 De Brive à Espalion, Bilan des recherches sur un nouvel atelier de sigillée et sur les productions céramiques de Brive (Corrèze), in L Rivet (red.), *SFECAG, Actes du congrès de Cognac*, Marseille, 229-258
- Todd, M, 1981 *Roman Britain 55 BC - AD 400, The province beyond Ocean*, London
- Tomašević, T, 1970 *Die Keramik der XIII Legion aus Vindonissa Ausgrabungen Königsfelden 1962/63*, Brugg (Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa, 7)
- Tondre-Boillot, Th, 1985 *Catalogue des collections archéologiques de Besançon, VIII, La céramique sigillée du sud-ouest de la Gaule*, Paris (Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 323)
- Tovar, L C J, 1983 Elementos de alfar de sigillata hispánica en Talavera de la Reina (Toledo), Alfares de sigillata en la cuenca del Tajo, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* 1, 165-175
- Tyers, P, 1993 The plain Samian ware, in W H Manning, *Report on the excavations at Usk, 1965-1976, The Roman pottery*, Cardiff, 125-160
- Ulbert, G, 1959 *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghofe*, Berlin (Limesforschungen, 1)
- Ulbert, G, 1960 *Die römische Keramik aus dem Legionslager Augsburg-Oberhausen*, Kallmunz/Opf (Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, 14)
- Ulbert, G, 1965 *Der Lorenzberg bei Epfach, Die frühromische Militärlagerstation*, München (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 9, Veröffentlichungen der Kommission zur Archäologischen Erforschung des Spätrömischen Raumes, 3 [Epfach 3])
- Ulbert, G, 1969 *Das frühromische Kastell Rheingönheim, Die Funde aus den Jahren 1912 und 1913*, Berlin (Limesforschungen, 9)
- Urner-Astholz, H, 1946 Die römische Keramik von Schleithem-Juliomagus, *Schaffhauser Beiträge zur Vaterländischen Geschichte* 23, 5-205
- Vanderhoeven, M, 1969 Terre sigillée de Tongres décorée et signée, in J Bibauw (red.), *Hommages à Marcel Renard, III*, Bruxelles (Collection Latomus, 103), 622-636
- Vanderhoeven, M, 1974 *Funde aus Asciburgium, III, Terra sigillata aus Mittel- und Ostgallien, Die Topferstempel*, Duisburg-Rheinhausen
- Vanderhoeven, M, 1975a *De terra sigillata te Tongeren, IV, Analytische inventaris van de stempels in openbaar en privaat bezit*, Tongeren (Publikaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren, 21)
- Vanderhoeven, M, 1975b *Funde aus Asciburgium, V, Terra sigillata aus Sudgallien, Die reliefverzierten Gefässe, I*, Duisburg
- Vanderhoeven, M, 1976a *De Gallo-Romeinse tumulus van Riemst, Limburg* 55, 3-29
- Vanderhoeven, M, 1976b *Funde aus Asciburgium, VI, Terra sigillata aus Sudgallien, Die reliefverzierten Gefässe, II*, Duisburg
- Vanderhoeven, M, 1978 *Funde aus Asciburgium, VII, Terra Sigillata aus Sudgallien, Die reliefverzierten Gefässe, III*, Duisburg
- Venmans, L A W C, 1942 Vondsten uit Vechten, Drie scherven van Satto, *Jaarboekje van Oud Utrecht*, 28-36
- Vermeulen, P J, 1868 *Catalogus der archeologische verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, Utrecht
- Vermeulen, W, 1932 *Een Romeinsch grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen (uit den tijd van Tiberius-Nero)*, Amsterdam (Bouwsteen voor een Geschiedenis van Nijmegen, 2)
- Vernhet, A, 1971 Observations sur les premières coupes carenées de la Graufesenque, 96e Congrès national des sociétés savantes, *Archeologie*, I, Toulouse, 175-190
- Vernhet, A, 1972 Contaminations secondaires de deux formes de céramique sigillée ornée de la Graufesenque, 97e Congrès national des sociétés savantes, Nantes, 323-333
- Vernhet, A, 1976 Création flavienne de six services de vaisselle à la Graufesenque, *Figlina* 1, 13-27
- Vernhet, A, 1977 Les dernières productions de la Graufesenque et la question des sigillées claires B, *Figlina* 2, 33-49
- Vernhet, A, 1979 *La Graufesenque, Atelier de céramiques gallo-romain*, Toulouse-Millau
- Vernhet, A, 1981 Un four de la Graufesenque (Aveyron), La cuisson des vases sigillés, *Gallia* 39, 25-43
- Vernhet, A, 1987/1988 Une industrie gallo-romaine, La céramique sigillée de la Graufesenque à Millau (Aveyron), in *De l'âge du fer aux temps barbares, Dix ans de recherches archéologiques en Midi-Pyrénées*, Toulouse, 114-119
- Vernhet, A, 1990-1991 Signatures de décorateurs découvertes à la Graufesenque, *Annales de Pegasus*, 53-56
- Vernhet, A, 1991 *La Graufesenque, Céramiques gallo-romaines*, Millau
- Vernhet, A & L Balsan, 1975 La Graufesenque, *Les Dossiers de l'Archeologie* 9, 21-34
- Vernhet, A & C Bémont, 1990-1991 Un nouveau compte de potiers de la Graufesenque portant mention de flammes, *Annales de Pegasus*, 12-14
- Vernhet, A & C Bémont, 1992-1993 La fournaie des nones d'octobre, *Annales de Pegasus* (in druk)
- Vernhet, A & H Vertet, 1976 T Flavius Secundus de la Graufesenque, *Figlina* 1, 29-38
- Vertet, H, 1967 Céramique sigillée tibérienne à Lezoux, *Revue Archéologique*, 255-286
- Vialettes, L, 1894-1899 Sigles figulins relevés sur les poteries trouvées dans l'Aveyron et à Banassac (Lozère), *Mémoires de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron* 15, 1-36
- Vignat, H, e a, 1961 Fouilles du Groupe d'Archéologie Antique du Touring-Club de France, Banassac-La Canourgue - Août 1961, *Revue du Gévadan* 7, 5-38
- Vogt, E, 1948 *Der Lindenhof in Zurich, Zwölf Jahrhunderte Stadtgeschichte auf Grund der Ausgrabungen 1937/38*, Zürich
- Vollgraff, C W, 1907 Eenige opmerkingen omtrent de waarde van de oudheidkundige verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, *Aantekeningen van het verhandelde in de sectie voor Letterkunde, Wysbegeerte en Geschiedenis, ter gelegenheid van de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gehouden den 4^{en} Juni 1907*, 4-29
- Vons, P, 1977 The identification of heavily corroded Roman coins found at Velsen, An attempt at closer dating of the early Roman settlement 'Velsen I', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 27, 139-164
- Vries, W J de & W K. van Zijverden, 1991 *Kartering van een restgeul bij het fort te Vechten, Een stageverslag*, z pl (ongepubliceerd verslag Rijksuniversiteit Utrecht)
- Waals, J D van der, 1964 *Prehistoric disc wheels in the Netherlands*, Groningen
- Wacher, J, 1975 *The towns of Roman Britain*, London
- Wacher, J S & A D McWhurr, 1982 *Cirencester excavations, I, Early Roman occupation at Cirencester*, Cirencester
- Wagner, P, 1986 Zum Kastellvicus des Kastells Oberflorstadt, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20), 281-283
- Walke, N, 1965 *Das römische Donaukastell Sraubing-Sornvudurum*, Berlin (Limesforschungen, 3)
- Walters, H B, 1908 *Catalogue of the Roman pottery in the Department of Antiquities, British Museum*, London

- Webster, G., 1964 Further investigations on the site of the Roman fort at Waddon Hill, Stoke Abbott, 1960-62, *Proceedings of the Dorset Natural History and Archaeological Society* 86, 135-149
- Webster, G., 1970 The military situations in Britain between A.D. 43 and 71, *Britannia* 1, 179-197
- Webster, G., 1979 Final report on the excavations of the Roman fort at Waddon Hill, Stoke Abbott, 1963-69, *Proceedings of the Dorset Natural History and Archaeological Society* 101, 51-90
- Webster, G., 1980 A note on new discoveries at Viroconium (Wroxeter) which may have a bearing on Hadrian's frontier policy in Britain, in W.S. Hanson & L.J.F. Keppie (red.), *Roman frontier studies 1979*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series, 71), 291-296
- Weiss, J., 1978/1979 Herstellungsversuche von Terra Sigillata und Rekonstruktion eines Terra Sigillata-Ofens, *Acta Praehistorica et Archaeologica* 9/10, 159-165
- Wells, C.M., 1965 *The frontiers of the Roman empire under Augustus*, Oxford (ongepubliceerde dissertatie)
- Wells, C.M., 1972 *The German policy of Augustus, An examination of the archaeological evidence*, Oxford
- Wheeler, R.E.M., 1923 Segontium and the Roman occupation of Wales, *Y Cymmrodor* 33
- Wheeler, R.E.M., 1926 The Roman fort near Brecon, *Y Cymmrodor* 37
- Wheeler, R.E.M. & T.V. Wheeler, 1928 The Roman amphitheatre at Caerleon, Monmouthshire, *Archaeologia* 78, 111-218
- Widemann, F. & F. Widemann-Laubenheimer, 1980 L'activation neutronique et les céramiques sigillées, in *La vie mystérieuse des chefs-d'oeuvre, La science au service de l'art*, Paris, 154-156
- Widemann, F., e.a., 1975 A Lyons branch of the pottery making firm of Ateius at Arezzo, *Archaeometry* 17, 45-59
- Widemann, F., e.a., 1976 *Analyses par activation neutronique appliquées au problème du potier Germanus (Sud de la Gaule, Ier siècle)*, Travaux en cours (ongepubliceerde voordracht voor het congres 'Scienza e tecnica per la ricerca archeologica nell'ambito della conoscenza e della tutela del patrimonio culturale', Rome, 19-23 oktober 1976)
- Wild, F., 1971 The Samian ware, in Jones 1971, 53-66
- Wild, F., 1979 Samian ware, in T.W. Potter, *Romans in North-West England, Excavations at the Roman forts of Ravenglass, Watercrook and Bowness on Solway*, Kendal (Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society Research Series, 1), 123-133, 269-291 en 344-347
- Wild, F.C., 1985a Samian ware, in H.R. Hurst, *Kingsholm, Excavations at Kingsholm Close and other sites, with a discussion of the archaeology of the area*, Gloucester (Gloucester Archaeological Reports, 1), 56-67, 105 v en 109-111
- Wild, F., 1985b Samian ware from the 1970 excavations, in B.J.N. Edwards & P.V. Webster (red.), *Ribchester excavations, I, Excavations within the Roman fort, 1970-1980*, Cardiff, 48-58
- Wild, F., 1988 The Samian ware, in B.J.N. Edwards & P.V. Webster (red.), *Ribchester excavations, III Excavations in the civil settlement, 1968-1980, B, Pottery and coins*, Cardiff, 9-50
- Willems, W.J.H., 1990 *Romeins Nijmegen, Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*, Utrecht
- Wolff, G., 1911 Das Graberfeld an der römischen Feldbergstrasse vor dem Nordtor von Nida, *Mitteilungen über Römische Funde in Heddernheim* 5, 1-66
- Yellin, J., e.a., 1978 Comparison of neutron activation analysis from the Lawrence Berkeley Laboratory and the Hebrew University, *Archaeometry* 20, 95-100
- Zanier, W., 1992 *Das römische Kastell Ellingen, Mainz (Limesforschungen, 23)*
- Zienkiewicz, J.D., 1986 *The legionary fortress baths at Caerleon, I, The buildings*, Cardiff

AFKORTINGEN

AIVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit (Amsterdam).
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin 1863 e.v.
Consp.	Ettlinger e.a. 1990.
Curle	Curle 1911.
Déch.	Déchelette 1904
Drag.	Dragendorff 1895.
Halt.	Loeschcke 1909.
Hermet	Hermet 1934.
Knorr	Knorr 1907.
KUN	Katholieke Universiteit Nijmegen.
ORL	<i>Der Obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches</i> , Heidelberg enz. 1894-1937.
PUG	Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (Utrecht).
Ritt	Ritterling 1912
RMO	Rijksmuseum van Oudheden (Leiden).
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort).
SFECAG	Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule.

VERANTWOORDING VAN DE AFBEELDINGEN

In dit overzicht zijn alleen die afbeeldingen opgenomen die niet door de auteur zijn vervaardigd.

- 1 Tek. E.J. Ponten (KUN), naar J.E. Bogaers.
- 2 RMO Pleyte-archief.
- 1.2 Naar Berendsen 1982, kaartblad 3 en 4 en De Vries/Van Zijverden 1991, bijlage Ib.
- 1.3 Opname W.J. van Tent (ROB).
- 1.4 Naar Van Giffen 1944-1948, pl. 10; bewerkt door H.J.M. Burgers (AIVU).
- 1.5 Naar Van Giffen 1944-1948, pl. 10, profiel III; bewerkt door H.J.M. Burgers (AIVU).
- 1.6 Archief RMO; vgl. Remouchamps 1928, afb. II.
- 1.7 PUG 1947-301a; afvorming A.W. Mees, opname M. van Beers (KUN).
- 1.8 PUG 1572.
- 1.9 PUG 7614; foto ter beschikking gesteld door C. Isings (PUG).
- 2.1 Naar Bémont e.a. 1987, 8, fig. 5.
- 2.2 Duhamel 1978/1979, 53, fig. 4, 5-6.
- 2.3 a: Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A. b-c: Labrousse 1975, 61. d-f: Oxé/Comfort 1968, 96a, 641a en 1085a. g-i: Bémont/Jacob 1986, 60, fig. 2A.
- 2.4 Vernhet 1976, 18, fig. 1.
- 2.5 a: tek. Th. Martin. b: Vernhet/Vertet 1976, 32, pl. II 2.
- 2.6 Bémont/Jacob 1986, 79, fig. 16 (ten onrechte vermeld als afkomstig uit Saint-Sauveur; vgl. idem, 78).
- 2.7 Naar een tekening van A. Vernhet.
- 2.8 a-b: Balsan 1970, 101, pl. I, resp. 8 en 4. c: La Graufesenque G70.29.22. d: La Graufesenque G76.50.2 en G69.61a.IV. e: RMO f1940/5.111 (catalogus nr. C6); opname P. Bersch (KUN). f: RMO VF*1102 (catalogus nr. U4); opname P.J. Bomhof (RMO).
- 2.9 a: La Graufesenque G88.Fronto. b: Bechert/Vanderhoeven 1988, 43, 105. c: ROB 259/066. d: La Graufesenque G88.Fronto. e: Bechert/Vanderhoeven 1988, 67, 231.
- 2.10 Naar Bémont e.a. 1987, 7, fig. 4, aangevuld met ongepubliceerde gegevens, ter beschikking gesteld door A. Vernhet; tek. R.P. Reijnen (KUN).
- 2.11 RMO VF*83a (catalogus nr. A55).
- 2.12 a-f: Bémont/Jacob 1986, 115, fig. 15. g: Genty/Fiches 1978, 84, fig. 7, 3a-3f en 13.
- 2.13 Naar Picon e.a. 1975, 195, fig. 3.
- 2.14 De tekeningen en teksten in de eerste kolom zijn afkomstig uit Vialettes 1894-1899, 28 v., met pl. I. De afbeeldingen uit de tweede kolom zijn gebaseerd op afwijfels die dank zij de welwillende medewerking van G. Fages in 1991 konden worden gemaakt van stukken uit de collectie Morel; de tekening van het stempel met de tekst LAVRO is afkomstig uit Peyre 1975. De afbeeldingen uit de derde kolom zijn ontleend aan Hofmann 1970, 7, fig. 3. De tekeningen uit de laatste kolom ten slotte zijn afkomstig uit Hofmann 1988, 41, fig. 17, die op hun beurt gebaseerd zijn op de foto's in Cavaroc 1964.
- 2.15 De tekening van het stempel OF.GDP is gebaseerd op afwijfels van stukken uit de collectie Morel (zie onder afb. 2.14), die van het stempel IVLIANIO is ontleend aan Hofmann 1988, 41, fig. 17.
- 2.16 a: Dannell 1971, 289, fig. 132, 62. b: Provinciaal Museum G.M. Kam Nijmegen 1085.26/1; afvorming A.W. Mees, opname M. van Beers (KUN).
- 2.17 Links: PUG 1572. Rechts: RMO zonder nr. Afvormingen A.W. Mees, opnamen M. van Beers (KUN).
- 2.18 Boven: La Graufesenque, resp. G79.G89.3, G81.I33.3, G81.I34.3 en G81.I34.3 (van links naar rechts). Onder: Picon/Garmier 1974, 75, fig. 1.
- 2.19 Zie p. 19, noot 5
- 3.1 La Graufesenque G91.HS.parking.
- 3.2 a: RMO VF*141 (catalogus nr. A93). b: RMO VF1764 (catalogus nr. C70). c: RMO VF*216k (catalogus nr. C23). d: RMO VF*237 (catalogus nr. C72). e: RMO VF*84 (catalogus nr. A90). f: RMO f1940/5.111 (catalogus nr. C6). g: RMO VF*1080c (catalogus nr. V39). h: RMO VF*1082 (catalogus nr. V35). i: RMO VF1687i (catalogus nr. B5). j: RMO VF*166d (catalogus nr. B5). k: RMO VF1448 (catalogus nr. B61). l: RMO VF*178d (catalogus nr. B61*). m: RMO VF919 (catalogus nr. C25). n: RMO VF*216mm (catalogus nr. C25*). o: RMO VF24 (50) (catalogus nr. P34). p: RMO VF*144 (catalogus nr. P34*). Opnamen P. Bersch (KUN) en P.J. Bomhof (RMO).
- 3.3 RMO VF2483 (catalogus nr. P123); opname P.J. Bomhof (RMO).
- 4.1 a: PUG Ve1925/5 (catalogus nr. G25); b: PUG Ve1925/5 (catalogus nr. P128); c: RMO VES1 (catalogus nr. B46); d: RMO VF*216ll (catalogus nr. C14); e: RMO VF*271b (catalogus nr. C98); f: RMO VF2080 (catalogus nr. C108); g: RMO VF*1080e (catalogus nr. V34); h: PUG 1567.
- 4.2 Simon 1976b, Taf. 42, 61.
- 4.3 Rychener/Albertin 1986, 235, Plan 3.
- 4.4 Vernhet 1981, 33, fig. 7.
- 6.14 Bémont 1987, 338, fig. 5.
- 6.17 a: RMO VF916 (catalogus nr. L31). b: VF*495 (catalogus nr. I28). c: RMO VF*670 (catalogus nr. M87). d: RMO VF*471 (catalogus nr. I6). e: RMO VF*208 (catalogus nr. G8). Tek. R.P. Reijnen (KUN).
- 6.18 a: RMO zonder nr. (catalogus nr. A32); tek. R.P. Reijnen (KUN). b: RMO VF3068 (catalogus nr. A106). c: RMO zonder nr. (catalogus nr. G8). d: RMO VF2084 (catalogus nr. V36); tek. R.P. Reijnen (KUN).
- 6.22 a: naar Oxé 1914, Abb. 4. b: RMO VF*15 (catalogus nr. A11); tek. R.P. Reijnen (KUN). c: Ertlinger 1961, 15, Abb. 1. d: naar Mary 1967, 16, Abb. 3, 1. e: naar Mackensen 1978, Taf. 49, 4. f: Stuart 1976, 103, fig. 15, 128. g: naar Kam 1965, pl. 2, afb. 28. h: Stuart 1976, 114, fig. 26, 254. i: Bechert/Vanderhoeven 1988, 23, 3. j: Stuart 1976, 116, fig. 28, 277.
- 6.23 a: naar Behrens 1920, Taf. 10, 17. b: naar Barthèlmy/Depierre 1990, fig. 7, 1. c: Stuart 1976, 105, fig. 17, 161. d: idem, 111, fig. 23, 227. e: idem, 96, fig. 8, 55. f-g: idem, 105, fig. 17, resp. 162 en 160. h: idem, 112, fig. 24, 238. i: RMO VF911 (catalogus nr. G21); tek. R.P. Reijnen (KUN). j: naar Ebnöther/Eschenlohr 1985, 253, Abb. 5, 6.
- 6.24 a: naar Rychener/Albertin 1986, Taf. 55, 635. b: RMO f1940/5.209 (catalogus nr. Q4); tek. R.P. Reijnen (KUN). c: Stuart 1976, 116, fig. 28, 279. d: idem, 118, fig. 30, 306. e: idem, 116, fig. 28, 280. f: idem, 95, fig. 7, 44. g: idem, 112, fig. 24, 231. h: idem, 111, fig. 23, 229. i: naar Oswald/Pryce 1920, pl. XLIII 37. j: naar Walke 1965, Taf. 37, 13.
- 6.25 a: PUG 1947-339 (catalogus nr. A67). b: KUN CA.1989.027.03147.a; tek. R.P. Reijnen (KUN). c: KUN CA.1989.027.03064.a; tek. R.P. Reijnen (KUN).

- 6 26 a naar Oswald/Pryce 1920, pl XLI 5 b PUG BvD85 (catalogus nr M8) c naar Goethert Polaschek 1977, Taf 3, 36 d RMO VF*79f + VF*81d (catalogus nr A60) e Stuart 1976, 99, fig 11, 85 f PUG 1947-149 (catalogus nr B82) g KUN CA 1990 029 03145 ae, tek R.P. Reijnen (KUN) h naar May 1912, pl V 9 i RMO VF2714 (catalogus nr S150) j Stuart 1976, 119, fig 31, 318
- 6 27 a Ettinger 1983, Taf 21, 3 b von Pfeffer 1961/1962, 208, Abb 1, 5 c RMO VF913 (catalogus nr C95), tek R.P. Reijnen (KUN) d PUG 1947-50 (catalogus nr S149), tek R.P. Reijnen (KUN) e PUG 1946-11 (catalogus nr T12) f RMO VF*221b (catalogus nr C58) g RMO VF24 (74) (catalogus nr C52) h VF*495 (catalogus nr I28), tek R.P. Reijnen (KUN) i RMO VF*493 (catalogus nr Q4) j RMO VF912 (catalogus nr S151), tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 28 La Graefsenque G70 15, tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 29 a RMO VF*15b (catalogus nr A10), tek R.P. Reijnen (KUN) b-c Stuart 1976, 118, fig 30, resp 305 en 303 d idem, 119, fig 31, 311 e idem, 96, fig 8, 51 f idem, 98, fig 10, 81 g idem, 103, fig 15, 135 h idem, 114, fig 26, 257 i idem, 102, fig 14, 119 j idem, 117, fig 29, 288
- 6 30 Naar Vernhet 1976, 18, fig 1
- 6 36 a RMO VF917x (catalogus nr V46), tek R.P. Reijnen (KUN) b naar Knorr 1912, Taf XV 17 c RMO VF1624 (catalogus nr A55), d RMO VF2398b + VF*611e (catalogus nr M32), tek R.P. Reijnen (KUN) e RMO VF*1068 (catalogus nr V18), tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 37 a RMO VF*15a (catalogus nr A9), tek R.P. Reijnen (KUN) b RMO VF2774 (catalogus nr V17), tek R.P. Reijnen (KUN) c naar Roth-Rubi 1992, 520, Abb 2, 176 d-e Ettinger 1969/1970, 84, Abb 1, resp 2 en 1 f RMO VF*622 (catalogus nr M41), tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 38 a naar Knorr 1912, Taf XV 20 b naar Planck 1975, Taf 84, 3 c Stuart 1976, 107, fig 19, 179 d idem, 102, fig 14, 115 e naar Plummer 1986, 26, fig 10, 4
- 6 39 a naar Glasbergen 1940-1944b, afb 48, 5 b RMO f1940/5 234 (catalogus nr A96), tek R.P. Reijnen (KUN) c naar Planck 1975, Taf 40, 3 d RMO VF*307 (catalogus nr V41), tek R.P. Reijnen (KUN) e naar Vernhet 1981, 31, fig 5, 2
- 6 40 Bémont 1987, 338, fig 6
- 6 48 Tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 49 Tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 55 a Behrens 1913/1914, 73, Abb 8, 4 b RMO VF*374 (catalogus nr E2), tek R.P. Reijnen (KUN) c RMO VF*569 (catalogus nr M10) d Bechert/Vanderhoeven 1988, 89, 348 e naar Knorr 1912, Taf XVI 1 f Behrens 1913/1914, 73, Abb 8, 5 g RMO VF*567 (catalogus nr M11)
- 6 56 Naar Roth-Rubi 1992, 520, Abb 2, 115 1
- 6 57 a Stuart 1976, 111, fig 23, 224 b RMO VF*792a (catalogus nr P133), tek R.P. Reijnen (KUN) c ter beschikking gesteld door Ch Ebnöther d Stuart 1976, 108, fig 20, 191
- 6 58 a RMO f1980/7 323 (catalogus nr C134), tek R.P. Reijnen (KUN) b Bechert/Vanderhoeven 1988, 57, 171 c-d ter beschikking gesteld door Ch Ebnöther
- 6 59 a PUG 1947-310 (catalogus nr C53), tek R.P. Reijnen (KUN) b PUG 1947-310 (catalogus nr S39), tek R.P. Reijnen (KUN)
- c Stuart 1976, 116, fig 28, 284 d idem, 114, fig 26, 263 e idem, 99, fig 11, 90 f idem, 105, fig 17, 159 g naar Planck 1975, Taf 83, 17 h Nieto e.a. 1989, 137, fig 92 (midden) i PUG 1947-310 (catalogus nr A104), tek R.P. Reijnen (KUN) j Stuart 1976, 97, fig 9, 68 k idem, 107, fig 19, 176 l Nieto e.a. 1989, 131, fig 86 (onder) m Vernhet 1981, 31, fig 5, 7
- 6 60 a RMO VF*767x (catalogus nr P53) b PUG 1947-95 (catalogus nr M98) Tek R.P. Reijnen
- 6 61 a Godard 1992, 248, pl I 1 b Bechert/Vanderhoeven 1988, 45, 118 c Stuart 1976, 113, fig 25, 248 d idem, 97, fig 9, 62 e idem, 101, fig 13, 112 f idem, 113, fig 25, 242 g naar Planck 1975, Taf 84, 6 h Kaiser/Kilian 1970, Abb 88, 6 i RMO VF*963 (catalogus nr S125), tek R.P. Reijnen (KUN) j Stuart 1976, 104, fig 16, 143 k idem, 115, fig 27, 266 l idem, 117, fig 29, 289 m idem, 119, fig 31, 314
- 6 64 a Provinciaal Museum G.M. Kam Nijmegen ULP 1983 542 aa, tek R.P. Reijnen (KUN) b Provinciaal Museum G.M. Kam Nijmegen ULP 1982 441 af, tek R.P. Reijnen (KUN) c Stuart 1976, 119, fig 31, 316 d RMO VF2288a (catalogus nr M92) e RMO VF977 (catalogus nr D13), tek R.P. Reijnen (KUN) f Neeb 1913/1914, 128, Abb 3, 4 g Stuart 1976, 117, fig 29, 290
- 6 65 a Vernhet 1981, 31, fig 5, 5 b Bémont 1976, 106, fig 1 c RMO VF1921 (catalogus nr C163), tek R.P. Reijnen (KUN) d Rychener/Albertin 1986, Taf 36, 398
- 6 66 Tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 72 a RMO VF998 (catalogus nr S48) b RMO VF*472 (catalogus nr M76) c RMO VF*479h (catalogus nr S21) d RMO VF*479f + VF*479l (catalogus nr R14) Tek R.P. Reijnen (KUN)
- 6 73 a RMO VF*199a (catalogus nr C6) b RMO f1940/5 111 (catalogus nr C6) c RMO f1940/5 111 (catalogus nr B60) d RMO f1940/5 234 (catalogus nr S48) e RMO f1931/2 5a (catalogus nr A55) f RMO VF24 (59) (catalogus nr C89) g RMO VF2243 (catalogus nr M58) h RMO VF2393 (catalogus nr P5) i RMO VF*428c (catalogus nr F44) j RMO VF2868 (catalogus nr V62) a-b tek R.P. Reijnen (KUN) c-j tek E.J. Ponten (KUN)
- 6 76 La Graefsenque G91 HS parking
- 8 2 RMO VF1638c (catalogus nr A79), opname P. Bersch (KUN)
- 8 3 RMO Ve1924/G (catalogus nr C68), opname P. Bersch (KUN)
- 8 4 RMO VF2755a + VF3076 (catalogus nr M25), opname P. Bersch (KUN)
- 8 5 PUG 2164 (catalogus nr M58), opname ?? (KUN)
- 8 6 RMO VF*309 + VF*314 (catalogus nr R32), opname P. Bersch (KUN)
- 8 7 PUG 8035 (catalogus nr Y12), opname ?? (KUN)

De opnamen van de stempels op plaat 1-37 zijn gemaakt door P. Bersch (KUN), P.J. Bomhof en A. de Kemp (RMO), de afwijfsels zijn voor een belangrijk deel vervaardigd door Th.M.J. Janssen

De afbeeldingen op plaat 38-42 zijn gemaakt door de auteur, met uitzondering van plaat 40, f (tek E.J. Ponten, KUN) en plaat 40, f en 42, a-d (afvormingen A.W. Mees)

CURRICULUM VITAE

Marinus Polak is op 5 mei 1962 geboren te Gouda. In 1979 behaalde hij aan het Christelijk Gymnasium Sorghvliet te 's-Gravenhage het diploma gymnasium α . Zijn academische opleiding genoot hij aan de Rijksuniversiteit Leiden, waar hij in 1983 met goed gevolg het kandidaatsexamen klassieke taal- en letterkunde heeft afgelegd, en in 1986 het doctoraal examen klassieke archeologie.

Na enige tijd te hebben deelgenomen aan opgravingen in Alphen aan den Rijn, 's-Gravenhage, Rijswijk en Voorburg is hij van 1987 tot en met 1991 verbonden geweest aan de afdeling Provinciaal-Romeinse Archeologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar hij als assistent-in-opleiding dit proefschrift heeft voorbereid. Tegenwoordig is hij werkzaam bij het Centraal Monumentenarchief en de sector Onderzoek van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Hij heeft verscheidene artikelen geschreven over de opgravingen te Vechten en over Zuidgallische terra sigillata, onder andere in de Annales de Pegasus, het Archäologische Korrespondenzblatt en de Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

STELLINGEN

I

Het is alleszins aannemelijk dat het castellum van periode II te Vechten in het tweede kwart van de 2de eeuw is gebouwd, en wel door de ala I Thracum. Deze eenheid is tussen 124 en 158 na Chr. van Brittannië naar Neder-Germanië verplaatst.

Contra: Braat 1939, 62; Van Giffen 1944-1948, 33.

II

De export van terra sigillata uit Banassac is niet al in de 1ste eeuw na Chr. begonnen, maar op zijn vroegst in het eerste decennium van de 2de eeuw.

Contra: B. Hofmann 1965; Hofmann in: Bémont/Jacob 1986, 104; Hofmann 1988, 15.

III

Bij het gebruik van 'gedateerde vindplaatsen' voor dateringsdoeleinden mag de afwezigheid van een bepaalde categorie vondsten uitsluitend als argument worden gehanteerd indien voldoende materiaal voorhanden is.

Contra: Van der Waals 1964, stelling VI.

IV

De begindatum van bouwphase B van het aan de Römerstrasse 186 te Oberwinterthur aangetroffen huis kan niet op 20 na Chr. worden gesteld. Daardoor heeft deze vindplaats geen enkele waarde voor de datering van het begin van de export van terra sigillata uit La Graufesenque.

Contra: Rychener/Albertin 1986, 54 v.; Pferdehirt 1986, 230 v.

V

De Zuidgallische terra sigillata die op het grondgebied van de Romeinse provincie Neder-Germanië wordt aangetroffen, is afkomstig uit La Graufesenque en (wellicht) uit Le Rozier. Stukken uit andere Zuidgallische productiecentra zijn hier dermate zeldzaam, dat ze als een bevestiging van deze regel mogen worden opgevat.

VI

Het woord *legitumu* dat in de aanhef van drie borderellen uit La Graufesenque voorkomt, dient te worden geïnterpreteerd als een persoonsnaam, en niet als een soort waarmerk dat aangeeft dat de desbetreffende lijst compleet is.

Contra: Oxé 1925, 75; Marichal 1988, 95.

VII

Een poging om de geschiedenis van het grensgebied van Boven-Germanië en Raetië in de jaren 70-120 na Chr. te reconstrueren op grond van de daar aangetroffen Zuidgallische sigillata heeft alleen kans van slagen als de produkten uit Banassac buiten beschouwing worden gelaten.

Contra: Pferdehirt 1986.

VIII

Het ontbreken van sigillata uit Banassac in het vondstmateriaal van het jongste castellum te Asciburgium (Moers-Asberg) mag niet worden opgevat als een aanwijzing dat de ala Moesica felix torquata al enige tijd voor 90 na Chr. naar Boven-Germanië is vertrokken. Als enkele dakpanstempels uit Echzell en Okarben terecht als AL(ae) MOE(sicae) / FEL(icis) · P(iae) F(idelis) zijn gelezen, is het zeer wel mogelijk dat het kamp te Asciburgium niet in verband met de Chatten-oorlog van 83-85 na Chr. is opgegeven, maar dat de ala Moesica pas na de opstand van Saturninus in 88/89 vandaar naar Boven-Germanië is verplaatst.

Contra: T. Bechert in: Horn 1987, 563. Vgl. D. Baatz, Ein neuer Ziegelstempeltyp aus Echzell und Okarben, *Saalburg-Jahrbuch* 25, 1968, 199-201.

IX

De terra sigillata uit La Graufesenque die in het castellum te Dambach is gevonden, maakt het onwaarschijnlijk dat deze versterking is gebouwd voor de numerus die de bezetting van het castellum te Unterschwaningen heeft gevormd.

Contra: D. Baatz, *Der römische Limes, Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*, Berlin 1993³, 276.

X

Dat het castellum van periode 3 te Valkenburg pas in of na 64 na Chr. zou zijn gebouwd, is gezien de daarin aangetroffen sigillata ongeloofwaardig. De dupondius van Nero waarop deze veronderstelling is gebaseerd, moet wel verkeerd gedetermineerd zijn, of is ten onrechte aan periode 2 toegewezen.

Contra: Glasbergen 1967, 63 v. en 148 v.

Stellingen behorende bij: Marinus Polak, De gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten, academisch proefschrift, Nijmegen 1995.

